शार्ङ्गधरसंहिता ।

दामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण

विरचिता

आढ़मल्लेन विरचितया

दीपिकाख्यटीकया समन्विता च ।

पण्डित-श्री-आशुबोध-विद्याभूषणेन

तथा

पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्नेन च

विविधटिप्पन्या समलङ्कृता

संशोधिता प्रकाशिता च ।

प्रथमसंस्करणम् ।

कलिकाता महानगर्य्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

ई १८३१ ।

सर्वं स्वत्वं संरक्षितम् ।   शार्ङ्गधरस्य मूल्यम् ।

सूचीपत्रम् ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ नाडीपरीक्षादिविधिरध्यायः ... ३४

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दीपनपाचनाध्यायः ४५

पञ्चमोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

मध्यखण्डः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः।

चतुर्थोऽध्यायः।

पञ्चमोऽध्यायः।

षष्ठोऽध्यायः।

सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः।

षष्ठोऽध्यायः।

सप्तमोऽध्यायः।

अष्टमोऽध्यायः।

नवमोऽध्यायः।

सटीक-

शार्ङ्गधरसंहिता ।

[पूर्वखण्डः] ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ परिभाषाध्यायः ।

ग्रन्थकृन्मङ्गलाचरणम् ।—

श्रियं स दद्याद्भवतां पुरारिर्यदङ्गतेजःप्रसरे भवानी ।
विराजते निर्मलचन्द्रिकायां महौषधीव ज्वलिता हिमाद्रौ ॥१॥

टीकाकृन्मङ्गलाचरणम् ।—

करशिरसाऽच्युतमीशं भवभवपुष्टिच्छयालमुपायम् । स्वर्गापवर्गयोरपि तापत्रयनाशार्थमभिवन्दे ॥१॥ सगणगणेश मतिद विघ्नसमूहाश्च हन्ति यः । स्मरणे तदनु गुरोरपि चरणं गदहीन(दीन)मनुजानाम् ॥२॥ ये दुर्जना. परगुणाननुसूचयन्ति तेऽपि स्वभाववशगाः किमु वारणीयाः । ये शास्त्रबोधगुणदोषविचारदक्षास्ते सज्जनाः प्रणतिभिः खलु वन्दनीयाः ॥३॥ श्रीवास्तव्यकुलप्रकाशमणयो ये पूर्वजा विश्रुताः श्रीहम्मीरपुरे महाजनतते येषां स्थितिः कथ्यते । ये काम मदविह्वलामिव रवैः चीराब्धिपारङ्गतामस्याश्चर्यसुचान्द्रकान्तिवितता प्रख्यातकीर्त्तिं गताः ॥४॥ तदन्वये किं बहुना प्रसिद्धः श्रीचक्रपाणिः कुलकैरवेन्दुः । नानागुणालीधमभूच्च यस्य समस्तवैद्योद्भटनादिरूपा ॥५॥ तस्य बुद्धिसुभगस्य तनूजो भावसिंह इति भूपतिमान्यः । सुश्रुतादिकरहस्यविधिज्ञो यो यशांसि विपुलानि च लेभे ॥६॥ तस्यात्मजो दीर्घमतिः प्रहृष्टो नाम्नाऽऽढमल्लोऽल्पनिबन्धदर्शी । तेन स्वगुर्वचनतत्परेण विधास्यते शार्ङ्गधरप्रकाशः ॥७॥ केचिच्छास्त्रविशारदाः कतिपये दिव्यौषधीकोविदाः नानाव्याधिपरीक्षणेषु चतुराः कर्मोत्सुकाश्चापरे । काम तानधिकर्तुमुत्सुकमना नाहं समर्थो यतस्तेषां सन्निधिमेत्य चाव रचितं यत्किञ्चिदेव श्रुतम् ॥८॥ हस्तीकान्तपुरी पुरा पुरजिता काशीव विद्वज्जनैर्व्याप्ता यत्र सरः सरिद्गुणवरा चर्मण्वती पापहा । यस्यां हृद्गतवासुदेवचरणद्वन्द्वाम्बुजः क्ष्मापतिः ख्यातो धर्म इवाक्षि धर्मरतिषु

ग्रन्थस्य प्रामाणिकत्वनिर्देशः।—

प्रसिद्ध-*-योगा मुनिभिः प्रयुक्ताश्चिकित्सकैर्ये बहुशोऽनुभूताः।
विधीयते शार्ङ्गधरेण तेषां सुसङ्ग्रहः सज्जनरञ्जनाय॥ २॥

श्रीजैत्रसिंहः प्रभुः॥९॥ तस्य शार्ङ्गधरोक्तानां योगानाञ्च प्रकाशिनी। क्रियते साऽऽढमल्लेन संहितायाः प्रदीपिका॥१०॥ अभिनवनिबन्धरचनां श्रोतुं कः कोऽत्र लोलुपो भवति। यः कृपया परकाव्य पश्यति सर्वं स वै धीरः॥११॥

अथेह पृथुतरदुरधिगमायुर्वेदतत्त्वाङ्कितसद्ग्रन्थपरिसमाप्त्यर्थं श्रोतॄणामपि प्रत्यूहव्यपोहार्थं मनसि विशिष्टेष्टदेवताप्रणामपूर्वकमाशीर्वचनमादौ निबद्धवान् ग्रन्थकारः; तद्यथा. श्रियमित्यादि।—यदङ्गतेजःप्रसरे भवानी विराजते स पुरारिर्भवतां श्रियं दद्यादित्यन्वय.। यथा हिमाद्रौ ज्वलिता महौषधी राजते; क्व? सत्या निर्मलचन्द्रिकायां निर्मला या चन्द्रिका ज्योत्स्ना तस्यामित्यर्थः। "निर्मलचन्द्रिकायाम्" इत्यस्य स्थाने "निर्मलचन्द्रिकातः" इति केचित पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। पुरारिः पुरनामा दैत्यविशेषः स एवारिर्यस्य, यद्वा—पुरस्यारिः पुरारिः शिव इत्यर्थः। श्रियमिति कल्याणं लक्ष्मी वा। भवतामित्यत्र यस्मै दित्सा रोचते धारयते वा तत सम्प्रदानमित्यनेन चतुर्थी न स्यादित्यत आह—"विवक्षातः कारकाणि भवन्ति" इति न्यायादिह दित्सार्थे षष्ठ्यपि भवतीत्यर्थः। यदङ्गतेजःप्रसरे तेजःसमूहे अर्द्धाङ्गे इति सम्बन्धः। एतेन विमूर्त्यलिङ्गाङ्गस्यापि शुभत्वादद्रिसाम्यम्। † "भवानी पार्वती चण्डी" इत्यमरः। अनेनाशीर्निर्देशं कथितवानाचार्य्यः, यत.,—"आशीर्नमस्क्रिया वस्तु-निर्देशो वाऽपि तन्मुखम्" इति विविधं प्रबन्धमुखलक्षण भवति। आशीर्ग्रहणमत्र दुष्कृतादीनां विपाकजन्यदुःखस्वरूपरोगनिवृत्त्यर्थं, तन्निवृत्त्या सुखश्रियः प्राप्तिरिति भावः॥ १॥

अथ ग्रन्थोऽयं सकलजनोपकारार्थं भवतु इति मत्वा सद्ग्रन्थस्य सम्बन्धः कथनीयः; तद्यथा—"सिद्धिं श्रोतृप्रवृत्तीनां सम्बन्धकथनात् यतः। तस्मात् सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः पूर्वमुच्यते॥" इति। अनेन तावत पूर्वं तमाह, प्रसिद्धयोगा इत्यादि।—ये प्रसिद्धयोगाः सन्ति तेषां सुसङ्ग्रह सज्जनरञ्जनाय मया शार्ङ्गधरेण विधीयते विशेषेण क्रियते इत्यभिप्रायः, न तु क्रियते (?), यतश्चरकसुश्रुतादिमुनिभिरितस्ततो विस्तृता, मया संहृत्य प्रकारान्तरेण लिख्यते (?) इति भाव.। एतेन ग्रन्थस्य विशिष्टत्व दर्शितम्।

---

* "युज्यते इति योगः क्वाथचूर्णादिगणः" इति गूढार्थदीपिकाकारः।

† अमरकोषे तु "शिवा भवानी रुद्राणी सर्वाणी सर्वमङ्गला। अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाऽम्बिका॥" इति पाठः।

वैद्यस्य कर्त्तव्यनिर्देशः।—

हेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजाति-भेदैः समीक्ष्यातुरसर्वरोगान्।
चिकित्सितं कर्षणबृंहणाख्यं कुर्वीत वैद्यो विधिवत् सुयोगैः॥३॥

कीदृशा योगाः? मुनिभिः प्रयुक्ताः इति—त्रैकालिकदर्शी पुरुषातिशयो हि मुनिरुच्यते; तैः पूर्वं कथिता इत्यर्थः। एतेन ग्रन्थस्य प्रामाण्यं कथितम्। पुनः कीदृशाः? चिकित्सकैर्वैद्यैर्बहुशो वारं वारमनुभूता नानारूपयोजनादिभिर्दृष्टप्रत्यया इत्यर्थः। एतेनात्र सज्जनानां दर्शनाद्युत्कण्ठा स्यादित्यभिप्रायः॥ २॥

इदानीं "रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्" इत्यादिमतमालोच्य शार्ङ्गधरोऽप्याह, हेत्विति।—वैद्य आतुरसर्वरोगान् समीक्ष्य पश्चात् चिकित्सितं विधिवत् कुर्वीतेति, अन्यथा दोषः स्यात्। तथा ह्युक्तं—"यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक्। न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥" इति। कैः कृत्वा समीक्ष्येत्याह—हेतुर्निदानम्, आदिरूपम् पूर्वरूपम्, आकृतिः स्वरूपं, सात्म्यम् उपशयः, जातिः सम्प्राप्तिरिति, एषां भेदैः नानात्वकल्पेन एते व्यस्ताः समस्ताश्च व्याधिबोधका ज्ञेया इत्यर्थः; यद्वा—हेतुरादिर्येषां ते हेत्वादयः, ते च रूपादयश्च तैरित्यर्थः, एतेन हेत्वादिपञ्चभिः रूपादिभिश्च आतुररोगान् परीक्ष्येति भावः। तथा हि वाग्भटे—"दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेताथ रोगिणम्। रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः॥" (सूत्र० १म अ०) इति। हेत्वादिपञ्चकं पूर्वं व्याख्यातमेव। रूपादित्रयं यथा—रूपमिति चाक्षुषं, तेन शरीरस्य स्थूलकृशतावर्णविकारादयः, एतेन दर्शनज्ञानमलङ्करोति। आकृतिरिति आ समन्तादेव कृतिः कृतिकारणमिति समुचितकौशल्येनैव नाड्यादिभिः शीतोष्णादिकज्ञानरूपमित्यर्थः, एतेन स्पर्शनज्ञानमलङ्करोति। सात्म्येन हितं कथ्यते, भवता किं सात्म्यम्? इत्यादिवाक्येन प्रश्नज्ञानमलङ्करोति; अथवा—सात्म्यमभिलषितं वदन्त्यन्ये, यतो येन यत् वाञ्छितं भवति तस्य तेनैव दोषादीनां क्षीणबहुत्वं ज्ञायते, इति दर्शनादिकं त्रयं कथितम्। जातिशब्देन विशिष्टेन्द्रियज्ञानमभिधीयते; यतः सुश्रुते—"षड्विधो हि रोगाणां विज्ञानोपायः, तद्यथा—पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन च" (सूत्र० १०म अ०) इति। अतो दर्शनादयस्त्रय एवादौ व्याख्याताः, शेषाः श्रोत्रादयो जातिभेदेन कथिताः। तदुक्तं सुश्रुताचार्य्येण—"तत्र श्रोत्रेन्द्रियविज्ञेया विशेषा रोगेषु प्रनष्टशल्यविज्ञानीयादिषु वक्ष्यन्ते सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो निर्गच्छतीत्येवमादयः। स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः शीतोष्णश्लक्ष्णकर्कशमृदुकठिनत्वादयः स्पर्शविशेषा ज्वरशोथादिषु। चक्षुरिन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुर्लक्षणबलवर्ण-

दिव्यौषधीनां बहवः प्रभेदा वृन्दारकाणामिव विस्फुरन्ति।
ज्ञात्वेति सन्देहमपास्य धीरैः सम्भावनीया विविधप्रभावाः ॥४॥
स्वाभाविकागन्तुककायिकान्तरा रोगा भवेयुः किल कर्मदोषजाः।
तच्छेदनार्थं दुरितापहारिणः श्रेयोमयान् योगवरान्नियोजयेत् ॥५॥

विकारादयः। रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसविशेषाः। गन्धेन्द्रियविज्ञेयाः परिष्टलिङ्गादिषु व्रणानामव्रणानाञ्च गन्धविशेषाः" (सूत्र० १०म अ०) इति हेत्वादयो व्याख्याताः। तत्राद्यः पक्षो व्यवहारसिद्धः, द्वितीयस्तु कल्पितोऽपि साधुः। समीक्ष्येति सम्यक्प्रकारेण विचार्य, एतद्ग्रहणं तज्ज्ञानविच्छेदार्थं, यत. "मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च। तथा दुष्परिदृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकम् ॥" इति। चिकित्सा रोगापनयनं कर्म व्याधिप्रतीकारः धातुसाम्यार्था क्रिया चेत्यादिपर्यायवाचकैः शब्दैश्चिकित्सा कथिता। तथा चोक्तं—"चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते। प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥" (च० सूत्र० ९म अ०) इति। तच्चात्र द्विविधं कर्म—कर्षणं बृंहणाख्यमिति। कर्षणमिति प्रवृद्धदोषाणां, बृंहणमिति क्षीणानाम्; तथा च—"क्षीणा वर्द्धयितव्याः" (सु० चि० ३३अ०) इत्यादि। तथा—"रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता" (वा० सूत्र० १म अ०) इति वचनात्। सुयोगैरिति शोभनद्रव्यकृतप्रयोगैः शीघ्रमारोग्योत्पादकैरित्यर्थः। इदानीं द्रव्याणां विविधप्रभावाः सन्ति तेषां हेतुभिः परीक्षा निराकर्त्तुमाह, दिव्यौषधीनामिति।—दिव्यौषधीनां बहवः प्रभेदा वृन्दारकाणामिव विस्फुरन्ति प्रकटीभवन्ति इत्यर्थः, इति ज्ञात्वा विचार्य तदा (?) सन्देहमपास्य दूरीकृत्य विविधप्रभावा अपरिमितशक्तयोऽविच्छिन्नशक्तयो वा सम्भावनीयाः तेषां सम्भावना कर्त्तव्येत्यर्थः, धीरैरिति ज्ञेयम्। एतेनाचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति तात्पर्यार्थः। दिव्यौषधीनामिति—दिव्यग्रहणमत्र द्रव्याणां विशिष्टत्वज्ञानार्थम्। वृन्दारकाणामिति—यथा देवानां भेदा अपरिमितास्तथैव द्रव्यभेदा इत्यभिप्रायः। प्रभावाश्चेत्यचिन्तनीयाः। धीरैरिति गम्भीरबुद्धिभिः, धीरा हि बाह्याध्यात्मिकानां हिताहितपरिच्छेदकारिणो भवन्ति, अतो धीरग्रहणमत्रानिश्चयार्थज्ञापकत्वव्यवच्छेदार्थम्। अथ प्रयोजनमपि सर्वस्यैव स्यात्, तथा हि—"सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित्। यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् केन गृह्यते ॥" इति। अत एव तदधिकृत्याह, स्वाभाविकेति।—स्वाभाविकादयो रोगाः कर्मदोषजा भवेयुः। किलेत्यागमनिश्चयार्थम्। तच्छेदनार्थं तेषामुपशमनिमित्तम्। योगवरान् प्रयोगश्रेष्ठान् नियोजयेत एतेन समस्ताष्टतन्त्राभ्यन्तरस्थान् योगान्

ग्रन्थस्य अभिधेयः ।—

प्रयोगानागमात् सिद्धान् प्रत्यक्षादनुमानतः ।
सर्वलोकहितार्थाय वक्ष्याम्यनतिविस्तरान् ॥ ६ ॥

विचिन्त्य आचार्य्यैणाव ते युज्यन्त इति भावः । स्वाभाविका इति—स्वभावेन भवाः स्वाभाविकाः, ते क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः । आगन्तुका इति अभिघात-निमित्ताः, ते व्यालादिकृताश्च । कायिकान्तरा इति शारीरा अन्तर्जाताश्च, शारीरास्तेऽन्नपानमूलाः वातादिदोषद्वाराऽसृक्पित्तकासादयः । अन्तःशब्देन मनो-ऽभिधीयते, तदुद्भवा मानसा इत्यर्थः, ते कामक्रोधादिनिमित्ता मदमूर्च्छासन्न्यास-ग्रहभूतोन्मादादय इति । सुश्रुते स्वाभाविकादयो दर्शिताः । कर्मदोषजा इति—एके कर्मजाः, एके दोषजाः, अपरे कर्मदोषजाश्च । तथा चोक्तं—"कर्मप्रकोपेण कदाचिदेके दोषप्रकोपेण भवन्ति चान्ये । तथाऽपरे प्राणिषु कर्मदोष-प्रकोपजाः कायमनोविकाराः ॥" इति । कर्मजादीनां सञ्ज्ञा केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं लिख्यते यथा —"ये चामयाः स्युरपरद्रविणापहाराङ्गवङ्गनागमनविप्रवधादिभिर्ये । दुष्कर्मभि-स्तनुभृतामिह कर्मजास्ते नोपक्रमेण भिषजामुपयान्ति शान्तिम् ॥" किञ्च— "दानैर्दयादिभिरतिथिद्विजदेवतानां गुर्वर्चनाप्रणतिभिश्च जपैस्तपोभिः । इत्युक्तपुण्य-निचयैरुपचीयमानाः प्राक्कर्मजा यदि रुजः प्रशमं प्रयान्ति ॥" इति । अथ दोषजा यथा—"स्वहेतुदुष्टैरनिलादिदोषैरुपप्लुतैः खेषु परिस्खलद्भिः । भवन्ति ये प्राणभृतां विकारास्ते दोषजा भेषजसिद्धिसाध्याः ॥" उभयोत्पन्ना यथा—"दानादिभिः कर्मभिरौषधैश्च कर्मक्षये दोषपरिक्षये च । सिध्यन्ति ये यत्नवता कदाचित ते कर्मदोषप्रभवा विकाराः ॥" इति । दुरितापहारिण इति—दुरितशब्देन दुःख-मभिधीयते, तत्संयोगा व्याधय इत्युक्तत्वात् । श्रेयोमयानिति पुण्यस्वरूपान् । येऽन्येऽपि पुण्यमयास्ते दुःखच्छेदनाय सम्भवन्ति, उच्यते—"परदुःखविनाशार्थं महान्तो निज-शक्तिभिः । कर्म कुर्वन्ति यत् पुण्यं तेन पुण्यमयाः स्मृताः ॥" इति ॥ २—५ ॥

इदानीं प्रत्यक्षसिद्धयोगानां कथनेन सङ्क्षेपकरणेन च निजग्रन्थस्य माहात्म्य-माह, प्रयोगानिति ।—आगमादिसिद्धान् प्रयोगान् सर्वलोकहितार्थाय अनति-विस्तरान् वक्ष्यामि कथयिष्यामीत्यर्थः । "अनतिविस्तरं यथा स्यात्" इत्येके पठन्ति । आगमादीनां लक्षणन्तु जेज्जडादिभिराचार्य्यैरुक्तं, तदेव सुबोधार्थं लिख्यते; यथा —आगमो वेदः, आप्तानां शास्त्रं वा । तथा हि—"सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितञ्चात्र परत्र च । आगमः शास्त्रमाप्तानामाप्ताः सत्यार्थवेदिनः ॥" इति । आगमात् सिद्धाः

अथानुक्रमणिका।—

पूर्वखण्डानुक्रमणिका।—

प्रथमं परिभाषा स्याद्भैषज्याख्यानकं तथा।
नाड़ीपरीक्षादिविधिस्ततो दीपनपाचनम्॥ ७॥
ततः कलादिकाख्यानमाहारादिगतिस्तथा।
रोगाणां गणना चेति पूर्वखण्डोऽयमीरितः॥ ८॥

श्रूयन्ते, यथा—"जीवेद्वर्षसहस्राणि योगस्यास्य प्रभावतः। वृद्धा च शतवर्षीया भवेत् षोडशवार्षिकी॥" इत्यादि। प्रत्यक्षादिति—यत्किञ्चिदेवार्थस्य साक्षात्कारि ज्ञानं तदेव प्रत्यक्ष, तथा हि—"मनोऽचिगतमभ्रान्त वस्तु प्रत्यक्षमुच्यते। इन्द्रियाणामसंज्ञानं वस्तु तद्दै भ्रमः स्मृतः॥" इति। तल्लिङ्गा यथा—वमनवैरेचनादिकयोगाः प्रत्यक्षफलाः॥ अनुमानत इति—अनु पश्चादव्यभिचारिलिङ्गाल्लिङ्गि ज्ञायते येन तदनुमानम्। तत्-लिङ्गा यथा—मृत्पाण्डुरोगेण मृद्भक्षणमनुमीयते, कृश्या मक्षिकादिभक्षण, त्वक्परि-पाटनादिभि. पक्वामव्रणमिति। केन हेतुना त्वया क्रियते इति विवक्षायां सर्वलोक-हितार्थायेति ग्रहण कृतम्। सर्वलोक इति—लोको हि द्विविधः स्थावरजङ्गमात्मक-भेदेन, अत्र पुरुषप्राधान्यात् जना एव लोकशब्देन गृह्यन्ते। आर्षेणापि ग्रन्थेन ज्ञानं भविष्यति किमनेन तदुपजीविना ग्रन्थेनेत्याशङ्का अनतिविस्तरानिति ग्रहणं कृतं, न अतिशयेन विस्तरो यत्र तानिति। यतो बहुप्रपञ्चरचितानि ऊहापोहपूर्वपक्ष-समाधानादिना तन्त्राणि खेदकराणि भवन्ति तस्मात् सङ्क्षिप्यानुलिखतीत्यर्थः॥६॥

अथानुक्रमणिकामाह, अथेति।—अथ शब्द. आनन्तर्य्यार्थे मङ्गलार्थे वा। अनुक्रमणिका इति अध्यायानामनुक्रमणं त्रिखण्डानामित्यर्थः। इदानीं तामनु-क्रमणिका दर्शयितुमाह, प्रथममित्यादि।—परिभाषादिरोगगणनान्तैः सप्तभिरध्यायैः कृत्वा पूर्वखण्डोऽयमीरितः कथित इत्यर्थ., आचार्य्येण इति शेषः। ते के अध्याया इत्याह, प्रथममिति—प्रथममादौ परिभाषा तुलनादिकम्। द्वितीये भेषज्याख्यानकम्; भेषज्याख्यानकमित्यौषधभक्षणविधिः। तथेति ग्रहणात् द्रव्य-रसगुणविपाकादीना कथनम् ऋतुषट्ककथनञ्च। नाडीपरीक्षादिविधिरिति तृतीयम्; आदिग्रहणादिह स्वप्नादीनां कथनम्। ततोऽनन्तर दीपनपाचनादिलक्षणकथनं

* टीकाकारकृतव्याख्यादर्शनात् "अथानुक्रमणिका" इति पाठो मूलग्रन्थे आसीदित्यनुमीयते, अन्यथा "अथेति" इत्यारभ्य "त्रिखण्डानामित्यर्थः" इत्यन्तो ग्रन्थः टीकाकारस्य उन्मत्तप्रलाप इत्याशङ्का दुरपनेया इति।

मध्यखण्डानुक्रमणिका ।—

स्वरसः क्वाथफाण्टौ च हिमः कल्कश्च चूर्णकम् ।
तथैव गुटिकालेहौ स्नेहः सन्धानमेव च ।
धातुशुद्धौ रसाश्चैव खण्डोऽयं मध्यमः स्मृतः ॥ ९ ॥

उत्तरखण्डानुक्रमणिका ।—

स्नेहपानं स्वेदविधिर्वमनञ्च विरेचनम् ।
ततस्तु स्नेहवस्तिः स्यात्ततश्चापि निरूहणम् ।
ततश्चाप्युत्तरो वस्तिस्ततो नस्यविधिर्मतः ॥ १० ॥

चतुर्थम् ; * आदिशब्दात् स्रंसन-भेदनानुलोमन-वमन-लेखन-स्तम्भनादिकथनम् ॥ ततोऽनन्तरं कलादिकाख्यानमिति पञ्चमम्, आदिग्रहणात सृष्टिक्रमशारीरादिकथनम ॥ तथेत्यनन्तरं आहारादिगतिरिति षष्ठम् ; आदिशब्दात गर्भोत्पत्तिकुमारपोषणप्रकृत्यादिलक्षणकथनञ्च । रोगाणां गणना चेति—इतिशब्देनावशिष्टं सप्तममित्यर्थः, एतेन साध्या ये उक्ता रोगा ज्वरादयः तेषा गणना सङ्ख्याकथनमिति पूर्वखण्डाध्यायानुक्रमः कथितः ॥ ७।८ ॥

अथ मध्यमखण्डानुक्रमणिका दर्शयन्नाह, स्वरस इत्यादि।—स्वरसादिरसान्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्मध्यमः खण्डः स्मृतः कथित इत्यर्थः। स्वरसादयो विख्याता एव, ते चाग्रे वक्ष्यमाणाः सन्ति। तत्र स्वरसेषु पुटपाकविधिकथनम्। क्वाथे प्रमथ्याद्युष्णोदकक्षीरपाकान्नक्रियाविधिकथनम्। फाण्टे मन्थविधिकथनम्। स्नेहग्रहणात घृतकल्पना तैलकल्पना च। सन्धानमित्यनेन मद्यभेदकथनम्। धातुशुद्धिरित्यत्र समस्तधातूपधातूनां शोधनमारणादिकथनम। रसा इति बहुवचनेन सर्वेषां रसोपरसादीनां शोधनमारणादिकथनम्। इति मध्यमखण्डस्याध्यायानुक्रमो व्याख्यातः ॥ ९ ॥

इदानीमुत्तरखण्डानुक्रममाह, स्नेहपानमिति।—स्नेहपानादिनवकर्मप्रकारान्ते-

---

* "दीपनपाचनम्" इति मूलोक्तपाठे 'आदि'शब्दाभावात् टीकाकारस्य "आदिशब्दात्" इत्यादिग्रन्थः स्वोक्तस्य "दीपनपाचनादिलक्षणकथनम्" इत्यस्यैव व्याख्या न वा तत् सुधीभिः स्वयमेव विचार्य्यमिति। वस्तुतस्तु, चतुर्थे दीपनपाचनाध्याये स्रंसनादीनां लक्षणसत्त्वात्, "नाडीपरीक्षादि" "कलादि" इति पूर्वापरयोः आदिशब्दसद्भावाच्च दीपनपाचनमित्यत्र अनुक्तोऽपि आदिशब्दः सन्दंशपतितन्यायेन पूर्वापरत आकृष्य योज्य इति।

धूमपानविधिश्चैव गण्डूषादिविधिस्तथा।
लेपादीनां विधिः ख्यातस्तथा शोणितविस्रुतिः।
नेत्रकर्मप्रकारश्च खण्डः स्यादुत्तरस्त्वयम् ॥ ११ ॥

श्लोकानां सङ्ख्यानिर्देशः।—

द्वात्रिंशत्सम्मिताध्यायैर्युक्तेयं संहिता स्मृता।
षड्विंशतिशतान्यत्र श्लोकानां गणितानि च ॥ १२ ॥

मानपरिभाषाया प्रयोजननिर्देशः।—

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित्।
अतः प्रयोगकार्य्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १३ ॥

मागधीयं मानम्।—

त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः।
त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना * वंशी निगद्यते ॥ १४ ॥

त्रयोदशभिरध्यायैरुत्तरः खण्डः स्यात्। तत्र धूमपाने व्रणधूपनं गर्भधूपनञ्च। गण्डूषे कवलादीनां लक्षणग्रहणात् कवलप्रतिसारणकथनम्। लेपेत्यादिग्रहणात् मूर्द्धतैलकर्णपूरणविधिकथनम्। शेषं सुबोधम्। इत्युत्तरखण्डाध्यायानुक्रमः कथितः ॥१०।११॥

इदानीं संहितानिरुक्तिपूर्व्वकं श्लोकसङ्ख्यामाह, द्वात्रिंशदिति।—यतः पूर्व्वोक्तानां त्रिखण्डानां द्वात्रिंशदध्यायैर्युक्तेयं, तस्मात् संहिता कथिता। "सम्मित" स्थाने "संहित" इति केचित् पठन्ति; तत्रापि स एवार्थः। अत्र संहितायां श्लोकानां गणितानि गणनानि षड्विंशतिशतानि, भवन्तीत्यध्याहार्य्यम्। अध्याय इति—पदसमूहो वाक्यं, वाक्यसमूहः प्रकरणं, प्रकरणसमूहोऽध्याय इति ॥१२॥

अथेदानीं तावत् पूर्व्वं परिभाषा दर्शयितुमाह, न मानेनेति।—मानेन परिमाणेन विना द्रव्याणां युक्तिः कर्त्तव्यविधिः क्वचित् कुत्रापि न जायते नोत्पद्यते, अतः इत्यस्मात् प्रयोगकार्य्यार्थं प्रयोगाणां योगानां कार्य्यार्थं कर्त्तव्यविधिनिमित्तं मानं तुलनादि अत्र संहितायां मया आचार्य्येण उच्यते कथ्यते इत्यर्थः। भद्र्य-मानव्यवच्छेदार्थमुक्तं, तद्भव्य-मानं वक्ष्यमाणमप्यस्ति ॥ १३ ॥

इदानीं परमाण्वादियव-मानार्थं लक्षणान्याह, त्रसरेणुरिति।—परमाणुभिर्यः

---

* "वंशी" इति गूढार्थदीपिकासम्मतः पाठः। "वंशरन्ध्रं प्रविष्टं यत् रजः, तत्र वंशी, तस्याः त्रिंशता परमाणुना या सङ्ख्या सा वंशीत्यर्थः" इति गूढार्थदीपिकाकारः।

(जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः।
तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स कथ्यते॥
जालान्तरगतैः सूर्य्यकरैर्ध्वंसी विलोक्यते॥)
षड्ध्वंसीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिस्तु राजिका।
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः॥१५॥
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम्।
षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यकौ॥१६॥
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते।
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते॥१७॥
क्षुद्रमोरटकश्चैव द्रङ्क्षणं तन्निगद्यते।
* (क्षुद्रको वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते॥)
कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका॥१८॥

त्रिंशता स एव त्रसरेणुः प्रोक्तः कथितो बुधैस्तद्वेदिभिः पुरुषैः। "परमाणुः सुसूक्ष्मः स्वभावतो ग्राह्यो न चक्षुषा अनुमानेन च" इति केचित्। तथा हि—"जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः। तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स उच्यते॥" इति। त्रिंशतेति—परमाणूनां दशत्रिसङ्ख्यैरित्यर्थः। त्रसरेणुरेव पर्य्यायनाम्ना एकार्थवाचकशब्देन कृत्वा ध्वंसीति निगद्यते कथ्यते, यत्र समानार्थकता शब्दानां तत्र ते पर्य्याया उच्यन्ते इत्यर्थः। ध्वंसीलक्षणन्तु एतस्याग्रे केचित् पठन्ति, यथा—"जालान्तरगतैः सूर्य्यकरैर्ध्वंसी विलोक्यते" इति। सूर्य्यकरैरादित्यरश्मिभिः। अथ मरीचिप्रभृतीनां परम्परामाह, षड्ध्वंसीभिरिति।—षड्ध्वंसीभिरेका मरीचिर्भवेदिति। मरीचिभिर्मानसंज्ञकाभिर्मरीचिभिः षड्भिः सङ्ख्याभिरेका राजिका, कथिता इत्यध्याहारः, राजिका सर्षपभेदः। तिसृभी राजिकाभिरिति—राजिकात्रितयेनैकः सर्षपः प्रोच्यते कथ्यते बुधैरिति, सर्षपग्रहणेनात्र गौरसर्षपो ज्ञेय इति। अष्टसर्षपैः कृत्वा एको यवः कथितः, यवोऽन्नविशेषः। गुञ्जामाह—तच्चतुष्टयमित्यनेन गुञ्जा स्यात्, तेन एका गुञ्जा कथिता इत्यभिप्रायः, गुञ्जा रक्तिका वाच्या। अथ माषकमाह—षड्भिः षट्सङ्ख्याभिः रक्तिकाभिः गुञ्जाभिरेको माष इति ख्यातः, स एव हेमधान्यकपर्य्यायनाम्ना कथित इति स्वमते, क्वचित सप्तभिः क्वचित् पञ्चभिर्दशभिर्वा गुञ्जाभिः कृत्वा

* पाठोऽयं गूढार्थदीपिकाकारसम्मतः।

अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम्।
विडालपदकञ्चैव तथा षोडशिका मता ॥१९॥
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः।
उडुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते ॥२०॥
स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा।
शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ॥२१॥
प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते।
पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते ॥२२॥
प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड़वोऽर्द्धशरावकः।
अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुड़वाभ्याञ्च मानिका ॥२३॥

माषकः कथितः, स एव माषको मरीच्यादिभिर्विचार्य्यमाणोऽत्र न विरुद्धः, तच्च विस्तरभयान्न लिख्यते। इदानीं शाणपरिमाणं कोलपरिमाणञ्च वक्तुमाह, माषैरिति।—चतुर्भिर्माषकैरेकः शाणो धरणः टङ्कश्च कथितः। माषोऽत्र षड्भिर्गुञ्जाभिस्तुलित इति सर्वत्र। तद्वयमिति—शाणद्वयेनैवैकः कोलः। "कोलो बदरसंज्ञः" इति केचित्। तस्य पर्य्यायवाचकाः क्षुद्र-मोरटक-द्रङ्क्षणादयः, तेऽत्र टङ्कद्वयमानसंज्ञका बोद्धव्याः। कर्षमाह, कोलद्वयमिति।—कोलद्वितयमेव कर्षः स्यात्, स चतुःशाण इत्यर्थः। तस्य पर्य्यायसंज्ञकाः पाणिमानिकादयः, पाणिमानिका करतलं विदुरिति भावः। अक्ष इति विभीतकफलं, तच्च कर्षमानसंज्ञम्। तिन्दुकं तिन्दुकफलम्। विडालपदकम् अङ्गुलित्रयग्राह्यं चूर्णद्रव्य, तत् कर्षसंज्ञमित्यर्थः। षोडशिका षोडश-माषकपरिमितेत्यर्थः। शेषं सुगमम्। अर्द्धपलं पलमानञ्चाह, स्यात् कर्षाभ्यामिति।—कर्षद्वयेनार्द्धपलं कथितं, तदेव शुक्तिः। अष्टमिका च शुक्तिः प्रसिद्धा, अष्टमिका अष्टशाणसंज्ञमानविशेषः। पलमप्याह, शुक्तिभ्यामिति।—शुक्तिद्वयेनैव पलं बोद्धव्यं, पलं प्रसिद्धम्। एतस्यापि मुष्ट्यादयः पर्य्यायवाचका ज्ञेयाः। अत्र मुष्ट्यादिषु पलमेव कीर्त्त्यते नान्यत्। मुष्टिः नखान्तर्मुष्टिः। आम्रं फलम्। चतुर्थिकेति चतुःकर्ष इति भावः। षोडशी षोडशशाणमिता, शाणोऽत्रैवोक्तो ज्ञातव्यः न तु व्यावहारिकः। बिल्वं बिल्वफलम्, एतत्संज्ञा पले बोद्धव्या। इदानीं प्रसृतिपूर्वकं मानिकान्तं मानमाह, पलाभ्यामिति।—पलद्वयेनैका प्रसृतिर्ज्ञेया, प्रसारिताङ्गुलिकरतलं प्रसृतिः, सैव द्वात्रिंशच्छाणमिता। प्रसृतिभ्यामिति—प्रसृतिद्वयेनैकाञ्जलिः, अञ्जलिस्तु करद्वय-

शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ।
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढकम् ॥२४॥
भाजनं कंसपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च तत् ।
चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोऽर्मणः ॥२५॥
उन्मानञ्च घटो राशि-र्द्रोणपर्य्यायसंज्ञकाः ।
द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ॥२६॥
शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाही गोणी च सा स्मृता ।
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥२७॥
चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा ।
पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः ॥
तुला पलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥२८॥

मिलितसम्पुटकाकारः प्रसिद्धः, स एव कुडवः अर्द्धशरावकश्च कथितः, कुडवः प्रसिद्धश्चतुःपलप्रमितः अर्द्धशरावकश्चतुःषष्टिशाणसंज्ञः । कुडवाभ्यामिति—कुडवद्वयेनैका मानिका, सैव शरावः, अष्टपलञ्च शरावः, स तु साष्टाविंशतिशतसङ्ख्याकशाणैः कथितः । अथ प्रस्थाऽऽढके दर्शयितुमाह, शरावाभ्यामिति ।—शरावद्वयेन एकः प्रस्थः, स च षोडशपलपरिमितो भवति । चतुःप्रस्थैः कृत्वा आढकमेकं, तच्च भाजनं कंसं पात्रञ्च कथितं, भाजनादयोऽप्याढकस्यैव पर्य्याया इत्यर्थः, एतच्चतुःषष्टिपलपरिमितं बोद्धव्यम् । अथ द्रोणप्रभृति द्रोणीपर्य्यन्तमानमाह, चतुर्भिरिति ।—चतुर्भिश्चतुःसङ्ख्याकैः आढकैः कृत्वा एको द्रोणः, स च कलशादिपर्य्यायनामभिरुपलक्षितो द्वात्रिंशच्छरावतुलितो ज्ञेयः । द्रोणाभ्यामिति—द्रोणद्वयेन शूर्पकुम्भौ कथितौ, शूर्पश्च कुम्भश्चेति । शूर्पश्चतुःषष्टिशरावको ज्ञेयः । शूर्पाभ्यामिति—शूर्पद्वयेन एका द्रोणी, सैव वाही गोणी च कथिता, अत्र चतुःषष्टिप्रस्था भवन्तीति तात्पर्य्यार्थः । इदानीं खारीपरिमाणमाह, द्रोणीचतुष्टयमिति ।—द्रोणीचतुष्टयं सम्भार तत खारीशब्दवाच्यं, तेन षण्णवत्यधिकचतुःसहस्रपलमानेन सा ज्ञातव्या, अत एव सूक्ष्मबुद्धिभिरिति ग्रहणम् । अथ भारपरिमाणं तुलापरिमाणमप्याह, पलानामिति ।—पलानां पूर्वप्रतिपादितानां यत् सहस्रद्वयं तेन एको भारः प्रकीर्त्तितः कथितः; एतेन विंशतितुलाभिः परिमितो भवति । तुला च पलशतपरिमिता ज्ञेया । तथा चोक्तं—"तुला पलशतं तासां विंशतिः

माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थ आढकम्।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥२९॥

गुञ्जादिकुडवान्तमानस्य समतानिर्देशः।—

गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडवस्थितिः।
द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥३०॥

द्वैगुण्यपरिभाषाया विषयनिर्द्देशः।—

प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तत् द्रवार्द्रयोः।
मानं तथा तुलायाश्च द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम् ॥३१॥

भार उच्यते। खारी भारद्वयेनैव स्मृता षड्भाजनाधिका॥" इति। एष निश्चयः सर्व्वत्रैव सर्व्वदेशेष्वेव प्रयोगेषु वा ज्ञेय इत्यर्थः, न तु केवलं मगधदेशे। एवेति निश्चयार्थ-बोधकः। इदानीं सकलमानज्ञापनार्थं श्लोकेनैकेन मानमाह, माषेत्यादि।—माषादि-खार्य्यवसाना यथोत्तरं चतुर्गुणा ज्ञेयाः। यो यस्मादुत्तरो यथोत्तरम्; एतेन किमुक्तं भवति? "माषाश्चतुर्गुणः शाणः शाणात् कर्षश्चतुर्गुणः। कर्षाच्चतुर्गुणं बिल्वमित्याद्या अपरे मिताः॥" इति। बिल्वमत्र पलं, राशिर्द्रोणसंज्ञः, गोणीत्यनेन द्रोणी कथिता ॥१४—२९॥

इदानीं द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणामनुक्तानां मानं निर्द्देष्टुमाह, गुञ्जादीति।—गुञ्जाप्रभृति-मानमारभ्य यावत कुडवस्थितिः स्यात तावद्द्रवादीनां मानं समं ज्ञेयम्। गुञ्जा आदिर्येषां ते माषक-कोलाक्ष-शुक्ति-प्रसृताः कुडवपर्य्यन्ताः। द्रव तोयादि, आर्द्रं तत्क्षणोद्धृतं, शुष्कं सूर्य्यांशुभिः शोषित चिरकाल धृतञ्च। एके "यावन्न कुडवस्थितिः" इति पठन्ति, तत्र—कुडवादर्वाक् सममिति। तथा हि—"रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत्। शुष्के द्रवार्द्रयोस्तावत् तुल्य मानं प्रकीर्त्तितम्॥" इति। एतदपि तन्त्रान्तरे यथा—"प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणश्च द्रवार्द्रयोः। * कुडवोऽपि क्वचिद्दृष्टो यथा दत्तोद्धृते मतम्॥" इति ॥ ३० ॥

प्रस्थादिमानमिति।—प्रस्थादिपरिमाणमारभ्य यावत् तुला पूर्य्यते, तावद्द्रवार्द्रयो-र्द्विगुणपरिमाणं ज्ञेयम्। द्विगुणन्तु शुष्कद्रव्यादित्यर्थः, तथा च—"शुष्कद्रव्यस्य या मात्रा त्वार्द्रस्य द्विगुणा हि सा। शुष्कस्य गुरुतीक्ष्णत्वात्तस्मादर्द्धं प्रयोजयेत्॥"

---

* हारीतः कुडवस्यापि द्वैगुण्यमाह, तथा च—"आर्द्रद्रव्यस्य कुडवः पलैरष्टाभिरेव च। शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः॥" इति।

कुडवमितद्रवद्रव्यमानार्थं पात्रविशेषनिर्देश ।—

मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥३२॥

योगाना नामकरणविधि ।—

यदौषधन्तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ।
तन्नाम्नैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ॥३३॥

अथ कालिङ्गपरिभाषा ।—

औषधाना मात्रास्थिरीकरणविधि ।—

स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो बलम् ।
प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥३४॥

प्रस्थादिमानमित्यादिशब्दात षोडशपलमारभ्य यावत पलशत पूर्य्यते तावदित्यथ । मान तथा तुलाया तुलाया उपरि मान क्वचित कुत्रापि द्विगुण न, तत्कार्य्यं द्रवार्द्रयोरिति शेष । उपरि मानमिति द्रोणादिकम् । तथा च—"द्वैगुण्य न तुलामानादिति मानविदो विदु । यतो द्रवार्द्रशुष्कादे प्रसिद्धिश्चात्र लोकत ॥" एतदभिप्राय स्नेहपाकविषये प्रायशो मन्यन्ते केचित ॥ ३१ ॥

इदानी द्रवमानार्थं कुडवपात्रनिर्माणमाह, मृदिति ।—मृदादिवस्तुभिर्निर्मित यत् भाण्ड भवति तत्परिमित द्रवद्रव्यं कुडवसञ्ज्ञित वदेत । कथम्भूतम ? आयाम-परिणाहाभ्या चतुरङ्गुलप्रमाण, तथा उच्चेनापि (?) चतुरङ्गुलम् । वेणु वश, लोहमष्टविध, तच्च सुवर्ण-रजत ताम्रार-घोष-वपु सीसक लोहकञ्चम् , आदि-ग्रहणाच्चर्म शृङ्ग दन्तोपलादय । अङ्गुलशब्देनात्राङ्गुष्ठनखतलभाग गृह्णन्ति । केचित् मध्यमाङ्गुलिकायास्तु मध्यमपर्वमिताङ्गुलमिति । यद्वा—चतुर्भिरङ्गुलिभि परिमितं चतुरङ्गुलम् इति प्रसिद्धम् । एतत परिमाण द्रवद्रव्यार्थं बोद्धव्यम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रयोगाणामादिद्रव्याङ्कितसञ्ज्ञा निर्देष्टुमाह, यदिति ।—यस्य योगस्य गण स्वरूपस्य प्रथममादिपठित यदौषध भवति तन्नाम्नैव स योग कथ्यते इत्यत्र विनिश्चयो ज्ञातव्य । यथा—क्षुद्रादि, गुडूच्यादीत तात्पर्य्यार्थ । मगधदेशे प्रायश प्रचरतीत्यतो मागधपरिभाषा कथ्यत ॥ ३३ ॥

इदानी कालिङ्गपरिभाषा दर्शयितुमाह—अथेति । तत्रादौ मात्राव्यवच्छेदार्थं श्लोकमेक पठन्ति केचित, तमाह, स्थितिरिति ।—मात्राया परिमाणस्य स्थिति, व्यवस्था नास्ति, यत कालादिकमवेक्ष्य परिमाण युञ्ज्यादित्यभिप्राय. । काल:

कालिङ्गमानोक्तौ हेतुः।—

यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ।
अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसम्मता ॥३५॥

अथ कालिङ्गमानम्।—

यवो द्वादशभिर्गौर-सर्षपैः प्रोच्यते बुधैः।
यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते ॥३६॥
माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित्।
स्याच्चतुर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ॥३७॥
गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषकः।
चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ॥
चतुःपलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥३८॥

शीतोष्णवर्षालक्षणः, भेषजग्रहणकालो वा। अग्निरपि चतुर्विधो मन्दतीक्ष्णविषम-समभेदेन। वयोऽपि त्रिविधमादिमध्यान्तम्। बलमपि हीनोत्तममध्यमम्। प्रकृतिरपि त्रिधा हीनमध्योत्तमा, अथवा देशजातिशरीरादिभिः प्रकृतेर्बहवो भेदाः। दोषोऽपि त्रिविधो वातादिभेदेन। देशोऽपि द्विविधो भूमिदेहप्रभेदेन। भूमिदेशस्तु त्रिधा जाङ्गलानूपसाधारणभेदेन, देहदेशोऽपि त्रिधैव पूर्वोक्तः ॥ ३४ ॥

अथ भक्षणार्थं प्रागुक्ता कालिङ्गपरिभाषाऽस्ति अतस्तामपि दर्शयन्नाह, यत इति। —यतः कारणात् कलौ कलियुगे ईदृशा नराः सन्ति, अतः स्थितिहेतोः तद्योग्यैषां नराणां विहिता मात्रा भक्षणद्रव्यपरिमाणं प्रोच्यते कथ्यते इत्यर्थः। कथम्भूता? सुज्ञसम्मता इति मानवेदिभिः पुरुषैर्विचार्य्यमाणा इत्यर्थः। कीदृशास्ते नराः? मन्दाग्नय इति स्वल्पाहारिणः। ह्रस्वाश्चेत्यल्पकायाः। हीनसत्त्वा इति स्वल्पबलाः ॥३५॥

इदानीं तत्तुलनमाह, यव इत्यादि।—द्वादशभिर्द्वादशसङ्ख्याकैर्गौरसर्षपैरेको यवः, गौरग्रहणं तदन्यजातिव्यवच्छेदार्थम्। ईदृशेन यवद्वयेन एका गुञ्जा स्याद्भवेत्। त्रिगुञ्जा गुञ्जात्रयं एको वल्लसंज्ञः, वल्लः प्रसिद्धः परिमाणः। अष्टाभिरष्टसङ्ख्याभिः गुञ्जाभिः कृत्वा एको माषः कथितः, माषोऽत्र टङ्कस्य चतुर्थांशः। क्वचिदिति क्वापि सप्ताभिर्गुञ्जाभिः कृत्वा माषको ज्ञेय इति तन्त्रान्तरीयमतं, तच्च विषकल्पे प्रचरित मिति वदन्ति केचित् सर्वत्राप्रसिद्धत्वात्। गुञ्जाऽप्यत्रैवोक्ता ज्ञेया। चतुर्माषकैः

कालिङ्गान्मागधमानस्य श्रेष्ठतानिर्देश ।—

कालिङ्गं मागधञ्चेति द्विविधं मानमुच्यते ।
कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठं मानं मानविदो विदुः ॥३९॥

युक्तायुक्तविचार ।—

नवान्येव हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।
विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याऽऽज्यमाक्षिकैः ॥४०॥

कृत्वा एक शाण, स एव निष्क टङ्कश्च पर्य्यायनाम्ना कथित । षड्भि सङ्ख्याकैः माषकै कृत्वा एको गद्याण, स च साद्धटङ्केन परिमितो भवति। गद्याण इति परिमाणसञ्ज्ञाशब्द । दशमाषकैरेव एक कर्ष स्यात्, कर्षोऽच कथित, स च साद्धद्विशाणमित । चतु कर्षै कृत्वा पलमेक प्रोक्त कथितम, पल प्रसिद्ध कर्षचतुष्टयेन उक्तं, मानतस्तत् पल दशशाणमित बोद्धव्यम। द्वादशभिस्तैर्भिः पलै कृत्वा कुडवमेक, तच्चत्वारिंशच्छाणपरितुलित भवति। प्रस्थाद्या पूर्ववत मता इति प्रस्थाद्यव-शिष्ट मागधपरिभाषावत ज्ञेयमनुक्रमेणेत्यर्थ, न तु तत्तुल्यमानम्, एतेन कुडवाद्यवशिष्ट-मानमप्यत्रैव प्रतिपादितपलेन परिमित बोद्धव्यम्, न तु मागधपरिभाषोक्तपलैरिति तात्पर्य्यार्थ ॥ ३६—३८ ॥

यद्यपि देशान्तरे बहूनि मानानि सन्ति तथाऽपि द्वे परिमाणे प्रसिद्धे इति विचार्य्याह, कालिङ्गमिति ।—"कलिङ्गम" इति केचित पठन्ति। कलिङ्गदेशे प्रचुर प्रसिद्ध यत तत कालिङ्गम्। मगधदेशे प्रायश' प्रचरतीति मागधमानम्। इति द्रव्याणां परिमाणमिति द्विविध द्विप्रकारमुच्यते मानवेदिभि, कथ्यते इत्यर्थ । इति कालिङ्गपरिभाषा ॥ ३९ ॥

इदानीं द्रव्याणां युक्तायुक्तविचारमाह, नवानीति।—अखिलकर्मस्विति दशधा द्रव्यकल्पनाविषयेषु नूतनद्रव्याणि योज्यानीति भाव, यत "सर्वञ्च चीरवद्वीर्य्य-युक्तं भवति भेषजम्। तेषामलाभे गृह्णीयादनतिक्रान्तवत्सरम् ॥" इति। विडङ्गादिद्रव्यं विना तेन विडङ्गप्रभृतिक पुरातन गुणकरमिति तात्पर्य्यार्थ । पुरातनत्व वत्सरा-दुपरि भवति। तत्र धान्यं धान्यकम्, आज्य घृत, तदवापक्कं ज्ञेय, पक्वन्तु हीनवीर्य्यं स्यात्। तथा हि—"घृतमब्दात पर पक्व हीनवीर्य्यं प्रजायते। तैलं पक्वमपक्व वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ॥" इति। पुराण कृष्णादिगुण-संयुक्तत्वात् ॥ ४० ॥

शुष्कद्रव्यग्रहणस्य द्विगुणपरिभाषायाश्चापवाद ।—

गुडूची कुटजो वासा कुष्माण्डञ्च शतावरी ।
अश्वगन्धा सहचरः शतपुष्पा प्रसारिणी ॥
प्रयोक्तव्या सदैवार्द्राः द्विगुणान् नैव कारयेत् ॥४१॥
(शुष्कं नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु ।
आर्द्रञ्च द्विगुणं युञ्ज्यादेष सर्वत्र निश्चयः ॥)

अनुक्तविषयिणी परिभाषा ।—

कालेऽनुक्ते प्रभातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा भवेत् ।
भागेऽनुक्ते तु साम्यं स्यात् पात्रेऽनुक्ते च मृन्मयम् ॥४२॥
(द्रवेऽनुक्ते जलं ग्राह्यं तैलेऽनुक्ते तिलोद्भवम् ॥)

इदानी ये सर्वकालेष्वार्द्रा अद्विगुणा द्रव्यविशेषा योज्यास्तानाह, गुडूचीति ।—गुडूचीपूर्वकप्रसारिणीपर्य्यन्ता ओषध्य सदैव सर्वस्मिन् काले ऋतौ वा तात्कालीनोद्धृता प्रयोक्तव्या, एते च द्रव्यविशेषा द्विगुणा न कार्य्या वीर्य्योत्कृष्टत्वात् । गुडूची प्रसिद्धा । कुटजो वृक्षविशेष स च कोरैयाशब्दवाच्य । वासा आटरूषक. । सहचर कुरण्टक, पियावासा इति ख्यात । प्रसारिणी स्वनामख्याता । एतस्याग्रे "शुष्क नवीन यद्द्रव्य योज्य सकलकर्मसु । आर्द्रञ्च द्विगुण युञ्ज्यादेष सर्वत्र निश्चय ॥" इति श्लोक पठन्ति केचित, स चोक्तमेवार्थं द्रढयति, अतो न दोष पौनरुक्त्या । द्विगुणमत्र एकद्रव्यभागापेक्षया, तत् पूर्वमुक्त, न तु स्वकालमानात । सर्वत्रेति कल्पनाम् ॥ ४१ ॥

इदानीमनुक्तप्रयोगे तद्ग्रहणकालादिकमाह, काले इत्यादि ।—काले भेषजभक्षणसमयेऽनुक्ते अप्रकाशिते सति प्रभात प्रात कालमेव स्यात् । तथा अङ्गे द्रव्यावयवेऽनुक्ते सति जटा मूल स्यादित्यर्थ । भागे द्रव्याणा परिमाणेऽनुक्ते सति साम्य स्यात् सर्वेषा समता भवतीत्यर्थ । पात्रे इति द्रव्यस्य करणार्थं स्थापनार्थञ्च भाजनेऽनुक्ते सति तदा मृन्मय मृत्पात्र ग्राह्यम् । चकारात् द्रवानुक्तविषये पानीय, तथा चोक्त —"द्रवेऽप्यनुक्ते जलमेव देय भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया । अङ्गेऽप्यनुक्ते विहितन्तु मूल कालेऽप्यनुक्ते दिवसस्य पूर्वम् ॥" इति ॥ ४२ ॥

द्विरुक्तद्रव्ये कर्त्तव्योपदेश ।—

एकमप्यौषधं योगे यस्मिन् यत् पुनरुच्यते ।
मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्द्रव्यं तत्त्वदर्शिभिः ॥४३॥

द्विविधचन्दनयो प्रयोगस्थलम् ।—

चूर्णस्नेहासवा लेहाः प्रायशश्चन्दनान्विताः ।
कषायलेपयो प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ॥४४॥

औषधाना गुणस्थितौ गुणहानौ च कालनिर्देश ।—

गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्द्धं तद्रूपमौषधम् ।
मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्य्यत्वमाप्नुयात् ॥४५॥

अथ योगेषु पुनरुक्तद्रव्यस्य मानमाह, एकमिति ।—यत्र योगे एक वाऽपि द्रव्यं द्विपर्य्यायनाम्ना कथितं तदेवौषध मानत परिमाणात द्विगुण कार्य्यं, द्विगुणिता च एकद्रव्यभागापेक्षया इति तत्त्वदर्शिभिरायुर्वेदरहस्यज्ञापकै प्रोक्तमित्यर्थ । तथा हि —"घृते तैले च योगे च यद्द्रव्य पुनरुच्यते । तत ज्ञातव्यमिहार्य्येण मानतो द्विगुणं भवेत् ॥" इति ॥ ४३ ॥

इदानीं सामान्यचन्दनग्रहणे योगविशेषेषु विभजन्नाह, चूर्णेति ।—चूर्णादय कल्पना चन्दनग्रहणेन श्वेतचन्दनान्विता ज्ञेया, आसवग्रहणेन सर्वे सन्धानकाश्च, लेहग्रहणेन गुटिकाग्रहण, यथा—लवङ्गादिचूर्णे लाक्षादितैले त्रिफलाघृते द्राक्षासवे च्यवनप्राशावलेहे द्रष्टव्यम् । कषायलेपयोस्तु चन्दनग्रहणेन रक्तचन्दनं योज्यमित्यर्थ । कषाय स्वरसादिपञ्चक, तेन स्वरसक्वाथफाण्टहिमकल्कादय । लेपो दशाङ्गप्रभृतय । प्राय इति ग्रहणात् कुत्रापि व्याध्यनुरूप बोद्धव्यम् । न चात्र नियमार्थ, प्राय.शब्दो यतो न्यूनमाचष्टे क्वचित् । तथा हि—"प्राय शब्दो विशेषाय क्वचिन्न्यूनेऽपि दृश्यते" इति । कृष्णैलादिचूर्णं रक्तचन्दनान्वितमिति प्रसिद्धि, व्याधिविहितत्वात । तथा चोक्तं—"रक्त शीत गुरु स्वादु छर्दितृष्णाऽस्रपित्तजित् । तिक्त नेत्रहित हन्य ज्वरव्रणविषापहम् ॥" इति ॥ ४४ ॥

इदानीं प्रसिद्धद्रव्याणा कालातिक्रमेण हीनगुणत्वमाह,गुणहीनमिति ।—वर्षादूर्द्धं सवत्सरादुपरि तद्रूपमौषध गुणहीन भवेत स्वकार्य्यकर न भवतीत्यर्थ । तद्रूपमिति यादृशं द्रव्यस्वरूप तादृशमेव तद्रूप कथित न तु चूर्णादि कल्पितम् । तथा च— "धातुरूपद्रव्यवर्जं न श्रेष्ठ वत्सरोषितम्" इति । तथा चूर्णं तालीशाद्यादिक, मास-

हीनत्वं गुटिकालेहौ लभेते वत्सरात् परम्।
हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकात्तथा ॥४६॥
ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात् परम्।
पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ॥४७॥

द्वयादुपरि हीनवीर्य्यस्य भाव हीनवीर्य्यत्वमाप्नुयात, वीर्य्यहानिरप्यत्र भावमात्र, न तु सर्वथा वीर्य्यरहितत्वम्, यतस्तन्त्रान्तरे दृश्यते हि लवणभास्करादीना बहुपरिमाणं चिरकालसेवनार्थम। तदुक्तं—"पिप्पली पिप्पलीमूल धान्याककृष्णजीरकम्। सैन्धवञ्च विडञ्चैव पत्र तालीशकेशरम॥ एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च। मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पल पलम॥ त्वगेले चार्द्धभागे च सामुद्रात कुडवद्वयम्। दाडिमात कुडवञ्चैव द्वे पले चाम्लवेतसात॥" इति। एतत सम्भार बहुकालोपयोगिकम्, अन्यथा व्यर्थमेतत, तस्मात भावमात्र चूर्णस्य मासद्वयादुपरि हीन स्यादित्यभिप्राय। गुटिका विजयादिगुटिका, लेहा खण्डखाद्यावलेहप्रभृतयश्चिरकालस्थिता अपि स्वगुण न परित्यजन्ति,किन्तु किञ्चिद्गुणरहिता इति भाव। तथा तैलघृताद्याश्चतुर्मासाधिकादपि वत्सरात पर स्वगुण न परित्यजन्ति, किन्तु किञ्चिद्गुणरहिता इति भाव, चतुर्मासाधिकात् वत्सरात् पर षोडशमासादुपरि इत्यर्थ.। एके "चतुर्मासाधिकात्तथा" इति पठन्ति, तत्र—चतुर्मासग्रहणेन वर्षाकाल मन्यन्ते, "वर्षायामुषित स्नेह पक्वो हीनत्वमाप्नुयात्" इति वचनात। तथेति ग्रहणात् अत्रापि भावमात्र, किन्तु द्रव्यसमूहपाकजस्य गुणस्य हानिर्न तु प्रकृतिगुणहानि। तथा च"स्नेह सिद्धो गुडादीना गुणहीनो भवेद्ध्रुवम। स्नेहाद्या पूर्णवीर्य्या स्युस्ते चतुर्मासतस्तथा" इति। केचित् "हीनत्व स्यात घृते पक्वे तैले वा वत्सरात परम्" इति केषाञ्चिन्मतमवलोक्य पठन्ति, तन्न सर्वसम्मत, यत सर्वसम्मत वाक्यमिद दृश्यते, "घृतमब्दात पर किञ्चिद्धीनवीर्य्यत्व माप्नुयात। तैल पक्वमपक्व वा चिरस्थायि गुणाधिकम्॥" इति। लघुपाका ओषध्यो वर्षादुपरि निर्वीर्य्या नि शेषेण वीर्य्यरहिता इत्यर्थ, स्यु, न तु हीनत्वम्, ताश्च यवगोधूमप्रमुखा, तथा च—'एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिता.। दृढा पुराणा विरसा न तथा गुणकारिण॥" इति। अथ चिरकालस्थिता ये उत्कृष्टगुणा स्युस्तानाह, पुराणा इत्यादि।—पुराणाश्चिरकालस्थिता, बहुसवत्सरोषिता अपीत्यर्थ, गुणैर्युक्ता इति।—ते आसवादयो विशिष्टगुणान्विता, भवन्तीत्यध्याहार्य्यम्। आसवा मद्यभेदा,आसवा इति बहुवचनेन सर्वे सन्धानकाश्च ज्ञेया। धातव इति सुवर्णरजतादय, बहुवचनाच्च सचिह्नमृगाङ्कादयोऽपि बोद्धव्या.॥४५—४७॥

युक्तायुक्तद्रव्ययो र्याह्यवर्ज्यत्वनिर्देश ।—

व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत् त्यजेत् ।
अनुक्तमपि यद्युक्तं योजयेत्तत्र तद्बुधः ॥४८॥

औषध्याहरणोपयोगिदेशनिर्देश ।—

आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिर्मतः ।
अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः ॥
अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च ॥४९॥

औषध्याहरणविधि ।—

गृह्णीयात्तानि सुमना शुचिः प्रातः सुवासरे ।
आदित्यसम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि ॥
साधारणधराद्द्रव्यं गृह्णीयादुत्तराश्रितम् ॥५०॥

इदानी रोगाणामुक्तानुक्तद्रव्यविशेषमाह, व्याधेरिति ।—यस्य व्याधेरयुक्तमसात्म्य यत द्रव्य गणेषूक्तमपि तत त्याज्यम्, यथा—अतीसारे पथ्या । यत् गणेऽनुक्तमपि व्याधे सात्म्य तत्र तत योज्यमिति व्यवहार । यथा—अतीसारे स्तम्भनार्थं वत्सकपाठादि । तथा चोक्त—"गणोक्तमपि यत् द्रव्य भवेत् व्याधावयौगिकम् । तदुद्धरेत यौगिकन्तु प्रक्षिपेदप्यकीर्त्तितम् ॥" (सु० चि० १७०) इति ॥ ४८ ॥

इदानी द्रव्याहरणार्थं देशादिकथनमाह, आग्नेया इति ।—यतो विन्ध्य शैलाद्या आग्नेया अग्निगुणभूयिष्ठा, आदिग्रहणान्मलयसह्यपरियात्रा(पर्वता)दय । हिमगिरिस्तु सौम्यो मत सौम्यगुणभूयिष्ठ इत्यथ, अतो हेतोस्तदुद्भवानि द्रव्याणि तद्रूपाणि स्युरुष्णशीतवीर्य्याणि भवन्तीत्यथ । न केवल शैलजातानि, अन्येष्वपि वनेषूपवनेषु च यानि प्ररोहन्ति तान्यपि हेतुभि कृत्वा शीतोष्णवीर्य्याणि भवन्तीति तात्पर्य्यार्थ । हेतुरपि ऋतुस्वरूपमिति, एतेन यादृशम ऋतुरूप शीतोष्णादिक भवति तादृशमेव तज्जातद्रव्यस्य वीर्य्यमित्यर्थ । आगमेऽपि "अग्नीषोमीयत्वाज्जगत" इति । वनमुद्यानम् । उपवन पुरुषव्यापारकृत पूर्वमुक्तम् ॥ ४९ ॥

इदानी द्रव्याणामाहरणक्रममाह, गृह्णीयादिति ।—सुमना शोभनचित्त, पुरुष इति शेष, तानि पूर्वोक्तानि द्रव्याणि प्रातररुणोदये गृह्णीयादुत्पाट्य धारयेदिति भाव । कथम्भूत ? शुचिरिति बाह्याभ्यन्तरेण । आदित्यमुख इति पूर्वाभिमुख । मौनी यतवाक् । सुवासरे इति विशिष्टनक्षत्रादिसंयुक्ते दिने । किं कृत्वा ? चित्ते

ओषध्याहरणे अनुपयोगिदेश।—

वल्मीककुत्सितानूप-श्मशानोषरमार्गजाः।
जन्तुवह्निहिमव्याप्ता नौषध्य कार्य्यसाधिकाः॥५१॥

प्रयोगविशेषे ओषध्याहरणकाल।—

शरद्यखिलकार्य्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम्।
विरेकवमनार्थञ्च वसन्तान्ते समाहरेत्॥५२॥

ईश्वरं नमस्कृत्य। * साधारणधराद्रव्यमिति साधारणधरा जाङ्गलानूपमिश्रिता पृथ्वी तत्रोत्पन्नद्रव्यम। उत्तराश्रितमिति उत्तरदिग्विभागस्थित, मूल द्रव्यमिति शेष। एतेन द्रव्याणा सवीर्य्यत्व दर्शितम्। केचित "उत्तराश्रित" इति पुरुषविशेषणं पठन्ति, स च उत्तराभिमुखो भूत्वा चं गृह्णीयादिति। गृह्णीयादिति द्विरुक्ति निश्चयार्थज्ञापनार्थं, नान्यथा गृह्णीयादित्यस्य तात्पर्य्यार्थं। एके तु गृह्णीयादिति पद पूर्वश्लोकेन योजनीयमिति वदन्ति॥ ५०॥

इदानी कुत्सितस्थानजातद्रव्यस्य परित्यागमाह,वल्मीकेति।—वल्मीकादिषु स्थानेषु जाता उत्पन्ना ओषध्यो न कार्य्यकरा। तथा जन्तुवह्निहिमव्याप्ताश्च, अत्र व्याप्तशब्दो जन्त्वादिभि प्रत्येकमभिसम्बध्यते। कुत्सितं बीभत्सस्थानम्। आनूप जल-प्रायस्थान, जलव्याप्तमित्यथ। जन्तुव्याप्ता इति क्रिमिभक्षा, वह्निव्याप्ता दावाग्नि दग्धा, हिमव्याप्तास्तुषाराभिव्याप्ता। ओषध्य इति बहुवचनेन अत्र पुष्पफलमूल-त्वक्सारनिर्य्यासादयो बोद्धव्या॥ ५१॥

इदानीमृतुविशेषेण विरेकवमनार्थमपि द्रव्याहरणकालमाह, शरदीति।—शरदि शरत्काले अखिलकार्य्यार्थं सकलप्रयोगनिमित्त ग्राह्यम्। वसन्तान्ते ग्रीष्मकाले समाहरेत् गृह्णीयादित्यर्थ। यद्यपि अखिलकार्य्यग्रहणेनैव विरेकवमनमपि प्राप्तमेव, तथापि वाक्याना वैविध्येन सामान्यविशिष्टत्व दर्शितमिति न दोषोऽखिल-

---

* "ग्रन्थान्तरात भूमेर्लक्षणमाह—'गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते'। (सु० सू० ३७अ०) तत्र समा गौरी कृष्णा लोहिता दृषद्वती बहुजला कठिनाच भूमिमौषधग्रहणाय परीक्षेत। तत्र साधारणा भूमि श्रेष्ठा। सुश्रुत साधारणा भूमि-माह—'सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमि साधारणा स्मृता। द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषत.॥' (सु० सू० ३७अ०) इति" इति गूढार्थदी०।

द्रव्यविशेषे ग्राह्याङ्गनिर्देशः ।—

अतिस्थूलजटा याः स्युस्तासां ग्राह्यास्त्वचो ध्रुवम् ।
गृह्णीयात् सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥५३॥
न्यग्रोधादेस्त्वचो ग्राह्याः सारः स्याद्बीजकादितः ।
तालीसादेश्च पत्राणि फलं स्यात्त्रिफलादितः ॥
धातक्यादेश्च पुष्पाणि स्नुह्यादेः क्षीरमाहरेत् ॥५४॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां
पूर्वखण्डे परिभाषा नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ग्रहणेन। तथा च—"ग्रीष्मे मञ्जरिकाग्रेषु वर्षासु दलचर्मणि। वसन्ते मूलमाश्रित्य वृक्षाणाञ्च रसस्य च ॥" ॥ ५२ ॥

अथानुक्तावयवानां द्रव्याणामङ्गग्रहणमाह, अतिस्थूलेति।—या ओषध्य अतिस्थूलजटाः पृथुतरमूलाः, तासामोषधीनां त्वचो वल्कला ग्राह्याः, ताश्च वटनिम्बाम्रप्रभृतयः। ध्रुवमिति निश्चयेन। यानि सूक्ष्ममूलानि द्रव्याणि तानि सकलान्यपि गृह्णीयात्, बुद्धिमानिति सद्वैद्यः। सूक्ष्ममूलानि गोक्षुरकण्टकारिप्रभृतीनि। सकलानीति मूलपत्रपुष्पशाखान्वितानि इत्यर्थः। "अतिस्थूलजटाया स्युः" इति केचित् पठन्ति, तत्र अतिस्थूलजटानां त्वचो ग्राह्या इति दशमूलपक्षे प्रचारः। अथ द्रव्याणां प्रसिद्धाङ्गाहरणत्वेन विशेषमाह, न्यग्रोधादेरिति।—न्यग्रोधादेरित्यनेन विशेषो दर्शितः, न्यग्रोधो वटवृक्षस्तदादेर्द्रव्यस्यानुक्तत्वात् त्वचो वल्कला ग्राह्याः, आदिशब्दात् प्लक्षाम्रजम्बूकपीतनकाश्वत्थप्रभृतयः। बीजकादित इति बीजको विजयसारो वृक्षविशेषस्तदादितस्तत्प्रभृते सारो मध्यस्थितः काष्ठविशेषो ग्राह्यः, आदिशब्दात् खदिरासनबन्धूकबब्बूलादीनां ग्रहणम्। तालीशादेरिति तालीशः स्वनामख्यातस्तदादेस्तत्पूर्वकात् पत्राणि पलाशानि ग्राह्याणि, आदिग्रहणात् पत्रककौमारीनागवल्लीपत्रशाकादयः। त्रिफलादित इति त्रिफला प्रसिद्धा, तदादितस्तत्प्रभृते फलं ग्राह्यम्, आदिग्रहणात् प्रियङ्गुकक्कोलमदनफलादयः। तालीशादेश्चेति चकारादनुक्ता अपि पुष्पनिर्य्यासशुङ्गादीन्यनुमानतो बोद्धव्यानि ॥ ५३।५४ ॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन
विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां प्रथमखण्डे
परिभाषानाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

अथ भैषज्याख्यानकाध्यायः।

औषधभक्षणे पञ्चविधकालनिर्देशः।—

भैषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः।
कषायांश्च विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः॥ १॥
ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम्।
किञ्चित् सूर्य्योदये जाते तथा दिवसभोजने॥
सायन्तने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि॥२॥

पूर्वमुक्तं "भैषज्याख्यानकं तथा" इति, इदानीं तद्दर्शयन्नाह, अथेति।—भैषज्यस्य आख्यानकं भक्षणकालादिकथनम्। तदधिकृत्याह, भैषज्यमिति।—बुधो भैषज्यं प्रायशो बाहुल्येन प्रभाते अभ्यवहरेत् भक्षयेदित्यर्थः। भिषजा संस्कृतं द्रव्यं भैषज्यम्। बुध इत्यनेन औषधकालान् वीक्ष्य स्वबुद्ध्या शीलयेदित्यर्थः। नात्र प्रभातमेव सर्वेषां नियतकालम्, अत एव वक्ष्यते अत्रैव विशेषः, यथा—कषायांश्च विशेषेणेति। विशेषग्रहणेन कषायान् प्रातरेवाभ्यवहरेत नान्यत्र। कषायानिति बहुवचनेन स्वरसादयः पञ्च कषायसंज्ञका ज्ञातव्याः, तद्यथा—"स्वरसः कल्कनिर्यूहौ हिमफाण्टौ च विश्रुताः" इति। तत्र औषधभक्षणे भेदः कालभेदः दर्शितः कथित इत्यर्थः, वक्ष्यमाण इति शेषः। इदानीं तद्भेदमाह, ज्ञेय इति।—भैषज्यग्रहणे औषधभक्षणनिमित्ते नृणां पञ्चविधः पञ्चप्रकारः कालः समयो ज्ञेयः। एतच्चाति-पातिव्याधिषु न कालनियम इत्येके भाषन्ते, यतः "अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक्। प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम्॥" (सु० सू० ४६अ०) इति। सत्यं तथाऽपि कर्त्तव्यमेतत्। अथ पञ्चप्रकारान् तानाह, किञ्चिदिति।—तत्र किञ्चित् सूर्य्योदये जाते सति एकः कालः, स तु प्रायश्च कषायार्थमादौ प्रतिपादितः, "कषायांश्च विशेषेण" इति वचनात्। द्वितीयस्तु दिवसभोजने भेषजकालः, स पञ्चविधो भवति। भोजनाग्रे यथा—लवणार्द्रकं, भोजनमिश्रं यथा—हिङ्गु-घृतादिकं, भोजनमध्ये यथा—पानीयप्रभृतिकं, भोजनान्ते यथा—लवङ्गहरीतक्यादि, भोजनपूर्वान्ते चेति यथा—धात्रीलौहमम्लपित्ते। तृतीयकालस्तु सन्ध्यासमयभोजने

तत्र प्रथमकाल ।—

प्राय: पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयो: ।
लेखनार्थञ्च भैषज्यं प्रभाते तत् समाहरेत् ॥
एवं स्यात् प्रथम कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ॥३॥

तत्र द्वितीयकाल. ।—

भैषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।
अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्र रुचिरमाहरेत् ॥ ४ ॥
समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावग्निदीपनम् ।
दद्याद्भोजनमध्ये च भैषज्य कुशलो भिषक् ॥ ५ ॥

ज्ञेय सोऽपि विविध, ग्रासे ग्रासान्तरे भुक्तान्ते चेति, स चानुमानतो (?) बोद्धव्य । चतुर्थकालस्तु वारंवार कथित, स द्विविध, तत्र द्रव्य सान्न निरन्नश्चेति। पञ्चम: कालस्तु निशि रात्रौ बोद्धव्य ॥ १।२ ॥

अथ तेषा प्रत्येक विशेषविवरणमाह, प्राय इति ।—पित्तकफोद्रेके सति विरेक वमनार्थयो द्रव्य प्रभाते भक्षयेदित्यभिप्राय । यथा—पित्तोद्रेके विरेक कफोद्रेके वमनम् इति। उद्रेक दोषोत्कट । * अन्यथा अस्मिन् कालेऽपि वमनविरेकयोर्न निषेध । तथा हि "सद्योभुक्तस्य वा जाते † ज्वरे सामे विशेषत । वमन वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भट ॥" इत्यादिवचनात्। वमनातियोगेन विरेक न्दु कारयेत् इत्यपि। न केवल वमनविरेकनिमित्त, लेखनार्थञ्च प्रातरेव, ‡ लेखन पत्तलीकरणं पुरुषाणा दोषाणाञ्च। पुरुषाणा यथा—स्थूलस्य मध्वम्बुनी, दोषाणा यथा—वायोस्तैल, पित्तस्य घृत, कफस्य मधु इति। एवमिति परिसमाप्त प्रथम: काल ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयकालमाह, भैषज्यमिति ।—अपाने गुदस्थिते वाते विगुणे क्रुद्धे भोजनाग्रे भुक्तादौ, भक्षयेत भैषज्यमिति शेष । अरुचौ सत्या चित्रभोज्यैर्मनोज्ञ व्यञ्जनादिके सह मिश्र मिलित रुचिर रुचिकर यथा स्यात्तथा, भक्षयेत् भैषज्यमिति

---

* "अन्यथा अस्मिन्" इत्यत्र "अन्यस्मिन्" इति पाठो युक्तत्वेन प्रतिभाति ।

† "ज्वरे सामे विशेषत" इत्यत्र "ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते" इति चक्रपाणि ।

‡ "लेखनार्थं कृशीकरणार्थं मेदोरोगादौ दन्तधावनार्थं च" इति गूढार्थदी० ।

व्यानकोपे च भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत्।
हिक्काक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात्॥
एव द्वितीयकालस्य प्रोक्तो भैषज्यकर्मणि॥६॥

तत्र तृतीयकाल।—

उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि।
ग्रासे ग्रासान्तरे देयं भैषज्यं सान्ध्यभोजने॥ ७॥
प्राणे प्रदुष्टे सान्ध्यस्य भुक्तस्यान्ते च दीयते।
औषध प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात्तृतीयकः॥८॥

तत्र चतुर्थकाल।—

मुहुर्मुहुश्च तृट्छर्दि-हिक्काश्वासगरेषु च।
सान्नञ्च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः॥९॥

पूर्ववन्मन्तव्यम्। समानवाते नाभिस्थिते वायौ विगुणे प्रकुपिते सत्यग्निमान्द्येऽपि च अग्निदीपनमग्निकर द्रव्य भोजनमध्ये दद्यादित्यर्थ। तथा हिक्काक्षेपककम्पेषु सत्सु भोजनस्य पूर्वमन्ते च दद्यात्। आक्षेपको वातरोगे पठित, कम्पोऽपि वातरोगे॥ ४—६॥

अथ तृतीयकालमाह, उदाने इति।—उदाने कण्ठस्थिते वाते कुपिते, कथम्भूते? स्वरभङ्गादिकारिणि, स्वरभङ्गो विकृतस्वरत्व मूकत्व वा आदिग्रहणात कण्ठगतरोगाणा ग्रहणम्। सान्ध्यभोजने सन्ध्यासमयभोजनेऽग्रे ग्रासे कवले ग्रासान्तरे कवलयोर्मध्ये भैषज्य देयमित्यभिप्राय। तथा प्राणे हृदयस्थिते प्राणवाते प्रदुष्टे सति सान्ध्यस्य भुक्तस्याहारस्य अन्ते प्रान्ते औषध देयमित्यर्थ। धीरैरिति गम्भीरबुद्धिभि पुरुषै। अयं तृतीय काल स्याज्ज्ञानीयात। ननु वायो प्राणादय पञ्च भेदा दर्शिता, पित्तकफयोस्तु कथ नोदाहृता? उच्यते—अनिलस्तु दोषधातुमलादीना प्रधानतम प्रकोपकारणञ्च, अत एवास्य प्रकोपेण पित्तकफयो प्रकोप एव "एक प्रकुपितो दोष सर्वानेव प्रकोपयेत" इति वचनात्। अन्यदपि "स्वयम्भूरेष भगवान् वायुरित्यभिशब्दित। अचिन्त्यवीर्य्यो दोषाणा नेता रोगसमूहराट्"॥ ७।८॥

अथ चतुर्थकालमाह, मुहुर्मुहुरित्यादि।—तृडादिषु सत्सु मुहुर्मुहुर्वारंवारं सान्नमिति भक्तमिश्रित द्रव्य दद्यात्। चकारात् क्वचिन्निरन्नव्यवहारान्न दोष,। तृट तृष्णा। गरमत्र विषम्। इति चतुर्थ काल॥ ९॥

तत्र पञ्चमकाल ।—

ऊर्द्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने बृंहणे तथा ।
पाचनं शमनं देयमनन्नं भेषजं निशि ।
इति पञ्चमकालः स्यात् प्रोक्तो भैषज्यहेतवे ॥१०॥

द्रव्ये रसादिपञ्चकाना सम्बन्धनिर्देश ।—

द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यं विपाकः शक्तिरेव च ।
सम्बन्धेन क्रमादेताः पञ्चावस्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ११ ॥

अथ पञ्चमकालमाह, ऊर्द्ध्वेति।—रात्रौ पाचनशमनरूपमौषध चान्नरहित देयमिति भाव । कुत्र ? ऊर्द्ध्वजत्रुविकारेषु तथा लेखने बृंहणे च। जत्रु ग्रीवामूल, तदूर्द्ध्वविकारा शिरोरोगादय । तथा च—"ऊर्द्ध्वजत्रुगरोगघ्नी साथ स्यादवलेहिका" इत्यादिवचनात। लेखन प्रवृद्धरोगाणाम्। क्षीणाना बृंहणमिति क्षीणदोषवर्द्धनमिति भाव.। निशीति सामान्येन सकलरात्रावित्येके भाषन्ते, सम्प्रदाये तु प्रथम याम वरमित्यर्थ । "इति पञ्चम काल स्यात्" इत्यस्य स्थाने "इत्येव पञ्चम काल" पाठ. साधु । भैषज्यहेतवे द्रव्यभक्षणनिमित्ते इत्येव पञ्चम काल कथित ॥ १० ॥

इदानी द्रव्ये रसादीना विशेषावस्थामाह. द्रव्ये इति।—द्रव्ये प्रधानभूते रसादय; पञ्चावस्था कथिता, सम्बन्धेन क्रमादिति ज्ञानक्रमात, ताश्च रसगुणवीर्य्यविपाक-प्रभावादय । रसा षट् मधुरादय, ते तु मधुराम्ललवणतिक्तोषणकषाया । गुणा विंशति, ते यथा—गुरु-मन्द-हिम-स्निग्ध-श्लक्ष्ण-सान्द्र-मृदु स्थिर-सूक्ष्म विशदा इति दश। विपर्य्ययास्तु—लघु-तीक्ष्णोष्ण-रूक्ष खर द्रव-कठिन-सर-स्थूल-पिच्छिला, एवं विंशतिगुणा कथिता । वीर्य्यमिति द्विविध, शीतमुष्णञ्चेति । केचिदष्टविधमाहु,—"शीतोष्णस्निग्धरूक्षविशदपिच्छिलमृदुतीक्ष्णाश्च" इति, यत,—"वीर्य्यसंज्ञा गुणा ह्येवे तेऽपि द्रव्याश्रया मता" इति वचनात। विपाकस्तु त्रिविध, स्वाद्वम्लकटुकात्मक इति। केचिद्गुरुलघुद्वारेण द्विविधमाह । तत्र मधुर कटुकश्च, यतो मधुराख्यो गुरु कटु-काख्यो लघुरिति। शक्तिश्चाचिन्त्यप्रभावो द्रव्याणा, यथा—मणिमन्त्रौषधीना विधि । एतेऽपि रसादयो द्रव्याश्रिता भवन्ति, तस्मात द्रव्य प्रधानमित्याहु । यदुक्तं—"पाको नास्ति विना वीर्य्याद्वीर्य्यं नास्ति विना रसात। रसो नास्ति विना द्रव्यात् द्रव्य श्रेष्ठमत स्मृतम ॥" (सु० सू० ४० अ०) इति। द्रव्यमिति सामान्यग्रहणेन मूलत्वक्सारनिर्य्यासादीन्यभिधीयन्ते। तत यथा—"मूलत्वक्सारनिर्य्यास-नालस्वरस-पल्लवा.। क्षारा क्षीर फल पुष्प भस्म तैलानि कण्टका. ॥

षड्रसाः।—

मधुरोऽम्लः पटुश्चैव कटुतिक्तकषायकाः।
इत्येते षड्रसाः ख्याताः नानाद्रव्यसमाश्रिताः॥ १२॥

भूतविशेषसंयोगे रसविशेषोत्पत्तिः।—

धराऽम्बुक्ष्माऽनलजल-ज्वलनाकाशमारुतैः।
वाय्वग्निक्ष्माऽनिलैर्भूत-द्वयैः रसभवः क्रमात्॥१३॥

भूतविशेषाधिक्ये गुणविशेषः।—

गुरुः स्निग्धश्च तीक्ष्णश्च रूक्षो लघुरिति क्रमात्।
धराऽम्बुवह्निपवन-व्योम्नां प्रायो गुणाः मताः।
एष्वेवान्तर्भवन्त्यन्ये गुणेषु गुणसञ्चयाः॥१४॥

पलाणि शुङ्गा कन्दाश्च प्ररोहास्फुञ्जिदादयः॥" (च० सू० दीर्घञ्जीवि०) "द्रव्यशब्देन गृह्यन्ते जङ्गमाः पार्थिवास्तथा॥" इति। जङ्गमा अपि यथा—"मधूनि गोरसाः पित्तं वसा मज्जाऽसृगामिषम्। विण्मूत्रचर्मरेतोऽस्थिस्नायुशृङ्गनखाः खुराः॥ जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः॥" (च० सू० दीर्घञ्जीवि०) इति। पार्थिवाश्च यथा—"सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा। मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्जने॥" (च० सू० दीर्घञ्जीवि०) इत्यादि॥ ११॥

अथ तेषां रसादीनां स्वरूपमाह, मधुर इति।—मधुरादयः षड्रसाः द्रव्याश्रिताः सन्तोऽपि विख्याता एव। तत्र मधुरो घृतगुडादि, अम्लः अम्लीकामातुलुङ्गादि, पटुर्लवणपर्य्यायः स च सैन्धवादि, कटुका मरीचादि, तिक्तो निम्बादि, कषायो हरीतक्यादि॥ १२॥

एतेषां मूर्त्तीनाम् (?) उत्पत्तिमाह, धरेत्यादि।—उत्पत्तिस्तु भूतद्वयेन भवति। भूतं पृथिव्यादि। क्रमादिति युक्तक्रमेण, तत् यथा—धराम्बुभ्यां मधुरो रसः, तेन पृथिव्यम्बुबाहुल्येन मधुररसः उत्पद्यते। एवं क्ष्माऽनलाभ्यामम्लः, जलज्वलनाभ्यां लवणः, आकाशमरुद्भ्यां कटुकः, वाय्वग्निभ्यां तिक्तः, क्ष्माऽनिलाभ्यां कषाय इति रसः॥ १३॥

अथ गुणाः, गुरुरिति।—गुरुस्निग्धादयो गुणाः क्रमात् धरादीनां कथिताः। क्रमो यथा—धरायाः गुरुः, अम्बुनः स्निग्धः, वह्नेस्तीक्ष्णः, पवनस्य रूक्षः, व्योम्नो लघुरिति। प्राय इति प्रायेण एतेऽत्र मुख्या गुणाः गुणानां मध्ये कथिताः।

वीर्य्यम ।—

वीर्य्यमुष्णं तथा शीत प्रायशो द्रव्यसश्रयम् ।
यत् सर्वमग्निषोमीय दृश्यते भुवनत्रयम् ।
अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति वीर्य्याण्यन्यानि यान्यपि ॥१५॥

रसविशेषे विपाकविशेष ।—

(त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मक: ।)
मिष्ट पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रस: ।
कषायकटुतिक्तानां पाक. स्यात् प्रायश. कटु: ॥१६॥

रसाना विपाकविशेषे दोषविशेषोत्पत्ति ।—

मधुराज्जायते श्लेष्मा पित्तमम्लाच्च जायते ।
कटुकाज्जायते वायु: कर्माण्येतानि पाकत: ॥१७॥

पञ्चगुणग्रहणं भूतक्रमेण कृतम् । एवेंव पञ्चगुणेषु अन्येऽपि मूर्च्छासान्द्रमृदुप्रभृतिगुण-सख्यया बोद्धव्या, ते चाप्यनुमानतो निरूपणीया । गुणा इति बहुवचनत्वेन व्यवायी विकाशी चापरौ द्वौ द्वाविंशत्यर्थमिति केचित्, सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयो महागुणा कथिता इति केश्चित ॥ १४ ॥

अथ वीर्य्यम ।—वीर्य्यमिति शक्ति । तद्द्विविधमपि प्रायशो बाहुल्येन द्रव्यसश्रयं द्रव्याधीन भवति. द्विविध शीतोष्णभेदेन, यस्माद्भुवनत्रयमग्न्यात्मक सोमात्मकञ्च दृश्यते। अत्रैव शीतोष्णवीर्य्ये अन्यानि यानि वीर्य्याणि तान्यन्तर्भविष्यन्ति इति केचित् वदन्ति न स्वमतं, यत प्रायश इति ग्रहणेन शीतोष्ण विशिष्टवीर्य्यम् । अन्यानीति स्निग्धरूक्षविशदपिच्छिलमृदुतीक्ष्णादीनि । महाभूतानि तु क्ष्माऽम्बुज्वलना-काशमारुता ॥१५॥

अथ विपाकमाह, मिष्ट इति ।—प्रायशो बाहुल्येनात्र त्रिविध एव विपाक मधुरो-ऽम्ल कटुक इति । विशिष्टो पाको विपाक । तत्र मिष्टो मधुर, पटुर्लवण एतयोर्मधुर इति मधुरविपाक इत्यभिप्राय । अम्लोऽम्लमिति अम्ला रस अम्लमेव पच्यते । कटुतिक्तकषायाणा रसाना कटुरिति कटुकविपाक स्यात् । एतदभिप्रायेण तन्त्रान्तरे चोक्त—"त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मक" (वा० सू० १५०) इति ॥१६ ॥

अत एव विपाकाना त्रिविध कर्म भवति, तदाह, मधुरादित्यादि ।—मधुरात्

प्रभाव।—

प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः।
समाऽपि कुरुते दोष-त्रितयस्य विनाशनम् ॥ १८ ॥*
क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्य्यात् प्रभावतः।
ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा ॥१९॥

रसादिपञ्चकाना पृथक पृथक् कार्य्यकारिता।—

क्वचिद्रसो गुणो वीर्य्यं विपाकः शक्तिरेव च।
कर्म स्वं स्वं प्रकुर्वन्ति द्रव्यमाश्रित्य ये स्थिताः ॥२०॥

मधुरविपाकात् श्लेष्मा प्रजायते प्रकोपमापद्यते इत्यर्थः। अम्लाच्चेत्यम्लविपाकात् पित्तमिति। कटुकादिति कटुकविपाकात वायुरिति। एतानि कर्माणि यत् कुर्वन्ति तत कर्म, कर्मशब्देनात्र दोषप्रकोपव्यापारलक्षण धर्म इति ॥ १७ ॥

इदानी प्रभावमाह, प्रभाव इति।—विशिष्टो भाव उत्कृष्टा शक्तिरित्यर्थ। यथा धात्री आमलकीफल रसादिभिरिति रसगुणवीर्य्यविपाकादिभि समा समानगुणा लघुरप्यस्ति, तथाऽपि तदेवामलकीफल प्रभावाद्दोषत्रयनाशन नियतमेव। इति रसादि-प्रभाव। केवल द्रव्यप्रभावमाह, क्वचिदित्यादि।—कुत्रापि केवलमेकद्रव्यमेव प्रभावत. कर्म कुर्य्यात। यथा सहदेवीजटा शिरोबद्धा सती ज्वर हन्तीति। अत एवाचिन्त्यो मणिमन्त्रौषधीना प्रभाव इति विश्रुति। एके—"प्रभावस्तु यथा धात्री लघुरस्ति रसादिभि" इति पठन्ति, तत्र—लकुचफलस्य रसादिभि सह धात्री समानधर्मा, तथाऽपि धात्री प्रभावादेव दोषत्रयनाशिनी भवति। लकुचफल लकुचः क्षुद्रपनस, "मादरफलम्" इत्येके ॥१८।१९॥

अथ द्रव्याश्रिताना रसादीना निजोत्कृष्टतामाह, क्वचिदिति।—द्रव्यमाश्रित्य स्थिता ये रसादयस्ते स्व स्व कर्म प्रकुर्वन्ति। क्वचिद्रस इति, यथा—तिक्ता गुडूची उष्णवीर्य्याऽपि पित्त शमयति। क्वचिद्गुणो यथा—कटुक मूलकं श्लेष्माणञ्च वर्द्धयति स्निग्धगुणत्वात्। क्वचिद्वीर्य्यमिति, यथा—महत् पञ्चमूलं कषाय तिक्तानुरस वातं शमयति उष्णवीर्य्यत्वात्। ननु गुणवीर्य्ययो. को भेद ? उच्यते—य एव गुणा धात्रीफले त एव हरीतक्या सन्ति, वीर्य्यविशेषोऽस्ति, यत. उष्णवीर्य्या हरीतकी शीतवीर्य्यं धात्रीफल-मिति, तस्माद्भिन्नत्व प्रतिपादितमिति न दोष। क्वचिद्विपाक इति, यद्द्रव्य परिणामकाले

* अयमेव पाठ. साधु.।

दोषाणां चयादौ ऋतुषट्कानां हेतुता।—

चयकोपशमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि।
ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवे राशिषु सङ्क्रमात् ॥२१॥

राशिविशेषे ऋतुविशेषः।—

ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्तौ प्रावृट् मिथुनकर्कयोः।
सिंहकन्ये स्मृता वर्षास्तुलावृश्चिकयोः शरत् ॥
धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनयोः ॥२२॥

स्वाभाविकं रसं परित्यज्य रसान्तरं भजते तत्र विपाक इति संज्ञा, यथा—शुण्ठी कटुकाऽपि वातं शमयति मधुरपाकत्वात्। क्वचित् शक्तिरिति, यथा—शक्तितः प्रभावतः, यतो रसगुणवीर्य्यविपाकैर्यत् कर्म कर्त्तुं न शक्यते तत् कर्म कुर्वन् प्रभाव इति संज्ञा, यथा—खदिरः कुष्ठं हन्ति। अत एवाह सुश्रुतः,—"अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः। आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः ॥" (सु० सू० ४० अ०) इति द्रव्यादिकथनम् ॥२०॥

अथ दोषोपचयप्रकोपोपशमान् दर्शयन्नाह, चयकोपशमा इति।—दोषाणां वातादीनां चयकोपशमा इति चयः सञ्चयः, स च संहतिरूपा वृद्धिः, "स्वस्थानवृद्धि" इत्यन्ये। कोपः प्रकोपः स च प्रविलयनरूपा वृद्धिः प्रकोपः। शमः इत्युपरमः, यथा—वातपित्तकफानां शरद्धेमन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यमुपशमः स्वभावत एव। तत् ऋतुषट्कं ग्रीष्मप्रावृड्वर्षाशरद्धेमन्तवसन्ताख्यमित्यर्थः। कुतः इत्याह—रवेः राशिषु सङ्क्रमादिति * रवेः सूर्य्यस्य राशिषु मेषादिषु सङ्क्रमात् प्रवेशादित्यर्थः ॥२१॥

इदानीमृतुषट्कं राशिद्वयेन दर्शयन्नाह, ग्रीष्म इति।—मेषसङ्क्रान्तिप्रभृति वृष-

---

* "जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्तेति स सूक्ष्मामपि कलां न लीयते इति कालः, कलयति उत्पादयति मरणं नयति वा भूतानीति कालः। तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेण अक्षिनिमेषिकाकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति। तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः, पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा, त्रिंशत्काष्ठाः कला, विंशतिकलो मुहूर्त्तः कलादशभागश्च, त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रं, पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः, स च द्विविधः, शुक्लः कृष्णश्च, तौ मासः, तत्र माघादयो द्वादश मासाः, द्विमासिकम् ऋतुं कृत्वा षड्ऋतवो भवन्ति" इति गूढार्थदीपिका।

ऋतुविशेषे दोषाणां चयकोपप्रशमाः।—

ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति।
वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति॥
हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति॥२३॥

सङ्क्रान्त्यवसाने ग्रीष्म-ऋतुः प्रोक्तः कथितः इत्यर्थः। एवं मिथुनादिककान्तः प्रावृट्, सिंहादिकन्यान्तः वर्षा-ऋतुः, तुलादिवृश्चिकान्तः शरत्, धनुरादिग्राहान्तः हेमन्तः, ग्राहो मकरः, कुम्भादिमीनान्तः वसन्त इति। एतेन राशिद्वयेन द्विमासिकमपि ऋतुषट्कं भवति। तच्चाश्चयादिनिमित्तमभिहितं तत्त्वज्ञानार्थम्। यदुक्तं सुश्रुतेन—"दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तं, ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याता" (सु० सू० ६ अ०) वर्षादयो यथासङ्ख्याताः। ये तु तन्त्रान्तरे—"मासैर्द्विसङ्ख्यैर्माघाद्यैः" (वा० सू० ३ अ०) इत्यादिना शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ता भवन्ति ते तु शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वाच्चायननिमित्ताः, यतो "मासराशिस्वरूपाख्यमृतौ यल्लक्षणवयम्" इति वचनात्। ननु प्रावृड्वर्षयोः को भेदः? उच्यते—* प्रथमं प्रवृत्ते काले प्रावृट् तस्यानुबन्धो वर्षा इत्यत्र भेदः। एवं "शिशिरे शीतमधिकं" (सु० सू० ६ अ०) "रौक्ष्यमादानकालजम्" (वा० सू० ३ अ०) इत्यनेन शिशिरहेमन्तयोरपि भेदोऽस्ति॥२२॥

पूर्वमुक्ताः चयकोपशमा ऋतवो भवन्ति, तयोर्मध्ये चादौ मधुतादिभ्योऽप्यक्तत्वात् केवलप्रकोपे ऋतूनाह—'ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः, † तेषां माघफाल्गुनौ शिशिरः, चैत्रवैशाखौ वसन्तः, ज्येष्ठाषाढौ ग्रीष्मः, श्रावणभाद्रपदौ वर्षाः, आश्विनकार्त्तिकौ शरत्, मार्गपौषौ हेमन्त इति। ते एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालप्रविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च, तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्ताः, तेषु भगवानाप्यायते सोमः, अम्ललवणमधुराश्च रसाः बलवन्तो भवन्ति उत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते। उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्याय्यते अर्कः तिक्तकषायकटुकाश्च रसाः बलवन्तो भवन्ति उत्तरोत्तरञ्च

---

* "प्रथमं प्रवृष्टे कालः" (च० वि० रोगभिषग्०) इति पाठः।

† "तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः, मधुमाधवौ वसन्तः, शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः, नभोनभस्यौ वर्षाः, इषोर्जौ शरत्, सहसहस्यौ हेमन्तः इति" सुश्रुते "तेषाम्" इत्यादि "हेमन्त इति" इत्यन्तस्थाने पाठः।

प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ।
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृट्-ऋतौ कफः ॥२४॥

सर्वप्राणिनां बलमपचीयते। भवति चात्र—शीतांशु क्लेदयत्युर्वीं विवस्वान् शोषयत्यपि। तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः॥" (सु० सू० ६अ०) इति। अतस्तानाह ग्रीष्मे इति।—वायुर्ग्रीष्मे सञ्चीयते सञ्चयमापद्यते इत्यर्थः। एवं पित्तश्लेष्माणावपि स्वस्व-ऋतुषु चयकोपावापद्येते। सम्यग्-ग्रहणं स्वसञ्चयकारणार्थं बोद्धव्यम्, तत् सञ्चयकारणं तन्त्रान्तरादवगन्तव्यम्। तद्यथा—'ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च, ता उपयुज्यमाना सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति" (सु० सू० ६अ०) इति। ननु शीतस्य वायोरुष्णे ग्रीष्मे सञ्चयः कथं सम्भवति? उच्यते—सर्वेषु वातगुणेषु रौक्ष्यं प्रधानं, तेनौषधीनामत्यर्थरौक्ष्येण रूक्षस्य वायोर्ग्रीष्मे सञ्चयः स्यादित्यदोषः। यदेव चययुक्तो भवति प्रावृट्काले प्रकुप्यतीति प्रावृट्काले प्रावृषि, प्रकुप्यतीति प्रशब्दोऽत्र प्रकर्षकारणं सूचयति, तद्यथा—"स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति" (सु० सू० ६अ०)। वायुः प्रशमोपशममापद्यते इति तात्पर्यार्थः। एवं पित्तमपि वर्षासु सञ्चितं शरत्काले प्रकुप्यति। कफोऽपि हेमन्ते सञ्चयमापद्य वसन्ते प्रकोपं करोतीत्यर्थः। अनयोः कारणं तन्त्रान्तरादवगन्तव्यम्। केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं लिख्यते, यथा—"तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्य्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायाः, ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टम्भिताग्नीनां विदह्यन्ते, विदाहात् पित्तसञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्के अर्ककिरणप्रविलायितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति। ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यः, ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहात् शैत्यात् गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलायित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति" (सु० सू० ६अ०)। इत्येवं दोषाणां सञ्चयप्रकोपौ दर्शितौ। ननु दोषाणां सञ्चितेषु ऋतुषु कथं न प्रकोपः? इति। उच्यते—शीतस्य वायोर्ग्रीष्मस्याति उष्णत्वात्तस्मिन्नेव काले न प्रकोपः। सञ्चीयमानमपि पित्तम् ऋतुशैत्यात् तस्मिन्

यमदंष्ट्रा।—

*कार्त्तिकस्य दिनान्यष्टावष्टाग्रेहायणस्य च।
यमदंष्ट्रा समाख्याता स्वल्पभुक् चात्र जीवति॥

दोषाणां चयादौ विहाराहारादीनामपि हेतुता।—

चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः।
समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययम्॥२५॥

काले न प्रकुप्यति रूक्षत्वादिस्वभावात्। कफस्य सञ्चीयमानस्य हिमार्त्तवशात् तदानीं स्त्यानतैव भवति न प्रकोपः। वसन्ते च प्रकुप्यति इति च-कारग्रहणेनाव संचयादिकमहोरात्रावपि जानीयात्। तद्यथा—"तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं, मध्याह्ने ग्रैष्मस्य अपराह्णे प्रावृष, प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्द्धरात्रे, प्रत्युषसि हैमन्तमुपलक्षयेत" (सु० सू० ६ अ०)। अथ दोषाणामुपशममाह प्रायेणेत्यादि।— समीरणो वायुः शरत्काले स्वयमेव कारणं विना प्रशमं याति प्राप्नोति; स्वयमेवेति स्वभावतः स्वलक्षणात इत्यर्थः। स्वलक्षणं पुनरेषां शीतोष्णवर्षादि। एवं वसन्तेऽपि पित्तं, प्रावृट्काले कफ इति। अत्र यत् शरद्वसन्तप्रावृट् चयोपशमार्थमुक्तं तद्राशिपरिवर्त्तनात्, अन्यथा तन्त्रान्तरविरोधः। प्रायेणेतिग्रहणात् दोषजा अपि व्याधयः प्रशमं यान्ति स्वयमेवेति सुश्रुतः। तथा हि—तत्र "पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणां निदाघे, वातिकानां शरदि स्वभावत एव" (सु० सू० ६ अ०)। अत्र शीतोष्णवर्षालक्षणकालप्रभावादुपशमः, तस्मात् पूर्वेभ्यो न विरोधः॥ २३।२४॥

इदानीं दोषाणामकालेऽपि चयादिनिमित्तं हेतुमाह, चयेत्यादि।—दोषा वातादयः समानैर्विहाराहारसेवनैः कृत्वा चयादीन् यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। विपरीतैरसमानैः कृत्वा अकाले अप्रशम-ऋतावपि विपर्य्ययं नाशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। समानैरिति दोषानुरूपकारणैः, तद्यथा—लघुरूक्षशीतादयो वातगुणसमानाः, विदाहिकटुकाम्लोष्णादयः पित्तगुणसमानाः, मधुरस्निग्धशीतादयोऽपि श्लेष्मगुणसमाना इति। एषां विपरीतैर्विपर्य्ययः, यथा—गुरुस्निग्धोष्णादयो वातगुणविपर्य्ययाः, अविदाहिमधुरशीतादयः पित्तगुणविपरीताः, तिक्तोष्णरूक्षादयः श्लेष्मगुणविपरीता इति॥२५॥

---

* श्लोकोऽयं प्रक्षिप्त इति केचिन्मन्यन्ते।

वायो प्रकोपे प्रशमे च कारणानि।—

लघुरूक्षमिताहारादतिशीतात्श्रमात्तथा।
प्रदोषे कामशोकाभ्यां भी-चिन्ता-रात्रिजागरैः ॥२६॥
अभिघातादपां गाहाज्जीर्णेऽन्ने धातुसङ्क्षयात्।
वायुः प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥२७॥

पित्तस्य प्रकोपे प्रशमे च कारणानि।—

विदाहिकटुकाम्लोष्ण-भोज्यैरत्युष्णसेवनात्।
मध्याह्ने क्षुत्तृषो रोधाज्जीर्य्यत्यन्नेऽर्द्धरात्रके॥
पित्तं प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥२८॥

अथ दोषाणां प्रत्येकं प्रकोपशमकारणान्याह, लघ्वित्यादि।—लघ्वादिधातुसङ्क्षयान्तैः कारणैर्वायुः प्रकोपं याति प्राप्नोतीत्यर्थः। एतेषां प्रत्यनीकैर्विपरीतैश्च शाम्यतीत्यर्थः। आहारशब्दो लघ्वादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते, तेन लघ्वाहारात् रूक्षाहारात् मिताहारादित्यर्थः। लघ्विति पाकतः, मितं स्वल्पं रूक्षमस्निग्धम्। अतिशीतादित्यतिशीतसेवनात्। अतिश्रमादिति अतिशब्दोऽत्रापि बोद्धव्यः। प्रदोषे रजनीमुखे। कामशोकाभ्यामिति कामोऽभिलाषः स च स्त्रीसङ्कल्परूपः, अभिमतकामिन्याद्यप्राप्तिरिति भावः, शोको धनबन्धुनाशादिना, भीर्भयं, कामशोकभयाद्वायुरिति। अभिघातः शस्त्रलगुडादीनाम्। अपां गाहादतिजलावगाहात्, अतिशब्दोऽत्र पूर्वादनुवर्त्तते। जीर्णेऽन्ने आहारे परिपाकं गते सति। धातुसङ्क्षयादिति रसादिधातूनां क्षीणत्वात्, यदुक्तं—"धातुक्षयात् स्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः। पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः॥" (सु० सू० १४ अ०) इत्यादि। प्रत्यनीकैरिति लघ्वादीनां विपर्य्यये, तेऽप्यनुमानतोऽवगन्तव्याः ॥२६।२७॥

अथ पित्तं—विदाहीति।—विदाहिभोज्यादिभिः कारणैः पित्तं प्रकोपं याति। एषां प्रत्यनीकैर्विपरीतैः कृत्वा शाम्यतीति। भोज्यशब्दो विदाह्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन विदाहिभोज्यैः कटुकभोज्यैरम्लभोज्यैरुष्णभोज्यैरिति। यद्वा—विदाहीति भिन्नार्थसूचकं ज्ञेयं, तेन विदाहि वंशकरीरादि पित्तकरत्वात्। उष्णभोजनञ्च वीर्य्यात् स्पर्शाद्वा। अत्युष्णसेवनादित्यातपाग्नीनाम्। क्षुत्तृषो रोधादिति क्षुत् क्षुधा तस्याः

कफस्य प्रकोपे प्रशमे च कारणानि।—

मधुरस्निग्धशीतादि-भोज्यैर्दिवसनिद्रया।

मन्देऽग्नौ च प्रभाते च भुक्तमात्रे तथाऽश्रमात्॥

श्लेष्मा प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति॥२९॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां पूर्वखण्डे भैषज्याख्यानकं नाम द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

तृतीयोऽध्यायः।

अथ नाडीपरीक्षादिविधिरध्यायः।

नाडीपरीक्षास्थानम्।—

करस्याङ्गुष्ठमूले या धमनी जीवसाक्षिणी।

तच्चेष्टया सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पण्डितैः॥१॥

रोधात् वट् तृषा तस्या अवरोधात्, अवरोधो वेगधारणम्। एके "क्षुत्तृषो रोषात्" इति पठन्ति, तत्र—क्षुत्तृषोरतिवेगात्, रोषात् क्रोधात्, तथा च—"क्रोधात् पित्तं प्रकुप्यति" इति। प्रत्यनीकैरिति विदाहिभोज्यादीनां विपरीतैरिति सुगमम्॥२८॥

अथ कफस्य—मधुरेति।—मधुरभोज्यादिभिः श्लेष्मा प्रकोपं याति। एषां प्रत्यनीकैः नाशकैः शाम्यति शान्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः। भोज्यशब्दोऽवापि मधुरादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन मधुरभोज्यैः स्निग्धभोज्यैः शीतादिभोज्यैश्च। आदिशब्दात् गुरुश्लक्ष्णादीनां ग्रहणम्। दिवसनिद्रया कफवृद्धिः स्यात्, यतः,—"रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा" (च० सू० षष्ठी निन्दितीय०) इति वचनात्। अश्रमादिति अव्यायामात् "व्यायामः कफनाशनम्" इत्युक्तेः॥२९॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रख्यातवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-दीपिकायां प्रथमखण्डे भैषज्याख्यानकं नाम द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

पूर्वमुक्तं नाडीपरीक्षादिविधिरिति अनन्तरं नाडीपरीक्षामाह—अथेति। करस्येति। —जीवसाक्षिणी या धमनी सा करस्याङ्गुष्ठमूलेऽस्तीति क्रियापदं योज्यं, पण्डितैः

वातकोपे पित्तकोपे च नाडीलक्षणम् ।—

नाडी धत्ते मरुत्कोपे जलौकासर्पयोर्गतिम् ।
कुलिङ्गकाकमण्डूक-गतिं पित्तस्य कोपतः ॥ २ ॥

श्लेष्मकोपे त्रिदोषकोपे च नाडीलक्षणम् ।—

हंसपारावतगतिं धत्ते श्लेष्मप्रकोपतः ।
लावतित्तिरवर्त्तीनां गमनं सन्निपाततः ॥३॥

द्विदोषकोपे नाडीलक्षणम् ।—

कदाचिन्मन्दगमना कदाचिद्वेगवाहिनी ।
द्विदोषकोपतो ज्ञेया—" ॥४॥

तच्चेष्टया ज्ञात्वा कायस्य शरीरस्य सुखं दुःखञ्च ज्ञेयम् इति। धमनीति शब्दवाहिनी नाडी, धमनी जीवनं तनौ इत्यतो धमनी जीवसाक्षिणीति प्राणवायोः साक्षिभूता, अत एव कुत्रचिज्जीवनाडीति कथिता। तथा हि—"प्रदर्शयेद्दोषनिजस्वरूपं व्यस्तं समस्तं युगलीकृतञ्च। मूकस्य मुग्धस्य विमोहितस्य दीपः पदार्थानिव जीवनाडी ॥" इति। लक्षणमपि च—"अस्याः प्रकोष्ठबाह्यस्य मध्यमानामिकाश्रिता। जीवनाडीति सा प्रोक्ता नन्दिनी तत्त्ववेदना ॥" इति। तच्चेष्टया दुःखमिति दोषादिवैषम्यधर्मं, यतः "रोगस्तु दोषवैषम्यम्" (वा० सू० १ अ०) इत्यादिवचनात्। पण्डितैरिति प्रवीणैः नाडीग्रहणस्य समयविशेषज्ञैरित्यर्थः। यतः,—'सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य क्षुत्तृष्णाऽऽतपशीलिनः। व्यायामश्रान्तदेहस्य सम्यङ्नाडी न बुध्यते ॥" इति ॥१॥

इदानीं दोषाणां निजस्वरूपचेष्टामाह, नाडीति।—नाडी मरुत्कोपे वातप्रकोपे जलौकासर्पयोर्गतिं गमनं धत्ते। जलौकासर्पयोस्तिर्य्यग्गतिरित्यभिप्रायः; तद्वदत्रापि। पित्तप्रकोपतस्तु कुलिङ्गादीनां गतिं धत्ते, कुलिङ्गो गृहचटकः। काकमण्डूकौ प्रसिद्धौ, एतेषामुत्प्लवनगतिरित्यर्थः। एके कुलिङ्गस्थाने "कलापी" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—कलापी मयूरः। श्लेष्मप्रकोपात् हंसपारावतगतिं धत्ते, अत्रापि नाडीति सम्बध्यते। एतेन मन्दगतिवाहिनी भवतीत्यभिप्रायः; यतो हंसपारावतयोरपि मन्दगतिः स्यात्। अथ सन्निपातसंसर्गयोर्नाडीचेष्टामाह, लावेति।—सन्निपाततस्त्रिदोषकोपात् लावादीनां गमनं नाडी धत्ते इति पूर्वादनुवर्त्तते। लावतित्तिरौ प्रसिद्धौ। वर्त्तीति वर्त्तिका ''धरधर" शब्दवाच्या। गडरुकाभिधानेत्यन्ये। एतेषां सोत्साला गतिः सूच्यते। द्विदोषकोपादपि नाडी कदाचिन्मन्दगामिनी कदाचिद्वेगवाहिनीति ॥२—४॥

असाध्यनाडीलक्षणम्।—

"—हन्ति च स्थानविच्युता।
स्थित्वा स्थित्वा चलति या सा स्मृता प्राणनाशिनी।
अतिक्षीणा च शीता च जीवितं हन्त्यसंशयम्॥५॥

ज्वररोगे कामक्रोधादौ च नाडीलक्षणम्।—

ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत्।
कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिन्ताभयप्लुता॥६॥

मन्दाग्निधातुक्षीणादौ नाडीलक्षणम्।—

मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत्।
असृक्पूर्णा भवेत् कोष्णा गुर्वी सामा गरीयसी॥७॥

इदानीमसाध्याया लक्षणमाह, हन्तीति।—स्थानविच्युता स्वस्थानाच्चलिता, नाडीति शेष, हन्तीति आतुरमिति शेष। या स्थित्वा स्थित्वा चलति गच्छति साऽपि प्राणनाशिनी ज्ञेया, एतेन कदाचिद्वहति कदाचिन्न वहतीत्यभिप्राय। अतिक्षीणा चेति विसतन्तुवत, अतिशीता चेति हिमस्पर्शवत्। असंशय निश्चयेन जीवित प्राणान् हन्ति, नाडीति शेष। चकारात् कुटिला चोर्द्धगामिन्यादयः शीघ्रताऽपि प्राणनाशिनी बोद्धव्या। तथा चोक्त—"नाडी मध्यवहाऽङ्गुष्ठ-मूले याऽन्यथमुच्छलेत। शनैर्द्ध्वगमना कुटिला हन्ति मानवम्॥" इति॥५॥

अथ ज्वरादीना धमनीलक्षणमाह, ज्वरकोपेनेति।—ज्वरकोपेन सामान्यज्वरस्य प्रकोपेण कृत्वा धमनी नाडी सोष्णा उष्णयुक्ता भवेत, ज्वरस्योष्णात्मकत्वात्, न केवल सोष्णा, वेगवती भवेत, ज्वरस्य देहेन्द्रियमन सन्तापित्वात। कामक्रोधादपि वेगा वेगयुक्ता भवेत्, अनौष्ण्येन ज्वराद्भिन्ना। कामोऽभिमतकामिन्याद्यप्राप्ति। क्रोधो हिंसात्मकादिरूप। चिन्ताभयप्लुतेति चिन्ताभययुक्ता नाडी क्षीणा सुसूक्ष्मा ज्ञेया। चिन्ता मनोद्वेगरूपा। भयं शत्रुप्रभृतीनाम्। एके "चिन्ताभयश्रमात्" इति पठन्ति, चिन्ताभयश्रमान्नाडी क्षीणा सुसूक्ष्मा ज्ञेया। चिन्ता मानसोद्वेगरूपा ज्ञेया। तत्र श्रमात् क्लान्ते॥६॥

मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च पुरुषस्य नाडी मन्दतरा भवेत अत्यर्थं मन्दगतिरित्यर्थः। असृक्पूर्णा रुधिरप्रकोपात् पूरिता नाडी कोष्णा गुर्वी च भवेत। कोष्णा ईषदुष्णा गुर्वी गुरुतरा पाषाणवदित्यर्थ। एके "सोष्णा" इति पठन्ति। सामा आमयुक्ता

दीप्ताग्न्यादौ नाडीलक्षणम् ।—

लघ्वी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ।
सुखितस्य स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती स्मृता ।
चपला क्षुधितस्यापि तृप्तस्य वहति स्थिरा ॥८॥

दूतलक्षणम् ।—

दूताः स्वजातयोऽव्यङ्गाः पटवो निर्मलाम्बराः ।
सुखिनोऽश्ववृषारूढाः शुभ्रपुष्पफलैर्युताः ॥९॥

नाडी गरीयसी स्यात् अत्यर्थं गुर्वी भवतीति भाव । आमेन सह वर्त्तते इति सामा, आमोऽपरिपक्करस, तत यथा—"जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रस । स आमसञ्ज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपक ॥" इति । अथवा आमग्रहणेन आमादिवयमन्नजमजीर्णं गृह्यते, तेन तैर्युक्तेत्यर्थ । तच्च आम विदग्ध विष्टब्ध चेति । एके "सामा गरीयसी" (१) इति पठन्ति, आमेन सह वर्त्तते इति सामा ते च दोषदूष्यतादय * । यत "आमेन तेन सयुक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिता । सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवा ॥" (वा० सू० १३ अ०) इति । एतेन किमुक्त भवति सामदोषात † सामदूष्यात सामदूषितात् सामरोगाच्चेति । दूष्या रसादयो धातव । दूषितानि मलमूत्रप्रभृतीनि ॥७॥

दीप्ताग्नेः प्रबलाग्ने पुरुषस्य लघ्वी वेगवती च वहति । लघ्वी तूलवत, सैव वेग-युक्ता ज्ञेया न तु पूर्वोक्ता ज्ञेया । सुखितस्य स्वस्थस्य स्थिरा प्रकृतिस्था भवतीत्यर्थ । न केवल स्वस्था तथा बलवती बलयुक्ता, न क्षीणेत्यभिप्राय । क्षुधितस्य बुभुक्षित-स्यापि चपला चञ्चला, न मन्देत्यर्थ ; एतेन प्रकृतिस्थिताग्निरिति भाव । तृप्तस्य भोजनादिना सन्तुष्टस्य पुरुषस्य स्थिरा निश्चलैव ॥ ८ ॥

इति नाडीपरीक्षा ।

पूर्वमुक्तमादिग्रहणात् दूतस्वप्रादीना लक्षणकथनम । अथ दूतलक्षणान्याह, दूता इति ।—एवविधा दूता यदा भिषजं वैद्यं प्राप्तास्तदा रोगिण आतुरस्य सुखहेतवे भवन्तीत्यध्याहार्यम् । वैद्याह्वानाय प्रस्थाय आगता पुरुषा दूता कीदृशास्तानाह, स्वजातय इति ।—स्वस्या जातौ स्वगोत्रे वा जाता:

* दूष्यादय इति साधु ।

† "सामद्दोषात्" इत्यादि व्याख्यानमसमीचीनम् ।

सुजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशि सङ्गताः।
भिषजः समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥१०॥

सुजातयः। एके "सजातयः" इति पठन्ति, तत्र सपक्षा इत्यर्थः। यदुक्तं —"पाषण्डाश्रमवर्णानां सपक्षाः कर्मसिद्धये। त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये॥" (सु० सू० २९ अ०) इति। अव्यङ्गा इति।—व्यङ्गा हस्ताद्यवयवहीना न व्यङ्गा अव्यङ्गाः। पटव इति प्रवीणाः। एतेन विचित्रकालज्ञाः कथिताः। निर्मलाम्बरा इति शुभ्रवस्त्रधारिणः, तेन रक्तकृष्णवस्त्रादिरहिता इत्यर्थः। सुखिन इति अदीनाः। अश्ववृषारूढा इति अश्वारूढाः, वृषारूढाश्च। आ समन्तात्प्रकारेण रूढा इति यद्ग्रहणं तन्महिषोष्ट्रखरादियाननिषेधार्थम्। शुभपुष्पफलैर्युता इति श्वेतपुष्पैरभिसारफलैश्च संयुक्ता इत्यभिप्रायः। एतेन रक्तपीतकृष्णादिभिः सारफलरहिताः (?) इत्यर्थः, यत एवंविधानि पुष्पफलान्यमङ्गलानि भवन्ति। तथा चोक्तं—"तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगनुलेपनाः। फलं पक्वमसारं वा गृहीत्वाऽन्यच्च तद्विधम्॥ वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः॥" (सु० सू० २९ अ०) इति। सुजातय इति शोभना जातिर्येषां ते तथाविधाः। एतेनान्यजातिजनिता निषिद्धाः, पापकृतगर्भोत्पत्तिरहिता इत्यर्थः। यद्वा—विज्ञातजातय इति पिण्डार्थः। सुचेष्टाश्चेति चेष्टात्र कायकृतो व्यापारः, शोभनव्यापार इत्यभिप्रायः, शोभनग्रहणं दुश्चेष्टितव्यवच्छेदार्थम्। तथा ह्युक्तं—"छिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नासिकां स्तनम्। वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरोमदशास्पृशः॥ स्रोतोऽवरोधहृद्गण्डमूर्धोरःकुक्षिपाणयः। कपालोपलभस्मास्थितुषाङ्गारकराश्च ये॥ विलिखन्तो महीं किञ्चिन्मुञ्चन्तो लोष्टभेदिनः॥" (सु० सू० २९ अ०) इत्यादि दुश्चेष्टिता दर्शिताः। सुचेष्टाश्चेति चकारग्रहणात् सुदर्शनाः सुवेशा अपि गृह्यन्ते, अन्यथा गर्हिताः स्युः। तथा हि—"नपुंसकं स्त्री बहवो नैककार्या असूयकाः। गर्दभोष्ट्ररथप्राप्ताः प्राप्ता वा स्युः परम्पराः॥ पाशदण्डायुधधराः पाण्डरेतरवाससः॥ आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनध्वस्तवाससः। न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विकृता रौद्ररूपिणः॥ वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः॥" (सु० सू० २९ अ०) सजीवदिशि सङ्गता इति—जीवनेन प्राणानिलेन सह या दिक् नाडीरन्ध्रं, सङ्गताः प्राप्ता इत्यर्थः। तथा च—"यस्यां प्राणमरुद्वाति सा नाडी जीवसंयुता" इति। नाडी चात्र नासासम्बन्धिनी ज्ञेया। यद्वा—जीवेन सह वर्त्तते इति या दिक् दिशा

शकुनम् ।—

वैद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।
न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तञ्च सुखावहम् ॥ ११ ॥
चिकित्सां रोगिणः कर्त्तुं गच्छतो भिषजः शुभम् ।
यात्रेय सौम्यशकुनं प्रोक्तं दीप्तं न शोभनम् ॥ १२ ॥

तस्यामित्यर्थः, तेन याम्यदिग्व्हितदिशायां प्राप्ता इति तात्पर्य्यार्थः, यतो याम्यदिक् निषिद्धा, तथा हि—"याम्या दिश प्राञ्जलयो विषमैकपदे स्थिता । वैद्य य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिता ॥" (सु० सू० २९ अ०) इति । समये प्राप्ता इति समये शुभवेलातिथिनक्षत्रादियुक्ते काले अन्यथा अशुभकरा इति भावः । तदुक्तं—"वैद्यस्य पैत्रे दैवे वा कार्य्ये चोत्पातदर्शने । मध्याह्ने चार्द्धरात्रे वा सन्ध्ययो कृत्तिकासु च ॥ आर्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु भरणीषु च । चतुर्थ्यां वा नवम्यां वा षष्ठ्यां सन्धिदिनेषु च ॥ दक्षिणाभिमुखं देशे त्वशुचौ वा हुताशनम् । ज्वलयन्त पचन्तं वा क्रूरकर्मणि चोद्यतम् ॥ नग्नं भूमौ शयानं वा वेगोत्सर्गेषु वाऽशुचिम् । प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं स्विन्नं विक्लवमेव च । वैद्य य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिता ॥" (सु० सू० २९ अ०) इति ॥ ९।१० ॥

इति दूतलक्षणं सम्पूर्णम् ।

इदानीं गच्छतो दूतस्य शकुनान्याह, वैद्याह्वानेति ।—रोगिणः आतुरस्य कृते निमित्ते वैद्याह्वानाय गच्छतो दूतस्य सौम्यशकुनं भेरीमृदङ्गादि न शोभनमित्यर्थः । प्रदीप्तमसौम्यं सुखावहं भवति । गच्छत इति मार्गे चलितस्य । एतेन विपरीतशकुनान्यत्र शुभकराणि बोद्धव्यानि । उक्तञ्च ज्योतिःशास्त्रे—"सख्ये रणे कर्म्मणि च प्रवेशे शुल्कग्रहे नष्टविलोकने च । व्याधौ च नद्युत्तरणे भयार्त्ते शस्तं प्रयाणाद्विपरीतभावः ॥" ११ ॥

इदानीं गच्छतो वैद्यस्यापि शकुनानि दर्शयन्नाह, चिकित्सामिति ।—रोगिणः आतुरस्य चिकित्सां रोगापनयनं कर्म कर्त्तुं गच्छतो मार्गे चलितस्य भिषजो वैद्यस्य यात्रेय सौम्यशकुनं प्रोक्तमिदं शुभं कथितं, दीप्तमशुभशकुनं न शोभनमित्यर्थः । यात्रेयं यात्रायोग्यं यथा—"भेरीमृदङ्गमृदुमर्दलशङ्खवीणावेदध्वनिर्मधुरमङ्गलगीतघोषाः । पुत्रान्विता च युवतिः सुरभिः सवत्सा धौताम्बरश्च रजकोऽभिमुखः प्रशस्तः" ॥ अन्यच्च—"भृङ्गाराञ्जनवर्द्धमाननकुलावद्धैकपश्वामिषशङ्खक्षीरनृपान्नपूर्णकलशच्छत्राणि सिद्धार्थका । वीणाकेतनमीनपङ्कजदधिक्षौद्राज्य-

चिकित्स्यरोगिलक्षणम्।—

निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन संयुतः।
चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः ॥१२॥

गोरोचना, कन्याशङ्खसितैलवस्त्रसुमनोविप्राश्च रत्नानि च ॥" इति। दौष-र्मित्ययाद्येयं, तद्यथा—'गमनं दक्षिणे वामात् प्रशस्तं श्वशृगालयोः ॥" "वामं नकुल-चाषाणां नोभयं शशसर्पयोः। भासकौशिकयोश्चैव न प्रशस्तं किलोभयम् ॥ दर्शनं च कृतश्चापि न गोधाकृकलासयोः। कुलत्थतिलकार्पासतुषपाषाणभस्मनाम् ॥ पात्रं नेष्टं तथाऽङ्गारतैलकर्दमपूरितम्। प्रसन्नेतरमद्यानां पूर्णं वा रक्तसर्षपैः ॥ शवकाष्ठपलाशानां शुष्काणां पथि सङ्गमः। नेष्यन्ति पतितान्त्यस्थदीनान्धरिपवस्तथा ॥" (सु० सू० २९ अ०) इति ॥ १२ ॥

अथ कीदृशो रोगी चिकित्स्यस्तद्दर्शयन्नाह, निजप्रकृतीति।—भिषजा वैद्येन दृदृशो रोगी चिकित्स्यः, चिकित्सा रोगापनयनं कर्म तद्योग्यो भवतीत्यभिप्रायः। कीदृशः? तमाह, निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्त इति।—यादृशौ यस्य प्रकृतिवर्णौ स्तः, तादृशाभ्यामेव संयुक्त इत्यर्थः। ननु केयं प्रकृतिः? कति भेदाः? किं कारणं वा अस्या इति? तदुच्यते—केयं प्रकृतिः स्वभाव इत्यर्थः। सा चाबाल्यप्रवृत्ता निषेकाद्वा वातारब्धाद्या आप्रयाणादनुवर्त्तते। कति भेदा इति। सप्त प्रकृतयो भवन्ति पृथग्दोषैर्द्वन्द्वैः समस्तैश्च। किं कारणमिति तदाह सुश्रुतः,—"शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः। प्रकृतिर्जायते तेन तस्याः मे लक्षणं शृणु ॥" (सु० शा० ४ अ०) इति। सा हि प्रकृतिर्जात्यादीन् षडुपाधीनपेक्षते। तदुक्तं चरके—"तत्र प्रकृतिर्हि जातिप्रसक्ता च कुलप्रसक्ता च देशानुपातिनी च कालानुपातिनी च वयोऽनुपातिनी च प्रत्यात्मनियता च" (च० इ० वर्णस्वरीय०) इति। तत्र जातिप्रसक्ता नाम तासु तासु मनुष्यादिजातिषु ते ते करचरणादयः स्वभावविशेषाः, वचनेषु च नानाविधा एव व्यक्त्यादयो धर्मविशेषाः, मनसि च धर्माधर्ममैथुनाहारप्रभृतयोऽपि भावाः। कुलप्रसक्ता नाम द्विजकुले तपःप्रियतादयः, क्षत्रियकुले समरप्रियतादयो धर्मविशेषा भवन्ति। देशानुपातिनी नाम लाटकर्णाटायनाटीनां काये वाचि मनसि च ते ते स्वभावविशेषा भवन्ति। कालानुपातिनी नाम देहादिषु दौर्बल्यादिकमादायनाद्यपेक्षा मदेषु च दोषाद्यपेक्षणीया। वयोऽनुपातिनी नाम बाल्याद्यवस्थासु कालादौ मध्यादादयो धर्माः। प्रत्यात्मनियता, चेति

स्वप्नलक्षणम्।—

तत्र तु स्वप्नानि।—

स्वप्नेषु नग्नान् मुण्डांश्च रक्तकृष्णाम्बरावृतान्।
व्यङ्गांश्च विकृतान् कृष्णान् सपाशान् सायुधानपि॥१४॥

आत्मनि नियता प्रतिपुरुषनियतेत्यर्थः। ते पुनः काये वाचि मनसि च स्वभावविशेषाः प्रकृतिपुरुषभेदभिन्ना दृश्यन्ते इति। केचित्तु पाञ्चभौतिकीं प्रकृतिमाहुः। अन्ये तु प्रकृतिं सत्त्वरजस्तमोमयीमाहुः। पूर्वमुक्तं प्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः, अतस्तावत् प्रकृतिस्तु सङ्क्षेपेणोक्ता। इदानीं वर्णमाह—वर्णशब्देन प्रभा कथ्यते। सैव छायाप्यभिमता। एतेषां भेदोऽप्यस्तीत्येके भाषन्ते। स यथा—"वर्णप्रभामभिश्रिता या छाया सा परिकीर्त्तिता। वर्णमाक्रामति छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी॥ आसन्ना लक्ष्यते छाया प्रभा दूरात्तु लक्ष्यते॥" (वा० शा० ५ अ०, अ० ह० पेन्नरूपीय०) इति। न केवलं वर्णप्रभाच्छायानां लक्षणभेदः सङ्ख्याभेदोऽप्यस्ति। स यथा चतुर्द्धा वर्णाः,—गौरः, कृष्णः, श्यामः, गौरश्यामः इति। प्रभा सप्तविधा—रक्ता, पीता, सिता, श्यावा, हरित, पाण्डरा, असितेति। छायाऽपि पञ्चविधा—स्निग्धा, विमला, रूक्षा, मलिना, सङ्क्षिप्तेति। पुनः कीदृशो रोगी चिकित्स्यः? सत्त्वेन संयुत इति।—सत्त्वन्तु व्यवसायाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वपि कर्मकरम्। यतः,—'सत्त्ववान् सहते सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना। राजसस्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः॥' (सु० सू० ३५ अ०) इति। चकारोपपन्नार्थं प्रवरावरमध्यमबलं सत्त्वं त्रिविधम्। एतेषां लक्षणं न लिखितमत्र ग्रन्थबाहुल्यात्। पुनः कीदृशः? वैद्यभक्त इति वैद्याह्लादकरः तद्वाक्यपालनेऽनुरक्त इत्यर्थः। यतः "आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि" इति वचनात्। पुनः कथम्भूतः? जितेन्द्रियो जितेन्द्रियविषयः, विषयास्तु स्रक्चन्दनवनितादयः॥१३॥

इति आतुरलक्षणम्।

अथानन्तरं स्वप्नान्याह, स्वप्नेष्विति।—एवंविधान् स्वप्नान् स्त्रीपुरुषयोर्मध्ये यश्च पश्यति स एव यदि स्वस्थोऽनातुरस्तर्हि व्याधिं लभते। यदा रोगी पश्यति तदा पञ्चत्वं मरणं याति प्राप्नोतीत्यर्थः। कीदृशान् स्वप्नान्? तानाह—नग्नान् वस्त्रादिरहितान्। मुण्डानिति मुण्डितान्। रक्तकृष्णाम्बरावृतानिति रक्तकृष्णवस्त्रवेष्टितान् इत्यर्थः। व्यङ्गानिति अवयवादिरहितान् नासाकर्णादिभिरपि व्यङ्गानित्यभि-

बध्नतो निघ्नतश्चापि दक्षिणां दिशमाश्रितान् ।
महिषोष्ट्रखराारूढान् स्त्रीपुंसोर्यस्तु पश्यति ॥
स स्वस्थो लभते व्याधिं रोगी यात्येव पञ्चताम् ॥१५॥
अधो यो निपतत्युच्चाज्जलेऽग्नौ वा विलीयते ॥
श्वापदैर्हन्यते योऽपि मत्स्याद्यैर्गिलितो भवेत् ॥१६॥
यस्य नेत्रे विलीयेते दीपो निर्वाणतां व्रजेत् ॥
तैलं सुरां पिबेद्वाऽपि लोहं वा लभते तिलान् ॥१७॥
पक्कान्नं लभतेऽश्नाति विशेत् कूपञ्च मातरम् ।
स स्वस्थो लभते रोगं रोगी यात्येव पञ्चताम् ॥१८॥

प्राय । विकृतानिति पङ्गुकुब्जप्रभृतीन् । कृष्णानिति चित्रकल्पितवत् कायाराभास । —पाशानिति पाशयुतान्, पाशो दीर्घ पशूनां बन्धनरज्जु । बध्नतो निघ्नत इति निग्रहपक्षननकर्मकारिण । दक्षिणां दिशमाश्रितानिति एते तु यदा दक्षिणां दिशमाश्रिता भवन्ति तदा प्रचुरमनिष्ट स्यादित्यभिप्राय । तत्र नैऋत भाग देयमिति वदान्त । महिषोष्ट्रखराारूढानिति महिषादिवाहनेषु आरोहितान् इत्यर्थ, ते तु यमसम्बन्धिनस्त्वागमकरा इति भाव ॥ १४।१५ ॥

अथापराणि दु स्वप्नान्याह, अध इति ।—स्वप्नेषु योऽपि एवंविधो भवति कोऽप्यनिष्ट । कीदृशस्तमाह, अधो यो निपतत्युच्चादित्यादि ।—पुरुष उच्चाट-च्चस्थानादधो निम्नस्थाने निपतति स्खलतीत्यर्थ । अत्युच्च पर्वतादिकम् । यो जलेऽग्नौ वा विलीयते लीनो भवति । एतेन जले वुडति अग्नौ दतत्त्वत पततीत्यभिप्राय । योऽपि श्वापदैर्हन्यते शुनश्चरणैराक्रम्यते इति । एके "श्वापदै" इति पठन्ति, तत्र श्वापदैर्निजबन्धुनाशादिभिरुपहन्यते पीड्यते इत्यर्थ । मत्स्याद्यै-रिति गिलितो भक्षितो यो भवेत । आदिग्रहणान्मकरनक्रशिशुमारप्रभृतीना ग्रहणम । यस्य पुरुषस्य च नेत्रे विलीयेते विलीनता प्राप्ते इति, स्वप्नेष्विति शेष, एतेन स्वचक्षुषी विगलिते पश्यतीत्यर्थ । दीपो निर्वाणतां व्रजेत इति । एतेन किमुक्तम ? य स्वप्नेऽप्यकस्माद्दीप विनष्ट पश्यतीत्यभिप्राय । यश्च तैल सुरां वा पिबेत, यश्च लोह लभते, तिलान वा लभते, यश्च पक्कान्न सिद्धमन्नं लभते, यश्च

श्वापदै व्याघ्रादिभिर्हिंस्रप्राणिभिरित्यर्थ समीचीन, न तु शुनश्चरणैरिति, श्वापदशब्दस्य हिंस्रप्राणिषु रूढार्थत्वात् ।

दुःस्वप्नप्रतीकारः ।—

दुःस्वप्नान्येवमादीनि दृष्ट्वा ब्रूयान्न कस्यचित् ।
स्नानं कुर्य्यादुषस्येव दद्याद्धेम तिलानयः ॥१९॥
पठेत् स्तोत्राणि देवानां रात्रौ देवालये वसेत् ।
कृत्वैवं त्रिदिनं मर्त्त्यो दुःस्वप्नात् परिमुच्यते ॥२०॥

तदश्नाति भक्षति च, यो मातरं कुड्यं विशेत मातुर्गृहं प्रविशतीत्यर्थः, एतेषां स्वप्नेऽश्वति सम्बन्धः। सुराऽत्र पिष्टमयी न तु मद्यविशेषः स्वप्ने विशिष्टमद्यपानं प्रशस्तम्। तदुक्तं—"रुधिरं पिबति स्वप्ने मद्यं वाऽपि कथञ्चन ब्राह्मणो लभते विद्यामितरस्तु धनं लभेत॥" इति। "लोहम्" इत्यस्य स्थाने "लौहम्" इति पाठान्तरं, तत्र लौहं लोहमयं यष्ट्यादि। वा-ग्रहणात् कार्पासपिण्याकलवणादीनां ग्रहणम्, एतेषां लाभेऽप्यनिष्टं भवति। एके "विशेत कुड्यञ्च मातरम्" इत्यत्र कुड्यमुत्सङ्गं व्याख्यानयन्ति। "जननीं प्रविशेन्नरः" इति पठन्ति केचित्, तत्र मातृकुक्षिं प्रविशतीत्यर्थः। तत्र मात्रा सह शयनं करोतीत्यन्ये ॥ १६—१८ ॥

इदानीं दुःस्वप्नदर्शनोत्पन्नारिष्टनिवृत्त्यर्थं किञ्चित् प्रतीकारमाह, दुःस्वप्नानीति।—एवमादीनि पूर्वोक्तनग्नमुण्डादीनि दुःस्वप्नानि दुःखोत्पादकानि दृष्ट्वा स्वप्नावस्थायामालोक्य कस्यचित् पुरतो न ब्रूयात् न प्रकाशयेत् इत्यर्थः, परश्रुतिनानिष्ट-श्रवणभयात्। तदनु किं कुर्य्यात्? तदाह, स्नानमिति।—उषसि प्रातरेव स्नानं कुर्य्यात् हेमतिलानयश्च दद्यात्। हेम सुवर्णं, तिलान् कृष्णान्, अयो लोहम्। पुनः किं कुर्य्यादित्याह, पठेदिति।—देवानां स्तोत्राणि देवानां विष्णुप्रभृतीनां स्तोत्राणि अग्नित्रयादीनि। यथा—"अग्नित्रयं वीणि च पुष्कराणि नामत्रयं त्रीणि पदानि विष्णोः। रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपथा च गङ्गा एतानि दुःस्वप्नविनाशनानि॥" इति। इति दिनकृत्यं, रात्रावपि देवालये देवमण्डपे वसेत्। तत्र जागरणं कुर्य्यादिति केषाञ्चिन्मतम्। अथ दुःस्वप्नमुपसंहरन् फलमाह कृत्वैवमिति।—एवमुक्तप्रकारेण, प्रकारं तु स्नानदानादिकं कर्म कृत्वा सम्पाद्य त्रिदिनं दिनत्रयं यथा स्यात् मर्त्त्यः पुरुषः दुःस्वप्नात् दुःखजनकनिमित्तात् परिमुच्यते सुखी भवतीत्यर्थः ॥ १९।२० ॥

* कुड्यं भित्तिं तथा मातरं जननीं विशेत, गृहभित्तिं प्रविशेत जननीजठरं वा प्रविशेत् इत्यर्थो युक्तः, न तु मातुर्गृहं, चरकादौ तादृशग्रन्थस्याऽदर्शनादिति।

सुस्वप्नानि।—

स्वप्नेषु यः सुरान् भूपान् जीवतः सुहृदो द्विजान्।
गोसमिद्धाग्नितीर्थानि पश्येत् सुखमवाप्नुयात् ॥२१॥
तीर्त्त्वा कलुषनीराणि जित्वा शत्रुगणानपि।
आरुह्य सौधगोशैल-करिवाहान् सुखी भवेत् ॥ २२ ॥
शुभ्रपुष्पाणि वासांसि मांसमत्स्यफलानि च।
प्राप्यातुरः सुखी भूयात् स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ॥२३॥
अगम्यागमनं लेपो विष्ठया रुदितं मृतिः।
आममांसाशनं स्वप्ने धनारोग्याप्तये विदुः ॥ २४ ॥

अथ दुःस्वप्नानि प्रतिपाद्य सम्प्रति प्रशस्तस्वप्नानि दर्शयन्नाह, स्वप्नेष्विति।—यः पुरुषः स्वप्नेषु सुरादीन् पश्येत् स सुखमाप्नुयादित्यर्थः। सुरानितीन्द्रप्रभृतिदेवान्। भूपानिति राज्ञः। सुहृदो मित्राणि। द्विजान् ब्राह्मणान्। एतांस्तु जीवत इति प्रकृतिप्राणयुतानित्यर्थः। तथाऽन्यानपि। गौः। समिद्धाग्निः प्रज्वलितवह्निः। तीर्थानि प्रयागादीनि ॥ २१ ॥

अपराण्याह, तीर्त्त्वेति।—यः पुरुषः स्वप्नेषु एवंविधो भवति स सुखी भवेदित्यर्थः। कीदृशस्तमाह—कलुषनीराणि सकर्दमपानीयानि तीर्त्त्वा उत्तीर्य्य स्थितमिति भावः, शत्रुगणान् रिपुसमूहान् जित्वा आगत इति तात्पर्य्यार्थः। सौधगोशैलादीनारुह्य प्राप्त इति भावः। सौधो धवलगृहः, गौर्वृषभः, शैलः पर्वतः, करी हस्ती, वाहानश्वादीन्। कलुषनीराणीति बहुवचनेन नदीनद-समुद्रादीनां ग्रहणम्। तदुक्तं—"नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान्। तरेत कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च॥" (सु० सू० २९ अ०) इति ॥ २२ ॥

अन्यान्यप्याह, शुभ्रेति।—आतुरो रोगी शुभ्रपुष्पादीनि प्राप्य सुखी भूयादनातुरः स्यादित्यर्थः। यदा स्वस्थोऽपीदृशः स्यात् तदा धनमाप्नुयादिति भावः। शुभ्र-पुष्पाणीति शुभ्रपुष्पप्रभृतीनि। वासांसि चात्र शुभ्राणि ज्ञातव्यानि। मांसमत्र आमं न तु परिपक्वं, वक्ष्यमाणत्वात्। फलानीति आम्रप्रभृतीनि ॥ २३ ॥

अथेतराण्याह, अगम्येति।—अगम्यागमनम् अनुचितस्थानगमनम्। विष्ठाया * पुरीषस्य लेपः करचरणादिषु। रुदितमिति रोदनम्। आत्मनः परस्य वा मृति-

* "विष्ठया" इति मूलोक्तपाठः समीचीनः।

जलौका भ्रमरो सर्पो मक्षिका वाऽपि यं दशेत् ।
रोगी स भूयादरोगः स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ॥२५॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां पूर्वखण्डे नाडीपरीक्षादिविधिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दीपनपाचनाध्यायः ।

दीपनं पाचनं दीपनपाचनञ्च ।—

पचेन्नामं वह्निकृच्च दीपनं तत् यथा मिसिः ।
पचत्यामं न वह्निञ्च कुर्य्याद्यत्तद्धि पाचनम् ।
नागकेशरवत् विद्याच्चित्रो दीपनपाचनः ॥१॥

मैरणम् । "आममांसाशनम्" इत्यत्र परे "पक्वमांसाशनम्" इति पठन्ति । एतच्च स्वप्ने धनारोग्यप्राप्तये धनप्राप्तये आरोग्यप्राप्तये च ॥ २४ ॥

जलौकेति ।—जलौकादयो यं पुरुषं दशन्ति भक्षयन्ति, स्वप्नेष्विति शेषः, स यदा रोगी भवति तदा अरोगः स्यात् । स्वस्थोऽपि धनं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । जलौका प्रसिद्धा । भ्रमरोति कृष्णवर्णमधुमक्षिकाभेदः । सर्पोऽजगरप्रभृतिकः । मक्षिकाश्च स्वल्पा । वा-ग्रहणात् वरटा-मधुमक्षिका-मशकादीनां ग्रहणम् ॥ २५ ॥

इति स्वप्नलक्षणम् ।

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-दीपिकायां प्रथमखण्डे नाडीपरीक्षादिविधिरध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

पूर्वमुक्तं "ततो दीपनपाचनम्" अतो दीपनपाचनादीनां लक्षणान्याह, पचेदिति ।—यद्द्रव्यमामं न पचेद्वह्निकृच्च भवति तद्दीपनं जानीयात् । यथा मिसिः शतपुष्पा । तथा चोक्तं द्रव्यगुणावल्याम्—"शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा पित्तकृद्दीपनी कटुः" इति । दीपनं जठराग्नेः, अग्निगुणभूयिष्ठत्वात् । ननु कथमेतद्गुणयुक्तमिसिनामक्री

शमनम् ।—

न शोधयति न द्वेष्टि समान् दोषांस्तथोद्धतान् ।
समीकरोति विषमान् शमनं तद्यथाऽमृता ॥२॥

अनुलोमनम् ।—

कृत्वा पाकं मलानां यद्भित्त्वा बन्धमधो नयेत् ।
तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ॥३॥

भवति ? तदविनाशकत्वेन कथमग्नेः प्रबोधः स्यात् ? उच्यते—द्रव्याणां प्रभावो विचारणीय इति सुश्रुते न हेतुभिर्विचार्य्यते । तदुक्तं—"नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन । सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बष्ठादिर्विरेचयेत् ॥" (सु० सू० ४० अ०) इति । आमः द्रव्यपरिपक्वरसः । तद्यथा—"जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रसः । स आमसंज्ञको ज्ञेयो देहदोषप्रकोपणः ॥" इति । अथ पाचनमाह, पचत्याममित्यादि ।—यद्द्रव्यमामं पचति वह्निं न कुर्य्यात् तत् पाचनं ज्ञेयम् । अत्रापि द्रव्यप्रभावो बोद्धव्यः । तत्र नागकेशरस्याहृद्याज्ञानीयात्, यतः "नागकेशरकं रूक्षमुष्णं लघ्वामपाचनम्" इति । आमपाचनमिति विलक्षणम् । आमानां दोषधातुमलानामित्येके । उभयात्मकमाह, चित्रो दीपनपाचन इति ।—चित्रकः उभयकार्य्यकरो भवति, दीपनः पाचनश्च । तदुक्तं—"चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत्पाचनो लघुः" इति ॥ १ ॥

अथ संशमनमाह, न शोधयतीति ।—यत् किञ्चित् पीतलीढाशितमनिर्हृत्य दोषं संशमयति तत् संशमनम् । एतेन किमुक्तं यद्द्रव्यं न वामयति न विरेचयति इति व्याधिना सह एकीभूय तत्स्थमेव व्याधिमुपशमयति तत् संशमनमिति भावः । दोषशब्दोऽत्र दोषेषु कार्य्यव्याधिष्वपि वर्त्तते, कार्य्ये कारणोपचारात् । असमं समं करोति समीकरोति । यथा—अमृता गुडूची संशमनी प्रसिद्धा । तदुक्तं—"रसायनी संशमनी दोषाणां ज्वरनाशिनी । गुडूची कटुका लघ्वी तिक्ताऽग्निदीपनी मता ॥" इति । केचित्तु—'न शोधयति यद्दोषान् समान् नोदीरयत्यपि । समीकरोति च क्रुद्धान् तत् संशमनमुच्यते ॥" इति पठन्ति । अत्रापि स एवाभिप्रायः । सम्यक् शमयतीति संशमनं, सम्यग् दुष्टदोषस्यानिर्हरणपूर्वकं शमनम् अदुष्टस्यानुदीरणञ्च व्याधिशमने तु प्रस्तुतव्याधिशमनम्, अप्रस्तुतव्याधेरनुदीरणमिति स्पष्टार्थज्ञापनाय न दोषः, पुनर्भावकथनात् ॥ २ ॥

अथानुलोमनमाह, कृत्वेति ।—यद्द्रव्यं मलानां दोषाणां पाकं कोपशान्तिं कृत्वा

स्रंसनम्।—

पक्तव्यं यदपक्त्वैवाश्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम्।
नयत्यधः स्रंसनं तद्यथा स्यात् कृतमालकः ॥४॥

भेदनम्।—

मलादिकमबद्धं यत् बद्धं वा पिण्डितं मलैः।
भित्त्वाऽधः पातयति तद्भेदनं कटुकी यथा ॥५॥

रेचनम्।—

विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत्।
रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ॥६॥

बन्धं विबन्धं च भित्त्वा भिन्नतां नीत्वा अधो नयेत् अधः करोति वातादिक-मिति शेषः तेन प्रतिलोमादनुलोमं करोतीत्यर्थः। तच्चानुलोमनं ज्ञेयम्, अनुलोमनं वातादीनामधःप्रवर्त्तनं मरनुगत्वात्, यथा हरीतकी। सैवानुलोमिनी प्रसिद्धैव। बन्धमिति दोषाणां परस्परग्रथितत्वम्। एके वातमूत्रपुरीषादीनामप्रवृत्तिरूपं विबन्धमाहुः ॥ ३ ॥

अथ स्रंसनमाह, पक्तव्यमिति।—यद्द्रव्यं मलादिकम् अपक्त्वैव तेषां पाकमकृत्वा अधो नयति अधः पतनं करोति तत् स्रंसनं स्यात्, यथा कृतमालकः। कीदृशं मलादि-कम्? इत्याह, पक्तव्यमिति।—पच्यमानम् अत एव कोष्ठे आश्लिष्टं, कोष्ठे इति पाचकस्थाने, आश्लिष्टमित्याश्रितम्। केचित् कोष्ठशब्देन हृदयादीन्यपि गृह्णन्ति तथा हि—"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते॥" इति। एतदभिप्रायेणापि शोधनमप्याहुः ॥ ४ ॥

अथ भेदनमाह, मलेति।—यन्मलादिकमबद्धं मलबद्धं वा, अत एव मलैर्दोषैश्च कृत्वा पिण्डितं परिपाकात् पिण्डीभूतम्, ईदृशं मलादिकं भित्त्वा स्थानात् च्यावयित्वाऽधः पातयति तद्भेदनं ज्ञातव्यमिति शेषः। यथा कटुकी। बद्धं द्विविधं, शुष्कं ग्रथितञ्च। तत्र शुष्कं पुरीषविषयं ग्रथितं दोषादीनाम्। अबद्धमपि द्विविधं, तथा एकं द्रवरूपं पुरीषविषयं स्वतन्त्रमेकं मलादिकमिति। मलोऽत्र दोषः। आदिग्रहणात् कफदूषितादीनामपि ग्रहणम्। भित्त्वेति।—तत्पुरीषं भित्त्वा विदार्य्याधः पातयति, द्रव्यमिति शेषः ॥ ५ ॥

अथ रेचनमाह, विपक्वमिति।—यद्द्रव्यं विपक्वमपक्वं वा मलादि दोषादिकं

वमनम्।—

अपक्वं पित्तश्लेष्माणं बलादूर्ध्वं नयेत्तु यत्।
वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा॥७॥

शोधनम्।—

स्थानाद्बहिर्नयेदूर्ध्वमधो वा मलसञ्चयम्।
देहे तच्छोधनं यत् स्याद्देवदालीफलं यथा॥८॥

द्रवता नयेत् द्रवभावं करोतीत्यर्थः, न केवलं द्रवता नयेत् रेचयत्यपि च तद्रेचनं ज्ञेयम्। यथा त्रिवृता निसोत। यतो विरेचनद्रव्याणि गुर्वम्बुगुणभूयिष्ठानि तानि गुरुत्वादधो गच्छन्ति। गुरुत्वादिति गुरुत्वं चेह प्रभावविशेषाधिष्ठितं त्रिवृतादिकसमवेतं ग्राह्यं, न तु गुरुत्वमात्रम्। अन्यथा मत्स्यपिष्टान्नमसूरादीनां विरेचकत्वं स्यात्। अम्बुगुणभूयिष्ठमित्यत्र, प्रभावात्। मलादिकमिति आदिग्रहणात् दूष्यदूषितादीनामत्र सङ्ग्रहः ॥ ६ ॥

अथ वमनमाह, अपक्वमिति।—यद्द्रव्यमपक्वं पाकमगच्छन्तं पित्तश्लेष्माणं व्यस्तं मिश्रितं वा बलात् हठात्कारेण ऊर्द्ध्वं नयेत् मुखे कृत्वा वामयेत् इत्यभिप्रायः, तद्वमनं विज्ञेयं, यथा मदनस्य फलम्। बलादिति प्रभावसूचकशब्दः, यतो वमनद्रव्याणि वाय्वग्नि-गुणभूयिष्ठानि, वाय्वग्नी हि लघुत्वाच्च तान्यूर्द्ध्वमुत्तिष्ठन्ति। लघुत्वं चेह प्रभाव-विशेषाधिष्ठितं मदनफलादिद्रव्यसमवेतं ग्राह्यं, न तु लघुत्वमात्रम्, अन्यथा कपिञ्जल-लावादीनां च वामनीयत्वं स्यात्। ननु कफस्य वमनं पित्तस्य विरेचनं प्रशस्त-मिति प्रसिद्धिः, तत् कथं पित्तस्य वमनमिति? उच्यते—अपक्वपित्तस्य वमनादेव निबर्हणं बोद्धव्यम्। तच्च दृश्यते हि कटुतिक्तहरित्पीताम्लवमनत्वेन, यतः पित्तं दग्धमम्लतामुपैतीति। अत एवाम्लपित्तचिकित्सायामादौ वमनमित्यदोषः ॥ ७ ॥

अथ शोधनमाह, स्थानादिति।—यद्द्रव्यं स्थानात् प्रकुपितस्थानात् मलसञ्चयं दोषादीनां स्वस्थानादूर्द्ध्वमधो वा बहिर्नयेत् बहिः करोति तद्देहे शरीरे शोधनं कथितम्। यथा देवदालीफलम्। देवदाली वल्लीसंज्ञा। ऊर्द्ध्वं मुखनासिकाभ्याम्, अधः पायुमेढ्रमार्गेण। देहग्रहणेन शोणितावसेचनमपि गृह्यते शोधनत्वात्। यतः शोधनं द्विविधमाचष्टे, बहिराश्रयमभ्यन्तराश्रयञ्च। तत्र बहिराश्रयं शस्त्र-क्षाराग्निप्रलेपादयः। अभ्यन्तराश्रयं तु चतुःप्रकारं वमनरेचनास्थापनशोणित-

छेदनम्।—

श्लिष्टान् कफादिकान् दोषानुन्मूलयति यद्बलात्।
छेदनं तद्‌यथा क्षारा मरिचानि शिलाजतु॥९॥

लेखनम्।—

धातून् मलान् वा देहस्य विशोष्योल्लेखयेच्च यत्।
लेखनं तद्‌यथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यवाः॥१०॥

शोधनञ्च। एके शिरोविरेचन मन्यन्ते, तच्चात्र वमनान्तर्भूत बोद्धव्यम्, ऊर्द्धशोधनत्वात्॥ ८॥

अथ छेदनमाह, श्लिष्टानिति।—यद्द्रव्य श्लिष्टान् सञ्चितान्, "परस्परग्रथितान्" इत्येके, "अत्यर्थं कुपितान्" इत्यपरे, कफादिकान् दोषान्, आदिग्रहणेन वातपित्त-शोणितक्रमिग्रहणं, न तु दूष्यदूषितादिक, यत दोषानिति पुनर्ग्रहणा क्रमिशोणितयोरपि दोषसञ्ज्ञा। तदुक्त सुश्रुते—"नर्त्ते देह कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात्। शोणितादपि वा नित्य देह एतैस्तु धार्य्यते॥" (सु० सू० २१ अ०) इत्यादि प्रति-पादितत्वात्। क्रमिस्तु गुग्गुलुकल्पे यथा "पञ्चादि दोषान् शमयेत्" इत्यादिप्रश्ने क्रमिदोष-निबर्हणादित्यादिना, तन्मते क्रमिस्तु दोषसञ्ज्ञा। बलादिति स्वशक्तित., उन्मूलयति उच्छेदयति, तच्छेदन ज्ञेयम्। यथा क्षारा यवक्षारादय, मरिचानीति बहुवचनत्वेन श्वेतमरिचमपि ग्राह्यम्। ननु वातादिक्रम परित्यज्य कफादिक्रमेण श्लोकः कस्मादिह कृत ? तदुच्यते—देहस्य ऊर्द्ध्वमूलत्वमध शाखत्व प्रतिपादित पूर्वाचार्य्यै, ऊर्द्धभागे च कफाधिष्ठानत्वात्ततोऽनेन कफ एव प्रथम दर्शित। तदुक्तम्—"ऊर्द्ध्वमूलमध शाख विष्णुरा पञ्चदैवतम्। चैतन्याधिष्ठित विद्वान् यो वै वेद स वेदवित्"॥ ९॥

अथ लेखनमाह, धातूनिति।—यद्द्रव्य धातून् रसादीन् मलान् वा, अत्र "मलान् वा" यद्ग्रहण कृत, तन्मनोदोषव्यवच्छेदार्थम्, यतो मनोदोषप्रतीकारमन्य-दप्यस्तीति। तथा हि—"धीर्धृतिर्ज्ञानविज्ञान मनोदोषौषध परम्" इति। के ते मनोदोषा ? इत्युत्तरमाह—"रजस्तमश्च मानसौ द्वौ च दोषावुदाहृतौ" (वा० सू० १ अ०) इत्यादि। एके—"लेखन तद्‌यथा क्षौद्रनीरे कोष्ण वचा यवा" इति पठन्ति। अत्र—क्षौद्रनीरे मध्वम्बुनी मिलिते इति योगो लेखनसञ्ज्ञः, कोष्णमित्युष्णपानीय "क स्मरो जलमाख्यातम्" इति वचनात्। उष्णञ्च तत् कञ्चेति कोष्णम्, अल्पस्वरत्वात् पूर्व-

ग्राहि।—

दीपनं पाचनं यत् स्यादुष्णत्वाद्द्रवशोषकम्।
ग्राहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ॥११॥

स्तम्भनम्।—

रौक्ष्याच्छैत्यात् कषायत्वाल्लघुपाकाच्च यद्भवेत्।
वातकृत् स्तम्भनं तत् स्याद्यथा वत्सकटुण्टुकौ ॥१२॥

रसायनम्।—

रसायनञ्च तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम्।
यथाऽमृता रुदन्ती च गुग्गुलुश्च हरीतकी ॥१३॥

विपात। अय पाठ स्वकपोलकल्पनया केनापि लिखित., यतो बहुपुस्तकेषु न दृश्यते। यवा इति बहुवचनग्रहणेन एव-गुणविशिष्टा अन्येऽपि बोद्धव्या ॥ १० ॥

अथ ग्राहिलक्षणमाह, दीपनमिति।—यद्द्रव्य दीपनमग्निकर, पाचनमामादीना, द्रवशोषकमिति द्रवस्वरूपाणा दोषधातुमलादीना शोषकमित्यर्थ, उष्णत्वात् उष्णवीर्य्यत्वात् द्रवशोषकमिति योज्य, दीपनादिकार्य्यकरत्वेन उपलक्षितमिति भाव, तद्ग्राहि विज्ञेयम्। यथा शुण्ठी, जीरक, गजपिप्पली, गजपिप्पली चव्यफलम्। ननु सङ्ग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठ, यतोऽनिलस्य शोषणात्मकत्वात्, तत कथमुष्णत्वादिति? उच्यते—पक्वामग्राहकत्वेन द्विविध हि सङ्ग्राहकत्व, तत्र यत् ग्रहण्यामाम सम्पाच्य वह्निं कृत्वा तत्रस्थ द्रवञ्च शोषयित्वा स्तम्भन करोति तदुष्णग्राहक ज्ञेयम्। यद्द्रव्यमतीसारादौ पक्वमलादिकं संस्तभ्य सङ्ग्रह करोति तच्छीतग्राहक ज्ञेयम्, एतदनिलगुणभूयिष्ठमित्यदोष ॥ ११ ॥

अथ च तदेव स्तम्भनमाह, रौक्ष्यादिति।—यद्द्रव्य रौक्ष्यात रूक्षगुणत्वात, शैत्यादिति शीतवीर्य्यत्वात, कषायत्वादिति कषायरसत्वात्, लघुपाकाच्च लघुपरिपाकात् वातकृद्भवति तत स्तम्भन स्यात। वातगुणसाधर्म्यं हेतुचतुष्टयम्। अनिलस्य शोषणात्मकत्वेनानिलगुणभूयिष्ठ द्रव्यं स्तम्भन भवति इत्यभिप्राय। यथा वत्सकटुण्टुकौ, यथेति दृष्टान्तत्वेनोपदर्शितम्, वत्सक कुटज। टुण्टुक श्योनाक। वातकृदित्यनेन कोष्ठवायोर्विष्टम्भक, तस्मात् तद्द्रव्य स्तम्भन भवति इत्यर्थ ॥ १२ ॥

अथ रसायनमाह, रसायनञ्चेति।—यद्द्रव्य जराव्याधिनाशन भवति तद्रसायन ज्ञेय, रसादीना धातूनामयनमाप्यायनरूप रसायनम्। यथा—अमृता गुडूची,

वाजीकरणम् ।—

यस्माद्द्रव्याद्भवेत् स्त्रीषु हर्षो वाजीकरञ्च तत् ।
यथा नागबलाद्याः स्युर्बीजञ्च कपिकच्छुजम् ॥१४॥

शुक्रलम् ।—

यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलञ्च तदुच्यते ।
यथाऽश्वगन्धा मुषली शर्करा च शतावरी ॥१५॥

शुक्रस्य प्रवर्त्तक जनकञ्च ।—

दुग्धं माषाश्च भल्लात-फलमज्जाऽऽमलानि च ।
प्रवर्त्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ॥ १६॥

कदली शाकभेद, पश्चिमे अतीव विख्यात । गुग्गुलु * शालनिर्य्यास प्रसिद्ध । हरीतकी प्रसिद्धा । जरा वार्द्धक्य, व्याधयो ज्वराद्यो रोगा ग्राह्या । ननु व्याधिग्रहणेन जराग्रहणं, तत् कथमत्र जरा पृथगभिहिता ? उच्यते—जरा स्वाभाविकी ज्ञेया, स्वभावकथनत्वेन पृथगभिधानमित्यदोष , यत सप्ततेरूर्द्ध स्वभाव-वद्भवतीति ॥ १३ ॥

अथ वाजीकरणमाह, यस्मादिति ।—यस्माद्द्रव्यात् स्त्रीषु स्त्रीपुरुषयो (?) हर्षं कामशक्तिसुरतसुख भवेत तद्वाजीकर ज्ञातव्यम् । यथा नागबलाद्या स्युरिति —नागबला गाङ्गेरुकी , आदिशब्दात जातिफलाहिफेनभङ्गाप्रभृतीना ग्रहणम् । कपिकच्छुबीजमपि वाजीकरण, कपिकच्छुर्वानरी । द्विविधदृष्टान्तेनात्र द्विविध वाजीकरण सूचितम् , एकं वीर्य्यस्तम्भनरूपम्, अपर वीर्य्यवर्द्धनमित्यनेन पौन-रुक्त्यस्याप्यदोषे ॥ १४ ॥

अथात्र तदैव वीर्य्यकरद्रव्य प्रकटयन्नाह, यस्मादिति ।—शुक्रलमिति शक्र-वृद्धिकरम् । शेष सुबोधम् ॥ १५ ॥

अथ शुक्रस्य प्रवर्त्तकानि जनकानि च द्रव्याण्याह, दुग्धमिति ।—रेतस शुक्रस्य दुग्धादीनि द्रव्याणि प्रवर्त्तकानि कथ्यन्ते, न केवल प्रवर्त्तकानि, उत्पादकराणि

---

* शालशब्दोऽत्र सामान्यतया वृक्षवाचीति ज्ञेयं, न तु शालाख्यविशेष-वृक्षवाची, तन्निर्य्यासस्य रालसंज्ञकत्वात् । "शालः पादपमात्रे स्यात् प्राकारे सर्जपादपे" इति मेदिनी ।

शुक्रस्य प्रवर्त्तनरेचनस्तम्भनशोषणकारकाणि।—

प्रवर्त्तनी स्त्री शुक्रस्य रेचनं बृहतीफलम्।
जातीफलं स्तम्भकञ्च शोषणी च हरीतकी ॥१७॥

सूक्ष्मम्।—

देहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशेद्यत् सूक्ष्ममुच्यते।
तद्यथा सैन्धवं क्षौद्रं निम्बतैलं रुवूद्भवम् ॥१८॥

व्यवायि।—

पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकञ्च गच्छति।
व्यवायि तद्यथा भङ्गा फेनञ्चाहिसमुद्भवम् ॥१९॥

च कथ्यन्ते प्रभावात्। माषोऽन्नविशेषः। आमलानीति आमलकफलानि। शेषं प्रसिद्धम् ॥ १६ ॥

वाजीकरणानामौषधानां विशेषानाह, प्रवर्त्तनीति।—शुक्रस्य वीर्य्यस्य प्रवर्त्तनी प्रकटकारिणी स्त्री कथितेत्यर्थः। रेचनं बृहतीफलमिति शुक्रस्येत्यत्रापि सम्बन्धः। बृहती बृहत्कण्टकारिका तस्याः फलम्। स्तम्भकमवरोधकरं जातीफलं भवति, अत्रापि वीर्य्यस्येति सम्बन्धः। शोषणी क्षीणकारिणी हरीतकी कथिता, चकारादत्रापि शुक्रस्येत्यर्थः। एके "शोषणी च हरीतकी" इत्यस्य स्थाने "कालिङ्ग क्षयकारि च" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—"कालिङ्ग फलवर्त्तुलम्" इति ॥ १७ ॥

अथ सूक्ष्मद्रव्यमाह देहस्येति।—यद्द्रव्यं देहस्य शरीरस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु रोमकूपप्रभृतिषु विशेत् प्रवेशं करोति तत् सूक्ष्ममुच्यते, यथा सैन्धवादिकम्। सूक्ष्मो गुणविशेषः, स्रोतोऽनुसरणशीलत्वात्। सैन्धवं प्रसिद्धम्। क्षौद्रं मधु। निम्बतैलं निम्बञ्च तैलञ्च, यद्वा—निम्बस्य तैलं रुवूद्भवं तैलञ्च, रुवूद्भवमेरण्डसम्भवम् ॥ १८ ॥

अथ व्यवायिद्रव्यमाह, व्यवायीति।—व्यवायीति गुणविशेषः अपक्कमेवाखिलं देहं व्याप्नोति पश्चान्मद्यविषयवत् * पाकं याति। एवं भङ्गा, अहिफेनञ्च, अहिफेनम् "आफू" शब्दवाच्यम्। अन्ये तु "तदभावाय (?) † कल्पते" इति पठन्ति। तत्रापि—स्थितये कल्पते नोर्द्धमधो वा प्रवर्त्तते इति स एवार्थः। अन्ये पुनर्भाव-

* "मद्यविषयवत्" इत्यत्र "मद्यविषवत्" इति पाठः सङ्गतः। एवमग्रेऽपि।

† मन्ये, प्रमादात् "ततो भावाय" इति पाठस्थले "तदभावाय" इति पाठः सन्निविष्टोऽभूत्, वक्ष्यमाणव्याख्याऽसङ्गतेरिति।

विकाशि ।—

सन्धिबन्धांस्तु शिथिलान् यत् करोति विकाशि तत् ।
विश्लेष्यौजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्रवाः ॥ २०॥

मदकारि ।—

बुद्धिं लुम्पति यद्द्रव्यं मदकारि तदुच्यते ।
तमोगुणप्रधानञ्च यथा मद्यं सुरादिकम् ॥२१॥

शब्दमभिप्रायार्थकमिच्छन्ति, तव—नियतद्रव्यप्रभावेणात्मशक्त्यनुरूपं तद्द्रव्यं मद्य-विषयवत् (?) विशेषाभिप्रायाय कल्पते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ विकाशिद्रव्यस्यापि किञ्चिद्विशेषं दर्शयन्नाह, सन्धिबन्धानिति ।—यद्द्रव्यं सन्धिबन्धान् शिथिलीभूतान् करोति तद्विकाशि बोद्धव्यं, विकाशि इत्यपि गुणविशेषः, न केवलं सन्धिबन्धान् शिथिलान् करोति, किन्तु धातुभ्य ओजो बलं विश्लेष्य विभज्य, पाकं गच्छति इत्यध्याहारः, धातुशैथिल्यमपि करोति इत्यभिप्रायः । चकारादपक्रमेवेत्यत्रापि सम्बन्धः । क्रमुककोद्रवा इति—क्रमुकं पूगफलं, कोद्रवं कुधान्यविशेषः, अत क्रमुककोद्रवा मदकरा ज्ञेयाः, धातुशैथिल्यात् । ओजः बलमिति । सुश्रुतेन तदुक्तं—"रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते" (सु० सू० १५ अ०) यत,—"देहः सावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम्" (सु० सू० १५ अ०) इति । सन्धिप्रभृतीनां शिथिलत्वेन श्रमाणा (?) * चोत्पद्यते, तेन ओजःक्षयो भवतीत्यभिप्रायः । अत एवाह कश्चित् —"अभिघातात् क्षयात् कोपात् ध्यानाच्छोकाच्छ्रमात् क्षुधः । ओजः सङ्क्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणानि सृतम् ॥" (सु० सू० १५ अ०) इति । अन्ये तु सविशेषो (?) † व्यवायी तीक्ष्णविशेषा विकाशीति ब्रुवते, तन्न सन्मतम् ॥ २० ॥

अथ मदकारिद्रव्यस्य लक्षणानि दर्शयन्नाह, बुद्धिमिति ।—यद्द्रव्यं बुद्धिं ज्ञानविषयं लुम्पति आच्छादयति तन्मदकारि कथ्यते, अत एव तमोगुणप्रधानं तमोगुणबहुलमित्यर्थः । यथा सुरादिकं मद्यादिकम् । बुद्धिस्तु मेधाधृति-स्मृतिमतिप्रतिपत्तिषु वर्त्तते । एतेषां लक्षणं प्रसङ्गादुच्यते, तद्यथा—मेधा

---

* श्रमादिकम् इति पाठः सङ्गतः ।

† मन्ये, "सरविशेषः" इति पाठोऽत्र भाव्यः, "सविशेषः" इत्यस्य निरर्थकत्वात् ।

जीवितहरम्।—

व्यवायि च विकाशि स्यात् सूक्ष्मं छेदि मदावहम्।
आग्नेय जीवितहर योगवाहि स्मृत विषम् ॥२२॥

प्रमाथि।—

निजवीर्य्येण यद्द्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसञ्चयम्।
निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ॥२३॥

ग्रन्याकर्षणसामर्थ्यम। धृति सन्तुष्टि, अन्ये "नियमात्मिका बुद्धिम" आह'। स्मृतिः पूर्वानुभूतस्य स्मरणम, "अर्थधारणाशक्ति" इत्यन्ये। मतिरनागतविषयोपदेश', "त्रिकालविषया बुद्धि" इत्यन्ये। प्रतिपत्तिरर्थावबोधप्रागल्भ्यमिति। सुरादिकमित्यादि-ग्रहणात सर्वे मद्यविकारा गृह्यन्ते। ननु, मद्यन्तु बुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टादिकरमुक्तम्, तदुक्त—"बुद्धिस्मृतिप्रीतिकर सुखश्च पानान्ननिद्रारतिवर्द्धनश्च। सम्पाठगीत स्वरवर्द्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्य प्रथमो मदो हि॥" (मा० नि० मदात्यय) तत कथ बुद्धिलोपकरमभिहितम्? उच्यते—मद्यस्य अतस्र पानावस्था कथिता, तत्र—प्रथमो मद' बुद्ध्यादिक करोति, शेषास्तु बुद्ध्यादिक लुम्पन्तीत्यदोष। तदुक्तं माधवेन—"अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्ट सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्त। आलस्य-निद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्त पुरुषो मदेन॥" (मा० नि० मदात्यय) इत्यादि ॥ २१ ॥

अथ प्राणहरद्रव्यमाह, व्यवायि चेति।—यद्द्रव्य व्यवाय्यादिगुणयुक्त भवति तज्जीवितहर प्राणहर स्मृत कथितम्, यथा विष, तदेव योगवाहि स्मृतमित्यर्थ। व्यवायीति—समस्तदेह व्याप्य पश्चात पाक गच्छतीति व्यवायी गुण। विकाशी गुणश्च सकलदेह व्याप्य धातुशैथिल्य करोति। सूक्ष्मो गुणस्तु सूक्ष्मात सूक्ष्मेषु स्रोत स्वनुसर स्मृत। छेदन मनोदोषधातुमलादीन् बलादुन्मूलयति तच्छेदि कथितम्। मदावहमिति मदकारकम्। आग्नेयमित्याग्नेयगुणभूयिष्ठम्। योगवाहीति रसादिषु द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

अथ प्रमाथिद्रव्यमाह, निजवीर्य्येणेति।—यद्द्रव्य निजवीर्य्येण स्वप्रभावेण क्रत्वा स्रोतोभ्य कर्णमुखनासादीनाम् अन्यविवरेभ्यश्च वा दोषबाहुल्य निरस्यति तत् प्रमाथिरेत्र कथितम्। यथा मरिच वचा। दोषशब्दोऽत्र व्याधिष्वपि वर्त्तते कारणे कार्य्योपचारात्, तेन व्याधिसञ्चयमपीत्यर्थ. ॥ २३ ॥

अभिष्यन्दि ।—

पैच्छिल्याद्गौरवाद्द्रव्यं रुद्ध्वा रसवहाः शिराः ।
धत्ते यद्गौरवं तत् स्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥२४॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने दीपनपाचनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति सूत्रस्थानम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ कलादिकाख्यानाध्यायः ।

कलास्वरूपम् ।—

(धात्वाशयान्तरस्थस्तु यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति ।
देहोष्मणा विपक्वो यः सा कलेत्यभिधीयते ॥)

कलादीनां सङ्ख्यानिर्देशः ।—

कलाः सप्ताशयाः सप्त धातवः सप्त तन्मलाः ।
सप्तोपधातवः सप्त त्वचः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥

अथाभिष्यन्दिलक्षणमाह, पैच्छिल्यादिति ।—यद्द्रव्यं पैच्छिल्यात् पिच्छिल-गुणयोगात्, गौरवात् गुरुगुणयोगात्, गुरुपाकस्वभावाद्वा रसवहाश्चतुर्विंशति सङ्ख्याकाः शिरा रुद्ध्वा सरुध्य गौरवं गुरुतां धत्ते तदभिष्यन्दि कथितम् । यथा दधि । अभिष्यन्दीति श्लेष्मप्रकोपीति रूढिः गुणसाधर्म्यात्, श्लेष्माऽपि पिच्छिलगौरवादि-गुणयुक्तः ॥ २४ ॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-दीपिकायां प्रथमखण्डे दीपनपाचनादिविधिरध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

पूर्वमुक्तं कलादिकाख्यानं इति, अतस्तद्दर्शयन्नाह, कला इति ।—कलादि-

---

एके श्लोकमिमं प्रक्षिप्तं वदन्ति ।

त्रयो दोषा नवशतं स्नायूनां सन्धयस्तथा।
दशाधिकञ्च द्विशतमस्थ्नाञ्च त्रिशतं मतम् ॥२॥
सप्तोत्तरं मर्मशतं शिराः सप्तशतानि च।
चतुर्विंशतिराख्याता धमन्यो रसवाहिकाः ॥३॥
मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः।
स्त्रीणाञ्च विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥४॥
नृदेहे दश रन्ध्राणि नारीदेहे त्रयोदश।
एतत् समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥५॥

शतानामेतन्नामसङ्ख्याकथनम्। समासतः सङ्क्षेपात्, प्रोक्तं कथितमित्यन्वयः। तद्यथा—कलाः सप्तसङ्ख्याकाः, ताश्च धात्वाशयान्तरमर्यादाः। तथा हि—"धात्वाशयान्तरक्लेदस्तु यः क्लेदस्त्वभितिष्ठति। देहोष्मणा विपक्वश्च सा कलेत्यभिधीयते ॥" इति। आशयाः सप्त, आशयाः स्थानानि, तानि कोष्ठशब्देनोपलक्षितानि, तथा हि—"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥" (सु० चि० २ अ०) इति। धातवः सप्त कथिताः, धातवो रसादयः, ते "रसाऽसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः" (वा० सू० १ अ०) इति। सप्त तन्मलाः धातुमलाः, तेषां धातूनां प्रतिपाकतः कफादिसञ्ज्ञा इत्यर्थः। सप्तोपधातव इति—धातुसमीपे भवा उपधातवः, यथा गोमयादिभ्यो वृश्चिकादिसम्भवः, ते स्तन्यरजःप्रभृतयः। त्वचः सप्त प्रकीर्त्तिता इति—शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति। त्रयो दोषाः वातपित्तकफसञ्ज्ञाः, धात्वादीन् दूषयन्ति इति। सन्धिरवयवादीनां सन्धानं, ग्रन्थिरिति लोके। अत्र चकारग्रहणात् दशोत्तरशतद्वयादपि अधिका बोद्धव्याः। तदुक्तं—"ज्ञेयं चिकित्सकैर्नूनं सन्धीनाञ्च शतद्वयम्। दशोत्तरं सहस्रे द्वे निजगादात्रिनन्दनः ॥" इति। अस्थ्नाञ्च त्रिशतं मतमिति—अस्थि सारभूतं शरीरस्याधाररूपञ्च कथितम्। सप्तोत्तरं मर्मशतमिति—मर्माणि जीवस्याधाररूपाणि, तानि सप्ताधिकशतसङ्ख्याकानि। तथा शिराः सप्त शतानि चेति—दोषधातुजलवाहिन्यः शिराः कथिताः। चकारादत्र न च सप्तशतं नियतम् अन्याश्च सन्तीत्येके भाषन्ते, तदुक्तं—"द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीनां तद्विनिर्गताः। ताभ्यो विनिर्गता नाड्यस्ताभ्योऽप्यन्याः पुनः पुनः ॥ तावत्यो नाडिका देहे यावन्तो रोमकूपकाः। स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः पत्ररेखा-

कलानां विवरणम् ।—

मांसासृङ्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लीह्नोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः ॥६॥

प्रतानवत् ॥" इति । धमन्यो नाडीविशेषाश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यकाः कथिता, ताश्च रसवहा ज्ञेया, शिरा धमन्यो नाड्यश्च परस्परपर्य्यायवाचका ज्ञेया, भिन्नत्वमासां कार्य्यत्वात् । मांसपेश्य इति—नृणां पुरुषाणां मांसपेश्यः पञ्चशतसङ्ख्यकाः समाख्याता, बुधैरिति शेषः, पेशी दीर्घाकृतिमांसखण्डः । अपरैश्चतुरस्रा पेशीत्युच्यते । तथा चोक्तं —"चतुरस्रा भवेत् पेशी वृत्तं पिण्डी घनं स्मृतम् । शाल्मलीमुकुलाकारमर्बुदं परिचक्षते ॥" इति । स्त्रीणां विंशत्यधिका इत्यनेन मांसपेश्यः कथिता, अधिकाश्च पञ्चशतात्, तेन विंशत्यधिकपञ्चशतमांसपेश्यः स्त्रीणां भवन्तीत्यभिप्रायः । विंशतेर्विवरणमाह—स्तनयोः पञ्च पञ्च, चतस्रश्च योनौ, गर्भमार्गे तिस्रः, गर्भाशये च तिस्र इति । कण्डराश्चैव षोडशेति—कण्डरा महास्नायु षोडशेति षोडशसङ्ख्यकाः, तद्यथा—चतस्रः पादयोः, हस्तयोश्चतस्रः, ग्रीवायां चतस्रः, पृष्ठे चतस्रः । नृदेहे दश रन्ध्राणि नारीदेहे त्रयोदशेति—नृदेहे पुरुषशरीरे दशसङ्ख्यकानि रन्ध्राणि छिद्राणि, सन्तीत्यध्याहार्य्यम् । नारीदेहे स्त्रीशरीरे त्रयोदश रन्ध्राणीति भावः, तान्यग्रे वक्ष्यमाणानि ज्ञातव्यानि । एतत् सर्वं कलादिकं समासतः सङ्क्षेपात् प्रोक्तं कथितमित्यर्थः ॥ १—५ ॥

अथ "विस्तरेणाधुनोच्यते" इत्युक्तं प्राक्, इदानीं विस्तरमेतेषां दर्शयन्नाह, मांसेति ।—मांसासृङ्मेदसां तिस्रः कलाः, तासां संज्ञा यथा—मांसधरा, रक्तधरा, मेदोधरा इति । चतुर्थिका यकृत्प्लीह्नोः सा श्लेष्मधरा यकृत्प्लीह्नोर्मध्ये इत्यभिप्रायः । पञ्चमी कला चान्त्राणां, सा पुरीषधरा । षष्ठी चाग्नेः, सा पित्तधरा । सप्तमी कला रेतोधरा इति सप्त कलाः स्मृताः कथिताः । तदुक्तं सुश्रुते—"तासां प्रथमा मांसधरा नाम, यस्यां मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति । यथा बिसमृणालानि विवर्द्धन्ते समन्ततः । भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः ॥" (सु० शा० ४ अ०) इति । ननु रसाद्रक्तं ततो मांसमित्यादि क्रमः, तत्कथं प्रागेव मांसधरा कथिता ? उच्यते—शरीरपोषणार्थं रसादिक्रमोऽयं, न तु धारणे, अत एव मांसधरत्वेन पूर्वं प्रतिपाद्य कला निर्दिष्टा परस्परानुग्रहात् । "द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतः, तस्यां शोणितं विशेषतश्च शिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति । वृक्षात्

आशयानां विवरणम्।—

श्लेष्माशयः स्यादुरसि तस्मादामाशयस्त्वधः।
ऊर्ध्वमग्न्याशयो नाभेर्वामभागे व्यवस्थितः ॥७॥
तस्योपरि तिलं ज्ञेयं तदधः पवनाशयः।

यथाभिप्रहतात् क्षीरिण्यः क्षीरमावहेत्। मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते॥" इति। "तृतीया मेदोधरा नाम, मेदो हि सर्वभूतानामुदरस्थमण्वस्थिषु च, महत्सु च मज्जा भवति। स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः। अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते॥" इति। "चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति। स्नेहाभ्यक्ते यथा ह्यक्षे चक्रं साधु प्रवर्त्तते। सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा॥" इति। "पञ्चमी पुरीषधरा नाम याऽन्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था। यकृत्समन्तात् कोष्ठञ्च तथाऽन्त्राणि समाश्रिता। उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला।" (सु० शा० ४ अ०) इति। "षष्ठी पित्तधरा नाम, या चतुर्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति। अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम्। तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा॥" (सु० शा० ४ अ०) इति। "सप्तमी शुक्रधरा नाम या सर्वप्राणिनां सर्वशरीरव्यापिनी। यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षुरसे यथा। शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्भिषग्वरः॥ द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाप्यधः। मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते॥ कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा। स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात् तत् सम्प्रवर्त्तते॥" (सु० शा० ४ अ०)॥ ६॥

इदानीं सप्ताऽऽशयानाह, श्लेष्माशय इति।—उरसि वक्षःस्थले श्लेष्माशयः, आशयोऽधिष्ठानं तत्र विशिष्टस्थानं कफस्येत्यर्थः। तस्मात् श्लेष्माशयादधः आमाशयः, आमोऽपरिपक्काहारः तस्याऽऽशयः स्थानमित्यर्थः, स एव स्तनान्तरात् किञ्चिदधो ज्ञातव्यः, तथा चोक्तं—"नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय उदाहृतः॥" (च० वि० त्रिविधकुक्षीय०) नाभेरूर्द्ध्वमग्न्याशयः, स एव ग्रहणीस्थानं कथितम्। "अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणात् ग्रहणी मता। नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपष्टम्भबृंहिता॥" (च० चि० ग्रहणी०) इति वचनात्। वामभागे व्यवस्थित इति सोऽप्यग्न्याशयस्तु नाभेर्वामभागे आश्रित इत्यर्थः; वामभागे पुरुषस्य इति व्याख्यानं वा। तस्योपरि तिलं ज्ञेयं—तिलमित्यनेन क्लोम कथितं, तच्च पिपासास्थानमित्यभिप्रायः। अत एव जलवाहिशिरामूलं तिलमित्युक्तमाचार्य्येण। एके—"तस्योपरि जलं ज्ञेयम्" इत्येव पठन्ति व्याख्यानयन्ति च।

मलाशयस्त्वधस्तस्मात् वस्तिर्मूत्राशयस्त्वधः ॥
जीवरक्ताशयमुरो ज्ञेयाः सप्ताशयास्त्वमी ॥८॥
पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्रयः ।
धरा गर्भाशयः प्रोक्तः स्तनौ स्तन्याशयौ मतौ ॥९॥

धातूनां विवरणम् ।—

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थि-मज्जाशुक्राणि धातवः ।
जायन्तेऽन्योऽन्यतः सर्वे पाचिताः पित्ततेजसा ॥१०॥

पूर्वपूर्वधातुभ्य उत्तरोत्तरधातूनामुत्पत्तिः ।—

*(रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जायाः शुक्रसम्भवः ॥)

तथा ह्युक्तम्—"अग्नेरूर्द्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नञ्च जलोपरि । अग्नेरधश्च स्वयं वायुः स्थितोऽग्निं धमते शनैः ॥ वायुना धम्यमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । तदन्नमुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते शनैः ॥" इति । तदधः पवनाशय इति—तत् तस्याग्न्याशयस्याधः पवनाशयो वायोः स्थानमित्यर्थः, तस्य वायोः समान इति संज्ञा । मलाशयस्त्वधस्तस्मादिति—तस्य पवनाशयस्याधो मलाशयः, स च पक्वाशयः कथितः । तस्यैकदेशे वा विभक्तः मलाधारः उण्डुको विद्यते, अत एवोण्डुकात् पक्वाशयो भिन्न इति । उण्डुकः पोटलक इति लोके । चरके तु पुरीषान्त्रशब्देनोण्डुकः प्रतिपादित इति । वस्तिर्मूत्राशयस्त्वध इति—अत्रापि पवनाशयस्याध इति सम्बन्धः । वस्तिस्तु चर्मखल्लाटकाकारो मूत्राधारः, स च पक्वाशयसमीपे स्थितः । जीवरक्ताशय इति—जीवतुल्यं रक्तं, तस्याशयः स्थानं, तच्च "प्लीहा" इति प्रसिद्धं हृदयस्य वामभागाश्रितं भवति । अत एव जीवरक्ताशयमुर इति प्रतिपादितम् । ज्ञेयाः सप्ताशयास्त्वमीति—अमी पूर्वोक्ताः सप्ताशया बोद्धव्याः । तदुक्तं वाग्भटेन—"ता सप्त सप्त चाधारा रक्तस्याद्याः क्रमात् परे । कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ॥" (वा० शा० ३ अ०) इति । नारीणामाशयास्त्रय इति—पुरुषाशयेभ्योऽधिकाः स्त्रीणां त्रय एवाशया विज्ञेयाः, एको गर्भाशयः, द्वौ स्तन्याशयौ च । गर्भाशयश्च पक्वाशयान्तरे वर्त्तते । स्तन्याशयौ क्षीराशयौ ॥ ७—९ ॥

अथ धातूनां सप्तसङ्ख्याविवरणं दर्शयन्नाह, रसेति ।—रसादयः सर्वे धातवः, पित्ततेजसा प्रतिधात्वग्निना पाचिताः परिपाच्यमानाः अन्योऽन्यतः परस्परानुग्रहात्

---

* क्वचित् श्लोकोऽयम् प्रक्षिप्तः मन्यते ।

मलाना विवरणम्।—

जिह्वानेत्रकपोलाना जल पित्तञ्च रञ्जकम्।
कर्णविड्रसनादन्त-कक्षामेढ्रादिजं मलम् ॥ ११ ॥
नखनेत्रमलं वक्त्रे स्निग्धत्वं पिडिकास्तथा।
जायन्ते सप्तधातूनां मलान्येतान्यनुक्रमात् ॥१२॥

मलानाम् अन्यविधविवरणम्।—

कफः पित्त मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च।
नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहो धातूना क्रमशो मलाः ॥१३॥

जायन्ते उत्पद्यन्ते इति भाव। तदुक्त—"रसाद्रक्त ततो मास मासान्मेदः प्रजायते। मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जाया शुक्रसम्भव ॥" (सु० सू० १४ अ०) इति। परिणामस्त्रिविध एव धातूना मलस्थूलाणुभागविशेषेण भवति। तद्यथा—अन्नात् पच्यमानाद्विण्मूत्र मल, सारो रस.। रसादग्निपक्वात् मल कफ, स्थूलो भागो रस, सूक्ष्मभागो रक्तम्। रक्तादग्निपक्वात मल पित्त, स्थूलभाग शोणितम्, अणुभागो मासमिति। मासादग्निपच्यमानात् मल श्रोत्रनासाप्रजननादिस्रोतोमल, स्थूलो भागो मासं, सूक्ष्मभागो मेद। ततोऽपि निजवह्निपच्यमानान्मल स्वेद, स्थूलोऽशो मेद, सूक्ष्मभागोऽस्थि। ततोऽपि पच्यमानात मल केशलोमश्मश्रूणि, स्थूलाऽस्थि, सूक्ष्मस्तु मज्जा। ततो मज्ज पावकपच्यमानादपि मलो नयनपुरीषत्वचा स्नेह, स्थूलो भागो मज्जा, सूक्ष्मभाग शुक्रम्। तत पुन पच्यमानादपि मलो नोत्पद्यते, स हि सहस्रधाऽऽध्मातसुवर्णवत् स्थूलो भाग। शुक्रमेव (?) स्नेहभाग सूक्ष्मस्तेजोभूत ओज इति ॥ १० ॥

इदानीं मलानाह, जिह्वेति।—सप्तधातूना रसादीनाम् एतानि मलान्यनुक्रमात् जायन्ते, जिह्वानेत्रकपोलाना जलमिति—तेन जिह्वाजल नेत्रजलम्। जलमत्र कफद्रवमेतद्रसस्य मलमिति भाव.। रञ्जक पित्त रक्तस्य मल, रञ्जक रसस्य रागकरमित्युक्तत्वात्। कर्णविट् मासस्य मल, नासामलञ्चेत्यन्ये। रसनादन्तकक्षामेढ्रादिज मल मेदस। आदिग्रहणात् स्वेदमपि केचित, न सम्मत, यत स्वेदस्तु उपधातुषु पतित एव। नखा इति अस्थ्ना मलम्। नखा इति बहुवचनेन केशलोमादीना ग्रहणम्। नेत्रमल वक्त्रस्निग्धता च मज्ज्ञो मल, नेत्रमल नयन

उपधातूना विवरणम्।—

स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति।
शुद्धमांसभवः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता ॥१४॥
स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम्।
इति धातूद्भवा ज्ञेयाः एते सप्तोपधातवः ॥१५॥

पुरीषम्। पिड्डिका इति—शुक्रस्य पिड्डिकाऽव यौवनोद्भवा। तथेति ग्रहणात् श्मश्रूण्यपि गृह्यन्ते, यत आकृष्टाण्डकोषस्य पुंसः श्मश्रुपातात् श्मश्रु शुक्रमलमित्येके। अपरे षडेव मलान् यथाक्रमं कथयन्ति। ते तु नेत्रमलं वक्त्रस्निग्धत्वं पिड्डिकादिकञ्च मज्ज्ञो मलमिति व्याख्यानयन्ति। तदुक्तं—"किट्टमन्नस्य विण्मूत्रे रसस्य तु कफोऽसृजः। पित्तं मांसस्य तु मलो खेषु स्वेदस्तु मेदसः॥ नखानस्थ्नस्तु लोमाद्या मज्ज्ञः स्नेहोऽक्षिविट्त्वचः। प्रसादकिट्टे धातूनां पाकादेवंविधं स्मृतम्॥ शुक्रस्यातिप्रसन्नत्वान्मलाभाव इति स्मृतिः॥" इति॥ ११—१३॥

इदानीमुपधातूनामपि विवरणं दर्शयन्नाह, स्तन्यमिति।—स्तन्यादयः सप्तोपधातवो धातूद्भवा बोद्धव्याः। स्तन्यं क्षीरं रसस्योपधातुः, रजश्चार्त्तवो धातुः एतद्द्वयञ्च स्त्रीणां काले समये भवति गच्छति च। तथा च रोमराज्यादयश्च विशेषा नारीणां कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छन्ति इति सम्बन्धः। अवादिशब्दात् स्तन्यार्त्तवादयो गृह्यन्ते। आर्त्तवमपि तन्त्रान्तरे यथा—"रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते। तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्धं याति पञ्चाशतः क्षयम्॥" (सु० सू० १४ अ०) इति। शुद्धमांसभवः स्नेहो मांसस्योपधातुः, एष एव वसा कथिता। शुद्धमांसं स्थूलभावप्राप्तमांसमिति भावः, तस्माद्यः स्नेहः स एव च वसाशब्दवाच्यः, "मांसस्नेहो वसा मता" इति वचनात्। स्वेदो मेदस उपधातुः, स्वेदः प्रस्वेदः। दन्ता अस्थ्नामुपधातुः। केशा मज्जोपधातुः। ओजः शुक्रस्योपधातुः। धातूद्भवा इति धातूत्पन्नाः, तेषां परिपाकविषयत्वात्। कुत्रचिदेते तु मलान्तर्भूतत्वेन तत्रैव गणिताः। एते सप्तोपधातव इत्यनेन सप्तोपधातवः नियता ज्ञेयाः। अन्यत्राप्युक्तं—"रसात् स्तन्यं ततो रक्तमसृजः स्नायुकण्डराः। मांसाद्वसा त्वचः स्वेदो मेदसः स्नायुसन्धयः॥*

* चरके तु—'रसात् स्तन्यं ततो रक्तमसृजः कण्डरा शिराः। मांसाद्वसा त्वचः षट् च मेदसः स्नायुसम्भवः॥" इतिमात्रपाठः परिदृश्यते।

ओज स्वरूपम्।—

ओजः सर्वशरीरस्थं शीतं स्निग्धं स्थिरं मतम्।
सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम्॥१६॥

त्वचा विवरणम्।—

ज्ञेयाऽवभासिनी पूर्वं सिध्मस्थानञ्च सा मता।
द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकजन्मभूः॥१७॥
श्वेता तृतीया सङ्ख्याता स्थानं चर्मदलस्य च।
ताम्रा चतुर्थी विज्ञेया किलासश्वित्रभूमिका॥१८॥
पञ्चमी वेदिनी ख्याता सर्वकुष्ठोद्भवा ततः।
विख्याता रोहिणी षष्ठी ग्रन्थिगण्डापचीस्थितिः॥१९॥
स्थूला त्वक् सप्तमी ख्याता विद्रध्यादेः स्थितिश्च सा।
इति सप्त त्वचः प्रोक्ताः स्थूला व्रीहिद्विमात्रया॥२०॥

स्नायुर्दन्तास्तथा मज्ज केशा ओजश्च सप्तमात्। धातुभ्यश्चोपजायन्ते तस्मात्ते उपधातव॥"* इति॥१४।१५॥

ओजसो लक्षणमेतस्याग्रे पठन्ति केचित, तद्यथा—ओजइत्यादि॥१६॥

ज्ञेयाऽवभासिनीति।—इति वक्ष्यमाणप्रकारेण, व्रीहिद्विमात्रया यवद्वयपरिमाणेन स्थूला सोत्सेधा सप्त त्वचो ज्ञेया। कथमिति तत्प्रकारमाह—तत्र पूर्वम् अवभासिनी नाम अवभासयति प्रकाशयतीति (?) भ्राजकाग्निना सर्ववर्णान् पञ्चविधाञ्च छाया प्रकाशयति, एव सिध्मस्थान कथितम्। चकारात पद्मकण्टकाधिष्ठानमपि ज्ञेयं, सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा। द्वितीया लोहिता ज्ञेया इत्यादि—द्वितीया त्वक् लोहिता नाम कथिता, सा तिलकालकजन्मभूर्ज्ञेया। तिलकालकग्रहणेन न्यच्छव्यङ्गादयोऽपि गृह्यन्ते। तिलकालकप्रभृतयश्च क्षुद्ररोगे पठिता, सैव व्रीहे षोडशभागप्रमाणा बोद्धव्या। श्वेता तृतीया सङ्ख्यातेत्यादि—तृतीया त्वक् श्वेता नाम कथिता, सा चर्मदलस्य स्थान, चर्मदल कुष्ठभेद। चकारान्मषकाजगल्ली-प्रभृतीना स्थान, सा व्रीहेर्द्वादशभागप्रमाणा। ताम्रा चतुर्थी विज्ञेयेत्यादि—चतुर्थी त्वक् ताम्रा नाम विज्ञेया, सा किलासश्वित्रभूमिका कथिता। किलास कुष्ठभेद,

* "उपगत वैकृत्य प्राप्त धातु उपधातु" इति गू० टी०।

दोषाणां पर्य्याया ।—

वायुः पित्तं कफो दोषा धातवश्च मला मताः ।
तत्रापि पञ्चधा ख्याताः प्रत्येकं देहधारणात् ॥२१॥

दोषादीनां निरुक्तिः ।—

* (शरीरदूषणाद्दोषा धातवो देहधारणात् ।
वातपित्तकफा ज्ञेया मलिनीकरणान्मलाः ॥

दोषेषु वायोः प्रभावः ।—

पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥)

श्वित्रं प्रसिद्धं सैव व्रीहेरष्टभागप्रमाणा । पञ्चमी त्वक् वेदिनी नाम ख्याता, सा सर्वकुष्ठोद्भवा ज्ञेया, सर्वकुष्ठान्यष्टादशसङ्ख्याकानि । तत इति ग्रहणेन विसर्पादीनामधिष्ठानं, सैव व्रीहेः पञ्चभागप्रमाणा विख्याता । रोहिणी षष्ठीति—षष्ठी त्वक् रोहिणी नाम विख्याता सा ग्रन्थिगण्डापचीस्थितिः कथिता । ग्रन्थ्यादयः कफमेदःप्रधानाः, अतः साधर्म्यात् श्लीपदार्बुदादीनामपि स्थानं, सा च व्रीहिप्रमाणा । स्थूला त्वक् सप्तमी ख्याता इत्यादि—सप्तमी त्वक् स्थूला 1 नाम कथिता, सा विद्रध्यादेः स्थितिर्भवति । आदिग्रहणात् भगन्दरार्शसोः ग्रहणं, सैव व्रीहिद्वयप्रमाणेन बोद्धव्या । मांसलेषु मानमिदं न ललाटसूक्ष्माङ्गुल्यादिषु, "यतो वक्ष्यत्युदरेषु व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति" (सु० शा० ४ अ०) ॥ १७—२० ॥

अथ दोषाणां विवरणमाह, वायुरिति ।—वायुः पित्तं कफश्च त्रयो दोषाः प्रसिद्धाः । एते एव देहधारणात् धातवः कथिताः । धातूनां मलिनीकरणात् मलाश्च मताः कथिताः । तत्रापि देहधारणात् प्रत्येकं पञ्चधा पञ्चप्रकाराः ख्याताः । तदुक्तं सुश्रुते—"तत्र प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति । रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत् पित्तं पञ्चधा प्रविभक्तमग्निकर्मणाऽनुग्रहं करोति । सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्य्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्मणाऽनुग्रहं करोति" (सु० सू० १५ अ०) इति ॥२१॥

---

* श्लोकाविमौ प्रक्षिप्ताविति केषाञ्चित् मतम् ।

1 सुश्रुते इयं "मांसधरा" नाम्ना कथिता ।

वायोः स्वरूपम्।—

पवनस्तेषु बलवान् विभागकरणान्मतः।
रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रूक्षो लघुश्चलः॥२२॥

वायोः पञ्चस्थानानि।—

मलाशये चरेत् कोष्ठ-वह्निस्थाने तथा हृदि।
कण्ठे सर्वाङ्गदेहेषु वायुः पञ्चप्रकारतः॥२३॥

पञ्चवायोः नामानि।—

अपानः स्यात् समानश्च प्राणोदानौ तथैव च।
व्यानश्चेति समीरस्य नामान्युक्तान्यनुक्रमात्॥२४॥

इदानीं तेषु वातप्राधान्यपूर्वकं तत्स्वरूपमाह, पवन इति।—तेषु वातादिदोषेषु पवनो वायुः विभागकरणात् पृथक्करणात् बलवान् मतः। तदुक्तं—"पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः। वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत्॥" इति। रजोगुणमय इत्यादि—अनिलो रजोगुणमयो रजोगुणभूयिष्ठ इति भावः। सूक्ष्म इति स्रोतःप्रवेशित्वात्। शीतः शीतस्वभावात्। रूक्षो रूक्षगुणयोगात्। लघुः अगुरुः। चलो नैकत्र स्थितिशीलः॥२२॥

स एवोक्तस्थानेषु चानुगच्छन् वायुः पञ्चप्रकारो ज्ञेयः। केष्वित्याह, मलाशये इत्यादि।—मलाशये पक्वाशये। कोष्ठवह्निस्थाने इति—कोष्ठाग्निस्थाने, कोष्ठग्रहणं बाह्याग्निनिरासार्थम्। हृदि उरःस्थाने। कण्ठे कण्ठदेशे। सर्वाङ्गदेहेष्विति—सर्वाङ्गयुक्ते देहे, तान्यङ्गानि षट् प्रसिद्धानि। ननु, देहग्रहणेनैवाङ्गान्यपि प्राप्यन्ते, तत् कथं पृथक् ग्रहणम्? उच्यते—अङ्गग्रहणमेव प्रत्यङ्गादीनां निरासार्थं, तेषु प्रत्यङ्गेषु वातस्य विशेषस्थानं न प्रतिपादितम्, तस्मादविशेषस्थानत्वेन सर्वाङ्गदेहग्रहणं कृतमित्यदोषः॥२३॥

तस्यैवास्यानुक्रमान्नामानि यथा, अपान इत्यादि।—अपानो वातविशेषो गुददेशे। समानो नाभिदेशे स्यात्, समानो वह्निस्थाने। प्राणो हृदि। उदानः कण्ठदेशे। व्यानः सर्वशरीरेष्विति। तदुक्तं—"हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः। उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः॥" इति। केचिदनिलनामान्यन्यान्यपि पठन्ति, तद्यथा—"नागः कूर्मोऽथ कृकलो देवदत्तो धनञ्जयः" इति। एते त्वन्यत्र प्रधाननाडीषु ज्ञातव्याः॥२४॥

पित्तस्य स्वरूपम्।—

पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम्।
कटुतिक्तरसं ज्ञेयं विदग्धं चाम्लतां व्रजेत्॥२५॥

पञ्चानां पित्तानां स्थानानि कार्य्याणि च।—

अग्न्याशये भवेत् पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम्।
त्वचि कान्तिकरं ज्ञेयं लेपाभ्यङ्गादिपाचकम्॥२६॥
दृश्यं यकृति यत् पित्तं तत् रसं शोणतां नयेत्।
यत् पित्तं नेत्रयुगले रूपदर्शनकारि तत्॥
यत् पित्तं हृदये तिष्ठेन्मेधाप्रज्ञाकरञ्च तत्॥२७॥

इदानीं पित्तविवरणमाह, पित्तमिति।—पित्तमुष्णमित्युष्णयोगात्। द्रवमकठिनम्। पीतं वर्णतः। नीलञ्च तन्नीलवर्णं सामावस्थायां भवति पीतं निरामावस्थायाञ्च। सत्त्वगुणोत्तरं सत्त्वगुणबहुलम्। कटुतिक्तरसं प्रकृतिस्थं प्रसिद्धम्। यदा विदग्धं तदाम्लतां व्रजेदिति वह्निगुणत्वात्, तदुक्तं—"पित्तं विदग्धमम्लतामुपैति आग्नेयत्वात्" इति। अत एवाह कश्चित्—"विदग्धात्क्षीणसंसृष्टं पुनरम्लरसं भवेत्" इति। विदग्धं पित्तं पुनरम्लपित्तमिति रोगविशेषमपरे प्रतिपादयन्ति इति॥२५॥

तत्स्थानानि यथा—अग्न्याशये पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितञ्च ज्ञेयं, पक्वामाशयमध्ये अग्न्याशयमिति वाच्यं, तत्रस्थं चतुर्विधमन्नपानं पचति। न केवलं तिलोन्मितमन्यरूपञ्च वदन्त्येके। तद्यथा—"स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रप्रमाणतः। ह्रस्वकायेषु सत्त्वेषु तिलमात्रप्रमाणतः॥ कृमिकीटपतङ्गेषु बालमात्रं हि तिष्ठति॥" इति। यत् पित्तं त्वच्यस्ति तत् कान्तिकरं ज्ञेयं लेपाभ्यङ्गादिपाचकञ्च भवति तद्गुणगुणयोगात्॥ कान्तिः शोभा शरीरस्यौष्ण्यत्वम्। लेपाभ्यङ्गादीत्यादिग्रहणात् स्नानावगाहनादीनां ग्रहणम्। त्वगत्र अवभासिनी नाम ज्ञेया, बाह्यत्वगित्यभिप्रायः। यत् पित्तं यकृति कालखण्डे दृश्यं दृष्टिगोचरं तद्रसं शोणतां नयेत् करोतीत्यर्थः। तादृशमिति यादृक् प्लीहास्थानेऽस्ति तादृक् भवतीति भावः (?)। यत् पित्तं नेत्रयुगलेऽस्ति तद्रूपदर्शनकारि भवति, रूपं पीतशुक्लादिकम्। यत् पित्तं हृदये चेतनास्थानेऽस्ति तन्मेधाप्रज्ञाकरं बोद्धव्यं, तस्मात् हृदयस्थकफतमोऽपनोदनविस्पष्टीकृतत्वात्। मेधा धीधारणावती बुद्धिः, प्रज्ञा अनागतार्थप्रदर्शनरूपा मतिः। चकारादभिप्रार्थितमनोरथसाधनकृदुक्तम्॥२६। २७॥

पञ्चानां पित्तानां नामानि।—

पाचकं भ्राजकञ्चैव रञ्जकालोचके तथा।
साधकञ्चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात्॥२८॥

कफस्य स्वरूपम्।—

कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा।
तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत्॥२९॥

पञ्चानां कफानां स्थानानि कार्य्याणि च।—

कफस्त्वामाशये मूर्द्ध्नि कण्ठे हृदि च सन्धिषु।
तिष्ठन् करोति देहेषु स्थैर्य्यं सर्वाङ्गपाटवम्॥३०॥

पञ्चानां कफानां नामानि।—

क्लेदनः स्नेहनश्चैव रसनश्चावलम्बनः।
श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात्॥३१॥

पित्तनामान्याह, पाचकमित्यादि।—पित्तनामानि अनुक्रमात् पञ्चैव ज्ञातव्यानि, क्रमो यथा—पाचकमग्निस्थाने, भ्राजकं त्वचि, रञ्जकं यकृति, आलोचकं नेत्रयोः, साधकं हृदीति॥ २८॥

इदानीं कफस्य विवरणं दर्शयितुमाह, कफ इति।—कफोऽपि ईदृशः। कीदृशः? तमाह, स्निग्ध इति—स्नेहगुणयोगात्। गुरुरलघुः। श्वेतो वर्णतः। पिच्छिल इति—मृद्यमानः सन्तन्तुग्राही। शीतलोऽनुष्णः सौम्यत्वात्। तमोगुणाधिकस्तमोगुणबहुलः। स्वादुर्मधुरः, मधुरत्वमस्याविदग्धत्वात्। विदग्धस्तु लवणो भवेदिति, तदुक्तं—"प्रकृतिस्थोऽविदग्धश्चाप्रदुष्टो मधुरः कफः। विदग्धो विकृतश्च स्यात् प्रदुष्टो लवणस्तथा॥" इति। यद्वा—विदग्धः अल्पयाकाल्लवणः॥२९॥

स्थानानि यथा, कफ इत्यादि।—कफोऽप्येतेषु स्थानेषु तिष्ठन् देहेषु स्थैर्य्यं करोति सर्वाङ्गपाटवं करोति, कथमित्याह—आमाशये चतुर्विधस्याहारस्याधारे माधुर्य्यात् पिच्छिलत्वात् प्रक्लेदित्वान्मधुरशीतत्वोऽपि स्वशक्त्या श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य च उदककर्मणा क्लेदोपकारं करोति। मूर्द्ध्नि शिरसि स्थितः स्नेहेन तर्पणाधिकृत-त्वादिन्द्रियाणां स्वकार्य्यसामर्थ्यं जनयति। कण्ठे जिह्वामूले स्थितः सौम्यत्वाज्जिह्वेन्द्रियस्य रसज्ञानाज्ञानयोर्वर्त्तते। हृदि उरसि स्थितः शिरोबाहुहृदयसन्धानस्थानस्य सन्धारणं प्राकृतगुणेन अन्नरससहितेन हृदये स्वकार्य्यसामर्थ्यं करोति। सन्धिषु संस्थितः सर्वसन्धिसंश्लेषादनुग्रहं करोति॥३०॥

अथ नामान्यनुक्रमादुक्तानि, तानि कानीत्याह—क्लेदनः आमाशये, तत्र

स्नायूनां सन्धीनाञ्च स्वरूपम्।—

स्नायवो बन्धनं प्रोक्ता देहे मांसास्थिमेदसाम्।
सन्धयश्चाङ्गसन्धानात् देहे प्रोक्ताः कफान्विताः॥३२॥

औदकैर्गुणैराहार प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घात सुखकरी भवति इति क्लेदनस्याभिप्राय। स्नेहनो मूर्द्ध्नि भवति, तत्र स्थितस्य स्नेहविषयस्य सन्तर्पण करोतीति तात्पर्य्यार्थ, स्नेहगुणनाधर्म्यात्। रसन कफपर्य्याय (?) कण्ठेऽस्ति स च रसज्ञाने वर्त्तते। अवलम्बनो हृदि वर्त्तते, स च हृदयावलम्बन करोतीत्यर्थ॥ श्लेष्मक' सन्धिष्विति, स च सन्धिरूश्लेषणकृद्भवति, सन्धिसन्धान करोतीत्यभिप्राय॥३१॥

इदानीं स्नायूनां विवरण दर्शयन्नाह, स्नायव इति।—स्नायवो नवशतसङ्ख्याका, तासु प्रतानवत्यो वृत्ता पृथ्व्य शुषिराश्च देहे मांसास्थिमेदसां बन्धन प्रोक्ता, कथिता इत्यर्थ। तद्यथा—शाखासु षट्शतानि ता प्रतानवत्यो वृत्ताश्च, विसकृणालसदृश्य प्रतानवत्य, वृत्ता वर्त्तुला, महास्नायव इत्यथ। द्वे शते विंशञ्च कोष्ठे, ता, शुषिरा पृथुलाश्च। ग्रीवा प्रत्यूर्द्ध सप्तति, ता अपि पृथुला शुषिराश्च, एव नवशतसङ्ख्या स्नायवो व्याख्याता। बन्धनमिति—सर्वशरीरावयवनिबन्धन, तदुक्तं—"नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता। भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता॥ एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्त सन्धय स्मृता। स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नरा॥" (सु० शा० ५ अ०) इति। सन्धिलक्षणमाह, सन्धय इति।—अङ्गग्रहणेन प्रत्यङ्गान्यपि गृह्यन्ते। सन्धयो द्विविधाश्चला अचलाश्च। यदुक्तं—"हन्वो कट्याञ्च शाखासु सन्धयस्तु चला स्मृता। शेषास्तु सन्धय सर्वे विज्ञेया अचला बुधै॥" कट्याञ्चेति चकारात ग्रीवायामपि चला ज्ञेया। केचिदत्र सन्धिलक्षणपदे इय पठन्ति (?)। तान् सन्धीनस्थ्याश्रिता नव मन्यन्ते *॥३२॥

* मन्ये "तान् सन्धीनस्थ्याश्रिता नव मन्यन्ते" इत्यत्र "तान् सन्धीनस्थ्याश्रितानेव मन्यन्ते" इति पाठो युक्त, यत सुश्रुते चलाचलसन्धीनां दशोत्तरशतद्वयत्व तेषां विवरणादिकञ्च उक्त्वा "अस्थ्नान्तु सन्धयो ह्येते केवला परिकीर्त्तिता। पेशीस्नायुशिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते॥" इत्युक्तम्, अतश्च टीकाकृता हन्वादिषु ये सन्धय प्रदर्शिता ते अस्थ्याश्रिता एव, न तु पेश्याद्याश्रिता इत्येवार्थ युज्यते, तान् सन्धीन् अस्थ्याश्रिता नव इति पाठस्य व्याकरणदुष्टत्वात् अर्थासङ्गतेश्चेति।

अस्थ्नां मर्मणाञ्च स्वरूपम्।—

आधारश्च तथा सारः कायेऽस्थीनि बुधा विदुः।
मर्माणि जीवाधाराणि प्रायेण मुनयो जगुः॥२३॥

शिराणां धमनीनाञ्च स्वरूपम्।—

सन्धिबन्धनकारिण्यो दोषधातुवहाः शिराः।
धमन्यो रसवाहिन्यो धमन्ति पवनं तनौ॥२४॥

अथास्थिलक्षणमाह, आधारश्चेति।—अस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति कपाल-रुचक-वलय-तरुण-नलकसंज्ञानि, काये आधारः शरीरधारणविषये, तदुक्तं—"मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्नायुभिस्तथा। अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति वा॥" (सु० शा० ५ अ०) इति। तथा सार इति—अस्थीनि शरीरे सारभूतं कथितं, यथा—"अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः। अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम्। तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम्। अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम्॥" (सु० शा० ५ अ०) इति। इदानीं मर्माणि निदर्शयन्नाह, मर्माणीति।—मर्माणि सप्तोत्तरशत-सङ्ख्यकानि प्रायेण बाहुल्येन जीवाधाराणि प्राणाधाराणि मुनयः जगुः, तानि मर्माणि पञ्च प्रकाराणि भवन्ति, तद्यथा—मांसमर्माणि तान्येकादशसङ्ख्यानि, शिरामर्माणि एकचत्वारिंशत्, स्नायुमर्माणि सप्तविंशतिः, अस्थिमर्माणि अष्टौ सन्धिमर्माणि विंशतिश्चेति। एतान्यपि सद्यःप्राणहराणि कालान्तरप्राणहराणि विशल्यघ्नानि वैकल्यकराणि रुजाकराणीति कथितानि। एतेषां स्वरूपं न लिखितमत्र विस्तरभयात्। जीवाधाराणीति—जीव आत्मा तस्याधाराणीत्यर्थः। तदुक्तं—"सोममारुततेजांसि रजःसत्त्वतमांसि च। मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते॥ मर्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः॥" (सु० शा० ६ अ०) इति॥२३॥

इदानीं शिरालक्षणं प्रकटयन्नाह, सन्धीति।—शिराश्च स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधाः, तासां नाभिर्मूलं, ततः प्रसरन्त्यूर्द्धमधस्तिर्य्यक् च। तथा ह्युक्तं—"यावत्यस्तु शिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम्। नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ता प्रतन्वन्ति समन्ततः॥" (सु० शा० ७ अ०) इति। तासां विभागोऽप्युक्तः, यथा—"तासां मूलशिराश्चत्वारिंशत्, तासां वातवाहिन्यः दश, पित्तवाहिन्यः दश, कफवाहिन्यः दश, दश रक्तवाहिन्यः इति। तासान्तु

मांसपेशीनां कण्डराणाञ्च स्वरूपम् ।—

मांसपेश्यो बलाय स्युरवष्टम्भाय देहिनाम् ।
प्रसारणाकुञ्चनयोरङ्गानां कण्डरा मता ॥३५॥

वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्तत्यधिकशतं भवति। तावत्य एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने, रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नो" (सु० शा० ७ अ०)। सन्धिबन्धनकारिण्य इति—आकुञ्चनप्रसारणादिभि र्विशेषैरित्यर्थः। इदानीं धमनीलक्षणमाह, धमन्य इति।—धमनादनिलपूरणात् धमन्यः। रसवाहिन्य इति—चतुर्विंशतिसङ्ख्याकाः। तासाञ्च नाभिप्रभवाणामूर्द्ध्वगा दश, दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गामिन्यो भवन्ति। अधोगतास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवानधो वहन्ति। अन्नपानरसवाहिन्यो दशोर्द्ध्वगा। तिर्य्यग्गाणान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते। तास्त्वसङ्ख्येयाः, ताभिरिदं शरीरं जालकैरिव व्याप्तं, तासान्तु मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति, रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च, तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते ॥ ३४ ॥

अथ पेशीवर्णनमाह, मांसपेश्य इति।—मांसावयवसङ्घाताः परस्परं विभक्ताः पेश्य इत्युच्यन्ते। तास्तु बलाय ओजसे स्युः कथिताः। अत एवाह कश्चित्—"शिरास्नाय्वस्थिपर्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम्। पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥" (सु० शा० ५ अ०) इति। तासान्तु स्थानविशेषान्नानास्वरूपत्वं दर्शितम्। तद्यथा—"बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः" (सु० शा० ५ अ०)। प्रत्येकलक्षणमेतेषाञ्च न लिखितमत्र ग्रन्थगौरवभयात्। अथ कण्डरा,—कण्डरा महास्नायवः, अङ्गानां हस्तपादशिरःपृष्ठप्रभृतीनां प्रसारणाकुञ्चने कर्मविशेषौ तयोर्व्यापारो यासां ताः। कण्डराः षोडश, तासां प्ररोहा यथा—"हस्तपादगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः, ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनाम् अधोभागगतानां मेढ्रम्। श्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगतानां बिम्बं मूर्द्धोरुवक्षोंऽसपिण्डादीनाञ्च"।

* आदौ अधोगता उक्ता पश्चात ऊर्द्ध्वगाया उक्तिः प्रक्रमभङ्गदोषदुष्टा न समीचीना, तथा "अन्नपानरसवाहिन्यो दशोर्द्ध्वगा" इति पाठोऽपि सुश्रुतविरुद्धतया न युक्तः, तथा च सुश्रुतः,—"ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन् विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति" इति।

रन्ध्राणां विवरणम्।—

नासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्त्तिते।
मेहनापानवक्त्राणामेकैकं रन्ध्रमुच्यते॥
दशमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति नृणां विदुः॥३६॥
स्त्रीणां त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः।
सूक्ष्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि त्वचि जन्मिनाम्॥३७॥

फुप्फुसप्लीहाद्यकृतां स्थाननिरूपणम्।—

तद्वामे फुप्फुसप्लीहौ दक्षिणाङ्गे यकृन्मतम्॥३८॥

(सु० शा० ५ अ०)। षोडशग्रहणमेव शस्त्रव्यापारनिषेधार्थम्, तथा हि—"जालानि कण्डराश्चापि पृथक् षोडश निर्दिशेत। षट् कूर्चाः सप्त सेवन्यो मेढ्रजिह्वाशिरोगताः॥ शस्त्रेण ताः परिहरेच्चतस्रो मांसरज्जवः॥" इति॥ ३५॥

अथ रन्ध्राण्याह, नासेत्यादि।—नासादीनां त्रयाणां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्त्तिते। तेन द्वे नासायां, द्वे नयनयोः, द्वे कर्णयोरिति। मेहनापानवक्त्राणामेकैकम्। मेहनं मेढ्रम्, अपानं गुदसञ्ज्ञं, वक्त्रं मुखकुहरम्। दशमं रन्ध्रं मस्तके चोक्तम्, तद्ब्रह्मरन्ध्रमित्याहुरेके। एतानि नव स्रोतांसि नराणां वहिर्मुखानि भवन्ति दशमं मस्तके प्रच्छन्नमिति। स्त्रीणामपराणि च त्रीणि, तानि कानि? इत्याह, स्त्रीणामिति।—द्वे स्तनयोः क्षीरवहे, एकं गर्भवर्त्मनि अधस्तात्तद्रक्तवहमित्यर्थः। अन्यान्यपि स्रोतांसि सन्तीत्याह, सूक्ष्मच्छिद्राणीति।—जन्मिनां पुरुषाणां त्वचि विषये अन्यानि सूक्ष्मच्छिद्राणि मतानि कथितानीत्यर्थः। तान्यसङ्ख्येयानि, यस्मात् सूक्ष्मत्वान्न दृश्यन्ते अतोऽन्तर्मुखानि वदन्त्यन्ये। चकारादन्यान्यपि स्रोतांसि मन्यन्ते केचित्। तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तववहानि। एतेषां स्वरूपमत्र बाहुल्यान्न लिखितम्॥ ३६।३७॥

इदानीं शारीरकथनप्रसङ्गेनान्येषामपि फुप्फुसादीनां स्वरूपं निदर्शयन्नाह, तद्वामे इति।—तद्वामे हृदयस्य वामभागे फुप्फुसप्लीहानौ भवतः। फुप्फुसः स्वनामख्यातः शोणितफेनप्रभवो हृदयनाडिकालग्नः, प्लीहा च शोणितजः स्वनाम्ना प्रसिद्धः, एतद्द्वयञ्च वामपार्श्वे स्थितमिति भावः। दक्षिणाङ्गे दक्षिणपार्श्वे यकृत् कालखण्डं मतम्, एतदपि शोणितजम्॥३८॥

फुप्फुसस्य प्लीह्नश्च स्वरूपम्।—

उदानवायोराधारः फुप्फुसः प्रोच्यते बुधैः।
रक्तवाहिशिरामूलं प्लीहा ख्याता महर्षिभिः॥३९॥

यकृत तिलस्य (क्लोम) च स्वरूपम्।—

यकृत् रञ्जकपित्तस्य स्थानं रक्तस्य संश्रयः।
जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकं तिलम्॥४०॥

वृक्कयो वृषणयोश्च स्वरूपम्।—

वृक्कौ पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः।
वीर्य्यवाहिशिराधारौ वृषणौ पौरुषावहौ॥४१॥

लिङ्गस्य हृदयस्य च स्वरूपम्।—

गर्भाधानकरं लिङ्गमयनं वीर्य्यमूत्रयोः।
हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयं मतम्॥४२॥

अथ तेषां शरीरे व्यापारमाह, उदानवायोरित्यादि।—फुप्फुसः उदानवायोः कण्ठस्थितवायोराधारः आश्रयः बुधैः प्रोच्यते। प्लीहा रक्तवाहिशिरामूलमाख्यातम्, प्लीहेति "वनद्धवा" शब्दवाच्यः॥३९॥

यकृत् रञ्जकस्य पित्तस्य स्थानं रक्तस्य च स्थानमिति। तिलन्तु शोणितकिट्टप्रभवं दक्षिणाश्रितं यकृत्समीपे क्लोमसञ्ज्ञकं भवति, तच्च जलवाहिशिरामूलं कथितम्, अत एव तृष्णाच्छादनकं प्रतिपादितं, तृष्णा पिपासा तस्याः आच्छादनं करोतीत्यर्थः॥४०॥

वृक्कवृषणयोः स्वरूपमाह,—वृक्कौ कुक्षिगोलकौ, तौ तु रक्तमेदःप्रसादसम्भवौ, प्रसादः सारः, अत एव जठरस्थस्य मेदसः पुष्टिकरौ कथितौ, तत्सम्भवत्वात्। जठरग्रहणमन्यस्थानाश्रितमेदोनिषेधार्थम्। तथा हि—"स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः। अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते॥" (सु० शा० ४ अ०) इति। वृषणौ अण्डौ, तौ च मांसासृक्कफमेदःप्रसादसम्भवौ वीर्य्यवाहिनां शिराणामाधाराश्रयावित्यर्थः, अत एव पौरुषावहौ पुरुषस्य धर्मः पौरुषं तदावहौ पुरुषार्थकारिणावित्यर्थः, यतः "आकृष्टाण्डस्य पुंसश्च स्त्रीप्रहर्षो न जायते" इति॥४१॥

गर्भाधानकरमिति।—लिङ्गं मेहनं, तच्च ग्रीवया सह हृदयनिबन्धनीनां चतसृणां कण्डराणां प्ररोहमिति, गर्भाधानकरं गर्भोत्पादकमित्यर्थः। अत एव

शिराधमनीनां शरीरपोषकत्वम्।—

सिरा धमन्यो नाभिस्थाः सर्वां व्याप्य स्थितास्तनुम्।
पुष्णन्ति चानिशं वायोः संयोगात् सर्वधातुभिः॥४३॥

वीर्य्यमूत्रयोरयन मार्गमिति। तदुक्तं—"द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाप्यधः। मूत्रस्रोतःपथात् शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते॥" (सु० शा० ४ अ०) इति। हृदयं कमलमुकुलाकारमधोमुखं, तच्च शोणितकफप्रसादजं, चेतनास्थानमिति—तद्विशेषेण चैतन्यास्पदं कथितं, सामान्येन तु सकलशरीरमेव चेतनास्थानम्, तदुक्तं चरके—"चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः। केशलोमनखाग्रान्नमलद्रवगुणैर्विना॥" (च० शा० कतिधापु०) इति। ओजसश्चाश्रय मतमिति—ओजोऽपि कृत्स्नधातुस्नेहः, यथा कृत्स्नक्षीरस्नेहः घृतं तथा ओजोऽपि सर्वधातूनां तेजःशब्देनामनन्ति। यदुक्तं—"रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजः तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते" (सु० सू० १५ अ०)। तन्त्रान्तरे तु ओजःशब्देन रसोऽप्युच्यते। जीवशोणितमपि ओजःशब्देन कथयन्ति केचित्। श्लेष्माणमविकृतमोजःशब्देनापरे वदन्तीति॥४२॥

इदानीं शरीरपोषणव्यापारमाह, सिरा इति।—नाभिस्था नाभिस्थितमूलाः सिरा धमन्यः सरणात् सिराः, धमनाद्धमन्यः, सर्वां तनुं सकलशरीरं व्याप्य स्थिताश्च मताः। अनिशमित्यहर्निशं तनुं शरीरं पुष्णन्ति पोषयन्ति, चकारादनुगृह्णन्ति अर्थात् परिपालयन्तीत्यर्थः, तत्र तरुणानां शरीरं पुष्णन्ति, वृद्धानाञ्च पालयन्तीत्यभिप्रायः। तदुक्तं—"स एवान्नरसो वृद्धानां जरापरिपक्वशरीरत्वादप्रीणनो भवति" (सु० सू० १४ अ०) इति। कुतः पोषयन्तीत्यत आह, वायोः संयोगादित्यादि।—वायोरनिलस्य संयोगात् प्राकृतसहायात्। तथा ह्युक्तं—"क्रियाणामप्रतिघातममोहं बुद्धिकर्मणाम्। करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनश्चरन्॥" (सु० शा० ७ अ०) इति। किं कृत्वा? इत्याह, सर्वधातुभिरिति।—सर्वे धातवो रसाद्याः। एतेन सर्वासां सामान्यं कर्म निर्दिष्टम्, तथा च—"याभिरिदं शरीरमारामः इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यते अनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः" (सु० शा० ७ अ०) इति। ननु, नाभिस्थाः कथं सकलशरीरं पुष्णन्तीत्याशङ्का तन्त्रान्तरात् समाधानमाह, तद्यथा—"व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः शिराः। प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्बिसादीनां यथा जलम्॥" (सु० शा० ७ अ०) इति॥४३॥

प्राणवायोः कार्य्यविशेषः ।—

नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् ।
कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ॥४४॥
पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः ।
प्रीणयन् देहमखिलं जीवञ्च जठरानलम् * ॥४५॥

अथ प्राणानिलस्य शरीरव्यापारमाह, नाभिस्थ इति ।—प्राणपवनः प्राणानिलः, प्राणाश्रितो वायुरिति तात्पर्य्यार्थः, प्राणा अग्निसोमादयः, नाभिस्थ इति कारणात्; नाभौ स्थितः सकलशरीरव्यापकत्वात्, एतेन नाभ्यावरकशिरास्ववस्थित इति भावः । तदुक्तं—"नाभिस्था प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता । शिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥" (सु० शा० ७ अ०) इति । यथा—"ब्रह्मरन्ध्रान्नाभिचक्रं द्वादशारमवस्थितम् । लूतेव तन्तुजालस्था तत्र जीवो भ्रमत्ययम् ॥ सुषुम्नया ब्रह्मरन्ध्रमारोहत्यवरोहति । जीवः प्राणसमारूढो रञ्जकः स्फटिको यथा ॥" इति । तस्य कारणत्वञ्च तन्त्रान्तरेऽपि कथितम्, यथा—"तेषामुक्ततमः प्राणो नाभिकन्दादधः स्थितः । चरत्यास्ये नासिकायां नाभौ हृदयपङ्कजे ॥ शब्दोच्चारणनिश्वासोच्छ्वासकासादि कारणम् ॥" इति । एवंविधः प्राणानिलः हृत्कमलान्तरं हृदयकमलस्याभ्यन्तरं स्पृष्ट्वा प्रविश्य कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति, अर्थात् कण्ठमुल्लङ्घ्य शिरसि याति इति तात्पर्य्यार्थः, कुत इत्याह—विष्णुपदामृतं पातुं विष्णुपदं ब्रह्मरन्ध्राश्रितं, तदाश्रितममृतं पीयूषम् । अत एवाहुराचार्य्याः,—"चक्रं सहस्रपत्रन्तु ब्रह्मरन्ध्रे सुधाधरम् । तत्सुधासारधाराभिरभिवर्द्धयते तनुम् ॥" इति । मूलभारतेऽपि—"ब्रह्मरन्ध्रे स्थितो जीवः सुधया सम्प्लुतो यदा । तुष्टिगीतादिकार्य्याणि सम्प्रकर्षाणि साधयेत् ॥" इति । पीत्वेत्यादि ।—स एवानिलः अम्बरपीयूषं ब्रह्मरन्ध्राश्रितममृतं, पीत्वा अर्थात् समादाय, पुनरिति तेनैव पथा, वेगतस्तत्क्षणादेव आयाति, स्वस्थाने इति शेषः । तादृशस्य तस्य कार्य्यमाह, प्रीणयन्नित्यादि ।—अखिलं देहं प्रीणयन् सन्नास्ते इति भावः, अखिलमिति—शिखादिचरणपर्य्यन्तं, न केवलं देहं पुष्णाति अपि तु जीवं जठरानलञ्च । जीवः पूर्वं व्याख्यातः, स च ब्रह्मरन्ध्रे स्थितः । जठरानलः पाचकाग्निः, तस्य पाचकादिशक्तिं करोतीत्यभिप्रायः । ननु देहग्रहणेन जीवानलादीनां ग्रहणमेव, तत्कथं पृथगुक्तः ? उच्यते—देहग्रहणात् सामान्येनाङ्गप्रत्यङ्गविभागोऽभिहितः, जीवानलौ तु विशेषेण

---

* "जीवयन् जठरानलम्" इति गूढार्थदीपिकासम्मतः पाठः ।

आयुष पञ्चत्वस्य च लक्षणम्।—

शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुरुच्यते।
कालेन तद्वियोगाच्च पञ्चत्वं कथ्यते बुधैः॥ ४६॥

जीवानां मरणधर्मित्वोक्तिः।—

न जन्तुः कश्चिदमरः पृथिव्यां जायते क्वचित्।
अतो मृत्युरवार्य्यः स्यात् किन्तु रोगान्निवारयेत्॥४७॥

रोगाप्रतीकारे दोषोक्तिः।—

याप्यत्वं याति साध्यस्तु याप्यो गच्छत्यसाध्यताम्।
जीवितं हन्त्यसाध्यस्तु नरस्याप्रतिकारिणः॥ ४८॥

त्मभूतौ, अत एव "शरीराङ्गिनो जीवः" इति श्रुतिः, तस्मात् पृथगुक्तौ न दोषः। यतः,—"आयुर्वर्णो बलं स्वास्थ्यमुत्साहोपचयौ प्रभा। ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणाश्चोक्ता देहाग्निहेतुकाः॥ शान्तेऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः। रोगी स्याद्विकृते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते॥" (च० चि० ग्रहणी०) इति॥ ४४।४५॥

अथायुर्लक्षणं तद्विपरीतलक्षणञ्चाह, शरीरेति।—एवं पूर्वोक्ताभिप्रायात् शरीरप्राणयोः संयोगादायुरुच्यते कथ्यते, आयुरिति—भूतात्मनः शरीरनिधनपर्यन्तं धर्माधर्मनिमित्तकसांसारिकसुखदुःखोपभोगसाधनम्। तद्विपरीतमाह, कालेनेत्यादि।—कालोऽपि स्वयम्भूरेव कथितः। तथा च—"कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनः" (सु० सू० ६ अ०) इत्यादि, भूतानि सङ्कलयति संहरणादिति कालः, सुखदुःखाभ्यां भूतानि योजयतीति वा कालः, अथवा—कलयति मृत्युसमीपं नयति इति कालः, ईदृग्विधेनेत्यर्थः, तद्वियोगादिति—तयोः प्राणशरीरयोर्वियोगात् विश्लेषात् बुधैः पञ्चत्वं मरणं कथ्यते। अत एवाह आचार्य्यः,—न जन्तुरित्यादि। रोगान् निवारयेत्, वैद्य इति शेषः। तदुक्तं वैद्यलक्षणे—"व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः। एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः॥" (हारी० १म स्था० २अ०) इति। शेषं सुबोधम्॥ ४६।४७॥

इदानीं साध्यस्य व्याधेरप्रतिक्रियमाणत्वादवस्थान्तरप्राप्तिमाह, याप्यत्वमिति।—अप्रतिकारिणो नरस्यातुरस्य सुसाध्यो व्याधिर्याप्यत्वं याति, किन्तु उक्तव्याधिः साध्यतां प्राप्य पश्चात् याप्यत्वं प्राप्नोतीति भावः। याप्योऽप्यसाध्यतां गच्छति, असाध्योऽपि जीवितं हन्तीति। अप्रतिकारिण इति—रोगापनयनादिकक्रिया-

रोगप्रतीकारे युक्तोक्ति ।—

धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ।
अतो रुग्भ्यस्तनुं रक्षेन्नरः कर्मविपाकवित् ॥ ४९ ॥

धात्वादीनां वैषम्ये साम्ये च दोषगुणौ ।—

धातवस्तन्मला दोषा नाशयन्त्यसमास्तनुम् ।
समाः सुखाय विज्ञेयाः बलायोपचयाय च ॥ ५० ॥

रहितस्य, अत एवोत्पन्नमात्र एव व्याधिः प्रतिकार्य्यः । तदुक्तं—"जातमात्रं चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः । वह्निशस्त्रविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥" इति । याप्य इत्यसाध्यभेदः । तथा च—"असाध्यो द्विविधो ज्ञेयो याप्यो यश्चाप्रतिक्रियः" इति । तत्र तु—"यापनीयं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यम् । क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति ॥" (सु० सू० २३ अ०) इति । अप्रतिक्रियश्चिकित्सावर्जितः, नियतप्राणहर इत्यर्थः । साध्योऽपि द्विविधः सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च । तत्रैकदोषोत्पन्नो निरुपद्रवोऽचिरोत्पन्न इत्यादिलक्षणः सुखसाध्यः, शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्र इति ॥ ४८ ॥

इदानीं देहस्य चतुःपदार्थसाधनभूतस्य रक्षां निर्दिशन्नाह, धर्मेति ।—यतो हेतोः शरीरं धर्मादीनां साधनमस्ति, अतः कारणात् रुग्भ्यो व्याधिभ्यस्तनुं शरीरं रक्षेत्, को रक्षेत्? इत्याह, नरः कर्मविपाकविदिति—कर्म शुभाशुभं, तस्य विपाकः फलं, तं जानातीति कर्मविपाकवित्, एतेनादृष्टजन्यफलं सञ्चिन्त्य तत्परो भूत्वा कृतदानपूर्वकं कर्म कुर्य्यादित्यभिप्रायः । यतः,—"पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण तिष्ठति । अतो दानादिकं कुर्य्यात् प्रसमीक्ष्य विचक्षणः ॥" इति ॥ ४९ ॥

अथ दोषादीनां वैषम्यैणावस्थामाह, धातव इति ।—सुखं स्वस्थता, बलमाङ्गिकमोजः सञ्ज्ञकम्, उपचयः शरीरस्य वृद्धिरूपा सन्ततिः । तन्मला इति—धातुमलाः । समा इति—स्वपरिमाणस्थिताः, इति यद्विवरणं कृतं तत् तेषां स्वभावपरिमाणञ्च तन्त्रान्तरीयवाक्येन दर्शयन्नाह, तद्यथा—"यः प्रसादपरोऽन्नस्य परं जीर्णस्य सर्वशः । स रसोऽञ्जलयस्तस्य नव देहेषु देहिनः ॥ रक्तस्याञ्जलयस्त्वष्टौ प्रकृताः सप्त सर्वशः । पित्तस्याञ्जलयः पञ्च षट् कफस्य प्रचक्षते ॥ मूत्रस्य विद्याच्चत्वारो वसाशस्याञ्जलित्रयम् । द्वावञ्जली मेदसस्तु मज्ज एकाञ्जलिर्मतः ॥ शुक्रस्यार्द्धाञ्जलिर्ज्ञेयो मस्तिष्कस्यौजसस्तथा । चत्वारोऽञ्जलयः स्त्रीणां रजसः प्रकृतिस्थितिः ॥ द्वावञ्जली

अथ सृष्टिक्रम. ।—

अव्यक्तम ।—

जगद्योनेरनिच्छस्य चिदानन्दैकरूपिण: ।
सा नित्या प्रकृतिरस्ति * प्रतिच्छायेव भास्वत: ॥ ५१ ॥
अचेतनादि चैतन्य † योगेन परमात्मन: ।
अकरोत् विश्वमखिलमनित्य नाटकाकृति ॥ ५२ ॥

प्रसूताया स्तन्यस्यापि हि योषित । प्रमाणमेतद्धातूनामदुष्टानामुदाहृतम ॥ हीना: स्वस्वप्रमाणात्त प्रवृद्धाश्चापि धातव । योजयन्ति विकारेषु दोषा वृद्धिक्षयप्रदा ॥" इति । अत एवाह वाग्भट,—"रोगस्तु दोषवैषम्य दोषसाम्यमरोगता" (वा० सू० १ अ०) इति । अन्यत्र—"विकृताऽविकृता देह घ्नन्ति ते वर्त्तयन्ति च" (वा० सू० १अ०) इति । तथा च चरकेऽपि—"विकारो धातुवैषम्य साम्य प्रकृतिरुच्यते।' सुखसञ्ज्ञकमारोग्य विकारो दु खमेव च ॥" (च० सू० खुड्डाकचतु०) इति ॥ ५० ॥

पूर्वमुक्तमादिशब्दात् सृष्टिक्रमशारीरग्रहणम्, अतस्तं दर्शयन्नाह, जगद्योनेरिति । —जगद्योनेरित्यादिषु सा नित्या प्रकृतिरस्ति इति विषय. । यथा भास्वतो मार्त्तण्डस्य प्रतिच्छायेव प्रतिविम्बमिव सा नित्या अस्तीति श्रुति. । प्रकृते: पर्य्याय अव्यक्त नाम कथितम् । कीदृशस्य? तमाह, जगद्योनेरिति ।—अखिलस्य जगतो योनि. सम्भवहेतुस्तस्येति, यद्वा—जगच्छब्देन पृथिव्यादयोऽभिधीयन्ते, कार्य्ये कारणोपचारात्, तेषा योनिरुत्पत्तिहेतुस्तस्येत्यर्थ , एतेनाभिव्यक्तिहेतुत्वमुक्तम् । पुन· कीदृशस्य ? अनिच्छस्येति—इच्छा अहङ्कारस्योत्पादिनी प्रतिपादिता, तया रहितस्येत्यर्थ: ; एतेन निर्विकारत्वमुक्तम । पुन· किम्भूतस्य ? चिदानन्दैकरूपिण इति—चित् ज्ञानम, आनन्द परब्रह्मावबोधलक्षण धर्म, तद्द्वयमेवैक रूप यस्य, यद्वा—चित्स्वरूपानन्दमेवैक रूपं यस्य ज्ञानानन्दस्येत्यभिप्राय । तथा ह्युक्तम्— "अस्ति ब्रह्म चिदानन्द स्वयज्योतिर्निरञ्जनम् । ईश्वरो लिङ्गमित्युक्तमद्वितीयमयं विभु ॥ निर्विकारं निराकार सर्वेश्वरमनीश्वरम् । सर्वशक्ति च सर्वज्ञ तदशा जीवसंज्ञका ॥ अनाद्यविद्योपहता यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गका ॥" इति । अव

---

* "पुसोऽस्ति प्रकृतिर्नित्या" इति गूढार्थदीपिकासम्मत पाठ: समीचीन· ।

† "अचेतनादि चैतन्यम्" इत्यत्र "अचेतनाऽपि चैतन्य" इति गूढार्थदीपिकासम्मत पाठ. समीचीन. ।

महान्।—

प्रकृतिर्विश्वजननी पूर्वं बुद्धिमजीजनत्।
इच्छामयीं महद्रूपाम्—"　　　　॥ ५३ ॥

अहङ्कार।—

"—अहङ्कारस्ततोऽभवत्।
त्रिविधः सोऽपि सञ्जातो रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥५४॥

एकादशेन्द्रियाणि।—

तस्मात् सत्त्वरजोयुक्तादिन्द्रियाणि दशाभवन्।

कर्त्तृत्वनिमित्ततया पूर्वश्लोकेन सम्बन्ध, तेन सा मूलप्रकृति' परमात्मनो योगेन कृत्वा अखिल विश्वमकरोदिति तात्पर्य्यार्थ। अखिलं चराचरात्मक, कीदृशम? तदाह, अचेतनादीति।—अचेतनमव्यक्तमादिर्यस्य तदचेतनादि। चैतन्यमिति—चेतनान्वितम्। ननु कथमचेतनस्य कारणत्व प्रवर्त्तते? तदसङ्गतमिति सत्य, यथा वत्सविवृद्ध्यर्थं चीरमज्ञ कारणत्वेन प्रवर्त्तते तद्वदिति। अन्यत सविस्तर विस्तरभयान्न लिखितम्। पुन कीदृशम्? अनित्यमिति—विनाशि, घटपटादिवत्। पुनः कथम्भूतम्? नाटकाकृति नाटकस्वरूपम, ऐन्द्रजालिकवस्तु वदिति भाव ॥ ५१।५२ ॥

इदानीमेकेन कारणेन सर्वेषा कार्य्याणामुत्पत्तिक्रममाह, प्रकृतिरिति।—प्रकृतिरित्यव्यक्तापरपर्य्याया * पूर्वमादौ बुद्धि महानिति विकारसञ्ज्ञम् अजीजनदुत्पादयामास। कीदृशीम्? इच्छामयीं सत्त्वरजस्तमोगुणस्वभावा नानात्मिकामित्यर्थ। पुन कीदृशीम्? महद्रूपाम् † इति—महानिति रूप पर्य्यायनाम यस्या, सा तथा ताम्, यद्वा—निर्मलस्फटिकोपलप्रख्या, सत्त्वसमुद्रेकत्वात। तत इति—बुद्धितत्त्वात्, अहङ्कारोऽभिमानव्यापारलक्षणोऽभवत्। सोऽपि सत्त्वादिगुणै कृत्वा त्रिविध सञ्जात, त्रिविध इति—वैकारिकस्तैजसो भूतादिरित्यर्थ। तत्र वैकारिक सात्त्विक, तैजसो राजस, भूतादिस्तामस इति ॥ ५३।५४ ॥

अथ त्रिविधस्यापि तस्य कार्य्यमाह, तस्मादिति।—तस्मादिति—अहङ्कारात

* "प्रकर्षेण क्रियते अनया इति प्रकृति, गुणाना साम्य प्रकृति, सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रकृतिरिति साङ्ख्य" इति गू० टी०।

† "महद्रूपा बहुरूपाम्" इति गू० टी०।

मनश्च जातं तान्याहुः श्रोत्रत्वङ्नयनं तथा॥
जिह्वा-घ्राण-वचो-हस्त-पादोपस्थ-गुदानि च॥५५॥

बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च।—

पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुः प्राक्तनानीतराणि च।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव कथ्यन्ते सूक्ष्मबुद्धिभिः॥५६॥

पञ्चतन्मात्रम्।—

रजःसत्त्वगुणोत्कृष्टादहङ्कारादथाभवत्।
तन्मात्रपञ्चकं तस्य नामान्युक्तानि सूरिभिः॥५७॥
शब्दतन्मात्रकं स्पर्श-तन्मात्रं रूपमात्रकम्।
रसतन्मात्रकं गन्ध-तन्मात्रञ्चेति तद्विदुः॥५८॥

दशेन्द्रियाण्यभवन्, न केवलं दशसङ्ख्याकानि, मनोऽपि इन्द्रियसञ्ज्ञमुत्पन्नम्। कीदृशादहङ्कारादित्याह, सत्त्वरजोयुक्तादिति।—सत्त्वरजोग्रहणात् तमोऽपि प्राप्तमेव, यतः सात्त्विकादहङ्कारात् राजससहायात् तमोमात्रयानुविद्धादेकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते इति भावः। एके "तस्मात्" इत्यस्य स्थाने "अत्र सत्त्वरजोयुक्तात्" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। तानीन्द्रियाणि च साङ्ख्ये अहङ्कारकार्य्याणि कथितानि, वैद्यके तु भौतिकानीत्यभिप्रायः। तत्र पञ्च प्राक्तनानि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाण्याहुः, बुद्धेराश्रयत्वात्। प्राक्तनानि पूर्वपठितानि। इतराण्यवशिष्टानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि कथ्यन्ते, तेषु कर्मणामाश्रयत्वात्। पूर्वाणि पञ्च श्रोत्रत्वङ्नयनजिह्वाघ्राणानि, इतराणि च पञ्च वचोहस्तपादोपस्थगुदानि। सूक्ष्मबुद्धिभिरिति ग्रहणेन मनोऽप्युभयात्मकं सूच्यते, बुद्ध्यात्मकं कर्मात्मकञ्चेत्यर्थः, बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणाञ्च मनोऽधिष्ठानानामेव प्रवृत्तेः॥५५।५६॥

त्रिविधाहङ्कारात्तन्मात्रपञ्चकं भवति, अतस्तदाह, रज इत्यादि।—अथानन्तरम्, अहङ्कारादिति—अहङ्कारो भूतादिसंज्ञः तस्मादिति तामसरूपादित्यभिप्रायः। कीदृशादित्याह, रजःसत्त्वगुणोत्कृष्टादिति—राजससहायात् सत्त्वमात्रयाऽनुविद्धात् तामसादहङ्कारादित्यर्थः, ईदृशात्तन्मात्रपञ्चकं भवति इति तात्पर्य्यार्थः। सा सा मात्रा यस्मिन् तत्तन्मात्रं, तच्चानुद्भूतस्वभावं वाह्येन्द्रियाग्राह्यं, वक्ष्यमाणशब्दादीन्येव पञ्चतन्मात्राणीति, तच्च योगिभिरेव ग्राह्यम्॥५७।५८॥

पञ्चभूतम्।—

तन्मात्रपञ्चकात्तस्मात् सञ्जातं भूतपञ्चकम्।
व्योमानिलानलजल-क्षोणीरूपञ्च तन्मतम्॥ ५९॥

इन्द्रियार्थौ।—

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसगन्धावनुक्रमात्।
तन्मात्राणां विशेषाः स्युः स्थूलभावमुपागताः॥ ६०॥

बुद्धीन्द्रियाणां विषयाः।—

बुद्धीन्द्रियाणां पञ्चैव शब्दाद्या विषया मताः॥ ६१॥

कर्मेन्द्रियाणां विषयाः।—

कर्मेन्द्रियाणां विषया भाषाऽऽदानविहारिताः।
आनन्दोत्सर्गकौ चैव कथितास्तत्त्वदर्शिभिः॥ ६२॥

तन्मात्रपञ्चकादिति।—तस्मात् पूर्वोक्तात्तन्मात्रपञ्चकात् शब्दादेर्भूतपञ्चकं व्योमादिकं सञ्जातं सम्यक्प्रकारेणोत्पद्यते इति। सम्यक्प्रकारग्रहणेनैकोत्तर-परिवृद्धिं सूचयति, तद्यथा—शब्दतन्मात्राच्छब्दैकगुणं व्योम शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्रात् शब्दस्पर्शगुणो वायुः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहितात् रूपतन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणं तेजः, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगुणा आपः, शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहितात् गन्धतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी। पतञ्जलिमतानुसारिणश्च शब्दादिभ्यो व्योमादीनामुत्पत्तिमिच्छन्ति॥ ५९॥

इदानीं पञ्चकानां तन्मात्रकाणां विशेषा उच्यन्ते, शब्द इति।—अनुभवयोग्यैः सुखदुःखमोहरूपधर्मैर्विशिष्यन्ते इति विशेषाः, ते शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। तन्मात्राणि त्वविशेषाणि, यतस्तानि अनुभवयोग्यैः सुखादिभिर्विशेषं कर्त्तुं न शक्यन्ते सूक्ष्मत्वात्, अत एव स्थूलभावमुपागता अमी विशेषा इत्यर्थः। केचिदमुं श्लोकं तन्मात्रपञ्चका-दनन्तरं पठन्ति, सङ्गतत्वात्॥ ६०॥

अथेन्द्रियाणां विशेषाणां विषयान् दर्शयन्नाह, बुद्धीन्द्रियाणामिति—श्रोत्रत्वक्-चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां, शब्दाद्या इति—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः, एते तु तेषामनुक्रमेण बोद्धव्याः। कर्मेन्द्रियाणामिति—वाक्पाणिपादोपस्थगुदानां यथाक्रमं भाषाऽऽदान-विहारानन्दोत्सर्गा विषयाः कथिताः। भाषा वचनम्, आदानं ग्रहणं, विहारोऽत्र चलनादिकम्, आनन्दो हर्षः, उत्सर्गो मलपरित्याग इति। तत्त्वदर्शिभिः पुरुषैश्चतुर्विंशतितत्त्वरहस्यज्ञापकैरित्यर्थः॥ ६१।६२॥

प्रकृते पर्य्याया।—

प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्या चाविकृतिस्तथा।
एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य या स्थिता ॥६३॥

चतुर्विंशतितत्त्वानि।—

महानहङ्कृतिः पञ्च-तन्मात्राणि पृथक् पृथक्।
प्रकृतिविकृतिश्चैवं सप्तैतानि बुधा जगुः ॥ ६४ ॥
दशेन्द्रियाणि चित्तञ्च महाभूतानि पञ्च च।
विकाराः षोडश ज्ञेया सर्वं व्याप्य जगत् स्थिताः ॥६५॥

जीवात्मनो विवरणम्।—

एवं चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे वपुर्गृहे।
जीवात्मा नियत नित्यो वसति स्वान्तदूतवान् ॥६६॥

इदानीं मूलप्रकृते पर्य्यायनामान्याह,—प्रधानमिति। प्रधानं प्रकृतिरिति—मूलप्रकृति, शक्तिरिति—कारणरूपा, नित्या अविनाशिनी, अविकृतिर्विकाररहिता। तस्या प्रकृते। शिवमिति—परब्रह्मलक्षणम् आश्रित्य या स्थिता सूर्य्यस्य प्रतिबिम्बवत्, सा च सत्त्वरजस्तम स्वरूपा भवति। तदुक्तं—"सर्वभूताना कारणमकारण सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगत सम्भवहेतुरव्यक्त नाम" (सु० शा० १ अ०) इति ॥६३॥

इदानी चतुर्विंशतिके तत्त्वराशौ प्रकृतित्व निरस्यन कथितमुपसहरन्नाह, महानिति।—एतानि सप्त महदादीन्येव प्रकृतिविकृतिश्च भवन्तीति पिण्डार्थ। प्रकृतिरित्यपरेषा कारणभूता, विकृतिरिति मूलप्रकृते कार्य्यरूपा। अत्र यदव्यक्तग्रहण न कृत तत विकृतिपदग्रहणात, अव्यक्तन्तु केवल हेतुभावेन प्रकृतिरेव, महदादय सप्त कार्य्यत्वेन विकृतयोऽपि ज्ञेया। पञ्चतन्मात्राणीति—शब्दादीनि। इत्येव बुधा पण्डिता जगु कथितवन्त। इदानी षोडश विकारान् दर्शयन्नाह, दशेन्द्रियाणीति।—षोडश विकारा कार्य्याणि, ते विकारा दशेन्द्रियाणीति—श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्हस्तोपस्थपायुपादानि। चित्तञ्चेति—मनोऽपीन्द्रियभूतमिति भाव। महाभूतानि आकाशपवनदहनतोयभूमय इति। एव षोडश विकारा, एते तु सर्वं चराचरात्मक जगत् ससार व्याप्य स्थिता

स देही कथ्यते पाप-पुण्यदुःखसुखादिभिः ।
व्याप्तो बद्धश्च मनसा कृत्रिमैः कर्मबन्धनैः ॥ ६७ ॥

जीवात्मनो बन्धनकारणानि ।—

कामक्रोधौ लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः ।
दशेन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः ॥ ६८ ॥

इत्यर्थः । एवमिति—पूर्वोक्तप्रकारेण, चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैरिति—अव्यक्त, महान्, अहङ्कार, शब्दतन्मात्र, स्पर्शतन्मात्र, रूपतन्मात्र, रसतन्मात्र, गन्धतन्मात्र, श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, घ्राण, रसना, वाक् हस्तौ, पादौ उपस्थ, पायु, मन, पृथिवी, आप, तेज, वायु, आकाश, चतुर्विंशतितत्त्वानि पृथक् दर्शितानि, एभि सह जीवात्मा लिङ्गशरीर नित्य अविनाशी, नियत सर्वकाल वपुर्गृहे स्थूलशरीरे वसति तिष्ठतीत्यर्थ । कीदृश ? तमाह, स्वान्तदूतवानिति—स्वान्त मनस्तदेव दूतो यस्य स तथा मनोदूत इत्यर्थ । "स्वान्त हृन्मानस मन" इत्यभिधानात । स देही कथ्यते इति—स जीवात्मा देही पुरुषव्यक्ति, देह महदादिकृतसूक्ष्मलिङ्ग-शरीरमुच्यते, तदस्यास्तीति देही कथ्यते, सोऽपि कर्मपुरुषो वाच्य पञ्चविंशतितम: कथित, अत एव पापपुण्यसुखदु:खादिभिर्व्याप्त, मनसा कृत्रिमै कर्म-बन्धनैश्च बद्ध, एतेन कर्मपुरुषस्य शरीरात्मनो संयोगकारकेण मनसा संयोगे पापपुण्यसुखदु:खादयो गुणा उत्पद्यन्ते इति भाव । आदिशब्दात् इच्छाद्वेषप्रयत्न-प्राणापानोन्मेषनिमेषबुद्धिमन सङ्कल्पविचारणास्मृतिविज्ञानाध्यवसायविषयोपलब्धिगुणा ज्ञातव्या । नन्वविकृतो जीवात्मा कथ विकारिवस्तुभिर्व्याप्त ? सत्यं, निर्विकार-स्यापि विकारिवस्तुसंयोगेन विकारित्वं स्यात ; यथा सन्ध्यारागिरविकरनिकर-संयोगादरुण गगनतलं भवति तद्वदित्यभिप्राय । तत् लिङ्गशरीरे विकारा: प्रतिविम्बिता इव तिष्ठन्तीत्येके भाषन्ते, यथा तडागोदके प्रतिविम्बितो द्रुमस्तडागोदकप्रकम्पेण प्रकम्पात्मक कथ्यते इति ॥ ६४—६७ ॥

कर्मबन्धनैर्बद्धश्चेति यदुक्त तदिदानीं तस्य बन्धनान्याह, कामक्रोधाविति ।—तस्य देहिन इति—पूर्वोक्तस्य पुरुषस्य कामादयो बन्धनाय भवन्तीत्यर्थ । कामो मनस सङ्कल्पविशेष, तदुक्त—"स्त्रीषु जातो मनुष्याणा स्त्रीणाञ्च पुरुषेषु वा । परस्परकृत स्नेह काम इत्यभिधीयते ॥" इति । क्रोधस्तु मनसो व्याधिरूपो हिंसात्मक, तथा हि—"यदूष्मा हृदयाज्जन्तो समुत्तिष्ठति वै सकृत् । पर-हिंसात्मक. क्लेश: क्रोध इत्यभिधीयते ॥" इति । लोभो गर्द्धः, तृष्णा, तथा

जीवात्मन बन्ध-मुक्ति दु ख-सुखहेतव ।—

आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते।
तद्दुःखयोगकृत् व्याधिरारोग्यं तत्सुखावहम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां कलादिकाख्यानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ष्योक्त—"परार्थं परभोगांश्च परसामर्थ्यमेव च। दृष्ट्वा श्रुत्वा च या तृष्णा जायते लोभ एव स ॥" इति। मोहस्तु मिथ्यावबोध सर्वपापमूलम्, यथा—"श्रेयश्रेयसोर्मध्ये भ्रमणं संशयो भवेत्। मिथ्याज्ञानन्तु त प्राहुरहिते हितदर्शनम् ॥" इति। अहङ्कारोऽभिमानव्यापारलक्षण, यथा—"अहमित्यभिमानेन य क्रियासु प्रवर्त्तते। कार्य्यकारणयुक्तास्तु तदहङ्कारलक्षणम् ॥" इति। दशेन्द्रियाणि प्रसिद्धानि। बुद्धिश्चेति—मनोव्यापार ॥ ६८ ॥

इदानीं बन्धनहेतुमाह, आप्नोतीति।—अज्ञानादिति—मोहात् बन्ध क्लेशमाप्नोतीति, पुरुष इति शेष, स एव पुरुष आत्मज्ञानाद्धर्माधर्मविचारणान्मुच्यते बन्धनादेव, कैवल्य प्राप्नोतीति भाव। अत एव व्याधिस्तद्दुःखयोगकृद्भवति तत्सुखावहमारोग्यमिति। तद्दुःखयोगकृदिति—तत् तयो शरीरशरीरिणो, शरीरमनसोरिति केचित, * दुःखसंयोगकृदिति—दुःखन्तु स्वभावत प्रतिकूलवेदनीयम। सुखन्तु स्वभावतोऽनुकूलवेदनीयम्। आरोग्य स्वास्थ्यव्यापारलक्षणम्। इति सृष्टिक्रमशारीरम् ॥६९॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेन आढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां प्रथमखण्डे कलादिकाख्यानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

* नेयं व्याख्या समीचीना, यत निबन्धसङ्ग्रहे "तच्छब्देनानन्तरनिर्दिष्ट. पुरुषोऽधिक्रियते। दुःख कायवाङ्मानसपीडा, विविधदुःखमादधतीति व्याधय। तस्य पुरुषस्य दुःखाय संयोगो येषामागन्तुप्रभृतीनां ते व्याधय., अथवा, तस्य पुरुषस्य येषु सत्सु येर्वा कारणभूतै' यैभ्यो वा दुःख जायते ते व्याधय.। एतौ वाक्यार्थौ न्याय्यौ। अन्ये तु—तस्य पुरुषस्य दुःखानां वेदनानां ये संयोगास्ते व्याधय। अपरे तु—दुर्दुष्टानि खानि स्रोतांसि दुःखानि, तस्य पुरुषस्य दुःखानां दुष्टस्रोतसां निमित्तं संयोगो येषां ते तथोक्ता" इति व्याख्या परिहृश्यते।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ आहारादिगतिरध्यायः ।

आहारपरिपाके प्रथमक्रम ।—

यात्यामाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः ।
माधुर्य्यं फेनभावञ्च षड्रसोऽपि लभेत सः ॥१॥

आहारपाके द्वितीयतृतीयक्रमद्वयम् ।—

अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चाम्लतां व्रजेत् ।
तत. समानमरुता ग्रहणीमभिनीयते ॥२॥

इदानीमाहारादिगतिरध्याय पूर्वं दर्शितस्तमाह,—अथेति । यातीत्यादि ।—आहार पाञ्चभौतिकस्वरूपमशनमित्यर्थ, तदुक्त सुश्रुते—"पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिक" (सु० सू० ४६ अ०) इति । एवविध स आहार पूर्वमादौ आमाशय याति प्राप्नोतीत्यर्थ । आमाशयञ्च नाभिस्तनान्तरे कोष्ठविशेषमाहु., यथा—"नाभि-स्तनान्तर जन्तोराहुरामाशय बुधा" (अ० वि० विविधकुचीय०) इति । कीदृश ? तमाह प्राणानिलेरित इति—प्राणवायुना प्रेरित इति भाव । "हृदि प्राणानिलो मत" इति वचनात् । तत्र षड्रसयुक्तोऽपि स आहार माधुर्य्यं मधुररसबाहुल्य फेनभावञ्च लभते प्राप्नोति, कफस्थानगतत्वात्, कफोऽपि मधुर इति प्रसिद्ध, अत एवाह तन्त्रान्तरे—भुक्तादौ कफस्य वृद्धिरिति, रससाधर्म्यात् अस्यैवामा-जीर्णसज्ञा, यत,—"माधुर्य्यमन्न गतमामसज्ञम्" (सु० सू० ४६ अ०) इति ॥ १ ॥

अथ स्थानान्तरप्राप्तिमाह,—अथ पाचकेति ।—अथानन्तर स एवामाशय-स्थिताहार पाचकपित्तेन पाचकाग्नितेजसा विदग्ध सन् पच्यमानाभिमुख सन्नम्लता व्रजेत्, यतोऽम्लात् पित्त जायते, तत्रावस्थाया—"विदग्धसज्ञ गतमम्लभावम्" (सु० सू० ४६ अ०) इति । आमाशयाच्चलितोऽप्राप्तग्रहणीपदो यदा भवति तत्र स्थानान्तर वदन्त्येके, नैव सर्वमत, किन्तु पाचकाग्निस्थानसमीपवर्त्ती यदा भवति तदा विदग्धो भवतीत्येके भाषन्ते। स्वमते तु आमाशयस्थावस्थायामेव पित्तवैदग्ध्यादम्ल एव स्यात्, यत पित्त विदग्धमम्लतामुपैति । इदानी तृतीयावस्थागतस्य कार्य्यमाह, तत इत्यादि ।—ततस्तस्मात् स्थानात् समानमरुता नाभिगतवायुना कृत्वा ग्रहणी वह्निस्थानमभिनीयते प्राप्यते, आहार इति शेष । एतत स्थान कलाशब्देन वाच्य, यत,—"षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था

ग्रहणीनिर्देश।—

(षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता।
पक्कामाशयमध्यस्था ग्रहणीत्यभिधीयते ॥ *)

सुपक्कापक्काहारयो क्रिया।—

ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठ-वह्निना जायते कटुः।
रसो भवति सम्यक्कादपक्कादामसम्भवः ॥३॥

सम्यक्पक्करसस्य क्रिया।—

वह्नेर्बलेन माधुर्य्यं स्निग्धतां याति तद्रसः।
पुष्णाति धातूनखिलान् सम्यक् पक्कोऽमृतोपमः ॥४॥

ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ॥" (सु० उ० ४० अ०) इति। ग्रहण्यामपि कोष्ठवह्निना कृत्वा पच्यते, कोष्ठग्रहण धात्वग्निनिरासार्थम्, तस्मात् कटुको जायते इति तात्पर्य्यार्थ। यत "कटुकाज्जायते वायु" इति तद्विष्टब्धाजीर्णमाहुरित्येके, यदुक्त— "भ्रूशतोदशूल विष्टम्भमानद्धविरुद्धवातम्" (सु० सू० ४६ अ०) इति। अथ तादृश-स्याहारस्य द्विविधामवस्था वक्तुमाह, रस इति।—वह्निस्थाने स्थितस्याहारस्य सम्यक् पाकाद्रसो भवति, असम्यक् पाकादाम सम्भवति इति। रस इति —समाग्निपरिपाचितत्वात सारभूतो यो द्रवाश स रस इत्युच्यते, आमश्च अपरि-पाकाद्भवति, तदुक्त—"जठरानलदौर्बल्यादविपक्कस्तु यो रस। स आमसञ्ज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपक ॥" इति ॥ २।३ ॥

इदानी तयो रसामयोर्व्यापार दर्शयन्नाह, वह्नेरिति।—तद्रस इति पूर्वोक्त, वह्नेर्बलेनेति—रसगताग्निप्राबल्यात् मधुरता स्निग्धताञ्च याति प्राप्नोति सन् चाखिलान् रक्तादीन् धातून् पुष्णाति, तस्मात् सम्यक् पक्को रस अमृतोपम स्यात्, यथा अमृत जीवन मधुरादिगुणयुक्तम् इति श्रुति, तथा अयमपि जीवनधारण-तर्पणादिगुणयुक्त इत्यभिप्राय सौम्यत्वात्, तदुक्त सुश्रुते—"स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेष. सौम्य इत्यवगम्यते" (सु० सू० १४ अ०) इति ॥ ४ ॥

---

* प्राचीनोऽयमिति टीकाकर्त्तुरभिमतम्।

असम्यक्पक्वरसस्य क्रिया ।—

मन्दवह्निविदग्धश्च कटुर्वाऽम्लो भवेद्रसः ।
विषभावं व्रजेद्वाऽपि कुर्य्याद्वा रोगसङ्करम् ॥५॥

आहारस्य सारमलयोर्निर्देशः मूत्रस्वरूपञ्च ।—

आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥६॥

मलस्य स्वरूपम् ।—

तत्किट्टञ्च मलं ज्ञेयं तिष्ठेत् पक्वाशये च तत् ।
वलित्रितयमार्गेण यात्यपानेन नोदितम् ॥७॥

वलित्रयस्य नामानि ।—

प्रवाहणी सर्जनी च ग्राहिकेति वलित्रयम् ॥८॥

अस्यैव स्वरूपान्तरमाह, मन्दवह्निविदग्ध इत्यादि ।—स एव रसो यदा मन्दवह्निविदग्धो भवति अग्नेर्मान्द्येनासम्यक् पक्व इति भावः, तदा कटुरम्लो वा भवेत्, विषभावं मारणं मारणात्मकरूपतां व्रजेत् प्राप्नोति वा, यदि मारणात्मको न भवति अल्पत्वात्, तदा रोगसङ्करं रोगसमूहं कुर्य्यात् दोषदूषितत्वात् न तु स्वयमेव, यत स्नेहदग्धव्यपदेशवत्, तदुक्तं—"रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः सम्भवन्ति ये । ते ज्ञायन्त इत्युपचारेण (?) तानाहुर्घृतदग्धवत् ॥" इति ॥५॥

अथाहारस्य रससारत्वं निरूप्य नीरसस्य निःसारत्वं दर्शयन्नाह, आहारस्येति ।—आहारस्य पूर्वप्रतिपादितस्य यो रसो विदितस्वरूपः स सार इत्यभिहितः, सारो मुख्यत्वेन तर्पणादिकृतत्वात् । सारहीन इति साररहित आहारस्यांशो वर्त्तते स मलद्रवसंज्ञः, मलः पुरीषं, द्रवः मूत्रम् । तयोर्भिन्नगमनस्थानविशेषमाह, शिराभिरित्यादि ।—तज्जलमिति पुरीषनिःसृतं द्रवविशेषं शिराभिर्मूत्रवाहिनीभिः कृत्वा वस्तौ मूत्राधारे नीतं तदेव मूत्रत्वमाप्नुयादिति । तत्किट्टं मलमिति—मूत्रावशिष्टं मलं किट्टसंज्ञकं ज्ञेयं, निर्द्रवत्वात्, तच्च पक्वाशये तिष्ठेदिति । अथ पक्वाशये स्थितस्य तादृशस्य तस्याधोगमनशीलत्वं दर्शयन्नाह, वलीति ।—अपानेन गुदस्थितवायुना नोदितं प्रेरितं, मलमिति शेषः, तच्च वलित्रितयमार्गेण कृत्वा याति वहिर्निःसरतीत्यर्थः ॥६।७॥

वलित्रितयनामान्याह, प्रवाहणीत्यादि ।—प्रवाहणी सर्जनी ग्राहिकेति, तासां

रक्तोत्पत्तिक्रम।—

रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः।
रञ्जितः पाचितस्तत्र पित्तेन याति रक्तताम्॥९॥

रक्तस्य विवरणम्।—

रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्याधारमुत्तमम्।
स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्॥१०॥

नामभिरेवाकृतयो बोद्धव्या। वलिस्तु गुदस्यावयवभूता, तास्तिस्रो वलय उपर्य्युपरि व्यवस्थिता शङ्खावर्त्तनिभा इति॥८॥

इदानीं मलद्रव निरूप्य सारभूतस्य रसस्यापि कार्य्यत्वेन स्थानान्तरप्राप्तिमाह, रसस्त्विति।—स रस समानमरुता नाभिगतवायुना कृत्वा ईरित ऊर्द्ध प्रेरितो हृदय याति प्राप्नोति, एतेन किमुक्तम्? सारभूतो रसो ग्रहणीस्थानात् हृदयमागच्छतीति भाव, सकलशरीरगमनशीलत्वात्। तदुक्तं सुश्रुते—"तस्य च हृदय स्थान, स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरनुप्रविश्योर्द्धगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गा कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति, वर्द्धयति, धारयति, यापयति, जीवयति चादृष्टहेतुकेन कर्म्मणा। तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमानात् गतिरुपलक्षयितव्या" (सु० सू० १४ अ०) इति। हृदयशब्देनात्र हृदयोपलक्षित प्रदेश उच्यते, न तु साक्षात् हृदय, कुत? हृदयस्य ओज स्थानत्वात्। तत्र सोऽपि रस पित्तेन रञ्जकपित्तेन कृत्वा पाचित, अत एव रञ्जित राग प्राप्त सन् रक्तता याति प्राप्नोति, यतो रसाद्रक्त भवतीति वचनात्। रक्तस्य भावो रक्तता, तेन आदावीषद्रक्तभावं प्राप्य पश्चात् क्रमेण आरक्त स्यात्। तदुक्त—"रस सप्ताहादर्वाक् परिवर्त्तमान श्वेतकपोतहरितहारिद्र-पद्मकिंशुकालक्तकरसप्रख्यस्त्वाय यथाक्रम द्विवसपरिवर्त्ताद्वर्णपरिवर्त्तमापद्यमान पित्तोष्मोपरागात् शोणितत्वमापद्यते" (डा०) इति॥९॥

अथ रक्तप्राधान्य दर्शयन्नाह, रक्तमिति।—तद्रक्त सर्वशरीरस्थित भवति पाञ्चभौतिकत्वात्, यत,—"विस्रता द्रवता राग स्पन्दन लघुता तथा। भूम्यादीना गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते॥" (सु० सू० १४ अ०) इति। जीवस्योत्तममाधारश्चेति देहमूलत्वात्। तदुक्त—"देहस्य रुधिर मूल रुधिरेणैव धार्य्यते। तस्मात् यत्नेन संरक्ष्य रक्त जीव इति स्थिति॥" (सु० सू० १४ अ०) इति। पुन कीदृश तदाह, स्निग्ध-मित्यादि।—स्निग्धमरूक्षम्। गुरु अलघु। चल नैकत्र स्थितिशील द्रवत्वात्। स्वादु मधुर स्वभावात्। यदा विदग्ध तदा पित्तवद्भवेत् इति—यथा विदग्ध पित्तमम्लता

शुक्रस्य रजसश्च उत्पत्तिविवरणम् ।—

पाचिताः पित्ततापेन रसाद्या धातवः क्रमात् ।
शुक्रत्वं याति मासेन तथा स्त्रीणां रजो भवेत् ॥११॥

व्रजेत् कटुकञ्च भवेत् * तथेदमपीति भावः । उक्तमन्यत्रापि—"अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वर्णतः । शोणितं गुरु विस्रं स्याद्विदाहश्चास्य पित्तवत् ॥" (सु० सू० २१ अ०) इति । कार्य्यत्वेनापि तस्य लघुता च दर्शिता इति न दोषः ॥१०॥

इदानीं धातूनामुत्पत्तिपरम्परापूर्वकं शुक्रस्यापि विषयं दर्शयन्नाह, पाचिता इति ।—पित्ततापेन पित्ततेजसा पाचिताः परिपाचिताः रसाद्याः धातवः क्रमात् शुक्रत्वं मासेन याति प्राप्नोति । रसाद्या इत्यत्र रसग्रहणात् रस एव शुक्रत्वं प्राप्नोति, अत एव यातीत्येकवचनं कृतम् । आदिग्रहणात् रक्तमांसमेदोमज्जास्थीनीति । एके—रसाद्या धातवो मासेन शुक्रत्वं यान्तीति † पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । तेषां मते तु कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात् । न केवलं शुक्रत्वं स्त्रीणामपि रजो भवेत् । तदुक्तं—"रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥" (सु० सू० १४ अ०) इति । तथेति ग्रहणात् शुक्रत्वमपि स्त्रीणामेव भवति, यतो दृश्यते हि तत्स्रावणादिभिः प्रयोगैः, अन्यथा तासां सहर्षं कथं स्यादिति । तदुक्तं—"सौम्यं त्वगाश्रयं स्वच्छं स्निग्धं योनिसुखोद्गतम् । स्त्रीणां शुक्रं न गर्भाय भवेत् गर्भाय चार्त्तवम् ॥" इति । मासेनेति—त्रिंशद्दिनैरिति भावः । त्रिंशद्दिनविवरणं सुश्रुताचार्य्येणोक्तं, तद्यथा—"स खलु त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् धाताववतिष्ठते, एवं मासेन रसः शुक्रीभवति स्त्रीणाञ्चार्त्तवम्" (सु० सू० १४ अ०) इति । उक्तमपि समुच्चयेन दर्शयति—"अष्टादश सहस्राणि सङ्ख्या ह्यस्मिन् समुच्चये । कलानां नवतिः प्रोक्ता स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥" (सु० सू० १४ अ०) इति । त्रिंशतिकला मुहूर्त्तः कलादशभागस्त्यादिना माससङ्ख्या ज्ञातव्या । एतेन किमुक्तम् ? रसः किलैकाहेनैव सम्पद्यते, अन्ये ये धातवस्ते पञ्चभिः पञ्चभिरहोभिः सम्पद्यन्ते इति भावः ॥११॥

---

* व्याख्येयं न समीचीना, यतः प्रकृतिस्थमेव पित्तं कटुरसं, न तु विदग्धं, तस्याम्लत्वात्, उक्तञ्च—"पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च । उष्णं कटुरसञ्चैव विदग्धञ्चाम्लमेव च ॥" (सु० सू० २१ अ०) इति । ततश्च—यथा कटुकमपि पित्तं विदग्धमम्लतां व्रजेत्, तथेदमपि इति पाठकल्पनं सङ्गतम् इति ।

† अयमेव पाठः साधु ।

गर्भोत्पत्तिविवरणम् ।—

कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते ॥१२॥

कन्या-पुत्र-नपुंसकोत्पत्तौ हेतुः ।—

आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत् ।
नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥१३॥

बाले औषधप्रयोगनियमः ।—

बालस्य प्रथमे मासि देया भेषजरक्तिका ।
अवलेहीकृतैकैव क्षीरक्षौद्रसिताघृतैः ॥१४॥

गर्भोत्पत्तिमाह, कामादिति ।—शुद्धशोणितशुक्रजो गर्भो नार्य्यां स्त्रियां सञ्जायते इति । कुतः ? कामात् कामोऽभिलाषः, क्व ? मिथुनसंयोगे मिथुनं द्वन्द्वं स्त्रीपुरुषविषयं तस्य संयोगो मेलनं तस्मिन् सति । शुद्धशोणितशुक्रयोर्लक्षणञ्च तन्त्रान्तरे यथा—"शशासृक्प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम् । तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् ॥" (सु० शा० २ अ०) "दिनत्रयं प्रवृत्तिञ्च कुरुते शोणितं स्त्रियाः । व्यवायस्तुतशुक्रेण गर्भस्तस्मात्ततो भवेत् ॥" "तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि । असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् ॥" (सु० शा० २ अ०) इति । शुद्धं शुक्रं यथा—"स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभं तथा ॥" (सु० शा० २ अ०) इति । "वातादिदूषितं पूति कुणपं ग्रन्थिरूपि च । क्षीणं मूत्रपुरीषाभ्यां गन्धि शुक्रन्तु निष्फलम् ॥" इति । गर्भ इति—शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकार-सम्मूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते । स जातो बाल उच्यते इति—स गर्भो यदा जातो बहिर्निःसरति तदा बाल इत्युच्यते ॥१२॥

बालशब्दः कन्यापुरुषनपुंसकेष्वपि वर्त्तते, अत एवाहाचार्य्यः, आधिक्ये इति ।—तत्र च गर्भाशये यदा रजस आर्त्तवस्य आधिक्यं भवति तदा कन्या भवेत् उत्पद्येत, आर्त्तवाधिकशुक्रादित्यभिप्रायः । यदि शुक्राधिकस्तर्हि पुत्रः, शुक्राधिकार्त्त-वादित्यर्थः । समत्वेनेति—शुक्रशोणितयोः साम्येन समभागेन कृत्वा नपुंसकं स्यात्, यथा पारमेश्वरीच्छा अस्ति तथैव भवति, नात्र विचारः कर्त्तव्य इति भावः । इच्छेत्यनेनैव यमलजातमपि सूचितम् । तद्यथा—"बीजेऽन्तवायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ । यमावित्यभिधीयेते धर्मेतरपुरःसरौ ॥" (सु० शा० २ अ०) इति ॥१३॥

इदानीं बालस्य प्रथममासादारभ्य भेषजक्रिया दर्शयन्नाह, बालस्येति ।—बालस्य

वर्द्धयेत्तावदेकैकां यावद्भवति वत्सरः ।
माषैर्वृद्धिस्तदूर्द्धं स्यात् यावत् षोडशवत्सरः ॥१५॥
ततः स्थिरा भवेत्तावत् यावत् वर्षाणि सप्तति. ।
ततो बालकवन्मात्रा ह्रासनीया शनै शनैः ॥
मात्रेय कल्कचूर्णाना कषायाणां चतुर्गुणा ॥१६॥

प्रथमे मासि भेषजरक्तिका देया । बालोऽत्र चीराद, यतस्त्रिविधो बाल आषोडश-वर्षाद्भवति । स च चीराद चीरान्नाद अन्नाद इति । अत एव चीरचौद्र सिताघृतैरिति बहवोऽनुपानादयो दर्शिता यथासम्भवोपयोगित्वेन । भेषजमत्र सुवर्णरजतशिलाजत्वादिकम् । रक्तिका गुञ्जा तत्परिमाणमित्यर्थ । प्रथमे मासीति प्रथमग्रहण जातदिनमारभ्य भेषज दद्यादित्यभिप्राय । तथा च सुश्रुते—"अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्मणि कृते मधुसर्पिरनन्तासुवर्णचूर्णमिश्रमङ्गुल्याऽनामिकया लेहयेत" (सु० शा० १० अ०) इति । अनन्तमूलचूर्णं सुवर्णचूर्णञ्च । भेषजरक्तिकेति—सामान्यभेषजग्रहणेन ग्रन्थान्तरोक्तमपि योगचतुष्टयमत्र बोद्धव्यम । तद्यथा—"सौवर्णं सुकृत चूर्णं कुष्ठ मधु घृत वचा । मत्स्याक्षक शङ्खपुष्पी मधु सर्पि सकाञ्चनम् ॥ अर्कपुष्पी घृत चौद्र चूर्णित कनक वचा । हेमचूर्णानि कैटर्य्य ेता दूर्वा घृत मधु ॥ चत्वारोऽभिहिता प्राशा श्लोकार्द्धेषु चतुर्ष्वपि । कुमाराणा वपुर्मेधाबलबुद्धिविवर्द्धना ॥" (सु० शा० १० अ०) इति । एके प्राक्तनी मात्रामनिच्छन्ति, तन्मते तु विश्वामित्रोक्ता मात्रा प्रचरति । तद्यथा—'विडङ्ग-फलमात्रन्तु जातमात्रस्य भेषजम् । एतेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्द्धितम ॥ कोलास्थिमात्र चीरादे दद्याद्भैषज्यकोविद । चीरान्नादे कोलमात्रमन्नादे (उ) डुम्बरोपमम ॥" इति । अवलेहीकृतैकैवेत्यादि—एकैव रक्तिका अवलेहीकृता, के कृत्वेत्याह, चीरचौद्रसिताघृतैरिति—एतेन चोरादिभिर्व्यस्तैर्यथायोग्य सम्प्लाव्याव-चारयेदित्यभिप्राय । चीर स्त्रीसम्भवम् आज वा । घृतमत्र गव्यम् । अथ भेषजस्यास्य ह्रिस्वत्वमप्याह, वर्द्धयेत्तावदेकैकामित्यादि ।—सा भेषज-रक्तिका तावदेकैका [illegible]र्षेण यावत वत्सरो भवति , एतेन प्रतिमासवृद्धा. द्वादश-मासेषु द्वादशैव रक्तिका भवन्तीत्यर्थ । अन्यदप्याह, तदूर्द्धमिति—वत्सरादुपरि तावन्माषकैर्वृद्धिर्यावत षोडशवत्सर स्यात् , एतेन प्रतिवर्षवृद्धा षोडशमाषका भवन्तीत्यर्थ । माषोऽत्र मागधपरिभाषोक्त षड्गुञ्जापरिमित । तत इति —षोडशवर्षादुपरि तावत् स्थिरा भवेत् यावत् सप्तति वर्षाणि भवन्ति । स्थिरेति

बाले अञ्जनादीनामपि कर्त्तव्यतानिर्देशः ।—

अञ्जनञ्च तथा लेपः स्नानमभ्यङ्गकर्म च ।
वमनं प्रतिमर्शश्च जन्मप्रभृति शस्यते ॥१७॥

बाले कवलादीनां कालनिर्देशः ।—

कवलः पञ्चमाद्वर्षादष्टमान्नस्यकर्म च ।
विरेकः षोडशात् वर्षात् विंशतेश्चैव मैथुनम् ॥१८॥

—षोडशमाषका न तु वृद्धिः । तत इति—सप्ततेरूर्द्ध्वं सैव मात्रा बालकवच्छनैः शनैः ह्रासनीया, तेन सा मात्रा यथैव पूर्वं वर्द्धिता तथैवापकर्षणीया इत्यभिप्रायः । अत एव बालवृद्धयोः साम्यक्रिया कार्य्येति न तु सर्वेषाम् । कल्कचूर्णादीनामियमेव मात्रा सम्मता किमुतान्या वा ? तदाह, मात्रेयमित्यादि ।—इयं पूर्वोक्ता मात्रा कल्कचूर्णानां तद्योगानाञ्च, कषायाणां चतुर्गुणा विज्ञेया । एतेन किमुक्तम् ? रक्तिपरिमाणे चतस्रो रक्तिका कार्य्या, माषकपरिमाणे चतुर्माषक इति ॥१४—१६॥

इदानीं तस्य बालकस्याञ्जनादिकं कर्म्म निर्दिशन्नाह, अञ्जनमिति ।—बालकस्याञ्जनादि प्रतिमर्शपर्य्यन्तं जन्मप्रभृत्येव शस्यते, जन्मदिनादारभ्य यत् यत्र विहितं तत् तत्र कुर्य्यादिति भावः । अञ्जनं सौवीराञ्जनादिकं, लेपः उद्वर्त्तनप्रभृतिकं, स्नानं परिषेकः, अभ्यङ्गः अभ्यञ्जनं, वमनं वान्तिः, प्रतिमर्शनं बृंहणम् * इति ॥१७॥

अपराण्याह, कवल इत्यादि ।—कवलो गण्डूषभेदः, स तु पञ्चमात् वर्षादुपरि कार्य्यं न तु तदर्वाक् । नस्यकर्म्मेति—नासाया यद्दीयते तन्नस्यमिति, तस्य कर्म्म क्रिया, चतुर्थे (?), † तच्चाष्टमात् वर्षादुपरि कार्य्यं, षोडशवर्षादुपरि विरेको देयः, विशेषेण रेको विरेकः इत्यनेन अपूर्णवीर्य्यस्य कोष्ठस्य रेचनस्य निषेधः षोडशवर्षाभ्यन्तरे भवति, न तु मृदुरेचनस्य निषेधः । तदुक्तम्— "अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् । तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीं कुर्य्यात् क्रियां शनैः ॥" (सु० सू० ३५ अ०) इति । विंशतेश्चैव मैथुनमिति—मैथुनं स्त्रीपुरुषसंयोगलक्षणं, तच्च

---

* प्रतिमर्शनं बृंहणं नस्यं बोध्यमित्यर्थः । "प्रतिमर्शो नस्यभेदो मृदुः न तु तीक्ष्णः, तीक्ष्णस्य अष्टमाब्दादभिधानात्" इति गू० टी० । "प्रतिमर्शः स्नेहनस्यविशेषः" इत्यन्ये टीकाकृतः ।

† मन्ये, "चतुर्थे" इत्यत्र "चतुर्विधम्" इति पाठो भविष्यति, पञ्चविधेषु नस्येषु प्रतिमर्शस्य पूर्वमुक्तत्वात् ।

वयोऽनुसारेण बाल्यादीनां ह्रासनिर्देशः।—

बाल्यं वृद्धिश्छविर्मेधा त्वग्दृष्टिः शुक्रविक्रमौ।
बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दशतो ह्रसेत्॥१९॥

वातप्रकृतेर्लक्षणम्।—

अल्पकेशः कृशो रूक्षो वाचालश्चलमानसः।
आकाशचारी स्वप्नेषु वातप्रकृतिको नरः॥२०॥

विंशतिवर्षादुपरि समानवीर्यत्वं स्यादित्याह। तथा च—"पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे। समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक्॥" (सु० सू० ३५ अ०) इति॥१८॥

अथ बाल्यप्रभृतीनां जीवितावसानानां वर्षसङ्ख्यया ह्रासत्वमाह, बाल्यमिति।—तत् बाल्यप्रभृतिकं दशत इति—दशवर्षादुपरि ह्रसेत् हानिं प्राप्नोतीत्यर्थः। एतेन किमुक्तम्? दशवर्षादुपरि बाल्यावस्था, विंशतिवर्षादुपरि वृद्धिर्वर्द्धनं, त्रिंशद्वर्षादुपरि छविः शरीरं, चत्वारिंशद्वर्षादुपरि मेधा, मेधा तु ग्रन्थाकर्षणसामर्थ्यरूपा, पञ्चाशद्वर्षादुपरि त्वक्, सा शैथिल्यरूपा भवतीति भावः, षष्टिवर्षादुपरि दृष्टिः, सप्ततिवर्षादुपरि शुक्रम्, अशीतिवर्षादुपरि विक्रमः, तच्च साहसादिरूपं पराक्रमसत्त्वं, नवतिवर्षादुपरि बुद्धिः, शतवर्षादुपरि कर्मेन्द्रियं, दशाधिकशतवर्षादुपरि चेतश्चेतनास्थानं, विंशत्यधिकशतवर्षादुपरि जीवितं प्राणमिति। तेन विंशत्यधिकशतं परमायुर्मनुजानां भवतीति तात्पर्य्यार्थः। तदुक्तं—"समा षष्टिर्द्विगुणा मनुजकरिणां पञ्च च निशा, हयानां द्वात्रिंशत् खरकरभयोः पञ्चककृतिः। विरूपा सत्यायुर्वृषमहिषयोर्द्वादश शुनः स्मृतं छागादीनां दशकसहितं षट् च परमम्॥" ॥१९॥

इदानीं प्रकृतिलक्षणमाह, अल्पेत्यादि।—वातप्रकृतिको नरः * ईदृशो भवति, कीदृशस्तमाह, अल्पकेश इति—तुच्छकेशः, अदीर्घकेश इत्यन्ये, यतो वातस्यातिरौक्ष्यत्वेन त्वक्पारुष्यादल्पकेशत्वम्। पुनः कीदृशः? कृशो दुर्बलः वातस्य शोषकत्वात्। रूक्षः रूक्षगुणत्वादस्निग्धः। वाचाल इति—प्रवचनशीलः। चलमानस इति—चञ्चलचित्तः, वातस्य चलगुणत्वात्। स्वप्नेष्वपि आकाशचारी भवतीति यथा वायुराकाशे चरतीति स्वभावात्। प्रकृतिस्तु स्वभाव एवेत्याहुराचार्य्याः यतः,—

---

* "नरशब्दोऽत्र सामान्यमनुष्यवाचकः स्त्रीपुंविषयः, यतः स्त्रीणां भिन्ना प्रकृतिर्नोक्ता" इति गू० दी०।

पित्तप्रकृते लक्षणम्।—

अकालपलितैर्व्याप्तो धीमान् स्वेदी च रोषणः।
स्वप्नेषु ज्योतिषां द्रष्टा पित्तप्रकृतिको नरः॥२१॥

श्लेष्मप्रकृते लक्षणम्।—

गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः।
स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः॥२२॥

"शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः। प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु॥" (सु० शा० ४ अ०) इति॥२०॥

अथ पित्तप्रकृतिमाह, अकालपलितैरिति।—पित्तप्रकृतिको नर ईदृशो भवति, कीदृशस्तमाह, अकालपलितैर्व्याप्त इति—अकाले असमये पलितैर्वार्द्धकैर्व्याप्तः, पित्तस्योष्मगुणत्वात् *। तदुक्तं—"क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते॥" (सु० नि० १३ अ०) इति। पुनः कीदृशः? धीमान् बुद्धिमान् सत्त्वगुणबाहुल्यात्। स्वेदीति—प्रस्वेदयुक्तः, पित्तस्योष्ममयत्वात् द्रवगुणत्वाच्च। रोषण इति—रोषयुक्तः पित्तस्य तीक्ष्णत्वात्। स्वप्नेष्वपि ज्योतिषामग्न्यादीनां तारकादीनाञ्च द्रष्टा अवलोककः यतः तत् पित्त-गुणमुक्तं तद्गुणत्वात्॥२१॥

अथ कफप्रकृतिको नर ईदृशो भवति, कीदृशस्तमाह, गम्भीरबुद्धिरिति।—गम्भीरबुद्धिः गम्भीरा अतलस्पर्शा बुद्धिर्यस्य स तथा सर्वकार्य्यक्षमा †, कफस्य तमोगुणाधिकत्वात्। स्थूलाङ्गः स्थूलशरीरः, मेदोऽधिकत्वात्, यतः कफस्तु मेदो-वृद्धेर्मूलं एव। स्निग्धकेश इति—तस्य स्नेहगुणत्वात्। महाबल इति—ओजसा शरीरे कर्मसामर्थ्य, यतः,—"धातूनां यत् परं तेजस्तत् खलु ओजस्तदेव बलमित्युच्यते"

---

* ऊष्मगुणत्वात् ऊष्मणो यः गुणः, तद्वत्त्वादित्यर्थः, न तु ऊष्म एव गुणः ऊष्मगुणः इति व्याख्या। तथा च डल्लनः,—"क्रोधादिकृतेन शरीरोष्मणा शिरो-गतेन वैकृतपित्तेन पुनः प्राकृतं पलितम्, अन्यथा पित्तोष्मणोरभेदात् पुनरुक्ति-दोषः स्यात्। पञ्जिकाकारस्तु—शरीरोष्मा पावकः पित्तं तदाश्रयः, एतौ पित्त-पावकौ एकीभूय केशान् पचेत, एतेन केवलोष्मकृतस्य विकृतस्य दोषप्रसङ्गो निराकृत इति मन्यते" इति।

† "अचञ्चलबुद्धिः" इति गृ० टी०।

द्वन्द्वसन्निपातप्रकृत्यो लक्षणम् ।—

ज्ञातव्या मिश्रचिह्नैश्च द्वित्रिदोषोल्वणा नराः ॥२३॥

वयस प्रकृतेश्च त्रैविध्यनिर्देश ।—

* (कौमारं यौवनं वार्द्धं प्राणिनां त्रिविधं वयः ।

कफपित्तानिलप्रायं क्रमतः प्रकृतिस्त्रिधा ॥

वयोऽनुसारेण बाल्यादीना सीमानिर्देश ।—

आषोडशात् भवेद्बालो वर्षात् क्षीराद्भवर्द्धितः ।

मध्यम सप्ततिर्यावत्तदूर्द्धं वृद्ध उच्यते ॥)

निद्रामूर्च्छाभ्रान्तितन्द्राणा दोषनिर्देश ।—

तमःकफाभ्या निद्रा स्यान्मूर्च्छा पित्ततमोभवा ।

रज पित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोऽनिले. ॥२४॥

(सु० सू० १५ अ०) अत एव कफबाहुल्याच्छुक्र शुक्रायत्त बलमिति वचनम् । स्वप्ने जलाश्रयालोकीति—जलाश्रय नदीनदतडागादिक कफस्य सौम्यगुणत्वात् ॥२२॥

इदानी द्विदोषजत्रिदोषजप्रकृतेर्लक्षणानि दर्शयन्नाह, ज्ञातव्या इति ।—मिश्रचिह्नैर्मिलितलक्षणै कृत्वा द्वित्रिदोषोल्वणा नरा बोद्धव्या, तेन पूर्वोक्तयोर्दोषयोर्मिलितलक्षणैर्द्विदोषजा प्रकृति ज्ञेया इत्यभिप्राय, त्रयाणा दोषाणां मिलितलक्षणैस्त्रिदोषजा प्रकृतिरवगन्तव्येति ॥२३॥

अधुना शरीरप्रसङ्गेन निद्रादीनामपि विशेषोत्पत्तिमाह, तम इति ।—निद्रा स्वप्न, सा तम कफाभ्या स्यात तमोगुणकफससर्गेण भवतीत्यर्थ । पित्ततमोभवा मूर्च्छा, मूर्च्छा च रूपाद्यविज्ञान मोहस्वरूपकम् अचेतनरूपेत्यर्थ । यद्यपि वातादिभिस्त्रिभिर्दोषै शोणितेन मद्येन विषेण च मूर्च्छा अभिमता तथाऽपि तस्या पित्तप्रधानत्वेन दर्शितत्वात । तदुक्त—"वातादिभि शोणितेन मद्येन च विषेण च । षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥" (सु० उ० ४६ अ०) इति । रज पित्तानिलै कृत्वा भ्रान्ति भ्रम, तदुक्त—"योऽनायास श्रमो देहे प्रवृद्ध श्वासवर्जित । भ्रम स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधक † ॥" इति । श्लेष्मतमोऽनिले

* प्रक्षिप्ताविमौ इति केषाञ्चिन्मतम् ।

† लक्षणमिदं क्लमस्य, न तु भ्रमस्य, यदुक्तं—"योऽनायास श्रमो देहे प्रवृद्ध श्वासवर्जित । क्लम स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधक ॥" (सु० शा० ४ अ०) इति । अत चास्य समुल्लेख. अप्रासङ्गिक. प्रामादिकश्च ।

ग्लानेरालस्यस्य च लक्षणम्।—

ग्लानिरोजःक्षयाद् दुःखादजीर्णाच्च श्रमाद्भवेत्।
यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्य्यते ॥२५॥

जृम्भाया लक्षणम्।—

चैतन्यशिथिलत्वात् यः पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत्।
विदीर्णवदनः श्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ॥२६॥

कृत्वा तन्द्रा स्यात्, तन्द्रा निद्राभ्रमः, तदुक्तम्—"इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः। निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥" (सु० शा० ४ अ०) इति ॥२४॥

अथ ग्लानिमाह, ग्लानिरिति।—ग्लानिस्तु क्लमापरपर्य्यायवाचको हर्षक्षयं इत्यर्थः। स च कारणचतुष्टयाद्भवति। किं तत् कारणचतुष्टयम्? ओजःक्षयादित्यादि।—ओजः शुक्रम्, अशेषधातुधामाभिशब्दितमोज इत्येके, तस्य क्षयात् बलक्षयादिति स्पष्टार्थः। दुःखादिति—मानसोद्वेगादिकष्टम्। तच्च दुःखं त्रिविधमिति सुश्रुतः,—"आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकम्" (सु० सू० २४ अ०) इति। एषां विवरणं न लिखितमेव विस्तरभयात्। अजीर्णादिति—अपरिपक्वान्नरसरूपात्। एतदपि त्रिविधं चतुर्विधं वा। त्रिविधमामजं विष्टब्धादिसञ्ज्ञं चतुर्थं रसशेषमिति। श्रमादिति—शरीरायासजननकर्मणः, स च व्यायामापरपर्य्यायवाचकशब्देन कथितः, "शरीरायासजननं कर्म व्यायाम उच्यते" इति। ग्लानिलक्षणन्तु प्रसङ्गात्तन्त्रान्तरोक्तं—"वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः। न चान्नमभिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥" (सु० शा० ४ अ०) इति। प्रसङ्गात् तन्त्रान्तरोक्तं क्लमलक्षणं यथा—"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः। क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥" (सु० शा० ४ अ०) इति। अथाऽऽलस्यमाह, य इति।—सामर्थ्ये कर्मणि सामर्थ्ये सत्यपि योऽनुत्साहोऽप्रहर्षः स आलस्यशब्देन वाच्यः। लक्षणमस्योक्तं यथा—"सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषणलोलता। शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते ॥" (सु० शा० ४ अ०) इति ॥२५॥

इदानीं जृम्भालक्षणमप्याह, चैतन्येति।—पुरुषश्चैतन्यशिथिलत्वात् चैतन्यशिथिलीभावात्, चैतन्यस्य ज्ञानलक्षणस्य शिथिलीभावं किञ्चिन्न्यूनतामनुभूय इव स्थितः सन् विदीर्णवदनो व्यात्तमुखो भूत्वा एकं श्वासमूर्द्ध्वगतं पीत्वा अपरं श्वासमधोगतं यदुद्वहेत् त्यजेत्, सा बुधैः पण्डितैः सुश्रुतादिभिर्जृम्भा इति कथ्यते।

क्षवस्य लक्षणम्।—

उदानप्राणयोरूर्द्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात्।
शब्दः सञ्जायते तेन क्षुत तत् कथ्यते बुधैः॥ २७॥

उद्गारस्य लक्षणम्।

उदानकोपादाहार-स्वस्थितत्वाच्च यद्भवेत्।
पवनस्योर्द्ध्वगमनं तमुद्गार प्रचक्षते॥ २८॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां शारीरे आहारादिगतिर्नाम षष्ठोऽध्याय॥६॥

जृम्भाकाले उद्वेष्टनं नेत्राश्रुस्रवणञ्च बोद्धव्य, यदुक्त सुश्रुतेन—"पीत्वैकमनिलोच्छ्वास-मुद्वेष्टन् विवृताननः। यन्मुञ्चति सनेत्रास्र स जृम्भ इति संज्ञित॥" (सु० शा० ४ अ०) चित्तस्य विषयान्तरव्यासक्तिविनिवृत्तये जृम्भाकाले छोटिकादान लौकिकं सिद्ध, वचन हि—"क्षुदुत्पतनजृम्भासु जीव तिष्ठाङ्गुलिध्वनि" इति॥२६॥

अथ क्षिक्कालक्षण दर्शयन्नाह, उदानेति।—य उदानप्राणयोरूर्द्ध्वयोगात मूर्द्ध्नि स्रोत पथस्थितात् कफस्रवाच्च य शब्द सञ्जायते उत्पद्यते तेन शब्देन बुधै तत् क्षुत क्षिक्का कथ्यते। "तेन" इति स्थाने "नस्त" इति पठन्त्येके, तत्र—नस्तो नासात। अन्यत्राप्युक्त—"प्राणोदानौ च तौ स्याता मूर्द्ध्नि स्रोत पथस्थितौ। नस्त प्रवर्त्तते शब्द क्षुत तदभिनिर्दिशेत्॥" इति॥२७॥

अथोद्गारमाह, उदानकोपादिति।—आहारस्वस्थितत्वाच्चेति—आहारोऽशन तस्य स्वस्थाने यदा स्थितिर्भवति तस्मादित्यथ, पवनस्य वायोर्यदूर्द्ध्वगमन भवेत् तमुद्गार प्रचक्षते इति। उदानवायोरेव प्रकोप, प्रकोपादेव तस्यैवोर्द्ध्वगमनमित्याचक्षते। समानवायोरूर्द्ध्वगमनमित्येके॥२८॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-दीपिकायां प्रथमखण्डे आहारादिगतिर्नाम षष्ठोऽध्याय॥६॥

इति शारीरस्थानम्।

अथ सप्तमोऽध्यायः।

अथ रोगगणनाध्यायः।

रोगगणनायां प्रतिज्ञा।—

रोगाणां गणना पूर्वं मुनिभिर्या प्रकीर्त्तिता।
अथाऽत्र प्रोच्यते सैव तद्भेदा बहवो मताः ॥१॥

पञ्चविंशतिज्वराणां विवरणम्।—

पञ्चविंशतिरुद्दिष्टा ज्वरास्तद्भेद उच्यते।
पृथग्दोषैस्त्रयो द्वन्द्वभेदेन त्रिविधः स्मृतः ॥२॥

पूर्वमुक्तं रोगाणां गणनां चेति, अतस्तामपि दर्शयन्नाह, रोगाणामिति।— मुनिभिस्त्रैकालिकज्ञानदर्शिभिः रोगाणां ज्वरादीनां गणना सङ्ख्याकरणं पूर्वमादौ या प्रकीर्त्तिता कथिता सैव गणना मया, आचार्य्येणेति शेषः, अत्रास्मिन् ग्रन्थे प्रोच्यते कथ्यते। तद्भेदाः रोगभेदाः बहवो मताः कथिताः, अत्रापि मुनिभिरिति शेषः। रोगज्ञेन रोगाणां सङ्ख्यामात्रमेव ग्राह्यं नान्यदित्यभिप्रायः। सङ्ख्यामात्रमपि प्रयोजनार्थं, निदानादिपञ्चकं रोगज्ञापकं दर्शितं, तच्च सम्प्राप्तिस्तु कथिता, तस्याः सङ्ख्या पर्य्यायनामेति *। तदुक्तं—"सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः। सा भिद्यते यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति॥" (मा० नि० १ अ०) इति न्यायात् सङ्ख्यामात्रमपि नात्र निरर्थकम् ॥१॥

इदानीं सङ्ख्यामात्रं प्रकटयन्नाह, पञ्चविंशतिरिति।—ज्वराः पञ्चविंशतिरुद्दिष्टाः कथिताः। पञ्चविंशतिरेवात्र हेतुः ज्वरेणैव दर्शिता। सन्तापलक्षणो ज्वर इति। तदुक्तं—"क्रोधात् पित्तमिवाग्निस्तद्रूपो ज्वरः" इति। अत एवाह माधवकरेण —"इच्छापनाशसङ्कुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः। ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसङ्घातागन्तुजः स्मृतः॥" (रो० वि० ज्वर०) इति। अष्टप्रकारस्यैव पञ्चविंशतिभेदा दर्शिताः। अथ पञ्चविंशतिविवरणमाह, पृथग्दोषैरित्यादि।—पृथग्दोषैः कृत्वा त्रयो भेदाः, तैः वातेन पित्तेन कफेनेत्यर्थः। द्वन्द्वभेदेनापि त्रिविधः, द्वन्द्वभेदेन द्विदोषमिलितेन, तेन वातपित्ताभ्यां, वातश्लेष्मभ्यां, श्लेष्मपित्ताभ्यामिति।

---

* सङ्ख्या न सम्प्राप्तेः पर्य्यायः, किन्तु भेदविशेषः।

एकश्च सन्निपातेन तद्भेदा बहव स्मृताः ।
प्रायश्च सन्निपातेन पञ्च स्युर्विषमज्वराः ॥३॥
सन्ततः सततश्चैव अन्येद्युष्कस्तृतीयकः ।
चातुर्थकश्च पञ्चैते कीर्त्तिता विषमज्वराः ॥४॥
तथाऽऽगन्तुज्वरोऽप्येकस्त्रयोदशविधो मतः ।
अभिचारग्रहावेश-शापैरागन्तुकस्त्रिधा ॥ ५ ॥
श्रमाच्छेदात् क्षताद्दाहाच्चतुर्धाऽऽघातजो ज्वरः ।
कामाद्भीतेः शुचो रोषाद्विषादौषधिगन्धत ॥
अभिषङ्गज्वराः षट् स्युरेवं ज्वरविनिश्चय ॥६॥

एको भेदस्तु सन्निपातेन मिलितदोषवर्गेण भवति। तद्भेदा बहव स्मृता इति—तस्य सन्निपातस्य ज्वरस्य बहवो भेदास्त्रयोदशविधा स्मृता कथिता । ते तु नात्र गणिता, यतो सन्निपातज्वर एक एव निदानद्वारेण पूर्वाचार्य्यैर्दर्शित । भेदास्तु दोषाणां हीनमध्याधिकभावेन कथिता । तथा हि—"द्व्यूल्वणैकोल्वणै षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् । समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥" (च० सू० कियन्तःशिरसीय०) इति पञ्च विषमज्वरास्तु सन्निपातेनैव स्यु, यदुक्तं—"ज्वराश्च विषमा सर्वे सन्निपातसमुद्भवा" इति वचनात । ते च—"सन्तत सततो-ऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ" (च० चि० ज्वर०) इति। एके "चत्वार सन्तत हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वरा" (खरनाद) इति वदन्ति, तन्मते तु विवाद सविस्तर, (१) तन्नात्र लिखित विस्तरभयात यतस्तदन्वेषणात्तज्ज्ञातव्यमेव। आगन्तुकोऽप्येक, स च त्रयोदशविधो भिन्नहेतुत्वात, तद्यथा—त्रयोऽभिचारादिजनिता, चत्वार आघातजा, षडभिषङ्गजाश्चेति। अभिचारादीनामपि व्याख्या लिख्यते यथा—अभिचारो मन्त्रादिभिर्मारणप्रयोग । ग्रहावेशो दुष्टग्रहावेश, भूतादीनाञ्च मन्त्रमन्त्रेनावेशो वा। शापो ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धानामनिष्टाभिशंसनम। श्रम इति—शरीरायास-जननव्यापारलक्षण कर्म, तत व्यायामशब्देन वाच्यम्। छेदोऽस्त्रप्रभृतिभि। क्षत प्रहार, स च लोष्टशस्त्रलगुडादिजनित। दाहोऽग्न्यादिसम्भव। कामोऽभिलाष, स चाभिमतकामिन्याद्यप्राप्तिनिमित्त। भीतिर्भय, सा च प्रभुनिग्रहादिका। शुक शोक, स च धनबन्धुनाशादिनिमित्त। रोष क्रोध, स तु पराभिद्रोहादिलक्षण। विष स्थावरजङ्गमादिरूप, तज्जनित इत्यर्थ। औषधिगन्धत इति—तीव्रौषधिगन्ध-

षडतीसाराणां विवरणम्।—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोकादामाद्भयादपि।

अतीसारः सप्तधा स्यात्—" ॥७॥

ज्ञाणादिति भाव। एवमिति—अनेन प्रकारेण, ज्वरविनिश्चय कथित ज्वराणां विनिश्चयो ज्ञान, ज्वरसङ्ख्यायामेव ज्ञानमित्यर्थ, यत सङ्ख्याविकल्पेत्यादिना। ननु कथमादौ ज्वर एव प्रोक्तो नान्ये रोगा ? सत्य, ज्वरस्तु सर्वेषां प्रधानतम, तदुक्त—'देहेन्द्रियमनस्तापो सर्वरोगाग्रजो बली। ज्वर प्रधान रोगाणामुक्तो भगवता पुरा॥" (च० चि० ज्वर०) इति ॥ २—६ ॥

इदानीमतीसारादीनां रोगाणां भेदान् दर्शयन्नाह, पृथगिति।—अतीव सरतीत्यतीसारो गुदेन, स च सप्तप्रकारो भवति, तद्यथा, पृथक् दोषैरित्यादि—पृथक् दोषैरित्यनेन वातेन पित्तेन कफेन त्रय। समस्तैरिति—मिलितदोषवर्गेणैक। शोकादिति—इष्टादिवियोगनिमित्तात्। आमादपरिपक्वरसात आमाजीर्णाद्वा, अजीर्णं मपक्वञ्च वचादिना। भयाद्भीते। ननु माधवेन षड्विधोऽतीसार निगदित, यथा—"एकैकश सर्वशश्चापि दोषै शोकेनान्य षष्ठ आमेन चोक्त" (सु० उ० ४० अ०) इति तत कथमत्र सप्तविध इति ? उच्यते, निदानन्तु नियतानियतभेदेन द्विविध, शोकाजीर्णादिभ्योऽपि कदाचिदतीसार उत्पद्यते, भयनिदानेनाप्यावश्यकम् (?) अतीसारो * भवतीत्यदोष, यतो दृश्यते हि सभयपुरुषस्य तत्क्षणमेव द्रवसरण

"भयजस्य सुश्रुते वातिकातिसारावरुद्धत्वात षड्विध, चरकमते भयजस्य लिखितत्वात अत्र सप्तविध कृत, अतो न दोष" इति गू० टी०। "ननु चरकादौ दोषरकैश्चास्त्रय सन्निपातेनैक भयशोकजौ द्वौ एव षड्विध, अत्र त्वन्यथा इति कोऽभिप्राय ? उच्यते, चरके भयशोकजौ लक्षणभेषजाद्यभेदात् भिन्नावुक्तौ, आमजस्तु अन्नाजीर्णकुपितत्रिदोषजत्वेन सन्निपातेनावरुद्ध इति न सङ्ख्यातिरेक। सुश्रुते तु हेतुप्रत्यनीकचिकित्सार्थं शोकजामजौ पठितौ वातजत्वसान्निपातजत्वाभेदेऽपि, यथा वातादिजत्वाभेदेऽपि मृत्तिकाजं पाण्डुरोग इति। एवं भय शोकजावपि चरके हेतुप्रत्यनीकचिकित्सार्थं पृथक् पठितौ, सुश्रुते भयजं केवलवातिके अवरुद्ध मानसत्वाविशेषाद्वा शोकजे अवरुद्ध इति जेज्जड" इति व्याख्यामधुकोष। संहिताकारोऽयं चरकसुश्रुतयोरुभयोरेव मतमवलम्ब्य सप्तविध अतीसार इति कृतवान्।

पञ्चग्रहणीना विवरणम्।—

"—ग्रहणी पञ्चधा मता।

पृथग्दोषै. सन्निपातात्तथा चामेन पञ्चमी ॥८॥

चतुर्विधप्रवाहिकाणा विवरणम्।—

प्रवाहिका चतुर्द्धा स्यात् पृथग्दोषैस्तथाऽस्रत: ॥९॥

चतुर्विधाजीर्णाना विवरणम्।—

अजीर्णं त्रिविधं प्रोक्तं विष्टब्धं वायुना मतम्।

पित्तात्विदग्धं विज्ञेयं कफेनामं तदुच्यते ॥

विषाजीर्णं रसादेकं—" ॥१०॥

गुदेनेति। तस्मादेव नियतहेतुकी नाम सप्तमी भयात प्रतिपादित इत्यर्थ। इति सप्तधा प्रतिपादित ॥७॥

ग्रहणी पञ्चधा मतेत्यादि।—ग्रहणी वह्निस्थान, तदाश्रितो दोष एव ग्रहणीशब्दवाच्य, क्वचित ग्रहणीदोष इत्युपदर्शनात्, तदुक्त—"षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता। पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ॥" (सु० उ० ४० अ०) इति। ग्रहणात ग्रहणी मतेत्यपि, यत —"अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता" (च० चि० ग्रहणी०) इति। पञ्चधा पञ्चप्रकारा। तथा चामेन पञ्चमीति—आमेन आमवातेनेत्यर्थ ॥८॥

प्रवाहिका चतुर्द्धा स्यादित्यादि।—सशब्द कण्ठवलेन वायोरपानमार्गेण वहिर्निःसारण प्रवाहिका। अस्या पर्य्यायनामानि तन्त्रान्तरप्रतिपादितानि, यथा—केचन विस्रंसीति नाम्ना कथयन्ति, एके चान्तग्रन्थिरिति केऽपि निश्वार, निवाहिकामित्यपरे। चतुर्द्धेति—वातपित्तकफै रक्तैश्च। अस्र रुधिरम्। ननु प्रवाहिकाऽतीसारयो को भेद ? यस्माद्द्रवसरणत्वेनामपक्वलक्षणयोगात साधर्म्यम्। उच्यते—नानाद्रवधातुसरणमतीसार, प्रवाहिकायान्तु केवल कफसरणमिति भेद ॥९॥

अथाजीर्णान्याह, अजीर्णमिति।—अजीर्णं त्रिविध प्रोक्तमिति—अजीर्णमित्यपरिपक्वान्नजनित, त्रिविधमिति वातादिभेदेन। एके "अजीर्णं त्रिविध प्रोक्तम इत्यपि पठन्ति। तन्मतन्तु माधवेनोक्त यथा—"आम विदग्ध विष्टब्ध कफपित्तानिलैस्त्रिभि.। अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषत ॥" (सु० सू० ४६ अ०) "अजीर्णं पञ्चम

त्रिविधालसकानां विवरणम्।—

"—दोषैः स्यादलसस्त्रिधा।

त्रिविधविसूचीनां विवरणम्।—

विसूची त्रिविधा प्रोक्ता दोषैः सा स्यात् पृथक् पृथक्॥११॥

केचित्त्रिदोषं दिनपाकि च। वदन्ति षष्ठमाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम्॥" (रो० वि० अग्निमान्द्यादि०) इति। यत् रसादिकमजीर्णं तत् विषाजीर्णमत्र प्रतिपादितं, विषवन्मारणात्मकत्वात् रोगमहाकरमिति मन्ये। ननु आमाजीर्णादिभ्यो रसशेषस्य को भेदः? उच्यते—आमादित्रयमन्नजं रसशेषस्तु आहाररसजः॥१०॥

दोषैः स्यादलसस्त्रिधा इति।—दोषैर्वातादिभिः अलसः इति—विष्टब्धाजीर्णाद्भवति, * तस्य च दोषस्थिरत्वनिमित्तादलसकसंज्ञा, यदुक्तं—"प्रयाति नोर्द्ध्वं नाधस्तादाहारो न विपच्यते। आमाशयेऽलसीभूतस्तेन चालसकः स्मृतः॥" (वा० सू० ८ अ०) इति। ननु विष्टब्धाजीर्णादलसकोत्पत्तिः, यदुक्तम्—"अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम्। विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका॥" (सु० उ० ५६ अ०) इति, विष्टब्धस्तु वातेनैव सम्भवति, कथमलसको वातादिभिस्त्रिभिर्दोषैः स्यात्? नैष दोषः, दोषकार्य्यं दोषान्तरप्रकोप एव, यथा सामान्यज्वरप्रकोपात् श्वासाद्युपद्रवाः, अथवा—"एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्" इत्यादिवचनात्। विसूची त्रिविधा प्रोक्तेति।—दोषैर्वातपित्तकफैः, पृथक्पृथगिति—व्यस्तानां दोषाणां त्रयो भेदा इत्यभिप्रायः। सा विसूची त्वामाजीर्णाद्भवति †। विशेषेण सूचीभिरिव मर्माणि पीडयति इति विसूची, तदुक्तं—"सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः। यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते॥" (सु० उ० ५६ अ०) इति॥११॥

---

* मतमिदं मधुकोषविरुद्धं, तथा च—"आमविष्टब्धविदग्धेषु विसूच्यलसकविलम्बिका यथासङ्ख्यं भवन्तीति कार्त्तिककुण्डः। तन्नेति वकुलकरः, यथासङ्ख्ये हि सति विदग्धं विलम्बिका प्राप्नोति, ताञ्च कफवाताभ्यां पठिष्यति, तस्मात् त्रिविधादजीर्णात् यथासम्भवं विसूच्यादीनामुत्पाद इति युक्तम्, उक्तं हि—अजीर्णात् पवनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत्" इति विजयरक्षितः।

† एषाऽप्युक्तिः मधुकोषविरुद्धा।

एकविधदण्डकालसकस्य विवरणम्।—

दण्डकालसकश्चैकः—"

एकविधविलम्बिकाया विवरणम्।—

"—एकैव स्याद्विलम्बिका ॥१२॥

षडर्शसां विवरणम्।—

अर्शांसि षड्विधान्याहुर्वातपित्तकफास्रतः।
सन्निपाताच्च संसर्गात्तेषां भेदो द्विधा मतः॥
सहजोत्तरजन्मभ्यां तथा शुष्कार्द्रभेदतः॥ १३ ॥

एको दण्डकालसक इति।—स चालसकभेद, भिन्नलक्षणत्वेन पृथग्दर्शित, तद्यथा—"तिर्य्यग्गतास्तु दोषा दण्डवत् स्तम्भयन्ति ये। स दण्डालसकस्त्याज्य शीघ्र देहविनाशकृत ॥" इति। विलम्बिकाऽप्येका, सा विदग्धाजीर्णप्रभवा कथिता, * इयमपि विदोषजनितेत्युक्तत्वात, यथा—"दुष्टन्तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्ध्वमधश्च यस्य। विलम्बिका तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविद पुराणा ॥' (सु० उ० ५६ अ०) इति। ननु विलम्बिकालसकयोरपि वातकफप्रबलयो-रुर्द्ध्वाधोऽप्रवर्त्तनशीलयोस्तुल्यत्वात् को भेद ? उच्यते—अलसके तीव्रा शूलादयो भवन्ति, विलम्बिकाया न भवन्तीति भेद ॥ १२॥

अर्शांसीति।—अरिवत् प्राणान् शृणन्ति हिंसन्ति इत्यर्शांसि अपाने मांसाङ्कुर-रूपाणीत्यर्थ। षड्विधानीति—दोषभेदेन, तत्रास्रतो रुधिरात। यद्यपि तन्त्रान्तरे द्वन्द्वजानि प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वात् पृथक् न गणितानि तथाऽपि दोषद्वयस्य निदान-मेलने लक्षणमेलने च द्वन्द्वलक्षणानि द्वन्द्वजानि प्रतिपादितानि, तदुक्तं—'हेतुलक्षण-संसर्गात् विद्याद्द्वन्द्वोल्बणानि च। सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समम् ॥" (च० चि० अर्श०) इति। द्वन्द्वोल्बणमिति अनेन सर्वेषामर्शसां त्रिदोषजत्वम्, आधिक्येन तु व्यपदेश इति दर्शितम्, यदाह चरक,—"अर्शांसि खलु जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभि। दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेष कल्प्यतेऽर्शसाम् ॥" (च० चि० अर्श०) इति। द्वन्द्वजाना-

---

* इदमपि मत पूर्वपूर्ववत् विरुद्धम्। किञ्च "इयमपि विदोषजनिता" इत्युक्तिरपि समनन्तरमेव प्रमाणत्वेन प्रदर्शितश्लोके "कफमारुताभ्याम्" इत्युक्त्या विरुध्यते इति विद्वद्भिर्द्रष्टव्यम्।

विविधचर्मकीलाना विवरणम् ।—

त्रिधैव चर्मकीलानि वातात् पित्तात् कफादपि ॥ १४ ॥

सर्वैकभेदो जात्येकवचनत्वात। तेषा भेदो द्विधा मत इति—तेषा षड्विधाना, द्विधेति—सहजोत्तरजन्मभ्या सूचित सह शरीरेण जातानि गुदवल्यारम्भकवीर्य्यभागस्य दोषदूषितत्वात, कुलजानामित्यथ (?) *। उत्तरजन्मेति—जन्मोत्तरसम्बन्धीन्यर्शांसि मिथ्याऽऽहारविहाराभ्यामुद्गतैर्दोषैर्भवन्तीत्युत्तरजन्मानीत्यर्थ। माधवेन तु सहजार्श षड्विधसङ्ख्याया पठितमेव, यदाह—“पृथग्दोषै समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च। अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये॥” (रो० वि० अर्श०) इति। सहजार्शोभिन्नलक्षणोक्तत्वात प्रसङ्गतोऽपि सहजार्शसा लक्षणान्याह सुश्रुत,—“दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि च। तैरुपद्रुत कृशोऽल्पभुक् शिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रज क्षीणरेता क्षामस्वर क्रोधनोऽल्पाग्निर्घ्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान् सततमन्त्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभि पीड्यते” (सु० नि० २ अ०) इति सहजाना लक्षणम। शेषाणि तूत्तरजन्मशब्दवाच्यानि। न केवल सहजोत्तरजन्मभ्या द्विधा, किन्तु शुष्कार्द्रभेदतोऽपि द्विधा भवन्ति, तेन तु गुदाङ्कुरा एके शुष्का स्रावरहिता भवन्ति अत्यनिलत्वात एके चार्द्रा स्रावयुक्ता पित्तरक्तातिप्रकोपत्वात ॥१३॥

त्रिधैव चर्मकीलानीति।—गुदौष्ठ परित्यज्य कीलसदृशमर्श कुर्य्यात तत कीलकमिति, तत्राशसामेवाम्भवत्वादसौ भेद (?), तदुक्त—“व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माण करोत्यर्शस्त्वचो बहि। कीलोपम स्थिरखर चर्मकीलन्तु तद्विदु॥” (वा० नि० ७ अ०) इत्यत्रापि त्वचो बहिरित्यनेन गुदौष्ठ व्यज्यते इति व्याख्यानयन्ति। स च गुदौष्ठ कियत्परिमाण इति विवक्षाया सुश्रुत—अर्द्धपञ्चाङ्गुलपरिमाण गुदमिति, तस्यावयवभूतास्तिस्रो वलय उपर्य्युपरि व्यवस्थिता शङ्खावर्त्तनिभा प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति। तत्र गुदौष्ठ अर्द्धाङ्गुल सार्द्धयव, एकाङ्गुलीप्रमाणा प्रथमा वलि, द्वितीया सार्द्धैकाङ्गुली तृतीयाऽपि सार्द्धैकाङ्गुली, एवमर्द्धपञ्चाङ्गुलमिति †। भोजेऽप्युक्त—“रोमान्तेभ्यो यवार्द्धश्च गुदौष्ठ परिचक्षते। गुदौष्ठादङ्गुल चैव प्रथमा ता वलि विदु॥ सार्द्धैकाङ्गुलमानेन अन्ये च परिकीर्त्तिते॥” इति ॥१४॥

---

* कुलजानीत्यर्थ इति पाठ कथञ्चित सङ्गच्छते, परन्तु सहजानि इत्यस्य कुलजानि इत्यर्थ न समीचीन।

† नाय ग्रन्थो यथायथ सुश्रुते परिदृश्यते, दृश्यते च मधुकोषे।

एकविंशतिक्रिमीणां विवरणम्।—

एकविंशतिभेदेन क्रमयः स्युर्द्विधा च ते।
बाह्यास्तथाऽऽभ्यन्तराः स्युस्तेषु यूका बहिश्चराः॥ १५॥
लिख्याश्चान्येऽन्तरचराः कफात्ते हृदयादकाः।
अन्त्रादा उदरावेष्टाश्चुरवश्च महागुदाः॥१६॥
सुगन्धा दर्भकुसुमास्तथा रक्ताच्च मातरः।
सौरसा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः॥ १७॥
केशादाश्च तथैवान्ये शकृज्जाता मकेरुकाः।
लेलिहाश्च सशूलाश्च सौसुरादाः ककेरुकाः॥१८॥

एकविंशतिभेदेनेति।—क्रमयस्तु एकविंशतिभेदेन विख्याता, ते तु बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विधा भवन्ति। तेषु यूका बहिश्चरा इति—तेषु क्रिमिसमूहेषु यूका लिख्याश्च बहिश्चरा बाह्या बहिः शरीरे जाता। अन्ये अवशिष्टास्तु अन्तरचरा, ज्ञातव्या इति शेष। अन्तरे कोष्ठे चरन्तीति। ते चाष्टादशप्रकारा भवन्ति, तद्यथा—हृदयादकादिदर्भकुसुमान्ता सप्त। कफादिति—कफप्रायदोषजा। एतेषां स्वरूपमपि तन्त्रान्तरे प्रोक्तं—"पृथुब्रध्ननिभा केचित् केचिद्गण्डूपदोपमा। रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणव॥ श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामत सप्तधा तु ते॥" (वा० नि० १४ अ०) इति। तथा रक्ताच्चेति—षट् क्रमयो भवन्ति, ते च मातरप्रभृतिकेशादपर्यन्ता। आकारादप्येते यथा—"रक्तवाहिशिरास्थानरक्तजा जन्तवोऽणव। अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शना॥" (वा० नि० १४ अ०) इति। एते षड्भेदा कुष्ठैककारका विज्ञेया। तथाऽन्ये पञ्च क्रमय शकृज्जाता भवन्ति, शकृत पुरीषम्, तदुक्तं—"पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधो विसर्पिण" (वा० नि० १४ अ०) इति। ते तु मकेरुकादिककेरुकान्ता पञ्च। स्वरूपतो यथा—"पृथुवृत्ततनुस्थूला श्यावपीतसितासिता" (वा० नि० १४ अ०) इति। इत्थमेवमेकविंशतिक्रमयो व्याख्याता *। ननु माधवेन विंशतिक्रिमिभेदा दर्शिता,

---

* एकविंशति क्रिमय इति टीकाकर्तुर्व्याख्या सर्वतन्त्रविरुद्धा, स्वस्यैव विंशतिविरुद्धा च, चरकसुश्रुतादिषु सर्वतन्त्रेष्वेव विंशतिविधा एव क्रिमय इति पाठ। टीकाकारोऽयमपि "तेषु यूका" इत्यादिना "मकेरुकादि-ककेरुकान्ता पञ्च" इत्यन्तेन यद्विवरणं कृत, तेनापि विंशतिसङ्ख्यैव लभ्यते, न तु एकविंशतिरिति सुधीभिर्द्रष्टव्यम्।

तथाऽन्ये कफरक्ताभ्यां मज्जातः स्नायुकः स्मृतः।
व्रणस्थ कृमयश्चान्ये विषमा बाह्ययोनयः॥१९॥

पञ्चपाण्डूनां विवरणम्।—

पाण्डुरोगाश्च पञ्च स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा।
त्रिदोषैर्मृत्तिकाभिश्च—" ॥२०॥

"नामतो विंशतिविधा" (वा० नि० १४ अ०) इत्यादिवचनात्, तत् कथमेकविंशतिर्निगद्यते? उच्यते—माधवेन तु बाह्यगता कृमयो द्विभेदाः कथिताः, तद्यथा—"तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः। बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्ष्याश्च नामतः॥ द्विधा ते कोठपिडकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते॥" (वा० नि० १४ अ०) इति। अत्र तु विंश इति सञ्ज्ञावर्णभेदात् स्थानभेदाच्च पृथङ् न गणिताः (?) इति न दोषः। अन्यः स्नायुकसंज्ञः कृमिरेव स तु कफरक्ताभ्यां सञ्जातः। ननु यद्येवं तर्हि द्वाविंशतिक्रमयः कथं न गणिताः? सत्यम्—अयमपि कफजेषु सप्तसु कृमिषु यो दीर्घास्तेषां भेद एव, अत एव "कफरक्ताभ्यां सञ्जातः" इत्युक्तम्, यतः "कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः" (वा० नि० १४ अ०) इत्यादिवचनात्। स्नायुकरूढिलेनाव भिन्नचिकित्सार्थदर्शनाच्च पृथक् गणितो न दोषः॥१५—१९॥

पाण्डुरोगाश्चेति।—पाण्डुवर्णत्वेनोपलक्षितो रोगः पाण्डुरोग इति रूढिः। पञ्च स्युरिति—पञ्च प्रकारा भवन्ति। ते के? वातपित्तकफैः कृत्वा व्यस्तास्त्रयो भेदाः। त्रिदोषैरिति—मिलितदोषत्रयेणैको भेदः। मृत्तिकाभिः इति—मृद्भक्षणेनैकः, एवं पञ्च प्रकाराः पाण्डुरोगभेदाः बोद्धव्याः। मृत्तिकाभिः इति बहुवचनत्वेन बह्व्यो मृत्तिका दोषप्रकोपविशेषेण दर्शिताः, तथा हि—"मृत्तिकाऽदनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः। कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम्॥ कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं च रूक्षयेत्॥" (च० चि० पाण्डु०) इति। प्रसङ्गतश्च तत्स्वरूपं सुश्रुतोक्तमाह—"या पीतवर्णा मधुरा कषाया क्षारा मधुक्षारगुणोपपन्ना। रक्ता च तिक्ता कटुका च नीला सिता च माधुर्यगुणा सदा स्यात्॥" * इत्युक्तत्वात्॥२०॥

* मुद्रितसुश्रुतग्रन्थेषु श्लोकोऽयं न दृश्यते, चरकवाग्भटहारीतेष्वपि तथा।

एकैककामला कुम्भकामला-हलीमकाना विवरणम्।—

"—तथैका कामला मता।
स्यात् कुम्भ-कामला चैका तथैकञ्च हलीमकम् ॥२१॥

त्रिविधरक्तपित्तानां विवरणम्।—

रक्तपित्तं त्रिधा प्रोक्तमूर्द्ध्वगं कफसम्भवम्।
अधोग मारुतात् ज्ञेयं तद्द्वयेन द्विमार्गगम् ॥२२॥

पञ्चकासाना विवरणम्।—

कासाः पञ्च समुद्दिष्टास्ते त्रयस्तु त्रिभिर्मलैः।
उर क्षताच्चतुर्थः स्यात् क्षयाद्धातोश्च पञ्चमः ॥२३॥

तथैका कामला मतेति।—उपेक्षित पाण्डुरोग एव कामलाख्यो भवति, तदुक्तं—"पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते। तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते॥" (च० चि० पाण्डु०) इति। रोगाय कामलाख्यरूपायेत्यभिप्राय। स्यात् कुम्भकामला चैकेति—कुम्भकामलाऽपि एका भवति, कामलाया अवस्थान्तरं कुम्भकामलेत्युच्यते, यत,—"कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" (च० चि० पाण्डु०) इत्यादिवचनात्। एकञ्च हलीमकमिति—तदपि पाण्डुरोगावस्थायामेव भवति, तदुक्तं—'यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितः श्यावपीतकः। बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः॥ स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिर्भ्रमः। हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः॥" (च० चि० पाण्डु०) इति ॥ २१ ॥

रक्तपित्तमिति।—रक्तञ्च पित्तञ्चेति सुश्रुत। चरके तु—रागप्राप्तं पित्तं रक्तपित्तमित्युच्यते, यदुक्तं—"रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभि' (च० चि० रक्तपि०) इति। उभयत्रापि न कश्चिद्दोष। ऊर्द्ध्वगमिति—नासास्यकर्णाक्षिरन्ध्रेषु। अधोगमिति—मेढ्रयोनिगुदमार्गेषु। तद्द्वयेन द्विमार्गगमिति—तद्द्वयेन कफवाताभ्यां, द्विमार्गगमित्यूर्द्ध्वाध प्रवृत्तिपरम्। एके "तद्द्वयेन त्रिमार्गगम्" इति पठन्ति, तत्र—रोमकूपेभ्योऽपि तत प्रवर्त्तते इति व्याख्यानयन्ति, तदुक्तं—"कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत प्रवर्त्तते" (वा० नि० ३ अ०) इति ॥ २२ ॥

कासा इति।—कसन कास, "भिन्नस्वर कासति शुष्कमेव" (रो० वि० कास०) इति सुश्रुतवचनात्। तथा हि—"प्राणो ह्युदानानुगत प्रदुष्ट सम्भिन्नकांस्यस्वन-

पञ्चक्षयाणां विवरणम्।—

क्षयाः पञ्चैव विज्ञेयास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयश्च ते।
चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमः स्यादुरःक्षतात्॥२४॥

षट्शोषाणां विवरणम्।—

शोषाः स्युः षट्प्रकारेण स्त्रीप्रसङ्गाच्छुचो व्रणात्।
अध्वश्रमाच्च व्यायामात् वार्द्धक्यादपि जायते॥ २५॥

तुल्यघोषः। निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः॥" (रो० वि० कास०) इति।* पञ्चेति—पञ्च प्रकाराः।' ते के प्रकाराः ? इत्यत आह, ते त्रयस्तु त्रिभिर्मलैरिति—ते कासाः त्रिभिर्मलैस्त्रिभिर्दोषैस्त्रय एव कथिताः। उरःक्षताच्चतुर्थ स्यादिति—उरसि प्रहार इव वेदनाविशेषादुरःक्षतकाससंज्ञा, तथा ह्युक्तम्—"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः। रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्॥ स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनेव चोरसा॥" (सु० उ० ५२ अ०) इति। क्षयाज्जातोऽपि पञ्चम इति—धातवो रसाद्याः तेषां क्षयान्नाशात्। एके धातोरित्येकवचनत्वेन शुक्रक्षयादिति व्याख्यानयन्ति, तत् प्रतिलोमानुलोमेन धातुक्षय उक्तः न दोषः, तदुक्तम्—"अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः। क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः॥" (सु० उ० ४१ अ०) इत्यादिदर्शनात्॥ २३॥

क्षया इति।—उपेक्षितकासात् क्षयो भवतीति एके, "कासात् सञ्जायते क्षयः" (च० नि० अपस्मार०) इत्युक्तत्वात् कदाचित् क्षयत्वे, न तु नियतमेव। क्षयोऽपि राजयक्ष्मसंज्ञः कथ्यते, तदुक्तं—"राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः। तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः॥" (सु० उ० ४१ अ०) इति। पञ्चमः स्यादुरःक्षतादिति—उरःक्षतो रोगविशेषः सर्वत्र प्रतिपादितत्वात्॥ २४॥

शोषाः स्युः षट्प्रकारेणेति।—"शोषोऽपि क्षयभेदः स्यात्" इति वचनात्, यतः,—"शोषणाच्च रसादीनां शोष इत्युच्यते बुधैः। क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते॥" इति। षट्प्रकारा यथा, स्त्रीप्रसङ्गादिति—स्त्रीनिषेवणात्, अयं व्यवायशोषी कथितः। शुचः शोकात्, अयं शोकशोषी। व्रणादिति—शारीराऽऽगन्तुव्रणविशेषात्, यतः,—"रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात्। व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमो

---

* "भिन्नस्वर" इत्यादि श्लोकाश्च तथा "प्राणो हि" इत्यादि श्लोकश्च सुश्रुते स्वरूपतो न दृश्यते, दृश्यते च माधवनिदाने।

पञ्चश्वासाना विवरणम्।—

श्वासाश्च पञ्च विज्ञेया क्षुद्रः स्यात्तमकस्तथा।
ऊर्द्धश्वासो महाश्वासश्छिन्नश्वासश्च पञ्चमः॥ २६॥

पञ्चहिक्काना विवरणम्।—

कथिता. पञ्च हिक्कास्तु तास्तु क्षुद्राऽन्नजा तथा।
गम्भीरा यमला चैव महती पञ्चमी स्मृता॥ २७॥

नत॥" (सु० उ० ४१ अ०) अध्वश्रमादिति—अतिमार्गगमनजनितश्रमाच्च, अयमध्वशोषी। व्यायामादिति—शरीरायासजननकमस्वरूपात्। ननु व्यायामाध्वश्रमयोरायासजननसाधर्म्यात को भेद? उच्यते—व्यायामी यदा अकस्मादेवातिक्रियते तदैव भवति, मार्गगमनशीलत्वादेवाध्वशोष स्यात, तदक्तम—"अध्वशोषी च स्रस्ताङ्ग सम्भृष्टपरुषच्छवि" (सु० उ० ४१ अ०) इत्यदोष। वार्द्धक्यादिति—जराभिव्याप्तशरीरत्वात्, अय जराशोषी कथित, तदुक्त—"जराशोषी कृशो मन्दवीर्य्यबुद्धिबलेन्द्रिय" (सु० उ० ४१ अ०) इत्यादि॥ २५॥

श्वासाश्चेति।—श्वास इति—वेगवदूर्द्धवातत्वम्, यत,—'श्वासश्च भस्त्रिकाध्मान समवातोर्द्धगामिता" इति। पञ्चेति—पञ्चप्रकारा। ते के प्रकारा? इत्याह, क्षुद्र इत्यादि।—दुःखिनाङ्गप्रबाधकोऽल्पवातजनित क्षुद्रश्वासस्तु। प्रतिलोमेन वायुना ग्रीवा शिरश्च सङ्गृह्य तीव्रवेग करोति, स च तमसि निमग्न इव तिष्ठति, तेन तमकश्वास इति सञ्ज्ञा। यो दीर्घं श्वसिति ऊर्द्धदृष्टिश्च करोति इतस्ततो विभ्रान्तनेत्र स ऊर्द्धश्वासार्दित कथित। य शब्दवान् दुःखित उच्चै श्वसिति प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विशीर्णवाक् स महाश्वासपीडितोऽभिहित। यो विच्छिन्न श्वसिति सर्वप्राणेन पीडित आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्त स छिन्नश्वासार्दित इति॥२६॥

हिक्कामाह, कथिता इति।—त्वरित प्राणहरत्वेन हिक्का कथिता, तदुक्त—"काम प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा। यथा श्वासश्च हिक्का च हरत प्राणमाशु च॥" (च० चि० हिक्काश्वा०) इति। हिक्कास्वरूपन्तु घोषवत्त्वेन प्रतिपादितम्, यत,—"मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन्। स घोषवानाशु हिनस्त्यसून् यत. ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधै॥" (सु० उ० ५० अ०) इति। पञ्चेति—पञ्चप्रकारा। तान् प्रकारान् आह, क्षुद्रेति—या मन्दवेगे कृत्वा जत्रुमूलादेव प्रधावति सा क्षुद्रा नाम हिक्का कथिता। योऽतिप्रयुक्तपानान्ने पीडिता

चतुर्विधाग्निविकाराणां विवरणम् ।—

चत्वारोऽग्नेर्विकाराः स्युर्विषमो वातसम्भवः ।
तीक्ष्णः पित्तात् कफान्मन्दो भस्मको वातपित्तयोः ॥ २८ ॥

पञ्चारोचकानां विवरणम् ।—

पञ्चैवारोचका ज्ञेया वातपित्तकफैस्त्रिधा ।
सन्निपातान्मनस्तापात्—" ॥२९॥

वायुरुद्र्ध्वमागत्य हिक्कयति तामन्नजां विजात । या घोरा गम्भीरनादिनी नाभिप्रभवा सा गम्भीरा ज्ञेया । या चिरेण यमलैर्वेगैः कृत्वा प्रवर्त्तते शिरो ग्रीवाञ्च कम्पयति सा यमला नाम कथिता । या सतत प्रवर्त्तते मर्माण्युत्पीडयन्तीव सर्वगात्रप्रकम्पिणी च सा महती नाम हिक्का कथिता ॥ २७ ॥

चत्वार इति ।—अग्निश्चात्र जठराग्निः तज्जनितो विकारश्चात्र कुपितदोषवाच्यः, अत एव समाग्निग्रहणं नात्र कृतं दोषसाम्यत्वात्, यतः,—"समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते" (रो० वि० अग्निमा०) इति वचनात् । के ते चत्वारः ? इत्याह, विषम इत्यादि —यो भुक्तमन्नं कदाचिन्न पचति कदाचिदाश्वेव पचति स विषमः । यो मात्राति-मात्रमप्यन्नं सुखं पचति स तीक्ष्णः । यः स्वल्पमप्यन्नं न पचति स मन्द इति । भस्मकस्तु तीव्राग्निसंज्ञः, स च वातपित्तजनितः, तदुक्तम्—"अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निः क्षणात्स शोषयति प्रसह्य । भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मात्तस्मादयं भस्मकसंज्ञकस्तु ॥" इति ॥ २८ ॥

पञ्चेति ।—अरोचकस्तु पर्य्यायनामभिरेव त्रिधा कथितः, तद्यथा—सत्यामपि बुभुक्षायामभ्यवहारासामर्थ्यमित्यरुचिः, अभिलषितमप्यन्नं दीयमानं नाभ्यवहर-तीत्यनन्नाभिनन्दनम्, अन्नस्य श्रवणस्मरणदर्शनगन्धस्पर्शनैर्यदुद्विजते स भक्तद्वेषः, एवं त्रिविधोऽपि रोगश्चरकसुश्रुताभ्यामरोचकशब्देन सङ्गृहीतः । वृद्धभोजेन सञ्ज्ञान्तराण्यपि दर्शितानि, कानि तानि ? आह—"प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं जन्तोर्न स्वदते मुहुः । अरोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा च भोजनम् । द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥ यस्य नान्ने भवेत श्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते । कुपितस्य भयार्त्तस्य यश्च भक्तनिरोधजः ॥" इति ॥ २९ ॥

सप्तच्छर्दीनां विवरणम्।—

"—छर्दयः सप्तधा मताः।

त्रिभिर्दोषैः पृथक् तिस्रः क्रिमिभिः सन्निपाततः॥

घृणया च तथा स्त्रीणां गर्भाधानाच्च जायते॥ ३०॥

षट्स्वरभेदानां विवरणम्।—

स्वरभेदाः षडेव स्युर्वातपित्तकफैस्त्रयः।

मेदसा सन्निपातेन क्षयात् षष्ठः प्रकीर्त्तितः॥३१॥

षट्तृष्णानां विवरणम्।—

तृष्णा च षड्विधा प्रोक्ता वातात् पित्तात् कफादपि।

त्रिदोषैरुपसर्गेण क्षयाद्धातोश्च षष्ठिका॥३२॥

छर्दिमाह, छर्दय इति।—छर्दिर्वमनविशेषः। वेगे कृत्वा आननं छादयतीति छर्दिः, तदुक्तं—"छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः। निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः॥" (सु० उ० ४९ अ०) इति। क्रिमिभिरिति—क्रिमिरोगजनिता, तथा चोक्तं—"शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः। क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता॥" (सु० उ० ४९ अ०) इति। सन्निपातत इति—मिलितदोषत्रयात्। घृणया चेति—घृणया कृत्वा छर्दिर्भवतीत्यभिप्रायः, घृणा च पूत्यमेध्यादिगन्धास्वाद-नैरुत्पद्यते। घृणया चेति चकारात् बीभत्साद्यवलोकनाच्च भवतीति केचित्, तदुक्तं—"बीभत्सहेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात्" (सु० उ० ४९ अ०) इति। तथा स्त्रीणां गर्भाधानाच्च जायते इति—गृहीतगर्भायाः स्त्रियाश्छर्दिर्भवतीति, यतः,—"नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिद्रुतमश्नतः" (सु० उ० ४९ अ०) इत्यादिवचनात्॥३०॥

स्वरभेदा इति।—प्रकृतिरूपस्य स्वरस्यान्यथाभावः स्वरभेदः, स च षड्विधो भवति, वातादिभिः व्यस्तास्त्रयो भेदाः, मेदसा मेदोदुष्ट्यैको भेदः, सन्निपातेन मिलितदोषत्रयेण चैकः, क्षयात् क्षयरोगादेकः, धातुक्षयादेवेति केचित्॥३१॥

तृष्णेति।—तृष्णा पानीयस्याभिलाषः, तदुक्तं—"सततं यः पिबेद्वारि न तृप्तिमधिगच्छति। पुनः काङ्क्षति यस्तोयं तं तृष्णार्दितमादिशेत्॥" (सु० उ० ४८ अ०) इति। त्रिदोषैरिति—मिलितदोषत्रयेण। उपसर्गश्चागन्तुकः, स च क्षतादिशब्दवाच्यस्तेन जनिता उपसर्गिका। क्षयाद्धातोरिति—रसादिधातुक्षयात्। चकारात् सप्तमी तु भक्तोद्भवा इति मन्यन्ते केचित्, यदुक्तं—"स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु

चतुर्विधमूर्च्छानां विवरणम्।—

मूर्च्छा चतुर्विधा ज्ञेया वातपित्तकफैः पृथक्।
चतुर्थी सन्निपातेन—" ॥३३॥

एकैकभ्रम-निद्रा-तन्द्रा-सन्न्यास ग्लानीनां विवरणम्।—

"—तथैकश्च भ्रमः स्मृतः।
निद्रा तन्द्रा च सन्न्यासो ग्लानिश्चैकैकशः स्मृतः॥ ३४॥

तृषा करोति" (सु० उ० ४८ अ०)। अपरे लामसम्भवा वदन्ति, सा दोषजान्तर्गतेति अनुमानेन शार्ङ्गधरेण नात्र स्वीकृता इति ॥३२॥

मूर्च्छेति।—मूर्च्छा मोहसञ्ज्ञा विख्याता, यत,—"मोहो मूर्च्छेति तामाहु" (सु० उ० ४६ अ०) इत्यादि वचनात। सा चतुर्विधा चतुःप्रकारा दोषभेदेन भवति। एको भ्रम स्मृत इति—भ्रमस्तु रज पित्तानिलाद्भवति, स तु चक्रारूढस्येवायसवित्ति। निद्रादयश्चत्वार एकैकगणिता। निद्रेति—स्वपनम्, तथा हि—"यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मान क्लमान्विता। विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानव.॥" (च० सू० अष्टौनिन्दितीय०) इति। तन्द्राऽपि निद्राभेद, कथ भिन्नत्वेन पठ्यते? उच्यते, निद्रायामिन्द्रियमनोमोह, तन्द्रायामिन्द्रियमोह इत्यत्र भेद, तदुक्तम्—"इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्गौरव जृम्भण क्लम। निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रा विनिर्दिशेत्॥" (सु० शा० ४ अ०) इति। सन्न्यास इति—मूर्च्छादिभ्यो भिन्न एव, यत,—"वाग्देहमनसा चेष्टामाक्षिप्यातिबला मला। सन्न्यस्यन्त्यबल जन्तु प्राणायतनमाश्रिता॥ स ना सन्न्याससन्न्यस्त काष्ठीभूतो मृतोपम। प्राणैर्विमुच्यते शीघ्र मुक्त्वा सद्य फला क्रियाम्॥" (च० सू० विविधशोणितीय०) इति। ग्लानिरिति—* क्लमापरपर्य्यायसञ्ज्ञ, यदुक्त—"वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टन भ्रम। न चान्नमभिकाङ्क्षेत ग्लानि तस्य विनिर्दिशेत॥" (सु० शा० ४ अ०) इति। स च हेतुचतुष्टयाद्भवति, "ग्लानिरोज चयाद्दु खादजीर्णाच्च श्रमाद्भवत्" इत्यादिवचनात्। ननु माधवेन मूर्च्छा षड्विधा स्वीकृता, यथा—'वातादिभि' शोणितेन मद्येन च विषेण च। षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते॥" (सु० उ० ४६ अ०) इति,

---

* क्लम इति नामान्तर ग्लानेरायुर्वेदाप्रसिद्ध, ग्लानिक्लमयोर्भिन्नलक्षणत्वात्, लक्षणञ्च तयो. सौश्रुतशारीरे ४र्थाध्याये द्रष्टव्यम्। ग्लानिर्हर्षाभाव. इति तु टीकाकारा.।

सप्तमदानां विवरणम् ।—

मदाः सप्त समाख्याता वात-पित्त-कफैस्त्रयः ।
त्रिदोषैरसृजो मद्यात् विषादपि च सप्तम. ॥३५॥

चतुर्विधमदात्ययानां विवरणम् ।—

मदात्ययश्चतुर्द्धा स्यात् वातात् पित्तात् कफादपि ।
त्रिदोषैरपि विज्ञेय.—" ॥३६॥

एकैकपरमद पानाजीर्ण-पानविभ्रम-पानात्ययानां विवरणम् ।—

"—एकः परमदस्तथा ।
पानाजीर्णं तथा चैकं तथैकः पानविभ्रमः ॥
पानात्ययस्तथा चैको—" ॥३७॥

तत् कथमेव चतुर्विधा ? सत्यम्, * पित्तप्रभुत्वेन शोणितस्य पित्तकार्य्यत्वात् मद्य-विषयोश्च पित्तकोपत्वाच्च पित्तसम्भवायामेव शोणितादीनां मूर्च्छा ज्ञातव्येति न दोष, यत,—"मूर्च्छा पित्ततम प्राया" (सु० शा० ४ अ०) इत्यादिवचनात् ॥३३।३४॥

मदा इति।—चित्तविस्मृतिलक्षणो मद, यथा पूगदृष्टकोद्रवभक्षणादौ चित्तऽनवस्थिति, तद्वत विद्यादिति। त्रिदोषैर्मिलितदोषत्रयै। असृज अतिरुधिरकोपात, कोपोऽस्य पित्तवत्। एके असृज असृग्दरादिति व्याख्यानयन्ति, यत —"असृग्दरो भवेत् सर्वः साङ्गमर्दः सवेदन। तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्य भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा ॥" (सु० शा० २ अ०) इति। मद्यादिति—मद्यपानात, आसवारिष्टादीनां पानेन मद्याभिसंज्ञो मद इत्यभिप्राय। विषादिति—विषभक्षणात सर्पादिविषाक्रान्तादप्यपि ॥३५॥

मदात्यय, इत्यादि।—यथोक्तविधिविपर्य्ययेण सेव्यमान मद्यं विकाराय भवति स विकारो मदात्ययशब्देन वाच्य, यत,—'ये विषस्य गुणा प्रोक्तास्ते मद्येऽपि प्रतिष्ठिता। तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्यय ॥" इति। त्रिदोषैरिति—मिलितदोषत्रयेण ॥३६॥

एक परमदस्तथेति।—परमदादयश्चत्वारो मदात्ययभेदा उक्ता भिन्नलक्षणत्वात। तथेति ग्रहणेन दोषत्रयाभेदभिन्ना (?) एतेऽपि बोद्धव्या। लक्षणान्यपि यथा—

---

* "पित्तप्रभुत्वेन—" इत्यादिग्रन्थस्थले पित्तस्य प्रभुत्वेन शोणितकोपस्य पित्तकार्य्यत्वात् मद्यविषयोश्च पित्तप्रकोपकत्वेन पित्तसम्भवाया शोणितादिजन्या इत्यादि पाठ. सङ्गत: ।

सप्तदाहाना विवरणम्।—

"—दाहा सप्त मतास्तथा।
रक्त-पित्तात्तथा रक्तात्तृष्णाया: पित्ततस्तथा॥
धातुक्षयान्मर्मघाताद्रक्तपूर्णोदरादपि॥ ३८॥

षडुन्मादाना विवरणम्।—

उन्मादा षट् समाख्यातास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयश्च ते।
सन्निपाताद्विषात् ज्ञेय' षष्ठो दु.खेन चेतस:॥ ३९॥

"श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च। लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञास्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेद॥ आध्मानमुग्रमथ चोद्गिरण विदाह पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि। हृल्लासतोद-कफसंस्रवकण्ठधूमा मूर्च्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदाहा। द्वेष सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु त पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीरा। क्षीणोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाह तैल-प्रभास्यमतिपानहत त्यजेत्तु॥" (रो० वि० मदात्यया०) इति॥३७॥

दाहा इति।—दह्यते इति दाह, यत,—"त्वच प्राप्त स पानोष्मा पित्तरक्ताभि-मूर्च्छित। दाह प्रकुरुते घोर पित्तवत्तत्र भेषजम्॥" (सु० उ० ४७ अ०) इति। तथा रक्तादिति—उद्रिक्तशोणितात्। तृष्णाया इति—तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे सति तेज समुद्धत भवतीत्यर्थ। पित्तत इति—विकृतपित्तात पित्तज्वरसमो दाहो भवतीति। धातुक्षयादिति—रसादिधातूना क्षीणत्वादतीव दाहो भवति। मर्मघातादिति—मर्माभिघातजनितोऽपि दाहो भवति। रक्तपूर्णोदरादिति—रक्तेन * उदरपूर्णत्वा-द्दाहो भवति। † दाहेन पीडित जिह्वा निष्कृष्य वेपते इति लक्षणोक्तत्वात॥३८॥

उन्मादा इति।—धीविभ्रमसञ्ज्ञो वातादिना जनित उन्माद इति प्रसिद्ध, तदुक्तं—"मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिता। मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तित॥" (सु० उ० ६२ अ०) इति। विषादिति—विषाभिव्याप्तशरीरत्वात्।

---

* उदरशब्देनात्र कोष्ठोऽभिप्रेत, सुश्रुतादौ "असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्य: स्यात् सुदुस्तर" इत्युक्ते.।

† लक्षणमिद तृष्णानिरोधजदाहस्य, न तु रक्तपूर्णोदरजदाहस्य, तथा च—"तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे तेज समुद्धतम्। सबाह्याभ्यन्तर देह प्रदहेन्मन्द-चेतस.॥ सशुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वा निष्कृष्य वेपते॥" (सु० उ० ४७ अ०) इति।

विंशतिभूतोन्मादाना विवरणम ।—

भूतोन्मादा विंशतिः स्युस्ते देवाद्दानवादपि ।
गन्धर्वात् किन्नरात् यक्षात् पितृभ्यो गुरुशापतः ॥४०॥
प्रेताच्च गुह्यकाद्वृद्धात् सिद्धाद्भूतात् पिशाचतः ।
जलाधिदेवतायाश्च नागाच्च ब्रह्मराक्षसात् ॥
राक्षसादपि कुष्माण्डात् कृत्या-वेतालयोरपि ॥४१॥

चतुर्विधापस्माराणा विवरणम ।—

अपस्मारश्चतुर्द्धा स्यात् समीरात् पित्ततस्तथा ।
श्लेष्मणोऽपि तृतीय' स्याच्चतुर्थः सन्निपातत. ॥४२॥

षष्ठी दु खेन चेतस इति—दु खन्तु त्रिविधम, आध्यात्मिकम, आधिभौतिकम्, आधिदैविकमिति । ननु तद्दुखसयोगा व्याधय इत्युच्यते, तत् कथ भूतोन्मादा. कथिता. ? दु खेनैवेति प्राप्तार्थत्वात् , सत्यम् , दु खजनका अन्येऽपि भावा सन्ति , यथा धनबन्धुनाशादय , यदुक्त—"चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथाऽन्यैर्विनाशितश्च धनबान्धवसङ्क्षयाद्वा । गाढं क्षते मनसि च प्रियया वियोगाद्यैत चोत्कटतरो मनसो विकार ॥" (सु० उ० ६२ अ०) इति , एतदभिप्रायेण स्याददोष ॥३९॥

भूतोन्मादा विंशतिरिति ।—तद्विंशतेर्विवरणमाह, ते देवाद्दानवादपीत्यादि ।—देवा देवग्रहा', तेन गणमातृकादयोऽपि ग्राह्या । दानवा असुरा, पापबुद्धयो देवशत्रव इत्यर्थ । गन्धवा देवगायका । किन्नरास्तद्भेदा विख्याता । यक्षा धनदादय । पितर. अग्निष्वात्तादय । गुरवो ब्राह्मणा वृद्धादयश्च । प्रेता प्रसिद्धा । गुह्यका देवयोनय । सिद्धा सनकादय । भूता विख्याता । पिशाचा पिशिताशना । जलाधिदेवता प्रतीता । नागा शेषनागप्रभृतय । ब्रह्मराक्षसा राक्षसभेदा । राक्षसा रावणादय । कुष्माण्डा अपि राक्षसभेदा । कृत्या प्रसिद्धा, ताश्च मन्त्रादिमारणात्मकरूपा । वेतालाश्च देवयोनय इति । एते ग्रहास्तु यदा शरीर प्रविशन्ति तदा भूतोन्मादा इति सज्ञयाऽभिहिता भूतचेष्टाकरत्वेनादृष्टत्वात , तदुक्त—"दर्पणादीन् यथा च्छाया शीतोष्ण प्राणिनो यथा । स्वमणि भास्करश्चार्चिश्च यथा देहञ्च देहधृक् । विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणम् ॥" (सु० उ० ६ अ०) इति ॥४०।४१॥

अपस्मार इति ।—हतस्मृते पुरुषस्य तम प्रवेश इव तथा सरम्भश्च अपस्मार इत्यभिहित. , तथा चोक्त—"तम प्रवेश. सरम्भा ,दोषोद्रेकहतस्मृते. । अपस्मार

चतुर्विधामवातानां विवरणम्।—

चत्वारश्चामवाताः स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा।
चतुर्थः सान्निपातेन—" ॥४३॥

अष्टशूलानां विवरणम्।—

"—शूलान्यष्टौ बुधा जगुः।
पृथग्दोषैस्त्रिधा द्वन्द्व-भेदेन त्रिविधान्यपि॥
आमेन सप्तमं प्रोक्तं सन्निपातेन चाष्टमम्॥ ४४ ॥

अष्टपरिणामशूलानां विवरणम्।—

परिणामभवं शूलमष्टधा परिकीर्त्तितम्।
मलैर्यैः शूलसङ्ख्या स्यात्तैरेव परिणामजम्॥४५॥

इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः॥" (रो० वि० अपस्मार०) इति। चतुर्द्धा स्यादिति—अत्र समीरादिति अनिलकोपात्। सन्निपातत इति—मिलितदोषत्रयात्॥४२॥

चत्वारश्चामवाता इति।—आमेन दुष्टो वात आमवातः, यद्वा—आमसम्पृक्तो दुष्टो वात आमवात इति, तद्द्वयमसङ्गतं कारणत्वात् (?) किन्तु दुष्टामवातयोः संयोगश्चामवात इति कथितः, यदुक्तं—"युगपत् कुपितावन्तस्त्रिकसन्धिप्रवेशकौ। स्तब्धं वा कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते॥" (रो० वि० आमवात०) इति। एके द्वन्द्वजभेदान् कथयन्ति, यतः,—"एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते। सर्वदेहचरः शोथः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः॥" (रो० वि० आमवात०) इत्यादिवचनात्॥४३॥

शूलानीति।—शूलनिखातवत् वेदनाजनकत्वात् शूलसञ्ज्ञा, यतः,—"शङ्कुस्फोटनवत् तस्य यस्मात् तीव्राश्च वेदनाः। शूलासक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्माच्छूलमिहोच्यते॥" (सु० उ० ४२ अ०)। इति। द्वन्द्वभेदेन द्विदोषजनितेनात्र त्रयो भेदाः। आमेनापरिपक्वरसेन वातकारणत्वात्, यतः,—"सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः" (रो० वि० शूल०) इति॥४४॥

परिणामभवं शूलमिति।—परिणामकालसम्बन्धि परिणामशूलं, तच्चोक्तशूलसञ्ज्ञाकैरेव बोद्धव्यम्। सञ्ज्ञान्तरैरप्येतच्च दर्शितम्, तद्यथा—"भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्। केचिदन्नद्रवं प्राहुरन्ये तत् पक्तिदोषजम्॥ पक्तिशूलं वदन्त्येके केचिदन्नविदाहजम्॥" इति॥४५॥

एकैकान्नद्रव-जरत्पित्तशूलयोर्विवरणम्।—

अन्नद्रवभवं शूलं जरत्पित्तभवं तथा।
एकैकं गणितं सुज्ञैः—" ॥४६॥

त्रयोदशोदावर्त्तानां विवरणम्।—

"—उदावर्त्तास्त्रयोदश।
एकः क्षुन्निग्रहात् प्रोक्तस्तृष्णारोधाद्द्वितीयकः॥ ४७॥
निद्राघातात्तृतीयः स्याच्चतुर्थः श्वासनिग्रहात्।
छर्दिरोधात् पञ्चमः स्यात् षष्ठः क्षवथुनिग्रहात्॥४८॥
जृम्भारोधात् सप्तमः स्यादुद्गारग्रहतोऽष्टमः।
नवमः स्यादश्रुरोधाद्दशमः शुक्रधारणात्॥४९॥
मूत्ररोधान्मलस्यापि रोधात् वातविनिग्रहात्।
उदावर्त्तास्त्रयश्चैते घोरोपद्रवकारकाः॥५०॥

एवञ्चान्नद्रवभवं शूलमेव पृथक् गणितं लक्षणान्तरबलात्, तदुक्तं—"जीर्णे जीर्य्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते। पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन च॥ न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः॥" (रो० वि० शूल०) इति। पिष्टाकृति-द्रवरूपो यो मूत्रमार्गेण स्रवेत् सोऽन्नद्रवसंज्ञ इति केचित्, तन्न सर्वमतम्। जरत्पित्त-भवं शूलमिति—जरत्पित्तमम्लपित्तम्, अम्लशूलमित्यन्ये॥४६॥

उदावर्त्ता इति।—उद्धृतेन वेगविधारणेनावृतस्य वायोर्वर्त्तनमित्युदावर्त्तः, अथवा —वायोरूर्द्ध्वमावर्त्तो गमनमित्युदावर्त्तः, अत्र सर्वेषु वायुरेव कारणम्, तदुक्तं— "सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः। वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये॥" (सु० उ० ५५ अ०) इति। त्रयोदशविधानां विवरणमाह, एकः क्षुन्निग्रहादित्यादि।— क्षुत् भोजनेच्छा तस्या निग्रहो धारणमिति भावः। एवं तृषा पानीयस्याभिलाषः। निद्रा स्वप्नेच्छा। श्वासः उच्छ्वासः। छर्दिर्वमनम्। क्षवथुश्छिक्का। जृम्भा जम्भणं प्रसिद्धम्। उद्गारो वातोद्गिरणम्। अश्रु नेत्राम्बुसञ्ज्ञम्। शुक्रं रेतः। मूत्रं प्रसिद्धम्। मलं पुरीषम्। वातविनिग्रहादिति—अधोवातरोधात्। एवं त्रयोदश व्याख्याताः। एतेषां मध्ये ये मूत्रविनिग्रहणादयस्ते घोरोपद्रवकारका ज्ञातव्याः। घोरोपद्रवकारका इत्यनेन मारणात्मकरूपा इत्यभिप्रायः। ननु * चतुर्दशविधा उदावर्त्ता अन्यत्र प्रति-

---

* चतुर्दशविधा उदावर्त्ताः चरकादौ कुत्रापि नोक्ताः, सर्वेष्वेव तन्त्रेषु

द्विविधानाहस्य विवरणम्।—

आनाहो द्विविधो ज्ञेय एकः पक्वाशयोद्भवः।
आमाशयोद्भवश्चान्यः प्रत्यानाहः स कथ्यते॥५१॥

एकविधोरोग्रहस्य विवरणम्।—

उरोग्रहस्तथा चैको—"

पञ्चहृद्रोगाणां विवरणम्।—

"—हृद्रोगाः पञ्च कीर्त्तिताः।

पादिता, तथा हि—"वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृट्क्षुधाम्। निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाश्रुच्छर्द्दिरेतसाम्॥" (वा० सू० ४ अ०) इत्यादिना, तत् कथमत्र त्रयोदश भेदाः? उच्यते, श्रमेण श्वास उत्पद्यते तस्य धारणमिति व्याख्याया श्वासान्तर्गतः एव श्रमभेदोऽत्र दर्शितः। उद्गारस्थाने कास इति केचित् वातकारणत्वादिति॥४७—५०॥

आनाह इति।—* आनाह उदरपूरणलक्षणः, स च वातोत्कटदोषैर्जनितः, आमाशयोद्भवत्वात् न स्वतन्त्रेण वायुना, अन्यथा प्रत्यानाहे तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहादयः कथं सम्भवन्ति? तथा चोक्तं—"तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः। आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भ उद्गारविघातनञ्च॥" (सु० उ० ५६ अ०) इति वदन्ति। "एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्" इत्यभिप्रायेण वातकोपेन पित्तकफावपि प्रकुपितौ भवत इति॥५१॥

उरोग्रह इति।—उरो गृहीतमिव मन्यते, तत् कफमारुताद्भवति, तथा हि—"श्वासं मासं यकृत्प्लीह्नो सद्यो वृद्धिं यदा गतम्। उरोग्रहं तदा कुक्षौ कुरुतः कफमारुतौ॥" इति। हृद्रोगाः पञ्च कीर्त्तिता इति।—हृदि रोगो हृद्रोगः, हृदि

त्रयोदशविधा उक्ता, टीकाकारस्येयमाशङ्का सर्वथैव भित्तिहीना, "श्रमश्वास" इति वाग्भटीयवाक्यस्य एकविधहेतुत्वेन गणनात्।

* आनाहोऽत्र आध्मानार्थक इति मन्ये, शास्त्रे प्रत्यानाहाख्यरोगादर्शनात्, वातव्याधिविवरणे आध्मानशब्दादर्शनाच्च, न तु "आमं शकृद्वा" इत्यादिलक्षणक आनाहः, एवञ्च "तृष्णाप्रतिश्याय" इत्यादि टीकाकारोक्तिः न सङ्गच्छते इति, किञ्च एष एव आनाहः "आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण" इत्याद्युक्तलक्षणक आनाहः ग्रन्थकर्त्तुरभिप्रेतश्चेत् शकृज्जस्यैव आनाहसञ्ज्ञता केवलवातजन्यत्वञ्च तथा आमजस्य

वातादिभिस्त्रय. प्रोक्तास्तुर्थः सन्निपातत. ॥
पञ्चमः क्रिमिसञ्जातः—" ॥५२॥

अष्टोदराणां विवरणम् ।—

"—तथाऽष्टावुदराणि च ।
वातात् पित्तात् कफात्त्रीणि त्रिदोषेभ्यो जलादपि ॥
प्लीह्नः क्षतात् बद्धगुदादष्टमं परिकीर्त्तितम् ॥५३॥

बाधेत्यन्ये, यदुक्त—"दूषयित्वा रस दोषा विगुणा हृदय गता। हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोग त प्रचक्षते ॥" (सु० उ० ४३ अ०) इति। पञ्चम क्रिमिसञ्जात इति—क्रिमिरोगात् पञ्चमो हृद्रोगो भवतीत्यर्थं, तत्रोक्तत्वात, तद्यथा—"ज्वरो विवर्णता शूल हृद्रोग सदन भ्रम। भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमि-लक्षणम् ॥" (सु० उ० ५४ अ०) इति ॥५२॥

तथाष्टावुदराणि चेति।—अत्रोदरस्थो रोगोऽप्युदरशब्देन वाच्यस्तद्गतत्वात; यत,—"तात्स्थ्यात्तद्धर्मताध्यासात् तत्समीपतयाऽपि च। तत्साहचर्य्याच्छब्दानां वृत्तिरेषा चतुर्विधा ॥" इति। तत्र वातादीना पृथक् त्रयो भेदा, तेन वातोदर पित्तोदर श्लेष्मोदरञ्च। त्रिदोषेभ्य इति—मिलितदोषत्रयाच्चतुर्थ, अस्य सन्निपातोदरस्य दूष्योदरं नामान्तर वदन्त्येके, तदुक्त—"स्त्रियोऽन्नपान नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्त-मसाधुवृत्ता। यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गराश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा ॥ तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषा कुर्य्युः सुघोर जठर त्रिलिङ्गम्। तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषत: कुप्यति दह्यते च ॥ स चातुरो मुह्यति हि प्रसक्त पाण्डु' कृश शुष्यति तृष्णया च। दूष्योदर कीर्त्तितमेतदेव—" (सु० नि० ७ अ०) इति। जलादपि जलपानात, अप्रशस्तजलपानादित्यभिप्राय। अस्यापि दकोदरसञ्ज्ञा प्रवदन्ति, यदुक्त—"य स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढ। पिबेज्जल शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु दकोदर पूर्ववद-भ्युपैति ॥" (सु० नि० ७ अ०) इति। प्लीह्न इति प्लीहवृद्धे प्लीहोदरसञ्ज्ञा, प्लीहा "सनहवा" शब्दवाच्य। अस्य भेदो यकृद्दाल्युदरम, तथा च—"विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य

प्रत्यानाहसञ्ज्ञता कफवातजत्वञ्च युज्यते, एवञ्च, "आनाह उदरपूरणलक्षण:, स च उत्कटवातेन जनित, प्रत्यानाहश्च आमाशयोद्भवत्वात् न स्वतन्त्रेण वायुना, अन्यथा तत्र तृष्णाऽतिमात्राय—" इत्यादिरूपपाठकल्पन सङ्गतम् इति सुधीभिर्विवेच्यम्।

अष्टगुल्मानां विवरणम्।—

गुल्मास्त्वष्टौ समाख्याता वात-पित्त-कफैस्त्रयः।
द्वन्द्वभेदास्त्रयः प्रोक्ताः सप्तमः सन्निपाततः॥
रक्तादष्टमकः ख्यातो—" ॥५४॥

जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च। प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति॥ तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र। मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः॥ सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रवृद्धे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव॥" (रो० वि० उदर०) इति। क्षतादिति—प्रहारकण्टकादिभिः, ततः परिस्राव्युदरमिति संज्ञा, यदुक्तं—"शल्यं तथाऽन्नोपहितं यदन्त्रं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा। तस्मात् स्रुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः॥ नाभेरधश्चोदरवृद्धिमेति निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम्। एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध॥" (रो० वि० उदर०) इति। बद्धगुदादिति—अष्टममुदरञ्च बद्धोदरसंज्ञमिति, बद्धगुदोदरमित्यन्ये, यतः,—"यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत्। सञ्चीयते तस्य मलः सदोषः शनैः शनैः सङ्करवच्च नाड्याम्॥ निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम्। हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति॥" (रो० वि० उदर०) इति॥५३॥

गुल्मास्त्विति।—कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणः गुटिकाकारं गोलमिति प्रसिद्धम्, यदुक्तं—"हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाऽचलः। वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः॥" (सु० उ० ४२ अ०) इति। ते तु वातादिभेदेन पृथक् त्रयो गणिताः। द्वन्द्वभेदादिति—द्विदोषजनितास्त्रयः। सप्तमः सन्निपाततः इति—सप्तमो गुल्मो मिलितदोषत्रयाद्भवति। रक्तादष्टमकः इति—दुष्टरुधिरादष्टमो गुल्मो भवतीत्यर्थः, स च प्रायशः स्त्रीणाञ्च प्रसूत्यनन्तरं भवति, तदुक्तं—"नवप्रसूताऽहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा। वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम्॥" (सु० उ० ४२ अ०) इति। ननु माधवेन पञ्चधा गुल्मो लिखितः, तत् कथमष्टविधः? सत्यम्, माधवेन तु * पञ्चस्थानविशेषेण पञ्चधा

* पञ्चस्थानविशेषेण पञ्चधा कथितः इति तु न सम्यक्, "स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः। पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः॥" (रो० वि० गुल्म०) इत्यनन्तरोक्तेः, वातपित्तकफसन्निपातरक्तजभेदेन पञ्चविधो गुल्मः माधवेन निर्दिष्ट इति।

त्रयोदशमूत्राघातानां विवरणम् ।—

"—मूत्राघातास्त्रयोदश ।

वातकुण्डलिका पूर्वो वाताष्ठीला ततः परः ॥५५॥

वातवस्तिस्तृतीयः स्यान्मूत्रातीतश्चतुर्थकः ।

पञ्चमो मूत्रजठरः षष्ठो मूत्रक्षयः स्मृतः ॥ ५६ ॥

मूत्रोत्सङ्गः सप्तमः स्यात् मूत्रग्रन्थिस्तथाऽष्टमः ।

मूत्रशुक्रन्तु नवमो विड्घातो दशमः स्मृतः ॥५७॥

मूत्रसादश्चोष्णवातो वस्तिकुण्डलिका तथा ।

त्रयोऽप्येते मूत्राघाताः पृथक् घोराः प्रकीर्त्तिताः ॥५८॥

कथित, तथा हि—"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याऽऽहारविहारतः । कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥ तस्य पञ्चविध स्थान पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ॥" (रो० वि० गुल्म०) इति । अत्र तु चिकित्सार्थं द्वन्द्वभेदास्त्रयो गणिता इत्यदोष, यत,—निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलाबलञ्च । व्यामिश्रलिङ्गानपराश्च गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥" (च० चि० गुल्म०) इति ॥५४॥

मूत्राघाता इति ।—मूत्रस्याभिघातो मूत्राघात । आघातो वेदनाविशेषवान् मूत्रनिरोध इत्यपरे । स च वातादिदोषजनित । त्रयोदश इत्यस्य विवरणमाह, वातकुण्डलिका पूर्वं इत्यादि ।—पूर्वं, प्रथम वातकुण्डलिका कथिता, तद्यथा—यत्र सवेदनो वायुर्वस्तौ मूत्रमाविश्य कुण्डलीवत् विगुणो भूत्वा सञ्चरति सा वातकुण्डलिका ज्ञेया । वाताष्ठीला तत पर इति—तत पर द्वितीय, यत्रानिल पाषाणग्रन्थिवत् वस्तौ उन्नतमुन्नत मूत्रविण्मार्गरोधिन व्याधि कुर्यात सोऽष्ठीलाशब्दवाच्य । अयन्तु वातरोगे पठिताष्ठीलायाः वस्तिगतत्वाद्भिन्न । वस्तिकुक्षिनिपीडितो यत्र मूत्रसङ्गो भवेत स वातवस्ति । यत्र मूत्र चिर तिष्ठति शीघ्र न प्रवर्त्तते मन्द वा प्रवर्त्तते स मूत्रातीत । यत्र नाभेरधस्तात् तीव्रवेदनमाध्मान भवति तन्मूत्रजठरं ज्ञेयम् । यत्र वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ सरुग्दाह मूत्रक्षय कुरुत स मूत्रक्षयो ज्ञेय । यत्र शनैरल्पमल्प सरुज नीरुजं वा मूत्रं स्रवेत् स मूत्रोत्सङ्ग । यत्रान्तर्वस्तिमुखे स्थिरोऽल्पो वृत्तो ग्रन्थि, अत्र तु अश्मरीतुल्यरुग्भवति स मूत्रग्रन्थि अश्मरी तु भिन्नदोषदूषितत्वात (?) । यत्र भस्मोदकप्रतीकाश स्थानाच्युत शुक्रं मूत्रयत प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते तन्मूत्रशुक्रमित्युच्यते । यत्र तु विट्संसृष्ट विड्गन्ध

अष्टमूत्रकृच्छ्राणां विवरणम्।—

मूत्रकृच्छ्राणि चाष्टौ स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा।
सन्निपाताच्चतुर्थः स्याच्छुक्र-कृच्छ्रञ्च पञ्चमम् ॥५९॥
विट्कृच्छ्रं षष्ठमाख्यातं घातकृच्छ्रञ्च सप्तमम्।
अष्टमञ्चाश्मरीकृच्छ्रं—" ॥६०॥

चतुर्विधाश्मरीणां विवरणम्।—

"—चतुर्द्धा चाश्मरी मता।
वातात् पित्तात् कफाच्छुक्रात्—" ॥६१॥

कृच्छ्रान्मूत्रयेत स विड्घात इति। यत्र सदाह रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं समसवर्णं वा मूत्रयेत स मूत्रसाद। यत्र कृच्छ्रात पुन पुन हारिद्रमथवा रक्त मूत्र मूत्रयेत स चोष्णवात। य शूलस्पन्दनदाहार्त्तो बिन्दु बिन्दु मूत्रयेत् पीडितस्तु धारा स्रवेत् तस्य वस्तिकुण्डलिका कथिता। त्रयोऽप्येते मूत्राघाता इति—त्रयस्तु मूत्रसादादय प्रत्याख्येया, ते तु घोरा बहुदुःखकरा इत्यर्थ ॥५५—५८॥

मूत्रकृच्छ्राणीति।—मूत्रस्य कृच्छ्रेण महता दुःखेन प्रवृत्तिर्मूत्रकृच्छ्रम्, तच्चाष्टविध भवति, वातादिभि पृथक् त्रयो भेदा। सन्निपाताच्चतुर्थ। यत्र तु वस्तिमेहनशूलं भवति सशुक्र मूत्रयेत तत्तु शुक्रकृच्छ्रम्। यत्र पुरीषाघातात विगुणता गतो वायुराध्मानशूले करोति तत विट्कृच्छ्रम्। यच्च शल्येन मूत्रवाहिस्रोत स्वभिहतेषु सत्सु भृश दारुणं मूत्रकृच्छ्र भवति तत् घातकृच्छ्र ज्ञेयम्। अश्मरीवदश्मरीकृच्छ्र, तत् वस्तिमेहनशूलान्वित भवति। अश्मरीभेदोऽपि शर्करेति केचित, यत,—"अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे। विशेष शर्करायाश्च शृणु कीर्त्तयतो मम॥ पच्यमानाऽश्मरी पित्तात शोष्यमाणा च वायुना। विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता॥" (रो० वि० मूत्रकृच्छ्र०) इति। ननु मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोर्वस्तिगतदोषसाधर्म्यात को भेद? उच्यते, मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमधिक विबन्धस्त्वल्पः, मूत्राघाते तु विबन्धो बलवान् कृच्छ्रत्वमल्पञ्चेति भेद ॥५९।६०॥

चतुर्द्धा चाश्मरी मतेति।—या वस्तिगता पाषाणगुटिकावद्भवति सा अश्मरीशब्दवाच्या, तदुक्त—"विशोषयेद्वस्तिगत सशुक्र मूत्र सपित्त पवन कफ वा। यदा तदाऽश्मर्य्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गो॥" (च० चि० त्रिमर्मीय०) इति। क्रमोऽत्र प्रसङ्गतोऽपि लिख्यते, यथा—"अम्बु स्वच्छास्वपि यथा निषिक्तासु

विंशतिमेहेषु दशश्लेष्ममेहानां विवरणम् ।—

"—तथा मेहाश्च विंशतिः ।
इक्षु-मेहः सुरा-मेहः पिष्ट-मेहश्च सान्द्रकः ॥६२॥
शुक्र-मेहोदकाख्यौ च लाला-मेहश्च शीतकः ।
सिकताख्यः शनैर्मेहो दशेते कफ-सम्भवाः ॥ ६३ ॥

तत्र षट्पित्तमेहानां विवरणम् ।—

मञ्जिष्ठाख्यो हरिद्राख्यो नील मेहश्च रक्तकः ।
कृष्ण मेहः क्षार मेहः षडेते पित्त-सम्भवाः ॥६४॥

जले घटे । कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसम्भवस्तथा ॥" (सु० नि० ३ अ०) इति । सा अश्मरी चतुःप्रकारा भवति, वातपित्तकफात् शुक्रादिति । वातादीनां पृथक् त्रयो भेदाः । वातपित्तकफादित्यनेन त्रिदोषसम्भवेत्यपरे, यतः,—"नैकदोषाश्रयाः सर्वाः" (रो० वि० अश्मरी०) इत्यादिवचनात् । शुक्रादित—शुक्रधारणात् शुक्राश्मरी भवतीत्युच्यते, "शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् । स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥ शोषयत्युपसङ्गृह्य शुक्रं तत् शुक्रमश्मरी ॥" (वा० नि० ९ अ०) इति ॥६१॥

तथा मेहाश्च विंशतिरित्यादि ।—तथेति—वस्तिगतदोषत्वाद्ग्रहणम् । मेहः प्रमेहः, प्रकर्षेण मेदोमांसक्लेदादि मेहतीति प्रमेहः, तदुक्तं—"मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य । करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् सन्दूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ॥" (च० चि० प्रमेह०) इति । विंशतिरिति—विंशतिभेदाः, तद्यथा—इक्षुरसतुल्यम् इक्षुमेहः, तुल्यता मूत्रस्येत्यभिप्रायः । सुरा मदिराविशेषः, तत्तुल्यः सुरामेहः । पिष्टं तण्डुलकल्कः, तद्रसतुल्यः पिष्टमेहः । सान्द्रं घनम् आविलञ्च सान्द्रमेहः । शुक्रतुल्यः शुक्रमेहः । श्वेतवर्णमुदकसदृशमुदकमेहः । तन्तुबद्धमिव पिच्छिलं लालामेहः । बहुवारान्मधुरमतिशीतलं शीतमेहः । सान्द्रं सिकतारूपं सिकतामेहः । शनैः शनैः सकफं कृच्छ्रं शनैर्मेहः, एते दश भेदाः कफजा ज्ञेयाः । अथ पित्तजानाह—मञ्जिष्ठासलिलोपमं विस्रञ्च मञ्जिष्ठामेहः । सदाहं हरिद्रासन्निभश्च हरिद्रामेहः । सफेनमच्छं नीलवर्णञ्च नीलमेहः । विस्रमुष्णञ्च शोणितप्रकाशं रक्तमेहः । मसीनिभं कृष्णमेहः । स्रुतक्षारप्रतिमं क्षारमेहः, क्षारतोयसदृशमित्यर्थः, तदुक्तं—'गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण

तत्र चतुर्विधवातमेहानां विवरणम्।—

हस्ति-मेहो वसा-मेहो मज्ज-मेहो मधुप्रभः।
चत्वारो वातजा मेहा इति मेहाश्च विंशतिः॥६५॥

एकसोमरोगस्य विवरणम्।—

सोमरोगस्तथा चैकः—*

दशप्रमेहपिडकानां विवरणम्।—

"—प्रमेहपिड़का दश।
शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी॥६६॥

क्षारतोयवत्" (वा० नि० १० अ०), इति षट् पित्तजाः। इदानीं वातजानाह, हस्तिमेह इत्यादि।—मत्तमातङ्गवद्‌जस्रं प्रवृत्तः हस्तिमेहः। वसाप्रकाशं वसामिश्रं वा वसामेहः। मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेहः। मधु क्षौद्रं, तस्य तुल्यं तद्वर्णं वा मधुमेहः, इति चत्वारो वातजा ज्ञेयाः। इति मेहाश्च विंशतिरिति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण विंशतिर्मेहाः साध्या याप्या असाध्याः। ते चानेन प्रतिपादिताः, यदुक्तं—"साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् याप्याश्चतुष्कं पवनादसाध्यम्। समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते॥" (च० चि० प्रमेह०)। * ननु मधुमेहोऽन्यत्र पृथक् एकविंशतिको गणितः, तत् कथमत्र वातजेषु पठितः? सत्यम्, चिकित्सार्थं तु पृथगन्यत्रास्य ग्रहणं कृतम्, अत्रासाध्यत्वेन वातजेषु प्रमेहेष्वेवान्तर्भूतो दर्शितः दोषदूष्यरसवर्णसाधर्म्यात्, यतः,—"सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः। मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि॥" (सु० नि० ६ अ०) इति॥६२—६५॥

सोमरोग इति।—एकः सोमरोगः, स च मूत्रमार्गेण स्रवति, तथा हि—"आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च। मूत्रमार्गेण विमलाः सोमरोग इति स्मृतः॥" अस्य चिह्नमप्यतीव बलहानित्वेनोपलक्षितम्, तदुक्तं—"शरीरधारणाच्चापि सोम इत्यभिशब्दितः। तस्मात् सोमक्षयाद्देही निश्चेष्टश्च भवेत् सदा॥" इति।

---

* चरकसुश्रुतवाग्भटादिषु केष्वपि तन्त्रेषु मधुमेहः प्रमेहेषु एकविंशतित्वेन न गणितः, वातिकमधुमेहः विंशत्यन्तर्गत एव, अपरश्च प्रमेहोपेक्षाजनितः मधुमेहः प्रमेहावस्थाविशेष एव, तेन च न सङ्ख्यातिरेकः, अतः "अन्यत्र पृथक् एकविंशतिको गणितः" इति टीकाकारोक्तिः चिन्त्या।

मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी च विदारिका।
विद्रधिश्च दशैताः स्युः पिडका मेह-सम्भवाः ॥६७॥

शुक्रातीसारोऽस्य भेद इति मन्यन्ते केचित् द्रवदोषसाधर्म्यात्, यत,—"शुक्रातीसारमतिमैथुनतः प्रसूतं शुक्रोदतापपरिवर्जितमल्पमल्पम्। शङ्काविहीनमपि भीमगदस्य तस्य भेदं वदन्ति भिषजो मकरालयज्ञाः॥" इति। प्रमेहपिडका दर्शयति।—अप्रतिक्रियमाणात् प्रमेहात् पिडकास्तूत्पद्यन्ते। पिडका नानाकारा व्रणसंज्ञा एव, तथा ह्युक्तम्—"सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु" (वा० नि० १० अ०) "तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहाः" (च० सू० कियन्तःशिरसीय०) इति। वास्तु व्रणाधिष्ठानम्। कदाचिदन्यैषा, यत,—"विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः" (च० सू० कियन्तःशिरसीय०) इत्यपि। तासां स्वरूपं केषाञ्चिद्ज्ञापनार्थं लिख्यते। तत्र शराविका यथा—"अन्तोन्नता तु तद्रूपा निम्नमध्या शराविका" (रा० वि० प्रमेह०) इति। कच्छपिकामाह—"सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः" (सु० नि० ६ अ०) इति। जालिनीमाह—'जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता' (सु० नि० ६ अ०) इति। तन्त्रान्तरेऽपि "परस्पराभिसम्बद्धा पिडका चैकदेशजाः। पित्तोत्कटा दाहवती सूक्ष्मरुक् जालिनी मता॥" इति। विनतालक्षणमाह—"अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा। महती पिडका नीला विनता नाम सा स्मृता॥" (रा० वि० प्रमेह०) इति। अलजीमाह—"रक्ताऽसिता स्फोटचिता विज्ञेया त्वलजी भवेत्" (रा० वि० प्रमेह०) इति। मसूरिकामाह—"मसूराकृतिसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका" (सु० नि० ६ अ०) इति। सर्षपिकामाह—"गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी' (सु० नि० ६ अ०) इति। पुत्रिणीमाह—"महत्यल्पचिता ज्ञेया पिडका साऽपि पुत्रिणी" (सु० नि० ६ अ०) इति। विदारिकामाह—"विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका" (सु० नि० ६ अ०) तथा (वा० नि० १० अ०) इति। विद्रधिमाह—"विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा" (सु० नि० ६ अ०)। विद्रधिलक्षणयुक्तेत्यनेन विद्रधेरस्या अभेदो बोद्धव्यः। पिडकानामारम्भकानप्याह कश्चित्—"ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः" (सु० नि० ६ अ०) इत्यादि। पिडका प्रायेणाधःकाये भवन्ति, दोषदूष्याणामधःप्रक्रमात् रसायनीनां दौर्बल्याच्च ॥६६।६७॥

एकमेदोरोगस्य विवरणम्।—

मेदो-दोषस्तथा चैकः—"

नवशोथानां विवरणम्।—

"—शोथरोगा नव स्मृताः।

दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरभिघातात् विषादपि ॥६८॥

मेदोदोष इति।—मेदोवृद्धिजनितो दोषो मेदोदोषः, यद्वा—मेद एव दोषः, कारणे कार्योपचारात्। स तु यथा—"अव्यायामदिवास्वप्न-श्लेष्मलाहारसेविनः। मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्द्धयेत्॥" (मा० नि० मेदो०) इति। तच्च प्रायेण उदरस्थितं भवति, यदुक्तं—"मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेऽस्थिषु स्थितम्। अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत्॥" (मा० नि० मेदो०) इति। ननु मेद एव दोषः कथम्? तदुच्यते—"मेदसाऽऽवृतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः। मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु॥ क्षुद्रश्वासतृषामोह-स्वप्नक्रथनसादनैः। युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः॥" (मा० नि० मेदो०) इति। शोथरोगा इति।—शोथरोगा नव स्मृता इति—दोषभेदेन। शोथ एव रोगः शोथरोगः। अयमपि व्रणशोथाद्भिन्न एव केवलत्वङ्मांसमाश्रयत्वात्, यतः,—"रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःशिराः। नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम्॥ उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः॥" (मा० नि० १३ अ०) इति। अत एव शोथस्य त्वङ्मांसमेव स्थानं, व्रणस्य त्वष्टौ वास्तूनि, यदुक्तं—'त्वङ्मांसशिरास्नाय्वस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ व्रणवास्तूनि' (सु० सू० २२ अ०), अष्टसु व्रणवास्तुषु व्रणशोथस्य सम्भवत्वात्। नव स्मृता इति—शोथरोगस्य नव भेदाः। दोषैः पृथगिति—दोषत्रयात् त्रयो भेदाः। द्वयैरिति—मिलितदोषद्वयेनापि त्रयो भेदाः। सर्वैरिति—मिलितदोषत्रयेणाप्येक एको भेदः सन्निपातिकोऽयम्। अभिघातादिति—अभिघातः शस्त्रादिना छेदभेदक्षतभग्नादिकस्तेन प्रकुपितो वायुरपि मल प्रकोप्य शोथं भवति, यदुक्तम्—"अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः। हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः॥ रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्। भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः॥" (मा० नि० १३ अ०) इति। विषादिति—स्थावरजङ्गमात्मकविषप्रभावात्, यदुक्तं—"विषजः सविषप्राणि-परिसर्पणमूत्रणात्। दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि॥ विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात्। विषवृक्षानिलस्पर्शात् गरयोगावचूर्णनात्॥ मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः॥" (मा० नि० १३ अ०) इति ॥६८॥

सप्तवृद्धीनां विवरणम्।—

वृद्धयः सप्त गदिता वातात् पित्तात् कफेन च।

रक्तेन मेदसा मूत्रादन्त्रवृद्धिश्च सप्तमी॥ ६९॥

एकविधाण्डवृद्धेः विवरणम्।—

अण्डवृद्धिस्तथा चैका—"

एकगण्डमालाया विवरणम्।—

"—तथैका गण्डमालिका।

एकगण्डालज्या विवरणम्।—

गण्डालजी तु चैका स्यात्—" ॥७०॥

वृद्धय इति।—वृद्धिस्तु शोथोपलक्षितत्वात् शोथभेद एव, तथा हि—"क्रुद्धोऽनूर्द्ध्वगतवायुः शोथशूलकरश्चरन्। मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः॥ प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः। दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः॥" (वा० नि० ११ अ०) इति। सप्त सप्तप्रकारा भवन्ति, तद्यथा—वातपूर्णदृतिस्पर्शो वातवृद्धिः, पक्वोडुम्बरसङ्काशः पित्तवृद्धिः, कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् इत्यादिना श्लेष्मवृद्धिः। रक्तेनेत्यादि—दुष्टरक्तेन रक्तकृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च। मेदसेति—कफवद्वृन्ततालफलोपमश्च। मूत्रादिति—मूत्रधारणशीलस्य पानीयपूर्णदृतिवद्व्रजति सव्यथो मृदुश्च मूत्रजवृद्धिः। अन्त्रवृद्धिस्तु क्षुद्रान्त्रावयव यदा पवनो विगुणीकृत्य स्वस्थानात् अधो नयेत्, तदा वङ्क्षणसन्धौ ग्रन्थ्याभः श्वयथुर्भवेत् उपेक्षणाच्च कालान्तरेण आध्मानादियुता मुष्कवृद्धिरिति, यदुक्तम्—"अन्त्रं विगुणमादाय जन्तोर्नयति वङ्क्षणम्। वङ्क्षणात् तद्रुजायुक्तं फलकोषं प्रपद्यते॥" (भोज०) इति। अत एवास्य चापरो भेदो ब्रध्न इति कथितः ॥६९॥

अण्डवृद्धिस्तथा चैका इति।—एका अण्डवृद्धिस्तस्या एव भेदः, यत उक्तम्—"उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवती स वायुः" (वा० नि० ११ अ०)

* लक्षणमिदमन्त्रवृद्धेः वाग्भटेन माधवेन च कथितं न त्वण्डवृद्धेः। किञ्च, "अण्डवृद्धिस्तथा चैका" इति पाठ एव चिन्त्यः, वृद्धिशब्द अण्डवृद्धिवाचक एव सप्तविधवृद्ध्यतिरिक्ताण्डवृद्धिरेका सुश्रुतवाग्भटमाधवादीनां केनापि नोक्ता। अन्ये, या खलु वृद्धिः कालप्रकर्षात् वातजादिसप्तविधवृद्ध्यवस्थामतिक्रम्य अतीव प्रवृद्धा वर्त्तते सैवात्र अण्डवृद्धित्वेन गृहीता इति। परन्तु 'अण्डवृद्धिस्तथा चैका" इत्यत्र "गलगण्डस्तथा चैक" इति पाठकल्पनं सर्वथैव मनोरममिति।

नवग्रन्थीना विवरणम्।—

"—ग्रन्थयो नवधा मताः।

त्रिभिर्दोषैस्त्रयो रक्तान्छिराभिर्मेदसो व्रणात्॥

अस्थ्ना मांसेन नवम'—" ॥७१॥

इत्यादिना कुरण्डकशब्दवाच्यत्वेन, चिकित्सार्थं तु पृथगभिधानमात्रमस्य न दोष। तथैका गण्डमालिका इति।—गण्डमाला जातिश्च (?) एका स्यात्। गले गण्डकरूपा व्रणा एव गण्डमालादयो (?) ज्ञेया, मालातुल्यगण्डयोगात गण्डमाला गलगण्डाद्भिन्ना, यदुक्तं—"कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणै कक्षासमन्यागलवङ्क्षणेषु। मेदकफाभ्यां चिरमन्दपाकै स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डे॥" (रो० वि० गलगण्ड०) इति। अस्या एव भेदोऽपचीति वदन्ति केचित तुल्यग्रन्थिसाधर्म्यात (?), यत,—"ते ग्रन्थय केचिदवाप्तपाका स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति तज्ज्ञा॥" (रो० वि० गलगण्ड०) इति। ननु अथ कण्ठस्थानप्रसिद्धत्वाद्गण्डमालाऽपची च बह्वुणे प्रतीता? सत्यम् दोषगतिविशेषाद्वङ्क्षणस्थानेऽपि गण्डमाला भवतीति न दोष, यदाह भोज,—"वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समाचितम्। वङ्क्षणे कण्डरा प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान् बहून॥ कुर्वन्ति ग्रथितांस्तेषु पुन प्रकुपितोऽनिल। तान् दोषान्वङ्क्षणे वक्ष कक्षमन्यागलाश्रित॥ नानाप्रकारान् कुरुते ग्रन्थीन् सा त्वपची मता। अपची कण्ठमन्यासु कक्षावङ्क्षणसन्धिषु। गण्डमाला विजानीयादपचीतुल्यलक्षणाम॥" इति। गण्डालजी तु चैका स्यादिति।—गण्डालजी चात्र गलगण्डस्यैव नामान्तर, यतो गण्डनाम्ना भिन्नो गलगण्ड एव नान्यत, अत एवाह माधव,—"वात कफश्चापि गले प्रवृद्ध, मन्ये च संश्रित्य तथैव मेद। कुर्वन्ति गण्ड क्रमश स्वलिङ्गै समन्वित त गलगण्डमाहु॥" (सु० नि० ११ अ०) इति। भोजेनाप्युक्तं—"महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्यागलाश्रयम्। लम्बन्त मुष्कवद्दृष्ट गलगण्ड विनिर्दिशेत॥" इति। यद्वा—गण्डालजीत्यत्रालजी †क्षुद्ररोगपठिता बोद्धव्या। एके गण्डालजीस्थाने गण्डापचीति पठन्ति, तन्मते तु एको गण्ड एका अपची चेति। अयमपि पाठो मनोहरो न दोष ॥७०॥

ग्रन्थयो नवधा मता इति।—ग्रन्थिस्तु शोफसमुत्थानो व्रणभेद, लोके "बतौगुरी" इति शब्दवाच्यत्वेन प्रतीत, तद्यथा—"वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टा सन्दूष्य

† सुश्रुते क्षुद्ररोगे अलजी नास्ति, वाग्भटे एका अलजी या उच्यते सुश्रुते सा अन्यालजी, रोगविज्ञाने अन्यालजी इति नाम्ना पठ्यते, सा च अस्मिन्नपि ग्रन्थे

षडर्बुदानां विवरणम् ।—

"—षड्विधं स्यात्तथाऽर्बुदम् ।

वातात् पित्तात् कफाद्रक्तात् मांसादपि च मेदसः ॥७२॥

त्रिविधश्लीपदानां विवरणम् ।—

श्लीपदञ्च त्रिधा प्रोक्तं वातात् पित्तात् कफादपि ॥७३॥

मेदश्च तथा शिराश्च । वृत्तोन्नतं विग्रथितञ्च शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥" (रो० वि० गलगण्ड०) इति । नवप्रकारमाह त्रिभिर्दोषैरिति ।—त्रयो भेदा, तेन व्यस्तेन वातेन, पित्तेन, कफेनेत्यर्थः । रक्तादुधिराच्चतुर्थः । शिराभिरिति—शिराग्रन्थिः पञ्चमः । मेदसा इति—दुष्टमेदसा जनितः षष्ठः । व्रणादिति—व्रणजनितः सप्तमः । अस्थ्नीति—दोषदूषितास्थिजनितोऽष्टमः । मांसनेति—मांसजनितो नवम इति । ननु माधवेन पञ्चभेदा ग्रन्थयोऽभिहिताः, वातादिदोषैस्त्रय मेद-शिराभ्याञ्च द्वाविति तत् कथमत्र नवभेदा दर्शिताः ? उच्यते, यद्यपि मांसास्थिव्रणजाः दूष्यभेदेनो-दाहृतौ, तथाऽपि ग्रन्थ्याश्रयत्वेन स्थानविशेषान्मेदः शिरावत् तत्सम्भवस्थाने एवोक्तौ, यदुक्तं भोजे—"मेदो वायुर्यदा मांसे निःक्षिपेदथवा त्वचि । तत्र मेदोभवग्रन्थिः श्यावो भवति पाण्डुरः ॥" इत्यादिना । चिकित्सार्थं न पृथगभिधानम् अन्यत्रापि दृश्यते, यदुक्तं—"ग्रन्थौ मांसोद्भवे योज्या ह्ययमेव क्रियाक्रमः । शिराग्रन्थिं परित्यज्य शेषं यत्नेन साधयेत ॥" इत्यादिभिरदोषः ॥७१॥

षड्विधमिति ।—अर्बुदमपि व्रणभेदो व्रणाकारत्वात्, यत —"गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः सम्मूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य । वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकम् ॥ कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥" (रो० वि० गलगण्ड०) इति । षड्विधत्वञ्च सुगमम् । मांसादपि चेति चकार-ग्रहणाद्द्विरर्बुदमपि ग्राह्यम्, अध्यर्बुदमपि केचित्, तथा हि—"यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः । यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विरर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥" (सु० नि० ११ अ०) इति ॥७२॥

श्लीपदञ्चेति ।—चरणयोः शिलावदुच्छ्रयः श्लीपदशब्दवाच्यः । तथेति ग्रहणात् करकर्णादिषु च भवतीति केचिदाहुः, यदुक्तं—"यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण । तत् श्लीपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि" क्षुद्ररोगे अस्ति । चरके शोथाधिकारे ग्रन्थेरनन्तरमेका अपची पठिता । किञ्च, गण्डालजी गलगण्डस्य नामान्तरमिति तु न मनोरमम् ।

षड्विद्रधीनां विवरणम्।—

विद्रधिः षड्विधः ख्यातो वातपित्तकफैस्त्रयः।

रक्तात् क्षतात् त्रिदोषैश्च—" ॥७४॥

पञ्चदशव्रणानां विवरणम्।—

"—व्रणाः पञ्चदशोदिताः।

तेषां चतुर्द्धा भेदाः स्युरागन्तुर्देहजस्तथा ॥७५॥

केचिदाहुः ॥" (रो० वि० श्लीपद०) इति। वातपित्तकफादित्यनेन व्यस्तसमस्तेन कृत्वा " चत्वारो भेदाः, तेन वातेन पित्तेन श्लेष्मणा चेत्यभिप्रायः। एके तु त्रय एव भेदाः श्लीपदस्येति वदन्ति, यत तत्र कफस्याव्यभिचारेण प्राधान्यम्, तदुक्तं—"त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात्। गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥" (सु० नि० १२ अ०) इति॥७३॥

विद्रधिरिति।—विद्रधिरपि व्रणभेद एव, यदुक्तं—"त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः। दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम्॥ महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाऽप्यथवाऽऽयतम्। स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः॥" (सु० नि० ९ अ०) इति। चरकेण तु विदाहप्रकर्षाद्विद्रधिरुक्ता, यदुक्तं—"स वै शीघ्रविदाहित्वात् विद्रधीत्यभिधीयते" (च० सू० कियन्तःशिरसीय०) इति। स च बाह्याभ्यन्तरे भवति, अन्तरे तु गुल्मसादृश्यम्, यतः,—"तुल्यदोषसमुत्थानात् विद्रधेर्गुल्मकस्य च" (सु० नि० ९ अ०) इति। ननु तुल्यत्वात् कथं विद्रधेः पाकः गुल्मस्य न पाकः? उच्यते, "न निबन्धोऽस्ति गुल्मानां विद्रधिः सनिबन्धनः। गुल्माकाराः स्वयं दोषा विद्रधिर्मांसशोणिते॥ विवरानुचरो ग्रन्थिरप्सु बुद्बुदको यथा। एवम्प्रकारो गुल्मस्तु तस्मात् पाकं न गच्छति॥" (सु० नि० ९ अ०) इति। तथाऽन्यत्रापि—"मांसशोणितबाहुल्यात् पाकं गच्छति विद्रधिः। मांसशोणितहीनत्वात् गुल्मः पाकं न गच्छति॥" (सु० नि० ९ अ०) इति। षड्विधोऽत्र सुगमः, तत्र तु क्षतादिति—काष्ठलगुडपाषाणादिप्रहारात्। त्रिदोषैरिति—मिलितदोषत्रयेण, सन्निपातेनेत्यर्थः ॥७४॥

व्रणा इति।—व्रणस्तु शोथसमुत्थानः कथितः शोथोपलक्षितमित्यर्थः, अत एवाह कथितः पूर्वरूपत्वेन यथा—"एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां पूर्वलक्षणम्' (रो० वि०

---

* सुश्रुतवाग्भटाभ्यां रोगविनिश्चये च त्रिविधमेव श्लीपदमुक्तं, न तु चतुर्विधम्। अनेन टीकाकारेणापि चत्वारो भेदाः इत्युक्त्वा विवरणे पुनः त्रैविध्यमेव प्रदर्शितम् इति सुधीभिर्द्रष्टव्यम्।

शुद्धो दुष्टश्च विज्ञेयस्तत्सङ्ख्या कथ्यते पृथक् ।
वातव्रण पित्तजश्च कफजो रक्तजो व्रण ॥७६॥
वात-पित्तभवश्चान्यो वात-श्लेष्मभवस्तथा ।
तथा पित्त-कफाभ्याञ्च सन्निपातेन चाष्टमः ॥७७॥
नवमो वात-रक्तेन दशमो रक्त-पित्ततः ।
श्लेष्म-रक्तभवश्चान्यो वात-पित्तासृगुद्भवः ॥७८॥
वात-श्लेष्मासृगुत्पन्नः पित्त-श्लेष्मासृसम्भवः ।
सन्निपातासृगुद्भूत इति पञ्चदश व्रणा ॥७९॥

व्रणशोथ०) इत्यादि । स च शोथो विलक्षण उन्नत पृथु ग्रथित समो विषमो वा त्वङ्मांसस्थायी दोषसङ्घात शरीरैकदेशोत्थित इत्युच्यते । तेषां चतुर्धा भेद स्यादिति—तेषां व्रणानां चतुर्धा भेद इति । अत्र चतुःप्रकारभेदत्वेन सञ्ज्ञादि सामान्या दर्शित, आगन्तुर्देहज शुद्धो दुष्टश्चेति । आगन्तुरिति—सञ्जातबलप्रवृत्त, शस्त्रव्यालादिजात इत्यर्थ । देहज इति—दोषबलप्रवृत्तशारीरश्च , यदुक्त— "द्विधा व्रण स विज्ञेय शारीरागन्तुभेदत । दोषैराद्यस्तयोरन्य शस्त्रादिक्षतसम्भव ॥" (रो० वि० शारीरव्रण०) इति । शुद्ध इति—शुद्धव्रण , यदुक्त—"जिह्वातलाभो ऽतिमृदु श्लक्ष्ण स्निग्धोऽल्पवेदन । सुव्यवस्थो निरास्राव शुद्धो व्रण इति स्मृत ॥" (रो० वि० शारीरव्रण०) इति । दुष्ट इति—दुष्टो व्रण , यदुक्त—"पूति पूयाति-दुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थिति । दुष्टव्रणोऽतिगन्धादि शुद्धलिङ्गविपर्यय ॥" (रो० वि० शारीरव्रण०) इति । केचित्तु शुद्धदुष्टशब्दौ साध्यासाध्यत्वेन व्याख्यानयन्ति, तन्न सर्वमतम् । तत्सङ्ख्या कथ्यते पृथगिति—तद्व्रणस्य सङ्ख्या गणनाक्रमेण पृथक् भिन्नत्वेनैव कथ्यते, सा तु पञ्चदशप्रकारा वक्ष्यमाणा बोद्धव्या । यद्यपि षड्विधोऽन्यत्र व्रण प्रतिपादितस्तथाऽप्यत्र दोषाणां प्रसरणेन पञ्चदशप्रकारा दर्शित , तदुक्त सुश्रुते—"कदाचिदेकशो द्विशः समस्ता शोणितसहिता वा अनेकधा प्रसरन्ति’ (सु० सू० २१ अ०) इति , तेन पञ्चदशप्रकारा भवन्ति, यत त्रिभिरेव वातादिकै शोणितचतुर्थैं शरीरमिदं धार्यते इति द्वितीयदर्शनात ; यदुक्त—"कालान्तरेणा-भ्युदित तु पित्त कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य । पचत्यत शोणितमेष पाको मतो-ऽपरेषां विदुषां द्वितीय ॥" (सु० सू० १७ अ०) इति । पञ्चदशसङ्ख्या सुबोधा इति ॥७५—७९॥

अष्टसद्योव्रणानां विवरणम् ।—

सद्यो-व्रणास्त्वष्टधा स्यात् * अवकृत्त-विलम्बितौ ।
छिन्न-भिन्न-प्रचलित-घृष्ट-विद्ध-निपातिताः ॥८०॥

सद्योव्रण इति ।—शस्त्रादिप्रहारजनित आगन्तुकसंज्ञः, स चानेकाकृतिरित्येके भाषन्ते, यदुक्तं—"नानाधारमुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः । भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे ॥" (रो० वि० सद्योव्रण०) इति । तथा भेदमाह, अवकृत्तमिति —अपकर्त्तनम् । विलम्बितौ लम्बमानौ नानावलम्बनेनेत्यभिप्रायः । छिन्नमिति— तिर्यक् ऋजुर्वा छेदनमवयवादिषु, गात्रस्य पातनमिति भावः । भिन्नमिति—कोष्ठे बहुधा शक्तिकुन्तखड्गाग्रविषाणादिभिर्भेदनम्, यदुक्तं—"शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणै-राशयो हतः । यत् किञ्चित् प्रस्रवेत् तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥" (रो० वि० सद्योव्रण०) इति । आशयोऽत्र स्थानं तत् कोष्ठशब्देनापदर्शितम्, तद्यथा—"स्थानान्यामाग्नि-पक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥" (सु० चि० २ अ०) इति । अत एवाशयरहितेऽन्यत्रापि न्यथ एव वर्णनात् । प्रचलितमिति—प्रकर्षेण चलितं मांसादिकमिति भावः । तन्त्रान्तरे पिच्चितमिति नामान्तरम्, यत,—"प्रहार-पीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम् । साऽस्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम् ॥" (सु० चि० २ अ०) इति । † अथवा प्रचलितमित्यनेन यद्व्रणं यद्भग्नस्य तथा सद्योव्रणस्य च चिकित्साविषयं, तत्र भग्नाधिकारे प्रतिपादितोऽपि तस्यैवात्राविष्करो न दोषः मज्जरक्तपरिप्लुतत्वेन व्रणभावत्वात् । घृष्टमिति—घर्षितम्, तद्यथा—"घर्षणा-दभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् । उषास्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्यभिधीयते ॥" (रो० वि० सद्योव्रण०) इति । विद्धमिव विद्धम्, यथा—"सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं

* वाग्भटे अवकृत्तम् इत्यत्र अवकृत्तं तथा प्रचलितम् इत्यत्र विदलितम् इति नामद्वयं मङ्गतार्थकम् अवकृत्तप्रचलितनामस्वीकारे टीकाकारकृतव्याख्यामाऽसङ्गे । एवञ्च टीकायामपि अवकृत्तमित्यत्र अवकृत्तं तथा प्रचलितमित्यत्र विदलितमिति नामद्वयं युज्यते ततश्च अवकृत्तविदलितयोः तन्त्रान्तरोक्तं चात्र पिच्चितञ्च इति नामान्तरमपि सङ्गच्छते ।

† "अथवा" इत्यारभ्य "न दोषः" इत्यन्तं ग्रन्थः अर्थसङ्गतिविरहितः दृष्टः । "मज्जरक्तपरिप्लुतमित्यनेन व्रणभावात् मज्जरक्तागमं दर्शयति, तेन यत् व्रणं पिच्चितं तत् भग्नस्य सद्योव्रणस्य च चिकित्साविषयम्" इति मधुकोषविवृतिरत्र द्रष्टव्या ।

द्विविधकोष्ठभेदस्य विवरणम् ।—

कोष्ठभेदो द्विधा प्रोक्तः छिन्नान्त्रो निःसृतान्त्रकः ॥८१॥

अष्टास्थिभङ्गानां विवरणम् ।—

अस्थिभङ्गोऽष्टधा प्रोक्तो भग्न पिष्ट-विदारितौ ।

र्यदङ्ग त्वाशयादिना । उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत ॥" (सु० चि० २ अ०) इति । निपातित इति—विशेषेण पातितोऽवयवात् यो येन स तथा । * एके अवलम्बितविलम्बिनौ विवक्षितामति नाम्ना एकमेव भेदं प्रतिपादयन्ति, तद्यथा—"नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् । विषमं व्रणमङ्गे यत् तत् क्षतं त्वभिनिर्दिशेत् ॥" (सु० चि० २ अ०) इति । अत्राकृतिविषयत्वाददृष्टविधौ लिखितौ न दोषः ॥८०॥

कोष्ठभेदो द्विधा प्रोक्त इति ।—एकः छिन्नान्त्रः अपरो निःसृतान्त्रक इति । अत्र कोष्ठशब्देनोदरमात्रमेव गृह्यते न तु पक्वामाशयादिकञ्च ॥८१॥

अस्थिभङ्ग इति ।—अस्थिभङ्गपर्य्यायवाचको भग्न इत्यत्र कथितः, न तु भग्नशब्दोऽष्टसङ्ख्यायामिह गणितः, ते तु पिष्टविदारितादयोऽष्टौ गणिताः । अग्निवेशे तु भग्नं द्विविधं काण्डसन्धिभेदात्, यदुक्तं—"भग्नं समासात् द्विविधं हुताश ! काण्डे च सन्धावपि तत्र सन्धौ । उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितञ्च तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च ॥" (रो० नि० भग्न०) । अत्र तु † पिष्टविदारितौ द्वौ भेदावधिकौ लिखितौ तद्ग्रन्थान्तरसंवादात् न दोषः, यतः अध क्षिप्तवदूर्द्धक्षिप्तस्याप्यभिधाने प्राप्तेऽनुक्त-मर्वोर्द्धक्षिप्ताभिधानं, तेनावाङ्गं पृथक् दर्शितं, यदुक्तम्—"अध क्षिप्तोर्द्धगावेतौ

* एके अवकृत्तविलम्बितयो द्वयोरेव क्षतमिति नाम्ना इत्यादि पाठकल्पनं कथञ्चित् सङ्गच्छते । अतेद बोद्धव्य—सौश्रुतक्षतव्रणो यथा वाग्भटेन अवकृत्त-प्रविलम्बित इति नामद्वयेन पठितः, तथा छिन्नव्रणोऽपि छिन्ननिपातित इति नामभ्यां पठितः, "गात्रस्य पातनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते" इति छिन्नलक्षणात्, एवञ्च षड्विधः सद्योव्रण इति सुश्रुतोक्त्या अष्टविधः सद्योव्रण इति वाग्भटवचनस्य ऐक्यं सम्पद्यते । वाग्भटोक्त छिन्नक्षतयोः प्रत्येकं भेदद्वयं सामान्यविशेषभावेन समर्थनीयं, सुश्रुतेन तु सामान्यत एकैक एव भेदो गृहीत इति ।

† विदारितोर्द्धगौ द्वौ अधिकौ इति यत् टीकाकारेणोक्तं, तन्न हृद्यम्, उभयोरेव सुश्रुतेन भिन्ननाम्ना गृहीतत्वात् । तेन हि विदारितं काण्डभग्ने पाटितनाम्ना पठितं । रोगविनिश्चयेऽपि "छिन्नं द्विधा" इति काण्डभग्नोक्तस्य

विवर्त्तितश्च विश्लिष्टस्तिर्य्यक्‌क्षिप्तस्त्वधोगतः॥
ऊर्द्धगः सन्धिभग्नश्च—" ॥८२॥

तुल्यान्यथामज्जकौ इत्यादि। विदारितो नाम भग्नस्यास्थिभङ्गेनान्यत्र प्रतिपादितत्वात् अत्रापि विवृत। * सुश्रुतेनाप्ययमेव सञ्ज्ञान्तरेण कथित, यदुक्त—"तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि च। कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च॥" (सु० नि० १५ अ०) इति। अत्र चकारग्रहणाद्वलयान्यपि स्फुटन्ति इत्यभिप्राय, यतोऽस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति तरुणनलकवलयकपालरुचकभेदात्, अत एव स्फुटितमिति भग्न सुश्रुतेनोक्तम्। यथोक्तापिष्टविदारितादीनामपि विवरणमाह—सन्धावुन्नत शोथो वेदनादिकञ्च पिष्टनञ्च। विदारित इति—† द्वयो सन्ध्यस्थ्नोरतिक्रान्तता वेदना च। विवर्तित इति—एकमन्ये पार्श्वापगमनात् विषमाङ्गता वेदना च। विश्लिष्ट इति—मनाक् सन्धिविश्लेष शिथिलतामात्र रात्रिकृतार्शोथौ च। तिर्य्यक्‌क्षिप्त इति—एक सन्ध्यस्थि सन्धिस्थान त्यक्त्वा तिर्य्यक् याति तथा तीव्रपीडा स्यु। अधोगत इति—वक्ष्यमाणोर्द्धगत्वचण किञ्चिदधोगमनमिति विशेष। ऊर्द्धग इति—विषमा द्वयोरस्थ्नोरतिक्षिप्तत्वात् तेन एकास्थिविक्रियया उभयास्थिविक्रियया वा

टीकायां श्रीकण्ठदत्तेन "छिन्न द्विधेति एकमणावदीर्णं बहुविदीर्णमन्यत, एक विदीर्णं सलग्नम अपर विदीर्ण द्विधाभूतम्, अपरस्तु विपुलैकविदरणमित्याह। सुश्रुते एतत पाटितसञ्ज्ञम" इत्यनेनोक्तम। ऊर्द्धगश्च सुश्रुतमाधवाभ्याम अतिक्षिप्तनाम्ना अभिहित। अत्र मधुकोषविवृत,—"अधःक्षिप्तवत ऊर्द्ध क्षिप्तस्यापि अभिधान प्राप्ते अनुक्तेरतिक्षिप्तेऽवरोधात" इति।

विदारितभग्न साधयतु "सुश्रुतेनाप्ययमेव" इत्यादिना यदुक्त तदपि न मनोरम यत तरुणादिभेदेन पञ्चविधानामस्थ्ना नमनादिरूप भग्नविशेष दर्शयितु सुश्रुतेन श्लोकोऽय निबद्ध। विदारितस्य साधनार्थम उक्तश्लोक प्रमाणत्वेन नमनादिकस्यापि अस्थिभङ्गसञ्ज्ञाया गणनमुचितम। किञ्च विदारितस्य सञ्ज्ञान्तरमपि उक्तश्लोके किमपि नास्ति। विदारितस्तु द्वादशविधास्थिभग्नान्तर्गत पाटित इति प्रागेव प्रदर्शितम इति।

† लक्षणमेतत सुश्रुतेन अतिक्षिप्तस्यैव उक्तम्। अपरञ्च टीकाकारेणानेन "विदारितो नाम भग्नस्य अस्थिभङ्गेन" इत्यादिना प्रागेव अस्थिभङ्गान्तर्गत एव विदारित इति प्रतिपादितम, अत पुन सन्धिभग्ने विदारित उक्त इति सुधीभिर्विचाय्यम्।

चतुर्विधाग्निदग्धव्रणाना विवरणम्।—

"—वह्निदग्धश्चतुर्विधः।

प्लुष्टोऽतिदग्धो दुर्दग्धः सम्यग्दग्धः प्रकीर्त्तितः ॥८३॥

पञ्चनाडीव्रणाना विवरणम्।—

नाड्यः पञ्च समाख्याता वात-पित्त-कफैस्त्रिधा।

त्रिदोषैरपि शल्येन—" ॥८४॥

द्वयोरस्थ्नो परस्परातिक्रमणं दूरगमनं वेत्यर्थः। * सन्धिभग्न इति—द्वयो अस्थ्नो सन्धान सन्धि, सन्धेस्तु विश्लेष सन्धिभग्न कथित। ननु कथं सन्धिमुक्तं भग्नमुच्यते? अस्थ्ना हि भङ्गो युक्त, उच्यते—अस्थिविश्लेषोऽत्र भग्नोऽभिप्रेत यत अस्थि-सन्ध्या पृथग्भावत्वात तेन काण्डभग्न सान्धभग्नञ्चाग्निवेशे पूर्वं द्विधा प्रतिपादितम, यदुक्तं—'षडष्टिपिष्टादिभेदेन सन्धिविश्लेष उच्यते। काण्डभग्ना द्वादशभिर्भेदै कर्कटकादिभि ॥" इत्यादि। अत्र काण्डभग्नोऽस्थिभग्न, तस्य द्वादशभेदा सन्धि-भग्नान्तर्भूता बोद्धव्या इति न दोष ॥८२॥

वह्निदग्ध इति।—अग्निदग्धश्चतुर्विधश्चतु प्रकार, ते के प्रकारा इत्याह, प्लुष्ट इत्यादि।—यो विवर्णमात्रमाव प्लुष्यते स प्लुष्ट। यत्र मांसावलम्बन गात्रविश्लेष शिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादन ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति सोऽतिदग्ध। यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्रदाहवेदनाश्चिराच्चोपशाम्यन्ति स दुर्दग्ध। सम्यक् दग्ध इति—अनवगाढ तालवर्ण सुसंस्थित इति ॥८३॥

अथ नाडीसञ्ज्ञा नाड्य इति।—नाडीति—गम्भीरगति, पूयस्यातिदूरप्रवेशनात् गतिरित्युच्यते, नाडीव वहतीति सा नाडी इत्युच्यते, अन्त सुषिर नाल नाडी, तेन लोके "नासूरा"शब्दवाच्यो व्रणविशेष, तथा हि—"शोफ न पक्वमिति पक्व-

* भग्नस्तु सामान्यतो द्विविध काण्डभग्न सन्धिभग्नश्च तत्र काण्डभग्न अस्थि-भग्न, स च द्वादशविध, सन्धिभग्नश्च पिष्टादिरूप षड्विध, न तु सान्धभग्न षड्विधान्तर्गतभग्नविशेष सुश्रुतेनोक्त, एवञ्च सन्धिभग्न इत्यस्य अस्थिभङ्गभेदे गणन नोचितम्। अस्थिभङ्ग भग्न अष्टधा प्रोक्त, सन्धिभग्ननामा भग्नश्च पिष्टादिरूप, एवमन्वये कृते कथञ्चित् सङ्गति स्यात, परन्तु विदारितस्य सन्धिभग्नभेदे अन्त-र्भावात सप्तविधश्च सन्धिभग्नो भवति, अपरञ्च अस्थिभग्न द्वादशधा सुश्रुते, अत्र तु अष्टधा एतत् वैषम्यद्वयमायाति इति।

अष्टभगन्दराणां विवरणम्।—

"—तथाऽष्टौ स्युर्भगन्दराः।
शतपोनस्तु पवनादुष्ट्रग्रीवश्च पित्ततः ॥८५॥
परिस्रावी कफाज्ज्ञेयः ऋजुर्वात-कफोद्भवः।
परिक्षेपी मरुत्पित्तादर्शोजः कफ-पित्ततः ॥
आगन्तुजातश्चोन्मार्गी शम्बूकावर्त्तस्त्रिदोषजः ॥८६॥

मुपचते यो यो वा व्रण प्रचुरपूयमसाधुवृत्त। अभ्यन्तर प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि तत स पूय ॥ तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥" (सु० नि० १० अ०) इति। पञ्च समाख्याताः—पञ्चप्रकारा। वातपित्तकफैस्त्रिधा त्रिदोषैरपि शल्येनेति—वातेन पित्तेन कफेन त्रयो भेदा। त्रिदोषैरिति—मिलितदोषत्रयेण चतुर्थ। शल्येनेति—आगन्तुनिमित्त पञ्चमो भद इति। शल्यनिमित्तलक्षणञ्च यथा—"नष्ट कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु स्थानेषु शल्यमचिरेण गति करोति। सा फेनिल मथितमुष्णमसृग्विमिश्र स्राव करोति सहसा सरुजा च नित्यम् ॥" (रो० वि० नाडीव्रण०) इति ॥ ८४ ॥

तथाऽष्टाविति।—गुदवस्तिभगदेशदारणात भगन्दर, भगशब्दो गुदाद्युपलक्षणम्, भोजेऽप्युक्त—'भग परि समन्ताञ्च गुद वस्ति तथैव च। भगवद्दारयेत यस्मात्तस्मात ज्ञेयो भगन्दर ॥" इति। अष्टाविति—अष्टावष्टसङ्ख्या स्यु, तास्तु शतपोनक-प्रभृतय। शतपानकतुल्यत्वात शतपोनक, स तु वातप्राय, शतपोनश्चालनिका इति लोके, सहस्रधारा इत्यन्ये। उष्ट्रग्रीव इति—पिडकावस्थागतगलवक्रत्वेनोष्ट्रग्रीवा-कारत्व तेनोष्ट्रग्रीवसञ्ज्ञा, अयन्तु पित्तबहुल। परिस्रावयोगात परिस्रावी कण्डूमान् भवति स च कफप्राय। ऋजुर्वातकफोद्भव इति—वातकफलक्षणाभ्या युक्त ऋजु। परिक्षेपी मरुत्पित्तादिति—वातपित्तलक्षणाभ्या युक्त, परिक्षेपीति—गुद परि समन्तात प्रसरणशील प्रायेण इति भाव। अर्शोजमाह, अर्शोज कफपित्तत इति—कफपित्तचिह्नाभ्या मिलित। अर्शोज इति—अर्शोभगन्दर इति, तत यथा—"कफपित्ते तु पूर्वोत्थ दुर्नामाश्रित्य कुप्यत। अर्शोमूले तत शोथ कण्डूदाहादिमान् भवेत ॥ स शीघ्र पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन मूलमर्शस। स्रवत्यजस्र गतिभिरयमर्शोभगन्दर ॥" (वा० उ० २८अ०) इति। आगन्तुजातश्चोन्मार्गीति—आगन्तुज प्रहारादिजनितो भगन्दर उन्मार्गिसञ्ज्ञो भवति, उन्मार्गेण क्रमिकृतमार्गेण

पञ्चोपदंशाना विवरणम् ।

मेढ्रे पञ्चोपदंशाः स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।
सन्निपाताच्च रक्ताच्च—"   ॥८७॥

पुरीषादिगमनात् । शङ्खावर्त्त इति—शङ्खावर्त्तो नाम भगन्दरस्त्रिदोषजनितो ज्ञेय शम्बूकावर्त्तवत व्रणविशेष, पूर्णनद्या शम्बूकावर्त्तवत् आवर्त्तन वेदना दोषगति-विशेषाद्भवति, तथा च भोज,—"नदीना परिपूर्णाना शम्बूकावर्त्तका यथा । समुत्तिष्ठन्ति वेगेन तोयवेगसमीरिता ॥" इति । ननु माधवेन भगन्दर पञ्चविध उक्त, तथा हि—"गुदस्य द्व्यङ्गुले चैवे पार्श्वत पिडकाऽर्त्तिकृत् । भिन्ना भगन्दरो ज्ञेय स च पञ्चविधो मत ॥" (रो० वि० भगन्दर०) इति, तत कथमत्राष्टविध ? उच्यते, माधवनिदाने तु त्रय संसर्गभेदा शतपानकादीना दोषलक्षणदर्शनात् तेष्वेवान्तर्भाव्या, अन्यत्र प्रतिपादितभिन्नलक्षणत्वात चिकित्सार्थं पृथक् दर्शितो न दोष, यथाऽर्शोभगन्दरे प्रतिपादितत्वात् (?) ॥ ८५।८६ ॥

मेढ्रे पञ्चोपदंशा स्युरिति ।—उपदंशसंज्ञा रूढा बोद्धव्या व्रणविशेषत्वेन, मेढ्रे लिङ्गे पञ्चप्रकारो भवति, यदुक्तमन्यत्रापि—'हस्ताभिघातान्नखदन्तपातादधावना-दत्युपसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधोपचारै ॥" (रो० वि० उपदंश०) इति । पञ्चप्रकारा अत्र सुगमा । चकारात लिङ्गे लिङ्ग-वर्त्तिरिति भेदोऽत्र ज्ञातव्य, यदुक्तम्—"अङ्कुरैरिव सञ्जातैरुपर्य्युपरिसंस्थितै । क्रमेण जायते वर्त्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा ॥ कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्वसन्धिगताऽपि वा । लिङ्ग-वर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरै ॥" (रो० वि० उपदंश०) । अत्राचार्य्येणायमपि वक्ष्यमाणशूकदोषेषु पठितो न दोष, एकस्थानगतसाधर्म्यात । यद्यपि अभिघातक्षते मेहने उपदंश आगन्तु षष्ठ सम्भवो, तथाऽपि तस्य * दोषलिङ्गव्युत्क्रान्ततया दोषजेष्वेवान्तर्भाव, अत एवाह कश्चित—"वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनै । दोषा दुष्टा गता गुह्य त्रयोविंशतिरामयान् ॥" (वा० उ० ३३अ०) इत्यादि । त्रयोविंशति-रित्यनेन पञ्चोपदंशा दश चाष्टौ च शूकजा इत्यर्थ । गुह्यशब्देनात्र स्त्रीणामुपदंश-सम्भव क्वचिदिति, यत —'रुजादाहार्त्तिमहद्भिस्तथा तोदसमन्विता । स्त्रीणा पुसाञ्च जायन्ते उपदंशा सुदारुणा ॥" इति पाठ प्रायेण अनार्ष आहु ॥८७॥

---

* "दोषलिङ्गयुक्ततया" इति मधुकोषपाठ, युक्त, व्युत्क्रान्तशब्दस्य अतिक्रान्त-विपरीताद्यर्थकत्वात पाठोऽयमसङ्गत. ।

चतुर्विंशतिशूकदोषाणां विवरणम्।—

"—मेढ्रे शूकामयास्तथा।

चतुर्विंशतिराख्याता लिङ्गार्शो ग्रथितं तथा ॥८८॥

निवृत्तमवमन्थश्च मृदितं शतपोनकः।

अष्ठीलिका सर्षपिका त्वक्पाकश्चावपाटिका ॥८९॥

मेढ्रे शूकामयास्तथेति।—तथेति—लिङ्गसमानस्थानत्वात् शूकामयाः शूकजाः व्याधयः कथिताः। शूको जलशूकः, स तु सविषः जलजन्तुः जलनलोद्भूतो जीवविशेष इत्यर्थः, तत्प्रधानो रोग इति। यद्वा—लिङ्गवृद्धौ वात्स्यायनादिशास्त्रोक्तो योगः शूक उच्यते, तन्मुख्यत्वात् लिङ्गवृद्धौ अन्येऽपि योगाः शूकाः कथ्यन्ते, तेषां यो विकारस्तस्य शूककारणत्वात् शूकदोषजा व्याधय इत्यभिप्रायः। चतुर्विंशतिराख्याता इति—तत्र लिङ्गार्श इत्येको भेद उपदंशेषु दर्शितः। अष्टादशभेदा माधवेन लिखिताः, तद्यथा—"अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः। व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥" (रो० वि० शूकदोष०) इति। अवशेषाः पञ्चान्यत्र क्षुद्ररोगेषु पठिताः। ते के? निरुद्धावपाटिका निरुद्धमणि-निरुद्धप्रकश-परिवर्त्तिकाश्चेति, मेढ्रस्थानसम्भवत्वादत्रापि लिखिता न दोषः। एवं चतुर्विंशतिः शूकदोषाः कथिताः। एतेषां विवरणं केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं लिख्यते, यथा—अत्र लिङ्गार्शसो लक्षणमुपदंशेषु दर्शितमेव। ग्रथितमिति—"शूकैर्यत् पूरितं शश्वत् ग्रथितं नाम तत् कफात्" (रो० वि० शूकदोष०)। निवृत्तमिति—उपस्थचर्मपरिवर्त्तनादियुक्तं निवृत्तम्, यदुक्तं—"विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म मेढ्रगम्। निवर्त्तते सरुग्दाहं क्वचित् पाकञ्च गच्छति ॥ पिण्डितं ग्रथितं चर्म तत् प्रलम्बमधो मणेः। निवृत्तसंज्ञं सकफं कण्डूकाठिन्यवत्तु तत् ॥" (वा० उ० ३३ अ०) इति। अवमन्थ इति—"दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः। सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ॥" (सु० नि० १४ अ०)। मृदितमिति—"मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः" (सु० नि० १४ अ०)। शतपोनक इति—"छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः। वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः ॥" (रो० वि० शूकदोष०) इति। अष्ठीलिकेति—"कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाऽष्ठीलिका भवेत्" (रो० वि० शूकदोष०) इति। सर्षपिकेति—"गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भुग्नहेतुका। पिडका* स्तम्भवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा ॥" (रो० वि० शूकदोष०)। त्वक्पाक

* सुश्रुतवाग्भटयोः "कफरक्ताभ्याम्" इति पाठः।

मांसपाकः स्पर्शहानिर्निरुद्धमणिरुत्तमा।
मांसार्बुदं पुष्करिका सम्मूढपिडकाऽलजी ॥८०॥

इति—* "वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान्" (रो० वि० शुक्रदोष०)। अवपाटिकेति—"यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम्। † सकण्डूः कठिना वाऽपि सैव श्लेष्मसमुत्थिता॥" (सु० नि० १३अ०)। मांसपाक इति—"शीर्य्यन्ते यस्य मांसानि यत्र सर्वाश्च वेदनाः। विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्वदोषकृतं भिषक्॥" (सु० नि० १४अ०)। स्पर्शहानिरिति—"स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शुक्रदूषितम्" (रो० वि० शुक्रदोष०)। निरुद्धमणिरिति—अल्पमूत्रच्छिद्रत्वेन निरुद्धमणीति, यदुक्तं—"वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि चेत्। स्रोतो मूत्रं ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम्॥ मणेर्विकाशरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः॥" (वा० उ० ३३अ०) इति। उत्तमेति—"मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्ताद्भवा च या। व्याधिरुत्तमा नाम शुक्राजीर्णनिमित्तजः॥" (रो० वि० शुक्रदोष०) इति। मांसार्बुदमिति—"मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससम्भवम्" (सु० नि० १४अ०)। पुष्करिकेति—"पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा। पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा॥" (रो० वि० शुक्रदोष०)। सम्मूढपिडकेति—"पाणिभ्यां भृशसम्मूढे सम्मूढपिडका भवेत्" (सु० नि० १४अ०)। अलजीति—"तुल्यजां त्वलजीं विद्यात् यथाप्रोक्तां विचक्षण" (रो० वि० शुक्रदोष०)।

* सुश्रुतवाग्भटयोः "पित्तरक्तकृत" इति पाठः।

† "सकण्डूः कठिना—" इत्यादि ग्रन्थः सुश्रुतमाधवाभ्यां परिवर्त्तिकाया लक्षणत्वेन पठितत्वात् पाठोऽयं भ्रान्तः, तथा च—"मर्दनात् पीडनाद्वाऽपि तथैवाऽप्यभिघाततः। मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरः॥ तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म प्रतिनिवर्त्तते। मणेरधस्तात् कोषश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते॥ सवेदनः सदाहश्च पाकञ्च व्रजति क्वचित्। मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यात्तां परिवर्त्तिकाम्॥ सकण्डूः कठिना चैव सैव श्लेष्मसमुत्थिता॥" (सु० नि० १३अ०) इति। अवपाटिकायाः लक्षणन्तु—"अल्पीयःखां यदा हर्षात् बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः। हस्ताभिघातादथवा चर्मण्युद्वर्त्तिते बलात्॥ मर्दनात् पीडनात् वाऽपि शुक्रवेगविघाततः। यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम्॥" (सु० नि० १३अ०) इति द्रष्टव्यम्।

रक्तार्बुद विद्रधिश्च कुम्भीका तिलकालकः।
निरुद्धप्रकश्च प्रोक्तस्तथैव परिवर्त्तिका ॥८१॥

अष्टादशकुष्ठाना विवरणम्।—

कुष्ठान्यष्टादशोक्तानि वातात् कापालिकं भवेत्।
पित्तेनौडुम्बरं प्रोक्त कफान्मण्डलचर्चिके ॥

रक्तार्बुदमिति—"क्षणे स्फोटे * सरक्ताभि पिडकाभिर्निपीडितम्। यस्य वस्तिरुजः शोग्र ज्ञेय तच्छोणितार्बुदम ॥"(रो० वि० शूकदोष०) इति। विद्रधिरिति—"विद्रधि सान्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत" (सु० नि० १४अ०) इति। कुम्भिकेति—"कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थानभाऽशुभा" (सु० नि० १४अ०)। तिलकालक इति—"कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि च। पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरव शेषत ॥ कालानि भूत्वा मासान शीर्यन्ते यस्य देहिन। सन्निपातसमुत्थास्तु तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥" (रो० वि० शूकदोष०)। निरुद्धप्रकश इति—"वातोपसृष्टे मेढ्रे वै चर्म संश्रयते मणिम्। मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोता रुणद्धि च ॥ निरुद्धप्रकशे तस्मिन् मन्दधारमवेदनम। मूत्र प्रवर्त्तते जन्तोर्मणिर्विव्रियते न च॥ निरुद्धप्रकश विद्यात् सरुज वातसम्भवम ॥"(रो० वि० शूकदोष०)। परिवर्त्तिकेति—†"मणेरधस्तात कोषश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते। परिवर्त्तिका तु ता विद्यात सरुजा वातसम्भवाम्॥"इति ॥८८—८१॥

कुष्ठानीत्यादि।—कुष्ठमिति कादि महारोगविशेषत्वात, तान्यष्टादशभेद-

* "क्षणे स्फोटे सरक्तैश्च" इत्यनेन सुश्रुते "सरागैरसितै स्फोटै" इत्यनेन च वाग्भटे रक्तशब्द स्फोटविशेषणत्वेन पठित न तु पिडकाया।

† सुश्रुते एव पाठ,—"मर्दनात पीडनाच्चापि तथैवाऽप्यभिघातत। मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चर। तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म प्रतिनिवर्त्तते। मणेरधस्तात् कोषश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते॥ सवेदन सदाहश्च पाकञ्च व्रजति क्वचित। मारुतागन्तुसम्भूता विद्यात्ता परिवर्त्तिकाम्॥" ("सरुजा वातसम्भूता ता विद्यात परिवर्त्तिकाम्" इति रोगविनिश्चये पाठ) दृश्यते। अस्मिन् शूकामयविवरणे आचार्य्येणानेन निवृत्त-परिवर्त्तिकयो निरुद्धमणि निरुद्धप्रकशयोश्च पृथक् पृथक् गणन कृत, किन्तु सुश्रुते या परिवर्त्तिका, वाग्भटे सैव निवृत्त, सुश्रुत य निरुद्धप्रकश, वाग्भटे स एव निरुद्धमणिनाम्ना पठित.। कथमाचार्य्येणानेन एवमभिन्नरूपयोर्द्वयो. पृथक् ग्रहण कृत तत् विचार्य्यमिति।

मरुत्पित्तादृष्यजिह्वं श्लेष्मवाताद्विपादिका ।
तथा सिध्मैककुष्ठञ्च किटिमञ्चालसं तथा ॥८३॥
कफपित्तात् पुनर्दद्रु. पामा विस्फोटकं तथा ।
महाकुष्ठं चर्म्मदलं पुण्डरीकं शतारुकम् ॥
त्रिदोषै काकणं ज्ञेय—"　　　॥८४॥

भिन्नानि, तथा हि—"वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च । दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रह ॥ अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ॥" (च० चि० कुष्ठ०) इत्यादि । अष्टादशसङ्ख्या यथा—तत्र कृष्णारुणकपालाभं कापालिकम् । उडुम्बरफलसदृशमौडुम्बरम् । मण्डलं श्वेतरक्तमुत्सन्नमण्डलं मण्डलमिति । कण्डूदाहादियुक्तं विचर्च्चिकेति । ऋष्यो नीलमृगः, गवय इत्यपरे इति प्रसिद्धः, तज्जिह्वाकारमृष्यजिह्वमिति । विपादिकेति—वैपादिकं, तत्र पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदना च । सिध्ममिति—श्वेतलोहिताभमलाबुकुसुमोपमं घृष्टाद्रजो मुञ्चतीति । किटिममिति—श्यावारुणं खरस्पर्शं कण्डूमच्चेति । अलसमिति—कण्डूमद्भिः सरागैर्गण्डैश्चितं, स्फोटचितमित्यर्थः । दद्रु च *शुभ्रमण्डला पिडका सकण्डूरिति । पामेति—स्रावयुक्ता पिडका कण्डूमत्य सदाहाश्चेति पामा कथ्यन्ते । तनुत्वच †तीव्रदाहैरुपेता पाणौ कक्षे स्फिचि च क्लेदकरा इति विस्फोटाः । महाकुष्ठमिति—शीघ्रमुत्तरोत्तरधातवगाहन-बहुदोषजन्यत्व क्रियाभूयस्त्वयोगान्महाकुष्ठानित्युच्यते । चर्म्मदलमिति—‡मत्स्यशकलोपमं बहलं हस्तिचर्मवदित्यर्थः ।

* सुश्रुते दद्रु अतसीकुसुमवर्णा ताम्रा वा, वाग्भटे अतसीकुसुमवर्णा, तथा चरके रागवती इतिमात्रमुक्तम् । मधुकोषे असिता असितेतरा च दद्रुरिति दृश्यते । केवलं डल्वनेन सिता असिता च इति द्विविधा दद्रुरुक्ता । चरकादिषु दद्राः शुभ्रमण्डलत्व न निर्दिष्टम् इति ।

† चरकवाग्भटमाधवे श्यावारुणत्व तनुत्वक्ञ्च विस्फोटस्य लक्षणत्वेन निर्दिष्टम्, तीव्रदाहोपेतादिलक्षणन्तु कक्षाया एव, यदुक्तं—"सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्या कक्षरुग्रा स्फिचोश्च ॥" इति ।

‡ लक्षणमेतत् एककुष्ठस्य चर्म्मकुष्ठस्य च, न तु चर्म्मदलस्य, तथा च—"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् । तदेककुष्ठं, चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत् ॥ रक्तं सकण्डू सस्फोटं सरुक् दलति चापि यत् । तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥" (च० चि० कुष्ठ०) इति ।

विविधश्वित्राणां विवरणम्।—

"—तथाऽन्यत् श्वित्रसञ्ज्ञकम्।
तच्च वातेन पित्तेन श्लेष्मणा च त्रिधा भवेत् ॥८५॥

षष्टिक्षुद्ररोगाणां विवरणम्।—

क्षुद्ररोगाः षष्टिसङ्ख्यास्तेष्वादौ शर्कराबुर्दम्।
इन्द्रवृद्धा पनसिका विवृताऽन्धालजी तथा ॥८६॥

* पुण्डरीकमिति—श्वेतकमलपत्रोपममध्यं पर्य्यन्तरक्तं सोत्सेधमित्यर्थः। शताहक-मिति—"रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम्" (च० चि० कुष्ठ०) इति। काकणमिति—काकणन्तिकासवर्णत्वेन मध्ये कृष्णमन्ते रक्तम् † अपाकं तीव्र-वेदनमिति ॥ ८२—८४ ॥

तथाऽन्यदिति।—श्वित्रसञ्ज्ञकमिति—श्वेतकुष्ठम्, अजितवर्णमिति लोके, तच्च वातादिदोषत्रयभेदेन त्रिधा भवति, यदुक्तम्—"वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमल-पत्रवत्। सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥' (वा० नि० १४अ०) इति। तन्त्रान्तरे श्वित्रभेदः किलास इति प्रसिद्धः, "कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत्। निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥' (रो० वि० कुष्ठ०) इति। अपरे तु किलासमेव धात्वन्तराश्रितं सञ्ज्ञान्तरं लभते इति वदन्ति, यतः,—'दारुणं तत्तु विज्ञेयं मांसधातुसमाश्रितम्। मेदःश्रितं भवेच्छ्वेतं दारुणं रक्तसंश्रयम् ॥" (भालुकि०) इति। तत् श्वित्रं द्विविधमित्याचक्षते, व्रणजं दोषजञ्च, यदुक्तं भोजे—"श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा। तत्र मिथ्योपचाराद्धि व्रणस्य व्रणजं स्मृतम् ॥ दोषजं द्विविधं प्रोक्तमात्मजं परजं तथा। परसंस्कारसंस्पर्शात् यत्तत् परजमुच्यते ॥ तदात्मजं विजानीयात् यद्देहेष्वानलादिजम् ॥' इति ॥८५॥

क्षुद्ररोगा इत्यादि।—क्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सानां रोगाणां पारिशेष्यात् क्षुद्ररोगाः कथिताः। ननु यदि क्षुद्रत्वमेषां हेतु-लक्षण-चिकित्साऽल्पत्वेन, तर्हि रोगाणामग्नि-रोहिणीप्रभृतीनां त्रिदोषजत्वेन हेत्वादिबाहुल्यात् कथं क्षुद्रत्वम्? नैव, बाहुल्येन तावत् छत्रिणो गच्छन्तीतिवत्, किंवा अवान्तरभेदविरहत्वं क्षुद्रत्वं, येनात्र वक्तव्या-नामजगल्लिकादीनां न दोषदूष्यादिकृतभूरिसङ्ख्याभेदेन व्रणज्वरादिवन्निर्देशः, किन्तु प्रत्येकं लोकसङ्ख्ययाऽभिधानं तेषामिति। अन्यस्त्वाह—क्षुद्रशब्दोऽल्पे रौद्रे च वर्त्तते,

* पुण्डरीकं रक्तपद्मान्तमिति मधुकोषः।

† "सपाकम्" इति क्वचित् पाठः।

वराहदंष्ट्रो वल्मीक कच्छपो तिलकालक.।
गर्द्दभो रक्तसा चैव यवप्रख्या विदारिका ॥८६॥

तेन यथायोग्य सर्व्वत्र व्यवस्था द्रष्टव्या। यौद्रे चुद्रशब्दो यथा—"चुद्रा मृगा यत्र शान्ताश्चेतरन्ये सम मृगे" इति। केचित्तु चुद्राणा बालाना प्रायेण रोगा चुद्ररोगा इति व्याख्यानयन्ति, एवमपि अजगल्लिकाऽहिपूतनादीनामेव परिग्रहो न त्वन्येषाम। षष्टिसङ्ख्या यथा—तत्र शर्कराबुर्दादयो राजिकान्ताश्चतुस्त्रिंशत, चत्वारो व्यङ्गा, अष्टौ विस्फोटा, चतुर्दशभेदा मसूरिका इति षाष्टसङ्ख्या चुद्ररोगा पूर्य्यन्त। शर्कराबुर्दमिति—अत्र वृन्दा, (१)—"दुर्गन्धि क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं तत शिरा। स्रवन्ति सहसा रक्त त विद्याच्छर्कराबुर्दम् ॥" (रो० वि० चुद्र०) इति। अन्यत्र शर्करा भिन्नपठितत्वात् पृथग्गृहीता, यदुक्त—"प्राप्य मासशिरास्नायु श्लेष्मा मेदस्तथाऽनिल। ग्रन्थि कुर्व्वन्त्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥ स्रवत्यास्राव-मनिल तत्र वृद्धि गत पुन। मास विशोष्य ग्रथिता शर्करा जनयेत तत ॥" (रो० वि० चुद्र०) इति, अत्र शर्कराऽर्बुदश्च शर्करावश्यैव इत्येक एवार्थ विकार, तेन न सङ्ख्याऽतिरेक। भोजेऽप्युक्त—"तमेव भिन्न दुर्गन्ध घृतमेदोनिभ शिरा। स्रवन्ति स्रावमनिश तदा स्याच्छर्कराऽर्बुदम् ॥" इति। इन्द्रवृद्धेति—मध्ये पुष्करवत पिडकाभि सनाथितेन्द्रवृद्धा कथिता। पनसिकेति—कर्णस्याभ्यन्तरे शालूकवदुग्ररुक् व्रणविशेष। भोजे कर्णस्य समन्तत इति, तेन कर्णस्य बहिरपि भवतीत्याचक्षते, यदुक्त—"कफवातौ प्रकुपितौ मासमाश्रित्य कर्णयो। समन्तत: परिक्षिप्ता कुरुत पिडका स्थिराम् ॥ विषमा दाहसयुक्ता विद्यात पनसिकान्तु ताम् ॥" (भोज) इति। विवृतेति—पित्तेनाधिकपाकाद्विवृतमुखतया विवृतेति सज्ञा, यदुक्त—"विवृतास्या महादाहा पक्वोडुम्बरसन्निभाम। सुमण्डला पित्तकृता विवृतानामिका विदु ॥" इति। अन्धालजीति—अन्धालजो बहिर्वक्त्ररहिता अन्तमुखी स्नाय्वाश्रिता च, यदुक्त—"कफानिलौ श्रितौ स्नायु पिडका परिमण्डलाम्। दृष्टौ जनयताऽवक्त्रामल्पपूयामकण्डुराम्। श्यामोडुम्बरसङ्काशा विद्यादन्धालजी तु ताम् ॥" (भोज) इति। वराहदंष्ट्र इति—शूकरदंष्ट्राकारत्वेन वराहदंष्ट्रो व्रणविशेष, स च विसर्पविशेष इति केचित्, उक्त—"सदाहो रक्तपर्य्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदन। कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्यात शूकरदंष्ट्रक ॥" (रो० वि० चुद्र०) इति। वल्मीकमिति—वल्मीको व्रणविशेष, तेन वल्मीकवत् प्रचुरशिखरत्वमुच्छितत्व दूरावगाढमूलत्वञ्च प्रतिपद्यत, तथा हि—"ग्रीवासकचाकरपादर्देशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोष। ग्रन्थि. स वल्मीकवदक्रियाणा जात क्रमेणैव गत प्रवृद्धिम् ॥ मुखैरनेकै स्रुतितोदवद्भिर्विसर्प-

कदरो मषकश्चैव नीलिका जालगर्दभः।
इरिवेल्ली जतुमणिर्गुदभ्रंशोऽग्निरोहिणी ॥८८॥

वत सर्पति चोन्नताग्रे। वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥' (रो० वि० क्षुद्र०) इति। कच्छपीति—मध्ये उन्नतत्वेन पर्य्यन्ते निम्नतया च कच्छपिकासंज्ञा, यदुक्तं—"ग्रन्थयः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपोन्नताः। कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥" इति। तिलकालक इति—नीलवर्णानि तिलसदृशानि तानि तिलकालकशब्दवाच्यानि कफस्य शोषणात्, यदुक्तं—"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात् तिलकालकान् ॥" (सु० नि० १३ अ०) इति। तन्त्रान्तरे रक्तोद्रेकादपि सम्भवति, यत,—"मारुतः पित्तमादाय कफरक्तसमाश्रितः। चिनोति तिलमात्राणि त्वचि ते तिलकालकाः ॥" इति। गर्दभीति—वर्त्तुलाकारत्वेनोन्नतत्वेन च पिडकाविशेषो गर्दभीशब्दवाच्यः, तथा हि—"मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकाचितम्। रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥" (रो० वि० क्षुद्र०) इति। रकसा चेति—रकसा तु अन्यत्र कुष्ठभेदेषु दर्शिता, क्षुद्रत्वादत्रापि लिखिता न दोषः, तद्यथा—"कण्ड्वान्विता या पिडका शरीरे संस्रावहीना रकसोच्यते सा" (सु० नि० ५ अ०)। यवप्रख्येति—यववन्मध्ये स्थूला अन्ते तनुः पिडका यवप्रख्येति कथिता, यदुक्तं—"यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता। पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सा मता ॥" (सु० नि० १३ अ०) इति। विदारिकेति—विदारिकन्दवद्वृत्ता वर्त्तुलाकारा या पिडका सा विदारिकाशब्दवाच्या, यदुक्तं—"विदारिकन्दवद्वृत्ता कक्षावङ्क्षणसन्धिषु। विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणा ॥" (रो० वि० क्षुद्र०) इति। कदर इति—कदरो बदरफलवदुन्नतः पादजो पिडकाविशेषः, तथा हि—"शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः। ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं हि तत् ॥" (वा० उ० ३१अ०) इति। कदरः हस्तेऽपि भवति भोजेन पठितत्वात्, यत,—"हस्तयोः पादयोश्चापि गम्भीरानुगतं खरम्। मांसकीलं जनयतः कुपितौ कफमारुतौ ॥ सशल्यमिव तं देशं मन्यते तेन पीडितः। शर्करां कदरं केचिन्मन्यन्ते वातकण्टकम् ॥" (भोजः) इति। मषक इति—माषवदुन्नतः कृष्णो यद्भवति स मषकसंज्ञ इति, यदुक्तम्—"अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते। माषवत् कृष्णमुत्सन्नं वातान्मषकमादिशेत् ॥" (रो० वि० क्षुद्र०) इति। माषकमिति नामान्तरमस्य। भोजे म्बविति पाठात् कोमलं कथितम्, यत,—"वातेरिते त्वचि यदा दूष्येन कफमेदसी।

सन्निरुद्धगुदः कोठः कुनखोऽनुशयी तथा ।
पद्मिनीकण्टकक्षिप्यमलसो मुखदूषिका ॥८८॥

श्लक्ष्णं मृदु सवर्णं च कुरुते मषकं वदेत् ॥" (भोज) इति । नीलिकेति—अतिनीलत्वान्नीलिका, तेन कृष्णा नीला च कथिता, यदुक्तं—"कृष्णमेवगुणं गात्रे नीलिकां तां विनिर्दिशेत्" (भोज०) इति, अत एवान्यत्र पठितात् न्यच्छाद्भिन्ना, न्यच्छोऽत्र व्यङ्गभेदोऽवगन्तव्यः, तेनैतेषां स्थानवर्णाकृतिविलक्षणत्वाद्युक्त एव भेदः, तद्यथा—"श्यावो व्यङ्गो मुखाश्रित " इत्यादि । "गात्रे कृष्णा तु नीलिका" इत्यादि । "रक्तपित्तान्वितो वायुस्त्वक्प्रदेशाश्रितो यदा । जनयेन्मण्डलं कृष्णं श्यावं वा न्यच्छमादिशेत् ॥" इति भोजवचनेन च परस्परभेदो दर्शितः । जालगर्दभ इति—यः शोथो विसर्पवत् सर्पति स जालगर्दभशब्दवाच्यः, यतः,—विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् । दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥" (रो० वि० क्षुद्र०) इति । दाहज्वरकारकत्वेन ज्वालागर्दभ इति नामान्तरम् । भोजेऽपि विसर्प एवेति नामास्य, यदुक्तं—"पित्तोत्कटास्त्रयो दोषा जनयन्ति त्वगाश्रिताः । श्यावं रक्तं तनुं शोथमपाकं बहुवेदनम् ॥ विसर्पिणं सदाहञ्च तृष्णाज्वरसमन्वितम् । विसर्पमाहुस्तं व्याधिमपरे जालगर्दभम् ॥" (भोज०) इति । इरिवेल्लीति—शिरोभागगता वर्त्तुलाकारा या पिडका सा इरिवेल्लीति शब्दवाच्या, यदुक्तं—"पिडकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम् । सर्वात्मकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम् ॥" (रो० वि० क्षुद्र०) इति । जतुमणिरिति—अरुजं रक्तं लक्ष्मोद्गममण्डलञ्च सहजत्वेन जतुमणिं प्राहुः, तथा हि—"सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिस्तु सः ॥" (रो० वि० क्षुद्र०) इति । गुदभ्रंश इति—यत्र गुदस्य वहिर्निर्गमो भवति स गुदभ्रंशशब्दवाच्यः, यदुक्तं—'प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदः वहिः । रूक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत् ॥" (सु० नि० १३अ०) इति । अग्निरोहिणीति—कक्षभागेषु प्रदीप्ताङ्गारसन्निभाः स्फोटा अग्निरोहिणीशब्दवाच्याः, तथोक्तं—"पित्तरक्तोत्कटा दोषाः प्रदीप्ताङ्गारसन्निभान् । कक्षभागेषु कुर्वन्ति तीव्रदाहरुजाज्वरान् ॥ मांसावदारणान् स्फोटान् ये हन्युरनुपक्रमात् । पक्षाद्द्वयाहाद्वर्त्ताग्रवा सा ज्ञेया चाग्निरोहिणी ॥" इति । सन्निरुद्धगुद इति—शुष्कदोषोक्तानिरुद्धमपि-निरुद्धप्रकाशत्वदर्शनादपि चर्मसङ्कोचात् सन्निरुद्धगुदोऽभिहितः, यदुक्तं—"वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः । निरुणद्धि महत् स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति । सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेनं विद्यात् सुदारुणम् ॥" (सु०

कक्षा वृषणकच्छूश्च गन्धः पाषाणगर्दभः।
राजिका च—" ॥१००॥

नि० १३अ०) इति। कोठ इति—वक्ष्यमाणोदर्दशीतपित्तयोर्भेद कोठ इति प्रसिद्ध, त्वग्दोषसामान्यात। अत्र तु असम्यक् वमनयोगादिति निदानत्वेन उत्कोठोत्पाद-र्दनाशत्वेनाल्पत्वाच्च लिखित, यदुक्त—'वरटीदष्टसङ्काश कण्डूमान् लोहितो-ऽसकफपित्तात। उत्कोठोत्पादविनाश कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञै ॥" (माधवनि०) इति। कुनख इति—कुत्सित नख यस्य पुरुषस्येत्यभिप्राय। एतच्च वक्ष्यमाण-चिप्परोगान्तरमिति मन्यन्ते केचित, यत —"तदेवाल्पतरैर्दोषै कुनख परुषो भवेत्" इति तदेवेत्यनेन चिप्पमिति व्याख्यानयन्ति। अनुशयी तथेति—चरणस्योपरि सवर्णत्वेन पिडका भवति साऽनुशयोशब्दवाच्य, तथा हि—"गम्भीरामल्पसरम्भा सवर्णामुपरि स्थिताम्। पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्त प्रपाकिनीम् ॥" (रो० वि० क्षुद्र०) इति। पद्मिनीकण्टकप्रख्यो व्रणविशेष तेन पद्मिनीकण्टक कथित, यदुक्त—"कण्टकैराचित वृत्त मण्डल पाण्डु कण्डुरम्। पद्मिनीकण्टकप्रख्यै तदाख्य कफवातजम् ॥" (रो० वि० क्षुद्र०) इति। चिप्पमिति—नखमासाधिष्ठितौ दोषौ दाहपाकौ करोति तच्चिप्पमिति रोगविशेष कथित, यथा—"नखमासमधिष्ठाय पित्त वायुश्च देहिनाम्। कुवाते दाहपाकौ च त व्याधि चिप्पमादिशेत ॥" (रो० वि० क्षुद्र०) इति। तन्त्रान्तरे अङ्गुलीवेष्टमिति विख्यात अन्तनामाऽयं विकार, यदुक्त—"रागोऽचतश्चनखान्तरे स्यान्मासासदाषी भृशदाहपाक" (च० चि० श्वयथु०) इति। अलस इति—पादाङ्गुलिषु दुष्टकर्दमसस्पर्शत्वेन य क्लिन्नभाव साऽलसशब्दवाच्य, यत,—'क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डुदाहरुजान्वितौ। दुष्टकर्दम-सस्पर्शादलस त विभावयेत ॥" (सु० नि० १३अ०) इति। मुखदूषिकेति—यूनामेव मुखे पिडका सम्भवन्ति तेन मुखदूषिका कथिता मुखकान्तिहरणात, अस्य यौवनपिडकेति नामान्तरम्, यत,—"शाल्मलीकण्टकप्रख्या कफमारुतरक्तजा। युवानपिडका यूना विज्ञेया मुखदूषिका ॥" (रो० वि० क्षुद्र०) इति। कक्षेति—नामत प्रसिद्धा सा तु पिडकाकारत्वेनोपलक्षिता, यत —"बाहुपार्श्वासकक्षेषु कृष्णस्फोटा सवेदनाम। पित्तप्रकोपसम्भूता कक्षामित्यभिनिर्दिशेत ॥" (रो० वि० क्षुद्र०)। वृषणकच्छूश्चेति—वृषणयोर्मलदूषितत्वात या कण्डूर्भवति सा वृषणकच्छू कथिता, यदुक्त—"स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसस्थित। प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात् कण्डू जनयते तदा॥ तत कण्डूयनात क्षिप्र स्फोट स्रावश्च जायते।

तत्र चतुर्विधव्यङ्गाना विवरणम्।—

"—तथा व्यङ्गश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितः।
वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादित्युक्तं व्यङ्गलक्षणम् ॥१०१॥

प्रादुर्भवत्यकच्छू ता श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम ॥" (सु० नि० १३अ०) इति। एषा च शार्णोत्सादनहीनताद्रूपनिदानविशेषात प्रायो द्रव्यभावित्वाद्विशिष्टचिकित्सोपयोगित्वाच्च कुष्ठात्मकच्छूदोषाङ्गिना। गन्ध इति।—कचोत्तस्फोटसदृशा एकैव पिडका भवति स गन्ध इति प्रसिद्ध, यदुक्तम्—"एकामेतादृशी दृष्ट्वा पिडका स्फोटसन्निभाम। त्वग्गता पित्तकोपेन गन्धनाम्ना प्रचक्षते ॥" इति। पाषाणगर्दभ इति—हनुसन्धिगतो य कठिनशोथ स पाषाणगर्दभशब्दवाच्य, तथा हि—"वातश्लेष्मसमुद्भूत श्वयथु-र्हनुसन्धिज। स्थिरो मन्दरुज स्निग्धो ज्ञेय पाषाणगर्दभ ॥" (रो० वि० चढ०) इति। राजिकेति—राजिकाकारपिडकाना सम्भवत्वेन राजिकाशब्दवाच्या, एषा * मसूरिकाभेदादन्यैरन्यत्र प्रतिपादिता, तत्र कोद्रव इति नाम्ना प्रसिद्धा, यथा—"कफवातादिसम्भूत कोद्रवो नाम नामत। लोको वदति पक्वाव (?) स च पाक न गच्छति ॥" इत्यादि ॥ ९९—१०० ॥

तथेति।—व्यङ्ग इति—मुखे श्याव मण्डलाकार यद्भवति तत व्यङ्गशब्दवाच्य, मुखच्छाया इति लोके प्रसिद्धम, यदुक्तं—"क्रोधायासप्रकुपितो वायु पित्तेन सयुत। मुखमागत्य सहसा मण्डल विसृजत्यत ॥ नीरुज तनुक श्याव मुखे व्यङ्ग तमादिशेत् ॥" (सु० नि० १३अ०) इति। अत्र सरक्तेन वातादिदोषेण चत्प्रकारो व्यङ्ग कथित। यद्यपि सपित्तेन वायुना व्यङ्गो निर्दिष्टस्तथा-ऽप्यत्र कफरक्तावनुबन्धौ द्रष्टव्यौ, यत नीरुजत्व कफेन विना न सम्भवति, श्यावत्वञ्च † शुक्लानुविद्धरक्तवर्णं, तेन सरक्तदोषकारण, तेन सददोषोद्भवो व्यङ्ग इति तात्पर्य्यार्थ ॥ १०१ ॥

* राजिका ग्रीष्मपिडका इति ख्यात "घामाचि" इति लोके, तथा च वाग्भट,—"घमस्वेदपरीतऽङ्गे पिडका सरुजो घना। राजिकावर्णसंस्थान प्रमाणा राजिकाह्वया ॥" (वा० उ० ३१अ०) इति। राजिका मसूरिकाभेद इति तु कुत्रापि तन्त्रे न दृश्यते इति।

† "श्याव शुक्लानुविद्ध कृष्णो वर्ण" इति मधुकोष-तत्त्वचन्द्रिकादिकारा। "तेन सरक्तदोषकारणम्" इति पाठ न सङ्गतार्थक.।

तत्र अष्टविस्फोटानां विवरणम्।—

विस्फोटाः क्षुद्ररोगेषु तेऽष्टधा परिकीर्त्तिताः।
पृथक् दोषैस्त्रयो द्वन्द्वैस्त्रिविधः सप्तमोऽस्रजः॥
अष्टमः सन्निपातेन—" ॥१०२॥

तत्र चतुर्दशमसूरिकाणां विवरणम्।—

"—क्षुद्रकस्तु मसूरिका।
चतुर्दशप्रकारेण त्रिभिर्दोषैस्त्रिधा च सा॥१०३॥

विस्फोटा क्षुद्ररोगेष्वित्यादि।—क्षुद्ररोगगणनायां व्यङ्गविस्फोटा अपि लिखिताः, पृथगन्यत्र चिकित्साथत्वात, तद्यथा—"अग्निदग्धनिभा स्फोटा सज्वरा रक्तपित्तजा। क्वचित सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृता॥" (रो० वि० विस्फोट०) इति सकलविस्फोटेषु रक्तपित्तयोरव्यभिचारित्व सूचितम् यदुक्त भोजेन —'यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगत त्वचि। अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुत सर्वदेहगान्॥" इति। अत एव माधवेनोक्त यथा—"त्वचमाश्रित्य त रक्त-मासास्थीनि प्रदूष्य च। घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुर सरान्॥" (रो० वि० विस्फोट०) इति, तेनात्र विस्फोटा अष्टधा कथिता, अष्टप्रकार त्वचि सुबोधम॥ १०२॥

क्षुद्रकस्तु मसूरिकेत्यादि।—क्षुद्ररोगाणां मसूराद्याकारत्वादत्रापि मसूरिका लिखिता, अन्यत्र चिकित्सानिमित्तेन प्रतिपादिता न दोष। मसूराकृति पिडका मसूरिका, लोके "शीतला" शब्दवाच्या, यत,—"मसूरकुसुमानाञ्च तुल्या तत्फलकोपमा। गात्रेषु वदने वाऽपि पित्ताज्ज्ञेया मसूरिका॥" इति। पित्ताज्ज्ञेयेत्यत्र रक्तपित्ताधिक्य दर्शयति तेन सर्वदोषप्रकोपत्व ज्ञेयम्, यदुक्त—"कट्वम्ललवणक्षार-विरुद्धाध्यशनाशने। दुष्टनिष्पावशाकाद्यै प्रदुष्टे पवनोदके॥ क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषा समुद्गता। जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गता॥ मसूराकृतिसंस्थाना पिडका स्युर्मसूरिका॥" (रो० वि० मसू०) इति। * मसूरापलक्षितत्वाद्दोषदूष्याणां सम्मूर्च्छनाविशेषेण तासां वर्णाकारान्तराणि सम्भवन्ति, यदुक्तं तन्त्रान्तरे—"पित्त श्लेष्मसंसृष्ट यदा दूषयति त्वचम। तदा करोति पिडका सर्वगात्रेषु देहिनाम्॥ मसूरमुद्गमाषाणां तुल्या कोलोपमा क्वचित। प्रवालसदृशा काश्चित काश्चिज्जम्बूफलोपमा॥ लोहजालनिभा काश्चिदतसीफलसन्निभा। मसूरिकास्तु ता ज्ञेयाः

* मसूरस्य उपलक्षणत्वात् इति पाठकल्पन सङ्गतम्।

द्वन्द्वजा त्रिविधा प्रोक्ता सन्निपातेन सप्तमी ।
अष्टमी त्वग्गता ज्ञेया नवमी रक्तजा मता ॥१०४॥
दशमी मांसजा ख्याता चतस्रोऽन्याश्च दुस्तरा ।
मेदोऽस्थिमज्जशुक्रस्थाः क्षुद्ररोगा इतीरिताः ॥ १०५ ॥

नवविसर्पाणां विवरणम् ।—

विसर्परोगो नवधा वातपित्तकफैस्त्रिधा ।
त्रिधा स द्वन्द्वभेदेन सन्निपातेन सप्तमः ॥
अष्टमो वह्निदाहेन नवमश्चाभिघातजः ॥ १०६ ॥

पित्तरक्ताधिका बुधैः ॥" इति । तस्याश्चतुर्दशभेदानाह, चतुर्दशप्रकारेत्यादि ।—तत्र दोषैः पृथक् त्रयो भेदाः, मिलितदोषद्वयेनापि त्रय, सन्निपातेनैकः सप्तधातुगतत्वेन सप्त भेदाः, एवं चतुर्दश भवन्ति । अष्टमी त्वग्गतत्यत्र त्वक्शब्देन रसोऽभिधीयते, धातुगतप्रस्तावात्, अत एवाह कश्चित्—"त्वग्रक्तमांसमेदांसि" इत्यादि । शेषं सुगमम् । एवं षष्टिसङ्ख्याः क्षुद्ररोगाः ईरिताः कथिताः ॥ १०३—१०५ ॥

विसर्पेति ।—विसर्पणाद्विसर्पः तेन सर्वतो विविधं वा विसर्पणादिति भाव, यदुक्तं चरके—"विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः । परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात् ॥" (च० चि० वीसर्प०) इति । नवधेति—नवप्रकारः, तेन वातजः, पित्तजः, कफजः, वातपित्तजः, वातश्लेष्मजः श्लेष्मपित्तजः, सन्निपातजः, अग्निदाहजः घातजः इति । ननु माधवेन सप्तविधो विसर्प उक्तः, यथा—"लवणाम्लकटूष्णादि-सेवादोषप्रकोपतः । विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥" (रो० वि० विसर्प०) इत्यादिना, तत कथमत्र नवधा प्रोक्तः ? उच्यते—माधवेन तु दोषकारणत्वात् चतुर्णां विसर्पं पित्तजे दर्शित, तद्यथा—"बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् । वीसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ॥ स्फोटैः शोफज्वररुजा दाहाढ्यं श्यावशोणितम् ॥" (मा० नि० १३ अ०) इति । भोजेऽप्युक्तं—"शस्त्रप्रहारैर्नखैस्तु व्यालदन्तनखैरपि । क्षते वाऽप्यथवा भग्ने बहुदोषस्य देहिनः ॥ रक्तं पित्तञ्च कुपितं व्रणमाशु प्रपद्यते । कुलत्थसन्निभैस्तु व्रणशोथमुदाहृतम् ॥ आचितं तनुविस्फोटैः कृष्णैः पीतकसन्निभैः । पित्तविसर्पवल्लिङ्गं तस्य शेषं विनिर्दिशेत् ॥" इति । तथा चरके त्वस्य अन्तर्जबाह्यजं-भेदेन प्रतिपादितत्वाच्च, तथा हि—"मर्मोपघातात् सम्मोहादयनानां विघट्टनात् । तृष्णातियोगात् वेगानां विषमाणां प्रवर्त्तनात् ॥ विद्यात् विसर्पमन्तर्जमाशु चाग्निबल-

एकैकोदर्दशीतपित्तयो विवरणम्।—

तथैक श्लेष्मपित्ताभ्यामुदर्दः परिकीर्त्तितः।
वातपित्तेन चैकस्तु शीतपित्तामय. स्मृत.॥ १०७॥

त्रिविधाम्लपित्ताना विवरणम्।—

अम्लपित्त त्रिधा प्रोक्त वातेन श्लेष्मणा तथा।
तृतीयं श्लेष्मवाताभ्यां—" ॥ १०८॥

क्षयात। अतो विपर्य्ययात बाह्यमन्यैर्विद्यात् स्वलक्षणै॥" (च० चि० विसर्प०) इति। अग्निदाहजोऽपि दोषप्रकोपलक्षणत्वादन्तर्गत एव, यत,—"अग्निना कोपित रक्त भृश जन्तो प्रकुप्यति। ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याप्युदीर्य्यते॥" (सु० सू० १२अ०) इत्यादिनाऽत्र पित्तविसर्पान्तर्गतोऽग्निदाहविसर्पो बोद्धव्य, अत्र तु गणनासङ्कुलत्वेन पृथक् दर्शिताविति न दोष। तन्त्रान्तरे द्वन्द्वजविसर्पाणा नामान्तराणि प्रवदन्ति, तद्यथा—"वातपित्ताग्निवीसर्प कथितो ग्रन्थिसञ्ज्ञक। कफवातात् पित्तकफात कर्दमाख्यो भिषग्वरै॥" इति॥ १०६॥

तथेति।—तथेत्यनेन दोषत्रयजन्यत्वमुक्तमनयो, यदुक्त—"शीतमारुतसंस्पर्शात् प्रदुष्टौ कफमारुतौ। पित्तेन सह सम्भूय वहिरन्तर्विसर्पत॥" (रो० वि० शीतपित्त०) इत्यादिना, अत्र तु पित्तानुबन्धयो कफवातयोराधिक्यविशेषेण दर्शितो न दोष, यत,—"वाताधिक शीतपित्तमुदर्दस्तु कफाधिक" (रो० वि० शीतपित्त०) इत्यादि। उदर्द एव शीतपित्तामय प्रतिपादित, अत्राचार्य्येण गणनामात्रेणापि पृथक् लिखित, यदुक्त—"वरटीदष्टसंस्थान शोथ सञ्जायते वहि। सकण्डूतोदबहुलः छर्दिज्वरविदाहवान्॥ उदर्दमिति त विद्याच्छीतपित्तमथापरे॥" (रो० वि० शीतपित्त०) इति॥ १०७॥

अम्लपित्तमिति।—विदाहाद्यम्लगुणोद्रिक्त पित्तमम्लपित्तमित्युच्यते, यत विदाहाद्यम्लगुण पित्तमम्लपित्त, विदग्धमम्लतामुपैतीत्यादिना तिक्ताम्लवान्तत्वाच, अत एवाम्लपित्त प्रधान वातकफावप्यत्रानुगतौ गौरवोद्गारकर्मादिना ज्ञेयौ, तथा हि—"अविपाकक्लमोत्क्लेश-तिक्ताम्लोद्गारगौरवे। हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्त वदेद्भिषक्॥" (रो० वि० अम्ल०) इति। केचिदम्लपित्ते मिलिते कफपित्ते सामान्य कर्तृत्व स्थितमित्याहु, "करचरणदाहमौष्ण्य महतीमरुचि ज्वरञ्च कफपित्तम्। जनयति कण्डूमण्डलपिडकाशतनिचितगात्ररोगनिचयम्॥" (रो० वि० अम्ल०) इति

अष्टविधवातरक्तानां विवरणम् ।—

"—वातरक्तं तथाऽष्टधा ।
वाताधिक्येन पित्ताच्च कफाद्दोषत्रयेण च ॥
रक्ताधिक्येन दोषाणां द्वन्द्वेन त्रिविधं स्मृतः ॥ १०९ ॥

अशीतिवातरोगाणां विवरणम् ।—

अशीतिर्वातजा रोगाः कथ्यन्ते मुनिभाषिताः ।

त्रैविध्यमस्य प्रसिद्धम् । एके "अम्लपित्तं द्विधा प्रोक्तमूर्द्ध्वाधोभेदतस्तथा" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च, तत्र "प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम्" इत्यादिना कृतार्थत्वात् "वान्तं हरित्पीतकनीलकृष्णम्" इत्यादिवाक्येनोर्द्ध्वम् इति ॥ १०८ ॥

वातरक्तमिति ।—कुपितो वातः रक्तञ्च कुपितं वातरक्तमित्युच्यते, वातस्य प्राबल्यात् प्राधान्याच्च वातरक्तव्यपदेशः, न तु रक्तवातं, यतः, एकेनैव स्वहेतुक्रुद्धेन वातेन विमानस्थं रक्तं दूषितम्, एवं रक्तं स्वहेतुक्रुद्धं समानस्थं वातदूषितं न (?) । चरकेऽप्युक्तं—"वायुः प्रवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि । क्रुद्धः सन्दूषयेत् रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ॥" (च० चि० वातरक्त०) इति । करपादगं रोगं तं वातरक्तमाहुरेके, यतः,—"पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि । आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमुपसर्पति ॥" (च० चि० वातरक्त०) इति । तत्र वातरक्तं चरकेण द्विविधमुक्तम् उत्तानगम्भीरभेदात्, तदुक्तम्—"उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं वातशोणितम् । त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम् ॥" (च० चि० वातरक्त०) इति । अष्टधा अष्टप्रकारं, तद्यथा—वाताधिक्येनैको भेदः, आधिक्यमत्र रक्तदोषात् । पित्ताधिक्यात् द्वितीयः । कफादिति—कफाधिक्यात् तृतीयः । दोषत्रयेण चतुर्थः, सन्निपातेनेत्यर्थः । रक्ताधिक्येन पञ्चमः, एतच्चारम्भकरक्तादन्यान्तरं बोद्धव्यं, यतो रक्तमपि रक्तान्तरदूषकम्, यदुक्तं दुष्टरक्तलक्षणे—"पित्तवद्रक्तेनातिदुष्टञ्च" (सु० सू० १४अ०) इति न्यायाच्चरितार्थः । दोषाणां द्वन्द्वेनेति—दोषाणां वातपित्तकफानां द्वन्द्वेन द्विदोषमिलितेन त्रयो भेदा इत्यष्टधा पूर्य्यते ॥ १०९ ॥

अशीतिर्वातजा रोगा इत्यादि ।—वातेन जनिता वातजा रोगाः, यद्येवं तर्हि ज्वरादिषु व्यभिचारः, अन्यथा वात एव रोग इति चेत्तर्हि स्वस्थेऽपि प्रसङ्गः, तस्मात् वातरोगाः किमिति प्रतिपादिताः ? उच्यते, चरके द्विविधा रोगा उक्ताः, सामान्यजा नानात्मजाश्च, तत्र सामान्यजा वातादिभिः समस्तैर्व्यस्तैर्वा जन्यन्ते, यथा

आक्षेपको हनुस्तम्भ ऊरुस्तम्भः शिरोग्रहः॥ ११० ॥
बाह्यायामोऽन्तरायामः पार्श्वशूलं कटिग्रहः।

ज्वरादय, नानात्मजा ये नियतैकदोषजनिता, यथा आक्षेपकादय, ये वातेनैव जन्यन्ते न स्वतन्त्रेण पित्तेन कफेन वा, तथा ओषचोषादय पित्तेनैव जन्यन्ते, न कफेन न वातेन वा, तथा तन्द्रातिद्रादय कफेनैव जन्यन्ते न वातेन न पित्तेनेति। यथा वक्ष्यमाणवातविकारादीना स्वरूपमेवाव्यक्त पूर्वरूप न तु ज्वरादिवत विशिष्टमन्यत, तदुक्तम्—"अव्यक्त लक्षण तेषा पूर्वरूपमिति स्मृतम। आत्मरूपन्तु यत् व्यक्तमपायो लघुता पुन॥" (च० चि० वातव्याधि०) इत्यादिना, एवमत्रापि न दोष। अशीतिसङ्ख्याया विवरणमाह, आक्षेपक इत्यादि।—आक्षेपणात्चालनादाक्षेप गात्रचालनम इत्यर्थं स च हस्त्यारूढस्येव गात्र चालयतीत्यभिप्राय, यदुक्त—"यदा तु धमनी सर्वा कुपितोऽभ्येति मारुत। तदाऽऽक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देह मुहुश्चर। मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृत॥" (सु० नि० १अ०) इति। हनुस्तम्भ हनुग्रह कथित, स द्विविध, विवृतास्य संवृतास्यश्च इति, यदुक्त—"कुपितो हनुमूलस्थ स्रंसयित्वाऽनिलो हनू। करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम्॥" (वा० नि० १५अ०) इत्यादि। ऊरुस्तम्भ इति—कुपितो वात ऊरुस्तम्भ करोतीत्यूरुस्तम्भ कथित, तथा हि—"तदा स्तम्भाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ। परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ॥" (वा० नि० १५अ०) इति। सुश्रुतेन वातस्य प्राधान्यान्महावातव्याधौ पठितस्तेनात्रापि सङ्गृह, अन्यत्र चिकित्साग्रत्वेन पृथक् लिखित। शिरोग्रह इति—शिर स्तब्धमिव भवतीति शिरोग्रह। माधवेन तु रक्ताश्रितवायुना शिरोग्रह प्रतिपादित, यदाह—* "रक्तमाश्रित्य पवन कुर्यान्मूर्द्धधरा शिरा। रूक्षा सवेदना कृष्णा सोऽसाध्य स्याच्छिरोग्रह॥" (वा० नि० १५अ०) इति। एके शिरोग्रहस्थाने † शिर कुण्डनमिति पठन्ति, तत्र कुण्डनमत्र प्रवेशो वक्रत्व वा, धातूनामनेकार्थत्वात्, तथा हि—"शिरोनासाक्षिजत्रूणा ग्रीवायाश्चापि कुण्डनम" इति वचनात। शिराग्रह इत्यपरे त्वाहु, स तु शिराणा पूरणमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वादत्रापि पुनरुक्तभयेन नास्माभि स्वीकृत। बाह्यायामोऽन्तरायाम इति—आयामो धनुर्वदानमनम्, यदुक्त

* लक्षणमेतत माधवेन शिराग्रहस्य लिखित न तु शिरोग्रहस्य।

† "कुण्डनम्" इत्यत्र 'हुण्डनम्" इति चरकादिसम्मत पाठ।

दण्डापतानकः खल्ली जिह्वास्तम्भस्तथाऽर्दितम् ॥१११॥
पक्षाघातः क्रोष्टुशीर्षो मन्यास्तम्भश्च पङ्गुता ।

—"बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च । अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवम् । तदाऽस्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥" (सु० नि० १अ०) इति । बाह्यायामे पृष्ठेन नतम् अभ्यन्तरायामे क्रोडेन नतमिति । पार्श्वशूलमिति—कोष्ठाश्रितवातः पार्श्वशूलं करोतीति "हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत्" (च० चि० वातव्याधि०) इत्यादिवचनात्, तथा हि—"तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः । ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलञ्च मारुते ॥" (च० चि० वातव्याधि०) इति । कटिग्रह इति—कटीस्तम्भत्वेन वेदनाविशेषः अत्रापि "हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत्" (च० चि० वातव्याधि०) इत्यादिना ज्ञेयः । दण्डापतानक इति—यो दण्डवत् गात्रं स्तम्भयति स च दण्डापतानकः, यदुक्तं चरके—"पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्नाति मारुतः । दण्डवत् स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥" (च० चि० वातव्याधि०) इति । स्तम्भनामान्यादनन्तरोऽप्यस्यैव भेद इति केचित् । खल्लीति—पादजङ्घाप्रभृतिषु शूलं परिवर्त्तनता च भवति सा खल्लीरोगशब्दवाच्या, यतः—"खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी" (च० चि० वातव्याधि०) इत्यादि । जिह्वास्तम्भ इति—यो वाग्वाहिनीशिरासंस्थोऽन्नपानवाक्येष्वनीशतां करोति तत्र जिह्वास्तम्भ इति संज्ञा यदुक्तं—"वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः । जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥" (वा० नि० १५अ०) इति । अर्दित इति—मुखस्याङ्गवक्रत्वेनोपलक्षितोऽर्दित इति प्रसिद्धः, तथा हि—"अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः । वक्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ॥" (सु० नि० १अ०) इत्यादि । पक्षाघात इति—पक्षाघातः एकाङ्गविकारः, एकपक्षविघातमित्युक्तत्वात्, यतः,—"गृहीत्वार्द्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायूर्विशोष्य च । पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् ॥ कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः । एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥" (वा० नि० १५अ०) इति । क्रोष्टुशीर्ष इति—ऊरुजङ्घयोः सन्धिः स्थौल्येन कृत्वा शृगालमस्तकवत् शोथान्वितो भवति तेन क्रोष्टुशीर्ष इति संज्ञा, लोके "गेंठव" शब्दवाच्यः, तदुक्तं—"वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः । ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥" (वा० नि० १५अ०) इति । वातशोणिताख्यो जातो वात-

कलायखञ्जता तूणी प्रतितूणी च खञ्जता ॥ ११२ ॥
पादहर्षो गृध्रसी च विश्वाची चापबाहुकः ।

शोणितजः, * न पुनर्वातरक्तेन व्याधिना जनित इत्यभिप्रायः । मन्यास्तम्भ इति—ग्रीवामुभयतो द्वे मन्ये धमन्यौ, तयोः स्तम्भो निश्चलत्वम् यतः,—'दिवास्वप्नासनस्थानविवृतोर्द्ध्वनिरीक्षणात् । मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणाऽऽवृतः ॥" (सु० नि० १अ०) इति। पङ्गुरिति—पङ्गुता खञ्जभेदः तेन द्वयोः सक्थ्नोर्वधात् पङ्गुः एकसक्थिवधात् खञ्ज इति, वधश्चात्र गमनादिक्रियानाशः, तद्यथा—"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेत् यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥" (सु० नि० १अ०) इति। कलायखञ्जतेति—यः पादविक्षेपं कुर्वन् पुरुषः कम्पायमानः खञ्जन्निव गच्छति स कलायखञ्ज इति शास्त्रे रूढिसंज्ञा, यदुक्तं—'प्रक्रामन् वेपते यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति। कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥' (सु० नि० १अ०) इति। तूणी प्रतितूणी चेति—स्त्रीपुंसोर्गुह्यस्थानमधिकवेदनाविशेषेण भिन्दन्तीव तूणीशब्दवाच्या, सैव प्रतिलोमेन प्रधावनात् प्रतितूणी च कथिता, तथा हि—"अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता। भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूणी नाम नामतः ॥" (सु० नि० १अ०) इति। प्रतितूणी यथा—"गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं प्रधाविता। वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूणीति सोच्यते ॥" (सु० नि० १अ०) इति। खञ्जतेति—खञ्जता पङ्गुविशेषे पूर्वं दर्शिता। पादहर्ष इति—यत्र रोमाञ्चप्रायोऽतिसुप्तता झिणिझिणिवद्वेदनाविशेषः स पादहर्ष इति, यदुक्तं—"हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां चापि सुप्तकौ। पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपतः ॥" (मा० नि० वातव्याधि०) इति। गृध्रसी चेति—गृध्रसीति प्रसिद्धा लोके राधिनाशब्दवाच्या इति केचित्, तद्यथा—"स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात्। गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥" (च० चि० वातव्याधि०) इति। गृध्रसीद्वयमाहुरेके एका केवलवातजनिता, अपरा वातकफलक्षणयुक्तेति, अत एव "वाताद्वातकफात् तन्द्रा-गौरवारोचकान्विता" (च० चि० वातव्याधि०) इत्यादिवचनात्। विश्वाची चापबाहुक इति—विश्वाची च बाहुगता गृध्रसीवत्, तथा हि—"तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः। बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाचीति निगद्यते ॥" (सु० नि० १अ०) इति। बाह्वो-

* "वातशोणितज इति वातरक्ताख्यावकारज चिकित्साभेदार्थं पृथक् पाठः इति गयदासः। वातशोणिताभ्यां जात इति जेज्जडः." इति मधुकोषः।

अपतानो व्रणायामो वातकण्टोऽपतन्त्रक ॥ ११३ ॥

द्विवचन सामान्यापेक्षया कदाचित एकस्मिन्नपि बाहौ भवतीति। भुजस्याप-कषत्वात * अपबाहुक इति, † असशोषक इति वा आहु, तदुक्तम्—"अस-देशस्थितो वायु शोषयित्वाऽसबन्धनम्। शिराश्चाकुञ्च्य तवस्थो जनयत्यवबाहुकम ॥" (सु० नि० १अ०) इति। ‡ केवल वातजनितोऽसशोष कफवातजनितोऽवबाहुक इति सुश्रुतवचनाद्भिन्नत्वमनयो। अपतान इति—आक्षेपस्यावस्थाविशेषोऽपतानको भवति, "साऽपतानकसज्ञा य पातयत्यन्तरान्तरा" (सु० नि० १अ०) इत्यादि-वचनात, य आक्षेपकोऽन्तरा अन्तरा पातयति सोऽपतानक इति तात्पर्य्यार्थं, सुश्रुते चिकित्सार्थं पृथक् उपात्तत्वात, चरके तु बहुरूपत्वाद्भिन्न एव, यत,—"दृष्टि सस्तभ्य सज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति। हृदि मुक्ते नर स्वास्थ्य याति मोह व्रते पुन ॥ वायुना दारुण प्राहुरेके तदपतानकम् ॥" (च० सि० त्रिमर्मीय०) इति। व्रणायामोऽपि आक्षेपकभेद आघातजत्वात्, यत,—"कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवल। कुर्य्यादाक्षेपक त्वन्य चतुर्थमभिघातजम् ॥" (सु० नि० १अ०) इति। चरकेण आक्षेपक एव दण्डापतानकोऽभ्यन्तरायामो बहिरायाम आगन्तुक इति चतुर्विध। तेनाभिघातेन व्रणकरत्वादेव व्रणायाम कथित। वातकण्टक इति—विषमपादन्यासेन कुपितो वायुर्गुल्फे वेदना जनयति त वातकण्टकमाहु, तदुक्त—"रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा। वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम ॥" (सु० नि० १अ०) इति। अयमेवान्यत्र "खुडुकावात" इत्युक्त। अपतन्त्रक इति—अपतन्त्रकोऽप्याक्षेपावस्था एव, स्वैरित्यादिना क्रुद्धो वायु स्थानादूर्द्ध्वं गत्वाऽपतन्त्रक करोति इति सम्बन्ध, तथा च दृढबल,—"क्रुद्ध स्वै

* सुश्रुतादिषु अवबाहुक इति पाठ।

† असशोष अवबाहुकात् भिन्न इति सुश्रुतमाधवाभ्या पठित, मधुकोष-कारेणापि तथैव व्याख्यात, तथा च—"असशोष केवलवातज उच्यते। असबन्ध-कारक श्लेष्मा असबन्धन। एतदनन्तरम् असशोष जनयेदिति शेष इति कार्त्तिक। शिराश्चेत्यादिना अवबाहुक। तवस्थ' असस्थ। अयञ्च वातकफज, अन्ये तु मिलित्वा अवबाहुकलक्षणमाहु, तन्न, यत सुश्रुतेनोक्तम्—असशोषावबाहुकयोर्बाहुमध्ये शिराव्यध इति।"

‡ सुश्रुते ईदृशार्थक कश्चित् ग्रन्थो न दृश्यते। असशोषे श्लेष्मशोषणात् श्लेष्म-सम्बन्धो दृश्यते, न तु अवबाहुके। मधुकोषकारेण तु असशोष. केवलवातज: अवबाहुक वातकफज इति पठितम्।

अङ्गभेदोऽङ्गशोषश्च मिन्मिनत्वञ्च कल्लता।
प्रत्यष्ठीलाऽष्ठीलिका च वामनत्वञ्च कुब्जता॥ ११४॥

कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते। पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन्॥ धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तदा। स कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः॥ कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः॥" (च० सि० विमर्मी०) इति। अङ्गभेद इति—अङ्गभेदो वेदनाविशेषत्वेन दर्शितः, यतः,—"हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत्" (च० चि० वातव्या०) इत्यादिवचनात्, यथा कुक्षिशूले नामानुरूपं कीलनिखातवत् वेदनाविशेषश्चाप्यथ तथा तोदभेदादिभिरपि पीडा-विशेष एव गम्यते, तदुक्तं,—"स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत्" (च० चि० वातव्याधि०) इत्यादि। अङ्गशोष इति—अङ्गादीनां बाहुमुखादीनां शोषः अङ्गशोषः। मिन्मिनत्वम् इति—मिन्मिनं सानुनासिकवचनम्। कल्लतेति—कल्लनाऽव्यक्तवचनत्वेन प्रतिपादिता, तत्र लुप्तपदयुक्तवाग्भिधायिनी कल्लता शब्दवाच्या। वक्ष्यमाणं मूकत्वमपि तद्विध एव। एतच्च जिह्वागतशब्दवाहिनीनां धमनीनां वाच्यम्, तथा हि—'आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः। नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्॥" (सु० नि० १म०) इति। प्रत्यष्ठीलाष्ठीलिका चेति—नाभेरधस्ताद्धोधवर्त्तुलपाषाणवत् यो रोगः सोऽष्ठीलाशब्द-वाच्यः वाताष्ठीलेत्यत्र रूढिः, तथा चोक्तं—"नाभेरधस्तात् सञ्जातः सञ्चारी यदि वाऽचलः। अष्ठीलावत् घनो ग्रन्थिरूर्द्ध्वमायत उन्नतः॥ वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहि-र्मार्गावरोधिनीम्॥ एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीम्। प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम्॥" (सु० नि० १म०) इति। वामनत्वमिति—दुष्टशुक्रा-र्त्तवाद्गर्भावर्त्ते यथा युगलैकाङ्गुलीवद्धाङ्गुल्यादिकं भवति तथाऽयमपि वामनरोगः। कुब्जेति—* कुब्जत्वञ्च शिरागतवातविशिष्टत्वात् केचिदायामान्तर्गतं (१) इत्याहुः, पृष्ठादिनतत्वात्, "कुर्य्यात् शिरागतः शूलं शिराकुञ्चनपूरणम्" (सु० नि० १म०)

---

* कुब्जत्वञ्च शिरागतवातविशेषत्वात् केचित् अन्तरायामबहिरायामान्तर्गतमित्याहुः काण्डादिनतत्वात् इति पाठकल्पनं सङ्गतम्, "अन्तरायामबहिरायामाभ्यां तन्त्रान्तरोक्तः कुब्जस्यावरोधः" इति मधुकोषदर्शनात्। चरके कुब्जता स्नायुगतवायुकार्य्यमित्युक्तं, तथा च—"सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्य्यात् स्नायुगतोऽनिलः। बाह्याभ्यन्तरमायामं खल्लीं कुब्जत्वमेव च॥" (च० चि० वातव्याधि०) इति।

अङ्गपीडाङ्गशूलञ्च सङ्कोचस्तम्भरूक्षताः।
अङ्गभङ्गोऽङ्गविभ्रंशो विड्ग्रहो बद्धविट्कता ॥ ११५ ॥
मूकत्वमतिजृम्भा स्यादत्युद्गारोऽन्त्रकूजनम्।
वातप्रवृत्तिः स्फुरणं शिराणां पूरणं तथा ॥ ११६ ॥
कम्पः कार्श्यं श्यावता च प्रलापः क्षिप्रमूत्रता।
निद्रानाशः स्वेदनाशो दुर्बलत्वं बलक्षयः ॥ ११७ ॥

"बाह्याभ्यन्तरमायाम खल्ली कुब्जत्वमेव च ॥" (च० चि० वातव्याधि०) इति। अङ्गपीडाद्यङ्गविभ्रंशान्तामयभेदा हेतुस्थानविशेषत्वेन तदनुरूपा बोद्धव्या। अन्तरायाम खल्ली कुब्जत्वमेव मन्वन्ति (?)। अङ्गपीडाद्यङ्गविभ्रंशम् (?)। तस्य समभेदा स्थानविशेषत्वेन त्वनुरूपा बोद्धव्या। तत्राङ्गसङ्कोच, स्तम्भोऽङ्गस्य रूक्षता। रूक्षतापीडाशूलादीनामपि परस्पर भेदाऽस्तीत्यवगन्तव्यम्। विड्ग्रहो बद्धविट्कता चेति—विड्ग्रह पुरीषस्यानिर्गम। बद्धविट्कता पुरीषस्य कर्कशता, पक्वाशय-कुपितवातगुणत्वात्, यत,—"ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्करा" (च० चि० वातव्याधि०) इत्यादि। मूकत्वमिति—मूकत्वञ्च मिन्मिनत्वे दर्शितम्। अतिजृम्भता च वातदुष्टत्वात, "जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात' (सु० उ० ३९ अ०) इत्यादिना। अत्युद्गारोऽपि वातविकारजनितत्वादत्र लिखित, आमाशयस्थ कुपितो वातोऽत्युद्गार करोतीत्यर्थ, "रुक् पार्श्वोदरहृन्नाभेस्तृषोद्गारविसूचिका। * करोति कण्ठास्यशोष वातश्चामाशये स्थित ॥" इति। अन्त्रकूजनमिति—पक्वाशयगतवायुना भवति "पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजनम्" (सु० नि० १ अ०) इत्यादिवचनात। वातप्रवृत्ति-रिति—गुदेन वातस्यातिनिर्गम। स्फुरणमिति—अङ्गस्फुरणम्, अङ्गस्पन्दनमित्यर्थ। शिराणा पूरणमिति—शिरागतो वायु शिराणा पूरण करोति, "कुर्याच्छिरागत शूल शिराकुञ्चनपूरणम" (सु० नि० १ अ०) इति वचनात्, पूरण स्थूलत्वम्, यदुक्त तन्त्रान्तरे—'सुप्तास्तन्व्यो महत्यो वा शिरा वात शिरागते" (च० चि० वात-व्याधि० इति। कम्प इति—सर्वाङ्गस्य शिरसश्च कम्पत्वेन वेपथुसञ्ज, यदुक्त—

* "करोति कण्ठास्यशोष वातश्चामाशये स्थित" इत्यत्र "कास: कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशये स्थित." इति माधवनिदानधृत, चरकसम्मत: पाठ.।

अतिप्रवृत्तिः शुक्रस्य कार्श्यं नाशश्च रेतसः।
अनवस्थितचित्तत्वं काठिन्यं विरसास्यता ॥ ११८ ॥
* (कषायवक्त्रताऽऽध्मानं प्रत्याध्मानञ्च शीतता।
रोमहर्षश्च भीरुत्वं तोदः कण्डूरसाज्ञता ॥)
शब्दाज्ञता प्रसुप्तिश्च गन्धाज्ञत्वं दृशः क्षयः ॥ ११९ ॥

"सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः" (रो० वि० वातव्याधि०) इति। शिरः इत्यवयवोपलक्षणं, तेन हस्तपादयोरपि कम्पः स्यात्। कार्श्यमिति—कृशता शरीरस्य वातप्रकृतिकत्वात्। एके कार्श्यस्थाने काषायमिति पठन्ति, तन्न सर्वसम्मतम्। श्यावता चेति—शुक्लानुविद्धकृष्णवर्णत्वं श्यावताशब्दवाच्यं, पित्तानुबद्धवातविकृतत्वात्। प्रलाप इति—असम्बद्धभाषणं, यथोन्मादे, प्रबलवातकार्य्यत्वात्। क्षिप्रमूत्रतेति—क्षिप्रमूत्रता शीघ्रमूत्रता, यदुक्तं—"मारुतेऽविगुणे बस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते। विकाराः विविधाश्चात्र प्रतिलोमे भवन्ति हि" ॥ (सु० नि० ३अ०) इति, विविध-ग्रहणं क्षिप्रमूत्रताया ग्रहणार्थम् इति। निद्रानाश इति—निद्रानाशोऽप्यनिद्रता, अनिद्रत्वेनाल्पनिद्रा बोद्धव्या। स्वेदनाश इति—स्वेदस्याप्यनिर्गमः, वायोः शोषक-त्वात्। दबलत्वं बलक्षयश्चेति—"रसादीनां शुक्रान्तानां यत् परं तेजस्तत् खल्वोज-स्तदेव बलमित्युच्यते" (सु० सू० १४अ०) तस्य बलस्याल्पत्वं दुर्बलत्वं, तस्यापि क्षयो बलक्षय इति, अत्र वातः हेतुरिति प्रयोजकत्वात्। अतिप्रवृत्तिः शुक्रस्य कार्श्यं नाशश्च रेतस इति—शुक्रस्य कार्श्यञ्च क्षीणत्वं स्वमानादित्यर्थः, नाशश्चेति स्वमानादित्यर्थः (?), अत्रापि शुक्रगतवातविकृतत्वात्, यदुक्तं—"क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा। विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥" (च० चि० वातव्याधि०) इति। अनवस्थितचित्तत्वमिति—अत्रापि वातकारणत्वं सिद्धम्। काठिन्यमिति—कठिनत्वम्, अङ्गादीनामिति भावः। विरसास्यता मुखवैरस्यम्। शब्दाज्ञता बधिरत्वम्। प्रसुप्तिश्च त्वग्विषये स्पर्शाज्ञता। गन्धाज्ञत्व-मिति—नासाविषयाज्ञता। दृशः क्षय इति—दृष्टिनाशः, अत्रापि श्रोत्रादिगतवात-कारणं बोद्धव्यम्, यदुक्तं—"श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्य्यात् क्रुद्धः समीरणः" (च० चि० वातव्याधि०) इति, श्रोत्रत्वक्चक्षुर्घ्राणरसनेन्द्रियाणां वधो विनाशः, तेन स्वविषयेष्व-ग्रहणशक्तिरित्यर्थः। एवमशीतिर्वातरोगाः प्रतिपादिताः ॥ ११०—११९ ॥

* शाखान्तरेऽयमिति कश्चित्।

चत्वारिंशत्पित्तरोगाणां विवरणम्।—

अथ पित्तभवा रोगाश्चत्वारिंशदिहोदिता'।
धूमोद्गारो विदाह' स्यादुष्णाङ्गत्वं मतिभ्रम'॥ १२०॥
कान्तिहानि कण्ठशोषो मुखशोषोऽल्पशुक्रता।
तिक्तास्यताऽम्लवक्त्रत्व स्वेदस्रावोऽङ्गपाकता॥ १२१॥

अथ पित्तभवा रोगा इति।—स्वहेतुदुष्टेन स्वतन्त्रेण पित्तेन जानता इत्यर्थ, यथा ज्वरशोफादय। चत्वारिंशदित्यस्य विवरणमाह—तत्र धूमोद्गारो धूमायन, "धुआँ" इति शब्दवाच्य, मुखात् धूमोद्गरणमिव भवति, शिरोग्रीवामुखतालुभ्य धूमस्य उद्गिरण निःसरणम्। विदाहो विशिष्टादुष्णो दाह, अत्र विदाहशब्देन उषादिदाह, तेषां षण्णां ग्रहणं कार्य्यं पित्तजन्यत्वात। उषादिदाहलक्षणञ्च—"दाह सर्वाङ्गसन्ताप उष सस्वेदताऽरति। य क्वापि देहावयवे चोष स्यादग्निनेव स॥ पाणिपादांसमूलेषु विदाहो विविधो मत। दाहस्तु मुखताल्वोष्ठ दवथुश्चक्षुरादिषु॥ कोष्ठदाहोऽन्तर्दाह स्याद्दिहदाह उष्णो मत॥" इति। सर्वेऽपि पित्तात्मजा, उक्तञ्च—"ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना। तस्मात् पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम्॥" (वा० चि० १अ०) इति, अत एव उष्णाङ्गत्व पित्तजमेव, अत सङ्ग्रह पित्तविकारेषु। पित्तविकारा पुन ओषचोषदाहदवथुविदाहसदाहा त्वग्दाहोऽन्तर्दाह इत्युक्तम्। तथा मतिभ्रमोऽपि पित्तभव एव, न तु वातमदादिज बुद्धिनाश। ननु "पित्त पक्त्यूष्मदर्शनै। क्षुत्तृड्रुचिप्रभामेधा-धीशौर्य्य तनुमार्दव॥" (वा० सू० ११अ०) इत्यादिना शरीरपाकरणादाधिक्यात वह्नेराधिक्य स्यादिति चेन्न, 'ऊष्मणो ज्ञानी यस्य तत एव स सीदति। उपघातस्तु तेनैव तथा नेत्रस्य तेजस॥" इति न्यायात पित्ताधिक्यात् बुद्धिनाश इति स्थितम्। कान्तिहानि पित्तदग्धशरीरत्वात, न तु वातादिवत् कार्श्यादि। कण्ठशोषो मुखशोषश्च तयो शुष्कत्व तदूष्मणा शुष्कद्रवत्वम्। अल्पशुक्रता पित्तादेव। तिक्तास्यता अम्लवक्त्रत्वमिति—तिक्तो निम्बादि तद्वदास्य,* तथा अम्लास्यता अम्लमुखता। ननु वाग्भटे—"कट्वम्लौ रसौ वर्णौ पाण्डुरारुणवर्जित" (वा० सू० १२अ०) इत्युक्तम, इह तु तिक्त इति विरोध, नैव, वाग्भटोक्तस्य "कटु स्यात कटुतिक्तयो." इति वचनात तिक्त एवार्थ, "कषायतिक्तमधुर वातादिषु मुख क्रमात" (वा०

---

* तिक्तरसवदास्यमित्यर्थ.।

क्लमो हरितवर्णत्वमल्पाग्नि पीतगात्रता।
रक्तस्रावोऽङ्गदरणं लोहगन्धास्यता तथा॥ १२२॥
दौर्गन्ध्यं पीतमूत्रत्वमरतिः पीतविट्कता।
पीतावलोकनं पीत-नेत्रता पीतदन्तता॥ १२३॥
शीतेच्छा पीतनखता तेजोद्वेषोऽल्पनिद्रता।
कोपश्च गात्रसादश्च भिन्नविट्कत्वमन्धता॥ १२४॥
उष्णोच्छ्वासत्वमुष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य च।
तमसो दर्शनं पीत-मण्डलानाञ्च दर्शनम्॥
निःसहत्वञ्च पित्तस्य चत्वारिंशद्रुजः स्मृताः॥ १२५॥

नि० ५अ०) इति। स्वेदो घर्मस्तस्य स्राव स्रुतिः। अङ्गपाकता अङ्गपाकत्वम्। क्लम इति—"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः। क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः॥" (सु० शा० ४अ०) इति। हरितवर्णत्वं हरितवर्णता, "हरा हरितहारिद्र" इति वचनात्। अल्पाग्निः दुष्टाग्निः भवति। पीतगात्रता पीतशरीरत्वम्। रक्तस्रावः रक्तस्य स्रवणम्। अङ्गस्य दरणं विदरणम्। लोहगन्धास्यता लोह * कालायसं तद्वन्मुखगन्धो भवति। दौर्गन्ध्यम् अङ्गानाम्। पीतमूत्रत्वं हरिद्राभमूत्रत्वम्। अरतिः सर्वत्राप्रीतिः। पीतविट्कता पीतपुरीषता। पीतावलोकनं पीततादर्शनं वस्तुषु, नेत्रादिषु च पीतता। पीतदन्तता दन्तेषु पीतत्वम्। शीतेच्छा शीतवस्तुनोऽभिलाषः। पीतनखता पीतनखत्वम्। तेजोद्वेषः तैजसवस्तुद्वेषः। अल्पनिद्रता अल्पनिद्रत्वम्। † कोपश्च पित्तस्यैव, रक्तकोपता रक्ताजीर्णत्वात्। गात्रसादो गात्रसादनम्। भिन्नविट्कत्वं भिन्नपुरीषता। अन्धता नेत्रस्यैव। उष्णोच्छ्वासत्वमिति—उष्णश्वासत्वम्। उष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य चेति—द्वयोरपि औष्ण्यं पित्तभवत्वात्। तथा तमसो दर्शनम् अन्धकारदर्शनम्। तथा पीतमण्डलानाञ्च

* लोहं रक्तमित्यर्थो युक्तः, लौहे गन्धाभावात्, रक्तपित्ते "लोहगन्धित्वं रक्तगन्धित्वम्" इत्यर्थदर्शनाच्च।

† "कोपश्च पित्तस्यैव" इत्यत्र "कोपः क्रोधाधिक्यम्" इत्यर्थो युक्तः, क्रोधस्य पित्तकार्यत्वात्, तथा धूमोद्गारादीनां सर्वेषामेव पित्तकोपजन्यत्वेन "कोपः पित्तस्यैव" इत्यस्य पुनरुल्लेखासङ्गतत्वाच्च।

विंशतिकफरोगाणां विवरणम्।—

कफस्य विंशतिः प्रोक्ता रोगास्तन्द्राऽतिनिद्रता।
गौरवं मुखमाधुर्य्यं मुखलेपः प्रसेकता॥ १२६॥
श्वेतावलोकनं श्वेतविट्कत्वं श्वेतमूत्रता।
श्वेताङ्गवर्णता शैत्यमुष्णेच्छा तिक्तकामिता॥ १२७॥
मलाधिक्यञ्च शुक्रस्य बाहुल्यं बहुमूत्रता।
आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्घर्घरवाक्यता॥
अचैतन्यञ्च गदिता विंशतिः श्लेष्मजा गदाः॥ १२८॥

ईषत् पीतानि यानि मण्डलानि तेषां दृष्टिः। निःसहत्वञ्च पित्तस्येति—निःसहत्वं * निःसहता। इति चत्वारिंशत् पित्तजाः पित्तजनिता रोगा इत्यर्थः॥ १२०—१२५॥

पित्तजानुक्त्वा कफजानाह कफस्येति।—कफस्य श्लेष्मणः स्वहेतुदुष्टस्य जनिता रोगा विंशतिः प्रोक्ता इत्यर्थः। तेषां विवरणमाह, अतिनिद्रतेति—निद्रालक्षणन्तु—"† यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मा च क्लमान्वितः। आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्घर्घरवाक्यता॥ विषयेभ्यो निवर्त्तेत तस्य निद्रा विनिर्द्दिशेत्॥" अति अत्यन्तं निद्रा अतिनिद्रता। गौरवमिति—तल्लक्षणन्तु—"आर्द्रचर्म्मावनद्धं हि यो गात्रमभिमन्यते। तथा गुरुशिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्द्दिशेत्॥" (सु० शा० ४अ०)। मुखमाधुर्य्यं मधुरास्यता। मुखलेपः कफेन लिप्तता। प्रसेकता लालास्रावता। श्वेतावलोकनं श्वेतस्य वस्तुनो दर्शनम्। तथा श्वेतविट्कत्वं शुभ्रपुरीषता। श्वेतमूत्रता शुभ्रमूत्रता। श्वेताङ्गवर्णता श्वेतत्वमङ्गस्य। शैत्यम् अङ्गशीतता। उष्णेच्छा उष्णवस्तुनोऽभिलाषः। तिक्तकामिता तिक्तस्य कटुवस्तुनः काङ्क्षा अभिलाषः। मलाधिक्यं मलस्याधिक्यता। शुक्रस्य बाहुल्यम् अतिशुक्रता। बहुमूत्रता मूत्रस्य बहुप्रवृत्तिः। आलस्यमिति—तल्लक्षणन्तु—"समर्थस्याप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते" (सु० शा० ४अ०) इति। मन्दबुद्धित्वं बुद्धेर्मन्दता। तृप्तिर्भोजनानभिलाषः। घर्घरवाक्यता घर्घरशब्दत्वम्।

---

* सहनशक्तेरभावः, धैर्य्याभाव इत्यर्थः।

† लक्षणमिदं न समीचीनं "यदा" "तस्य" इति सर्वनामद्वयस्य सङ्गतिविरोधात् कर्म्मेन्द्रियपदयो दूरान्वयदोषाच्च, तथा चरके "यदा तु मनसि क्लान्ते कर्म्मात्मानः क्लमान्विताः। विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः॥" इति पाठदर्शनाच्च।

दशरक्तरोगाणां विवरणम्।—

रक्तस्य च दश प्रोक्ता व्याधयस्तेषु गौरवम्।
रक्तमण्डलता रक्तनेत्रत्व रक्तमूत्रता॥ १२९॥
रक्तनिष्ठीवनं रक्त-पिडकानाञ्च दर्शनम्।
औष्ण्यञ्च पूतिगन्धत्वं पीडा पाकश्च जायते॥ १३०॥

चतुःसप्ततिमुखरोगाणां विवरणम्।—

चतुःसप्ततिसङ्ख्याका मुखरोगास्तथोदिताः॥ १३१॥

तत्र एकादशौष्ठरोगाणां विवरणम्।—

तेष्वोष्ठरोगा गणिता एकादशमिता बुधैः।
वातपित्तकफैस्त्रेधा त्रिदोषैरसृजा तथा॥ १३२॥

अचैतन्यं चैतन्यं ज्ञानं तद्रहितत्वं जडता, * कफरुद्धस्रोतसां रोधात्। इति श्लेष्मरोगा विंशतिर्व्याख्याताः॥ १२६—१२८॥

अथ रक्तजानां रोगाणां विवरणमाह, रक्तस्येत्यादि।—रक्तस्य रुधिरस्य व्याधयः मुनिभिर्दश प्रोक्ताः। तेषु व्याधिषु गौरवं कफजमिव रक्तस्यानुरूपतया भवति। तथा रक्तमण्डलता आरक्तमण्डलोत्पत्तिः। तथा रक्तनेत्रत्वम् आरक्तलोचनता। तथा रक्तमूत्रता रक्तमूत्रत्वं, तस्य रक्तजन्यत्वात्। रक्तनिष्ठीवनं रक्तमिश्रितनिष्ठीवनं रक्तस्यैव वा निष्ठीवनम्। तथा रक्तपिडकानाञ्च दर्शनं रक्तजा आरक्ता वा पिडकाः क्षुद्रस्फोटाः तासां दर्शनम्। औष्ण्यम् उष्णत्वं रक्तस्यापि तैजसत्वात्। पूतिगन्धत्वं दुर्गन्धता सा तु रक्तजैवात्र ग्राह्या न त्वन्यजा। तद्वत् पीडाऽपि। तथा पाकश्च मांसादीनां रक्तस्य वा। इति दश रक्तजा रोगा व्याख्याताः॥ १२९।१३०॥

उद्देशक्रमेणैव मुखरोगाणां विवरणमाह, चतुःसप्ततीति।—मुखरोगा इति—मुखे भवा रोगा मुखरोगाः। आयतनसमुदायस्य तदधिष्ठितत्वान्मुखस्यात्र ग्रहणम्, यतः—"मुखरोगाः समाख्याताः सप्तस्वायतनेषु च" इति। आयतनानि स्थानानि, यथा—दन्तौष्ठदन्तमूलजिह्वाकण्ठतालुसर्वगतानीति॥१३१॥

मुखरोगेषु प्रथमतः ओष्ठरोगानाह, तेष्विति।—एकादशेत्यादि—वातपित्तकफै

---

* कफरुद्धमनोवहस्रोतोरोधात् कफरुद्धचैतन्यवहस्रोतोरोधात् वा इति पाठद्वयं सङ्गतम्।

क्षतं मांसार्बुदञ्चैव खण्डौष्ठश्च जलार्बुदम् ।
मेदोऽर्बुदश्चार्बुदश्च रोगा एकादश स्मृताः ॥ १३२ ॥

तत्र दशदन्तरोगाणां विवरणम् ।—

दन्तरोगा दशाख्याता दालनः कृमिदन्तकः ।

ज्ञेया त्रयो भेदाः, तद्यथा—'कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ सम्प्राप्तानिलवेदनौ। दाल्येते परिपाट्येते ह्योष्ठौ मारुतकोपतः ॥ चीयेते पिडकाभिश्च सरुजाभिः समन्ततः । सदाहपाकपिडकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ । भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥" (रो० नि० श्लो०) इति। त्रिदोषैरिति—मिलितदोषत्रयेण चतुर्थो भेदः, यदुक्तम्—"सकृत् कृष्णौ सकृत् पीतौ सकृत् श्वेतौ तथैव च। सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ ॥" (सु० नि० १६ अ०) इति। असृजा रक्तेन पञ्चमो भेदः, रक्तोपसृष्टत्वात्, यत,—'खर्ज्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ। रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥" (सु० नि० १६ अ०) इति। क्षतमिति—अभिघातजम्, तत् कथम्भूतौ? यथा—'ओष्ठौ पथ्यव-दीर्य्येते पाट्येते चाभिघाततः' (रो० वि० श्लो०) इति। ननु क्षतादेव दोषप्रकोपः स्यात्, तेन दोषान्तर्गत एव षष्ठो भेदः किमिति न पठितः? यतो भोजे-नोक्तत्वात् "क्षतावभिहतौ वाऽपि रक्ताक्तावोष्ठौ सवेदनौ। भवतः सपरिस्रावौ कफ-रक्तप्रदूषितौ ॥" इति। उच्यते, वातादिकं केवलं स्वकारणकुपितं, अत्र तु अभिघातात् कुप्यते तेनाभिघातनिदानत्वात् द्वयोर्भेद इत्यदोषः। मांसार्बुदमिति—अर्बुदाकारत्वान्मांसपिण्डवदुन्नतावोष्ठौ भवतः इति, यदुक्तम्—"गुरू स्थूलौ मांसदुष्टौ मांसपिण्डवदुद्गतौ। जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥" (रो० वि० श्लो०) इति। खण्डौष्ठ इति—"खण्डौष्ठ क्षतभेदः स्यात्' इत्यादिना अत्र खण्डि-तौष्ठकर्दमत्वाद्भिन्नः कदाचिद्दोषजत्वाविकृतिभावाद्वा भिन्नः, "तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः" (वा० उ० २१ अ०)। जलार्बुदमिति—जलबुद्बुदाकारं जलार्बुदम्, यदुक्तम्—"जलबुद्बुदवत् वात-कफादोष्ठे जलार्बुदम्" (वा० उ० २१ अ०) इति। अत्रार्बुदत्रयमर्बुदवत् ज्ञातव्यम्। तत्र मेदोऽर्बुदा यथा—"सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू। अच्छं स्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥ तयोर्व्रणो न संरोहेन्मृदुत्वञ्च न गच्छति ॥" (रो० वि० श्लो०) इति ॥१३२।१३३॥

अथ दन्तरोगानाह, दन्तरोगा दशेत्यादि।—तत्र दालन इति—दाल्यमानेष्विव रुजा भवति इति दालनः, यदुक्तम्—"दीर्य्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ।

दन्तहर्षः करालश्च दन्तचालश्च शर्करा ॥
अधिदन्तः श्यावदन्ता दन्तभेदः कपालिका ॥ १२४ ॥

दालनो नाम स व्याधि सदागतिनिमित्तज ॥" (रो० वि० दन्त०) इति। कृमिदन्तक इति—कृमिकृतच्छिद्रत्वेन वेदनाविशेषा यत्र भवति स कृमिदन्तक, यदुक्त—"कृष्णच्छिद्रश्चल स्रावी ससंरम्भो महारुज। अनिमित्तरुजो वातात् विज्ञेय कृमिदन्तक ॥" (सु० नि० १६ अ०) इति। दन्तहर्ष इति—दन्तहर्ष स्वनामत प्रसिद्ध, तथा हि—"शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजा। पित्त-मारुतकोपेन दन्तहर्ष स नामत ॥" (रो० वि० दन्त०) इति। कराल इति—करालो विषमदन्तक विसदृशदन्त इत्यर्थ, यदुक्त—"शनै शनै प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रित। करालान् विकटान् दन्तान् कराला न स सिध्यति ॥" (रो० वि० दन्त०) इति। दन्तचाल इति—दन्ताना चालन। " माधवेन तु हनुमोक्ष इति पठित, तद्यथा—"वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिर्विसंहत। हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षण ॥" (सु० नि० १६ अ०) इति। विसंहत इति—हनुसन्धिबन्ध किञ्चिच्चलित, अत एव सुश्रुते दन्तदेशसामीप्याद्दन्तपीडनाच्चाय पठित। शर्करेति—शर्करा बालुका तद्वद्दन्तरोगो भवति. यत,—"मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषित। शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥" (रो० वि० दन्त०) इति। एके "दन्ताना गुणहारो च" इति पठन्ति। अधिदन्त इति—अधिदन्त अधिकदन्त, खलिवर्द्धन इति सञ्ज्ञान्तरम्, यदुक्त—"मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदन। खलिवर्द्धनसञ्ज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥" (रो० वि० दन्त०) इति। श्यावदन्त इति—नीलदन्त इति वा, यथोक्तम्—"असृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषत.। श्यावता नीलता वाऽपि गत स श्यावदन्तक ॥" (सु० नि०

माधवनिदाने हनुमोक्षलक्षण न कुत्रापि दृश्यते दृश्यते च वातव्याधौ हनु-ग्रहलक्षणमिति। लक्षणमिद सुश्रुतस्य। उक्तञ्च मधुकोषकारेण—"अत्रावकाशे हनु-मोक्ष सुश्रुते दन्तदेशसामीप्यात दन्तपीडनादपि पठित, स इह लङ्घकारण मुखदन्तगतत्वाभावात न पठित, पठितस्तु हनुग्रहसञ्ज्ञया वातव्याधौ भोजवचनात, यदुक्त—वाताभिघातात् जन्तोर्हि हनुसन्धिर्विमुच्यते। निरस्तजिह्व कृच्छ्रेण भाषित तत्र गच्छति ॥ इत्येक तमनिलव्याधि हनुमोक्ष विनिर्दिशेत् ॥" इति।

तत्र त्रयोदशदन्तमूलरोगाणां विवरणम्।—

तथा त्रयोदशमिता दन्तमूलामयाः स्मृताः।
शीतादोपकुशौ द्वौ तु दन्तविद्रधिपुप्पुटौ॥ १२५॥
अधिमांसो विदर्भश्च महाशुषिरशौषिरौ।

१६अ०) इति। दन्तभेद इति—दन्तभेदो भञ्जनकसञ्ज्ञान्तरं तीव्ररुजाकरत्वात्, यत, —"वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्मिन् दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक्। कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः॥" (सु० नि० १६अ०) इति। कपालिकेति—* मलसहितदन्तावयवेषु काठिन्यात् कपालतुल्येषु दीर्य्यत्सु दन्तमूलेष्वेव शर्करैव कपालिका कथिता, तथा हि—"कपालाष्वेव दीर्य्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा। कपालिकेति विज्ञेया सदा दन्तविनाशनी॥" (रो० वि० दन्त०) इति॥१२४॥

तथेति।—मुखरोगाधिष्ठितत्वात् दन्तमूलगतरोगास्त्रयोदशसङ्ख्यया प्रोक्ताः। तत्र शीतादोपकुशाविति।—शीताद इति—अभिघातादिनिमित्तं विना दन्तमांसशीर्णतादिभावेनोपलक्षितः, तथा हि—"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते। दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च॥ दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम्। शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः॥" (सु० नि० १६अ०) इति। उपकुश इति—उपकुशो दाहपाकयुक्तवेष्टः, यथा—"वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च। यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः॥" (रो० वि० दन्तवेष्ट०) इति। दन्तविद्रधिरिति—"दन्तमांसे मलैः साखैर्वाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः। सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः॥" (वा० उ० २१अ०) इति। पुप्पुट इति—दन्तपुप्पुटमत्र, यत,—"दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान्। दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः॥" (रो० वि० दन्त०) इति। अधिमांस इति—"हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः। लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः॥" (सु० नि० १६अ०) इति। विदर्भ इति—विदर्भोऽभिघातज इत्युक्तत्वात् "घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान्। भवन्ति च चला दन्ताः स विदर्भोऽभिघातजः॥" (सु० नि० १६अ०) इति। महाशुषिर इति—महाशौषिर इति सञ्ज्ञान्तरम्, यथा—"दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते।

---

* "मलसहित" इत्यादि "दन्तमूलेष्वेव" इत्यन्तस्थले "दन्तमले एव कठिने कपालप्राये दीर्य्यमाणे दन्तशर्करैव" इति पाठश्चेत्तर्हि सङ्गतम्।

तेष्वेव गतयः पञ्च वातात् पित्तात् कफादपि ॥
सन्निपाताद्गतिश्चान्या रक्तनाडी च पञ्चमी ॥ १३६ ॥

तत्र षट्जिह्वारोगाणां विवरणम्।—

तथा जिह्वामया षट् स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा।
अलासश्च चतुर्थः स्यादधिजिह्वा च पञ्चमी ॥
षष्ठो चैवोपजिह्वा स्यात्—" ॥ १३७ ॥

यस्मिन् स सवर्जो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ॥' (रो० वि० दन्तवेष्ट०) इति। सवर्ज इति—त्रिदोषजत्वेन मारणात्मको ज्ञेयः, यदुक्तं भोजे—'सदाहो दन्तमूलेषु शोथः पित्तकफानिलात्। जातः क्षपयति कफं चौष्ठे तस्मिंस्तु शोणितम् ॥ प्रवृद्धमनिशं दन्तास्तालुरोष्ठमपि दारयेत्। महाशौषिर इत्येष मतगावान्निहन्त्यसून् ॥" इति। शौषिर इति प्रसिद्ध, यथा—"श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः। लालास्रावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥" (रो० वि० दन्तवेष्ट०) इति। तेषु त्रयोदशविधेषु दन्तमूलगतेषु पञ्च गतयः पञ्च नाड्यो दोषादिभेदेन ज्ञातव्याः, यदुक्तं—"दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः" (सु० नि० १६अ०) इति। नाडीव्रणनिदानोक्तलक्षणो दन्तगतनाड्यो ज्ञेयाः। अत्र वातपित्तकफसन्निपातानान्तु निमित्तता। आगन्तुरभिघातजः; तेनापि रक्तस्य प्रादुर्भावादत्र रक्तनाडी गणिता इति न दोषः ॥ १३५।१३६ ॥

तथा जिह्वामया षट् स्युरित्यादि।—तत्र वातात् शाकच्छदनप्रकाशा भवति, पित्तात् पीता च भवति, कफात् गुर्वी भवतीति, तथा हि—"जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा। पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि कण्टकैश्च ॥ कफेन गुर्वी बहुला चिता च मांसोद्भवैः शाल्मलिकण्टकाभैः ॥" (सु० नि० १६अ०) इति। अलास जिह्वागतशोथेनोपलक्षित इति, यदुक्तं—"जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः। जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥" (सु० नि० १६अ०) इति। अधिजिह्वेति—जिह्वोपरि जातो यः श्वयथुस्तेनाधिजिह्वा कथिता, यतः,—"जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वोपरिष्टादपि रक्तमिश्रात्। ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥" (रो० वि० कण्ठ०) इति। उपजिह्वा चेति—जिह्वाया अग्रसदृशो जिह्वातलजातो यः शोथस्तेनोपलक्षितोपजिह्वा चेति, यदुक्तं—"जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तमूलः। लालाकरः कण्डुयुतः सचोषः सा तूपजिह्वा पठिता भिषग्भिः ॥" (रो० वि० कण्ठ०) इति ॥ १३७ ॥

तत्राष्टतालुरोगाणां विवरणम्।—

"—तथाऽष्टौ तालुजा गदाः।

अर्बुदं तालुपिडका कच्छपो तालुसंहतिः॥

गलशुण्डी तालुशोषस्तालुपाकश्च पुप्पुटः॥ १२८॥

तत्राष्टादशगलरोगाणां विवरणम्।—

गलरोगास्तथाऽऽख्याता अष्टादशमिता बुधैः।

तथेति।—मुखरोगसङ्ख्याकारणत्वात् अष्टौ भेदा यथा अर्बुदमित्यादि। अर्बुदमिति—तालुर्बुदसञ्ज्ञः, तथा च—"पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्बुदं प्रोक्तलिङ्गम्॥" (सु० नि० १६ अ०) इति। प्रोक्तलिङ्गमित्यत्र पूर्वोक्ताद्रक्तार्बुदादल्पलक्षणमित्यर्थः। भोजे तत्र श्लेष्मरक्तोद्भवमिति, तथा हि—"उपर्य्येव भवेन्नद्धो यथा पद्मस्य कर्णिका। पार्श्वतश्चाङ्कुरैर्दीर्घैर्नीला चाप्यवसीदति॥ श्लेष्मरक्तसमुत्थानं तत्तात्वर्बुदसञ्ज्ञितम्॥" इति। तालुपिडकेति—तालुदेशे शोथकारत्वेन पिडका भवन्ति। तन्त्रान्तरे अध्रुष इति नामान्तरम्, तद्यथा—'शोथः स्तब्धो लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वराढ्यः॥" (सु० नि० १६ अ०) इति। कच्छपीति—कच्छपोन्नतपिडका तालुनि भवति, सा कच्छपीशब्दवाच्या, तदुक्तं—"कूर्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा च' (रो० वि० तालु०) इति। तालुसंहतिरिति—तालुसंहतनामसङ्घातेन कथितः, तथा हि—"दुष्टं मांसं नीरुजं तालुमध्ये कफात् स्थूलं मांससङ्घातमाहुः॥" इति। गलशुण्डीति—वातपूरितचर्मपुटकतुल्यशोथो गलशुण्डीशब्दवाच्यः। गलशब्दत्वेन कण्ठशुण्डीति केचित्, यदुक्तं—"श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूले प्रवृद्धो दीर्घः शोथो ध्मातबस्तिप्रकाशः। तृष्णाकासश्वासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीति नाम्ना"॥ (रो० वि० तालु०) इति। तालुशोष इति—तालुशोषनामा व्याधिः, तद्यथा—'शोषोऽत्यर्थं दीर्य्यते चापि तालु श्वासश्चोग्रस्तालुशोषोऽनिलाच्च" (रो० वि० तालु०) इति। "गलशुण्डी तालुशोष" इत्यत्र "तालुशोषस्तु पित्तात" इति केचित् पठन्ति, पित्तस्यापि शोषकत्वात्। किन्तु अत्र भोजेऽपि वातादेव पठितः, यथा—"तालुशोषो भवेद्वातात् व्याधिर्य्यं चलसम्भुतः" इति। तालुपाक इति—तालुनि पित्तमेवात्यर्थं पाकं करोति, यदुक्तं—"पित्तं कुर्य्यात् पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येन तालुपाकं वदन्ति" (सु० नि० १६ अ०) इति। पुप्पुट इति—तालुपुप्पुटः कथितः, तालुशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, यदुक्तं—"नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात् स्यान्मेदोयुक्तात् पुप्पुटस्तालुदेशे॥' (सु० नि० १६ अ०) इति॥ १२८॥

वातरोहिणिका पूर्वं द्वितीया पित्तरोहिणी ॥ १३९ ॥
कफरोहिणिका प्रोक्ता त्रिदोषैरपि रोहिणी ।
मेदोरोहिणिका वृन्दो गलौघो गलविद्रधिः ॥ १४० ॥

गलरोगा इत्यादि।—गलोपलक्षितत्वेन कण्ठरोगप्रतीतिः। तत्र पञ्चानां रोहिणीनां सामान्यलक्षणं कण्ठाधःपलाङ्कुरा सम्भवन्तीत्यादिना दर्शितम्, यथा—"गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्। प्रकुर्वते कण्ठनिरोधिनोऽङ्कुरान् निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी॥" इति। यद्यपि सर्वा रोहिणी सन्निपातजा तथाप्युत्कटादिभेदेन वातजादिव्यपदेशः, व्यस्तलक्षणत्वाच्च, तद्यथा—"जिह्वां समन्ताद्भृशवेदना ये मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनः स्युः। तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति वातात्मकोपद्रवगाढजुष्टाम्॥" (सु० नि० १६ अ०) इति। पित्तरोहिणीति—पित्तजाता रोहिणी शीघ्रोत्थानत्वेन दर्शिता, यतः,—"क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा तु" (रो० वि० कण्ठ०) इति। कफरोहिणिकेति—कण्ठादिरोधकत्वात्स्थिरपाका कफरोहिणीति, यदुक्तं—"स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा च" (सु० नि० १६ अ०) इति। त्रिदोषैरपि रोहिणीति—मिलितदोषत्रयेण भवति सन्निपातजेत्यर्थः, उक्तं हि—"गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितयोत्थिता च" (रो० वि० कण्ठ०) इति। मेदोरोहिणिकेति—दुष्टमेदोजनित रोहिणीति। एके मेदःस्थाने रक्ता रोहिणिकेति पठन्ति सर्वत्र प्रतिपादितत्वात्, तथा हि—"स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु" (रो० वि० कण्ठ०) इति। इतररोहिण्यपेक्षयाऽस्याः सुखसाध्यत्वमुक्तम्। वृन्द इति—उन्नतं समुन्नतं शोथकरं यः कण्ठे वृन्दरोगः कथितः, तथा हि—"समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति। तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्विद्यात् सतोदं पवनात्मकञ्च॥" (रो० वि० कण्ठ०) इति। गलौघ इति—कण्ठावरोधात् गलौघसंज्ञः, स च शोथोऽन्नजलावरोधी कथितः, तथा हि—"शोथो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता। कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्तितोऽसौ" (सु० नि० १६ अ०) इति। (वायुगतेर्निहन्ता इति—अतिमहत्त्वादुदानवायोर्गतिनिरोधक इत्यर्थः)। गलविद्रधिरिति—विद्रधिवत् गले शोथो गलविद्रधिशब्दवाच्यः, यतः,—"सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोथो रुजो यत्र च सन्ति सर्वाः। स सर्वदोषो गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य॥" (सु० नि० १६ अ०)

स्वरघ्ना तुण्डिकेरी च शतघ्नी तालुकोऽर्बुदम् ।
गिलायुर्वलयश्चापि वाताद्गण्ड कफात्तथा ॥
मेदोगण्डस्तथैव स्यादित्यष्टादश कण्ठजाः ॥ १४१ ॥

इति । यद्यप्यय स्थानप्रभावेण सान्निपातज एव, तथाऽपि चिकित्साभेदाय नामान्तरेण पुनरव ग्रहण न दोष । स्वरघ्नेति—स्वरनाशकत्वन स्वरघ्ना नाम गलरोग, कथित , यदुक्त—"यस्ताम्यमान श्वसिति प्रसक्त भिन्नस्वर शुष्कविमुक्तकण्ठ । कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेय स रोग श्वसनात स्वरघ्न ॥" (रो० वि० कण्ठ०) इति । (श्वसनादिति—वातात) । तुण्डिकेरीति—तुण्डिकेरी वनकार्पासीफल तत्तुल्यशोथतया तुण्डिकेरी कथिता । तन्त्रान्तरे कण्ठशालूकेति नाम्ना सा प्रतिपादिता , यत ,—"कोलास्थिमात्र कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूत । खर स्थिर शस्त्रनिपातसाध्यस्त कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥" (सु० नि० १६ अ०) इति । शतघ्नी चेति—शतघ्नी पाषाणशिला तत्तुल्यो रोग शतघ्नीशब्दवाच्य, "अथ कण्टकसञ्छन्ना शतघ्नी महती शिला" इत्यादिवचनात , तदाकारत्वात अत्रापि मांसप्ररोहोपलक्षिता शतघ्नीति, यदुक्त—"वर्त्तिघना कण्ठनिरोधिनी या चिताऽतिमात्र पिशितप्ररोहै । नानारुजोच्छ्रायकरी त्रिदोषात ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्न्यसाध्या ॥" (सु० नि० १६ अ०) इति । † तालुक इति—तालुकोऽन्यत्र गलरोगे विदारिकेति नाम्ना पठित , वदनसम्बन्धत्वादत्र तालुकव्यपदेश , तद्यथा—"सदाहतोद श्वयथु सरक्तमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् । पित्तेन विद्यात वदने विदारी पार्श्वे विशेषात स तु येन शेते ॥" (सु० नि० १६ अ०) इति । अर्बुदमिति—अर्बुदाकारपिडका गले भवति इत्यर्बुदरोग , अयमेव ‡ मांसतान इत्यन्यत्र प्रतिपादित , यत —"प्रतानवान् य श्वयथु सुकष्टो गलोपरोध कुरुते क्रमेण । स मांसतान कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकार ॥" (सु० नि० १६ अ०) इति । एकेऽर्बुदमेवैकवृन्देति नाम्ना प्रतिपादयन्ति अपाक्यमदशोथत्वात , यत —"वृत्तोन्नतोऽन्त श्वयथु

सुश्रुत माधवाभ्या तुण्डिकेरी तालुगतमुखरोगाधिकारे कण्ठशालूकञ्च कण्ठगतमुखरोगाधिकारे पृथक् पृथक् लक्षणनिर्देशेन पाठतम् ।

† तालुक इत्यत्र शालूक इति ग्रन्थान्तरोक्त पाठ समीचीनतया प्रतिभाति । शालूक विदारिकयोर्लक्षणमपि सुश्रुतादिभि भिन्नतया पठितम् ।

‡ वाग्भटे अर्बुद कफजमिति पठितम्, अत मांसतानस्य त्रिदोषज असाध्यस्य इति अर्बुद मांसतानयोरभेदोक्ति, चिन्त्या ।

तत्राष्टसर्वसरमुखरोगाणां विवरणम् ।—

मुखान्तःसम्भवा रोगा अष्टौ ख्याता महर्षिभिः ।
मुखपाको भवेद्वातात् पित्तात्तद्वत् कफादपि ॥ १४२ ॥
रक्ताच्च सन्निपाताच्च पूत्यास्योर्द्ध्वगुदावपि ।
अर्बुदश्चेति मुखजास्तु सप्ततिरामयाः ॥ १४३ ॥

सदाह सकण्डुरोऽपाक्यमृदुगुरुश्च । नाम्नैकवृन्द परिकीर्त्तितोऽसौ व्याधिर्म्बलाशप्रभवस्तज्ज-प्रसूत ॥" (रो० वि० कण्ठ०) इति । गिलायुरिति—आमलकास्थिमात्रो यो गले ग्रन्थि स गिलायुशब्दवाच्यो रोग , तथा हि—"ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्र स्थिरोऽल्परुक् स्यात कफरक्तमूर्त्ति' । सलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसञ्ज्ञ ॥" (सु० नि० १६ अ०) इति । वलय इति—वलयो गलरोगविशेष , यथा—'बलाश एवायतमुन्नतञ्च शोथ करोत्यन्नगति निवार्य । त सर्वथैवाप्रतिवार्य-वीर्य्यं विवर्जनीय वलय वदन्ति ॥" (सु० नि० १६ अ०) इति । अथ गलरोगेषु त्रिधा गण्डानाह—एको वातगण्ड ,कफात तथेति—कफगण्ड , तथैव मेदोगण्ड इति । गलस्थानत्वादेव गलगण्डत्रयमुक्तम अन्यच्च गण्डमालाया गलगण्ड पठित , तच्च भिन्नचिकित्साविषयत्वात , शार्ङ्गधराचार्य्येण नामसङ्ग्रहादेव गृहीत , न तु गण्ड-मालागणनाग्राम इत्यदोष । एतेषा रूपन्तु तन्त्रान्तरात बोद्धव्यम इति ॥१३९—१४१॥

मुखान्तःसम्भवा रोगा इति ।—यद्यपि मुखान्तर्भवरोगा दन्तजिह्वादिगता कथिता तथाऽपि मुखदन्तौष्ठादिसमस्थानाना युगपत व्यापकतया मुखपाकसञ्ज्ञो रोग प्रतीत , अत एव तन्त्रान्तरे सर्वसर इति सञ्ज्ञयाऽभिहित । सर्वमुखेषु सरतीति सर्वसर , यदुक्तं—"स्फोटै सतोदैर्वदन समन्तात यस्याचित सर्वसर स वातात । रक्तै सदाहै तनुभि सपीतैर्यस्याचितञ्चापि स पित्तकोपात ॥ अवेदनै कण्डुयुतै सवर्णैर्यस्याचित चापि स वै कफेन ॥' (रो० वि० सर्वसर०) केचिद्विदेहोक्त रक्तजसर्वसर लक्षण पठन्ति , यथा—"रक्तेन पित्तोदित एक एव कैश्चित प्रदिष्टो मुखपाकसञ्ज्ञ " (सु० नि० १६ अ०) इति । सन्निपाताच्चेति—मिलितदोषत्रयेण पञ्चमो मुख-पाकभेद , पाकत्वे विकृतिविषमसमवायारब्धलिङ्गत्वात स सन्निपातजो व्यपदेश यत ,—"वाताहते नास्ति रुजा न पाक पित्ताहते नास्ति कफाच्च पूय ।" (सु० नि० १६ अ०) "तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोफास्त्रिभिरेव दोषै ॥' (रो० वि० व्रण०) इति । पूत्यास्य इति—दुर्गन्धास्य प्रसिद्ध । * ऊर्ध्वगुद इति—मुखरोग-

* वाग्भटे ग्रन्थान्तरे च "ऊर्ध्वगद" इति पाठ स एव साधु. ।

अष्टादशकर्णरोगाणां विवरणम्।—

कर्णरोगाः समाख्याता अष्टादशमिता बुधैः।
वातात् पित्तात् कफात् रक्तात् सन्निपाताच्च विद्रधिः॥१४४॥
शोथोऽर्बुदं पूतिकर्णः कर्णार्शः कर्णहल्लिका।

विशेष, सर्वत्राशोर्णामसत्त्वेनाभ्यन्तरगुदाकारवत, तेनोर्ध्वगुदाकारत्वेन सप्तमी भेदोऽत्र दर्शितो न दोष, अन्यत्र पित्तजान्तर्गत एव। अर्बुदमिति—अर्बुदवत् मुखरोग, अर्बुदस्य सर्वगतत्वादत्रैवान्तर्भवतीति न दोष, तदाकारपिडकात्वेनाष्टम प्रतिपादित। तन्त्रान्तरे कफजेऽन्तर्गत दर्शितम्। इति कथितप्रकारेण मुखजा आमया रोगा चतु सप्तति कथिता इत्यर्थ, सप्तसु स्थानेष्विति शेष॥१४२।१४३॥

कर्णरोगा इति।—कर्णान्तरधिकृत्योत्पन्ना, तेन कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नसहृष्टोपगृहीत श्रोत्रमुच्यते। तत्र यद्यप्येकदेशगतो रोगस्तथाऽप्यवयवेऽपि समुदायोपचारात् कर्ण-व्यपदेश। अष्टादशमिता बुधैरिति।—बुधैरिति—प्रवीणै, यैन सर्वतन्त्रेभ्य सुविचार्य सङ्ग्रह कृत, अत एवात्र चरकोक्तकर्णरोगचतुष्टय दोषभेदेन तेष्वादौ कथितम्, तद्यथा—"नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य शोष स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात्। शोथ सरागो दरण विदाह सपीतपूतिस्रवणञ्च पित्तात्॥ वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोथशुक्ल स्निग्धस्रुति श्लेष्मभवेऽल्परुक् च। सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिक-दोषवर्ण॥" (च० चि० त्रिमर्मीय०) इति। रक्तजस्य पित्तजेऽन्तर्भाव इति तन्त्रान्तरे, अत्र तु गणनाकृतत्वात् पृथक् पठित। विद्रधिरिति—कर्णविद्रधि, स द्विविध, एकोऽभिघातज अपरो दोषजश्च, यदुक्त—"क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत् तथा दोषकृतोऽपर पुन। सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत् प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्॥" (सु० उ० २०अ०) इति। अत्र तु आगन्तुकेन दोषप्रकोपत्वादेक एव व्यपदेश। शोथ इति—कर्णशोथ। कर्णशोथार्बुदार्शसा लक्षण पूर्वोक्तलक्षणैर्जानीयात्, यदुक्त—"कर्णशोथार्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणै" (सु० उ० कर्ण०) इति। तत्र * कर्णशोथाश्चत्वार वातपित्तकफरक्तजत्वेन। एव कर्णार्शश्चतुर्विध वातपित्तकफसन्निपातभेदेन। कर्णार्बुदा सप्तधा वातपित्तकफमांसमेदोरक्तसन्निपातभेदात्। शालाक्यसिद्धान्तेन सन्निपातजमधिकम् एव सप्तार्बुदम्, अत सुश्रुतोक्ता अष्टाविंशति-कर्णगतरोगास्तेनात्र लिखिता न दोष। पूतिकर्ण इति—पूति पूय स्रवतीति

"कर्णशोथाश्चत्वार वातपित्तकफरक्तजत्वेन। एवमर्शश्चतुर्विधम्, सप्तज-

बाधिर्य्यं तन्त्रिका कण्डूः शष्कुली कृमिकर्णकः॥

पूतिकर्णकः, यदुक्तं—"पूयं स्रवति यः पूतिः स ज्ञेयः पूतिकर्णकः" (रो० वि० कर्ण०) इति। कर्णकृमिकेति—कर्णप्रविष्टपतङ्गादिकीटत्वात् कथितः, तद्यथा—"पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि। अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम्॥ कर्णौ निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते। कीटे चरति रुक् तीव्रा निष्पन्दे मन्दवेदना॥" (रो० वि० कर्ण०) इति। बाधिर्य्यमिति—बधिरता प्रसिद्धा, तद्यथा—"यदा शब्दवहं स्रोतो वायुरावृत्य तिष्ठति। शुद्धः श्लेष्मान्वितो वाऽपि बाधिर्य्यं तेन जायते॥" (सु० नि० १अ०) इति। * तन्त्रिकेति—तन्त्रिकाजन्यशब्दवद्रोगस्तन्त्रिकारोगः, अन्यत्र कर्णक्ष्वेड इति संज्ञयाऽभिहितः, यदुक्तं—"वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम्। करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते॥" (रो० वि० कर्ण०) इति। कण्डूरिति—कण्डूरप्यन्यत्र † कर्णग्रन्थिशब्देनाख्या, यतः,—"मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकण्डूं करोति च" (रो० वि० कर्ण०) "पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णग्रन्थकः" इति। यद्यपि कण्डूः कर्णगूथश्च पृथङ्निर्दिष्टः तथाऽप्यत्र श्लेष्मशोषकत्वादपि कण्ड्वादीनां सम्भव इत्यदोषः (?)।

सन्निपातजाशंसा सन्निपातागन्तुजशोथयोश्चाशास्त्रसम्भूतिराचारप्रभावात्। अर्बुदञ्च सप्तविधं वातपित्तकफरक्तमांसमेदःशिरानिमित्तभेदात्। शिराजस्य वातजावरुद्धत्वात् पृथक् गणनं शालाक्यसिद्धान्तसंवादादिति कार्त्तिकः। यथा सुश्रुत एव कर्णरोगानन्तरं दोषैस्त्रिभिस्तैः पृथगेकशश्च ब्रूयात्तथाऽर्शांसि तथैव शोथान्। शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्य चापि सर्वात्मकं सप्तममर्बुदन्तु॥ इति नासारोगेऽभिधास्यति, तथा इहापि युज्यते, तेन रक्तजस्य पित्तसमानलिङ्गत्वात् पित्तजेऽन्तर्भावः, तथा आगन्तुजस्यापि रक्तपित्तलिङ्गत्वात् पित्तज एवान्तर्भावः, तेन शोथः सन्निपातजोऽत्रागणनीयः, एवं सहज-रक्तजयोः दोषज एवान्तर्भावात् सन्निपातजमर्शः अपृथक् गणनीयम्। अर्बुदञ्च सान्निपातजं सप्तममिति, एवमेभिः सहाष्टाविंशतिः सुश्रुतोक्ताः, कर्णरोगा भवन्ति' इति मधुकोषे श्रीकण्ठः।

तन्त्रिका वाग्भटे पालीगतरोगे उक्ता, तथा च—"कृशा दृढा च तन्त्रीवत् पाली वातेन तन्त्रिका" (वा० उ० १७ अ०)।

† कर्णग्रन्थिग्रन्थान्तरे न दृश्यते सुश्रुते कर्णगूथकः अस्ति, "पित्तोष्मशोषित" इत्यादिलक्षणन्तु कर्णगूथकस्य माधवेन पाठः, तत्र च "पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम्" इति पाठः। कर्णकण्डूः कर्णगूथकात् भिन्नलक्षणा एवेति बोद्धव्यम्।

कर्णनाद प्रतीनाह इत्यष्टादश कर्णजा. ॥ १४५ ॥

शष्कुलीति— शष्कुली चात्रोपलक्षणं तत्र तद्गतविकृतदोषत्वात् कर्णस्रावत्वेन सर्वत्र कर्णस्राव इति संज्ञयाऽभिहिता, तद्यथा—"शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो जले प्रपाकादथवाऽपि विद्रधे। स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्दित स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तित ॥" (रो० वि० कर्ण०) इति। एके शष्कुलीत्यनेन कर्णगूथमेव मन्यन्ते, तत्त पूर्वाचार्य्यैरपाठितत्वादस्माभिरपि न पठित। क्रिमिकर्णक इति—कर्णक्रिमिकृद्रोग क्रिमिकर्णशब्दवाच्य, यदुक्त—"यदा तु मूर्च्छन्त्यथवाऽपि जन्तव सृजन्त्यपत्यान्यथवाऽपि मक्षिका। तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यै क्रिमिकर्णको गद ॥" (रो० वि० कर्ण०) इति। क्रिमिलक्षणत्वात् (?) अय विकारस्त्रिदोषजो ज्ञेय, तथा च—"श्लेष्मपित्तजलोन्मिश्रे कोथे शोणितमांसजे। जायन्ते जन्तवस्तत्र कृष्णास्ताम्रा सिताऽरुणा ॥ भक्षयन्तीव ते कर्णं कुर्वन्तो विविध रुजं। क्रिमिकर्णं विजानीयात् सन्निपातप्रकोपजम् ॥" (निमि०) इति। कर्णनाद इति—यत्र विविधस्वनान् शृणोति स कर्णनाद इति गदविशेष कथित, यथा—"कर्णस्रोत स्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वनान्। भेरीमृदङ्गशङ्खाना कर्णनाद स उच्यते ॥" (रो० वि० कर्ण०) इति। न केवलं भेर्य्यादिस्वनम्, अन्येषामपि, अन्यत्र प्रतिपादितत्वात्, यदुक्तं विदेहे—"शिरोगतो यदा वायु श्रोत्रयो प्रतिपद्यते। तदा तु विविधान् शब्दान् समीरयति कर्णयो ॥ भृङ्गारक्रौञ्चनाद वा मण्डूककाकयोस्तथा। तन्त्रीमृदङ्गशब्द वा सामतूर्य्यस्वन तथा ॥ गीताध्ययनवंशाना निर्घोषं क्ष्वेडमेव वा। अपामिव पतन्तीना शकटस्येव गच्छत ॥ श्वसतामिव सर्पाणा सदृश श्रूयते स्वन ॥" इति। ननु कर्णनादकर्णक्ष्वेडयोर्घोषकृतरूपत्वात् को भेद ? उच्यते,—कर्णनादे केवलानिलजे नानाशब्दान् शृणोति, कर्णक्ष्वेडे तु वेणुशब्दमेवेति नियमात् पित्तादिसंसृष्टवातजन्यत्वाच्चेत्यदोष। प्रतीनाह इति—यदा द्रवगूथो मुखघ्राणविवरेषु प्रतिपद्यते, तेन चार्द्धावभेदको भवति, स कर्णप्रतीनाहसंज्ञको रोग कथित, तथा हि—"स

* "शष्कुली चात्रोपलक्षणम्" इत्यादि यदुक्त, तन्न हृद्य, शष्कुलीशब्देन शष्कुलीगतत्वात् कर्णस्रावे लब्धे अन्येषामपि शष्कुलीगतरोगाणा लाभसम्भवात्। मन्ये शष्कुलीशब्देन वाग्भटोक्तविदारिका लभ्यते, तथा च—"सन्निपातात् विदारिका। सवर्णं सरुजं स्तब्ध श्वयथु स उपेक्षित ॥ कटुतैलनिभ पक्व स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति। सङ्कोचयति रूढा च सा ध्रुव कर्णशष्कुलीम् ॥" (वा० उ० १७अ०) इति।

सप्तकर्णपालीगतरोगाणां विवरणम्।—

कर्णपालीसमुद्भूता रोगाः सप्त इहोदिताः।
उत्पातः पालिशोषश्च विदारी दुःखवर्द्धनः॥
परिपोटश्च लेही च पिप्पली चेति सप्तता॥ १४६॥

कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते। तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञको भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकृत॥" (रो० वि० कर्ण०) इति। अयमेव ग्रन्थेऽस्मिन् दोषोत्कर्षादिभेदेन पठितः, यदुक्तं—"कफाद्वा मारुताद्वाऽपि सन्निपातेन वा पुनः" इति॥ १४४। १४५॥

कर्णपालीति।—कर्णावयवत्वात् कर्णपाल्याः तदधिकृतरोगाः। कर्णपालीसमुद्भूता इति—कर्णव्यधस्थानोद्भूता इत्यर्थः। ते उत्पातप्रभृतयः, तद्यथा—"गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्‌ घर्षणादपि। शोथः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुजान्वितः॥ रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः॥" (रो० वि० कर्ण०) इति। पालिशोषश्चेति—कर्णपालीशोषणात् शोषः विकृतानिलत्वात्।* विदारीति—विदारीव विदारीरोगः पाल्यां भवति, स प्रसिद्ध एव। दुःखवर्द्धनत्वात् दुःखवर्द्धनः इति, तथा हि—"संवर्द्धमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः। शोथो भवति पाकश्च विदोषो दुःखवर्द्धनः॥" (रो० वि० कर्ण०) इति। परिपोटश्चेति—परिपोटवत् † परिपोटः, यदुक्तं—"सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसाऽतिप्रवर्द्धिते। कर्णे शोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान्॥ कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः॥" (रो० वि० कर्ण०) इति। लेही चेति—मांसलेहनाल्लेही रोगः, निर्मांसकारीत्यभिप्रायः, अत एव तन्त्रान्तरे परिलेहीशब्दवाच्यः, यदुक्तं—"कफासृक्कृमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसर्पिणः। कुर्वन्ति पिडकाः पाल्यां कण्डूदाहरुजान्विताः॥ कफासृक्कृमिसम्भूतः स विसर्पन्नितस्ततः। लिहेत् सशष्कुलीं पालीं परिलेहीति स स्मृतः॥" (रो० वि० कर्ण० इति। पिप्पली चेति—पाल्याः शोथः पिप्पलीशब्दवाच्यः। तन्त्रान्तरे ‡ अयमेवोन्मन्थकः, तद्यथा—"कर्णं

* विदारी वक्ष्यमाणा पिप्पली च वाग्भटे कर्णस्रोतोगतरोगत्वेनोक्ते।

† परिपोटः मनाक् त्वगवदारणम्।

‡ वाग्भटोक्तपिप्पल्या सह उन्मन्थकस्य किमपि सादृश्यं नास्ति, पिप्पली

पञ्चकर्णमूलगतरोगाणां विवरणम्।—

कर्णमूलामयाः पञ्च वातात् पित्तात् कफादपि।
सन्निपाताच्च रक्ताच्च—"　　　　॥ १४७ ॥

अष्टादशनासारोगाणां विवरणम्।—

"—तथा नासाभवा गदाः।
अष्टादश समाख्याताः प्रतिश्यायास्तु तेष्वपि ॥ १४८ ॥
वातात् पित्तात् कफाद्रक्तात् सन्निपातेन पञ्चधा।

बलाद्वर्द्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति। कफं सङ्गृह्य कुरुते शोथं स्तम्भनवेदनम्॥ उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः॥" (रो० वि० कर्ण०) इति ॥१४६॥

कर्णमूलामयानाह, कर्णमूलामयाः पञ्चेत्यादि।—कर्णमूलरोगः सन्निपातज्वरे उपद्रवरूपत्वेन दर्शितः, स च पिडकाकृतिः, तद्यथा—"सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्ण-मूले सुदारुणः। शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव विमुच्यते॥" (च० चि० ज्वर०) इति। वातादीनामुत्कर्षादिभेदेन पञ्च भेदा ज्ञेयाः। कर्णमूलसम्बन्धादत्र कर्ण-रोगगणनायां पठितो न दोषः ॥१४७॥

तथा नासाभवा गदा इत्यादि।—तथेति—इन्द्रियाधिष्ठितरोगगणनासम्बन्धात् नासाभवा रोगा अष्टादश समाख्याताः। तेष्वादौ पञ्चधा प्रतिश्यायमाह, तदुक्तं चरके—"घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव वा। मारुतात्मातशिरसो मारुतं श्यायते प्रति॥" (च० चि० राजयक्ष्म०) इति। पञ्चधेति—पञ्चप्रकारः, स तु वातादिदोषभेदेन भवति। तेषां केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं लक्षणान्याह, यदुक्तम्—"आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी। गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयो-रपि॥ क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्त्रवैरस्यमेव च। भवेत् स्वरोपघातश्च प्रतिश्याये-ऽनिलात्मके॥" (सु० उ० २४ अ०) इति। पित्तजमाह—"उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके। कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेत्तृष्णाभिपीडितः॥ सधूम-मग्निं सहसा वमतीव स मानवः॥" (सु० उ० २४ अ०) इति। कफजमाह—"घ्राणात् कफकृते शीतं कफः पाण्डुः स्रवेद्बहु। शुक्लावभासः शुक्लाक्षो भवेद्गुरुशिरा नरः॥ कण्ठताल्वोष्ठशिरसां कण्डूभिरभिपीडितः॥" (रो० वि० नासा०) इति।

स्रोतोगतं रोगं, लक्षणमपि तस्य अन्यविधम्, तथा च—"एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुरः स्थिरः। पिप्पली पिप्पलीमानः॥" (वा० उ० १७अ०) इति।

अपीनसः पूतिनासो नासार्शो भ्रंशथुः क्षवः ॥ १४९ ॥

रक्तजमाह—"रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्त्तते। ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातप्रपीडितः ॥ दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः ॥" (सु० उ० २४ अ०) इति। अत्र पित्तप्रतिश्यायलिङ्गान्यपि बोद्धव्यानि, तुल्यत्वात् पित्तरक्तयोः, यदुक्तं—"पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः" इति। सन्निपातजमाह—"भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो यस्याकस्मान्निवर्त्तते। सम्पक्वो वाऽप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥" (मा० नि० नासा०) इति। अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथाऽपि सर्वप्रभवत्वात् ज्ञातव्यानि। असाध्यश्चायं दुष्टतां गत इति वदन्ति, तस्मादत्र दुष्टप्रतिश्यायलक्षणं पृथक् लिखितम्, तद्यथा—'प्रक्लिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति। पुनरानह्यते वाऽपि पुनर्विव्रियते तथा ॥ निःश्वासो वाऽतिदुर्गन्धो नरो गन्धं न वेत्ति च। एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ॥" (सु० उ० २४ अ०) इति। अयञ्च पञ्चप्रतिश्यायानामेवावस्थान्तरतया न षष्ठो गणनीयः, यतः सर्वे प्रतिश्याया अप्रतिक्रियमाणाः कालान्तरेण दुष्टतां यान्तीति वचनात्, तथा हि —"सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः। दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥' (मा० नि० नासा०) इति। अपीनस इति—अपीनसो नासारोगविशेषः प्रतिश्यायसमानलिङ्ग इति केचित्, यदुक्तम्—"आनह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति चापि नासा। न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ॥" (च० चि० त्रिमर्मीय०) "तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम्" (सु० उ० २२ अ०) इति। विदेहस्तु पित्तश्लेष्मजं पठति तद्यथा—"मस्तुलुङ्गोचितः श्लेष्मा यदा पित्तादिदह्यते। तदाऽसृक् पिच्छिला नासा बहुलिङ्गानकं स्रवेत् ॥ सकण्डूदाहपाकञ्च तं तु विद्यादपीनसम् ॥" इति। यत्र पूतिवायुर्वहति स पूतिनाससंज्ञो रोगः कथितः, तथा हि —"दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु। निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥" (सु० उ० २२ अ०) इति। दोषैरिति—पित्तकफरक्तैः, रक्तस्यापि दोषतुल्यरूपत्वाद्दोषत्वं बहुवचननिर्देशाच्च, तथा विदेहेऽप्युक्तं—"कफपित्तमसृक्चापि सञ्चितं मूर्ध्नि देहिनाम्। विदग्धमूष्मणा गाढं रुजां कृत्वाऽविशङ्कजाम् ॥ ततः प्रस्यन्दते घ्राणात् सरक्तं पूति पीतकम्। पूतिनस्यन्तु तं विद्यात् घ्राणकण्डूज्वरप्रदम् ॥" इति। नासार्श इति—नासिकादिजातानामर्शसाञ्चाधिमांसत्वं, सुश्रुतेन तु मांसाङ्कुरत्वसाधर्म्यात् शस्त्रक्षाराग्नि-

नासानाह पूतिरक्तमर्बुद दुष्टपीनसम् ।

साध्यत्वाच्च तेष्वप्रयोग कृत, यदुक्त—"दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन्। मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगु ॥" (वा० नि० ७ अ०) इति। अपादिशब्देन नासिकाश्रवणचक्षुर्मेढ्रनाभिप्रभृतयो गृह्यन्ते। एषां लक्षणानि सुश्रुते पठितानि, अत एव सुश्रुतेन नासारोगा एकत्रिंशत् सङ्गृहीता, तद्यथा—"अर्बुद सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम। चतुर्विध रक्तपित्तमुक्त घ्राणेऽपि तद्विद ॥" (रो० वि० नासा०) इत्यादि। एतेषां विवरणं तत्रैव ज्ञातव्यम्। भ्रंशथुरिति—यत्र सघनो विदग्ध कफ एव लिङ्ग तत भ्रंशथुनाम रोग कथित, तथा हि—"प्रभ्रश्यते नासिकया तु यस्य सान्द्रो विदग्धो लवण कफस्तु। प्राक् सञ्चितो मूर्द्धनि सूर्य्यतप्तस्त भ्रंशथु रोगमुदाहरन्ति ॥" (रो० वि० नासा०) इति। क्षव इति—क्षवथुर्हिक्का, स तु दोषागन्तुजभेदेन द्विविधो भवति, तद्यथा—'घ्राणाश्रिते मर्मणि सम्प्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति। कफानुयातो बहुश सशब्द त रोगमाहु क्षवथु विधिज्ञा ॥" (सु० उ० २२ अ०) इति। आगन्तुजमाह—"तीक्ष्णोपयोगादभिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा। सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मण्युद्घाटितेऽन्य क्षवथुर्निरेति ॥" (सु० उ० २२ अ०) इति दोषजागन्तुज एवाव गणनीय। नासानाह इति—आनह्यते इत्यानाह नासाप्रतीनाह इत्यर्थ, यदुक्तम्—"उच्छ्वासमार्गन्तु कफ सवातो रुन्ध्यात प्रतीनाहमुदाहरेत्तम्" (च० चि० त्रिमर्मीय०) इति। विदेहेऽप्युक्त, यथा—"कफावृतो यदा वायुर्यस्य घ्राणे च तिष्ठति। शुष्यतीव तदा घ्राण स प्रतीनाह उच्यते ॥" इति। पूतिरक्तमिति—पूयरक्तमिति पाठान्तरम्। दोषागन्तुजभेदात प्रतिपादितम्, यदुक्त—"दोषैर्विदग्धैरथवाऽपि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तै। नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्र त पूयरक्त प्रवदन्ति रोगम ॥" (सु० उ० २२ अ०) इति। अर्बुदमिति—नासार्बुद प्रसिद्धम्। सुश्रुते तु एकत्रिंशतसङ्ख्यापूरणाय सप्तधाऽर्बुदस्य सङ्ग्रह, तत्र वातपित्तकफरक्तमांसमेदोभवत्वेन षड्विधमर्बुद शास्त्रान्तरप्रसिद्ध, विदेहेन सन्निपातजमधिकमुक्तम्, एव सप्तविधमर्बुद नासारोगेषु सुश्रुतेनोक्तम्। अत्र तु नाममात्रेणैव कृतार्थत्वात। दुष्टपीनसमिति—पीनस नासारोगे प्रसिद्ध, दुष्टत्वमत्र विकृतदोषारब्धत्वात, अत एव पक्वामभेदेन द्विविधमित्याचक्षते, तद्यथा—"शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनु स्वर। क्षाम ष्ठीवत्यथाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥" (रो० वि० नासा०) इति। पक्वलक्षणमाह—"आमलिङ्गान्वित:

नासाशोषो घ्राणपाकः पूयस्रावश्च दीप्तकम्॥ १५०॥

दशशिरोरोगाणां विवरणम्।—

तथा दश शिरोरोगा वातेनार्द्धावभेदकः।

श्लेष्मा घन खेषु निमज्जति। स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्वस्य लक्षणम्॥" (रो० वि० नासा०) इति। नासाशोष इति—नासाया शोषोऽत्र परिशोष, यदुक्तम्—"घ्राणाश्रिते स्रोतसि मारुतेन गाढ प्रतप्ते परिशोषिते च। कृच्छ्राच्छ्वसित्यूर्द्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्त॥" (रो० वि० नासा०)। अत्र प्रतप्ते इत्यनेन च रक्तपित्तेऽपि गम्यते विदग्धात्मत्वात, यत,—"वातपित्त यदा घ्राणे कफरक्तं विशोषयेत्। तदा कृच्छ्राच्छ्वसञ्जन्तुर्नासा शुष्का विदीर्य्यते॥ खवल्कीर्णेव चूर्णेन नासाशोषन्तु त विदु॥" इति। घ्राणपाक इति—घ्राणपाको नासापाक, स च व्रणैरुपलक्षित इत्यभिप्राय, यदुक्तम्—"घ्राणाश्रित पित्तमरूंषि कुर्य्यात यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाक। त नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावथवाऽपि यत्र॥" (सु० उ० २२ अ०) इति। पूयस्राव इति—पूयस्रावो * नासास्राव, तद्यथा—"घ्राणात् घन पीतसितस्तनुर्वा दोष स्रवेत स्रावमुदाहरेत् तम्" (च० चि० त्रिमर्मीय०) इति। विदेहेऽपि—"स्नात शृङ्गाटके श्लेष्मा चित, क्लेदित ऊष्मणा। विशेषात स्यन्दते रात्रौ नासास्रावन्तु त विदु॥" इति। दीप्तकमिति—अत्र प्रज्वलितेव नासा भवति, तथा चोक्तम्—"घ्राणे भृश दाहसमन्विते तु विनि सरेद्धूम इवेह वायु। नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु त दीप्तमुदाहरन्ति॥" (सु० उ० २२ अ०) इति। विदेहेऽपि यथा—"धूमायते यदा नासा बलात कुप्यति दह्यते। नि सरेत् तप्त उच्छ्वासो व्याधि त दीप्तमादिशेत्॥" इति॥ १४८—१५०॥

तथा दश शिरोरोगा इत्यादि।—तथेति—ऊर्द्ध्वजत्रुगतरोगप्रस्तावात् दश शिरोरोगा कथिता। शिरोरोगशब्देन शिरोगतशूलरूपा रुजोऽभिधीयन्ते, अत एव

---

* पूयस्रावो नासास्राव इत्यर्थस्तु चिन्त्य, नासास्रावे केवलं श्लेष्मणो जलस्य वा स्राव भवति, न तु पूयस्य, तथा च श्रीकण्ठदत्त,—"दोष इति कफ"। सुश्रुतेऽपि—"घनस्वच्छ सलिलप्रकाश यस्याविवर्णं स्रवतीह नासा। रात्रौ विशेषेण हि त विकार नासापरिस्रावमिति व्यवस्येत॥" इति। एव वाग्भटेऽपि—"स्रावस्तु तत्सञ्ज्ञ, श्लेष्मसम्भव। अच्छो जलोपमोऽजस्र विशेषान्निशि जायते॥" इति।

शिरस्तापश्च वातेन पित्तात् पीडा तृतीयका ॥ १५१ ॥
चतुर्थी कफजा पीडा रक्तजा सन्निपातजा।

शिरोरोगा इत्युच्यन्ते। तेष्वर्द्धावभेदकमाह—अर्द्धावभेदकोऽर्द्धशिरोव्यथारूप इत्यर्थ, तद्यथा—"केवल सकफो वाऽर्द्ध गृहीत्वा शिरसोऽनिल। मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्द्धेऽतिवेदनाम्॥ शस्त्रारणिनिभा कुर्यात तीव्रा सोऽर्द्धावभेदक। नयन वाऽथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत॥" (च० सि० त्रिमर्मीय०) इति। ननु सुश्रुतेत्वय त्रिदोषज पठित, यथा—* "यस्योत्तमाङ्ग रुजतेऽर्द्धमात्र सतोदभेदभ्रममोहशूलै। पक्षाद्दशाहादथवाऽप्यकस्मात्तस्यार्द्धभेद त्रितयात व्यवस्येत्॥" (सु० उ० २५ अ०) इति, तत कथ वातेनैव दर्शित? उच्यते,—वातप्रकोपादेव पित्तकफौ तस्यानुबन्धौ बोद्धव्यौ, यत,—"एक प्रकुपितो दोष सर्वानेव प्रकोपयेत" इत्यादि, विकृतिविषमसमवायारब्धत्वान्निर्देश इत्यदोष, तथा ह्युक्त—"सर्व एव शिरोरोगा सन्निपातसमुत्थिता। औल्बण्याद्दोषलिङ्गैस्ते कीर्त्तितास्त्विह दश॥" (शाला० त०) इति। शिरस्तापश्चेति—अयञ्च वातेन भवति, शिरस्ताप शिरोरुजा। तन्त्रान्तरे वातजोऽय शिरोरोग इत्यर्थ, यदुक्त—"यस्यानिमित्त शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम्। बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेष शिरोऽभिताप स समीरणेन॥" (सु० उ० २५ अ०) इति। पित्तात पीडेति—शिर पीडा पित्तप्रकोपादपि भवति, अय तृतीयो भेद, तद्यथा—"यस्योष्णमङ्गारचित यथैव भवेच्छिरो धूप्यति चाक्षिनासम्। शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेष शिरोऽभिताप स तु पित्तकोपात॥" (रो० वि० शिरोरोग०) इति। चतुर्थी कफजा पीडेति—शिरसि कफजा पीडा भवति, स चतुर्थो भेद इत्यभिप्राय, तद्यथा—"शिरो भवेत् यस्य कफोपदिग्ध गुरु प्रतिष्टब्धमतो हिमञ्च। शूनाक्षिकूट वदनञ्च यस्य शिरोऽभिताप स कफप्रकोपात॥" (रो० वि० शिरोरोग०) इति। रक्तजेति—अत्र रक्तजा पीडा कथिता, "रक्तात्मक पित्तसमानलिङ्ग स्पर्शासहत्व शिरसो भवेच्च" (सु० उ० २५ अ०) इति। सन्निपातजेति—त्रिदोषजनिता इत्यर्थ, तद्यथा—"शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति" (सु० उ० २५ अ०)

---

* मुद्रितसुश्रुतेषु "यस्योत्तमाङ्गम्" इत्यादिप्रथमार्द्धस्थले "यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तो, सम्भेदतोदभ्रमशूलजुष्टम्" इति पाठो दृश्यते।

सूर्य्यावर्त्ताच्छिरःपाकात् क्रिमिभिः शङ्खकेन च ॥१५२॥

इति। सूर्य्यावर्त्तादिति—सूर्य्यावर्त्तादित्यनेन पीडा कथिता, या च रुक् सूर्य्यप्रवृत्तौ भवति सूर्य्यापगमे विनिवर्त्तते, स सूर्य्यावर्त्तशब्दवाच्यो रोगः, तथा हि—"सूर्य्योदयं या प्रति मन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम्। विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्य्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥ सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्य्यापवर्त्तं तमुदाहरन्ति ॥" (रो० वि० शिरोरोग०) इति। *शिरःपाकादिति—शिरःपाकादेवासृग्वसादीनां क्षयेण शिरसि पीडा भवतीत्यभिप्रायः, अत एव सुश्रुते क्षयजो विकार इति पठितः, यतः—†"असृग्वसाश्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह संक्षयेण। क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजाऽतिमात्रम् ॥ संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥" (रो० वि० शिरोरोग०) इति। अथ विदेहेऽपि पठ्यते—"भ्रमति तुद्यते शून्यं शिरो विभ्रान्तनेत्रता। मूर्च्छा गात्रावसादश्च शिरोरोगे क्षयात्मके ॥" इति। क्रिमिभिरिति—शिरसि क्रिमिजा पीडा भवति इति, यदुक्तं—"निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः। घ्राणाच्च गच्छेत् ‡रुधिरं सपूयं शिरोऽभितापः क्रिमिभिः स घोरः ॥" (सु० उ० २५ अ०) इति। तथैवाह चरकः,—"क्रिमीणां दर्शनेन च" (च० सू० कियन्तःशिरसीय०) इति। शङ्खकेनेति—शङ्खदेशेषु दुष्टा दोषाः शोथत्वेन रुजां कुर्वन्तीत्यनेन शङ्खकरोगो वाच्यः, तद्यथा—"रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः। तीव्ररुग्दाहरागं वा शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा। त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नामतः परम् ॥ त्र्यहाज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥" (रो० वि० शिरोरोग०) इति। एवं¶ सुश्रुतोक्ता दश शिरोरोगाः प्रतिपादिताः। माधवकरेण तु स्वसङ्ग्रहेऽनन्तवातोऽधिकः पठितः तन्त्रान्तरदर्शनात्, तद्यथा—"दोषास्तु

---

* "शिरःपाकात्" इत्यत्र "शिरःकम्पात्" इति पाठान्तरं चरकवाग्भटसम्वादि।

† मुद्रितसुश्रुतग्रन्थेषु "असृग्वसाश्लेष्मसमीरणानाम्" इत्यत्र "वसाबलासक्षतसम्भवानाम्" इति पाठवैषम्यं दृश्यते।

‡ "रुधिरं सपूयम्" इत्यत्र सुश्रुते "सलिलं सरक्तं" तथा रुग्विनिश्चये "सलिलं सपूयम्" इति पाठान्तरम्।

¶ मुद्रितसुश्रुते एकादश शिरोरोगाः, अनन्तवातश्च इत्युक्तिर्दृश्यते।

नवकपालरोगाणां विवरणम्।—

तथा कपालरोगाः स्युर्नव तेषूपशीर्षकम्।
अरुंषिका विद्रधिश्च दारुणं पिडकाऽर्बुदम्॥
इन्द्रलुप्तश्च खलतिः पलितश्चेति ते नव॥ १५३॥

दुष्टास्त्रय एव मन्या सम्पीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम्। कुर्वन्ति योऽक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतश्च॥ गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान्। अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम्॥" (सु० उ० २५ अ०) इति। सर्वत्र सर्वज्ञेषु प्रतिपादितत्वात् अत्रापि न गणित॥ १५१।१५२॥

तथा कपालरोगा स्युर्नव तेषूपशीर्षकमित्यादि।—शीर्षकसमीपे शीर्षकवत् यः शोथः स उपशीर्षकशब्दवाच्यः, नीरुक्शोफत्वादुपशीर्षकं, यदुक्तं—"कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते। सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम्॥" (वा० उ० २३ अ०) इति। अरुंषिकेति—अरूंषीति व्रणानि कथितानि, तान्यपि शिरसि भवन्ति, तद्यथा—"अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धनि। कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्॥" (सु० नि० १३ अ०) इति। विद्रधिश्चेति—विद्रधिः प्रसिद्धः, स तु मूर्द्धन्यपि भवति बहिर्गतमर्माश्रितत्वात्। अस्य लक्षणं विद्रधिनिदाने ज्ञातव्यम्। दारुणमिति—दारुणं केशभूमौ भवति, लोकेऽपि 'फ्यास' शब्दवाच्यो रोगविशेषः, तदुक्तं—"दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते। कफवातप्रकोपेण विद्याद्दारुणकन्तु तम्॥" (सु० नि० १३ अ०) इति। यद्यपि कफवातप्रकोपेणेत्युक्तं तथाऽपि अत्र पित्तरक्तानुबन्धो द्रष्टव्यः, यदुक्तं विदेहे—"यदा पटलाभासः सरजस्कः शिरस्त्वचि। पारुष्यं जायते जन्तोस्तस्य रूपं विशेषतः॥ तोदं समन्वितं वातात् सकण्डु गौरवं कफात्। सपिपासं सदाहार्त्तिरागं पित्तास्रजं तथा॥" इति। पिडकेति—शिरसि या पिडका भवन्ति ता पिडका रोगाः कथिताः, अयमेव क्षुद्ररोगेषु इरिवेल्लिकाशब्दवाच्यः, तथा हि—"पिडकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम्। सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम्॥" (रो० वि० क्षुद्र०) इति। अत्र तु शिरःस्थितत्वात् लिखिता न दोषः। अर्बुदमिति—अर्बुदं वदर्बुदं व्रणविशेषः, "गात्रप्रदेशे क्वचिदेव" (सु० नि० ११ अ०) इत्यानयमाच्छिरस्यपि भवति। तल्लक्षणं तत्रैव बोद्धव्यम्। इन्द्रलुप्तमिति—इन्द्रलुप्तो "चांदिपुरा" शब्दवाच्यो रोगविशेषः, अस्यैव पर्यायकथनं खालित्यं रुक् चेति, तथा ह्युक्तं—"रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम्। प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः॥

चतुर्नवतिनेत्ररोगाणां विवरणम्।—

तथा नेत्रभवाः ख्याताश्चतुर्नवतिरामयाः।

रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः। तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं * रुह्येति च विभाव्यते॥" (सु० नि० १३ अ०) इति। अत्र तु इन्द्रलुप्तखालित्ययोः पृथग्ग्रहणं कार्त्तिकाचार्य्यवचनात्, तन्मते तु इन्द्रलुप्तं श्मश्रुण्यपि भवति, खालित्यं शिरस्येव, अत एव विदेहवचनादिन्द्रलुप्तं स्त्रीणां न भवति, यदुक्तम्—"अत्यन्तसुकुमाराङ्गो दन्ती दुष्टं स्रवन्ति च। अव्यायामरता यस्मात् † नेन्द्रलुप्तं ततः स्त्रियाः॥" इति। एवमिन्द्रलुप्तं खलतिश्च पृथगत्र निरूपितम्। पलितमिति—केशानां शुक्लभावेन पलितमित्युच्यते, तद्यथा—"क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते॥" (सु० नि० १३अ०) इति। तत्र पलितं द्विविधं भवति अकालजनितं कालजनितञ्च, अन्यथोक्तत्वात्, यतः क्रोधादिकृतेन शरीरोष्मणा शिरोगतेन वैकृतं, पित्तेन पुनः प्राकृतं पलितमिति, अन्यथा पित्तोष्मणोरभेदात् पुनरुक्तिदोषः स्यात्, एतेन वैकृतमकालजं वयःकृतन्तु पित्तेनेत्यर्थः। केचिदेतच्चाकालजलक्षणं मन्यन्ते। अन्ये त्रिभिरेव दोषैः स्यादिति कथयन्ति, तत्र शोकश्रमाभ्यां जनितवातेन शरीरोष्मणो विक्षेपाच्छिरोगतत्वं, तेनानिलोऽपि लभ्यते, पित्तञ्च साक्षादुपात्तं, चकारेण श्लेष्माऽपि केशशुक्लताकरो गृह्यते, एतेन दोषत्रयसहितः शरीरोष्मा पलितहेतुरिति वाक्यार्थः, यदुक्तं चरके—"तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमिं दग्ध्वा तु कुर्यात् खलितं नरस्य। किञ्चित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्याद्धरित्प्रभत्वञ्च शिरोरुहाणाम्॥" (च० चि० त्रिमर्मीय०) इति॥ १५३॥

तथेति।—तथेत्यनेनेन्द्रियसाधर्म्यात् नासाश्रवणादीनामनन्तरं नेत्ररोगगणनारम्भ इत्यभिप्रायः। सा चतुर्नवतिसङ्ख्या केरामये प्रतिपादिता, तद्यथा—"नव रोगा नेत्रसन्धौ चतुर्विंशति वर्त्मजाः। कृष्णभागगताः पञ्च शुक्लभागे त्रयोदश॥ षट् काचे षट् च तिमिरे अष्टौ दृष्टिगता मताः। लिङ्गनाशस्तथा सप्त चत्वारश्चाधिमन्थजाः। अभिष्यन्दाश्च चत्वारस्तथाऽष्टौ सर्वजाः स्मृताः॥" इत्यत्राचार्य्येण सङ्गृहीता। सुश्रुते तु स्थानविशेषादेव षट्सप्तति कथिता, यतः,—"नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजा

* रोगविनिश्चये 'रुह्या" वाग्भटे च "रुह्या" इति पाठः।

† "तस्मान्न खलिति, स्त्रियाः," इति मधुकोषे पाठः।

तत्र चतुर्विंशतिनेत्रवर्त्मगतरोगाणां विवरणम्।—

तेषु वर्त्मगदाः प्रोक्ताश्चतुर्विंशतिसञ्ज्ञकाः ॥ १५४ ॥

श्लोकविभाग। शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥ सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु। * द्वौ च बाह्यावशयावन्यावनिमित्तानामतत्वौ ॥ षट्सप्ततिर्नेत्ररोगाः सङ्ख्ययैव प्रकीर्त्तिताः ॥" (सु० उ० १अ०) इति। दोषभेदेनापि षट्सप्ततिरेव, यदाह सुश्रुतः—† "तैस्त्रिभिस्त्रिभिरुक्तास्ते कफेनाभ्यधिकास्त्रयः। रक्तजाः षोडश ज्ञेयाः सर्वजाः पञ्चविंशतिः ॥ बाह्यौ पुनर्द्वौ च तथा रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः ॥" इति। अत्र शार्ङ्गधराचार्य्येण यच्चतुर्नवतिसङ्ख्याग्रहणं कृतं ‡ तन्नेत्ररोगान्तर्नेत्ररोगनिदानतया (?) प्रतिपादितत्वात्। यथा सर्वनेत्रामयानां हेतुभूतोऽभिष्यन्द इति, तदुक्तं—"वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः। प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥" (रो० वि० नेत्रसर्वगत०) इति। सुश्रुतेऽपि यथा— "प्रायेण सर्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः" (सु० उ० ६अ०) इति। अधिमन्थस्याप्यभिष्यन्दजन्यत्वम्, यदुक्तं—'वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥"(सु० उ० ६अ०) इति। तथैव दृष्टिगतरोगाणामपि तिमिरकाचलिङ्गनाशास्तु हेतुभूताः परम्परया व्यवस्थिताः, तद्यथा —"तिमिरं रागतां याति रागः काचत्वमेति च। काचात् सञ्जायते नीली तदाऽन्धो जायते नरः ॥" इत्यादिना। तेनात्र निदानभूतानां रोगाणामपि सङ्ग्रहः कृत इत्यदोषः। एतेषां लक्षणानि वक्ष्यमाणेषु नेत्रगदेषु दर्शयिष्यामः। अथ चतुर्नवतिनेत्ररोगाणां विवरणमाह, तेषु वर्त्मगदा इत्यादि।—तेषु पूर्वोक्तचतुर्नवतिसङ्ख्याकगदेषु वर्त्मगदाः ¶ पक्ष्ममूलगतरोगाः, ते चतुर्विंशतिभेदाः

---

* मुद्रितसुश्रुतेषु—"द्वौ च—" इत्यादिपाठस्थले "बाह्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ। भूय एतान् प्रवक्ष्यामि सङ्ख्यारूपचिकित्सितैः ॥" इति पाठो दृश्यते।

† मुद्रितसुश्रुतेषु—"वाताद्दश तथा पित्तात् कफाच्चैव त्रयोदश। रक्तात् षोडश विज्ञेयाः सर्वजाः पञ्चविंशतिः ॥ तथा बाह्यौ पुनर्द्वौ च रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः ॥" इति पाठः।

‡ तन्नेत्ररोगान्तर्गतानां नेत्ररोगान्तराणां निदानार्थकराणामपि पृथक् पृथक् ग्रहणादिति पाठे कथञ्चिदर्थसङ्गतिर्जायते।

¶ पक्ष्ममूलं वर्त्म इति तु न सम्यक्। "नयनगोलकावरकं निमेषोन्मेषाश्रयं पटलद्वयं वर्त्म उच्यते" इति श्रीकण्ठः।

कृच्छ्रोन्मील: पक्ष्मशात: कफोत्क्लिष्टश्च लोहित:।
अर्शोनिमेष: कथितो रक्तोत्क्लिष्ट: कुकूणक:॥ १५५॥

कृच्छ्रोन्मीलप्रभृतय। तद्यथा कृच्छ्रोन्मील इति—यत्र कृच्छ्रेण महता कष्टेन उन्मीलनमुद्घाटनं भवति, अत एव तन्त्रान्तरे कुञ्चनं नामेति कथयन्ति, यथा—"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति मला यदा। तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदु:॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। यत्र पक्ष्मणां शातनं भवति स पक्ष्मशात इति कथित:। तेनान्यत्र पक्ष्मशात आख्यातः, यदुक्तम्—"वर्त्मपक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत्। कण्डूं दाहञ्च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत्॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। कफोत्क्लिष्ट इति—कफस्योत्क्लिष्टत्वेन प्रक्लिन्नवर्त्मत्वम् उपयान्ति, तेन प्रक्लिन्नवर्त्मेति नाम्ना प्रसिद्धम्, तद्यथा—"अरुजं बाह्यत: शूनं वर्त्म यस्य नरस्य हि। प्रक्लिन्नवर्त्म तत् विद्यात् क्लिन्नमत्यर्थमन्तत:॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। एतदेव चक्षुष्ये पिल्लाख्यं पठितम्, यथा—"भृशं प्रक्लिन्नते वर्त्म कण्डूमन्थान्तवेदनम्। विद्यात् प्रक्लिन्नवर्त्मेति तत् पिल्लं सन्निपातजम्॥" इति। लोहित इति—लोहिताकाराङ्कुरत्वेन यथाऽर्शस्तथाऽयमपि, अत एवान्यत्र* शुष्कार्श: कथितम्, तद्यथा—'दीर्घोऽङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः। व्याधिरेषोऽभिविख्यात: शुष्कार्शो नाम नामतः॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। निमेष इति—निमेषसञ्ज्ञया प्रसिद्धः, यत,—"निमेषिणी: शिरा वायु: प्रविष्टो वर्त्मसंश्रया:। चालयत्यतिवर्त्मानि निमेष: इति तं विदु:॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। अयमपि विदेहे असाध्य: कथित:, यदुक्तम्—"निमेषिणी: शिरा वायु: प्रविश्य व्यवतिष्ठते। अत्यर्थं चालयेद्वर्त्म निमेष: स न सिध्यति॥" रक्तोत्क्लिष्ट इति—रक्तेनोत्क्लिष्टत्वात्, रक्तार्शोऽन्यत्र प्रतिपादितम्, यथा—"य: स्थितो वर्त्ममध्ये तु लोहितो मृदुरङ्कुरः। तद्रक्तजं शोणितार्शश्छिन्नं छिन्नं प्रवर्द्धते॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। एतदसाध्यत्वेन विदेहेऽपि दर्शितम्, यथा—"वायु: शोणितमादाय शिराणां प्रमुखे स्थित:। जनयत्यङ्कुरं तास्तु वर्त्मान छिन्नरोहणम्॥ तच्छोणितार्शोऽसाध्यं स्याद्रक्तसाव्यथ नीरुजम्॥" इति। कुकूणकोऽन्यत्र बालरोगे पठित:, बालानामतीव सम्भवत्वात्,

---

* लोहिताकाराङ्कुरत्वेन शोणितार्श:सञ्ज्ञकमेव भवितुं युक्तं, न तु शुष्कार्श:, यत,—"य: स्थितो वर्त्ममध्ये तु लोहितो मृदुरङ्कुर:। तद्रक्तजं शोणितार्शश्छिन्नं छिन्नं प्रवर्द्धते॥" इत्युक्तत्वात्।

पक्ष्मार्शः पक्ष्मरोधश्च पित्तोत्क्लिष्टश्च पोथकी ।
श्लिष्टवर्त्मा च बहलः पक्ष्मोत्सङ्गस्तथाऽर्बुदम् ॥ १५६ ॥

अक्षिगतभागेनाव गणितो न दोष , तद्यथा—"कुकूणक क्षीरदोषाक्षिशूनामक्षिवर्त्मनि । जायते तेन तन्नेत्र कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः ॥ शिशु कुर्य्याल्ललाटाक्षि कूटनासावघर्षणम् । शक्तो नार्कप्रभा द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षम ॥" (रो० वि० बाल०) इति । पक्ष्मार्श इति—यत्र ककटीबीजसदृशा पिडका वर्त्मनोऽन्तर्बहि भवन्ति तत् पक्ष्मार्श कथितम् , तथा हि—"एर्वारुबीजप्रतिमा पिडका मन्दवेदना । श्लक्ष्णा खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । सन्निपातजमिदम् , तथा च विदेह ,—"नीरुजा कठिना वर्त्म पक्ष्मान्तर्बाह्यतोऽपि वा । पिडका सन्निपातेन तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥" इति । पक्ष्मरोध इति —पक्ष्मरोधो वर्त्मबन्ध कथित., यत्र शोथयोगान्न यथावन्नयनं पिदधाति वर्त्म एष सन्निपातज , तथा हि—"कण्डूमताऽल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो नर । न सम छादयेदक्षि भवेद्बन्ध स वर्त्मन ॥" (सु० उ० ३ अ०) इति । पित्तोत्क्लिष्ट इति— उत्क्लिष्टं पित्तं यत्र स * पक्ष्मप्रकोप इति नाम्ना प्रसिद्ध , यदुक्त—"प्रचालितानि वातेन पक्ष्माण्यक्षि विशन्ति हि । घृष्यन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥ असिते च सिते भागे मूलकोषात पतन्ति हि । पक्ष्मकोप स विज्ञेयो व्याधि परमदारुण ॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । अयमपि सन्निपातजो याप्य एव । पोथकीति —यत्र सर्षपसदृशा पिडका भवन्ति स पोथकीशब्दवाच्य , यथा—"स्राविण्य कण्डुरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभा । रुजावत्यश्च पिडका पोथक्य इति कीर्त्तिता ॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । श्लिष्टवर्त्मेति—वर्त्मन श्लिष्टत्वेन, † अक्लिन्नवर्त्म

---

* वाग्भटोक्तपित्तोत्क्लिष्टलक्षणेन सह पक्ष्मप्रकोपस्य किमपि सादृश्य नास्ति , तथा च—"सदाहक्लेदनिस्तोद रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् । पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत ॥" (वा० उ० ८ अ०)। एवञ्च अनयोरैक्य कदाऽपि न युज्यते इति । पक्ष्मकोपो वातज पित्तोत्क्लिष्टश्च पित्तजन्यमेव इत्यपि द्रष्टव्यम ।

† अक्लिन्नवर्त्मना सह वाग्भटोक्तश्लिष्टवर्त्मन वर्त्मश्लेष विना नान्यत सादृश्य परिदृश्यते , तद्यथा—"श्लिष्टाख्यवर्त्मनी श्लिष्टे कण्ड्वश्वयथुरागिणी" (वा० उ० ८ अ०) इति । "एतत् (अक्लिन्नवर्त्म) वाग्भटे पिल्लाख्य सम्बध्यते" इति मधुकोष ।

कुम्भीका सिकतावर्त्म लगणोऽञ्जननामिका।

इति नामान्तर, पक्ष्मणा सलग्नत्वात्, तथा हि—"यस्य धौतान्यधौतानि सम्बध्यन्ते पुन पुन। वर्त्मान्यपरिपक्कानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। एके क्लिष्टस्थाने क्लिष्टवर्त्मेति पठन्ति, तत्र क्लिष्टत्व वेदनाऽल्पयोगादवगन्तव्यम्, यत,—"मृद्वल्पवेदन ताम्र यद्वर्त्म सममेव च। अकस्माच्च भवेद्रक्त क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदु॥" (सु० उ० ३ अ०) इति। बहुल इति—यत्र त्वक्वर्णसदृश्य पिडका भवन्ति तत बहुलवर्त्मेति सञ्ज्ञया कथितम्, तथा हि—"वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभि समन्तत। सवर्णाभि स्थिराभिश्च विद्यात बहुलवर्त्म तत॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। पक्ष्मोत्सङ्ग इति—वर्त्मन एवाभ्यन्तरे * उपरि सोत्सेधा पिडका जायते तेनोत्सङ्गपिडका अन्यत्र कथिता, यथा—"अभ्यन्तरमुखी ताम्रा वाह्यतो वर्त्मनश्च या। सोत्सङ्गोत्सङ्गपिडका सर्वजा स्थूलकण्डुरा॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। इयमपि विदेहगदाधराभ्या वर्त्मनि एव जाता दर्शिता, यदाहतु,—"वर्त्मोत्सङ्गेऽधरे जन्तो सन्निपातात प्रजायते। अभ्यन्तरमुखी स्थूला वाह्यतश्चापि दृश्यते॥ पिडका पिडकाभिश्च चिताऽन्याभि समन्तत। उत्सङ्गपिडका नाम कठिना मन्दवेदना॥ सा प्रभिन्ना स्रवेत स्रावं कुक्कुटाण्डरसोपमम॥" इति। अर्बुदमिति—वर्त्मार्बुद तच्च ग्रन्थिरूपेण स्थितम्, तद्यथा—"वर्त्मान्तरस्थ विषम ग्रन्थिभूतमवेदनम। आचक्षीतार्बुदमिति सरक्तमविलम्बितम॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। कुम्भीकेति—कुम्भाण्डुलता, तद्वीजतुल्या कुम्भीका वाच्या। अन्ये—कुम्भीका कच्छदेशोद्भवा दाडिमाकारफला, तद्वीजतुल्यपिडका भिद्यमाना सती स्वयमेव पूर्णोदरा भवति, यदुक्त—"वर्त्मान्ते पिडका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च। कुम्भीकावीजसदृशा कुम्भीका सन्निपातजा॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। सिकतावर्त्मेति—सिकता शर्करा, तत्सदृशाभि पिडकाभिश्चि० यद्वर्त्म भवति तत् सिकतावर्त्मेति कथितम्, तद्यथा—"पिडकाभि सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंवृता। पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा॥" (सु० उ० ३ अ०) इति। लगण इति

---

* सुश्रुते अधोवर्त्मनि पिडका जायते इत्युक्त, तथा च—"पिडकाऽभ्यन्तरमुखा वाह्याधोवर्त्मसंश्रया। विज्ञेयोत्सङ्गिनी नाम तद्रूपपिडकान्विता॥" (सु० उ० ३ अ०) इति। मधुकोषकारेणापि—"ऊर्द्धाधोवर्त्मद्वयमध्ये अधोवर्त्मनि या" इति व्याख्यातम्।

कर्दमः श्याववर्त्मा च विसवर्त्मा तथाऽलजी ॥
उत्क्लिष्टवर्त्मेति गदाः प्रोक्ता वर्त्मसमुद्भवाः ॥ १५७ ॥

—यत्र वर्त्ममूले कोलप्रमाणो ग्रन्थि स लगण इति रोगविशेष कथित, तथा च—"अपाकी कठिन स्थूलो ग्रान्थर्वर्त्मभवोऽरुज। सकण्डूः पिच्छिलः कोल-प्रमाणो लगणस्तु स ॥" (सु० उ० ३ अ०) इति। अञ्जननामिकेति—वर्त्मजा कोमला या पिडका साऽञ्जननामकेति प्रसिद्धा, यदुक्तं—"दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा। मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका ॥" (सु० उ० ३ अ०) इति। कर्दम इति—प्रागुक्तक्लिष्टलक्षणमेव यदा पित्तमिलित सत् शोणित विदहेत तदा विक्लिन्नत्वमापन्नं वर्त्म वर्त्मकर्दम इति कथितम्, तथा हि—"क्लिष्ट पुन पित्तयुत शोणित विदहेद्यदा। तत क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दम ॥" (सु० उ० ३ अ०) इति। श्याववर्त्मेति—श्यावत्वमत्र वाताधिकत्वेन बोद्धव्यम्, अत एव वेदनान्वितमित्युक्तम्, तथा हि—"यत् वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्याव शून सवेदनम्। तदाहुः श्याववर्त्मेति वर्त्मरोगविशारदा ॥" (रा० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। अग्निदग्धमिव श्यावत्वमित्येके, तथा च निमि,—"दुष्टश्लेष्मा मरुत पित्त वर्त्मनोऽश्वीयत यदा। अग्निदग्धनिभ श्याव श्याववर्त्मेति तद्विदु ॥" इति। विसवर्त्मेति—विस मृणालं, तच्छिद्राकारच्छिद्रान्वित शोथो वर्त्ममूले भवति तत् विसवर्त्मेति नाम कथितम्, तदुक्तं—"त्रयो दोषा बहि शोथ कुर्य्युश्छिद्राणि वर्त्मनो। प्रस्रवन्त्यन्तरुदक बिसवद्बिसवर्त्म तत् ॥" (रा० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। अलजीति—यद्यप्यलजी वक्ष्यमाणसन्धिगतरोगेषु दर्शिता तथाऽप्यत्र प्रसङ्गात प्रसिद्धि गतत्वात् * पक्ष्मसन्धावपि भवतीत्यदोष, यदुक्तं—"वर्त्तुलाकार-पिडका सूक्ष्मा ताम्रा च वर्त्मनि। सरुजा शोणितोत्क्लिष्टा दारुणा त्वलजी स्मृता ॥" इति। उत्क्लिष्टवर्त्मेति—उत्क्लिष्टो वातस्तेन व्याप्त यद्वर्त्म, अत एव तन्त्रान्तरे † वातहतवर्त्म कथितम्, यथा—"विमुक्तसन्धि निश्चेष्ट वर्त्म यस्य निमील्यते।

---

* वाग्भटे वर्त्मगतरोगविज्ञानीयेऽध्याये कनीनिकोपरि वर्त्मनो बाह्यत एकविधा अलजी उक्ता, अपरा सन्धिगतरोगविज्ञानीये कनीनिकान्त कृष्णशुक्लसन्धौ, न तु पक्ष्मसन्धौ कुत्रापि, तथा च—'कनीनिके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रन्थिरुन्नत। ताम्र, पक्वोऽस्रपूयास्रदलज्याध्मायते मुहु ॥" (वा० उ० ८अ०)। "कनीनस्यान्तरलजी शोफो रुक्तोददाहवान्" (वा० उ० १० अ०) इति।

† वाग्भटोक्तोत्क्लिष्टवर्त्मना सह सौश्रुतवातहतवर्त्मन. किमपि साहश्यं

तत्र नवनेत्रसन्धिगतरोगाणां विवरणम्।—

नेत्रसन्धिसमुद्भूता नव रोगाः प्रकीर्त्तिताः।
जलस्रावः कफस्रावो रक्तस्रावश्च पर्वणी॥ १५८॥

एतद्वातहतं वर्त्म जानीयादक्षिचिन्तकः॥" (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति। एवं वर्त्मरोगाश्चतुर्विंशतिः प्रोक्ताः॥ १५४—१५७॥

इदानीं नेत्ररोगेष्वेव सन्धिगतान् नव भेदान् आह, नेत्रेति।—पूर्वोक्तेषु चतुर्नवतिनेत्ररोगेषु नव रोगा ये सन्धिगतास्तेषां विवरणं लिख्यते, यथा, जलस्राव इति—जलस्रावोऽत्र पित्ताद्योद्भव्यः, जलाभस्रावदर्शनात्, तद्यथा—"हरिद्राभं नीलमुष्णं जलाभं पित्तस्रावं संस्रवेत् सन्धिमध्यात्" (रो० वि० नेत्रसन्धि०) इति। यतः तन्त्रान्तरेऽपि चत्वार एव स्रावा उक्ताः, यदुक्तम्—"गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्य्युः स्रावान् लक्षणैः स्वैरुपेतान्। तं हि स्रावं नेत्रनाडीमथैके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्द्धा॥" (रो० वि० नेत्रसन्धि०) इति, तेनात्र जलस्राव इति कथितः। पूयस्रावश्च सन्निपातजः स्रावः कथितः। ननु वातजः स्रावः कुतो नोक्तः? सत्यम्, केवलवातेन स्रावाभावात्, यतो विदेहेऽपि चत्वार एव प्रतिपादिताः, तद्यथा—"सन्निपातात् कफात् रक्तात् पित्तात् स्रावोऽक्षिसन्धिषु" इति। कफस्राव इति—कफेन स्रावो घनो भवति नीरुजश्च, यदुक्तम्—"श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेत्तु श्लेष्मस्रावो नीरुजः स प्रदिष्टः" (सु० उ० २ अ०) इति। रक्तस्राव इति—"रक्तस्रावः शोणितोत्थः" इति ग्रहणात् अत्र सरक्तपूयं स्रवति, यत,—"रक्तस्रावः शोणितोत्थो विकारः स्रवेदुष्णं तत्र रक्तं * सपूयम्" इति। पर्वणीति—शुक्लकृष्णसन्धावेव पर्वणी भवति, यदुक्तम्—"ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना ज्ञेया रक्तात् पर्वणी वृत्तशोफा। जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात् तस्मिन्नेव ख्यापिता पूर्वलिङ्गैः॥" (सु० उ० २ अ०) इति। वक्ष्यमाणाऽलजी चापि

नास्ति, तथा च—"यत् वर्त्मोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टमकस्मात् म्लानतामियात्। रक्तदोषत्रयोत्क्लेशात् वदन्त्युत्क्लिष्टवर्त्म तत्॥" (वा० उ० ८ अ०) इति।

* सुश्रुतेन वाग्भटेन वा पूयस्रावो नोक्तः, तथा च—"रक्तस्रावः शोणितोत्थः सरक्तं कोष्णं नाल्पं संस्रवेन्नातिसान्द्रम्" (सु० उ० २ अ०) इति। "रक्तात् रक्तस्रवे ताम्रं बहूष्णं चास्रु संस्रवेत्" (वा० उ० १० अ०)। माधवेनापि—"रक्तस्रावः शोणितोत्थो विकारः स्रवेदुष्णं तत्र रक्तं प्रभूतम्" इति पठितम्।

पूयस्रावः क्रिमिग्रन्थिरुपनाहस्तथाऽलजी ।
पूयालस इति प्रोक्ता रोगा नयनसन्धिजाः ॥ १५९ ॥

सन्धिस्थैव कृष्णशुक्लसन्धौ पूर्वलिङ्गैस्तास्रा तन्वीप्रभृतिभि ख्यापिता कथिता । भेद-स्त्वनयो,—तन्वी पर्वणीका, स्थूला अलजीति वदति, तथा च विदेह,—"शुक्ल-कृष्णान्त सन्धौ तु चीयन्तेऽसृक्कफानिला । पर्वणी पिडका तैस्तु जायते लडुगोपमा ॥ तास्रा सदाहचोषोष्णपीतकास्रुसमाकुला । कफपित्ते तु सम्मूर्च्छ्य सह रक्तेन मारुत ॥ शुक्लकृष्णान्त सन्धौ तु जनयेच्छोफनाकृतिम् । पिडकामलजीं तान्तु विद्धि तोदास्रु-सङ्कुलाम ॥" इति । पूयस्राव इति—यत्र सन्निपातेन पाकवान् शोथ स्रवेत स पूयस्राव कथित, तथा हि—"पाक सन्धौ स्रवेत यस्तु पूय पूयस्रावो नैकरुप प्रदिष्ट" (सु० उ० २ अ०) इति । क्रिमिग्रन्थिरिति—नाना-रूपा क्रमयो ग्रन्थि वर्त्मपक्ष्मसन्धावेव कुर्वन्ति, तेन क्रिमिग्रन्थिरिति प्रतीत, यत,—"क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मन पक्ष्मणश्च कण्डू कुर्य्यु क्रमय सन्धिजाता । नानारूपा वर्त्म-शुक्लान्तसन्धौ चरन्त्यन्तर्लोचन दूषयन्त ॥" (रो० वि० नेत्रसन्धि०) इति । विदेहे तु पूयादिदर्शनात् सन्निपातजोऽय विकार, तदुक्त—*"ततस्ते पूयसदृष्टा पतन्ति क्रमयस्तथा । लक्षणैर्विविधैर्युक्ता सन्निपातसमुत्थिता ॥ क्रिमिग्रन्थि तु त विद्या-द्विदेहिना नेत्रदूषणम् ॥" इति । उपनाह इति—तथा च—"ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाह" (सु० उ० २ अ०) इति । विदेहे तु वातश्लेष्मजन्यत्वेऽपि श्लेष्मोद्रेकात श्लेष्मोपनाह इति व्यपदेश, यदुक्त—"वायु श्लेष्माणमादाय दृष्टिसन्धौ व्यवस्थित । अरुण कठिन ग्रन्थि जनयेदल्पवेदनम् ॥ श्लेष्मोपनाह त विद्यात् स्रावान् वक्ष्याम्यत परम् ॥" इति । अलजीति—पर्वणिकाऽधिकरणे दर्शिता, सा तत्रैव ज्ञातव्येति । पूयालस इति—"पक्व शोथ सन्धिजात सतोद पूयस्रावी सोऽत्र पूयालसाख्य" इति । सन्धिरत्र नासामनु नेत्रान्त कनीनसन्धिरित्युच्यते, तथा च निमि,—"शोथ-क्लेदसमाविष्ट तोदभेदसमाकुलम् । पूयालसन्तु तं विद्यात सन्धौ कानीनिके नृणाम् ॥" इति । इति नयनसन्धिगतरोगा उक्ता ॥ १५८।१५९ ॥

* "ततस्ते" इत्यस्य प्राक् "वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ तु ग्रन्थि पित्तकफात्मक । ऊष्मणा पच्यते गाढ तत्र मूर्च्छन्ति जन्तव ॥ सुसूक्ष्मजातचरणा वर्त्मपक्ष्मसमाश्रया ॥" इति श्लोकावयवो मधुकोषे दृश्यते ।

तत्र त्रयोदशनेत्रशुक्लगतरोगाणां विवरणम्।—

तथा शुक्लगता रोगा बुधैः प्रोक्तास्त्रयोदश।
शिरोत्पातः शिराहर्षः शिराजालश्च शुक्तिकः॥ १६० ॥
शुक्लार्मं चाधिमांसार्मं प्रस्तार्य्यर्मं च पिष्टकः।
शिरायाश्चिप्पिटश्चैव कफग्रथितकोऽर्जुनः॥

इदानीं शुक्लभागगतरोगान् बुधैः प्रोक्तानाह, तथा शुक्लगता इत्यादि।—चतुर्नवतिनेत्ररोगसङ्ख्याविवरणविषयात् शुक्लगतरोगा अत्र त्रयोदश कथिताः। शिरोत्पातशिराहर्षौ द्वावत्र रोगौ कथितौ तावेव माधवसङ्ग्रहे तु सर्वाक्षिरोगान्तर्गतौ पठितौ, तस्मात् तत्रैकादश शुक्लजा इत्यर्थः। अत्राचार्य्येण तु शुक्लभागे शिरागतदोषविकृतभावादुक्ताविव्यदोषः, यतः शिराणामुत्पातः उपद्रवः, स च दोषविशेषात् भवति इत्यभिप्रायः। शिरोत्पातवत् शिराहर्षोऽपि, यदुक्तम्—"अवेदना वाऽपि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः। मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृक् व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः॥" (सु० उ० ६अ०) इति। शिराहर्षः प्रसिद्ध एव, यतः,—"मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु शिराप्रहर्षः। ताम्राभमस्रं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुञ्च॥" (सु० उ० ६अ०) इति। शिराजाल इति—यत्रानुलोमविलोमस्थितानां शिराणां निचयविरचितत्वेन जालस्येवाकृतिर्दृश्यते स शिराजालः कथितः, तथा हि—"जालाभः कठिनशिरो महान् सरक्तः सन्तानः स्मृत इह जालसञ्ज्ञितस्तु" (सु० उ० ४अ०) इति। शुक्तिक इति—यत्र जलशुक्तिनिभा विन्दवो भवन्ति तेन शुक्तिक इति नेत्ररोगविशेषः, तथा हि—"श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च विन्दवो ये शुक्त्याभाः सितनियताः स शुक्तिसञ्ज्ञः" (रो० वि० नेत्रशुक्ल०) इति। शुक्लार्मेति—सम्यक् श्वेतभावत्वात् शुक्लार्मेति, तद्यथा—"सश्वेतं मृदु शुक्लार्मं शुक्ले तद्वर्द्धते चिरात्" (रो० वि० नेत्रशुक्ल०) इति। अधिमांसार्मेति—यत्र यकृन्निभमर्म भवति, यतः,—"पृथु मृद्वधिमांसार्मं बहलञ्च यकृन्निभम्" (रो० वि० नेत्रशुक्ल०) इति। प्रस्तार्य्यर्मेति—प्रस्तारि प्रस्तरणशीलं यत्रार्मं भवति, यदुक्तं—"प्रस्तार्य्यर्मं तनु स्तीर्णं श्यावं रक्तनिभं सिते" (रो० वि० नेत्रशुक्ल०) इति। पिष्टक इति—पिष्टवत् पिष्टकस्तेन धूल्यादिव्याप्तादर्शतुल्यमित्यर्थः, तद्यथा—"श्लेष्ममारुतकोपेन * यच्छुक्ले मांसमुन्नतम्। पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम्॥" इति। शिरायाश्चिप्पिटमिति—शुक्लभागस्थिता पिडका यदा शिरावृता

* "शुक्ले पिष्टं समुन्नतम्" इति पाठः माधवसङ्ग्रहे।

स्नायुर्मं शोणितार्मं स्यादिति शुक्लगता गदाः ॥ १६१ ॥

तत पञ्चनेत्रकृष्णगतरोगाणां विवरणम्।—

तथा कृष्णसमुद्भूताः पञ्च रोगाः प्रकीर्त्तिताः।

भवन्ति तदा शिराचिप्पिट कथितम्, एतदेवान्यत्र शिराजा पिडका इति प्रतिपादितम्, यत,—"शुक्लस्था सितपिडका शिरावृता यासा वियार्दसितसमीपजा शिराजा" (सु० उ० ४ अ०) इति। एके "शिरायाश्चिप्पिटश्चैव" इत्यस्य स्थाने "शिराया पिडकाश्चैवम्" इति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थ। कफग्रथितक इति —यत्र नयनसिते वारिविन्दुसदृशमनागुच्छूनता भवति, यदुक्त—"काश्याभोऽमृदुरथ वारिविन्दुकल्पो विज्ञेयो नयनसिते बलाससञ्ज" (रो० वि० नेत्रशुक्ल०) इति। बलासस्सञ इत्यत्र पटैकदेशव्याप्तत्वाद्बलासग्रथितम् इत्यभिधानम्, तथा च विदेह,—*"मारुतोत्पीडित श्लेष्मा शुक्लभागे व्यवस्थित। जलविन्दुरिवोच्छूनोऽमृदु शोफ समुद्भवेत॥ बलासग्रथितं नाम नीरुजं वृत्तमण्डलम्॥" इति। अर्जुन इति—यत्र शुक्लभागे रक्तविन्दुरिवोच्छूनो मृदुर्विन्दुरेको भवति सोऽर्जुनसञ्ज, तद्यथा —"एको य शशरुधिरोपमस्तु विन्दु शुक्लस्थो भवति तमर्जुन वदन्ति" (सु० उ० ४ अ०) इति। स्नाय्वर्मेति—इदञ्च प्रस्ताय्यर्मेव भवति, यत,—"स्थिर प्रस्तारि मासाढ्य शुष्क स्नायुर्म पञ्चमम्" (रो० वि० नेत्रशुक्ल०) इति। विदेहेऽप्येवमेव, यथा—"प्रस्तारिणोऽर्मण स्नाव निरुणद्धि यदाऽनिल। विना स्नावं विशुष्क तत् स्नायुर्मेति प्रकीर्त्तितम्॥" इति। † अधिमास इति—मासस्योपचयादवाधिमाससञ्ज। तन्त्रान्तरे त्वयमेव रक्तजत्वात् रक्तार्मेति सञ्ज्ञयाऽभिहित, एकपटलस्थानगतत्वान्मासरक्तयो, तथा हि—"पद्माभ मृदु रक्तार्मं यन्मास चीयते सिते" (रो० वि० नेत्रशुक्ल०) इति। इति पूर्वोक्तप्रकारेण शुक्लगतरोगास्त्रयोदशसङ्ख्या उक्ता इत्यर्थ ॥ १६०।१६१ ॥

तथेति।—नेत्ररोगगणनाप्रस्तावे कृष्णभागगतरोगा पञ्चसङ्ख्यका अधुना

* "मारुतोत्पीडित श्लेष्मा शुक्लभागे व्यवस्थित। जलविन्दुरिवोच्छूनो ह्यमृदु. कफसम्भव॥ बलासग्रथित नाम त शोथ वृत्तमादिशेत्॥" इति मधुकोषधृतविदेहपाठ।

† "अधिमास" इत्यत्र मूलोक्त "शोणितार्म" इति पाठ सङ्गत: तन्त्रान्तरदर्शनात् अधिमासार्मण प्राक्पठितत्वाच्च।

शुष्कशुक्रं शिराशुक्रं चतशुक्रं तथाऽजका ॥
शिरासङ्गश्च सर्वेऽपि प्रोक्ता कृष्णगता गदा ॥ १६२ ॥

प्रतिपाद्यन्ते, तत्रादौ शुद्धशुक्रमिति—शुक्रमत्र पुष्पशब्दवाच्य,"फुलो"इति लोके। शुद्धत्व-मत्र साध्यतमत्वादव्रणत्वाच्च, अतस्तन्त्रान्तरेऽव्रणशुक्रमित्युच्यते, तद्यथा—"स्यन्दात्मक कृष्णगत सचोष शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम। वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथाव्रण साध्यतम वदन्ति॥" (रो० वि० नेत्रकृष्ण०) इति। एतदेव कृच्छ्रसाध्यम असाध्यञ्च भवति, तद्यथा—"गम्भीरजात बहलञ्च शुक्र चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम। विच्छिन्नमध्य पिशितावृत वा चल शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च। द्वित्वग्गत लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्जनीयम॥" (सु० उ० ५ अ०) इति। अन्यादृशमप्यसाध्यं प्रसङ्गतो लिख्यते, यथा—"उष्णाश्रुपात. पिडका च कृष्णे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभञ्च शुक्रम्। तदप्यसाध्य प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत तित्तिरिपक्षतुल्यम॥" (सु० उ० ५ अ०) इति। शिराशुक्रन्तु माधवेनासाध्यशुक्रावस्थाया पठित, यतस्तत्र चत्वार एव कृष्णगतरोगा सङ्गृहीता, अनेन चिकित्सोपयोगवशात पृथग्गणितं न दोष। चतशुक्रमिति—चत प्रहार, तथैव शुक्र यत्र दृश्यते येन सूच्यग्रेणेव छिन्नाभ भवतीत्यभिप्राय, तस्मात तन्त्रान्तरे सव्रणशुक्रमिति संज्ञा, तथा हि—"निमग्नरूपञ्च भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्ध प्रतिभाति यद्वै। स्राव स्रवेदुष्णमतीव यच्च तत सव्रण शुक्र-मुदाहरन्ति॥" (रो० वि० नेत्रकृष्ण०) इति। विदेहेऽप्युक्त—"रक्तराजीनिभ कृष्णे छिन्नाभ यच्च लक्ष्यते। सूच्यग्रेणेव तच्छुक्रमुष्णाश्रुस्रावि सव्रणम्॥" इति। अस्या-साध्यस्यावस्थावशेनापि एतादृशलक्षणान्वित साध्यमेव, यदुक्त—"दृष्टे समीपे न भवेत्त यच्च न चावगाढ न च संस्रवेच्च। अवेदन वा न च युग्मशुक्र तत सिद्धि-मायाति कदाचिदेव॥" (रो० वि० नेत्रकृष्ण०) इति। अजकेति—अजापुरीष-सदृश यद्भवति, तथा हि—"अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहित-पिच्छिलास्र। विगृह्य कृष्ण प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत॥" (रो० वि० नेत्रकृष्ण०) इति। अत्र तृतीयत्वग्गतत्वान्मेदस प्रचयो बोद्धव्य, यदुक्तं विदेहे—"कृष्णेऽच्छोयैर्भवेच्छुक्र छागलोविट्समप्रभम। सान्द्रपिच्छिलरक्तास्रं विलग्नमजकेति सा॥" इति। शिरासङ्गश्चेति—नेत्रगतशिराणां सङ्गोऽप्रवृत्तिर्यत्र * तेनाक्षिपाकात्ययो भवति, तस्मादन्यत्राक्षिपाकात्यय इति नाम्ना प्रसिद्ध,

* अक्षिपाकात्ययेन सह वाग्भटीयशिरासङ्गस्य सादृश्य किमपि न दृश्यते तथा च—"दाहघर्षवत्य शिरावृता.। कृष्णासन्ना शिरासङ्गा पिटिका सर्षपोपमा:॥"

तत्र सप्तविंशतिनेत्रदृष्टिगतरोगाणां विवरणम्।—

काचन्तु षड्विधं ज्ञेयं वातात् पित्तात् कफादपि।
सन्निपाताच्च रक्ताच्च षष्ठं संसर्गसम्भवम्॥ १६३॥
तिमिराणि षडेव स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा।

तथा हि—"श्वेतं समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलन्तु। तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः॥" (रो० वि० नेत्ररुग्णा०) इति। अक्षिपाकात्ययः पुरतो वक्ष्यमाणसर्वगतरोगे गणितः, तस्मात् शिरासङ्गोऽत्र असाध्यकृष्णगतरोगविषये द्रष्टव्य इति समीचीनः पन्थाः। एवं पञ्च कृष्णगता रोगाः प्रोक्ताः॥ १६२॥

अथ षड्विधं काचमाह, काचन्त्विति।—काचन्तु लिङ्गनाशस्य भेद एवेत्येके, यतः,—"स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिका-काचसंज्ञितः" (सु० उ० ७ अ०) इति। नेत्राणां पटलभेदादपि तृतीयपटलगतं काचमित्युच्यते, यतः,—"तृतीये पटले काचः चतुर्थे नीलिकाह्वयम्" इत्यादि। एके तिमिरादीनां निदानपरम्परयाऽवस्था दर्शिता, तथा हि—'तिमिरं रागतां याति रागः काचत्वमेव च। काचात् सञ्जायते नीलो तदाऽन्धो जायते नरः॥" इति। अत एवाह माधवः—* "साध्यमप्राप्तरागं स्यात् तिमिरं हि क्रियावतः। याप्यं सम्प्राप्य रागं स्यादसाध्यं पटलं गतम्॥" इति। पटलानां कथनं दृष्टिगतरोगे दर्शयिष्यामः। षड्विधत्वमस्य दोषविशेषाद्भवति यदाह विदेहः,—"यथास्वं रज्यते दृष्टिर्दोषैस्त्रिपटलाश्रितैः। चतुर्थपटलप्राप्तैर्मण्डलं रज्यते तु तैः॥" इति। एकजातीयतया त्रिचतुःपटलगतानां रोगाणां तिमिरकाचनीलिकासंज्ञितानां दोषभेदात् षट्संख्या एव बोद्धव्या, तेषां स्वरूपं वक्ष्यमाणतिमिरे दर्शयिष्यामः। रागोऽपि तन्त्रान्तरे षड्विधः प्रतिपादितः दोषविशेषभेदात्, प्रसङ्गतोऽपि तानाह, तथा हि—'रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात्। कफात् सितः शोणितजः सरक्तः समस्तदोषप्रभवो विचित्रः॥" (रो० वि० नेत्रदृष्टि०) इति। अत्रापि तिमिरसम्बन्धि परिम्लायि षष्ठं ज्ञातव्यम्। तिमिराणीति।—तिमिरन्तु दृष्टिनाशस्य मूलमिति

(वा० उ० १० अ०), किन्तु शिरासङ्गो वाग्भटेन नेत्रशुक्लगते पठितः, सौश्रुतः अक्षिपाकात्ययस्तु कृष्णमण्डलगत इत्यपि सुधीभिर्द्रष्टव्यम्।

* श्लोकोऽयं माधवसङ्ग्रहे कुत्रापि न दृश्यते।

संसर्गेण च रक्तेन षष्ठं स्यात् सन्निपातत. ॥ १६४ ॥

प्रसिद्धम, यदुक्त—"मूल दृष्टिविनाशस्य तिमिर समुदाहृतम्। ऋषिभिस्त्वरितं तस्मात् तस्य कुर्य्याच्चिकित्सितम ॥" इत्यादि। तस्मादेव तिमिर पटलेषु दोषवर्णभेदेन रागकाचनीलिकादिसञ्ज्ञ भवति, तत् पूर्वं दर्शितमेव। तदेतञ्च नानारूप भवति नानाकृतिरूपदर्शनात्, "एकदेशे तु यो दोषो दृष्ट्या तिष्ठति पीड़ित। यत्संस्थान स भवति तादृश तेन पश्यति ॥" इति। एकद्वित्रिचतुर्थपटलगतलिङ्गानि माधवसङ्ग्रहे ज्ञातव्यानि, ग्रन्थगौरवभयान्नात्र लिखितानि। षड्विधस्तु रूपभेदो लिख्यते, यथा—"तत्र वातेन रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति। आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानव ॥" (सु० उ० ७ अ०) इति। पित्तेन रूपमाह—"पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान्। नृत्यतश्चैव शिखिन सर्वं नीलञ्च पश्यति ॥" (रो० वि० नेत्रदृष्टि०) इति। कफेन रूपमाह—"कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च। पश्यदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रमेवाभ्रसम्प्लवम् ॥ सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानव ॥" (रो० वि० नेत्रदृष्टि०) इति। कैश्चदन्यथा कफलक्षणानि पठितानि, यदुक्त—"गौरचामरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानपि। यत्र पश्येदसूक्ष्माणि कफात्रैवाभ्रसम्प्लवम् ॥" इति। संसर्गरूपमाह, संसर्गोऽत्र पित्तरक्तयो कथित, तेन तन्त्रान्तरे परिम्लायिसञ्ज्ञ तिमिर संसर्गशब्देनाह, तथा चोक्त—"पित्त कुर्य्यात् परिम्लायि मूर्च्छित रक्ततेजसा। पीता दिशस्तु खद्योतान् भास्करञ्चापि पश्यति ॥ विकीर्य्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव च ॥" (रो० वि० नेत्रदृष्टि०) इति। परिम्लायितिमिरे लक्षणान्तरमप्याह—*"अरुण मण्डल दृष्ट्या स्थूलकाचारुणप्रभम्। परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्लायि नीलञ्च मण्डलम् ॥" (रो० वि० नेत्रदृष्टि०) इति। मिलितरक्तपित्ताभ्यामित्येके, यदुक्त—'विदधाति परिम्लायि पित्त रक्तेन सङ्गतम्। तत्र पीता दिश पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥" इत्यादि। रक्तेन रूपमाह—"पश्येद्रक्तानि रक्तेन विविधानि तमांसि च। हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानव ॥" इति। सान्निपातेन

---

* अरुणमित्यादि लक्षण वातिकस्य रागस्य न तु परिम्लायिन, तथा च मधुकोष, —"उद्दिष्टक्रमेण वातिकपैत्तिकरागस्यैव विशिष्टलक्षणमाह, अरुण मण्डलमित्यादि। परिम्लायिन इत्यादिना परिम्लायिनो विशिष्टलिङ्गम्। अत्र गदाधरस्तु 'रक्तज मण्डलं दृष्ट्या स्थूलकाचानलप्रभम्' इति पठित्वा एतदपि परिम्लायिलक्षणमाह—" इत्यादि।

लिङ्गनाशः सप्तधा स्यात् वातात् पित्तात् कफेन च।
त्रिदोषैरुपसर्गेण संसर्गेणास्रजा तथा॥ १६५॥

रूपमाह—'सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति। बहुधा च द्विधा वाऽपि सर्वाण्येव समन्ततः॥ हीनाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतींष्यपि च मानवः॥"(सु० उ० ७ अ०) इति। लिङ्गेति।—लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गशब्देन दृष्टिरुच्यते, तस्य नाशो लिङ्गनाशः, यदुक्तं—*"रूपाणां लिङ्गनाशाल्लिङ्गं तन्नाशो लिङ्गनाशकः" इत्यादि। नाशस्तु तिमिरेणैव दृष्टेः सर्वतोऽवरोधात् प्रतिपादितः, तथा हि—"तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः। रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्॥ अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे। चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः। निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति॥" (सु० उ० ७अ०) इति। वातादिदोषभेदाः षट् ये तिमिरे दर्शितास्त एवात्रापि ज्ञातव्या इत्येके, एकपटलगतदोषसाधर्म्यात्। अन्ये तु वक्ष्यमाणमण्डलगतलक्षणानि मन्यन्ते, तान्यस्यैवाग्रे लिखितानि। सप्तमो भेदस्तु संसर्गे कथ्यते, स तु बाह्यगताभ्यां निमित्तानिमित्तागन्तुकभेदाभ्यां द्विधा भवति, तद्यथा—"बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च" (सु० उ० ७ अ०) इत्यादि। तत्र निमित्ततो द्विधा, एकः शिरोऽभितापात् भवति, अपरो लगुडादीनामभिघातनिमित्तः, यतः,—"निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापात् ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैश्च" (सु० उ० ७अ०) इत्यादिवचनात् शिरोऽभि सर्वतस्तप्यते येन स शिरोऽभितापः, स तु विषकुसुमादिगन्धवाहिपवनस्पर्शनादेः, तेन मस्तकोपघातान्नेत्रगतरक्तप्रकोपः दृष्टिशक्तेरपि व्याघातः। अभिघातनिमित्तमाह—"विदीर्यते सीदति हीयते वा नृणामभीघातहता च दृष्टिः" (सु० उ० ७अ०) इति। निमित्तजो यथा—"सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य। हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः॥ तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वैदूर्य्यवर्णा विमला च दृष्टिः॥' (सु० उ० ७अ०) इति। ननु विमलत्वनेन दोषजनिततिमिररागकाचादिरहिता दृष्टिर्भवति, तत् कथं भौतिकेन्द्रियस्यादुष्टस्यापि शक्तिनाशः? उच्यते—देवादयो भौतिकेन्द्रियमदूषयन्त एव शक्तिमुपघ्नन्ति, यदुक्तं चरके—"देवादयोऽपि हि महानुभावा न दूषयन्तः पुरुषस्य देहम्। विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ॥" (च० चि० उन्मादे०) इति। लिङ्गनाशेऽपि कालादिना

---

* रूपाणां ज्ञानजननात् रूपाणां ग्रहणादिति वा पाठः सङ्गतः, लिङ्गनाशात् लिङ्गम् इत्यस्य निरर्थकत्वात्।

अष्टधा दृष्टिरोगाः स्युस्तेषु पित्तविदग्धकम्।
अम्लपित्तविदग्धञ्च तथैवोष्णविदग्धकम्॥ १६६॥

वातादिदोषस्यैव चयात् कदाचिद्दर्शनं भवतीत्याहुरेके, यत,—"दोषचयात् कदाचित् स्यात् स्वय तत्र च दर्शनम्" (सु० उ० ७अ०) इति। अन्ये कर्मसंस्कारित (?)-वातादिदोषचयादित्याहुः। तेषामेव मण्डलगतरागं केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं लिख्यते; यथा—"परुषं मण्डलं वाताच्चलं परुषं तथा। पित्तात् मण्डलमानील कांस्याभं पीतमेव च॥ श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डरम्। चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः॥ सङ्कुचत्यातपेऽत्यर्थं छायायां प्रसरत्यपि। कृष्यमाणे च नयने मण्डलं तद्विसर्पति॥" (सु० उ० ७अ०) इति। रक्तजमाह—"प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम्। दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे॥" (सु० उ० ७अ०) इत्यादि। वेध्यविषयनिमित्तं कथ्यते, "वेध्य एष कफात्मकः" इत्यादिवचनात्। अष्टधेति—दृष्टिमण्डलगता रोगा कथिता। दृष्टिप्रमाणन्तु सुश्रुतेनोक्तम्, तद्यथा—"मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम्" (सु० उ० ७अ०) इति। मसूरार्द्ध-दलमात्रामित्यभिप्राय, निमिरप्याह—"पञ्चभूतात्मिका दृष्टिर्मसूरार्द्धदलोन्मिति" इति। तस्या चत्वारि पटलानि सन्ति, रसरक्ताश्रयं बाह्यं द्वितीयं मांससंश्रयं तृतीयं मेदःसंश्रयं चतुर्थं कालकास्थिसंश्रितम् इति, तदुक्तं सुश्रुते—"तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम्। मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम्॥" (सु० उ० ७अ०) इत्यादि। तेष्वादौ पित्तविदग्धमाह—दुष्टेन पित्तेन विदग्धदृष्टिमन्ति, यदुक्तं—"पित्तेन दुष्टेन सदा तु दृष्टिः पीता भवेत् यस्य नरस्य किञ्चित्। पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः॥" इति। अम्लपित्तविदग्धमिति—अम्लपित्ते वमनविषयत्वात् दृष्टेरभिघातः, वमनन्तु कफं विना न सम्भवति तस्मात् *तन्त्रान्तरोक्ता श्लेष्मविदग्धदृष्टिरियम् तदुक्तं—"तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि च मन्यते सः" (सु० उ० ७अ०) इति। अत्रापि दाढर्यार्थिकत्वात् श्लेष्माणि कफाम्लत्वेति

---

* वाग्भटोक्तेनाम्लेन अम्लपित्तविदग्धेन सह श्लेष्मविदग्धदृष्टे लक्षणसाम्यं किमपि नास्ति, तत्र सरक्तत्रिदोषजन्यं चिकित्साऽपि तस्य न वमनमात्रा, तथा च—"भृश-मम्लाशनाद्दोषैः सास्रैर्या दृष्टिराचिता। सक्लेदकण्डूकलुषा विदग्धाम्लेन सा स्मृता॥" (वा० उ० १२अ०)। "धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णमपिबा। स्निग्धं विरेचयेत् शीतैः शीतैर्दिग्धाक्ष सर्पतः॥" (वा० उ० १३अ०) इति।

नकुलान्ध्य धूमरान्ध्य रात्र्यान्ध्यं ह्रस्वदृष्टिकः ।
गम्भीरदृष्टिरित्येते रोगा दृष्टिगता मताः ॥ १६७ ॥

व्याख्यानयन्ति (?) । उष्णविदग्धकमिति—" उष्णं घर्मादिकं, तेन विदग्धदृष्टिर्भवति, अत एव तन्त्रान्तरे दिवाऽन्ध कथितं, "प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च । रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥" (सु० उ० ७अ०) इति । नकुलान्ध्यमिति—नकुलस्य दृष्टिः यथा प्रतिभासते वर्णेन तथा अस्येत्यर्थः, तथा हि—"विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् । चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥" (सु० उ० ७अ०) इति । दिवा स पश्येदित्युक्तत्वात् रात्रौ न पश्यतीत्यवगन्तव्यम् । धूमरान्ध्यो धूमदर्शी कथितः, यतो धूमाकुलान् सर्वभावान् पश्यति, यदुक्तं—"शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः । धूम्रांस्तथा पश्यति सर्वभावान् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥" (रो० वि० नेत्रदृष्टि०) इति । दिवा धूम्रान् पश्यति, न तु रात्रौ, पित्तस्य क्षीणत्वात् इति व्याख्यानयन्ति । † रात्र्यान्ध्यमिति—रात्र्यान्ध्यं प्रसिद्धम्, तद्यथा—"त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य । दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥" (सु० उ० ७अ०) इति । ह्रस्वदृष्टिक इति—ह्रस्वरूपदर्शनात् ह्रस्वदृष्टिकः, यतः,— "यो ह्रस्वजाड्यो दिवसेषु कृच्छ्रात् ह्रस्वानि रूपाणि च तेन पश्येत्" (रो० वि० नेत्रदृष्टि०) इति । अयं पीतो रोगो दृष्टिमध्यगतः, यदुक्तं—"दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्ध्रस्वञ्च पश्यति । रात्रौ पित्ताल्पभावत्वात् तानि रूपाणि पश्यति ॥" इति । गम्भीरदृष्टिरिति—यद्दृष्टिरभ्यन्तरतः सङ्कुच्य विरूपा भवति, तद्यथा—"दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति । रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥" (सु० उ० ७अ०) इति । एते दृष्टिगता रोगा दर्शिताः ॥ १६३—१६७ ॥

---

* उष्णविदग्धस्य लक्षणं वाग्भटे यथा दृश्यते, तेन उष्णविदग्धदृष्टिर्निशान्ध्य एव भवति, न तु दिवान्ध्यं, तथा च—"उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् । त्रिदोषरक्तसम्पृक्तो यात्यूर्ध्वं ततोऽक्षिणी ॥ दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् । रात्रावान्ध्यञ्च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ॥" (वा० उ० १२अ०) इति । दिवाऽन्ध्यं पित्तविदग्धदृष्टेरेव अवस्थान्तरमात्रम्, एतस्य प्रमाणादिकं विस्तारभयादेव न प्रदर्शितं, नेत्रदृष्टिगतरोगाधिकारे पित्तविदग्धदृष्टिव्याख्याने मधुकोषो द्रष्टव्यः ।

† अस्यैव रात्र्यान्ध्यस्य अवस्थाविशेषः श्लेष्मविदग्धदृष्टिरिति मधुकोषनिबन्धसङ्ग्रहौ ।

तत्र षोडशनेत्रसर्वगतरोगाणां विवरणम्।—

अभिष्यन्दाश्च चत्वारो रक्ताद्दोषैस्त्रिभिस्त्रिधा।
चत्वारश्चाधिमन्थाः स्युर्वातपित्तकफास्रतः ॥ १६८ ॥

अभिष्यन्दाश्चेति।—सर्वनयनरोगहेतुत्वात् सर्वनयनगतोऽभिष्यन्द इति, यत सुश्रुते सर्वनेत्रगता सप्तदश गदिता, तद्यथा—चत्वारोऽभिष्यन्दाश्चत्वारोऽधिमन्था नेत्रपाकादयो नव इति। अत्र चिकित्साविशेषदोषविशेषभेदाच्च पृथक् लिखितो न दोष। ससरम्भपाकान्वितोऽभिष्यन्दरोग, स चतुःप्रकारो भवति दोषभेदेन, तेषु वाताभिष्यन्दमाह, वाताभिष्यन्दे नेत्रे ईदृशानि लक्षणानि भवन्ति, तद्यथा—"निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षसङ्घर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः। विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति॥" (सु० उ० ६अ०) इति। पित्तजमाह, तद्यथा—"दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च। उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति॥" (सु० उ० ६अ०) इति। कफजमाह,—"उष्णाभिनन्दा गुरुताऽक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च। स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति॥" (रो० वि० नेत्रसर्व०) इति। रक्ताभिष्यन्दमाह—"ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च। पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति॥" (सु० उ० ६ अ०) इति। अप्रतिक्रियमाणत्वात् वृद्धैरभिष्यन्दैरेव चत्वारोऽधिमन्था जायन्ते, तथा हि—"वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदना॥" (सु० उ० ६ अ०) इति। शिरसोऽर्द्धवेदनाजनकत्वाच्चाभिष्यन्दतो भिन्न अङ्गीत, यदुक्तम्—"उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्र निर्मथ्यते तथा। शिरसोऽर्द्धञ्च त विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः॥" (सु० उ० ६ अ०) इति। न केवल तीव्र वेदनादिकारित्वात् भिन्न एव, अपि तु दृष्टिनाशकत्वादिति, तथा ह्युक्त—'हन्याद्दृष्टिं श्लैष्मिक सप्तरात्रादधिमन्थो रक्तज पञ्चरात्रात्। षड्रात्राद्वा वातिको वै निहन्या-न्मिथ्याचारात् पैत्तिक सद्य एव॥" (रो० वि० नेत्रसर्व०) इति। कालावधिरत्र व्याधि-स्वभावाल्लङ्घनप्रलेपनादिविधानार्थमञ्जनादिनिषेधार्थञ्च। तन्त्रान्तरेऽपि सामनिरामनेत्र-रोगविषयत्वाद्वैद्योपादेयत्व प्रतिपादितम्, तद्यथा—'स्वेद प्रलेपस्तिक्ताश्च धूमो दिन-चतुष्टयम्। लङ्घनञ्चाक्षिरोगाणामामाना पाचनानि षट्॥ अञ्जन सर्पिष पान कषाय गुरुभोजनम्। नेत्ररोगेषु सामेषु स्नानञ्च परिवर्जयेत॥" इति। सामनिरामलक्षणं प्रसङ्गतो लिख्यते, यथा—"उदीर्णवेदन नेत्र रागशोथसमन्वितम्। घर्षनिस्तोदशूलाश्रु-

सर्वाक्षिरोगाश्चाष्टौ स्युस्तेषु वातविपर्य्ययः।
अल्पशोफोऽन्यतोवातस्तथा पाकात्यय स्मृतः॥ १६८॥

युक्तमामान्वित विदु ॥"(रो० वि० नेत्रसर्व०) इति। निरामलक्षणमाह—"मन्दवेदनता कण्डू संरम्भाश्रुप्रशान्तता। प्रसन्नवर्णता चाक्ष्णो सम्पक्व दोषमादिशेत् ॥" (रो० वि० नेत्रसर्व०) इति। वातपित्तकफरक्तलक्षणान्यत्राभिष्यन्दोक्तानि च बोद्धव्यानि। सर्वाक्षि-व्यापकत्वात सर्वाक्षिग्रहणं, न चैकदेशसम्भवत्वात। अक्षिप्रमाणन्तु सुश्रुतेनोक्तम्, यथा—"विद्याद्व्यङ्गुलबाहुल्य स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम्। द्व्यङ्गुल सर्वत सार्द्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम् ॥ सुवृत्त गोस्तनाकार सर्वभूतगुणोद्भवम् ॥" (सु० उ० १ अ०) इत्यादि। अष्टाविति—अष्टभेदा। तेष्वादौ वातविपर्य्ययमाह पर्य्यायेण क्रमेण कदाचिद्भ्रुवो कदाचिल्लोचनयोर्वायुस्तीव्ररुजा यत्र करोति स वातविपर्य्यय, यदुक्त—* "वार वारञ्च पर्य्यात भ्रुवौ नेत्रे च मारुत। रुजश्च विविधास्तीव्रा ज्ञेयो वातविपर्य्यय ॥" (रो० वि० नेत्रसर्व०) इति। अल्पशोफ इति—अल्पशोफो नेत्रपाकभेद, स च शोथरहित इत्यर्थ, यतो नेत्रपाको द्विधा भवति एक शोथज अपरस्त्वशोथज इति, तथा चोक्त—"कण्डूपदेहाश्रुयुत पक्वोडुम्बरसन्निभ। संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाक स शोथज ॥ शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे ॥" (सु० उ० ६ अ०) इति। अन्यतोवात इति—यथा—"यस्यावटुकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाऽप्यनिलोऽन्यतो वा। कुर्य्याद्रुज वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥" (सु० उ० ६ अ०) इति। अन्यतो वेत्यनेनोक्तप्रदेशादितरत्र पृष्ठे, अन्यत्र वातस्य कारणस्यावस्थानम्, अन्यत्र लोचने भ्रुवि च रुजा करोतीति अन्यतोवात। विदेहेऽप्युक्त—"मन्यानामन्तरे वायु-रुत्थित पृष्ठतोऽपि वा। करोति भेदं निस्तोद शङ्खे चाक्ष्णोर्भ्रुवोस्तथा ॥ तमाहुरन्यतोवात रोग दृष्टिविदो जना ॥" इति। पाकात्यय इति—यद्यपि † सुश्रुतेऽक्षिपाकात्यय

* वाग्भटे वातविपर्य्ययो दृश्यते, परन्तु सुश्रुताद्युक्त-वातपर्य्यायेण सह तस्य सर्वथा लक्षणसाम्य नास्ति, तथा च—"तद्वन्नेत्र भवेज्जिह्ममून वातविपर्य्यये" (वा उ० १५ अ०) वाग्भटोक्तेनानेन लक्षणेन सह "वार वारञ्च—" इत्यादि लक्षणस्य भ्रूनेत्रयो रुजाव्यतिरिक्त साम्य नास्ति। वाग्भटोक्तस्य तद्वत इत्यस्य अन्यतोवात इव इत्यर्थ। सुश्रुते वातपर्य्याय इति नाम। "ज्ञेयो वातविपर्य्यय" इत्यत्र "स ज्ञेयो वातपर्य्यय" इति माधवधृतपाठ।

† अयमक्षिपाकात्ययो वाग्भटेनापि सर्वाक्षिरोगविज्ञाने पठित, मन्ये, सुश्रुतोक्त-कृष्णमण्डलगताक्षिपाकात्यय अयञ्च सर्वगताक्षिपाकात्यय नैकविध, उभयोर्लक्षण-वैषम्यात्, तथा च—"पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा। अक्षिपाकात्यये शोफ, संरम्भ, कलुषा-

तथा शुष्काक्षिपाकश्च शोफोऽध्युषित एव च।
हताधिमन्थ इत्येते रोगाः सर्वाक्षिसम्भवाः ॥ १७० ॥

कृष्णभागगतरोगे पठितस्तथाऽप्यत्र सर्वासितमण्डलव्यापकत्वेन तीव्ररुजाकरत्वेन च शार्ङ्गधरेण सर्वाक्षिगतरोगे पठितो न दोषः, तद्यथा—'सच्छादयेत् श्वेतनिभेन सर्वं-दोषेण यस्यासितमण्डलन्तु। तमक्षिपाकात्ययमक्षिकोप-समुत्थितं तीव्ररुजं वदन्ति ॥" (सु० उ० ५ अ०) इति। शुष्काक्षिपाक इति—शुष्केणाक्षिपाकेनोपहतमक्षि यत्र भवति, तथा हि—"यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म सन्दह्यते चाविलदर्शनं यत्। सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥" (रो० वि० नेत्रसर्वं०) इति। अयं रोगः सरक्तवातजन्यः यदाह करालः,—"कूणितं खरवर्त्माक्षि कृच्छ्रोन्मीला-निरीक्षणम्। सदाह सास्रगो वाताच्छुष्कपाकान्वितं वदेत् ॥" इति। शोफ इति—शोफस्राव पाकभेदः, सशोथजनेत्रपाक इत्यर्थः, यत सुश्रुतेऽपि द्विविधोऽक्षि पाकः, तद्यथा—"स्यन्दास्तु चत्वार इहोपदिष्टास्तावन्त एवेह तथाऽधिमन्थाः। शोफान्वितोऽशोफयुतश्च पाकावित्येवमेते दश सम्प्रदिष्टाः ॥" (सु० उ० ६ अ०) इत्यादि। अस्य लक्षणं कथिताल्पशोथे दर्शितम्। अध्युषित इति—अम्लभोजनो-त्पत्तिकत्वादम्लाध्युषित इति प्रसिद्धम्, यदुक्तं—"श्यावं लोहितपर्यन्तं सर्वञ्चाक्षि प्रपच्यते। सदाहशोथं सास्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥" (रो० वि० नेत्रसर्वं०) इति। हताधिमन्थ इति—सकलनयनशोषकत्वाद्धताधिमन्थः, यत,—"उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्था वातात्मकः सादयति प्रसह्य। रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हताधिमन्थः खलु नाम रोगः" (रो० वि० नेत्रसर्व०) इति। अयं रोगो दृष्टिनिर्गमलक्षणो विहित इति केचित्, तद्यथा—"अन्तर्गतः शिराणान्तु यदा तिष्ठति मारुतः। स तदा नयनं प्राप्य शीघ्रं दृष्टिं निरस्यति॥ तस्या निरस्यमानाया निमज्जेव मारुतः। नयनं निर्वमत्याशु शूलतोदाधिमन्थने ॥" इत्ययं दृष्टिनिर्गमलक्षणः। नैवं, सकलाक्षिशोषी मन्थ इत्युक्तत्वात् सर्वाक्षशाखे सर्वसम्मतत्वात् प्रतीतेः, यदुक्तमन्यत्रापि—"अथवा शोषयेदक्षि क्षीणतेजोबलादयम्। तत पद्ममिव त्वशुष्कं कवसीदति लोचनम्॥ हताधिमन्थं तं विद्यादसाध्यं वातकोपतः ॥" इति। एवं चतुर्नवतिनेत्ररोगा एकादशस्थानविशेषेण व्याख्याताः ॥ १६८—१७० ॥

श्रुता॥ कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत्। दाहो दर्शनसंरोधी वेदनाश्चानवस्थिता ॥" (वा० उ० १५अ०) इति। टीकाकारेणानेन यत् समाधानमुक्तं तन्न हृद्यं लक्षणवैषम्यस्य स्फुटत्वादिति।

पञ्चविधक्लैव्यानां विवरणम्।—

पुंस्त्वदोषास्तु पञ्चैव प्रोक्तास्तत्रेर्ष्यकः स्मृतः।
आसेक्यश्चैव कुम्भीकः सुगन्धी षण्डसंज्ञितः॥१७१॥

पुंस्त्वेति।—पुंस्त्वदोषो नपुंसकशब्दवाच्यः, स च पञ्चप्रकारो भवति। तत्रेर्ष्यकमाह—अन्यव्यवायं दृष्ट्वा व्यवाये प्रवर्त्तते यः स ईर्ष्यकः, यदुक्तं—"दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते। ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयः—॥" (सु० शा० २अ०) इति। दृग्योनिरपीर्ष्यकापरपर्य्यायः। अत्रापि तन्त्रान्तरे पठितो हेतुर्यथा—"ईर्ष्याभिभूतावपि मन्दहर्षावीर्ष्यारतेरेव वदन्ति हेतुम्" (च० शा० अतुल्यगोत्रीय०) इति। आसेक्य इति—यः स्वभार्य्याया योन्यादिकं स्पृष्ट्वा सङ्कल्पपूर्वकं प्रवर्त्तते स आसेक्यः। सुश्रुते तु, शुक्रं प्राश्य ध्वजदार्ढ्यं लभते यः स आसेक्यः कथितः, तदुक्तं—"पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम्॥" (सु० शा० २अ०) इति। अत एवासेक्यनामाऽयं षण्ढो मुखयोन्यपरपर्य्यायः कथितः। कुम्भीक इति—यः पुरुषः स्वकीयपायौ अन्यपुरुषपार्श्वात् व्यवायं कारयित्वा पश्चात् स्त्रीषु विषये पुमानिव प्रवर्त्तते स कुम्भीकः, सुश्रुते—"स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते। कुम्भीकः स तु विज्ञेयः—॥" (सु० शा० २अ०) इति। गुदयोनिरयं कुम्भीकापरपर्य्यायनाम्ना कथितः। अस्योत्पत्तिहेतुश्च तन्त्रान्तरे वर्णितः, यथा—"मातुर्व्यवायप्रतिघेन वक्री स्याद्बीजदौर्बल्यतया पितुश्च" (च० शा० अतुल्यगोत्रीय०) इत्यादि। गयदासस्तु कुम्भीकोत्पत्तिहेतौ काश्यपोक्तं श्लोकमाह, यथा—"अरजस्का यदा नारी श्लेष्मरेता व्रजेदृतौ। अन्यसक्ता भवेत् प्रीतिर्जायते कुम्भिकस्तदा॥" इति। सुगन्धीति—यो योन्यादिगन्धमाघ्राय ध्वजबलं लभते स सुगन्धीति नाम षण्ढः कथितः, यदुक्तं—"यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः। स योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम्॥" (सु० शा० २अ०) इति। अयं सौगन्धिकोऽपि नासायोन्यपरपर्य्यायः। षण्ढसंज्ञित इति—यः पुमान् स्त्र्याकृतिः स्त्रीचेष्टितश्च स्त्रीवदधोभूतः स्वमेढ्रोपरिप्रदेशे अपरपुरुषात् वीर्य्यच्युतिं कारयति स षण्ढः, उत्पत्तिविषयत्वात् (?), यदुक्तं—"यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते। ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्ढसंज्ञितः॥" (सु० शा० २अ०) इति। अयं षण्डस्त्वरेता कथितः, ईर्ष्यकादयश्चत्वारः सरेतस इत्युक्तत्वात्, तथा हि—"आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा। सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्ढसंज्ञितः॥" (सु० शा० २अ०) इति॥ १७१॥

अष्टविधशुक्रदोषाणां विवरणम्।—

शुक्रदोषास्तथाऽष्टौ स्युर्वातात् पित्तात् कफेन च।
कुणपश्चास्रपित्ताभ्यां पूयाभं श्लेष्मपित्ततः॥ १७२॥
क्षीणञ्च वातपित्ताभ्यां ग्रन्थिलं श्लेष्मवाततः।
मलाभं सन्निपातेन शुक्रदोषा इतीरिताः॥ १७३॥

अष्टविधार्त्तवदोषाणां विवरणम्।—

अथ स्त्रीरोगनामानि प्रोच्यन्ते पूर्वशास्त्रतः।

शुक्रदोषा इति।—दोषैर्दुष्टं शुक्रं शुक्रदोष इत्युच्यते, तद्युक्ताः पुरुषा गर्भोत्पादने न क्षमा इति * प्रयोजनं सुश्रुतवचनात्, यत,—"वातपित्तश्लेष्मकुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतसः प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति" (सु० शा० २अ०) इति। तत्र शुक्रं यदरुणकृष्णवर्णं भवति तोदनभेदनविशेषान्वितञ्च भवति तत् वातदुष्टम्। पित्तदुष्टन्तु पीतनीलादिवर्णान्वितम् ओषचोषवेदनाविशेषयुक्तञ्च। श्लेष्मदुष्टञ्च श्वेतवर्णं कण्ड्वादिवेदनान्वितञ्च। कुणपश्चास्रपित्ताभ्यामिति—कुणपः शव, तस्येव गन्धो यस्य शुक्रस्य भवति, सोऽपि रक्तेन पित्तेन भवति, अनल्पञ्च भवति, चकारात् शोणितवर्णं पित्तवेदनञ्च। सुश्रुते त्वयं रक्तज, यत,—"कुणपगन्ध्यनल्पञ्च रक्तेन" (सु० शा० २अ०) इति। अत्र रक्तेनेति व्यपदेशो घृततैलदग्धवत्, यतो रक्तस्यापि दोषा एव दूषयितारः, तेनास्रपित्ताभ्यामिति ग्रहणं न दोषः। पूयाभं श्लेष्मपित्तत इति—पित्तश्लेष्मभ्यां यत् दूषितं तत् पूयसदृशं शुक्रं भवति, वर्णवेदनाश्चात्र मिलितश्लेष्मपित्तयोरेव बोद्धव्याः। क्षीणञ्च वातपित्ताभ्यामिति—कारणैः स्वमानादल्पीभूतम्, लक्षणञ्च यथा—"दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं श्रमः। क्लैव्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम्॥" (च० सू० कियन्तःशिरसीय०) इति। ग्रन्थिलं श्लेष्मवातत इति—ग्रन्थिसदृशं ग्रन्थिलं, तत् श्लेष्मवातजनितं भवति। अत्रापि द्विदोषवर्णवेदना बोद्धव्या। मलाभं सन्निपातेनेति—मलं मूत्रपुरीषं, तदाभं तद्गन्धि च यत् शुक्रं भवति तत् सन्निपातदूषितम्, सुश्रुतेऽपि—'मूत्रपुरीषगन्धि सान्निपातेन" (सु० शा० २अ०) इति। इति पूर्वोक्तप्रकारेण शुक्रदोषा ईरिताः, कथिताः॥ १७२।१७३॥

अथ स्त्रीरोगेत्यादि।—स्त्रीषु भवा रोगाः स्त्रीरोगाः, न तेषां पुरुषेषु सम्भवत्वात्।

---

* "प्रयोजनम्' इति पाठे अर्थासङ्गतेः "ज्ञेयम्" इति पाठकरणं सङ्गतार्थकम्।

अष्टौ चार्त्तवदोषाः स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥
पूयाभं कुणपं ग्रन्थिं क्षीणं मलसमं तथा ॥ १७४ ॥

चतुर्विधरक्तप्रदराणां विवरणम् ।—

तथा च रक्तप्रदरं चतुर्विधमुदाहृतम् ।
वातपित्तकफैस्त्रेधा चतुर्थं सन्निपाततः ॥ १७५ ॥

विंशतियोनिव्यापदां विवरणम् ।—

विंशतिर्योनिरोगाः स्युर्वातात् पित्तात् कफादपि ।

पूर्वशास्त्रत इति मुनिवचनात् । तेष्वादावार्त्तवदोषानाह, अष्टौ चार्त्तवदोषाः स्युरित्यादि ।—दोषैर्दुष्टमार्त्तवञ्च वीर्य्यवद्भवतीति प्रयोजनश्चकार, यदुक्तं सुश्रुते—“आर्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः समस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति” (सु० शा० २ अ०) इति । एतेषां दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञानोपायः कथिताष्टशुक्रदोषे ज्ञातव्यः ॥ १७४ ॥

तथा च रक्तप्रदरमित्यादि ।—तथेत्यनेनार्त्तवमेव कारणमसृग्दरस्येति भावः सूचितः, यदुक्तं—‘तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि । असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् ॥” (सु० शा० २ अ०) इति । सामान्यलक्षणमपि यथा—“असृग्दरो भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनः” (सु० शा० २ अ०) इति । आर्त्तवातिप्रवृत्तित्वेनासृग्दरः, तस्मात्तस्यातिस्रुतस्य लक्षणानि यथा—“तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥” (सु० शा० २अ०) इति । तस्य सङ्ख्याश्चतुःप्रकारा भवन्ति, वातपित्तकफैरित्यादि ।—तत्र वातिकमाह —“रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्त्तं वातात् पिशितोदकाभम्” (रो० वि० असृग्दर०) इति । पित्तजमाह—“सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात्” (रो० वि० असृग्दर०) इति । कफजमाह—“आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु” (रो० वि० असृग्दर०) इति । त्रिदोषजमाह —“सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषात्” (रो० वि० असृग्दर०) इत्यादि ॥ १७५ ॥

विंशतिरिति ।—योनौ भवा रोगा योनिरोगाः कथिताः, ते दुष्टार्त्तववीर्य्यदोषादिना जनिताः, तथा हि—“विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्ग्रहे । मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ॥ जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु

सन्निपाताच्च रक्ताच्च लोहितक्षयतस्तथा ॥ १७६ ॥

ता पृथक् ॥' (च० चि० योनिव्यापत्०) इति। तत्र विशेषलक्षणात्तास्वादौ वातलामाह वातलाया पृथगभिधान वातलाया विशेषेण वातवेदनाप्रादुर्भावार्थं, अत तन्त्रान्तरे उदावर्त्तावन्ध्याविप्लुतापरिप्लुतासु वातानुबन्धित्वम्, यदुक्त—"चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदना" (सु० उ० ३८ अ०) इति। एव पित्तानुबन्धिन्या रक्तक्षया वामिनी प्रस्रंसिनी पुत्रघ्नी चेति चतस्र पित्तलया सह पञ्च पैत्तिक्य, यदुक्त—"चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्" (सु० उ० ३८अ०) इति। एव श्लेष्मानुबन्धिन्योऽत्यानन्दा कर्णिनी अचरणाऽतिचरणाश्चतस्र श्लेष्मलया सह पञ्च विज्ञेया, यत,—"चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत" (सु० उ० ३८ अ०) इति। एव सन्निपातजा पञ्च विज्ञेया, षण्ढी अण्डली विवृता सूचीवक्त्रा इति चतस्र सन्निपातजया सह पञ्च, यत, —"चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत। पञ्चासाध्या भवन्तीह योनय सर्वदोषजा ॥" (सु० उ० ३८ अ०) इति। एव सुश्रुतोक्तत्वाच्च दोषानुबन्धित्व दर्शितम्। अत्र व्यस्तगणनासङ्कुलत्वेन पृथक्स्वरूपमधुना विवृणोति, तद्यथा—वातादिति—वातला योनिर्भवति; तथा हि—"वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता" (रो० वि० योनिव्यापत्०) इति। पित्तादिति—पित्तला योनि, यथा—"अत्यर्थं पित्तला योनिदाहपाकज्वरान्विता" (रो० वि० योनिव्यापत्०) इत्युपलक्षण, तेन नीलपीतसितार्त्तवा च भवतीत्यवगन्तव्यम्, तथा च तन्त्रान्तरे—"व्यापन्नकट्वम्लक्षाराद्यै पित्तजा भवेत। दाहपाकज्वरोष्णार्त्ता नीलपीतासितार्त्तवा ॥" (च० चि० योनिव्यापत्०) इति। कफादिति—श्लेष्मला योनि, तदुक्त —"श्लेष्मला पिच्छिला योनि कण्डूग्रस्ताऽतिशीतला" (सु० उ० ३८ अ०) इति। अतिशीतलेत्युपलक्षण, तेन सवेदनादिकमपि बोद्धव्यम्, यदुक्त तन्त्रान्तरे—"कफोऽभिष्यन्दिभिर्वृद्धो योनि चेत् दूषयेत स्त्रिया। स कुर्य्यात पिच्छिला शीता कण्डूग्रस्ता * सवेदनाम ॥" (च० चि० योनिव्यापत्०) इति। सन्निपातादिति—मिलितदोषत्रयदूषिता योनिर्भवति, तथा हि—"सर्वलिङ्गसमुत्थान यच्च सा सन्निपातजा" इति। रक्ताच्चेति—रक्तदूषिता। यद्यपि रक्तपित्तानुबन्धिनी युगपत् पठिता, तथाऽप्यत्र रक्तस्यातिस्रवणाद्रक्तजेति व्यपदेश, तस्मादिह रक्तजा

* "सवेदनाम्" इत्यत्र "अवेदनाम्" इति पाठ, चरकवाग्भटसम्मत.।

शुष्का च वामिनी चैव षण्डिताऽन्तर्मुखी तथा ।

* स्रंसिनी कथितेत्यभिप्रायः, तद्यथा—"प्रस्रंसिनी स्रंसते तु क्षोभिता दुष्प्रजायिनी" (वा० वि० योनिव्यापत्०) इति। लोहितक्षयती लोहितक्षया कथिता; तथा हि—"सदाहं क्षीयते रक्तं यस्याः सा लोहितक्षया" (वा० वि० योनिव्यापत्०) इति। शुष्का चेति—शुष्का नष्टार्त्तवा कथिता, शुष्कं वन्ध्यमार्त्तवं यस्या भवति सा; अत एव तन्त्रान्तरे वन्ध्यायोनिः, "वन्ध्या नष्टार्त्तवा ज्ञेया" इत्यादिवचनात्। वामिनीति—या रजसा युतं सवातं बीजमुद्गिरेत् सा वामिनी, यथा—"सवातमुद्गिरेत् बीजं वामिनी रजसाऽन्वितम्" (सु० उ० ३८ अ०) इति। षण्डितेति—अरजस्का भवति; तथा हि—"अनार्त्तवाऽस्तना षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने" (सु० उ० ३८ अ०) इति। अन्तर्मुखीति—बृहल्लिङ्गपुरुषेण गृहीतायास्तरुण्यास्त्वण्डली भवेत्, सा अन्तर्मुखी, अण्डवन्निःसृता योनिरित्येके, सा † अण्डलीशब्दवाच्या, यतः,—"अतिकायगृहीताया-

* रक्तजा स्रंसिनीति टीकाकारोक्तिश्चिन्त्या प्रस्रंसिन्या लक्षणेन सह सर्वथा सादृश्याभावात्, यतः प्रस्रंसिनी पित्तजा, तत्र रक्तस्रावस्य उल्लेखोऽपि न दृश्यते; मन्ये, चरकवाग्भटोक्तरक्तयोनिरेव अनेन ग्रन्थकृता रक्तजनितयोनिव्यापदर्थं प्रयुक्ता, सुश्रुते रक्तव्यापद उल्लेखाभावात्। तथा च—"रक्तपित्तकरैर्नार्य्या रक्तं पित्तेन दूषितम्। अति प्रवर्त्तते योन्या लब्धे बीजेऽपि साऽसृजा (साऽप्रजा)॥" (च० चि० योनिव्यापत्०) "रक्तयोन्याख्यासृगतिस्रुतेः" (वा० उ० ३३ अ०) इति। किञ्च चरकवाग्भटोक्तरक्तयोनिरेव रक्तजा इति स्वीकृते "रक्तपित्तानुबन्धिनी" इति टीकाकारोक्तिरपि सङ्गच्छते। अपरञ्च विंशतिव्यापत्सु रक्तजा शुष्का उपप्लुता प्राक्चरणा अन्तर्मुखी इति पञ्च सुश्रुते न सन्ति, चरकवाग्भटयोरपि अण्डली वन्ध्या प्रस्रंसिनी विप्लुता अत्यानन्दाख्या पञ्च न दृश्यन्ते, किञ्च चरके या अतिचरणा वाग्भटे सैव विप्लुता सौश्रुतविप्लुतालक्षणेन चरकवाग्भटयोः किमपि साम्यं नास्ति, सौश्रुतात्यानन्दया सह चरकवाग्भटोक्तातिचरणाविप्लुतयोः लक्षणसाम्यं दृश्यते, एवञ्च मन्ये ग्रन्थकृता शार्ङ्गधरेण चरकवाग्भटयोः कतिचित् कतिचिच्च सुश्रुतोक्ता योनिव्यापत् स्वग्रन्थे सन्निवेशिता, लक्षणसाम्यं क्वचिदस्ति क्वचिच्च वा नास्ति, रोगानन्त्यात् सर्वमेव प्रमाणं स्मृतिभेदैर्घटते। टीकाकारेणानेन शुष्कया सह वन्ध्यायाः, उपप्लुतया उदावर्त्ताया ऐक्यं प्रदर्शितं, तन्न मनोहरं लक्षणवैषम्यात् इति सुधीभिस्तत्र तत्र तत्त्वं समर्थ्यमिति। उदावर्त्तोपप्लुतयोः पृथक् पृथक् ग्रहणं पृथक् पृथक् लक्षणञ्च चरकवाग्भटयोः परिदृश्यते इति।

† अन्तर्मुखी अण्डली इत्युक्तिश्चरकविरुद्धा, तथा च—"व्यवायमतितृप्तायाः

सूचीमुखी विप्लुता च जातघ्नी च परिप्लुता ॥ १७७ ॥
उपप्लुता प्राक्चरणा महायोनिश्च कर्णिनी।
अत्यानन्दाऽतिचरणा योनिरोगा इतीरिताः ॥ १७८ ॥

चतुर्विधकन्दरोगाणां विवरणम्।—

चतुर्विधं योनिकन्दं वातपित्तकफैस्त्रिधा।

न्यवस्रास्रवणेला भवेत्" (रो० वि० योनिव्यापत्०) इति। सूचीमुखीति—अतएव सूचीवत् सङ्कोचमुखा—"सूचीवक्त्राऽतिसंवृता" (सु० उ० ३८ अ०) इत्यादिवचनात्। विप्लुता चेति—"विप्लुता नित्यवेदनाम्" (सु० उ० ३८ अ०) इत्यादिना वातजनिततोदादिवेदनायुक्तेत्यर्थः। जातघ्नी चेति—तथा हि—"स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसङ्क्षयात्" (सु० उ० ३८ अ०) इति। यद्यपि सर्वापत्यविनाशिनी तथाऽप्यत्र पुत्रस्य प्राधान्यात् पुत्रघ्नीति व्यपदेशः। परिप्लुतेति सञ्ज्ञा, यदुक्तं—"परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम्" (सु० उ० ३८ अ०) इति। उपप्लुतेति—वायोरूर्ध्वमुपप्लुतत्वात्। तन्त्रान्तरे उदावर्त्तेति सञ्ज्ञा, यदुक्तं—"सा फेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति" (सु० उ० ३८ अ०) इति। * महायोनिरिति—अतिविवृतमुखत्वान्महायोनिः कथिता, यतः,—"विवृताऽतिमहायोनिः" (सु० उ० ३८ अ०) इत्यादि। कर्णिनीति—मांसकन्दाकारो ग्रन्थिः कर्णिनी कथिता, यतः,—"कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते" (सु० उ० ३८ अ०) इति। अत्यानन्देति—"अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति" (सु० उ० ३८ अ०) इति। अतिचरणेति—"बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति" (रो० वि० योनिव्यापत्०) इति। तयोश्चरणाऽतिचरणयोः। एवं योनिदोषा ईरिताः, कथिताः ॥ १७६—१७८॥

चतुर्विधमिति।—योनिरक्षिततत्वादिभ्रंशितमयोनिभेदात् योनिकन्दोऽपीत्येकः पृथक्(?) दोषभेदेन नामसङ्ग्रहत्वात् पृथगेव पाठतः। योनौ लकुचाकारं कन्दमुत्पादयेत् तत्

अनन्त्यास्रव पीडितः। वायुर्मिथ्यास्थिताङ्गाया योनिस्रोतसि संस्थितः ॥ वक्रयत्याननं यान्या साथिमासानिलार्त्तिभिः। भृशार्त्तिर्मैथुनासक्ता योनिरन्तर्मुखी मता ॥" (च० चि० योनिव्यापत्०) इति।

* टीकाकृता प्राक्चरणा नोक्ता, तल्लक्षणं यथा—"मैथुनादतिबालायाः पृष्ठकट्यूरुवङ्क्षणम्। रुजयन् दूषयेत् योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा ॥" (च० चि० योनिव्यापत्०) इति। सुश्रुते प्राक्चरणाया उल्लेखो नास्ति।

चतुर्थः सन्निपातेन—" ॥१७९॥

अष्टविधगर्भरोगाणां विवरणम्।—

"—तथाऽष्टौ गर्भजा गदाः।

उपविष्टकगर्भः स्यात् तथा नागोदरः स्मृतः ॥१८०॥

मक्कल्लो मूढगर्भश्च विष्कम्भो गूढगर्भकः।

योनिकन्दमिति। लकुचश्चात्र * नारङ्गफलम्, तद्यथा—"पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम्। जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः॥" (रो० वि० कन्द०) इति। अस्य वातादिविकृतिलक्षणमाह, वातजं यथा—"रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तद्विनिर्दिशेत" (रो० वि० कन्द०) इति। पैत्तिकमाह—"दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तम्" (रो० वि० कन्द०) इति। श्लैष्मिकमाह—"नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम्" (रो० वि० कन्द०) इति। नीलपुष्पवर्णता च कफजेऽपि रोगप्रभावात्। अन्ये चैनं पित्तलिङ्गमप्यङ्गमाहुरिति। सान्निपातिकं यथा—"सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत" (रो० वि० कन्द०) इति ॥१७९॥

तथेति।—"शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते" (सु० शा० ५ अ०) तत्सम्भवा विकारा गर्भजा गदा वाच्याः, तेऽष्टप्रकारा भवन्ति। उपविष्टकगर्भः स्यादित्यादि।—रक्तपरिस्रुतिनिमित्तोपविष्टकसञ्ज्ञया गर्भविकृतिः कथिता। तदुक्तं चरके—यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगाद्गर्भिण्या महति जातसारे गर्भे पुष्पदर्शनं स्यात्, अन्यो वा योनिस्रावः, तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति, निःस्रुतत्वात्, स कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रं, सस्पन्दनश्च भवति तमुपविष्टकं इत्याचक्षते केचित्"(च० शा० जातिसूत्रीय०) इति। नागोदर इति—नागबन्ध इव स्थितिर्यस्य गर्भस्य भवतीत्येके। सुश्रुते तन्नागोदरलक्षणं यथा—"शुक्रशोणितं वायुनाऽभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरं, ततः कदाचित् यदृच्छयोपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते। तमेव कदाचित् प्रविलीयमानं नागोदरमित्याहुः" (सु० शा० १० अ०)। मक्कल्ल इति—मक्कल्लो † माक्कलजशूलविशेषः, स द्विविधो भवति, एको गर्भावस्थायाम्, अपर

* लकुचं नारङ्गफलम् इति तु न सम्यक्, लकुचं डहुयाफलम्, "लकुचो लिकुचो डहुः" इत्यमरवचनात्।

† "मक्कल्लो रक्तमाक्कलजशूलविशेषः" इति मधुकोषः।

सूतिकावस्थायाम् इति, तद्यथा—मानसागन्तुभिरुपतापै प्रपीडितो यो गर्भ कुक्षौ वेदना जनयति स गर्भमक्कल्ल, यत्र प्रकुपितो वायु सूताया रुधिरमत्यन्त संरुध्य हृच्छिरोबस्तिशूल करोति स प्रसूतिमक्कल्ल इति। तन्त्रान्तरे * योनिसंवरणोऽय रोगविशेष कथित, यदुक्त—"वातलान्यन्नपानानि ग्राम्यधर्म प्रजागरम्। अत्यर्थं सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गग ॥ मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृतिम्। कुरुते रुद्धमार्गत्वात् पुनरन्तर्गतोऽनल ॥ निरुण-द्ध्याशयद्वार पीडयन् गर्भसंस्थितिम्। निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भश्चाशु विपद्यते ॥ † रुजा रुद्ध्य हृदय नाशयत्याशु गर्भिणीम्। योनिसंवरण विद्यात व्याधिमेन सुदारुणम ॥ अन्तकप्रतिम घोर नारभेत चिकित्सितम ॥" इति। मूढगर्भश्चेति—मूढो व्यासक्तगति पवनो मूढगर्भं करोति, योनिजठरादिषु शूल करोतीत्यभिप्राय, तथा हि—"मूढ करोति पवन खलु मूढगर्भं शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम्" (रो० वि० मूढगर्भ०) इत्यादि। विगुणानिलयोगादष्टस्था(?)सङ्ग्रय-त्वमाहुरेके, तस्मादत्र एक एव पठित, तद्यथा—"भुग्नोऽनिलेन विगुणेन तत स गर्भ संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम्" (रो० वि० मूढगर्भ०) इत्यादि। केषाञ्चिन्मते तत्र व्यवहारयोग्या अष्टौ प्रकारा कथिता, तद्यथा—"द्वार निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तितकुब्जदेह। एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्य ॥ पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चिदित्यष्टधा गतिरिय ह्यपरा चतुर्द्धा ॥" (रो० वि० मूढगर्भ०) इति। सङ्कीलकादिभेदेन चतु प्रकारान् पुनराहुरेके, तद्यथा—"सङ्कीलक प्रतिखुर परिघोऽथ बीजस्तेषूर्ध्वबाहुचरणै शिरसा च योनिम्। सङ्गी च यो भवति कीलकवत स कीलो दृश्ये खुरे प्रतिखुर स हि कायसङ्गी ॥ गच्छेद्भुजद्वयशिरा स च बीजकाख्यो योनौ स्थित स परिघ परिघेण तुल्य ॥" (रो० वि० मूढगर्भ०) इति। तन्त्रान्तरेऽपि कीलकादीना लक्षण यथा—"ऊर्ध्वबाहुशिर पादै रुन्ध्यात्

* मक्कल्ल-योनिसंवरणयोरनैक्य सुश्रुतेन माधवेन च प्रतिपादित पृथगुल्लेखात्, तथा च—"विपरीतेन्द्रियार्थाक्षेपकयोनिभ्रंशसंवरणमक्कल्लकासश्वासनिपीडिताम्" (सु० नि० ८ अ०) इति। "योनिसंवरण सङ्ग कुक्षौ मक्कल्ल एव च" (रो० वि० मूढगर्भ०) इति।

† "रुजा संरुध्य हृदयम्" इत्यत्र "रुद्ध्वा संरुद्धहृदयाम्" इति "बद्ध्वा संरुद्ध-हृदयाम्" इति च क्वचित् पाठ।

जरायुदोषो गर्भस्य पातश्चाष्टमकः स्मृत. ॥१८१॥

योनिमुखन्तु य'। प्रतिकीलोपमश्छित्त्वा स कील इति सञ्ज्ञित ॥ अधश्चात पार्श्वतो वाऽपि तथैवाकुञ्चितोऽपि वा। यो नि सृत्य मुख योनेर्नैय प्रतिखुरस्तु स ॥ योनिद्वारात्त निर्गच्छेत यश्चैक सशिरोभुज । तमाहुर्बीजक नाम मूढगर्भचिकित्सका ॥ योनिमावृत्य यस्तिष्ठेत परिघो गोपुर यथा। तथाऽन्तर्गर्भमाश्रान्त विद्यात परिघमाञ्ज्ञतम् ॥" (भोज०) इति। विष्कम्भ इति—विष्काम्भ इव विष्कम्भ, मार्गावरोधात तिष्ठति इत्यभिप्राय। स तु वाताभिपन्नगर्भस्य शोषणात्मातु कुक्षि न पूरयति, मन्द स्पन्दते च, अत एव इन्दुकाश्यपेन * शुष्कलक्षण विहितम्, यथा—"गर्भनाड्यास्त्ववहनादल्पवाद्दा बलस्य च। चिरेणाप्यायते गर्भस्तथैवाकालभोजनात ॥ अकुक्षिपूरणो गर्भ शुष्कश्च मन्द एव च ॥" इति। गूढगर्भ इति—लीनगर्भ कथित, तथा च सुश्रुत,—"वातोपद्रवग्रस्तत्वात स्रोतसा लीयते गर्भ, सोऽतिकालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते" (सु० शा० १० अ०) इति। जरायुदोष इति—विकृतजरायुणा छादन जरायुदोष, जरायुर्गर्भस्यावेष्टनरूपश्चर्मविशेष, "जरायुणा मुखे छन्ने" (सु० शा० २ अ०) इत्यादिदर्शनात। अर्थाद्गर्भशय्याया स्थितो यो बालस्तस्योपरि † वेष्टितोऽल्पविकारत्वाज्जरायुदोष इत्यभिप्राय। गर्भशय्या

* विष्कम्भाख्यो मूढगर्भ, इन्दुकाश्यपोक्त शुष्काख्य इति टीकाकारोक्तिश्चिन्त्या, वाग्भटे शुष्कविष्कम्भयो पृथक् पृथक् लक्षणदर्शनात शुष्केण सह विष्कम्भस्य सादृश्याभावाच्च। विष्कम्भशब्द अर्गलापरपर्य्याय, अर्गलवत् य मार्गं रुणद्धि, स मूढगर्भः विष्कम्भाख्य। वाग्भटोक्तोऽय सौश्रुताष्टविधमूढगर्भेषु "कश्चिदाभुग्नसक्थी हस्तपादशिरोभि, कश्चिदेकेन सक्थ्ना योनिमुखमभिप्रतिपद्यते अपरेण पायुम्" एताभ्या तुल्यलक्षण इति मन्ये। विष्कम्भलक्षण यथा वाग्भटे—"हस्तपादशिरोभिर्यो योनि भुग्न प्रपद्यते। पादेन योनिमेकेन भुग्नोऽन्येन गुदञ्च य ॥ विष्कम्भौ नाम तौ मूढौ शस्त्रदारणमर्हत ॥" (वा० शा० २ अ०) शुष्कस्तु वाग्भटे नागोदरनाम्ना उपशुष्कनाम्ना वा अभिहित गर्भव्यापद्विशेष, न तु मूढगर्भ, तथा च—"शोकोपवासरूक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात। वाते क्रुद्धे कृश शुष्येत् गर्भो नागोदरन्तु तत ॥ उदर वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरण चिरात् ॥" (वा० शा० २ अ०)। अत्र अरुणदत्त,—'त तथाभूत गर्भ नागोदरसञ्ज्ञक केषाञ्चिन्मते चोपशुष्कसञ्ज्ञ विद्यात्" इति।

† वेष्टनोऽल्पविकारी जरायुदोष, इति पाठकल्पन सङ्गतार्थकमिति मन्ये।

पञ्चस्तनरोगाणां विवरणम्।—

पञ्चैव स्तनरोगाः स्युर्वातात् पित्तात् कफादपि।
सन्निपातात् क्षताच्चैव—" ॥१८२॥

पञ्चस्तन्यरोगाणां विवरणम्।—

"—तथा स्तन्योद्भवा गदाः।

च प्रसङ्गतो यथा—"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता॥ यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः। तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः॥" (सु० शा० ५ अ०) इति। पात इति—गर्भस्य पातोऽष्टमो भेदः, स द्विविधः, एकः स्रावरूपः, अपरः पातरूपः, तथा हि—"आ चतुर्थात्ततो मासात् प्रस्रवेत् गर्भविद्रवः। ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः॥" (सु० नि० ८ अ०) इति। अनतिघनावयवत्वेन विशेषेण द्रवरूपतया गर्भविद्रवः कथ्यते, यदुक्तं भोजे—"आ तृतीयात्ततो मासात् गर्भः स्रवति शोणितम्। ऊर्द्ध्वं स्थावभूतस्तु गर्भः पतति योषिताम्॥" इति। विगुणपवने तु सप्तमादिमासेष्वपि पात इति केचित्, यतः,—"गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन" (रो० वि० मूढगर्भ०) इति ॥१८०।१८१॥

पञ्चैवेति।—स्तनयोर्भवा रोगाः स्तनरोगाः ते च शोथादिरूपा इत्यर्थः, यदुक्तं—"सक्षीरौ वाऽप्यक्षीरौ वा दोषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियाः। प्रदूष्य मांसरुधिरं स्तनरोगाय कल्पते॥" (रो० वि० स्तन०) इति। अत एव तेषां वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजानां लक्षणानि रक्तजन्यविद्रधिं विना बाह्यविद्रधिवत् ज्ञातव्यानि, तथा चोक्तं—"पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना। लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः॥" (रो० वि० स्तन०) इति ॥ १८२ ॥

तथा स्तन्योद्भवा गदा इति।—तथेत्यनेन यथा स्तनरोगा दोषभेदेन पञ्चसङ्ख्यका उक्ता तथैव दोषभेदेन क्षीरभेदा इति तात्पर्य्यार्थः। स्तन्यं क्षीरम्, तत्स्वरूपञ्च सुश्रुतेनोक्तं—"रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः। कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते॥" (सु० शा० १० अ०) इति। वातादीनां भेदाः केषाञ्चित् बोधनार्थं लिख्यन्ते, यथा—"कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतकोपतः। कट्वम्ललवणं पीतं राजीमत् पित्तसंयुतम्॥ कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सुपिच्छिलम्। द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं विद्यात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्॥" (रो० वि० स्तन्य०) इति। एवं दोषदूषितात् स्तन्यात् गदा रोगा उत्पद्यन्ते, यदुक्तं—"गुरुभिर्विविधैरन्नैर्दुष्टैर्दोषै

बालरोगेषु कथिताः—"　　　　　　　　॥ १८३ ॥

विविधस्त्रीदोषाणां विवरणम् ।—

"—स्त्रीदोषाश्च त्रयः स्मृताः ।
अदक्षपुरुषोत्पन्नः सपत्नीविहितस्तथा ॥
दैवाज्जातस्तृतीयस्तु—"　　　　　　　　॥ १८४ ॥

सूतिकारोगाणां विवरणम् ।—

"—तथा ये सूतिकागदाः ।
ज्वरादयश्चिकित्स्यास्ते यथादोषं यथाबलम् ॥ १८५ ॥

द्वाविंशतिबालरोगाणां विवरणम् ।—

द्वाविंशतिर्बालरोगास्तेषु क्षीरालसास्त्रयः ।

प्रदूषितम् । क्षीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥" (मा० नि० स्तन्य०) इति । अत एव ते रोगाः क्षीरालसादयो बालरोगेषु प्रदर्शिताः ॥ १८३ ॥

स्त्रीदोषाश्च त्रयः स्मृता इत्यादि ।—स्त्रीणां दुःखजनकाः स्त्रीदोषाः, "तद्दुःखसंयोगा व्याधयः" (सु० सू० १ अ०) इत्युपदर्शनात् । ते त्रयः । अदक्षपुरुष इति—निजाहारादर्जनेऽप्यसमर्थः, तेनोत्पन्नं दुःखमिति भावः । सपत्नीविहित इति—स्त्रीणां सपत्नीभावोऽतीवदुःखकरो विहितः विषवभूतत्वात्, 'पुनर्भूत्या च नारीणामशस्त्रवध उच्यते" इति वचनात् । दैवाज्जात इति—दुःखकर इति शेषः । दैवं भागधेयं तज्जातः भाग्यविपर्य्ययेण वैधव्यादिजनित इत्यभिप्रायः ॥ १८४ ॥

तथा ये सूतिकागदा इत्यादि ।—प्रसूतिविषये भवा ये रोगास्ते सूतिकागदाः कथिताः, तद्यथा—"ज्वरातिसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः । तन्द्राऽरुचिप्रसेकाद्या कफवातामयोद्भवाः ॥ कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः । ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥" (मा० नि० सूतिका०) इति । एते सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते इत्यर्थः, उपद्रवत्वात् । सूतिकायाः विशिष्टलक्षणञ्च सुश्रुतेनोक्तं यथा—* "अङ्गमर्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरुगात्रता । शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥" इति । एवं स्त्रीरोगाः प्रदर्शिताः ॥ १८५ ॥

अथ बालरोगानाह, द्वाविंशतिरिति ।—बालके भवा रोगा बालरोगाः ; आ षोडशात् बालः । स त्रिविधः, क्षीरपः क्षीरान्नादः अन्नाद इति, एतेषु भवा

* मुद्रितसुश्रुतेषु श्लोकोऽयं न दृश्यते । दृश्यते च रुग्विनिश्चये, तत्र च—"कासः" इत्यत्र "कम्पः" इति पाठः ।

वातात् पित्तात् कफाच्चैव दन्तोद्भेदश्चतुर्थकः ॥ १८६ ॥
दन्तघातो दन्तशब्दोऽकालदन्तोऽहिपूतनम् ।

रोगा बालरोगशब्दवाच्या, यत षोडशवर्षपर्यन्तं बालग्रहचिकित्सा दृश्यते। तेष्विति—द्वाविंशतिसङ्ख्यकेषु। वय क्षीरालसा इति—* दोषदूषितस्तन्यजनिता रोगविशेषा, अत एव वातात पित्तात कफादिति ग्रहणम्, तद्यथा—"वातदुष्टं शिशु स्तन्यं पिबन् वातगदातुर। क्षामस्वर कृशाङ्ग स्यात् बद्धविण्मूत्रमारुत ॥" (रो० वि० बाल०) इति। पित्तदुष्टमाह— स्विन्नो भिन्नमलो बाल, कामलापित्तरोगवान्। तृष्णालु-रुष्णसर्वाङ्ग. पित्तदुष्ट पय. पिबन् ॥' (रो० वि० बाल०) इति। कफदुष्टलक्षण-माह—'कफदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालु श्लेष्मरोगवान्। निद्रान्वितो जड शून वक्त्राक्षश्छर्दन शिशु ॥" (रो० वि० बाल०) इति। एव वय क्षीरालसा कथिता। दन्तोद्भेद इति—दन्तानामुद्भेद उत्पत्ति, स च सर्वेषां रोगाणां कारणम्, तद्यथा—"दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम्। विशेषाज्ज्वरविड्भेद-कासच्छर्दिशिरो-रुजाम् ॥" (वा० उ० २४०) इति। अन्यत्राप्युक्त—"पृष्ठभङ्गे बिडालानां बर्हिणाञ्च शिखोद्गमे। दन्तोद्भेदे च बालानां न हि किञ्चिन्न दूयते ॥" (वा० उ० २४०) इति। दन्तघात इति—दन्तघातो दन्तपात कथित, स द्विधा भवति, एक समयोद्भव अपर आघातजनित, तावपि बालदुःखकराविति प्रयोजनम्। दन्तशब्द इति—दन्तघर्षण विशेषण स्वप्नावस्थायां भवति, † कफजन्यदन्तहर्षनिमित्त-त्वात, बाल्येऽतीव कफामया भवन्ति, तेन बालरोगे दन्तशब्द कथित। अकाल-

---

* वाग्भटे त्रिदोषदुष्टस्तन्यपानेनैव क्षीरालसोत्पत्तिरिति दृश्यते, तथा च—"स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम्। विबद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलञ्चोपवेश्यते ॥ शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं घनं सितम्। ज्वरारोचकतृट्छर्दि शुष्कोद्गार-विजृम्भिका. ॥ अङ्गभङ्गोऽङ्गविक्षेप कूजनं वेपथुभ्रम। घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या कायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ॥ क्षीरालसकमित्याहुरत्ययञ्चातिदारुणम् ॥" (वा० उ० २४०)।

† सुश्रुते वातजन्यत्वेन रोगविनिश्चये च वातपित्तजन्यत्वेन दन्तहर्षं कथित, न तु कफजन्यत्वेन, केचित्तु दन्तशब्द वातकोपेन भवति इति वदन्ति, तथा हि—"दन्ताश्रितो वातिकश्च चालयत्यनिल. शिरा। दन्ताश्रया. प्रसुप्तस्य दन्ते. शब्द करोत्यत. ॥" इति।

मुखपाको मुखस्रावो गुदपाकोपशीर्षकौ ॥ १८७ ॥
पार्श्वारुणस्तालुकण्टौ विच्छिन्नं पारिगर्भिक.।

दन्त इति—अकालदन्तोत्थानेनानिष्टत्वाद्बालानां दुःखकर इत्यर्थः। अहिपूतनमिति—अहिपूतनमन्यत्र क्षुद्ररोगेषु पठितम्, अत्र बालसम्भवत्वात् बालरोगे लिखितम्, तद्यथा—"शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत्। स्विन्ने वाऽस्नाप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा॥ कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते। एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्॥" (सु० नि० १३अ०) इति। भोजे पुनरिदं दुष्टस्तन्यपानादपि पठितम्, यदुक्तं—"दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च। कण्डूदाहरुजावद्भिः पिडकैश्च समन्विता॥ सम्भवति यथादोषं दारुणा ह्यहिपूतना॥" इति। मुखपाक इति—मुखस्य पाको मुखपाकः, स तु दोषावशेषाद्भवति, बालकेऽप्यतीव प्रसिद्धत्वात्। मुखस्राव इति—प्रसिद्धः, लालास्राव इत्यर्थः। गुदपाक इति—सोऽपि विकृतदोषस्वभावाद्भवतीति, बालकेऽतीव प्रतीतिः, गुदपाक इति प्रसिद्धः। उपशीर्षकमाह—कपालरोगे व्रणविशेष उपशीर्षकशब्दवाच्यः, अथवा * पद्मनामानं विसर्पमाहुरेके, यदुक्तं—"विसर्पस्तु शिशोः प्राण-नाशनो बस्तिशीर्षजः। पद्मवर्णो महापद्मनामा दोषत्रयोद्भवः॥" (रो० वि० बाल०) इति। पार्श्वारुणो † महापद्मभेदः, तत्र लोहितपद्मवर्णः, पद्मवर्णता मुखतालुनि बहिर्देशेषु च इति वदन्ति केचित्। तालुकण्ट इति—कण्टकाकारत्वेन तालुकण्टकम्, तद्यथा—"तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम्। तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते॥" (वा० उ० २अ०) इति। विच्छिन्नमिति—विच्छिन्नमन्यत्र गतं, ‡ तालुपातमिति नाम्ना प्रतीतम्। तथा हि—"तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम्। तृडक्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्वहता वमिः॥" (वा० उ० २ अ०) इति। पारिगर्भिक इति—तथा हि—"मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि।

---

* वाग्भटे उपशीर्षकरोगः शिरोरोगे पठितः, स तु महापद्माख्यबालविसर्पात् पृथगेव, तथा च—"कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते। सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम्॥" (वा० उ० २३अ०) इति।

† पार्श्वारुणो महापद्मभेद इत्यस्य किमपि साधकप्रमाणं नास्ति।

‡ तालुपात इत्यादि ग्रन्थः अरुणदत्तेन मधुकोषकारेण च तालुकण्टकस्यैव लक्षणत्वेन उक्त इति दृश्यते, तालुपाताख्यस्तालुरोगः पृथक् नास्ति, अतश्च विच्छिन्नमन्यत्र गतमित्यादि यदुक्तं तच्चिन्त्यम्।

दौर्बल्यं गात्रशोषश्च शय्यामूत्रं कुकूणकः ॥
रोदनञ्चाजगल्ली स्यादिति द्वाविंशतिः स्मृताः ॥ १८८ ॥

द्वादशबालग्रहाणां विवरणम् ।—

तथा बालग्रहाः ख्याता द्वादशैव मुनीश्वरैः ।

कासाग्निसादवमथु-तन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः ॥ युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ॥*" (रो० वि० बाल०) इति। अस्यैव नामान्तरं परिभवः इति। दौर्बल्यमिति—दुर्बलत्वं, बालकस्य सततं बलहानिरित्यर्थः, हतौजा इत्यपरे। गात्रशोष इति—गात्रक्षामता बालस्य दोषप्रभावात् भवति। शय्यामूत्रं प्रसिद्धं, रात्रौ स्वप्नावस्थायां शय्यागतो बालोऽक्षीणपूर्वकं (?) स्रवति दोषप्रभावात्। कुकूणक इति—बालस्य नेत्रवर्त्मगतः कुकूणकाख्यो रोगः, तद्यथा—"कुकूणकः क्षीरदोषात् शिशूनामक्षिवर्त्मनि। जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः ॥ शिशुः कुर्याल्ललाटाक्षि-कूटनासावघर्षणम्। शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः ॥" (रो० वि० बाल०) इति। अयमेव कोथुयेति लोके। रोदनमिति—रोदनन्तु सर्वेषां शिशुव्याधीनां सूचकं भवति, यतः,—"शिशोस्तीव्रामतीव्राञ्च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम्। स्रोतांस्यङ्गानि सन्वीक्ष्य पश्येत् यत्नान्मुहुर्मुहुः ॥" इति, तीव्रां रुजाञ्च बहुरोदनात्, अतीव्रामल्परोदनाल्लक्षयेत् बालानामेव दुष्टस्तन्यपानादिनेति। अजगल्लीति—प्रायेण बालानामन्येषामपि अजगल्लिका भवति, तद्यथा—"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा। कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥" (सु० नि० १३अ०) इति। इति द्वाविंशतिः स्मृता इति—इति कथितप्रकारेण बालरोगा द्वाविंशतिः प्रोक्ताः ॥ १८६—१८८ ॥

तथेति।—बालं गृह्णन्ति इति बालग्रहाः, ते तु प्रायेण शौचभ्रंशादिना स्कन्दग्रहादयो बालेष्वाविशन्ति। तत्परिज्ञानार्थं सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणञ्च व्याचष्टे, तत्र सामान्यलक्षणं यथा—"क्षणादुद्विजते बालः क्षणात् त्रस्यति रोदिति। नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥ ऊर्द्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत कूजति जृम्भते। भ्रुवौ क्षिपति दन्तौष्ठं फेनं वमति चासकृत् ॥ क्षामोऽति निशि जागर्त्ति शूनाक्षो भिन्नविट्स्वरः। मांसशोणितगन्धिश्च न चाश्नाति यथा पुरा ॥ सामान्यं ग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ॥" (रो० वि० बाल०) इति। एते ग्रहाः पूजाहेतोर्बालान् हिंसन्ति, यदुक्तं चरके— "धात्रीमात्रोः प्राक्तनव्यापचाराच्छौच-

---

* श्लोकोऽयं मुद्रितचरकेषु न दृश्यते, दृश्यते च सुश्रुते किञ्चित्परिवर्त्तित-

स्कन्दग्रहो विशाखः स्यात् श्वग्रहश्च पितृग्रहः ॥ १८८ ॥
नैगमेयग्रहस्तद्वच्छकुनि शीतपूतना।

भ्रष्टान् मङ्गलाचारहीनान्। क्रस्तान् त्रस्तान् टर्जनाताडिताश्च पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान् ॥" इति। विशेषलक्षणमपि प्रतिपादितं तत्रैव, तद्विवरणमाह स्कन्दग्रह इति।—स्कन्दग्रहेण गृहीतो बालो यथा भवति तल्लक्षणमाह—"एकनेत्रस्य गात्रस्य स्राव स्पन्दनकम्पनम्। ऊर्द्धदृष्ट्या निरीक्षेत वक्रास्यो रक्तगन्धिकः ॥ दन्तान् खादति वित्रस्त स्तन्य नैवाभिनन्दति। स्कन्दग्रहगृहीताना बालानाञ्चाल्परोदनम ॥" (रो० वि० बाल०) इति। * विशाख इति। श्वग्रह इति—श्वग्रहस्तु † स्कन्दापस्मार इत्युक्ते, तद्यथा—"नष्टसञ्ज्ञो वमेत फेन सञ्ज्ञावानतिरोदिति। पूयशोणितगन्धित्व स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥" (रो० वि० बाल०) इति। ‡ पितृग्रह। ¶ नैगमेय ग्रह इति—तद्यथा—"छर्दिस्पन्दनकण्ठास्य-शोषमूर्च्छाविगन्धिता। ऊर्द्ध पश्येद्दशेत दन्तान्नैगमेय ग्रहं वदेत ॥" (रो० वि० बालरोग०) इति। शकुनिरिति—शकुनि-नामग्रहगृहीतो बालोऽपीदृशो भवति, यथा—"स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धि स्रावव्रणपरिपीडित. समन्तात। स्फोटैश्च प्रचिततनु सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति

पाठेन, तद्यथा—"धात्रीमात्रो प्राक्प्रदिष्टापचारात शौचभ्रष्टान् मङ्गलाचार हीनान्। त्रस्तान् हृष्टान् तर्जितान् क्रन्दितान् वा पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमाराम ॥" (सु० उ० २७ अ०) इति। अयमेव सङ्गत पाठ टीकोक्तपाठस्यार्थासङ्गतेरिति।

* स्कन्दापस्मार एव विशाखाख्यया वाग्भटेन कीर्त्तित, यथा—"सम्प्रति विशाखस्य स्कन्दापस्मारापरसञ्ज्ञस्य लक्षणमाह" (वा० उ० ३अ०) इति।

† वाग्भटेन विशाख एव स्कन्दापस्मार इत्युक्त, न तु श्वग्रह इति। श्वग्रह-लक्षण यथा तत्रैव—"कम्पो हृषितरोमत्व स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम्। बहिरायामन जिह्वा दष्टोऽन्त काण्ठकूजनम् ॥ धावन विट्सगन्धत्व क्रोशन श्वानवच्छुनि ॥" (वा० उ० ३अ०) इति।

‡ "पितृग्रहलक्षण यथा—"रोमहर्षो मुहुस्त्रास सहसा रोदन ज्वर। कासातिसारवमथुजृम्भातृट्शवगन्धता ॥ अङ्गेष्वाक्षेपविक्षेप शोषस्तम्भविवर्णता। मुष्टि-बन्ध स्रुतिश्चाक्ष्णोर्बालस्य स्यं पितृग्रहे ॥" (वा० उ० ३अ०) इति।

¶ वाग्भटे नैगमेयग्रह मेषग्रहाख्यया कीर्त्तित.। सुश्रुतेन नैगमेय एव पितृग्रह इति नामान्तरेण पठित. इति।

मुखमण्डितिका तद्वत् पूतना चान्धपूतना ॥
रेवती चैव सङ्ख्याता तथा स्याच्छुष्करेवती ॥ १९० ॥

द्विचत्वारिंशत्पादरोगाणां निर्देशः।—

तथा चरणभेदास्तु वातरक्तादिकाश्च ये।
द्विचत्वारिंशदुक्तास्ते रोगैष्वेव मुनीश्वरैः ॥ १९१ ॥

द्विषष्टिदोषभेदानां निर्देशः।—

द्विषष्टिर्दोषभेदाः स्युः सन्निपातादिकाश्च ये।

शिशुं चत शकुन्या ॥" (सु० उ० २७अ०) इति। विहङ्गगन्धिरित्यत्र विसगन्धिरित्यपरे। हिरण्याक्षेऽप्युक्तं—"स्रावदाहपाकाद्यैश्चित स्फोटैर्भयान्वित। स्रस्ताङ्गो विसगन्धि स्याच्छकुन्या पीडितः शिशुः ॥" इति। शीतपूतनेति—"वेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगी विगन्धिता। छर्द्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥" (रो० वि० बाल०) इति। मुखमण्डितिकेति—"प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिसंवृतः। मूत्रगन्धिस्तु बह्वाशी मुखमण्डितिकाग्रही ॥" (रो० वि० बाल०) इति। पूतनेति—"अतीसारी ज्वरस्तृष्णा तिर्य्यक्प्रेक्षणरोदनम्। नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रस्तः पूतनया शिशुः ॥" (रो० वि० बाल०) इति। अन्धपूतनेति—"छर्दिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम्। स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च अन्धपूतनया शिशोः ॥" (रो० वि० बाल०) इति। रेवतीति—"व्रणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पङ्कगन्धः सवेदनः। भिन्नवर्चा ज्वरी दाही रेवतीग्रहलक्षणम् ॥" (रो० वि० बाल०) इति। शुष्करेवतीति* ॥ १८९।१९० ॥

तथेति।—चरणभेदाः पादरोगाः कथिताः, ते वातरक्तप्रमुखा रोगेष्वेव बोद्धव्याः। वातरक्तादिका इत्यत्रादिग्रहणेन पादसुप्ति-पादस्तम्भ पादहर्ष पादस्फुटनप्रभृतयः। रोगेष्विति—श्लीपदादिषु ॥ १९१ ॥

द्विषष्टिर्दोषभेदाः स्युरिति।—दोषा वातादयः, तेषां भेदा उत्कर्षादि-

---

* शुष्करेवत्या लक्षणं यथा—"जायते शुष्करेवत्या क्रमात् सर्वाङ्गसङ्क्षयः। केशशातोऽन्नविद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ॥ रोदनं गृध्रगन्धित्वं दीर्घकालानुवर्त्तनम् ॥" (वा० उ० ३अ०) इति।

तेऽपि रोगेषु गणिताः पृथक्प्रोक्ता न ते क्वचित् ॥ १८२ ॥

विकल्पनाद्यातेनेत्युच्यन्ते (१) * तत्र वातादीना दोषाणा क्षीणभेदा पञ्चविंशति, तावन्त एव वृद्धाना दोषाणा भेदा, एव क्षीणवृद्धाना दर्शिता । एकैकवृद्धिसमता-क्षयं कृत्वा षड्भेदा, एकवृद्धिद्वन्द्वक्षयेण त्रयो भेदा, द्विवृद्ध्येकक्षयेण त्रयो भेदा, एव द्विषष्टिर्दोषभेदा कथिता । केचित्तु दोषाणा साम्यमपि एकविधभेद इत्यनेन

* 'पृथक् त्रीन् विद्धि संसर्गेस्त्रिधा तत्र तु तान् नव । त्रीनेव समया वृद्ध्या षडेकस्यातिशायने ॥ त्रयोदश समस्तेषु षट् द्व्येकातिशयेन तु । एक तुल्याधिके षट् च तारतम्यविकल्पनात ॥ पञ्चविंशतिमित्येव वृद्धै क्षीणैश्च तावत । एकैकवृद्धि समता क्षये षट् ते पुनश्च षट् ॥ एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्य्ययाऽपि ते । भेदा द्विषष्टि-र्निर्दिष्टास्त्रिषष्ट स्वास्थ्यकारणम् ॥" (वा० सू० १२ अ०) इति । तथा च—वातो वृद्ध पित्त वृद्ध श्लेष्मा वृद्ध एव पृथक् त्रयो दोषा । वातपित्ताधिक संसर्ग, वातकफाधिक संसर्ग, पित्तकफाधिक संसर्ग, एव सम द्विदोषवृद्ध्या त्रय । वातो वृद्ध पित्त वृद्धतर, पित्त वृद्ध वातो वृद्धतर, कफो वृद्ध पित्त वृद्धतर, पित्त वृद्ध कफो वृद्धतर, कफो वृद्ध वातो वृद्धतर, वातो वृद्ध कफो वृद्धतर, एवमेकातिशयद्विदोषवृद्ध्या षट् संसर्गभेदा, इति नव संसर्गभेदा । कफो वृद्ध वातपित्तमधिक वृद्धम्, पित्त वृद्ध वातकफावतिवृद्धौ, वातो वृद्ध पित्तकफावतिवृद्धौ, पित्तकफौ वृद्धौ वातोऽतिवृद्ध, वातकफौ वृद्धौ पित्तमतिवृद्धम्, वातपित्ते वृद्धे कफोऽतिवृद्ध इति द्व्येकातिवृद्धौ षट् सन्निपातभेदा । वातो वृद्ध पित्त वृद्धतर कफो वृद्धतम, वातो वृद्ध कफो वृद्धतर पित्त वृद्धतमम्, पित्त वृद्ध कफो वृद्धतर वातो वृद्धतम, पित्त वृद्ध वातो वृद्धतर कफो वृद्धतम, कफो वृद्ध वातो वृद्धतर पित्त वृद्धतमम्, कफो वृद्ध पित्त वृद्धतर वातो वृद्धतम, एव तारतम्यविकल्पनात् षट् सन्निपातभेदा, एकश्च समवृद्धवात-पित्तकफा, एव त्रयोदशसन्निपातभेदा, ततश्च वृद्धे दोषे पञ्चविंशतिभेदा ज्ञेया । वात क्षीण पित्त क्षीण कफ क्षीण इति क्षीणे पृथक्त्रय । क्षीणवातपित्ते, क्षीणपित्तकफौ, क्षीणवातकफौ एव समद्विदोषक्षीणत्वेन त्रय । वात क्षीण पित्त क्षीणतर पित्त क्षीण वात क्षीणतर, वात क्षीण कफ क्षीणतर, कफ क्षीण वात क्षीणतर, कफ क्षीण पित्त क्षीणतर, पित्त क्षीण कफ क्षीणतर, एवमेकातिशयद्विदोषक्षीणत्वेन षट् इति नव संसर्गभेदा । वात क्षीण पित्तकफौ अतिक्षीणौ, पित्त क्षीण वातकफौ अतिक्षीणौ, कफ क्षीण वातपित्ते अतिक्षीणे, वातपित्ते क्षीणे कफोऽतिक्षीण, पित्तकफौ क्षीणौ वातोऽतिक्षीण, वातकफौ क्षीणौ

पञ्चदशपञ्चकर्मजरोगाणां निर्देशः।—

हीनमिथ्याऽतियोगेन भेदैः पञ्चदशोदिताः।

द्विषष्टिर्दोषभेदा भवन्ति इति वदन्ति इति। * तच्च सन्निपातभेदेन ज्ञातव्यम्, तदुक्तं —"ह्रस्वमध्याधिकैर्दोषैः... षट् त्रयोदश... वृद्धहीनमध्याधिकैश्च षट्। समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश॥" (च० सू० कियन्तःशिरसीय०) इति। तन्त्रान्तरेऽपि यथा— "द्विषाष्टधा वदन्त्येते भूयिष्ठमिति निश्चयः। त्रय एव पृथग् दोषा द्विशो नव समाधिके॥ त्रयोदशाधिकैश्चाद्य-सममध्योल्बणैस्त्रिशः। पञ्चाशदेवन्तु सह भवन्ति च्चयमागते॥ क्षीणमध्याधिकक्षीण क्षीणवृद्धैस्तथाऽपरे। द्वादशैव समाख्यातास्त्रयो दोषा द्विषष्टिधा॥" (सु० उ० ६६ अ०)। तेऽपीति—ते द्विषष्टिर्दोषभेदा रोगेषु गणिता, अत क्वचित् कुत्रापि ते न पृथक् प्रोक्ता, न ह्येतेषां द्विषष्टिभेदानां सर्वं-रोगान्तर्गतत्वात् पृथगुपादानमिति भाव॥ १९२॥

पित्तमतिक्षीणम्, एवं द्वेकातिक्षीणे षट्सन्निपातभेदा। कफ क्षीण पित्तं क्षीणतर वात क्षीणतम, वात क्षीण कफ क्षीणतर पित्त क्षीणतमम्, पित्त क्षीण कफ क्षीणतर वात क्षीणतम, कफ क्षीण वात क्षीणतर पित्त क्षीणतमम्; वात क्षीण पित्त क्षीणतर कफ क्षीणतम, पित्त क्षीण वात क्षीणतर कफ क्षीणतम एव तारतम्यविकल्पनात् षट्सन्निपातभेदा, एकश्च समक्षीणवातपित्तकफा इति त्रयोदशसन्निपातभेदा, ततश्च क्षीणे दोषे पञ्चविंशतिभेदा ज्ञेया। वातो वृद्ध पित्त सम कफ क्षीण, पित्त वृद्ध वात सम कफ क्षीण। कफो वृद्ध, पित्त सम वात क्षीण, कफो वृद्ध वात सम पित्त क्षीणम् वातो वृद्ध कफ सम; पित्त क्षीणम, पित्त वृद्ध कफ सम वात क्षीण इत्येकैकवृद्धिसमताक्षये षट्। वात क्षीण पित्तकफौ वृद्धौ, पित्त क्षीण वातकफौ वृद्धौ, कफ क्षीण वातपित्ते वृद्धे, इत्येकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या त्रयो भेदा। वातपित्ते क्षीणे श्लेष्मा वृद्ध, वातकफौ क्षीणौ पित्त वृद्धम, पित्तकफौ क्षीणौ वातो वृद्ध इति द्वन्द्वक्षयैकवृद्ध्या त्रयो भेदा एवं द्विषष्टिधा दोषभेदा ज्ञातव्या इति।

* तच्च सन्निपातभेदेन ज्ञातव्यमिति टीकाकारोक्तिर्न सङ्गच्छते, विषष्टितमस्य स्वास्थ्यकारणत्वात् सन्निपाते समान्तर्भावितुमशक्यत्वात्। "समैश्चैको" इत्यनेन सन्निपात-भेदे यत् दोषसाम्यमुक्तं तत् समवृद्धत्रिदोषजन्य समक्षीणत्रिदोषजन्य वा अवगन्तव्यम्, उक्तं च—"विकृष्टं स्वास्थ्यकारणम्" (वा० सू० १२अ०) इति।

पञ्चकर्मभवा रोगा रोगेष्वेव प्रकीर्त्तिताः ॥ १९३ ॥

अष्टादशस्नेहादिजव्यापदां निर्देशः ।—

स्नेहस्वेदौ तथा धूमो गण्डूषोऽञ्जनतर्पणे ।
पीडा अष्टादशैतज्जास्ताश्च रोगेषु लक्षिताः ॥ १९४ ॥

चतुर्विधशीताद्युपद्रवाणां निर्देशः ।—

शीतोपद्रव एकः स्यादेकश्चोष्णोद्भवो मतः ।
शल्योपद्रव एकश्च क्षाराच्चैकः स्मृतस्तथा ॥ १९५ ॥

हीनेति ।—पञ्चकर्मभवा रोगा इति—वमन-विरेचन-निरूहानुवासन-नस्यानीति पञ्चकर्माणि, तज्जाता रोगा रोगेष्वेव ज्ञातव्याः । रोगता च तेषां हीनमिथ्याऽतियोगत्वाद्भवति । एतेन किमुक्तम् ? यदा वमनादिकं हीनमिथ्याऽतियोगेन कृतं तदा रोगः स्यात्, तदुक्तं—"हीनमिथ्याऽतियोगेन यदा भवति देहिनाम् । पञ्चकर्म तदा नूनं रोगोत्पत्त्यै च केवलम् ॥" इति । अत एव प्रत्येकं त्रिभेदेन पञ्चदशभेदाः पूर्य्यन्ते ॥ १९३ ॥

स्नेह इति ।—स्नेहादीनामपि अष्टादशपीडाभेदाः कथिताः । अत्रापि हीनमिथ्याऽतियोगैरिति सम्बन्धः, तेनात्राष्टादशभेदाः पूर्य्यन्ते । पीडाऽत्र दोषरूपा ॥ स्नेहोऽत्र स्नेहपानम् । स्वेदः प्रसिद्धः । धूमो धूमपानम् । गण्डूषः कवलपर्य्यायः । अञ्जनं नेत्राञ्जनम् । तर्पणं धातुतृप्तिजनकं नेत्रान्तस्तर्पणं वा । एते तु यदा हीनमिथ्याऽतियोगद्वारेण प्रयुक्तास्तदा रोगाय भवन्तीत्यर्थः ॥ १९४ ॥

शीतोपद्रव इति ।—अतिशीतेन जनित उपद्रवः, अतिशीतः कालः, अतिशीतो देशः, अतिशीता क्रिया चेति । एक उष्णोद्भव इति—अत्युष्णेन जनित उपद्रव इत्यर्थः । अत्रापि उष्णकालः, उष्णो देशः, उष्णा क्रिया चेति । एकः शल्योपद्रव इति—सर्वशरीराबाधकरं शल्यं, तच्च द्विविधं, शारीरमागन्तुकञ्चेति, तदुक्तं—"शारीरागन्तुकञ्चैव द्विविधं शल्यमुच्यते" इति । तत्र शारीरं रोमनखादि धातवोऽन्नमलादि दोषाश्च दुष्टाः । आगन्तुकमपि शारीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा दुःखमुत्पादयन्ति । अधिकारो हि लौहवेणुवृक्षतृणशृङ्गास्थिमयेषु । एकः क्षाराच्चेति—उपद्रवः, तथेति वचनात् । एतेन किमुक्तम् ? स क्षारो यदा अज्ञैः प्रयुक्तस्तदा रोगाय भवतीति तात्पर्य्यार्थः, तदुक्तं—"विषाग्निशस्त्राशनिमृत्युकल्पः क्षारो भवत्यल्पमतिप्रयुक्तः । स धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो रोगान् निहन्यादचिरेण घोरान् ॥" (सु० सू० ११अ०) इति ॥ १९५ ॥

विविधविषाणां विवरणम्।—

स्थावरं जङ्गमञ्चैव कृत्रिमञ्च त्रिधा विषम्।
तेषाञ्च कालकूटाद्यैर्नवधा स्थावरं विषम्॥ १८६॥
जङ्गमं बहुधा प्रोक्तं तत्र लूता भुजङ्गमाः।
वृश्चिका मूषिका कीटाः प्रत्येकं ते चतुर्विधाः॥ १८७॥

विषभेदानाह, स्थावरमिति।—स्थावरजङ्गमकृत्रिमभेदेन त्रिविधविषाणि इति पिण्डार्थः। तत्र स्थावरविषं यन्नवधा कालकूटप्रभृतिभिः स्वीकृतं तद्विज्ञानमाह, यदुक्तं—"कालकूटो वत्सनाभः शृङ्गिकश्च प्रदीपनः। हालाहलो ब्रह्मपुत्रो हारिद्रः शक्तकस्तथा॥ सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा अमी नव॥" इति। नवधेति अवान्तिप्रसिद्धत्वात् सङ्ग्रहः, केषाञ्चिन्मते अष्टादशभेदा भवन्ति, तेषु दश जातयस्त्याज्या अष्टौ ग्राह्या इति, तथा हि—"शक्तुकं मुस्तकं शृङ्गी वालुकं सर्षपाह्वयम्। वत्सनाभं कार्म्मिमन्यं श्वेतशृङ्गी तथाऽष्टमम्॥ इत्यष्टौ योजयेत् योगी कालकूटादि वर्ज्जयेत्॥" इति। तद्यथा—"कालकूटं मेषशृङ्गी हालाहलञ्च दर्दुरम्। कर्कटं गह्वरं ग्रन्थि हारिद्रं रक्तशृङ्गिकम्॥ केशरं दशमञ्चेति वर्ज्जनीयं भिषग्वरैः॥" इति। वर्ज्जनीयत्वमेषामत्यन्तदुष्टिकरत्वात्। त्रिविधेऽपि शार्ङ्गधरेणात्र सङ्गृहीतं प्रसिद्धत्वात्। जङ्गमं बहुधा प्रोक्तमित्यादि—जङ्गमं सर्पादिसम्भवं भवेदिति सम्बन्धः। तत्र लूता "मकड़ी" शब्दवाच्य, कीटविशेषा वा। भुजङ्गमाः सर्पास्ते चानेकविधाः। वृश्चिकमूषिकौ प्रसिद्धौ। कीटा अपि नानाविधा नानाऽऽकृतयश्च। तेषां स्वरूपं न लिखितमत्र विस्तरभयात्। प्रत्येकं ते चतुर्विधा इति—ते लूतादयः, चतुर्विधा इति जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः प्रत्येकं, * यत चतुर्णां निपतितानाम् ऊष्माणं विना कस्यचित् सिद्धिर्नास्ति इति न्यायेन सर्वे भुवः शरीरस्य च स्वेदाज्जाताः। अन्येऽपि—† "यथा पक्षिषु बलाका जरायुजा अण्डजाश्च, सर्पजातिषु अहिपताका जरायुजाः,

* ग्रन्थोऽयं डल्लनेन "स्वेदजजरायुजाण्डजोद्भिज्जसञ्च" इति सौश्रुतपाठे स्वेदजस्य प्रथमनिर्देशहेतुं प्रदर्शयितुं निबन्धीकृत "चतुर्णां निपतितानाम ऊष्माणं विना कस्यचित् सिद्धिर्नास्ति इति सस्वेदजस्य प्राक् निर्देशः" इति, अतो नायमत्र सङ्गच्छते। किञ्च "इति न्यायेन—" इत्यादि ग्रन्थोऽपि नात्र सङ्गच्छते, सस्वेदज इत्यस्य व्याख्याया "भुवः शरीरस्य च सस्वेदादूष्मणो जाताः" इति डल्लनेन व्याख्यातम्।

† अत्रापि अन्योल्लेखो निरर्थक इव प्रतिभाति, यतः, "जरायुजाण्डजस्वेद-

दंष्ट्राविषं नखविषं वालशृङ्गास्थिभिस्तथा ।
मूत्रात् पुरीषाच्छुक्राच्च दृष्टेर्निश्वासतस्तथा ॥ १९८ ॥
लालायाः स्पर्शतस्त्वद्वत्तथा शङ्काविषं मतम् ।
कृत्रिमं द्विविधं प्रोक्तं गरदूषीविभेदतः ॥ १९९ ॥

संस्वेदजेष्वपि काश्चित पिपीलिका अण्डजा उद्भिज्जाश्च" इत्यनेन योनिसङ्करोत्पत्तित्वा-च्चतुर्विधत्वम। यद्वा—वातपित्तकफसन्निपातात्मानस्ते *सद्दशविषाश्चतुर्विधा भवन्तीत्येके। तदपि न सर्वमत, किन्तु सर्वजातय एव भवन्तीत्यन्ये. तदुक्त—"वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिला" (री० वि० विष०) इत्यादि। सुश्रुते तु द्विदोषकारमेव चतुर्थम्, तथा हि—"कोपयन्त्यनिल जन्तो फणिन सर्व एव तु। पित्त मण्डलिन-श्चापि कफश्चानेकराजय॥ अपत्यमसवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम्॥" (सु० क० ४ अ०) इति। दष्ट्राविषमित्यादि—एतेषा मध्ये केचित दष्ट्राविषा, केचिन्नखविषा, केचित् वालशृङ्गास्थिविषा इत्यादयो ज्ञातव्या, तथा हि—"भौमसर्पाणा दष्ट्रा-विषम्। मार्जारमकरव्याघ्रादयो दष्टानखविषा। विषहतास्थिमत्स्यास्थिप्रभृतयो-ऽस्थिविषा.। पिच्चिटकौण्डिन्यादयो मूत्रपुरीषविषा। मूषिका शुक्रविषा। दिव्या. सर्पा दृष्टिनिश्वासविषा। वृश्चिकवरट्युच्चिटिङ्गादयो † लालाविषा। लूता लालाऽऽर्त्तवविण्मूत्रशुक्रमुखसन्दशविषा इति। तथा शङ्काविषं मतमिति—तथैवोक्त-प्रकारेणैव शङ्काविषमपि उपद्रवकर भवति। कृत्रिमं द्विविध प्रोक्तमित्यादि—कृत्रिमं विष गरदूषिभेदात द्विप्रकारं कथितम्, गर गरली (?) तच्च "दिनाइ" शब्दवाच्यम्। तन्त्रान्तरे यथा—"सौभाग्यार्थं स्त्रिय स्वेद-रजोनानाङ्गजान् मलान्। शत्रु-प्रयुक्ताश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान्॥" (च० चि० विष०) इत्यादि। दूषी-

---

कोद्भिज्ज" इति सौश्रुतपाठव्याख्याया डल्लनेन प्रागुक्तस्य स्वेदजजरायुजेत्यादिक्रमस्य परित्यागे हेतुनिर्देशार्थम उक्त, यथा—"जरायुजादिषु पूर्वोक्तसंस्वेदजादिक्रमत्यागो योनिसङ्कर बोधयति, तेन पक्षिषु बलाका" इत्यादि। "योनिसङ्करोत्पत्तित्वात् चतुर्विधत्वम्" इत्यस्य अर्थोऽपि न सुबोध।

* "सद्दशविषा" इत्यत्र "सर्पविषा" "सर्वजातय" इत्यत्र च "सर्पजातय" इति पाठ सङ्गत इति मन्ये।

† लालाशब्दोऽत्र आलवाचक, सुश्रुते आलविषा. क्वचिच्च आराविषाः इति पाठात्। तथा वरटी शूकतुण्डविषा इति च सुश्रुते।

सप्त धातुविषं ज्ञेयं तथा सप्तोपधातुजम्।
तथैवोपविषेभ्यश्च जातं सप्तविधं मतम्॥ २००॥
दुष्टनीरविषञ्चैकं तथैकं दिग्धजं विषम्।
कपिकच्छुभवा कण्डूर्दुष्टनीरभवा तथा॥
तथा शूरणकण्डूश्च शोथो भल्लातजस्तथा॥ २०१॥

विषमपि देशकालादिदूषणात् कथितम्, तद्यथा—"दूषितं देशकालान्न-दिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः। यस्मात् सन्दूषयेद्धातूंस्तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्॥" (सु० क० २ अ०) इति। एके द्विविधमित्यस्य स्थाने विविधमिति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—विविधं नानाप्रकारम्। एके द्विविधं कृत्रिममन्यथा व्याख्यानयन्ति, तद्यथा—"एकं सविषद्रव्यसंयोगकृतं कृत्रिमसंज्ञं विषम्, अपरं निर्विषद्रव्यसंयोगकृतं गरसंज्ञम्, यदाह काश्यपः,—संयोगजञ्च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते। गरं स्यादविषं तत्र सविषं कृत्रिमं मतम्॥" इति। अत एव चरके * रसायने—"दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे" (च० चि० ३२२०) इति। धातवोऽत्र सुवर्णरजतादयः, ते यदा अशुद्धा भक्षितास्तदा विषतुल्या इति तात्पर्य्यार्थः, यथा विषादजनकत्वाद्विषम्, तथा सप्तोपधातुजं, विषमिति शेषः, उपधातवो हरितालाद्याः। तथैवोपविषेभ्यो जातं सप्तविधं, विषमिति शेषः, उपविषमत्रार्कसेहुण्डप्रभृतिकम्, यदुक्तम्—"अर्कसेहुण्डधुस्तूर-लाङ्गलीकरवीरकाः। गुञ्जाहिफेन इत्येताः सप्तोपविषजातयः॥" (रसेन्द्रसार १ अ०) इति। दुष्टनीराणि व्यापन्नपानीयानि, तज्जनितं विषं, विषादजनकत्वात्, तत्तु बाह्याभ्यन्तरं भवति, बाह्यं स्नानादिना, आभ्यन्तरन्तु पानादेव, तद्यथा—"न पिबेत् पङ्कशैवाल-तृणपर्णाविलावृतम्। सूर्य्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु॥ फेनिलं जन्तुसङ्कीर्णं दन्तग्राह्यातिशैत्यतः। अनार्त्तवञ्च यद्दिव्यमार्त्तवं प्रथमञ्च यत्॥ लूतादितन्तु-विण्मूत्र-विषसंश्लेषदूषितम्॥" (वा० सू० ५ अ०) इति। तथैकं दिग्धजं विषमिति—विषलिप्तं शस्त्रादिकं दिग्धं कथितं, तज्जनितं विषम्, तेन विषलिप्तशस्त्रहतो जन्तुर्दिग्धाहतः कथितः। कपिकच्छुभवा कण्डूरिति—कपिकच्छु वानरी तस्याः फलं तज्जनिता कण्डूः खर्जूः, इयमपि कण्डूर्द्रव्यसंसर्गजाऽल्पदोषा, न तु कुष्ठोक्ता। दुष्टनीर-भवा तथेति—दुष्टनीराणि पूर्वाख्यातानि, तज्जनिता कण्डूरपि दुःखकरा भवतीत्यभिप्रायः। तथा शूरणकण्डूश्चेति—शूरणः कन्दविशेषः प्रसिद्ध एव, तेनापि सञ्जाता

* श्लोकोऽयं चरके रसायनाधिकारे न दृश्यते।

विशेषतो विविधमदरोगाणां विवरणम् ।—

मदश्चतुर्विधश्चान्यः पूगभङ्गाक्षकोद्रवैः ।
चतुर्विधोऽन्यो द्रव्याणां फलत्वङ्मूलपत्रजः ॥ २०२ ॥
इति प्रसिद्धा गणिता ये किलोपद्रवा भुवि ।
असङ्ख्याश्चापरे धातु-मूलजीवादिसम्भवाः ॥ २०३ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां
निदानस्थाने रोगगणनाध्यायः ॥ ७ ॥

कण्डूरिति । तथा भल्लातज शोथ, इति—भल्लातो भल्लातकफलानि, तत्स्पर्शात् शोथो दुःखकरो भवति, स च दोषशोथाद्भिन्न एव ॥ १९९—२०१ ॥

मद इति ।—अन्यो मदश्चतुःप्रकारो ज्ञेयः, स च पूगभङ्गाक्षकोद्रवैः कृतेत्यर्थः । अयमपि आसवारिष्टाद्भिन्न एव । पूगोऽल्पमदकरः । भङ्गा प्रसिद्धा । अक्ष विभीतकफलमज्जा मदकरत्वात्, तदुक्तं—"तन्मज्जा मदकारकः" इत्यादिवचनात् । कोद्रवाणि मदकराणि ग्राह्याणि । अन्योऽपि मदो द्रव्याणां फलत्वङ्मूलपत्रजः सामान्यो विहितः, फल खाखसफलनिर्य्यासः, ततफल जातीफलादि मदजनकं गृह्यते । त्वङ्मद इत्यादि आकल्लकेरिमेदादिकानाम्, इरिमेदो विट्खदिरः; स एव फलमदोऽपि गणितः । आकल्लकोऽपि वक्ष्यमाणमूलमदसङ्गृहीतः । मूलमद इति क्षुद्रबदर्य्यादीनां मूलं मदकरत्वात् । पत्रमद इति जातिपत्रिकाभङ्गाप्रभृतीनामिति । इति-शब्दः परिसमाप्तौ । किल निश्चयेन, ये उपद्रवा रोगरूपा भुवि पृथिव्याम्, प्रसिद्धाः सन्ति, तेऽत्र गणिताः, शार्ङ्गधरेणेति शेषः । अपरे येऽप्रसिद्धाः, असङ्ख्याश्च सन्ति, तेऽप्यनुमानतो ज्ञातव्या इत्यर्थः, ते के? धातुमूलजीवादिसम्भवा इति—धातवः पार्थिवाः, ते सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलाहरितालमृत्कपालादयः । मूलशब्देन स्थावरा गृह्यन्ते, तेऽपि चतुर्विधाः, वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । ननु लोकस्य द्वैविध्यत्वेन पार्थिवा अपि स्थावरशब्देन वाच्याः, तत कथमत्र पृथगुपादानम्? उच्यते—येषु आहारोपयोगित्वं फलमूलाद्यवयवेषु प्रधानतया, तत्रैव चतुर्विधे वनस्पत्यादिगणे स्थावरशब्दो वर्त्तते न तु पार्थिवेष्वपि, तेषामाहारेषु प्रायेणानुपयोगात् । जीवादिसम्भवा इति—जीवशब्देन जङ्गमा गृह्यन्ते, तेऽपि चतुर्विधा

शार्ङ्गधरसंहितायाम् ।

अथ मध्यखण्डः ।

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

स्वरसादिकल्पना ।

पञ्चकषायाः ।—

अथातः स्वरसः कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ ।
ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥ १ ॥

भवन्ति, ते जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जा इत्यर्थः । आदिग्रहणात् प्रवातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतोष्णवर्षाप्रभृतयः । एते त्वयथाविधिसेवनात् दुःखकरा इत्यभिप्रायः ॥ २०२।२०३ ॥

विविधमुनिनिबन्धा ये महत्सु प्रसिद्धा सुमतिदुरवबोधास्ते मया नैव दृष्टाः ।
तदपि गुरुसकाशात् यच्छ्रुतं तत् व्यलेखि ह्याढमल्लभिषजाऽस्या भावसिंहात्मजेन ॥

इति चौवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां पूर्वखण्डे रोगगणनाऽध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥

इति शार्ङ्गधरसंहितायां पूर्वखण्डः समाप्तः ।

अथ मध्यखण्डं प्रारभ्यते, तत्रादौ कषायसंज्ञकल्पनम् (?) आह, अथात इति ।—अथशब्दो मङ्गलार्थः । अत इति—प्रथमखण्डानन्तरम् । एते पञ्चकषाया ज्ञेया, ते यथोत्तरं लघवः स्युरिति—यो यस्मादुत्तरो यथोत्तरम्, ते के ? स्वरसकल्कक्वाथहिमफाण्टसंज्ञाः । स्वरस इति—सद्योरसः । कल्को दृषदि पेषितः । क्वाथः क्वथितः कषायः । हिम इति—शीतकषायः । फाण्ट इति—जलप्लावितं चूर्णम् ॥ १ ॥

स्वरसलक्षणम् ।—

आहतात्तत्क्षणाकृष्टाद्द्रव्यात् क्षुस्मात् समुद्भवः ।
वस्त्रनिष्पीडितो यः स रसः स्वरस उच्यते ॥ २ ॥

स्वरसानुकल्प ।—

कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तञ्च द्विगुणे जले ।
अहोरात्रं स्थित तस्माद्भवेद्वा रस उत्तमः ॥ ३ ॥

स्वरसानुकल्प ।—

आदाय शुष्कद्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे ।
जलेऽष्टगुणिते साध्य पादशिष्टञ्च गृह्यते ॥ ४ ॥

स्वरसवयाणा मात्रा ।—

स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्द्धं प्रयोजयेत् ।
निशोषितञ्चाग्निसिद्ध पलमात्रं रसं पिबेत् ॥ ५ ॥

अथ तेषु पूर्वं स्वरसकल्पनामाह, तल्लक्षण यथा आहतादिति ।—ईदृशात् द्रव्यात् समुद्भवो रस स्वरस इत्युच्यते । कीदृशात ? तमाह—आहतात क्षतात शकलीकृतात । तत्क्षणाकृष्टादिति—सद्य उत्पाटितात । क्षुस्मादिति—उदूखलादिषु मुषलादिभि कुट्टितात । वस्त्रनिष्पीडित इति—पटेन परिस्रुत, रस इति शेष । द्रव्यादिति—सामान्यग्रहणेनात्र लताफलादीना ग्रहणम् ॥ २ ॥

लक्षणान्तरमाह, कुडवमित्यादि ।—चेति—पक्षान्तरेणापि स्वरस कथित, स यथा—कुडवप्रमाण चूर्णीभूतद्रव्य द्विगुणजले क्षिप्तमहोरात्र स्थित भवति, तस्मात् यो रसो जात उत्पन्न सोऽपि स्वरस उत्तमो ज्ञेय । कुडवग्रहणमत्र सकलमानद्योतनार्थम् । अहोरात्रग्रहणेनैव हिमकषायाद्भिन्नो ज्ञातव्य ॥ ३ ॥

मतान्तरमपि तद्यथा, आदायेत्यादि ।—स्वरसानामसम्भवे अविद्यमाने शुष्कद्रव्य क्षुस यथापरिमाणमादाय गृहीत्वा अष्टगुणितपानीये साध्य क्वाथ्यमित्यर्थ, तस्मात यत पादावशेष भवति तस्यापि स्वरससञ्ज्ञा । यथापरिमाणादिना क्वाथाद्भिन्नमेतत ॥ ४ ॥

इदानीमनुक्तेषु पानार्थं परिमाणपूर्वक प्रयोगमाह, स्वरसस्येति ।—स्वरसस्य आद्यस्य अर्द्ध पल प्रयोजयेत्, पानार्थमित्यर्थ । निशोषितमग्निसिद्धञ्च स्वरसं पलमात्र पिबेदित्यर्थ, तयो किञ्चिल्लघुत्वात् ॥ ५ ॥

स्वरसे मध्वादीनां प्रक्षेपमात्रा।—

मधु श्वेतां गुडं क्षारान् जीरकं लवणं तथा।
घृतं तैलञ्च चूर्णादीन् कोलमात्रान् रसे क्षिपेत् ॥६॥

स यथा—

प्रमेहे स्वरसद्वयम्।—

अमृताया रसः क्षौद्र-युक्तः सर्वप्रमेहजित्।
हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समाक्षिकः ॥ ७ ॥

तत्र प्रक्षेपमाह, मध्वित्यादि।—मध्वादिकं कोलमानं यथा स्यात्तथा क्षिपेत्। कोलं पलस्य चाष्टांशम्। मध्विति सामान्यग्रहणेन तज्जातयोऽष्टौ गृह्यन्ते, तद्यथा—"पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं माक्षिकं छात्रमेव च। आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः॥" (सु० सू० ४५ अ०) इति। एवमविशेषोक्तौ सर्वत्र। श्वेता सितशर्करा। गुडः प्रसिद्धः, तदुपलक्षितत्वेनान्ये इक्षुविकारा यथादोषापेक्षया गृह्यन्ते। क्षारानिति—बहुवचनत्वेन सर्वे क्षाराः, अनुक्ते यवक्षारमेव सर्वत्र। जीरकं प्रसिद्धं, सामान्यग्रहणेन पीतकृष्णादिकम्, अविशेषे श्वेतजीरकमेव। लवणमपि सामान्येन पञ्चलवणानि गृह्यन्ते, तद्यथा—"सिन्धुसौवर्चलोपेतं विडं सामुद्रजो-द्भिदम्' इति। अनुक्ते सैन्धवमेव ग्राह्यं सर्वत्र। घृतं तैलं पक्वापक्वं नानाविधम्। तत्रानुक्तौ तु गव्यं घृतं तिलतैलञ्च प्रधानमिति, तथा हि—'घृतेषु गोघृतं श्रेष्ठं तैलेषु तिलजं तथा" इति। चूर्णादीनिति—व्योषचूर्णादीन्। आदिग्रहणेन क्षीर-मूत्रारिष्टशुक्तादयो रोगापेक्षया गृह्यन्ते, यद्वा—गुटिकावलेहादयोऽप्यादिशब्देन ग्राह्याः ॥ ६ ॥

अथ व्याधिप्रत्यनीकार्थं बहून् स्वरसान् दर्शयन्नाह, स यथेति।—स यथा इत्यादिवाक्येन प्रयोगान् प्रकटयति ग्रन्थकारः, अथवा—गुणयुक्तिज्ञापनार्थं शिष्यवचनमिदम्। एवं सर्वत्र "स यथा" इति ज्ञातव्यम्। स्वरसानाह, अमृताया इति।—अमृता गुडूची तस्या रसः सद्योरसः। क्षौद्रयुक्त इति—मधुप्रक्षिप्तः। सर्वप्रमेहेति—विंशतिमेहाः। प्रयोगान्तरमाह, हरिद्रेति।—धात्र्या रसः सद्यस्कः क्वथितो वा हरिद्राचूर्णयुक्तो मधुयुक्तश्च। वा-ग्रहणेनायमपि सर्वप्रमेहजिद्भवतीति तात्पर्यार्थः। * वा-ग्रहणेन हरिद्राया कल्कमपि देयम्;

---

* वा शब्दोऽयं पूर्वयोगापेक्षया, न तु हरिद्रायाः कल्कबोधनपरः। कल्कस्तु चूर्ण-

रक्तपित्तादौ स्वरस ।—

वासकस्वरसः पेयो मधुना रक्तपित्तजित् ।
ज्वरकासक्षयहरः कामलाश्लेष्मपित्तहा ॥ ८ ॥

कामलाया स्वरसा ।—

त्रिफलाया रसः क्षौद्र-युक्तो दार्वीरसोऽथवा ।
निम्बस्य वा गुडूच्या वा पीतो जयति कामलाम् ॥ ९ ॥

विषमज्वरेषु स्वरसद्वयम् ।—

पीतो मरिचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।
द्रोणपुष्प्योरसो वाऽपि निहन्ति विषमज्वरान् ॥ १० ॥

रक्तातीसारे स्वरस ।—

जम्ब्वाम्रामलकीनाञ्च पल्लवोत्थो रसो जयेत् ।

तथा च तन्त्रान्तरे—"निशाकल्कयुतो धात्री-रसो वा माक्षिकान्वित । मधुना त्रिफलाचूर्णं प्रमेहाणा विनाशनम् ॥" इति ॥ ७ ॥

वासक इत्यादि ।—वासक, आटरूषक, तस्य पत्राणि इति व्यवहारात् । मधुनेति प्रक्षेप । अयश्चोङ्गी रक्तपित्ते विशेषेण योज्य । शेष सुगम ॥ ८ ॥

त्रिफलाया इति ।—त्रिफलादीना चतुर्णा स्वरसा कामला घ्नन्तीति । तत्र त्रिफलादार्व्योः क्वथितरस, निम्बगुडूच्योस्तु सद्योरस एव । मधुप्रक्षेप एषु चतुर्षु योगेषु ज्ञेय । त्रिफला विख्याता, सा च हरीतक्यादिका । यद्यपि त्रिफलाशब्देन द्राक्षाकाश्मर्यपरूषकाण्यप्युच्यन्ते, तदुक्त—"पथ्याविभीतधात्रीभिस्त्रिफला महती स्मृता । कृष्णा काश्मर्यमृद्वीका परूषकफलैर्भवेत् ॥" इति, तथाऽपि सर्वत्र गुण प्राधान्यादविशेषोक्तौ हरीतक्यादीन्येव त्रिफलाशब्देन गृह्यन्ते । दार्वी दारुहरिद्रा, तस्यास्त्वक् ग्राह्या, त्वगभावे काष्ठमेवेति सर्वत्र ॥ ९ ॥

विषमज्वरहरयोगमाह, पीत इति ।—द्रोणपुष्पी "गुमा" इति लोके । मरिच-चूर्णमप्यत्र प्रक्षेप्य, तच्च तीक्ष्णत्वान्माषकद्वयमिति व्यवहार । विषमज्वरानिति—ऐकाहिकादीन् ॥ १० ॥

जम्ब्वाम्रेति ।—जम्ब्वादीना पल्लवोद्भवो रसो मध्वादियुक्तोऽतीसार जयेत् ।

शब्दस्य उपलक्षणत्वात् तन्त्रान्तरदर्शनाच्च भाषात्येव, चूर्णस्यापि कल्कभेदत्वात् इति ।

मध्वाज्यक्षीरसंयुक्तो रक्तातीसारमुल्बणम् ॥ ११ ॥

अतीसारे स्वरसः ।—

स्थूलबब्बूलिकापत्र-रसः पानात् व्यपोहति ।
सर्वातिसारान् श्योनाक-कुटजत्वग्रसोऽथवा ॥ १२ ॥

वह्निश्वासादौ स्वरसः ।—

आर्द्रकस्वरसः क्षौद्र-युक्तो वृषणवातनुत् ।
श्वासकासारुचीर्हन्ति प्रतिश्यायं व्यपोहति ॥ १३ ॥

पार्श्वशूलादौ स्वरसः ।—

बीजपूररसः पानान्मधुक्षारयुतो जयेत् ।

पल्लवग्रहणेन कोमलपत्राणीत्यर्थः । आज्यं घृतम् । क्षीरं दुग्धम् । एके * "मध्वाज-क्षीरसंयुक्तम्" इति पठन्ति, व्याख्युक्तत्वात्, तथा हि—"आज शोषज्वरश्वास-रक्त-पित्तातिसारजित्" इति । उल्बणमिति—प्रवृद्धं, चिरकालस्थितमित्यन्ये ॥ ११ ॥

स्थूलबब्बूलिकेति ।—स्थूलबब्बूलिका आरण्योद्भवा, तथा अतिरूक्षत्वादेव पर्वतीया इति वदन्ति, सा चोर्द्ध्वशाखाभिरुपलक्षिता प्रसिद्धैव । ["स्थूलबब्बूलिकापत्र-रसपानात्" इति पाठान्तरम् । स्थूलवत् स्थूलजवत् शूलिका आनूपजाऽपि इति व्याख्याय, शूलिकेति 'कूलिका' कथिता, उक्तञ्च नाममालायाम्—"बब्बूल स्वल्प शूली सेलकण्टोऽधिकण्टकः" इति । शूलिकाऽल्पविटपा बब्बूरीति लोके]। अथ योगान्तरमाह, श्योनाकेत्यादि ।—श्योनाककुटजयोस्त्वगुद्भवो रसस्तत्कार्य्यकर इति । श्योनाकत्वगुद्भवः कुटजत्वगुद्भवो वेति योगद्वयमिति केचित् । अत्रापि मधुप्रक्षेपः पूर्ववदनुसर्त्तव्यः । सर्वातिसारानिति—सप्तप्रकारानित्यर्थः ॥ १२ ॥

आर्द्रकेति ।—आर्द्रकं स्वनाम्ना प्रसिद्धं, तद्रसः क्षौद्रप्रक्षिप्तो वृषणवातनुद्भवति । वृषणवातोऽण्डवातः, कुरण्ड इति केचित् । प्रतिश्यायं प्रतिश्यायरूपम् (?) ॥ १३ ॥

बीजपूरेति ।—बीजपूररसो बीजपूरफलस्वरसः, कीदृशः ? मधुक्षारयुतः, मधु क्षौद्रं, क्षारोऽत्र यवक्षारः । अयं पानात् पार्श्वादिशूलान् जयेत्, नरस्येति शेषः ।

---

* अयमेव पाठः साधुः, चक्रसङ्ग्रहे—"जम्ब्वाम्रामलकीनान्तु पल्लवानथ कुट्टयेत् । सङ्गृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ॥ तं पिबेत् मधुसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥" इति पाठदर्शनात् ।

पार्श्वहृद्वस्तिशूलानि कोष्ठवायुञ्च दारुणम् ॥ १४ ॥

पित्तशूलप्लीहादौ स्वरसौ।—

शतावर्य्याश्च मधुना पित्तशूलहरो रसः।
निशाचूर्णयुतः कन्या-रसः प्लीहापचीहरः ॥ १५ ॥

अपच्यादौ स्वरसः।—

अलम्बुषायाः स्वरसः पीतो द्विपलमात्रया।
अपचीगण्डमालाना कामलायाश्च नाशनः ॥ १६ ॥

सूर्य्यावर्त्तादौ स्वरसः।—

स च मुण्ड्याः रसः कोष्णो मरिचैरवधूलितः।
जयेत् सप्तदिनाभ्यासात् सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदकौ ॥ १७ ॥

शूलशब्दः पार्श्वादिभिः सम्बध्यते, तेन पार्श्वशूलं हृच्छूलं वस्तिशूलञ्चेति। वस्ति-र्मूत्राधारः। कोष्ठवायुः पक्वाशयगतम्। दारुणं पीडाकरम्। बीजपूर इति सामान्य-ग्रहणेन तन्मूलक्वथितरूपं स्वरसमित्याहुरेके ॥ १४ ॥

शतावर्य्याश्चेति।—शतावरी प्रसिद्धा, तस्याः सद्योरसः। अयं प्रातरेव योज्यः। मधुनेति—मधुमिलितः। कन्यारसः कौमारीस्वरसः, "वारि" इति लोके। निशा-चूर्णयुत इति—हारिद्राचूर्णप्रक्षिप्तः। प्लीहोपलक्षितत्वाद्रोगविशेषः, प्लीहवृद्धिरिति लोके। अपची ग्रन्थिभेदः ॥ १५ ॥

अलम्बुषाया इति।—अलम्बुषा मुण्डितिका, तस्याः स्वरसः सद्यस्कः कथितः। द्विपलग्रहणमतिलघुत्वात्, प्रबलरोगार्थत्वाद्वा। अपचीगण्डमालादयोऽपि प्रबला एव ॥ १६ ॥

स इति।—*मुण्ड्याः रस इति—मुण्डी केदारमुण्डी, भूकदम्ब इति प्रसिद्धः, तस्याः रसः, स च कोष्णः ईषदुष्णः, अत एवात्र क्वथितरसो ज्ञेयः। मरिचस्य तीक्ष्णत्वात् स्वल्पं देयम्। सप्तदिनग्रहणेनास्य महिमा कथ्यते। सूर्य्यावर्त्तार्द्ध-भेदकौ शिरोरोगे पठितौ ॥ १७ ॥

---

* "स च मुण्ड्याः रसः" इत्यत्र "शशमुण्ड्याः रसः" इति गूढार्थदीपिकाधृतपाठः। शशकरसं उद्धृत्य रसः कर्त्तव्य इति तत्र व्याख्या।

उन्मादे स्वरसा।—

ब्राह्मीकुष्माण्डषड्ग्रन्था-शङ्खिनीस्वरसाः पृथक्।
मधुकुष्ठयुताः पीताः सर्वोन्मादापहारिणः॥ १८॥

कोद्रवमदे स्वरस।—

कुष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन सह योजितः।
दुष्टकोद्रवसञ्जात-मदं पानात् व्यपोहति॥ १९॥

छिन्नव्रणे स्वरस।—

खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो व्रणः।
गाङ्गेरुकीमूलरसैर्जायते गतवेदनः॥ २०॥

पुटपाकस्वरसविधि।—

पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः।

ब्राह्मीति।—ब्राह्मीत्यादियोगचतुष्टयं सर्वोन्मादहरं भवति। ब्राह्मी स्वनामख्याता। कुष्माण्डं कुष्माण्डस्वरसः, अभावे क्वथितं कुष्माण्डफलम्। * षड्ग्रन्था शठी, तदभावे वचा ग्राह्या। शङ्खिनी नाकुली प्रसिद्धा। एतेषां सद्योरसः अभावे क्वथितो वा। † मधुकुष्ठयुत इति प्रत्येकं रससम्बन्धः। मधु क्षौद्रम्। कुष्ठं प्रसिद्धं, तच्चूर्णमित्यर्थः। सर्वोन्मादा इति—दोषोद्भवा भूतोद्भवाश्च॥ १८॥

कुष्माण्डकस्येति।—दुष्टकोद्रवसञ्जातं दुष्टं मदकरं, कोद्रवमन्नविशेषः। गुडाभावे शर्करादयोऽपि योज्या गुडोपलक्षितत्वात्॥ १९॥

खड्गादीति।—गाङ्गेरुकी नागबला, तस्या मूलस्वरसेन पत्ररसेन वा पूरितः यथायोग्यपरिमाणेन पूरितः, सद्योव्रणो गतवेदनो भवति। तत्कालमिति—छिन्नमात्रं तद्दिने वा। स्वरसोऽत्र सद्योरसः, न तु क्वाथादिरूपः। खड्गादिच्छिन्नगात्रस्येति आदिग्रहणात् शक्तिकुन्तादिभिश्छिन्नगात्रस्येत्यर्थः॥ २०॥

इदानीं पुटपाकस्वरूपस्य रसस्य कर्तव्यताविधिमाह, पुटपाकस्येति।—यतो हेतोः पूर्वं कल्करूपस्य पश्चात् पुटपाकस्य द्रव्यस्य रसो गृह्यते अतस्तस्य

---

* षड्ग्रन्थाशब्देन वचैव सर्वत्र गृह्यते, न तु शटी इति।

† "मधु कुष्ठं चोन्मादे यथाबलं वा" इति गू० टी०।

अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥ २१ ॥
पुटपाकस्य मात्रेयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।
लेपञ्च द्व्यङ्गुलं स्थूलं कुर्य्याद्वाऽङ्गुष्ठमात्रकम् ॥
काश्मरीवटजम्ब्वादि-पत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् ॥ २२ ॥

पुटपाकस्वरसस्य तत्र प्रक्षेपस्य च मात्रा ।—

पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ।
कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देया स्वरसवत् बुधैः ॥२३॥

स यथा—

कुटजपुटपाकः ।—

तत्कालाकृष्टकुटज-त्वचं तण्डुलवारिणा ।
पिष्टा चतुष्पलमितां जम्बूपल्लववेष्टिताम् ॥ २४ ॥

युक्तिः कर्त्तव्यविधिरत्रास्मिन् ग्रन्थे मयाऽऽचार्य्येण उच्यते, अधुनेति शेषः । तद्युक्तिर्यथा, पुटपाकस्य मात्रेति—पुटपाकार्हो द्रव्यगोलकः अग्नौ तावत् स्थितः यावत् लेपः अङ्गारसदृशो भवति, † इयं मात्रा लेपस्येत्यर्थः । लेपोऽपि मृदादिना द्व्यङ्गुलोन्मितः काश्मर्य्यादीनां पत्रैर्वेष्टनञ्च । लेपः गोधूमचूर्णादिना तदङ्गुष्ठ-मात्रं प्रथमं कार्य्यं, अग्रे वक्ष्यमाणत्वात्, पश्चात् मृदादीनां प्रलेपः इत्यर्थः । उत्तममिति—सूत्रादिवेष्टनेन न्यूनाधिकरहितं वेष्टनमित्यर्थः । काश्मर्य्यादयः प्रसिद्धाः । आदि-ग्रहणात् विज्ञातप्रचाराणां पत्रैर्वा वेष्टनं न निषिद्धम् ॥ २१।२२ ॥

अस्यैव पानार्थं मानमाह, पलमात्र इति ।—रसः पुटपाकोद्भवः, स पलमात्र-प्रमाणोन्मितः ग्राह्यः । मधु कर्षप्रमाणं क्षिपेत् । अत्रैव कल्काद्याः पूर्वस्वरसवत् देयाः, प्रक्षेप्तव्या इति भावः । द्रवोऽत्र घृतक्षीरतैलादिः, आदिशब्देन पूर्वोक्तानां यान्यवशिष्टानि तान्यत्र ज्ञातव्यानि ॥ २३ ॥

स यथेति वचनात् पुटपाकस्वरसोऽयं यथा रोगेषु विहितस्तं तथैव दर्शयन्नाह, तदिति ।—कुटजो गिरिमल्लिका, तस्य त्वक् छल्ली । तण्डुलवारिणेति—तण्डुलधावनेन ।

---

* "पुटपाकस्य मात्रेयम्—" इत्यादिस्थाने "पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपस्यारुण-वर्णता (बहिरारक्तवर्णता)। लेपञ्च द्व्यङ्गुलं स्थूलं कुर्य्याद्वाऽङ्गुलमात्रकम् ॥" इति तन्त्रान्तरीयपाठो युक्तः ।

† इयं मात्रा पाकस्य इत्येव पाठो युक्तः ।

सूत्रेण बद्धा गोधूम-पिष्टेन परिवेष्टिताम्।
लिप्ताञ्च घनपङ्केन गोमयैर्वह्निना दहेत्॥ २५॥
अङ्गारवर्णाञ्च मृदं दृष्ट्वा वह्नेः समुद्धरेत्।
ततो रसं गृहीत्वा च शीतं चौद्रयुतं पिबेत्॥
जयेत् सर्वानतीसारान् दुस्तरान् सुचिरोत्थितान्॥२६॥

तण्डुलोदकविधि।—

कण्डितं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते चिपेत्।
भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्वत्र कर्मसु॥ २७॥

अरलुपुटपाकः।—

अरलुत्वक्कृतश्चैव पुटपाकोऽग्निदीपनः।
मधुमोचरसाभ्याञ्च युक्तः सर्वातिसारजित्॥ २८॥

तित्तिरिपुटपाकः।—

न्यग्रोधादेश्च कल्केन पूरयेच्चैरतित्तिरं।

गोधूमपिष्टेन लेपनं मत्लेपनञ्च, मृल्लेपनन्तु द्व्यङ्गुलप्रमितम्। शीतमिति मधु-विरोधात्, यत,—"उष्णैर्विरुध्यते चौद्रम्" इति। शेषं सुगमम्॥ २५—२६॥

अथात्र प्रसङ्गतस्तण्डुलजलस्य विधिमाह, कण्डितं तण्डुलपलमिति।—कण्डितं म्वस्थं तत मुषलादिनिष्कृत्वं कुट्टितमित्यर्थः। अष्टगुणिते जले पलाष्टकपानीये भावयित्वा प्रक्षाल्य जलं ग्राह्यं तत्तण्डुलजलमिति। एतच्चानुक्ते सर्वत्र योज्य मित्यर्थः॥ २७॥

अरलुपुटपाकमाह, अरल्विति।—[1] अरलु वृक्षविशेषः प्रसिद्ध एव तदभावे श्योनाकः, तस्य त्वक्कृतः पुटपाकरसः केवलः अग्निकरो भवति। चकारात् अत्रापि पूर्ववत् पुटपाकयुक्तिर्ज्ञातव्या। यदा अयमेव रसो मधुमोचरसाभ्यां युक्तस्तदा सर्वाति-सारान्नङ्गवति। मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः॥ २८॥

अथ तित्तिरिपुटपाकमाह, न्यग्रोधादेरिति।—अस्य विधिस्तु पूर्ववज्ज्ञातव्यः। न्यग्रोधादेरिति—न्यग्रोधादिगणस्य कल्केनेत्यर्थः, तद्यथा—"न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थ

[1] अरलुरिति श्योनाकस्यैव नामान्तरं, न तु अरलुभावे श्योनाकः कैश्चित् टीकाकारैर्लिखितः, न वा निघण्ट्वादौ दृष्टः।

निरन्नमुदरं सम्यक् पुटपाकेन तत् पचेत् ॥
तत्कल्कस्य रसं क्षौद्रयुक्तः सर्वातिसारनुत् ॥ २९ ॥

दाडिमीपुटपाकः ।—

पुटपाकेन विपचेत् सुपक्वं दाडिमीफलम् ।
तद्रसो मधुसंयुक्तः सर्वातीसारनाशनः ॥ ३० ॥

बीजपूरादिपुटपाकः ।

बीजपूराम्रजम्बूनां पल्लवानि जटां पृथक् ।
विपचेत् पुटपाकेन क्षौद्रयुक्तश्च तद्रसः ॥
छर्दिं निवारयेत् घोरां सर्वदोषसमुद्भवाम् ॥ ३१ ॥

प्लक्षमधूककपीतनककुभाम्रकाश्मरीरकपदजम्बूद्वयपियालमधुकरोहिणीवञ्जुलकदम्ब-बदरीतिन्दुकीशल्लकीलोध्रसावरलोध्रभल्लातकपलाशा नन्दीवृक्षश्च” (सु० सू० ३८ अ०) इति न्यग्रोधादिगणः सुश्रुतात्। एतेषां व्यस्तसमस्तानां यथालाभं परिभाषोक्ता त्वगादयो ग्राह्या इति वृद्धानां व्यवहारः। एके न्यग्रोधादिग्रहणेन पञ्चवल्कलानि मन्यन्ते, तद्यथा—“न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थ-प्लक्षवेतसवल्कलैः। पञ्चवल्कम्” इत्यादि। गौरतित्तिरेरिति यद्गौरग्रहणं तद्विशिष्टगुणज्ञापनार्थम्, “तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः। हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः॥” (सु० सू० ४६ अ०) इति वचनात्। निरन्नमित्यत्र अन्नग्रहणेन यकृत्प्लीहादिकमपि गृह्यते, तैरपि रहितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

इदानीं दाडिमीपुटपाकमाह, पुटपाकेनेति।—सुपक्वग्रहणम् अम्लत्यव-च्छेदार्थम्, यत अम्लत्वे तत्साध्यकरं न भवति, तथा हि—“दाडिमं दीपनं ग्राहि द्विधा स्वाद्वम्लभेदतः। तयोः स्वादु त्रिदोषघ्नमम्लं वातबलासहृत॥” इति। तद्रसः पुटपाकरसः। मधुसंयुक्त इति—मधुप्रक्षेपयुक्तः ॥ ३० ॥

अथ जटापल्लवपुटपाकमाह, बीजेति।—बीजपूरादीनां मिलित्वा गुणविशेषेण योगद्वयम्, एकं पल्लवकृतम् अपरं जटाकृतञ्च, परस्पराभावविशेषात् (?)। पृथगिति ग्रहणेन योगद्वयमेतत्। एतेन किमुक्तम्? बीजपूरादीनां व्यस्तानां पल्लव-पुटपाकः जटापुटपाको वा कर्त्तव्य इति तात्पर्य्यार्थः। घोरामिति—अनिवार्य्याम्। सर्वदोषसमुद्भवामिति—त्रिदोषजनिताम् ॥ ३१ ॥

वासापुटपाकः।—

पिष्टाना वृषपत्राणां पुटपाकरसो हिमः।
मधुयुक्तो जयेद्रक्त-पित्तकासज्वरक्षतान्॥ ३२॥

कण्टकारीपञ्चाङ्गपुटपाकः।—

पचेत् क्षुद्रां सपञ्चाङ्गां पुटपाकेन तद्रसः।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः कासश्वासकफापहः॥ ३३॥

विभीतकपुटपाकः।—

विभीतकफलं किञ्चित् घृतेनाभ्यज्य लेपयेत्।
गोधूमपिष्टेनाङ्गारैर्विपचेत् पुटपाकवत्॥ ३४॥
ततः पक्वं समुद्धृत्य त्वचं तस्य मुखे क्षिपेत्।
कासश्वासप्रतिश्याय-स्वरभङ्गान् जयेत्ततः॥ ३५॥

शुण्ठीपुटपाकः।—

चूर्णं किञ्चित् घृताभ्यक्तं शुण्ठ्या एरण्डजैर्दलैः।
वेष्टितं पुटपाकेन विपचेन्मन्दवह्निना॥ ३६॥
तत उद्धृत्य तच्चूर्णं ग्राह्यं प्रातः सितान्वितम्।

वासापुटपाकमाह, पिष्टानामिति।—पिष्टाना कल्कीभूतानाम्। वृष आट-रूषकः। हिम इति—शीतलः, न तु हिमसंज्ञः कषायः। क्षतमनोरःक्षतम्॥ ३२॥

अथ कण्टकारीपुटपाकमाह, पचेदिति।—क्षुद्रां लघुकण्टकारिकां, कीदृशीं? तामाह, सपञ्चाङ्गामिति—मूलत्वक्पत्रपुष्पफलसहितामित्यर्थः। पिप्पली चाल्पमाना देया तीक्ष्णत्वात्॥ ३३॥

विभीतकपुटपाकमाह, विभीतकेति।—विभीतकी "बहेरे" इति लोके, तानि वल्कलानि गृहीत्वा किञ्चिद्घृतेनाभ्यज्य पूर्ववत् पुटपाकविधानेन विपचेत्। अङ्गार-ग्रहणं धूमव्यवच्छेदार्थम्। अयं योगो विशेषेण स्वायमुपयोज्यः। प्रतिश्यायो नासा-स्रावः। प्रकृतिभूतस्य स्वरस्यान्यथाभावः स्वरभङ्ग इत्युच्यते॥ ३४॥ ३५॥

अधुना शुण्ठीपुटपाकमाह, चूर्णमिति।—शुण्ठी प्रसिद्धा, तस्याश्चूर्णं वस्त्रगालितं, तच्च घृताभ्यक्तं कृत्वा एरण्डपत्रैश्च वेष्टयित्वा पुटपाकयुक्त्या विपचेत्। सितान्वित-

तेन यान्ति शमं पीडा आमातीसारसम्भवा ॥ ३७ ॥

द्वितीयशुण्ठीपुटपाकः।—

शुण्ठीकल्कं विनिक्षिप्य रसैरेरण्डमूलजैः।
विपचेत् पुटपाकेन तद्रसं क्षौद्रसंयुतः॥
आमवातसमुद्भूता पीडा जयति दुस्तराम्॥ ३८ ॥

शूरणपुटपाकः।—

शौरणं कन्दमादाय पुटपाकेन पाचयेत्।
सतैललवणस्तस्य रसश्चार्शोविकारनुत्॥ ३९ ॥

मृगशृङ्गपुटपाकः।—

शरावसम्पुटे दग्धं शृङ्गं हारिणजं पिबेत्।
गव्येन सर्पिषा युक्तं हृच्छूलं नाशयेद्ध्रुवम्॥ ४० ॥

इति श्रीदामोदरसूनुश्रीशार्ङ्गधराचार्यविरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने स्वरसादिकल्पनानाम प्रथमोऽध्यायः॥ १ ॥

मिति—सितेव चूर्णसमतुलिता। प्रातर्ग्रहणमधोभागगतरोगनिहत्यर्थम्। मन्दवह्नि-ग्रहणं विद्रवत्वात् दग्धत्वव्यवच्छेदार्थम्। भक्ष्य-मानमप्यत्र चूर्णवत्॥ ३६॥ ३७॥

अपरमप्याह, शुण्ठीकल्कमिति।—भाविनि भूतवदुपचारः, सा शुण्ठी एरण्ड-मूलरसेन सह स्थूलं पेषिता सती कल्कमित्युच्यते। रसोऽत्र सद्यस्कः क्वथितो वा। क्षौद्रसंयुतो मधुप्रक्षेपयुक्तः। दुस्तरामित्यनिवार्याम्॥ ३८॥

अथ शूरणपुटपाकमाह, शौरणमिति।—शूरणस्येदं कन्दमित्यर्थः, तत पुटपाक-युक्त्या विपाच्य सतैललवणान्वितस्तद्रसोऽर्शोविकारनुद्भवति। सतैललवण इति—सामान्यग्रहणेन तिलतैलं सैन्धवलवणञ्च ग्राह्यम्। एतयोर्मानं प्रक्षेपे पूर्ववत्॥ ३९॥

इदानीं मृगशृङ्गपुटपाकमाह, शरावेति।—हरिणाज्जातं हारिणजं, शृङ्गमिति—विषाणं, तच्च खण्डितं कृत्वा ग्राह्यम्। दग्धमिति—पुटपाकयुक्त्या, अत एव मृदा-ऽवलिप्ते शरावसम्पुटे कार्य्यम्। गव्यग्रहणमन्यघृतव्यवच्छेदार्थं तस्यातिश्रेष्ठत्वात्। भक्षणमत्र फाण्टवज्ज्ञेयम् (?)। ध्रुवमिति—सद्यः प्रत्ययकारको योगोऽयम्॥४०॥

इति श्रीवाक्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावमिश्रात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-दीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने स्वरसादिकल्पनाध्यायः प्रथमः॥१॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

क्वाथकल्पना ।—

क्वाथविधि ।—

पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे क्वाथयेत् ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम् ॥ १ ॥

इदानीं क्वाथकल्पनां व्याख्यास्यामः, पूर्वं तावत् तत्स्वरूपमाह, पानीयमिति ।—क्षुण्णे कुट्टिते द्रव्यपले क्वाथ्यद्रव्यपले पानीयं जलं षोडशगुणं द्रव्यभागापेक्षया, तेन षोडशपलमित्यर्थः । अष्टमांशावशेषितमिति—द्विपलावशेषमित्यर्थः । तज्जलमिति—क्वथितजलम् । कोष्णमिति—ईषदुष्णम्, उष्णत्वमस्य क्वथितत्वादेव, न तु शीतीभूतं पुनरुष्णमिति दोषकरत्वात्, तथा चोक्तं—"तैलं घृतञ्च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकम् । शीतीभूतं पुनस्तप्तं तत् सर्वं विषवद्भवेत् ॥" इति । मृद्वग्निसाधितमिति—सम्यक् वीर्य्योत्कृष्टत्वात् मन्दपावकपाचितमिति भावः, दग्धघनपिच्छिलादिभयादित्येके वदन्ति । धीमानिति ग्रहणेन द्रव्याणां मृदुमध्यकठिनत्वादिकमवेक्ष्य तदनुमानं जलं दद्यादिति, तथा हि—"चतुर्गुणं मृदौ द्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम् । अत्यर्थकठिने देयं बुधैः षोडशिकं जलम् ॥" इति । एतच्च स्नेहपाकविषये प्रायशः प्रचरति । ननु मृद्वादिक्वाथ्यद्रव्यमष्टगुणिते जले साध्यते इति व्यवहारो दृश्यते, तत् कथमेव षोडशगुणम् ? उच्यते—क्वाथ्यगणो मृदुमध्यकठिनद्रव्यैर्मिलित्वा पच्यते, तस्मात् मध्यमानमनुसरन्ति वङ्गवैद्याः, न दोषः, उक्तञ्च यत्,—"मृद्वादिक्वाथ्यसङ्घाते मानानुक्तौ चिकित्सकाः । मध्यस्योभयभागित्वादिच्छन्त्यष्टगुणं जलम् ॥" इति । द्रव्यमानमपि दोषापेक्षया, न तु नियतपलमानमित्येके भाषन्ते, कुतः ? धीमानिति ग्रहणात्, तथा हि—"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे । जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथ्यौषधेषु च ॥" इति । * एतच्च विषाधिकारे चोक्तं न तु सर्वत्र । नन्वपरे चतुर्थांशावशेषितं क्वाथं वदन्ति, तथा ह्युक्तं—"क्वाथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते । चतुर्भागावशेषन्तु पेयं पलचतुष्टयम् ॥" एतदपि विषा-

---

* परिभाषेयं श्रीचक्रपाणिना ज्वराधिकारे सर्वरोगेष्वेव अविशेषेण लिखिता न तु विषाधिकारे इति ।

क्वाथस्य पर्य्याय ।—

शृत: क्वाथ' कषायश्च निर्य्यूह' स निगद्यते ॥ २ ॥

क्वाथसेवने कालो मात्रा च ।—

आहाररसपाके च सञ्जाते द्विपलोन्मितम् ।

वृद्धवैद्योपदेशेन पिबेत् क्वाथं सुपाचितम् ॥ ३ ॥

क्वाथे प्रक्षेप्याणा मानंनिर्देश ।—

क्वाथे क्षिपेत् सितामंशैश्चतुर्थाष्टमषोडशै: ।

धिकारे न तु सर्वत्र । यद्वा—क्वाथस्तु पाचनादिकभेदेन सप्तविध , तद्यथा—"पाचनी दीपनीयश्च शोधन शमनस्तथा । तर्पण क्लेदन शोषो क्वाथ सप्तविधो मत ॥" (हा० ३ स्था० १ अ०) तस्मात पाचनशोधनार्थं * चतुर्थांश , "पाचन शोधनीयश्च पादशेष प्रशस्यते" इत्यादि वचनात, अवशिष्टार्थंञ्च द्विपलमिति न विरोध । यद्वा—दोषादीना बलाबलविचारादुभयथापि न कश्चिद्दोष , यत —"दीप्तानल महाकाय पाययेत्त्वञ्जलि मलम् । अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रसृतिन्तु चिकित्सका ॥" इति ॥ १ ॥

इदानी क्वाथस्य पर्य्यायनामान्याह, शृत इत्यादि ।—शृत , क्वाथ , कषाय , निर्य्यूह इति चत्वार ॥२॥

अत्राचार्य्यो द्विपलमिति स्वोक्त्योक्तमप्यपरदृष्टान्तेन दर्शयति, तमाह, आहारेति । —वृद्धवैद्योपदेशेनेति ग्रहणेन द्विपलमेव इति पारम्पर्य्यो व्यवहार, अत एव तन्मतमालोच्य शार्ङ्गधरेणात्र लिखित , यत ,—"क्वाथ्यागर्मानिक्षुन्नस्त्वष्टभागाव-शेषितम् । पारम्पर्य्योपदेशेन वृद्धवैद्या पलद्वयम् ॥" इति । सुपाचितमिति —गन्धवर्णरसान्वितम् , तदुक्त—"द्रव्यस्य गन्धवर्णैश्च तुल्य क्वाथेक्षर विदु । तद्वद्विशुद्ध शुद्धाय कषायमम्रतोपमम् ॥" इति । आहाररसपाके इति पदमन्यव्याधि-प्रकोपव्यवच्छेदाय , यत ,—"औषधशेषे भुक्त पीतञ्च तथौषध सशेषेऽन्ने । न करोति गदोपशम प्रकोपयत्यन्यरोगाश्च ॥" इति ॥३॥

इदानी प्रक्षेपनिमित्त द्रव्याणा परिमाणमाह, क्वाथे इति ।—सिता शर्करा, सा च † क्वथितजलस्य चतुर्थाष्टमषोडशैरंशै प्रक्षेप्या ज्ञेया, अत्रानुक्रमो बोद्धव्य ।

* "पाचनोऽर्द्धावशेष स्यात शोधनो द्वादशांशक " इति हारीतमतम् ।

† क्वथितजलस्य इत्यादि टीकाकारोक्ति न समीचीना, "प्रक्षेप पादिक क्वाथ्यात्" इति शास्त्रात क्वाथ्यस्यैव पादादिरूप. प्रक्षेप सर्वत्र वैद्यै आद्रियते, न तु क्वाथस्य, प्रक्षेपभूयस्त्वादिति ।

वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम् ॥ ४ ॥
जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणञ्च शिलाजतु।
हिङ्गु त्रिकटुकञ्चैव क्वाथे शाणोन्मितं क्षिपेत् ॥ ५ ॥
क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यद्द्रवं तथा।
कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे निक्षिपेत् कर्षसम्मितम् ॥ ६ ॥

अनावृतमुखपात्रे क्वाथकरणे दोषनिर्देशः।—

(* अपिधानमुखे पात्रे जलं दुर्जरतां व्रजेत्।
तस्मादावरणं त्यक्त्वा क्वाथादीनां विनिश्चयः ॥)

स यथा—

सर्वज्वरे गुडूच्यादि।—

गुडूचीधान्यकारिष्टरक्तचन्दनपद्मकैः।
गुडूच्यादिगणक्वाथः सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृल्लास-तृष्णाच्छर्द्यरुचीर्जयेत् ॥ ७ ॥

मधु च विपरीतमिति—शर्करापरिमाणात्, एतेन किमुक्तम्? वातातङ्के सिता चतुर्थांशा क्वथितजलादित्यर्थः, पित्तातङ्केऽष्टमांशा कफातङ्के षोडशांशा इति। मधु विपरीतं यथा—वातातङ्के षोडशांशं, पित्तातङ्केऽष्टमांशं कफातङ्के चतुर्थांशमिति भावः। अपरमप्याह, जीरकमित्यादि।—जीरकादित्रिकटुकान्तं द्रव्यं टङ्कप्रमितं क्षिपेदिति क्वाथे, तत्र क्षारं यवक्षारादि। लवणं सैन्धवादि। त्रिकटुकं शुण्ठीमरिचपिप्पलीसञ्ज्ञकम्। द्रवप्रक्षेपमाह, क्षीरमित्यादि।—क्षीरादीनि कर्षमितानि। तत्र गुडोपलक्षितत्वेन सितावशिष्टाः सर्वेक्षुविकारा गृह्यन्ते। अन्यद्द्रवमिति—तोयमद्यासवारिष्टशुक्तादिकम्। चूर्णादिकम् इत्यत्रादिग्रहणात् गुटिकाऽवलेहादयो बोद्धव्याः। कर्षं पलचतुर्थांशमिति ॥ ४—६ ॥

इदानीं ज्वरादिरोगनाशार्थं बहुविधान् क्वाथान् दर्शयन्नाह, स यथेति।—पूर्वं व्याख्यातम्। गुडूच्यादिगणः क्वाथरूपः सर्वज्वरहरो भवति दीपनश्च दाहादींश्च जयति। तत्रारिष्टो निम्बः। पद्मकं पद्मकाष्ठं, यत्र पद्मं नास्ति तत्र पद्मकेशरम्। दीपनमग्नेः। हृल्लास इति—असकृत् ष्ठीवनम्। ननु गुडूच्यादिको गणः प्रायेण

* श्लोकोऽयं प्रक्षिप्त इति केचित्।

वातज्वरे गुडूच्यादि ।—

गुडूचीपिप्पलीमूल-नागरैः पाचनं स्मृतम् ।
दद्याद्वातज्वरे पूर्ण-लिङ्गे सप्तमवासरे ॥ ८ ॥

वातज्वरे शालपर्ण्यादि ।—

शालपर्णी बला रास्ना गुडूची सारिवा तथा ।
आसां क्वाथं पिबेत् कोष्णं तीव्रवातज्वरच्छिदम् ॥ ९ ॥

पित्तप्रायोपशमनिमित्तं भवति, तत कथमत्रादौ सर्वज्वरहर प्रोक्त ? उच्यते,—सर्वज्वरे पित्ताविरोधिनी क्रिया कार्य्येति सिध्यति, तदुक्त वाग्भटे—"ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना । तस्मात् पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम् ॥" (वा० सू० १ अ०) इति न दोष ॥ ७ ॥

गुडूचीति ।—गुडूच्यादिभिस्त्रिभिर्द्रव्यैः शृत क्वथित वातज्वरे पाचनमिति। कथम्भूते ? पूर्णलिङ्गे सप्तमवासरे वेपथुविषमवेगादिभिरुपलक्षिते इत्यर्थ., अत एव सप्तमवासरे दद्यादिति, यत,—"वातिक सप्तरात्रेण" इत्यादिवाक्य दृश्यत हि । सप्तमदिनग्रहण ज्वरस्य तारुण्यनिषेधार्थं, यत सप्ताहादर्वाक् ज्वरस्य तरुणता कथ्यते, तथा हि—"आ सप्तरात्र तरुण ज्वरमाहुर्मनीषिण." (पुष्पलावत०) 'न कषाय प्रशसन्ति नराणा तरुणज्वरे । कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतु सुदुस्तरा ॥" (शा० ३य स्था० १ अ०) इति । ननु सप्तरात्र ज्वरस्य तरुणत्व तत्र भेषजनिषेध, तदुपरि वातको ज्वर पाक गच्छति, तत कथ पाचनादिकमुक्तम्, एतत् सर्वं व्यर्थम् ? उच्यते—कषायद्रव्यकृतपाचनकषाया निषिद्ध, न तु स्वरसादि, तथा ह्युक्त— "न तु कल्पनमुद्दिश्य कषाय' प्रतिषिध्यते । य कषायकषाय स्यात स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे ॥" (च० चि० ज्वर०) इति । यद्वा—आमादयावस्थोऽवस्था दोषाणां, तत्र द्विविधा हि सामता, एका रसस्य, अपरा दोषस्य, दोषसामता तरुणतारूपा, रससामता मुखवैरस्यादिलक्षणा, सा अष्टाहात् परतोऽप्यनुवर्त्तते, तरुणतारूपा सामताऽष्टाहादपैति, एतत प्रथोक्तं तरुणतारूपदोषसामतायामौषधं नोपयुज्यते, रससामतायान्तु पाचन दीयते, अत एवाह चरक ,—"ज्वारतं षडहेऽतीत लघ्वन्नप्रतिभोजितम् । पाचन शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ॥" (च० चि० ज्वर०) इति । एव कफज्वरेऽपि बोद्धव्यम् ॥८॥

अपराख्याह, शालपर्णीति ।—शालपर्ण्यादीना क्वाथ. प्लीहादीन् (?) हन्तीति । शालपर्णी प्रसिद्धा । सारिवा अनन्तमूलम्, "आफोट" इति लोके।

वातज्वरे काश्मर्य्यादि।—

काश्मरीसारिवाद्राक्षा-त्रायमाणाऽमृताभवः।
कषायः सगुडः पीतो वातज्वरविनाशनः॥ १०॥

पित्तज्वरे कट्फलादि।—

कट्फलेन्द्रयवाम्बष्ठा-तिक्तामुस्तैः शृतं जलम्।
पाचनं दशमेऽह्नि स्यात्तीव्रे पित्तज्वरे नृणाम्॥ ११॥

पित्तज्वरे पर्पटादि।—

पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः।
प्रियङ्गुश्च कृतः क्वाथ एषां शर्करया युतः॥
पिपासादाहपित्तास्र-युतं पित्तज्वरं जयेत्॥ १२॥

एके रास्नास्थाने द्राक्षा इति पठन्ति। ज्वरोऽत्र वातिकः, ग्रन्थान्तरेऽपि तद्यथा—"गुडूची सारिवा द्राक्षा बला चांशुमती तथा। एषोऽपि परमः सिद्धो वातज्वरविनाशनः॥" इति॥ ९॥

अन्यदपि आह, काश्मरीत्यादि।—काश्मरी गाम्भारी। त्रायमाणा स्वनामख्याता। अमृता गुडूची। कषायोऽत्र क्वथितः। सगुड इति—गुडप्रक्षिप्तः॥१०॥

अथ पित्तज्वरे पाचनमाह, कट्फलेत्यादि।—कट्फलादिपाचनं पित्तज्वरे प्रशस्तमेव। कट्फलं प्रसिद्धम्। इन्द्रयवः कुटजबीजम्। अम्बष्ठा पाठा। तिक्ता कटुरोहिणी। दशमेऽह्नि इति—विचारणात् पूर्वं लिखिता (?) तीव्रदाहादियुक्ते। एके शर्कराप्रक्षेपोऽत्र मन्यन्ते, यतः,—* "शर्करामधुरो हन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरम्" (सु० उ० ३९ अ०) इति। तन्न सर्वसम्मतम्॥११॥

पर्पट इति।—पर्पटादिक्वाथः पित्तज्वरं हन्तीति। पर्पटः स्वनामप्रसिद्धः। वासकः आटरूषकः। तिक्ता कटुरोहिणी। कैरातो भूनिम्बः। धन्वयासो दुरालभा। प्रियङ्गुर्लताविशेषः, तस्याः फलानि, न तु वृक्षप्रियङ्गुः, तथा चोक्तं—"फलिनी

---

* श्लोकार्द्धोऽयं सुश्रुते श्रीपर्ण्यादिक्वाथे पठितः, न तु कट्फलादौ। तथा च—"श्रीपर्णीचन्दनोशीर-परूषकमधूकजः। शर्करामधुरो हन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरम्॥" इति।

पित्तज्वरे द्राक्षादि ।—

द्राक्षा हरीतकी मुस्तं कटुकी कृतमालकः ।
पर्पटश्च कृतः क्वाथ एषा पित्तज्वरापहः ॥
तृण्मूर्च्छादाहपित्तासृक्-शमनो भेदनः स्मृतः ॥ १३ ॥

पित्तज्वरे पर्पटकादि ।

(* एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरबालकैः ॥)

कफज्वरे वीजपूरमूलादि ।—

वीजपूरशिफापथ्या-नागरग्रन्थिकैः शृतम् ।
सक्षारं पाचनं श्लेष्म-ज्वरे द्वादशवासरे ॥ १४ ॥

कफज्वरे भूनिम्बादि ।—

भूनिम्बनिम्बपिप्पल्यः शठी शुण्ठी शतावरी ।
गुडूची बृहती चेति क्वाथो हन्यात् कफज्वरम् ॥ १५ ॥

फलप्रियङ्गुर्लता गोवल्नी तथा । श्यामा” इत्यादि, “वृक्षप्रियङ्गुरन्या सा ज्ञेया वमनकल्पिका” इति । एषा द्रव्याणाम् । अकारोऽत्र प्रक्षेपे ॥१२॥

द्राक्षेति ।—द्राक्षादिक्वाथः पित्तज्वरहरः । कृतमालको राजवृक्षः । तृष्णादयोऽत्र पित्तज्वरस्यैवोपद्रवा ज्ञेयाः । भेदन इति—स्वभावगुणेन पक्वदोषस्याधः पातनम्, तथा हि—‘सौक्ष्म्यात् कषायः स्रोतांसि विवृणोति स्वभावतः । पक्वं दोषं स्रावयति विमार्गस्थं शमं नयेत ॥” इति ॥ १३ ॥

अथ कफज्वरे बीजपूरादिपाचनं, वीजपूरेति ।—श्लेष्मज्वरे प्रशस्तम् । बीजपूरो मातुलुङ्गः, तस्य शिफा जटा । पथ्या हरीतकी । नागरं शुण्ठी । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । शृतं क्वथितम् । सक्षारमिति—यवक्षारप्रक्षिप्तम् । द्वादशवासरे इति पूर्ववत् ॥ १४ ॥

भूनिम्बेति ।—भूनिम्बादिक्वाथोऽपि कफज्वरं हन्यादिति । भूनिम्बः किरातः ।

---

* श्लोकोऽयं प्रक्षिप्त इति केचित् । “चन्दनोशीरबालकैः” इत्यत्र “चन्दनोदीच्यनागरैः” इति चक्रभृतपाठः ।

कफज्वरे पटोलादि।—

पटोलत्रिफलातिक्ता-शठीवासाऽमृताभवः।
क्वाथो मधुयुतः पीतो हन्यात् कफकृतं ज्वरम् ॥ १६ ॥

वातपित्तज्वरे पञ्चभद्रम्।—

पर्पटाब्दामृताविश्व-कैरातैः साधितं जलम्।
पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम् ॥ १७ ॥

वातकफज्वरे लघुक्षुद्रादि।—

क्षुद्राशुण्ठीगुडूचीनां कषायः पौष्करस्य च।
कफवाताधिके पेयो ज्वरे वाऽपि त्रिदोषजे ॥
कासश्वासारुचिकरे पार्श्वशूलविनाशनः ॥ १८ ॥

निम्बः प्रसिद्धः। पिप्पली ख्याता। शठी कर्चूरभेदः। बृहती बृहत्कण्टकारिका। केचित् "शठी शुण्ठी च पौष्करम्" इति पठन्ति। अयमपि पाठः साधुः ॥ १५ ॥

पटोलेति।—पटोलादिक्वाथो मधुमिश्रितः कफजनितज्वरं हन्यादिति। पटोलं अत्र * पटोलपत्राङ्गं, केवलं पटोलनालं वा, यतः,—"नालं तस्य कफापहम्" इति वचनात्। त्रिफला हरीतक्यादिकम्। तिक्ता कटुरोहिणी। अमृता गुडूची ॥ १६ ॥

इदानीं वातपित्तज्वरे योगमाह पर्पटेत्यादि।—पञ्चभद्रकसंज्ञकं क्वथितं जलं वातपित्तज्वरापहं भवति। अब्दो मुस्तम्। विश्वं शुण्ठी। अत्रापि संसर्गजनितज्वरे वासरादीनां मानं तन्त्रान्तरेऽवगन्तव्यम्, तद्यथा—"वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि। पित्तश्लेष्मज्वरे चापि औषधं सप्तमेऽहनि ॥ अत ऊर्द्ध्वं सप्ताहात् वातश्लेष्मज्वरे पिबेत् ॥" इति ॥ १७ ॥

क्षुद्रेति।—लघुक्षुद्रादिक्वाथः कफवातजनितज्वरे पेयः त्रिदोषजे वा। तत्र पौष्करं मूलं, तदभावे कुष्ठं ग्राह्यमिति सर्वत्र। कासाद्युपद्रवाः सन्निपातज्वरस्यापि ज्ञातव्याः। तन्त्रान्तरे पञ्चतिक्तकसंज्ञकमिदं, तत्र पञ्चमं भूनिम्बम्, तद्यथा—"क्षुद्राऽमृताभ्यां सह नागरेण सपुष्करञ्चैव किराततिक्तम्। पिबेत्

* "पटोलादिष्वच्छदस्तथा" इति परिभाषाबलात् पटोलशब्देन सामान्योक्तौ पटोलपत्रमेव गृह्यते वैद्यैः। गूढार्थदीपिकाकारैरपि अयमेवार्थः स्वीकृतः।

वातकफज्वरे आरग्वधादि ।—

आरग्वधकणामूल-मुस्तातिक्ताऽभयाकृतः ।
क्वाथः शमयति क्षिप्रं ज्वरं वातकफोद्भवम् ॥
आमशूलप्रशमनो भेदी दीपनपाचनः ॥ १९ ॥

पित्तकफज्वरे अमृताष्टकम् ।—

अमृतारिष्टकटुका-मुस्तेन्द्रयवनागरैः ।
पटोलचन्दनाभ्याञ्च पिप्पलीचूर्णयुक् शृतम् ॥ २० ॥
अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
छर्द्यरोचकहृल्लास-दाहतृष्णाविनाशनम् ॥ २१ ॥

पित्तकफज्वरे पटोलादि ।—

(* पटोलं चन्दनं मूर्वा-तिक्तापाठाऽमृतागणः ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दि-दाहकण्डूविषापहः ॥)

सर्वज्वरे कण्टकार्य्यादि ।—

कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु च ।

कषाय त्विह पञ्चतिक्त ज्वर निहन्त्यष्टविध समग्रम् ॥” इति । अत्रापि कैराती श्रेज्यस्त्रिदोषहरत्वात् ॥ १८ ॥

आरग्वधेति ।—आरग्वधादिक्वाथ क्षिप्र शीघ्र कफवातोद्भव ज्वरं शमयति । आरग्वध कृतमालक, स च चरके फलवर्गे पठित, सुश्रुते तु पत्रवर्गे, अतोऽन्त-परिमार्जने फल बहि परिमार्जने कुष्ठादौ पत्रमिति । कणामूल पिप्पलीमूलम । तिक्ता कटुरोहिणी । अभया हरीतकी । आमशूलप्रशमन इति—आमेनापरिपक्वरसेन जनित शूलस्तस्य प्रशमन इत्यर्थ । अय शूल ज्वरस्यैवोपद्रव इत्येके वदन्ति । भेदीति—पक्वमल भित्त्वा योऽध पातयति स भेदी । अत एव सकलवैद्यास्तृवृच्चूर्णावचिक्षे-नानेनैव पक्वदोषस्य निर्हरण कुर्वन्ति, तस्मादारोग्यपञ्चक इति सञ्ज्ञा लोके ॥ १९ ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरे अमृतेति ।—अमृताष्टकसञ्ज्ञोऽय क्वाथ पिप्पलीचूर्णप्रयुक्त पित्तश्लेष्मज्वरघ्नो भवति । अमृता गुडूची । अरिष्टो निम्ब । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । पिप्पलीचूर्णमत्र निक्षिपेत्, तन्माषकद्वयव्यवहार, कुत ? तीक्ष्णत्वात । छर्द्यादयो-ऽप्युपद्रवा अस्यैव ज्ञातव्या ॥ २० । २१ ॥

---

* प्रक्षिप्तोऽयमिति केचित् ।

एभिः शृतं पाचनं स्यात् सर्वज्वरविनाशनम् ॥ २२ ॥

वातश्लेष्मज्वरे दशमूलम्।—

शालपर्णीपृश्निपर्णी-बृहतीद्वयगोक्षुरैः।
बिल्वाग्निमन्थश्योनाक-काश्मरीपाटलायुतैः ॥२३॥
दशमूलमिति ख्यातं क्वथितं तज्जलं पिबेत्।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ २४ ॥
सन्निपातज्वरहरं सूतिकादोषनाशनम्।
शोषशैत्यभ्रमस्वेद-कासश्वासविकारनुत् ॥
हृत्कण्ठग्रहपार्श्वार्त्ति-तन्द्रामस्तकशूलहृत् ॥ २५ ॥

सन्निपातज्वरे अभयादि।—

अभयामुस्तधान्याक-रक्तचन्दनपद्मकैः।

अथ सर्वज्वरेषु पाचनमिदमाह कण्टकारीति।—कण्टकारीक्वाथसञ्ज्ञकं पाचनम् इदं सर्वज्वरहरं भवति। कण्टकारीद्वयमिति—लघुकण्टकारिका बृहत् कण्टकारिका च। सुरदारु देवदारु। सर्वज्वरामत्यष्टविधसञ्ज्ञम्। एतत् गोविन्दवङ्ग-सेनादिभिः सर्वज्वरेषु पठितं, तत्र नागरादिपाचनसञ्ज्ञा ॥ २२ ॥

इदानीं सन्निपातज्वरे योगचतुष्टयमाह, शालपर्णीति।—एतच्च दशमूलसञ्ज्ञकं क्वथितजलं पिप्पलीचूर्णं यथादोषापेक्षया प्रक्षिप्तं सन्निपातज्वरादिकं हन्तीति। शालपर्णी पृश्निपर्णी च प्रसिद्धा, लोके कवाराद्वयमिति सञ्ज्ञा। बृहतीद्वयमिति—कण्टकारीद्वयम्। अग्निमन्थोऽरणि। श्योनाको वृक्षविशेषः स्वनामख्यातः। काश्मरी गाम्भारी। एतेषां मूलं ग्राह्यं, कुतः ? तत्सञ्ज्ञकत्वात्। सूतिका-दोषोऽपि त्रिदोषज एव। * शोषशैत्यादयोऽपि सन्निपातोपद्रवाः, तत्र शोषो मुखशोषः। शैत्यमङ्गानाम्। केचित् श्वासशैत्यमिति पठन्ति, तत्र श्वासः तथा शैत्यञ्चाङ्गानामित्यर्थः ॥२३—२५॥

अभयेति।—अभयादिक्वाथः पिप्पलीचूर्णयुक्तस्त्रिदोषज्वरघ्नो भवति। अभया

---

* "शोषशैत्य" इत्यत्र "शाखाशैत्य" इति गू० टी०। शाखाशैत्यं हस्तपाद-शैत्यम्।

वासकेन्द्रयवोशीर-गुडूचीकृतमालकैः ॥ २६ ॥
पाठानागरतिक्ताभिः पिप्पलीचूर्णयुक् शृतम्।
पिबेत्त्रिदोषज्वरजित् पिपासाकासदाहनुत् ॥ २७ ॥
प्रलापश्वासतन्द्राघ्नं दीपनं पाचनं परम्।
विण्मूत्रानिलविष्टम्भ-वमिशोषारुचिं जयेत् ॥ २८ ॥

सन्निपातज्वरे पिप्पल्यादि।—

(*पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः।
वचासातिविषाऽजाजी-पाठावत्सकरेणुकैः ॥
किराततिक्तकं मूर्वा सर्षपा मरिचानि च।
कटुकं पुष्करं भार्गी विडङ्गं कर्कटाह्वयम् ॥
अर्कमूलं बृहत्सिंही श्रेयसी सदुरालभा।
दीप्यकं चाजमोदा च शुकनासादिहिङ्गुभिः ॥
एतानि समभागानि गणोऽष्टविंशको मतः।
कषायमुपभुञ्जीत वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥
हन्ति वातं तथा शीतं क्लेदजं प्रबलं कफम्।
प्रलापं चातिनिद्राञ्च रोमहर्षारुची तथा ॥
महावातेऽपतन्त्रे च सर्वगात्रे च शून्यताम्।
अथ सर्वज्वरान् हन्ति सन्निपातांस्त्रयोदश ॥)

हरीतकी। वासक आटरूषक। उशीर तृणभेद प्रसिद्ध। कृतमालक आरग्वध-फलम। पिपासादयोऽप्यस्यैवोपद्रवा। प्रलापोऽसम्बद्धभाषणम्। विष्टम्भो वातादीनामप्रवृत्ति, † "गुडगुडा" शब्द इत्यपरे। एतच्च ग्रन्थान्तरे गुडूच्यादिमञ्जम ॥ २६—२८ ॥

---

* प्रक्षिप्तोऽयमिति केचित्।

† आटोपो गुडगुडाध्वनि, इति विजयशिवदासादय.। विष्टम्भस्तु मलवाता-प्रवृत्ति.।

सन्निपातज्वरे अष्टादशाङ्ग।—

कैरातकट्कीमुस्ता-धान्येन्द्रयवनागरैः।
दशमूलमहादारु-गजपिप्पलिकायुतैः॥ २९ ॥
कृतः कषायः पार्श्वार्त्ति-सन्निपातज्वरं जयेत्।
कासश्वासवमीहिक्का तन्द्राहृद्ग्रहनाशनः॥ ३० ॥

वातश्लेष्मज्वरे कट्फलादि।—

कट्फलाम्बुदभार्गीभिर्धान्यरोहिषपर्पटैः।
वचाहरीतकीशृङ्गी-देवदारुमहौषधैः॥
हिक्कां कासज्वरं हन्ति श्वासश्लेष्मगलग्रहान्॥ ३१ ॥

जीर्णज्वरे गुडूचीक्काथ।—

क्काथो जीर्णज्वरं हन्ति गुडूच्याः पिप्पलीयुतः॥ ३२ ॥

पित्तज्वरे पर्पटादिः।—

तथा पर्पटजः क्काथः पित्तज्वरहरः परः।

कैरातेत्यादि।—भूनिम्बादिक्कथितः कषायः सोपद्रवं सन्निपातज्वरं जयेत् हन्तीति। कैरातो भूनिम्ब एव। दशमूलं प्रसिद्धं, तदेव पृथक् समस्तं च, यतो ग्रन्थान्तरे अष्टादशाङ्गसंज्ञकोऽयं गणः। महादारु देवदारु। गजपिप्पलिका चविकाफलं प्रसिद्धम्। पार्श्वार्त्तिरपि त्रिदोषजा स्यात्। हृद्ग्रहोऽप्येवम् ॥२९।३०॥

कट्फलेति।—कट्फलस्त्वग्विशेषः। अम्बुदो मुस्तम्। रोहिषं गन्धतृणम्। शृङ्गी कर्कटाख्या। महौषधं शुण्ठी। ज्वरमत्र त्रिदोषजनितं, तेन कर्णमूलमपि गृह्यते बहुवचनग्रहणात्। अयं तन्त्रान्तरे कासश्वासरोगे पठितः, तत्र मधुहिङ्गु-युत इति पठन्ति। शार्ङ्गधरेण सन्निपातज्वरार्थं मध्वादित्यागेनात्र लिखितः, यतो मध्वत्र विरुद्धम्, तथा हि—"सर्वेषु सन्निपातेषु न चौद्रमवचारयेत्। शीतोपचाराद्धि चौद्रं स्यात् शीतत्वाच्च विरुध्यते॥" इति। चक्रेणाप्युक्तं—"विरोध्युष्णे मधु त्यक्त्वा कार्य्यं वाऽऽर्द्रकजे रसे" इति ॥३१॥

अथ जीर्णज्वरे योगद्वयमाह, क्काथ इति।—केवलं गुडूच्याः क्काथः पिप्पली-चूर्णप्रक्षिप्तः जीर्णं ज्वरं हरतीति। केचित् पिप्पलीयुत इत्यस्य स्थाने मधुसंयुत इति पठन्ति। अयमपि प्रक्षेपः साधुः। तथा पर्पटोद्भवः क्काथः पित्तज्वरहरो

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः ॥ ३३ ॥

जीर्णज्वरे निदिग्धिकादि ।—

निदिग्धिकाऽमृताशुण्ठी-कषायं पाययेद्भिषक् ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं श्वासकासार्दितापहम् ॥
पीनसारुचिवैस्वर्य्य-शूलाजीर्णज्वरच्छिदम् ॥ ३४ ॥

सूतिकाज्वरे देवदार्वादि ।—

(*देवदारु वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
कट्फलं मुस्तभूनिम्ब तिक्ताधान्या हरीतकी ॥
गजकृष्णा च दुःस्पर्शा गोक्षुरधन्वयासकम् ।
बृहत्यतिविषा छिन्ना कर्कट कृष्णजीरकम् ॥
क्वाथमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ।
शूलकासज्वरश्वास-मूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिजित् ॥)

शीतज्वरे बृहत् क्षुद्रादि ।—

क्षुद्राधान्यकशुण्ठीभिर्गुडूचीमुस्तपद्मकैः ।
रक्तचन्दनभूनिम्ब-पटोलवृषपौष्करैः ॥ ३५ ॥

भवति, तथेति ग्रहणात् मध्वादिसयुतोऽयमपि बोद्धव्य । † पित्तज्वरकथनेनैवैतत् प्रायोऽजीर्णज्वर एव (?) कथित ॥ ३२।३३ ॥

अपरमप्याह, निदिग्धिकेति ।—निदिग्धिकादिकषाय श्वासादिकान् हन्तीति । निदिग्धिका लघुकण्टकारिका । अमृता गुडूची । अर्दित रोगविशेष, स च वातरोगे पठित. । वैस्वर्य्यं विकृतस्वरत्वम् । अयमपि प्रायश सायमुपयोज्य , तथा हि —"हन्त्यूर्द्धगामय प्राय साय तेनोपयुज्यते" इति ॥ ३४ ॥

क्षुद्रेति ।—बृहत क्षुद्रादिसञ्ज्ञकोऽय क्वाथ शीतज्वर हन्तीति । क्षुद्रा लघुकण्टकारी । भूनिम्ब कैरात । वृषो वासक । पौष्कर पुष्करमूलम् । इन्द्रयव,

---

* प्रक्षिप्तोऽयमिति केचित् ।

† योगोऽय चक्रपाणिना पित्तज्वरे एव लिखित, न तु अजीर्णज्वरे । गूढार्थ; दीपिकाकारस्तु "ज्वरोऽत्र जीर्ण एव" इत्याह ।

कटुकेन्द्रयवारिष्ट-भार्गीपर्पटकैः समैः।
क्वाथं प्रातर्निषेवेत सर्वशीतज्वरच्छिदम् ॥ ३६ ॥

विषमज्वरे मुस्तादिः।—

मुस्तक्षुद्राऽमृताशुण्ठी-धात्रीक्वाथः समाक्षिकः।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तो विषमज्वरनाशनः ॥ ३७ ॥

विषमज्वरे पटोलादि।—

पटोलेन्द्रयवादारु-त्रिफलामुस्तगोस्तनैः।
मधुकामृतवासाना क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ ३८ ॥
सन्तते सतते चैव द्वितीयकतृतीयके।
ऐकाहिके वा विषमे दाहपूर्वे नवज्वरे ॥३९॥

ऐकाहिके पटोलादिः।—

पटोलत्रिफलानिम्ब-द्राक्षाशम्पाकवासकैः।
क्वाथः सितामधुयुतो जयेदैकाहिकं ज्वरम् ॥ ४० ॥

तृतीयके गुडूच्यादि।—

गुडूचीधान्यमुस्ताभिश्चन्दनोशीरनागरैः।
कृतं क्वाथं पिबेत् क्षौद्र-सितायुक्तं ज्वरातुरः॥

कुटजवीजम्। अरिष्टो निम्ब। भार्गी ब्राह्मणयष्टिका। तन्त्रान्तरेऽयमपि वात-कफज्वरे पठित, यतो वातश्लेष्माणौ शीतोत्पादकौ, यत,—"त्वकस्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे" इत्यादि वचन तस्मात तत्र शीतज्वरे लिखित ॥३५।३६॥

इदानी विषमज्वरनाशनार्थं योगपञ्चकमाह, मुस्तेति।—मुस्तादिभि कृत. क्वाथ विषमज्वरे प्रशस्त। अत्र धात्री आमलकी। मधुपिप्पल्यौ प्रक्षेप पूर्वमात्रया। विषमज्वरा ऐकाहिकादय ॥ ३७—३९ ॥

पटोलेति।—पटोलादि एष क्वाथ ऐकाहिक ज्वर हन्तीति। अत्र त्रिफला ख्याता, सा च प्रत्येक समभागा। शम्पाक कृतमालक.। सितामधुयुत इति सम्यक् माधुर्यार्थं प्रक्षेपद्वयमुक्त दोषनाशनार्थञ्च ॥ ४० ॥

गुडूचीति।—गुडूच्यादि तृतीयज्वर हन्तीति। चन्दनमत्र रक्तम्। उशीर तृण-भेद. रक्तपत्र दर्भवत्। केचिदुशीरस्थाने उदीच्यमिति पठन्ति, तत्रोदीच्यो बालक:

तृतीयज्वरनाशाय तृष्णादाहनिवारणम् ॥ ४१ ॥

चातुर्थके देवदार्वादि ।—

देवदारुशिवावासा-शालपर्णीमहौषधैः ।
धात्रीयुतं शृतं शीतं दद्यान्मधुसितायुतम् ॥
चातुर्थकज्वरे श्वासे कासे मन्दानले तथा ॥ ४२ ॥

ज्वरातीसारे बृहद्गुडूच्यादि ।—

गुडूचीधान्यकोशीर-शुण्ठीवालकपर्पटैः ।
विल्वप्रतिविषापाठा-रक्तचन्दनवत्सकैः ॥ ४३ ॥
किरातमुस्तेन्द्रयवैः क्वथितं शिशिरं पिवेत् ।
सक्षौद्रं रक्तपित्तघ्नं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४४ ॥

ज्वरातीसारे नागरादि ।—

नागरं कुटजो मुस्तममृताऽतिविषा तथा ।
एभिः कृतं पिवेत् क्वाथं ज्वरातीसारनाशनम ॥४५॥

सुशीतलत्वात, यत,—"पित्तप्रायस्तृतीयक" इत्युक्तम, अतो व्यजनादिना हितं शीतगुणम ॥ ४१ ॥

देवदार्विति।—देवदार्वादिक्वाथोऽय चातुर्थकज्वरे प्रशस्तः। शिवा हरीतकी। वासा आटरूषक। महौषध शुण्ठी। धात्री आमलकी। शृतमिति—क्वथितम। शीत हिमस्पर्श, मधुप्रक्षेपजनितत्वात, तथा हि—"उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु। उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णे वा तन्निहन्ति यथा विषम्॥" (सु० सू० ४५ अ०) इति ॥४२॥

अथ ज्वरातीसारे योगद्वयमाह, गुडूचीति।—गुडूच्यादिकोऽय गण। अत्र वत्सक कुटजत्वक्, कुटजत्वगभावे शक्रयवा एव द्विगुणा ग्राह्या, लघुत्वात पाचनत्वाच्च। किरातो भूनिम्ब। शिशिर शीतस्पर्शम्। एष बृहद्गुडूच्यादिसञ्ज्ञकस्तन्त्रान्तरेऽवबोद्धव्य ॥ ४३।४४ ॥

नागरमिति।—नागरादिक्वाथो ज्वरातीसारनाशनो भवति। कुटजोऽत्र कुटज-

* कुटजशब्देन अविशेषोक्तौ सर्वत्र कुटजत्वगेव गृह्यते, न तु कुटजवीजम, अत्र तु, तन्त्रान्तरे वत्सक-कलिङ्गादिप्रयोगदर्शनात् कुटजवीजमेव ग्राह्यमिति पाठ कारणमुचितम्।

आमशूले धान्यपञ्चकम्।—

धान्यबालकबिल्वाब्द-नागरैः साधितं जलम्।
आमशूलहरं ग्राहि दीपनं पाचनं परम्॥ ४६॥

आमवाते धान्यनागरक्काथ।—

धान्यनागरजः क्काथः पाचनो दीपनस्तथा।
एरण्डमूलयुक्तश्च जयेदामानिलव्यथाम्॥ ४७॥

सामरक्तातिसारे वत्सकादि।—

वत्सकातिविषाबिल्व-मुस्तबालकजः शृतः।
अतीसारं जयेत् सामं चिरजं रक्तशूलजित्॥ ४८॥

फलम्, एवमविशेषोक्तौ सर्वत्रातीसारे। केचित "भूनिम्बातिविषाऽमृता" इति पठन्ति, तत्र भूनिम्ब किरात, उक्तञ्च तन्त्रान्तरे—"नागरातिविषामुस्ता-भूनिम्बामृतवत्सकै। सर्वज्वरहर क्काथ सर्वातीसारनाशन॥" इति॥ ४५॥

अथ आमशूले धान्येति।—इद धान्यपञ्चकसञ्ज्ञक क्कथितरूपम् आमशूलहर भवति। बिल्वमत्र बिल्वशलाट, सङ्ग्राहित्वात, एव सर्वत्र स्तम्भनयोगे। अब्दो मुस्तकम्। केचिदिति पठन्ति—"पित्ते धान्यचतुष्कन्तु शुण्ठीत्यागादृदन्ति हि"। एतदभिप्राय न सर्वमत, यत —"शुण्ठी मधरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपिणी" इति वचनम॥४६॥

अथ आमवाते धान्येति।—एतदपि पाचनम आमवातपीडा जयेत। एतदन्य-त्राप्यामवाति आमे वा विबन्धेऽपि पाचनसञ्ज मानान्यम्, तथा सुश्रुत—"धान्यनागर-वातारि-मूल क्कथितशीतलम्। आमशूलविबन्धघ्न स्मृत दीपनपाचनम्॥" इति॥४७॥

अथातीसारे योगचतुष्टयमाह, वत्सकेत्यादि।—वत्सकादिक्काथ अतिसार जयेत् इति। वत्सक * कुटजफलम्। साममतीसार चिरजं चिरकालानुबन्धि। शेषं सुगमम्॥ ४८॥

---

* अत्र श्रीशिवदास',—"वत्सकादौ वत्सक कुटज, तस्य त्वक् इति चन्द्र-कलाटीकाकारः वैद्यप्रसारकश्च। अन्ये तु—'बिल्वशक्रयवाम्भोद-बालकातिविषा-कृत'। कषायो हन्त्यतीसारं साम पित्तसमुद्भवम्॥' इति सुश्रुतसवादात फल-मेवेत्याह, किन्तु प्रायो व्यवहारस्त्वचा। फलेनापि ज्वरे रक्तप्राबल्ये च, यदुक्त—'कुटज, कफवातास्रकुत्वग्दोषोऽर्शोऽतिसारजित्। तद्बीज रक्तपित्तातीसारज्वर-हरं हिमम्'॥" इति।

सामरक्तातिसारे कुटजाष्टकम्।—

कुटजातिविषापाठा-धातकीलोध्रमुस्तकै:।
ह्रीबेरदाडिमयुतै: कृत: क्वाथ: समाक्षिक:॥ ४९॥
पेयो मोचरसेनैव कुटजाष्टकसंज्ञक:।
अतीसारान् जयेद्दाह-रक्तशूलामदुस्तरान्॥ ५०॥

अतिसारे ह्रीबेरादि।—

ह्रीबेरधातकीलोध्र-पाठालज्जालुवत्सकै:।
धान्यकातिविषामुस्ता-गुडूचीविल्वनागरै:॥ ५१॥
कृत: कषाय: शमयेदतीसारं चिरोत्थितम्।
अरोचकामशूलास्र-ज्वरघ्न: पाचन: स्मृत:॥ ५२॥

बालातीसारे धातक्यादि।—

धातकीविल्वरोध्राणि बालकं गजपिप्पली।
एभि: कृतं शृतं शीतं शिशुभ्य: क्षौद्रसंयुतम्॥
प्रदद्यादवलेहं वा सर्वातीसारशान्तये॥ ५३॥

कुटजेति।—कुटजाष्टकोऽयं क्वाथ अतीसारान् जयेत। अतीसारानिति बहुवचनत्वेन सर्वविधानित्यर्थ। कुटज इन्द्रयव। धातकी धातकीकुसुमानि, व्यवहारात। ह्रीबेरं बालकम्। दाडिम * दाडिमफलम्। मोचरस शाल्मलीनिर्य्यास, स चाव प्रक्षेपे। मध्वेपि प्रक्षेप। अष्टग्रहण यथालाभनिषेधार्थम्॥ ४९।५०॥

ह्रीबेरेति।—ह्रीबेरादिकोऽयं क्वथित कषायश्चिरोत्थितमतीसार जयेत। ह्रीबेर बालकम्। लज्जालु स्वनामख्यात। वत्सक कुटज। अव पाठा गुडूची चेति द्रव्यद्वयमधिक लिखितमन्यनिबन्धात्, न दोषो ज्वरनाशनार्थम्। शेष सुबोधम् ॥५१।५२॥

धातकीति।—धातक्यादिभि शृत क्वथितं, शीत स्पर्शात। अव धातक्या कुसुमानि। गजपिप्पली प्रसिद्धा। क्षौद्रसंयुतमिति—मधुप्रक्षिप्तम्। अवलेह वेति—एतेषां चूर्णं कृत्वा मधुना शाव्य बालकेभ्योऽवलेह वा दद्यात॥ ५३॥

---

* "दाडिमफलवल्कलम्" इति शिवदासव्याख्या।

ग्रहण्यां शालपर्ण्यादि।—

शालपर्णीबलाबिल्व धान्यशुण्ठीकृतः शृतः।
आध्मानशूलसहितां वातजां ग्रहणीं जयेत्॥ ५४॥

ग्रहण्यां गुडूच्यादि।—

गुडूच्यतिविषाशुण्ठी-मुस्तैः क्वाथः कृतो जयेत्।
आमानुषक्तां ग्रहणीं ग्राही पाचनदीपनः॥ ५५॥

अतीसारे यवादि।—

यवधान्यपटोलानां क्वाथः सक्षौद्रशर्करः।
योज्यः छर्द्यतिसारेषु बिल्वाम्रास्थिभवस्तथा॥ ५६॥

क्रिमिरोगे त्रिफलादि।—

त्रिफला देवदारुश्च मुस्ता मूषककर्णिका।
शिग्रुरेतैः कृतः क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः॥
विडङ्गचूर्णयुक्तश्च क्रिमिघ्नः क्रिमिरोगहा॥ ५७॥

इदानीं ग्रहणीशान्तये योगद्वयमाह, शालपर्णीत्यादि।—शृतः क्वथितः। शालपर्णी प्रसिद्धा। बला च प्रसिद्धा, "सामस" इति लोके। आध्मानं उदरापूरः। शूलोऽवामजनितपीडा, "कुरकुरी" इति लोके॥ ५४॥

गुडूच्येति।—चातुर्भद्रसञ्ज्ञकोऽयं क्वाथः। अत्र गुडूच्यादयो विख्याता एव॥५५॥

यवेति।—छर्द्यतिसारे योगद्वयमपि, तद्यथा—इन्द्रयवादीनां क्वाथः सक्षौद्रशर्करः एको योगः। बिल्वाम्रास्थिभवः क्वाथो द्वितीयः। अत्रापि सक्षौद्रशर्करः इति सम्बन्धनीयस्तथेति ग्रहणात्।* यवोऽत्र कुटजबीजम्। क्षौद्रशर्कराप्रक्षेपः साधुः। छर्दिरत्रातीसारस्योपद्रवः। † बिल्वमत्र बिल्वमूलम्, यतः,—"बिल्वमूलं मरुत्श्लेष्म-च्छर्दिघ्नं न च पित्तकृत्" इति, तदभावे फलमिति सर्वत्र। आम्रास्थि आम्रफलमज्जा॥ ५६॥

अथ क्रिमिरोगे त्रिफलेति।—त्रिफला हरीतक्यादि। मूषककर्णिका इति—जातिभेदाः (?)। शिग्रुः शोभाञ्जनकः। पिप्पलीविडङ्गचूर्णप्रक्षेपे। क्रिमिघ्नो बाह्याभ्यन्तरक्रिमिनाशनः। क्रिमिरोगः क्रिमिजनितहृद्रोगकुष्ठादि॥ ५७॥

* यवोऽत्र इन्द्रयववाची इति तु शिवदासेन न व्याख्यातम्।

† बिल्वशब्देन बिल्वमूलमित्यपि शिवदासेन नोक्तं, किञ्च बिल्वमूलस्य छर्दिहरत्वेऽपि अस्तम्भकत्वात् अतिसारहरयोगे तत्प्रयोगो न मनोरमः।

क्रिमिरोगे फलत्रिकादिः ।—

फलत्रिकामृतातिक्ता-निम्बकैरातवासकैः ।
जयेन्मधुयुतः क्वाथः कामलां पाण्डुतां तथा ॥ ५८ ॥

पाण्डुशोथे पुनर्नवादिः ।—

पुनर्नवाऽभयानिम्ब-* दार्वीतिक्तापटोलकैः ।
गुडूचीनागरयुतैः क्वाथो गोमूत्रसंयुतः ॥
पाण्डुकासोदरश्वास-शूलसर्वाङ्गशोथहा ॥ ५९ ॥

रक्तपित्ते वासादिः ।—

वासाद्राक्षाऽभयाक्वाथः पीतः सक्षौद्रशर्करः ।
निहन्ति रक्तपित्तार्त्ति-श्वासकासान् सुदारुणान् ॥ ६० ॥

रक्तपित्तादौ वासाक्वाथः ।—

रक्तपित्तं क्षयं कासं श्लेष्मपित्तज्वरं तथा ।
केवलो वासकक्वाथः पीतः क्षौद्रेण नाशयेत् ॥ ६१ ॥

अथ कामलाया फलेति ।—तिक्ता कटुरोहिणी । कैराती भूनिम्बः । पाण्डुतामिति—पाण्डुरोगम ॥ ५८ ॥

सर्वाङ्गशोथे पुनर्नवेति ।—पुनर्नवा वर्षाभू, "साठ" इति लोके । दार्वी दारुहरिद्रा । तिक्ताशब्देन कटुकी ग्राह्या, न तु तिक्त पटोल, समासान्तत्वात् तिक्ताया ह्रस्वत्वम् । गोमूत्रेणैव शृत क्वाथ इति मन्यन्ते केचित्, तन्न युक्तम्, मूत्रन्तु प्रक्षेपे साधु व्यवहारात ॥ ५९ ॥

अथ रक्तपित्ते वासेति ।—वासा आटरूषक । अभया हरीतकी । रक्तपित्तार्त्ति रक्तपित्तव्यथा । श्वासं कासञ्च सुदारुण दु साध्यम् ॥ ६० ॥

रक्तपित्तमिति ।—अपरञ्च—वासकक्वाथ केवल इति—वासकोऽत्र पञ्चाङ्गो ग्राह्य । क्षौद्रमत्र प्रक्षेपे । नाशयेदिति रक्तपित्तादिकान् ॥ ६१ ॥

---

* चक्रसङ्ग्रहे दारु इति पाठ, न तु दार्वी । दारु देवदारु इति च शिवदासव्याख्या । चक्रादौ तिक्ता इति पाठ, न तु तिक्त, किञ्च "समासान्तत्वात् तिक्ताया ह्रस्वत्वम्" इति टीकाकारोक्तिरपि न समीचीना, समासान्तत्वाभावात् । गूढार्थदीपिकाकारेण तिक्ता इत्येव पाठ, धीकृत । चक्रोक्तेऽस्मिन् योगे गोमूत्रप्रक्षेपो नास्ति ।

काले वासादि ।—

वासाक्षुद्राऽमृताक्वाथः क्षौद्रेण ज्वरकासहा।
कासघ्नः पिप्पलीचूर्ण-युक्तः क्षुद्रामृतस्तथा ॥ ६२ ॥

कासे क्षुद्रादि ।—

क्षुद्राकुलत्थवासाभिर्नागरेण च साधितः।
क्वाथः पौष्करचूर्णाढ्यः श्वासकासौ निवारयेत् ॥ ६३ ॥

हिक्काया रेणुकादि ।—

रेणुकापिप्पलीक्वाथो हिङ्गुकल्केन संयुतः।
पानादेव हि पञ्चापि हिक्का नाशयति क्षणात् ॥ ६४ ॥

छर्द्या योगत्रयम् ।—

विल्वत्वचो गुडूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः।
जयेत्त्रिदोषजां छर्दिं पर्पटः पित्तजां तथा ॥ ६५ ॥

काले योगद्वयमाह वासाक्षुद्रेति ।—क्षुद्रा लघुकण्टकारिका। अमृता गुडूची। क्षौद्रेणेति—क्षौद्रप्रक्षेप। ज्वरकासहेति—ज्वरोपद्रवयुक्तकासहा। कासघ्न इति—द्वितीयस्तु क्वाथ केवल पञ्चाङ्गकण्टकारिकाया कृत पिप्पलीचूर्णप्रक्षिप्तश्च। तथेति ग्रहणादत्रापि * मधुप्रक्षेपमाह ॥ ६२ ॥

श्वासकासेऽपरमप्याह, क्षुद्रेति ।—कुलत्थोऽन्नविशेष प्रसिद्ध एव। नागरं शुण्ठी। पौष्करचूर्णाढ्य इति—पुष्करमूलचूर्णप्रक्षेप, पुष्करमूलाभावे कुष्ठं ग्राह्यमिति व्यवहार ॥ ६३ ॥

अथ हिक्काया रेणुकेति ।—रेणुका कौन्तीति पर्य्यायनाम्ना प्रसिद्धा। निर्गुण्डी-बीजानि रेणुकाशब्दवाच्यानि इत्येके। व्यवहारादत्र हिङ्गु भर्जित, "भर्जितं देयं हिङ्गु नोत्क्लेदकृद्भवेत" इति वचनम्। कल्कस्थाने चूर्णमिति पठन्ति केचित्। पञ्चेति—अन्नजादयो विख्याता। क्षणादिति ग्रहणेनास्य दृष्टफलत्व दर्शितम् ॥ ६४ ॥

अथ छर्द्या विल्वत्वच इति ।—एतत् योगत्रय क्षौद्रयुक्त छर्दिं जयेदिति। किं तत् त्रयम्? विल्वत्वच क्वाथ एको योग, गुडूच्या क्वाथो द्वितीय, पर्पटोऽन्यस्तृतीय इति। विल्वत्वच' विल्वमूलवल्कलस्य, छर्दिहरत्वात्, तथा हि—"विल्वमूलं मरुच्छ्लेष्म-च्छर्दिघ्नं न च पित्तकृत्" इति। ननु गुडूची सुश्रुते शाकवर्गे कफपित्तहरत्वेनोक्ता, तत्

---

* ... योगेऽस्मिन् मधुप्रक्षेपो नास्ति।

गृध्रस्यां दशमूलक्वाथ निर्गुण्डीक्वाथश्च।—

हिङ्गुपुष्करचूर्णाढ्यो दशमूलशृतो जयेत्।
गृध्रसीं केवलं क्वाथं शेफालीपत्रजस्तथा॥ ६६॥

आमवाते रास्नापञ्चकम्।—

रास्नाऽमृतामहादारु-नागरैरण्डजैः शृतम्।
सप्तधातुगते वाते सामे सर्वाङ्गजे पिबेत्॥ ६७॥

आमवाते रास्नासप्तकम्।—

रास्नागोक्षुरकैरण्ड-देवदारु पुनर्नवा।
गुडूच्यारग्वधश्चैव क्वाथमेषां विपाचयेत्॥ ६८॥
शुण्ठीचूर्णेन संयुक्तं पिबेज्जङ्घाकटीग्रहे।
पार्श्वपृष्ठोरुपीडायामामवाते सुदुस्तरे॥ ६९॥

कथं तस्याः क्वाथो वातजायां अमृतत्वेन प्रदर्शितः? उच्यते—अत्र मधुसंयोगोऽर्थेन तद्द्रव्यशक्तिविशेषात्, किंवा शाकवर्गे तत्पत्रमुक्तं, तच्च तु वातमपि शमयति इति न दोषः। अत्र तु गुडूच्याः क्वाथः सुशीतलो ज्ञेयः, उक्तञ्च—"छिन्नरुहायाः क्वाथं सुशीतलञ्च पिबेन्मधुना। छर्दिं स वातपित्तश्लेष्मसमुत्थां निवारयति॥" इति। तथोक्तग्रहणात् पर्पटक्वाथेऽपि मधुप्रक्षेपः॥ ६५॥

अथ गृध्रस्यां योगद्वयमाह, हिङ्गुपौष्करेति।—दशमूलं विख्यातम्, तद्यथा—"शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका। तथा गोक्षुरकश्चैव पञ्चमूलं लघु स्मृतम्॥ बिल्वाऽग्निमन्थ श्योनाक काश्मरी पाटला तथा। इदं महत् पञ्चमूलं दशमूलमुभे स्मृतम्॥" इति। शेफाली निर्गुण्डी, तस्याः पत्राणि। तथेति ग्रहणादत्रापि हिङ्गुपुष्करमूलचूर्णप्रक्षेपो विज्ञेयः॥ ६६॥

अथ वातविकारेषु योगानाह, रास्नेति।—इदं रास्नापञ्चकसंज्ञकं शृतं क्वाथं पिबेत् आतुर इति शेषः। रास्ना सुरभिः। महादारु देवदारु। एरण्डजम् एरण्डमूलम्। सप्तधातवः रसाद्याः शुक्रान्ताः। आमवातोक्तत्वाच्च विरेकार्थं रुबुतैलं प्रक्षिपन्ति केचिच्चिकित्सकाः, तदुक्तम्—"आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः। एक एवाग्रणीर्हन्ता एरण्डस्नेहकेशरी॥" इति॥ ६७॥

रास्नेति।—रास्नासप्तकसंज्ञकोऽयं क्वाथः। रास्ना सुरभीति लोके। एरण्ड एरण्डजटा। आरग्वधः शतमालकः। शुण्ठीचूर्णमत्र प्रक्षेपः। जङ्घाग्रहे कटीग्रहे वा, पार्श्व

वातव्याधौ महारास्नादि।—

रास्ना द्विगुणभागा स्यादेकभागास्ततः परे।
धन्वयासबलैरण्ड-देवदारुशटीवचा॥ ७० ॥
वासको नागरं पथ्या चव्यं मुस्ता पुनर्नवा।
गुडूची वृद्धदारश्च शतपुष्पा च गोक्षुरः॥ ७१ ॥
अश्वगन्धा प्रतिविषा कृतमालः शतावरी।
कृष्णा सहचरश्चैव धान्यकं बृहतीद्वयम्॥ ७२ ॥
एभिः कृतं पिबेत् क्वाथं शुण्ठीचूर्णेन संयुतम्।
कृष्णाचूर्णेन वा योग-राजगुग्गुलुनाऽथवा॥ ७३ ॥
अजमोदादिना वाऽपि तैलेनैरण्डजेन वा।
सर्वाङ्गकम्पे कुब्जत्वे पक्षाघातेऽवबाहुके॥ ७४ ॥
गृध्रस्यामामवाते च श्लीपदे चापतानके।
अन्त्रवृद्धौ तथाऽऽध्माने जङ्घाजानुगतेऽर्दिते॥ ७५ ॥
शुक्रामये मेढ्ररोगे वन्ध्यायोन्यामयेषु च।
महारास्नादिराख्यातो ब्रह्मणा गर्भकारणम्॥ ७६ ॥

स्तनादिगतशूले एरण्डसप्तकम्।—

एरण्डो बीजपूरश्च गोक्षुरो बृहतीद्वयम्।
अश्मभेदस्तथा बिल्व एतन्मूलैः कृतः शृतः॥ ७७ ॥

पीडा पृष्ठपीडा ऊरुपीडेत्यर्थः। सुदुस्तरे इति कष्टसाध्ये। अत्रापि केचिदेरण्डतैल-प्रक्षेपमाहुः॥ ६८।६९ ॥

रास्ना द्विगुणभागेति।—द्विगुणभागा रास्नाऽत्र पठन्ति, एतदपि मनोहरं न दोषः। अपरे धन्वयासादयः एकभागाः प्रत्येकम्। धन्वयासः दुरालभा। शटी कर्चूरभेदः। वृद्धदारः निःसृताभेदः। कृतमालः राजवृक्षफलम्। कृष्णा पिप्पली। सहचरः कुरण्टकः। बृहतीद्वयमिति—लघुकण्टकारिका बृहत्कण्टकारिका चेति। प्रक्षेपश्चात्र यथादोषं यथाव्याधि च योजनीयः। योगराजगुग्गुल्वादयोऽग्रे वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः। अथवेति ग्रहणात् प्रक्षेपार्थं चालम्बुषादिचूर्णम् आभाद्यं वा ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम्। शेषं सुगमम्॥ ७०—७६ ॥

एरण्डसप्तकं सम्प्रत्याह, एरण्ड इति।—एरण्डादीनां मूलैर्जलादिभिः कृतः क्वाथः

एरण्डतैलहिङ्ग्वाढ्यः सयवक्षारसैन्धवः ।
स्तनस्कन्धकटीमेढ्र-हृदयोत्था व्यथा जयेत् ॥ ७८ ॥

वातशूले नागरादि इन्द्रयवक्वाथश्च ।—

नागरैरण्डजः क्वाथः क्वाथ इन्द्रयवस्य च ।
हिङ्गुसौवर्चलोपेतौ वातशूलनिवारणः ॥ ७९ ॥

पित्तशूले त्रिफलादि ।—

त्रिफलाऽऽरग्वधक्वाथः शर्कराक्षौद्रसंयुतः ।
रक्तपित्तहरो दाह-पित्तशूलनिवारणः ॥ ८० ॥

कफशूले एरण्डमूलक्वाथः ।—

एरण्डमूलं द्विपलं जलेऽष्टगुणिते पचेत् ।
तत्क्वाथो यावशूकाढ्यः पार्श्वहृत्कफशूलहा ॥ ८१ ॥

उक्तप्रक्षेपयुक्तः स्तनस्कन्धादिगतपीडां जयेदिति। अत्राश्मभेदः पाषाणभेदः। हिङ्गु अत्र भर्जितम्। समुदायप्रक्षेपे द्रव्याणां मानमिदं वदन्त्येके, तद्यथा—"क्षारसैन्धवचूर्णानां माषैकैकं प्रयोजयेत्। माषार्द्धं हिङ्गुचूर्णञ्च तैलं माषचतुष्टयम् ॥" इत्यादि ॥७७।७८॥

अथ शूले वातादिनिमित्तजे योगत्रयमाह नागरेत्यादि।—एतत् योगद्वयं वातशूले प्रशस्तम्। नागरं शुण्ठी। एरण्डम् एरण्डमूलम्। इन्द्रयवं कुटजबीजम्। केचित् द्रव्यत्रयेणापि योगमेकं वदन्ति, तथा हि—"हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा। * विश्वैरण्डयवक्वाथः पीतः शूलनिवारणः ॥" इति ॥ ७९ ॥

१ त्रिफलेति।—अयं क्वाथः पित्तशूले विहितः। त्रिफला प्रसिद्धा। आरग्वधः कृतमालकः। केचिदत्र रक्तपित्तोपशमनार्थं त्रिफलाशब्देन द्राक्षादिकं क्षिपन्ति, तथा सुश्रुते—"द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरफलानीति फलत्रिकम्। इयं प्रोक्ता द्वितीया च त्रिफला चरकादिभिः। फलत्रिकाणां योगोऽयं चरकाद्युक्तपैत्तिके ॥" इति ॥ ८० ॥

एरण्डेति।—अयं क्वाथः कफशूले प्रशस्तः। द्विपलमिति कफस्य दुर्जयत्वात्। जलेऽष्टगुणिते इति—द्रव्यभागापेक्षिते। यावशूकाढ्य इति—यवक्षारचूर्णप्रक्षेपः। पार्श्वशूलं, हृच्छूलं कफशूलञ्चेति, कफशूलं कफजनितशूलम् ॥ ८१ ॥

* "विश्वैरण्डयवक्वाथः" इत्यत्रोक्तयवशब्दस्य इन्द्रयवेति व्याख्या शिवदासादिभिः कैरपि न कृता, अतः नागरैरण्डजः इत्याद्युक्तयोगेन सह अस्य ऐक्यबोधिका व्याख्या [illegible]।

हृद्रोगादौ दशमूलक्वाथ ।—

दशमूलकृत' क्वाथ यवक्षारसैन्धवः ।
हृद्रोगगुल्मशूलानि कासं श्वासञ्च नाशयेत् ॥ ८२ ॥

मू॰कृच्छ्रे हरीतक्यादि ।

हरीतकीदुरालभा कृतमालकगोक्षुरैः ।
पाषाणभेदसहितैः क्वाथो माक्षिकसंयुतः ॥
विबन्धे मूत्रकृच्छ्रे च सदाहे सरुजे हित' ॥ ८३ ॥

अश्मर्या वीरतरादि ।—

* वीरतरो वृक्षवन्दा काशः सहचरत्रयम् ।
कुशद्वयं नलो गुन्द्रा बकपुष्पोऽग्निमन्थक' ॥ ८४ ॥
मूर्वा पाषाणभेदश्च श्योनाको गोक्षुरस्तथा ।
अपामार्गश्च कमलं ब्राह्मी चेति गणो वरः ॥८५॥
वीरतरादिरित्युक्त' शर्कराऽश्मरिकृच्छ्रहा ।
मूत्राघात वायुरोगान्नाशयेन्निखिलानपि ॥८६॥

दशमूलेति।—दशमूल प्रसिद्धम् । यवक्षारसैन्धवचूर्णप्रक्षितोऽय क्वाथो हृद्रोगादीन् हन्तीति ॥ ८२ ॥

हरीतकीति।—मूत्रकृच्छ्रे हरीतक्यादिसञ्ज्ञकोऽयम्। अत्र दुरालभा यवासक'। पाषाणभेद प्रतीत, "बलेतो" इति लोके। माक्षिकसयुत इति—मधुप्रक्षेप । विबन्धे अप्रवर्त्तने। केचित पाषाणभेदसहितैरित्यत्र "पाषाणभेदात्रुटिभि" इति पठन्ति, अत्र त्रुटिरेला। अयमपि साधु ॥ ८३ ॥

वीरतर इति।—अथाश्मरीरोगे वीरतरादिसञ्ज्ञकोऽय गण वर श्रेष्ठ उक्त कथित, मुनाभिरिति शेष। वीरतर उशीर इति लोके शरो वा। वृक्षवन्दा वृक्षादनी। काश प्रसिद्ध। सहचरत्रयमिति—कुरण्टकत्रय, तच्च पीतरक्तनील-कुसुमभेदेन बोद्धव्यम्, तथा चोक्त—"पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्त विभावयेत।

* "वीरतर" इत्यत्र 'वीरतरु "इति पाठेऽपि स एवार्थ केचित्तु वीरतरुर्वेल्लन्तर इति नाम्ना प्रसिद्ध जाङ्गलदेशे नर्मदातटे चर्मण्वतीनदीसमीपे च। तल्लक्षण यथा—"वेल्लन्तरो जगति वीरतरु प्रसिद्ध श्वेतासिताकणविलोहितपीतपुष्प। आज्जातितुल्यकुसुम शमिसूक्ष्मपत्र, स्यात कण्टकी विजलदेशज एष, वृक्ष ॥" इति।

अश्मर्य्याम् एलादि ।—

एलामधुकगोकण्ट-रेणुकैरण्डवासकाः ।
कृष्णाऽश्मभेदसहिताः क्वाथ एषां सुसाधितः ॥
शिलाजतुयुतः पेयः शर्कराऽश्मरिकृच्छ्रहा ॥८७॥

मूत्रकृच्छ्रे गोक्षुरमूलक्वाथः ।—

समूलगोक्षुरक्वाथः सितामाक्षिकसंयुतः ।
नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथा चोष्णसमीरणम् ॥८८॥

प्रमेहे वरादिवत्सकादिश्च ।—

वराद्यब्दैर्दारुणा क्वाथः क्षौद्रेण मेहहा ।
वत्सकस्त्रिफला दार्वी मुस्तको बीजकस्तथा ॥८९॥

पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः ॥ नीलश्चार्त्तगलः प्रोक्तो नामतः परिकीर्त्तितः ॥" इति । कुशद्वयमिति—दर्भद्वयं, हरितरक्तपत्रभेदेन । नलः नलखर । गुन्द्रा पटेरकभेदः । वकपुष्पो वसुकः, खामसभेदो वा । अग्निमन्थोऽरणि । मूर्वा चोरस्नायु । पाषाणभेदः "वजैती' इति प्रसिद्धः । कमलमत्र रक्तम् । ब्राह्मी स्वनामख्याता । शेषं सुबोधम् ॥ ८४—८६ ॥

अपरमप्याह, एलामधुकेति ।—एलादिकोऽयं योगः । अत्र मधुकं मधुयष्टी । गोकण्टको गोक्षुरकः । रेणुका प्रसिद्धा । अश्मभेदः पाषाणभेदः । सुसाधित इति—सम्यक् क्वथितः । शिलाजतु प्रक्षेपे साधु, तत्तु माषचतुष्टयं व्यवहारात् । कृच्छ्रहेति—मूत्रकृच्छ्ररोगघ्न इत्यर्थः ॥८७॥

समूलगोक्षुरेति ।—अयं पञ्चाङ्गगोक्षुरक्वाथोऽपि सितामधुप्रक्षेपः द्वितीयः मूत्रकृच्छ्रनाशनो ज्ञेयः । उष्णसमीरणमिति—मूत्राघातभेदः ॥ ८८ ॥

वरेति ।—एतद्योगद्वयं प्रमेहेषु सम्मतम् । किं तद्द्वयम् ? एको वरादिः, अपरो वत्सकादिरिति । वरा अत्र त्रिफला । दार्वी दारुहरिद्रा । अब्दो मुस्तकम् । दारु

"सहचरत्रयम्" इत्यत्र "सहचरौ" इति चक्रधृतपाठः, "सहचरौ झिण्टोऽयम्' इति शिवदासव्याख्या । सुश्रुतेऽपि सहचरद्वयमिति पाठः । किञ्च सर्वोद्धेषु मूर्वाऽपामार्गे कमल ब्राह्मी इत्येतेषु स्थानेषु सुश्रुते चक्रदत्ते च मोरटा नगिर-कुरुण्टकेन्दीवर-कपोतवक्रका इत्येते पाठभेदा दृश्यन्ते ।

* "गुडूची" इति शिवदासव्याख्या ।

प्रमेहे फलत्रिकादि ।—

फलत्रिकाब्ददार्वीणां विशालायाः शृतं पिबेत्।
निशाकल्कयुतं सर्वं प्रमेहविनिवृत्तये ॥ ९० ॥

प्रदरे दार्व्यादि ।—

दार्वी रसाञ्जनं मुस्तं भल्लातः श्रीफलं वृषः।
कैरातश्च पिबेदेषां क्वाथं शीतं समाक्षिकम् ॥
जयेत् सशूलं प्रदरं पीतश्वेतासितारुणम् ॥९१॥

व्रणरोगे न्यग्रोधादि ।—

न्यग्रोधप्लक्षकोशाम्र-वेतसा बदरी तुणिः।
मधुयष्टी पियालश्च रोध्रद्वयमुडुम्बरः ॥९२॥
पिप्पलश्च मधूकश्च तथा पारिशपिप्पलः।
शल्लकी तिन्दुकौ जम्बू-द्वयमाम्रतरुः शिवा ॥९३॥

देवदारु। एतेषां क्वाथो मधुप्रक्षेपः। द्वितीयः,—वत्सकः कुटजः। बीजकोऽशनो वृक्षविशेषः। तथेति ग्रहणादयमपि मधुप्रक्षेपो व्यवह्रियते ॥ ८९ ॥

अपरश्च फलत्रिकादिप्रयोगः, फलत्रिकेति।—अब्दो मुस्ता। दार्वी दारुहरिद्रा। विशाला इन्द्रवारुणी। निशा हरिद्रा, तस्याः कल्कः प्रक्षेपे। अत्र मध्वपि प्रक्षिपन्त्येके व्याधिविहितत्वात् ॥ ९० ॥

अथ प्रदरे दार्वीति।—दार्व्यादिकोऽयं गणः। अस्य क्वाथं शीतं स्यशीतं, अत एव समाक्षिकं मधुप्रक्षेपम्। दार्वी दारुनिशा। रसाञ्जनं प्रतीतं, तच्च दार्वीक्वाथसमुद्भवमिति वदन्ति। भल्लातो भल्लातकफलं, तदसहत्वे रक्तचन्दनमिति। श्रीफलं बिल्वम्। वृषः आटरूषकः। कैरातो भूनिम्बः। सशूलमिति—सशूलमुपद्रवं प्रदरस्यैव। असितं कृष्णम् ॥९१॥

अथ व्रणरोगे न्यग्रोधेति।—न्यग्रोधादिकषायोऽयं व्रणरोगेषु प्रशस्तः ग्राही च भवति। न्यग्रोधो वटवृक्षः। प्लक्षः पाकरीति लोके। कोशाम्रः क्षुद्राम्रः, तत्फलमम्लं ग्राही भवति। वेतसो वञ्जुलः, जलवेतस इति प्रतीतः। तुणिः "तौंटि" पादपो वस्त्ररञ्जनायकः पीतवर्णः। पियालश्चिरौञ्जी। रोध्रद्वयमिति—लोध्रं सावरलोध्रञ्चेति। मधूको वृक्षविशेषः। पारिशपिप्पलः पिप्पलभेदः प्रसिद्धः। शल्लकी

कदम्बककुभौ चैव भल्लातकफलानि च ।
न्यग्रोधादिगणक्वाथ यथालाभञ्च कारयेत् ॥९४॥
अय क्वाथो महाग्राही व्रण्यो भग्नञ्च साधयेत् ।
योनिदोषहरो दाह-मेदोमेहविषापहः ॥९५॥

स्थौल्ये विल्वादिपञ्चमूलम् ।—

विल्वोऽग्निमन्थ' श्योनाक' काश्मरी पाटला तथा ।
क्वाथ एषा जयेन्मेदो-दोष चौद्रेण संयुतः ॥९६॥

स्थौल्ये त्रिफलाक्वाथ उष्णाम्बुयोगश्च ।—

चौद्रेण त्रिफलाक्वाथ' पीतो मेदोहर स्मृतः ।
शीतीभूत तथोष्णाम्बु मेदोहृत् चौद्रसंयुतम् ॥९७॥

उदरे चव्यादि ।—

चव्यचित्रकविश्वाना साधितो देवदारुणा ।
क्वाथस्त्रिवृच्चूर्णयुतो गोमूत्रेणोदरान् जयेत् ॥९८॥

करिप्रिया । जम्बूद्वयमिति—चुद्रजम्बूराजजम्बूभेदेन । शिवा हरीतकी । कदम्बो वृक्षविशेष, न तु भूमिकदम्ब । ककुभ अर्जुन, सुगन्धमूलो विटपविशेष, अथवा "कोह" शब्दवाच्यवृक्षविशेष । यथालाभमिति—व्यस्त वा ग्राह्य क्वाथ्यम ॥९२—९५॥

विल्व इति ।—एष महापञ्चमूलाख्य कषायो मेदोघ्नो प्रशस्त । तत्राग्निमन्थोऽरणि । श्योनाक, वृक्षविशेष । काश्मरी गाम्भारी । एषामिति—महापञ्चमूलाना, महातरुसम्भवत्वात् महच्छब्दोपलक्षितमिदम् । चौद्रेण सयुत इति—मधुप्रक्षेप ॥ ९६ ॥

चौद्रेणेति ।—अपरोऽपि त्रिफलाक्वाथो मधुप्रक्षेप दोषहरो भवति, त्रिफलाऽत्र हरीतक्यादिकम । शीतीभूत तथेति योगान्तरमाह—उष्णाम्बु शीतलीभूत कृत्वा तत्र मधुप्रक्षेप मेदोहृद्भवति । उष्णाम्बु अष्टमांशावशेषितजल, तत्र द्विपलामित, मधु चतुर्थांशमिति व्यवहारात, न तु साम्यम् , यत —"मधुसर्पिषी मध्वम्बुनी मानतस्तुल्ये नाश्नीयात" (सु० सू० २० अ०) इति । अय प्रातरेव याज्य ॥ ९७ ॥

अथोदरे चव्येति ।—चव्य स्वनामख्यातम् । विश्वा शुण्ठी । त्रिवृत् त्रिभण्डा, "निसोथ" इति ख्याते, अस्याश्चूर्ण प्रक्षेप्य साधु । गोमूत्रस्याप्यत्र प्रक्षेप । उदरानिति—सर्वोदरान् ॥ ९८ ॥

शोथोदरे पुनर्नवादि।—

पुनर्नवाऽमृतादारु-पथ्यानागरसाधितः।
गोमूत्रगुग्गुलुयुतः क्वाथः शोथोदरापहः ॥९९॥

यकृदादौ पथ्यादि।—

पथ्यारोहितकक्वाथं यवक्षारकणायुतम्।
पिबेत् प्रातर्यकृत्प्लीह-गुल्मोदरनिवृत्तये ॥ १००॥

शोथे पुनर्नवादि।—

पुनर्नवा दारुनिशा निशा शुण्ठी हरीतकी।
गुडूची चित्रकी भार्गी देवदारु च तैः शृतः ॥
पाणिपादोदरमुख-प्राप्तं शोथं निवारयेत् ॥१०१॥

वृद्धिरोगे त्रिफलाक्वाथ।—

फलत्रिकोद्भवं क्वाथं गोमूत्रेणैव पाययेत्।
वातश्लेष्मकृतं हन्ति शोथं वृषणसम्भवम् ॥१०२॥

अन्त्रवृद्धौ रास्नादि।—

रास्नाऽमृताबलायष्टी-गोकण्टैरण्डजः शृतः।
एरण्डतैलसंयुक्तो वृद्धिमन्त्रभवां जयेत् ॥ १०३ ॥

पुनर्नवेति।—पुनर्नवा वर्षाभू। अमृता गुडूची। दारु देवदारु। पथ्या हरीतकी। नागरं शुण्ठी। प्रत्यहोपयोगित्वात् प्रक्षेपार्थं गुग्गुलुमाषचतुष्टयं गोमूत्रमक्षप्रमाणं, विरेके तु प्राचुर्यमुभयोः ॥ ९९ ॥

अथ प्लीहोदरे पथ्येति।—पथ्या हरीतकी। रोहितकः विटपिविशेषः, "रुहेरी" इति लोके। यवक्षारं पिप्पलीचूर्णं यथादोषापेक्षया व्यवहरन्ति ॥ १०० ॥

अथ शोथे पुनर्नवेति।—पुनर्नवादिशृतं क्वथितं। अत्र दारुनिशा दारुहरिद्रा। शेषं सुगमम् ॥१०१ ॥

अथ वृषणशोथे फलत्रिकेति।—गोमूत्रेणैव क्वथितं त्रिफलोद्भवं कषायमिति। अथ वातकफकृते वृषणशोफे। तन्त्रान्तरे वातोद्भवे वृषणशोथे कथितं, तत्र त्रिफलाक्वाथो गोमूत्रप्रक्षेपेन प्रातरेव योज्यः ॥ १०२ ॥

अथान्त्रवृद्धौ रास्नेति।—रास्नादिकोऽयं शृतः क्वथितः। रास्ना सुरभी। बला "खिरहटी" इति लोके। यष्टी मधुयष्टी। गोकण्टको गोक्षुरकः। केचित्

गण्डमालायां काञ्चनार-वरुणक्वाथौ ।—

काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन नाशयेत् ।
गण्डमालां तथा क्वाथः क्षौद्रेण वरुणत्वचः ॥१०४॥

श्लीपदे शाखोटवल्कलक्वाथः ।—

शाखोटवल्कलक्वाथं गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।
श्लीपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये ॥१०५॥

अन्तर्विद्रधौ पुनर्नवादि शिग्रुक्वाथश्च ।—

पुनर्नवावरुणयोः क्वाथोऽन्तर्विद्रधीन् जयेत् ।
तथा शिग्रुभवः क्वाथो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥१०६॥

अन्तर्विद्रधौ वरुणादिः ।—

वरुणादिगणक्वाथमपक्वे मध्यविद्रधौ ।
ऊषकादिरजोयुक्तं पिबेच्छमनहेतवे ॥१०७॥

स यथा—

वरुणादिगणः ।—

वरुणो बकपुष्पश्च विल्वापामार्गचित्रकाः ।

"गोकण्टैरकृतं शृतं" इत्यत्र "पटोलं रेवनं कटु" इति पठन्ति तच्च बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ॥ १०३ ॥

अथ गण्डमालायां काञ्चनारत्वच इति ।—एतद्‌योगद्वयं गण्डमालायां प्रशस्तम् । काञ्चनारो वृक्षविशेषः स्वनामप्रतीतः, तस्य त्वक्क्वाथः । शुण्ठीचूर्णमत्र प्रक्षेपः । वरुणोऽपि वृक्षभेदो विख्यातः । मधु प्रक्षेपे । तथेति—गण्डमालाहरो योगोऽयम् ॥ १०४ ॥

अथ श्लीपदरोगे शाखोटेति ।—शाखोटः प्रसिद्धः, "सिहोरो" इति लोके । गोमूत्रं प्रक्षेपे । एतच्च कफश्लीपदे प्रायशो योज्यम् ॥१०५॥

अथ विद्रधौ पुनर्नवेति ।—पुनर्नवा अत्र श्वेतवर्णाभूः, तस्या मूलम् । वरुणस्य त्वक् । अयं योगोऽन्तर्विद्रधौ अपक्वे योज्यः । अपरयोगमाह, तथेत्यादि ।—शिग्रुः शोभाञ्जनः । हिङ्गुसैन्धवसंयुत इति—व्यवहारात् प्रक्षेपे हिङ्गु रक्तिकाचतुष्टयं, सैन्धवं माषकं प्रत्यहोपयोगित्वात् ॥ १०६ ॥

वरुणादिगणेति ।—वरुणादिगणः अत्रैवाग्रे वक्ष्यमाणोऽस्ति । ऊषकः क्षार-मृत्तिका, वाराणसीसमीपे वङ्गादेशे बाहुल्येन भवति, अन्ये तद्भवद्रव्यमाहुरिति

अग्निमन्थद्वयं शिग्रु-द्वयञ्च वृहतीद्वयम् ॥ १०८ ॥
सैरेयकत्रयं मूर्वा मेषशृङ्गी किरातक‌।
अजशृङ्गी च विम्बी च करञ्जश्च शतावरी ॥ १०९ ॥ *
वरुणादिगणक्वाथ: कफमेदोहर: स्मृत‌।
हन्ति गुल्मं शिर:शूलं तथाऽभ्यन्तरविद्रधीन् ॥११०॥

भगन्दरे खदिरादि।—

खदिरत्रिफलाक्वाथो महिषीघृतसयुत:।
विडङ्गचूर्णयुक्तश्च भगन्दरविनाशन. ॥ १११ ॥

डल्लन। स यथेति ग्रहणात् वरुणादिकयोगमाह, वरुण इत्यादि।—एवं वरुणादिक्वाथो विद्रधौ प्रशस्त। स च ऊषकादिगणरजसा प्रक्षिप्त पूर्वं कथित एव। वरुण प्रसिद्ध। वकपुष्प "काकई" इति लोके। अपामार्गं शिखरी प्रतीत। अग्निमन्थद्वयमिति—तर्कारी, तस्य भेदोऽरणि। शिग्रुद्वयमिति—शिग्रु मधुशिग्रु च हरितरक्तभेदेन। वृहतीद्वयमिति—कण्टकारीद्वय, तेन लघुकण्टकारिका वृहती च। सैरेयकत्रयमिति—सहचरत्रय, तच्च पीतरक्तनील-पुष्पभेदेन भिन्न विख्यातमेव। मूर्वा चोरस्नायु। मेषशृङ्गी वल्लीसञ्ज्ञा प्रसिद्धा, मेढाशृङ्गीति लोके। किरातक भूनिम्ब। अजशृङ्गी ककटाख्या। विम्बीति—"विरौति" इति लोके, सा च पीलुपर्णी कथिता। करञ्जो वृहत्करञ्जो वृक्षविशेष। ऊषकादिगणो यथा—"ऊषकसैन्धवशिलाजतुकाशीसद्वयगुग्गुलुहिङ्गूनि तुत्थकञ्च" (सु० सू० ३८ अ०) इति गणोऽय ग्रन्थान्तरात् बोद्धव्य, एतत् व्यस्त वा प्रक्षेपे प्रशस्तम्। अयं क्वाथो मेद कफजे विद्रधौ विहित, वरुणादिगणस्य कफमेदो-विनाशकत्वात ॥ १०७—११० ॥

अथ भगन्दरे खदिरेति।—खदिरादिक्वाथो महिषीघृतप्रक्षिप्त विडङ्गचूर्णाव-कीर्णश्च भगन्दरे विहित। खदिर कण्टकीवृक्ष प्रतीत, तस्य सारो ग्राह्य। महिषीघृतमिति व्याधिविहितत्वात ॥ १११ ॥

---

* अपामार्ग-सैरेयकत्रय-मूर्वा किरातक करञ्ज इत्येतेषा स्थाने सुश्रुते चक्रदत्ते च आर्त्तगल सैरेयकद्वय-मोरटा वशिर-दर्भ-करञ्जद्वय इति पाठवैषम्य दृश्यते।

उपदंशे पटोलादि ।—

पटोलत्रिफलारिष्ट-किरातखदिरासनैः ।
क्काथः पीतो जयेत् सर्वानुपदंशान् सगुग्गुलुः ॥११२॥

वातरक्ते अमृतादि ।—

अमृतैरण्डवासाना क्काथ एरण्डतैलयुक् ।
पीतः सर्वाङ्गसञ्चारि वातरक्तं जयेद्ध्रुवम् ॥११३॥

वातरक्ते पटोलादि ।—

पटोलं त्रिफला तिक्ता गुडूची च शतावरी ।
एतत्क्काथो जयेत् पीतो वातास्रं दाहसंयुतम् ॥११४॥

श्वित्रे धाव्यादि ।—

क्काथोऽवल्गुजचूर्णाढ्यो धात्रीखदिरसारयोः ।
जयेत् सुशीलितो नित्यं श्वित्रं पथ्याशिना नृणाम् ॥११५॥

अथोपदंशे पटोलेति ।—अरिष्टो निम्बः । असनो वृक्षविशेषः पीतसारः । गुग्गुलुरत्र प्रक्षेपे माषचतुष्टयं व्यवहारात् । सर्वानिति—पञ्चप्रकारान् ॥ ११२ ॥

अथ वातरक्ते योगद्वयमाह, अमृतेत्यादि ।—एष अमृतादिक्काथः एरण्डतैल-प्रक्षिप्तः । अमृता गुडूची । वासा आटरूषकः । सर्वाङ्गसञ्चारीति—सर्वशरीरप्रसिद्धम् । ध्रुवमिति ग्रहणेन दृष्टफलोऽयं योगः । "अमृतारग्वधवृषैः क्काथः" इति केचित् पठन्ति, अयमपि साधुः अन्यतो दर्शनात्, तथा हि—"वासागुडूचीचतुरङ्गुला-नामेरण्डतैलेन पिबेत् कषायम् । क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥" इति ॥११३॥

पटोलमिति ।—अयं पटोलादिक्काथो वातरक्ते साधुः । तिक्ता कटुरोहिणी । अपरं सुगमम् । अयं योगः पित्तप्राये प्रायशः प्रचरति ॥ ११४ ॥

अथ श्वित्रे क्काथोऽवल्गुजेति ।—असौ क्काथो नित्यं प्रतिदिनम् । सुशीलितः सतता-भ्यस्तः । पथ्याशिना श्वित्रविहितपथ्याशिनाम् । अवल्गुजो वाकुचीति शब्दवाच्यद्रव्य-विशेषः, तस्य चूर्णं प्रक्षेपे । धात्री आमलकीफलानि ॥ ११५ ॥

वातरक्ते स्वल्पमञ्जिष्ठादि।—

मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारुनिशाऽमृता।
निम्बश्चैषां कृतः क्वाथो वातरक्तविनाशनः॥
पामाकपालिकाकुष्ठ-रक्तमण्डलजिन्मतः॥११६॥

कुष्ठादौ बृहन्मञ्जिष्ठादि।—

मञ्जिष्ठामुस्तकुटज-गुडूचीकुष्ठनागरैः।
भार्गीक्षुद्रावचानिम्ब-निशाद्वयफलत्रिकैः॥ ११७॥
पटोलकटुकीमूर्वा-विडङ्गाशनचित्रकैः।
शतावरीत्रायमाणा-कृष्णेन्द्रयववासकैः॥११८॥
भृङ्गराजमहादारु-पाठाखदिरचन्दनैः।
त्रिवृद्वरुणकैरात-बाकुचीकृतमालकैः॥ ११९॥
शाखोटकमहानिम्ब करञ्जातिविषाजलैः।
इन्द्रवारुणिकाऽनन्ता सारिवापर्पटैः समैः॥१२०॥
एभिः कृतं पिबेत् क्वाथं कणागुग्गुलुसंयुतम्।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तार्दिते तथा॥ १२१॥

अथ कुष्ठादौ क्वाथद्वयमाह, मञ्जिष्ठेति।—अयं लघुमञ्जिष्ठादिको योगः। तत्र दारुनिशा दारुहरिद्रा। अमृता गुडूची। एके दारु निशेति द्रव्यद्वयं व्याख्यानयन्ति, तेन दारु देवदारु, निशा हरिद्रा, एतदपि व्यवहरन्ति। पामादयोऽपि कुष्ठस्यैव भेदाः॥११६॥

अपरमप्याह मञ्जिष्ठेति।—बृहन्मञ्जिष्ठादिसञ्ज्ञकोऽयं क्वाथः प्रसिद्धः। अत्र कुटजो वृक्षविशेषः, तस्य त्वक्। निशाद्वयं हरिद्राद्वयम्। मूर्वा चोरस्नायुः। अशनो वृक्षविशेषः। त्रायमाणा स्वनामप्रसिद्धा। कृष्णा पिप्पली। वासकः आटरूषकः। भृङ्गराजः केशरञ्जनः, 'बसना" इति प्रसिद्धः। महादारु देवदारु। चन्दनं रक्तचन्दनम्। त्रिवृत् निसूता। कैराती भूनिम्बः। शाखोटको वृक्षविशेषः प्रसिद्धः। महानिम्बो निम्बाकः, "बकाः" इति लोके प्रतीतः। करञ्जो बृहत्करञ्जः। जलं बालकम्। अनन्ता यवासकः। सारिवा आस्फोता, सा द्विविधा श्वेतकृष्णभेदेन, शुक्ला लम्बुपत्रवा व्रततिः, कृष्णा कलहंसवत्पत्रा सुगन्धा। शेषं सुबोधम्।

उपदंशे श्लीपदे च प्रसुप्तौ पक्षघातके ।
मेदोदोषे नेत्ररोगे मञ्जिष्ठादि. प्रशस्यते ॥१२२॥

शिरोरोगादौ पथ्यादि ।—

पथ्याऽक्षधात्रीभूनिम्बैर्निशानिम्बामृतायुतैः ।
कृत क्वाथ षडङ्गोऽय सगुड शीर्षशूलहृत् ॥१२३॥
भ्रूशङ्खकर्णशूलानि तथाऽर्द्धशिरसो रुजम् ।
सूर्य्यावर्त्तं शङ्खकञ्च दन्तपातञ्च तद्रुजम् ॥
नक्तान्ध्य पटल शुक्लं चक्षुःपीडा व्यपोहति ॥ १२४॥

नेत्ररोगे वासादि ।—

वासाविश्वाऽमृतादार्वी-रक्ताचन्दनचित्रकैः ।
भूनिम्बनिम्बकट्का-पटोलत्रिफलाऽम्बुदैः ॥ १२५ ॥
यवकालिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्वाक्षिरोगहा ।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वास नाशयेद्रसः च्चनम् ॥ १२६ ॥

एभिर्मञ्जिष्ठादिद्रव्यैः समैः समभागैः कृत साधितं क्वाथमित्यर्थ । कणागुग्गुलुसयुत मिति—कणाचूर्णं गुग्गुलुञ्च प्रक्षेपं साधु ॥ ११७—१२२॥

अथ शिरोरोगे पथ्यादिक योगमाह पथ्येति ।—पथ्या हरीतकी । अक्षो बिभीतकः । धात्री आमलकी । भूनिम्ब कैरात । निशा हरिद्रा । निम्ब प्रतीत । अमृता गुडूची । अय षडङ्गश्च षट् अङ्गानि यस्य स तथा । अत्र त्रिफला एकमङ्ग मन्यमङ्ग गुडमिति । गुडोऽत्र प्रक्षेपे साधु । अयमपि सायमुपयोज्य, प्रायेण ऊर्द्ध्वजत्रुगतरोगहरत्वात । शीर्षशूल शिरोव्यथा । भ्रूशूल शङ्खशूल कर्णशूलमिति । तद्रुजमिति—दन्तशूलम् । शुक्लमिति—नेत्रपुष्पम् ॥ १२३।१२४ ॥

अथानन्तरमक्षिरोगे वासेति ।—एक एव वासादिको गणो अक्षिरोगे प्रशस्त । वासा आटरूषक । विश्व शुण्ठी । अमृता गुडची । दार्वी दारुहरिद्रा । कटुका तिक्त-रोहिणी, * समासान्तत्वात् कटुकाया ह्रस्वत्वञ्च । पटोल कुलक, तस्य पत्राणि ।

* मूले कटुका इति पाठो विद्यते, तेन च छन्दोभङ्ग न जात., अत एव समासान्तत्वादित्याद्युक्तिर्न समीचीनतया प्रतिभाति, किञ्च कटुका इत्यत्र समासान्तो ऽपि न जात इति सुधीभिर्द्रष्टव्यम् ।

नेत्ररोगे अमृतादि ।—

अमृतात्रिफलाक्वाथ पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
सक्षौद्रः शीतलो नित्य सर्वनेत्रव्यथा जयेत् ॥ १२७ ॥

व्रणादौ पञ्चवल्कलम् ।—

* अश्वत्थोडुम्बरप्लक्ष-वटवेतसजं शृतम् ।
व्रणशोथोपदंशाना नाशनं क्षालनं स्मृतम् ॥१२८॥

प्रमथ्यालक्षणम् ।—

प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्य-पलात् कल्कीकृताच्छृता ।
तोयेऽष्टगुणिते तस्या पानमाहु: पलद्वयम् ॥ १२९ ॥

अब्दो मुस्तम्। यवोऽन्नविशेष निजनामविख्यात, स च निस्तुषो ग्राह्य । कालिङ्गम् इन्द्रयव । कुटजो वत्सकत्वक्। अय प्रातरेव योज्य कषायत्वात, तथा च्चोक्त— 'वासा घन निम्बपटोलपत्र तिक्ताऽमृताचन्दनवत्सकत्वक्। कलिङ्गदार्वी दहनश्च शुण्ठी भूनिम्बधात्र्याबभयाविभीतम ॥ श्यामा यवक्वाथमथाष्टभाग पिबेदिम पूर्वदिने कषायम। तैमिर्य्यकण्डू पटलार्बुदश्च शुक्ल तथा सव्रणमव्रणञ्च ॥ निहन्ति दाह सरुज सराग सवान् निहन्त्यचिरगताश्च रोगान्॥" इति। अब्द ऐक्यमें विक्रतत्वरत्वम्। यवोऽत्र नेत्ररोगविहितत्वात कथित, तथा च्चोक्त—"त्रिफला घृत मधु यवा पादाभ्यङ्ग' शतावरी मुद्गा । चक्षुष्य सङ्क्षेपाद्वर्गे कथितो भिषग्भिरयम" ॥ १२५।१२६ ॥

अपरमपि नेत्ररोगे प्रयोगमाह, अमृतेति ।—अमृतादिक्वाथोऽय सकलनेत्रामये प्रशस्त । अमृता गुडूची। त्रिफला हरीतक्यादिकम्। पिप्पलीचूर्ण प्रक्षेपे। सक्षौद्रमिति—मध्वाप प्रक्षेपे स., अत एव शीतलो हिमस्पर्श, मध्वविरोधात्। नित्यमिति —सार्वकालीनमिदम् ॥ १२७ ॥

अथ व्रणेष्वपि क्षालनार्थं कषायमाह, अश्वत्थेति ।—अश्वत्थादीना पञ्चानामव वल्कलो ग्राह्य । अथ षडङ्गपानीयेन साध्य । क्षालन प्रक्षालन व्रणस्य। इति क्वाथसमूहाऽभिहित ॥ १२८ ॥

इदानी तद्भेदान् प्रमथ्यादीनाह, तस्या पूर्वं परिभाषा कथयति, प्रमथ्येति ।— द्रव्यपलादिति—कल्कार्थं द्रव्यस्य पलप्रमाणम्। कल्कीकृतादिति—दृषदि पेषितात्,

---

* गूढार्थदीपिकाया पञ्चवल्कलक्वाथानन्तर"मुखरोगे जातीपत्रादिक्वाथ सुगम" इति पाठो दृश्यते, तेनैवमनुमीयते यत् एतदनन्तर जातीपत्रादिक्वाथस्य उक्तिरासीत्,

सा यथा—

रक्तातीसारे मुस्तादिप्रमथ्या ।—

मुस्तकेन्द्रयवैः सिद्धा प्रमथ्या हिपलोन्मिता ।
सुशीता मधुसंयुक्ता रक्तातीसारनाशिनी ॥ १३० ॥

यवागूसाधनविधि ।—

साध्यं चतुष्पलं द्रव्यं चतुःषष्टिपलेऽम्बुनि ।
तत्क्वाथेनार्द्धशिष्टेन यवागूं साधयेद्घनाम् ॥ १३१ ॥

सा यथा—

पेषणमत्र जलेनानुक्तत्वात । अष्टगुणिते तोये द्रव्यभागापेक्षयाऽष्टगुणपानीये । शृता क्वथिता । पलद्वयमित्यनेन चतुर्थांशावशेषित ग्राह्यम् ॥ १२९ ॥

अथ या प्रमथ्या सा कीदृशीति विवक्षायां सा यथेति ग्रहणेन तामेव प्रकटयन्नाह, मुस्तकेति ।—इन्द्रयव कुटजबीजम् । सिद्धेत्यनेन पूर्वं कल्किता पश्चात क्वथितेत्यर्थः । हिपलोन्मितेति पाननिमित्तम् । सुशीता हिमस्पर्शा, अत एव मधुप्रक्षिप्ता, प्रक्षेपद्रव्याणामपि परिमाण पूर्ववत् ज्ञातव्यम ॥ १३० ॥

इदानीं यवागूपरिभाषामाह, साध्यमिति ।—इय द्रव्यक्वाथे तण्डुलादिभि परिपाचिता यवागूशब्दवाच्या । चतु षष्टिपलेऽम्बुनीति—द्रव्यभागात षोडशगुण पानीयं देयमित्यर्थ । घनामित्यनेन शाल्यादिना साधयेत् यावत् द्रवरहिता स्यात, अत एव तण्डुलादीनां परिमाणमनुमानतो निरूपणीय, न तु अन्नप्रकल्पोक्ताया मानम (?) यथा—"पञ्चकोलेन संसिद्धा यवागूर्दीपनी तथा । बलामूलकषायेण साधिता ग्राहिणी मता ॥" इति । अत्रापि मान दोषाद्यपेक्षया अनुमानतो निरूपणीयम । अत्र चतु पलग्रहण यत तत सामान्य विशेषतो न्यूनमपि दृश्यते , तथा च तन्त्रान्तरे —"वृद्धवैद्या पल द्रव्य ग्राहयन्त्याढकेऽम्भसि । भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदाचिदरुचिर्भवेत ॥" इति ॥ १३१ ॥

स च पाठ केषाञ्चित् प्रमादात विलुप्त इति । अध्ययनार्थिना बोधार्थं स प्रदर्श्यते,—"जातीपत्रामृताद्राक्षा यासदार्वीफलत्रिकै. । क्वाथ. क्षौद्रयुत. शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥" इति ।

ग्रहण्यामाम्रादियवागू ।—

आम्राम्रातकजम्बूत्वक्कषाये विपचेत् बुधः ।
यवागूं शालिभिर्युक्तां तां भुक्त्वा ग्रहणीं जयेत् ॥ १३२ ॥

यूषसाधनविधिः ।—

* कल्कद्रव्यपलं शुण्ठी पिप्पली चार्द्धकार्षिकी ।
वारिप्रस्थेन विपचेत् स द्रवो यूष उच्यते ॥ १३३ ॥

स यथा—

त्रिदोषज्वरे सप्तमुष्टिकयूषः ।—

कुलत्थयवकोलैश्च मुद्गैर्मूलकशुण्ठकैः ।
शुण्ठीधन्याकयुक्तैश्च यूषः श्लेष्मानिलापहः ॥ १३४ ॥

अथ सा यथेत्यनेन तस्याः स्वरूपमाह, आम्रेति।—आम्रो वृक्षविशेषो विख्यातः। † आम्रातकस्त्वङ्गद, राजाम्र इति केचित। जम्बु प्रसिद्ध एव, एषां त्वक् छल्ली ग्राह्या। कषाय इति ग्रहणेन स्वरसादयोऽपि पञ्चकषायास्तैरपि कर्त्तव्या न दोषो व्यवहारात, यत, पञ्चकोलबलादीनां कल्करसेनैव साधिता बह्वी यवाग्वो दृश्यन्ते। बाहुल्यञ्च द्रव्यगुणावन्यामुक्तम्, यथा—"यैर्यैरेवौषधगणैर्यवागू साधु साधिता। तांस्तानेवौषधगुणान् पुष्णाति विधियोजिता॥" इति। बुध इति ग्रहणेनान्नादिपरिमाणेन रन्धनविधौ दक्ष इत्यर्थ ॥ १३२ ॥

सम्प्रति यूषमाह, अयं द्रव्यकृतयूषोऽपि विख्यात एव, कीदृश ? तत्परिभाषामप्यादावाह कल्कद्रव्यपलमिति।—कल्कार्हं द्रव्यं तच्च धान्यमूलकशुण्ठकादिकं, तथा शुण्ठी पिप्पली चार्द्धकार्षिकी प्रत्येकं तीक्ष्णत्वात। केचित्तु शुण्ठीपिप्पलीचूर्णं पश्चात प्रक्षेपे क्षिपन्ति। वारिप्रस्थेनेति—द्रवद्वैगुण्यात् द्वात्रिंशत्पलमितेन जलेन। स द्रवो द्रवप्रायः। अत्राप्यन्नपरिमाणादिकं यन्नोक्तं तदनुमानतो ग्राह्यम, यद्वा—जलानुसारतो रन्धनविधिदक्षसकाशात् दृष्टपरिपाकपरिपाट्या कुर्यादित्यर्थ ॥ १३३ ॥

स यथेत्यनेन वक्ष्यमाणसप्तमुष्टिकयूषविधिं दर्शयन्नाह, कुलत्थेति।—अथ

---

* परिभाषेयं चक्रपाणिना कल्कसाध्ययवागूविषये पठिता।

† आम्रातको गुडपुष्प, "आमडा" इति लोके।

सप्तमुष्टिक इत्येष सन्निपातज्वरान् जयेत्।
आमवातहरः कण्ठ-हृद्वक्त्राणां विशोधनः॥ १२५॥

पानीयसाधनविधिः।—

क्षुण्णं द्रव्यपलं साध्यं चतुःषष्टिपले जले।
अर्द्धशिष्टञ्च तद्देयं पाने भक्तादिसविधौ॥ १२६॥

तत् यथा—

सप्तमुष्टिकसञ्ज्ञको यूषः प्रसिद्ध एव। कुलत्थोऽन्नविशेषः। कोलं बदरफलम्। मूलकशुण्ठकैरिति—लघुमूलकशुण्ठैः शुण्ठमत्र * नालग्रन्थिः, मूलकपोतिकेति केचित् गुणप्राबल्यात्, तथा हि—"कटुतिक्तरसा हृद्या रोचनी वह्निदीपनी। सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका॥" इति। धन्याकं कुस्तुम्बुरु। सप्तमुष्टिक इत्यनेन कुलत्थादीनां मुष्टिसप्तकं ग्राह्यं तन्त्रान्तरदर्शनात्, यथा—"एकैकं मुष्टिमाहृत्य" इत्यादि, मुष्टिरन्तर्नखमुष्टिः, न तु मुष्टिः पलम्, अयमेव पक्षः वैश्चिदाद्रियते। + चक्रस्तु प्रत्येकमेषां पलं ग्राह्यं, सर्वसम्मतत्वात्। ननु सकलमेव द्रव्यमुचितमात्रयाऽन्वितं यत् क्वाथविधानेन यूषः क्रियते तदस्मत्सम्प्रदाये न मनोहरं, किन्तु व्यवहारात् कर्त्तव्यविधौ यवकुलत्थमुद्गा अन्यद्रव्यापेक्षया बहु देयाः शुण्ठ्याश्चूर्णं पश्चात् कटुकार्थं तावद्देयं यावता कटुमात्रं स्यात्, एवमम्लार्थं बदरादीनां दानं, क्वाथे धान्यकमूलकशुण्ठयोः पृथक् पलपरिमितयोश्च दानमिति कर्त्तव्यविधिः साधुः। कण्ठहृद्वक्त्राणां विशोधन इति—कण्ठविशोधनः हृद्विशोधनः वक्त्रविशोधनश्च। विशोधनः कफस्येत्यर्थः॥ १२४।१२५॥

इदानीं पानादिकल्पनामाह क्षुण्णमिति।—इयं पानादिकल्पनायाः परिभाषा। क्षुण्णं कुट्टितम्। द्रव्यं व्याधिविहितम्। साध्यं क्वथितम्। तदिति—द्रवम्, अर्द्धावशेषितं जलमित्यर्थः। पाने इति—पानस्वरूपे, यथा वक्ष्यमाणं षडङ्गादिपानीयम्। भक्तादिसविधाविति—मण्डरसयवाग्वादिरूपे॥ १२६॥

---

* शुण्ठं नालग्रन्थिरिति व्याख्यानं न टीकाकृद्भिरादृतम्, मूलकशुण्ठकं शुष्कमूलकमिति वृद्धाः। मूलकपोतिका बालमूलकं, न तु मूलकशुण्ठकमिति।

+ "चक्रः पुनर्यवादीनामाहारद्रव्यत्वात् प्रत्येकं पलमानत्वेऽपि न दोषः, इत्याह" इति तत्त्वचन्द्रिका।

पिपासाज्वरे षडङ्गपानीयम्।—

उशीरपर्पटोदीच्य-मुस्तनागरचन्दनैः।
जलं शृतं हिमं पेयं पिपासाज्वरनाशनम्॥ १३७॥

उष्णोदकविधिः।—

अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्॥ १३८॥

तत् यथेति वाक्येन पानादिकार्थं प्रक्रिया प्रकटयति ग्रन्थकारः, उशीरेति।—षर्य षडङ्गसंज्ञकं। उदीच्यं बालकम्। नागरं शुण्ठी। चन्दनं रक्तम्। जलं पानीयम्। शृतं क्वथितम्। हिमं शीतस्पर्शम्। पेयमिति वारंवारम्, यतः,—"मुहुर्मुहुश्च तृट्छर्दि-हिक्काश्वासगरेषु च" (शार्ङ्ग० पूर्व० २ अ०) इति वचनात्। एषा योगो ज्वरादितो युक्तः तथा हि—"षडङ्गादि शृतं तोयं देयमादौ ज्वरस्य वै"॥ १३७॥

अथोष्णोदकविधिं दर्शयन्नाह, अष्टमेनेति।—यत केवलमेव पानीयमष्टमांशादि-कल्पनया सिद्धं भवति तदुष्णोदकमिति संज्ञां वदेदिति। अंशशेषेणाष्टमादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन अष्टमांशेन चतुर्थांशेनार्द्धांशेनेत्यर्थः, अंशमत्र क्वथनाव-शिष्टम्। अथवेत्यनेन पक्षान्तरमाह, क्वथनेनैवेत्यादि।—क्वथनमिति—अत्र त्रिपादशेष-मित्यर्थः। एतत् क्रियाचतुष्टयं दोषापेक्षया अभिहितम्, तथा हि—"तत पादहीनं पित्तघ्नं तच्छेषमनिलापहम्। अर्द्धं चाजकफहरं शेषं ग्राहि त्रिदोषजित्॥" इति। ननु यद्येवं, तर्हि सुश्रुतेन कथमेतद्विपरीतमुक्तम्,— "तत पादहीनं वातघ्नमर्द्धहीनन्तु पित्तजित्। कफघ्नं पादशेषञ्च पानीयं दीपनं स्मृतम्॥" इति? सत्यम्, आद्यः पक्षो व्यवहारो स च ज्वरादीनां दोषप्रकोपे प्रशस्तः, द्वितीयस्तु षड्ऋतुषु दोषापेक्षयाऽभि-हितः, सुश्रुते उक्तञ्च—†"शारदश्चार्द्धपादोनं पादहीनन्तु हैमकम्। शिशिरे च वसन्ते च ग्रैष्मे पादावशेषितम्॥ विपरीतमृतु दृष्ट्वा वार्षिकञ्चाष्टभागिकम्॥" इति यद्विरोधपरिहारः कृतः, तत साधुभिर्विचारणीयः, अत्र विस्तरभयान्न लिखितः। ‡सिद्धमिति यत् ग्रहणं लघूक्तिक्वथननिमित्तम्, यतः,—"यत् क्वाथ्यमानं निर्वेग

---

* मुद्रितसुश्रुतसंहितासु नायं श्लोको दृश्यते।

† मुद्रितसुश्रुतसंहितासु नायं सार्द्धश्लोको दृश्यते।

‡ सिद्धमिति यत् ग्रहणं कृतं तत् क्वथननिमित्तं लघुपाकित्वबोधकम् इति पाठ-कल्पनं सङ्गतार्थकम्।

रात्रौ उष्णोदकपानस्य गुणाः ।—

श्लेष्मघ्नं वातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।
कासश्वासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥ १३९ ॥

क्षीरसाधनावधिः ।—

क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं तत् पीतं शूलमामोद्भवं जयेत् ॥ १४० ॥

निष्फेनं निर्मलं तथा । शृतशीतं त्रिदोषघ्नं वाष्पान्तर्भावशीतलम् ॥" इति, अन्यथा दोषकरं स्यात्, तथा हि—"धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् । शृतशीतं पुनस्तप्तं तत् सर्वं दोषलं स्मृतम् ॥" इति । उष्णोदकं वदेदिति—ईषदुष्णम् उष्णोदकं कथितम् ॥ १३८ ॥

अथोष्णोदकस्य निशि पीतस्य गुणमाह, श्लेष्मघ्नमिति ।—एतदुष्णोदकं यदा निशि पीतं तदा श्लेष्मादिकान् हन्तीति । वातमेदोघ्नमिति—वातघ्नं मेदोघ्नञ्च । श्लेष्मामवातमेदोघ्नमिति वा पाठान्तरम् । वस्तिशोधनं मूत्राशयशुद्धिकरम् । दीपनमग्नेः । पीतमुष्णोदकमिति—ईषदुष्णं पीतम् । निशीति—निशामुखे शयनकाले वा, न तु सकलनिशायां मुहुर्मुहुः पानं, तत्र निषेधपरत्वात्, तथा हि—"यथा दिवा तथा रात्रौ यदि तोयं पिबेन्नरः । भवेत् तत्र रसाधिक्यं तच्छ्लेष्माद्दोषकोपनम् ॥" इति सत्यम्, एष स्वस्थे प्रसङ्ग इति वर्त्तते व्यवहारात्, आतुरे न कुत्रचित् प्रतिषेधः, तथा ह्युक्तम्—"पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयम् । अतोऽत्यन्तनिषेधेन न क्वचित् वारि वार्य्यते ॥" इति ॥ १३९ ॥

इदानीं क्षीरपाकविधिमाह, क्षीरमिति ।—क्षीरमत्र गव्यम्, अत्रानुक्तत्वात् । द्रव्यमिति—शुण्ठीत्रितुन्नकादिकमन्यतो दर्शनात्, तथा हि—"शुण्ठीत्रितुन्नकैरण्डशृतं शूलहरं पयः" इति । कर्त्तव्यताऽस्य द्रव्याणां भागैकं यथादोषापेक्षया परिमितं, क्षीरस्य भागाष्टकं पानीयं द्वात्रिंशद्भागयुतम्, एतत् सकलं क्वाथ्यं क्षीरावशेषं वस्त्रेण स्राव्य पिबेत् । पानमानञ्चास्य क्वाथवत् बोद्धव्यं, दोषानुसारतो वा । आमोद्भवं शूलमिति—आमशूलं, न तु आमवातजनितपीडा, तत्र क्षीरस्य निषिद्धत्वात्, तदुक्तम्—"दधिमत्स्यगुडक्षीरं पोतकीमाषपिष्टकम् । वर्जयेदामवातार्त्तो मांसमानूपजं तथा ॥" इति । आमः अपरिपक्वोऽन्नरसः, तथा हि—"जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रसः । स आमसञ्ज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपणः ॥" इति । केचिदामशूलं परिणामजं शूलमामनन्ति, एतदपि सङ्गतम् । द्रव्यादिति सामान्य-

जीर्णज्वरे पञ्चमूलीक्षीरम्।—

* (सर्वज्वराणां जीर्णानां क्षीरं भैषज्यमुत्तमम्।
श्वासात् कासाच्छिर:शूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात्॥
मुच्यते ज्वरित. पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः॥

जीर्णज्वरे त्रिकण्टकादिक्षीरम्।—

त्रिकण्टकबलाव्याघ्री-गुडनागरसाधितम्।
वर्चोमूत्रविबन्धघ्नं कफज्वरहरं पयः॥)

यवागूक्रशरयोः साधनविधिः।—

अथान्नप्रक्रियाऽत्रैव प्रोच्यते नातिविस्तरात्।
यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्यात् कृशरा घना॥

ग्रहणेनान्येषामपि क्षीरयोगानां विधानमेव बोद्धव्यम्, यथा—†"वस्तिशुद्धिकरावाप चतुर्गुणजलं पयः। आ-वारिनाशात् क्वथितं शुक्रोदावर्त्तनाशनम्॥" इति। एतदपि प्रसङ्गतो व्याचष्टे—अत्र वस्तिशुद्धिकराणि तृणपञ्चमूलीवीरतरादीनि। आवाप इह ‡ क्षीरशोधनार्थं कल्क, तथा ह्युक्तं—"कुश काश शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवम्। पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम्॥ एतत्सिद्धं पयः पीतं मेढ्रगं हन्ति शोणितम्॥" इति॥ १४०॥

सम्प्रति यवागूप्रभृतिकान्नप्रक्रियामाह, अथान्नेति।—अथेति—अनन्तरम्। अन्नप्रक्रियेति—यवागूविलेपीपेयादिरूपा। अत्रास्मिन् ग्रन्थे। नातिविस्तरात् सङ्क्षेपमात्रात् यतो विस्तरकथनं सर्वेषामप्यालस्यकरं भवति। तेषु पूर्वं यवागूविधिमाह, यवागूरित्यादि।—षड्गुणे जले पानीये या सिद्धा सा यवागूशब्दवाच्या, षड्गुणमित्यन्नपरिमाणात्। ¶ एषा तण्डुलैरेव साध्या व्यवहारात्, तथा साध्या यथा

---

* प्रक्षिप्ताविमौ इति केचित्।

† वस्तिशुद्धिकरावाप चतुर्गुणजलं पयः। आ वारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः॥ रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम्॥" इति सुश्रुते पाठः।

‡ "आवाप क्षीरसाधनार्थं कल्क" इति शिवदासः।

¶ "एषा तण्डुलैरेव" इति एवशब्दप्रयोगोऽत्र न समीचीनतया प्रतिभाति, वाग्भटेनापि बहुस्थाने यवागूप्रस्तुतविधिदर्शनात्, यथा—"लाजपेया सुखजरा"

तण्डुलैर्मुद्गमाषैश्च तिलैर्वा साधिता हिता ॥ १४१ ॥

विरलद्रवा भवति, यत,—"यवागूर्विरलद्रवा" इति वचनात्। अस्या भेद कृशरेति नाम्ना कथिता सा घना द्रवरहिता इत्यर्थ। इयमपि तण्डुलादिभि साधिता भवति। अत्र मुद्गमाषैश्चेति चकारात व्यस्त ग्राह्य तेन मुद्गसाधिता माषसाधिता वा। तिलान्यत्रोभयत्र योज्यानि। तन्त्रान्तरेऽपि तिलतण्डुलमाषकृता यवागूरेव कृशरा कथ्यते। केचिदनुक्तत्वात तिलमाषतण्डुलानामत्र साम्य मन्यन्ते, तन्न मनोहरम्, किन्तु व्यवहारात तण्डुलाना भागद्वय,माषस्य भागैकम्, अर्द्धभागिक तिलानामिति सकलथ्यो षड्गुणजलमित्यथ। यवागूरिति सामान्येन, अस्या बहवो भेदा सन्ति, तद्यथा— दुग्धतण्डुलयवागू, घृततण्डुलयवागू, मासतण्डुलयवागू, फलकन्दतण्डुलयवागूरित्येता: सर्वा यवाग्वो द्रव्यानुसारतो गुणकर्थ्य साधनीयाश्च भवन्ति ॥ १४१ ॥

इत्यादि। किञ्च तन्त्रान्तरे केवललाजैनैव प्रस्तुतविधिदर्शनाच्च, तथा च चक्रदत्त,— "मण्डादयो लाजोपादाना वेद्या, न तु तण्डुलोपादाना, तथा च मुनि", —"स्नुत पिप्पलीशुण्ठीभ्या युक्तो लाजाम्बुदाडिमे। मण्ड सन्दीपयत्यग्निं वातञ्चाप्यनुलोमयेत ॥" इति। तदुक्तं—"द्रव्यस्यार्द्धपल दत्त्वा तोयस्य प्रस्थमावपेत। अर्द्धशेष गृहीत्वा तत कर्षौ द्वौ दाडिमस्य च ॥ युक्त विश्वाह्वसैन्धव-धान्यकै शाणमात्रकै। हिकर्षमात्रैर्लाजैश्च भूय सङ्कथितश्च तत ॥ पिप्पलीजीरकाभ्याञ्च शाणैकेनावचूर्णितम्। पेयास्वेष विधि कल्प्यो दाडिमादिकृतास्वपि ॥" इति। तथा —"लाजाम्बुसैन्धवकणा धान्यनागरदाडिमै। युक्ता विम्हृदिता पूती मण्ड संस्कृत उच्यते ॥" इत्यादि। किञ्च 'तथा साध्या' इत्याद्युक्तिरपि न द्वया, यत तत्त्व-चन्द्रिकाया—"द्रवसिक्थसमन्विता यवागूरिति यवाग्वा सामान्यलक्षणम्" इति। "पेया सिक्थसमन्विता यवागू" "यवागू षड्गुणेऽम्भसि" इति च। अत तत्त्वचन्द्रिका —"तत्र यवागूशब्देन पेया विवक्षिता। पेया इति सञ्ज्ञाबलात बहुद्रवत्वमल्प-सिक्थत्वञ्च ज्ञेयम्, तेन सिक्थसमन्विता यवागू पेया इति पेयालक्षणे बहुद्रवत्वमल्प-सिक्थत्वञ्च लक्षणतया बोद्धव्यम्" इति। अन्यच्च सुश्रुते—"विलेपी बहुसिक्था स्यात् यवागूर्विरलद्रवा" इति पाठ, बहुसिक्था विरलद्रवा यवागूर्विलेपी इति तस्यार्थ। चक्रदत्तेऽपि—"यवागूर्बहुसिक्था स्यात् विलेपी विरलद्रवा" इति। एवञ्च चतुर्गुण-जलसाधिताया विलेप्या एव विरलद्रवा इत्यादि व्याख्या सङ्गच्छते, न तु षड्गुणजल-साधिताया पेयाऽपराख्याया यवाग्वा इति दिक्।

यवागूगुणा।—

यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी॥ १४२॥

विलेप्या साधनविधि गुणाश्च।—

विलेपी घनसिक्था स्यात् सिद्धा नीरे चतुर्गुणे।
तर्पणी बृंहणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिनी॥ १४३॥

पेयायूषयो साधनविधि।—

द्रवाधिका स्वल्पसिक्था चतुर्दशगुणे जले।
सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूष किञ्चित् घनस्ततः॥ १४४॥

इदानी तस्या गुणमाह, यवागूरित्यादि।—ग्राहिणी सङ्ग्राहिका अतीसारादीनाम्। बल्या बलकारिणी, ओजोवृद्धिकरीत्यर्थ। तर्पणी धातूना तृप्तिजननी। वातनाशिनी चेति स्वभावात्॥ १४२॥

अथ विलेपीविवरण दर्शयन्नाह, विलेपीति।—या चतुर्गुणे नीरे पानीये सिद्धा निष्पन्ना सा विलेपीशब्दवाच्या, स्वरूपेण घनसिक्था भवति चतुर्गुणनीरत्वात्। चतुर्गुणमिति अत्र अन्नपरिमाणात्। इयमप्यत्र केवलं तण्डुले सिद्धेति रूढि, असौ "गुलइयो" इति लोके कथिता। गुणमप्यस्या दर्शयन्नाह, तर्पणीत्यादि।—तर्पणी तृप्तिजनिका। हृद्या इति—आह्लादकारिणी। मधुरा मिष्टरसा, अत एव पित्तनाशिनी विहिता॥ १४३॥

इदानी पेयायूषावप्याह, द्रवाधिकेति।—या चतुर्दशगुणे जले सिद्धा भवति सा पेया ज्ञेया, स्वरूपेण च सा द्रवाधिका स्वल्पसिक्था। केचित स भक्तमण्ड इति वदन्ति, मण्डस्तु सिक्थरहित इति प्रसिद्ध, तथा हि—"यवागू षड्गुणे तोये ससिद्धा विरलद्रवा। चतुर्गुणाम्बुसंसिद्धा विलेपी घनसिक्थका॥ पेया सिक्थान्विता तोये चतुर्दशगुणे कृता। मण्डश्चतुर्दशगुणे सिद्धस्तोये त्वसिक्थक॥" इति। यूषमप्याह—तत इति—तस्मात् पेयारूपद्रव्यात य किञ्चित् घन सान्द्रो भवति स यूष इत्युच्यते। एष यूष केवलमुद्गै' कृत इति वदन्ति इति केचित, यतो मुद्गरस इति लोके। अत्रापि चतुर्दशगुण जल देयम् अन्नपरिमाणात्। यूष इति सामान्येन, अस्य बहवो भेदा' सन्ति, ते चाष्टादशगुणे जले साध्या इति तन्त्रान्तरीयमतम्, तथा हि—"साद्धित: साधितो यूषस्त्वष्टादशगुणे जले" इति॥ १४४॥

पेयायूषयो गुणा।—

पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा।
यूषो बल्यस्तत. कण्ठ्यो लघुपाकः कफापहः॥ १४५॥

भक्तस्य साधनविधि गुणश्च।—

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलाना चतुष्पलम्।
विपचेत् स्रावयेन्मण्ड स भक्तो मधुरो लघुः॥ १४६॥

गुणमनयोर्वक्तुमाह, पेया लघुतरेत्यादि।—लघुतरा अत्यर्थ लघुपाका। ग्राहिणी ग्राहिका अतिसारादीनाम। ननु द्रवमन्नमतीसारे निषिद्धम्, यदुक्त—"वर्जयेद्दल शूली कुष्ठी माष च यो स्त्रियम्। द्रवमन्नमतीसारी सर्वञ्च तरुणज्वरी॥" तत् कथ पेया अतीसारे विहिता? उच्यते, अविहितद्रवान्ननिषेधार्थ वाक्यमिद पेयायवाग्वादि विहितमेव, तथा चोक्त सुश्रुते—*"काथ्ये चानशनस्यान्ते प्रद्रव लघुभोजनम्" इति। अत्र प्रद्रव प्रकृष्टद्रव, लघु यवाग्वादि। तथैव निषिद्धाचरण भोजिनाप्युक्त—"व्रणोदरस्थापनपातिताना (?) प्रमेहिणा छ्यतीसारिणाञ्च। द्रव न दद्यादथवाऽपि कोष्ण स्वल्प हित भषजसम्प्रयुक्तम्॥" इति। यूषोऽपि बल्यो बलकर। कण्ठ्य कण्ठहित। पाके लघु कफापहश्च, अत एवात्र मुद्गयूष कृताकृतश्च कथित, तथा हि—"कफघ्नो दीपनो हृद्य शुद्धाना प्राणिनामपि। उक्त पथ्यतमश्चापि मुद्गयूष कृताकृत॥" इति॥ १४५॥

इदानी भक्तविधिमाह, जले इति।—तण्डुलाना चतुष्पल कुडवमित ग्राह्य, चतुर्दशगुणे पानीये विपाच्य तद्द्रव पानीयोऽवशिष्ट (?) स भक्त इति प्रसिद्ध। गुणोऽपि रसे मधुर, पाके लघुरिति। एतद्बहुजलपरिमाण परिस्रुतार्थम्। ननु तन्त्रान्तरे भक्त पञ्चगुणे साध्यमिति, तथा हि—"शृत पञ्चगुणे भक्त विलेपीति चतुर्गुणे" इति, तत् कथ चतुर्दशगुणमत्र जलम्? उच्यते—भक्त द्विविध सुधौत-प्रस्रुतम् अधौतास्रुतञ्च, यत सुधौतप्रस्रुत, तच्च चतुर्दशगुणे जले साध्यम्, अधौतास्रुतञ्च पञ्चगुणे इति भाव, तथा चोक्त—"सुधौतप्रस्रुत चोष्ण विशद गुणवन्मतम्। अधौतमस्रुत शीत गुरु ब्रष्य कफप्रदम्॥" इति॥ १४६॥

---

* मुद्रितसुश्रुतसंहितासु पाठोऽय नोपलभ्यते।

मण्डस्य साधनविधिं गुणाश्च।—

नीरे चतुर्दशगुणे सिद्धो मण्डस्त्वसिक्थकः।
शुण्ठीसैन्धवसंयुक्तः पाचनो दीपनः स्मृतः॥ १४७॥

अष्टगुणमण्डस्य साधनविधिं गुणांश्च।—

धान्यत्रिकटुसिन्धूत्थ-मुद्गतण्डुलयोजितः।
भृष्टश्च हिङ्गुतैलाभ्यां स मण्डोऽष्टगुणः स्मृतः॥ १४८॥
दीपनः प्राणदो बस्ति-शोधनो रक्तवर्द्धनः।
ज्वरजित् सर्वदोषघ्नो मण्डोऽष्टगुण उच्यते॥ १४९॥

अधुना शुद्धमण्डमाह नीरे इति।—चतुर्दशगुणे नीरे तण्डुलपरिमाणात् सिद्धो निष्पन्नः, असिक्थक इति—सिक्थो भक्तावयवस्तेन रहित इत्यर्थः, य ईदृशः मण्डसंज्ञया प्रसिद्धः। एष यदा शुण्ठीसैन्धवचूर्णेन प्रक्षिप्तस्तदा पाचन आमादीनां, दीपनो जठराग्नेश्च स्मृतः कथित इत्यर्थः। अयमभृष्टतण्डुलैर्जनितः अत एव शुद्ध-मण्डोऽभिहितः, यतो मण्डस्तन्त्रान्तरे त्रिविधो दर्शितः, तद्यथा—"मण्डस्तु त्रिविधो ज्ञेय एकाहिकपरिस्रुतः। लाजैर्भृष्टैरभृष्टैश्च तण्डुलैः परिसंस्कृतः॥ चतुस्त्रिशद्गुणो भक्तात् पूर्वं पूर्वो लघुर्हितः॥" इति॥ १४७॥

अथाष्टगुणमण्डमाह, धान्येति।—धान्यादिभिर्द्रव्यैः संस्कृतो हिङ्गुतैलाभ्यां सह भृष्टो भर्जितः स मण्डोऽष्टगुणसंज्ञः कथितः। अत्र तण्डुलमुद्गयोर्दानमन्नप्रकरणा-दवगन्तव्यम्, तथा च तन्त्रान्तरे—"सुतण्डुलानां प्रसृतिद्वयञ्च तदर्द्धमुद्गाः कटुकत्रयञ्च। कुस्तुम्बरीसैन्धवहिङ्गुतक्रैरेभिः समस्तैः क्रियते च मण्डः॥" इत्यादि। अत्र यत् शार्ङ्गधरेण तैलग्रहणं कृतं तत् भर्जनार्थं तण्डुलमुद्गयोः। अन्यत्राप्युक्तं—"तण्डुलैरर्द्ध-मुद्गांशैः किञ्चिद्भृष्टैः सुपाचितः। हिङ्गुसिन्धूत्थधनिकातक्रत्रिकटुसंस्कृतः॥ ज्ञेयः सोऽष्टगुणो मण्डो ज्वरदोषत्रयापहः॥" इत्यादि। केचित् कर्त्तव्यविधौ चास्य कटुकत्रयचूर्णं पश्चात् प्रक्षेपे मनाक् देयमिति वदन्ति। "स मण्डः" इति स्थाने "स भक्तः" इत्यपरे पठन्ति, तन्मते तु ईषत् सिक्थयुत इत्यर्थः। सङ्गतोऽयं पाठः। अष्टगुण इति यत् प्रोक्तं तानाह, दीपन इत्यादि।—दीपनमग्नेः। प्राणदो बलकरः। बस्तिशोधनो बस्तिशुद्धिकरः, बस्तिर्मूत्राधारः, अत एव मूत्रलो विख्यातः। रक्तवर्द्धन इति—शोणितवृद्धिकरः। ज्वरजित् सर्वज्वरहरः प्रभावात्। सर्वदोषघ्न इति—वातपित्तकफानां प्रत्येकं हन्ता, न तु सन्निपातज्वरहरः अष्टमत्वात्, तथा च

वाट्यमण्डस्य साधनविधिं गुणांश्च।—

सुकण्डितैस्तथा भृष्टैर्वाट्यमण्डो यवैर्भवेत्।
कफपित्तहरः कण्ठ्यो रक्तपित्तप्रसादनः॥१५०॥

लाजमण्डस्य साधनविधिं गुणांश्च।—

लाजैर्वा तण्डुलैर्भृष्टैर्लाजमण्डः प्रकीर्त्तितः।
श्लेष्मपित्तहरो ग्राही पिपासाज्वरजिन्मतः॥ १५१ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने क्वाथ
कल्पना नाम द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

तन्त्रान्तरे—"सुशोधनो बस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदो रक्तविवर्द्धनश्च। ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः॥" १४८।१४९॥

इदानीं वाट्यमण्डमाह, सुकण्डितैरिति।—अथ वाट्यमण्डो दलितयवगोधूमादिकृतो व्यक्त एव तथाऽपि किञ्चिद्व्याचष्टे, सुकण्डितैरिति—मूषलादिभिरुदूखले सङ्कुट्टितैः, तुषवर्जितैरित्यर्थः। तथा भृष्टैरिति—भर्जितैः, तथेति ग्रहणेन यथा न दग्धैरित्यर्थः। ईदृशैः यवैः, यवोऽन्नविशेषः, बहुवचनत्वेन गोधूमादयो ग्राह्याः। स च कफपित्तहरः कफहरः पित्तहरश्च, संयोगहरो वा। कण्ठ्य इति—कण्ठरोगेभ्यो हितः। रक्तपित्तप्रसादन इति—प्रकर्षेण सादयति इति प्रसादनः कुपितास्रपित्तशान्तिकर इत्यर्थः, न तु रक्तपित्तप्रवृद्धिकरः, तथा हि—"वाट्यमण्डो लघुग्राही शूलानाहास्रपित्तजित्" इति। केचिदिति व्याख्यानयन्ति—प्रकुपितं रक्तपित्तं निर्मलं करोति स्वप्रकृतिस्थितं करोतीत्यर्थः। अपरे "रक्तपित्तनिसूदनः" इति पठन्ति, तत् व्यक्तम्॥ १५०॥

अथ लाजमण्डमाह, लाजैरिति।—भृष्टशालिभवा लाजा इत्युच्यन्ते, तैः कृत्वा यः साधितः स लाजमण्डः कथितः। साधनमत्र पूर्ववत् ज्ञातव्यम्। अथवा भृष्टैस्तण्डुलैश्च कृतो यः सोऽपि लाजमण्डसंज्ञितः। अस्य गुणमाह, श्लेष्मपित्तहर इत्यादि।—श्लेष्महरः पित्तहरश्च। ग्राही सङ्ग्राहकः। पिपासाज्वरजिन्मत इति—पिपासा पातुमिच्छा, ज्वर इति सामान्यग्रहणेनाष्टधा। अत्र लाजादीनां परिमाणं

तृतीयोऽध्यायः ।

फाण्टकल्पना ।—

फाण्टस्य साधनविधिं मात्राविधिश्च ।—

क्षुण्णे द्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्रावयेत् पटात् ॥ १ ॥
तस्य चूर्णद्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मितम् ।
सितामधुगुडादींश्च क्वाथवत्तत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥

स यथा—

पूर्ववत्खण्डवज्ज्ञातव्यम् । ननु यद्येवं तर्हि किमसौ पृथक् दर्शितः ? उच्यते—खाजमण्ड-सम्मादिज्ञापनार्थं पृथगुक्तः, न दोषः ॥ १५१ ॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्य श्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां
शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने
क्वाथकल्पना नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

इदानीं फाण्टकल्पनां दर्शयितुमाह, क्षुण्णे द्रव्येति ।—अनेन फाण्टपरिभाषा अभिहिता। क्षुण्णे द्रव्यपले इति—सम्यक् क्षुण्णे अत्यन्तकुट्टिते, चूर्णसदृशे इत्यर्थः, उष्णमिति—अर्द्धविशोषितं, क्वथितमात्रमिति केचित्, विनिक्षिपेत् विशेषेण क्षिपेदिति ग्रहणेन द्रव्यस्य परिमाणादिकं सूचितम्, एतेनोक्तपरिमितं द्रव्यं जले निर्मथ्य विस्राव्यमित्यर्थः । तस्य द्रवरूपफाण्टस्य पर्य्यायवाचकशब्दद्वयमाद्रव प्रोक्तः । तन्मानमिति—दानार्थम्। अथ तत्प्रक्षेपार्थं द्रव्याण्याह, सितेत्यादि ।—अत्र आदिशब्दात क्षीरघृततैलमूत्रलवणक्षारहिङ्गुत्रिकटुकप्रभृतयो गृह्यन्ते, एतेषां प्रक्षेपमानं क्वाथवज्ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

वातपित्तज्वरे मधूकपुष्पादि ।—

* मधूकपुष्पं मधुकं चन्दनं सपरूषकम्।
मृणालं कमलं लोध्रं गाम्भारी नागकेशरम् ॥ ३ ॥
त्रिफला-सारिवा-द्राक्षा-लाजान् कोष्णजले क्षिपेत्।
सितामधुयुतः पेयः फाण्टो वाऽसौ हिमोऽथवा ॥४॥
वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णामूर्च्छाऽरतिभ्रमान्।
रक्तपित्तं मदं हन्यान्नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ५ ॥

स यथेत्यनेन तद्दर्शयति ग्रन्थकारः। इदानीं विवरणमस्माभिरपि लिख्यते, मधूकपुष्पमिति।—अयं मधूकपुष्पादिः फाण्टरूपः हिमरूपो वा कल्पनाद्वयभेदात्। अत्र मधूको वृक्षविशेषः, तस्य पुष्पाणि। मधुकं मधुयष्टी। चन्दनमत्र रक्तम्। परूषकमिति—फलविशेषः "फल्सा" इति लोके। † मृणालं कमलनालं, "भसीड" इति लोके। कमलं पुष्पविशेषः विख्यातः, तदभावे पद्मवीजमिति सर्वत्र। गाम्भारीति—गाम्भारीफलम्। त्रिफला इति—हरीतक्यादिकम्। ‡ सारिवा आस्फोता, "आस्फोई" इति शब्दवाच्या। लाजानिति—भृष्टधान्योद्भवान्, एतत् सर्वं समभागेन पलैकं ग्राह्यम्, समताऽवानुक्तत्वात्। कोष्ण इति—ईषदुष्ण। सिता मधु प्रक्षेपे प्रशस्तम्। हिमोऽपि युक्तो यदपेक्षमाणोऽस्तीति। अरतिरसौख्यम्। भ्रमश्चक्रारूढस्येव। मदं दुष्टपूगधुस्तूरकोद्रवादिजनितम्। अत्र विचारणा न कार्य्येति यत् ग्रहणं तत् "आचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः" इति वाक्यानुरोधात्, तथा चोक्तं—"नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन। सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बष्ठादिर्विरेचयेत ॥" (सु० सू० ४०अ०) इति। अत एव वृद्धवैद्यव्यवहारेणानुसर्त्तव्य इति जनश्रुतिरित्यर्थः। केचित् प्रत्येकद्वितीयान्तद्रव्यग्रहणेन व्यस्तयोगानपि प्रशंसन्ति, एतदपि मनोहरं न दोषः, 'नात्र कार्य्या विचारणा" इति वचनात् ॥ ३—५ ॥

* चक्रोक्तेनानेन योगेन सह अस्य किञ्चित् वैषम्यं दृश्यते, तत्र नीलोत्पलं सारिवाद्वयं पद्मकेशरं तथा तण्डुलोदकेन सह हिमकषायः कर्त्तव्य इति पाठः। अत्र कमलं नागकेशरं सारिवा तथा उष्णजलेन सह फाण्टो हिमो वा कर्त्तव्य इति।

† मृणालशब्देन उशीरम् इति व्याचष्टे शिवदासः।

‡ सारिवा अनन्तमूलं श्यामालता वा इति सर्वत्र दृश्यते। गूढार्थदीपिकाकारेणापि अनन्तमूलमित्येव व्याख्यातम्।

पित्तज्वरे आम्रादि।—

आम्रजम्बूकिसलयैर्वटशुङ्गप्ररोहकैः।
उशीरेण कृतः फाण्टः सक्षौद्रो ज्वरनाशनः॥
पिपासाच्छर्द्यतीसारान् मूर्च्छां जयति दुस्तराम्॥६॥

दाहतृष्णादौ मधूकपुष्पादि।—

मधूकपुष्पगाम्भारी-चन्दनोशीरधान्यकैः।
द्राक्षया च कृतः फाण्टः शीतः शर्करया युतः॥
तृष्णापित्तहरः प्रोक्तो दाहमूर्च्छाभ्रमान् जयेत्॥७॥

फाण्टभेदमन्थस्य साधनविधिं मात्रा च।—

मन्थोऽपि फाण्टभेदः स्यात्तेन चात्रैव कथ्यते।
जले चतुःपले शीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत्॥
मृत्पात्रे मन्थयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत्॥८॥

अथाम्रादिफाण्टमाह, आम्रजम्बूकिसलयैरिति।—आम्रकिसलयैर्जम्बूकिसलयैश्च, किसलयं कोमलपत्रम्। वटशुङ्गप्ररोहकैरिति—वटवृक्षस्य * शुङ्गानि कोमलपल्लवानि, प्ररोहका वटावरोहाः, 'बरोहा' इति लोके। उशीरस्तृणभेदः सुगन्धाढ्यः प्रसिद्धः। कर्त्तव्यताऽस्य पूर्ववत्। क्षौद्रमत्र प्रक्षेपे। दुस्तरामिति—अनिवार्य्याम्॥६॥

इदानीं लघुमधूकपुष्पादिफाण्टं दर्शयन्नाह, मधूकपुष्पेति।—मधूकपुष्पं विख्यातं, "महुया" शब्दवाच्यम्। गाम्भार्य्याः काश्मर्य्याः तस्याः फलानि। चन्दनमत्र रक्तचन्दनम्। उशीरं प्रसिद्धम्। धान्यकं कुस्तुम्बरी। द्राक्षा फलोत्तमा। शीत इति स्पर्शतः, यद्वा—शीतो हिमकषायोऽयं कर्त्तव्यः, पूर्ववाक्यानुरोधात्। शर्करा अत्र प्रक्षेपे। तृष्णाहरः पित्तहरश्च, पित्तं प्रकुपितम्॥७॥

इदानीं मन्थविधिमाह, मन्थ इति।—यतोऽयं मन्थः फाण्टस्य भेदो दर्शितः तद्भेदोऽपि, तेन कारणेनात्र कल्पनया कथ्यते, आचार्य्येणेति शेषः। शीते जले इति ग्रहणेनैव फाण्टाद्भिन्नोऽयं कथितः। "जले चतुःपले" इत्यादिकोऽयं श्लोकः प्रक्षेपक इति वदन्ति केचित्, यतो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते। जलमानन्तु द्रव्यानुमानतो बोद्धव्यं, यथा वक्ष्यमाणे शक्तुमन्थके॥८॥

---

* शुङ्गम् अविकाशितपत्रमुकुलम् इति शिवदासः।

स यथा—

मदात्यये खर्जूरादि:।—

खर्जूरदाडिमीद्राक्षा-तिन्तिडीकाम्लिकाऽऽमलैः।
सपरूषैः कृतो मन्थः सर्वमद्यविकारनुत् ॥ ९ ॥

छर्द्यां मसूरप्रयोग ।—

क्षौद्रयुक्ता मसूराणां सक्तवो दाडिमाम्भसा ।
मथिता वारयन्त्याशु छर्दिं दोषत्रयोद्भवाम् ॥ १० ॥

तृष्णादौ यवप्रयोग:।—

प्लाविते: शीतनीरेण सघृतैर्यवशक्तुभिः ।
नातिसान्द्रद्रवैर्मन्थस्तृष्णादाहास्रपित्तहा ॥ ११ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने
फाण्टादिकल्पना नाम तृतीयोऽध्याय ॥३॥

स यथेति मन्थसूचकं वाक्यमिदम्, अतस्तं दर्शयन्नाह, खर्जूरेति।—अत्र खर्जूरादीनां फलानि ग्राह्याणि। खर्जूरी बृहत् खर्जूरिका, तस्य फलानि, 'छुहरां' इति लोके। दाडिमी दाडिमीफलम्। तिन्तिडीक विटपिविशेष, तस्य फलानि अम्लानि भवन्ति। अम्लिका चिञ्चा, तस्या फलानि प्रसिद्धानि। आमलमामलकफलम्। परूषक "फालसा"शब्दवाच्य क्षुद्रविटप, तस्यापि फले, कृत इति—पक्व परिपक्वफले संस्कारित इत्यर्थ। सर्वं मद्य टङ्कपूगकोद्रवारिष्टादिक तज्जनित विकार मदात्ययादिक, त नाशयतीत्यर्थ। एके चात्र शर्करां प्रक्षिपन्ति पानकत्वात् ॥ ९ ॥

इदानीं मसूरादिमन्थविवरणमाह, क्षौद्रयुक्ता इति।—क्षौद्रयुक्ता मधुप्लाविता। मसूरोऽन्नविशेष, स च भर्जित शक्तुनिमित्तत्वात्। दाडिमाम्भसा परिपक्वदाडिमफलतोयेन मथिता निर्मथिता। दोषत्रयोद्भवामिति—व्यस्ता समस्ता वा ॥१०॥

अथ यवशक्तुमाह, प्लावितैरिति।—यवशक्तुभि कृत्वा कृतो यो मन्थ स तृष्णादाहास्रपित्तहा भवति। कीदृशै? शीतनीरेण शीतलपानीयेन प्लावितै आलोडितै। एके—"प्लाविते शीतनीरेण" इत्यस्य स्थाने "प्लाविते शर्करातोये" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। पुन कीदृशै? सघृतै उक्त(?)परिमाणघृतयुक्तै। कथम्भूतै?

चतुर्थोऽध्यायः ।

हिमकल्पना ।—

शीतस्य साधनविधिं मात्राविधिञ्च ।—

क्षुण्णं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्नीरपलैः प्लुतम् ।
निशोषितं हिमः स स्यात्तथा शीतकषायकः ॥
तन्मानं फाण्टवज्ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १ ॥

नातिसान्द्रद्रवे नातिशयेन सान्द्रद्रवास्तैरिति, सान्द्र कठिन, द्रव तोयसदृशम्, तथा च तन्त्रान्तरे—"शक्तव सर्पिषाऽभ्यक्ता शीतवारिपरिप्लुता । नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्यभिधीयते ॥" इति । एके "नातिसान्द्रैर्द्रवैर्मन्थ" इति पठन्ति, तन्मते तु सान्द्रत्व निषिद्ध द्रवत्व प्रशस्तमिति, तथा च मतान्तरे वाक्यद्वयमाह,—"गुर्वी पिण्डी खराऽत्यर्थं लघ्वी सैव विपर्य्ययात" । "न जलान्तरितान् न द्विः शक्तूनद्यान्न केवलाम्" इति । द्रवेऽपि साफल्यमनुग्राहकेण दर्शयितुमाह, तत्र यथा—"पीता सन्तर्पणा हृद्या सद्यो बलविवर्द्धना । वातातपाध्वव्यायाम-कर्षितानां श्रमापहा ॥ मधुरा लघव शीता शक्तवो रक्तपित्तहा ॥" इति । अयमपि शर्करादिसंयुक्त कर्त्तव्यो व्यवहारात्, उक्तञ्च—"शर्करेक्षुमधुद्राक्षा-युक्त पित्त-विकारनुत । द्राक्षामधुसमायुक्त कफरोगहर स्मृत ॥ वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानु-लोमन ॥" इति ॥ ११ ॥

इति श्रीवाक्यान्वयप्रकाशवैद्य-श्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां
शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने
फाण्टकल्पना नाम तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

अथ हिमकल्पना निदर्शयन्नाह, क्षुण्णमिति ।—अय हिमकषायोऽनया परिभाषया प्रथितो भवति, कथम् ? यथा—क्षुण्ण सम्यक् कुट्टितम् । षड्भिर्नीरपलै इति—द्रव्य-परिमाणात् । निशोषितमिति—सकलनिशायामध्युषित, तेन प्रात स्राव्य द्रव ग्राह्यमित्यर्थ । एतस्य पर्य्यायनाम्ना शीतकषाय कथित । तन्मान फाण्टवत् ज्ञेयमिति

स यथा—

रक्तपित्ते आम्रादिः।—

आम्र-जम्बू च ककुभं चूर्णीकृत्य जले क्षिपेत्।
हिमं तस्य पिबेत् प्रातः सक्षौद्रं रक्तपित्तजित् ॥ २ ॥

तृष्णादौ मरिचादिः।—

मरिचं मधुयष्टी च काकोडुम्बरपल्लवाः।
नीलोत्पलं हिमस्तज्जस्तृष्णाच्छर्दिनिवारणः ॥ ३ ॥

वातपित्तज्वरे नीलोत्पलादिः।—

नीलोत्पलं बला द्राक्षा मधूकं मधुकं तथा।
उशीरं पद्मकञ्चैव काश्मरी च परूषकम् ॥ ४ ॥
एष शीतकषायस्तु वातपित्तज्वरान् जयेत्।
सप्रलापभ्रमच्छर्दि-मोहतृष्णानिवारणः ॥ ५ ॥

—तस्य परिमाणं पानार्थं फाण्टवत् ज्ञातव्यम्। मानग्रहणेनापि प्रक्षेपादयोऽपि फाण्टवत् ज्ञातव्याः। एष निश्चयः सर्वत्रैव नान्यतः ॥ १ ॥

स यथेति वाक्येन हिमकषाययोगान् दर्शयति, आम्रेति।—ततः यथा—अयम् आम्रादिकसञ्ज्ञको हिमो मधुप्रक्षिप्तो रक्तपित्तजिद्भवति। अत्र ककुभोऽर्जुनः, स च वृक्षविशेषः। आम्रादीनां त्वक्चूर्णमिति व्यवहारात् ॥ २ ॥

अथ मरिचादिसञ्ज्ञकं हिमं कथ्यते, मरिचमिति।—अत्र काकोडुम्बरिका "कटुम्बरी" शब्दवाच्या, "कट्वरी" शब्दवाच्या च, तस्य पत्राः। नीलोत्पलं नीलकमलं, तदभावे पद्मबीजमिति व्यवहारात्। तज्ज इति—मरिचादिद्रव्यजातः। एके मरिचचूर्णं मनाक् प्रक्षेपेऽप्याहुः तीक्ष्णत्वात् ॥ ३ ॥

अथ नीलोत्पलादिजं हिममाह, नीलोत्पलमिति।—नीलोत्पलमेव विख्यातं, तच्चेन्दीवरसञ्ज्ञम्। बला प्रसिद्धा। मधूकं गुडपुष्पं, लोके "महुआ" शब्दवाच्यम्। मधुकं यष्टीमधु। उशीरं तृणभेदः सुगन्धिमूलम्। पद्मकं काष्ठविशेषः। काश्मरी गाम्भारी, तस्याः फलानि। परूषकं प्रसिद्धम्। शीतकषायो हिम-कषायः कथितः। प्रलापोऽसम्बद्धभाषणम्। भ्रमश्चक्रारूढस्येवार्थसंवित्तिः। मोहो मूर्च्छाभेदः ॥ ४।५ ॥

जीर्णज्वरे गुडूचीप्रयोग ।—

अमृताया हिम' पेयो जीर्णज्वरहरः स्मृतः ॥ ६ ॥

कासादौ वासाप्रयोग ।—

वासायाश्च हिम' कास-रक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥७॥

अन्तर्दाहादौ धन्याकप्रयोग ।—

प्रातः सशर्कर' पेयो हिमो धन्याकसम्भवः ।
अन्तर्दाह तथा तृष्णा जयेत् स्रोतोविशोधनः ॥ ८ ॥

रक्तपित्तादौ धन्याकादि ।—

धन्याकधात्रीवासाना द्राक्षापर्पटयोर्हिमः ।
रक्तपित्तज्वर दाह तृष्णा शोषञ्च नाशयेत् ॥ ९ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचिताया
शार्ङ्गधरसंहिताया मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने
हिमकल्पना नाम चतुर्थोऽध्याय ॥४॥

इदानीममृताटरूषकधन्यकौ हिमावाह, अमृताया इति।—अमृता गुडूची, तस्या वल्ली ग्राह्या। अत्रापरे मधु प्रक्षिपन्ति तन्त्रान्तरे दर्शनात, तथा हि—"अमृताया कषायन्तु शीत सम्यक् पलद्वयम्। मधुपादयुत पीत जीर्णज्वरहर परम् ॥" इति। अपरञ्च—वासा आटरूषक, स चात्र पञ्चाङ्गो व्यवहारात् ॥ ६।७ ॥

प्रातरिति।—एष धन्याकहिमोऽन्तर्दाहादौ प्रशस्त । धन्याक कुस्तुम्बरु। स्रोतोविशोधन इति—मूत्रमार्गस्य शुद्धिकर, मूत्रकृच्छ्रादिहर इत्यर्थ ॥ ८ ॥

धन्याकेति।—अय धन्याकादिसञ्ज्ञको हिमो रक्तपित्तादिकान् हन्तीति। अत्र धात्री आमलकीफलम्। वासा आटरूषकस्तस्या मूल ग्राह्यम्। पर्पट स्वनामख्यात। एतत् सकल सम तुलित सङ्गृह्य हिमकषाय कर्त्तव्य.। अत्रापि शर्कराप्रक्षेपमाहु पूर्वयोगानुसारात्। शोष मुखशोष, क्षयभेदो वा। एकेयोगद्वयमाहु ॥ ९ ॥

इति श्रीवाक्यान्वयप्रकाशवैद्य-श्रीआदमल्लात्मजेनाढमल्लेन विरचिताया
शार्ङ्गधरदीपिकाया मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने
हिमकल्पना नाम चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

कल्ककल्पना ।—

कल्कस्य साधनविधिः पर्य्यायो मात्रा च ।—

द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।
प्रक्षेपाऽऽवापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसम्मितम् ॥ १ ॥

कल्के प्रक्षेप्याणां मात्रा ।—

कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया ।
सिता गुडं समं दद्याद्द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः ॥ २ ॥

स यथा—

अथेदानीं कल्ककल्पनां व्याख्यास्यामः, द्रव्यमित्यादि ।—इयमनेन प्रकारेण कल्कपरिभाषा कथ्यते । द्रव्यं व्याधिविहितम् । आर्द्रं सद्य उद्धृतम् । पक्षान्तर-कल्कविधौ शुष्कमपि द्रव्यं जलेन पिष्टं कल्कसंज्ञकं भवति । ते प्रक्षेपावापकल्का इति पर्य्यायवाचकशब्दैः कथिताः । तन्मानं कल्कपरिमाणं * कर्षमितं सार्द्धटङ्कद्वयम्, एतच्च भक्षणे मानमनुक्तमानाम् ॥ १ ॥

अथात्र प्रक्षेपद्रव्याण्याह, कल्के मधु घृतमित्यादि ।—कल्के पूर्वोक्ते मधुघृततैलं द्विगुणमात्रया देयम्, द्विगुणता कल्कादित्यर्थः । सिता गुडश्च समं, सममपि कल्काच्च । द्रवा इति—अवशिष्टजलक्षीराद्याश्चतुर्गुणा देयाः कल्कादपीत्यर्थः । कल्कः प्रक्षेपसंज्ञः प्रोक्तः, तस्मात् द्रवेषु प्रक्षेपको योज्य इति तात्पर्य्यार्थः । यथा अग्रे वक्ष्य-माणाः पिप्पलीवर्द्धमानादयो दृश्यन्ते, अत एव कर्षपरिमाणं सामान्यं, विशेषतस्तु दोषाद्यनुरूपतः प्रमाणानि बोद्धव्यानि ॥ २ ॥

---

* "कर्षमितं सार्द्धटङ्कद्वयम्" इति यदुक्तं तत् प्रामादिकम्, टङ्कशब्दः शाणपर्य्यायः, टङ्कद्वयेन कोलो भवति, सार्द्धटङ्कद्वयेन माषद्वयाधिकं तोलकं, कर्षन्तु तोलकद्वयमिति सुधीभिर्विचार्य्यम् ।

पाण्डुरोगादौ पिप्पलीवर्द्धमानप्रयोग।—

त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याऽथवा कणाः।
पिबेत् पिष्ट्वा दशदिनं तास्तथैवापकर्षयेत्॥ ३॥
एवं * विंशद्दिनैः सिद्धं पिप्पलीवर्द्धमानकम्।
अनेन पाण्डुवातास्र-कासश्वासारुचिज्वराः॥
उदरार्शःक्षयश्लेष्म-वाता नश्यन्त्युरोग्रहाः॥ ४॥

व्रणादौ निम्बपत्रप्रयोग।—

लेपान्निम्बदलैः कल्को व्रणशोधनरोपणः।
भक्षणाच्छर्दिकुष्ठानि पित्तश्लेष्मक्रिमीन् जयेत्॥ ५॥

स यथेति वाक्येन तद्विधिं दर्शयति ग्रन्थकार, त्रिवृद्ध्येत्यादिना।—अथ पिप्पलीवर्द्धमानप्रयोगो विधीयते। वृद्धिस्तु तावत यावद्दशदिनमिति। तास्तथैवापकर्षयेदिति—ता पिप्पल्य, तथैवेति—वृद्धियुक्त्या अपकर्षयेत ह्रासयेत यावद्दशदिनमिति। एव विंशतिदिनै कृत्वा पिप्पलीवर्द्धमानप्रयोग सिद्धो भवति। एतेन किमुक्त भवति? त्रिभिस्त्रिभि परिवृद्धि कृता यावद्दशदिनानि, वृद्धिस्तु प्रतिदिनमेव, ततस्तिस्त्रस्तिस्त्रोऽपकर्षयेत यावत तिस्र पिप्पल्य एव तिष्ठन्ति। एव पञ्चवृद्धिरपकर्षश्च तथा सप्तवृद्धिरपकर्षश्च। अथवेति ग्रहणेन दशपिप्पलीना वृद्धिरपकर्षश्च बोद्धव्य, अन्यत्रो दर्शनात, तद्यथा—"त्रिभिरथ परिवृद्ध पञ्चभि सप्तभिर्वा दशभिरथ विवृद्ध पिप्पलीवर्द्धमानम्। इति पिबति पुमान् यस्तस्य न श्वासकास ज्वरजठरगदार्शोवातरक्तक्षया. स्यु॥" इति। पिष्ट्वा इत्यत्रापि क्षीरपिष्टा इति मन्यन्ते केचित्॥ ३।४॥

लेपादिति।—निम्बपत्राणि शिलापिष्टानि कृत्वा व्रणेषु लेप कार्य्य, पेषणमत्र जलेन। लेपपरिमाणन्तु आर्द्रमाहिषचर्मोत्सेधम्, व्यवहारस्तु व्रणानुकारि

---

* पिप्पलीवर्द्धमानस्य प्रयोग ऊनविंशतिभिर्दिनै सिध्यति इति चक्रपाणिशिवदासादीना मत, यत दशदिन वर्द्धयित्वा एकादशदिनमारभ्य ह्रासकरणे ऊनविंशतिदिनान्येव भवन्ति। शार्ङ्गधरस्य "विंशद्दिनै" इति पाठात एकादशदिवसेऽपि दशमदिवसीयमात्रा स्थिरीकृत्य द्वादशदिवसमारभ्य ह्रासो मन्तव्य। किञ्च यत्र पिप्पलीवर्द्धमाने सहस्रपिप्पलीप्रयोग. चरकादौ दृश्यते, तत्र दशवृद्धिप्रयोग एव ऊनविंशतिदिनै. समाप्तो भवति, त्रि-पञ्च-षडादिवृद्धिप्रयोगास्तु तदधिकदिनेनापीति बोद्धव्यम्।

गृध्रस्यां महानिम्बप्रयोग ।—

महानिम्बजटाकल्को गृध्रसीनाशनः स्मृतः ॥ ६ ॥

वातव्याधौ रसोनप्रयोग. ।—

शुद्धः कल्को रसोनस्य तिलतैलेन मिश्रितः ।
वातरोगान् जयेत्तीव्रान् विषमज्वरनाशनः ॥ ७ ॥

वातव्याधौ रसोनपिण्ड ।—

पक्वकन्दरसोनस्य गुलिका निस्तुषीकृता ।
पाटयित्वा च मध्यस्थं दूरीकुर्य्यात्तदङ्कुरम् ॥ ८ ॥
तदुग्रगन्धनाशाय रात्रौ तक्रे विनिक्षिपेत् ।
अपनीय च तन्मध्याच्छिलाया पेषयेत्ततः ॥ ९ ॥
तन्मध्ये पञ्चमांशेन चूर्णमेषां विनिक्षिपेत् ।
सौवर्चलं यमानीञ्च भर्जितं हिङ्गु सैन्धवम् ॥ १० ॥

कुर्य्यात्, नात्र नियतप्रमाणम् । कार्य्यान्तरमाह, भक्षणादिति ।—निम्बपत्रकल्क-भक्षणादपि कुष्ठादयो विनश्यन्तीति प्रभावात ॥ ५ ॥

अपरमपि योगमाह, महाविम्बेति ।—महानिम्ब कार्मुक, "वकाइनि" इति लोके, तस्य जटा मूलम् । गृध्रसी वातरोगे पठिता, "राङ्गनी" इति लोके प्रसिद्धा ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह, शुद्ध इति ।—रसोन. स्वनामख्यात । शुद्ध इति—त्वगादि-रहित । तिलतैलेन मिश्रित इति—रसोनकल्कात् द्विगुणितेन तिलतैलेन सम्प्लाव्य भक्षयेदित्यर्थ. । वातरोगान् गृध्रस्यर्दितपक्षाघातप्रभृतीन् । तीव्रानिति—दुस्तरान् । विषमज्वरा सततकादय ॥ ७ ॥

इदानीं द्वितीयरसोनकल्क दर्शयितुमाह, पक्वेति ।—बृहत्सञ्चकोऽय रसोन-कल्को यद्यपि सुगमस्तथाऽपि केषाञ्चित सुबोधार्थं किञ्चित् व्याचष्टे, पक्वकन्दरसोनस्ये-त्यादि ।—पक्व कालान्तरेण परिणतम् । गुलिका कन्दस्यावयवावशेषा, "पोथी" इति शब्दवाच्या. । निस्तुषीकृता इति—नखै सञ्छोलिता, पश्चात् पाटयित्वा द्विधा विदार्य्य । तदङ्कुरमिति—रसोनगुलिकामध्यस्थहरितवर्णाङ्कुरम् । तन्मध्या-दिति—तक्रमध्यात्, अपनीय समादायेत्यर्थः । अत्र रसोनकल्के उक्तद्रव्याणा चूर्णं पञ्चमांशेन कृत्वा क्षिपेत्, पञ्चमांशेनेति—रसोनकल्कात्, तेन रसोनकल्क

कटुत्रिकं जीरकञ्च समभागानि चूर्णयेत्।
एकीकृत्य ततः सर्वं कल्कं कर्षप्रमाणतः ॥ ११ ॥
खादेदग्निबलापेक्षी ऋतुदोषाद्यपेक्षया।
अनुपानं ततः कुर्य्यादेरण्डमूलतमन्वहम् ॥ १२ ॥
सर्वाङ्गैकाङ्गजं वातमर्दितञ्चापतन्त्रकम्।
अपस्मारमथोन्मादमूरुस्तम्भञ्च गृध्रसीम् ॥
उरःपृष्ठकटीपार्श्व-कुक्षिपीडां क्रिमीन् जयेत् ॥ १३ ॥

रसोनप्रयोगे अपथ्यानि।—

अजीर्णमातपं रोषमतिनीरं पयो गुडम्।
रसोनमश्नन् पुरुषस्त्यजेदेतान्निरन्तरम् ॥ १४ ॥

भागचतुष्टयं, द्रव्यचूर्णं भागैकमिति। भर्जितं हिङ्गु अवोत्क्लेदव्यवच्छेदार्थम्, तथा हि—'योगेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत्" इति। एवं सर्वत्र। कटुत्रिकं शुण्ठीमरिचपिप्पल्यः। कल्कं कर्षप्रमाणत इति—रसोनद्रव्यचूर्णमिलितं कल्कं, न तु केवलं कर्षप्रमाणम्, अत एव खादेदग्निबलापेक्षीति वचनेनात्र मानाभावः सूचितः। एरण्डमूलक्वथितमत्रानुपानम्, उक्तपरिमाणं प्रत्यहमेव कुर्य्यात्। एकाङ्गज-मिति—पक्षघातः। अपतन्त्रकं वातरोगे पठितलक्षणम्। पीडाशब्दः उरःप्रभृतिभिः प्रत्येकमभिसम्बद्धः, तेन उरःपीडा पृष्ठपीडा पार्श्वपीडा कटिपीडा कुक्षिपीडा इत्यर्थः। ननु सर्वाङ्गग्रहणेनैव सर्वे वातविकाराः प्राप्ताः, तत् कथं पृथक् ग्रहणम्? उच्यते—सर्वाङ्गेण सर्वशरीरप्रकुपितो वातोऽभिहितः, एकाङ्गेन अवयवाश्रितः, तस्मात् सर्वाङ्गप्रकुपितम् एकदेशप्रकुपितञ्चानिलं नाशयेदिति न दोषः ॥ ८—१३ ॥

अस्य अभ्यासादेव त्याज्यमाह, अजीर्णमित्यादि।—निरन्तरं सर्वकालम्। अजीर्णमन्नादिजनितम्। आतपश्च घर्मसेवाम्। रोषं क्रोधम्। अतिनीरमत्यम्बुपानम्। *पयः क्षीरम्। गुडः प्रसिद्धः। एके गुडोपलक्षितत्वात् सर्वेक्षुविकारास्त्याज्या इति वदन्ति ॥ १४ ॥

---

* "पयो महिषीपयः, तस्य वातकर्त्तृत्वात्, न गोपयः तस्य पथ्यवर्गे लिखितत्वात्" इति गूढार्थदीपिकापाठः न हृद्यतया प्रतिभाति, गौरवमाधुर्य्यादिगुणसम्पन्नस्य माहिषीपयसः श्लेष्मकर्त्तृत्वात्।

रसोनप्रयोगे पथ्यानि ।—

मद्यं मांस तथाऽम्लञ्च रसं सेवेत नित्यशः ॥ १५ ॥

ऊरुस्तम्भे पिप्पल्यादि ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं भल्लातकफलानि च ।
एतत्कल्कश्च मध्वीद ऊरुस्तम्भनिवारणः ॥ १६ ॥

परिणामशूले अपराजिताप्रयोग ।—

विष्णुक्रान्ताजटाकल्कं सिताक्षौद्रघृतैर्युतं ।
परिणामभवं शूलं नाशयेत् सप्तभिर्दिनैः ॥ १७ ॥

परिणामशूलादौ शुण्ठ्यादि ।—

शुण्ठीतिलगुडैः कल्कं दुग्धेन सह योजयेत् ।
परिणामभवं शूलमामवातञ्च नाशयेत ॥ १८ ॥

सेयमाह, मद्यमित्यादि ।—मद्यं सुरासवप्रभृतिकम् । मांसं जाङ्गलिकं गुणप्राधान्यात् । अम्लमम्लरसं, तच्च मातुलुङ्गादिकम् । रसं मांसजनितं प्रसहमित्यर्थः (१)। नित्यशः प्रतिदिनम् ॥ १५ ॥

इदानीमूरुस्तम्भे कल्कस्वरूपं योगमाह पिप्पलीति ।—एतेषां कल्क इति एतत्कल्कः । पिप्पलीपिप्पलीमूले विख्याते । भल्लातकफलान्यत्र * निरस्थीनि योज्यानि । कुत्राप्येषां पिप्पल्यादीनां क्वाथोऽपि प्रचरति, तथा हि—"पिप्पलीपिप्पलीमूलभल्लातकशृतं पिबेत् । कल्कं वा समधुं दद्यादूरुस्तम्भविनाशनम् ॥" इति ॥ १६ ॥

परिणामशूलेऽपराजिताकल्कमाह विष्णुक्रान्तेति ।—विष्णुक्रान्ता अपराजिता प्रतीता, शतावरी वा । सितादयोऽप्यत्र पूर्वपरिमाणेन मिलिताः । सप्तदिनैरित्यत योगस्यास्य दृष्टफलत्वं दर्शयति । परिणामशूलं पक्तिशूलं तच्च शूलरोगे स्पष्टमेव ॥ १७ ॥

अपरमपि परिणामशूलार्थं प्रयोगमाह, शुण्ठीति ।—अत्रास्य कल्कत्र्यविधौ शुण्ठीतिलाभ्यां कल्कः कार्य्यः । गुडमत्र द्वयोः सन्तुलितं चतुर्गुणेन क्षीरेण सह

* भल्लातकानामस्थीन्यत्र सर्वत्र प्रयुज्यन्ते । शिवदासेनात्र किमपि न लिखितम्, अतो मतमस्य चिन्त्यम् ।

१ अत्र शिवदासव्याख्या—"नागरादिकल्कमुत्कारिकावत् यवागूवत् वा क्षीरेण साधयित्वा भक्षयेत । शुण्ठीचूर्णं कर्षं १, पुरातनगुडं कर्षं १, तिलचूर्णं पलं १, गव्यदुग्धं शरावं २" इति ।

रक्तार्शःसु अपामार्गप्रयोग ।—

अपामार्गस्य बीजानां कल्कस्तण्डुलवारिणा।
पीतो रक्तार्शसां नाशं कुरुते नात्र संशयः॥ १९ ॥

रक्तातीसारे बदर्य्यादि ।—

बदरीमूलकल्केन तिलकल्कश्च योजित ।
मधुक्षारयुत कुर्य्याद्रक्तातीसारनाशनः॥ २० ॥

रक्तपित्तादौ लाक्षाप्रयोग ।—

कुष्माण्डकरसोपिता लाक्षा कर्षद्वय* पिवेत।
रक्तक्षयसुरोघात क्षयरोगञ्च नाशयेत्॥ २१ ॥

चार्शेष। भक्षयेदिति भाव । चकारादन्यदपि सम्पादनाभ्यवहृत इष्टफल , तत्र कल्कादि—"नागरतिलगुडकल्क पयसा सह ... पुमानद्यात। ... गम्ना तस्यापैति सप्तरात्रेण॥" इति॥ १८ ॥

अथ रक्तार्शसा प्रयोग दर्शयन्नाह, अपामार्गस्येति।—अपामार्ग प्रसिद्ध। तण्डुलवारि तण्डुलचालनजल, तच्च पुटपाके दर्शितम्, अनेन चतुर्गुणेनापामार्गस्य बीजाना कल्क पेय, न तु तेन मानेन पेषित पेषणार्थन्तु परिमित जलम, एत-देव योज्यम। नास्ति संशय इति—दृष्टफलत्वेनास्य प्रभावातिशयो वर्णित ॥१९॥

इदानीं रक्तातीसारे बदरीमूलकल्कमाह, बदरीमूलकल्केन तिलकल्कश्चेति।—कल्कद्वयग्रहणेन सम मिलितयो कल्क कार्य्य इत्यस्मदीयसम्प्रदाय, तेन द्वयो सार्द्धैक कर्षक पेषणार्थ जलमवानुक्तत्वात मधुक्षारौ चोक्तपरिमाणेन प्रक्षेपे योज्यौ। केचिन्मधु क्षीरयुत इति पठन्ति , तत्र—क्षीर छागोद्भव व्याधिविहितत्वात् । अयमेव पक्षो ज्याया न्दो दृश्यते। गुणेनाप्युक्तम्—"छाज शोषज्वरश्वास-रक्तपित्तातीसारजित" इति॥२०॥

अथ रक्तपित्ते कुष्माण्डयोगमाह कुष्माण्डकेति।—कुष्माण्डक प्रसिद्ध, तस्य स्वरसेनैव * कर्षमात्रा लाक्षा पिष्ट्वा तेनैव चतुर्गुणेन सह पिवेत्। चतुर्गुणताऽत्र जलमानम्, एष विधि पानादिति वाक्ये दर्शित । लाक्षाऽलक्तकस्य जननी। मधापि मधुप्रक्षेप कुर्वन्ति वृद्धा, कुत ? पूर्वयोगानुवृत्ते ॥ २१ ॥

---

* मूले 'कर्षद्वयम्' इति पाठ, टीकायान्तु कर्षमात्रामिति। कर्षद्वयस्य चातुर्गुण्ये पलद्वयमानं भवति, कर्षस्य तु पलमानम् इति सुधीभिर्द्रष्टव्यम्।

रक्तप्रदरे तण्डुलीयप्रयोग ।—

तण्डुलीयजटाकल्क' सक्षौद्र सरसाञ्जन: ।
तण्डुलोदकसम्पीतो रक्तप्रदरनाशन: ॥ २२ ॥

अतीसारादौ अङ्कोठप्रयोग ।—

अङ्कोठमूलकल्कश्च सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना ।
अतीसारहर प्रोक्तस्तथा विषहर' स्मृत. ॥ २३ ॥

विषे वन्ध्याकर्कोटकादिप्रयोगत्रयम् ।—

वन्ध्याकर्कोटिकामूलं पाटलाया जटाऽथवा ।
घृतेन विल्वमूल वा द्विविध नाशयेद्विषम् ॥ २४ ॥

सन्निपाते अभयादि ।—

अभयासैन्धवकणा-शुण्ठीकल्कस्त्रिदोषहा ॥ २५ ॥

अग्निमान्द्यादौ पथ्यादि ।—

पथ्यासैन्धवशुण्ठोभि कल्को दीपनपाचन: ॥ २६ ॥

रक्तप्रदरेऽप्याह, तण्डुलीयेति ।—तण्डुलीय शाकविशेष "चौराइ" इति शब्द-वाच्य तस्य जटा मूलम् । कत्तव्यताऽस्य—तण्डुलीयजटा रसाञ्जनञ्च साम्येन कर्ष-परिमित ग्राह्य, तदनु जलेन सम्पिष्य मधुयुक्तश्चतुर्गुणेन तण्डुलजलेन सह पातव्य । तण्डुलजल पूर्वं व्याख्यातम् । रसाञ्जन स्वनामख्यात, तच्च दार्वीक्वाथसमुद्भवमिति प्रसिद्धम् । रक्तप्रदर स्त्रीरोगे पठित ॥ २२ ॥

अथ विषहरणार्थं योगवरानाह, अङ्कोठमूलेति ।—अङ्कोठा वृक्षविशेषस्तस्य मूलम् । क्षौद्रमत्र प्रक्षेपे साधु । तण्डुलाम्बुनेति चतुर्गुणेन, चतुर्गुणता च कल्का-द्व्यात । विषोऽत्र स्थावर । विषनिमित्तन्तु जलेनैव पेय इति सम्प्रदाय ॥२३॥

अपराण्याह, वन्ध्येति ।—एतत् योगत्रय घृतेन सह पेय, तच्च द्विविध विष नाशयति इति, द्विविध स्थावरजङ्गमात्मकम । केचित् वन्ध्याकर्कोटकीमूलकल्केन नस्यमाहु , तथा हि—"वन्ध्याकर्कोटकीमूल छागीमूत्रेण भावितम् । नस्य काञ्जिक-सम्पिष्ट विषोपहतचेतस ॥" इति । एव विल्वमूलमञ्जनार्थम् इति वदन्त्यन्ये ॥२४॥

अथैकेन श्लोकेन योगद्वयमाह, अभयेति ।—अभयादीना चतुर्णां समभागिकाना मिलित्वा कर्षेण कल्कस्त्रिदोषजिद्भवति । अभया हरीतकी । कणा पिप्पली । अपर,

क्रिमिरोगे त्रिवृतादि।—

त्रिवृत् पलाशबीजानि पारसीकयमानिका।
काम्पिल्लकं विडङ्गञ्च गुडश्च समभागिकम्॥
तक्रेण कल्कमेतेषां पिबेत् क्रिमिगणापहम्॥ २७॥

रक्तार्शःसु तिलप्रयोग-नागकेशरप्रयोगौ।—

नवनीततिलैः कल्को जेता रक्तार्शसां स्मृतः।
नवनीतसितानाग-केशरैश्चापि तद्विधः॥ २८॥

ग्रहण्यां शुण्ठ्यादि वृहतीप्रयोगश्च।—

पीतो मसूरयूषेण कल्कः शुण्ठीशलाटुजः।

—पथ्यादिभिः द्रव्यैः कल्को दीपनपाचनो भवति। अत्रापि समता द्रव्याणां, भक्षणमानन्तु पूर्ववत्। दीपनमग्नेः। पाचनमामादीनाम्॥ २५।२६॥

क्रिमिरोगे कल्कमाह, त्रिवृदिति।—त्रिवृदादीनां सगुडानां द्रव्याणां सामान्येन मिलितानां कर्षप्रमाणेन कल्कं कृत्वा चतुर्गुणेन तक्रेण सह आलोड्य पिबेत् एतच्च क्रिमिसमूहानुद्धरतीति। त्रिवृत् निसृता। पलाशबीजानि प्रसिद्धानि। पारसीकयमानिकेति—पारस्यदेशभवा पारसी खुरासानिशब्दवाच्या। काम्पिल्लको रेचनकः, "कबीला" शब्देन विख्यातः। अयं योगः कोष्ठगतक्रिमिनाशनार्थमुक्तः। एके त्रिवृदादीनां गुडः साम्यः इति वदन्ति, तेन गुडस्यैको भागः शेषद्रव्याणां भागैकमित्यर्थः सत्यम्। तन्मते तु गुडं प्रथमतो भक्षयित्वा पश्चात् त्रिवृदादीनां कल्कं तक्रेण सह पिबेदिति। तथा च तन्त्रान्तरे प्रयोगान्तरमपि दृश्यते, तद्यथा—"पारसीकयमानी पीता पर्य्युषितवारिणा प्रातः। गुडपूर्वा क्रिमिजातं कोष्ठगतं पातयत्याशु॥" ॥२७॥

अथ रक्तार्शसामपि योगद्वयमाह, नवनीतेति।—अर्द्धोक्तपरिमाणेन तिलकल्को द्विगुणितेन नवनीतेन सम्प्लाव्य भक्ष्यः, असौ रक्तार्शसां जेता कथित इत्यर्थः। रक्तार्शसामिति बहुवचनत्वेनान्येषामप्यर्शसां प्रशमकः। अपरोऽपि—नवनीतसितानागकेशरैश्च युक्त्या कल्कस्तद्विधोऽयं भवति। सिता शर्करा। तद्विध इति—रक्तार्शसां हन्ता इत्यर्थः। नवनीतत्यागेनापि योगोऽयं प्रचरति, तेन सिता नागकेशरस्य साम्येन माषाष्टकं भक्ष्यं प्रत्यहं प्रयोगात्॥ २८॥

अथ ग्रहण्यां योगद्वयं दर्शयन्नाह, पीत इति।—शुण्ठीशलाटुजः कल्कः उक्तपरि-

जयेत् सङ्ग्रहणीं तद्वत्तक्रेण बृहतीभवः ॥ २९ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधर-
संहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने कल्ककल्पना
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः।

चूर्णकल्पना।—

चूर्णलक्षणं तस्य पर्य्यायो मात्रा च।—

अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्।
तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता ॥ १ ॥

चूर्णे गुडादीनां द्रवाणाञ्च मात्रानिर्देशः।—

चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत्।

मानेन कृतस्वचतुर्गुणेन मसूरयूषेण सह पिबेत्। शलाटु बिल्वफलम्। अमृतयूषविधिस्तु क्वाथकल्पनायां कथित एव। अपरोऽपि—बृहतीभवो बृहत्कण्टकारिकामूलकल्कः। अत्रापि चतुर्गुणं तक्रं कल्काज्ज्ञातव्यम्। तद्वदिति—ग्रहणीनाशकरः ॥ २९ ॥

इति श्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां
मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने कल्ककल्पनाऽध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

इदानीं चूर्णकल्पनां व्याख्यास्यामः। प्रथमतस्तत्स्वरूपमाह, अत्यन्तेति।—अत्यन्तशुष्कमिति—सूर्य्यांशुभिः शोषितद्रवांशम्। यद्द्रव्यमिति—पुष्पफलपत्रमूल-निर्य्यासादिसञ्ज्ञम्। सुपिष्टमिति—अतिशयेन चूर्णितं, शिलायामिति शेषः। वस्त्रगालितं वस्त्रपूतम्। तत्तु चूर्णं रजः क्षोद इति पर्य्यायनामभ्यां सञ्ज्ञितम्। तन्मात्रेति—भक्षणार्थं मानं * कर्षसम्मिता ज्ञेया इत्यनुक्तप्रयोगेषु ॥ १ ॥

* "कर्षसम्मिता बलवताम्, अल्पबले एकटङ्कात् वर्द्धयितव्या" इति गू० दी०।

चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् ॥ २ ॥

लिह्याच्चूर्णं द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः ॥ ३ ॥

दोषभेदेन अनुपानानां मात्रानिर्देशः।—

चूर्णावलेहगुटिका-कल्कानामनुपानकम्।
वातपित्तकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेत् ॥ ४ ॥

अनुपानस्य गुणः।—

यथा तैलं जले क्षिप्तं क्षणेनैव प्रसर्पति।
अनुपानबलादङ्गे तथा सर्पति भेषजम् ॥ ५ ॥

इदानीमविशेषोक्तेषु शर्करागुडयोर्मानपूर्वकं प्रक्षेपविधिमाह, चूर्णं इति।—गुडसाम्यं चूर्णांशात्। शर्कराऽपि द्विगुणिता चूर्णपरिमाणादित्यर्थः। चूर्णेष्विति बहुवचनत्वेन गुटिकालेह्यादिष्वपि भर्जितं हिङ्गु बोद्धव्यम्। सर्वैरित्यतो घृताद्यैरिति यत् पनर्ग्रहणं कृतं तत् तोयक्षीरमद्यमूत्रादीनां व्यवच्छेदार्थं, यत एते सह चूर्णस्य पानमुक्तमेतस्याग्रे, लेहस्तु मधुघृततैलादीनां प्रशस्तः। पिबेदित्यादौ चतुर्गुणैः चूर्णभागात्। द्रवैरिति—तोयक्षीरमद्यमूत्रादिभिः ॥ २।३ ॥

अथ चूर्णादीनामनुपानमात्रां दर्शयन्नाह, चूर्णावलेहेति।—अनुपानकमिति—अनु पश्चात् पानम्, औषधभक्षणोपरि यत् पीतं तदनुपानकमित्यर्थः। "वातपित्तकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेत्" इत्यनुक्रमो ज्ञेयः। आतङ्को रोगः, तेन वातातङ्के त्रिपलं, पित्तातङ्के द्विपलं, कफातङ्के पलैकमिति तात्पर्य्यार्थः। अनुक्तेष्वनुपानेषु जलानुपानं प्रशस्तम्, तथा हि—"सर्वेषामनुपानानां माहेन्द्रं तोयमुत्तमम्" (सु० सू० ४६ अ०) इति। सुश्रुतेऽपि—"सर्वानुपानेषु वरं वदन्ति मेध्यं यदम्भः शुचिभाजनस्थम्। लोकस्य जन्मप्रभृति प्रशस्तं तोयात्मकाः सर्वरसाश्च दृष्टाः ॥" (सु० सू० ४६ अ०) इति ॥४॥

अथानुपानस्य प्रयोजनं निर्देष्टुमाह, यथेति।—भेषजं भिषजा संस्कृतं द्रव्यं तथा अङ्गे सर्पति, कुतः? अनुपानबलात् अनुपानशक्तितः। दृष्टान्तमाह, यथा तैलमित्यादि।—सुगमम् ॥ ५ ॥

* "सर्वैरित्यतः" इत्यत्र "सर्वैः द्रवैरित्युक्त्वाऽपि" इति पाठकल्पनमुचितम्।

भावनार्थं द्रवपरिमाणनिर्देश ।—

द्रवेण यावता सम्यक् चूर्णं सर्वं प्लुतं भवेत्।
भावनाया. प्रमाणन्तु चूर्णे प्रोक्तं भिषग्वरैः ॥ ६ ॥

स यथा—

सर्वविधज्वरे आमलक्यादि।—

आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवस्तथा।
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेय' सर्वज्वरविनाशन ॥ ७ ॥
(भेदी रुचिकर श्लेष्म-जेता दीपनपाचनः ॥)

कासज्वरादौ पिप्पलीप्रयोग ।—

मधुना पिप्पलीचूर्णं लिहेत् कासज्वरापहम्।
हिक्काश्वासहर कण्ठ्यं प्लीहघ्नं बालकोचितम् ॥ ८ ॥

अथ चूर्णाय भावनापरिमाणमाह, द्रवेणेति।—सामान्येन सर्वं तोया-दिकम, अन्यदपि यद्द्रवीकृत तदपि ग्राह्य न दोष। प्लुतमिति—प्लावितं, यथा मन्यस्तरसस्तदुपस्तादिति। भिषग्वरैरित्यनेन युक्त्या कर्त्तव्य इति भाव' ॥ ६ ॥

स यथेत्यनेन चूर्णानि दर्शयति ग्रन्थकार, आमलमिति।—आमलादिकोऽय गण सर्वज्वरविनाशनो भवति। आमलमिति—आमलफलम। पथ्या हरीतकी। एतत सकल साम्यमनुक्तत्वात। सर्वज्वरमिति—अष्टविध व्यवहारतस्तु विषमज्वरेषु प्रायश प्रचरति। भेदी रुचिकर इत्यादिपदद्वय केचित पठन्ति ॥ ७ ॥

मधुनेति।—अयं मधुपिप्पलीयोग कासज्वरादीन् हन्ति, विशेषेण बाला-नामुचित। बालकेति सामान्येन त्रैविध्य सूचयति, तद्यथा—आ-षोडशात् बाल स त्रिविध, क्षीरप, क्षीरान्नाद, अन्नाद इति ॥ ८ ॥

श्लोकार्द्धोऽय प्रक्षिप्त इति दीपिकाकार ।

मेहादौ त्रिफलाप्रयोगः।—

एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ बिभीतकौ।
चत्वार्य्यामलकान्येवं त्रिफलैषा प्रकीर्त्तिता॥ ९॥
त्रिफला मेहशोथघ्नी नाशयेद्विषमज्वरान्।
दीपनी श्लेष्मपित्तघ्नी कुष्ठहन्त्री रसायनी॥
सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयान् जयेत्॥ १०॥

अग्निमान्द्यादौ त्रिकटुप्रयोगः।—

पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रिभिस्त्र्यूषणमुच्यते।

अथ त्रिफलाचूर्णमाह, एकेति।—उक्तपरिमाणेन मेहादिकान् हन्तीति। यदा सैव त्रिफला सर्पिर्मधुभ्यामवलेहिता तदा नेत्रामयान् जयेदिति। अवलेहस्तु सायमुपयोज्यः, तथा ह्युक्तम्—"ऊर्द्ध्वजत्रुगरोगघ्नी सायं स्यादवलेहिका" इति। कीदृशमुक्तपरिमाणम्? तमाह, एका हरीतकीत्यादि।—एतत् गणनापरिमाणं त्रिफलायाः कथितं, न तु तुलनायाः विषममानं यतः गुडकसङ्ख्यामानेनैव समत्वमस्याः, कुतः? द्विकार्षिकी हरीतकीति वाक्यानुरोधात्, तथा हि—"नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता। हरीतक्याः फले यत्र द्वयं तत् श्रेष्ठमुच्यते॥" इति। नवादिगुणोऽपि प्रसङ्गो लिख्यते, यथा—"नवा स्निग्धा घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाऽम्भसि। निमज्जेत् या प्रशस्ता वा गुणाढ्या सा प्रकीर्त्तिता॥" इति। बिभीतकमपि कर्षपरिमाणमात्रया कथितमिति प्रसिद्धिः, उक्तं निघण्टौ—"बिभीतकः कर्षफलो वासन्तोऽच्च कलिद्रुमः" इति तेन द्वे बिभीतकफले कथिते। आमलकमपि कोलमज्ज वदन्ति, कोलस्त्वर्द्धकर्षस्य पर्य्यायनामेति, तेन चत्वार्य्यामलकानि भवन्ति, एतेन त्रिफलायास्तुलनासाम्यमपि दर्शितं, गणनायाश्च विषमत्वमिति, न तु तस्याः भागेषु विषमता, यतो दृश्यते हि वृद्धवैद्यानां व्यवहारोऽयमेव। यद्यपि त्रिफला द्वितीयाऽप्यस्ति, तथाऽपि सर्व्वत्रैवाविशेषोक्तौ त्रिफलाशब्देन हरीतक्यादिकमेव गृह्यते, यदुक्तं—"द्राक्षाकाश्मर्य्यखर्ज्जूर-फलानीति फलत्रिका। इयं प्रोक्ता च द्वितीया त्रिफला चरकादिभिः॥" इति॥ ९। १०॥

* "शार्ङ्गधरेण उक्तभागवृद्ध्या लिखिता त्रिफला केवलं चूर्णक्वाथविषया अनुपानगुणविषया च, अन्यथा नवायसचूर्णादौ विरोधः स्यात्, यतः केवलत्रिफला-क्वाथे चूर्णे च भागवृद्धिर्दृश्यते" इत्यादि गू० टी०।

दीपनं श्लेष्ममेदोघ्नं कुष्ठपीनसनाशनम् ॥
जयेदरोचकं सामं मेहगुल्मगलामयान् ॥ ११ ॥

अथ पञ्चकोलम् ।—

पिप्पलीचव्यविश्वाह्वा पिप्पलीमूलचित्रकैः ।
पञ्चकोलमिति ख्यातं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥
आनाहप्लीहगुल्मघ्नं शूलश्लेष्मोदरापहम् ॥ १२ ॥

त्रिजातकचातुर्जातके ।—

त्रिगन्धमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातं सकेशरैः ।
त्रिगन्धं सचतुर्जातं रूक्षोष्णं लघु पित्तकृत् ॥
वर्ण्यं रुचिकरं तीक्ष्णं विषश्लेष्मामयान् जयेत् ॥ १३ ॥

अथ त्र्यूषणचूर्णमाह, पिप्पलीति ।—इदमपि त्रिकटुकपर्य्यायनाम्ना कथितम्। त्रयाणां साम्यमित्यनुक्तत्वात् । साममिति—अरोचकं दोषं वा । मेहगुल्मगलामयान्निति—मेहामयान् गुल्मामयान् गलामयान् ॥ ११ ॥

पञ्चकोलमप्याह पिप्पलीति ।—अत्र चव्यं गजपिप्पलीमूलम् । विश्वाह्वा शुण्ठी । पिप्पलीमूलं पिप्पलीजटा । चित्रकः स्वनामख्यातः । अत्रापि पञ्चानां समत्वम् । रुच्यं रुचिकरम् । दीपनमग्नेः । पाचनमामादीनाम् । आनाह उदरापूरः । (ऊषकादि-गणः,—"ऊषकं सैन्धवं हिङ्गु काशीशद्वयगुग्गुलु । शिलाजतु तुत्थकञ्च ऊषकादि-रुदाहृतः ॥ ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोधनः । अश्मरीशर्करामूत्र-शूलघ्नः कफगुल्मनुत् ॥" इति । अयमपि पाठः क्वचित्) ॥ १२ ॥

इदानीं त्रिगन्ध-चातुर्जातकचूर्णमाह, त्रिगन्धमिति ।—एलात्वक्पत्रैः कृत्वा त्रिगन्धं कथितम् । चातुर्जातन्तु सकेशरैरेलात्वक्पत्रैरेव प्रोक्तम् । * एला सूक्ष्मैला । त्वक् गुडत्वक् । पत्रं पत्रकम् । केशरं नागकेशरम् । रूक्षोष्णमिति वीर्य्यतः लघुपाकित्वात् । वर्ण्यं कान्तिकरम् । तीक्ष्णं मरिचादिवत् ॥ १३ ॥

---

* एलया सर्व्वत्रैव स्थूलैला गृह्यते वैद्यैः । त्रिजातचातुर्जातयोः स्थूलैलैव, न तु सूक्ष्मैला ।

जीवनीयगणः।—

काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ तथा।
मेदा चान्या महामेदा जीवन्ती मधुकं तथा॥ १४॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवनीयो गणस्त्वयम्।
जीवनीयगणः स्वादुर्गर्भसन्धानकृद्गुरुः॥ १५॥
स्तन्यकृत् बृंहणो वृष्यः स्निग्धः शीतस्तृषापहः।
रक्तपित्तं क्षयं शोषं ज्वरदाहानिलान् जयेत्॥ १६॥

अष्टवर्गः।—

द्वे मेदे द्वे च काकोल्यौ जीवकर्षभकौ तथा।

जीवनीयगणमाह, काकोलीत्यादि।—अत्र जीवनीयगणे काकोली क्षीरकाकोली च स्वनामतः प्रसिद्धा। किञ्चिदनभिज्ञानार्थं लक्षणमप्याह तद्यथा—काकोली मधुरा पर्वणात। क्षीरप्राया वर्णतः शुक्ला च क्षीरकाकोली अत्यन्तक्षीरयुक्ता। एतद्द्वयं विटपविशेषेण (?) दक्षिणोत्तरेऽतीव प्रसिद्धम्। जीवकर्षभकाविति—जीवकश्च ऋषभकश्च तौ, जीवको मधुररसः कृष्णविटपः कूर्चशीर्षकः। ऋषभकोऽपि कृष्णवृक्षः सहस्रच्छिद्री विषाणीति। एतद्द्वयमपि दाक्षिणदेशे प्रचरति। मेदा चान्या महामेदा इति—मेदा स्वल्पपर्णी मेदोगन्धा अल्पवृक्षसञ्ज्ञकः, स च काष्ठविशेषो नखच्छेद्यो देशान्तरादवगन्तव्यः। महामेदाऽष्टच्छिद्रान्विता काष्ठविशेषः, स च दक्षिणोत्तरपथे पर्वतेषु प्रसिद्धः, तत्र खेत्रमणिरिति प्रसिद्धः। जीवन्ती शाकविशेषः, सा चोत्तरापथे पर्वतेषु वृन्दावृक्षशाखाऽस्ति तत्रैवोत्पद्यते। मधुकं मधुयष्टीति * जलजातवल्लीविशेषः, मधुरा भक्षणतश्च असौ विख्याता सर्वत्रैव। मुद्गपर्णी माषपर्णी चेति द्रव्ययुग्मं निजनाम्ना प्रसिद्धं, मुद्गवत् पर्णं यस्याः सा मुद्गपर्णी एवं माषपर्णीति। मुद्गपर्णीति—क्षुद्रा वनसम्भवा मार्जारमोदिनीति। माषपर्णी च कृष्णनाला हयपुच्छकाकारा पर्वतोद्भवा मधुरा च। एभिश्च जीवनीयगणस्तु स्वादुर्मधुररसः। गर्भसन्धानकृदिति—वन्ध्यागर्भकरः प्रभावात्। स्तन्यकृदिति—क्षीरवृद्धिकरः। बृंहणो धातुवृद्धिकरः। वृष्यः शुक्रवृद्धिकरः॥ १४—१६॥

अथाष्टवर्गमप्याह, द्वे मेदे इति।—असौ गुणे कृत्वा जीवनीयगणसाम्य,

---

* यद्यपि स्थलज जलजभेदेन मधुकद्वयं दृश्यते, तथाऽपि जीवनीयगणोक्तमधुकशब्देन वैद्याः स्थलजमेव गृह्णन्ति, न तु जलजम्।

ऋद्धिर्वृद्धी च तैः सर्वैरष्टवर्ग उदाहृतः ॥
अष्टवर्गो बुधैः प्रोक्तो जीवनीयसमो गुणैः ॥ १७ ॥

पञ्चलवणम्।—

सिन्धु सौवर्चलञ्चैव विडं सामुद्रकं गडम्।
एकद्वित्रिचतुःपञ्च-लवणानि क्रमाद्विदुः ॥ १८ ॥
तेषु मुख्यं सैन्धवं स्यादनुक्ते तत् प्रयोजयेत्।
सैन्धवाद्यं रोमकान्तं ज्ञेयं लवणपञ्चकम् ॥ १९ ॥
मधुरं सृष्टविण्मूत्रं स्निग्धं सूक्ष्मं बलापहम्।
वीर्य्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं कफपित्तविवर्द्धनम् ॥ २० ॥

स चाष्टभिर्द्रव्यैर्मिलितः, तद्यथा—"द्वे मेदे द्वे च काकोल्यौ जीवकर्षभकौ तथा। ऋद्धिर्वृद्धी च द्वे—"। अत्र ऋद्धिर्वृद्धी तु नाम्ना प्रसिद्धे। तयोश्चिह्नमिति यस्य गृहे ऋद्धिर्वृद्धी स तस्य वसुवृद्धिर्भवतीति प्रसिद्धिः। अयञ्च सुश्रुतगणसङ्ग्रहे जीवनीयाष्टकसञ्ज्ञः। चरकयोगे तत् पूर्वोक्तं जीवनीयदशकमिति ॥ १७ ॥

लवणपञ्चकमाह, सिन्ध्विति।—अथ लवणपञ्चकसञ्ज्ञको गणः। सिन्धु सैन्धवं, तच्च सिन्धूद्भवमित्यर्थः। सौवर्चलं प्रसिद्धं, तदेव निर्गन्धं कान्तलवणमित्युच्यते। विडं कृत्रिमं, तच्च प्रसारणीकल्कभक्तलवणसंयोगादग्निदाहेन निर्वृत्तं विडमिति ख्यातम्। सामुद्रकमिति—दक्षिणसमुद्रसमीपे भवं सामुद्रकं, तच्च गडलवणाकारं विमलतरं ज्ञेयम्। गडं तच्च रोमकं, तच्च शाकम्भरीदेशोत्पन्नम्। एकद्वित्रिचतुःपञ्चेति लवणक्रमो व्यस्तसमस्तग्रहणार्थं सूचितः, यथा "द्वौ क्षारौ लवणत्रयम्" इत्यादिवचनात्। त्रिलवणं सैन्धवसौवर्चलविडमित्यर्थः। एवमन्यदपि बोध्यम्। तेषु मुख्यं सैन्धवं स्यादित्यनेनानुक्तं यत्र मुख्यं लवणं, तत्र सैन्धवं ग्राह्यमिति भावः। ननु "सैन्धवाद्यं रोमकान्तं ज्ञेयं लवणपञ्चकम्" पुनः किमर्थं कृतम्? उच्यते आदौ सैन्धवस्य अन्ते रोमकस्य च ग्रहणं तन्त्रान्तरेऽपि नियतं मध्ये क्वचिद्विपरीतमिति, तथा च सुश्रुते, * "सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलरोमकाणि पञ्च मुख्यानि" इति मतद्वयाभिप्रायेण पुनर्ग्रहणं न दोषः। पूर्वमतन्तु चरके प्रतीतम्। मधुरं परिपाकात्। सुश्रुते तु यथापूर्वं स्वादूनि स्वादत्वं गुणः, यतः रसेषु गुणसञ्ज्ञा इति

* मुद्रितसुश्रुतसंहितासु—"सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलरोमकौद्भिदप्रभृतीनि लवणानि यथोत्तरमुष्णानि—" इत्यादि पाठो दृश्यते।

क्षारद्वयम्।—

स्वर्जिका यावशूकश्च क्षारयुग्ममुदाहृतम्।
ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ स्वर्जिकायावशूकजौ॥ २१॥
अन्ये क्षाराश्च गुल्मार्शो-ग्रहण्यारुक्छिदः सराः।
पाचना कृमिपुंस्त्वघ्ना शर्कराश्मरिनाशना॥ २२॥

सर्वविधज्वरे सुदर्शनचूर्णम्।—

त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्वा गुडूची धन्वयासकः॥ २३॥
कटुका पर्पटी मुस्तं त्रायमाणा च वालकम्।
निम्बः पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकम्॥ २४॥
यमानीन्द्रयवो भार्गी शिग्रुबीजं सुराष्ट्रकम्।
वचा त्वक् पद्मकोशीरं चन्दनातिविषावला॥ २५॥
शालपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा।

केचित्। अपरे तु लवणेषु मधुरत्वमणुरसत्वञ्चकमामनन्ति। सृष्टविण्मूत्रमिति—स्रंसकम्। सूक्ष्ममिति—रोमकूपादिप्रवेशकत्वात्। तीक्ष्णं मरिचादिवत्॥ १८—२०॥

अथ क्षारयुग्मं दर्शयन्नाह, स्वर्जिकेति।—तत्र स्वर्जिका प्रसिद्धा, "साजी" शब्दवाच्या। यावशूको यवक्षारः। वह्निसमौ उष्णवीर्यत्वात्। यावशूकश्चेति चकारात् टङ्गणक्षारमपि क्षारत्रितयग्रहणेयोज्यम्, यथा "क्षारत्रीणि वसन्तशुद्ध-मरुतम्" इत्यादि वचनात्। अन्ये क्षाराश्चेति।—अन्येति—मुष्ककपाटलाऽपामार्ग-गोजिह्विकाकदलीसुधाप्रभृतयः। गुल्मार्शोग्रहणीरुक्छिद इति—अत्र रुक्शब्दो गुल्मादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन गुल्मरुक् अर्शोरुक् ग्रहणीरुगिति। सराः स्रंसकाः। कृमिघ्नाः पुंस्त्वघ्नाश्च, पुंस्त्वं वीर्यम्॥ २१।२२॥

इदानीं सुदर्शनचूर्णं निदर्शयन्नाह, त्रिफलेति।—रजनीयुग्ममिति—हरिद्राद्वयम्। कण्टकारीयुगमिति—लघुकण्टकारी बृहत्कण्टकारी च। शटी कर्चूरभेदः। ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम्। मूर्वा चोरस्नायु। त्रायमाणा स्वनामख्याता। वत्सकं कुटजः। शिग्रुबीजं शोभाञ्जनं, श्वेतमरिचमिति प्रसिद्धम्। सुराष्ट्रकं मृत्तिकाविशेषः, "फट्किरी" इति लोके। केचित् सुराष्ट्रकमित्यस्य स्थाने स्वदंष्ट्रकमिति पठन्ति, तत्र—स्वदंष्ट्रको

चित्रको देवदारु च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥ २६ ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना ।
पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥ २७ ॥
तालीशपत्रञ्च तथा समभागानि चूर्णयेत् ।
सर्वचूर्णस्य चार्द्धांश कैरात निक्षिपेत् सुधीः ॥ २८ ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।
ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्य्या विचारणा ॥२९॥
पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान् ।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥ ३० ॥
शीतज्वरैकाहिकादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम् ।
श्वासं कासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं हन्ति कामलाम् ॥ ३१॥
त्रिकपृष्ठकटीजानु पार्श्वशूलनिवारणम् ।
शीताम्बुना पिबेद्धीमान् सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ ३२ ॥

गोक्षुर । त्वक् वराङ्गकम इति लोके । चन्दन श्वेतम् । पद्मक काष्ठविशेष । शालपर्णी पृश्निपर्णी कवरद्वयशब्दवाच्यम । तगर स्वनामख्यातम् । पटोलपत्रम । जीवकर्षभकौ निजनाम्ना प्रसिद्धौ । पुण्डरीक कमलम । तालीशपत्र प्रसिद्धम् । शेष सुबोधम । एतत सकल शाणमात्र गृहीत्वा चूर्ण कर्त्तव्यम । कैराती भूनिम्ब, तच्च समस्तचूर्णस्य द्वौ भागौ कैरातचूर्णस्य चैको भाग इति । केचित सर्वचूर्णस्य चार्द्धांशमित्यनेन सर्वचूर्णस्यैको भाग भूनिम्बस्य भागैक इति व्याख्यानयन्ति । अपरे तु अर्द्धांशमित्यनेनार्द्धस्य अंश चतुर्थांश, तेन सममिति व्याख्यानयन्ति च । अंशश्चतुर्थांश इति प्रसिद्ध एतेनाष्टमांश कैरातमित्यर्थ । एतद्व्याख्यानद्वयमसङ्गत कुत ? सर्वजनासम्मतत्वात । दोषत्रयापहमिति—प्रकुपितदोषत्रय, व्यस्त समस्त वा । निखिलानिति—अष्टधा । ननु पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्चेति यत पुनर्ग्रहण कृत, तत व्यर्थं, निखिलानित्यनेनैव लभ्यन्ते ? उच्यते—पौनरुक्त्यन्तु ज्वराणा यत तदस्य ज्वरनाशनत्वे विशिष्टत्व दर्शितम्, अत एव नात्र काऽपि विचारणेति ग्रहण कृतम, यद्वा—सर्वज्वरेष्वग्र प्रायश प्रचरति नान्येषु, तेन पुनर्ज्वरग्रहण कृत न दोष । ऐकाहिकादीनिति—आदिशब्दात तृतीयकचातुर्थकादयः । शूलशब्दस्त्रिकादिकप्रत्येकमभिसम्बध्यते, तत्र

सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम्।
तद्वज्ज्वराणां सर्वेषामिदं चूर्णं प्रणाशनम्॥ ३३॥

कासादौ त्रिफलादि।—

कासश्वासज्वरहरी त्रिफला पिप्पलीयुता।
चूर्णिता मधुना लीढा भेदिनी चाग्निबोधिनी॥ ३४॥

कासादौ कट्फलादि।—

कट्फलं मुस्तकं तिक्ता शटी शृङ्गी च पौष्करम्।
चूर्णमेषाञ्च मधुना शृङ्गबेररसेन वा॥ ३५॥
लेह्यं ज्वरहरं कण्ठ्यं कासश्वासारुचीर्जयेत्।
वायुशूलं तथा छर्दिं क्षयञ्चैव व्यपोहति॥ ३६॥

कासादौ द्वितीयकट्फलादि।—

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी मुस्ता त्रिकटुकं शटी।
समस्तान्येकशो वाऽपि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्॥

त्रिकं वातस्थानम्। यथा सुदर्शनं विष्णुचक्रं दानवविनाशनं भवति, तथा सर्वज्वराणामिदमपि नाशनं, तस्मात् सुदर्शनम् इति संज्ञा॥ २७—३३॥

कासादावपराण्यपि चूर्णान्याह कासेति।—अत्र त्रिफला समतुलिता ग्राह्या। पिप्पलीयुतेति—पिप्पली एकद्रव्यभागापेक्षया। मधु यथावलेहयोग्यम्। चूर्णमानन्तु दोषबलापेक्षया॥ ३४॥

कट्फलमिति।—अथ कट्फलादिसंज्ञकचूर्णगणः। तत्र तिक्ता कटुरोहिणी। शृङ्गी कर्कटाख्या। पौष्करं पुष्करमूलं, तदभावे कुष्ठं ग्राह्यम्। शृङ्गबेररसेनेति—आर्द्रकरसेन चतुर्गुणेन सह पानमुक्तं व्यवहारात्, न तु लेह्यम्। लेहनस्य मधुना द्विगुणेनेत्यर्थः। वायुशूलमिति—वातजनितशूलम्। एके "पायुशूलम्" इति पठन्ति, तत्र—गुदगतवातपीडामित्यर्थः। ननु वातादेव सकलशूलस्योपपत्तिरिति, यत "न वातेन विना शूलम्" इत्यादिवचनं, तत कथमत्र पृथक् वातशूलग्रहणम्? उच्यते—वायुशूलं वातप्रायशूलं, न पित्तकफादिप्रायं, यस्मात् "शूलान्यष्टौ बुधा जगुः" (शा० पू० ७५०) इति॥ ३५।३६॥

* प्रोक्तमाद्यम्।

आर्द्रकस्वरसक्षौद्रैर्लिह्यात् कफविनाशनम्।
शूलानिलारुचिच्छर्दि-कासश्वासक्षयापहम्॥)

कासादौ तृतीयकट्फलादि।—

* (कट्फलं पौष्करं कृष्णा शृङ्गी च मधुना सह।
श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत्॥)

बालस्य कासादौ शृङ्ग्यादि।—

शृङ्गीं प्रतिविषा कृष्णा चूर्णिता मधुना लिहेत्।
शिशोः कासज्वरच्छर्दिशान्त्यै वा केवलां विषाम्॥३७॥

बालस्य कासे यवक्षारादि।—

† (यवक्षारविषाशृङ्गी मागधीपौष्करोद्भवम्।
चूर्णं क्षौद्रयुतं लीढं पञ्चकासान् जयेच्छिशोः॥)

आमातीसारे शुण्ठ्यादि।—

शुण्ठीप्रतिविषाहिङ्गु मुस्ताकुटजचित्रकैः।
चूर्णमुष्णाम्बुना पीतमामातीसारनाशनम्॥ ३८॥

शृङ्गीमिति।—एतत् शृङ्ग्यादिचूर्णं बालरोगेऽतीव प्रशस्तम्। शृङ्गी कर्कटशृङ्गी। प्रतिविषा शुक्लकन्दा। कृष्णा पिप्पली। केवलेन योगान्तरमाह, केवलां विषामिति।—एकामतिविषां मधुना सहावलिह्य बालो ज्वरेभ्यो विमुक्तः स्यादित्यर्थः। तथा च तन्त्रान्तरे—"शृङ्गीं ‡ सकृष्णाऽतिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम्। कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानां समाक्षिकां चातिविषामथैकाम्॥" इति। बालानामतीसारेऽपि मुस्तान्वितोऽयं योगः प्रचरति। § चतुर्भद्रीति तत्र चौहर्षादिति शब्दवाच्यः। तथा हि—"घनकृष्णाऽरुणाशृङ्गी चूर्णं क्षौद्रेण संयुतम्। शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमिं जयेत्॥" इति॥ ३७॥

अतीसारे शुण्ठ्यादिचूर्णमाह, शुण्ठीति।—हिङ्गु चात्र भर्जितं देयम्। कुटज-

---

* प्रक्षिप्तोऽयम्।

† प्रक्षिप्तोऽयम्। चक्रदत्ते यवक्षारस्थाने धन्वयासयोगेनायं योगो दृश्यते, तथा च—"पौष्करातिविषाशृङ्गी-मागधीधन्वयासकैः" इत्यादि।

‡ "सकृष्णा" इत्यत्र "समुस्ता" इति पाठः चक्रसङ्ग्रहे।

§ योगोऽयं चक्रसङ्ग्रहे "बालचातुर्भद्रिका" इति नाम्ना पठितः।

आमातीसारे हरीतक्यादि।—

हरीतकी प्रतिविषा सिन्धु सौवर्चलं वचा।
हिङ्गु चेति कृतं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा॥
आमातीसारशमनं ग्राहि चाग्निप्रबोधनम्॥ ३९॥

अतीसारे स्वल्पगङ्गाधरचूर्णम्।—

मुस्तमिन्द्रयव विल्वं लोध्रं मोचरसं तथा।
धातकीं चूर्णयेत्तक्र-गुडाभ्यां पाययेत् सुधीः॥४०॥
सर्वातीसारशमनं निरुणद्धि प्रवाहिकाम्।
लघुगङ्गाधरं नाम चूर्णं सङ्ग्राहकं परम्॥ ४१॥

अतीसारे वृहद्गङ्गाधरचूर्णम्।—

मुस्तारलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोध्रबालकैः।

भवेन्द्रयवं, पाचनत्वात्। उष्णाम्बुनेति—चतुर्गुणितोष्णपानीयेन सह।लोड्य विलोड्य तु (?) क्वाथवद्विभाज्य पिबेत, चूर्णकल्पनाया कथितत्वात्॥ ३८॥

अपरमप्याह, हरीतकीति।—सिन्धु सैन्धवम्। हिङ्गु च भर्जित देयम्। पानमानन्तु पूर्ववत्। अय योगो ग्रहण्यामपि प्रशस्त। एके हरीतकीत्यागेनापि योगमन कुर्वन्ति, तदुक्तमनेव परिभाषाध्याये—"व्याधेरयुक्त यद्द्रव्य गणोक्तमपि तत् त्यजेत" (शा० पू० १ अ०) इत्यादिवचनात्॥ ३९॥

इदानीं गङ्गाधरसंज्ञक चूर्णद्वयमाह, मुस्तमित्यादि।—एतल्लघुगङ्गाधर नाम चूर्णं सङ्ग्राहक पर विख्यातम्। अत्र विल्व विल्वपेशिका। मोचरस शाल्मलीनिर्यास। धातकी धातकीकुसुमानि। अत्र तक्रोपलक्षितत्वात मथितमपि ग्राह्यम्, अन्यतो दर्शनाद्वा "मथितगुडसम्प्रयुक्तम्" इति। ननु मथिततक्रयो को भेद? उच्यते, * "सजल नीरस घोल मस्तु तच्चार्द्धवारकम्। तक्र त्रिभागभिन्नन्तु केवल मथित स्मृतम्॥" इति। कल्पना चास्य—मुस्तादिचूर्णं कार्षिक मथितचतुर्गुणेन गुडकर्षेण च सह विमर्दित पीतम्। पक्वातीसारे योगोऽयम्॥ ४०।४१॥

---

* भावप्रकाशे—"ससर निर्जल घोल मथितन्त्वसरोदकम्। तक्र पादजल प्रोक्तमुदश्वित्त्वर्द्धवारिकम॥" इति, तथा सुश्रुते "मन्थनादिपृथग्भूतस्नेहमर्द्धोदकन्तु यत। नातिसान्द्रद्रव तक्र स्वादम्ल तुवर रसे। यत्तु सस्नेहमजल मथित घोल-मुच्यते॥" इति पाठः।

विल्वमोचरसाभ्याञ्च पाठेन्द्रयववत्सकैः ॥४२॥
आम्रबीजं प्रतिविषा लज्जालुरिति चूर्णितम्।
क्षौद्रतण्डुलपानीयैः पीतैर्याति प्रवाहिका ॥ ४३ ॥
सर्व्वातिसारग्रहणी प्रशमं याति वेगत.।
हृद्यगङ्गाधरं चूर्णं सरिद्वेगस्य रोधकम् ॥४४॥

अतीसारे अजमोदादिचूर्णम्।—

अजमोदा मोचरसं सशृङ्गवेरं सधातकीकुसुमम्।
गोदधिमथितयुक्तं गङ्गामपि वाहिनीं रुन्ध्यात् ॥४५॥

ग्रहण्यां मरिचादिचूर्णम्।—

तक्रेण य. पिबेन्नित्यं चूर्णं मरिचसम्भवम्।
चित्रसौवर्चलोपेतं ग्रहणी तस्य नश्यति ॥
उदरप्लीहमन्दाग्नि-गुल्मार्शोनाशनं भवेत् ॥४६॥

ग्रहण्यां कपित्थाष्टकचूर्णम्।—

अष्टौ भागा. कपित्थस्य षड्भागा शर्करा मता।
दाडिमं तिन्तिडीकञ्च श्रीफलं धातकी तथा ॥ ४७ ॥
अजमोदा पिप्पली च प्रत्येकं स्युस्त्रिभागिकाः।
मरिचं जीरकं धान्यं ग्रन्थिकं वालकं तथा ॥ ४८ ॥

अन्यदपि, मुस्तेति।—अरालुकी वृक्षविशेष स्वनामप्रसिद्ध। वत्सकः कुटजत्वक्। आम्रबीजानीति—आम्रफलास्थिमज्जा। लज्जालुर्विख्याता। अत्रापि [illegible]तेन क्षौद्रेण [illegible] चतुर्गुणेन तण्डुलजलेन पानम्। सरिद्वेगस्य रोधकमिति।—नदीप्रवाहावरोधकत्वेनोत्कृष्टप्रभावयुक्तम्, अत एव गङ्गाधरसंज्ञा ॥ ४२—४५ ॥

अथ ग्रहण्यां प्रयोगानाह तक्रेणेति।—इदं मरिचाद्यं नाम चूर्णं ग्रहणीप्रशमनम्। मरिचचित्रकसौवर्चलं समचूर्णं माषद्वयम् चतुर्गुणेन तक्रेण सह पिबेत्। नित्यमित्यनेन सेव्यमिदं महारोगोपयुक्तत्वात् ॥ ४६ ॥

इदानीं कपित्थाष्टकं नाम चूर्णं दर्शयन्नाह, अष्टाविति।—दाडिमम् [illegible] "अनारदाना" शब्दवाच्यम्। तिन्तिडीकं स्वनामप्रसिद्धम्। श्रीफलं [illegible]।

* कस्मिंश्चित्. 'अजमोदा' स्थाने 'तिन्दुकम्' इति पठन्ति।

सौवर्चलं यमानी च चातुर्जातं सचित्रकम्।
नागरञ्चैकभागाः स्युः प्रत्येकं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ ४९ ॥
कपित्थाष्टकमज्ञं स्याच्चूर्णमेतद्गलामयान्।
अतीसार क्षय गुल्म ग्रहणीश्च व्यपोहति ॥ ५० ॥

अरुच्यादौ दाडिमाष्टकम्।—

दाडिमो द्विपला ग्राह्या खण्डात् दशपलानि च।
त्रिगन्धस्य पलञ्चैकं त्रिकटु स्यात् पलत्रयम् ॥ ५१ ॥
एतदेकीकृतं सर्वं चूर्णं स्यात् दाडिमाष्टकम्।
रुचिकृद्दीपनं कण्ठ्यं ग्राहि कासज्वरापहम् ॥५२॥

श्रीफलं विल्वम्। अत्रापि तिन्तिडीकस्थाने वृक्षाम्लमिति, अम्लिकास्थाने च तिन्तिडीकमिति केचित्। चातुर्जातमिति—त्वक्पत्रैला नागकेशरमित्यर्थः। कल्पद्वयावपि कपित्थफलमष्टभागिकमेकद्रव्यभागापेक्षया, द्रव्यन्तु एकभागसंज्ञितम् (?)। शर्करा षड्भागा, दाडिमादीनि पिप्पलीपर्यन्तानि प्रत्येकं त्रिभागिकं, मरिचादि-नागरान्तं भागिकं प्रत्येकमिति भावः। एतेन किमुक्तम्? कपित्थं कर्षाष्टकं, सिता षट्कर्षप्रमिता, दाडिमादिषट्द्रव्यमष्टादशकर्षमितं, मरिचादित्रयोदशद्रव्यं त्रयो-दशकर्षमित्यर्थः। अस्य षाडवसंज्ञा तन्त्रान्तरे, कुतः? "लवणाम्लसितायुक्तं चूर्णं स्यात् षाडवं मतम्" इत्यादिवचनात्। कपित्थाष्टकमज्ञाऽस्य रूढिः ॥ ४७—५० ॥

दाडिमेति।—अयं ग्रन्थकृद्भेदेन दाडिमाष्टकसंज्ञको योगोऽतीसारादीनां प्रशस्तः। खण्डाद्दशपलानीति—मिश्रितचूर्णात् पलद्वयन्यूना द्विगुणा शर्करा ज्ञेया-ऽतीच्छत्वात्। त्रिगन्धस्य पलमेकं मिलितस्येत्यर्थः। त्रूषणस्यापि पलत्रयं प्रत्येकं पलमित्यर्थः। "खण्डाद्दशपलानि च" इत्यत्र स्थाने "खण्डादष्टपलानि च" इति केचित् पठन्ति, तन्मते चूर्णसमखण्डानीति व्याधिविहितत्वात्, अयं पक्षः प्रचरति। साम्यार्थे त्रिगन्धस्य प्रत्येकं पलं ग्राह्यम्। * दाडिमाष्टकमिति—अष्टमं द्रव्यमेव दाडिमं, तेन दाडिमाष्टकं प्रोक्तम् ॥ ५१।५२ ॥

---

* दाडिमादीनि अष्टौ द्रव्याणि अत्र विद्यन्ते, तेनवास्य दाडिमाष्टकसंज्ञा, गूढार्थदीपिकायामपि इयमेव व्याख्या दृश्यते, यथा—"दाडिमादीनि अष्टौ द्रव्याणि यत्र तत् दाडिमाष्टकम्" इति।

अतीसारादौ वृहद्दाडिमाष्टकम् ।—

दाडिमस्य पलान्यष्टौ शर्करायाः पलाष्टकम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं यमानी मरिचं तथा ॥ ५३ ॥
धान्यकं जीरकं शुण्ठी प्रत्येकं पलसम्मितम् ।
कर्षमात्रा तुगाक्षीरी त्वक्पत्रैलाश्च केशरम् ॥५४॥
प्रत्येकं कोलमात्राः स्युस्तच्चूर्णं दाडिमाष्टकम् ।
अतीसारं क्षयं गुल्मं ग्रहणीञ्च गलग्रहम् ॥
मन्दाग्निं पीनसं कासं चूर्णमेतद्व्यपोहति ॥ ५५ ॥

वातग्रहण्यां पिप्पल्यादिचूर्णम् ।—

* (पिप्पली बृहती व्याघ्री यवक्षारकलिङ्गकाः ।
चित्रकं सारिवा पाठा शटी लवणपञ्चकम् ॥
तच्चूर्णं पाययेद्दध्ना सुरयोष्णाम्बुनाऽपि वा ।
मारुतग्रहणीदोष-शमनं परमं हितम् ॥)

अरोचकादौ लवङ्गादिचूर्णम् ।—

लवङ्गं शुद्धकर्पूरमेलात्वङ्नागकेशरम् ।
जातीफलमुशीरञ्च नागरं कृष्णजीरकम् ॥५६॥

द्वितीयं दाडिमाष्टकमाह, दाडिमस्येति ।—एतद्वृहद्दाडिमाष्टकसंज्ञं चूर्णमतीसारादीन् हन्ति । अत्र तुगाक्षीरी वांशी, तदभावे तवक्षीरं ग्राह्यम्, तवक्षीरं कर्चूरकृतं प्रकारं, सा कर्षप्रमाणा । त्वक् वराङ्गम् । पत्रं पत्रकम् । एला † सूक्ष्मैला । केशरं नागकेशरम्, एतच्चतुष्टयं ‡ कोलमात्रम्, कोलं कर्षार्द्धं, तेन सम्मिलितं टङ्काष्टकमित्यर्थः । शेषं सुगमम् । गलग्रहं गलरोगम् । अष्टाष्टकसंज्ञा पलाष्टकेन बोद्धव्या, न तु द्रव्यसंख्यया ॥५३—५५॥

अथ लवङ्गाद्यं चूर्णं दर्शयन्नाह, लवङ्गमिति ।—शुद्धकर्पूरमिति—शुद्धञ्च तत्

* प्रक्षिप्तोऽयम् ।

† एला स्थूलैला इत्येव सर्वत्र प्रचरति न तु सूक्ष्मैला ।

‡ "चातुर्जातं द्विकार्षिकम्" इति चक्रपाठव्याख्यायां "द्विकार्षिकमिति प्रत्येकं निर्देशस्य द्रव्यप्रधानत्वात्" इति शिवदासः । तदास्य दाडिमाष्टक इति कृत्वा ।

कृष्णागुरुस्तुगाक्षीरी मांसी नीलोत्पलं कणा ।
चन्दनं तगरं बालं कक्कोलञ्चेति चूर्णयेत् ॥५७॥
समभागानि सर्वाणि सर्वेभ्योऽर्द्धा सिता भवेत् ।
लवङ्गाद्यमिदं चूर्णं राजार्हं वह्निदीपनम् ॥५८॥
* रोपणं तर्पणं वृष्यं त्रिदोषघ्नं बलप्रदम् ।
हृद्रोगं कण्ठरोगञ्च कासं हिक्काञ्च पीनसम् ॥ ५९ ॥

कर्पूरश्चेति पक्वकर्पूरमित्यर्थः अतिलघुत्वात् तथा हि—'पक्वस्तु द्विविधः प्रोक्तः सदलो निर्दलस्तथा । दृढश्च पीतवर्णश्च विशेषाल्लघुता गतः ॥" इति । केचित्तु गुडशब्देन नात्युत्कृष्टं गृह्णन्ति, तच्च हिमावास इति नाज्ञतम्, तथा चोक्तम्—"हिमावासो हिमसञ्ज्ञः पीताश्मक इति त्रिधा । अपक्वे कथ्यते भेदः कर्पूरे तु भिषग्वरैः ॥" स्वरूपेणापि—"हिमावासो भृशं श्वेतो हिमसञ्ज्ञस्तु पाण्डुरः । श्वेतपीताश्मकश्च—" इति । एवं गुणेनापि 'रसवीर्यविपाकैश्च । प्रभावेणापि ते प्रोक्ताः पूर्वं पूर्वं गुणाधिकाः ॥" प्रकृष्टत्वेनापि—"तत्रापि यो न च क्षुद्रः स्फटिकाभः स उत्तमः" इति । कृष्णजीरकमिति पाश्चात्य खुरासानीति लोके । कृष्णागुरु अगुर्विति प्रसिद्धम् । तुगाक्षीरी वांशी । मांसी जटाख्या । नीलोत्पलोपलक्षितत्वात् पद्मबीजं ग्राह्यम् (?) । कणा पिप्पली । चन्दनं श्वेतम् । तगरं स्वनामख्यातम् । बालं बालकम् । कक्कोलफल-द्रव्यं निजनामप्रसिद्धं, तच्च द्विविधं मरिचकक्कोलं चीनकक्कोलञ्चेति । एतत् सकल-द्रव्यं समभागं चूर्णयितव्यं, सर्वेभ्यः सिताऽर्द्धा भवेत्, † तेन सकलचूर्णस्य भागैकः, सितायाश्च भागैकः चूर्णसमाना सितेत्यर्थः । एके सिताऽर्द्धा भवेदित्यनेन कथितानां चूर्णस्य द्वौ भागौ सितायाः एको भाग इति व्याख्यानयन्ति, एतदसङ्गतं व्यवहारात् । राजार्हमिति—प्रभुयोग्यम्, अतिसुगन्धत्वात् बहुलगुणकरत्वाच्च । रोपणं शरीरस्थिरकरं व्रणरोपणञ्च । तर्पणं धातूनां तृप्तिजनकम् । वृष्यं शुक्रवृद्धिकारि । बलम्

* रोपणम्" इत्यत्र 'रोचनम' इति पाठो युक्तः, लवङ्गादिचूर्णे व्रणरोपण-शक्त्यभावात्, तन्त्रान्तरे "सुरोचनम्" इति पाठदर्शनाच्च ।

† यद्यपि अर्द्धशब्दः समांशवाचकः, तथाऽपि वैद्यके "सर्वेभ्योऽर्द्धा" इत्यादि प्रयोगस्थले समांशबोधकत्वेनार्द्धशब्दः केनापि टीकाकारेण व्याख्यातः । "सर्वतुल्या" "सर्वसमा" इत्यादि प्रयोगे एव तादृशी व्याख्या दृश्यते । पठन्ति "सिताऽष्टभागं" तथा शुद्धकर्पूरस्थाने भल्लातक इति च पाठो दृश्यते ।

यक्ष्माणं तमकं श्वासमतीसारमुरःक्षतम् ।
प्रमेहारुचिगुल्मादीन् ग्रहणीमपि नाशयेत् ॥ ६० ॥

ग्रहण्यां जातीफलादिचूर्णम् ।—

जातीफललवङ्गैला-पत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलैस्त्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥ ६१ ॥
तालीशपिप्पलीपथ्या-स्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥ ६२ ॥
यावन्त्येतानि सर्वाणि कुर्य्यात् भङ्गाञ्च तावतीम् ।
सर्वचूर्णसमा देया शर्करा च भिषग्वरैः ॥ ६३ ॥
कर्षमात्रं ततः खादेन्मधुना प्लावितं सुधीः ।
अस्य प्रभावात् ग्रहणी-कासश्वासारुचिक्षयाः ॥
वातश्लेष्मप्रतिश्यायाः प्रशमं यान्ति वेगतः ॥६४॥

ओजस्तत्प्रदमित्यर्थः । तमकं श्वासमिदं । उरःक्षतं चोरोरोगे पठितम् । अस्याग्रे कर्पूराद्यं नाम चूर्णं केचित् पठन्ति, तच्च बहुपुस्तकेषु न दृश्यते, क्षेपकोऽयमिति मन्यमानैरस्माभिर्न लिखितं । कर्पूराद्यन्तु विलिखितं,—"सकर्पूरञ्च कक्कोलं जातीफलदलं समम् । लवङ्गनागमरिचकृष्णाशुण्ठीविवर्द्धितम् ॥ चूर्णं सितासमं ग्राह्यं रोचनं चास्रकासनुत् । वैस्वर्यश्वासगुल्मार्शः कण्ठामयभयापहम् ॥ प्रयुक्तञ्चान्नपानेषु भिषजा रोगिणां हितम् ॥" इति कर्पूराद्यं चूर्णम् । अथ लघु-लवङ्गादिचूर्णं तन्त्रान्तरे—"लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याक्षसमानमीषाम् । पलार्द्धमेकं मरिचस्य दद्यात् पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥ सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानिमानाशु बलान्निहन्ति । कासज्वरारोचकगुल्ममेहश्वासाग्निमान्द्यग्रहणीविकारान् ॥" इति । लघुलवङ्गादिचूर्णम् ॥ ५६—६० ॥

इदानीं जातीफलाद्यं नाम चूर्णं दर्शयन्नाह, जातीफलेति ।—अत्र चन्दनं श्वेतं, चूर्णत्वात् । तिलैरिति—कृष्णतिलानि निस्तुषाणि ग्राह्याणि । त्वक्क्षीरी वांशी । तगरं प्रसिद्धम् । आमलमामलकफलम् । पथ्या हरीतकी । स्थूलजीरकं कृष्णजीरकं, एतत् सकलं समभागं गृहीत्वा चूर्णितम् । अस्य भागमेकं भङ्गाया भागैकं

~~अत्रत्ते~~ सशर्करचूर्णनाम्ना पठितोऽयं योगः क्वचित् ।

अथ चूर्णादौ महाषाडवम्।—

मरिचं नागपुष्पाणि तालीशं लवणानि च।
प्रत्येकमेकभागाः स्युः पिप्पलीमूलचित्रकैः॥ ६५॥
त्वक् कणा तिन्तिडीकञ्च जीरकञ्च द्विभागिकम्।
धान्याम्लवेतसौ विश्वं भद्रैला बदराणि च॥६६॥
अजमोदा जलधरं प्रत्येकं स्युस्त्रिभागिकाः।
सर्वौषधिचतुर्थांशं दाडिमस्य फलं भवेत्॥ ६७॥
द्रव्येभ्यो निखिलेभ्यश्च सिता देयाऽर्द्धमात्रया।
महाषाडवसंज्ञं स्याच्चूर्णमेतत् सुरोचनम्॥६८॥
अग्निदीप्तिकरं हृद्यं कासातीसारनाशनम्।
हृद्रोगकण्ठजठर-मुखरोगप्रणाशनम्॥ ६९॥

मिति, तेन सकलचूर्णसमाना भङ्गा देया इति। भङ्गाऽत्र भर्जिता देया, व्यवहारात्। सवचूर्णसमा देया शर्करा चेति—तेन द्वयो साम्या शर्करेत्यर्थः। एतत् सिद्धं यथोचितमात्रं मधुना प्राश्य भक्ष्यं, मात्र कर्षमान नियत, यत,—"मात्राया नास्त्यवस्थानम" इत्यादिवचनात॥ ६१—६४॥

अथ महाषाडवसंज्ञकं चूर्णमाह, मरिचमिति।—नागपुष्पाणीति—नागकेशरम्। लवणानीति बहुवचनत्वेन पञ्चलवणं ग्राह्यं, तच्च—"सिन्धु सौवर्चलञ्चैव विड सामुद्रकं गडम" इति। अन्यत्सम्प्रदाये लवणानीत्यनेन सैन्धवमेव ग्राह्यं नान्यत, स्वजात्युत्कृष्टत्वेन बहुवचनग्रहणम्। त्वक् तज्शब्दवाच्यम्। अत्र मरिचादिलवणान्तं प्रत्येकं टङ्कैकम्। पिप्पलीमूलादिजीरकान्तं प्रत्येकं टङ्कद्विमितम्। अम्लवेतसं स्वनामप्रसिद्धम्। विश्वं शुण्ठी। भद्रैला बृहदेला। बदराणि बदरफलानि। अजमोदाऽत्र यमानी एव सर्वत्रान्तःपरिमार्जने, बहिःपरिमार्जने तु अजमोदा अजमोदैव, तथा हि—"अन्तःसम्मार्जने प्रायश्चाजमोदा यमानिका। बहिःसम्मार्जने योज्या त्वजमोदैव निश्चितम्॥" इति। यत्राजमोदायमान्यौ स्तः, तत्र यमान्येव द्विगुणा अन्तःपरिमार्जने। जलधरो मुस्तम्। धान्यादिजलधरान्तं प्रत्येकं टङ्कत्रयमिति। एतत्सकलचूर्णस्य चतुर्थांशं दाडिमफलं, तेन सार्धैकादशटङ्कमित्यर्थः। दाडिमफलमत्राम्लं, यल्लोके "अनारदाना"

विसूचिका तथाऽऽनाहमर्शोगुल्मक्रिमीनपि।
छर्दिं पञ्चविधां श्वासं चूर्णमेतद्व्यपोहति॥ ७० ॥

उदरादौ नारायणचूर्णम्।—

चित्रकं त्रिफला व्योषं जीरकं हवुषा वचा।
यमानी पिप्पलीमूलं शतपुष्पाऽजगन्धिका॥ ७१ ॥
अजमोदा शटी धान्यं विडङ्गं स्थूलजीरकम्।
हेमाह्वा पौष्करं मूलं क्षारौ लवणपञ्चकम्॥ ७२ ॥

शब्दवाच्यं, षाडवत्वात्। समस्तद्रव्येभ्यः सिता शर्करा षड्भागिका देया * तेन सकलचूर्णसाम्यमित्यर्थः, सकलचूर्णसाम्यं कियत्प्रमाणम्? † टङ्काधिककुडवमानमिति भावः महाषाडवमिति "लवणाम्लसितायुक्तं षाडवं परिकीर्त्तितम्" इति पाठान्तरम् इति। ननु "चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत्" (शार्ङ्ग० मध्य० ६अ०) इति नियमेन कथमत्र चूर्णसमतुलिता सिता? उच्यते—अयमपि योगोऽग्निमान्द्ये प्रधानतमः, अग्निसादो हि प्रायेण श्लेष्माधिकः स्यात्, श्लेष्मणि च मधुरो बहुतरो न युक्त इत्यदोषः। यद्वा—द्विगुणमानमनुक्तेषु उक्तेषु तु "यदुक्तं तत्तथैव च" इति॥ ६५—७०॥

इदानीं नारायणचूर्णं प्रकटयन्नाह चित्रकमिति।—त्रिफला हरीतक्यादिकम्। व्योषं त्रिकटुकम्। हवुषेति स्वनामतः प्रसिद्धा, केचित्तु 'कट' शब्दवाच्यं

* अत्रापि अर्द्धशब्दस्य समांशार्थकत्वं न वैद्यमनोरमम्, एतत्तु प्रागेव प्रदर्शितम्।

† सकलचूर्णसाम्यं टङ्काधिककुडवमानमिति पाठः मुद्राकरप्रमादविजृम्भितः टीकाकारप्रमादविजृम्भितो वा इति मन्ये, यतः क्षारेषादिजलधरान्ते द्रव्ये टङ्कपरिमिते मिलित्वा एकचत्वारिंशत् टङ्का भवन्ति, चतुर्थांशेन सपाददशटङ्केन दाडिमफलेन सह मिलित्वा पुनः सपादैकपञ्चाशट्टङ्का जायन्ते एवञ्च तत्समानायाः शर्करायाः मानमपि सपादैकपञ्चाशट्टङ्का एव। टङ्कस्तु माषापरपर्य्यायः, स च तोलकार्द्धं, ततश्च सपादैकपञ्चाशट्टङ्कं माषकाधिकं सार्द्धपञ्चविंशतितोलकं जायते, टङ्काधिककुडवेन तु सार्द्धद्वात्रिंशत्तोलकं भवति। वस्तुतस्तु सर्वद्रव्येभ्यः अर्द्धमानायाः शर्करायाः सार्द्धपञ्चमाषकाधिकं द्वादशतोलकं मानं भवतीति सुधीभिर्द्रष्टव्यम्।

कुष्ठञ्चेति समांशानि विशाला स्याद्द्विभागिका।
त्रिवृद्द्विभागा विज्ञेया दन्त्या भागत्रयं भवेत्॥ ७३॥
चतुर्भागा सातला स्यात् सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत्।
पाचनस्नेहनाद्यैश्च स्निग्धकोष्ठस्य रोगिणः॥ ७४॥
दद्याच्चूर्णं विरेकाय सर्वरोगप्रणाशनम्।
हृद्रोगे पाण्डुरोगे च कासे श्वासे भगन्दरे॥ ७५॥
मन्दाग्नौ च ज्वरे कुष्ठे ग्रहण्याञ्च गलग्रहे।
दद्याद्युक्तानुपानेन तथाऽऽध्माने सुरादिभिः॥ ७६॥
गुल्मे बदरनीरेण विड्भेदे दधिमस्तुना।
उष्णाम्बुभिरजीर्णे च वृक्षाम्लैः परिकर्त्तिषु॥ ७७॥

वदन्ति। अजगन्धिका चेवयमानी, वनयमानी वा, वनतुलसीति केचित्। अजमोदाऽव अन्त्रपरिमार्जनत्वात् यमानी, तेन यमान्या भागद्वयम्। क्षाराविति—द्वौ क्षारौ, तेन स्वर्जिका यवक्षारश्चेति। लवणपञ्चकं प्रसिद्धम्। एतत् सर्वं समांशमिति। विशालेन्द्रवारुणी, सा द्विभागिका एकद्रव्यभागापेक्षया। त्रिवृत्त्रिवृत् द्विभागा अत्रापि द्रव्यैकभागापेक्षया। दन्ती च प्रसिद्धा, तस्याः भागत्रयं द्रव्यैकमानादेव बोद्धव्यम्। सातला चर्मकषा, लोके सेहुण्डभेद इति, त्रिमल्लेनापि यवतिक्ताशब्देन लिखिता सा च द्रव्यैकभागापेक्षया चतुर्भागा। पाचनस्नेहनाद्यैरिति—पाचनं दोषाणां पाचनं व्याधिविहितं, स्नेहनं स्नेहपानादिकम्, आदिशब्दात् स्वेदादिकञ्च, एतेन कृतपूर्वं पाचनाद्यं कृत्वा स्निग्धकोष्ठस्य रोगिण एतच्चूर्णं विरेकाय दद्यादित्यर्थः। तथा हि—"वातोदरं बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत्। स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम्॥" (च० चि० उदर०) इति। नन्विह "विवर्जयेत् स्नेहपानमजीर्णी चोदरी ज्वरी" (सु० चि० ३१अ०) इति वचनात् स्नेहो निषिद्धः, "नैते स्वेद्या नोदरी नातिसारी" इत्यनेन स्वेदस्यापि निषेधः कृतः, ननु कथं स्नेहस्वेदोपदेशः? उच्यते—स्वतन्त्रयोः स्नेहस्वेदयोर्निषेधो बोद्धव्यः, न तु शोधनाङ्गभूतयोस्तयोः, अन्यथा दोषहरणस्य दुष्करत्वात्। दद्यात् युक्तानुपानेनेति—युक्तानुपानमेव कथ्यते, तद्यथा—आध्माने सुरादिभिरिति, आदिग्रहणादासवारिष्टसीधुमाध्वीकादिभिः। गुल्मे बदरनीरेणेति—बदरक्वाथेनेत्यर्थः। विड्भेदे दधिमस्तुनेति—दधि च मस्तु च, यद्वा—दध्नो मस्तु नानाजातिकं, यतः मस्तु

उष्ट्रीदुग्धेनोदरेषु तथा तक्रेण वा गवाम् ।
प्रसन्नया वातरोगे दाडिमाम्बुभिरर्शसि ॥ ७८ ॥
द्विविधे च विषे दद्यात् घृतेन विषनाशनम् ।
चूर्णं नारायणं नाम दुष्टरोगगणापहम् ॥ ७९ ॥

सप्तविध भवेत, तद्यथा—"स्वाद्वम्लमत्यम्लकमन्दजात तथा * सृतचीरभव सरश्च । असारमेव दधि सप्तधाऽस्मिन् वर्गे स्मृता मस्तुगुणास्तथैव ॥" (सु० सू० ४५अ०) इति । प्रसङ्गतोऽस्यार्थं प्रकटयन्नाह, स्वाद्वम्लमित्यादि ।—स्वादु दधि, अम्ल दधि, अत्यम्ल दधि, सरजातम् अत्यम्ल दधि (?) मन्दजात दधि पक्वो जातमित्यर्थ, तथा सृतचीरभवमिति—विनष्टदुग्धजातम् । † सर इति—दध्न उपरि घनो भाग स्नेहबहुल सर इति प्रसिद्ध । असार साररहितम्, उद्धृतस्नेहस्य दध्नो विनिर्मितमित्यर्थ, इति सप्तविध मस्तु दर्शितम् । अन्ये कूर्चिक दधितक्र-भेदेन मस्तु द्विविधमिति पठन्ति । उष्णाम्बुभि सह पेयमिति व्यवहार, उष्णाम्बुभिरिति बहुवचनत्वेनाष्टमाशावशेषादिक ग्राह्य, तच्च यथादोषानुरूपमिति बोध्यम् । क्वाथैरिति—अस्य क्वाथेनेत्यर्थ । परिकर्त्तिष्विति—गुदे परि कर्त्तनमिव वेदनावृद्धिरिति परिकर्त्तिका कथ्यते । उष्ट्रीदुग्धेन गवा तक्रेण वा उदरेषु इति—सर्वोदरेष्वित्यर्थ । प्रसन्नया वातरोगे इति—प्रसन्ना सुरामण्ड पमिद्ध, तथा चोक्त—"प्रसन्ना स्यात् सुरामण्ड तस्मात् कादम्बरी घना । जगल-स्तदध प्रोक्तो जगलान्मेदको घन ॥ बक्कसो हृतसार स्यात सुराबीजन्तु किण्वकम ॥" इति । गुणेनापि प्रसन्नामाह—"गुल्मार्शश्छर्द्यरोचकवातनुत्" इति । "प्रसन्नया वातरोगे" इत्यत्र "रास्नया वातरोगेषु" इति वा पाठ, तत्र रास्नाक्वाथेन सहेत्यर्थ । दाडिमाम्बुभिरर्शसीति—दाडिमफलस्वरसै क्वथितफलरसैर्वा । द्विविधे च विषे इति—स्थावरजङ्गमात्मके । विषाहितायाकृत नारायणसञ्ज्ञ यद्वा—विष्णुवीर्यतुल्यत्वात नारायणसञ्ज्ञ, यथा विष्णुतेजसा दैत्यगणा पलायन्ते तथैवास्य प्रभावेण दुष्टा रोगगणा नश्यन्तीति तात्पर्यार्थ ॥ ७१—७९ ॥

* सुश्रुते "शृतचीरभवम्" इति पाठ ।

† सरजात मस्तु इति तु न सङ्गच्छते, यत दधिनि सृत जल मस्तु, सरात् जलन निर्गच्छतीति । दध्नस्य सरजातदध्नो मस्तु इति तु भवितुमर्हति ।

अजीर्णादौ हपुषाद्यं चूर्णम्।—

हपुषा त्रिफला चैव त्रायमाणा च पिप्पली।
हेमक्षीरी त्रिवृच्चैव सातला कटुका वचा॥ ८०॥
नीलिनी सैन्धवं कृष्णं लवणञ्चेति चूर्णयेत्।
कर्षोदकेन मूत्रेण दाडिमत्रिफलारसैः॥ ८१॥
तथा मांसरसेनापि यथायोग्यं पिबेन्नरः।
अजीर्णं प्लीह्नि गुल्मेषु शोफार्शोविषमाग्निषु॥
हलीमकामलापाण्डुकुष्ठाध्मानोदरेष्वपि॥ ८२॥

आध्मानादौ पञ्चसमं चूर्णम्।—

शुण्ठी हरीतकी कृष्णा त्रिवृत् सौवर्चलं तथा।
समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्॥ ८३॥
इदं पञ्चसमं चूर्णमेतच्छूलहरं परम्।
आध्मानजठरार्शोघ्नमामवातहरं स्मृतम्॥ ८४॥

आध्मानादौ नाराचचूर्णम्।—

कर्षमात्रा भवेत् कृष्णा त्रिवृता स्यात् पलोन्मिता।
खण्डात् पलञ्च विज्ञेय चूर्णमेकत्र कारयेत्॥ ८५॥

अथ हपुषाद्यं चूर्णं दर्शयन्नाह, हपुषेति।—हपुषा स्वनामख्याता, सा च क्षुद्रविटपविशेषः। त्रायमाणा लोकतः प्रसिद्धा। हेमक्षीरी स्वर्णक्षीरी, शङ्खभेद इत्यर्थं, चोक इति लोके। त्रिवृत् श्वेता। सातला सेहुण्डभेदः। कृष्णलवणं सौवर्चलं, सौवर्चलसममन्यत् वा इत्यन्ये, यदुक्तम्—"न कालालवणे गन्धः सौवर्चलगुणो गुणे" (च० सू० अन्नपान०) इति। मूत्रेणेति—गोमूत्रेण श्रेष्ठत्वात्। दाडिमत्रिफलारसैरिति—क्वाथैः। मांसरसः यूषशब्दवाच्यः। यथायोग्यमिति यथानुरूपम्। विषमाग्निष्विति—विषमतीक्ष्णमन्दाग्निष्वपि। हलीम हलीमकम्॥ ८०—८२॥

आध्मानादौ पञ्चसमचूर्णं दर्शयन्नाह, शुण्ठीति।—कृष्णा पिप्पली। त्रिवृत् श्वेता। अन्यत् सुबोधम्॥ ८३।८४॥

कर्षोन्मितं लिहेदेतत् चौद्रेणार्शोऽननाशनम् ।
गाढविट्कोदरकफान् पित्त[illegible]ंश्च नाशयेत् ॥८६॥

यक्ष्मणादौ लवणत्रितयाद्यं चूर्णम् ।—

लवणत्रितयं क्षारौ शतपुष्पाद्वयं वचा ।
अजमोदाऽजगन्धा च हवुषा जीरकद्वयम् ॥ ८७ ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं पिप्पली गजपिप्पली ।
हिङ्गुश्च हिङ्गुपत्री च शटी पाठोपकुञ्चिका ॥ ८८ ॥
शुण्ठी चित्रकचव्यानि विडङ्गञ्चाम्लवेतसम् ।
दाडिमं तिन्तिडीकञ्च त्रिवृद्दन्ती शतावरी ॥ ८९ ॥
इन्द्रवारुणिका भार्गी देवदारु यमानिका ।
कुस्तुम्बरुस्तुम्बुरूणि पौष्करं बदराणि च ॥ ९० ॥
शिवा चेति समांशानि चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
भावयेदार्द्रकरसैर्बीजपूररसैस्तथा ॥ ९१ ॥

इदानीं नाराचकं नाम चूर्णं विवक्षयन्नाह, कर्षमात्रेति ।—कर्षोन्मितमिति भक्षणार्थम् । चौद्रन्तु यावता अवलेहः स्यात् तावन्मात्रम् । एतच्च प्रातरेव भक्ष्यं विरेकार्थत्वात्, तथा चोक्तम्—'खण्डपलं त्रिवृतासमरूपकुल्याकर्षचूर्णितं श्लक्ष्णम् । प्राग्भोजने च मधुना विडालपदकं लिहेत् प्राज्ञः ॥" इति । गाढविट्कमालबद्धपुरीषमिति ॥ ८५ ८६ ॥

अथ त्रिलवणाद्यं चूर्णं दर्शयन्नाह, लवणत्रितयमिति ।—अथ त्रिलवणाद्यो योगश्चूर्णसंज्ञकः । अत्र त्रिलवणञ्च सैन्धवसौवर्चलविडसंज्ञम् । क्षाराविति—द्वौ क्षारौ, तेन स्वर्जिकाक्षारो यवक्षारश्च । शतपुष्पाद्वयमिति—लघुस्थूलभेदेन, एका "सोंफ" इति प्रसिद्धा, अपरा "सोवा" शब्दवाच्या । अजगन्धा वर्वरिका । हवुषा निजनामख्याता । जीरकद्वयमिति—पीतकृष्णभेदेन प्रतीतम् । हिङ्गुपत्री विटपविशेषः, तस्याः पत्राणि हिङ्गुगन्धसदृशानि भवन्ति सा द्विविधा, एका वारुणपत्रिका स्त्री, अपरा वेणुपत्रिका हिङ्गुफला । उपकुञ्चिका जीरकभेदः, "कारौंजी" शब्दवाच्य । कुस्तुम्बरु धान्यकम् । तुम्बरु स्वनामप्रसिद्धम् । पौष्करं कुष्ठम् । बदराणि बदरफलानि । शिवा हरीतकी । शेषं सुबोधम् । एतत्

तत् पिबेत् सर्पिषा जीर्णे मद्येनोष्णोदकेन वा।
कोलाम्भसा वा तक्रेण दुग्धेनौष्ट्रेण मस्तुना ॥ ९२ ॥
यकृत्पृष्ठकटीशूलं गुदकुक्षिहृदामयम्।
अर्शोविष्टम्भमन्दाग्नि गुल्मप्लीहोदराणि च ॥ ९३ ॥
हिक्काध्मानश्वासकासान् जयेदेतन्न संशयः।
एतैरेवौषधैः सम्यक् घृतं वा साधयेत् सुधीः ॥ ९४ ॥

शूलादौ तुम्बर्वादि चूर्णम्।—

तुम्बुरूणि त्रिलवणं यवानी पुष्कराह्वयम्।
यवक्षाराभयाहिङ्गु विडङ्गानि समानि च ॥ ९५ ॥
त्रिवृत्त्रिभागा विज्ञेया सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
पिबेदुष्णेन तोयेन यवक्वाथेन वा पिबेत् ॥
जयेत् सर्वाणि शूलानि गुल्माध्मानोदराणि च ॥ ९६ ॥

सकलं समभागेन सूक्ष्मचूर्णीकृतं चार्द्रकरसैर्बीजपूररसैश्च प्रत्येकं भावयेत्, रसैरिति बहुवचनत्वेन सप्त वारान् भावयेदिति भावः। तथा चोक्तं—"बीजपूरार्द्रकरसेना-सकृद्भावितम्" इति। घृतसाधने तु चतुर्गुणो रसो देयः स्नेहपरिमाणात्, चतुर्गुणता च प्रत्येकम्। तत् पिबेत् सर्पिषा जीर्णे इति—अन्ने जीर्णे सति पिबेदित्यर्थः, अन्यथा निष्फलत्वभयात्, तथा हि—"औषधशेषे भुक्तं पीतं तथौषधं सशेषेऽन्ने। न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥" इति। कोलाम्भसा बदरक्वाथेन। "वा"ग्रहणात् कुलत्थयूषेण क्षारनिस्स्रोतनेन दाडिमरसेन दोषापेक्षया पिबेदिति तात्पर्यार्थः। यकृत्पृष्ठकटीशूलमिति—यकृच्छूलं पृष्ठशूलं कटिशूलञ्चेति। गुदकुक्षिहृदामयमिति—आमयो गुदादिभिः सह प्रत्येकमभिसम्बध्यते। एतैरेवौषधैः घृतमपि साधयेत् सुधीरिति—स्नेहयुक्त्या विपचेदित्यर्थः ॥ ८७—९४ ॥

अथ तुम्बर्वाद्यं चूर्णं दर्शयन्नाह, तुम्बुरूणीति —अयं तुम्बुर्वादिको योगः अष्टविधशूलेषु प्रशस्तः। तत्र तुम्बुरूणि [illegible] [illegible]। त्रिलवणं सैन्धवं सौवर्चलं बिडम्। पुष्कराह्वयं पुष्करमूलं तदभावे कुष्ठम्। अभया हरीतकी। हिङ्गु भर्जितम्। एतत् सकलं समभागम्। त्रिवृत् त्रिभागेति एकद्रव्य-भागापेक्षया। यवक्वाथेनेति—यवोऽन्नविशेषः ॥ ९५।९६ ॥

ग्रहण्यां चित्रकादिः ।—

चित्रकं नागरं हिङ्गु पिप्पली पिप्पलीजटा ।
चव्याजमोदा मरिचं प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥ ९७ ॥
स्वर्जिका च यवक्षारः सिन्धु सौवर्चलं विडम् ।
सामुद्रकं रोमकञ्च कोलमात्राणि कारयेत् ॥ ९८ ॥
एकीकृत्याखिलं चूर्णं भावयेन्मातुलुङ्गजैः ।
रसैर्दाडिमजैर्वाऽपि शोषयेदातपेन च ॥ ९९ ॥
एतच्चूर्णं जयेद्गुल्मं ग्रहणीमामजां रुजम् ।
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं रुचिकृत् कफनाशनम् ॥ १०० ॥

अग्निमान्द्ये वडवानलचूर्णम् ।—

सैन्धवं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्यचित्रकम् ।

चित्रकाद्यं चूर्णमाह चित्रकमिति ।—अत्र नागरं शुण्ठी । पिप्पलीजटा पिप्पलीमूलम् । चित्रकादि मरिचान्तं द्रव्यं कर्षप्रमाणं प्रत्येकं स्वर्जिकादि रोमकान्तं कोलमानं प्रत्येकमित्यर्थः । कोलं कर्षार्द्धमानम् । रोमकं गडलवणम् । एतत् सर्वं चूर्णीकृत्य * मातुलुङ्गदाडिमफलोद्भवे रसे पृथक् भावयेत् मातुलुङ्गो बीजपूरकः । वा ग्रहणादेतच्चूर्णं मातुलुङ्गदाडिमरसेनाप्लाव्य गुटिका कार्य्या ग्रन्थान्तरदर्शनात्, तथा हि—"चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणत्रयम्† । व्योषं हिङ्ग्वजमोदाञ्च चव्यञ्चैकतः चूर्णयेत् ॥ गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा । कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥" (च० चि० ग्रहणी०) इति ॥९७—१००॥

अथ वडवानलचूर्णमाह, सैन्धवमिति ।—चव्यमिति—विटपविशेषो निका-

---

* "मातुलुङ्गदाडिमफलोद्भवे रसे" इत्यादि यदुक्तं तन्न समीचीनं यतः वा शब्दोऽत्र विकल्पार्थकः, न तु समुच्चयार्थकः, तेन मातुलुङ्गरसेन अथवा दाडिमरसेन मर्दयेत् इत्येवास्याशयः । टीकायां "वा-ग्रहणात्—" इत्यादि यदुक्तं, तदपि प्रामादिकं, वा ग्रहणात् एतत् चूर्णं मातुलुङ्गरसेन दाडिमरसेन वा आप्लाव्य इत्येव युक्तः पाठः, ग्रन्थान्तरीयश्लोकोऽपि तादृशार्थक एव ।

† 'लवणत्रयम्' इत्यत्र चरके चक्रदत्ते च "लवणानि च" इति पाठः, स च सर्वविद्वत्सम्मतः ।

शुण्ठी हरीतकी चेति क्रमवृद्धानि चूर्णयेत्॥
बडवानलनामैतच्चूर्णं स्यादग्निदीपनम्॥ १०१॥

आमवातादौ अजमोदादिचूर्णम्।—

अजमोदा विडङ्गानि सैन्धवं देवदारु च।
चित्रकं पिप्पलीमूलं शतपुष्पा च पिप्पली॥१०२॥
मरिचञ्चेति कर्षांशं प्रत्येकं कारयेत् बुधः।
कर्षास्तु पञ्च पथ्याया दश स्युर्वृद्धदारकात्॥१०३॥
नागराच्च दशैव स्युः सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत्।
पिबेत् कोष्णजलेनैव चूर्णं श्वयथुनाशनम्॥ १०४॥
आमवातरुजं हन्ति सन्धिपीडाञ्च गृध्रसीम्।
कटिपृष्ठगुदस्थाञ्च जङ्घयोश्च रुजां जयेत्॥ १०५॥
तूनीप्रतूनीविश्वाची-कफवातामयान् जयेत्।
समेन वा गुडेनास्य वटकान् कारयेद्भिषक्॥ १०६॥

श्वासादौ शुण्ठ्यादिचूर्णम्।—

(शुण्ठी सौवर्चलं हिङ्गु दाडिमञ्चाम्लवेतसम्।
चूर्णमुष्णाम्बुना पेयं श्वासहृद्रोगशान्तये॥)

नामप्रतीतं यस्य फलं गजपिप्पली इति। क्रमवृद्ध्या वृद्धिं कृत्वा योज्याः; वृद्धिस्तु आदिद्रव्यादुक्ता, तद्यथा—सैन्धवमेकभागं, पिप्पलीमूलं द्विभागिकं, पिप्पली त्रिभागा, चव्यं भागचतुष्टयं, चित्रकं पञ्चभागं, शुण्ठी षड्भागा, हरीतकी सप्तभागेति क्रमवृद्धिः। अत्यन्ताग्निकरत्वात् बडवानलसंज्ञम्॥ १०१॥

अथ अजमोदाद्यं चूर्णमपि दर्शयन्नाह, अजमोदेति।—अयमजमोदादिसंज्ञको योगश्चूर्णरूपो गुटिकारूपश्च। अजमोदादिमरिचान्तं नवद्रव्यं प्रत्येकं कर्षमात्रम्। पथ्या हरीतकी तस्यास्त्वक् पञ्चकर्षमिता। वृद्धदारकं दशकर्षम्। नागरं शुण्ठी चैव दशकर्षान्विता। एतत् सकलं चूर्णं कृत्वा उचितमात्रया कोष्णजलेन पानं बोद्धव्यम्। वा अथवा पश्चान्तरमपि, इदमेव चूर्णं गुडमिश्रितं गुडसमानं कृत्वा भक्षयेत् गुडमाध्यमवत् चूर्णत्वात्। अत्रापि कोष्णजलानुपानं बोद्धव्यम्। कटिपृष्ठगुदस्थाञ्चेति अत्र रुजामित्यन्वयः। जङ्घयोरुभयोः अत्रापि रुजाम्। तूनी प्रतूनी वातरोगे पठिता विश्वाची च॥ १०२—१०६॥

गुल्मादौ हिङ्ग्वादिचूर्णम्।—

हिङ्गु पाठाऽभया धान्य दाडिम चित्रकं शटी ।
अजमोदा त्रिकटुकं हवुषा चाम्लवेतसम् ॥ १०७ ॥
अजगन्धा तिन्तिडीकं जीरकं पौष्कर वचा ।
चव्य क्षारद्वय* पञ्चलवणानि विचूर्णयेत् ॥ १०८ ॥
प्राक् भोजनस्य मध्ये वा चूर्णमेतत् प्रयोजयेत् ।
पिबेद्वा जीर्णमद्येन तक्रेणोष्णोदकेन वा ॥ १०९ ॥
गुल्मे वातकफोद्भूते हृद्ग्रहेऽष्ठीलिकासु च ।
हृद्बस्तिपार्श्वशूलेषु शूले च गुदयोनिजे ॥ ११० ॥
मूत्रकृच्छ्रे तथाऽऽनाहे पाण्डुरोगेऽरुचौ तथा ।
हिक्कायां यकृति प्लीह्नि श्वासे कासे गलग्रहे ॥
ग्रहण्यर्शोविकारेषु चूर्णमेतत् प्रशस्यते ॥ १११ ॥
भावितं मातुलुङ्गस्य बहुशः स्वरसेन वा ।
कुर्य्याच्च गुटिका बह्वीर्वातश्लेष्मामयापहाः ॥ ११२ ॥

अधुना हिङ्ग्वाद्य चूर्णमाह, हिङ्ग्विति।—अत्र हिङ्गु भर्जित ग्राह्यम्। पाठा प्रसिद्धा, तस्या मूलम्। अभया हरीतकी। दाडिम दाडिमफलबीजानि। हवुषा क्षुद्रवृक्षविशेषो विख्यातः।† अजगन्धा बर्बरिका। तिन्तिडीकमम्लफल प्रसिद्धम्। पुष्कर पुष्करमूलम्। क्षारद्वयमिति—यवक्षार स्वर्जिकाक्षार। पञ्चलवणानि सैन्धवप्रभृतिकानि।‡ प्राग्भोजनस्येति—प्रातःकाले, मध्ये वा भोजन-नियम। जीर्णमद्येनेति—जीर्णं पुरातन गुणाधिकत्वात्, तथा हि—"नव मद्यमभिष्यन्दि गुरु दोषकर परम्। जीर्णञ्च सर्वदोषघ्न लघु वातकफापहम् ॥" इति। कल्पनान्तरमाह—अथवा एतच्चूर्णं मातुलुङ्गस्य रसेन वा बहुशो भावयित्वा गुटिका कार्य्या, ताश्च वातश्लेष्मामयापहा भवन्ति। बहुश इति—सप्तवारान्। बह्वीरिति—द्विशाणप्रमिता ॥ १०७—११२ ॥

* "पञ्चलवणानि" इत्यत्र चरकवाग्भटचक्रदत्तेषु "लवणे द्वे च" इति पाठः।

† "अजगन्धा चैवयमानी" इति शिवदासः।

‡ "भोजनस्य प्राक् परिणामे भोजनाव्यवहितपूर्वकाले वा" इति शिवदासः।

अरोचकादौ यमानीषाडवः।—

यमानी दाडिमं शुण्ठी तिन्तिडीकाम्लवेतसौ।
बदराम्लञ्च कुर्वीत चतुःशाणमितानि च॥ ११३ ॥
* सार्द्धद्विशाणं मरिचं पिप्पली दशशाणिका।
त्वक्सौवर्च्चलधान्याकजीरकं द्विद्विशाणकम्॥ ११४ ॥
चतुःषष्टिमितैः शाणैः शर्करामत्र योजयेत्।
चूर्णितं सर्वमेकत्र यमानीषाडवाभिधम्॥ ११५ ॥
चूर्णं जयेत पाण्डुरोगं हृद्रोगं ग्रहणीं ज्वरम्।
छर्दिशोषातिसारांश्च प्लीहानाहविबन्धताम्॥
अरुचिं शूलमन्दाग्निमर्शोजिह्वागलामयान्॥ ११६ ॥

कासादौ तालीशादिचूर्णम्।—

तालीशं मरिचं शुण्ठी पिप्पली वंशरोचनम्।
एकद्वित्रिचतुःपञ्च-कर्षभागान् प्रकल्पयेत्॥ ११७ ॥

अथ यमानीषाडवसंज्ञकं चूर्णमाह, यमानीति।—यमानी प्रसिद्धा। दाडिमं दाडिमफलबीजानि। तिन्तिडीकं प्रसिद्धम्। बदराम्लमिति—बदरं शालङ्कम्, अम्लं द्रवाम्लं द्रवभेदः, स च फलाम्लः, यद्वा—बदराम्लमम्लबदरं षाडवत्वात्। चतुःशाणमितानीति प्रत्येकम्। सार्द्धद्विशाणं मरिचमिति—तेन दशमाषकमित्यर्थः। त्वगादिजीरकान्तं प्रत्येकं द्विशाणम्। "त्वक्सौवर्च्चलधान्याकम्" इत्यस्य स्थाने 'कमिघ्नमथ धान्यत्वक्' इति पठन्ति, तत्रापि अत्र सौवर्च्चलम्, षाडवाभिधमिति प्रसिद्धेः, यतः—"लवणाम्लाम्लतायुक्तं षाडवं परिकीर्त्तितम्" इति। शोषो मुखशोषः क्षयभेदो वा। आनाह उदरापूरः। विबन्धो वातादीनामप्रवृत्तिः। जिह्वागलामयानिति—जिह्वामयान्, गलामयानित्यर्थः॥ ११३—११६ ॥

तालीशादिकमप्याह, तालीशमिति।—तालीशं स्वनामख्यातम्। वंशरोचनं वंशक्षीरी। एतत् द्रव्यपञ्चकमादिद्रव्यात् कर्षैकेन वर्द्धितं ग्राह्यं, तेन तालीशं कर्षैकं, मरिचं कर्षद्वयं, शुण्ठी कर्षत्रयं, पिप्पली चतुःकर्षा, त्वक्क्षीरी पञ्चकर्षा

---

* "पिप्पलीनां शतञ्चैकं द्वे शते मरिचस्य च" इति चक्रपाठः। "पिप्पलीनां शतमिति आकृतिमानात् एव मरिचस्यापि शतद्वयम्" इति शिवदासः।

एलात्वचोस्तु कर्षार्द्धं प्रत्येकं भागमाचरेत् ।
द्वात्रिंशत्कर्षतुलिता प्रदेया शर्करा बुधैः ॥ ११८ ॥
तालीशाद्यमिदं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम् ।
कासश्वासज्वरहरं छर्द्यतीसारनाशनम् ॥ ११९ ॥
शोषाध्मानहरं प्लीहा-ग्रहणीपाण्डुरोगजित् ।
पक्त्वा वा शर्करां चूर्णं क्षिपेत् स्याद्गुटिका ततः ॥१२०॥

अथाटौ सितोपलादिचूर्णम् ।—

सितोपला षोडश स्यादष्टौ स्याद्वंशरोचना ।
पिप्पली स्याच्चतुष्कर्षा स्यादेला च द्विकार्षिकी ॥१२१॥

मतेति । एलात्वचोस्तु कर्षार्द्धमिति—एला * क्षुद्रैला, त्वक् वराङ्गं कर्षार्द्धमिति—शाणद्वयमित्यर्थः । प्रत्येकमिति—पृथगित्यर्थः । शर्करा ऽत्र द्वात्रिंशत्कर्षतुलिता देया, एतेन सकलचूर्णात् द्विगुणा शर्करा भवति तीक्ष्णत्वात् (?) । केचित् गुडिकाप्रकरणे पक्षान्तरमाह,—सम जलेन शर्करां पक्त्वा तत्र चूर्णं प्रक्षिप्य गुटिका कार्या लघुतरत्वात्, तथा हि—"कल्पयेद्गुडिकाश्चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम् । गुडिका ह्यग्नि-योगाच्चूर्णाल्लघुतरा स्मृता ॥' (च० चि० राजयक्ष्मा०) इति । एतदपि नाप्तो नित्ना प्रचरति, तथा च तन्त्रान्तरे—"तालीश मरिच शुण्ठी पिप्पल्योऽ(?)णाकोत्तरा । त्वगेलाद्धांशकं दद्यात् शर्करा कुडव भवेत् ॥" (हा०) इत्यादि । अन्यत्रापि—"तालीशमरिचनागरकणा कर्षोत्तरा क्रमात् । त्वगेले चार्द्धांशे कुडवं सिता गुडिकां विपाच्य कृता ॥" (जतूकर्ण०) इति केचिद्वदन्ति । पित्ते वंशरोचना देयेति, तथा चोक्तं—"पित्तयुक्ते भवेच्चेह वंशरोचनयाऽन्वितम्" इति ग्रन्थान्तरदर्शनात् । तदुक्तं—'शुण्ठीपिप्पलिशुण्ठीना + तालीशोषणयोस्तथा । भागवृद्धिः क्रमादन्त्यात् त्वगेले चापि शाडके ॥ कणा त्वष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ॥" इत्यादि ॥ ११७—१२० ॥

अथ सितोपलादिचूर्णमाह सितोपलेति ।—सितोपला शर्कराभेद, षोडशेति

एलाशब्देन स्थूलैलामेव व्यवहरन्ति वैद्या सर्वत्र ।

"तालीशोषणयो' इति पाठो न युक्त, तालीशमरिचयो क्रमात् द्वैककभागप्रसङ्गात् । "कणातालीशयोस्तथा" इति पाठकल्पन सङ्गतम् । "कणा त्वष्टगुणा" इत्यत्र "कणातोऽष्टगुणा" इति पाठकरणं सङ्गतम् इति ।

एकं कर्षं त्वचं कार्यं चूर्णयेत् सर्वमेकतः ।
सितोपलादिकं चूर्णं मधुसर्पिर्युतं लिहेत् ॥ १२२ ॥
श्वासकासक्षयहरं हस्तपादाङ्गदाहजित् ।
मन्दाग्निं सुप्तजिह्वत्वं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
ज्वरमूर्द्ध्वगतं रक्तं पित्तमाशु व्यपोहति ॥ १२३ ॥

अथ भास्करलवणम् ।—

सामुद्रलवणं कार्यमष्टकर्षमितं बुधैः ।
पञ्च सौवर्चलं ग्राह्यं विडं सैन्धवधान्यकात् ॥ १२४ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कृष्णजीरकपत्रकम् ।
नागकेशरतालीशमम्लवेतसकं तथा ॥ १२५ ॥
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद् बुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकम् ॥ १२६ ॥
दाडिमं स्याच्चतुष्कर्षं त्वगेले चार्द्धकार्षिके ।
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ॥ १२७ ॥

—षोडशकर्षमिता । वंशरोचना अष्टौ स्यादिति—अष्टकर्षमिता, अग्रिमकर्षयुक्तत्वात् । अन्त्यात द्विगुणितत्वान्माननिर्देशोऽयम् तथा चोक्तं—"सितोपला तुगाक्षीरी पिप्पली बहुला त्वचः । अन्त्यादूर्द्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन् मधुसर्पिषा ॥" (च० चि० राजयक्ष्मा०) इति । बहुला * क्षुद्रैला । मधु सर्पिश्चाव लेहवत् परिमितम् । हस्तपादाङ्गदाहजिदिति—तेन हस्तदाह पाददाह अङ्गदाहनाशः । सुप्तजिह्वत्वमिति—जिह्वारोगे पठितम् ॥ १२१—१२३ ॥

इदानीं लवणभास्करं नाम चूर्णं प्रकटयन्नाह सामुद्रलवणमिति ।—दक्षिणसमुद्रसमीपे भवं सामुद्रं लवणं तच्च करकचशब्दवाच्यम् अष्टकर्षं पलद्वयम् । पञ्च सौवर्चलं ग्राह्यमिति—सौवर्चललवणं पञ्चकर्षं ग्राह्यमित्यर्थः । विडलवणादाम्लवेतसान्तं द्विगुणकर्षप्रमाणं प्रत्येकम् । विडलवणं कृत्रिमम्, तच्च प्रसारणीकल्कभस्मलवणसंयोगादग्निदाहेन निर्मितमित्येके । सिन्धुभवं सैन्धवम् । कृष्णजीरकं पाश्चात्यं तच्च खुरासानीशब्दवाच्यम् । मरिचादिविश्वान्तं द्रव्यत्रयं कर्षं प्रत्येकमित्यर्थः । जीरकं

* अत्रापि स्थूलैलैव गृह्यते, न तु क्षुद्रा ।

प्राणप्रमाणं देयन्तु मस्तुतक्रसुरासवैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरं तथा ॥ १२८ ॥
अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विबन्धञ्च भगन्दरम् ।
शोफं शूलं श्वासकासावामवातञ्च हृद्ग्रहम् ॥ १२९ ॥
मन्दाग्निं नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परम् ।
सर्वलोकहितार्थाय भास्करेणोदितं पुरा ॥ १३० ॥

छर्द्यां एलादिचूर्णम् ।—

एलाप्रियङ्गुमुस्तानि कोलमज्जा च पिप्पली ।
श्रीचन्दनं तथा लाजा लवङ्गं नागकेशरम् ॥ १३१ ॥
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं सिताक्षौद्रयुतं लिहेत् ।
वातपित्तकफोद्भूतां छर्दिं हन्त्यतिवेगतः ॥ १३२ ॥

भव गुल्मम् । विम्ब गुल्मो । दाडिमं स्याच्चतुःकर्षमिति—दाडिमफलबीजानि ग्राह्याणि, तच्च मलारदानाशब्दवाच्यं, चतुःकर्षं पलपरिमितम् । त्वगेले चार्द्धकार्षिके इति—मिलित्वा कर्षमात्रामित्यर्थः । भक्षणे च प्राणप्रमाणं टङ्कमात्रं देयं लोकाचारात् । तत् पुनः (?) इति गुञ्जानाधिक्यमानतापि प्रवर्त्तते दोषादीनां बलापेक्षत्वात् । मस्तुतक्रसुरासवैरिति—मस्तु दध्नोऽधस्तोयावशिष्टं, "दध्नस्तु यद्घनं तोयं तन्मस्तु परिकीर्त्तितम्" । तक्रमिति विभागाभिन्नम् । सुरासवौ प्रसिद्धौ, सुरा शालिकृतपिष्टकिण्वकल्केन किञ्चित् कलुषा । * आशु क्रियन्ते ये ते आसवाः । भास्करेण भास्कराचार्य्येण उदितं कथितं पुरा पूर्वं लोकश्रेयस्कामानामादावित्यर्थः, न तु सूर्य्यप्रणीतमिदं इति केचित् ॥ १२४—१३० ॥

एलादिचूर्णमाह, एलाप्रियङ्गुमुस्तानीति ।—एला सूक्ष्मैला । प्रियङ्गुर्लताविशेषः, तस्याः फलानि । कोलमज्जा बदरफलास्थिमध्यगतद्रव्यविशेषः । श्रीचन्दनं श्वेतचन्दनम् । लाजा भृष्टधान्योद्भवाः । एतत् सकलं समभागं दृढ़ं घनवस्त्रपूतं चूर्णं कुर्य्यात्, भक्ष्यमाणस्य दोषाग्निबलापेक्षया मात्रा कार्य्या । सिताक्षौद्रयुतमिति—सिता शर्करा, सा चान्यचूर्णसमा ग्राह्या, मधुमानञ्च यावदवलेहः स्यात् तावद्देयमित्यर्थः । अतिवेगत इति वचनेनास्य विशिष्टत्वं दर्शितम् ॥ १३१।१३२ ।

* "आसुतत्वादासवः" इति चरकः । आसुतत्वात् सन्धानादिति चक्रः । "आसूयते इति आसवः" इति वा । 'आशु क्रियते' इति व्याख्या तु न मनोरमा ।

ऊर्ध्ववातादौ व्याघ्र्यादि चूर्णम्।—

(व्याघ्रीजीरकधात्रीणां चूर्णं मधुयुतं लिहेत्।
ऊर्ध्ववातमहाश्वास-तमकैर्मुच्यते क्षणात्॥)

कुष्ठादौ पञ्चनिम्बादि चूर्णम्।—

मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वचं निम्बात् समाहरेत्।
सूक्ष्मचूर्णमिदं कुर्यात् पलपञ्चदशोन्मितम्॥ १३३॥
लोहभस्म हरीतक्यौ चक्रमर्दकचित्रकौ।
भल्लातकं विडङ्गानि शर्कराऽऽमलकं निशा॥ १३४॥
पिप्पली मरिचं शुण्ठी वाकुची कृतमालकः।
गोक्षुरश्च पलोन्मानमेकैकं कारयेद्बुधः॥ १३५॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णं भृङ्गराजेन भावयेत्।
अष्टभागावशिष्टेन खदिरासनवारिणा॥ १३६॥
भावयित्वा च संशोष्य कर्षमात्रं ततः पिबेत्।
खदिरासनतोयेन सर्पिषा पयसाऽथवा॥ १३७॥

अधुना पञ्चनिम्बचूर्णं दर्शयन्नाह, मूलमिति।—मूलमित्यादिना निम्बतरोरस्य पञ्चाङ्गं कथितं मूलं जटा, पत्रं पलाशं, फलमामबीजं, पुष्पं कुसुमं, त्वक् वल्कलं। समाहरेदिति—सम्यक् प्रकारेण आहरेदिति यदुक्तं तत् कालविशेषं सूचयति, तथा हि—"पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च। संचूर्ण्य पिचुमर्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च॥" इति। एके मूलस्थाने सारमिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च, तत्र सारं मध्यभागस्थितं काष्ठविशेषम् उक्तमन्यत्रापि—"काले त्वग्दलसारबीजकुसुमैर्निम्बस्य तुल्यांशकैः" इत्यादि। पलपञ्चदशोन्मितमिति—समस्तपञ्चाङ्गं पञ्चदशपलपरिमितं ग्राह्यमित्यर्थः तेन प्रत्येकं त्रिपलमितं भवति। लोहभस्मेति—मृतलौहचूर्णम्। चक्रमर्दकं प्रपुन्नाडबीजानि, भल्लातकं भल्लातकफलम्, निशा हरिद्रा। कृतमालको राजवृक्षः। एतल्लोहभस्मादि गोक्षुरकान्तं पृथक् पलमानं ग्राह्यं, तेन निम्बचूर्णसमं भवति, एतत् सकलं चूर्णीभूतं द्रव्यं भृङ्गराजरसेन भावितं कृत्वा पश्चादष्टभागावशेषेण खदिरक्वाथेन च तत्समादसनक्वाथेन चेति, असनः पीतसालो वृक्षविशेषः, पश्चात् संशोष्य

मासेन सर्वकुष्ठानि विनिहन्ति रसायनम् ।
पञ्चनिम्बमिदं चूर्णं सर्वरोगप्रणाशनम् ॥ १३८ ॥

वाजीकरणे शतावर्य्यादिचूर्णम् ।—

शतावरी गोक्षुरस्य बीजञ्च कपिकच्छुजम् ।
गाङ्गेरुकी चातिबला बीजमिक्षुरकोद्भवम् ॥ १३९ ॥
चूर्णितं सर्वमेकत्र गोदुग्धेन पिबेन्निशि ।
न तृप्तिं याति नारीभिरस्य चूर्णप्रभावतः ॥ १४० ॥

कर्षपरिमितं वक्ष्यमाणानुपानेन सह पिबेदित्यर्थः । अनुपानान्याह—खदिरासन-तोयेनेति—खदिरकाष्ठक्वथितेन असनकाष्ठक्वथितेन वेत्यर्थः, अथवा आमिषा पथ्या च अत्र दोषापेक्षा बोद्धव्या । रसायनमिति—जराव्याधिनाशकत्वात् रसायनं कथितम् । पञ्चनिम्बमिति—निम्बस्य निम्बपुष्पादिपञ्चकेन निम्बपञ्चकं कथितम्, तथा हि—"निम्बपत्रं तथा पुष्पं त्वङ्मूलफलमुच्यते । पञ्चनिम्बमिति ख्यातं नामतः शास्त्रकोविदैः ॥" इति । सर्वरोगप्रणाशनमिति—सर्वरोगा भगन्दरप्रमुखाः, तथा ह्युक्तम्—"भगन्दरश्लीपदवातरक्तजातांश्च नाडीव्रणशीर्षरोगान् । सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान् दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥ स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात् सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात् । सर्पोपयोगादपि ये दशन्ति सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥ जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥" इति ॥ १३३—१३८ ॥

इदानीं वाजीकरणचूर्णद्वयमाह, शतावरीत्यादि ।—कपिकच्छुजं बीजमिति—वानरीबीजम् । गाङ्गेरुकीति—नागबला "गुडसकरी" इति प्रसिद्धा । अतिबला प्रसिद्धा । बीजमिक्षुरकोद्भवमिति—इक्षुरः कोकिलाक्षः "तालमखाना" इति ख्यातः, एतत् सर्वं चूर्णितमुक्तानि निष्पादितमतश्च चतुर्गुणेन गोदुग्धेन सह पिबेत् । निशि रात्रौ । वाजीकरणमिति—वाजीवात्यर्थं मैथुनसामर्थ्यात् वाजीत्युच्यते, किंवा वाजः शुक्रं तदस्यास्तीति वाजी, अवाजी वाजी क्रियते येन तद्वाजीकरणम्, तदुक्तम्—'येन नारीषु सामर्थ्यं वाजीवल्लभते नरः । येन वाऽप्यधिकं भोज्यं वाजीकरणमेव तत् ॥' इति । तच्च द्विविधम्—प्रवर्त्तकं जनकं शुक्रस्य जनकञ्च, उक्तञ्च तन्त्रान्तरे—'शुक्रवृद्धिकरं किञ्चित् किञ्चित् शुक्रप्रवर्त्तकम् । क्वचिद्वृद्धिकरं

वाजीकरणे अश्वगन्धादिचूर्णम् ।—

अश्वगन्धा दशपला तन्मात्रो वृद्धदारकः ।
चूर्णीकृत्योभयं विद्वान् घृतभाण्डे निधापयेत् ॥ १४१ ॥
कर्षैकं पयसा पीत्वा नारीभिर्नैव तृप्यति ।
अगत्वा प्रमदा भूयात् वलीपलितवर्जितः ॥ १४२ ॥

वाजीकरणे मुसल्यादिचूर्णम् ।—

(मुसलीकन्दचूर्णन्तु गुडूचीसत्त्वसंयुतम् ।
वानरीगोक्षुराभ्याञ्च शाल्मलीशर्कराऽऽमलैः ॥
आलोड्य घृतदुग्धेन पाययेत् कामवर्द्धनम् ॥)

पाण्डुरोगादौ नवायसचूर्णम् ।—

चित्रकस्त्रिफला मुस्तं विडङ्गं त्र्यूषणानि च ।
समभागानि कार्य्याणि नव भागा हतायसः ॥ १४३ ॥
एतदेकीकृतं चूर्णं मधुसर्पिर्युतं लिहेत् ।
गोमूत्रमथवा तक्रमनुपानं प्रशस्यते ॥ १४४ ॥
पाण्डुरोगं जयत्युग्रं हृद्रोगञ्च भगन्दरम् ।
शोथकुष्ठोदरार्शांसि मन्दाग्निमरुचिं क्रिमीन् ॥ १४५ ॥

किञ्चित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते ॥' इति । वृष्यन्तु वाजीकरणसञ्ज्ञम्, तथा च पर्वतिस्वशार्ङ्गिं च्युतिकरं, क्षीरादि वृद्धिकरं, माषो जनकप्रवर्त्तकश्च ॥ १३९।१४० ।

द्वितीयवाजीकरणचूर्णमाह, अश्वगन्धेति ।—सुबोधम् । केचिन्नात्र पठन्ति ॥ १४१।१४२ ॥

अथ नवायसं चूर्णमाह, चित्रक इति ।—चित्रकश्चित्रकजटायास्त्वक् । त्रिफला हरीतक्यादि । त्र्यूषणं कटुत्रिकम् । एतानि चित्रकादित्र्यूषणान्तानि नवद्रव्याणि प्रत्येकं समभागम् । नव भागा हतायसः इति—हतायसो हतलौहस्य प्रत्येकद्रव्यभागापेक्षया नव भागा ग्राह्याः, तेनैकत्र मिलितानां चित्रकादीनां चूर्णेन सममित्यर्थः । मधुसर्पिषी चात्र लेहपरिमाणतो ग्राह्ये । १४३—१४५ ॥

अथ आकारकरभादिचूर्णम् ।—

आकारकरभः शुण्ठी कक्कोलं कुङ्कुमं कणा ।
जातीफलं लवङ्गञ्च चन्दनञ्चेति कार्षिकान् ॥ १४६ ॥
चूर्णानि मानतः कुर्य्यादहिफेनं पलोन्मितम् ।
सर्वमेकीकृतं चूर्णं माषैकं मधुना लिहेत् ॥ १४७ ॥
शुक्रस्तम्भकरं चूर्णं पुंसामानन्दकारकम् ।
नारीणां प्रीतिजननं सेवेत निशि कामुकः ॥ १४८ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने
चूर्णकल्पना नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथाकारकरभादिचूर्णं दर्शयन्नाह, आकारकरभ इति ।—"अकरकरहा" इति लोके प्रसिद्धः । कक्कोलं विख्यातम् । कणा पिप्पली । चन्दनं श्वेतम् । एतेन सर्वं कर्षोन्मितं प्रत्येकमिति । अहिफेनं पलोन्मितमिति—अहिफेनम् आफू इति ख्यातम्, "अफीम्" इति लोके, पलोन्मितं पलप्रमाणम्, तेन पूर्वचूर्णभागद्वयम् * अहिफेनस्य भागैकमित्यर्थः शर्करारहितत्वात् । क्वचित् सितासहितमपि प्रयुज्यते, तत्र अहिफेनं पूर्वद्रव्यचूर्णसाम्यम्, तदुक्तं—"जातीफलाकारकरहाटलवङ्गशुण्ठीकक्कोल-कुङ्कुमकणाहरिचन्दनानि । एतैः समानमहिफेनममेन तुल्यां सितां निधाय मधुना वटकं विदध्यात् ॥ माषद्वयोन्मितममुं निशि भक्षयित्वा मिष्टं पयस्तदनु माहिषमाशु पीत्वा । कुर्वन्तु कामुकजना न तु बिन्दुपातं चत्वारि तानि घटिकानि कलावतीनाम् ॥" इति ॥ १४६—१४८ ॥

इति श्रीवाक्यान्वयप्रकाशवैद्य-श्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने चूर्णकल्पना नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

* अहिफेनशोधनं गूढार्थदीपिकायां यथा—"तस्य शोधनम् आर्द्रकद्रवेण सहस्र-पत्रद्रवेण वा निम्बद्रवेण वा निम्बूकद्रवेण भावनाभिः सप्तभिर्वा शोधयित्वा शोषयित्वा देयम्" इति ।

सप्तमोऽध्यायः ।

वटकादिकल्पना ।—

वटकपर्य्याया —

वटकाश्चाथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते ॥ १ ॥

वटकादीनां प्रस्तुतविधि ।—

लेहवत् साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्करा तथा ।
गुग्गुलुर्वा क्षिपेत् तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥ २ ॥
कुर्य्यादवह्निसिद्धेन क्वचित् गुग्गुलुना वटीम् ।
द्रवेण मधुना वाऽपि गुटिकां कारयेत् बुधः ॥ ३ ॥

वटकादिषु शर्करादीनां मात्रा ।—

सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः ।
चूर्णाच्चूर्णसमः कार्य्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ॥
द्रवञ्च द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः ॥ ४ ॥

इदानीं गुटिकाः कथ्यन्ते वटकाश्चेति ।—अथेति—चूर्णकल्पनानन्तरं वटकाः गुटिकादिसंज्ञाः, अत एव तन्नाम गुटिकावटीप्रभृतयो ज्ञातव्याः । तन्नामेति—तस्य वटकस्य नाम पर्य्यायवाच्यं गुटिकादिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ तेषां कल्पविधिमाह लेहवत् साध्यते इति ।—यथा अवलेहार्थं गुडादिकं साध्यते तथैवात्र गुडः शर्करा, गुग्गुलुर्वाऽपि पक्तव्यः, पाके सति चूर्णं प्रक्षिप्य वटकादीन् कुर्य्यादिति भावः । पक्षान्तरमाह, क्वचिदिति—न सर्वत्र, अवह्निसिद्धेन कुट्टितेन गुग्गुलुना वटकाः कार्य्याः । गुडादिकेनापि क्वचिदिति सम्प्रदायः (?), अथवा द्रवेण नीरक्षीरादिना मधुना क्षौद्रेणापि सम्प्लाव्य गुटिकां कारयेत बुधः पण्डितः, अत्रापि वह्निं विनेति सम्बन्धः ॥ २।३ ॥

इदानीमनुक्तेषु गुडशर्करादीनां मानमाह, सितेति ।—सिता शर्करा चतुर्गुणा देया चूर्णादित्यर्थः । गुडोऽत्र द्विगुणः अत्रापि चूर्णभागादिति भावः । गुग्गुलुश्च चूर्णसमः चूर्णभागसमान इत्यर्थः । मधु तत्सममिति—मधु क्षौद्रं, तत्समं चूर्णसमम् । द्रवं क्षीरतोयादिकं द्विगुणं चूर्णभागादित्यर्थः । चूर्णमत्र सकलद्रव्याणाम् । भिषग्वरैरिति ग्रहणेन स्वबुद्ध्या वा यथायोग्यमवचारयेदिति साम्प्रदायिकाः ॥ ४ ॥

वटकादीनां मात्रा ।—

कर्षप्रमाणं तन्मानं बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ॥ ५ ॥

स यथा—

अथ प्रकृतिषु श्रीबाहुशालो गुड ।—

इन्द्रवारुणिका मुस्त शुण्ठी दन्ती हरीतकी ।
त्रिवृच्छटी विडङ्गानि गोक्षुरश्चित्रकस्तथा ॥ ६ ॥
तेजोह्वा च द्विकर्षाणि पृथक् द्रव्याणि कारयेत् ।
सूरणस्य पलान्यष्टौ * वृद्धदारश्चतुष्पलम् ॥ ७ ॥
चतुष्पलं स्यात् भल्लात क्वाथयेत् सर्वमेकतः ।
जलद्रोणे चतुर्थांश गृह्णीयात् क्वाथमुत्तमम् ॥ ८ ॥

अथ मध्यमानमनुक्तानां दर्शयन्नाह, कर्षप्रमाणमिति ।—कर्षप्रमाणं कर्षपरिमाणम् । तन्मानमिति—तत् तेषां वटकादीनां मानं परिमाणम् । बलमिति—देहबलं दोषबलं व्याधिबलञ्च । बलग्रहणेन कर्षमानमेव सामान्य सूचितम्, अत एव दृष्ट्वा विचार्य्येत्यर्थः, विचारणाऽत्र बलवृद्धानामेव मध्यानान्तु कल्पनाविव ॥ ५ ॥

स यथेति वचनं गुटिकासमूहप्रतिपादनार्थमाहितमाचार्य्येण । तत्रादौ श्रीबाहुशालो नाम गुडस्तं दर्शयन्नाह इन्द्रवारुणिकेति ।—अथ बाहुशालगुडोऽशोव्याधौ प्रशस्त । तत्रेन्द्रवारुणिका चिभटी, तस्या मूलम् । दन्ती विटपविशेष तस्या अपि मूलम् । तत्रानुक्तमूलमेव । शटी कर्चूरभेद । तेजोह्वाऽत्र चव्य, यत तेजोह्वा चविका च, तत्र तेजोह्वा ज्योतिष्मती, एव संज्ञा । एतत् सर्वं प्रत्येक द्विकर्षपरिमितं भवति । सूरणस्य पलान्यष्टाविति—सूरण कन्दविशेष माकन्द, तस्याष्टौ पलानि भवन्ति । वृद्धदार चतुष्पलमिति—निर्गतभेद तस्य चतुष्पलानि । भल्लातमिति—भल्लातकफलानि तानि चतुष्पलमितानि भवन्ति । एतत् सकपानीयद्रोणे सङ्क्वाथ्य चतुर्थांश गृह्णीयात् । जलद्रोणमिति—चतुराढकपरिमितं जलं, तेन षट्पञ्चाशोत्तरशतद्वयपलानि जलपरिमाणं भवति । उत्तममिति—वस्त्रगालनादिना, तेनोत्तमता क्वाथितस्येत्यर्थ । चतुर्थांशमिति—आढकमात्रम् ।

* चक्रसङ्ग्रहे वृद्धदारचतुष्पलमित्यत्र वृद्धदारस्थलत्रय दन्ती द्रुरव गान्द, व्योषस्थाने नागकेशर तथा भल्लातकस्थाने मरिच इति पाठान्तराणि, तत्र मधुन उल्लेखो नास्ति ।

क्वाथ्यद्रव्यात् त्रिगुणितं गुडं क्षिप्त्वा पुनः पचेत्।
सम्यक् पक्वञ्च तं ज्ञात्वा चूर्णमेतत् प्रदापयेत् ॥९॥
चित्रकत्रिवृतादन्ती-तेजोह्वा पलिका पृथक्।
पृथक् त्रिपलिका कार्य्या व्योषैलाऽऽमलकत्वचः ॥१०॥
निक्षिपेत् मधु शीते च तस्मिन् प्रस्थप्रमाणतः।
एवं सिद्धो भवेच्छ्रीमान् बाहुशालगुडाभिधः ॥ ११ ॥
जयेदर्शांसि सर्वाणि गुल्मं वातोदरं तथा।
आढ्यवातं प्रतिश्याय महान्तं क्षयपीनसम् ॥
हलीमकं पाण्डुरोगं प्रमेहञ्च रसायनम् ॥ १२ ॥

कासे मरिचादिचूर्णम्।—

मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसम्मिता।
अर्द्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मञ्च दाडिमम् ॥ १३ ॥
एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुडेन हि।
शाणप्रमाणा गुटिका कृत्वा वक्त्रे धारयेत् ॥
अस्याः प्रभावात् सर्वेऽपि कासा यान्त्येव सङ्क्षयम् ॥१४॥

क्वाथ्यद्रव्यात् त्रिगुणितं गुडमिति—गुडमत्र जीर्णं ग्राह्यम्, क्वाथ्यद्रव्यादिति—इन्द्रवारुणिकादितेजोह्वान्तात् त्रिगुणितं त्रिभागम्। एतत् गुडं पादशेषक्वाथे क्षिप्त्वा पुनः पचेत् यावत् सान्द्रो भवति। अत्र चूर्णमाह, चित्रकेत्यादि—चित्रकः श्वेतकन्या। त्रिवृन्निशोतम्। दन्ती प्रसिद्धा। तेजोह्वा चवी। एतत् द्रव्यचतुष्टयं पलप्रमाणम्। अन्यदप्याह, व्योषैलाऽऽमलकत्वच इत्यादि—व्योषं त्रिकटुकम्। त्वक् गुडत्वक्। इदमपि द्रव्यषट्कं त्रिपलप्रमाणं प्रत्येकम्। श्रीबाहुशालो गुड एव सिद्धो भवति, बाहुशाल आचार्य्यविशेषस्तेन निर्मितो गुडः वटकसञ्ज्ञ इत्यर्थः। आढ्यवातं ऊरुस्तम्भभेदः। महान्तं प्रबलमित्यर्थः। रसायनं इति प्रभावात्, तत् यथा—"यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम्" इति ॥ ९—१२ ॥

इदानीं मरिचादिगुटिकां दर्शयन्नाह मरिचमिति।—अत्र दाडिमं दाडिमफलबीजानि कर्षयुग्मं मिति—कर्षद्वयम्। वक्त्रे धारयेदिति—अत्र वक्त्रधारणात्

* "पिप्पल्याः कर्षार्द्धम्" तथा "दाडिमस्य पलम्" इति चक्रवाग्भटौ।

श्वासकासे गुडादिवटिका।—

गुडशुण्ठीशिवामुस्तैर्गुटिकां धारयेन्मुखे।
श्वासकासेषु सर्वेषु विभीतं वाऽपि केवलम्॥१५॥

तृष्णायाम् आमलक्यादिगुडिका।—

आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम्।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम्॥ १६॥

अजीर्णादौ सञ्जीवनीवटी।—

विडङ्गं नागरं कृष्णा पथ्याऽऽमलविभीतकम्।
वचा गुडूची भल्लातं सविषञ्चात्र योजयेत्॥ १७॥
एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेषयेत्।
गुञ्जाभा गुटिका कार्य्या दद्यादार्द्रकजै रसैः॥ १८॥
एकामजीर्णगुल्मेषु द्वे विसूच्यां प्रदापयेत्।

इदमौषधं धूमकर्मेत्याहुरेके। चक्रेण तु स्वसङ्ग्रहे एतत् चूर्णं वक्ष्यमाणगुड इत्यादि-चूर्णञ्च, वक्त्रे धारयेदिति प्रस्तावे लिखितम्। वैद्यप्रसारकेऽपि गुटिकास्वरूप-मत्रणमस्योक्तम्, एतदभिप्रायेणात्र लिखितम्। अस्या मरिचादिकाया वटिकायाः प्रभावादाचिन्त्यशक्तेः। सर्वे कासा इति—पञ्चप्रकाराः॥ १३।१४॥

गुडशुण्ठीति।—स्पष्टम्॥ १५॥

अथामलक्यादिगुटिकामाह, आमलमिति।—आमलमामलकफलम्। कमल-मुत्पलं, तदभावे कमलबीजानि ग्राह्याणि। लाजा, भृष्टधान्योद्भवा। वटरोहक इति—वटवृक्षप्ररोहः, स च वटरोहशब्दवाच्यः। मध्वत्र गुटिकाकरणमानं परि-भाषोक्तम्। धारयेन्मुखे इति—एतेन यथा यथा गुटिका द्रवति, तथा तथा गिलनीया, पुनरिमां सहसैवाभ्यवहरेदिति दृष्टपरिचयः। प्रवृद्धामिति—कैरपि योगैरनिवार्य्याम्। मुखशोषञ्च दारुणमिति—दारुणं दुष्करम्, असाध्यमित्यर्थः॥१६॥

अथ सञ्जीवनीगुटिकां दर्शयन्नाह, विडङ्गमिति।—अत्र नागरं शुण्ठी। कृष्णा पिप्पली। पथ्या हरीतकी। आमलमामलकफलम्। भल्लातं भल्लातकफलम्। सविषमिति—शुद्धविषम्। एतेषां समानमात्रा ग्राह्या। गोमूत्रमत्र गुटिकार्थ-परिमितम्। गुञ्जाभा गुञ्जापरिमाणा वटी कार्य्या। आर्द्रकरसोऽत्रानुपानम्।

तिस्रश्च सर्पदष्टे तु चतस्रः सान्निपातिके ॥
वटी सञ्जीवनी नाम्ना सञ्जीवयति मानवम् ॥ १९ ॥

पीनसादौ व्योषादिगुटिका।—

व्योषाम्लवेतसं चव्यं तालीशं चित्रकं तथा।
जीरकं तिन्तिडीकञ्च प्रत्येकं कर्षभागिकम् ॥ २० ॥
त्रिसुगन्धं त्रिशाणं स्याद्गुडः स्यात् कर्षविंशतिः।
व्योषादिगुटिका सेयं पीनसश्वासकासजित् ॥
रुचिस्वरकरी ख्याता प्रतिश्यायप्रणाशिनी ॥ २१ ॥

आमादौ गुडशुण्ठ्यादियोगचतुष्टयम्।—

आमेषु सगुडां शुण्ठीमजीर्णे गुडपिप्पलीम्।
कृच्छ्रे जीरगुडं दद्यादर्शःसु सगुडाभयाम् ॥ २२ ॥

अजीर्णगुल्मयोरेकैका वटी देया, विसूच्यां द्वे वट्यौ, सर्पदष्टे तिस्रो गुटिकाः, सन्निपाते चतस्र इति। नाम्ना कृत्वा सञ्जीवनी कथिता, यतोऽस्याः प्रभावान्मानवो यदा मुमूर्षुस्तदा जीवतीति। विचारणाऽत्र न कार्या, "अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः" इति वचनात् ॥ १७—१९ ॥

इदानीं व्योषादिगुटिकामाह, व्योषेति।—व्योषमत्र त्रिकटुकम्। अम्लवेतसं प्रसिद्धम्। चव्यं चविशब्दवाच्यम्। तालीशं स्वनामख्यातम्। तिन्तिडीकमिति—अम्लफलद्रव्यम्। त्रिसुगन्धं त्रिशाणमिति—एला त्वक् पत्रकं, तच्च मिलितं त्रिकं, न तु प्रत्येकम्। व्योषादितिन्तिडीकान्तं द्रव्यञ्च प्रत्येकं कर्षमात्रमित्यर्थः। गुडः स्यात् कर्षविंशतिरिति—गुडोऽत्र पुरातनो ग्राह्यः, कर्षविंशतिरिति—पञ्चपलानि, तेन सकलद्रव्यात् द्विगुणितो गुड इत्यर्थः, तथा हि—'व्योषाचव्यकतालीशतिन्तिडीकाम्लवेतसम्। सजाजीतुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादकम् ॥ व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडसंयुतम् ॥" इति ॥ २०।२१ ॥

अथ गुडचतुष्टयगुटिकां व्याचष्टे, आमेष्विति —गुडचतुष्टयगुटिका इति कोऽर्थः? गुडेन सह चत्वारो योगाः कथिता इत्यर्थः। तद्यथा—आमेषु सगुडां शुण्ठीमित्येको योगः, आमेषु आमदोषेषु सगुडामिति—अत्र * गुडो द्विगुणम्, एवं योगचतुष्टयेषु

* गुडोऽत्र तुल्य इति गूढार्थदीपिका, चूर्णत्वात् युक्तमेतत्।

अथ वृद्धदारकमोदकः ।—

वृद्धदारकभल्लात-शुण्ठीचूर्णेन योजितः ।
मोदकः सगुडो हन्यात् षड्विधार्शःकृतां रुजाम् ॥ २३ ॥

अथ सूरणपिण्डी ।—

शुष्कसूरणचूर्णस्य भागान् द्वात्रिंशदाहरेत् ।
भागान् षोडश चित्रस्य शुण्ठ्या भागचतुष्टयम् ॥ २४ ॥
द्वौ भागौ मरिचस्यापि सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।
गुडेन पिण्डिकां कुर्य्यादर्शसां नाशनीं पराम् ॥ २५ ॥

अथ सूरणवटकः ।—

सूरणो वृद्धदारश्च भागैः षोडशभिः पृथक् ।
मुषलीचित्रकौ ज्ञेयावष्टभागमितौ पृथक् ॥ २६ ॥

कोऽयम् । अजीर्णे गुडपिप्पलीमिति द्वितीयः अजीर्णे विष्टम्भादिके । कृच्छ्रे गौरं गुडं दद्यादिति तृतीयो योगः कृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे । अर्शःसु च सगुडाभयामिति चतुर्थो योग इति ॥ २२ ॥

इदानीं वृद्धदारकमोदकमाह वृद्धदारकेति ।—वृद्धदारको विख्यातः, तदभावे निशोता ग्राह्या यतोऽस्या भेदो वृद्धदारक इति । एतेषां द्रव्याणां चूर्णं समभाग-माहुः । सगुड इति—अत्र मोदकत्वेन गुडो द्विगुणितो ज्ञेयः, केचित्तु नाद्रियन्ते, यतस्तत्र चतुःसमग्रहणेन सम एव गुडो युज्यते साम्येनापि किञ्चित् द्रवं दत्त्वा एते मोदकाः कार्य्याः । रुजामिति—पीडाम् ॥ २३ ॥

अथ सूरणपिण्डीमाह शुष्कसूरणेति ।—सूरणः कन्दविशेषः प्रसिद्धः तं शुष्कं कृत्वा चूर्णं कार्य्यं द्वात्रिंशद्भागाः पञ्चद्वयभागाः (१) सूरणस्यैव चित्रकस्य चित्रक-मूलस्य त्वचः षोडशभागाः शुण्ठ्याश्चत्वारो भागाः मरिचस्य द्वौ भागौ गुडेन पिण्डिकां कुर्य्यादिति—सकलद्रव्यद्विगुणितेनेत्यर्थः । अर्शसामिति बहुवचनत्वेन षड्विधत्व-मित्यर्थः । परामित्यनेन विशिष्टत्वमस्या दर्शितम् ॥ २४।२५ ॥

अथ सूरणवटकानाह, सूरण इति—सूरणः शुष्कसूरणचूर्णं तच्च षोडशकर्ष-प्रमाणम् । वृद्धदारकोऽप्येवम् । मुषली तालमूली मूशरीशब्दवाच्या, सा अष्टकर्ष-

शिवा विभीतको धात्री विडङ्गं नागरं कणा।
भल्लातं पिप्पलीमूलं तालीशञ्च पृथक् पृथक् ॥ २७ ॥
चतुर्भागप्रमाणानि त्वगेला मरिचं तथा।
पृथक् द्विभागमात्राणि ततस्तेनैव चूर्णयेत् ॥ २८ ॥
द्विगुणेन गुडेनाथ वटकान् कारयेद्बुधः।
प्रज्वलाग्निकरा एते तथार्शोनाशना पराः ॥ २९ ॥
ग्रहणीं वातकफजां श्वासं कासं क्षयामयम्।
प्लीहानं श्लीपदं शोथं प्रमेहञ्च भगन्दरम् ॥
निहन्युः पलितं ब्रड्राः (*) तथा मेध्या रसायनाः ॥ ३० ॥

कामलादौ मण्डूरवटकः।—

त्रिफला त्र्यूषणं चव्यं पिप्पलीमूलचित्रकौ।
दारु माक्षिकधातुश्च दार्वी मुस्तं विडङ्गकम् ॥ ३१ ॥
प्रत्येकं कर्षमात्राणि सर्वद्विगुणितं तथा।
मण्डूरं चूर्णयेच्छुद्धं गोमूत्रेऽष्टगुणे क्षिपेत् ॥ ३२ ॥

नीति भवति। चित्रकजटाचूर्णमप्यत्रैव। शिवादितालीशान्तं नवद्रव्यं प्रत्येकं चतुःकर्षमितम्, तत्र शिवा हरीतकी। धात्री आमलकी। कणा पिप्पली। भल्लातं भल्लातकफलानि। तालीशं प्रसिद्धम्। त्वगेलामरिचमपि द्विकर्षमात्रं प्रत्येकम्। तेनैव चूर्णयेदित्यनेन चूर्णोक्तविधिना चूर्णयेदित्यर्थः। द्विगुणेन गुडेनेति—सकलचूर्णद्व्यात् गुडो द्विगुणितो ग्राह्यः। ग्रहणीं वातकफजामिति—वातजां कफजां वातकफजां वा। क्षयामयं क्षयरोगम्। पलितं वार्द्धक्यम्। ब्रड्राः एके तृष्येति स्थाने * तृष्याः पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। मेध्या इति—बुद्धिप्रदाः। रसायनाः इति—जराव्याधिविध्वंसकाः ॥ २९—३० ॥

इदानीं मण्डूरवटकानाह, त्रिफलेति।—त्रिफला हरीतक्यादिकम्। त्र्यूषणं त्रिकटुकम्। दारु देवदारु। माक्षिकधातु स्वर्णमाक्षिकम्। दार्वी दारुहरिद्रा। एके 'दारुमाक्षिकधातुस्त्वक् दार्व्यौ मुस्तं विडङ्गकम्" इति पठन्ति, तत्र दारुहरिद्राया-

---

* तृष्या इति पाठ एव युक्तियुक्तः तन्त्रान्तरदर्शनात् ब्रड्रा इति पाठस्य निरर्थकत्वाच्च।

पक्वा च वटकान् कृत्वा दद्यात्तक्रानुपानतः ।
कामलापाण्डुमेहार्शः-शोथकुष्ठकफामयान् ॥
ऊरुस्तम्भमजीर्णञ्च प्लीहानं नाशयेदपि ॥ २२ ॥

विषमज्वरादौ पिप्पलीमोदकः ।—

(क्षौद्राद्द्विगुणितं सर्पिर्घृताद्द्विगुणपिप्पली ।
सिता द्विगुणिता तस्याः क्षीरं देयं चतुर्गुणम् ॥
चातुर्जातं क्षौद्रतुल्यं पक्वा कुर्य्याच्च मोदकान् ।
धातुस्थांश्च ज्वरान् सर्वान् श्वासं कासञ्च पाण्डुताम् ॥
धातुक्षयं वह्निमान्द्यं पिप्पलीमोदको जयेत् ॥)

त्वगेव ग्राह्या श्रेष्ठत्वात्, काष्ठं त्वगभावे गृह्यते, न तु त्वक्शब्देन गुडत्वक् ग्राह्या, यतस्तन्त्रान्तरे चतुर्दशद्रव्यं मिलितम् । सर्वद्विगुणितं मण्डूरमिति—समानमिलितात् सकलद्रव्यचूर्णात् मण्डूरचूर्णं द्विगुणं देयमित्यर्थः, मण्डूरं लौहकिट्टं लौहमलमित्यर्थः । यद्वा—पुराणमण्डूरमिति विख्यातं गुणाधिक्यात्, तथा हि—"शतोर्द्ध्वमुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीतिवार्षिकम् । अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥" इति । क्वचित् लौहकिट्टात् पृथक् पार्थिवद्रव्यं मण्डूरमिति वदन्ति । शुद्धमिति मण्डूरमित्यर्थः, "मण्डूरं चूर्णितं शुद्धम्" इति वचनात् । अत्र चूर्णमञ्जनसदृशं चूर्णीभूतम् एतादृशमेव श्रेष्ठं भवति । शुद्धमिति—आयसवत् सप्तधा गोमूत्रे निर्वापणादिना शुद्धिः, अत एवोक्तं तन्त्रान्तरे—"निर्वाप्य बहुशो मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते" इति । कर्त्तव्यं त्वस्य—मण्डूरचूर्णमेव पृथक् गोमूत्रे पक्तव्यम्, आसन्नपाके च तस्मिन् त्रिफलादिचूर्णप्रक्षेपः, यतः चूर्णानां पाको नास्तीति, अत एव क्वचित् श्लोकः—"प्रायेण पाकश्चूर्णानां भूरिचूर्णस्य नेष्यते । आसन्नपाके प्रक्षेपः स्वल्पस्य पाकमागतः ॥" पाकलक्षणमपि प्रसङ्गतो लिख्यते यथा—'रसो गन्धः शुभः पाके वर्त्तिः स्याद्गाढमर्दनात्" इति । अष्टगुणे गोमूत्रे इति—मूत्रन्तु मण्डूरादष्टगुणं भवति, तथा हि—'ग्राह्यं त्वष्टगुणं मूत्रं शुद्धमण्डूरचूर्णतः" इति । एके 'मण्डूरचूर्णतैलं सर्वं गोमूत्रेऽष्टगुणे क्षिपेत्' इति पठन्ति, तत्र सकलद्रव्यादष्टगुणं गोमूत्रं ग्राह्यम्, एतदसङ्गतम् अयं पाठो बहुपुस्तकेषु न दृष्टः । कफामयानिति—श्वासकासादीन् । २१—२२ ॥

प्रमेहादौ चन्द्रप्रभागुग्गुलुः।—

चन्द्रप्रभा वचा मुस्तं भूनिम्बामृतदारुकम।
हरिद्राऽतिविषा दार्वी पिप्पलीमूलचित्रकौ॥ ३४॥
धान्यकं त्रिफला चव्यं विडङ्गं गजपिप्पली।
व्योषं माक्षिकधातुश्च * द्वौ क्षारौ लवणत्रयम्॥ ३५॥
एतानि शाणमात्राणि प्रत्येकं कारयेत् बुधः।
त्रिवृद्दन्ती पत्रकञ्च त्वगेला वंशरोचना॥ ३६॥
प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्य्यादेतानि बुद्धिमान्।
द्विकर्षं हतलौहं स्याच्चतुष्कर्षा सिता भवेत्॥ ३७॥
शिलाजत्वष्टकर्षं स्यात् † अष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः।
एभिरेकत्र सङ्क्षुण्णैः कर्त्तव्या गुटिका शुभा॥ ३८॥
चन्द्रप्रभादि विख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी।
प्रमेहान् विंशतिं कृच्छ्रं मूत्राघातं तथाऽश्मरीम्॥ ३९॥

इदानीं चन्द्रप्रभागुटिकां दर्शयन्नाह, चन्द्रप्रभेत्यादि।—‡चन्द्रप्रभा कर्पूरं, एके चन्द्रप्रभाशब्देन शटीं, शतावरीं वा कथयन्ति संज्ञाशब्दत्वात्। भूनिम्बः किरातः। अमृता गुडूची। दारुकं देवदारु। क्वचित् § "भूनिम्बामरदारुकम्" इति पाठो युक्तः, तत्रामरदारु देवदारु। दार्वी दारुहरिद्रा। व्योषं त्रिकटुकम्। माक्षिकधातुः स्वर्णमाक्षिकम्। द्वौ क्षाराविति—स्वर्जिकाक्षारयवक्षारौ। लवणत्रयमिति—सैन्धवसौवर्चलविडलवणत्रयम्। त्रिवृन्निशोथ। दन्तीति—दन्तीमूलत्वक्, तदभावे दन्तीबीजान्यपि नवाक् ददति इति कस्मिंश्चित् सम्प्रदाये, न सर्वत्र। हतलौहं भस्मीकृतलौहचूर्णम्। शिलाजतु प्रसिद्धं, तच्चात्र शुद्धं ग्राह्यं, शोध-नव्यवस्थाऽन्यत्र ज्ञातव्या विस्तरेण। शेषं द्रव्यं सुबोधम्। मात्राऽपि चैतेषां व्यक्ता

---

* वसन्ते क्षारलवणयोरेकैकस्य पाठः, तथा च 'लवणक्षाराणि शाणयुग' इति।

† वसन्ते गुग्गुलोः कर्षद्वयमात्रा निर्दिष्टा।

‡ चन्द्रप्रभाद्रव्यस्य कर्पूरार्थः कुत्रापि कोषादौ न दृश्यते। वसन्ते शटी पाठः।

§ अमरदार्विन्त्येव पाठो युक्तः, वसन्ते सुरदारुपाठदर्शनात् गुडूचीशब्दादर्शनाच्च।

विबन्धानाहशूलानि मेहनं ग्रन्थिमर्बुदम् ।
अन्त्रवृद्धिं कटीशूलं श्वासं कासं विचर्चिकाम् ॥ ४० ॥
अण्डवृद्धिं तथा पाण्डुं कामलाञ्च हलीमकम् ।
कुष्ठान्यर्शांसि कण्डूञ्च प्लीहोदरभगन्दरम् ॥ ४१ ॥
दन्तरोगं नेत्ररोगं स्त्रीणामार्त्तवजां रुजम् ।
पुंसां शुक्रगतान् दोषान् मन्दाग्निमरुचिं तथा ॥ ४२ ॥
वायुं पित्तं कफं हन्यात् बल्या वृष्या रसायनी ।
चन्द्रप्रभाया कर्षस्तु चतुर्भागो विधीयते ॥ ४३ ॥

गुल्मादौ काङ्कायनगुटिका ।—

यमानी जीरकं धान्यं मरिचं गिरिकर्णिका ।
अजमोदोपकुञ्चौ च चतुःशाणाः पृथक् पृथक् ॥ ४४ ॥
हिङ्गु षट्शाणिकं कार्य्यं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।

सुबोधा ज्ञातव्या । चन्द्रप्रभादिविख्यातेति—चन्द्रप्रभेयं वटी आदिविख्याता पूर्वं प्रसिद्धेत्यर्थ, चन्द्रप्रभेवेत्यर्थं, अस्या सतताभ्यासाच्चन्द्रस्येव प्रभा कान्ति-र्भवतीति, यद्वा, चन्द्रप्रभा नाम द्रव्यमादिर्यस्याः । सर्वरोगमिति—अवशिष्ट रोग-जातमुक्तरोगसमूहात्, तमपि नाशयितुं योग्या भवतीति भावः । कृच्छ्रं मूत्र-कृच्छ्रम् । विबन्धो वातादीनामप्रवृत्तिः । आनाहः उदरापूरः । मेहनमिति ग्रहण-नैवापदंशशूकदोषादयोऽभिधीयन्ते । बल्या बलकारी । वृष्या शुक्रवृद्धिकारी । रसायनी जराव्याधिविनाशिनीत्यनेन पौनरुक्त्येन प्रभावोत्कृष्टत्वमस्या दर्शितम् । "चन्द्र-प्रभाया कर्षस्तु चतुर्भागो विधीयते" इति पादद्वयं प्रक्षेपकमामनन्ति केचित् ॥ ३४—४३ ॥

अथ काङ्कायनगुटिकाविवरणमाह, यमानीति ।—अत्र †गिरिकर्णिका "गणियारी" शब्दवाच्या, लोके "इस्फन्द" इति प्रसिद्धा । उपकुञ्ची कृष्णजीरकः ।

* चक्रदत्तरसेन्द्रसाराद्युक्तकाङ्कायनेन सह एतस्य महानन्तरो दृश्यते ।

† गिरिकर्णिकाशब्दः श्वेतापराजितार्थे आस्फोतार्थे च आयुर्वेदटीकाकारै र्व्यवह्रियते । वङ्गदेशे गणियारीशब्दः अग्निमन्थगणिकारिकादिशब्दानामपभ्रंशो प्रसिद्धः, न तु गिरिकर्णिकायाः, मन्ये आस्फोता एव टीकाकारस्य देशे "गणियारी" "इस्फन्द" इति भाषया प्रसिद्धा इति ।

त्रिवृच्चाष्टमितैः शाणैः प्रत्येकं कल्पयेत् सुधीः ॥ ४५ ॥
दन्ती शटी पौष्करञ्च विडङ्गं दाडिमं शिवा।
चित्रोऽम्लवेतसं शुण्ठी शाणैः षोडशभिः पृथक् ॥ ४६ ॥
बीजपूररसेनैषा गुटिका कारयेद्बुधः।
घृतेन पयसा मद्यैरम्लैरुष्णोदकेन वा ॥ ४७ ॥
पिबेत् काङ्कायनप्रोक्ता गुटिका गुल्मनाशिनीम्।
मद्येन वातिकं गुल्मं गोक्षीरेण च पैत्तिकम् ॥ ४८ ॥
मूत्रेण कफगुल्मञ्च दशमूलैस्त्रिदोषजम्।
उष्ट्रीदुग्धेन नारीणां रक्तगुल्मं विनाशयेत् ॥
हृद्रोगं ग्रहणीं शूलं क्रिमीनर्शांसि नाशयेत् ॥ ४९ ॥

आमवाते योगराजगुग्गुलुः।—

नागरं पिप्पली चव्यं पिप्पलीमूलचित्रकौ।
भृष्टं हिङ्ग्वजमोदा च सर्षपो जीरकद्वयम् ॥ ५० ॥

हिङ्ग्वपि भर्जितं देयम्। क्षाराविति—यवक्षार स्वर्जिकाक्षारौ। लवणपञ्चकं प्रसिद्धम्। त्रिवृत् त्रिवृत्। दन्ती प्रसिद्धा। शटी कचूरभेदः। पौष्करं पुष्करमूलं तदभावे कुष्ठमेव। दाडिमं दाडिमबीजम्। शिवाऽत्र हरीतकी। चित्रः चित्रकजटा। ... उक्तमानतुलितानां चूर्णं कृत्वा गुटिकाकरणार्थं परिमितेन बीजपूररसेनाऽऽलोड्य मोदकाः कार्याः। घृताद्यनुपानं सामान्यमुक्तम्, विशेषानुपानं मद्यादिना दर्शितं तत् विशिष्टगुल्म-विषयम्, न दोषः पौनरुक्त्यम्। मूत्रमत्र गोमूत्रम्। दशमूलैरिति—क्वथितदशमूलजलैः। काङ्कायनप्रोक्तामिति—काङ्कायनाख्येन प्रोक्तां कथितां गुटिकामित्यर्थः। तन्त्रान्तरे गुटिकेयमर्शोविनाशिनी विहिता, तथा हि—"काङ्कायनेन शिष्येभ्यः शस्त्रक्षाराग्नि-भिर्विना। कथिता वटिका ह्येषा गुल्मानां विनाशिनी ॥" इति ॥ ४८—४९ ॥

अथ योगराजगुग्गुलुवटकमाह, नागरमिति।—नागरं शुण्ठी। भृष्टं हिङ्ग्वज-मोदेति—भर्जितं हिङ्गु देयम् उत्क्लेदभयात्, यतः,—"चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत्" (शा० म० ६ अ०) इति। अजमोदाऽत्र यमानी ग्राह्या, अन्ये परि-

…गीकोऽयं चक्रदत्ते अर्शोऽधिकारोक्तकाङ्कायनमोदको विद्यते, तत्र च उत्तरार्द्धे "भिषगाजितमिति प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शोविकारिणाम्" इति पाठः। उक्त-काङ्कायनमोदकेन सह एतस्याः काङ्कायनगुडिकायाः महान् भेदः।

रेणुकेन्द्रयवाः पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ।
कटुकाऽतिविषा भार्गी वचामूर्वे त्रिभागतः ॥ ५१ ॥
प्रत्येकं शाणकानि स्युर्द्रव्याणीमानि विंशतिः ।
द्रव्येभ्यः सकलेभ्यश्च त्रिफला द्विगुणा भवेत् ॥ ५२ ॥
एभिश्चूर्णीकृतैः सर्वैः समो देयश्च गुग्गुलुः ।
वङ्गं रौप्यञ्च नागञ्च लोहसारस्तथाऽभ्रकम् ॥ ५३ ॥
मण्डूरं रससिन्दूरं प्रत्येकं पलसम्मितम् ।
गुडपाकसमं कृत्वा इदं दद्याद्यथोचितम् ॥ ५४ ॥
एकपिण्डं ततः कृत्वा धारयेत् घृतभाजने ।
गुटिकाः शाणमात्रास्तु कृत्वा ग्राह्या यथोचिताः ॥ ५५ ॥
गुग्गुलुर्योगराजोऽयं त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
मैथुनाहारपानानां त्यागो नैवात्र विद्यते ॥ ५६ ॥

काञ्जनजात । अतिविषेति—येन क्रमेण इति विलिखितम् । रेणुका प्रसिद्धा । गजपिप्पली गजकणा । मूर्वा चोरस्नायुः । शेषं प्रसिद्धम् । एतत् विंशतिसङ्ख्यकं द्रव्यगणं त्रिशाणिक— शाणतुलितमित्यर्थः, प्रत्येकं टङ्कमितमाहुः । सकलद्रव्येभ्यस्तु त्रिफलाचूर्णं द्विगुणं देयं, तच्च चत्वारिंशत् शाणमितमित्यर्थः । त्रिफलाऽप्यत्र सममात्रा ... । गणनाया तुल्यतया वा साम्यत्वमस्याः । सर्वसमो गुग्गुलुर्देय इति—तेन षष्टिशाणमितो गुग्गुलुर्भवति । एकपिण्डमित्यादिवाक्येनास्य करणार्थं यावता पिण्डीभूतं स्यात् तावत्परिमाणेन घृतं ग्राह्यमिति वृद्धानां व्यवहारोऽस्ति । पिण्डमेव कृत्वा निघातादिना ततः एव घृतभाजने धारयेत्, अतिस्निग्धत्वात् । गुटिका शाणमात्रास्त्विति—यद्यपि शाणपरिमिता गुटिका भवति, तथापि भक्षणार्थं यथोचिता ग्राह्या तेन दोषादिकं वीक्ष्य देया इति तात्पर्यार्थः, तथा चोक्तम्— "चत्वारो माषका हीने मध्ये त्वष्टौ च माषकाः । श्रेष्ठे द्वादशका प्रोक्ता कोष्ठं विज्ञाय तत्र विधा ॥" इति, यद्वा—शोधनार्थञ्च गुग्गुलोः कर्षं शमनार्थे तु माषचतुष्टयं इति व्यवहारः । मैथुनाहारपानानामित्यादि—अस्याभ्यासे मैथुनादयो न त्याज्याः मैथुनं स्त्रीसेवा ।' एके "मैथुनाहारपानाभ्यां प्रयोजनञ्चात्र विद्यात्

* "एके' इत्यारभ्य 'शरदि स्मरम्" इति यावत् व्याख्यानम् असङ्गतम् प्रामादिकञ्च ।

सर्वान् वातामयान् कुष्ठान्यर्शांसि ग्रहणीगदम्।
प्रमेहं वातरक्तञ्च नाभिशूलं भगन्दरम्॥ ५७॥
उदावर्त्तं क्षयं गुल्ममपस्मारमुरोग्रहम्।
मन्दाग्निं श्वासकासञ्च नाशयेदरुचिं तथा॥ ५८॥
रेतोदोषहरः पुंसां रजोदोषहरः स्त्रियाम्।
पुंसामपत्यजनको वन्ध्यानां गर्भदस्तथा॥ ५९॥
रास्नादिक्वाथसंयुक्तो विविधं हन्ति मारुतम्।
काकोल्यादिशृतात् पित्तं कफमारग्वधादिना॥ ६०॥
दार्वीशृतेन मेहांश्च गोमूत्रेण च पाण्डुताम्।
मेदोवृद्धिञ्च मधुना कुष्ठं निम्बशृतेन च॥ ६१॥
छिन्नाक्वाथेन वातास्रं शोथं शूलं कणाशृतात्।
पाटलाक्वाथसहितो विषं मूषिकजं जयेत्॥ ६२॥
त्रिफलाक्वाथसहितो नेत्रार्त्तिं हन्ति दारुणाम्।
पुनर्नवादिक्वाथेन हन्यात् सर्वोदराण्यपि॥ ६३॥

इति पठन्ति एतत् सङ्गतं, तेन मैथुनादयो बाहुल्यमात्रं भवन्तीत्यर्थः। किन्तु उच्यते यत,—"क्षाराम्लरसयूषाक्त दोषधात्वबलोचितम्। बुभुक्षितो मात्रयानमद्याङ्गगुणसेवकः॥" इत्यादिवचनात् उचितं यथा मैथुनमपि, तथा हि—"सेवेत कामतः कामं हृष्टो वाजीकृतो हिमे। त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वृष्टि-निदाघयोः॥ प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे। शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे प्रावृड्वर्जितवर्षणे। वसन्ते च दिवा रात्रौ ना स्मरेत शरदि स्मरम्॥" इति। अस्यानुपानविशेषमाह, रास्नादिक्वाथसंयुक्त इत्यादि।—रास्नादिक्वाथः क्वाथकल्पनायां कथितः, स च बृहद्रास्नादिर्लघुर्वा। काकोल्यादि चूर्णकल्पनायां ज्ञातव्यं, तच्च जीवनीयादिगणसञ्ज्ञम्, अस्य शृतेन क्वाथेनेत्यर्थः। आरग्वधादि-नेति—आरग्वधादिगणक्वाथेनेत्यर्थः, अयमपि क्वाथकल्पनायाम्। दार्वीशृतेनेति—दार्वी दारुहरिद्रा तस्याः शृतेन क्वाथेन। गोमूत्रेण च पाण्डुतामिति—अत्राज त्रान्वय प्रशस्त व्यवहारात्। मधुना क्षौद्रेण। निम्बशृतेनेति—निम्बक्वाथेनेत्यर्थः। छिन्ना गुडूची, तस्याः क्वाथेन। पाटला प्रसिद्धा, तस्याः मूलत्वक् ग्राह्या। त्रिफला हरीतक्यादिकम्। पुनर्नवादिक्वाथः क्वाथकल्पनायां प्रसिद्धः॥ ५०—६३॥

वातरक्तादौ कैशोरगुग्गुलुः ।—

त्रिफलायास्त्रयः प्रस्था प्रस्थैका चामृता भवेत् ।
सङ्कुट्य लोहपात्रेण सार्द्धं द्रोणाम्बुना पचेत् ॥ ६४ ॥
जलमर्द्धशृतं ज्ञात्वा गृह्णीयाद्वस्त्रगालितम् ।
तत्र क्वाथे क्षिपेच्छुद्धं गुग्गुलुं प्रस्थसम्मितम् ॥ ६५ ॥
पुनः पचेदयःपात्रे दर्व्या सङ्घट्टयेन्मुहुः ।
सान्द्रीभूतं ततो ज्ञात्वा गुडपाकसमाकृतिम् ॥ ६६ ॥
चूर्णीकृत्य ततस्तत्र द्रव्याणीमानि निक्षिपेत् ।

अधुना कैशोरगुग्गुलुवटकानाह, त्रिफलाया इत्यादि ।—सम्मिलितद्रव्यत्रय एव प्रस्थाः तेन द्वादशकुडवा इत्यर्थः । प्रस्थैका चामृता भवेत् इति—अमृता गुडूची, तस्याः प्रस्थैकम्, एके 'द्विप्रस्थममृता भवेत्' इति पठन्ति अ—मति पाठः प्रचरति बाहुल्यात् ग्रन्थान्तरदर्शनाद्वा, तथा च * 'द्वात्रिंशच्छिन्नरुहा—पलानि दद्यानि यत्नतः" इति । सङ्कुट्येति त्रिफलागुडूचीमित्यर्थः । द्रोणाम्बुना पचेदिति—एतद्द्रव्यं चतुर्द्रोणपरिमितेन जलेन सार्द्धं परिपचेदिति क्वाथविधानेन क्वाथार्द्धावशेषं शृतं वस्त्रगालितं गृह्णीयात् । अपरमाख्यमाह, शुद्धं गुग्गुलुमित्यादि—शुद्धताऽस्य निष्पत्रादित्वेन मलराहित्यं छनीषितत्वात्, यद्वा, शुद्धं गु—लुमित्यामनन्ति, यतः गुग्गुलौ पञ्चजातयः, तद्यथा—'सुवर्णवर्णः प्रथमो ।—कुसुमद्युतिः । तृतीयः पद्मरागस्तु चतुर्थश्चन्द्रनीलकः ॥ पञ्चमो माहिषाख्यस्तु नामतः शास्त्रकोविदैः ॥" इति । तत्र माहिषाख्य विहितम्, उक्तञ्च तन्त्रान्तरे—"वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम्" इत्यादि । अयःपात्रे लोहदा— दर्व्या सङ्घट्टयेन्मुहुरिति—दर्वी सञ्चालनक्रियायां प्रसिद्धैव, मुहुरिति—वारंवारं, कुतः ? दग्धभयात् । गुडपाकसमाकृतिमिति—यथा गुडपाकः तथा गुग्गुलोः पाकमित्यर्थः, यतः,—"गुडवद्गुग्गुलोः पाकः † सुगन्धस्तु विशिष्यते" इति । — गुडपाकस्य तन्त्रान्तरे प्रथितः, तद्यथा—'तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो — गुडः । क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्य्यते ॥ एष पाको गु— सर्वेषां परिकीर्त्तितः ॥" इति । अपरमाख्यमाह चूर्णीकृत्य ततस्तत्रेति ।—स

---

* पाठोऽयं चक्रपाणिसम्मतः, तथा च—"द्वात्रिंशच्छिन्नरुहापलानि — यत्नेन" इति ।

† सुगन्धस्तु विशिष्यते इति चक्रपाठः ।

त्रिफला *द्विपला ज्ञेया गुडूची पलिका मता ॥ ६७ ॥
षडक्षं त्र्यूषणं प्रोक्तं विडङ्गानां पलार्द्धकम् ।
दन्ती कर्षमिता कार्य्या त्रिवृत् कर्षमिता स्मृता ॥ ६८ ॥
ततः पिण्डीकृतं सर्वं घृतपात्रे विनिक्षिपेत् ।
गुटिकाः शाणमात्रेण युञ्ज्याद्दोषाद्यपेक्षया ॥ ६९ ॥
अनुपानं भिषक् दद्यात् कोष्णं नीरं पयोऽथवा ।
मञ्जिष्ठादिशृतं वाऽपि युक्तियुक्तमुताऽपरम् ॥ ७० ॥
जयेत् सर्वाणि कुष्ठानि वातरक्तं त्रिदोषजम् ।
सर्वव्रणानि गुल्मानि प्रमेहपिडकास्तथा ॥ ७१ ॥
प्रमेहोदरमन्दाग्नि-कासश्वयथुपाण्डुजान् ।
हन्ति सर्वामयान्नित्यमुपयुक्तो रसायनः ॥ ७२ ॥

ततः इति—गुडपाकादनन्तरं, तत्र इति—गुग्गुलुपाकद्रव्ये। त्रिफला द्विपला ज्ञेयेत्यादि—सम्मिलितत्रिफलायाः द्विपलमितं चूर्णं ग्राह्यम्। गुडूची पलपरिमिता, व्यवहारतस्तु गुडूच्याः सत्त्वमादाय क्षिपेदिति मनोहरः। त्र्यूषणं त्रिकटुकं, तत् मिलित्वा षडक्षम्। विडङ्गचूर्णमप्यर्द्धपलम्। दन्तीमूलं कर्षपरिमाणम्। केचित्तु दन्तीबीजान्यत्र क्षिपन्ति, तच्च सर्वसम्मतम्। त्रिवृन्निशोथः। ततः पिण्डीकृतमित्यादिना अत्र कर्त्तव्यविधिरपि योगराजवत् बोद्धव्यः। गुटिकाः शाणमात्रेणेति—शाणपरिमिताः गुटिकाः कृत्वा दोषाद्यपेक्षया, न तु नियतशाणमात्रमेव, दोषापेक्षया यथा—कफे निष्कैकं, पित्ते द्विनिष्कं वायौ त्रिनिष्कम् इति। कोष्ठापेक्षया यथा "चत्वारो माषका हीने मध्ये त्वष्टौ च माषकाः। श्रेष्ठे द्वादशकाः प्रोक्ता कोष्ठं विज्ञाय तद्विधा ॥" इति। ऋत्वपेक्षया यथा 'प्रावृट्काले च ग्रीष्मे च घृतयुक्तं प्रदापयेत्। शरत्काले वसन्ते च दापयेत त्रिफलायुतम् ॥ हेमन्ते शिशिरे चैव गोमूत्रेण समायुतम् ॥" इति। अनुपानं तु कोष्णं नीरं पयोऽथवेत्यादि—पयः क्षीरं, मञ्जिष्ठादिशृतमिति—मञ्जिष्ठादिक्वाथः क्वाथकल्पनायां कथितम्। युक्तियुक्त मुताऽपरमिति—उताथवा अपरमनुपानं यत्किञ्चित् रोगहरं तद्दद्यादिति तत्त्वं। तथा हि—"यस्य रोगस्य यत् सात्म्यं दद्यात् तदनुपानकम्" इति। एतच्चाग्रे

---

* "त्रिफलाऽर्द्धपला" इति चक्रदत्त-पाठः, गूढार्थदीपिकाकारेणापि अयमेव पाठः समादृतः।

वासादिना नेत्रगदान् गुल्मादीन् वरुणादिना ।
क्वाथेन खदिरस्यापि व्रणकुष्ठानि नाशयेत् ॥
कैशोरकाभिधानोऽयं गुग्गुलुः कान्तिकारकः ॥ ७३ ॥
अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यायामं श्रममातपम् ॥
मद्यं रोषं त्यजेत् सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः ॥ ७४ ॥

भगन्दरादौ त्रिफलागुग्गुलुः ।—

त्रिपलं त्रिफलाचूर्णं कृष्णाचूर्णं पलोन्मितम् ।
गुग्गुलुं पञ्चपलिकं चोदयेत् सर्वमेकतः ॥ ७५ ॥
ततस्तु गुटिकां कृत्वा प्रयुञ्ज्याद्वह्न्यपेक्षया ।
भगन्दरं गुल्मशोथावर्शांसि च विनाशयेत् ॥ ७६ ॥

वक्ष्यमाणमस्ति । वासादिना नेत्रगदानिति—वासादिना वासादिक्वाथेन । वरुणादिना वरुणादिक्वाथेन । गुल्मादीनिति आदिग्रहणात् कृच्छ्राश्मरीप्रभृतीन् । कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम् । खदिरस्य क्वाथेनेति—खदिरो वृक्षविशेष तस्य मूलत्वक् । कैशोरगुग्गुलुरिति—कैशोरो बालकः तस्य रूपं कैशोरकं, तेनास्याभ्यासे बालकस्येव रूपं भवतीत्यर्थः, अत एव कान्तिकारकं कथितं । अस्याभ्यासे त्याज्यमाह, अम्लमित्यादि ।—अम्लमम्लीका मातुलुङ्गादि । तीक्ष्णं राजिकादि । अजीर्णमन्नादनम् । व्यायामं शरीरायासजनकं कर्म । श्रमं बह्वायासकृत्वकष्टं कर्म । आतपं घर्मसेवा । मद्यं मद्यपानम् । रोषं क्रोधम् । सम्यक् त्यजेदिति यतः अम्लादीनि वातरक्तप्रकोपीणि भवन्ति । एके अम्लं तीक्ष्णमित्यादि श्लोकं न पठन्ति, क्षेपकोऽयमिति मन्यन्ते ॥ ६४—७४ ॥

इदानीं त्रिफलागुग्गुलुवटकमाह, त्रिपलमित्यादि ।—सम्मिलितफलत्रिकचूर्णं त्रिपलप्रमाणं ग्राह्यं, तेन हरीतकी पलमानं, विभीतकं पलप्रमाणं, आमलकमपि पलमानमिति । कृष्णा पिप्पली तस्याश्चूर्णं पलप्रमितमिति । गुग्गुलुं पञ्चपलिकमिति—पञ्चपलप्रमाणं गुग्गुलुं सङ्गृह्य घृतेन सह सङ्कुट्य चूर्णेन सह मोदका कार्य्याः, अत एव चोदयेदित्युक्तं, घृतमेव व्यवहारदर्शनात् । वह्न्यपेक्षयेत्यादिना भक्ष्य मानं बोद्धव्यम् । गुल्मशोथाविति—गुल्मञ्च शोथञ्च । एके "भगन्दरं गुल्मशोथमर्शांसि च विनाशयेत्" इति पठन्ति, तत्र गुल्मेन जनितं शोथमिति ॥ ७५।७६ ॥

प्रमेहादौ गोक्षुरादिगुग्गुलुः ।—

अष्टाविंशतिसङ्ख्यानि पलान्यानीय गोक्षुरात् ।
विपचेत् षड्गुणे नीरे क्वाथो ग्राह्योऽर्द्धशेषितः ॥ ७७ ॥
ततः पुनः पचेत्तत्र पुरं सप्तपलं क्षिपेत् ।
गुडपाकसमाकारं ज्ञात्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ७८ ॥
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं चूर्णितं पलसप्तकम् ।
ततः पिण्डीकृतस्यास्य गुटिका सुप्रयोजिता ॥ ७९ ॥
हन्यात् प्रमेहं कृच्छ्रञ्च प्रदरं मूत्रघातकम् ।
वातास्रं वातरोगांश्च शुक्रदोषं तथाऽश्मरीम् ॥ ८० ॥

कुष्ठादौ त्रिफलामोदकः ।—

त्रिफलाऽष्टपला कार्या भल्लातञ्च चतुष्पलम् ।
वाकुची पञ्चपलिका विडङ्गानां चतुष्पलम् ॥ ८१ ॥
हतलोहं त्रिवृच्चैव गुग्गुलुश्च शिलाजतु ।

अथ गोक्षुराद्युग्गुलुं दर्शयन्नाह अष्टाविंशतीति ।—गोक्षुरादिति—पञ्चाङ्ग गोक्षुरस्याष्टाविंशतिपलानि ग्राह्याणि, तानि गृहीत्वा षड्गुणे पानीये संक्वाथ्य अर्द्धावशेषो ग्राह्यः । षड्गुणता च गोक्षुरपरिमाणात्, कुडवशेषो जलपरिमाणात् । [illegible] ततः पचेदिति ।—पुनः पचेत् [illegible] क्वाथम् । तत्रार्द्धावशेषिते पुरं [illegible] गुडपाकसमाकारमिति—यथा गुडपाको भवति तथा अत्रापि ज्ञातव्यः, तच्च गुडपाकलक्षणं पूर्वमुक्तम् । तत्र विनिक्षिपेदिति—तत्र गुग्गुलुपाके विनिक्षिपेदग्रिमाणि द्रव्याणीत्यर्थः । तानि कानि ? इत्याह, त्रिकटु त्रिफला मुस्तमिति ।—त्रिकटु त्र्यूषणम् । त्रिफला हरीतक्यादिकम् । मुस्तं प्रसिद्धम् । एतत् सकलं पलसप्तकं ग्राह्यं प्रत्येकं पलमात्रमित्यर्थः । गुटिका सुप्रयोजितेति—अस्य गुटिका शाणमात्रा प्रकल्प्य यथादोषं भक्षणीया इति भावः । कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम् । वातरोगान् हनुस्तम्भाक्षेपकादीन् ॥ ७७—८० ॥

अथ त्रिफलामोदकमप्याह त्रिफलेत्यादि ।—* सम्मिलितफलत्रिकमष्टपलपरिमितं भवति । भल्लातं भल्लातकफलम् । हतलौहमिति—सम्यङ्मृतलौहचूर्णम् । 'हतलौहं गुग्गुलुश्च शिलाजतु त्रिकत्रिकम्' इति पाठे—त्रिकत्रिकं त्रिपलमित्यर्थः ।

* त्रिफला प्रत्येकमष्टपला इति पु० २।०

एकैकं पलमात्र स्यात पलार्द्धं पौष्करं भवेत् ॥ ८२ ॥
चित्रकस्य पलार्द्धं स्याद्विशाणं मरिचं भवेत् ।
नागरं पिप्पली मुस्ता त्वगेलापत्रकुङ्कुमम् ॥ ८३ ॥
शाणोन्मितं स्यादेकैकं चूर्णयेत् सर्वमेकतः ।
ततस्तत् प्रक्षिपेच्चूर्णं पक्वखण्डे च तत्समे ॥ ८४ ॥
मोदकान् पलिकान् कृत्वा प्रयुञ्जीत यथोचितान् ।
हन्यात् सर्वाणि कुष्ठानि त्रिदोषप्रभवामयान् ॥ ८५ ॥
भगन्दरप्लीहगुल्मान् जिह्वातालुगलामयान् ।
शिरोऽक्षिभ्रूगतान् रोगान् हन्यात पृष्ठगतानपि ॥ ८६ ॥
प्राग्भोजनस्य देयं स्यादध कायस्थिते गदे ।
भेषजं भक्तमध्ये च रोगे जठरसंस्थिते ॥
भोजनस्योपरि ग्राह्यमूर्द्धजत्रुगदेषु च ॥ ८७ ॥

अय पाठस्त्वसङ्गत एव, किन्तु "हतलौह त्रिवृच्चैव गुग्गुलश्च शिलाजतु" इति पाठ साधु, तत्र त्रिवृन्निशोत, तेन लौहचूर्णादिशिलाजतुपर्य्यन्त * पलमात्रमाहु । पौष्कर पुष्करमूल, पलार्द्ध ग्राह्यम । नागरादिकुङ्कुमान्त द्रव्यसप्तक शाणोन्मित प्रत्येकमिति भाव । पक्वखण्डे च तत्समे इति—तत्समे सकलद्रव्यसम्भारसाम्ये, तेन † सप्तविंशतिपलानीत्यथ । यथोचितानिति—यथादोषापेक्षया । जिह्वातालुगलामयानित्यनेन जिह्वामयान् ताल्वामयान्, गलामयान् एते मुखरोगे पठिता । हन्यात् पृष्ठगतान् रोगानित्यर्थं । प्राग्भोजनस्येति—प्रात काले । अध कायस्थिते गदे इति—गुदश्वादौ । जठरसंस्थिते उदरादौ । ऊर्द्धजत्रुगदेष्विति—शिरोरोगादिषु । भोजनस्योपरि सायङ्काले ॥ ८१—८७ ॥

---

* प्रत्येक पलमात्रमाहु इत्येव पाठ करणीय, अन्यथा लौहादीना चतुर्णां मिलिताना पलमात्रामित्यर्थबोधापत्ते ।

† त्रिफलादिकुङ्कुमान्तैद्रव्यैर्मिलितै शाणोत्तरकर्षद्वयाधिकषड्विंशतिपलानि भवन्ति, न तु सप्तविंशतिपलानीति द्रष्टव्यम् ।

गण्डमालादौ काञ्चनारगुग्गुलुः —

काञ्चनारत्वचो ग्राह्यं पलानां दशकं बुधैः ।
त्रिफला षट्पला कार्या त्रिकटु स्यात् पलत्रयम् ॥८८॥
पलैकं वरुणं कुर्य्यादेला त्वक् पत्रकं तथा ।
एकैकं कर्षमात्रं स्यात् सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥ ८९ ॥
यावच्चूर्णमिदं सर्वं तावन्मात्रस्तु गुग्गुलुः ।
सङ्कुट्य सर्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा च धारयेत् ॥ ९० ॥
गुटिकाः शाणमिताः प्रातर्ग्राह्या यथोचितम् ।
गण्डमालां जयत्युग्रामपचीमर्बुदानि च । ९१ ॥
ग्रन्थीन् व्रणांश्च गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ।
प्रदेयश्चानुपानार्थं क्वाथो मुण्डितिकाभवः ॥
क्वाथः खदिरसारस्य पथ्याक्वाथोऽथ कोष्णकम् ॥ ९२ ॥

पष्टौ माषादिमोदकः ।—

निस्तुषं माषचूर्णं स्यात्तथा गोधूमसम्भवम् ।
निस्तुषं यवचूर्णञ्च शालितण्डुलजं तथा ॥ ९३ ॥

अथ काञ्चनारगुग्गुलुं प्रकटयन्नाह, काञ्चनारत्वच इति।—काञ्चनारो वृक्षविशेषः प्रसिद्ध एव निजनाम्ना, तस्य त्वक् दशपलपरिमिता ग्राह्या। त्रिफलेति—सम्मिलितफलत्रिकं षट्पलप्रमितम्। त्रिकटौरपि मिलित्वा पलत्रयं भवति। वरुणोऽपि स्वनामप्रसिद्धो वृक्षविशेषः, तस्यापि त्वगेव ग्राह्या। एला त्वक् पत्रकमिति—सुगन्धित्रयं प्रत्येकं कर्षमानं देयम्। गुग्गुलुरत्र सकलचूर्णसमः, तेन त्रिकर्षोत्तराणि विंशतिपलानि भवन्ति। पिण्डं कृत्वेत्यादिना घृतेन सह सङ्कुट्य स्निग्धभाण्डे धारयेदिति सम्प्रदायः। यथोचितमिति—यथादोषापेक्षया। अनुपानार्थं द्रव्याण्याह क्वाथो मुण्डितिकाभव इति।—मुण्डितिका मुण्डीरुक्, केदारमुण्डी इति लोके। खदिरः प्रसिद्धः, तस्य सारो मध्यभागस्थितकाष्ठविशेषः। पथ्या हरीतकी। कोष्णमिति—ईषदुष्णकं, यतः "कोष्णं कदुष्णमीषदुष्णम्" इति वचनम् ॥ ८८—९२ ॥

अथ माषादिमोदकमाह, निस्तुषमित्यादि।—माषचूर्णं निस्तुषं तुषरहितं ग्राह्यं, तथेति ग्रहणाद्गोधूमचूर्णमपि निस्तुषमित्यर्थः। शालिधान्यविशेष, स च

चूर्णञ्च पिप्पलीचूर्णं पलिकान्युपकल्पयेत् ।
ततः एकीकृतं सर्वं भर्जयेद् गोघृतेन च ॥ ९४ ॥
घृतमानेन सर्वस्य [illegible] खण्डं समं क्षिपेत् ।
जलञ्च द्विगुणं दत्त्वा पाचयेत् शनैः शनैः ॥ ९५ ॥
ततः पाकं समुद्धृत्य शीतान् कुर्वीत मोदकान् ।
भुक्त्वा सायं पलञ्चैकं पिबेत् क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ९६ ॥
व[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वपि ।
[illegible] [illegible] [illegible] जायते नरः ॥ ९७ ॥

इति [illegible] विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां
[illegible] सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

क्वाथादीनां [illegible] [illegible] [illegible] रसक्रिया ।
सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात् पलोन्मिता ॥ १ ॥

षष्टिको धान्य, तस्य तण्डुलान् कृत्वा तज्जातं चूर्णं द्वयम् । पलिकानीति बहुवचनेन माषचूर्णादिपिप्पलीचूर्णान्तं द्रव्यं प्रत्येकं पलमानमाहुः कर्त्तव्यविधावत् । ततः एकीकृतमित्यादि—चूर्णादष्टमांशेन गोघृतेन चूर्णं मनाग्भर्जयित्वा तदनु सकलचूर्णसमानं खण्डं [illegible] खण्डाद्विगुणितेन जलेन सह पक्त्वा पलप्रमिता मोदकाः कार्याः । सायं सन्ध्यासमये । पिबेत् क्षीरं चतुर्गुणमिति—पलप्रमाणं द्रव्यं भक्षयित्वा पलचतुष्टयं क्षीरमनुपिबेदित्यर्थः । क्षीणो [illegible] [illegible], यतः [illegible] शुक्रच्युति[illegible] भवति । न जायते नरः इति—[illegible] [illegible] [illegible] तात्पर्यार्थः ॥ ९३—९७ ॥

इति श्रीवाचस्पत्य-[illegible] विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यखण्डे [illegible] नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] उपक्रमते, क्वाथादीनामिति ।—

अवलेहे सितागुडद्रवाणां मात्रा।—

सिता चतुर्गुणा कार्य्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुड़ः।
द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्व्वत्र निश्चयः॥ २॥

सम्यक्पक्वावलेहलक्षणम्।—

सुपक्वे तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहोऽप्सु मज्जति।
स्थिरत्वं पीड़िते मुद्रा-गन्धवर्णरसोद्भवः॥ ३॥

क्वाथादीनामिति आदिग्रहणात् स्वरसफाण्टकल्कादयोऽभिधीयन्ते। घनत्वमिति—सान्द्रत्वं यावद्भवति तावत् पाकः कर्त्तव्य इति भावः। पाकस्तु क्वाथादीनां भवति, यतः प्रथमतः क्वाथविधिना पाकं कृत्वा पश्चात् पाकेन लेहः स्यादिति। तन्मात्रेति—तस्यावलेहस्य भक्षणार्थं मानं पलमितं बोद्धव्यम् इति सामान्यमानं भक्षणेऽभिहितम्॥ १॥

इदानीमनुक्ते सितादीनां परिमाणमाह, सितेति।—अनुक्तमानावलेहे सिता चतुर्गुणा देया, चतुर्गुणताऽत्र सकलद्रव्यादित्यर्थः। गुड़स्तु द्विगुण इति चूर्णद्रव्यात्। द्रवं तोयक्षीरादिकं चतुर्गुणम्, अत्रापि चूर्णादिति भावः। सर्व्वत्र निश्चय इति—स्वतन्त्रे परतन्त्रे वा॥ २॥

अथावलेहस्य सिद्धिलक्षणमाह, सुपक्वे इति।—सम्यक् पक्वेऽवलेहे एतादृशं लक्षणं भवति, कीदृशं तदाह, तन्तुमत्त्वमित्यादि—दर्व्या सञ्चालनेन तन्तुसंयुत इव दृश्यते, तेन मृद्यमानोऽङ्गुलिग्राही भवतीत्यर्थः। अप्सु मज्जति पानीयमध्ये यदा क्षिप्तस्तदा निमग्नो भवति। स्थिरत्वमिति—निश्चलत्वम्, एतेन द्रवरहित इत्यर्थः, तथा हि—"तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुडः। क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्य्यते॥ एष पाको गुडादीनां सर्व्वेषां परिकीर्त्तितः॥" इति। पीड़िते मुद्रेति—तस्मिन्नङ्गुल्यादिपीडिते सति मुद्रादीनामुद्भवो भवति,

*- आदिग्रहणात् स्वरसफाण्टकल्कादयोऽभिधीयन्ते इति यदुक्तं तन्न सङ्गतं, यतः "क्वाथादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया" इत्यत्र पुनः शब्देन द्वितीयवारपाको बोध्यते, स्वरसस्य पाक एव न भवति द्वितीयपाकस्तु सुतरां नास्त्येव, एवं पिण्डरूपस्य कल्कस्यापि प्रथमपाकरहितस्य पुनःपाकेन घनत्वसम्पादनं न सम्भवत्येव इति सुधीभिर्विभाव्यम्। आदिपदेन शीतफाण्टयोर्ग्रहणमिति वक्तुं युज्यते, यतः उष्णतोये निक्षेपात् तयोः प्रथमपाकः सम्पद्यते एव इति।

अवलेहे अनुपानम्।—

दुग्धमिक्षुरसो यूषः पञ्चमूलीकषायजः।
वासाक्काथो यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥

स यथा—

कासे कण्टकार्य्यवलेह।—

कण्टकारीतुला नीर-द्रोणे पक्त्वा कषायकम्।
पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ॥ ५ ॥

---

* मुद्राऽव निम्नता, यदुक्तं—"पीडिते तु यदाऽङ्गुल्या निम्नता तत्र जायते" इति। गन्धवर्णरसोद्भव इति—सुगन्धोपेत सुरसोपेत इति, योऽवलेहो भवति स सुपक्व इत्यर्थ ॥ ३ ॥

इदानीमवलेहेष्वनुपानमाह, दुग्धमिति।—दुग्धमिति [illegible] सर्वाणि क्षीराणि यथादोषं ग्राह्याणि। इक्षुरस [illegible] विकारा गृह्यन्ते। पञ्चमूली [illegible] कृत्वा वा [illegible] कषायं इति यूष इत्यर्थ, तेन [illegible] यूष [illegible]। कषायग्रहणात् स्वरसक्काथकल्कादयो ग्राह्या। [illegible]। यथायोग्य मिति—यत यस्य दोषस्य योग्यं तत यथायोग्यं, [illegible] व्याध्यनुसार कथितम्, तद्यथा—वातेऽम्लमधुरलवणप्राया स्निग्धादय, पित्ते मधुरकषायतिक्त-प्राय। शीतादय, कफे तिक्तोषणकषायप्राया रूक्षादय। मात्रा यथा, तथा च्युतम्—† "अनुपानं प्रयोक्तव्य कफव्याधौ पलं भवेत्। पलद्वयन्तु पित्ते वाऽनिलजे च पलत्रयम् ॥" इति। यद्व.—'गण्डूष मात्रया देय मृदौ क्रूरे तु पञ्च च। अनुपान प्रयोक्तव्य देशकालाद्यपेक्षया ॥" इति। अनुपानमिति—अनु पश्चात पान, तत कुत ? तदाह—"यथा [illegible] तैल तत्क्षणादेव सर्पति। तथा भेषजमङ्गेषु प्रसर्पत्यनुपानत ॥" इति ॥ ४ ॥

स यथेति।—त दर्शयन्नाह, कण्टकारीति—लघुकण्टकारिका, सा समूलफल-

---

* मुद्रा अङ्गुलीचिह्नम्, अङ्गुलीरेखाङ्क इति वङ्गा।

† चक्रमङ्गलादौ—"अनुपान प्रयोक्तव्य व्याधौ श्लेष्मभवे पलम्। पलद्वयमनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥" इति पाठ.।

पृथक् पलानि चैतानि गुडूचीचव्यचित्रकाः ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकम् ॥ ६ ॥
भार्गी रास्ना शटी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्याद्घृततैलयोः ॥ ७ ॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम् ॥ ८ ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढे मृन्मये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्ति-श्वासकासानशेषतः ॥ ९ ॥

अथचौणादौ च्यवनप्राशः ।—

पाटलाऽरणिकाश्मर्य्य-बिल्वारलुकगोक्षुराः ।
पर्ण्यौ बृहत्यौ पिप्पल्यः शृङ्गी द्राक्षामृताभयाः ॥ १० ॥
बला भूम्यामली वासा ऋद्धिर्जीवन्तिका शटी ।

शाखा ग्राह्या। नीरद्रोणे इति—चतुराढकपरिमिते पानीये। त्र्यूषणं प्रत्येकं पलप्रमाणमाह। धन्वयासकं दुरालभा। रास्ना सुरभी। शर्करा पलविंशतिरिति सुगमम्। घृततैलयोरिति मिलित्वा षोडशपलानि। घृतमत्र गोघृतम् छागं वा व्याधिविहितत्वात्। तैलं कटुतैलमेव वदन्त्येके यत "कासे श्वासे च हिक्कायां कटुतैलं प्रयोजयेत्" इति। क्वचिदस्य प्रयोगोऽपि दृश्यते, "गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत्। त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥" इति। शीते मधुपलाष्टकमिति—मधु क्षौद्रमष्टपलप्रमाणं शीते हिमस्पर्शे विनिक्षिपेदित्यर्थः, यत, —'उष्णमुष्णार्त्तमुष्णे च तन्निहन्ति यथा विषम्" (सु० सू० ४५ अ०) इति वचनात्। अपराणि द्रव्याण्याह, चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्या इत्यादि।—तुगाक्षीरी वांशी। पिप्पली प्रसिद्धा। सुदृढे त्वतिचिक्कणे। भाजने पात्रे। शुभे अभग्ने मङ्गलत्वात्। अयं लेहः कण्टकारीसंज्ञः। अशेषत इति—सम्पूर्णारिष्टदर्शनादपि आसन्नया दित्यर्थः (?)। एतेनास्य प्रामाण्यं दर्शितम् ॥ ५—९ ॥

अधुना च्यवनप्राशावलेहमाह, पाटलेत्यादि।—पाटला प्रसिद्धा। अरणि अग्निमन्थश्च। काश्मर्य्यं गाम्भारी। बिल्वं प्रसिद्धम्। अरलुकः श्योनाकः। पर्ण्यौ द्वे तत्र शालपर्णी पृश्निपर्णी चेति, तच्च द्वयं "अंशुमतीद्वय"शब्दवाच्यम्। बृहत्याविति—द्वे बृहत्यौ कण्टकारीद्वयमित्यर्थः। शृङ्गी कर्कटाख्या। भूम्यामली तामलकी।

जीवकर्षभकौ मुस्तं पौष्कर काकनासिका ॥ ११ ॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारी च पुनर्नवा ।
काकोल्यौ कमल मेदे सूक्ष्मैलागुरुचन्दनम् ॥ १२ ॥
एकैक पलसम्मानं स्थूलचूर्णितमौषधम् ।
एकीकृत्य महत्पात्रे पञ्चामलशतानि च ॥ १३ ॥
पचेद्द्रोणजले चिम्ना ग्राह्यमष्टावशेषितम् ।
ततस्तु तान्यामलानि निष्कुलीकृत्य वाससा ॥ १४ ॥

† ऋद्धी इति द्विवचनत्वेन ऋद्धिवृद्धी ग्राह्ये। जीवन्ती शाकविशेष । जीवकर्षभकाविति द्वौ तेन जीवक ऋषभकश्चेति। काकनासिका "कौवाडोडी" इति लोके। विदारी कन्दविशेष । काकोल्याविति द्रव्यद्वय, तेन काकोली चीरकाकोली चेति। कमलमुत्पल, तदभावे पद्मबीज ग्राह्यम। मेदे द्वे मेदा महामेदा च। अगुरु कृष्णागुरु । चन्दन श्वेतम। स्थूलचूर्णितमिति—उदूखले मुषलादिभि कुट्टितमित्यर्थ, न तु वस्त्रगालितम्। पञ्चामलशतानि चेति—आमलकफलाना गुडकानि पञ्चशतानि अत्र आकृतिमानम्, एव सर्वत्र पलादिमानाभाव, यथा वक्ष्यमाणे अगस्त्यहरीतक्यवलेहे "हरीतकीशत भद्रम" इत्यादि एव भल्लातकगुडे 'भल्लातकसहस्रे द्वे" इति। यत्र पलादिमानमुक्त तत्र तु पलादि मानेनैव व्यवहार, यथा पूर्वोक्तबाहुशालगुडे—"चतुष्पल स्याद्भल्लात' इति। पचेदिति—हस्तपरिपाटीव्यवहारात तद्यथा—अखण्डितामलकफल कपटे पोट्टली बद्धा क्वथनीय, तेन तानि सुग्रहाणि स्यु । अष्टावशेषितमिति—अत्र यत ग्रहण तत वृन्दटिप्पणकारमतमालोक्य कृत, वृन्दे तु—"ज्ञात्वा गतरस द्रव्य रस गृह्णीत गालितम" इत्यस्य व्याख्यायाम अष्टभागावशेषेण द्रव्याणा गतरसत्व स्यात इति। केचित्तु "ग्राह्य पादावशेषितम" इति पठन्ति, तत्र ‡ सुश्रुते वाग्भटे च "पादशेषे

* चरकवाग्भटादौ काकोली तथा मेदा इति एकवचनान्तपाठ एव न तु काकोलीद्वय तथा मेदाद्वयम्। तथा कमलमित्यत्र उत्पलम् इति पाठ उत्पल नीलोत्पलम् ।

† मूले "ऋद्धि" इति एकवचनान्त एव पाठो दृश्यते, स च चरकादिसम्मत । टीकाकारव्याख्या न समीचीना।

‡ सुश्रुते च्यवनप्राशो नास्ति ।

दृढहस्तेन सम्मर्द्य चिप्त्वा तत्र ततो घृतम्।
* पलसप्तमितं तानि किञ्चिद्भृष्टान्यल्पवह्निना ॥ १५ ॥
ततस्तत्र चिपेत् क्वाथं खण्डञ्चार्द्धतुलोन्मितम्।
लेहवत् साधयित्वा च चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ १६ ॥
पिप्पली द्विपला देया तुगाक्षीरी चतुष्पला।
प्रत्येकञ्च त्रिशाणं स्यात्त्वगेलापत्रकेशरम् ॥ १७ ॥
ततस्त्वेकीकृतं सर्वं चिपेत् चौद्रञ्च षट्पलम्।
इत्येतच्च्यवनप्रोक्तं च्यवनप्राशसंज्ञितम् ॥ १८ ॥
लेहं वह्निबलं दृष्ट्वा खादेत् चीणो रसायनम्।
बालवृद्धक्षतचीणा नारीक्षीणाश्च शोषिणः ॥ १९ ॥
हृद्रोगिणः स्वरक्षीणा ये नरास्तेषु युज्यते।
कासं श्वासं पिपासाञ्च वातास्रमुरसो ग्रहम् ॥ २० ॥
वातपित्तं शुक्रदोषं मूत्रदोषञ्च नाशयेत्।
मेधां स्मृतिं स्त्रीषु हर्षं कान्तिं वर्णप्रसन्नताम् ॥
अस्य प्रयोगादाप्नोति नरो जीर्णविवर्जित. ॥ २१ ॥

रसे" इत्येवोक्तम्। निष्कुलीकृत्येति—निष्कुलमिति बीजादिघर्षणात पेषणाद्वा, तेन अस्थित्वगादिरहितमित्यर्थ। सप्तपलपरिमितेन सर्पिषा तद्भर्जनं कार्य्यं, चक्रदत्तोक्त—'सिता मत्स्यण्डिकाभावे धात्र्याश्च मृदभर्जनम्। चतुर्भागकल्के प्रायो द्रव्य गतरस भवेत् ॥" इति। † खण्डस्य क्वाथमिति—शौराशब्दवाच्य, खण्डेनापि केचित व्यवहरन्ति। चौद्रमत्र शीतीभूते दद्यात। च्यवनप्रोक्तमिति—च्यवनो नाम मुनिस्तेन प्रोक्त कथितम्। प्राश्यत इति प्राश च्यवनस्य प्राश इति भाव। चीणो धातुचीण। रसायनमिति—जराव्याधिनाशनम्। नरो जीर्णविवर्जित इति—नरोऽस्य सेवी पुरुष जीर्णविवर्जित जरारहितो भवतीत्यर्थ। यद्वा,

---

* चरकादौ "तैलसर्पिषो पलद्वादशके" इति पाठ।

† खण्डस्य क्वाथमिति व्याख्यानमसाधु। मूले "ततस्तत्र चिपेत क्वाथ खण्डञ्चार्द्ध-तुलोन्मितम्" इति पाठ, तत्र चामलकभर्जनानन्तर तत्र भर्जितामलके क्वाथ पूर्वकृत पाटलादीना क्वाथम् अर्द्धतुलोन्मित खण्डञ्च चिपेदित्येवास्य पाठस्य व्याख्या।

रक्तपित्ते कुष्माण्डावलेह ।—

निष्कलीकृत्य कुष्माण्ड-खण्डात् पलशत पचेत् ।
निक्षिप्य द्विगुण नीरमर्द्धशिष्टञ्च गृह्यते ॥ २२ ॥
तानि कुष्माण्डखण्डानि पीडयेद्दृढवाससा ।
आतपे शोषयेत् किञ्चिच्छूलाग्रैर्बहुशो व्यधेत् ॥ २३ ॥
क्षिप्त्वा ताम्रकटाहे च दद्यात * अष्टपलं घृतम् ।
तेन किञ्चिद्भर्जयित्वा पूर्वोक्तं तज्जलं क्षिपेत् ॥ २४ ॥
खण्डात् पलशत दत्त्वा सर्वमेकत्र पाचयेत् ।
सुपक्वे पिप्पली शुण्ठी जीरक द्विपल पृथक् ॥ २५ ॥
पृथक् पलार्द्धं धान्याकं पत्रैलामरिच त्वचम् ।
चूर्णीकृत्य क्षिपेत्तत्र घृतार्द्धं क्षौद्रमावपेत् ॥ २६ ॥

अजीर्णविवर्जी भवति, तदपि रोगमूलमेव, यत,—"प्रायेणाहार-वैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् । तन्मूलो रोगसङ्घातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥" इति ॥ १०—२१ ॥

अथ कुष्माण्डावलेहविवरण दर्शयन्नाह, निष्कुलीति ।—निष्कुलीकृत्येति—त्वग्मज्जादिरहितानि कुष्माण्डशकलानि सङ्गृह्येत्यर्थ । द्विगुण नीरमिति कुष्माण्ड-परिमाणात, तेन कुष्माण्डशकलानि तुलापरिमितानि द्वितुलामित नीरमिति, अर्द्धावशिष्ट क्वाथरूप जलम । शूलाग्रैरिति—काष्ठमयशङ्कुमुखे । बहुशो व्यधेदिति—बहुच्छिद्राणि कुष्माण्डशकलानि कारयेदिति भाव , उक्तञ्च—फलपाल्या पूर्वं निष्कुलीकृत तदनु कृतच्छिद्र पश्चात सखेद्य क्षौमेण वेष्टयित्वा पीडयेत्, आतपे मनाक् सशोष्य पिष्टा पलशत गृहीत्वा पक्तव्यम् । तेन किञ्चिद्भर्जयित्वेति—किञ्चिदल्प यथापाक भर्जयेत , तथा हि "मुक्तसर्पिषि कुष्माण्डे पाको गन्धेन मुद्रया" इति । तज्जलमिति—अर्द्धावशेषित पूर्वोक्त क्वाथम । खण्डात पलशतमिति—शर्करा पलशतम् । घृतार्द्धं क्षौद्रमावपेदिति—क्षौद्र मधु घृतमानादर्द्ध क्षिपेदिति भाव । वपेदिति ग्रहणेन शीतीभूते तस्मिन् पश्चात मेलयेदित्यर्थ ।

* चक्रदत्तायुर्वेदसारादौ घृतप्रस्थमित्युक्तम् ।

खादेदग्निबलं दृष्ट्वा रक्तपित्ती क्षयी ज्वरी ।
शोषतृष्णावमिच्छर्दि-श्वासकासक्षतातुरः ॥ २७ ॥
कुष्माण्डकावलेहोऽयं बालवृद्धेषु युज्यते ।
उरःसन्धानकृद्‌वृष्यो बृंहणो बलकृन्मतः ॥ २८ ॥

अर्शोरोगे खण्डसूरणावलेह ।—

युक्त्या कुष्माण्डखण्डस्य शूरणं विपचेत् सुधीः ।
अर्शसां मूढवातानां मन्दाग्नीनाञ्च युज्यते ॥ २९ ॥

कासे अगस्त्यहरीतक्यवलेह ।—

हरीतकीशतं भद्रं यवानामाढकं तथा ।
पलानि दशमूलस्य विंशतिञ्च नियोजयेत् ॥ ३० ॥
चित्रकः पिप्पलीमूलमपामार्गः शटी तथा ।
कपिकच्छूः शङ्खपुष्पी भार्गी च गजपिप्पली ॥ ३१ ॥
बला पुष्करमूलञ्च पृथक् द्विपलमात्रया ।

आतुरशब्दः शोषादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । बालवृद्धेषु युज्यते इति—सौम्यत्वात् स्नातुपश्यत्वाच्च । वृष्यः शुक्रवृद्धिकरः । बृंहणो धातुवृद्धिकरः । बलकृदोजसो बलकर इति । २७—२८ ।

इदानीं खण्डसूरणावलेहमाह, युक्त्येति ।—कुष्माण्डखण्डस्य युक्त्या कर्त्तव्यविधिना शूरणं सूरणावलेहं कर्त्तव्य । सुधीरिति यद्योग पूर्वोक्तकुष्माण्डखण्डे यद्द्रव्य यन्मानं या कर्त्तव्यता तत सकलं विचार्य्य तेनैव प्रकारेण सूरणावलेहः साध्य । विशेषेण मूढवातानां मन्दाग्नीनाञ्च युज्यते ॥ २९ ॥

अथागस्त्यहरीतक्यवलेहं दर्शयन्नाह हरीतकीशतमित्यादि ।—हरीतकीशतं हरीतकीगणितकाशतं, न तु हरीतकीपलशतं, "अङ्कात् फलानां शतशः पलानाम्" इति वचनात् । भद्रमिति—श्रेष्ठं हरीतकीफलशतं, तेन नवादिगुणसहितामभयां, तथा चोक्तं—"नवा स्निग्धा घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाऽम्भसि । निमज्जेत् या प्रशस्ता सा गुणाढ्या सा प्रकीर्तिता ॥" इति । यवानामाढकमिति—यवोऽन्नविशेष, तस्य चतुःषष्टिपलानि । केचित्तु "हरीतकीशतं भद्र-यवानामाढकं तथा" इति पठन्ति, तत्र भद्रयवा इन्द्रयवा इति व्याख्यानयन्ति, एतन्न प्रचरति, सर्वेषां सम्प्रदायविरोधात् ;

पचेत् पञ्चाढके नीरे यवैः स्विन्नैः शृतं नयेत् ॥ ३२ ॥
तच्चाभयाशतं दद्यात् क्वाथे तस्मिन् विचक्षणः ।
सर्पिस्तैलाष्टकपलं क्षिपेत् गुडतुलां तथा ॥ ३३ ॥
पक्वा लेहत्वमानीय सिद्धे शीते पृथक् पृथक् ।
क्षौद्रञ्च पिप्पलीचूर्णं दद्यात् कुडवमात्रया ॥ ३४ ॥
हरीतकीद्वयं खादेत्तेन लेहेन नित्यशः ।
क्षय कास ज्वर श्वास हिक्कार्शोऽरुचिपीनसान् ॥ ३५ ॥
ग्रहणीं नाशयेदेष वलीपलितनाशनः ।
बलवर्णकरः पुंसामवलेहो रसायनम् ॥
विहितोऽगस्त्यमुनिना सर्वरोगप्रणाशनः ॥ ३६ ॥

तस्मात् हरीतकीशतं भद्रमिति पाठः साधुः । दशमूलस्य विंशतिपलानि प्रत्येकं द्विपलमित्यर्थः । शेषं द्रव्यं प्रसिद्धम् । यवैः स्विन्नैरिति उपलक्षणे तृतीया । यवस्विन्नताऽत्र चतुर्भागावशेषे जले एव भवति, तेन चतुर्भागावशिष्टमेव ग्राह्यम् ; तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्—"जलाढकैः पञ्चभिरङ्घ्रिशेषं क्वाथं नयेत्" इत्यादि । पक्वा लेहत्वमानीयेति—व्यवहारात् हरीतकीशतस्य कर्पटे पोट्टलं बद्ध्वा क्वथनं, पश्चादुत्स्विन्नहरीतकीशतस्य घृततैलयोर्भर्जनं तद्वृद्धाः, यथा तन्त्रान्तरे क्वाथसिद्धहरीतक्याः हरीतकीभर्जनमुक्तं, तदनु क्वाथे गुडतुलां लोडयित्वा पाकः कर्त्तव्यः, अवतरणसमये पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः, शीतीभूते चापरेऽह्नि मधुदानमिति वृद्धानां मतम् । सुगन्धार्थं मनाक् चातुर्जातमिति केचित्, तदुक्तम्—"पिप्पलीचूर्णकुडवं चातुर्जातावचूर्णितम्" इति । सर्पिस्तैलाष्टकपलमिति यदुक्तं * तन्मिलित्वा ग्राह्यम् । हरीतकीद्वयं खादेत् तेन लेहेन नित्यश इति—यद्यपि गुडस्य भक्षणमानं नोक्तं तथापि हरीतकीद्विकग्रहणेन लेहस्य † पलमानं भवत्येव, यथा तन्त्रान्तरे भार्गीगुडे "भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्द्धपलं लिहेत्" इति, तेनात्र हरीतकीभक्षणविधानात् गुडपलं भक्ष्यमिति । अन्ये तु गुल्माच्छेदे हरीतकीन्यायात् गुडद्विपलमाहुः, एतत् सर्वमेव व्याधिबलाबलत्वात् प्रचरति । अगस्त्यमुनिविहितत्वेनास्य सिद्धफलत्वमुच्यते ॥ ३०—३६ ॥

* शिवदासेन पृथगष्टपलमानमिति व्याख्यातम् ।

† सुश्रुते कर्षमानमुक्तं, शिवदासेनापि तथैव व्याख्यातम् ।

अर्शोरोगादौ कुटजावलेहः।—

कुटजत्वक्तुला द्रोणे जलस्य विपचेत् सुधीः।
कषायं पादशेषञ्च गृह्णीयात् वस्त्रगालितम्॥ ३७॥
त्रिंशत् पलं गुडस्यात्र दत्त्वा च विपचेत् पुनः।
सान्द्रत्वमागतं दृष्ट्वा चूर्णानीमानि दापयेत्॥ ३८॥
रसाञ्जनं मोचरसं त्रिकटु त्रिफला तथा।
लज्जालु चित्रकं पाठा बिल्वमिन्द्रयवं त्वचम्॥ ३९॥
भल्लातकं प्रतिविषा विडङ्गानि च वालकम्।
प्रत्येकं पलसम्मानं घृतस्य कुडवं तथा॥ ४०॥
सिद्धशीते ततो दद्यान्मधुनः कुडवं तथा।
जयेदेषोऽवलेहस्तु सर्वाण्यर्शांसि वेगतः॥ ४१॥
दुर्नामप्रभवान् रोगानतीसारमरोचकम्।
ग्रहणीं पाण्डुरोगञ्च रक्तपित्तञ्च कामलाम्॥ ४२॥
अम्लपित्तं तथा शोथं काश्यञ्चैव प्रवाहिकाम्।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं लाजं तक्रं पयो दधि॥
घृतं जलं वा जीर्णे च पथ्यभोजी भवेन्नरः॥ ४३॥

इदानीं कुटजावलेहमाह, कुटजत्वगिति।—कुटजो वृक्षविशेषः तस्य त्वक् छल्ली, सा पलशतपरिमिता ग्राह्या। पादशेषमिति—चतुर्थांशं कषायं वस्त्रपूतं कृत्वा ग्राह्यम्। कुत्रचिदेतन्न प्रचरति, किन्तु पादशेषमिति—पादस्य चतुर्थांशस्य यच्छेषं चतुर्भागं तत् ग्राह्यम्, एतेनाष्टभागावशेषं कथितम्, तथा च तन्त्रान्तरे—"कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत्। अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्॥ वस्त्रपूतं ततः क्वाथं पचेल्लेहत्वमागतम्॥" इति। त्रिंशत्पलं गुडस्यात्रेति—अत्र क्वाथे गुडस्य पुरातनस्य त्रिंशत् पलं दत्त्वा पुनर्विपचेदिति यावत् सान्द्रत्वं भवति। चूर्णार्थमपराणि द्रव्याण्याह, रसाञ्जनमिति—रसाञ्जनं प्रतीतं, तच्च दार्वीक्वाथसमुद्भवमिति प्रसिद्धिः। मोचरसं शाल्मलीनिर्यासम्। इन्द्रयवं त्वचमिति—इन्द्रयवं कुटजबीजं, त्वक् गुडत्वक्। दुर्नामप्रभवान् रोगानिति—गुल्मोदरप्रभृतीन्। अनुपाने प्रयोक्तव्यमिति

रक्तातीसारादौ कुटजाष्टकम ।—

कुटजत्वक्तुलामार्द्रां द्रोणनीरे विपाचयेत् ।
पादशेषं शृतं नीत्वा चूर्णान्येतानि दापयेत् ॥ ४४ ॥
लज्जालुर्धातकी विल्व पाठा मोचरसस्तथा ।
मुस्त प्रतिविषा चैव प्रत्येकं स्यात् पलं पलम् ॥ ४५ ॥
ततस्तु विपचेद्भूयो यावद्दर्वीप्रलेपनम् ।
जलेन छागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत् ॥ ४६ ॥
सर्वातिसारान् घोरांस्तु नानावर्णान् सवेदनान् ।
असृग्दर ममस्तञ्च सर्वार्शांसि प्रवाहिकाम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थानेऽवलेहकल्पनानामाष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथ स्नेहपरिभाषा ।—

स्नेहस्य पाकविधिर्मात्रा च ।—

कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृत वा तैलमेव वा ।

—आज तक्रम्, आज पय, आज दधि, आज घृतञ्चेति। अत्र पानीयं तक्रादीनामभावात्, एतत् सकलमनुपान यथासात्म्य मिति वेतीत्यर्थ । जीर्णे चेति—द्रव्ये (?) परिणते सति पथ्यभोजी भवेन्नर इति भाव, यत,—"औषधशेषे भुक्तम" इत्यादिवाक्यानुरोधात् ॥ ३१—४३ ॥

कुटजाष्टकावलेहमाह, कुटजेति ।—अथ कुटजाष्टकावलेहो व्याख्याया सुगम एवावगन्तव्य । कर्त्तव्यविधिस्तु पूर्ववत बोद्धव्य । दर्वीप्रलेपनम् इत्यवलेहस्य सम्सिद्धिलक्षण सूचित पूर्वोक्तावलेहविधौ ज्ञातव्यम ॥ ४४—४७ ॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्य-श्रीभावमिश्रात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर दीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थानेऽवलेहकल्पनानामाष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

अथ स्नेहेति ।—तत्र तावत प्रथमत परिभाषामस्य व्याचष्टे । इदानीं

चतुर्गुणे द्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता ॥ १ ॥

स्नेहपाकार्थं क्वाथसाधनविधिः ।—

निक्षिप्य क्वाथयेत्तोयं क्वाथ्यद्रव्याच्चतुर्गुणम् ।
पादशिष्टं गृहीत्वा च स्नेहं तेनैव साधयेत् ॥ २ ॥

क्वाथ्यस्य मृदुमध्यादिभेदेन जलपरिमाणम् ।—

चतुर्गुणं मृदुद्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम् ।
तथा च मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः ॥
अत्यन्तकठिने द्रव्ये नीरं षोडशिकं मतम् ॥ ३ ॥

क्वाथ्यद्रव्यस्य परिमाणभेदेन जलपरिमाणम् ।—

कर्षादितः पलं यावत् क्षिपेत् षोडशिकं जलम् ।

स्नेहकल्पनां दर्शयन्नाह कल्कादिति ।—अनुक्ते कल्कात् कल्कयोग्यद्रव्यात् घृतं तैलं वा चतुर्गुणं ग्राह्यं न तु दृषदि पेषितात् कल्कात् । द्रवमपि चतुर्गुणं स्नेहपरिमाणात्, द्रवं तोयादि । तस्य मात्रा पलोन्मितेति—तस्य सिद्ध-स्नेहस्य पानार्थं पलोन्मिता पलप्रमाणा मात्रा ज्ञेया इति अनुक्तेषु मानमिदं सामान्यम् । परिभाषेयमपि सामान्यस्नेहपाकविधौ बोद्धव्या, तथा हि—"कल्का-च्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात् क्वाथश्चतुर्गुणः । क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः ॥" इति । विशेषोऽपि क्वचिद्दृश्यते, यथा तन्त्रान्तरे वासाघृते बलाद्ये घृते वा, तद्यथा—"अवाप्याष्टगुणेऽम्भोवै क्वथितं क्वाथदग्धयोः । प्रत्येकं द्विगुणो भागो भिषक् सर्पिषि निक्षिपेत् ॥" इति ॥ १।२ ॥

इदानीं द्रव्यविशेषे क्वाथनिमित्तं जलमानमाह, चतुर्गुणमिति ।—अत्र चतुर्गुण-प्रभृतिकं द्रव्यपरिमाणात् बोद्धव्यं यावत्परिमाणं क्वाथ्यद्रव्यं भवति तावत्परिमाणा-च्चतुर्गुणितं जलं ग्राह्यमित्यर्थः । मृदु कठिनं कठिनतरञ्च द्रव्यं तत्रैवानुमानतो-ऽवगन्तव्यम् । तथा च मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पय इति—मध्यमे मृद्वादिसङ्घाते पयः पानीयं यत्र मृदुकठिनतरद्रव्यमेकत्र मिलित्वा क्वाथ्यं तत्राष्टगुणं पानीयं दत्त्वा पादशेषं ग्राह्यमिति सर्वत्र, तथा हि—"मृद्वादिक्वाथ्यसङ्घाते मानानुक्तौ चिकित्सकः । मध्यसोभयभागित्वाद्दिद्यादष्टगुणं जलम् ॥" इति ॥ ३ ॥

अथ मतान्तरे परिमाणविशेषमाह, कर्षादित इति ।—कर्षादित इत्यादि-

तदूर्द्धं कुडवं यावद्भवेदष्टगुणं पयः ॥
प्रस्थादितः क्षिपेन्नीरं खारीं यावच्चतुर्गुणम् ॥ ४ ॥

स्नेहपाके जलादिद्रवभेदेन कल्कस्य परिमाणम् ।—

अम्बुक्वाथरसैर्यत्र पृथक् स्नेहस्य साधनम् ।
कल्कस्यांशं तत्र दद्यात् चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ ५ ॥
दुग्धे दध्नि रसे तक्रे कल्को देयोऽष्टमांशकः ।
कल्कस्य सम्यक् पाकार्थं तोयमत्र चतुर्गुणम् ॥ ६ ॥

परिमाणं सामान्यद्रव्यविषये वर्त्तते, अन्यथा खण्डनविरोधः, यावत् क्वाथ्यद्रव्यं कर्षादिपरिमाणात् पलं भवति तावत्तत्र षोडशांशं जलं दत्त्वा क्वाथः पादशेषो ग्राह्यः, षोडशिकमेव क्वाथ्यद्रव्यपरिमाणात्। ततस्तु पलादुपरि यावत् कुडवं क्वाथ्यद्रव्यपरिमाणं भवति तावत्तत्र पयः पानीयमष्टगुणं भवेत् क्वाथ्यद्रव्यादित्यर्थः, अत्र क्वाथः चतुर्थांशः ग्राह्य इति सर्वत्र। प्रस्थादित इति—प्रस्थादिपरिमाणात् यावत् खारी भवति तावत्तत्र चतुर्गुणं नीरं पानीयं प्रक्षिप्य सङ्क्वाथ्य च पादशेषो ग्राह्य इति तात्पर्य्यार्थः। आदिशब्दात् आढकद्रोणशूर्पद्रोणीप्रभृतयो ग्राह्याः। यद्वा, अस्य प्रस्थादि प्रस्थादितस्तस्मात्, तेन शरावमपि गृह्यते, शरावादित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अपरमप्यनुक्तमाह, अम्बुक्वाथेति।—यत्र स्नेहपाके पानीयादित्रयाणां द्रव्याणां मध्ये यदा एकेन पाकः स्यात् तदा कल्कस्य कल्कद्रव्यस्य चतुर्थांशं षष्ठांशम् अष्टमांशं यथाऽनुक्रमेण देयम्, अनुक्रमो यथा—यदि अम्बुना केवलेन पाकस्तर्हि कल्कद्रव्यस्य चतुर्थांशं देयं, स्नेहपरिमाणादित्यर्थः। यदा केवलेन क्वाथेनैव पाकस्तदा कल्कद्रव्यस्य षष्ठांशं देयम्, अत्रापि स्नेहपरिमाणादित्यर्थः। यत्र तु केवलस्वरसेनैव साध्यते स्नेहः तत्र कल्कद्रव्यस्याष्टमांशं देयं, स्नेहमानादिति अत्रापि सम्बन्ध इत्यनुक्रमः। अपरमपि, दुग्धे इति—अत्रापि एकद्रव्यसाध्यता सूच्यते, तदा कल्कद्रव्यं स्नेहपरिमाणादष्टमांशं देयमिति भावः। कल्कस्येति—यत्र तु अन्यद्रवं केवलकल्केनैव साध्यते स्नेहस्तदा चतुर्गुणं * कल्कद्रव्यचतुर्गुणं तोयं

---

* कल्कद्रव्यचतुर्गुणं जलमिति व्याख्या न समीचीना साम्प्रदायिकसिद्धान्तविरोधात्, चतुर्गुणता तु स्नेहपरिमाणादेव इति सर्वत्रैवसिद्धान्तः। गूढार्थकारेणापि इयमेव व्याख्या समादृता, तथा च—"कल्कस्य सम्यक् पाकार्थं चतुर्गुणं स्नेहादित्यर्थः" इति।

पञ्चादिद्रवेण स्नेहपाके द्रवपरिमाणम्।—

द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि।
तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्॥ ७॥

केवलकल्कसाध्यस्नेहपाकपरिभाषा।—

द्रव्येण केवलेनैव स्नेहपाको भवेत् यदि।
तत्राम्बुपिष्टः कल्कः स्याज्जलञ्चात्र चतुर्गुणम्॥ ८॥

कल्कोल्लेखविरहितस्नेहपाकपरिभाषा।—

क्वाथेन केवलेनैव पाको यत्रेरितः क्वचित्।
क्वाथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते॥ ९॥

निक्षिपेदिति सर्वत्र सम्यक् पाकार्थं बोद्धव्यम्, एतेन किमुक्तम्? यदा क्षीरादिभिः प्रत्येकेन स्वकल्केन पाकस्तदा चतुर्गुणं चतुर्थाञ्च पानीयं देयम्, पानीयं विना पाको नाप्नोति सर्वमतम्॥ ५।६॥

इदानीमनुक्तमानद्रवाणां मानमाह द्रवाणीति।—यत्र स्नेहपाकार्थं द्रवाणि क्षीरतक्ररसमूत्रक्वाथादीनि अन्यान्यपि पञ्चादीनि पञ्चप्रभृतीनि भवन्ति, अनुक्तमानानीति विषयः, तत्र तानि द्रवाणि स्नेहसमानि प्रत्येकमाहुराचार्याः, यथा वक्ष्यमाणत्रिफलाघृते।† अर्वाक् द्रवं चतुस्त्रिर्वा तर्हि स्नेहपरिमाणाच्चतुर्गुणं ज्ञेयं प्रत्येकमित्यर्थः। एके यथापूर्वं चतुर्गुणमिति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः। कुत्रचित् द्रव्याणीति पाठो दृश्यते, सोऽसङ्गत एव॥ ७॥

अथ केवलद्रव्यस्य स्नेहपाकार्थं मानमाह, द्रव्येणेति।—अत्र द्रव्यं स्नेहाच्चतुर्थांशं, कल्कार्थं वारि तावद्देयं यावता कल्कः स्यात्, यतः पेषणे जलस्य परिमाणं न स्यात्। जलञ्चात्र चतुर्गुणमिति—अत्र कल्के जलं पानीयं चतुर्गुणं देयं, स्नेहमानादित्यर्थः। एके द्रव्यमानाच्चतुर्गुणं जलमिति व्याख्यानयन्ति, तन्न मनोहरं कल्कद्रव्याल्पत्वात्॥ ८॥

अपरमप्याह, क्वाथेनेति।—यत्र स्नेहे क्वचिदिति—अनुक्ते केवलेन क्वाथेन

पारिभाषेयं न सर्वैः समाद्रियते।

† त्रिफलाघृतस्य दृष्टान्तोऽत्र न युज्यते, यतः परिभाषेयमनुक्तद्रवमानविषयिणी, त्रिफलाघृते तु सर्वेषामेव द्रवाणां मानोल्लेखो दृश्यते।

अकल्कस्नेहपाकपरिभाषा ।—

कल्कहीनस्तु यः स्नेहः स साध्यः केवले द्रवे ॥ १० ॥

पुष्पकल्कस्नेहपाकपरिभाषा ।—

पुष्पकल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम् ।
स्नेहे स्नेहाष्टमांशश्च पुष्पकल्कः प्रयुज्यते ॥ ११ ॥

क्वाथेन पाकः कथितः, तत्र स्नेहे क्वाथ्यद्रव्यस्य कल्कः कार्य्यः, * कल्कार्थञ्चात्र चतुर्गुणं जलमिति, तेन येनैव द्रव्येण क्वाथः क्रियते, तेनैव तत्परिमितेन च द्रव्येणायमपि कृत्वाऽत्र चतुर्गुणेन च जलेन सह साध्यः, पूर्वं क्वाथेन साध्यः पश्चात् कल्केनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ केवलद्रवसाधनमाह, कल्कहीन इति ।—यः स्नेहो घृततैलादिकः कल्कहीनः कल्करहितो भवेत्, स केवले द्रवे साध्यः, द्रवमत्र चतुर्गुणं स्नेहपरिमाणात् ॥ १० ॥

इदानीं पुष्पकल्कस्य परिमाणमाह पुष्पकल्क इति ।—यः पुष्पकल्कस्तत्र स्नेहः तत्र स्नेहे तोयं पानीयं चतुर्गुणं देयं, चतुर्गुणता च स्नेहपरिमाणात् । स पुष्पकल्कः स्नेहाष्टमांशः प्रयुज्यते स्नेहस्याष्टमांशः तेन साध्यो योज्य इत्यर्थः । पुष्पाणि यथा—नागकेशर-कुङ्कुम-लवङ्ग-दमनक सुरपुष्प-चम्पकोत्पल-पुण्डरीक-केतकी-जाती-कुसुम्भप्रभृतीनि । एके पुष्पकल्कः प्रयुज्यते इत्यस्य स्थाने पत्रकल्कः प्रयुज्यते

---

* पाश्चा - क्वाथे सत्यपि पुनः कल्कार्थं चतुर्गुणं जलमिति यदुक्तं तन्न समीचीनं, सुश्रुतविरोधात्, सुश्रुते येन केनापि द्रवेण सहैव कल्कपाकविधानात्, तथा च—"स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रवः, स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कः तदैकध्यं संसृज्य विपचेत् इत्येष स्नेहपाककल्पः" इति । किञ्च परिभाषायामपि केवलस्वरसक्षीरमाङ्गल्ये सह पाके कल्कस्य वीर्य्याधानार्थं चतुर्गुणजलेन पाकव्यवस्था अस्ति, न तु क्वाथेन सह पाके तथा च—"स्वरसक्षीरमाङ्गल्ये पाको यत्रेरितः क्वचित् । चतुर्गुणं जलं तत्र वीर्य्याधानाय मावपेत् ॥ न मुञ्चति रसं द्रव्यं क्षीरादिभिरुपस्कृतम् । कल्कस्य सम्यक् पाकार्थं जलं तत्र चतुर्गुणम् ॥" इति । किञ्च केवलक्वाथेन सह पाके क्वाथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि ग्राह्य इति परिभाषाऽपि चरकादिविरुद्धा, यत्र स्नेहे गणाधिकारोऽस्ति विद्यते तत्रैव कल्कक्वाथग्रहणविधिर्दृश्यते, तथा च—"यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ । तत्रैव कल्कनिर्य्यूहाविष्येते स्नेहवेदिना ॥" इति ।

स्नेहपाकसिद्धिलक्षणम्।—

वर्त्तिवत् स्नेहकल्कः स्यात् यदाऽङ्गुल्या विमर्दितः।
शब्दहीनोऽग्निनिक्षिप्तः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा ॥ १२ ॥
यदा फेनोद्गमस्तैले फेनशान्तिश्च सर्पिषि।
गन्धवर्णरसोत्पत्तिः स्नेहसिद्धिस्तदा भवेत् ॥ १३ ॥

स्नेहस्य त्रिविधपाकलक्षणम्।—

स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा।
ईषत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् ॥ १४ ॥
मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्के नीरसकोमले।
ईषत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत् खरः ॥ १५ ॥

दग्धामपक्वस्नेहयोर्दोषः।—

तदूर्द्ध्वं दग्धपाकः स्याद्दाहकृन्निष्प्रयोजनः।
आमपाकश्च निर्वीर्य्यो वह्निमान्द्यकरो गुरुः ॥ १६ ॥

इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति, तत्र पक्वकल्कं प्रक्षेपमाहुः, तथा हि—"गन्धनिर्य्यास पुष्पाणां सिद्धशीतेऽवतारिते। प्रक्षेपो गन्धवृद्ध्यर्थं पक्वकल्कन्तु तद्विदुः ॥" इति ॥ ११ ॥

इदानीं स्नेहानां सिद्धिलक्षणान्याह, वर्त्तिवदिति।—यदा स्नेहे परिपाचिते कल्कः अङ्गुल्या विमर्दितो वर्त्तिसदृशो भवति तदा सिद्धो ज्ञेयः। अथवा स एव कल्कः यदाऽग्नौ निक्षिप्तः शब्दरहितो भवति तदा सिद्धो ज्ञातव्य इति सामान्यम्। अपरमपि विशेषमाह—यदा स्नेहस्य पाकान्ते तैले फेनोद्गमो भवति सर्पिषि च फेनशान्तिर्भवति तदा सिद्धलक्षणं बोद्धव्यम्। गन्धवर्णरसोत्पत्तिरपि यदा तदा स्नेहसिद्धिः स्यात्, वर्णादिकमपि तैले सर्पिषि च ज्ञातव्यम् ॥ १२।१३ ॥

अधुना त्रिविधस्नेहपाकस्य लक्षणमाह,—स्नेहपाक इति। ईषत्सरसकल्क इति।—यदा कल्के सान्द्रता किञ्चित् भवति अग्नौ निक्षिप्ते सति चटचटाशब्दो भवति तदा मृदुपाको ज्ञेयः। यदा नीरसः कल्को भवति कोमलश्च नातिकठिनो नातिमृदुरिति तदा मध्यपाकः। यदा किञ्चित् कठिनकल्को जातः नीरसश्च भवति तदा खरपाक इति। एतेषां परीक्षणमनुमानतोऽवगन्तव्यं गुरुसकाशाद्दर्शनाद्वा ॥ १४।१५ ॥

दग्धामपक्वस्नेहयोर्दोषमाह तदूर्द्ध्वमिति।—तदूर्द्ध्वं खरपाकादूर्द्ध्वं यदा स्नेहकल्कः

पाकविशेषेण स्नेहस्य उपयोगिता।—

नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु।
अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युञ्ज्यादेवं यथोचितम्॥ १७॥

अथ अथ पक्वघृतादीनां गुणाधिक्यम्।—

घृततैलगुडादींश्च साधयेन्नैकवासरे।
प्रकुर्वन्त्युषिता ह्येते विशेषाद्गुणसञ्चयम्॥ १८॥

स यथा—

विषमज्वरादौ क्षीरषट्पलघृतम्।—

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः।
ससैन्धवैश्च पलिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥ १९॥

कठिनतरो भवति तदा दग्धो ज्ञेयः, स च सर्वकर्मसु निष्फलः स्यात् दाहकरश्च भवति। आमपाकश्चेति—आमपाकोऽपरिपाककल्कः स्नेहो निर्वीर्यो भवति निःशेषेण वीर्यरहित इत्यर्थः। वह्निमान्द्यकृद्गुरुपाकयोगे गुरुश्च भवति॥ १६॥

इदानीं तस्य त्रिविधपाकस्य गुणमाह नस्यार्थमिति।—नस्यविषये मृदुपाकः स्नेहः। मध्यपाकस्तु सर्वकर्मसु युज्यते सर्वकर्म नस्याभ्यङ्गपानादिकम्। खरपाकस्नेहः केवलाभ्यङ्गे विहितः नान्यकर्मसु। यथोचितमिति—यथायोग्यं युञ्ज्यादित्यर्थः। एके "नस्याभ्यङ्गे खरः प्रोक्तः" इति पठन्ति तन्न सर्वमतं नस्ये तु मृदुमाह॥ १७॥

स्नेहस्तु किमेकाहेनैव साध्य उत दीर्घदिवसे? तद्विषयमाह, घृतेति।—घृत तैले प्रसिद्धे, गुडोऽवलेहः, आदिग्रहणात् दुष्टद्रव्यसम्भारा ये चान्ये प्रयोगाः तान् सर्वान् एकस्मिन्नेव वासरे न साधयेत् न पाचयेत् इत्यर्थः। कुतस्तदाह, प्रकुर्वन्ति इत्यादि।—एते स्नेहादयस्तु यदा उषिताः सन्ति तदा गुणसञ्चयं प्रकुर्वन्ति, अत एव बहुदिवसे कृत्वा साधनीया इति भावः। तन्त्रान्तरेषु एतत् बहुद्रव्यसम्भार-विषयम्, अस्मत्सम्प्रदायेऽपि स्वल्पमपि स्नेहं किञ्चिद्विपाच्यापरेऽह्नि सिद्धोऽवतार्य्य, गुडादिकमपि चापरेऽह्नि मधुदानादिकमुक्तं कुर्य्यात् नैवं सर्वमतविरोधः॥ १८॥

स इति।—स यथेत्यनेन त स्नेहपाकसमूहं दर्शयति ग्रन्थकारः। तत्रादौ तावत् घृतकल्पनां दर्शयन्नाह, यतस्तैलादिभिरिष्टो घृतकल्पः पूर्वाचार्य्यैर्दर्शितः, तथैवात्रापि लिखितः। प्रथमतः क्षीरषट्पलकघृतव्याख्यानमाह, पिप्पलीति।—अत्र पिप्पल्यादिकं पञ्चद्रव्यं पञ्चकोलसञ्ज्ञं बोद्धव्यम्, अतस्तन्त्रान्तरे पञ्चकोलघृतमस्य नाम प्रसिद्धम्।

क्षीरं चतुर्गुणं दत्त्वा तत् सिद्धं प्लीहनाशनम् ।
विषमज्वरमन्दाग्नि-हरं रुचिकरं परम् ॥ २० ॥

ग्रहण्यादौ चाङ्गेरीघृतम् ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
श्वदंष्ट्रा नागरं धान्यं पाठा बिल्वं यमानिका ॥ २१ ॥
द्रव्यैश्च पलिकैरेतैश्चतुःषष्टिपलं घृतम् ।
घृताच्चतुर्गुणो देयः चाङ्गेरीस्वरसो बुधैः ॥ २२ ॥
तथा चतुर्गुणं दत्त्वा दधि सर्पिर्विपाचयेत् ।
शनैः शनैर्विपक्वं स्यं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥ २३ ॥
तत् घृतं कफवातघ्नं ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ।
हन्त्यानाहं गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ २४ ॥

ग्रहण्यादौ मसूरघृतम् ।—

मसूराणां पलशतं नीरद्रोणे विपाचयेत् ।
पादशेषं शृतं नीत्वा दत्त्वा बिल्वपलाष्टकम् ॥ २५ ॥

अत्र चव्यमिति—विटपविशेषः यस्य फलं गजपिप्पलीति स्मृतिः । पलिकैरिति—पलप्रमाणता प्रत्येकमाह, अत एव क्षीरषट्पलकघृतमिदं चतुर्गुणक्षीरेण सह षट्पलप्रमाणषड्द्रव्यैश्च साधितमित्यर्थः । अत्र चतुर्गुणं नीरमपि देयं, सम्यक्पाकार्थमित्यस्मत्सम्प्रदायाभिप्रायः । घृतप्रस्थमिति—षोडशपलमितम् । क्षीरस्य चतुर्गुणताऽत्र घृतपरिमाणात् । तत् सिद्धमिति—सिद्धताऽस्य परिभाषोक्तविधानात् ॥ १९।२० ॥

अथ चाङ्गेरीघृतमाह, पिप्पलीति ।—अत्र हस्तिपिप्पली गजपिप्पली । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः । नागरं शुण्ठी । बिल्वमत्र बिल्वशलाटु । पलिकैरिति—पलप्रमाणं प्रत्येकम् । चाङ्गेरीस्वरस इति—चाङ्गेरी प्रसिद्धा, सा चाम्लरसा आमचाङ्गेरीति लोके प्रसिद्धा तस्याः स्वरस इति—सद्योरसः । बुधैरिति ग्रहणेन सद्योरसाभावात् क्वाथोऽपि देयः । दधि चतुर्गुणं घृतपरिमाणात् । शनैः शनैः पक्वमिति—मन्दपावकपाचितमिति भावः, दग्धभयात् ॥ २१—२४ ॥

अथ मसूराद्यं घृतमप्याह, मसूराणामिति ।—मसूरोऽन्नविशेषः प्रसिद्धः । नीरद्रोणे जलद्रोणे, * चतुःषष्टिकुडवपरिमितं भवति । बिल्वं पलाष्टकमिति

---

* जलद्रोणं चतुःषष्टिकुडवपरिमितमिति यदुक्तं तन्न समीचीनम्, द्रोण-

घृतप्रस्थं पचेत्तेन सर्वातीसारनाशनम्।
ग्रहणीं भिन्नविट्कञ्च नाशयेच्च प्रवाहिकाम्॥ २६॥

रक्तपित्तादौ कामदेवघृतम्।—

अश्वगन्धा पलशत तदर्द्धं गोक्षुरं स्मृतम्।
शतावरी विदारी च शालपर्णी बलाऽमृता॥ २७॥
अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीज पुनर्नवा।
काश्मर्याश्च फलञ्चैव माषबीज तथैव च॥ २८॥
पृथक् दशपलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भसि पचेत्।
द्रोणे शेषे रसे तस्मिन् पचेच्चैव घृताढकम्॥ २९॥
मृद्वीका पद्मक कुष्ठ पिप्पली रक्तचन्दनम्।
पत्रक नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफल तथा॥ ३०॥

भवति, विल्व विल्वमज्जा, तच्च कल्कीकृत जलेन सह देयम्। कर्त्तव्यविधावपि मसूरा कपटवद्धा क्वाथ्या, मृद्वग्निना च साधन कार्य्यम्॥ २५।२६॥

इदानीं कामदेवघृतविवरण दर्शयन्नाह, अश्वगन्धेति।—अश्वगन्धामूल पलशत ग्राह्यम्। तदर्द्धं गोक्षुरामिति—पञ्चाशत्पल, गोक्षुरोऽव पञ्चाङ्गो ग्राह्य। † अपराणि दशद्रव्याणि दशपलमिति प्रत्येकमाह, तानि कानि इत्याह, शतावरीत्यादि—सुगमम्। तत्र तु अश्वत्थशुङ्गानीति—पिप्पलशुङ्गानि सिद्धानि। काश्मरी गाम्भारी, तस्या फलानि। पद्मबीज प्रसिद्ध "कमलगटा" शब्दवाच्यम्। माषबीजमिति—माष प्रतीतम्। एतत् सकल पानीयद्रोणचतुष्टये सक्वाथ्य पादशेष वस्त्रगालित ग्राह्यम्। अपराण्यपि कल्कयोग्यानि द्रव्याण्याह, मृद्वीकेत्यादि—मृद्वीका द्राक्षा। पद्मक

शब्देन चतुःषष्टिकुडवग्रहण शुष्कद्रव्ये एव बोद्धव्य न तु द्रवार्द्रयो, अत जल-द्रोणशब्देन चतुःषष्टिशरावपरिमितमित्येवार्थ साधु।

* चक्रोक्तकामदेवघृते "बलाऽमृता" इत्यत्र "बला तथा" "घृताढकम्" इत्यत्र, "घृतप्रस्थम्" "पद्मकम्" इत्यत्र "बालकम्" इति पाठान्तराणि।

† शिवदासेन "शतावर्य्यादीना बलान्ताना प्रत्येक पञ्चाशत्पलानीत्यथ, अश्वत्थशुङ्गादीनाञ्च पञ्चाना पृथक् दशपलानि, ततो मिलित्वा पलशतचतुष्टयं क्वाथ्ये प्रतिशत जलद्रोणो देय शुष्कद्रव्ये जलद्रोण इत्युक्तेः" इति व्याख्यातम्।

नीलोत्पलं सारिवे द्वे जीवनीयो गणस्तथा।
पृथक्कर्षसमान् भागान् शर्करायाः पलद्वयम् ॥ ३१ ॥
रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढकैकं समाहरेत्।
चतुर्गुणेन पयसा घृताढकं विपाचयेत् ॥ ३२ ॥
घृतमेतन्निहन्त्याशु रक्तपित्तमुरःक्षतम्।
हलीमकं पाण्डुरोगं वर्णभेदं स्वरक्षयम् ॥ ३३ ॥
मूत्रकृच्छ्रमुरोदाहं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत्।
एतत् सर्पिः प्रयोक्तव्यं बह्वन्नं पुरवासिनाम् ॥ ३४ ॥

काश्मर्यविशेषः तत्तु चम्पकवत् वृक्षविशेषः। आत्मगुप्ता कपिकच्छुः तस्याः फलानि। नीलोत्पलं नीलकमलवाच्यं, तदभावे कमलवीजं ग्राह्यम्। सारिवे द्वे इति— कृष्णसारिवा शुक्लसारिवा च, ते "अनन्ता" शब्दवाच्ये, कृष्णसारिवा कलहंसवत्-पत्रा सुगन्धा, शुक्लसारिवा जम्बूवत्पत्रा व्रतती। जीवनीयो गण इति— जीवनीयो * जीवन्ती शाकविशेषः, तदादिसंज्ञको जीवनीयो गणः, तथा हि— "जीवन्ती मुद्गपर्णीयुक्काकोल्यौ जीवकर्षभौ। मेदे द्वे यष्टीमधुरो जीवनीयो गणो मतः॥" इति। तस्याप्रसिद्धत्वात् तत्साम्यगुणद्रव्याणि योज्यानि इति वृद्ध-वैद्यानां सम्मतम्। एतानि काश्मर्यादीनि द्रव्याणि पृथक् कर्षप्रमाणानि ग्राह्याणि। शर्करायाः पलद्वयमिति—केचित् सिद्धेऽस्मिन् शर्करायाः प्रक्षेपमाहुः। रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामिति—† पौण्ड्रको विख्यातः इक्षुविशेषः, इक्षुः सामान्यः, स च लोहितेक्षुप्रभृतिको यथालाभं ग्राह्यः। ननु इक्षुग्रहणेनैव पौण्ड्रकग्रहणप्राप्तिः,

* जीवनीयः जीवन्ती शाकविशेष इत्यादि व्याख्या न समीचीना, तन्त्रान्तरे "जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ मुद्गपर्णिके। जीवन्ती मधुकञ्चेति जीवनीयो गणो मतः॥" इत्युक्तगणे जीवकशब्दस्य प्रथमग्रहणात्, जीवन्तीशब्दस्य प्रथमोल्लेखात् वा न जीवनीयगणः परन्तु जीवनीयशक्तिबहुलत्वात् गणस्यास्य जीवनीय इति संज्ञा ज्ञातव्या।

† रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणाम् इत्यत्र पौण्ड्रकशब्दः इक्षुविशेषणं, बह्वीषु इक्षुजातिषु पौण्ड्रकसंज्ञकेक्षूणां रस इत्येवार्थः चक्रादिसम्मतः, न तु पौण्ड्रकेक्षुरसः लोहितेक्षु-प्रभृतिसामान्येक्षुरसश्च इत्यर्थः, "रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढकं तत्र दापयेत्" इति चक्रदत्तोक्तेः।

क्षीणाञ्चैवाप्रजातानां दुर्ब्बलानाञ्च देहिनाम् ।
श्रेष्ठं बलकरं वर्ण्यं हृद्यं पुष्टिरसायनम् ॥ ३५ ॥
ओजस्तेजस्करं हृद्यमायुष्यं प्राणवर्द्धनम् ।
संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्ब्बलेन्द्रियम् ॥ ३६ ॥
सर्व्वरोगविनिर्मुक्तो पय.सिक्तो यथा द्रुमः ।
कामदेव इति ख्यात सर्पिरुक्तं महागुणम् ॥ ३७ ॥

उन्मादादौ पानीयकल्याणक घृतम् ।—

त्रिफला द्वे निशे कौन्ती सारिवे द्वे प्रियङ्गुका ।
शालपर्णी पृश्निपर्णी देवदार्व्वेलवालुकम् ॥ ३८ ॥
नत विशाला दन्ती च दाडिमं नागकेशरम् ।
नीलोत्पलैला मञ्जिष्ठा विडङ्ग कुष्ठपद्मकम् ॥ ३९ ॥
जातिपुष्पं चन्दनञ्च तालीसं बृहती तथा ।
एतै. कर्षसमैः कल्कैर्जल दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ४० ॥

तत कथ भिन्नग्रहणम् ? उच्यते—पौण्ड्रकग्रहण गुणप्राबल्यात् क्रत, यत —"पौण्ड्रक शीतल स्निग्धो बृंहण कफक्रत सर" इति तस्मात पौण्ड्रको विशेषेणात्र ग्रहणीय (?)। अस्य रसस्याढक प्रत्येक द्विराढकग्रहणात (?) घृताढकमेक गोदुग्ध चतुराढकमिति ॥ २७—३७ ॥

अथ पानीयकल्याणक घृतम् आह, त्रिफलेति।—त्रिफलाऽत्र हरीतकी-प्रभृतिफलत्रयम्। द्वे निशे हरिद्राद्वयम्। कौन्ती रेणुका। सारिवे द्वे क्रष्णशुक्लभेदेन। प्रियङ्गुर्लताविशेष तस्या. फलानि। शालपर्णी पृश्निपर्णी चति कवराद्वयशब्दवाच्यम्। एलवालुक स्वनामख्यात, तच्च कुष्ठगन्धि कट्फलसदृशम्। नत तगरपादिका। विशालेन्द्रवारुणी। दन्ती प्रसिद्धा। दाडिम दाडिमफल बीजानि च। नीलोत्पल नीलकमल, तदभावे पद्मबीज द्रव्य ग्राह्यम्। एला ब्रहत्फला। जाती मालती तस्या कुसुमानि। चन्दन श्वेतम्। तालीश स्वनामप्रसिद्धम्। ब्रहती ब्रहत्कण्टकारिका, एतानि कर्षप्रमाणानि प्रत्येकम्। जल पानीय चतुर्गुण देय घृतपरिमाणात्।

घृतप्रस्थं पचेद्धीमानपस्मारे ज्वरे क्षये।
उन्मादे वातरक्ते च कासे मन्दानले तथा॥ ४१॥
प्रतिश्याये कटीशूले तृतीयकचतुर्थके।
मूत्रकृच्छ्रे विसर्पे च कण्डूपाण्ड्वामये तथा॥ ४२॥
विषहृद्ये प्रमेहेषु सर्वथैवोपयुज्यते।
वन्ध्यानां पुत्रदं भूत-यक्षरक्षोहरं स्मृतम्॥ ४३॥

वातरक्ते अमृताघृतम्।—

अमृताक्वाथकल्काभ्यां सक्षीरं विपचेद् घृतम्।
वातरक्तं जयत्याशु कुष्ठं जयति दुस्तरम्॥ ४४॥

कुष्ठादौ महातिक्तकं घृतम्।—

सप्तच्छदं प्रतिविषा सम्पाकं कटुरोहिणी।
पाठा मुस्तमुशीरञ्च त्रिफला पर्पटस्तथा॥ ४५॥

घृतप्रस्थमिति—* कुडवचतुष्टयप्रमितं गव्यं घृतं भवति। केवलपानीयपरिपाचनात् पानीयकल्याणकमस्य संज्ञा बोध्या॥ ३८—४३॥

अमृताघृतविवरणमप्याह, अमृतेति।—अमृता गुडूची तस्याः क्वाथकल्काभ्यां कृत्वा सक्षीरं घृतं विपाच्य वातरक्तादिके देयम्, तेन क्वाथश्चतुर्गुणजलेन सिद्धः, स च घृताच्चतुर्गुण इति परिभाषायां प्रतीतं। कल्को दृषदि पेषितः, स च घृतांशः तेन कल्कद्रव्यं घृताच्चतुर्थांशं देयमित्यर्थः। सक्षीरमिति—चतुर्गुणं क्षीरं घृतपरिभाषणात्। केचित्तु† सदृशं प्रोक्तमिति पठन्ति एतदपि सङ्गतं, न विरुद्धं द्रवान्तरत्वात्। कल्केऽपि चतुर्गुणं पानीयं दत्त्वा पाचनीयमिति व्यवहारः। अस्य पानमाहुरभ्यङ्गञ्च॥ ४४॥

इदानीं महातिक्तकघृतमाह, सप्तच्छद इति।—सप्तच्छदः सप्तपर्णशब्दवाच्यः, स च शाखोपचसदृशाः युग्मपत्रः। प्रतिविषा अतिविषा। सम्पाकः राजवृक्षः तस्य

* प्रस्थेन कुडवचतुष्टयग्रहणं शुष्कद्रव्ये एव बोद्धव्यं, द्रवाद्रयोस्तु शरावचतुष्टयमिति ज्ञेयम्।

† परिभाषासिद्धत्वात् वृद्धव्यवहाराच्च एतदेव मतं सङ्गतमिति। कल्केऽपि चतुर्गुणं पानीयमित्यादि यदुक्तं तन्न सर्वसम्मतं, तत्तु प्रागेव प्रदर्शितमिति।

पटोलनिम्बमञ्जिष्ठा पिप्पली पद्मकं* शटी।
चन्दनं धन्वयासश्च विशाले द्वे निशे तथा॥ ४६॥
गुडूची सारिवे द्वे च मूर्वा वासा शतावरी।
त्रायन्तीन्द्रयवो यष्टी भूनिम्बश्चाक्षभागिका॥ ४७॥
घृतं चतुर्गुणं दद्याद्घृतादामलकीरसः।
द्विगुणः सर्पिषश्चात्र जलमष्टगुणं भवेत्॥ ४८॥
तत् सिद्धं पाययेत् सर्पिर्वातरक्तेषु सर्वथा।
कुष्ठानि रक्तपित्तञ्च रक्तार्शांसि च पाण्डुताम्॥ ४९॥
हृद्रोगगुल्मवीसर्प-प्रदरं गण्डमालिकाम्।
क्षुद्ररोगान् ज्वरांश्चैव महातिक्तमिदं जयेत्॥ ५०॥

कुष्ठादौ कासीसाद्यं घृतम्।—

कासीसं द्वे निशे मुस्तं हरितालं मनःशिलाम्।
कम्पिल्लकं गन्धकञ्च विडङ्गं गुग्गलुं तथा॥ ५१॥
सिक्थकं मरिचं कुष्ठं तुत्थकं गौरसर्षपान्।
रसाञ्जनञ्च सिन्दूरं श्रीवासं रक्तचन्दनम्॥ ५२॥

फलम्। चन्दनं श्वेतम्। विशाले द्वे इति—इन्द्रवारुणीद्वयम्। द्वे निशे इति—हरिद्राद्वयम्। सारिवे द्वे इति—शुक्लकृष्णभेदेन। मूर्वा चोरस्नायु। वासा आटरूषकः। त्रायन्ती त्रायमाणा। शेषं द्रव्यं प्रसिद्धम्। अक्षभागिका कर्षप्रमाणाः प्रत्येकम्। घृतं चतुर्गुणमिति पूर्वद्रव्यसम्भारात्। आमलकीफलस्वरसो द्विगुणो घृतपरिमाणात्। स्वरसाभावे क्वाथोऽपि देयो न दोषः। जलं पानीयञ्चाष्टगुणं देयं सम्यक्पाकार्थं सर्पिषो घृतपरिमाणात्। एतत् सिद्धं महातिक्तकं नाम घृतं वातरक्तादिषु प्रशस्तम्॥ ४५—५०॥

अधुना कासीसाद्यघृतविवरणमाह, कासीसमिति।—कासीसं द्रव्यविशेषं भस्मवदल्पनीलं, अस्य भेदः पुष्पकासीसं तच्च किञ्चित् पीतम्। द्वे निशे द्वे हरिद्रे। कम्पिल्लको रोरीशब्दवाच्यो वृक्षविशेषः, काम्पिल्लेत्यपरे। सिक्थकं मधूच्छिष्टम्।

---

* चरकवाग्भटचक्रदत्तेषु शटी इत्यत्र वचा तथा विशाला इत्येकवचनान्तः एव पाठः न तु विशाले इति।

इरिमेदं निम्बपत्रं करञ्जं सारिवा वचाम्।
मञ्जिष्ठां मधुकं मांसीं शिरीषं लोध्रपद्मकम् ॥ ५३ ॥
हरीतकीं प्रपुन्नाडं चूर्णयेत् कार्षिकान् पृथक्।
ततस्तच्चूर्णमालोड्य त्रिंशत्पलमिते घृते ॥ ५४ ॥
स्थापयेत्ताम्रपात्रे च घर्मे सप्त दिनावधि।
अस्याभ्यङ्गेन कुष्ठानि दद्रूपामाविचर्चिकाः ॥ ५५ ॥
शूकदोषा विसर्पाश्च विस्फोटा वातरक्तजाः।
शिरःस्फोटोपदंशाश्च नाडीदुष्टव्रणानि च ॥ ५६ ॥
शोथो भगन्दरश्चैव लूताः शाम्यन्ति देहिनाम्।
शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं घृतम् ॥ ५७ ॥

व्रणशोधे जात्यादिघृतम्।—

जातीनिम्बपटोलञ्च द्वे निशे कटुरोहिणी।
मञ्जिष्ठा मधुकं सिक्थं करञ्जोशीरसारिवाः ॥ ५८ ॥

रसाञ्जनं दार्वीक्वाथोद्भवम्। सिन्दूरं प्रसिद्धम्। श्रीवासः निर्य्यासद्रव्यं रालशब्दवाच्यम्। इरिमेदो विट्खदिरः शोणशब्दवाच्यः। करञ्जो वृहत्करञ्जो वृक्ष-विशेषः, लोके चोला इति प्रसिद्धः। सारिवा आस्फोता "आफीई" इति लोके। मांसी गन्धमांसी जटावदिटप। पद्मकं पद्मकाष्ठम्। प्रपुन्नाडः चक्रमर्दवीजानि। एतानि पृथक् कर्षप्रमितानि चूर्णीकृत्य त्रिंशत्पलपरिमिते घृते आलोड्य ताम्रपात्रे निधाय घर्मे धारयेत् यावत् सप्त दिनानि भवन्ति, एतच्चाद्रवाग्निसिद्धं सूर्य्यपाकसञ्ज्ञमिति बोद्धव्यम्। अस्मत्सम्प्रदाये तु कल्कार्हं द्रव्यं कल्कीभूतं कृत्वा चतुर्गुणेन पानीयेन सह घृतं विपाच्य पश्चात् प्रक्षेपयोग्यं द्रव्यं चूर्णीकृत्य तत्र प्रक्षिप्य आलोड्य घर्मे सप्तदिनं यावत् धारयेत् एवं सिद्धो भवति। कल्कार्थं द्रव्यं यथा—हरिद्रासुरक्तचन्दनेरिमेदनिम्ब-पत्रकरञ्जसारिवावचामञ्जिष्ठामधुकमांसीशिरीषलोध्रपद्मकहरीतकीप्रभृतिकं शेषं प्रक्षेपार्थं ज्ञेयम् ॥ ५१—५७ ॥

इदानीं जात्यादिकं घृतमाह, जातीत्यादि।—जातीनिम्बपटोलमित्यत्र तेषां पत्राणि ग्राह्याणि तन्त्रान्तरदर्शनात्, तथा च—"जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः" इत्यादि। द्वे निशे द्वे हरिद्रे, तेन हरिद्रा दारुहरिद्रा। कटुरोहिणी कटुकीशब्दवाच्यम्। मधुकं यष्टीमधु। सिक्थं मदनकम्। करञ्जो

तुत्थञ्च विपचेत् सम्यक् कल्कैरेभिर्घृतं बुधः ।
अस्य लेपाद्विरोहन्ति सूक्ष्मनाडीव्रणा अपि ॥
मर्म्माश्रिताः क्लेदिनश्च गम्भीराः सरुजो व्रणाः ॥ ५९ ॥

अथ बिन्दुघृतम् ।—

चित्रकं शङ्खिनी पथ्या कम्पिल्लस्त्रिवृतायुगम् ।
वृद्धदारश्च सम्पाको दन्ती च त्रिफला तथा ॥ ६० ॥
कोशातकी देवदाली नीलिनी गिरिकर्णिका ।
सातला पिप्पलीमूलं विडङ्गं कटुकी तथा ॥ ६१ ॥
हेमक्षीरी च विपचेत् कल्कैरेभिः पिचून्मितैः ।
घृतप्रस्थं स्नुहीक्षीरं षट्पलन्तु पलद्वयम् ॥ ६२ ॥
अर्कक्षीरस्य मतिमांस्तत् सिद्धं गुल्मकुष्ठहृत् ।

नहल्कारञ्ज तस्य पत्राणि फलानि वा । उशीरं सुगन्धद्रव्यम् । सारिवा चास्फोता । तुत्थं हरितपाषाणवत् कृत्रिमद्रव्यविशेषः, एतत् साध्यमानम् । सकलद्रव्यान घृतं चतुर्गुणं साध्यम् । अत्र कल्कपाचनार्थं चतुर्गुणमत्र जलं देयम् । एके सिक्थतुल्ययोः सिद्धे प्रक्षेपमाहुः, तथा च—'प्रक्षेपं कारयेद्धीमान् सिद्धे सिक्थकतुत्थयोः" इत्यादि । जातीकाद्यं गौराद्यञ्च तैलमपि पच्यते, तथा च चक्रः,—"गौराद्यं जातीकाद्यञ्च तैलमेव प्रसाध्यते । तैलं सूक्ष्मानने दुष्टे व्रणे गम्भीर एव च ॥" इति ॥ ५८।५९ ॥

अधुना बिन्दुघृतमाह, चित्रकमिति ।—अत्र चित्रकं प्रसिद्धम् । शङ्खिनी यवतिक्ता, शङ्खपुष्पीशब्दवाच्या । कम्पिल्लकं कबीला विख्याता, "रोरी" शब्दवाच्यामपि केचित् । त्रिवृतायुगमिति—श्वेतकृष्णभेदेन 'त्रिवृत्' द्वयम् । वृद्धदारः महाश्यामी दीर्घपत्रः, वृद्धश्च विधाराशब्दवाच्यः । सम्पाकः कृतमालकः । दन्ती "दन्तिवीज" इति लोके, तस्याः फलं जयपालशब्दवाच्यम् । त्रिफला हरीतक्यादिकम् । कोशातकी घोषारा । देवदाली वल्लीविशेषः । गिरिकर्णिका 'श्वेतफन्द ईशफन्द" इति प्रसिद्धा । सातला स्नुहुण्डभेदः, "घटघव" लोके । हेमक्षीरी कटुष्ठ, केचित्क्षीरकशब्दवाच्यमिति वदन्ति । पिचून्मितैरिति—कर्षप्रमाणैः प्रत्येकम् । अत्र कल्कार्थं तोयं चतुर्गुणं देयं व्यवहारात्, तथा च—"स्नुह्यर्कशास्तु पयसा प्राकल्यानुपपत्तितः । चतुर्गुणं जलं देयं पाकार्थं बिन्दुसर्पिषि ॥" (वृन्द०) इत्यादि । स्नुहीक्षीरं स्नुहुण्डस्य क्षीरं षट्पलप्रमितं द्रव्यम्, अर्कक्षीरन्तु पलद्वयमानात् वदन्ति केचित् ।

हन्ति शूलमुदावर्त्तं शोथाध्मानं भगन्दरम् ॥ ६३ ॥
शमयत्युदराण्यष्टौ निपीतं बिन्दुसङ्ख्यया।
गोदुग्धेनोष्ट्रदुग्धेन कौलत्थेन शृतेन वा ॥ ६४ ॥
उष्णोदकेन वा पीत्वा बिन्दुवेगैर्विरिच्यते।
एतद्बिन्दुघृतं नाम नाभिलेपाद्विरिच्यते ॥ ६५ ॥

नेत्ररोगे त्रिफलाघृतम्।—

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं वासारसोद्भवम्।
भृङ्गराजरसप्रस्थं प्रस्थमाजं पयः स्मृतम् ॥ ६६ ॥
दत्त्वा तत्र घृतप्रस्थं कल्कैः कर्षमितैः पृथक्।
त्रिफला पिप्पली द्राक्षा चन्दनं सैन्धवं बला ॥ ६७ ॥
काकोली क्षीरकाकोली मेदा मरिचनागरम्।
शर्करा पुण्डरीकञ्च कमलञ्च पुनर्नवा ॥ ६८ ॥
निशायुग्मञ्च मधुकं सर्वैरेभिर्विपाचयेत्।
नक्तान्ध्यं नकुलान्ध्यञ्च कण्डूं पिल्लं तथैव च ॥ ६९ ॥

अस्मत्सम्प्रदाये तु अष्टपलपरिमितं स्नुहीक्षीरम्, एतत्परिमाणन्तु अर्कक्षीरमिति। बिन्दुसङ्ख्यया निपीतमिति—"बिन्दुः स्यात्तर्जनीपर्वद्वयमग्नाङ्गुलौ मितः" इति, व्यवहारात षड्अष्टमाषका देया। बिन्दुवेगैरिति—यावत्सङ्ख्यान् बिन्दून् पिबेत् तावन्मात्रेण विरिच्यते इत्यर्थः। "नाभिलेपाद्विरिच्यते" इत्यनेनास्य प्रभावात्कृष्टत्वं दर्शितम् ॥ ६०—६५ ॥

इदानीं त्रिफलाघृतव्याख्यानमाह, त्रिफलेति।—त्रिफलाया रसप्रस्थमिति, स्वरसाभावे क्वाथः कल्को वा प्रचरति। वासारसोद्भवं प्रस्थमिति—वासा आटरूषकः। भृङ्गराजो मार्कवः भ्रमराशब्दवाच्यः। आजं पयश्छागीदुग्धम्। पक्षे "प्रस्थमाजं पयः स्मृतम्" इत्यस्याग्रे "शतावर्य्या गुडूच्याश्च आमलक्या रसं तथा। प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। कल्कैरिति वक्ष्यमाणद्रव्याणां, तद्यथा—त्रिफला हरीतक्यादिकम्। चन्दनं श्वेतम्। पुण्डरीकं श्वेतकमलम्। कमलं सामान्यत्वेन रक्तं नीलं वा। निशायुग्ममिति—हरिद्राद्वयम्। मधुकं मधुयष्टी। एतत् सिद्धं भोजनाग्रे भोजनमध्ये भोजनान्ते च

नेत्रस्रावञ्च पटलं तिमिरं काचकं जयेत् ।
अन्येऽपि प्रशमं यान्ति नेत्ररोगाः सुदारुणाः ॥
त्रैफलं घृतमेतद्धि पाने नस्यादिषूचितम् ॥ ७० ॥

व्रणशोथे गौराद्यं घृतम् ।—

द्वे हरिद्रे स्थिरा मूर्वा सारिवा चन्दनद्वयम् ।
मधुपर्णी च मधुकं पद्मकेशरपद्मकम् ॥ ७१ ॥
उत्पलोशीरमेदाभिस्त्रिफलापञ्चवल्कलैः ।
कल्कैः कर्षमितैरेतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७२ ॥
विसर्पलूताविस्फोट-विषकीटव्रणापहम् ।
गौराद्यमिति विख्यातं सर्पिर्विषहरं परम् ॥ ७३ ॥

शिरोरोगे मायूरघृतम् ।—

बलामधुकरास्नाभिर्दशमूलफलत्रिकैः ।
पृथक् द्विपलिकैरेभिर्द्रोणनीरेण पाचयेत् ॥ ७४ ॥
मयूरं पक्षपित्तान्त्र-शकृत्पादास्यवर्जितम् ।
पादशेषं शृतं नीत्वा क्षीरं दत्त्वा च तत्समम् ॥ ७५ ॥

विहितम्, तथा च तन्त्रान्तरे—"ऊर्द्ध्वपानमधःपानं मध्ये पानञ्च शस्यते" इति । शर्कराऽत्र सिद्धे प्रक्षेपमाहुरेके । नस्याभ्यादयो नेत्ररोगे विख्याता ॥ ६९—७० ॥

अधुना गौराद्यं घृतमाह, द्वे हरिद्रे इति ।—हरिद्रा दारुहरिद्रा । स्थिरा शालपर्णी । मूर्वा चौरस्नायु । सारिवा आस्फोता । चन्दनद्वयमिति—श्वेतरक्तभेदेन । मधुपर्णी यष्टीमधुभेदः । मधुकं मधुयष्टी । केचित्तु मधुयष्ट्या एव भागद्वयं ग्राह्यं द्विःपाठात् । पद्मकं काष्ठविशेषः । पञ्चवल्कलैरित्यस्याग्रे "जातीनिम्बपटोलञ्च करञ्जं तिक्तसिक्थकम्" इति पठन्ति, तत्र बहुपुस्तकेषु न दृश्यते । अत्रापि कल्कपाकार्थं पानीयं चतुर्गुणमिति देयं, परिभाषामतानुसारत । गौराद्यमिति—गौरा हरिद्रा ॥ ७१—७३ ॥

अथ मयूराद्यं घृतमाह, बलेति ।—बला । मधुकं यष्टीमधु । रास्ना सुरभि । दशमूलं प्रसिद्धम् । फलत्रिकं हरीतक्यादि । पृथक् द्विपलिकैरेभिरित्यस्य स्थाने

* बला इत्यादिस्थले "दशमूलबलारास्नामधूकैस्त्रिपलैः सह" इति पाठः चक्रवाग्भटसम्मत । "शकृत्पादास्यवर्जितम्" इत्यत्र "यकृत्पादास्यवर्जितम्" इति पाठान्तरम् ।

घृतप्रस्थं पचेत् सम्यक् जीवनीयैः पिचून्मितैः।
तत् सिद्धं शिरसः पीडा मन्यापृष्ठग्रह तथा ॥ ७६ ॥
अर्दित कर्णनासाक्षि-जिह्वागलरुजो जयेत्।
पाने नस्ये तथाऽभ्यङ्गे कर्णपूरेषु युज्यते ॥
हेमन्तकालशिशिर-वसन्तेषु च शस्यते ॥ ७७ ॥

योनिव्यापत्सु वृहत्फलघृतम्।—

त्रिफला मधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी।
विडङ्गं पिप्पली मुस्तं विशाला कट्फलं वचा ॥ ७८ ॥
द्वे मेदे द्वे च काकोल्यौ सारिवे द्वे प्रियङ्गुका।
शतपुष्पा हिङ्गु रास्ना चन्दन रक्तचन्दनम् ॥ ७९ ॥

केचित विपल्लिकेरिति पठन्ति मानयन्ति च। पञ्चपित्तान्तशक्त्यादास्थवर्जित मयूरमेक द्रोणनीरेणेति—चतुराढकमितेन पानीयेन, व्यवहारत किन्तु अधिक जल देय, यत मयूरेण सह द्रव्याणा क्वाथविधान भवति। तथा च चक्र,—"दशमूलादिना तुल्यो मयूर इह गृह्यते" इति। एव मिलित्वा यावत क्वाथ्य भवति तावज्जल देयम्, तत्र "क्वाथ्याच्चतुर्गुण वारि" इत्यादि परिभाषया जल-व्यवस्थेति पूर्वव्याख्याप्रचार। क्षीर दत्त्वा च तत्सममिति—क्वाथसमम्, एके * घृतसम क्षीरमिति मन्यन्ते, तदपि सङ्गत द्रवान्तरत्वात। जीवनीयै पिचून्मितैरिति—जीवनीयो मधुरगण, स यथालाभ ग्राह्य। पिचून्मितै कर्षप्रमाणै प्रत्येक, जीवनीयस्तु कल्करूप इत्याहु। एतत् घृत पानाभ्यङ्गनस्यादिषु योज्यम्। सेव्यामद हिमशिशिरवसन्तेषु इति, अन्यथा दोषकृत स्यात्, तथा ह्युक्त—'हेमन्त काले शिशिर च सेव्य वसन्तकाले च मयूरसर्पि। उष्णाद्विदाही विषभक्षणाच्च वर्षाशरद्ग्रीष्मसुखिष्वपथ्यम् ॥ आहारजात हि विहङ्गमस्य कीटाश्च सर्पाश्च सरीसृपाश्च। पिपीलिकामत्कुणमक्षिकाश्च तेनोष्णकालेष्वहितो मयूर ॥ तथैव काले जलदाभिरामे विसृज्य शुक्रञ्च बलञ्च बही। कृशत्वमायात्यतिदीनभावात् शरत्सुखे तेन विवर्जनीयम ॥" इति ॥ ७४—७७ ॥

इदानी वृहत फलघृतमाह, त्रिफलेति।—विशालेन्द्रवारुणी। द्वे मेदे इति—

---

* एतद्व चरकादिसम्मतम्।

जातीपुष्पं तुगाक्षीरी कमलं शर्करा तथा।
अजमोदा च दन्ती च कल्कैरेतैश्च कार्षिकैः॥ ८०॥
जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतप्रस्थञ्च गोः क्षिपेत्।
चतुर्गुणेन पयसा पचेदारण्यगोमयैः॥ ८१॥
सुतिथौ पुष्यनक्षत्रे मृद्भाण्डे ताम्रजे तथा।
ततः पिबेच्छुभदिने नारी वा पुरुषोऽथवा॥ ८२॥
एतत् सर्पिर्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते।
पुत्रानुत्पादयेद्धीमान् वन्ध्याऽपि लभते सुतम्॥ ८३॥
अनायुषं या जनयेत् या च सूता पुनः स्थिता।
पुत्रं प्राप्नोति सा नारी बुद्धिमन्तं शतायुषम्॥ ८४॥
एतत् फलघृतं नाम भारद्वाजेन भाषितम्।
अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपेदत्र चिकित्सकः॥ ८५॥

योनिव्यापत्सु स्वल्पफलघृतम्।—

त्रिफला द्वे सहचरे गुडूचीं सपुनर्नवाम्।
शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्ना मेदा शतावरीम्॥ ८६॥

मेदा महामेदा। द्वे च काकोल्याविति—काकोली क्षीरकाकोली। सारिवे द्वे इति—सारिवा कृष्णसारिवा "साव" इति लोके। प्रियङ्गुर्लताविशेषः। रास्ना सुरभी। जाती सुमना तस्याः पुष्पम्। तुगाक्षीरी वांशी। कमलमुत्पलम्। दन्ती जयपालमूलम्। शेषं स्पष्टं सुबोधम्। एतेषां प्रत्येकं कर्षप्रमितानां कल्कमाहुः। जीवद्वत्सा एकवर्णा या गौस्तस्या घृतमिति, जीवद्वत्साग्रहणमिति मङ्गलत्वात्। चतुर्गुणेन पयसेति—घृतपरिमाणात्। आरण्यगोमयैरिति—मन्दपावकपाचनत्वात्। अनुक्तं लक्ष्मणामूलमिति क्वचित् पठ्यते, लक्ष्मणा श्वेतकण्टकारिका, अन्ये वल्पविटपमाहुः तथा हि—"पुत्रकाकाररक्ताल्पबिन्दुभिर्लाञ्छिता सदा। लक्ष्मणा पुत्रजननी बस्तगन्धाकृतिर्भवेत्॥ शरत्काले भवति सा फलपुष्पान्विता सदा। गृह्णीयात् * पुष्यमूलार्के हस्तार्के वाभिमन्त्र्य च॥" इत्यादि॥ ७८—८५॥

अथ लघुफलघृतमाह, त्रिफलामिति।—सहचरे द्वे पीतरक्तभेदेन। शुकनासा

---

* पुष्यमूलार्के हस्तार्के इत्यत्र पुष्यमूलर्क्षे हस्तर्क्षे इति पाठकल्पनं समीचीनम्।

कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे।
तत् सिद्धं पाययेन्नारीं योनिशूलनिपीडिताम् ॥ ८७ ॥
पिच्छिला चलिता या च निःसृता विवृता च या।
पित्तयोनिश्च विस्रस्ता षण्ढयोनिश्च या स्मृता ॥ ८८ ॥
प्रपद्यन्ते हि ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासकृत्।
एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥ ८९ ॥

विषमज्वरादौ पञ्चतिक्तक घृतम्।—

वृषनिम्बामृताव्याघ्री-पटोलानां शृतेन च।
कल्केन पक्वं सर्पिस्तु निहन्याद्विषमज्वरान् ॥
पाण्डुं कुष्ठं विसर्पञ्च कृमीनर्शांसि नाशयेत् ॥ ९० ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने घृतकल्पना नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्योनाक। रास्ना सुरभि। शेषं द्रव्यं सुगमम्। एतत् सकलं घृतचतुर्थांशं ग्राह्यं, कल्कं कृत्वा क्षीरचतुर्गुणेन सह घृतं साध्यम्, अत्र कल्कार्थं चतुर्गुणं पानीयं देयं, चतुर्गुणं स्नेहपरिमाणात्। एतत् घृतं योनिदोषेषु प्रायशः प्रचरति। पिच्छिला चलितेत्यादयो योनिगदविशेषाः कथिताः, ते तु तत्रैव बोद्धव्याः ॥ ८६—८९ ॥

अथ पञ्चतिक्तकघृतमाह, वृषेति।—वृषः आटरूषकः, निम्बः प्रसिद्धः, अमृता गुडूची, व्याघ्री कण्टकारिका पटोलः प्रसिद्धः, एतेषां शृतेन क्वाथेन क्वाथार्थं द्रव्यं स्नेहद्विगुणम्, पानीयमत्र चतुर्गुणं क्वाथश्चतुर्थावशेषो ग्राह्यः। कल्केनेति।—वृषादीनामपि कल्केन पाकमाह, कल्कार्थं घृतचतुर्थांशं द्रव्यकल्कमाहुः। * पानीयमप्यत्र चतुर्गुणं शोभनपाकाय। अस्य पानाद्यङ्गमाह। इति घृतं समाप्तम् ॥ ९० ॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्य-श्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने घृतकल्पना नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

* मतमेतत् सुश्रुतादिविरुद्धं, तत्तु प्रदर्शितमेव।

दशमोऽध्यायः।

तैलकल्पना।—

विषमज्वरादौ लाक्षादितैलम्।—

लाक्षाढकं क्वाथयित्वा जलस्य चतुराढकैः।
चतुर्थांशं शृतं नीत्वा तैलप्रस्थे विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥
मस्त्वाढकञ्च गोदध्नस्तत्रैव विनियोजयेत्।
शतपुष्पामश्वगन्धां हरिद्रां देवदारु च ॥ २ ॥
कटुकीं रेणुकां मूर्वां कुष्ठञ्च मधुयष्टिकाम्।
चन्दनं मुस्तकं रास्नां पृथक्कर्षप्रमाणतः ॥ ३ ॥
चूर्णयेत्तत्र निक्षिप्य साधयेन्मृदुवह्निना।
अस्याभ्यङ्गात् प्रशाम्यन्ति सर्वेऽपि विषमज्वराः ॥ ४ ॥
कासश्वासप्रतिश्याय-त्रिकपृष्ठग्रहास्तथा।
वातं पित्तमपस्मारमुन्मादं यक्षराक्षसान् ॥ ५ ॥
कण्डूं शूलञ्च दौर्गन्ध्यं गात्राणां स्फुरणं जयेत्।
पुष्टगर्भा भवेदस्य गर्भिण्यभ्यङ्गतो भृशम् ॥ ६ ॥

जीर्णज्वरे अङ्गारकतैलम्।—

(मूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी।
बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥

इदानीं तैलकल्पनायां प्रथमतो लाक्षादितैलमाह, लाक्षाढकमिति।— अत्र लाक्षारसः तैलाच्चतुर्गुणो ज्ञेयः, लाक्षाया आढकमपि निर्यासत्वाद्बहुतरम्। मस्त्वाढकमपि तैलाच्चतुर्गुणं ज्ञेयमित्यर्थः, गोदध्न इति—गोदधिसम्भवं मस्तु, न तु दध्याढकमपि तैले पचनीयं, यतस्तन्त्रान्तरेऽपि—"लाक्षारसं समादाय तैल-प्रस्थाच्चतुर्गुणम्। मस्तुनश्चाढकं दद्याद्द्रव्यैरेभिश्च कार्षिकैः ॥" इत्यादि। दधि-ग्रहणमत्र दधिसम्भवमस्तुप्राप्तिनिमित्तं कृतं, यतः मस्तु सर्वविध भवति;

आरनालाढके तत्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोचनम् ॥)

वातव्याधौ नारायणतैलम् ।—

अश्वगन्धा बला बिल्वं पाटला बृहतीद्वयम् ।
श्वदंष्ट्राऽतिबला निम्बं श्योनाकञ्च पुनर्नवा ॥ ७ ॥
प्रसारणीमग्निमन्थं कुर्य्याद्दशपलं भिषक् ।
चतुर्द्रोणे जले पक्त्वा पादशेषं शृतं नयेत् ॥ ८ ॥

—'स्वादुरम्लरसः सान्द्रस्तथा शुक्रवृद्धिकृत् ।' ... "असारमेव दधि सततऽस्मिन् ... मस्तुगुणाश्चैव ॥" (सु० सू० ४५ अ०) इति । द्रव्याण्येव प्रसिद्धानि । केचित् ... मधुयष्टिकाम्" इत्यस्याग्रे 'मञ्जिष्ठापद्मकोशीर-मांसीलोहितचन्दनम्" इति पठित्वा व्याख्यानयन्ति च । "कल्कात्तैलं चतुर्गुणम्" इति परिभाषया यद्द्रव्यग्रहणं तदनुक्तकल्कपरिमाणार्थं मनोहरम् । चूर्णयेदिति—अत्र चूर्णोपलक्षितत्वात् प्रथमं चूर्णीभूतं कृत्वा पश्चात् दृषदि पेषितं कुर्य्यादिति भावः । विकपृष्ठग्रहा इति—‡ तृतीयकज्वरभेदः कथितः, यतः,—"कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठात् वातकफात्मकः" (च० चि० ज्व०) इति वचनात् । यद्यपि पूर्वं विषमज्वरग्रहणेनैव तृतीयकज्वर-प्राप्तिस्तथाऽपि विशेषेण तृतीयकज्वरनाशनेऽस्य प्रभाव इत्यदोषः । अस्य तैलस्याभ्यङ्गात् गर्भिणी स्त्री पुष्टगर्भा भवेत् इति, पाठो ... ऽस्येति केचित् ॥ १—६ ॥

अथ नारायणतैलव्याख्यानमाह, अश्वगन्धामिति ।—अत्राश्वगन्धादीनि प्रसिद्धानि,

---

* नारायणतैले निम्बशब्दः पारिभद्रार्थकः "पारिभद्रो निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः" इति कोषात् तन्त्रान्तरे पारिभद्रपाठदर्शनाच्च । चक्रदत्ते कल्कोक्त-बला-स्थाने पुनर्नवा इति पाठः ।

† आकोऽयं सप्तविधदधिजातं सप्तविधमस्तुनः त्रयीनिवत गुणवत्त्वप्रदर्शनपरं न तु दधीतरद्रव्यजातमस्तुनः पोषणपरं । मस्तु तु दधिनि सृतजलार्थे एव प्रसिद्धम्, यत्तु सुश्रुतेन कूर्चिकादधितक्रजं मस्त्वादय मस्तुवय वा उक्तं तत्तु नातिप्रसिद्धम् ।

‡ त्रिकपृष्ठग्रहा तृतीयकज्वरभेद इत्यादि यदुक्तं तन्न सङ्गतं, त्रिकपृष्ठग्रहस्तु वातव्याधिविशेष एव, यदि त्रिकपृष्ठग्रहशब्देनैव तृतीयको लभ्यते तदा वातव्याधि-चिकित्सने पार्श्वपृष्ठशिरोग्रहः इत्यत्रापि पृष्ठशिरोग्रहः इत्यनेन तृतीयक एव लक्षितो भवितुमर्हति, यतः,—"पृष्ठात् वातकफात्मकः । वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्मृतस्तृतीयकः ॥" इति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

तैलाढकेन संयोज्य शतावर्य्या रसाढकम् ।
क्षिपेत्तत्र च गोक्षीरं तैलात्तस्माच्चतुर्गुणम् ॥ ९ ॥
शनैर्विपाचयेदेभिः कल्कैर्द्विपलिकैः पृथक् ।
कुष्ठैलाचन्दनबला-मांसीशैलेयसैन्धवैः ॥ १० ॥
अश्वगन्धावचारास्ना-शतपुष्पेन्द्रदारुभिः ।
पर्णीचतुष्टयेनैव तगरेण च साधयेत् ॥ ११ ॥
तत्तैलं नावनेऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ च योजयेत् ।
पक्षाघात हनुस्तम्भ मन्यास्तम्भं गलग्रहम् ॥ १२ ॥
खञ्जत्वं बधिरत्वञ्च गतिभङ्गं कटिग्रहम् ।
गात्रशोषेन्द्रियध्वंसावस्रक्शुक्रस्वरक्षयान् ॥ १३॥
अन्त्रवृद्धिं कुरण्डञ्च दन्तरोगं शिरोग्रहम् ।
पार्श्वशूलञ्च पाङ्गुल्यं बुद्धिहानिञ्च गृध्रसीम्॥ १४ ॥
अन्यांश्च विषमान् वातान् जयेत् सर्वाङ्गसंश्रयान् ।
अस्य प्रभावात् वन्ध्याऽपि नारी पुत्र प्रसूयते ॥ १५ ॥

एतेषां मूलं ग्राह्यम् । केचित्तु "श्वदंष्ट्राऽतिबला भद्रम्" इति पठन्ति, तत्र भद्रः पारिभद्रो रक्तकुसुमः सकण्टको वृक्षविशेषः स्वनाम्ना प्रसिद्धः, फलदारुमूलमित्यन्ये, तदभावे देवदारु ग्राह्यम् । दशपलमिति प्रत्येकम् । पादशेषमिति—द्रोणसेकम् । शतावरी प्रसिद्धा, तस्याः सद्योरसो यन्त्रपीडनादिना ग्राह्यः, तदभावे क्वथितरसो वा । तत्र गोक्षीरं क्षिपेदिति—तत्र तैले । चकाराद्दाजं वा ग्राह्यं, ग्रन्थान्तरदर्शनाच्च, तथा हि—"आजं वा यदि गव्यञ्च" इत्यादि । कुत्रचित गव्याजपयसोर्यद्यपि गुणसाम्यं, तथाऽपि छागीक्षीरेण पक्कमनभिष्यन्दि त्रिदोषहरञ्च भवति । कल्कैरिति—कल्कार्हद्रव्यैः पृथक् द्विपलिकैरित्यर्थः, तद्यथा कुष्ठेत्यादि । अत्र चन्दनं श्वेतम् । शैलेयं शिलापुष्पम् । बला अतिबला । इन्द्रदारु देवदारु । पर्णीचतुष्टयेनेति—तेन शालपर्णी, पृश्निपर्णी, माषपर्णी, मुद्गपर्णी चेति पर्णीचतुष्टयं कथितम् । तगरं तगरपादिका, तदभावे * ग्रन्थिपर्णमिति सर्वत्र । एतत्सिद्धं तैलं नावनादिषु योज्यम् । खञ्जत्वं मन्दचलनत्वम् ।

तगराभावे शिङ्खोजटा ग्राह्या इति पारिभाषा, शिवदासादिभिरपि अयमेवार्थो गृहीतः, "नतं तगरमूलं स्यादभावे पिण्डीतगडः" इत्युक्तं ।

मर्त्त्यो गजो वा तुरगस्तैलादस्मात् सुखी भवेत्।
यथा नारायणो देवो दुष्टदैत्यविनाशन.॥
तथैव वातरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमम्॥ १६॥

वेपथुवाते वारुणीतैलम्।—

(वारुण्याः श्वेत्तर मूल कुट्टितन्तु पलत्रयम्।
पलद्वादशकं तैलं चणं वह्नौ विपाचितम्॥
निष्कत्रयं भक्तयुक्तं सेवेतास्माद्विनश्यति।
हस्तकम्पं शिरःकम्पं कम्पो मन्याशिराभवः॥)

वातव्याधौ बलातैलम्।—

बलामूलकषायेण दशमूलशृतेन च।
कुलत्थयवकोलानां क्वाथेन पयसा तथा॥ १७॥
अष्टाष्टभागयुक्तेन भागमेकञ्च तैलतः।
गणेन जीवनीयेन शतावर्य्यैन्द्रदारुणा॥ १८॥
माञ्जिष्ठाकुष्ठशैलेय-तगरागुरुसैन्धवैः।
वचापुनर्नवामांसी*सारिवाद्वयपल्लकैः॥ १९॥

इन्द्रियध्वंस इति—इन्द्रियविषयनाश। गजतुरगावपि वातविकारपीडितौ। केचित्तु सुगन्धार्थमवतारणसमये सुगन्धद्रव्याण्यनुक्तान्यपि प्रक्षिपन्ति, तद्यथा—"समङ्गानखकक्कोल नलिकाजातिकोषकम्। त्वक्कुन्दुरुष्ककर्पूर-तुरुष्कश्रीनिवासकम्॥ स्पृक्काकुङ्कुमकस्तूरीर्दद्यादवावतारिते॥" इति। एवमन्यत्रापि बाद्ध्यम्। अस्य ग्रन्थान्तरे पत्रकल्कसंज्ञा, यत,—"गन्धनिर्य्यासपुष्पाणां शिष्टे शीतेऽवतारिते। प्रक्षेपो गन्धवृद्ध्यर्थं पत्रकल्कन्तु तद्विदु॥" इति। नारायणसंज्ञा विष्णुकृतत्वात् शतावरीसाधनाद्वा ज्ञेया, नारायणीति शतावर्य्या पर्य्यायोऽस्ति। यद्वा चले-वोक्तत्वात् "यथा नारायणो देवो दुष्टदैत्यविनाशन। तथेदं वातरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमम्॥" इति, अत एव नारायणसंज्ञा। शतावरीसाधनात शतावरी-नारायणतैलसंज्ञा इति प्रसिद्ध॥ ७—१६॥

इदानीं बलातैलमाह, बलामूलेति।—बलामूलकषायेणेति—कषायोऽत्र

* सारिवाद्वयस्थले सुश्रुतचक्राख्या सारिवाकालानुसारिवा इति पठितम्, कालानुसारिवा तगरपादुका इति शिवदास.।

शतपुष्पाऽश्वगन्धाभ्यामेलया च विपाचयेत् ।
गर्भार्थिनीनां नारीणां नराणां क्षीणरेतसाम् ॥ २० ॥
व्यायामक्षीणगात्राणां सूतिकानाञ्च युज्यते ।
राजयोग्यमिदं तैलं सुखिनाञ्च विशेषतः ॥
बलातैलमिति ख्यातं सर्ववातामयापहम् ॥ २१ ॥

वातव्याधौ प्रसारणीतैलम् ।—

प्रसारणीपलशतं जलद्रोणेन पाचयेत् ।
पादशिष्टः स्रुतो ग्राह्यस्तैलं दधि च तत्समम् ॥ २२ ॥

क्वाथरूपः, * कल्कस्वरूपो वेति केचित् । दशमूलं प्रसिद्धं तत्कृतेन क्वाथेनेत्यर्थः । कुलत्थयवकोलानां मिलित्वा क्वाथः । पयोऽत्र गव्यमाजं वा । अष्टाष्टभागयुक्तेनेति—तेन बलाक्वाथस्याष्टौ भागाः तैलभागापेक्षया दशमूलक्वाथस्याप्यष्टौ, सम्मिलितयवादीनां क्वाथस्याप्यष्टौ, पयसश्चाष्टौ भागाः तैलस्यैको भागः । जीवनीयगणो मधुरवर्गः, तद्यथा—"जीवन्ती सूर्प्यपर्णीयुक् काकोल्यौ जीवकर्षभौ । मेदे यष्टीति मधुरो जीवनीयगणो मतः ॥" इति । शेषं सुबोधम् । † तन्त्रान्तरेऽस्य दशपाकबलातैलमिति संज्ञा तत्रैव यथोक्तमानेन दशवारं यावत् पक्तव्यं वीर्य्योत्कर्षार्थं, बहुपाकेन स्नेहक्षयोऽप्यत्र नास्ति, क्षीरगतस्नेहपूरणात् । एतदभिप्रायेणैव केचिदित्थं मन्यन्ते तद्यथा—बलामूलकषायेणैकः पाकः दशमूलशृतेन द्वितीयः, कुलत्थादीनां पृथक् त्रयः पाकाः, तत्र कुलत्थादीनां पृथक् तैलादष्टगुणो ज्ञेयः, पयसा षष्ठः पाकः, जीवनीयशृतेन सप्तमः शतावरीरसेनाष्टमः, देवदारुशृतेन केवलेन नवमः देवदारुपरिमाणं क्वाथवत्, यत्र जीवनीयगणशतावरीदेवदारूणां त्रयः पाकास्तृतीयान्तपदत्वेन व्याख्याताः, वक्ष्यमाणमञ्जिष्ठादिकल्केन दशम इति । तस्माद्दशपाकबला इति संज्ञाऽस्य वदन्ति केचित् । अस्मत्सम्प्रदाये पूर्वपक्षः प्रचरति । केचित्तु सकलौषधद्रव्यैर्दशवारं यावत् पाकस्य पुनरावृत्तिर्भवतीति मन्यन्ते तदव्यवहारादसङ्गतम् ॥ १७—२१ ॥

अधुना प्रसारणीतैलमाह, प्रसारणीति ।—प्रसारणी प्रसिद्धा, तन्मूलं कुट्टयित्वा

---

* कल्कस्वरूपो वा इति मतन्तु सर्वथैव सर्वतन्त्रविरुद्धम् ।

† दशपाकबलातैलं वातरक्ताधिकारे श्रीचक्रपाणिना निर्दिष्टं, तद्यथा—"बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् । दशपाकं भवेदेतत्—" इत्यादि । इदन्तु बलातैलं चक्रेण वातव्याधौ, सुश्रुतेन मूढगर्भे पठितम्, तत्र तत्रास्य दशकृत्वः पाकस्य मूले टीकायां वा सूचनाऽपि नास्ति ।

काञ्जिकञ्च समं तैलात् क्षीरं तैलाच्चतुर्गुणम्।
तैलात्तथाऽष्टमांशेन सर्वकल्कानि योजयेत्॥ २३॥
मधुकं पिप्पलीमूलं चित्रकं सैन्धवं वचा।
प्रसारणी देवदारु रास्ना च गजपिप्पली॥ २४॥
भल्लातं शतपुष्पा च मांसी चैभिर्विपाचयेत्।
एतत्तैलवरं पक्वं वातश्लेष्मामयान् जयेत्॥ २५॥
कौब्ज्यं पङ्गुत्वखञ्जत्वे गृध्रसीमर्दितं तथा।
हनुपृष्ठशिरोग्रीवा-कटिस्तम्भञ्च नाशयेत्॥
अन्यांश्च विषमान् वातान् सर्वानाशु व्यपोहति॥२६॥

वातव्याधौ † माषतैलम्।—

माषो यवोऽतसी क्षुद्रा मर्कटी च कुरण्टकः।
गोकण्टष्टुण्टुकश्चैषां कुर्य्यात सप्तपलं पृथक्॥ २७।
चतुर्गुणाम्बुना पक्वा पादशेषं शृतं नयेत्।
कार्पासास्थीनि बदरं शणबीजं कुलत्थकम्॥ २८॥

पलशतं सङ्गृह्य द्रोणपरिमितेन जलेन सक्वाथ्य पादावशेषो ग्राह्यः, तेन साम्यं तैलं तिलसम्भवं ग्राह्यं, द्रोणस्तु चतुराढकः इति, आढकश्चतुःषष्टिपल-मित्यर्थः। दधि च तैलसमं, काञ्जिकमपि तैलसमं, क्षीरं चतुर्गुणं तैलपरिमाणात्। तैलस्याष्टमांशेन कल्का वक्ष्यमाणद्रव्याणां भागः। तत्र मधुकं यष्टीमधु। भल्लातो भल्लातकफलम्। मांसी जटामांसी। एतच्च तन्त्रान्तरेषु कुब्जप्रसारणीतैलमिति संज्ञा, कौब्ज्येऽस्यार्थं विहितत्वात्। हनुपृष्ठशिरोग्रीवाकटीस्तम्भमिति—तेन स्तम्भशब्दो हन्वादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते॥ २२—२६॥

सम्प्रति माषादितैलमाह, माष इति।—माषादिटुण्टुकान्तं द्रव्यं पृथक् सप्त-पलमितं मिलित्वा षट्पञ्चाशत्पलानि भवन्ति। तत्रातसी उमाबीजम्। क्षुद्रा कण्ट-कारिका। मर्कटी कपिकच्छुः। कुरण्टकः सहचरः। गोकण्टः गोक्षुरकः। टुण्टुकः श्योनाकः। कार्पासास्थिप्रभृति कुलत्थान्तं पृथक् चतुर्दशपलं, तेन मिलित्वा षट्-

* चक्रः क्षीरं तैलात् द्विगुणमित्याह।

† चक्रोक्ततन्माषतैलोक्तकल्कद्रव्यापेक्षया अत्र कुष्ठं तथा जटामांसीति द्रव्यद्वय-मधिकम्। किञ्च कटुका इत्यत्र कटुकमिति तत्र पाठः, कटुकं मरिचमिति शिवदासः।

पृथक् चतुर्द्दशपलं चतुर्गुणजले पचेत् ।
चतुर्थांशावशिष्टञ्च गृह्णीयात् क्वाथमुत्तमम् ॥ २९ ॥
प्रस्थैकं छागमांसस्य चतुःषष्टिपले जले ।
निक्षिप्य पाचयेद्धीमान् पादशेषं शृतं नयेत् ॥ ३० ॥
तैलप्रस्थे ततः सर्व्वान् क्वाथानेतान् विनिक्षिपेत् ।
कल्कैरेभिश्च विपचेदमृताकुष्ठनागरैः ॥ ३१ ॥
रास्नापुनर्नवैरण्डैः पिप्पल्या शतपुष्पया ।
बलाप्रसारणीभ्याञ्च मांस्या कटुकया तथा ॥ ३२ ॥
पृथगर्द्धपलैरेतैः साधयेत् मृदुवह्निना ।
हन्यात्तैलमिदं शोघ्रं ग्रीवास्तम्भापबाहुकौ ॥ ३३ ॥
अर्द्धाङ्गशोषमाक्षेपमूरुस्तम्भापतानकौ ।
शाखाकम्पं शिरःकम्पं विश्वाचीमर्दितं तथा ॥
माषादिकमिदं तैलं सर्व्ववातविकारनुत् ॥ ३४ ॥

वातव्याधौ शतावरीतैलम् ।—

शतावरी बलायुग्मं पर्ण्यौ गन्धर्व्वहस्तकः ।
अश्वगन्धा श्वदंष्ट्रा च विल्वः काशः कुरण्टकः ॥३५॥
एतान् सार्द्धपलान् भागान् कल्कयेच्च विपाचयेत् ।

प्रस्थाशत्पलानि भवन्ति । अत्र बदरं बदरीफलानि । छागमांसस्येहाप्युक्तपरिमाणस्य क्वाथः । तैलस्य प्रस्थम । क्वाथानेतानिति—पूर्व्वोक्तान् । एभिस्त्रिभिर्द्रवैर्मिलित्वा चातुर्गुण्यं द्रवत्वात् तैलभागादित्यर्थः । कल्काथद्रव्याण्यपि पृथगर्द्धपलमितानि भवन्ति । तत्रामृता गुडूची । नागरं शुण्ठी । एरण्डः एरण्डमूलम् । शतपुष्पा मिसी । मांसी जटाख्या । कटुका रोहिणी । एतत् तैलं प्रायेण तस्याद्यमाहुः । सर्व्ववातविकारनुत् इत्यनेन वातनाशनायात्र प्रचुरतवमस्य माहात्म्य दर्शितम् ॥२७—३४॥

अथ शतावरीतैलमप्याह, शतावरीति ।—शतावरी दिव्यौषधि । बलायुग्ममिति—बला अतिबला नागबला । पर्ण्यौ द्वे त शालपर्णी पृश्निपर्णी चेति । गन्धर्व्वहस्तक एरण्ड । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरक । विल्व इति—अत्र विल्वमूलम् । काश प्रसिद्धः तस्य

चतुर्गुणेन नीरेण पादशेषं शृतं नयेत्॥ ३६ ॥
नियोज्य तैलप्रस्थे च चीरप्रस्थं विनिक्षिपेत्।
शतावरीरसप्रस्थं जलप्रस्थञ्च योजयेत्॥ ३७ ॥
शतावरीदेवदारु-मासीतगरचन्दनम्।
शतपुष्पा बला कुष्ठमेला शैलेयमुत्पलम्॥ ३८ ॥
ऋद्धिर्मेदा च मधुकं काकोली जीवकस्तथा।
एषां कर्षसमैः कल्कैस्तैलं गोमयवह्निना॥ ३९ ॥
पचेत्तन्मूर्द्धतैलेन नरः स्त्रीषु वृषायते।
नारी च लभते पुत्रं योनिशूलञ्च नश्यति॥ ४० ॥
अङ्गशूलं शिरःशूलं कामलां पाण्डुतां गरम्।
रध्रसीमोहशोषांश्च मेहान् दण्डापतानकम्॥ ४१ ॥
सदाहं वातरक्तञ्च वातपित्तगदार्दितम्।
असृग्दरं तथाऽऽध्मानं रक्तपित्तञ्च नश्यति॥ ४२ ॥
शतावरीतैलमिदं कृष्णात्रेयेण भाषितम्।
ओँ नारायणीये स्वाहा।
उत्तराभिमुखो भूत्वा खनेत् खादिरशङ्कुना॥ ४३ ॥

मूलम्। कुरण्टकं सहचरं, तस्यापि मूलमेव। एतान् सार्द्धपलान् भागानिति—एतान् पूर्वोक्तान्, भागानिति—पृथग्भूतान्, सार्द्धपलानिति—अर्द्धपलेन सह पलं, तेन षट्कर्षमितं प्रत्येकमाह, * मिलित्वा प्रस्थमेकम्। जलप्रस्थञ्च योजयेदिति—जलं पानीयं, तच्चात्र कल्कपाकार्थमभिहितम्। तत् कल्कद्रव्यमाह, शतावरीत्यादि।—तत्र मासी गन्धाख्या। तगरं प्रसिद्धम्। चन्दनं श्वेतम्। शैलेयं शिलापुष्पम्। उत्पलं कमलं, तदभावे पद्मबीजम्। ऋद्ध्यादिजीवकान्तद्रव्यस्यालाभात् तत्प्रतिनिधिद्रव्यं प्रयोज्यमिति सर्वत्र। गोमयवह्निनेति ग्रहणं मन्दाग्निसाधनार्थम्। मूर्द्धतैलेनेति—शिरस्तैलेन तथा मूर्ध्नि पूरितेन तैलेनेत्यर्थः। नरः पुरुषः स्त्रीषु वृषायते हर्षं प्राप्नोतीत्यर्थः, पानादभ्यङ्गतो वा। कृष्णात्रेयेणेति—कृष्णात्रेयः पुनर्वसुरिति

* प्रत्येकं सार्द्धपलमितानि एकादशद्रव्याणि मिलित्वा अर्द्धपलाधिकं प्रस्थमानं भवति, न तु प्रस्थमानम्।

"ओँ सर्वव्याधिसाधनीये स्वाहा" इत्युत्पाटनमन्त्रः ।
"ओँ कुमारीजीवनाये स्वाहा" इति पानमन्त्र ।

अर्श सु कासीसाद्य तैलम ।—

कासीस लाङ्गली कुष्ठं शुण्ठी कृष्णा च सैन्धवम् ।
मनःशिलाऽश्वमारश्च विडङ्ग चित्रको द्रुम ॥ ४४ ॥
दन्ती कोशातकीवीजं हैमाह्वा हरितालकम् ।
कल्कैः कर्षमितैरेतैस्तैलप्रस्थ विपाचयेत् ॥ ४५ ॥
स्नुह्यर्कपयसी दद्यात् पृथक् द्विपलसम्मिते ।
चतुर्गुण गवा मूत्र दत्वा सम्यक् प्रसाधयेत् ॥ ४६ ॥
कथित खरनादेन तैलमर्शोविनाशनम् ।
क्षारवत् पातयत्येतदर्शांस्यभ्यङ्गतो भृशम् ॥
बलीर्न दूषयत्येतत् क्षारकर्मकर स्मृतम् ॥ ४७ ॥

तेन कथितमित्यर्थ । अत्र क्राथस्वरसकल्कार्थं यत्र शतावरीमूल प्रोक्त तदनेनैव मन्त्रेणोत्पाटनम्, कुतः ? वन्ध्याऽपत्यादिकरणार्थं, तद्यथा—वक्ष्यमाणेनोङ्कारपूर्वं-काष्टाक्षरमन्त्रेण कृत्वा उत्तराभिमुखो भूत्वा खदिरशङ्कुना खदिरकाष्ठ-कालकेन खनेत् । पश्चात ओङ्कारसहितेनैकादशाक्षरमन्त्रेणोत्पाटन कुर्यात, मन्त्रस्तस्याग्रे कथित । अथ पानमन्त्रमाह, ओङ्कारयुतेन दशाक्षरेण मन्त्रेण स्नेहपानमिति । एते मन्त्रा मूले प्रसिद्धा, ते तत एव ज्ञातव्या । शतावरी दिव्यौषधिरित्यनेन या सर्वा शतावरीसदृश्य ओषध्यस्ता सर्वा एवमेव ग्राह्या इत्यर्थ ॥ ३५—४३ ॥

इदानीम् अपराणि क्षुद्रतैलान्याह । तत्रादौ कासीसाद्य दर्शयन्नाह, कासीसमिति । —कासीस द्रव्यविशेष भस्मवदल्पमृत, तद्भेद पुष्पकासीस किञ्चित् पीतम् । लाङ्गली कलिकारिका । कृष्णा पिप्पली । अश्वमार करवीरक । द्रुम कुटकी वृक्षविशेष । कोशातकी जालिनी, तस्या वीजमिति । हेमाह्वा स्वर्णक्षीरी, स तु रक्तक्षीर-स्नेहुण्डभेद, यस्य मूल "चोक" इति प्रसिद्धम् । तैलप्रस्थमिति—चतुष्कुडवम् स्नुह्यर्कपयसी इति—स्नुही सेहुण्ड, अर्क प्रसिद्ध, तयो. पयसा पृथक् द्विपलमितेन

वातरक्ते पिण्डतैलम्।—

मञ्जिष्ठासारिवासर्ज-यष्टीसिक्थैः पलोन्मितैः।
पिण्डाख्यं साधयेत्तैलमभ्यङ्गाद्वातरक्तनुत्॥ ४८॥

पामादौ अर्कतैलम्।—

अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम्।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्चिकाम्॥ ४९॥

कुष्ठे मरिचाद्यं तैलम्।—

मरिचं हरितालञ्च त्रिवृत रक्तचन्दनम्।
मुस्तं मनःशिला मांसी द्वे निशे देवदारु च॥ ५०॥

साधितमित्यर्थः। गोमूत्रं चतुर्गुणमत्र तैलपरिमाणात्। खरनादाचार्य्येण कथितमिदं दुर्नामनिकृन्तनाख्यम्, एतच्च क्षारकर्मकारित्वेन न गुददूषकमित्यर्थः॥ ४४—४७॥

अथ पिण्डतैलमाह, मञ्जिष्ठेति।—अत्र सारिवा आस्फोता, सा च द्विविधा शुक्ला कृष्णा च, या जम्बूपत्त्रव्रततिः सा शुक्ला, या कलहंसवत्पत्रा सुगन्धा सा कृष्णेति। सर्जो धूपनं, "राल" इति प्रसिद्धं। यष्टी मधुयष्टी। सिक्थो मधूच्छिष्ट "मयन" शब्दवाच्यं, एतत् द्रव्यं तैलाद कल्पाम, अशश्चतुर्थांशः। ग्रन्थान्तरे पयोऽन्वितैरिति पाठः, तत्र पयः क्षीरं, तच्च द्रवत्वाच्चतुर्गुणं तैलपरिमाणात्, नैतन्मनोहरम्, यतः पिण्डाख्यत्वेन सकलं द्रव्यं चूर्णं पिण्डफलसदृशं कल्कीभूतं कृत्वा साधयदिति सम्प्रदायार्थो बहुना दृश्यते, अत एव पिण्डाख्यमिति—पिण्डीभूतत्वात् पिण्डनामकं तैलं पिण्डतैलमित्यर्थः। पिण्डरूपत्वात कल्कोऽस्य न घोलनीय इत्याहुः। तैलमवैरण्डजमपि गृह्णन्ति अन्यतो दर्शनात्, तथा हि—"सारिवासर्जयष्ट्याह्व मधूच्छिष्टैः पयोऽन्वितैः। सिद्धमैरण्डजं तैलं वातरक्तरुजापहम्॥" इति। पयोऽत्र सामान्यत्वाद्ग्राह्यम्॥ ४८॥

अर्कतैलमाह, अर्केति।—अर्कपत्त्ररसोऽत्र चतुर्गुणस्तैलपरिमाणादिति व्यवहारः द्रवत्वात्। हरिद्रा चतुर्थांशा तैलमानात, अस्याः कल्कार्थं जलमाहुः, तच्च मानं यावत कल्कं स्यात्। सार्षपग्रहणं व्याधिविहितत्वात्। पामादयो रोगाः कुष्ठरोगे पाठिताः॥ ४९॥

मरिचाद्यं तैलमाह मरिचमिति।—अत्र त्रिवृन्निशोत। द्वे निशे हरिद्रे द्वे, तेन

---

१ चक्रोक्तस्वल्पमरिचाद्यतैले मरिचादिकल्कद्रव्याणां प्रत्येकं कर्षद्वयं विषस्य पलं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणमिति पाठो दृश्यते।

विशाला करवीरश्च कुष्ठमर्कपयस्तथा।
तथैव गोमयरसं कुर्य्यात् कर्षमितान् पृथक् ॥ ५१ ॥
विषञ्चार्द्धपलं देयं प्रस्थञ्च कटुतैलकम्।
गोमूत्रं द्विगुणं दद्याज्जलञ्च द्विगुणं भवेत् ॥ ५२ ॥
मरिचाद्यमिदं तैलं सिद्धं कुष्ठव्रणापहम्।
जयेत् कुष्ठानि सर्वाणि पुण्डरीकं विचर्च्चिकाम् ॥
पामां श्वित्राणि रक्तञ्च कण्डूं कच्छूं प्रणाशयेत् ॥ ५३ ॥

अर्कुषिकायां त्रिफलाद्यं तैलम्।—

त्रिफलाऽरिष्टभूनिम्बं द्वे निशे रक्तचन्दनम्।
एतैः सिद्धमरूंषीणां तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ५४ ॥

पलिते निम्बवीजतैलम्।—

भावयेन्निम्बवीजानि भृङ्गराजरसेन हि।
तथाऽसनस्य तोयेन तत्तैलं हन्ति नस्यतः ॥
अकालपलितं सद्यः पुंसां दुग्धान्नभोजिनाम् ॥ ५५ ॥

हरिद्रा दारुहरिद्रा। विशालेन्द्रवारुणी। करवीरः अश्वघ्नः। अर्कपयः गोमयरसश्च किञ्चिदधिको देयः द्रवद्रव्यत्वात्। प्रस्थमिति—चतुर्भिः कुडवैः प्रमितं कुडवं चतुष्पलं इति। गोमूत्रं द्विगुणमिति—अत्र यत् गोमूत्रं द्विगुणं कथितं तत् द्विगुणित-जलग्रहणात्, अन्यत्र चतुर्गुणं गोमूत्रमिति तत्र जलं नास्ति, जलमत्र सम्यक् पाकार्थं-मुक्तम्। केचिदिति मन्यन्ते अत्र कल्कालोडनार्थं जलमुक्तं, न तु केवलजल-पाकार्थम् (?) एतदपि सङ्गतं न विरोधः। कुष्ठव्रणापहमिति—कुष्ठान्तः (?) व्रणानि तानपहन्तीति। श्वित्रपुण्डरीकादयो भेदाः कुष्ठस्यैवावगन्तव्याः ॥ ५०—५३ ॥

अथ त्रिफलाद्यं तैलमाह, त्रिफलारिष्टेति।—अत्र त्रिफला हरीतकीप्रभृतिकम्। अरिष्टो निम्बः। भूनिम्बः किराततिक्तः। द्वे निशे हरिद्रे द्वे। एतैरिति—द्रव्यैः कल्कं कृत्वा तैलं साध्यम्, तत्र तैलाच्चतुर्गुणं जलं देयं सम्यक् पाकार्थं द्रवानुक्तत्वात्। तैलाच्च कल्कद्रव्यमिति। एतदपि तैलं कुष्ठोक्तं सवर्णकरमाहुः ॥ ५४ ॥

इदानीं केशरञ्जनार्थं निम्बवीजतैलमाह भावयेदिति।—एतेन निम्बवीजानि निस्तुषाणि गृहीत्वा भृङ्गराजरसेन असकृत् विभाव्य तदनु वीजसारकाथेनापि बहुशो

पलिते यष्टिमधुकाद्य तैलम्।—

यष्टीमधुकक्षाराभ्यां नवधात्रीफलैः शृतम्।
तैलं नस्यकृतं कुर्यात् केशान् श्मश्रूणि मञ्जुरान् ॥ ५६ ॥

इन्द्रलुप्ते करञ्जाद्य तैलम्।—

करञ्जश्चित्रको जाती करवीरश्च पाचितम्।
तैलमेभिर्द्रुतं हन्यादभ्यङ्गादिन्द्रलुप्तकम् ॥ ५७ ॥

पलिते नीलिकाद्य तैलम्।—

नीलिका केतकीकन्द भृङ्गराजः कुरण्टकः।
तथाऽर्जुनस्य पुष्पाणि बीजकः सुमनोऽपि वा ॥ ५८ ॥

भावयित्वा पुनस्तानि सशोष्य यत्ने सम्पीड्य तैल ग्राह्यम्। अस्य नावनमकाल-पलितघ्न भवति। पथ्यमत्र दुग्धौदन भवति ॥ ५५ ॥

अथ यष्टीमधुकतैलमाह, यष्टीमधुकेति।—अत्र यष्टीमधुक "मुलहटी" शब्दवाच्यम्। क्षारी यवक्षार। एतद्द्वय सम तैलाच्चतुर्थांश भवति। नवधात्री-फलैरिति—नूतनधात्रीफलानि, एतेनाभिनवधात्रीस्वरसेन तैलाच्चतुर्गुणेन कृत्वा तैल पाच्य, पश्चान्मधुयष्टीयवक्षारकल्केन साध्यमित्यर्थ। अस्य नावनात् केशान् शिरोरुहान् श्मश्रूणि मुखलोमानि मञ्जुरा इति—सुघनान् कुर्यादित्यर्थ ॥ ५६ ॥

इदानीं करञ्जाद्य तैलमाह, करञ्ज इति।—करञ्जो वृहत्करञ्जो वृक्षविशेष तस्य फलानि पल्लवानि वा। चित्रक प्रसिद्ध तस्य मूल पत्राणि वा। जाती सुमना तस्या पत्राणि। करवीर अश्वघ्न, तस्यापि पत्राणि, एतद्द्वयथोक्तपरिमितेन कल्केन पाचित तैलमिन्द्रलुप्तापह भवति, अस्याभ्यङ्गमाह। इन्द्रलुप्त केशनाश ॥ ५७ ॥

अधुना नीलिकाद्य तैलमाह, नीलिकेति।—नीलिका नीलिनी प्रसिद्धा तस्या पत्राणि। केतकी विख्याता तस्या कन्द मूलविशेष। भृङ्गराजकुरण्टकयो पत्राणि, कुरण्टक सहचर। अर्जुनो वृक्षविशेषस्तस्य कुसुमानि। बीजकोऽशन-

---

न्नार इत्यत्र चक्रदत्ते क्षीरम इति पाठ', तथा च—"तैल सयष्टिमधुके क्षीरे धात्रीफले शृतम्" इति। "क्षीरमेव चतुर्गुण द्रवान्तराभावात" इति शिवदासव्याख्या। एतेन यष्टिमधुधात्रीफलयो कल्क इति बोध्यम्। गूढार्थ-दीपिकायामपि क्षीरम् इति पाठ।

कृष्णास्तिलाश्च तगरं समूलकमलं तथा।
अयोरजः प्रियङ्गुश्च दाडिमत्वग्गुडूचिका ॥ ५९ ॥
त्रिफला पद्मपङ्कश्च कल्कैरेभिः पृथक् पृथक्।
कर्षमात्रैः पचेत्तैलं त्रिफलाक्वाथसंयुतम् ॥ ६० ॥
भृङ्गराजरसेनैव सिद्धं केशस्थिरीकृतम्।
अकालपलितं हन्ति दारुणञ्चोपजिह्विकाम् ॥ ६१ ॥

पलितादौ भृङ्गराजतैलम्।—

भृङ्गराजरसेनैव लोहकिट्टं फलत्रिकम्।
सारिवाञ्च पचेत् कल्कैस्तैलं दारुणनाशनम् ॥
अकालपलितं कण्डुमिन्द्रलुप्तञ्च नाशयेत् ॥ ६२ ॥

तस्य सारी ग्राह्य। सुमना जाती तस्या पत्राणि। तगर प्रसिद्धम्। समूलकमलमिति—सकन्दकमलमित्यर्थ। अयोरजो लोहचूर्णम्। प्रियङ्गुर्लताविशेषस्तस्याः फलानि। दाडिमत्वक् दाडिमफलत्वक्। त्रिफला हरीतक्यादिकम्। पद्मपङ्कः कमलमूलस्थितमृत्तिका, तदभावेऽन्यतडागोद्भवा कृष्णमृत्तिका ग्राह्या। एतानि पृथक् कर्षप्रमाणानि गृहीत्वा कल्क कार्य्य। तैल तिलतैल, तच्च सकलद्रव्याच्चतुर्गुणम् ॥ त्रिफलाक्वाथोऽत्र चतुर्गुणस्तैलपरिमाणाच्च। भृङ्गराजरसोऽपि त्रिफलाक्वाथसम ॥ एतत्तैल कृष्णीकरणमाहु सतताभ्यङ्गात। दारुण शिरोरोगे पठितम् ॥ ५८—६१ ॥

अथ भृङ्गराजतैलमाह, भृङ्गराजेति।—भृङ्गराजरसोऽत्र चतुर्गुण स्नेहात् ॥ लोहकिट्टादिक सर्वं तैलाच्चतुर्थांश कुर्य्यात कल्कत्वात्। केचित्तु भृङ्गराजपत्राणि कल्कमिलितान्याहु, तथा हि—* "भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि-लोहपुरीषसमन्वितकारि। तैलमिद पच दारुणहारि कुञ्चितकेशघनास्थिरकारि ॥" इति, एतच्च कस्यचित् सम्प्रदाये कर्त्तव्यविधानम् ॥ ६२ ॥

* एतत्तैलस्यात्र प्रमाणत्वेनावतारण निरर्थकमेव प्रतीयते, यत शिवदासकृतव्याख्यानुसारेण तैलमिदम् एतद्ग्रन्थोक्तभृङ्गराजतैलात अन्यदेव, एतद्ग्रन्थोक्ततैल उत्पलसहकारयोरुल्लेखो नास्ति, अत्र तु उत्पलसमन्वितकारि इति कल्कद्रव्ये नीलोत्पलसहकारार्थकमधिक, तथा भृङ्गराजस्यापि चतुर्गुणरस एव पाकार्थत्वात् देय,, न तु तत्पत्रकल्क, इति शिवदासमत सुधीभि, द्रष्टव्यम्।

मुखरोगे इरिमेदाद्यं तैलम् ।—

इरिमेदत्वचं क्षुण्णां पचेच्छतपलोन्मिताम् ।
जलद्रोणे ततः क्वाथं गृह्णीयात् पादशेषितम् ॥ ६३ ॥
तैलस्यार्द्धाढकं दत्त्वा कल्कैः कर्षमितैः पचेत् ।
इरिमेदलवङ्गाभ्यां गैरिकागुरुपद्मकैः ॥ ६४ ॥
मञ्जिष्ठालोध्रमधुकैर्लाक्षान्यग्रोधमुस्तकैः ।
त्वग्जातीफलकर्पूर-कक्कोलखदिरैस्तथा ॥ ६५ ॥
पत्तङ्गधातकीपुष्प-सूक्ष्मैलानागकेशरम् ।
कट्फलेन च संसिद्धं तैलं मुखरुजं जयेत् ॥ ६६ ॥
प्रदुष्टमांसं चलितं शीर्णदन्तञ्च शौषिरम् ।
श्यावदन्तं प्रहर्षञ्च विद्रधिं कृमिदन्तकम् ॥
दन्तस्फुरणदौर्गन्ध्यं जिह्वाताल्वोष्ठजां रुजाम् ॥ ६७ ॥

नाडीव्रणादौ जात्याद्यं तैलम् ।—

जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः ।
सिक्थं समधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ॥

अथ इरिमेदाद्यं तैलमाह, इरिमेदेति ।—इरिमेदो विटखदिरः, "रेऊञ्ज" शब्दवाच्यः, तस्य त्वक् क्षुण्णा पलशतोन्मिता तुल्यमाना ग्राह्या तां च सङ्कुट्य जलद्रोणे निष्क्वाथ्य पादशेषं ग्राह्यं तैलमानात् द्विगुणितमित्यर्थः । तैलस्यार्द्धाढकमिति—तैलं तिलसम्भवमर्द्धाढकं द्वात्रिंशत्पलमितम् । कल्कैरिति—कल्कार्थद्रव्यैः कर्षमितैः प्रत्येकम् । तत्र इरिमेदो विट्खदिरः, अत्रेदं यत् पुनर्ग्रहणं कल्कार्थं ग्राह्यम् । अगुरु कृष्णागुरु । पद्मकं काष्ठविशेषः । मधुकं यष्टीमधु । लाक्षाऽत्र लाक्षारसः, किञ्चिदधिकश्च द्रवत्वात् । न्यग्रोधो वटवृक्षस्तस्य पत्राणि त्वक् वा । त्वक् वराङ्गम् । कर्पूरमत्र प्रक्षेपे साधु भवति । खदिरः खदिरसारः । पत्तङ्गं कुचन्दनम् । कट्फलं प्रसिद्धम् । तैलमिदं मुखरोगे प्रायशो गण्डूषत्वेन प्रचरति । प्रदुष्टमांसादिदन्तस्फुरणान्तं सर्वं दन्तरोगं ज्ञातव्यम् । दौर्गन्ध्यं मुखकुहरस्य ।—जिह्वाताल्वोष्ठजां रुजामिति—तत्र जिह्वारुजं तालुरुजम् ओष्ठरुजञ्च ॥ ६३—६७ ॥

मञ्जिष्ठा पद्मकं लोध्रमभया नीलमुत्पलम्।
तुल्यकं सारिवा वीजं नक्तमालस्य दापयेत्॥
एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत्।
नाडीव्रणे समुत्पन्ने स्फोटके कच्छुरोगिषु॥
सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि।
नखदन्तक्षते देहे व्रणे दुष्टे प्रशस्यते॥)

कर्णशूले हिङ्ग्वाद्यं तैलम्।—

हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिः कटुतैलं विपाचयेत्।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णशूलं प्रणश्यति॥ ९८॥

बाधिर्य्ये बिल्वतैलम्।—

बालबिल्वानि गोमूत्रे पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत्।
साजक्षीरञ्च नीरञ्च बाधिर्य्यं हन्ति पूरणात्॥ ९९॥

इदानीं हिङ्ग्वाद्यं तैलमाह, हिङ्ग्विति।—तुम्बुरु स्वनामप्रसिद्धम्। हिङ्ग्वादीनां द्रव्याणामेव समभागेन कल्कमाहुः, विपाचयेदिति ग्रहणात्। कल्कार्थं नीरमाहुरनुक्तत्वात्। अस्मत्सम्प्रदायेऽपि छागमूत्रेण कल्कं कृत्वा तेनैव मूत्रेणालोड्य हिङ्ग्वादि पचेत्। कटुतैलं सार्षपमेव तीक्ष्णत्वात्। पूरणमत्र कर्णपूरणं तच्च ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम्, तद्यथा—'धारयेत पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन्। रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राः शतमवेदने॥" (वा० सू० २२ अ०) इति। मात्रालक्षणमपि प्रसङ्गतो लिख्यते—'यावत् पर्य्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम्। निमेषोन्मेषकालेन सा मात्रा परिकीर्त्तिता॥" (वा० सू० २२ अ०)॥ ९८॥

अथ बालबिल्वतैलमाह, बालेति।—बालबिल्वानि बिल्वशलाटूनि, तानि गोमूत्रेण कल्कीकृतानि गोमूत्रेणैवालोड्य तैले पाच्यानि।* तैलमत्र सार्षपं, पूर्वयोगानुवर्त्तनात्। आजं क्षीरं नीरञ्च तैलाच्चतुर्गुणं प्रत्येकमाहुः। क्वचित् जल-

* शिवदासेनात्र तैलस्य विशेषो नोक्तः मूलेऽपि विशेषानुक्तत्वात् तिलतैल-स्यैव ग्रहणमेव युज्यते। किञ्च शिवदासेनात्र आजक्षीरं तैलसमं गोमूत्रं चतुर्गुणं वा इति व्याख्या कृता।

कर्णरोगे क्षारतैलम्।—

बालमूलकशुङ्गानां क्षारः क्षारयुगं तथा।
लवणानि च पञ्चैव हिङ्गु शिग्रु महौषधम् ॥ ७० ॥
देवदारु वचा कुष्ठं शतपुष्पा रसाञ्जनम्।
ग्रन्थिकं भद्रमुस्तञ्च कल्कैः कर्षमितैः पृथक् ॥ ७१ ॥
तैलप्रस्थञ्च विपचेत् कदलीवीजपूरयोः।
रसाभ्यां मधुशुक्तेन चातुर्गुण्यमितेन च ॥ ७२ ॥

पाको न दृश्यते, केवलं क्षीरपाको विल्वकल्कपाकश्चेति सम्प्रदायो वृद्धानाम्। तन्त्रान्तरेऽपि—"फलं विल्वस्य मूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत्। † सक्षीरं तच्च विपचेद्बाधिर्य्ये कर्णपूरणम् ॥" इति। अत्र यत्क्षीरमुक्तं तत् सम्यक् पाकार्थं पानीयं विना स्नेहपाको न सुगम इति केचित् ॥ ६९ ॥

अथ क्षारतैलमाह, बालमूलकेति।—बालमूलकं लघुमूलकं, तस्य शुङ्गा नालविशेषास्तज्जातः क्षारः इति। क्षारयुगमिति—क्षारद्वन्द्वं तेन स्वर्जिकाक्षारो यवक्षारश्चेति। पञ्च लवणानि प्रसिद्धानि। शिग्रुः शोभाञ्जनकं, अस्य ‡ मूलस्वरसो ग्राह्यः। महौषधं शुण्ठी। रसाञ्जनं प्रसिद्धं निजनाम्ना, तदभावे दारुहरिद्रा ग्राह्या तन्मूलत्वात्। ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम्। भद्रमुस्तं नागरमुस्तम्। तैलं § सार्षपमवाप्याह।

बालमूलकशुङ्गानामिति पाठः तथा शुङ्गा नालविशेषा इति टीकाकार-व्याख्या च वाग्भटादिविरुद्धा, वाग्भटे "शुष्कमूलकखण्डानाम्" इति चक्रदत्ते "बालमूलकशुण्ठीनाम्" इति च पाठः। मन्ये मूले शुण्ठीनामित्यत्र शुङ्गानामिति पाठः प्रमादात् सञ्जातः। किञ्च ग्रन्थिकमित्यत्र वाग्भटचक्रदत्तयोः भूर्जग्रन्थिरिति पाठः तथा पञ्चलवणस्थाने चतुर्लवणपाठो दृश्यते, तथा मानानुक्तत्वात् कल्कस्य स्नेहपादिकत्वञ्च दृश्यते।

† सक्षीरमित्यत्र चक्रसङ्ग्रहे साजाक्षीरम् इति पाठः, तथा च—"फलं विल्वस्य मूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत्। साजाक्षीरं तद्धि हरेत् बाधिर्य्यं कर्णपूरणे ॥" इति।

‡ शोभाञ्जनस्य मूलस्वरसः कल्क इति केनापि न व्याख्यातम्।

§ विशेषानुक्तौ तैलशब्देन तिलतैलस्यैव प्रायशो ग्रहणं दृश्यते।

पूयस्रावं कर्णनादं शूलं बधिरतां कृमीन्।
अन्यांश्च कर्णजान् रोगान् मुखरोगांश्च नाशयेत्॥ ७३॥

मधुशुक्तम्।—

जम्बीराणां फलरसं प्रस्थैकं कुडवोन्मितम्।
माक्षिकं तत्र दातव्यं पलैका * पिप्पली स्मृता॥ ७४॥
एतदेकीकृतं सर्वं मृद्भाण्डे च निधापयेत्।
यवाम्भो मधुसंयुक्तं शृङ्गवेरगुडान्वितम्॥
धान्यराशित्रिरात्रिस्थं मधुशुक्तमुदाहृतम्॥ ७५॥

पीनसे पाठाद्यं तैलम्।—

पाठा द्वे च निशे मूर्वा पिप्पली जातिपल्लवैः।
दन्त्या च तैलं संसिद्धं नस्यं स्याद्दुष्टपीनसे॥ ७६॥

पूतिनासायां व्याघ्राद्यं तैलम्।—

व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रु-तुलसीव्योषसैन्धवैः।
कफस्य पाचनं तैलं पूतिनासोदकापहम्॥ ७७॥

प्रस्थं षोडशपलानि। कदलीकन्दस्वरस वीजपूरफलरसश्च प्रत्येकं तैलाच्चतुर्गुणमाहुः द्रवत्वात्। मधुशुक्तमपि चतुर्गुणम्। पूयस्रावं कर्णस्येति। शूलमपि कर्णसम्बन्धि। कृमयस्तत्र कर्णसम्भवाश्च। एतदपि तैलं मुखरोगे प्रशस्तं गण्डूषकरणात्॥ ७०—७३॥

जम्बीराणामिति।—केचित्तु तन्त्रान्तरोक्तं मधुशुक्तलक्षणमेतस्याग्रे पठन्ति तद्यथा,—"यवाम्भो मधुयुक्तञ्च शृङ्गवेरगुडान्वितम्। धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं मधुशुक्तमुदाहृतम्॥" इति। अथवा "यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सक्षौद्रगुडकाञ्जिकम्। धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते॥" इति। एतेषां यथालाभं देयमिति न दोषः॥ ७४।७५॥

सम्प्रति पाठाद्यं तैलं दर्शयन्नाह, पाठेति।—पाठा प्रसिद्धा। द्वे निशे इति—हरिद्राद्वयम्। मूर्वा चोरस्नायु। जातिपल्लवैरिति—जाती सुमना तस्याः पत्राणि। दन्ती प्रसिद्धा। पाठादिद्रव्याणां समानमिलितानां कल्कं तैलाष्टमांशं॥ ७६॥

अथ व्याघ्रीतैलमाह, व्याघ्रीति।—व्याघ्री कण्टकारिका। दन्ती प्रसिद्धा। शिग्रुः शोभाञ्जनकः। तुलसी प्रतीता तस्याः पत्राणि। व्योषं त्रिकटुकं, तेन शुण्ठीमरिच-

---

* पिप्पलीस्थाने चक्रपाणिना पिप्पलीमूलं पठितम्। शिवदासेन पिप्पलीमूलस्य चत्वारि पलानि मधुनश्च शरावमेकमिति व्याख्यातम्।

क्षवथौ कुष्ठाद्यं तैलम्।—

कुष्ठ बिल्वकणाशुण्ठी-द्राक्षाकल्ककषायवत्।
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यात् क्षवथुनाशनम्॥ ७८॥

नासार्शःसु गृहधूमाद्यं तैलम्।—

गृहधूमकणादारु-क्षारनक्ताह्वसैन्धवैः।
सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम्॥ ७९॥

कुष्ठे वज्रीक्षीराद्यं तैलम्।—

वज्रीक्षीरं रविक्षीरं द्रवं धुस्तूरचित्रजम्।
महिषीविड्भवं द्रावं सर्वांशं तिलतैलकम्॥ ८०॥

पिप्पली इति। एतेषां कल्कैः सिद्धं तैलं कफस्य पाचनमुक्तं पानत्वात्। पूतिनासोदकापहमिति च—पूतिनासो नासादुर्गन्धः, नासोदकं नासास्रावः, एतद्द्वयं हन्ति नस्याभ्यासात्॥ ७७॥

इदानीं कुष्ठतैलमाह, कुष्ठमिति।—बिल्वमत्र बिल्वफलं मूलं वा तदभावे। कणा पिप्पली। कल्ककषायवदिति—कल्करूपस्तेन साधितमित्यर्थः, यत पञ्चकषाया कथिता।* यद्वा—कुष्ठादीनां कल्केन कषायेण च तैलं साध्यम्, कषायशब्दः क्वाथे प्रायश प्रचरति, तत्र क्वाथार्थमेतद्द्रव्यं स्नेहसमं ग्राह्यं, चतुर्गुणेन नीरेण सङ्क्वाथ्य पादशेषेण साध्यं, कल्कश्च तैलांशेन साध्यमित्यर्थः। एवमाज्यं घृतमपि साध्यम्। क्षवथुश्छिक्का॥ ७८॥

अथ गृहधूमतैलमाह, गृहधूमेति।—गृहधूमं विख्यातं। कणा पिप्पली। दारु देवदारु। क्षारं यवक्षारं। नक्ताह्वं करञ्जफलम्। शिखरिबीजैश्चेति—शिखरी अपामार्गः तस्य बीजैः फलैः। एके सिद्धं शिरीषबीजैश्चेति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। एतेषां कल्कं तैलांशमाहुः। सिद्धमिदं नावनेऽभ्यङ्गे वा प्रशस्तम्॥ ७९॥

अधुना वज्रीतैलमाह, वज्रीक्षीरमिति।—वज्री सेहुण्डस्तस्य क्षीरं दुग्धम्। रविक्षीरमिति—अर्कदुग्धम्। धुस्तूरकचित्रकपत्रयोर्द्रवं स्वरसमित्यर्थः। महिषीविड्भवं द्रावं महिषीशकृत्स्वरसम्। सर्वांशं तिलतैलकमिति—सर्वं वज्रीक्षीरादि

* इयमेव व्याख्या समीचीना। क्वाथार्थमेतत् द्रव्यं स्नेहसमं ग्राह्यमित्यादि व्याख्या तु न समीचीना, स्नेहद्विगुणमेव मिलितक्वाथ्यानां मानं परिभाषासम्मतं व्यवहारासङ्गच्च।

पचेत्तैलावशेषञ्च गोमूत्रेऽथ चतुर्गुणे ।
तैलावशेषं पक्त्वा च तत्तैलं प्रस्थमात्रकम् ॥ ८१ ॥
गन्धकाग्निशिलातालविडङ्गातिविषाविषम् ।
तिक्तकोशातकीकुष्ठ-वचामांसीकटुत्रयम् ॥ ८२ ॥
पीतदारु च यष्ट्याह्वं स्वर्जिकाक्षारजीरकम् ।
देवदारु च कर्षांशं चूर्णं तैले विनिक्षिपेत् ॥
वज्रातैलमिदं ख्यातमभ्यङ्गात् सर्वकुष्ठनुत् ॥ ८३ ॥

लोमशातने करवीराद्यं तैलम् ।—

करवीरशिफादन्ती त्रिवृत्कोशातकीफलम् ।
रम्भाक्षारोदके तैलं प्रशस्तं लोमशातनम् ॥ ८४ ॥

अथ चन्दनाद्यं तैलम् ।—

(चन्दनाम्बुनख॰ याम्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।

पञ्चद्रवं तस्याश्च चतुर्थांशं भागं तत्सममिति तैलमित्यर्थः । एके सर्वांशं तैल मित्यनेन सर्वपञ्चद्रव्यसाम्यं तैलमिति वदन्ति, एतन्न प्रचरति यतः पञ्चद्रवत्वेन प्रत्येकं तैलसममाहुः, तथा चोक्तमेव परिभाषायां—'द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि' (शा० मध्य० ९ अ०) इत्यादिवाक्यम् । पुनरपि ततः गोमूत्रचतुर्गुणेन पक्त्वा तैलावशेषं प्रस्थमात्रं गृहीत्वा वक्ष्यमाणद्रव्याणां प्रत्येकं कर्षप्रमितानां चूर्णं तत्तैले मिश्रयित्वा स्वगृहे धारयेत् । गोमूत्रं पृथगुक्तत्वाच्चतुर्गुणम् । चूर्णद्रव्याण्याह—तत्राग्नि-र्भल्लातकः, चित्रकजटा वा । शिला मनःशिला । तालं हरितालम् । विषं प्रसिद्धम् । तिक्तकोशातकी कटुकोशातकीफलमिति । मांसी जटाख्या । कटुत्रयं त्रिकटुकम् । पीतदारु दारुहरिद्रा । यष्ट्याह्वं मधुयष्टी । स्वर्जिकाक्षारः प्रसिद्धः । एतेषां चूर्णार्थं द्रव्याणामपि कल्कमाहुरेके । सर्वकुष्ठनुदिति—सर्वकुष्ठम् अष्टादशप्रकारम् ॥ ८०—८३ ॥

अथ करवीरादितैलमाह करवीरेति ।—सुगमम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभाविमिश्रात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-दीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने तैलकल्पनानाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

चक्रदत्ते 'याम्यम्" इत्यत्र "वाप्यम्" 'सेव्यम्" इत्यत्र "शटी" "पत्र-तैलम्' इत्यत्र "पत्रं तैलम्' "हरिद्रा सारिवा" इत्यत्र "हरिद्रे सारिवे" इति पाठभेदाः ।

मञ्जिष्ठा सरलं दारु सैव्यैलं पूतिकेशरम् ॥
पत्रकैलं मुरामांसी कङ्कोलं वनिताऽम्बुदम्।
हरिद्रा सारिवा तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥
त्वग्रेणुर्नलिका चेति तैलं मस्तुचतुर्गुणम्।
लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्द्धनम् ॥
अपस्मारज्वरोन्माद-कृत्याऽलक्ष्मीविनाशनम्।
आयुःपुष्टिकरञ्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥
विशेषात् क्षयरोगघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥)

गण्डमालायां वचाद्यं तैलम्।—

(वचा शटीं हरिद्रे द्वे देवदारुमहौषधी।
हरीतकीमतिविषा-मुस्तकेन्द्रयवान् समान् ॥
एतान् दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्।
चक्रमर्दरसैस्तैलं कटुकं मृदुनाऽग्निना ॥
पादशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत्।
एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥)

गण्डमालायां लाङ्गलीतैलम्।—

(निर्गुण्डीस्वरसे तैलं लाङ्गलीमूलकल्कितम्।
तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥)

वातव्याध्यादौ धुस्तूराद्यं तैलम्।—

(धुस्तूररसमादाय हयमारान्तिकारसम्।
भृङ्गराजरसश्चैव सारिणी निम्बपत्रकम् ॥
शोभाञ्जनश्चित्रकश्च अश्वगन्धा प्रसारणी।
शिरीषः कुटजोऽनन्ता शाल्मली नक्तपत्रकम् ॥
रविप्रियो महानिम्बो डिण्डिघोषा महेरणा।
बला ज्योतिष्मती चैव श्यामाकश्चक्रमर्दकः ॥

एतैस्तु रसमादाय तैलतुल्यञ्च दीयते ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
मरिच त्रिवृता दन्ती हरितालं मनःशिला ।
कम्पिल्लको गन्धकश्च खदिर पिप्पली वचा ॥
रसाञ्जनञ्च सिन्दूर श्रीवासो रक्तचन्दनम् ।
इरिमेदस्तथा तुम्बी मञ्जिष्ठा सिन्दुवारकः ॥
करवीरजटा रास्ना विश्वा श्रेष्ठा च पौष्करम् ।
शटी तालीशपत्रञ्च प्रियङ्गु रेणुका तथा ॥
चातुर्जातकमञ्जीर कक्कोल जातिपत्रिका ।
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् ॥
आढक कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
मृत्पात्रे लोहपात्रे च शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
मज्जाश्रित त्वग्गतञ्च वातञ्चास्थिगत तथा ।
ऊरुग्रहञ्चाढ्यवातं कच्छ्रं दण्डापतानकम् ॥
कुब्जत्वञ्चाथ शोथञ्च पक्षाघात तथाऽर्दितम् ।
हनुस्तम्भं शिरःकम्प मूर्च्छित दृष्टिविभ्रमम् ॥
अपस्मारं तथोन्मादं तथा चैवापतन्त्रकम् ।
आक्षेपकञ्चास्थिभग्नं सन्धिभग्नञ्च नाशयेत् ॥)

केषुचित पुस्तकेषु तैलमिदमधिकत्वेन दृश्यते ।

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने तैलकल्पना नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः।

सन्धानकल्पना।—

आसवारिष्टादीनां सामान्यलक्षणम्।—

द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत् सन्धितं भवेत्।
आसवारिष्टभेदैस्तु प्रोच्यते भेषजोचितम्॥१॥

आसवारिष्टयो भेदो मात्रा च।—

यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः।
अरिष्टं क्वाथसिद्धं स्यात्तयोर्मानं * जलोन्मितम्॥२॥

इदानीं सन्धानकल्पनां दर्शयन्नाह, द्रवेष्विति।—तत्र सामान्यं यथा—द्रवेषु कल्पनागणितेषु द्रवद्रव्येषु यत् द्रव्यं चिरकालं सन्धानीभूतं भवति तच्च आसवारिष्टादिभेदैः कृत्वा मद्यमित्युच्यते। आसवारिष्टभेदैरिति बहुवचनत्वेन सीधुसुरादिकमपि गृह्यते। आसव इति प्रसिद्धः। सुरा पैष्टी। आसवो गुडयोनिः, + सूयते तीयकार्य्यं क्रियते यस्मिन् स आसवः। स्थिरमद इति चिरकालमत्तताकारी। अरिष्ट इति द्रव्यप्रधानः। अस्य भेदः सीधुरिति, सीधुशब्देन मद्यभेदमाहुः, तच्चोभयप्रधानम्। एतदपि त्रिविधमिति केचित्, पैष्टिकं माध्वीकं गौडमिति। मैरेयकं द्व्यपि भेदोऽस्य वदन्त्येके। स यथा—सुरासवयोः प्रत्येकं निष्पादितयोरेकीकृत्य पुनः सन्धानो मैरेयः। इति सङ्क्षेपेणोक्ता मद्यभेदाः॥१॥

इदानीं तस्य विशेषलक्षणान्याह, यदिति।—तयोरासवारिष्टयोर्मानं पानार्थं

* अत्र 'जलोन्मितम्" इत्यपपाठः, मन्ये लेखकप्रमादात् "पलोन्मितम्" इत्यत्र "जलोन्मितम्' इत्याघातम्। टीकाकारकृता अस्य व्याख्याऽपि न मनोरमा।

+ व्युत्पत्तिरेषा निबन्धसङ्ग्रहे सुरासव इति शब्दस्य डल्लनेन प्रदर्शिता, केवलासवशब्दस्य ईदृशी व्युत्पत्तिर्न युज्यते "आसुतत्वादासवः" इति चरककृतव्युत्पत्तिदर्शनात्। स्थिरमद इति गुणोल्लेखोऽपि अत्र अयुक्तः सुरासव एव तादृशगुणविशिष्टः तथा च—'तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत्। मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः॥" (सु० सू० ४५ अ०) इत्युक्तत्वात्। अत्र डल्वनः—'सुरया सूयते तीयकार्य्यं क्रियते यस्मिन् स सुरासवः, स स्थिरमदः, चिरकालमत्तताकारी" इति। किञ्च "अरिष्ट इति द्रव्यप्रधानः' इत्यपि डल्लनविरुद्धं, डल्लनेन 'द्रव्यप्रधान आसवः" इत्युक्तत्वात्।

अनुक्तमानारिष्टादौ गुडचौद्रादीनां मात्रा।—

अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवद्रोणे तुला गुडम्।
चौद्रं चिपेद्गुडादर्द्धं प्रचेपं दशमांशिकम्॥३॥

शीतरस-पक्वरससीधुनो लचणम्।—

ज्ञेय: शीतरस: सीधुरपक्वमधुरद्रवै:।
सिद्ध: पक्वरस: सीधु: सम्पक्वमधुरद्रवै:॥४॥

तुलनाद्य जलोन्मितमिति—जलपानमात्र, जलपानन्तु अल्पमेव कथितम्, नैत-न्मनोहरम कृतो मदात्ययविषयत्वात्। नीरुजानां तन्त्रान्तरीयमानं यत् तज्जलशब्देन कल्प्यते, तद्‌ यथा—"गुड़क्काथ पिबेत प्रातः सोपदश पलद्वयम्। मध्याह्ने द्विगुणं तच्च स्निग्धाहारेण पाययेत्॥" इत्यादिवचनात्। एके त्रिपलोन्मित-मिति पठान्त व्याख्यानयन्ति च॥ २॥

अथारिष्टेषु द्रव्यपरिमाणमनुक्तत्वाद्दर्शयन्नाह अनुक्तमानेति।—द्रवद्रोणे *द्रोणद्वयपरिमिते द्रवे क्वाथादिके। तत्र तुलामिति सन्धानिकद्रव्याणां दर्पेन, तानि मधूकपुष्पप्रभृतीनि गुडपरिमाणादर्द्धपरिमाणानि। केचित्त्विति गुडमानमपि क्वाथ्यद्रव्यपरिमाणादर्द्धं बोद्धव्यम्। तथा च परिभाषायां—'क्वाथ्यद्रव्यस्य दिश सम क्वाथं नीत्वा तु धारयेत। पात्रे मन्मयके भूमौ निखाते तु गुड न्यसेत॥ क्वाथादर्द्धं ततो द्रव्य प्रदेयच्चाष्टमांशिकम्। चौद्र चिपेत गुडादर्द्धं शर्कराञ्च तथा न्यसेत्॥ कर्कन्धुमूलप्रभृतीन् गुडतुल्यं प्रदापयेत्। धातकीकुसुमं देयं चौद्रशर्करयोर्हिकम्॥ सम्यक् पक्वं ततो ज्ञात्वा न्यसेत यन्त्र प्रसाधयेत॥" इति। प्रचेपं दशमांशिकम् इति—प्रचेपं पश्चाद्देयं द्रव्यं दशमांशिकं गुडपरिमाणादित्यर्थ॥ ३॥

इदानीं सीधुप्रभृतीनां प्रत्येकलचणान्याह, ज्ञेय इति।—य सीधु अपक्व-मधुरद्रवैरिक्षुरसप्रभृतिकै सिद्धो जात स शीतरससञ्ज्ञो ज्ञेय। य सम्पक्वमधुरद्रवै सिद्ध स पक्वरससञ्ज्ञ। एतद्द्वय तत्कर्मकारकसकाशादवगन्तव्यम्॥ ४॥

* मूले "द्रवद्रोणे" "चौद्रं गुडादर्द्धम्" इत्याद्युक्तम्, टीकायां पुनः "द्रोणद्वये" "मधुगुडमानमपि क्वाथ्यद्रव्यपरिमाणादर्द्धम्" इत्यादि व्याख्या दुर्बोधा।

विविधसुराभेदानां लक्षणम्।—

परिपक्वान्नसन्धान-समुत्पन्नां सुरां जगुः।
सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात्ततः कादम्बरी * घनः ॥५॥
तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाद्घनः।
बक्कसो हृतसारः स्यात् सुराबीजञ्च किण्वकम् ॥६॥

वारुणीलक्षणम्।—

यत्तालखर्जूररसैः सन्धितं सा हि वारुणी ॥७॥

शुक्तलक्षणम्।—

कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च।

इदानीं सुराविशेषलक्षणमाह, परिपक्वान्नेति।—यत् शाल्यादिकं सम्यक् पुनः सन्धितं भवति तेन यत् समुत्पन्नं तां सुरां जगुः, एषा पैष्टी सुरा, लोके "धनती" शब्दवाच्या विख्याता। अथान्ये बहवो भेदास्तानाह, सुरामण्ड इत्यादि।—यः सुरामण्डः उपर्यच्छो भागः सा प्रसन्ना कथिता। यो घनः स एव कादम्बरीशब्देन वाच्यः, घनस्तु सुराभाग एव। यः सुराया अधःस्थितो भवति स जगलो ज्ञेयः। यो जगलात् किञ्चित् घनः स मेदकसुरासंज्ञः कादम्बर्या भिन्नः, किञ्चित् घनत्वात्। यो हृतसारः स बक्कससंज्ञः। सुराबीजन्तु किण्वकमिति —शालिपिष्टप्रभवं किण्वकमिति कथितम्। एते सुराभेदा दर्शिताः, ते च लोकतो ज्ञातव्याः ॥ ५।६ ॥

अथ वारुणीलक्षणमाह, यत्तालेति।—इयमपि सुराभेदः। तालः तालवृक्षः। खर्जूरो वृक्षविशेषः प्रसिद्धः। रस इति फलरसः। सन्धितमिति पूर्ववत्। यद्वा—ताल-खर्जूरवृक्षयोरुपरिभागं छित्त्वा तत्र घटमारोप्य यो रसो घटे पतितस्तत्रैव चिर-कालस्थो भवति सा वारुणी स्पष्टं कथितेत्यभिप्रायः। लोके "सेन्धी" शब्दवाच्या ॥७॥

अधुना शुक्तादिलक्षणं दर्शयन्नाह, कन्दमूलेति।—एतच्च सामान्यलक्षणमभि-हितम्। कन्दमूलफलादीनि इति—कन्दानि शूरणप्रभृतीनि, मूलानि मूलकप्रभृतीनि, फलानि करमर्दकरम्भाफलप्रभृतीनि, आदिशब्दात् पत्रपुष्पनालादयो गृह्यन्ते।

* "घनः" इत्यत्र "घना" इति पाठान्तरं साधु। प्रसन्नापेक्षया कादम्बरी घना भवति इति तदर्थः।

यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥
विनष्टमम्लतां यातं मद्यं वा मधुरद्रवम् ॥८॥

चुक्रलक्षणम् ।—

विनष्टः सन्धितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥९॥

गुडशुक्तलक्षणम् ।—

गुडाम्बुना सतैलेन कन्दमूलफलैस्तथा ।
सन्धितञ्चाम्लतां यातं गुडशुक्तं तदुच्यते ॥१०॥

इक्षुशुक्तं मृद्वीकाशुक्तञ्च ।—

एवमेवेक्षुशुक्तं स्यान्मृद्वीकासम्भवं तथा ॥११॥

न केवलं लवणतैलं, चकारात् राजिकाहरिद्रादीनामपि ग्रहणम्, व्यवहारस्तु लवणत्यागेनापि प्रचरति। यत्र द्रवे पानीयप्रभृतिके एतानि वस्तूनि अभिषूयन्ते सन्धानीभूतानि क्रियन्ते तत् शुक्तमभिधीयते इति। ननु "शुक्तं चुक्रमुच्यते" इति वदन्ति, तत् कथमस्य शुक्तसञ्ज्ञा कथ्यते? सत्यम्, शुक्तवत् सन्धितानां कन्दादीनामपि चुक्रसञ्ज्ञा अत्राप्यभिहिता न तु साक्षात् शुक्तञ्चोक्तम (?)। अथ अत्रापि मद्यलक्षणमाह, एतदपि शुक्तभेदमाह, तदुक्तं गुणावल्या—"गौडानि रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च। यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च॥" (सु० सू० ४५ अ०) इति। विनष्टमम्लतां यातं मद्यमिति तदुच्यते—"सर्वं मद्यं पञ्चरसं कालान्तरवशात् यदा। त्यक्ताऽन्यरसमम्लत्वं याति शुक्तं तदुच्यते॥" इति। मधुरद्रवमिति—गुडेक्षुरसमधुप्रभृतिकम्, तथा हि—"यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम्। धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते॥" इति ॥ ८ ॥

विनष्ट इति।—विनष्टं विगतरसं। सन्धितं सन्धानीभूतं ॥ ९ ॥

इदानीं गुडादिशुक्तलक्षणमाह, गुडेति।—गुडशुक्तमिति—गुडप्रधानं शुक्तमित्यर्थः। शेषं सुगमम् ॥ १० ॥

एवमेवेति।—गुडशुक्तवदिक्षुरसशुक्तं सन्धेयम्। इक्षुशुक्तमिति—इक्षुरसादिकृतम्। मृद्वीका द्राक्षा तत्सम्भवं शुक्तम् एतदपि पूर्ववत् सन्धेयम्। एके मृद्वीकासम्भवमित्यस्य स्थाने "मधुना सम्भवम्" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च मधुनासम्भवमिति—मधुकृतशुक्तमुच्यते, तदुक्तं—"जम्बीराणां फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम्। मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत्॥ वासरैस्तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम्॥" इति। मधुभाण्डे मधुपूर्णप्राये भाण्डे इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तुषाम्बु सौवीरकयो लक्षणम्।—

तुषाम्बु सन्धितं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः।
यवैस्तु निस्तुषैः पक्वैः सौवीरं सन्धितं भवेत् ॥१२॥

काञ्जिकलक्षणम्।—

कुल्माषधान्यमण्डादि सन्धितं काञ्जिकं विदुः ॥१३॥

शिण्डाकीलक्षणम्।—

शिण्डाकी सन्धिता ज्ञेया मूलकैः सार्षपादिभिः ॥१४॥

रक्तपित्ते उशीरासव।—

उशीरं वालकं पद्मं काश्मरीं नीलमुत्पलम्।
प्रियङ्गु पद्मकं लोध्रं मञ्जिष्ठा धन्वयासकम् ॥१५॥

इदानीं तुषाम्बुकाञ्जिकमाह, तुषाम्बु इति।—आमैरपरिपक्वैर्विदलितैः खण्डितैः इत्यर्थः, यैः सन्धानं क्रियते तत् तुषाम्बु कथितम्। विपरीतैस्तु सौवीरमिति, कीदृशैः? निस्तुषैस्तुषरहितैः पक्वैः स्विन्नैर्यवैः। यवैः निस्तुषैरिति ग्रहणेनापि गोधूमसम्भवमिति सूचयति, तथा हि—"सौवीरकं सुवीराम्लं ज्ञेयं गोधूमसम्भवम्" इति। तुषाम्बु सौवीरकञ्च काञ्जिकभेदमाहुः, ते तु विरेचनप्रकरणे प्रायशः प्रचरतः ॥ १२ ॥

सम्प्रति काञ्जिकस्यापि लक्षणं प्रकटयन्नाह, कुल्माषेति।—काञ्जिकं धान्याम्लम्। कुल्माषा। कुत्सितमाषा, धान्यं रक्तशाल्यादि, तेन च तृणाह्वकोद्रवादिकमपि गृह्यते, मण्डं शालिप्रभवं प्रसिद्धम्। परे कुल्माषभवं धान्यभवं मण्डञ्च व्याख्यानयन्ति। आदिशब्दात् तण्डुलादिकृतमपि बोद्धव्यम्, यतः अस्य बहवो भेदा दृश्यन्ते, ते तु दाक्षिणात्येष्वेव प्रायशः ॥ १३ ॥

अथ शिण्डाकीमाह, शिण्डाकीति।—शिण्डाकी सन्धानकभेदः। मूलकं प्रसिद्धम्। सार्षपादिभिरिति—सार्षपशाकेन सन्धानम्, आदिग्रहणादन्यशाकैरपि क्रियते ॥ १४ ॥

इदानीमासवानां प्रकारमष्टकमाह उशीरमिति।—एतदुशीरासवव्याख्यानं

इदमेव व्याख्यानं समीचीनम्। "कुल्माष अर्द्धस्विन्नमाष," इति वृ० टी०।

पाठा किराततिक्तञ्च न्यग्रोधोडुम्बरं शटीम् ।
पर्पटं पुण्डरीकञ्च पटोलं काञ्चनारकम् ॥ १६ ॥
जम्बूशाल्मलिनिर्य्यासं प्रत्येकं पलसम्मितान् ।
भागान् सुचूर्णितान् कृत्वा द्राक्षाया पलविंशतिम् ॥ १७ ॥
धातकीं षोडशपला जलद्रोणद्वये क्षिपेत् ।
शर्करायास्तुला दत्त्वा क्षौद्रस्यैकतुला तथा ॥ १८ ॥
मासिकं स्थापयेद्भाण्डे मांसीमरिचधूपिते ।
उशीरासव इत्येष रक्तपित्तविनाशनः ॥
पाण्डुकुष्ठप्रमेहार्शः-कृमिशोथहरस्तथा ॥ १९ ॥

परिणामशूलादौ कुमार्य्यासवः ।—

(सुपक्वरससंशुद्धं कुमार्य्याः पत्रमाहरेत् ।
यत्नेन रसमादाय पात्रे पाषाणमृन्मये ॥
द्रोणे गुडतुला दत्त्वा घृतभाण्डे निधापयेत् ।
माक्षिकं पक्वलोहञ्च तस्मिन्नर्द्धतुला क्षिपेत् ॥
कटुत्रिकं लवङ्गञ्च चातुर्जातकमेव च ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं विडङ्गं गजपिप्पली ॥
चविकं हवुषा धान्यं क्रमुकं कटुरोहिणी ।
मुस्ता फलत्रिकं रास्ना देवदारु निशाद्वयम् ॥
मूर्वा मधुरसा दन्ती मूलं पुष्करसम्भवम् ।
बला चातिबला चैव कपिकच्छुस्त्रिकण्टकम् ॥
शतपुष्पा हिङ्गुपत्री आकल्लकस्तुटिङ्गणम् ।
पुनर्नवाद्वयं लोध्रं धातुर्माक्षिकमेव च ॥

सुबोधमेव । मासिकं मासैकपर्य्यन्तं स्थापयेत् सन्धानार्थमित्यर्थः । मांसीमरिचधूपिते भाण्डे इति—मांसी जटामांसी । भाण्डं सन्धानपात्रम् । केचित्तु मांसीमरिचचूर्णस्य प्रक्षेपमाहुः । रक्तपित्तनाशनं व्यक्तमन्यत् वा ॥ १५—१९ ॥

एषाञ्चार्द्धपलं दत्त्वा धातक्यास्तु पलाष्टकम्।
पलञ्चार्द्धपलञ्चैव पलद्वयमुदाहृतम्॥
वपुर्वय:प्रमाणेन बलवर्णाग्निदीपनम्।
वृंहणं रोचनं वृष्यं पक्तिशूलनिवारणम्॥
अष्टावुदरजान् रोगान् क्षयमुग्रञ्च नाशयेत्।
विंशतिं मेहजान् रोगानुदावर्त्तमपस्मृतिम्॥
मूत्रकृच्छ्रमपस्मारं शुक्रदोषं तथाऽश्मरीम्।
कृमिजं रक्तपित्तञ्च नाशयेत्तु न संशय:॥)

क्षयादौ पिप्पल्याद्यासव।—

पिप्पली मरिचं चव्यं हरिद्रा चित्रको घन:।
विडङ्गं क्रमुको लोध्रं पाठा धात्रेलवालुकम्॥ २०॥
उशीरं चन्दनं कुष्ठं लवङ्गं तगरं तथा।
मांसी त्वगेला पत्रञ्च प्रियङ्गुर्नागकेशरम्॥ २१॥
एषामर्द्धपलान् भागान् सूक्ष्मचूर्णीकृतान् शुभान्।
जलद्रोणद्वये क्षिप्त्वा दद्याद्गुडतुलात्रयम्॥ २२॥
पलानि दश धातक्या द्राक्षा षष्टिपला भवेत्।
एतान्येकत्र संयोज्य मृद्भाण्डे च विनिक्षिपेत्॥ २३॥
ज्ञात्वाऽऽगतरसं तस्य पाययेदग्न्यपेक्षया।
क्षयं गुल्मोदरं कार्श्यं ग्रहणीं पाण्डुतां गदम्॥
अर्शांसि नाशयेच्छीघ्रं पिप्पल्याद्यासवस्त्वयम्॥ २४॥

अथ पिप्पल्याद्यासवमाह, पिप्पलीति।—अथ पिप्पल्याद्यासव क्षयादिरोगे प्रशस्त। अत्र घनो मुस्तम्। क्रमुक पूगोफलम्। धात्री आमलकी। एलवालुक स्वनामख्यात कुष्ठगन्धि कटुफलकहृद्यद्रव्यविशेष। त्वक् वराङ्गम्। शेष प्रसिद्धम्। शुभानिति—शस्तान्, वस्त्रगालितानित्यर्थ। ज्ञात्वाऽऽगतरसमिति—आगतरस ज्ञात्वा तदनु दण्डेन हत्वा घर्षयेत् पश्चात् वस्त्रगालित पाययेत्। एके मासेनागतरस भवतीति वदन्ति, समीचीनमेतत। अग्न्यपेक्षया अग्निबलापेक्षया। एतदातुर

पाण्डुरोगादौ लोहासव।—

लोहचूर्णं त्रिकटकं त्रिफलाञ्च यमानिकाम्।
विडङ्गं मुस्तक चित्रं चतुष्पलमितं पृथक्॥ २५॥
धातकीकुसुमानान्तु प्रक्षिपेत् पलविंशतिम्।
चूर्णीकृत्य तत' क्षौद्रं चतु'षष्टिपल क्षिपेत्॥ २६॥
दद्याद्गुडतुला तत्र जलद्रोणद्वय तथा।
घृतभाण्डे विनिक्षिप्य निदध्यान्मासमात्रकाम्॥ २७॥
लोहासवमिम मर्त्त्यः पिवेद्वह्निकरं परम्।
पाण्डुश्वयथुगुल्मानि जठराण्यर्शसां रुजम्॥ २८॥
कुष्ठ प्लीहामय कण्डू कासं श्वासं भगन्दरम्।
अरोचकञ्च ग्रहणीं हृद्रोगञ्च विनाशयेत्॥ २९॥

ग्रहण्यादौ मृद्वीकारिष्ट।—

(मृद्वीकाया' पलशतं चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्।
द्रोणशेषे सुशीते च पूते तस्मिन् प्रदापयेत्॥

विषय, खण्डानान्तु परिभाषीकृमावया, तद्यथा—"द्वावञ्जली घृतमाया मात्रा हीना च * षट्पला। चतुष्पला मध्यमा च ग्राह्या सान्नञ्च सामिषम॥ अतोऽन्यथा हि भक्षणे शरदग्रीष्मऋतौ तथा। शोषादिक प्रकुरुते विधिवत् तेन गृह्यते॥" इति॥ २०—२४॥

इदानी लोहासवविवरणमाह, लोहचूर्णमिति।—इमं लोहासव मर्त्त्य पुरुष पिवेत यस्मात पर वह्निकर भवति। लोहचूर्णमयश्चूर्णम। त्रिकटक प्रसिद्धम्। त्रिफला हरीतक्यादिकम्। चतुष्पलमित पृथगिति—प्रत्येक कुडवप्रमाणमित्यर्थ। घृतभाण्डमिति चिक्कणत्वाद्दृढत्वात्। मासैक यावत सन्धितव्य ततो जातरसं भवति। धातक्या विंशतिपलं गुडस्य च तुला क्षिपेत॥ २५—२९॥

---

* पाठोऽयमसङ्गत हीनमात्रापेक्षया मध्यममात्राया अल्पत्वेनोक्तत्वात, अतश्च "द्वावञ्जली घृतमाया मात्रा मध्या च षट्पला। चतुष्पला हीनमात्रा—" इत्यादि पाठोऽत्र सङ्गत.।

तुले द्वे चौद्रखण्डाभ्यां धातक्याः प्रस्थमेव च।
कक्कोलकं लवङ्गञ्च फलं जात्यास्तथैव च॥
पलांशकञ्च मरिचत्वगेलापत्रकेसरम्।
पिप्पली चित्रकं चव्यं पिप्पलीमूलरेणुके॥
घृतभाण्डे विनिक्षिप्य चन्दनागुरुधूपिते।
कर्पूरवासितो ह्येष ग्रहण्या दीपनः परः॥
अर्शसां नाशने श्रेष्ठ उदावर्त्तस्य गुल्मनुत्।
जठरक्रिमिकुष्ठानि व्रणानि विविधानि च॥
अक्षिरोगशिरोरोग गलरोगांश्च नाशयेत्॥)

ज्वरे कुटजारिष्टः।—

तुला कुटजमूलस्य मृद्वीकार्द्धतुला तथा।
मधूकपुष्पकाश्मर्य्यो भागान् दशपलोन्मितान्॥ ३०॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा क्वाथे द्रोणावशेषिते।
धातक्या विंशतिपलं गुडस्य च तुलां क्षिपेत्॥ ३१॥
मासमात्रं स्थितो भाण्डे कुटजारिष्टसञ्ज्ञितः।
ज्वरान् प्रशमयेत् सर्वान् कुर्य्यात्तीक्ष्णं धनञ्जयम्॥ ३२॥

विद्रध्यादौ विडङ्गारिष्टः।—

विडङ्गं ग्रन्थिकं रास्ना कुटजत्वक्फलानि च।
पाठैलवालुकं धात्री भागान् पञ्चपलान् पृथक्॥ ३३॥

इदानीमरिष्टं दर्शयन्नाह, तुलामिति।—अयं कुटजारिष्टः सर्वज्वरान् हन्ति इति। सर्वानिति—अष्टप्रकारान्। अयं च धनञ्जयमग्निं तीक्ष्णं पाचकशक्तिसामर्थ्यं यथा स्यात् तथा कुर्य्यात्। अत्र कुटजो वृक्षविशेषः। मृद्वीका द्राक्षा। तुला पलशतं ज्ञेयम्। मधूकपुष्पकाश्मर्य्यफलानां पृथक् दशपलानि देयानि, काश्मर्य्यफलाभावे कक्लीं ग्राह्या। एतत् सकलं मासमात्रं यावत् सन्धितव्यम्॥ ३०—३२॥

अथ विडङ्गारिष्टमाह, विडङ्गमिति।—ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम्। केचित् ग्रन्थिकस्थाने क्रमुकमिति पठन्ति, तत्र क्रमुकं पूगीफलम्। रास्ना सुरभी।

अष्टद्रोणेऽम्भस पक्वा कुर्य्याद्द्रोणावशेषितम् ।
पूते शीते क्षिपेत्तत्र क्षौद्रं पलशतत्रयम् ॥ २४ ॥
धातकीं विंशतिपला त्रिजात द्विपल तथा ।
प्रियङ्गुकाञ्चनाराणा सलोध्राणा पल पलम् ॥ २५ ॥
व्योषस्य च पलान्यष्टौ चूर्णीकृत्य प्रदापयेत् ।
घृतभाण्डे विनिक्षिप्य मासमेक निधापयेत् ॥ २६ ॥
तत. पिबेद्यथार्हन्तु जयेद्विद्रधिमुत्थितम् ।
ऊरुस्तम्भाश्मरीमेहान् प्रत्यष्ठीलाभगन्दरान् ॥
गण्डमाला हनुस्तम्भ विडङ्गारिष्टसंज्ञक. ॥ २७ ॥

प्रमेहादौ देवदार्व्वाद्यरिष्ट ।—

तुलार्द्धं देवदारो स्याद्वासा च पलविंशतिः ।
मञ्जिष्ठेन्द्रयवा दन्ती तगरं रजनीद्वयम् ॥ २८ ॥
रास्ना कृमिघ्न मुस्तञ्च शिरीषं खदिरार्जुनौ ।
भागान् दशपलान् दद्यात् यमान्या वत्सकस्य च ॥२९॥
चन्दनस्य गुडूच्याश्च रोहिण्याश्चित्रकस्य च ।

फलानीति—कुटजफलानि । पाठा अम्बष्ठा । एलबालुक प्रसिद्धम् । धात्री आमलकी एतत पृथक् पञ्चपलपरिमितम् । पूते वस्त्रगालिते । शीते हिमस्पर्शे, शीतग्रहण मत्र मधुमेलनत्वात्, "उष्णैर्विरुध्यते मधु" इति वचनात । त्रिजातमिति—त्रिसुगन्ध त्रिख्यात तच्च मिलित्वा द्विपलमित्यर्थं । व्योषस्य त्रिकटुकस्य मिलित्वाऽष्टौ पलानि । कतन्यताऽस्य व्यवहारतो बोद्धव्या । यथार्हमिति—यथायोग्य, तेन दोषाग्न्यपेक्षया दातव्यमित्यर्थ । एष विडङ्गारिष्टो विद्रधिप्रभृतीन् रोगान् जयेत । तत्राश्मरी रोग ॥ २३—२७ ॥

अथ देवदार्व्वादिकारिष्टमाह, तुलार्द्धमिति ।—देवदारोरिति षष्ठ्यन्तत्वात काष्ठ ग्राह्यम । वासा आटरूषकस्तस्य मूल ग्राह्यम । इन्द्रयवा कुटजबीजानि । दन्ती प्रसिद्धा । तगर प्रसिद्धम् । रजनीद्वय हरिद्राद्वयम् । रास्ना प्रसिद्धा । कृमिघ्न विडङ्गम् । शिरीषो वृक्षविशेष । खदिरोऽपि वृक्ष । अर्जुन इति—वृक्षविशेष । एतत सकल पृथक् दशपलपरिमि॰, सकलमिति—मञ्जिष्ठादि अर्जुनान्तम् । यमान्याद्वि

भागानष्टपलानेतानष्टद्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ ४० ॥
द्रोणशेषे कषाये च पूते शीते प्रदापयेत्।
धातक्याः षोडशपलं माक्षिकस्य तुलात्रयम् ॥ ४१ ॥
व्योषस्य द्विपलं दद्यात्त्रिजातस्य चतुष्पलम्।
चतुष्पलं प्रियङ्गोश्च द्विपलं नागकेशरम् ॥ ४२ ॥
सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य घृतभाण्डे निधापयेत्।
मासादूर्द्ध्वं पिबेदेनं प्रमेहं हन्ति दुर्जयम् ॥ ४३ ॥
वातरोगान् ग्रहण्यर्शो मूत्रकृच्छ्राणि नाशयेत्।
देवदार्वादिकोऽरिष्टः दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥ ४४ ॥

कुष्ठादौ खदिरारिष्टः।—

खदिरस्य तुलार्द्धन्तु देवदारु च तत्समम्।
वाकुची द्वादशपला दार्वी स्यात् पलविंशतिः ॥ ४५ ॥
त्रिफला विंशतिपला ह्यष्टद्रोणेऽम्भसः पचेत्।
कषाये द्रोणशेषे च पूते शीते विनिक्षिपेत् ॥ ४६ ॥
तुलाद्वयं माक्षिकस्य तुलैका शर्करा मता।
धातक्या विंशतिपलं कक्कोलं नागकेशरम् ॥ ४७ ॥
जातीफलं लवङ्गैला त्वक्पत्राणि पृथक् पृथक्।

चित्रकान्तं पृथक् चाष्टपलमित, तत्र वत्सकः कुटजः। रोहिणी कटुकीशब्दवाच्या। पूते वस्त्रगालिते। शीते शीतीभूते। व्योषस्य मिलित्वा द्विपलम्। त्रिजातस्यापि मिलित्वा चतुष्पलानि, त्रिजातं त्रिसुगन्धम्। प्रियङ्गोरिति फलानि। एष पूर्वयुक्त्या कर्त्तव्य दृष्टव्यवहारेण वा ॥ ३८—४४ ॥

अथ खदिरारिष्टमाह, खदिरस्येति।—खदिरः प्रसिद्धः, तथा अस्य सारो ग्राह्यः। देवदारु काष्ठं, तत्सममिति—खदिरसारसमम्। वाकुची सोमराजी, तस्याः फलानि। दार्वी दारुहरिद्रा। त्रिफला हरीतकीप्रभृतिकफलत्रयं, तच्च मिलित्वा विंशतिपलानि। एतत् सकलं सङ्कुट्य अष्टद्रोणे पानीये सक्वाथ्य द्रोणशेषो ग्राह्यः, तत्र वक्ष्यमाणद्रव्याणि प्रक्षिपेत्। तानि कानि इत्याह —माक्षिकस्य मधुनः। तुलैकेति—तुला पलशतमिति। धातक्या इति—

पलोन्मितानि कृष्णाया दद्यात् पलचतुष्टयम् ॥ ४८ ॥
घृतभाण्डे विनिक्षिप्य मासादूर्द्ध्वं पिबेन्नरः।
महाकुष्ठानि हृद्रोगं पाण्डुरोगार्बुदे तथा ॥ ४९ ॥
गुल्मं ग्रन्थिं कृमीन् कास श्वास प्लीहोदरं जयेत्।
एष वै खदिरारिष्ट' सर्वकुष्ठनिवारण. ॥ ५० ॥

अथादौ बब्बूलारिष्ट ।—

तुलाद्वयञ्च बब्बूल्याश्चतुर्द्रोणे जले पचेत्।
द्रोणशेषे रसे शीते गुडस्य च तुला क्षिपेत् ॥ ५१ ॥
धातकीं षोडशपला कृष्णाञ्च द्विपला तथा।
जातीफलानि कक्कोलमेलात्वक्पत्रकेशरम् ॥ ५२ ॥
लवङ्गं मरिचञ्चैव पलिकान्युपकल्पयेत्।
मासं भाण्डे स्थितस्त्वेष बब्बूलारिष्टको जयेत् ॥
क्षय कुष्ठमतीसार प्रमेहश्वासकासकम् ॥ ५३ ॥

अथादौ द्राक्षारिष्ट ।—

द्राक्षातुलार्द्ध द्विद्रोणे जलस्य विपचेत सुधी'।
पादशेषे कषाये च पूत शीते विनिक्षिपेत् ॥ ५४ ॥
गुडस्य द्वितुला तत्र त्वगेलापत्रकेशरम्।
प्रियङ्गुर्मरिचं कृष्णा विडङ्गञ्चेति चूर्णयेत् ॥ ५५ ॥
पृथक् पलोन्मितैर्भागैस्ततो भाण्डे निधापयेत्।
समन्ततो घट्टयित्वा पिबेज्जातरस ततः ॥ ५६ ॥

धातकीकुसुमानि। कक्कोल प्रसिद्धम। त्वक् वराङ्गम। कृष्णा पिप्पली, तस्या पलचतुष्टयम। घृतभाण्डे इति—घृतावलिप्ते भाण्डे इति वा योज्यम। एष खादरारिष्ट कुष्ठेष्वपि प्रसिद्ध ॥ ४५—५० ॥

अथ बब्बूलारिष्टमाह, तुलाद्वयञ्चेति।—बब्बूल कण्टकीवृक्षविशेष, तस्य त्वक ग्राह्या। कृष्णा पिप्पली। शेष सुगमम। कार्यान्यताऽस्य पूर्ववत ॥ ५१—५३ ॥

अथ द्राक्षारिष्टमाह, द्राक्षेति।—समन्ततो घट्टयित्वेति—समन्तत सर्वत

उर:क्षतं क्षयं हन्ति कासश्वासगलामयान्।
द्राक्षारिष्टाह्वय: प्रोक्तो बलकृन्मलशोधन:॥ ५७॥

प्लीहादौ रोहीतकारिष्ट।—

रोहीतकतुलामेकां चतुर्द्रोणे जले पचेत्।
पादशेषे रसे शीते पूते पलशतद्वयम्॥ ५८॥
दद्याद्गुडस्य धातक्याः पलषोडशिकं मतम्।
पञ्चकोलं त्रिजातञ्च त्रिफलाञ्च विनिक्षिपेत्॥ ५९॥
चूर्णयित्वा पलांशेन ततो भाण्डे निधापयेत्।
मासादूर्द्ध्वञ्च पिबता गुदजा यान्ति सङ्क्षयम्॥ ६०॥
ग्रहणीपाण्डुहृद्रोगप्लीहगुल्मोदराणि च।
कुष्ठशोफारुचिहरो रोहीतारिष्टसञ्ज्ञक:॥ ६१॥

वातोकरणादौ दशमूलारिष्ट।—

(पर्ण्यौ बृहत्यौ गोकण्टो बिल्वोऽग्निमन्थकोऽरलु:।
पाटला काश्मरी चेति दशमूलमिहोच्यते॥)
दशमूलानि कुर्वीत भागै: पञ्चपलै. पृथक्।

सङ्क्षयेदित्यर्थ। जातरसमिति—मासमेक यावत भवति तावत सन्धित धारयेत् तस्माज्जातरस भवति। मलशोधना वातादीना शोधन पुरीषादिशोधनो वा। शेष सुगमम्॥ ५४—५७॥

अथ रोहीतकारिष्टमाह, रोहीतकेति।—रोहीतको वृक्षविशेषो विख्यात, तस्य मूलत्वक् ग्राह्या। पादशेष द्रोणावशिष्टे रसे क्वाथे पूते वस्त्रगालिते शीते हिमस्पर्शे पलशतद्वयमित—तुलाद्वय गुडस्येत्यन्वय। पञ्चकोलमिति—पिप्पली, पिप्पलीमूल, चव्य, चित्रक, नागरम्। त्रिजातमिति—त्रिसुगन्ध, तच्च एला त्वक् पत्रकम। त्रिफला हरीतक्यादिकम्। एतत् पञ्चकोलप्रभृतिक पृथक् पलपरिमित ग्राह्यम्। शेष सुगमम्॥ ५८—६१॥

अथ दशमूलारिष्टमाह, दशमूलानि कुर्वीतेति।—दशमूल विख्यातमेव,

पञ्चविंशत् पलं कुर्य्याच्चित्रकं पुष्करं तथा ॥ ६२ ॥
कुर्य्याद्विंशत् पलं लोध्रं गुडूची तत्समा भवेत् ।
पलैः षोडशभिर्भागैर्रविसङ्ख्यैर्दुरालभा ॥ ६३ ॥
खदिरो वीजसारश्च पथ्या चेति पृथक् पलैः ।
अष्टभिर्गणितैः कुष्ठं मञ्जिष्ठा देवदारु च ॥ ६४ ॥
विडङ्गं मधुकं भार्गी कपित्थोऽक्षः पुनर्नवा ।
चव्यं मांसी प्रियङ्गुश्च सारिवा कृष्णजीरकम् ॥ ६५ ॥
त्रिवृता रेणुका रास्ना पिप्पली क्रमुकं शटी ।
हरिद्रा शतपुष्पा च पद्मकं नागकेशरम् ॥ ६६ ॥
मुस्तमिन्द्रयवः शुण्ठी जीवकर्षभकौ तथा ।
मेदा चान्या महामेदा काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके ॥ ६७ ॥
कुर्य्यात् पृथक् द्विपलिकान् पचेदष्टगुणे जले ।
चतुर्थांशं शृतं नीत्वा मृद्भाण्डे सन्निधापयेत् ॥ ६८ ॥
ततः षष्टिपला द्राक्षा पचेन्नीरे चतुर्गुणे ।
त्रिपादशेषं शीतञ्च पूर्वक्वाथे शृतं क्षिपेत् ॥ ६९ ॥

तथा हि—"पर्ण्यौ बृहत्यौ गोकण्टो बिल्वोऽग्निमन्थशोऽरलुः । पाटला काश्मरी चेति दशमूलमिहोच्यते ॥" इति, तच्च पृथक् पञ्चपलमितं भवति, मिलित्वा पञ्चाशत पलानि इत्यर्थः । पुष्करं तथेति—पुष्करं पुष्करमूलं तदभावे कुष्ठं ग्राह्यं तथेति ग्रहणेनैतदपि पञ्चविंशतिपलमितं स्यात । गुडूची तत्समा भवेदिति—तत्समा लोध्रपरिमाणसमा, तेन विंशतिपलप्रमाणेयमपि बोद्धव्या । रविसङ्ख्यैर्दुरालभेति—दुरालभा धन्वयासकः, सा च रविसङ्ख्यैर्द्वादशकैः, पलैरिति शेषः । खदिरः खदिरसारः । वीजसारः रक्तपीतको वृक्षविशेषः । पथ्या हरीतकी । एतत्त्रयं पृथक् पलाष्टकं देयम् । कुष्ठपूर्वकं वृद्धिप्रान्तं द्रव्यं पञ्चत्रिंशद्गणितञ्च पृथक् द्विपलप्रमाणं ज्ञेयम्, तत्र मधुकं यष्टीमधु । अक्षः बिभीतकः । तत्र "कपित्थेक्षु पुनर्नवा" इति पाठे—इक्षुः इक्षुरसः, एतन्न प्रचरति । प्रियङ्गुर्लताविशेषः । सारिवा आस्फोता । त्रिवृता निशोतः । रेणुका स्वनामतः ख्याता । क्रमुकं पूगीफलम् । शटी कर्चूरभेदः । पद्मकं काष्ठं, न तु कमलम् । इहाष्टवर्गस्याप्रसिद्धत्वात (?) समद्रव्याणि योज्यानि । अष्टगुणे

द्वात्रिंशत् पलिकं क्षौद्रं दद्याद्गुडचतुःशतम्।
त्रिंशत् पलानि धातक्याः कक्कोलं जलचन्दनम्॥ ७० ॥
जातीफलं लवङ्गञ्च त्वगेलापत्रकेशरम्।
पिप्पली चेति सञ्चूर्ण्य भागैर्द्विपलिकैः पृथक्॥ ७१ ॥
शाणमात्राञ्च कस्तूरीं सर्वमेकत्र निक्षिपेत्।
भूमौ निखातयेद्भाण्डं ततो जातरसं पिबेत्॥ ७२ ॥
कतकस्य फलं क्षिप्त्वा रसं निर्मलतां नयेत्।
ग्रहणीमरुचिं श्वासं कासं गुल्मं भगन्दरम्॥ ७३ ॥
वातव्याधिं क्षयं छर्दिं पाण्डुरोगञ्च कामलाम्।
कुष्ठान्यर्शांसि मेहांश्च मन्दाग्निमुदराणि च॥ ७४ ॥
शर्करामश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं धातुक्षयं जयेत्।
कृशानां पुष्टिजननो बन्ध्यानां गर्भदः परः॥
अरिष्टो दशमूलाख्यस्तेजःशुक्रबलप्रदः॥ ७५ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने सन्धानकल्पनानाम एकादशोऽध्यायः॥ ११ ॥

जलं इति सकलक्वाथ्यद्रव्यपरिमाणात्। शृतं क्वाथितं चतुर्थांशं पादशेषम्। तत इति—पश्चात्। षष्टिपलमिता द्राक्षा चतुर्गुणे पानीये क्वाथयित्वा त्रिपादशेषं ग्राह्यं पादहीनमित्यर्थः। चतुर्गुणताऽत्र द्राक्षापरिमाणात्, एतदपि पूर्वक्वाथे क्षिपेदित्यर्थः। दद्यात् गुडचतुःशतमिति—गुडस्य तुलाचतुष्कं ग्राह्यमित्यर्थः। कक्कोलप्रभृतिपिप्पलीपर्य्यवसानं दशद्रव्यं पृथक् द्विपलमितं भवति, तत्र जलं बालकम्। चन्दनं श्वेतम्। जातरसं जातरसताऽत्र तत्कर्मकारकसकाशादवगन्तव्या। कतकफलप्रक्षेपः तन्निर्मलार्थम्। इदानीमेते अरिष्टादयोऽपि कच्छपयन्त्रेण साधिता दृश्यन्ते तद्गुणा एव भवन्ति च, अतस्तज्ज्ञापनार्थं यन्त्रविधिमाह,—"आसवादिकमुक्तं यत् सन्धानं चेद्विपाचयेत्। कच्छपे भिषजा श्रेष्ठस्तद्गुणं तस्य निर्दिशेत्॥ सम्यक् पक्वं ततो ज्ञात्वा न्यसेत् गन्धे प्रसाधयेत्। द्रव्यं सौगन्धिकं यच्च न्यसेत् पश्चाच्च पातयेत्॥ धाराऽधो दापयेत्तत्र मृगनाभिञ्च कुङ्कुमम्। तेन सौम्यं भवेन्नूनं सुगन्धञ्च मनोरमम्॥ क्लेददाहादिदोषं यच्छोघ्रं तेनोपशाम्यति॥" इति। "आसवादिकसिद्ध्यर्थमयमेव विधिः स्मृतः। काञ्चने राजते पात्रे कांचे वाऽपि

द्वादशोऽध्यायः ।

धातूनां शोधनमारणाधिकारः ।—

सप्तधातुनिर्देशः ।—

स्वर्णताराररताम्राणि नागवङ्गौ च तीक्ष्णकम् ।
धातवः सप्त विज्ञेयास्ततस्तान् शोधयेद्बुधः ॥ १ ॥

स्वर्णादिधातुपञ्चकानां शोधनम् ।—

स्वर्णताराररताम्राय-पत्राण्यग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥ २ ॥

मनोहरे ॥ स्वर्णीयं प्रयत्नेन वहुवेणोपदेशतः ॥" इति । [सौगन्धिकं द्रव्यमिति—चन्दनप्रभृतिकम्, न्यसेदिति सन्धानपात्रे]। केचित् "आसवादिकमुक्तं यत्" इत्यादि पाठं न पठन्ति प्रक्षेपकोऽयमिति वदन्ति, यतो बहुपुस्तकेषु न दृश्यते ॥ ६२—७५ ॥

इति श्रीवाक्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावमिश्रात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-दीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने सन्धानकल्पनानाम एकादशोऽध्यायः ॥११॥

अथेदानीं धातूनां समुदायेन शोधनमारणं दर्शयन्नाह, तत्र तावत् पूर्वं तत्संज्ञां यथा, स्वर्णेति ।—स्वर्णादितीक्ष्णान्ताः सप्त धातवो विज्ञेयाः विशेषेण सप्त धातवो बोद्धव्याः यतस्तन्त्रान्तरे अष्टधातव इति मन्यन्ते, तत्राष्टधा लोहसंज्ञा, तथा हि—"स्वर्णं तारं ताम्रनागं वङ्गं कान्तञ्च तीक्ष्णकम् । मुण्डान्तमष्टधा लोहं कांस्यारं घोषकं त्रिधा ॥ उपलोहं समाख्यातम्" इत्यादि । ततस्तान् शोधयेत् बुधः इति—बुधस्त्विति शेषः तान् स्वर्णादीन् । अत्र स्वर्णं प्रसिद्धम् । तारं रौप्यम् । आरं पीतलोहं तच्च ताम्रघोषभेदाभ्यां सञ्जातमित्येके भाषन्ते । अतएव घोषभेदो यशद इति वाच्यं । शिवमते तु देवजातत्वेन षडेव ग्राह्या, तथा हि—शिवस्य तेजः प्रथितो रसेन्द्रो देवीभवं गन्धमथाभ्रकञ्च । शुल्वन्तु सूर्यस्य सहस्ररश्मेश्चन्द्रस्य रौप्यं परमेश्वरस्य ॥ विष्णोस्तु हेम प्रभवं वदन्ति नागञ्च नागस्य तु वासुकेश्च । लोहं यमस्यैव तु कालमूर्त्तेर्वङ्गञ्च शुक्रस्य पुराविदो बुधाः ॥" इति, तस्मादार-सञ्ज्ञस्त्वौपाधिकः ॥ १ ॥

इदानीं तच्छोधनमारणमाह, स्वर्णेति ।—सुवर्णादीनां चतुर्णां पत्राणि कृत्वा

गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा।
एवं स्वर्णादिलोहानां विशुद्धिः सम्प्रजायते ॥ ३ ॥

नागवङ्गयोः शोधनम्।—

नागवङ्गौ प्रतप्तौ च गालितौ तैर्निषिञ्चयेत्।
त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्याद्रविदुग्धेन च त्रिधा ॥ ४ ॥

स्वर्णमारणम्।—

स्वर्णाच्च द्विगुणं सूतमम्लेन सह मर्दयेत्।
तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ॥ ५ ॥
गोलकञ्च ततो रुन्ध्याच्छरावदृढसम्पुटे।
त्रिंशद्वनोपलैर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्दश ॥
निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः ॥ ६ ॥

तानि चाग्नौ पुनः सन्तप्तानि कृत्वा वक्ष्यमाणद्रव्येषु त्रिधा त्रिवेलं यथा स्यात्तिथा निषिञ्चेत्, प्रत्येकमिति शेषः, एवं सुवर्णादीनां चतुर्णां विशुद्धिर्भवति। स्वर्णादिलोहाना-मिति ग्रहणेन तीक्ष्णादीनामपि शुद्धिरेव बोद्धव्या। अत्र तैलं तिलसम्भवञ्च। तक्रं त्रिभागभिन्नम्। काञ्जिकं प्रसिद्धम्। कुलत्थोऽन्नविशेषः ॥२।३॥

अथ नागवङ्गयोर्विशेषशुद्धिं दर्शयन्नाह नागेति।—प्रतप्ताविति—अग्नौ सन्तापितौ, अत एव गालिताविति—द्रवीभूतौ कृत्वा, तैर्निषिञ्चयेदिति—तैः पूर्वोक्ततैलतक्रादिद्रवैः, त्रिधा त्रिवेलेति—प्रत्येकं तैलादिभिर्निषिञ्चेदित्यभिप्रायः। विशेषमपि न केवलं पूर्वोक्तद्रव्यैर्निषिञ्चेत, किन्तु रविदुग्धेनार्कक्षीरेणापि त्रिधा कृत्वा शोधयेदिति पूर्वशोधनादयमेव विशेषः ॥ ४ ॥

अथ धातुमध्ये स्वर्णमारणमाह स्वर्णाच्चेति।—सूतः पारदः तच्च सुवर्ण-परिमाणात् द्विगुणं ग्राह्यम्। अम्लेन बीजपूरादिना। तद्गोलकसमं गन्धमिति —तत्स्वर्णपारदकृतेन गोलकेन साम्यं शोधितगन्धकं सङ्गृह्य तद्गोलकस्याधः उपरि च दत्त्वा शरावसम्पुटे सन्धाय्य पुटेदिति ग्रन्थाभिप्रायः। सम्प्रदाये किञ्चित् गन्धकं दत्त्वा गोलकं स्थाप्य, पश्चात् शेषं गन्धमुपरि देयम्। दृढसम्पुटे इति—दृढग्रहणेन मृत्कर्पटकं सूच्यते, तेन मृत्कर्पटकेनात्र दृढता कार्या। एवं चतुर्दशपुटे कृत्वा निरुत्थं जायते, सुवर्णमिति शेषः। निरुत्थताऽत्रात्यर्थमूर्च्छना कथ्यते, न तु स्वर्णस्य

मतान्तरे स्वर्णमारणम्।—

काञ्चने गालिते नागं षोडशांशेन निक्षिपेत्।
चूर्णयित्वा तथाऽम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा च गोलकम्॥ ७॥
गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम्।
शरावसम्पुटे धृत्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः॥
एवं सप्तपुटैर्हेम निरुत्थं भस्म जायते॥ ८॥

मतान्तरे स्वर्णमारणम्।—

काञ्चनाररसैर्घृष्ट्वा समसूतकगन्धयोः।
कज्जल्या हेमपत्राणि लेपयेत् सममात्रया॥९॥
काञ्चनारत्वचः कल्कैर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत्।
धृत्वा तत्सम्पुटे गोलं मृन्मूषासम्पुटे पचेत्॥१०॥
निधाय सन्धिरोधञ्च कृत्वा संशोष्य कोकिलैः।
वह्निं खरतरं कुर्य्यादेवं दद्यात् पुटत्रयम्॥
निरुत्थं जायते भस्म सर्वकार्य्येषु योजयेत्॥ ११॥

त्पत्तिर्भवति। पुटमत्र त्रिंशद्वनोपलैः कृत्वा देयं, तच्च कुक्कुटपुटसंज्ञया विहितम्। वनोपलं शुष्कगोमयं, तच्च करीषशब्दवाच्यम्। गन्धो देयः पुनः पुनः इति— शुद्धगन्धकञ्च पूर्वोक्तविधानेन प्रत्येकं पुटं योज्यमित्यर्थः॥ ५।६॥

अपरमपि स्वर्णमारणमाह, काञ्चने इति।—काञ्चने स्वर्णे गालिते द्राविते सति तत्र नागं सीसकं क्षिपेत्, षोडशांशेन काञ्चनपरिमाणात् नागं ग्राह्यम्। अम्लं मातुलुङ्गप्रभृतिकम्। अधरोत्तरमिति—गोलकस्योपरि चाधश्च गन्धकं देयम्। सम्पुटविधानञ्च पूर्ववत् कार्य्यम्। केचिदत्र वनोपलैर्विंशतिसङ्ख्यकैरेव मन्यन्ते। एवमिति—अनेन प्रकारेण सप्तपुटैः कृत्वा हेम भस्म भवति॥ ७।८॥

अन्यञ्च स्वर्णमारणमाह, काञ्चनारेति।—काञ्चनारो वृक्षविशेषः प्रसिद्धः, तस्य पत्राणां त्वचां वा रसः स्वरसः। पारदं गन्धकञ्च समानं तयोः कज्जलीं कार्य्येति सम्बन्धः। हेमपत्राणि स्वर्णपत्राणि। सममात्रयेति—तया कज्जल्या समया स्वर्णपत्रपरिमाणया। शेषं विधानं पूर्ववत्। कोकिलैरिति—शुष्कगोमयखण्डैः अङ्गारैर्वा, यतः वह्निं खरतरं कुर्य्यादिति ग्रहणात्। एवमिति—अमुना प्रकारेण पुटत्रयमित्यत्राग्निर्बोद्धव्यम्॥ ९—११॥

मतान्तरे स्वर्णमारणम्।—

काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काञ्चनम्।
ज्वालामुखी तथा हन्यात्तथा हन्ति मनःशिला ॥१२॥

मतान्तरे स्वर्णमारणम्।—

शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोरर्कदुग्धकैः ॥
सप्तैव भावना दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः ॥१३॥
ततस्तु गालिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः।
पुनर्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते ॥
एवं वेलात्रयं दद्यात् कल्कं हेमम्रतिर्भवेत् ॥१४॥

मतान्तरे स्वर्णमारणम्।—

पारावतमलैर्लिम्पेदथवा कुक्कुटोद्भवैः।
हेमपत्राणि तेषाञ्च प्रदद्यादन्तरान्तरम् ॥१५॥
गन्धचूर्णं समं धृत्वा शरावयुग्मसम्पुटे।
प्रदद्यात् कुक्कुटपुटं पञ्चभिर्गोमयोपलैः ॥१६॥

काञ्चनारेति।—अथवा काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गलीप्रकारमपि जानीयात् लाङ्गली कलिहारी। अथवा ज्वालामुखीप्रकारमपि काञ्चनारप्रकारवत् बोद्धव्यम्, ज्वालामुखी जयन्ती, सा चतुर्विधा भवति "श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा ज्वालामुखी भवेत" इति एतज्जातिचतुष्टयं श्वेतरक्तादिकुसुमैः ज्ञात्वा जानीयात् ॥१२॥

अथान्यदपि स्वर्णमारणप्रकारमाह, शिलेति।—शिला मनःशिला। सिन्दूरं प्रसिद्धं। समयोः समानमानयोः। भावनापरिमाणञ्च यावद्द्रव्यं प्लुतं भवति। गालिते प्रद्राविते हेम्नि सुवर्णे कल्कोऽयमिति—अयं कल्कः शिलासिन्दूरजः, कल्कग्रहणेन सान्द्रो योज्यः। समः इति—स्वर्णमानसमः कल्कः। एवमिति—अमुना प्रकारेण वेलात्रयं विवारमित्यर्थः ॥ १३।१४ ॥

अथान्यप्रकारमाह, पारावतेति।—पारावतः प्रसिद्धः। मलं पुरीषम्। लिम्पेत् इति हेमपत्राणीत्यर्थः। अथवा कुक्कुटोद्भवैरिति—कुक्कुटस्ताम्रचूडः तदुद्भवैर्मलैरिति सम्बन्धः। तेषां स्वर्णपत्राणाम् अन्तरान्तरं यथा स्यात् तथा स्वर्णपत्रसमं गन्धकचूर्णं देयं, तानि च शरावयुग्मसम्पुटे धृत्वा ततः सम्पुटं कुक्कुटपुटविधानेन पाच्यं, पञ्चभिर्गोमयोपलैरिति—पञ्चसङ्ख्याकैः शुष्कगोमयैः।

एवं नवपुटान् दद्याद्दशमञ्च महापुटम्।
त्रिंशद्वनोपलैर्देयं जायते हेमभस्मकम् ॥१७॥

मृतस्वर्णस्य गुणा।—

सुवर्णञ्च भवेत् स्वादु तिक्तं स्निग्धं हिमं गुरु।
बुद्धिविद्यास्मृतिकरं विषहारि रसायनम् ॥१८॥

रौप्यमारणम्।—

भागैकं तालकं मर्द्यं जम्बेनाम्लेन केनचित्।
तेन भागत्रयं तार-पत्राणि परिलेपयेत् ॥१९॥
धृत्वा मूषापुटे रुद्ध्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः।
समुद्धृत्य पुनस्तालं दत्त्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥
एवं चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥२०॥

मतान्तरे रौप्यमारणम्।—

स्नुहीक्षीरेण सम्पिष्टं माक्षिकं तेन लेपयेत्।
तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ॥
पुटेच्चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥२१॥

एवमिति—अनेन प्रकारेण नवसङ्ख्याकानि पुटानि दद्यात्, दशमञ्च महापुटमिति—महापुटं त्रिंशद्वनोपलैः कृत्वा देयम् ॥ १५—१८ ॥

इदानीं तारमारणं प्रकटयन्नाह, भागैकमिति।—तालकं हरितालं भागैकं तारपत्रभागादित्यर्थः। जम्बेन जम्बीरफलरसेन, अम्लग्रहणं मधुरजम्बीर-निषेधार्थम्। केनचिदित्यनेन केनाप्यम्लेन वा, कुत्र जम्बीराभावात्, तेन चुक्रादिकमपि ग्राह्यम्। तेन तालकेन सह भागत्रयमिततारपत्राणि प्रलेपयेत्, भागत्रयं तालकपरिमाणात्। पुटविधानं पूर्ववत्। त्रिंशद्वनोपलैरित्यनेन महापुटं दर्शितम्। एवमिति—उक्तपुटविधानेन चतुर्दशपुटकं बोद्धव्यम् ॥ १९।२० ॥

अपरमपि तारमारणमाह, स्नुहीक्षीरेणेति।—स्नुहीक्षीरेणेति—स्नुही सेहुण्ड। माक्षिकं धातुमाक्षिकम्। पूर्वोक्तहरितालविधानवन्माक्षिकविधानेन कृत्वा चतुर्दशपुटानि यावत् भवन्ति तावत् तारं रौप्यं भस्म स्यात् ॥ २१ ॥

पित्तलमारणम्।—

अर्कक्षीरेण संपिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत्।
समेनारस्य पत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैर्मुहुः ॥२२॥
ततो मूषापुटे धृत्वा पुटेत् गजपुटेन च।
एवं पुटद्वयेनैव भस्मारं भवति ध्रुवम् ॥२३॥

कांस्यमारणम्।—

आरवत् कांस्यमप्येव भस्मतां याति निश्चितम् ॥२४॥

ताम्रपित्तलकांस्यमारणानि।—

अर्कक्षीरवदाजं स्यात् क्षीरं निर्गुण्डिका तथा।
ताम्ररीतिध्वनिवधे समगन्धकयोगतः ॥२५॥

ताम्रमारणम्।—

सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः।
वासरत्रयमम्लेन तत खल्वे विनिक्षिपेत् ॥२६॥

इदानीमारमारणमाह अर्कक्षीरेणेति।—आरं पीतलोहं तच्च ताम्रमयम् वदन्त्येके। तेन गन्धककल्केन। समेनारसमानेन। शुद्धान्यम्लद्रवैर्मुहुरिति—पूर्वम् आरपत्राणि अम्लद्रवैर्जम्बीरप्रभृतिकैः कृत्वा, मुहुरिति—वेलात्रयं विशुद्धानि कृत्वा पश्चात् गन्धककल्केन लेपयेदित्यभिप्रायः। गजपुटं पूर्वं दर्शितमेव। एवमिति—अमुना प्रकारेण पुटद्वयं कार्यम् ॥ २२।२३ ॥

कांस्यमारणमाह आरवदित्यादि।—कांस्यं प्रसिद्धम्। आरवदित्यनेन शोधनमारणे चास्य तद्वदेव बोद्धव्ये। एवमिति ग्रहणेन घोषमपि आरवत् ज्ञेयं विशुद्धौ मारणे च, तथा हि—"कांस्यारघोषपत्राणि तेन कल्केन लेपयेत्। रुद्ध्वा गजपुटं पक्त्वा शुद्धिमायान्ति निश्चितम् ॥ ताम्रवच्च मृतिं तेषां कृत्वा सर्वत्र योजयेत् ॥" इति। घोषं कांस्यभेदः "खगड़" इति लोके ॥ २४ ॥

अपरमप्याह अर्कक्षीरवदित्यादि।—अर्कक्षीरप्रकारवदजाक्षीरेण गन्धककल्कं कार्य्यम्। तथाऽनेन प्रकारेण निर्गुण्डीस्वरसेन गन्धककल्कं कार्य्यमिति प्रयोगान्तरम्। ताम्रादीनां वधे मारणे। ताम्रं, रीत्यारं, ध्वनिः कांस्यम्। समगन्धकयोगत इति—धातुसमानगन्धको ग्राह्य इत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

सम्प्रति ताम्रमारणं दर्शयन्नाह, सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणीति।—सूक्ष्मत्वमत्र

पादांशं सूतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्दयेत् ।
तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्द्विगुणेन च ॥२७॥
गन्धकेनाम्लघृष्टेन तस्य कुर्याच्च गोलकम् ।
ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं वा पुनर्नवाम् ॥२८॥
तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेदङ्गुलोन्मितम् ।

कण्टकवेधि*ंशम । स्वेदयेद्बुध इति—अम्लेन काञ्जिकादिना वासरत्रयं दिनत्रितयं यावद्दोलायन्त्रेण स्वेदनं कुर्य्यादिति भावः, पत्राणामिति शेषः । सम्यक्-ग्रहणं ताम्रस्यातिदोषनिवृत्तिं सूचयति । यद्यपि शुद्धिरस्य पूर्वं कथिता तथाऽपि पुनः शोधनमस्य विषनिवृत्त्यर्थं कालिमाऽपगमार्थञ्च विहितम्, यतः,—"न विषं विषमित्याहुस्ताम्रमेव महाविषम् । विषस्य चैकदोषस्तु शुल्वदोषोऽष्टधा मतः ॥" तद्यथा—"भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च छर्दिः क्लेदनभेदने । सन्ताप-श्चारुचिश्चैव शुल्वदोषो विषोपमः ॥" इति । कालिमरहितमपि—"शुकतुण्ड-किंशुकाभं छेदे रक्तं तथा मृदु स्निग्धम् । ताम्रं भवति सकृष्णं तच्छुद्धं कालिमरहितम् ॥" अत एवाम्लेन पुनः शोधनमभिहितं न दोषः । बुध इति—तज्जात्यादिविशेषज्ञः यतस्तत् ताम्रं द्विविधम्, एकं म्लेच्छसंज्ञमपरं नेपालमिति, तथा हि—"म्लेच्छं नेपालकं ताम्रं तयोर्नैपालमुत्तमम् । नेपालादन्यदेशोत्थं शुल्वं म्लेच्छमिति स्मृतम् ॥ सितकृष्णारुणच्छायं वान्तिभेदकरञ्च यत् । क्षालनाच्च पुनः कृष्णं ताम्रं म्लेच्छमुदाहृतम् ॥ सुस्निग्धं मृदुलं रक्तं विशोधनक्षमं गुरु । विदोषहरणं श्रेष्ठं वाराग्नौ नैति वैकृतिम् ॥ तन्नेपालकमित्युक्तं देहलोहविधायकम् । भ्रान्तिभ्रान्तिज्वरहरं क्लेदभेदभ्रमापहम् ॥" इति । तत इति—पश्चात् । पादांशं सूतकमिति—सूतकं पारदं पादांशं ताम्रमानचतुर्थांशं यामं प्रहरमेकं यावत् अम्लेन जम्बीरनिम्बुकप्रभृतिरसेन मर्दयेत् इति भावः । पुनस्तेनैवाम्लेन घृष्टेन द्विगुणं गन्धकेन कृत्वा लेपयेत् पत्राणीति शेषः, द्विगुणता रसपरिमाणात् न तु ताम्रमानात् । अस्मत्सम्प्रदाये तु गन्धकं बहुतरं योज्यं तेन ताम्रमानात् द्विगुणमित्यर्थः । अन्यत्राप्युक्तं—"ताम्रपादेन सूतेन सार्द्धं पत्रं प्रलेपयेत् । ताम्राद्द्विगुणगन्धेन ह्यम्लपिष्टेन तत् पुनः ॥ लिप्त्वा ह्यधोर्द्ध्वगं देयं सुपिष्टाश्चाम्लपत्रिकाः । ततः पिण्डं भाण्डगर्भे तु कृत्वा चुल्ल्यां विपाचयेत् ॥" इत्यादि । तस्य कुर्याच्च गोलकमिति—तस्य ताम्रमयद्रव्यस्य । मीनाक्षी "मछेछी" शब्दवाच्या । चाङ्गेरी अम्लपत्रिका प्रसिद्धा । तत्कल्केनेति—तयाणां द्रव्याणां

धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत् ॥२९॥

बालुकाभि प्रपूर्य्याथ विभूतिलवणाम्बुभि ।

दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्ल्यां विपाचयेत् ॥३०॥

क्रमवृद्धाग्निना सम्यक् यावद्यामचतुष्टयम् ।

स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य मर्दयेत् शूरणद्रवै ॥३१॥

दिनैकं गोलकं कुर्य्यादर्द्धगन्धेन लेपयेत् ।

सघृतेन ततो मूषा पुटे गजपुटे पचेत् ॥३२॥

स्वाङ्गशीत समुद्धृत्य मृत ताम्र शुभ भवेत् ।

वान्ति भ्रान्ति क्लम मूर्च्छां न करोति कदाचन ॥३३॥

सीसकमारणम ।—

ताम्बलीरससम्पिष्ट-शिलालेपात् पुनः पुन ।

द्वात्रिंशद्भिः पुटैर्नागो निरुत्थो याति भस्मताम् ॥३४॥

मतान्तरे सीसकमारणम् ।—

अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निक्षिपेत् ।

व्यस्ताना मिलिताना वा कल्क वदन्ति तज्ज्ञा । अङ्गुलोन्मितमिति—अङ्गुलोत्सेध वयाणामिकस्य वा, अङ्गुलमत्र मध्यमाङ्गुलिमध्यपवसज्ञम्। रोधयेदित्यनेन विभूति-लवणाम्बुभि कृत्वा शरावसन्धौ मुद्रा कारयेदिति भाव , भाण्डमुखे च कारयेत। विभूति गोमयभस्म। लवणमत्र पांशुलवणम्। अम्बु पानीयम्। क्रमवृद्धाग्निनेति—मृदुमध्य-खराग्निना। शुभ सुबोधम्। अथ च मारितस्याम्य शुद्ध्यर्थं विधिमप्याह, स्वाङ्गशीतल मुद्धृत्येत्यादि।—तत्ताम्र स्वाङ्गशीतल मुद्धृत्य पश्चात् शूरणद्रवे कृत्वा दिनमेक सम्मर्द्य पश्चाद्गोलक कृत्वा सघृतेनार्द्धगन्धककल्केन गोलक लेपयित्वा तदनु मूषान्तर्धृत्वा निरोध्य च गजपुटे पचेत अनेन तत चर्णन भक्षणयोग्य भवति , अर्द्धगन्धक ताम्रपरिमाणात, तेन ताम्र भागद्वय गन्धकमेकभागमित्यर्थं । घृतमपि गन्धकसाम्य भवति ॥२९—३३॥

अथ नागमारणमाह ताम्बलीति।—ताम्बली ताम्बूलवल्ली प्रसिद्धा। शिला मन शिला सा चतुर्थांशा सम्प्रदायात। पुन पुनरिति—प्रत्येकपुटे मन शिलया प्रलिप्य पुटेत एव द्वात्रिंशत्पुटानि प्रसिद्धानि भवन्ति , न तु प्रत्येकपुटे वारवार प्रलेपन, प्रलेपनन्त्वेकवारमेकपुट प्रतीत्यर्थ । नाग सीसकम् ॥ ३४ ॥

अथापरमपि नागमारणमाह, अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णमिति।—अश्वत्थ पिप्पल ।

मृत्पात्रे द्राविते नागे लोहदर्व्या प्रचालयेत् ॥३५॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्याञ्च मनःशिलाम्।
काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्दृढपुटेन च ॥३६॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च।
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं षष्टिपुटैर्मृतिः ॥३७॥

वङ्गमारणम्।—

मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाऽश्वत्थत्वचो रजः।
क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा चतुर्थांशमयोदर्व्या प्रचालयेत् ॥३८॥
ततो द्वियाममात्रेण वङ्गभस्म प्रजायते।
अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाऽम्लेन प्रमर्दयेत् ॥३९॥
ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्दयेत्।
तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ॥
एवं दशपुटैः पक्वो वङ्गस्तु म्रियते ध्रुवम् ॥४०॥

चिञ्चा अम्लिका। चतुर्थांशं भस्मतः सीसकपरिमाणात् एतेन वारंवारं भस्मनः क्षेपणमुक्तं, न तु एकवारं, यतो वक्ष्यमाणवङ्गमारणे प्रोक्तं "क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा" इति, तद्वदत्रापि, तेन यावन्नागस्य भस्म भवति तावत् क्षारं देयं, पश्चान्नागभस्मनः तुल्यां शिलाञ्च काञ्जिकेन सह पिष्ट्वा दृढपुटे गजपुटसंज्ञके पचेत्, एवं षष्टिपुटैः कृत्वा मृतिर्भवति, षष्टिपुटान्यत्र शिलयैव सह कार्य्याणि, न तु चिञ्चाश्वत्थयोर्भस्मना, भस्मसंस्कारस्त्वेकदैव ॥ ३५—३७ ॥

इदानीं वङ्गमारणं दर्शयन्नाह, मृत्पात्रे इति।—मृत्पात्रं खर्परम्। चिञ्चा अम्लिका। अश्वत्थः पिप्पलः। रजश्चूर्णमनयोर्वल्कलस्य क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा इति वारंवारम्। चतुर्थांशमिति वङ्गपरिमाणात् वल्कलचूर्णस्य, एतत् परिमाणमेकवारक्षेपणार्थम्, अतस्तावत् क्षिपेत् यावत् भस्म भवति, तेन वङ्गपरिमाणसमं वल्कलरजः कार्य्यमिति सम्प्रदायः। अयोदर्व्या लौहमयदण्डेन। अथेति पश्चात् कार्य्यं कर्माह, भस्मसममित्यादि।—तालं हरितालं, तत् वङ्गभस्मसाम्यं भवति, तेन किमुक्तम्? वङ्गभस्म हरितालञ्च समं मात्रं सङ्गृह्य अम्लेन काञ्जिकादिना विमर्द्य तत् गोलकाकारं कृत्वा शरावसम्पुटे धार्य्यं, सम्पुटनिरोधञ्च

लौहमारणम्।—

शुद्धं लौहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः।
मर्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम् ॥४१॥

कृत्वा गजपुटे पचेत्, तत्पश्चात् तमुद्धृत्य पुनर्दशमांशेन तालकेन सह सम्मर्द्याम्लरसैः कृत्वा तत पुटेत दद्य, एवं सम्पुटविधानवदिति शेषः। अग्निपुटन्तु किञ्चिन्न्यूनमिति सम्प्रदायः, एवं दशपुटे कृत्वा वङ्गो मृतो भवति ॥ ३८—४० ॥

अथ लौहमारणमाह, शुद्धमिति।—शुद्धं शोधितं जात्युत्कृष्टं वा। शोधनमस्य पूर्वं कथितमेव। जातिभेदाः केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं लिख्यन्ते यथा—"देवासुरसमाजेन मथ्यमाने महोदधौ। समुत्पन्नं पुरा तस्मिन्नमृतं देवजीवनम् ॥ पीयमानात् सुरैस्तस्मादुत्थिता क्षुद्रबिन्दवः। ज्ञात्वा तान् भूगतान् बिन्दून् योगमासाद्य धूर्जटिः ॥ लौहपाषाणरूपेण कृत्वा तान् वसुधातले। तापरोगाभिभूता ये मानवास्ते भजन्तु तान् ॥ इत्येवं शिवगुप्ता ये सुधाया बिन्दवः परम्। तेषां मया समासेन कथ्यते साधनं स्फुटम् ॥" इति। अथ जातिभेदा यथा—यद्यपि नागार्जुनमते अष्टादश लौहजातयः सन्ति तद्यथा—माण्डूर, माण्डूक, सारलौह, मध्यसारलौह, स्थूलसारलौह चक्रमर्दलौह, बन्धलौह, वज्रकलौह, सुरायस, कलिङ्ग, भद्रलौह, गरलस्थितलौह वज्र, पाण्डि, निरङ्गम् अर्बुदक, कान्त, कुलिशानीत, तथाऽप्यन्येषां मते त्वष्टैव श्रेष्ठतमाः, तथा हि—"सामान्याद्द्विगुणं सारं तस्मादष्टगुणं कान्तम्। कलिं शतगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा ॥ वज्रात् षष्टिगुणं पाण्डिं निरङ्गाद्दशभिर्गुणैः। तत कोटिगुणं तस्मादयस्कान्तकं मतम् ॥" इति। एतेषां व्यञ्जनञ्च तन्त्रान्तरादेव लिख्यते, लक्षणविशेषं विना श्रेष्ठमश्रेष्ठं न ज्ञायते तस्माल्लिख्यते, यथा—"यमाभ्रच्छिखराकारं लिङ्गान्येवाम्लिते सति। दृश्यन्ते यत्र सूक्ष्माणि सारञ्च तदुदाहृतम् ॥ यत्र कृष्णायसे विश्लक्ष्णानि सितानि च। पल्लवाल्पकृतीन्याहुस्तत् बुधाः कृष्णवज्रकम् ॥ यत्र कृष्णतरा भूमिर्वर्त्तुलाङ्गानि सर्वशः। रेखा स्याद्धेमवर्णा च तत पाण्डि च विधीयते ॥ कलिस्तरसमावर्त्तौ यदुक्तञ्च विचक्षणैः। किञ्चित्तस्मिन् जले क्षिप्तं तैलबिन्दुर्न सर्पति ॥ अपि केनापि कालेन निर्मलत्वं न मुञ्चति। भज्यते यन्न कालेन निरङ्गं तदयो मतम् ॥ येन पर्वतसारश्च भिद्यन्ते शुष्ककाष्ठवत्। अन्यानि गिरिसाराणि तत्तीक्ष्णं कान्तमुच्यते ॥" कान्तस्य लक्षणमन्यत्राप्युक्तं,—"पात्रे यस्मिन् प्रसरति जले तैलबिन्दुर्निषिक्तः

पुटत्रयं कुमार्य्या च कुठारकुलत्थरसैः।
पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत् ॥४२॥

मतान्तरे लौहमारणम् —

क्षिपेद्वा दशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः।
मर्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत् ॥
एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लौहचूर्णमवाप्नुयात् ॥४३॥

मतान्तरे लौहमारणम्।—

रसैः कुठारच्छिन्नायाः पातालगरुडीरसैः।
स्तन्येन चार्कदुग्धेन तीक्ष्णस्यैवं मृतिर्भवेत् ॥४४॥

हिङ्गुर्गन्धं विसृजति निजं तिक्ततां निम्बकल्कः। पाके दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमौ कान्तं लौहं भवति तदिदं लक्षणोक्तं न चान्यत् ॥” इति, तस्मादेतेषां मध्ये कान्तलौहं श्रेष्ठतमं, यतः —“किट्टाच्छतगुणं मुण्डं मुण्डाच्छीक्ष्णं शतोन्मितम्। तीक्ष्णाल्लक्षगुणं कान्तं भक्षणात् कुरुते गुणम् ॥ तस्मात् कान्तं सदा सेव्यं जरा-मृत्युहरं नृणाम् ॥” इति। तच्च कान्तं चतुर्विधं भवति, तथा हि—“भ्रामकं श्चकटश्चैव चुम्बकं द्रावकं तथा। चतुर्विधं भवेत् कान्तमेकैकं द्विगुणं मतम् ॥” इति कान्तभेदाः सङ्क्षेपेणोक्ताः। सम्प्रति मारणविधिरपि तेषां कथ्यते, लौहभवं चूर्णमित्यादि।—पातालगरुडी पातालमूली प्रसिद्धा, सा च छिन्नरुहा-ऽऽकृतिस्तद्दलस्य तदभावे छिन्नरुहैव ग्राह्या। पुटमत्र गजपुटम्। कुमारी प्रसिद्धा। कुठारकुलत्थरसैरिति—कुठारः कुठारच्छिन्ना, कुटजभेद इत्यन्ये, तदभावे अम्लत्वक् मजन्त्यपरे, अस्मत्सम्प्रदाये कुठारच्छिन्ना तिपानीशब्दवाची द्रव्यविशेषो ग्राह्यः। कुलत्थोऽन्नविशेषः प्रसिद्धः। पुटषट्कमित्यनेन प्रत्येकं पुटत्रयं पूर्ववद्बोध्यम् ॥४१।४२॥

अन्यच्चेत्यपरमपि मारणमाह, क्षिपेदिति।—दरदं हिङ्गुलम्। दशमांशं दरदं लौहचूर्णात्। कन्यका कुमारी। पुटमत्र गजपुटविधानम्। यामयुग्ममिति मर्दनपरिमाणम्। एवमित्यनेन सप्तपुटे कृत्वा सिद्धं भवति ॥४३॥

मारणान्तरमाह, रसैरिति।—अथवा कुठारच्छिन्नाया रसैः कृत्वा दरदं लौहचूर्णञ्च पूर्ववत् सम्मर्द्य पुटेत्, अनेनापि सप्तपुटैः सिद्धमेतत्। अथवा पातालगरुडीरसैस्तद्वदेव, अथवा स्तन्येन पूर्ववत् योगः कर्त्तव्यः। अर्कदुग्धेन तद्वदेव प्रचारः। एतत् योगचतुष्टयं दरदसम्बन्धि भवति, सप्तपुटसम्बन्धि

मतान्तरे लौहमारणम् ।—

सूतकाद्द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्याच्च कज्जलीम् ।
द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥४५॥
यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ।
घर्मे धृत्वा रुवूकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः ॥४६॥
यामार्द्धेनोष्णता भूयाद्धान्यराशौ न्यसेत्ततः ।
दत्त्वोपरि शरावन्तु त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् ॥ ४७ ॥
पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत् ।
एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत् ॥ ४८ ॥

सर्वधातूनां मारणम् ।—

शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः ।
म्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवचो यथा ॥ ४९ ॥

वा विज्ञेयम् । अत्र कुठारच्छिन्ना प्रसिद्धा, "तिपानी" शब्दवाच्येत्यपरे । पाताल-गरुडो छिरहण्टः । तन्न क्षोभव, नान्यत्, प्रयोगान्तरदर्शनात् । तथा च—"हिङ्गुलस्य पलान् पञ्च नारीस्तन्येन पेषयेत् । तेन लोहस्य पत्राणि लेपयेत् पलपञ्चकम् ॥" इत्यादि ॥४४॥

अन्यदपि मारणमाह, सूतकादिति ।—सूतकं पारदम् । गन्धं गन्धकम् । द्वयोरिति—पारदगन्धकयोः । कन्यका कुमारी । यामार्द्धेनोष्णता भूयादित्यनेन तद्द्रव्यपिण्डं घटिकाचतुष्टयं यावत् घर्मे धारयेदित्यर्थः । ततः इति—पश्चात् । दत्त्वोपरि शराव-मित्यनेन मद्रव्यपिण्डं पूर्वम् एरण्डपत्रैर्वेष्टयित्वा पश्चात् ताम्रसम्पुटे मृन्मयसम्पुटे वा सन्निधाय तदनु धान्यराशौ स्थापयेदित्यर्थः । तथा हि—"शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं कृत्वा खल्लेन कज्जलीम् । द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥ यामद्वयात् समुद्धृत्य तद्गोलं ताम्रपात्रके । आच्छाद्यैरण्डपत्रैश्च यामार्द्धेनोष्णता भवेत् ॥" इत्यादि । एवमिति—पूर्वोक्तविधिना सर्वाणि लोहानि कान्ततीक्ष्णमुण्डप्रभृतीनि स्वर्णादीनि अपि अनया युक्त्या च मारयेदिति भावः । आदिशब्दग्रहणात् रौप्यताम्रादयः ॥४५—४८॥

अपरमपि शिलागन्धार्कदुग्धाक्ता इत्यादि ।—सुगमम् । सत्यमित्यनेन वारितर

उपधातुनिर्देश ।—

माक्षिकं तुत्थकाभ्रौ च नीलाञ्जनशिलालकाः ।
रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥ ५० ॥

स्वर्णमाक्षिकशोधनम् ।—

माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च ।
मातुलुङ्गद्रवैर्वाऽथ जम्बीरोत्थद्रवैः पचेत् ॥ ५१ ॥
चालयेल्लौहजे पात्रे यावत् पात्रन्तु लोहितम् ।
भवेत्ततस्तु संशुद्धिं स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ॥ ५२ ॥

स्वर्णमाक्षिकमारणम् ।—

कुलत्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत् ।
तक्रेण वाऽऽजमूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकम् ॥ ५३ ॥

रौप्यमाक्षिकशोधनम् ।—

कर्कोटीमेषशृङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम् ।
भावयेदातपे तीव्रे विमला शुध्यति ध्रुवम् ॥ ५४ ॥

अवेदित्यर्थ, यथा गुरुवचस्तथाऽव बोद्धव्यम। एतेन किमुक्तम ? मृत लोहन्तु पश्चात संस्कारित कुर्य्यादित्यभिप्राय , तथा हि—"घृततुल्य मृत लोह लोहपात्रगत पचेत। जीर्णे घृत समादाय योगवाहेषु योजयेत॥" इत्यादि ॥४९॥

अथोपधातुशोधनमारणे, ते के उपधातव ? इति दर्शयन्नाह, माक्षिक-मिति।—माक्षिक धातुमाक्षिक, तत् द्विविधम्, एक स्वर्णमाक्षिकम् अपर तार-माक्षिक कांस्यमाक्षिकमिति। तुत्थक प्रसिद्धम्। अभ्रम् अभ्रकम्। नीलाञ्जनं प्रसिद्धम्। शिला मनःशिला। आलक हरितालम्। रसक खर्परक, स च तुत्थकभेद । एते सप्त उपधातव कथिता ॥ ५० ॥

इदानीं प्रत्येकेन शोधनमारणमाह, माक्षिकस्येति।—स्पष्टम ॥ ५१—५३ ॥

कर्कोटीति।—विमला * स्वर्णमाक्षिकभेद । कर्कोटी वन्ध्याकर्कोटी ग्राह्या, मेषशृङ्गी वल्लीसञ्ज्ञा प्रसिद्धा एतयोर्द्रवे स्वरसे, पत्राणामिति शेष । जम्बीरजै-रिति—जम्बीरफलरसे । दिनमिति, मर्दयेत् इति शेष, तेन प्रत्येकरसेन कृत्वा

---

* विमला रौप्यमाक्षिक, न तु स्वर्णमाक्षिकभेद । गूढार्थदीपिकायामपि तदेवोक्तम्।

तुत्थकशोधनम् ।—

विष्ठया मर्दयेत्तुत्थं मार्जारककपोतयोः ।
दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेन्मृदुपुटेन तु ॥
पुटं दध्ना पुटं क्षौद्रैर्देयं तुत्थविशुद्धये ॥ ५५ ॥

अभ्रकशोधनम् ।—

कृष्णाभ्रकं धमेदग्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् ।
भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोर्द्रवैः ॥
भावयेदष्टयामं तदेवं शुध्यति चाभ्रकम् ॥ ५६ ॥

दिनैकं मर्दयेदित्यर्थः । आतपे तीव्रे इति—तीव्रघर्मे, तीव्रघर्माभावे अग्नौ शोषयेदित्यपि सम्प्रदायः, उक्तञ्च—"जम्बीराणां रसे स्विन्नं मेषशृङ्गीरसेऽथवा । रम्भातोयेन वा पाच्यं घस्रं विमलशोधनम् ॥" इति ॥५४॥

अथ तुत्थकशोधनमाह, विष्ठयेति ।—विष्ठा पुरीषम् । मार्जारककपोतयोरिति—मार्जारको विडालः, कपोतः प्रसिद्धः, अनयोः पुरीषन्तु समानतो ग्राह्यम् । टङ्कणं सौभाग्यक्षारं दशांशमिति तुत्थकपरिमाणात् । मृदुपुटन्तु कुक्कुटपुटप्रभृतिकम् । पश्चात् दध्ना कृत्वा पुटमेकं देयं, तदनु क्षौद्रैरपि पुटमेकं दद्यादित्यर्थः ॥५५॥

अधुना अभ्रकशोधनमाह कृष्णेति ।—कृष्णाभ्रकं वज्रजातिमत्र कथितम् यतस्त्वभ्रकन्तु चतुर्विधं भवति तथा हि तन्त्रान्तरादुत्पत्तिप्रभृतिकं लिख्यते यथा—'पुरा बधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम् । विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगनं परिसर्पिताः ॥ निपेतुर्मेघानर्घोषात् शिखरेषु महीभृताम् । तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम् ॥ तत् वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमम्बरोद्भवात् । गगनच्युतजातत्वाद्‌गदितं गगनं सुरैः ॥ तत् ब्राह्मणादिवर्णानां शुभ्रभेदाच्चतुर्विधम् । क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः ॥ पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधम् । पिनाकाद्यास्त्रयो वर्ज्या वज्रजातिं समाहरेत् ॥ मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसञ्चयम् । दर्दुरं निहितं त्वग्नौ कुरुते दर्दुरध्वनिम् ॥ नागन्त्वग्नौ विनिक्षिप्तं फूत्कारञ्च विमुञ्चति । वज्राभ्रकन्तु वह्निस्थं न कञ्चित विक्रतिं व्रजेत् ॥ तस्मात् वज्राभ्रकं योज्यं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युजित् ॥ तत्र दक्षिणशैलेऽर्क-शोषादल्पगुणं हि तत् । अल्पसत्त्वं तदाधत्ते अभ्रेषु सत्त्वं गुणप्रदम् ॥ अथ चोत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम् । शंसन्ति मुनयः सर्वे

अभ्रमारणम्।—

कृत्वा धान्याभ्रकं तत्तु शोषयित्वाऽथ मर्दयेत्।
अर्कक्षीरैर्दिनं खल्ले चक्राकारञ्च कारयेत्॥ ५७॥
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यक् गजपुटे पचेत्।
पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं सप्तवारं प्रयत्नतः॥ ५८॥
ततो वटजटाक्काथैस्तद्वद्देयं पुटत्रयम्।
म्रियते नात्र सन्देहः सर्वयोगेषु योजयेत्॥ ५९॥

मृताभ्रस्य प्रयोगार्हताकरणम्।—

तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लौहपात्रे विपाचयेत्।
घृते जीर्णे तदभ्रन्तु सर्वयोगेषु योजयेत्॥ ६०॥

मृताभ्रस्य गुणाः।—

मृतं त्वभ्रं हरेन्मृत्युं जरापलितनाशनम्।
अनुपानैश्च संयुक्तं तत्तद्रोगहरं परम्॥ ६१॥

प्रयोगे कृष्णमभ्रकम्॥" इति। शोधनञ्चाह तण्डुलीयाम्लगोरिति—तण्डुलीया मेघनादः, अम्लं काञ्जिकं, तदभावे जम्बीरप्रभृतिकं ग्राह्यम्। अष्टयाम इयोर्द्रव्ययोस्तेन प्रत्येकं चतुर्याममित्यर्थः॥५६॥

अथ मारणं यथा, कृत्वा धान्याभ्रकमित्यादि।—धान्याभ्रकविधानन्तु तन्त्रान्तरादवगन्तव्यं, तद्यथा—"बद्धा धान्ययुते वस्त्रे मर्दयेत् काञ्जिके सह। यादायाधोगतं शुद्धं शुष्कं धान्याभ्रकं भवेत्॥" इति। अथवा—"चूर्णाभ्रं शालिसंयुक्तं बद्धा कम्बलके तथा। त्रिरात्रं काञ्जिके स्थाप्य ततः क्लिन्नं मर्दयेद्दृढम्॥ कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं मारणादौ प्रशस्यते॥" इति। वेष्टयेदर्कपत्रैश्चेत्यनेन चक्राकारं द्रव्यं पत्रैर्वेष्टयित्वा अग्नौ पुटेत। सम्यगिति ग्रहणेन तत् पत्रवेष्टितं चक्राकारं द्रव्यं खर्परे निधाय उपरि च खर्परं दत्त्वा तद्रुद्ध्वा आरण्यकोपलानि च दत्त्वा अग्निं प्रज्वाल्य गजपुटे पुटेदिति तात्पर्य्यार्थः। एवं सप्तवारं यावत् पुटेत्, अर्कक्षीरैरेवेत्यर्थः। ततः पश्चात् वटजटाक्काथैः कृत्वा पुटत्रयमेव देयम्॥ ५७—५९॥

अथ मृताभ्रस्यापि शुद्धिमाह, तुल्यमित्यादि।—सुगमम्॥ ६०॥

अधुना मृताभ्रस्य गुणमप्याह, मृतमिति।—केचिदमुं श्लोकं न पठन्ति, बहुस्थानेष्वप्रचारत्वात्॥६१॥

मतान्तरे अभ्रमारणम्।—

शुद्धं धान्याभ्रक मुस्तं शुण्ठीषड्भागयोजितम्।
मर्दयेत् काञ्जिकेनैव दिनं चित्रकजे रसे ॥ ६२ ॥
ततो गजपुटं दद्यात्तस्मादुद्धृत्य मर्दयेत्।
त्रिफलावारिणा तद्वत् पुटेदेवं पुटैस्त्रिभिः ॥ ६३ ॥
बलागोमूत्रमुसली-तुलसीशूरणाद्रवे।
मर्दितं पुटितं वज्री त्रित्रिवेलं व्रजेन्मृतिम् ॥ ६४ ॥

मतान्तरे अभ्रमारणम्।—

(धान्याभ्रकस्य भागैकं द्वौ भागौ टङ्कणस्य च।
पिष्ट्वा तदन्धमूषायां रुद्ध्वा तीव्राग्निना पचेत् ॥
स्वभावशीतलं चूर्णं सर्वयोगेषु योजयेत् ॥)

नीलाञ्जनशोधनम्।—

नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितम्।
दिनैकमातपे शुद्धं भवेत् कार्य्येषु योजयेत् ॥ ६५ ॥

अथान्यप्रकारोऽभ्रकमारणस्य, तदपि व्याचष्टे शुद्ध धान्याभ्रकमिति।—शुद्धि पूर्वं कथिता। धान्याभ्रकविधानं पूर्वमेव प्रदर्शितम्। मुस्तं शुण्ठी च षड्भागयोजितं प्रत्येकं षड्भागताऽत्र अभ्रकपरिमाणात्। काञ्जिकेन मर्दनञ्चैकदिनमित्यर्थः। त्रिफलावारिणा त्रिफलाक्काथेनेत्यर्थः। तद्वत् पुटेदिति—गजपुटविधानेन। एवं पुटैस्त्रिभिरिति—त्रिफलाक्काथेन पुटत्रयं दद्यादित्यभिप्रायः। एवमिति—गजपुट-विधानादिना बलाप्रभृतीनां पञ्चद्रव्याणां द्रवे कृत्वा प्रत्येकेन त्रिवेलं मर्दितं पश्चात् वज्री पुटितञ्चाभ्रकं मृतिं व्रजेदित्यर्थः। एके चात्र योगत्रयं मन्यन्ते, तन्मते तु मुस्त-प्रभृतिचित्रकान्तैरेको योगः, केवलत्रिफलया द्वितीयः, बलाप्रभृतिशूरणान्ते-स्तृतीय इति ॥६२—६४॥

सम्प्रति नीलाञ्जनशोधनविधिमाह, नीलाञ्जनमिति।—नीलाञ्जनं प्रसिद्धम्। अस्य भेदः सौवीराञ्जनं श्वेतकृष्णवर्णभेदात्। एतस्मादपि सीसकोत्पत्तिर्जायते। जम्बीरद्रवैरिति—जम्बीरफलरसैः। शेषं सुगमम् ॥६५॥

गैरिकादिशोधनम्।—

एवं गैरिककाशीश-टङ्कणानि वराटिका।
तौरी शङ्खश्च कङ्कुष्ठं शुद्धिमायाति निश्चितम्॥ ६६॥

मनःशिलाशोधनम्।—

पचेत्त्र्यहमजामूत्रैर्दोलायन्त्रे मनःशिलाम्।
भावयेत् सप्तधा पित्तैरजायाः शुद्धिमृच्छति॥ ६७॥

एवमित्यादि।—एवं नीलाञ्जनशोधनप्रकारेणैव गैरिकादयो विशोध्याः। गैरिकं प्रसिद्धं, गेरुक स्वर्णगैरिकञ्च। काशीशमिति—तच्च द्विविधं काशीशं पुष्पकाशीशञ्च, काशीशं भस्मवद्धूसरं, पुष्पकाशीशं तद्भिन्नं किञ्चित् पीतम्। टङ्कणं सौभाग्यक्षारः। वराटिका कपर्दिका। तौरी स्फटिका, "फिट्कारी" शब्दवाच्या तद्भेदः। शङ्खः प्रसिद्धम्। कङ्कुष्ठं मुद्रशङ्खी, अस्य भेदः चौका इति प्रसिद्धः, स च रक्तचौरसैतुल्य इति प्रतीतैः। निश्चितमित्यनेनान्यत् शोधनमपि नापेक्षयेत्, यत-स्तन्त्रान्तरेष्वपि नानाप्रकारेण शोधनमस्ति, तस्मादनेनैवात्र शोधनमेतेषां प्रतिपादितम्॥६६॥

अथ मनःशिलाशोधनमाह, पचेदिति।—मनःशिला प्रसिद्धा। दोलायन्त्र-विधानञ्च सम्प्रदायतो लिख्यते, मनःशिलां कणशः कृत्वा कदलीदले न्यवेश्य तदनु चतुर्गुणेन वस्त्रेण च पोट्टलं बद्धा मूत्रपूरिते भाण्डे विधिवत् स्वेदयेत् यावद्दिनत्रयं भवति, दिनग्रहणेन रात्रिरपि गृह्यते, तेनाहोरात्रमपि स्वेदयेत इत्यभिप्रायः एके भाषन्ते, किन्तु दिनत्रयमेव न तु रात्रौ स्वेदनं विहितम्, यतो रात्रावज्ञत्वे दग्धादिभयात्, तथा हि—"मुष्टिं कदलीपत्रे वस्त्रखण्डे चतुर्गुणे। तन्मध्ये तान् विनिक्षिप्य बध्नीयाच्च सुपोट्टलीम्॥ क्षाराम्लमूत्रवर्गेण स्वेदयेच्च दिनत्रयम्। तथा स्वेदः प्रकर्त्तव्यो मज्जयेत पोट्टली यथा॥ भवेन्न च तलस्पर्शा भाण्डस्यापि कदाचन॥" ततो दोलायन्त्रप्रमाणमपि—"द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पूरितार्द्धस्य तस्य च। मुखे तिर्य्यक् कृते दण्डे तद्द्रव्यं सूत्रलम्बितम्॥ स्वेदयेत्तन्मध्यमतः दोलायन्त्रमिति स्मृतम्॥" इति। भावयेत् सप्तधा पित्तैरिति—तदनु स्वेदितां मनःशिलां चजायाः पित्तद्रवे कृत्वा सप्तधा घर्मे भावयेत्। भावनार्थद्रवस्तु यावद्द्रव्यं द्रावितं भवति, एवं शुद्धिमृच्छतीति। एके "क्षालयेदारनालेन वा सर्वयोगेषु योजयेत्" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च॥६७॥

हरितालशोधनम्।—

तालकं कणशः कृत्वा सचूर्णकाञ्जिके क्षिपेत्।
दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कुष्माण्डजैर्द्रवैः॥ ६८॥
तिलतैले पचेत् यामं यामञ्च त्रिफलाजलैः।
एवं यन्त्रे चतुर्यामं पाच्यं शुध्यति तालकम्॥ ६९॥

खर्परशोधनम्।—

नरमूत्रैश्च गोमूत्रैः सप्ताहं रसकं पचेत्।
दोलायन्त्रेण शुद्धिः स्यात्ततः कार्य्येषु योजयेत्॥ ७०॥

सर्वधातूनां सत्त्वपातनम्।—

लाक्षा मीना पयश्छागं टङ्कणं मृगशृङ्गकम्।
पिण्याकं सर्षपाः शिग्रुर्गुञ्जोर्णागुडसैन्धवाः॥ ७१॥
यवतिक्ता घृतं क्षौद्रं यथालाभं विचूर्णयेत्।
एभिर्विमिश्रिताः सर्वे धातवो गाढवह्निना॥
मूषाध्माताः प्रजायन्ते मुक्तसत्त्वा न संशयः॥ ७२॥

इदानीं तालकशोधनं प्रकटयन्नाह, तालकमिति।—तालकं हरितालं, सचूर्णकाञ्जिके क्षिपेदिति—चूर्णं कणशाभावमित्यर्थः, कथम्? यथा ईषच्चूर्णयुक्तकाञ्जिकं भाण्डे क्षिप्त्वा दोलायन्त्रविधानेन स्वेदयेत्। दोलायन्त्रविधिस्तु पूर्वं दर्शित एव। ततः इत्यनेन यामैकं स्वेदनं सूचितम्। कुष्माण्डजैर्द्रवैरिति—कुष्माण्डफलस्य सक्षीररसैः क्वाथैर्वा। त्रिफलाजलैरिति—क्वथितत्रिफलाजलैः। शेषं सुगमम्॥६८।६९॥

अथ रसकशोधनं व्याचष्टे, नरमूत्रैरिति।—रसकं खर्परकं, तच्च तुत्थभेदः, नरमूत्रैर्गोमूत्रैश्च पृथक् पचेत् न तु मिलितमूत्रद्वये। नरमूत्रे सप्ताहं यावत् पचेत् दोलायन्त्रेण अथवा गोमूत्रे,—"सप्ताहात् स्वेदितः शुद्धो रसको नरवारिणा" इत्यादिवचनात्॥७०॥

अथेदानीं समुदायेन सत्त्वनिर्गमं प्रकटयन्नाह, लाक्षेति।—लाक्षा प्रसिद्धा। शिग्रुर्शोभाञ्जनत्वक् मूलं वा। गुञ्जाफलानि। ऊर्णा मेषरोमाणि। गुडसैन्धवे

हीरकशोधनम्।—

कुलत्थकोद्रवक्वाथैर्दोलायन्त्रे विपाचयेत्।
व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनं तत् विशुध्यति ॥ ७३ ॥

प्रसिद्धे। यवतिक्ता सर्पाक्षी। यथालाभमिति—व्यस्तं समस्तं वा ग्राह्यम्। सर्वे धातव इति—धातुग्रहणेन उपधातव उपरसाश्च ग्राह्याः, यत —"यन्त्रोपरि स्वभागे (?) ऽग्निं रसे तत सर्वभाजने। कर्त्तव्यं तत् गुणाधिक्यादृश्मन्मौरिति निश्चितम् ॥" इति। गाढवह्निना कृत्वा मूषागता इति—तेन पातालयन्त्रेण वा यथायोग्यं सत्त्वनिर्गमं कारयेदित्यर्थः। तथा हि—"सर्वतुल्यश्च धात्वास्तु भूनाग मृत्तिका पुनः। तथा पाषाणचूर्णानि कठिनैरश्मभिर्यै ॥ मेलयेन्माहिषे पञ्च टङ्कणादिभिरुदूखले। दृढं मर्द्य वटीं कुर्यात् कथ्माश्च शोषयेत् ॥ कोष्ठीयन्त्रैर्धमेत वङ्कनालेऽङ्गारे खादिरोद्भवे ॥ विकार आपतेदेव सत्त्वं पतति निर्मलम् ॥ अथवा श्मोचयेत् सत्त्वमभ्रकादिषु का कथा ॥" कोष्ठीयन्त्रं प्रसिद्धमेतत्। एतेषां सत्त्वनिर्गमं सम्प्रदायतो यथा गुरुसकाशं दृष्ट्वा वा कार्य्यो न दोषः ॥७१।७२॥

रत्नानां शोधनमारणमप्याह, तावत्प्रथमं वज्रस्य शोधनमाह, कुलत्थेति।— वज्रं हीरकं, तच्चतुर्विधं भवति, तथा हि—"श्वेता रक्ता पीता कृष्णाश्चतुर्द्धा वज्रजातयः। रसायने भवेत् विप्रः शुभः सिद्ध्यष्टदायकः ॥ क्षत्रियो मृत्युजिद्रक्तो वलीपलितरोगहा। धनप्रदो भवेत् वैश्यः पीतो देहस्य दार्ढ्यकृत् ॥ कृष्णः शूद्रो रुजां हन्ता वपुः स्थैर्य्यं करोति च। पुंस्त्रीनपुंसकाश्चैते लक्षणेन तु लक्षयेत् ॥ सुवृत्ताः फलसम्पूर्णास्तेजोवन्तो वृहत्तराः। पुरुषास्ते समाख्याता रेखाबिन्दुविवर्जिताः ॥ रेखाबिन्दुसमायुक्ताः षडस्रास्ताः स्त्रियः स्मृताः। त्रिकोणाश्च दीर्घाश्च तज्ज्ञेपुंसकमेव च ॥ पूर्वपूर्वन्तु ते श्रेष्ठाः पुरुषा रसबन्धकाः। शरीरकान्तिजनकाः भोगदा वज्रयोषितः ॥ नपुंसकास्त्ववीर्य्याः स्युरकामाः सत्त्ववर्जिताः। स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातव्याः क्लीबे क्लीबं तथैव च ॥ सर्वेषां सर्वदा योज्याः पुरुषा बलवत्तराः ॥" इति। अन्यत्रापि— "पञ्च दोषा गुणाः पञ्च छाया चैव चतुर्विधा। श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैव निगद्यते ॥ षट्कोणं लघु तोयाच्च वृहद्दृष्टिदलञ्च (?) यत्। जले तरति यत् वज्रं तत् ग्राह्यं रसकर्मणि ॥" इति। एतस्य शोधनादिकमप्याह, कुलत्थेत्यादि।— कुलत्थोऽन्नविशेषः प्रसिद्धः। कोद्रवोऽप्यन्नविशेषः। क्वाथं कृत्वा दोलायन्त्रे विपाचयेदित्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

हीरकमारणम् ।—

तप्तं तप्तन्तु तत् वज्रं खरमूत्रैर्निषेचयेत् ।
पुनस्ताप्य पुनः सेच्यमेवं कुर्य्यात्त्रिसप्तधा ॥ ७४ ॥
मत्कुणैस्तालकं पिष्ट्वा यावद्भवति गोलकम् ।
तद्गोले निहितं वज्रं तद्गोलं वह्निना धमेत् ॥ ७५ ॥
सिञ्चयेदश्वमूत्रेण तद्गोले च क्षिपेत् पुनः ।
रुद्ध्वा ध्मातं पुनः सेच्यमेवं कुर्य्यात्त्रिसप्तधा ॥
एवञ्च म्रियते वज्रं चूर्णं सर्वत्र योजयेत् ॥ ७६ ॥

मतान्तरे हीरकमारणम् ।—

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्ते क्वाथे कौलत्थजे क्षिपेत् ।
तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भूयाच्चूर्णं त्रिसप्तधा ॥ ७७ ॥

मतान्तरे हीरकमारणम् ।—

मण्डूकं कांस्यजे पात्रे निरुद्ध्य स्थापयेत् सुधीः ।
स भीतो मूत्रयेत्तत्र तन्मूत्रे वज्रमावपेत् ॥
तप्तं तप्तञ्च बहुधा वज्रस्यैव मृतिर्भवेत् ॥ ७८ ॥

एतस्य मारणमाह तप्तमिति ।—दोलायन्त्रस्वेदितं तत् वज्रं पश्चादग्नौ सन्तप्तं कृत्वा तदनु खरमूत्रे निषेचयेत् एवं त्रिसप्तधा कृत्वा मृतं वज्रं श्रेष्ठं भवतीत्यर्थः । केचित्तु दोलायन्त्रे स्वेदनमहोरात्रेणैव भवति, तथा च तन्त्रान्तरे—"कुलत्थ-कोद्रवक्वाथे दोलायन्त्रेण पाचयेत् । अहोरात्रात् समुद्धृत्य हयमूत्रेण भावयेत् ॥" इति ॥ ७४—७६ ॥

अथान्यदपि वज्रमारणमाह, हिङ्गुसैन्धवेति ।—कुलत्थः प्रसिद्धः, तद्भवे क्वाथे हिङ्गुसैन्धवकल्केन वज्रं लिप्त्वाऽग्नौ सन्ताप्य कुलत्थक्वाथेनैव सेचयेदिति सम्प्रदायः ॥ ७७ ॥

अपरमपि वज्रमारणमाह, मण्डूकमिति ।—मण्डूकानां मूत्रविधानमेव सुधीभिः ज्ञातव्यम् । तत्रादौ वज्रमग्नौ सन्तप्तं कृत्वा तत्र मण्डूकमूत्रे क्षापयेत् सेचयेदित्यर्थः । तप्तं तप्तञ्च बहुधा इति कोऽर्थः ? सप्तवारं यावत् कुर्य्यादित्यर्थः ॥ ७८ ॥

वैक्रान्तशोधनम् ।—

वैक्रान्तं वज्रवच्छोध्यं नीलं वा लोहितं तथा ॥ ७९ ॥

वैक्रान्तमारणम् ।—

हयमूत्रेण तत् सेच्य तप्तं तप्तं हिमसप्तधा ।
ततस्तु मेषदुग्धस्य पञ्चाङ्गगोलके क्षिपेत् ॥ ८० ॥
पुटेन्मूषापुटे रुद्ध्वा कुर्य्यादेवञ्च सप्तधा ।
वैक्रान्तं भस्मतां याति वज्रस्थाने नियोजयेत् ॥ ८१ ॥

सर्वरत्नानां शोधनम् ।—

स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि यामैकं शोधनं भवेत् ॥ ८२ ॥

सर्वरत्नानां मारणम् ।—

कुमार्य्यास्तण्डुलीयेन स्तन्येन च निषेचयेत् ।

इदानीं वैक्रान्तशोधनमारणमाह, वैक्रान्तमिति ।—वज्रवच्छोध्यमिति—यथा वज्रं पूर्वं शोधितं कुलत्थादिक्वाथेन तथा वैक्रान्तमपि संशोध्य पश्चान्मारयेदित्यभिप्रायः, यतो "वैक्रान्तं वज्रभेदः स्यात्" इति । केषाञ्चिन्मते चतुर्विधं भवति वज्रम्, अत्र द्विविधमेव ग्राह्यं श्रेष्ठत्वात् । हयमूत्रेणेति ।—हयमूत्रेण घोटकमूत्रेण । तप्तं तप्तमिति कोऽर्थः ? तप्ता अग्नौ सन्ताप्य मूत्रे आवर्पादित्यर्थः, एवं चतुर्दशवारं यावत् कुर्य्यात् । ततः पश्चात् वैक्रान्तं मेषदुग्धं मेषदुग्धिका तस्य पञ्चाङ्गं तस्य गोलकं कृत्वा तत्र वैक्रान्तं मेलयित्वा पश्चान्मूषापुटं संरुध्य अग्नौ पचेत् । पञ्चाङ्गं त्वक्पत्रपुष्पफलमूलानि । एवं सप्तधा कृत्वा भस्मतां याति । केचित्तु मेषदुग्धस्येत्यस्य स्थाने "ततश्चोत्तरवारुण्याः" इति पठन्ति तस्मात् पञ्चाङ्गं लघु-इन्द्रवारुण्या ग्राह्यं ग्रन्थान्तरदर्शनाच्च, तथा हि—"ततश्चोत्तरवारुण्याः पञ्चाङ्गगोलके क्षिपेत् । रुद्ध्वा मूषापुटे पश्चादुद्धृत्य गोलकात् पचेत् ॥ क्षिप्त्वा रुद्ध्वा पचच्चैव सप्तधा भस्मतां नयेत् ॥" इति । वज्रस्थाने नियोजयेदिति—ततः वैक्रान्तं तस्य कार्य्ये नियोजयेदित्यभिप्रायः, अत एव वैक्रान्तं वज्रवच्छोध्यमिति कथितम् ॥ ७९—८१ ॥

इदानीं सर्वरत्नशोधनमारणमप्याह, स्वेदयेदिति ।—जयन्ती शाकभेदः । मणिमुक्ताप्रवालानीति—मणयो नानाविधाः, ते माणिक्यपुष्परागनीलमाणवैदूर्य्यगारुत्मतप्रभृतयः । मुक्ता मौक्तिकं, साऽपि बहुधा भवति । प्रवालं विद्रुमं, तदपि बहुविधम् ।

प्रत्येकं सप्तवेलञ्च तप्ततप्तानि कृत्स्नशः ॥ ८३ ॥
मौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्यशेषतः ।
क्षणात् विविधवर्णानि म्रियन्ते नात्र संशयः ॥ ८४ ॥

कुमार्य्या इति।—कुमारी नारीशब्दवाच्या। तण्डुलीया मेघनादः। स्तन्यं चीरम्। तेन किमुक्तम्? रत्नादीनि पूर्वं दाहयित्वा गच्छत्या स्वरसेन संस्वेद्य यामैकं यावत् पश्चात् तदग्नौ संतप्तं कृत्वा कुमार्य्यादीनामेकतमरसेन निषेचयेत् एवं सप्तधा कृत्वा मृतानि भवन्तीत्यर्थः। मौक्तिकानीति बहुवचनत्वेनाष्टप्रकाराणि तेषामुच्यन्ते, तद्यथा—"मेघानामथ शङ्खानां वराहस्य च दन्तिनः। मीनजं वंशजञ्चैव फणिजं शुक्तिजं तथा॥ अष्टौ मुक्ताफलान्येव सदा जारणकर्म्मणि। गुणयुक्तानि गृह्यन्ते दोषयुक्तानि वर्जयेत्॥" यतः—"स्थूलं वृत्तं गुरु स्निग्धं रश्मितारकलान्वितम्। श्वेतमाह्लादकं स्वच्छं मुक्तायाश्च गुणा दश॥" इति। प्रवालानीति बहुवचनेनात्रापि ज्ञात-गुणदोषादिकं सूचयति, तथा हि—"अतिरक्तञ्च दीर्घञ्च विद्रुमं परिमण्डलम्। स्निग्धञ्च स्वच्छरूपञ्च बद्धं शुद्धं समं गुरु॥ अङ्गारसदृशं पिण्डं प्रवालेऽमी गुणा दश॥ गौरं रङ्गलताक्रान्तं सूक्ष्मं वक्रं सकोटरम्। रूक्षं कृष्णं लघु श्वेतं प्रवाल-मशुभं त्यजेत्॥" तथा रत्नान्यशेषत इति—अशेषतोऽपि तज्ज्ञसकाशादवगन्तव्यानि। तेषाञ्च लक्षणानि लिख्यन्ते यथा—"पद्मरागं कुरुविन्दं सुगन्धं नीलगन्धकम्। माणिक्यञ्चैव विज्ञेयं ब्राह्मणादिक्रमेण तु॥ निर्धूमं ज्वलदङ्गारमिन्द्रगोपसमप्रभम्। गुञ्जारागप्रतीकाशं माणिक्यं रसकर्मणि॥ चाम्पेयकसमो वर्णो हेमवर्णः सुनिर्मलः। अतिदीप्तो भवेद्यस्तु पद्मरागः स उच्यते॥ स्थूलवृत्तमधुच्छायं भ्राजिष्णु श्वेत-मुज्ज्वलम्। गुरु स्निग्धं तथा प्रोक्तं रसराजस्य कर्मणि॥ इन्द्रनीलो महानीलो नीलश्च कृष्णनीलकः। एते नीलास्तु चत्वारो ब्राह्मणादिक्रमेण तु॥ अतसी-पुष्पसङ्काशं नीलजीमूतसन्निभम्। यः करोति पयो नीलं महानीलः स उच्यते॥ विडालनेत्रसङ्काशं नालगात सुनिर्मलम्। चलत्सूत्रमध्यस्थं वैदूर्य्यं रसकर्मणि॥ विज्ञेयो गरुडाङ्गारः कीरपक्षो द्वितीयकः। तृतीयो वंशपत्रश्च चतुर्थो धूलिधूसरः॥ खद्योतद्युतिसङ्काशो मयूरकण्ठसन्निभः। कोमलत्वं चतुर्थो सु-प्रशस्तं रसकर्मणि॥" इति। किमुक्तं बहुना—"पञ्च दोषा गुणाः पञ्च छाया चैव चतुर्विधा। श्वेता पीता तथा रक्ता कृष्णा चैव निगद्यते॥ सर्वे भानुनिभा दीप्ता दोषा पटल-वर्जिताः। निजैर्वर्णैः समायुक्ता उत्कृष्टा रसकर्मणि॥" इति॥ ८३—८४॥

मतान्तरे सर्वरत्नानां शोधनमारणम्।—

उक्तमाक्षिकवत् मुक्ताः प्रवालानि च मारयेत्।
वज्रवत् सर्वरत्नानि शोधयेन्मारयेत्तथा॥ ८५॥

शिलाजतुशोधनम्।—

शिलाजतु समानीय शोधतमशिलाच्युतम्।

अथ प्रयोगान्तरमाह, उक्तमाक्षिकवादित्यादि।—पूर्वोक्तस्वर्णमाक्षिकशोधनविधानवत् मुक्ताप्रवालानि शोधयेत्। सर्वरत्नानि च वज्रशोधनमारणविधिवत् सम्प्रसाधयेदित्यभिप्रायः॥८५॥

अथेदानीं शिलाजतुशोधनप्रकारं दर्शयन्नाह, शिलाजत्वित्यादि।—जतुलाक्षा तत्प्रकाशवत् शिलाभ्यः प्रस्रुतः द्रवविशेषः शिलाजतुशब्दवाच्यः। तन्त्रान्तरेऽपि—"मासि शुक्रे शुचौ चैव शिला सूर्य्यांशुतापिताः। जतुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि॥ शिलाजत्विति विख्यातं सर्वव्याधिविनाशनम्॥" इति। ननु रूक्षकाठिनानां शिलानां कथं स्निग्धद्रवः स्वरसः सम्भवति? सत्यम्, अत्र शिलोपलक्षितत्वात् *तत्तद्धातव एव प्रस्रवन्ति, तथा चोक्तं—"शैलस्य धातोः स्वरसं शिलाभ्यः सूर्य्यप्रतापाज्जतुसम्प्रकाशम्। कृष्णं भवेन्मूत्रसमानगन्धं तदेव रम्यन्तु शिलाजतु स्यात्॥" इति। मतान्तरेऽपि—'हेमाद्याः सूर्य्यसन्तप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः। जत्वाभं मृदु मृत्स्नाच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु॥" (च० चि० करप्रचितीयरसा०) इति। तन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धमेतत्, तद्यथा—"ताम्रादीनान्तु (?) लोहानां षण्णामन्यतमान्वयम्। ज्ञेयं श्वगन्धमस्यापि षड्योनिप्रथितं क्षितौ॥" इति। यत,—"लोहाद्भवति तत् यस्माच्छिलाजतु जतुप्रभम्। तस्य लोहस्य यत् वीर्य्यं रसं वाऽपि बिभर्त्ति तत्॥" इति। प्रसङ्गतोऽपि चतुष्टयं यथा—"हेम्नो वै रजतात् ताम्रात् तथा स्यादयसादपि। गोमूत्रगन्धि सर्वेषां यथापूर्वमनुत्तमम्॥" इति। अन्यत्राप्युक्तं—"त्रपुसीसायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरम्। यथा तथा प्रयोगेऽपि श्रेष्ठा श्रेष्ठगुणा स्मृता॥" इति। चतुर्णामपि मुख्यानां प्रस्रवं शिलाजतुचतुष्टयमेव गुणख्यापनाय चान्ययोनिवारणाय भवतीति। समानीयेति—अत्र सम्यक्-ग्रहणं श्रेष्ठग्रहणनिमित्तमवगन्तव्यम्। कथमस्य श्रेष्ठत्वमित्याह कश्चित्—"तेषु कृष्णं मलं स्निग्धं लघु निःशर्करं भवेत्। गोमूत्रगन्धवच्चापि

---

* अत्र चक्रपाणिः,—"हेमादिशब्देनेह हेमादिसम्भवस्थानभूतशिला उच्यते, यतो न साक्षात् सुवर्णादिभ्य एव शिलाजतु भवति" इति।

गोदुग्धैस्त्रिफलाक्वाथैर्भृङ्गद्रावैश्च मर्दयेत्॥
आतपे दिनमेकैकं * तच्छुद्धं शुद्धतां व्रजेत्॥ ८६॥

मतान्तरे शिलाजतुशोधनम्।—

मुख्यां शिलाजतुशिलां सूक्ष्मखण्डप्रकल्पिताम्।
निःक्षिप्यात्युष्णपानीये यामैकं स्थापयेत् सुधीः॥ ८७॥
मर्दयित्वा ततो नीरं गृह्णीयात् वस्त्रगालितम्।
स्थापयित्वा च मृत्पात्रे धारयेदातपे बुधः॥ ८८॥

तत् प्रधानं प्रचक्षते॥" इति। ग्रीष्मतप्तशिलाच्युतमिति—यद्यप्यन्यस्मिन् काले शिलाजतुप्रस्रवो दृश्यते तथाऽपि ग्रीष्मे खरतरार्ककिरणतापिताभ्यः शिलाभ्यो गुणवत्तरं भवति। गोदुग्धैरित्यादिबहुवचनान्तं कृत्वा बहुवारं भावयेदित्यभिप्रायः। भृङ्गो मार्कवः "घमरा" इति लोके। अत्र भाव्यसमानक्वथनीयं द्रव्यं ग्राह्यम्। क्वथनीयद्रव्यमष्टगुणे जले निष्क्वाथ्य चतुर्भागावशिष्टे कषाये भावयेत्। तच्छुद्धं शुद्धतां व्रजेदिति—ननु पूर्वं यच्छुद्धं स्यात् तत् कथं पश्चाच्छुद्धतां व्रजेदिति, अत्र शुद्धशब्दद्वयं किमर्थम्? उच्यते—पूर्वं शिलाजतुपिण्डं धूपादिना संशोध्य पश्चादनेन विधिना शोधयेदित्यर्थः, तथा हि—"दुष्टौषधीकीटपतङ्गदंश-सन्तालिकादोषनिवारणाय। लाक्षाढकौ निम्बगुडूचिसर्पैर्यवैर्यथावत् परिधूपयच्च॥" इति। पूर्वशोधनमेवात्र स्वकृतम्॥ ८६॥

अथान्यप्रकारमाह मुख्यां शिलाजतुशिलामिति।—मुख्यां पूर्वं दर्शितां तज्जातिषु श्रेष्ठाम्। शिलाजतुशिलामिति—शिलाजतोः शिलावत् सघनपिण्डं सङ्गृह्य पश्चात् पूर्वोक्तविधिना संशोध्य तदनु सूक्ष्मखण्डं यथा स्यात् प्रकल्प्य अत्युष्णपानीये प्रक्षिप्य यामैकं यावत् स्थापयेत्। सुधीरिति—सद्वैद्य सुधीरिति ग्रहणमत्र सुकरणविधानार्थं यतोऽस्य करणं कालादिकमपेक्षते, यथोक्तम्—"अथोष्णकाले रवितापयुक्ते व्यभ्रे वितानेः समभूमिभागे। पात्रेषु कृष्णायसनिर्मितेषु विधानवद्धारयतु पचेत्तु॥' कथम्? यथा—"शिलाजतु श्रेष्ठमवाप्य पात्रे प्रक्षिप्य तस्मिन् द्विगुणञ्च तोयम्। उष्णं तदर्थे भृशमेव दत्त्वा विशोषयत्तन्मृदितं यथावत्॥ ततस्तु यत् कृष्णमुपैति चोर्द्ध्वं विलीयमानं रविरश्मितप्तम्। तत् काचपात्रेऽन्यतमे विधाय ततोऽपरं कोष्णजलं क्षिपेत्तु॥ पुनश्च तस्मादपरन्तु पात्रादस्माच्च पात्राद-

---

* "तच्छुद्धम्" इत्यत्र "तच्छुष्कम्" इति पाठान्तरं सङ्गतम्।

उपरिस्थं घनं यत् स्यात्तत् क्षिपेदन्यपात्रके।
धारयेदातपे तस्मादुपरिस्थं घनं नयेत्॥ ८९॥
एवं पुनः पुनर्नीत्वा हिमासाभ्यां शिलाजतु।
भूयात् कार्य्यक्षमं वह्नौ क्षिप्तं लिङ्गोपमं भवेत्॥ ९०॥
निर्धूमञ्च ततः शुद्धं सर्वकर्मसु योजयेत्।
अध स्थितञ्च यच्छेषं तस्मिन्नीरं विनिक्षिपेत्॥
विमर्द्य धारयेत घर्मे पूर्ववच्चैव तन्नयेत्॥ ९१॥

मण्डूरशोधनम्।—

अक्षाङ्गारैर्धमेत् किट्टं लौहजं तत् गवा जलैः।
सेचयेत्तप्ततप्तञ्च सप्तवार पुनः पुनः॥ ९२॥

परन्तु भूयः। पुनस्ततोऽह्नन्तु (?) निधाय क्रमा यदुद्धृत तत पुनराहरेच्च॥ यदा विशुद्ध जलमच्छमर्द्य (?) प्रच्छन्नभावात मलयेत्तु तस्मात। तदा त्यजेत तच्छिमल (?) शिलाजतु स्याज्जलमद्यइमेवम्॥" इति। भूयात कार्य्यक्षममिति—अनेन प्रकारेण यच्छिलाजतु सेह शुद्ध कृत तत सर्वकार्य्येषु योजयेदित्यभिप्राय, तथा हि—"शुद्ध भावितयुक्तन्तु विधिनाऽनेन मानव। शिलाजतु प्रयुञ्जान सर्वरोगै प्रमुच्यते॥" इति। वह्नौ क्षिप्तमिति—एव संस्कारितस्यास्य श्रेष्ठत्व तदा स्यात यदाऽग्नौ क्षिप्ते सति निर्धूम भवति, लिङ्गापमञ्च भवति, तथा ह—"वह्नौ क्षिप्तन्तु निर्धूम यच्च लिङ्गोपम भवेत्। शुद्ध योज्य समुद्दिष्ट हारीताद्यैर्महर्षिभि॥" इति॥ ८७—९१॥

अथ मण्डूरकरणविधानमाह, अक्षेति।—अक्षाङ्गारैरिति बहुवचनत्वेनान्यकाष्ठोद्भवैरपि धमेदिति न दोष। किट्ट लौहमल तत बहुवार्षिक ग्राह्य श्रेष्ठत्वात, तथा हि—"शतोर्द्ध्वमुत्तम किट्ट मध्यञ्चाशीतिवार्षिकम्। अधम षष्टिवर्षीय ततो हीन विषोपमम॥" इति। लौहजमिति सामान्यलौहग्रहणेन मुण्डादिसमस्तलौहसम्भव ज्ञातव्य, तल्लक्षणमपि च, यत,—'यानि लौहानि यत्संज्ञा-लक्षणानि गुणानि च। मण्डूर तद्गुण दृष्ट यल्लौहमाप यद्गुणम्॥" अत एव—"किट्टाद्दशगुण मुण्ड मुण्डात् तीक्ष्ण शतोन्मितम्" इत्यादि। अन्यच्च—"ये गुणा मारिते मुण्डे तेऽगुणा मुण्डकिट्टके। तस्मात सर्वत्र मण्डूर रोगशान्तौ नियोजयेत॥" इति। गवा जलैर्गोमूत्रे। तथा च निर्वाप्य बहुशो मूत्रे सेचयेदिति, एव सप्तवार कुर्य्यात्।

चूर्णयित्वा ततः क्वाथैर्द्विगुणैस्त्रिफलाभवैः।
आलोड्य भर्जयेत् वह्नौ मण्डूरं जायते वरम् ॥ ९३ ॥

क्षारप्रस्तुतविधिः।—

क्षारवृक्षस्य काष्ठानि शुष्काण्यग्नौ प्रदीपयेत्।
नीत्वा तद्भस्म मृत्पात्रे क्षिप्त्वा नीरं चतुर्गुणे ॥ ९४ ॥
विमर्द्य धारयेद्रात्रौ प्रातरच्छं जलं नयेत्।
तन्नीरं क्वाथयेत् वह्नौ यावत् सर्वं विशुष्यति ॥ ९५ ॥
ततः पात्रात् समुल्लिख्य क्षारो ग्राह्यः सितप्रभः।
चूर्णाभः प्रतिमाष्येः स्यात् पेयः स्यात् क्वाथवत् स्थितः ॥
इति क्षारद्वयं धीमान् युक्तकार्य्येषु योजयेत् ॥ ९६ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने धातुशोधनमारणाधिकारो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

पुनः पुनरिति ग्रहणेनात्र सप्तवारं नियतं किन्तु यावत् शीर्य्यते तावन्निर्वापयेदित्यभिप्रायः, तथा चोक्तं—"लौहकिट्टं सुसन्तप्तं यावत् तत् शीर्य्यते स्वयम्। तच्छोधं गाढ़यैवैषां मण्डूरन्तु प्रयोजयेत ॥" इति, एवं सप्तवारं कुर्य्यात। त्रिफला-क्वाथस्य द्विगुणताऽत्र। मण्डूरं जायते वरमिति—श्रेष्ठं, शुद्धताऽस्याञ्जनसादृश्यात् भवति ॥ ९२।९३ ॥

अथ क्षारकल्पनां दर्शयितुमाह, क्षारवृक्षस्येति।—क्षारवृक्षोऽत्र मुष्ककः कथितः, स च पर्व्वतजः "मोरव" इति लोके। केचित् सामान्यग्रहणेनैवान्ये क्षारवृक्षा अपि गृह्यन्ते इत्याहुः, तद्यथा—"कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्र-बिभीतकारग्वधतिल्वकार्कस्नुह्यपामार्गपाटलानक्तमालवृषकदलीचित्रकपूतीकेन्द्रवृक्षा-स्फोताऽश्वमारकसप्तच्छदाग्निमन्थगुञ्जाश्चतस्रश्च कोशातक्यो समूलफलपत्रशाखा दहेत" (सु० सू० ११अ०) इति। काष्ठानीति बहुवचनेनात्र क्षारवृक्षस्य काष्ठानां बहून् खण्डान् कृत्वा अवपाच्य दहेदित्यभिप्रायः, तथा तन्त्रान्तरे—"तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसानुजं शुचिरुपोष्य प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुपहतं मध्यमवयसं महान्त-मसितमुष्ककमधिवास्यापरेद्युः पाटयित्वा खण्डशः प्रकल्प्यावपाच्य निवातदेशे निचितिं कृत्वा तिलनालैरादीपयेत्। अथोपशान्तेऽग्नौ तद्भस्म पृथक् गृह्णीयात्" (सु० सू०

त्रयोदशोऽध्यायः ।

रसगन्धकशोधनमारणाधिकारः ।—

पारदप्रशंसा ।—

पारदः सर्वरोगाणां जेता पुष्टिकरः स्मृतः ।
* सुदिने साधितः कुर्य्यात् संसिद्धिं देहलोहयोः ॥ १ ॥

११ अ०) इति । चूर्णाभं प्रतिसार्य्यं इति—प्रतिसार्य्यं प्रतिसारणीयं । यः क्वाथवत् स्थितः स पेयः पानीयं इतिमन्त्र, एवं चारस्य द्वैविध्यं भवति इति । युक्तकार्य्येषु युक्तव्याधिषु यथायोग्यं शोभयदित्यर्थः । युक्तव्याधिषु यथा—"तत्र प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिमदद्रुमण्डलकिलासभगन्दरार्बुदार्शोदुष्टव्रणनाडीचर्मकीलतिलकालकन्यच्छ-व्यङ्गमशकबाह्यविद्रधिक्रिमिविषादिषूपदिश्यते, सप्तसु च मुखरोगेषूपजिह्वाऽधिजिह्वोप-कुशदन्तवैदर्भेषु तिसृषु च रोहिणीषु, एतेषु चैवानुशस्त्रप्रणिधानमुक्तम् । पानीयस्तु गरगुल्मोदराग्निसङ्गशूलाजीर्णारोचकानाहशर्कराऽश्मर्य्याभ्यन्तरविद्रधिक्रिमिविषार्शःसूप-युज्यते" (सु० सू० ११ अ०) इति । पानीयं पानार्हं, चारोदकमित्यर्थः । ये चान्येऽपि पाक्यस्तोजकायवचारा यथायोग्यं वक्तव्यास्तेषां चूर्णवटकावलेहादिषु प्रयोगः कर्त्तव्यः । धीमानिति यतः चारकर्मणि चतुरो भिषक् तथा प्रयतेत न यथा चारोऽगुणो भवति, तद्यथा—"नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्लः श्लक्ष्णोऽथ पिच्छिलः । अभिष्यन्दी शिवः शीघ्रः चारो ह्यष्टगुणः स्मृतः ॥" (सु० सू० ११ अ०) इति । दोषाश्चास्य यथा—"अत्यौष्ण्यमतिशैत्यं च तैक्ष्ण्यमतितीक्ष्णविसर्पता । अत्यर्थं मार्दवं शैत्यमत्यर्थं सान्द्रमेव च ॥ न्यूनौषधविपक्वत्वं चारदोषा नव स्मृताः ॥" इति ॥ ६४—६६ ॥

इति श्रीवाक्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावमिश्रात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां
शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने
धातुशोधनमारणाधिकारो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथेदानीं रसप्रशंसापूर्वकं तच्छोधनमारणादिकमाह, पारद इति ।—भव-सिन्धोः पारं ददातीति पारदः, अत एव रसप्रशंसायामुक्तं—"तेजो मृगाङ्कमौलेः सोढं स्वेनैव तेजसा पुञ्जे । अजरामरत्ववितरणकल्पतरुं तं रसेश्वरं वन्दे ॥"

---

* "सुदिने" इत्यत्र "सुश्रेन" इति पाठान्तरम् ।

पारदपर्य्याया ।—

रसेन्द्रः पारदः सूतो हरजः सूतको रसः।
बुधैस्तस्येति नामानि ज्ञेयानि रसकर्मसु॥ २॥

अपरमपि—"अणिमाद्यष्टगुणैर्विभूतिदोष न ससारमपारपारदम्। (१) मुक्तिक रसराज भूतले कोऽन्योऽथास्ते जरापहोऽपर ?॥" इति। ईदृक् पारद सुदिने साधित: स च देहलोहयो सिद्धि कुर्य्यादिति तात्पर्य्यार्थ। देहसिद्धिर्व्याधिहरत्वेन शरीरारोग्यता, लोहसिद्धिश्च स्वर्णरजतकरणादिक। पुन कीदृशो रस ? सर्व्वरोगाणा जेता सर्व्वे च त रोगा शरीरमनोऽभिपन्ना ज्वरमदमूर्च्छादय, तेषा जेता विनाशकर इत्यर्थ। पुन किम्भूतो रस ? पुष्टिकर इति—पुष्टिधातुपोषण ता करोति इति पुष्टिकर, अत एव पाषाणादाजीकरणशक्त्या अयमपि विख्यात। सुदिने इति—शोभनदिवसे, ज्योतिःशास्त्रोक्तसौम्यतिथिनक्षत्रादियुक्ते दिने इत्यर्थ, तथा चोक्त—"नत्वा गुरु भैरवकन्यकावटु द्विपानन सिद्धममुष्यरचितम्। अन्त सुनील वह्निकज्ज्वल रस निवेशयेत खल्लतले शुभे दिने॥" अन्यत्राप्युक्त—"विजने पवनादिवर्जिते वा दृशि सौम्यदिने दिनादिकाले। बलिमत्र विधाय पूजनञ्च तदनुविधि प्रतिमन्त्रित विधिज्ञा॥" इति। साधित इति—परिमाणादिकेन संस्कारित, तद्यथा—"रसो ग्राह्य सुनक्षत्रे पलाना शतमात्रकम्। पञ्चाशत् पञ्चविंशद्वा दश पञ्चकमेव वा॥ पलान्न्यून न कर्त्तव्य रससंस्कारमुत्तमम्॥ तस्मात् सूतविशुद्ध्यर्थं सहायैर्निपुणैर्युत। सर्व्वोपस्करमादाय रसकर्म समाचरेत॥" इत्यादि। ससिद्धिमिति—ऐहिकीमामुष्मिकीञ्च, उक्तञ्च यत,—"बद्ध खेचरता पद नयहरते व्याधिसमूह मूर्च्छित। जारितो जन्मजराविनाशन क्रामितो रञ्जितो भुक्तिमुक्तिद.॥ यदि पञ्चत्वगत हि सूतक भक्षित स्यादमरत्वकारकम्। जलौकाकारनिबद्ध सर्व्वजो ग्रथितो मन्मथरसदायक॥ भस्माकाकारगत गिरीशकमसित भूचरमूर्त्तिसिद्धिदम्। भारापारमपारपारद तस्मात् क करुणाकरोऽपर ?॥" इति। देहलोहयोरिति—देह शरीर तस्य सिद्धिर्जराव्याधिराहित्य, लोह सुवर्णादि तस्य सिद्धि संस्कारत्वम्, अत्र विस्तरभयान्न लिखितम्॥ १॥

इदानीं रसराजस्य पर्य्यायनामान्याह रसेन्द्र इति।—रसेन्द्रेत्यादिरसान्तानि

* गूढार्थदीपिकामते "बुधैस्तस्येति" इत्यत्र "मुकुन्दस्येति" इति पाठ.। "मुकु मोक्ष ददातीति मुकुन्द." इति तत्र व्याख्या।

नवविधधातूनां नवग्रहसंज्ञकत्वम् ।—

ताम्रताराऽऽरनागाश्च हेमवङ्गौ च तीक्ष्णकम् ।
कांस्यकं वृत्तलोहञ्च धातवो नव ये स्मृताः ॥
सूर्य्यादीनां ग्रहाणां ते कथिता नामभिः क्रमात् ॥ ३ ॥

पारदशोधनम् ।—

राजीरसोनमूषायां रसं क्षिप्त्वा विबन्धयेत् ।
वस्त्रेण दोलिकायन्त्रे स्वेदयेत् काञ्जिकैस्त्र्यहम् ॥ ४ ॥

पारदस्य नामानि रसकर्मसु ज्ञेयानि । कैः ? बुधैः । तस्येति—रसस्य । इति-ग्रहणेन सङ्क्षेपनामान्यभिहितानि, अन्यान्यपि सन्ति विस्तरेण तथा हि—"रसो महारसः सूतस्त्रिनेत्रश्च विलोचनः । हरबीजश्चलश्चैव बीजेन्द्रोऽथ रसायनः ॥ पारदश्च सुवर्णाख्यो महावाङ्कस्तथैव च । लोकेशः खेचरो दिव्यः सौभाग्यः परमामृतः ॥ अग्निहेमनिधिश्चैव अनन्तो ज्ञानमेव च । सूक्ष्मः शान्तः प्रभुश्चैव कलिकालकरः स्मृतः ॥ एतानि रसनामानि तथाऽन्यानि शिवे यथा ॥" इति ॥ २ ॥

पूर्वं टङ्कलोहयोरिति यल्लोहग्रहणं, तेषां लोहानां नवग्रहनामाङ्कितत्वेन नवसंज्ञाकथनमाह, ताम्रेति ।—ताम्रादयो नवसंज्ञा धातवो मताः, ते सूर्य्यादीनां नवग्रहाणां नामभिः कृत्वा क्रमात् कथिताः । एतेन किम् उक्तम् ? ताम्रमादित्यसंज्ञं, तारं रौप्यं सोमसंज्ञम्, आरं पीतलोहं तत् मङ्गलसंज्ञं, नागं सीसकं तत् बुधसंज्ञं, हेम सुवर्णं तत् वृहस्पतिसंज्ञं, वङ्गं शुक्रसंज्ञं, तीक्ष्णकमयः तत् शनिसंज्ञं कांस्यं राहुसंज्ञं, वृत्तलोहं केतुसंज्ञमिति क्रमः । एते धातवो नवग्रहनामभिर्बोद्धव्याः ॥ ३ ॥

इदानीं रसशोधनकमाह, राजीति ।—राजीरसोनेत्यादिना प्रथमतः स्वेदनसंस्कारविधिरारभ्यते, यतो भूयांसः संस्काराः सन्ति, ते के इत्याह—"संस्वेदनं मर्दनमूर्च्छने च उत्थापनं पातनबोधने च । नियामनं दीपनमेव चाष्टौ पूर्वं कृता कर्माणि सूतकस्य ॥" इति । अन्यत्राप्युक्तम्—"अष्टौ च रससंस्काराः द्रव्ये रसायने मताः । एते प्रथमं कार्य्याः स्युः पश्चात् सर्वत्र योजयेत् ॥" रसादिति रसशोधनकर्म यत् पूर्वमुक्तं तत् कर्मशब्दः उपस्कारादीन् प्रशंसयति, यतः,—"सर्वोपस्करमादाय रसकर्म समाचरेत्" इत्यादिवचनम् । तथा हि—"उपस्करं न यो वेत्ति तस्य सिद्धिः कथं भवेत् ?" इत्यपि । तस्मादुपस्कराणि कतिपयानि लिख्यन्ते, तद्यथा—तुलाभाजनं, तच्च द्विविधं—तुला

दिनैकं मर्दयेत् सूतं कुमारीसम्भवैर्द्रवैः।
तथा चित्रकजैः क्वाथैर्मर्दयेदेकवासरम् ॥ ५ ॥

घट्टकश्चेति। खल्वभाजन तच्च त्रिविध—पाषाणखल्व लौहखल्व तास्रखल्वञ्च। कण्डनी, सा च द्विविधा—शिलाकण्डनी, पाषाणकण्डनी च। विविधखर्पराणि। तास्रादीना भाजनानि मृन्मयानि च। कोष्ठिका सा च त्रिविधा—जालकोष्ठिका, खर्परकोष्ठिका, भूमिकोष्ठिका चेति। भस्त्रिका, सा च त्रिविधा—चर्मभस्त्रिका, कर्परभस्त्रिका, मुखभस्त्रिका चेति। नलिका, सा च द्विविधा—नलिका वक्रनलिका चेति, नलिका लौहमयी वक्रनलिका मृन्मयी। मूषा, सा च द्विविधा—पक्वा अपक्वा च, अपक्वाया भेदो वज्रमूषा या कुम्भकारेण सुमृत्तिकया कृता सा पक्वमूषा, तयोर्भेदा यथा—मूषा, गोस्तना, अन्धमूषा, नलिकामूषा, सम्पटीमूषा, ढोलीमूषा इष्टिकामूषा चारमूषा, सैन्धवादिलवणमूषा, खर्परमूषा, कोकिलाख्यमूषा, हेमतारतास्रलोहसीसकमूषादय। सण्डिशञ्च, स द्विविध,—पवसण्डिश, काकमुखसण्डिशश्चेति। हस्तकुट्टकनिघातादय सर्वाणि सुवर्णकारोपस्कराणि च। पुट, तच्चतुर्विध—तुषपुट, करीषपुटम् उपलपुट, खदिरादिकाष्ठपुटञ्चेति। यन्त्राणि च, तद्यथा—शिलायन्त्र, पाषाणयन्त्र भूधरयन्त्र, वक्रनलिकायन्त्र, गजदन्तभाजनयन्त्र दोलायन्त्रम अध पातनयन्त्रम् ऊर्द्धपातनयन्त्र नियामकयन्त्र डमरुकयन्त्र, कटाहयन्त्र, कास्यभाजनयन्त्र, पातालयन्त्र, तुलायन्त्र कच्छपयन्त्र, चक्रयन्त्र, चाकीयन्त्र, वालुकायन्त्रम, अग्निसोमयन्त्र, गन्धकटङ्किकायन्त्र, मूषायन्त्र बाणयन्त्र गरुडयन्त्र सारणयन्त्र जालिकायन्त्र, चारणयन्त्रादीनि अन्यान्यपि यथायोग्य भवन्ति तत्र तत्र एव ज्ञातव्यानि। तत्र आदौ स्वेदनावधिमाह "राजीरसोनमूषाया रस चिप्त्वा विबन्धयेत्" इत्यादिव्याख्यानं सम्प्रदायतो लिख्यते, यथा—राजीकादिकल्केन मूषा कृत्वा तत्र रस मेलयित्वा उपरि कदलीदलैर्वेष्टयित्वा तदुपरि चतुर्गुणेन वस्त्रेण पोट्टल बद्धा काञ्जिकादिपूरिते भाण्डे दोलायन्त्रविधानेन स्वेदयेत यावद्दिनत्रय भवति, दिनग्रहणेन रात्रिरपि गृह्यते, तनाहोरात्र स्वेदयेदित्यभिप्राय। एतदपि विधान तन्त्रान्तरे चोक्तं, तद्यथा—"राजिका लवण हिङ्गु चित्रक व्योषसयुतम। मूलपादमित सर्वं स्वर्जिका चारसयुतम् ॥ शिग्रुपत्ररसेनैव पिष्टा कुण्डलिकाकृतम्। कुर्यात भूर्जदले सम्यगथवा कदलीदले॥ सुपक्के च दृढे वाऽपि वस्त्रखण्डे चतुर्गुणे। रस मध्ये विनिक्षिप्य बध्नीयात्तु सुपोट्टलीम् ॥ चाराम्लमूत्रवर्गेण स्वेदयेच्च दिनत्रयम्। तथा स्वेद, प्रकर्त्तव्यो

काकमाचीरसैस्तद्वद्दिनमेकञ्च मर्दयेत् ।
त्रिफलायास्तथा क्वाथे रसो मर्द्यः प्रयत्नतः ॥ ६ ॥
ततस्तेभ्यः पृथक् कुर्य्यात् सूतं प्रक्षाल्य काञ्जिकैः ।
ततः क्षिप्त्वा रसं खल्ले रसादर्द्धांशसैन्धवम् ॥ ७ ॥
मर्दयेन्निम्बुकरसैर्दिनमेकमनारतम् ।
ततो राजो रसोनश्च मुख्यश्च नवसादरः ॥ ८ ॥

मज्जिता पोट्टली यथा ॥ भवन्न च तत्स्पर्शो भाण्डस्यापि कदाचन ॥" इति । दोलायन्त्रप्रमाण—"द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पूरिताद्धस्य तस्य च । मुखं तिर्य्यक्कृते दण्डे रस सूत्रेण लम्बितम । त स्वेदयेन्मध्यगत दोलायन्त्रमिति स्मृतम ॥" अथ प्रत्यक-सस्कारान्ते मदनमुक्त, तत क्रम दर्शयन्नाह, दिनैक मर्दयेत सूत कुमारीसम्भवेद्रवै-रित्यादि ।—एतषा वक्ष्यमाणद्रव्याणा द्रवे क्षत्वा खल्ले सूत मर्दयेत तेन प्रत्येकरसेन क्षत्वा दिनैक मर्दयेदित्यथ । कुमारी प्रसिद्धा । चित्रक चित्रकजटा । काकमाची "कामैया" शब्दवाच्या । त्रिफला हरीतक्यादिकम् । एभिर्यत्नपूर्वक सम्मर्द्य पश्चात काञ्जिकै प्रक्षाल्य शोधयेदित्यथ, काञ्जिकैरिति बहुवचनत्वेन जलेन तक्रेण वा क्षालनीयम् तथा च तन्त्रान्तरे—"मर्दरिकेकसस्कार प्रान्तेषु दृढमर्दनम् । मातत स्थापयेत घर्मे यावच्छुष्कतरो भवेत् ॥ तक्रेण काञ्जिकनाथ शुक्तेनोष्णोदकेन वा । तत सर्वं समानीय क्षालयेदिति बुद्धिमान् ॥ तथा यत्न प्रकुर्वीत यथा न चीयते रस ॥" इति । अथ स्वेदनसस्कारमभिधाय सम्प्रति मर्दनसस्कार दर्शयन्नाह, तत क्षिप्त्वा रस खल्ले रसादर्द्धांशसैन्धवमित्यादि ।—तत इति—स्वेदनपूर्वकमर्दनानन्तर त रस खल्ले क्षिप्त्वा मर्दयेदिति, किं क्षत्वा वक्ष्यमाणसैन्धवप्रमुखद्रव्ये, एतन्मर्दन तप्तखल्लेऽभिहित-मिति सम्प्रदाय , तथा हि—'युक्त सूतस्य सर्वस्य तप्तखल्ल विमर्दनम् । अजाशकृत् तुषाग्निश्च भूगर्भे वितय क्षिपेत ॥ तस्योपरि स्थित खल्ल तप्तखल्लमिद भवत् ॥" इति । "अथवा तीव्रघर्मे च कारयेच्च प्रमर्दनम्" इति सम्प्रदाय । अनारतमिति—अनालस्य यथा भवति तथा मर्दयेदिति भाव । अनारतग्रहणेनापि अन्यान्यहित-द्रव्यैरपि मर्दनीय न दोषो ग्रन्थान्तरे दर्शनात , तथा हि—"चाराम्ललवणैर्मूत्रैर्विविधैरुप-विषैस्तथा । दिव्यौषधिसमूहैन मर्दयाद्दृत्रसत्रयम् ॥" अनुक्तमानाना मर्दनीय-द्रव्याणाञ्च परिमाण ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम , तद्यथा—'पारदस्य कलाशन भागेन प्रमर्दयेत् । द्रवेण यावता सर्व प्लुत भवति मर्दन ॥ इति । इदानीं मर्दन

एतै रसममैस्तद्वत् सूतो मर्द्यस्तुषाम्बुना।
ततः सशोध्य चक्राभं कृत्वा लिप्ता च हिङ्गुना ॥ ९ ॥
हिङ्स्थालीसम्पुटे धृत्वा पूरयेल्लवणेन च।
अधःस्थालीं ततो मुद्रां दद्याद्दृढतरां बुधः ॥ १० ॥

संस्कारादनन्तरं मूर्च्छनसंस्कारविधिमाह, ततो राजी रसोनमित्यादि।—तत इति—मर्दनसंस्कारादनन्तरम्। राजी राजिका। रसोनं "लसुन" इति प्रसिद्धं। मुख्यश्च नवसादर इति—नवसादरमुष्टिकालवणं मुख्यं श्रेष्ठं ग्राह्यं इत्यर्थः तस्य श्रेष्ठता पैशाचीशब्दवाच्या प्रसिद्धा। तद्वदिति—मर्दनोक्तप्रकारेण मद्यम। तुषाम्बुनेति—काञ्जिकेन कृत्वा चालनं स्वेदनञ्च पूर्ववत् कार्यं रसस्योत्थापनार्थम्, यतो मूर्च्छनानन्तरमुत्थापनमपि कार्यमिति सर्वत्र, तथा हि—"उत्थितं काञ्जिकस्वेदात् घातयेत् खल्लसंयुतम्" इति सम्प्रदायः। यथा—"दोलास्वेदं प्रकुर्वीत मधुक्षाराम्लमूत्रकैः। उत्थाप्य मूर्च्छयेत् पश्चात् विबारञ्च पुनः पुनः॥" इति। अथवा—"तत खल्लेन तप्तेन अम्लेनोत्थापयेद्रसम्। क्षारा मूत्रकरा सर्वे सर्वे चाम्ला प्रबोधका॥" इति। मूर्च्छनोत्थापनविधिमभिधाय सम्प्रति पातनामाह, ततः सशोध्य चक्राभमित्यादि।—तत इति—मूर्च्छनोत्थापनानन्तरम्। सशोध्येति—एके सशोध्येत्यनेन मूर्च्छितमेव रसं चक्राभं कृत्वा पातयेदिति व्याख्यानयन्ति, तन्न बहुसम्प्रदायेषु मूर्च्छितस्योत्थापनं कृत्वा पश्चादन्यद्रव्यैः सह पिष्टिकां कृत्वा चक्रिकां कुर्यादित्यभिप्रायः। अन्यत्राप्युक्तं—"भागास्त्रयो रसस्यार्क-चूर्णपादांशसंयुतम्। दत्त्वाऽम्लं मर्दयेत् तावत् यावत् पिष्टिः प्रजायते॥ यदा न जायते पिष्टिः किञ्चित्तुल्यं तदा क्षिपेत्॥" इति सर्वत्र। पिष्टीकृतरसचक्री हिङ्गुना लिप्ता कार्या। हिङ्गुमानमपि षोडशांशं पारदपरिमाणात्। हिङ्स्थालीसम्पुटमिति विख्यातम्। लवणपूरणं सम्प्रदायदर्शनात् बोद्धव्यम्। दृढतरां मुद्रामिति—मुद्राऽत्र साम्प्रदायिकी कार्या, यथा गुरुसकाशाद्दृष्टा तथा। अथवा—सहदीनां ज्ञापनार्थं सदाऽन्यतमा मुद्रा अत्र लिख्यन्ते तथा च—"वल्मीकमृत्तिकागार-धूमं लोहकिट्टकम्। श्वेतपाषाणकञ्चैव तत् सर्वं चूर्णयेत् समम्॥ सर्वतुल्यं तुषं दग्धं सर्वं तोयैर्विमर्दयेत्। मूषादिसम्पुटं कुर्यात् सर्वसन्धिप्रलेपने॥" अथवा—"तुषं भागद्वयं ग्राह्यं भागैकं वस्त्रखण्डकम्। मृद्दग्धगुणो भागं जलं दत्त्वा प्रमर्दयेत्॥ नरकेशं शणं किञ्चित् दत्त्वा तावत् प्रकुट्टयेत्। यावत् स्निग्धसमाभासं मृत्पिण्डं जायते तदा॥ यथा न शुष्कतां याति

विशोष्याग्निं विधायाधो निषिञ्चेदम्बुनोपरि ।
ततस्तु कुर्य्यात्तीव्राग्निं तदध प्रहरत्रयम् ॥ ११ ॥
एवं निपातयेदूर्द्धं रसो दोषविवर्जितः ।
अथोर्द्धपिठरीमध्ये लग्नो ग्राह्यो रसोत्तम ॥ १२ ॥

तथा यन्त्र समाचरेत । एव सप्तदिनादूर्द्धं मृद योगे प्रयोजयेत ॥ कूपिकादि विलेपार्थं यन्त्रार्थञ्च भिषक् क्रमात ॥" अपरमपि—"हरीतकीटङ्कणपर्णचूर्णं खरी गुड पाशुरटं समाशम् । वल्मीकमृत सर्वसमा तदर्द्धं वस्त्र तथा गोमयकञ्च सर्वम ॥ जलेन मर्द्य मदनोपम तत यन्त्रादिसन्धौ विनिवेशनीयम् ॥" इति । अपराण्यपि —"लोहकिट्ट तुष दग्ध शुक्तिचूर्णञ्च कर्करा । एतानि समभागानि तावद्भागेन मृत्तिका ॥ कर्पटेन समायुक्ता सा हि वज्रोपमा भवेत ॥" "दग्धतुषस्यैकभागो मृद्भाग-त्रयमेव च । कर्पट शणसयुक्त वज्रमृत्स्नेति योजयेत ॥ इष्टकाचूर्णभागैक समभागा तु मृत्तिका । मूषाबन्ध प्रकर्त्तव्यो धमनात वज्रता व्रजेत ॥" "भागैक लोहकिट्टस्य तुषदग्धद्वय तथा । मृद्भागत्रयसयुक्त किञ्चित कूप्य प्रदापयेत ॥ एकत्र कुट्टयेत सर्वं मृत्तिका वज्रवद्भवेत ॥" निषिञ्चेदम्बुनोपरि इति—उपरि अम्बुना निषिञ्चेदिति, कोऽर्थ ? तत स्थालीसम्पुटयन्त्र चुल्ल्या निधाय अग्नि प्रज्वाल्य तदुपरि शीत जलं पुन पुन क्षिपेदित्यभिप्राय । सजलवस्त्रखण्डमपि तदुपरि धार्य्यमिति सम्प्रदाय । अन्यत्राप्युक्त—"सरुध्य भाण्डद्वयगर्भमध्ये पिष्टी तत सम्पुटमव्रण तम । निवेश्य चुल्ल्यान्त शनै प्रदीप-प्रमाणमस्याग्नितले विदध्यात ॥ चाग्र शिरस्यस्य जलार्द्रमेक वस्त्र क्षिपेदल्पमनुष्णमेव ॥" इति । दोषविवर्जित इति यत् ग्रहण कृत, तत् सर्वदोषरहित पारद एभि पञ्चभि संस्कारोपायैरेव भवतीत्यस्याभिप्राय, तस्मात पञ्चैव संस्कारा अनेनात्र स्वीकृता । के ते दोषा ? तथा हि—"मल विष वह्निगुरुत्वचापल नैसर्गिक दोषमुशन्ति तज्ज्ञा । औपाधिकौ द्वौ त्रपुनागसम्भवौ रसेन्द्रराजे कथयन्ति वैद्या ॥" ननु पातनत्रयेणैव नागवङ्गकृतदोषो विनष्टो भवति नान्यै, तथा हि —"मिश्रितौ चेद्रसं नाग-वङ्गौ विक्रयहेतुना । स्यातााभ्यां कृत्रिमो दोषस्तन्मात्तु पातनत्रयात् ॥" इति । तत कथमत्र पञ्चभिरेव सर्वदोषविवर्जितो भवति ? सत्यम, ऊर्द्धपातनान्तर्गतमधस्तिर्य्यक्पातनमस्तीति तस्याभिप्राय, तत पातनद्वय तन्त्रान्तरादव-गन्तव्यम् । अथवा—"अथोर्द्धपिठरीमध्ये लग्नो ग्राह्यो रसोत्तम" इत्यत्र अथ-ग्रहणेनात्रशिष्टसंस्कारा सूच्यन्ते, ते च पातनबोधननियामनाख्या इत्यदोष । अथ

गन्धकशोधनम्।—

लोहपात्रे विनिक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत्।
तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः॥ १२॥

केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं प्रसङ्गेन पातनत्रयमाह ऊर्ध्वपातनमत्रैव कथितम्। अथ पातन तिर्यक्पातनञ्च दर्शयन्नाह, तथा च तन्त्रान्तरे—"कटाहं नूतनं कृत्वा तस्याधो लेपयेद्रसम्। द्विगुणेन च गन्धेन जारयेत् ब्रध्नकाट्य॥ वस्त्रान्तानि मृदा लिप्ता जलं स्थाल्युपरि न्यसेत्। स्थालीकटाहयोः सन्धिं लेपयेत् सुदृढं मृदा॥ कटाहोपरि कर्त्तव्यमुपलाग्निप्रदीपनम्। जलमध्ये रसो याति शुद्धं तिष्ठति ब्रध्नके॥ शुल्वाद्रमी रसात् तास्त पातनेय पृथक् कृतम्। ससूतभाण्डवदने मन्यमिलति (?) भाण्डकम्। तथा सन्धिद्वयोः कार्य्यं पातनत्रययन्त्रके॥ जलस्थाने काञ्जिकञ्च टापयेन्नात्र संशयः॥" इति। तिर्य्यक्पातनमप्याह तथा हि—"घटे रसं विनिक्षिप्य सजलं घटमन्यकम्। तिर्य्यङ्मुखं द्वयोः कुर्य्यात् तन्मुखं रोधयेत् सुधीः॥ रसाधो ज्वलयेदग्निं यावत् सूतो जलं विशेत्। तिर्य्यक्पातनमित्युक्तं सिद्धैर्नागार्जुनादिभिः॥" इति। अथापराण्यपि प्रसङ्गतो लिख्यन्ते तथा हि—"स्थूलसैन्धवपोट्टले कार्य्य मूषापुटद्वयम्। स्थापयित्वा रसं तत्र नवसार कलाशकम्॥ सन्धिं निरुध्य यत्नेन वेष्टयेत् कर्पटं मृदा। स्थापयेद्भूधरे यन्त्रे वह्निं कुर्य्याद्दिनत्रयम्॥ यन्त्रादुद्धृत्य सूतं तं स्वेदयेत् तदनन्तरम्। बीजपूरफलं वाऽथ वृन्तं सन्त्यज्य कारयेत्॥ सैन्धवेन समं सूतं तस्य मध्ये विनिक्षिपेत्। स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे ह्यम्लवर्गे दिनत्रयम्॥ एवं ह्यग्निसहो जातो रसेन्द्रः सर्वकर्मसु॥" इति नियामकम्। अथ बोधनमाह—"अथ सूतं समुद्धृत्य काचकूप्यां विनिक्षिपेत्। शुक्ताम्लेनाथ सम्पूर्य्य द्वारे मुद्रां प्रदापयेत्॥ स्थापयेद्भूधरे यन्त्रे स्वेदयेद्दिनसप्तकम्। स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य कषाये स्वेदयेत् पुनः॥ कर्कोटीकच्छकीवाङ्क सपाठ्यम्बुजमाकवे। दिनत्रयं सारनाले स्वेद्यश्चाञ्चल्यशान्तये॥" इति बोधनम्। अथ दीपनमाह—"लवणं राजिकाहिङ्गु कन्याचारकतुष्टयम्। त्र्यूषणं लसुनञ्चैव मातुलुङ्गरसाप्लुतम्॥ पिण्डमध्ये रसं कृत्वा स्वेदयेत् सप्तधा पुनः। अनुद्गारो भवेत्तेन ग्रासाज्जीर्णोऽपि जीर्य्यति॥ अनेनैव भवेच्छुद्धः सर्वदोषविवर्जितः॥" अथवा—"क्षीरतुण्डगरुडी त्वक्पिच्छटा कन्यका कुमारिका च वायसी। आसुरी च विजया जया तथा वह्निदीपनकराश्च सूतके॥" इत्यष्टौ संस्काराः सङ्क्षेपेणोक्ताः॥ ४—१२॥

इदानीं गन्धकशोधनं दर्शयन्नाह, लोहपात्रे इति।—गन्धकजं रजः इति—गन्धा-

विद्रुत गन्धकं ज्ञात्वा दुग्धमध्ये विनि क्षिपेत् ।
एव गन्धकशुद्धिः स्यात् सर्वकार्य्येषु योजयेत् ॥ १४ ॥

हिङ्गुलशोधनम ।—

मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥ १५ ॥

हिङ्गुलात रसाकर्षणविधि ।—

निम्बूरसैर्निम्बपत्र-रसैर्वा याममात्रकम् ।

स्यात गन्धक तद्यथा—"श्वेतद्वीपे पुरा देव्या क्रीडन्त्या प्रस्रुत रज' । क्षीरार्णवे तु स्नाताया दुकूल रजसाऽन्वितम ॥ धौत यत मथित वस्त्र गन्धवह्नन्धक स्मृतम ॥ चतुर्द्धा गन्धक प्रोक्तो रक्त पीतोऽसित सित । रक्तो हेमाक्रयासूक्त पीतश्चैव रसायने ॥ व्रणादिलेपने श्वेत श्रेष्ठ कृष्ण सुदुर्लभ ॥" "एव गन्धकशुद्धि स्यात सर्वकर्मसु योज-येत" इति—एवमिति ग्रहणेन शोधनान्तरमपि दर्शित, तत ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम , यथा—"क्षीरेण भाण्डमापूर्य्य वस्त्रणावेष्ट्य तन्मुखम् । वस्त्रमध्ये क्षिपेत गन्धमूख यत्नात पिधापयेत ॥ शरावेण ततो वह्निं प्रच्छाल्योद्ध्वमवस्थितम । भाण्डके निपतेत यावत गन्धस्तावत् सन्निधयेत ॥ क्षमानौ तु स्वय नीते गन्धकन्तु समुद्धरेत ॥" इति ॥ १३।१४॥

इदानीं दरदशोधनमप्याह, मेषीक्षीरेणेति ।—मेषी अवि । अम्लवर्गैश्चेति—"जम्बीरमातुलुङ्गाद्यैरम्लवर्गगणो मत" इति । अम्लवर्गैश्चेत्यत्र चकारग्रहणेनान्यत् शोधनमनुमीयते , तथा च—"शुद्ध स्याद्दरद सप्त-कृत्वो लाचाम्बभावित' । मल-दोषादिक नास्ति सर्वकार्य्येषु योजयेत् ॥" इति । अथ जात्यादिकञ्च लिख्यते केषा-ञ्चित् सुबोधार्थम , यथा—"रसगन्धकसम्भूत हिङ्गुल प्रोच्यते बुधै । तस्मात् सूतञ्च यत् ग्राह्य सर्वदोषविवर्जितम् ॥ दरदस्त्रिविधो ज्ञेयश्चमार शुकतुण्डक । हंसपाद-स्तृतीय स्यात गुणवानुत्तरोत्तरम ॥ हंसपादश्च तत्राद्य तारकर्मणि योजयेत । तत् हेमकिट्टसदृश तदन्यञ्चोत्तमारणे ॥ चर्मार कृष्णवर्ण स्यात सपीत शुकतुण्डक । सत्वपाते च तत् प्रोक्त शोध्यमौरभदुग्धके ॥" तथा च—"जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तम । रसायने सर्वलोह-मारणे रसरञ्जने ॥" इति ॥ १५ ॥

अथ दरदात् रसाकृष्टिर्भवति तामपि दर्शयन्नाह, निम्बूरसैरिति ।—निम्बूरसनिम्बपत्ररसमान भावनायुक्तिवत् बोद्धव्यम् । केचित्तु निम्बूरसै निम्बपत्र-रसैरित्यस्य स्थाने जम्बीरै पारिभद्ररसैरिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च ग्रन्थान्तर-

पिष्ट्वा टरटमूर्द्धञ्च पातयेत् सूतयुक्तिवत्॥
ततः शुद्धरसं तस्मान्नीत्वा कार्य्येषु योजयेत्॥ १६॥

शुद्धरसस्य मुखकरणविधिः।—

कालकूटो वत्सनाभः शृङ्गिकश्च प्रदीपनः।
हालाहलो ब्रह्मपुत्रो हारिद्रः सक्तुकस्तथा॥
सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा अमी नव॥ १७॥
अर्कसेहुण्डधुस्तूर-लाङ्गलीकरवीरकम्।
गुञ्जाऽहिफेनावित्येताः सप्तोपविषजातयः॥ १८॥
एतैर्विमर्दितः सूतश्छिन्नपक्षः प्रजायते।
मुखञ्च जायते तस्य धातूंश्च ग्रसते क्षणात्॥ १९॥

दर्शनात्, तथा हि—"पारिभद्ररसे पेष्यं हिङ्गुलं याममात्रकम्। जम्बीराणां द्रवैर्वाऽथ पात्यं पातनयन्त्रके॥" इति। अत्र पारिभद्रः "फलहद्दा" शब्दवाच्यो न तु निम्बकण्टकपालाश्च इत्यपरे। पातयेत् सूतयुक्तिवदिति—सूतयुक्तिः पूर्वं कथिता, सा पातनयन्त्राधिकृता भवति॥ १६॥

अथ रसमुखकरणमाह, कालकूट इति।—कालकूटप्रभृतिको विषभेदः तत्परीक्षकमकाशादवगन्तव्यः। किञ्चिल्लक्षणमपि लिख्यते यथा—"घनं कृष्णञ्च कठिनं भिन्नाञ्जनसमप्रभम्। कन्दाकारं समाख्यातं कालकूटं महाविषम्॥ वत्सनाभं पाण्डुरञ्च किञ्चिद्रूक्षं घनं तथा। घनं गुरु च निविडं शृङ्गाकारञ्च शृङ्गिकम्॥ प्रदीपनं शिखिशिखाकारञ्च गुरु चिक्कणम्। चक्राकारं भवेत् वक्रं नीलं हालाहलं मतम्॥ ब्रह्मपुत्रं पाण्डुरं स्यात् हरिद्राभं हारिद्रकम्। चित्रमुत्पलकन्दाभं सक्तुकं शक्तवद्भवेत्॥ सौराष्ट्रकं शङ्खवर्णं विज्ञेयं विषलक्षणम्॥" इति। एतेषां मध्ये एकद्वित्रिसकलानि यथालाभं सङ्गृह्य रसस्य षोडशांशेन कृत्वा मर्दनीयानि, षोडशांशतोऽत्र एकस्यैवेत्यर्थः। उपविषेषु लाङ्गली कलिकारिका। अहिफेनमिति—अहिफेनं विषमत्स्यसमुद्भवमिति ज्ञेयम्, तथा हि—"समुद्रे चैव जायन्ते विषमत्स्याश्चतुर्विधाः। तेभ्यः फेनं समुत्पन्नमहिफेनं चतुर्विधम्॥ केचिद्वदन्ति सर्पाणां फेनं स्यादहिफेनकम्॥" यथा—"धारणं श्वेतवर्णञ्च रक्तवर्णञ्च जारकम्। सारं पीतवर्णञ्च कृष्णवर्णञ्च मारणम्॥ विषवदुत्तमं फेनं युज्यते रसकर्मणि॥" इति।

मतान्तरे शुद्धरसस्य मुखकरणविधि ।—

अथवा कटुकक्षारौ राजी लवणपञ्चकम् ।
रसोनो नवसारश्च शिग्रुश्चैकत्र चूर्णितैः ॥ २० ॥
समांशैः पारदादेतैर्जम्बीरेण द्रवेण वा ।
निम्बूतोयैः काञ्जिकैर्वा सोष्णखल्ले विमर्दयेत् ॥
अहोरात्रत्रयेण स्याद्रसे धातुचरं मुखम् ॥ २१ ॥

मतान्तरे शुद्धरसस्य मुखकरणविधि ।—

अथवा विन्दुलीकीटै रसो मर्द्यस्त्रिवासरम् ।
लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते * धातुहृत्त्वरा ॥ २२ ॥

गन्धकजारणम् ।—

अथ कच्छपयन्त्रेण गन्धजारणमुच्यते ।
मृत्कुण्डे निक्षिपेत्तोय तन्मध्ये च शरावकम् ॥ २३ ॥

केचित्तु खाखसज क्षीरविशेषमिति मन्यन्ते तदभावात्। एव सर्वत्र। शेष सुगमम्। मानमप्येतेषां पूर्ववत् ॥ १७—१९ ॥

अन्यदपि मुखकरणमाह, अथवेति।—कटुकक्षाराविति—कटक त्रिकटुकम्। क्षारौ यवक्षारप्रभृतिकं। लवणपञ्चक प्रसिद्धम्। रसोन इति—लशुन। नवसार-शूलिकालवण। शिग्रु शोभाञ्जनम्। एतत सकल समभावेन कृत्वा पारदसाम्य ग्राह्यम्। शेष सुगमम्। धातुचरमिति कोऽर्थ ? धातुग्रसनार्थमिति भाव ॥ २०।२१ ॥

अपरमपि मुखकर दर्शयितुमाह, अथवेति।—एभिर्वक्ष्यमाणद्रव्यैस्त्रिदिन मर्द्यो रसो यदा भवति तदा तस्य त्वरा शीघ्र धातुहृत सुवर्णादिधातुग्रहणसमर्थ मुख भवति। विन्दुलीति—कीटविशेष, स च षड्विन्दुरिति प्रसिद्ध, तथा हि—"षड्विन्दुकस्य कीटस्य श्वेता स्युः पञ्चविन्दव। भिन्नवर्णस्तथा चैक सुक्ष्मगन्धश्चाति-वर्णत ॥" इति। लवणाम्लैरिति—लवण पञ्चलवणम्, अम्लोऽम्लवर्ग, स च जम्बीरमातुलुङ्गप्रभृतिक ॥ २२ ॥

इदानी गन्धकजारणनिमित्त कर्म दर्शयन्नाह, अथेति।—अथशब्दोऽत्र मुख

* "धातुचसरम्" इति पाठान्तरम्।

महत् कुण्डपिधानाभं मध्ये मेखलया युतम्।
लिप्त्वा च मेखलामध्ये चूर्णेनात्र रसं क्षिपेत्॥ २४॥
रसस्योपरि गन्धस्य रजो दद्यात् समांशकम्।
दत्त्वोपरि शरावञ्च भस्ममुद्रां प्रदापयेत्॥ २५॥
तस्योपरि पुटं दद्याच्चतुर्भिर्गोमयोपलैः।
एवं पुनः पुनर्गन्धं षड्गुणं जारयेद्बुधः॥
गन्धे जीर्णे भवेत् सूतस्तीक्ष्णाग्निः सर्वकर्मसु॥ २६॥

पारदमारणम्।—

धूमसारं रसं तोरीं गन्धकं नवसादरम्।
यामैकं मर्दयेदम्लैर्भागं कृत्वा समांशकम्॥ २७॥

कारणानन्तयाथकं। कच्छपयन्त्रं प्रसिद्धं, तत्स्वरूपं दर्शितमेव। तत्परिमाणं यथा—"प्रसूतगोपलोन्मानं सूतकोत्पलकं स्मृतम् (?)। लावकं पुटकं ज्ञेयं प्रदत्तं समधाढकैः॥ कच्छपस्त्रिगुणैस्तैस्तु कौक्कुटं कच्छपैस्त्रिभिः। कौक्कुटैः पञ्चभिर्ज्ञेयो मेघनादोऽस्य युग्मकैः॥ दर्शं गजपुटं ख्यातं देयं षष्टिकपालकैः। तैस्त्रिगुणितैर्ज्ञेयो दृढाग्निश्च महापुटः॥" इति। चूर्णेनेति—शुक्तिकाचूर्णेन। समांशकमिति—रससाम्यं गन्धकं योज्यम्, साम्यताऽत्र प्रत्येकपुटमित्यर्थः, तेन षड्गुणगन्धकं षट्पुटं कार्यं भवति पारदपरिमाणात्। भस्ममुद्रामिति—विभूतिपांशुलवणाभ्यां कृतामिति सम्प्रदायः। शरावमत्र लोहमयं मन्यन्ते केचित्, तथा ह्युक्तम्—"जलपूर्णं दृढं पात्रं सुविशालं समाहरेत्। तदन्तः खर्परं दद्यात् सुविस्तीर्णं दृढं नवम्॥ विन्दुं दत्त्वा तदुपरि बीजपूररसं क्षिपेत्। उपरिष्टात् विडं दद्यात् ततो लोहकटोरिकाम्॥ अयस्कान्तमयी वाऽपि पैत्तली भूतविग्रहम्। उपरिष्टाद्दर्धीवक्त्रां दत्त्वा सम्यक् विलेपयेत्॥ खटीपुटं शिवीभक्तां सम्यङ्निष्पिष्य मुद्रयेत्। ऊर्ध्वं देयं पुटं तस्य यन्त्रं कच्छपसञ्ज्ञकम्॥ मारणार्थं रसस्योक्तं गन्धादीनामशेषतः॥" इति। अत्र गन्धकविधानन्तु अस्यैव सम्प्रदायतो व्याख्यातम्। अन्यत्र—रसस्योपरि चाधस्येति। तीक्ष्णाग्निरिति—अत्यर्थं बुभुक्षितो भवति, राक्षससञ्ज्ञक इत्यपरः। सर्वकर्मास्विति, योज्य इत्यभिप्रायः॥ २३—२६॥

सम्प्रति रसमारणविधिमाह, धूमसारमिति।—धूमसारं गृहधूमम्। रसं

काचकूप्यां विनिक्षिप्य तां च मृद्वस्त्रमुद्रया।
विलिप्य परितो वह्नौ मुद्रां दत्त्वा च शोषयेत् ॥ २८ ॥
अथ सच्छिद्रपिठरी-मध्ये कूपीं निवेशयेत्।
पिठरीं बालुकापूरैर्भृत्वा चाकूपिकागलम् ॥ २९ ॥
निवेश्य चुल्ल्यां तदधः कुर्य्याद्वह्निं शनैः शनैः।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥ ३० ॥
एवं द्वादशभिर्यामैर्म्रियते सूतकोत्तमः।
स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तमूर्द्धगं गन्धकं त्यजेत् ॥
अधःस्थं मृतसूतञ्च सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ३१ ॥

मतान्तरे पारदमारणम्।—

अपामार्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत्।

पारदम्। *तोरी स्फटिका। नवसादरं प्रसिद्धम्। वल्लैरिति—अम्बीर-निम्बुकरसैरित्यर्थः। समांशकं भागमिति—एतेन किमुक्तम्? पूर्वोक्तं सकलद्रव्यं प्रत्येकं रससमानं मेलयेदिति क्रम इति भावः। तथा ह्युक्तं—"पृथक् समं समं कृत्वा पारदं गन्धकं तथा। नवसारं धूमसारं स्फटिकं याममात्रकम् ॥ निम्बुनीरेण सम्मर्द्य काचकूप्यां विपाचयेत्। मुखे पाषाणखटिकां दत्त्वा मुद्रां प्रदापयेत् ॥ सप्तभिर्मृत्तिकावस्त्रैः पृथक् संशोष्य वेष्टयेत्। सच्छिद्रायां मृदः स्थाल्यां कूपिकां सन्निवेशयेत् ॥ पूरयेत् सिकतापूरैरागलं मतिमान् भिषक्। निवेश्य चुल्ल्यां दहनं मन्दमध्यखरक्रमात् ॥ प्रज्वाल्य द्वादश यामं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्। स्फोटयित्वाऽथ युक्त्या च ऊर्द्धलग्नं बलिं त्यजेत् ॥ अधःस्थं रससिन्दूरं सर्वकर्मसु योजयेत् ॥" इति। केचित्तु धूमसारस्थाने सीसकं पठन्ति तन्न सङ्गतं तन्त्रान्तरदर्शनात्—"पृथक् पृथक् समं कृत्वा पारदं गन्धकं तथा। नवसारं स्फटिकञ्च सनागं याममात्रकम् ॥ निम्बूनीरेण सम्मर्द्य काचकूप्यां विनिक्षिपेत्। बुधश्च बालुकायन्त्रे यामद्वादशकं पचेत् ॥ स्वाङ्गशीतं स्फोटयित्वा ऊर्द्धलग्नं बलिं त्यजेत्। अधःस्थं रससिन्दूरं योजयेद्रसकर्मणि ॥" इति। शेषं सुबोधम् ॥ २७—३१ ॥

---

* "तोरी गुर्जरदेशोद्भवा स्फटिका, या रक्तवर्णा भवति" इति गू० टी०।

तत्सम्पुटे न्यसेत् सूतं मलपूदुग्धमिश्रितम् ॥ ३२ ॥
द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडङ्गमिरिमेदकः ।
एतच्चूर्णमधोर्द्धञ्च दत्त्वा मुद्रां प्रदीयते ॥ ३३ ॥
तं गोलं सन्धयेत् सम्यक् मृन्मूषासम्पुटे सुधीः ।
मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥
एवमेकपुटेनैव जायते भस्म सूतकम् ॥ ३४ ॥

मतान्तरे पारदमारणम् ।—

काष्ठोडुम्बरिकादुग्धे रसं किञ्चित् विमर्दयेत् ।
तद्दुग्धघृष्टहिङ्गोश्च मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥
क्षिप्त्वा तत्सम्पुटे सूतं तत्र मुद्रां प्रदापयेत् ।
कृत्वा तं गोलकं प्राज्ञो मृन्मूषासम्पुटेऽन्धयेत् ॥
पचेत् मृदुपुटेनैव सूतको याति भस्मताम् ॥ ३६ ॥

अन्यदपि रसमारणमाह, अपामार्गस्येति।—अपामार्गः प्रसिद्धः, तस्य बीजानि जलेन पिष्ट्वा सम्पुटाकारां मूषां कार्य्या, तत्सम्पुटमध्ये सूतं पारदं मलपूदुग्धमर्दनं कृत्वा न्यसेत् धारयेदित्यर्थः। मलपूः काष्ठोडुम्बरिका। पश्चादुक्तद्रव्यचूर्णं तदुपरि अधश्च दत्त्वा सम्मद्य मृन्मूषाया मुद्रयेत। द्रोणपुष्पी "नहुल" इति प्रसिद्धा, "गूमा" शब्दवाच्या इति लोके, तस्याः प्रसूनानि पुष्पाणि। विडङ्गं प्रासङ्गम् इति। इरिमेदको विट्खदिरः, तस्य त्वक् ग्राह्या। तं गोलं सन्धयेदिति—तं रसादिजनितगोलकं सम्यगवरोधयेत् मूषायाम् ॥ ३२—३४ ॥

अन्यदपि रसमारणं प्रकटयन्नाह, काष्ठोडुम्बरिकादुग्धेरिति।—काष्ठोडुम्बरिका "कुडुम्बरि" शब्दवाच्या। तद्दुग्धघृष्टहिङ्गोश्चेति—काष्ठोडुम्बरिकादुग्धेनैव हिङ्गु प्लाव्य तेन मूषां कृत्वा तन्मध्ये रसं मेलयित्वा सर्वं गोलकं कृत्वा पश्चात् मृन्मयमूषायाम् अन्धयेत अवरोधयेदित्यर्थः। मृदुपुटेनैवेति—लघुगजपुटेनेत्यर्थः; लघुगजपुटलक्षणं तन्त्रान्तरेऽभिहितम्, तद्यथा—"निपुणविहितगर्त्ते षोडशैरङ्गुलैर्यो मितसकलविभागस्तस्य मध्ये निधाय। ज्वलनमतिविशुष्कैर्गोमये पारदस्य लघुगजपुटमेतत् प्रोक्तमेव मुनीन्द्रैः॥" ३५।३६ ॥

मतान्तरे पारदमारणम् ।—

नागवल्लीरसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः ।
मृन्मूषासम्पुटे पक्वः सूतो यात्येव भस्मताम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने रसगन्धकशोधनमारणाधिकारो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

रसकल्पना ।—

सर्वज्वरे ज्वराङ्कुशरसः ।—

खण्डितं हारिणं शृङ्गं ज्वालामुख्या रसैः समम् ।
रुद्ध्वा भाण्डे पचेच्चुल्ल्यां यामयुग्मं ततो नयेत् ॥ १ ॥

अपरमपि पारदमारणं दर्शयन्नाह, नागवल्लीति ।—नागवल्ली ताम्बूलवल्ली, तस्याः पत्ररसेन घृष्टो मर्दितः पारदः कर्कोटीकन्दगर्भितः सन् मृन्मूषासम्पुटे निरुध्य गजपुटे पचेत । कर्कोटी वन्ध्याकर्कोटकीवल्ली, तस्याः कन्दम् । शेषं सुबोधम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीवाक्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने रसगन्धकशोधन-मारणाधिकारो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इदानीं मिश्रितरसानामध्यायं प्रकटयन्नाह, तत्रादौ ज्वराङ्कुशनामरसं व्याचष्टे, खण्डितमिति ।—हरिणस्येदं हारिणं शृङ्गं विषाणं तच्च खण्डितं शकलीकृतं, सङ्कुचितमित्यर्थः । ज्वालामुख्या रसैरिति—ज्वालामुखी जयन्ती तस्याः पत्राणां स्वरसः, सा ज्वालामुखी चतुर्द्धा भवति, तथा हि—"शुक्ला पीता तथा रक्ता कृष्णा ज्वालामुखी भवेत्" इति, लोके "खसिनि" शब्दवाच्या । केचित्तु ज्वालामुखीत्यनेन भल्लातकमिति व्याख्यानयन्ति, तन्न सर्वसम्मतम् । समंमित्यत्र समशब्दो मिलितार्थे वर्त्तते इति केचित्, न तु समत्वं साम्यं, यतः सम्प्रदायेष्वपि

अष्टांशं त्रिकटुं दद्यान्निष्कमात्रञ्च भक्षयेत्।
नागवल्लीरसैः सार्द्धं वातपित्तज्वरापहम्॥ २॥
अथ ज्वराङ्कुशो नाम रसः सर्वज्वरापहः।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकं वा न संशयः॥ ३॥

विषमज्वरे *ज्वरारिरसः।—

पारदं रसकं तालं तुत्थं टङ्कणगन्धके।
सर्वमेतत् समं शुद्धं कारवेल्लीरसैर्दिनम्॥ ४॥
मर्दयेल्लेपयेत्तेन ताम्रपात्रोदरं भिषक्।
अङ्गुल्यर्द्धप्रमाणेन ततो रुद्ध्वा च तन्मुखम्॥ ५॥
पचेत्तं वालुकायन्त्रे क्षिप्त्वा धान्यानि तन्मुखे।
यदा स्फुटन्ति धान्यानि तदा सिद्धं विनिर्दिशेत॥ ६॥
ततो नयेत् स्वाङ्गशीतं ताम्रपात्रोदराद्भिषक्।
रसं ज्वरारिनामानं विचूर्ण्य मरिचैः समम्॥ ७॥
माषैकं पर्णखण्डेन भक्षयेन्नाशयेज्ज्वरम्।
त्रिदिनैर्विषमं तीव्रमेकाहित्रिचतुर्थकम्॥ ८॥

ज्वालामुख्या रसे कृत्वा मृगशृङ्गं बहुशो भावयित्वा जारयेदित्यभिप्रायः, यदुक्तम्—"असकृद्भावितं शृङ्गं हारिणं कुट्टितं रसैः। ज्वालामुख्याः पचेद्भाण्डगतं तन्न भस्म चूर्णयेत॥" इत्यादि। अष्टांशं त्रिकटु दद्यादिति—शृङ्गभागात् मिलितकटुत्रयस्य। सर्वज्वरापह इत्यनेन सन्निपातजनितमपि नाशयेत॥ १—३॥

अथ ज्वरारिरसविवरणमाह, पारदमिति।—अत्र रसकं खर्परकम्। तालं हरितालम्। तुत्थं प्रसिद्धम्। टङ्कणं सौभाग्यक्षारम्। एके "तुत्थं टङ्कणगन्धके" इत्यत्र "तुत्थकं गन्धकं कणा" इति पठन्ति, तत्र कणा मनःशिला, एतत् बहुस्थानेषु न प्रचरति, अन्यत्रो दर्शनात्, "रसञ्च रसकं तालं शिखितुत्थञ्च टङ्कणम्। गन्धकञ्च समं पिष्ट्वा कारवेल्ल्या रसैर्दिनम्॥" इत्यादि। कारवेल्ली "करेला" शब्दवाच्या। हस्तपरिपाट्याच्च पूर्वोक्तं सकलद्रव्यं सममात्रं सङ्गृह्य कारवेल्लीपत्ररसेन विवार रसं मर्द्दयं तत्कल्केन ताम्रपात्रोदरमङ्गुल्यर्द्धप्रमाणं प्रलिप्य हण्डिकामध्येऽधोमुख

* रसेन्द्रे अस्य शीतभञ्जी रस इति संज्ञा।

विषमज्वरे शीतज्वरारिरसः ।—

तालकं तुत्थकं ताम्रं रसं गन्धं मनःशिलाम् ।
कर्षं कर्षं प्रयोक्तव्यं मर्दयेत्त्रिफलाम्बुभिः ॥ ९ ॥
गोलं न्यसेत् सम्पुटके पुटं दद्यात् प्रयत्नतः ।
ततो नीत्वाऽर्कदुग्धेन वज्रीदुग्धेन सप्तधा ॥ १० ॥
दन्त्याः क्वाथेन श्यामाया भावयेत् सप्तधा पुनः ।
माषमात्रं रसं दिव्यं पञ्चाशन्मरिचैर्युतम् ॥ ११ ॥
गुडं गद्याणकञ्चैव तुलसीदलयुग्मकम् ।
भक्षयेत्त्रिदिनं भक्त्या शीतारिर्दुर्लभः परः ॥ १२ ॥

संस्थाप्य मुद्रां कृत्वा तदनु वालुकायन्त्रे पचेत यावत्तदुपरि व्रीहयः स्फुटन्ति। अङ्गुलमङ्गुष्ठोदरमध्यम। माषमानमत्र विषमतीव्रज्वरनिमित्तम् अन्यत्राल्पमिति, तथा हि—"रसो ज्वरारिः सिद्धोऽयं द्विगुञ्जो वातजे ज्वरे। दातव्यः पर्णखण्डेन तत्क्षणान्नाशयेज्ज्वरम ॥" इति ॥ ४—८ ॥

इदानीं शीतज्वरारिं प्रकटयन्नाह, तालकमिति।—तालकं हरितालम्। ताम्रमिति—शुद्धताम्रभस्म। रसः पारदः। गन्धः गन्धकम्। कर्षमिति द्विरुक्तेन प्रत्येकं कर्षप्रमाणमित्यर्थः। त्रिफलाम्बुभिरिति—त्रिफला हरीतक्यादिकं तस्याः क्वाथेनेत्यर्थः। पुटं दद्यादिति—सकलद्रव्यचूर्णं त्रिफलाक्वाथेन सम्मर्द्य गोलकं कृत्वा तदनु शरावसम्पुटे धृत्वा तदुपरि मृत्तिकां लिप्त्वा गजपुटे पचेदित्यर्थः। प्रयत्नत इति—गुरुमुखात् दृष्टकर्मपुरुषात्। पश्चात्तं रसं शरावाभ्यन्तरात् सङ्गृह्य अर्कदुग्धेन वज्रीदुग्धेन * दन्तीमूलस्वरसेन श्यामारसेन च सप्तधा भावयेत सप्तधा भावना प्रत्येकेनेत्यर्थः। वज्री सेहुण्ड। दन्तीमूलस्वरसाभावे क्वाथो ग्राह्यः। श्यामा निसोत, तस्या मूलस्यापि स्वरसः क्वाथो वा, एवं सिद्धो भवति। अस्मत्-सम्प्रदायेऽपि द्रव्यचतुष्टयेन भावनां दत्त्वा पश्चात् पूर्वोक्तविधानेन गजपुटे पक्त्वा सिद्धो भवति इति। अन्यत्रापि दृश्यते, तथा हि—"पश्चाद्वज्रार्कवित्क्षीरै-र्दन्तीश्यामारसेन च। सम्मर्द्य सप्तधा घर्मे शरावपुटकं पचेत् ॥" इत्यादि।

* इयं व्याख्या तथा वक्ष्यमाणा दन्तीमूलस्वरसाभावे क्वाथो ग्राह्य इत्यादिव्याख्या च न समीचीना, मूले दन्तीश्यामयोः क्वाथस्यैव स्पष्टतया उल्लेखात्।

पथ्यं दुग्धौदनं देयं विषम शीतपूर्वकम्।
दाहपूर्वं हरत्याशु तृतीयकचतुर्थकौ॥
द्व्याहिकं सततञ्चैव वैवर्ण्यञ्च नियच्छति॥ १३॥

सर्वज्वरे ज्वरघ्नी गुडिका।—

भागैकः स्याद्रसाच्छुद्धादैलेयः पिप्पली शिवा।
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः॥१४॥
फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी।
एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः॥१५॥
माषोन्मिता गुटीं कृत्वा दद्यात् सर्वज्वरे बुधः।
छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नो गुटिका मता॥१६॥

एतन्माषपरिमितं पञ्चाशन्मरिचैः सह गुडगद्याणयुतञ्च तुलसीपत्रद्वयञ्च सवेष्ट्य भक्षयेदित्यर्थः। दिव्यमिति—श्रेष्ठम् ऋषिप्रणीतत्वात्। पञ्चाशन्मरिचैरिति—गणनामात्रम्। गद्याणकमिति—षण्माषकसंज्ञम्। एके गुडतुलसीपत्रयोरनुपानमाहुः। भक्त्येति—पूर्वं द्विजगुरुपूजनं सम्पाद्य पश्चादास्तिक्यपूर्वकं भक्षयेदिति भावः। वैवर्ण्यमत्र ज्वरजनितम् अन्यरोगजनितं वा॥ ९—१३॥

अथ ज्वरघ्नीगुटिकामाह, भागैकः स्याद्रसाच्छुद्धादिति।—शुद्धिश्चास्य पूर्वं कथिता। रसः पारदः, तस्यैको भागः। ऐलेयः कुमारीरसजनितनिर्य्यासद्रव्यविशेषः "एलुवा" इति प्रसिद्धः तदभावे कुमारीपत्ररस एव ग्राह्य इत्यपरे, केचिदैलेयशब्देन एलबालुकं वदन्ति, तच्च कुष्ठगन्धिकफलसदृशं भवति लोके प्रसिद्धञ्च, एतन्न सर्वंमतम्। शिवा हरीतकी। आकारकरभ इति—आकल्लक प्रसिद्धः। कटुतैलेन शोधितः गन्धः इत्यन्वयः, कटुतैलं सार्षपम्। फलानि चेन्द्रवारुण्या इति—इन्द्रवारुणी चिर्भटी, तस्याः फलानि। एके मूलानि चेन्द्रवारुण्या वदन्ति, तत् बहुपुस्तकेषु न दृश्यते, तस्मादसङ्गतोऽयं पाठः। चतुर्भागमिता अमीति—अमी ऐलेयप्रमुखषट्द्रव्यविशेषाश्चतुर्भागमिता भवन्ति भागोऽत्र पारदपरिमाणात्। एतत् सकलं चूर्णीभूतं कृत्वा इन्द्रवारुणिकाफलरसैन मर्दयेदित्यर्थः। स्वरसपरिमाणमत्र द्रव्यभावनायोग्यं देयं, तच्च यावच्चूर्णं प्लावितं भवति तावद्देयमिति भावः। छिन्नारसानुपानेनेति—छिन्ना गुडूची तस्याः स्वरसेनानुपानम्, अनुपानमात्राऽत्र तन्त्रान्तरादवगन्तव्या, तद्यथा—"रसाना-

अथादौ लोकनाथरसः ।—

शुद्धो बुभुक्षितः सूतो भागद्वयमितो भवेत् ।
तथा गन्धस्य भागौ द्वौ कुर्यात् कज्जलिकां तयोः ॥१७॥
सूताच्चतुर्गुणेष्वेव कपर्देषु विनिक्षिपेत् ।
भागैकं टङ्कणं दत्त्वा गोक्षीरेण विमर्दयेत् ॥१८॥
तथा शङ्खस्य खण्डानां भागानष्टौ प्रकल्पयेत् ।
क्षिपेत् सर्वं पुटस्यान्तश्चूर्णलिप्तशरावयोः ॥१९॥
गर्त्ते हस्तोन्मिते धृत्वा पुटेत् गजपुटेन च ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पिष्ट्वा तत् सर्वमेकतः ॥२०॥

अनुपानं स्याद्धितं पत्रमङ्गकम् । वातपित्तकफप्राये यथायोग्यमनुक्रमात् ॥” इति । ज्वरघ्नोति—सामान्येन सर्वज्वरहरेत्यर्थः ॥ १४—१६ ॥

इदानीं लोकनाथरसं प्रकटयन्नाह शुद्ध इति ।—सूतः पारदः शुद्धः संस्कारितः, संस्कारा ह्यस्य पूर्वं कथिताः । बुभुक्षितः क्षुधितः कारितः, द्रव्यग्रासेच्छुः, स च भागद्वयपरिमितः । तथा गन्धस्य द्वौ भागौ तथेति ग्रहणेन गन्धकस्यापि शोधनं दर्शितम् । तयोरिति—गन्धकपारदयोः । सूताच्चतुर्गुणेष्वित्यादि—सूतात् सूतपरिमाणात् । कपर्दकेषु वराटकेषु, कपर्दकलक्षणञ्च तन्त्रान्तरादवगन्तव्यम्, तद्यथा—“तुलनाया गुरुतरान् पञ्चगुञ्जान् दशाह्विकान् । वराटान् स्थूलपीतांश्च रसकर्मणि योजयेत् ॥” इति । भागैकं टङ्कणं दत्त्वेत्यादि—कोऽर्थः ? पारदपरिमाणात् टङ्कभागं सौभाग्यक्षारं सङ्गृह्य गोक्षीरेण सह कल्कीकृत्यानेनैव कल्केन तान् रसगर्भितवराटान् विमर्दयेदित्यभिप्रायः । तथा शङ्खस्य खण्डानामिति—शोधितशङ्खस्य खण्डानां शकलानां भागा अष्टौ ग्राह्याः पारदस्यैकभागापेक्षयेत्यर्थः । सम्प्रदायस्तु शङ्खशकलानि क्षीरे संशोध्य पश्चात्तेनैव क्षीरेण सह सूक्ष्माणि सम्पिष्य पश्चादनेनैव कल्केन तान् वराटान् लेपयेदित्यभिप्रायः । अन्ये तु शङ्खशकलानि वराटिकाभिः सह पुटेत् । चूर्णलिप्तशरावयोरिति—चूर्णं शुक्तिकादिसम्भवं, तच्च “कलि” शब्दवाच्यं, तेनालिप्तशरावकौ कृत्वा ताभ्यां सम्पुटं कारयेदित्यर्थः, शरावसम्पुटसन्धिषु साम्प्रदायिकी मुद्रा कार्य्येति व्यवहारः, तदुपरि च मल्लेपः कार्य्य इत्यपि व्यवहारः । गजपुटेनेति—यथा गजपुटविधानं तथैवात्र पुटेदित्यर्थः, तच्च गोमयादिना गर्त्ते कृतम् ।

षड्गुञ्जासम्मितं चूर्णमेकोनत्रिंशदूषणैः ।
घृतेन वातजे दद्यान्नवनीतेन पित्तजे ॥२१॥
क्षौद्रेण श्लेष्मजे दद्याद्दतीसारे क्षये तथा ।
अरुचौ ग्रहणीरोगे कार्श्ये मन्दानले तथा ॥२२॥
कासश्वासेषु गुल्मेषु लोकनाथरसो हितः ।
तस्योपरि घृतान्नञ्च भुञ्जीत कवलत्रयम् ॥२३॥
मञ्चे क्षणैकमुत्तान शयीतानुपधानके ।
अनम्लमन्नं सघृतं भुञ्जीत मधुरं दधि ॥२४॥
प्रायेण जाङ्गलं मांसं प्रदेयं घृतपाचितम् ।
सदुग्धभक्तं दद्याच्च जातेऽग्नौ साम्यभोजनं ॥२५॥
सघृतान् मुद्गवटकान् व्यञ्जनेष्ववचारयेत् ।
तिलामलककल्केन स्नापयेत् सर्पिषाऽथवा ॥२६॥

एकोनत्रिंशदूषणैरिति—एकेन यत् ऊनं मरिचानां त्रिंशत्तेन सह षड्रत्तिकप्रमाणं भक्षयेत् । घृतेन वातजे दद्यादित्यादि—अत्र वातजे पित्तजे कफजे च अतीसारादावेव वक्ष्यमाणो नियमो बोद्धव्यः । तस्योपरि घृतान्नमिति—पूर्वं रसं भक्षयित्वा पश्चात् तदुपरि कवलत्रयं घृतान्नं भुञ्जीत घृतेन युक्तमन्नं घृतान्नम्, अन्नमत्र ओदनम् । मञ्चे खट्वायाम् । अनुपधानके उपधानं गेन्दुकं तेन रहिते, मञ्चे इति अन्वयः, एतेन सम्यगुत्तानं यथा स्यात्तथा शयीतेत्यर्थः । पश्चात् पथ्यापथ्यमाह, अनम्लमित्यादि ।—अनम्लम् अम्लरसरहितम् अम्लञ्च मातुलुङ्गप्रभृतिकम् । अन्नं स्रुतमन्नं तेन भक्तादिकम् । सघृतमिति—घृतयुक्तम् । मधुरं दधीति—मधुरं कोमलकौचित (?) यद्वा—मधुरयुक्तं तत्तु रसालादि । प्रायेण जाङ्गलं मांसमिति—मांसभक्षणस्यात्र विहितं बाहुल्येन जाङ्गलं प्रधानतमं तदपि घृतपाचितं कार्यम् । यद्यपि जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः, तद् यथा—जङ्घाला विष्किराः प्रतुदा गुहाशया प्रसहाः पर्णमृगा बिलेशया ग्राम्याश्चेति तथाऽप्येन तु रोगापेक्षया देयः । घृतपाचितमिति तैलनिषेधात् गुणाधिक्याच्च, तथा हि—"मांसं यत्तैलसिद्धन्तु वीर्य्योष्णं पित्तकृद्गुरु । लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनम् । अनुष्णवीर्य्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितम् ।" (सु० सू० ४६ अ०) इति । सघृतानिति—घृतसाधितान् । अथवा सर्पिषा

अभ्यञ्जयेत् सर्पिषा च स्नानं कोष्णोदकेन च ।
क्वचित्तैलं न गृह्णीयान्न बिल्वं कारवेल्लकम् ॥ २७ ॥
वार्त्ताकुं शफरीं चिञ्चां त्यजेद्व्यायाममैथुने ।
मद्यं सन्धानकं हिङ्गुं शुण्ठीं माषान् मसूरकान् ॥ २८ ॥
कुष्माण्डं राजिकां * कोपं काञ्जिकञ्चैव वर्जयेत् ।
त्यजेदयुक्तनिद्राञ्च कांस्यपात्रे च भोजनम् ॥ २९ ॥
ककारादियुतं सर्वं त्यजेत्काकफलादिकम् ।
पथ्या† ऽथ लोकनाथस्तु शुभनक्षत्रवासरे ॥ ३० ॥
पूर्णातिथौ सिते पक्षे जाते चन्द्रबले तथा ।
पूजयित्वा लोकनाथं कुमारीं भोजयेत्ततः ॥ ३१ ॥
दानं दत्त्वा द्विघटिका मध्ये ग्राह्यो रसोत्तमः ।
रसाच्चेज्जायते तापस्तदा शर्करया युतम् ॥ ३२ ॥
सत्त्वं गुडूच्या गृह्णीयाद्वंशरोचनया युतम् ।
खर्जूरं दाडिमं द्राक्षामिक्षुखण्डानि ‡ चारयेत् ॥ ३३ ॥
अरुचौ निस्तुषं धान्यं घृतभृष्टं सशर्करम् ।
दद्यात्तथा ज्वरे धान्य-गुडूचीक्वाथमाहरेत् ॥ ३४ ॥

घृतेन स्नानं कारयेत्, कोष्णोदकेन स्नानन्तु अधःकायस्येति, यत —"उष्णाम्बुना-ऽधःकायस्य परिषेको बलावहः । तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषाम् ॥" (वा० सू० २अ०) इति। क्वचिन्न तैलं न गृह्णीयादिति—क्वचित् कुत्रापि तैलग्रहणं न कार्य्यं तत्र दीपादिष्वपि तैलं निषिद्धं स्यात्। अथ त्याज्यमाह बिल्वमिति—बिल्वफलम्। कारवेल्लकं करलाशब्दवाच्यं फलमिति। वार्त्ताकुं वृन्ताकम्। शफरी क्षुद्रमत्स्यम्। चिञ्चा प्रसिद्धा। व्यायामं शरीरायासजननं कर्म। मैथुनं स्त्रीसेवा। मद्यादिकमिति सुगमम्। त्यजेदयुक्तनिद्राञ्चेति—अयुक्तनिद्रा दिवानिद्रादिकम्। ककारादियुतं सर्वमिति—सर्वमाहारनिमित्तं ककारपूर्वकं

* "कोपम" इत्यत्र "कोलम" इति पाठान्तरम् ।

† "पथ्य" इत्यत्र "ग्राह्य" इति पाठान्तरम् ।

‡ "चारयेत्" इत्यत्र "खादयेत्" इति पाठान्तरम् ।

उशीरवासककाथं दद्यात् ससधुशर्करम्।
रक्तपित्ते कफे श्वासे कासे च स्वरभङ्गये ॥ ३५ ॥
अग्निभृष्टजयाचूर्णं मधुना निशि दीयते।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां मन्दपावके ॥ ३६ ॥
सौवर्चलाभयाकृष्णा चूर्णमुष्णोदकैः पिबेत्।
शूलेऽजीर्णे तथा कृष्णा मधुयुक्ता ज्वरे हिता ॥ ३७ ॥
प्लीहोदरे वातरक्ते कुर्याच्चैव गुदाङ्कुरे।
नासिकादिषु रक्तेषु रसं दाडिमपुष्पजम् ॥ ३८ ॥
दूर्वायाः स्वरसं नस्ये प्रदद्याच्छर्करायुतम्।
कोलमज्जा कणा बर्हि-पत्त्रभस्म सशर्करम् ॥ ३९ ॥
मधुना लेहयेच्छर्दि-हिक्काकोपोपशान्तये।
विधिरेष प्रयोज्यस्तु सर्वस्मिन् पोट्टलीरसे ॥ ४० ॥
मृगाङ्के हेमगर्भे च मौक्तिकाख्येऽपरेषु च।
इत्ययं लोकनाथाख्यो रसः सर्वरुजो जयेत् ॥ ४१ ॥
(वराटभस्म सगुडं चूर्णयित्वा घृते पचेत्।
तत्समं मरिचं चूर्णं नागवल्ल्या विभावितम् ॥
तच्चूर्णं मधुना लेह्यमथवा नवनीतकैः।
माषमात्रं क्षयं हन्ति यामे यामे च भक्षितम् ॥
लोकनाथरसो ह्येष मण्डलाद्राजयक्ष्मनुत् ॥)

अथादौ मृगाङ्कपोट्टली रसः।—

भूर्जवत्तनुपत्राणि हेम्नः सूक्ष्माणि कारयेत्।
तुल्यानि तानि सूतेन खल्ले क्षिप्त्वा विमर्दयेत् ॥ ४२ ॥

शाकफलादिकं त्यजेत्। छिन्ने पक्षे शुक्ले पक्षे। अग्निभृष्टजयाचूर्णमिति—जया भङ्गा। बर्हिपत्त्रभस्मेति—बर्हो मयूरः। मृगाङ्के मृगाङ्कपोट्टलिके। हेमगर्भे हेमगर्भपोट्टलिके। मौक्तिकाख्ये मौक्तिकाख्यपोट्टलिके। अपरेष्वपि पञ्चरत्नपोट्टलिकप्रभृतिषु एष विधिः प्रयोज्य इति ॥ १७—४१ ॥

अथ मृगाङ्कपोट्टलीनामरसं व्याचष्टे, भूर्जवदिति।—भूर्जो वृक्षविशेषः, तस्य

काञ्चनाररसेनैव ज्वालामुख्या रसेन वा ।
लाङ्गल्या वा रसैस्तावत् यावद्भवति पिष्टिका ॥ ४३ ॥
ततो हेम्नश्चतुर्थांशं टङ्कणं तत्र निक्षिपेत् ।
पिष्टमौक्तिकचूर्णञ्च हेमद्विगुणमावपेत् ॥ ४४ ॥
तेषु सर्वसमं गन्धं क्षिप्त्वा चैकत्र मर्दयेत् ।
तेषां कृत्वा ततो गोलं वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥ ४५ ॥
पश्चान्मृदा वेष्टयित्वा शोषयित्वा च धारयेत् ।
शरावसम्पुटस्यान्तस्तत्र मुद्रां प्रदापयेत् ॥ ४६ ॥
लवणापूरिते भाण्डे धारयेत्तच्च सम्पुटम् ।
मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा चतुर्भिर्गोमयैः पुटेत् ॥ ४७ ॥
ततः शीते समाहृत्य गन्धं सूतसमं क्षिपेत् ।
घृष्ट्वा च पूर्ववत् खल्ले पुटेद्गजपुटेन च ॥ ४८ ॥

त्वक तदाकाराणि तनुपत्राणि, तनुकरणेन यथा अङ्गादीनां मनोहरार्थं स्वर्णकारा कुर्वन्ति तद्वदपि कार्याणीत्यर्थः । सूक्ष्माणीति—तानि तनुपत्राणि तिलवत् खण्डितानि कृत्वेत्यर्थः । सूतेन पारदेन सम सङ्गृह्य खल्ले क्षिप्त्वा मर्दनीयम् । कथम ? यथा काञ्चनाररसेनेत्यादि।—काञ्चनारो वृक्षविशेष प्रसिद्ध एव । ज्वालामुखी जयन्ती, सा चतुर्विधा भवति तथा हि—'श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा ज्वालामुखी भवेत्" इति । लाङ्गली कलिहारिका। यावद्भवति पिष्टिकेति—कोऽर्थ ? तत सुवर्णरसद्रव्य (?) यावद्द्रवत्व प्राप्य पिष्टिका स्यात तावद्रसैर्मर्दनीयम। अस्मत्सम्प्रदाये तु पूर्वोक्तशोधित-रसे सुवर्णपत्राणि दत्त्वा तदनु ईषदम्लरसो दत्त्वा उपारि पात्र संस्थाप्य गाढं मर्दयेत यावत घनभस्मवद्भवति पश्चादम्लरसै सह सम्मर्द्य गोलकार्थं पिष्टिका कारयेदित्यर्थ । ततो हेम्नश्चतुर्थांश टङ्कण तत्र निक्षिपेत इति—तत पिष्टीकरणानन्तर तत्र पिष्टीकृत-द्रव्ये टङ्कण सौभाग्यक्षार हेम्न सुवर्णस्य चतुर्थांश क्षिपेत, तेन यदा सुवर्णं चतु शाण भवति तदा टङ्कण शाणसेकमित्यर्थ । पिष्टमौक्तिकचूर्णमिति—शोधितमौक्तिक-चूर्णं सुवर्णपरिमाणाद्द्विगुण सङ्गृह्य मेलयेदिति भाव । तेषु पूर्वोक्तद्रव्येषु सर्वसम समस्तद्रव्यसाम्य गन्धक क्षिप्त्वा सर्वमेकत्र मर्दयेदित्यभिप्राय, मर्दनमत्र पूर्वोक्तरसैरिति व्यवहार । सर्वसममिति—सर्वं पारदसुवर्णटङ्कणमौक्तिकमित्यर्थं । तेषा कृत्वा

स्वाङ्गशीतं ततो नीत्वा गुञ्जायुग्मं प्रयोजयेत्।
अष्टभिर्मरिचैर्युक्तः कणात्रययुतोऽथवा ॥ ४९ ॥
विलोक्य देया दोषादौनेकैका रसरक्तिका।
सर्पिषा मधुना वाऽपि दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ॥ ५० ॥
लोकनाथसमं पथ्यं कुर्य्यात् स्वस्थमनाः शुचिः।
श्लेष्माणं ग्रहणीं कासं श्वासं क्षयमरोचकम् ॥
मृगाङ्कोऽयं रसो हन्यात् कृशत्वं बलहीनताम् ॥ ५१ ॥

क्षयादौ हेमगर्भपोट्टली रसः —

सूतात् पादप्रमाणेन हेम्नः पिष्टं प्रकल्पयेत्।
तयोः स्याद्द्विगुणो गन्धो मर्दयेत् काञ्चनारकैः ॥ ५२ ॥
कृत्वा गोलं क्षिपेन्मूषासम्पुटे मुद्रयेत्ततः।
पचेद्भूधरयन्त्रेण वासरत्रितयं बुधः ॥ ५३ ॥

ततो गोलं वासाग्नि परिवेष्टयेदिति—इत्यपाठ्यान्तु ततः गोलकरूपं द्रव्यं पूर्वं शराव-सम्पुटे कृत्वा तत्सन्धौ साम्प्रदायिकीं मुद्राञ्च दत्त्वा ततः भाण्ड गजपुटविधानेन पुटेत्, पश्चात् स्वाङ्गशीतं द्रव्यं गृहीत्वा यावत् परिमाणं पारदं पूर्वं तावत् परिमाणमन्यद्गन्धकञ्च दत्त्वा सम्मर्द्य च पूर्ववत् पुटेत्, मर्दनमेव पूर्वोक्तरसैः, एवं सिद्धो भवति। शेषं सुबोधम् ॥ ४२—५१ ॥

अथ हेमगर्भपोट्टलीनामरसं प्रकटयन्नाह सूतात् पादप्रमाणेनेत्यादि।—सूतं पारदं स च शोधितो ग्राह्यः, तस्य पादस्तुर्थांशस्तेन समं हेम ग्राह्यम्, हेम्न इति ग्रहणेनास्य पत्राणि कार्य्याणीत्यर्थः। तानि पूर्वोक्तानीति सम्बन्धः (?)। पिष्टो-विधानन्तु पूर्ववत् बोद्धव्यम्। तयोः स्यात् द्विगुणो गन्ध इति—तयोः पारदसुवर्णयोः द्विगुणं परिमाणात्, तेन पारदसुवर्णयोरेको भागः, गन्धकस्य द्वौ भागौ। काञ्चनारो वृक्षविशेषः तस्य पत्राणां स्वरसेन मर्दयेत् यावत् पिष्टिकाकारं भवति। मूषासम्पुटे शरावसम्पुटे सन्धौ च मुद्रां कारयेत्, मुद्रा साम्प्रदायिकी कार्य्या। ततः इति ग्रहणेन तत् सम्पुटं मृत्कर्पटकैश्च लेपयेदिति भावः। पचेत् भूधरयन्त्रेण वासरत्रितयं बुध इति—वासरत्रयं यावत् भूधरयन्त्रेण कृत्वा पचेत्। अस्मत्सम्प्र-दायेऽपि गोमये कृत्वा पुनः पुनरग्निं प्रज्वालयेत् यावाद्दिनत्रयं भवति इत्यभिप्रायः, अतस्तु पुटषट्कं दद्यादित्यर्थः। पुटषट्कञ्च गोमयाग्निना, न तु शरावसम्पुट

तत उद्धृत्य तत् सर्वं दद्यात् गन्धञ्च तत्समम् ।
मर्दयेदार्द्रकरसैश्चित्रकस्वरसेन च ॥ ५४ ॥
स्थूलपीतवराटांश्च पूरयेत्तेन युक्तितः ।
एतस्मादौषधात् कुर्य्यादष्टमांशेन टङ्कणम् ॥ ५५ ॥
टङ्कणार्द्धं विषं दत्त्वा पिष्ट्वा सेहुण्डदुग्धकैः ।
मुद्रयेत्तेन कल्केन वराटानां मुखानि च ॥ ५६ ॥
भाण्डे चूर्णप्रलिप्ते च धृत्वा मुद्रां प्रदापयेत् ।
गर्त्ते हस्तोन्मिते धृत्वा पुटेत् गजपुटेन च ॥ ५७ ॥
स्वाङ्गशीतं रसं ज्ञात्वा प्रदद्याल्लोकनाथवत् ।
पथ्यं मृगाङ्कवज्ज्ञेयं त्रिदिनं लवणं त्यजेत् ॥ ५८ ॥
यदा छर्द्दिर्भवेत्तस्य दद्यात् * छिन्नामृतं तदा ।
मधुयुक्तं तथा श्लेष्म-कोपे दद्याद्गुडार्द्रकम् ॥ ५९ ॥
विरेके भर्जिता भङ्गा प्रदेया दधिसंयुता ।
जयेत् कासं क्षयं श्वासं ग्रहणीमरुचिं तथा ॥ ६० ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं कफवातं नियच्छति ।
हेमगर्भः परो ज्ञेयो रसः पोट्टलिकाभिधः ॥ ६१ ॥

अथापरो द्वितीयहेमगर्भपोट्टली रसः ।—

रसस्य भागाश्चत्वारस्तावन्तः कनकस्य च ।

षड्‌वारं कार्य्यं, तदेकवारमेव । पश्चात् कार्य्यमाह तत उद्धृत्येत्यादि—ततः सर्वं द्रव्यं गन्धकेन समं कृत्वा पश्चादार्द्रकरसेन चित्रकजटास्वरसेन च सम्मर्द्य तेन पिष्टद्रव्येण वराटकान् पूरयेत्, पश्चात् तन्मुखानि टङ्कणविषसेहुण्डदुग्धेन पिष्ट्वा तेन मुद्रयेत्, टङ्कणमानं पूर्वद्रव्यसम्भारादष्टमांशं ग्राह्यं विषन्तु टङ्कणार्द्धमित्यर्थः । शेषं सुबोधम् ॥ ५२—६१ ॥

अथ द्वितीयां हेमगर्भपोट्टलीं तामपि दर्शयन्नाह, रसस्येति ।—सकलं स्वस्वपरिमितं रससुवर्णादिकमेकत्र सम्मर्द्य पचेदिति तात्पर्य्यार्थः । केषाञ्चित् हस्तपाठ्यामेव,

* "छिन्नामृतम्" इत्यत्र "छिन्नारसम्" इति पाठान्तरम् ।

तयोश्च पिष्टिका कृत्वा गन्धो द्वादशभागिकः ॥ ६२ ॥
कुर्य्यात् कज्जलिका तेषां मुक्ताभागाश्च षोडश।
चतुर्विंशच्च शङ्खस्य भागेकं टङ्कणस्य च ॥ ६३ ॥
एकत्र मर्दयेत् सर्वं पक्वनिम्बकजै रसैः।
कृत्वा तेषां ततो गोलं मूषासम्पुटके न्यसेत् ॥ ६४ ॥
मुद्रां दत्त्वा ततो हस्तमात्रे गर्त्ते च गोमयैः।
पुटेत् गजपुटेनैव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत ॥ ६५ ॥
पिष्ट्वा गुञ्जाचतुर्मानं दद्यात् गव्याज्यसंयुतम्।
एकोनत्रिंशदुन्मान-मरिचैः सह दीयते ॥ ६६ ॥
राजते मृण्मये पात्रे * काचजे वाऽवलेहयेत्।
लोकनाथसमं पथ्यं † कुर्य्याच्च स्वस्थमानसः ॥ ६७ ॥
कासे श्वासे क्षये वाते कफे ग्रहणिकागदे।
अतीसारे प्रयोक्तव्या पोट्टली हेमगर्भिका ॥ ६८ ॥

विषमज्वरे ज्वराङ्कुशो रसः।—

शुद्धसूतो विषं गन्धः प्रत्येकं शाणसम्मितम्।
धूर्त्तबीजं त्रिशाणं स्यात् सर्वेभ्यो द्विगुणा भवेत् ॥ ६९ ॥
हेमाह्वा कारयेदेषां सूक्ष्मं चूर्णं प्रयत्नतः।

यथा—शुद्धपारदं प्रथमतो मूर्च्छितं कृत्वा पश्चात्तदुक्तद्रव्यैः गोलकं कारयेत्। अस्मत्सम्प्रदाये तु लोकनाथपोट्टलीवत् कर्त्तव्या सा च पूर्वं कथितैव। मुक्ताश्चात्र शङ्खवत् प्रक्षिप्ता ज्ञेया। शेषं सुगमम् ॥ ६२—६८ ॥

अथ द्वितीयज्वराङ्कुशरसमाह, शुद्धसूत इति।—शुद्धः संस्कारितः, संस्काराश्चास्य पूर्वं कथिताः। विषमपि शुद्धं, तच्चापि पूर्वं विहितमेव। गन्धो गन्धकः, सोऽपि शुद्धो ग्राह्यः। शाणं टङ्कं प्रत्येकमित्यर्थः। धूर्त्तबीजमिति

* "काचजे" इत्यत्र "काचने" इति पाठान्तरम्।
† "कुर्य्याच्च स्वस्थमानसः" इत्यत्र "कुर्य्यात् प्रयतमानसः" इति पाठान्तरम्।

देय जम्बीरमज्जाभिस्तुर्ण गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥ ७० ॥
आर्द्रकस्वरसैर्वाऽपि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकं वा त्र्याहिकं वा चतुर्थकम् ॥
विषमञ्च ज्वरं हन्याद्विख्यातोऽयं ज्वराङ्कुशः ॥ ७१ ॥

अतिसारे आनन्दभैरवो रसः ।—

दरदं वत्सनाभञ्च मरिचं टङ्कणं कणाम् ।
चूर्णयेत् समभागेन रसो ह्यानन्दभैरवः ॥ ७२ ॥
गुञ्जैकं वा द्विगुञ्जं वा बलं ज्ञात्वा प्रयोजयेत् ।
मधुना लेहयेच्चानु कुटजस्य फलं त्वचम् ॥ ७३ ॥
चूर्णितं कर्षमात्रन्तु त्रिदोषोत्थातिसारजित् ।
दध्यन्नं दापयेत् पथ्यं गव्याजं तक्रमेव च ॥
पिपासायां जलं शीतं विजया च हिता निशि ॥ ७४ ॥

—धुस्तूरबीजानि, तानि चिटङ्गमितानि । हेमाह्वा स्वर्णक्षीरी, सा चोक्तशब्दवाच्या एषा तु सर्वेभ्यश्चतुर्द्रव्येभ्यो द्विगुणा ग्राह्या तेन षट्शाणद्विगुणितेत्यर्थः । जम्बीरफलमज्जार्द्रकरसोऽपि दोषापेक्षया बोद्धव्यः परस्पराभावेऽपि । त्रिदोषजमिति—व्यस्तं समस्तञ्च । विषमज्वरमिति पुनर्ग्रहणेन प्रायशो विषमज्वरनाशनार्थमस्य प्रभावो न दोषः, कुतः ? विख्यातत्वात् ॥ ६९—७१ ॥

अथानन्दभैरवरसस्य व्याख्यानं दर्शयितुमाह, दरदमिति ।—दरदं हिङ्गुलम् । वत्सनाभं विषम् । टङ्कणं सौभाग्यक्षारम् । कुटजस्य फलमिन्द्रयवं, त्वक् कुडची कुटजस्यैव मिलित्वा कर्षमित्यर्थः । एतदनुपानं पथ्यञ्च प्रायशोऽतीसारे प्रशस्तम् । गव्याजं गोसम्भवम् अजासम्भवञ्च तक्रं, तत्तु त्रिभागभिन्नम्, तथा हि—"उदश्वित्त्वर्द्धवारिकम् । तक्रं त्रिभागभिन्नन्तु केवलं मथितं स्मृतम् ॥" इति । केवलोऽयं कफाग्निमान्द्ये योज्य इति व्यवहारो वृद्धवैद्यानां दृश्यते । पिपासायां सत्यां शीतलं जलं देयं, न तृष्णा रसनिमित्तत्वात् । निशि रात्रौ विजया भङ्गा हिता पथ्या, अत्रैव प्रयोगे, तेन प्रातरेवायं रसः शीलनीय इति भावः ॥ ७२—७४ ॥

सान्निपातज्वरे लघुसूचिकाभरणो रसः।—

विषं पलमितं सूतं शाणिकं चूर्णयेद् द्वयम्।
तच्चूर्णं सम्पुटे क्षिप्त्वा काचलिप्तशरावयोः ॥ ७५ ॥
मुद्रां दत्त्वा च संशोष्य ततश्चुल्ल्यां निवेशयेत्।
वह्निं शनैः शनैः कुर्यात् प्रहरद्वयसङ्ख्यया ॥ ७६ ॥
तत उद्घाटयेन्मुद्रामुपरिस्थां शरावकात्।
संलग्ना या भवेत् सूतस्तां गृह्णीयाच्छनैः शनैः ॥ ७७ ॥
वायुस्पर्शो यथा न स्यात्तथा कूप्यां निवेशयेत्।
यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति भेषजम् ॥ ७८ ॥
तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते सन्निपातिनि।
क्षुरेण प्रच्छिते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् ॥ ७९ ॥
रक्तभेषजसम्पर्कान्मूर्च्छितोऽपि हि जीवति।
तथैव सर्पदष्टस्तु मृतावस्थोऽपि जीवति ॥
यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते ॥ ८० ॥

अथ लघुसूचिकाभरणरसं व्याख्यास्यामः विषमिति।—विषं प्रसिद्धं पलमितं षोडशशाणमितम्। सूतं पारदं शाणिकं टङ्कैकं। प्रथमतोऽभ्यन्तरे काचलिप्तं कृत्वा तयोः सम्पुटे चूर्णं मेलयित्वा साम्प्रदायिकी मुद्रा तत्सन्धौ कार्या ततश्चुल्ल्यां निवेशयेदिति—कोऽर्थः? ततः रसगर्भसम्पुटं वालुकायन्त्रे निधायाधः शरावलग्नं यथा स्यात् विपचेदित्यभिप्रायोऽस्मत्साम्प्रदायिकः। यथा कर्पूरपाकार्थं यन्त्रविधिस्तद्वदत्रापि उपरिस्थशरावकलग्नो धूमसदृशः कज्जलवत्सः सूची तु रसग्रहणार्थं शलाका कथ्यते सा तु मसूरदलमध्यासक्तो भवति तन्मुखे यावल्लग्नो रसो भवति तावद्देयो रस इति रसवादिनां व्यवहारः। मूर्च्छिते मृतप्राये सान्निपातिनि पुरुषे। तथैव सर्पदष्टोऽपीति—यथा सन्निपाते मस्तकं मुण्ड्यं मदनचाभिहितं तथैव सर्पदष्टे इत्यर्थः। तापः सन्तापो रसजनित इत्यादि। मधुरमिक्षुविकारं द्राक्षादाडिमखर्जूरादिकमपि सम्प्रदायतः ॥ ७५—८० ॥

सन्निपातज्वरे * जलबन्ध रसः ।—

सूतभस्मसमं गन्धं धात्री दन्त्यामनःशिला ।
माक्षिकं पिप्पली व्योषं प्रत्येकं शिलया समम् ॥ ८१ ॥
चूर्णयेद् भावयेत् पित्तैर्मत्स्यमायूरसम्भवैः ।
सप्तधा भावयेच्छुष्कं देयं गुञ्जाद्वयं हितम् ॥ ८२ ॥
तालपर्णीरसश्चानु पञ्चकोलशृतोऽथवा ।
जलबन्धरसो नाम सन्निपातं नियच्छति ॥
जलयोगश्च कर्त्तव्यस्तेन वीर्यं भवेद्रसे ॥ ८३ ॥

सन्निपातज्वरे पञ्चवक्त्र रसः ।—

शुद्धं सूतं विषं गन्धं मरिचं टङ्कणं कणाम् ।
मर्दयेद्धूर्त्तजद्रावैर्दिनमेकञ्च शोषयेत् ॥ ८४ ॥

इदानीं जलबन्धसंज्ञकं रसमाह, भस्मसूतसमं गन्धमिति ।—सूतस्य पारदस्य भस्म तत्समानं गन्धकमित्यर्थः । धात्री दन्ती फलान्यत्र योज्यानि, एतन्मनोह्वम् । अत्र "गन्धात् पादं मनःशिला" इति पाठः सङ्गतः । तेन गन्धकपरिमाणस्य चतुर्थांशसमाना मनःशिला ग्राह्या अत एव 'प्रत्येकं शिलया समम्' इति वचनम् । माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकम् । व्योषं शुण्ठीमरिचपिप्पलीसंज्ञकम् । पिप्पली द्विरुक्ततया द्विगुणा ग्राह्या, एकद्रव्यपरिमाणात् । एके कणपिप्पलीत्येव व्याख्यानयन्ति तन्न सर्वमतम् । मत्स्यो मीनः, सामान्यत्वेन परिज्ञातमत्स्यो ग्राह्यः स च रोहितः, तादृशस्यान्योऽपि । मयूरो नीलकण्ठः । सप्तधा भावयेदिति—प्रत्येकं सप्तवारमित्यर्थः । हितमिति दोषानुपाने योज्यम् । पञ्चकोलं यथा—"पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः । पञ्चकोलमिति ख्यातम्" इत्यादि । जलयोगश्च कर्त्तव्य इति—एतेन शीतलजलपानं, तज्जलेनापि हृदयसेकप्राक्षणमिति सम्प्रदायः ॥ ८१—८३ ॥

अधुना पञ्चवक्त्ररसं दर्शयन्नाह शुद्धमित्यादि ।—सूतं पारदम् । विषं प्रसिद्धम् । गन्धं गन्धकम् । एतत्त्रयं शुद्धमपि बोद्धव्यम्, शुद्धिरेषां पूर्वकथितैव । टङ्कणं सौभाग्यक्षारम्, एतस्यापि शोधनं विहितं, तत भर्जितमेव भावयन्ति । धूर्त्तो धुस्तूरस्तस्य पत्राणां स्वरसैरित्यर्थः, धुस्तूरफलरसैर्वा वदन्ति परतो वक्ष्यमाणोन्मत्तरसे धुस्तूरफलरसे-

* "अब्धचूडारस" इति नामान्तरम् ।

पञ्चवक्त्रो रसो नाम द्विगुञ्जः सन्निपातजित् ।
अर्कमूलकषायन्तु सत्र्यूषमनुपाययेत् ॥ ८५ ॥
युक्तं दध्योदनं पथ्यं जलयोगञ्च कारयेत् ।
रसेनानेन शाम्यन्ति सक्षौद्रेण कफोद्भवाः ॥ ८६ ॥
मध्वार्द्रकरसञ्चानु पिबेदग्निविवृद्धये ।
यथेष्टं घृतमांसाशी शक्तो भवति पावकः ॥ ८७ ॥

सन्निपातज्वरे उन्मत्तरसः ।—

रसं गन्धकतुल्यांशं धुस्तूरफलजद्रवैः ।
मर्दयेद्दिनमेकन्तु तत्तुल्यं त्रिकटु क्षिपेत् ॥
उन्मत्ताख्यो रसो नाम्ना नस्ये स्यात् सन्निपातजित् ॥ ८८ ॥

सन्निपातज्वरे अञ्जनम् ।—

निस्त्वग्जैपालबीजञ्च दशनिष्कं विचूर्णयेत् ।
मरिचं पिप्पली सूतं प्रतिनिष्कं विमिश्रयेत् ॥ ८९ ॥

रिति वचनात् । दिनमेकञ्च शोषयेदिति—तत्र सकलं द्रव्यं वस्त्रगालितं कृत्वा पश्चाद्धुस्तूररसेन सप्तवारं भावयेदित्यभिप्रायः, प्रत्येकभावनायां मर्दनञ्च कार्य्यम् । त्र्यूषमिति—त्र्यूषणं त्रिकटुकं, तच्च शुण्ठीमरिचपिप्पलीसंज्ञम्, एतेषां चूर्णेन संयुक्तमर्कमूलकषायन्तु अनुपानमाह । युक्तं दध्योदनं पथ्यमिति—दोषाग्निबलादिकानुरूपम् । जलयोगश्चात्र जलवन्धुरसवत् कार्य्यं तत् पूर्वं प्रतिपादितमेव । सक्षौद्रेणेति—क्षौद्रं मधु तेन सहावलेहितः । कफोद्भवाः शोफश्वयथ्वादय इति । अग्निवृद्ध्यै तु मध्वार्द्रकरसमनुपिबेत् । रसपरिमाणन्तु पूर्वोक्तमेव । अनेन पावकोऽग्निः शक्तः समर्थो भवति, पाकार्थमिति यावत् ॥ ८५—८७ ॥

अथोन्मत्तरसनामापि दर्शयन्नाह रसं गन्धकतुल्यांशमिति ।—अयं रसो नावने योज्यः स तु प्रधमनरूपो ज्ञेयः । उत्कटसन्निपाते रक्तिकाद्वयपरिमितश्च भक्षणेऽपि देयमित्यस्मत्सम्प्रदायेऽनुभूतम् । तत्तुल्यं त्रिकटु क्षिपेदिति—तत्तुल्यं रसगन्धकसाम्यं त्रिकटु शुण्ठीमरिचपिप्पलीकम् । शेषं सुबोधम् ॥ ८८ ॥

अथ सन्निपाताञ्जनं व्याचष्टे, निस्त्वग्जैपालबीजमिति ।—जैपालबीजं तत् निस्त्वक् निस्तुषं कृत्वेत्यर्थः, एतादृशं दशटङ्कमितं ग्राह्यम् । मरिचं पिप्पली सूतञ्च प्रत्येकं टङ्कं, सूतः पारदः तच्चात्र मूर्च्छितं ग्राह्यम् ।

भाव्यो जम्बीरजैर्द्रावै सप्ताहं सम्प्रयत्नत ।
रसोऽयमञ्जने दत्त. सन्निपातं विनाशयेत् ॥ ९० ॥

उदावर्त्ते नाराचो रस ।—

सूत टङ्गणकं तुल्य मरिचं सूततुल्यकम् ।
गन्धकं पिप्पली शुण्ठो द्वौ द्वौ भागौ विचूर्णयेत् ॥ ९१ ॥
सर्वतुल्य त्रिपिदन्ती-वीजं निस्तुषित भिषक् ।
द्विगुञ्जो रेचनं सिद्ध नाराचोऽयं महारस' ॥
आध्मान मलविष्टम्भमुदावर्त्तञ्च नाशयेत् ॥ ९२ ॥

विरेचने इच्छाभेदी रस ।—

दरदं टङ्गण शुण्ठो पिप्पली चैककार्षिका ।
हेमाह्वा पलमात्रा स्याद्दन्तीवीजञ्च तत्समम् ॥ ९३ ॥
विचूर्ण्यैकत्र सर्वाणि गोदुग्धेनैव साधयेत् ।
त्रिगुञ्जं रेचनं दद्याद्विष्टम्भाध्मानरोगिषु ॥ ९४ ॥

सर्वमेहे वसन्तकुसुमाकरो रस ।—

(द्वौ भागौ हेमभूतश्च गगनञ्चापि तत्समम् ।

जम्बीरजैरिति—जम्बीरफलरसै । सन्निपातमिति—सामान्येन सर्वं सन्निपात, विशेषेण तान्द्रिके योज्योऽयमित्यभिप्राय ॥ ८९।९० ॥

अथ महानाराचोऽय रस, सूतमिति ।—सूत पारद, टङ्गण सौभाग्यक्षार, तुल्य साम्यम । मरिचमपि पारदसाम्यमिति । गन्धक, पिप्पली शुण्ठी च द्विभागा ज्ञेया , तेनैकद्रव्यभागापेक्षया प्रत्येक द्वौ भागौ। सर्वतुल्य दन्तीवीजमिति—पूर्वोक्त-षड्द्रव्यसाम्य दन्तीवीज ग्राह्यमित्यर्थ । निस्तुषित तुषरहित जैपालमिति यावत । रचनमिति—भेदनपर्य्यायम । ननु रेचनभेदनयो को भेद ? उच्यते, तत्रैव दीपन-पाचनाध्याये यदपक्कञ्चेत्यादि बोद्धव्यम ॥ ९१।९२ ॥

अथेच्छाभेदीनाम रसस्तमाह, दरदमिति ।—टङ्गण सौभाग्यक्षारम । हेमाह्वा स्वर्णक्षीरी, "चोक" इति प्रसिद्ध । दन्तीवीजञ्च तत्सममिति—स्वर्णक्षीरीपरिमाण समम् । एतत सर्वं सञ्चूर्ण्य गोदुग्धेन कृत्वा साधयेत, साधनन्तु वह्नौ तावत्क यावत क्षीरहीन भवति, क्षीरपरिमाणन्तु द्रव्यसम्भाराच्चतुर्गुण ग्राह्यमिति सम्प्रदाय ॥ ९३।९४ ॥

लौहभस्म त्रयो भागाश्चत्वारो रसभस्मनः॥
वङ्गभस्म त्रिभागं स्यात् सर्वमेकत्र मर्दयेत्।
प्रवालं मौक्तिकञ्चैव रससाम्येन दापयेत्॥
भावना गव्यदुग्धेन रसैर्दृष्टाऽऽटरूषकैः।
हरिद्रावारिणा चैव मोचकन्दरसेन च॥
शतपत्ररसेनापि मालत्याः स्वरसेन च।
पश्चान्मृगमदश्चन्द्र-तुलसीरसभावितः॥
कुसुमाकर इत्येष वसन्तपदपूर्वकः।
गुञ्जाद्वय ददीतास्य मधुना सर्वमेहनुत्॥
सिताचन्दनसयुक्तश्चाम्लपित्तादिरोगजित्॥)

अथ राजमृगाङ्को रसः।—

सूतभस्मत्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकम्।
मृतताम्रस्य भागैकं शिलागन्धकतालकम्॥ ९५॥
प्रतिभागद्वय शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत्।
वराटीः पूरयेत्तेन छागीक्षीरेण टङ्कणम्॥ ९६॥
पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तन्निरोधयेत्।
शुष्कं गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत् स्वाङ्गशीतलम्॥ ९७॥
रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः।

अथ राजमृगाङ्करसमाह, सूतभस्मेति।—अत्र मृतपारदस्य त्रयो भागा, मृत स्वर्णस्य भागैकं, मृतताम्रस्य च भागैकम्, एके मृताभ्रकस्य भागैकमिति पठन्ति, तन्न सवमतम। शिलागन्धकतालकमिति—शिला मनःशिला, गन्धक प्रतीत, तालक हरिताल, शुद्धानामेतेषाञ्च भागद्वय प्रत्येकम। वराटीलक्षणञ्च पूर्वोक्तलोकनाथरसे द्रष्टव्यम्। तेन पूर्वोक्तमकलद्रव्यचूर्णेन। टङ्कण सौभाग्यक्षारम। मृद्भाण्डे मृत्कर्पटनिर्मिते पात्रे। गजपुटोपलक्षणत्वात षोडशाङ्गुलगर्त्ते पचेदिति सम्प्रदाय, अन्यथा बहुतरज्वलनसम्पर्काद्दग्धेन त्वनर्थकरी भवति। अनुपान दोषापेक्षया पृथ-

---

* "मृतताम्रस्य" इत्यत्र "मृततारस्य" इति रसेन्द्रे पाठः।

दशपिप्पलिकाक्षौद्रैरेकोनत्रिंशदूषणैः ॥ ९८ ॥
सघृतं दापयेत् पथ्यं स्त्रीकोपाग्निश्रमांस्त्यजेत् ।
पथ्यं वा लघुमांसानि राजरोगप्रशान्तये ॥ ९९ ॥

क्षयकासे स्वयमग्नि रस ।—

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं कुर्य्यात् खल्लेन कज्जलीम् ।
तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥ १०० ॥
द्वियामान्ते कृतं गोलं ताम्रपात्रे विनिक्षिपेत् ।
आच्छाद्यैरण्डपत्रेण यामार्द्धेऽत्युष्णता भवेत् ॥ १०१ ॥
धान्यराशौ न्यसेत् पश्चादहोरात्रात् समुद्धरेत् ।
* सञ्चूर्ण्य गालयेद्वस्त्रे सत्यं वारितरं भवेत् ॥ १०२ ॥

णैव, तेन दशपिप्पलिकाक्षौद्र सहावलेहो रसस्य ज्ञातव्य, अथवा एकोनत्रिंश-दूषणैरिति—एकोनत्रिंशत्सङ्ख्याकमरिचैः सक्षौद्रैश्चावलेहो बोद्धव्य । एके "आज्येन त्रिंशदूषणैः" इति पठन्ति, तत्र घृतमरिचैः सह प्रचार साधु । केवलक्षौद्रेणापीति केचित् तथा च भिन्न मृगाङ्क तन्त्रान्तरे दृष्टं प्रतिपादितम्, यत,—"अष्टभिर्मरिचैर्युक्ता कृष्णानवयुताऽथवा । विलोक्य देया दोषादिम् एकैकारसरत्तिका ॥ सपिषा मधुना वाऽपि दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ॥" इत्यादि ॥ ९५—९९ ॥

अथ अग्निरसविवरणमाह, शुद्ध सूतमिति ।—द्विधा गन्धमिति शुद्धपारदपरिमाणात्, गन्धकमप्यत्र शोधितं ग्राह्यम् । तयो सम तीक्ष्णचूर्णमिति—तीक्ष्णचूर्णं पाषाणादिघर्षणात्रष्यत्र, मृतलौहचूर्णञ्चेति केचित्, तयो समामिति—गन्धकपारदमात्र भवति । कन्यका कुमारी । मर्दनञ्च यावत् सुश्लक्ष्णं स्यात् बहुतरायासेनेत्यथ । हस्तपाञ्चान्तु—पूर्वोक्तद्रव्यपिण्ड सङ्गृह्य एरण्डपत्रैरावेष्य पश्चात्ताम्रसम्पुटके धृत्वा तदनु सम्पुटमपि पत्रैराच्छाद्य घर्मे धारयेत् यावदुष्णं भवति, पश्चात् तत् सम्पुट यथोक्तमेव धान्यराशौ सस्थापयेत् अहोरात्र यावत्, सम्प्रदाये तु त्रिदिनपर्य्यन्त

* गूढार्थदीपिकायां "वारितरं भवेत्" इत्यनन्तर "भावयेत् कन्यकाद्रावे सप्तधा भृङ्गजैस्तथा । काकमाचीकुरण्टाख्य द्रवैर्मुण्ड्या पुनर्नवै ॥ सहदेव्यमृतानीली-निर्गुण्डीचित्रजैस्तथा । सप्तधा तु पृथक् द्रावैर्भाव्य शोष्यं तथाऽऽतपे ॥ सिद्धयोगो ह्यय ख्यात सिद्धानाञ्च मुखागत । अनुभूतो मया सत्यं सर्वरोगगणापह ॥ स्वर्णादीन् मारयदेव चूर्णीकृत्य तु लोहवत् ॥" इत्यधिक. पाठ. ।

त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः।
नवभागोन्मितैरेतैः सम पूर्वरसो भवेत् ॥ १०३ ॥
सञ्चूर्ण्य लेहयेत् क्षौद्रैर्भक्ष्य निष्कद्वयं द्वयम्।
क्षयमग्निरसो नाम्ना क्षयकासनिकृन्तनः ॥ १०४ ॥

कासे अमृतार्णवो रस ।—

(पारद गन्धक शुद्ध मृतलौहञ्च टङ्कणम।
रास्नाविडङ्गत्रिफला-देवदारुकटुत्रयम् ॥
अमृता पद्मकं क्षौद्र विश्व तुल्याशचूर्णितम्।
त्रिगुञ्ज सर्वकामार्त्तः सेवयेदमृतार्णवम् ॥)

श्वासे सूर्य्यावर्त्तो रस ।—

* सूताद्धौ गन्धको मर्द्यो यामैक कन्यकाद्रवैः।
द्वयोस्तुल्य ताम्रपत्र पूर्वकल्केन लेपयेत् ॥ १०५ ॥
दिनैकं स्थालिकायन्त्रे पक्वमादाय चूर्णयेत्।
सूर्य्यावर्त्तो रसो ह्येष द्विगुञ्जः श्वासजिद्भवेत् ॥ १०६ ॥

धारयेत् वक्ष्यमाणलोहरसायने विहितत्वात्। एव सिद्धो रसोऽपरद्रव्यैः सह मात्रया भक्ष्य तत यथा, त्रिकटुक प्रसिद्धम्। त्रिफला हरीतक्यादिकम। एला वृहदेला। जातीफल प्रतीतम्। लवङ्गमपि विख्यातम्। एतञ्च नवद्रव्य पूर्वरससाम्य सञ्चूर्ण्य निष्कद्वय टङ्कद्वय क्षौद्रे सह्यावलह्यमित्यथ ॥ १००—१०४ ॥

अथ सूर्य्यावर्त्तरसमाह, सूताद्धौ गन्धको मर्द्य इति।—सूत पारद, स च गन्धकपरिमाणादर्द्धो ग्राह्य इत्यभिप्राय, तथा च तन्त्रान्तरे—"सूतमेक द्विधा गन्ध याम कन्याविमर्दितम्। द्वयोस्तुल्य ताम्रपत्र स्थाल्या गर्भे निरोधयेत ॥ सम्यक् मृल्लवणे सार्द्ध चतुर्याम पचेत सुधी ॥" इत्यादि। शेष सुबोधम्। अनुपानमप्यत्र दोषविशेषेण देय न दोष ॥ १०५।१०६ ॥

---

* "सूताद्धौ गन्धको मर्द्य." इत्यत्र "सूतक गन्धक मर्द्दयेत्" इति रसेन्द्रे पाठ.।

वातव्याधौ स्वच्छन्दभैरवो रसः।—

शुद्धं सूतं मृतं लोहं ताप्यं गन्धकतालके।
पथ्याऽग्निमन्थं * निर्गुण्डी त्र्यूषणं टङ्कणं विषम् ॥ १०७ ॥
तुल्यांशं मर्दयेत् खल्ले दिनं निर्गुण्डिकाद्रवैः।
मुण्डीद्रावैर्दिनैकन्तु द्विगुञ्जं वटकीकृतम् ॥ १०८ ॥
भक्षयेद्वातरोगार्त्तो नाम्ना स्वच्छन्दभैरवम्।
रास्नाऽमृतादेवदारु-शुण्ठीवातारिजं शृतम् ॥
सगुग्गुलुं पिबेत् कोष्णमनुपानं सुखावहम् ॥ १०९ ॥

ग्रहण्यां हंसपोट्टली रसः।—

दग्ध्वा कपर्दकं पिष्ट्वा त्र्यूषणं टङ्कणं विषम्।
गन्धकं शुद्धसूतञ्च तुल्यं जम्बीरजैर्द्रवैः ॥ ११० ॥
मर्दयेद्भक्षयेन्माषं † मरिचाज्यं लिहेदनु।
निहन्ति ग्रहणीरोगं पथ्यं तक्रौदनं हितम् ॥ १११ ॥

अथ स्वच्छन्दभैरवरसमाह, शुद्धमिति।—शुद्धं सूतं मृतं—कज्जलीकृतं रसं मूर्च्छितमित्यर्थः। ताप्यं स्वर्णमाक्षिकम्, एतदपि शोधितं ग्राह्यम्। गन्धकतालकमपि शुद्धमेव देयम्, तालकं हरितालम्। पथ्या हरीतकी। अग्निमन्थोऽरणिभेदः। त्र्यूषणं त्रिकटुकम्। टङ्कणं सौभाग्यक्षारः, तच्चात्र भर्जितं ग्राह्यम्। विषमपि एकद्रव्य-भागसाम्यम्। सकलद्रव्यमपि समभागम्। निर्गुण्डिकाद्रवैरिति—निर्गुण्डिपत्रस्वरसैः। मुण्डी केदारमुण्डी विख्याता, अस्याः स्वरसैरपि दिनैकं मर्दनीयम्। अनुपानमाह— रास्ना सुरभी। अमृता गुडूची। देवदारु शुण्ठी च प्रसिद्धा। वातारिरेरण्डमूलम्। एतेषां समानां शृतं क्वथितमित्यर्थः। गुग्गुलुमत्र प्रक्षेपमाहुः ॥ १०७—१०९ ॥

अथ हंसपोट्टली रसः, दग्ध्वा कपर्दकमिति।—कपर्दकं वराटकं, तदभावे शङ्खो ऽप्यत्र ग्राह्यः। मर्दनमत्र यामचतुष्टयं यावदिति सम्प्रदायः। मरिचाज्यप्रमाणन्तु दोषापेक्षयाऽवगन्तव्यम्, अत्राज्यं घृतम्। निहन्ति रोगमिति—रोगमतीसारप्रभृतिकम्।

---

* रसेन्द्रे "निर्गुण्डी" इत्यत्र "शृङ्गी" इति पाठात् वातगजाङ्कुशनाम्ना पठितोऽयं योगः।

† "मरिचाज्यम्" इत्यत्र "मरिचार्द्रकम्" इति रसेन्द्रे पाठः।

अश्मर्य्यां त्रिविक्रमो रसः।—

मृतं ताम्रमजाक्षीरैः पाच्यं तुल्यैर्गतद्रवम्।
तत्ताम्रं शुद्धसूतञ्च गन्धकञ्च समं समम्॥ ११२॥
निर्गुण्डीस्वरसैर्मर्द्यं तद्गोलं सन्धयेद्दिनम्।
यामैकं वालुकायन्त्रे पाच्यं भोज्यं द्विगुञ्जकम्॥ ११३॥
वीजपूरकमूलन्तु सजलञ्चानुपाययेत्।
रसस्त्रिविक्रमो नाम्ना मासैकेनाश्मरीप्रणुत्॥ ११४॥

कुष्ठे महातालेश्वरो रसः।—

तारं ताप्यं शिला सूतं शुद्धं सैन्धवटङ्कणे।
समांशं चूर्णयेत् खल्ले सूताद्द्विगुणगन्धकम्॥ ११५॥
गन्धतुल्यं मृतं ताम्रं जम्बीरैर्दिनपञ्चकम्।

तक्रौदनमिति—तक्रं त्रिभागभिन्नम, तथा हि—"त्रिपादाम्बुद्धृतस्नेहं तक्रं ग्राहि लघु स्मृतम्" इति॥ ११०।१११॥

अथ त्रिविक्रमरसमाह, मृतं ताम्रमजाक्षीरैरिति।—मृतं ताम्रं ताम्रभस्म, छागीक्षीरेण साम्यं कृत्वा लौहपात्रे मृण्मयपात्रे वा सम्पाचयेत यावद्गतद्रवं भवति, इत्यनेन मृतताम्रशुद्धिः कथितेत्यभिप्रायः। तद्गोलं सन्धयेदिति—तद्द्रव्यगोलकं मूषासम्पुटे संस्थाप्य तन्मुखं सम्मुद्य वालुकायन्त्रे सम्पाच्य सिद्धो भवति। वालुकायन्त्रं रससारणाध्याये प्रोक्तम्। भोज्यं द्विगुञ्जकमिति—भोज्यं भक्ष्यं द्विगुञ्जमित्यर्थः। वीजपूरजटाकल्कमनुपानमत्र दोषापेक्षया॥ ११२—११४॥

अथ महातालेश्वररसमाह, तारमिति।—तारं रौप्यम। ताप्यं स्वर्णमाक्षिकम। शिला मनःशिला। सूतं पारदम्। शुद्धशब्दः तारादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। टङ्कण

* "तारम" इत्यत्र "तालम" इति पाठः रसेन्द्रे गूढार्थदीपिकायाञ्च। किञ्च रसेन्द्रे अस्य अपरमपि पाठवैषम्यं दृश्यते तथा च—"तालताप्याशिलासूतं शुद्धं टङ्कणसैन्धवम्। सममञ्चूर्णयेत खल्ले सूताद्द्विगुणगन्धकम्॥ गन्धाद्द्विगुणताम्रञ्च जम्बीराम्लेन मर्दयेत। ततो लघुपुटे पाच्य स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत। त्रिंशदंशं विषञ्चात्र क्षिप्त्वा सर्वं विचूर्णयेत्। माहिषाज्येन सम्मिश्र निष्कार्द्धं भक्षयेत् सदा॥ मध्वं ज्यशांगुशीचूर्ण कर्षं लिह्यात्ततः परम्। सर्वान् कुष्ठान् निहन्त्याशु महातालेश्वरो रसः॥" इति।

मर्द्यं षड्भिः पुटैः पाच्यं भूधरे सम्पुटोदरे ॥ ११६ ॥
पुटे पुटे द्रवैर्मर्द्यं सर्वमेतत्तु षट्पलम् ।
द्विपलं मारितं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ॥ ११७ ॥
जम्बीराम्लेन तत् सर्वं दिनं मर्द्यं पुटेल्लघु ।
त्रिंशदंशं विषञ्चास्य क्षिप्त्वा सर्वं विचूर्णयेत् ॥ ११८ ॥
माहिषाज्येन सम्मिश्र निष्कार्द्धं भक्षयेत् सदा ।
मध्वाज्यैर्वाकुचीचूर्णं कर्षमात्रं लिहेदनु ॥
सर्वकुष्ठानि हन्त्याशु महातालेश्वरो रसः ॥ ११९ ॥

कुष्ठे कुष्ठकुठारो रसः ।—

भस्मसूतसमो गन्धो मृतायस्ताम्रगुग्गुलू ।
त्रिफला च महानिम्बश्चित्रकश्च शिलाजतु ॥ १२० ॥
इत्येतच्चूर्णितं कुर्य्यात् प्रत्येकं शाणषोडश ।
चतुःषष्टिः करञ्जस्य बीजं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ १२१ ॥

सौभाग्यक्षारम्, एतेषां साम्यमानमित्यर्थः । शोधितं गन्धकं मृतताम्रञ्च द्विगुणं ग्राह्यं सूतपरिमाणात् । जम्बीरैरिति—जम्बीरफलरसे, दिनपञ्चकं यावत् पुनः पुनः जम्बीररसं दत्त्वा मर्दनीयं, घर्मे इति शेषः । पश्चाद्भूधरयन्त्रे मृन्मयमूषासम्पुटोदरे क्षिप्तं मुद्रितञ्च सकलं द्रव्यं पाचितमित्यर्थः । एवं षड्वारं यावत् पुटं देयं प्रतिपुटे तु जम्बीररसे कृत्वा मर्दनीयम् । एतन्मर्दनं यथाकालं, नात्र पञ्चदिनमर्दनं नियतमिति सम्प्रदायः । अथवा वक्ष्यमाणमर्दनाभिप्रायेण दिनमेकं यावत् । भूधरयन्त्रन्तु पूर्वोक्तहेमगर्भरसे द्रष्टव्यम् । एवं सम्सिद्धमिदं षट्पलप्रमितं गृहीत्वा वक्ष्यमाणद्रव्यैः सह पुनर्मर्दयेत्, दिनमेकन्तु जम्बीररसेनेत्यर्थः । तदनु लघुपुटं पूर्वोक्तेन विधानेन देयम्, कुक्कुटपुटमित्यन्ये । पुनरपि एवं सिद्धस्यास्य यत् त्रिंशद्भागं तेन समं विषं योज्यमित्यर्थः । माहिषं घृतञ्चात्र चूर्णलालेह्यपरिमाणं देयम् । निष्कार्द्धं टङ्कार्द्धं, माषकद्वयमिति यावत् । सदा शब्दोऽत्र रसस्य सेव्यविषयं सूचयति, तेन सेव्योऽयं रस इति तात्पर्य्यार्थः । अनुपाने तु वाकुची सोमराजीफलानि । आज्यमत्रापि माहिषम् ॥ ११५—११९ ॥

अथ कुष्ठकुठाररसमाह, भस्मसूतसम इति ।—भस्मसूतसमो गन्ध इत्यनेन रसादिशिलाजतुपर्य्यन्तं द्रव्यं पृथक् षोडशशाणमितं ग्राह्यं, तत्र मृतायो मारितलोहचूर्णं मृत-

चतुःषष्टिर्मृतञ्चाभ्रं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत्।
स्निग्धभाण्डे धृतं खादेद्द्विनिष्कं सर्वकुष्ठनुत्॥
रसः कुष्ठकुठारोऽयं गलत्कुष्ठनिवारणः॥ १२२॥

कुष्ठे श्वित्रे च उदयादित्यो रसः।—

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं मर्द्यं कन्याद्रवैर्दिनम्।
तत् गोलं पिठरीमध्ये ताम्रपात्रेण रोधयेत्॥ १२३॥
सूतकात्त्रिगुणेनैव शुद्धेनाधोमुखेन च।
पार्श्वे भस्म निधायाथ पात्रोर्द्ध्वं गोमयं जलम्॥ १२४॥

ताम्रचूर्णञ्च। त्रिफला हरीतक्यादिकम्। महानिम्बो "बकाइन" शब्दवाच्यः। करञ्जो वृहत् करञ्जः, अस्य बीजं फलं चतुःषष्टिशाणमित्यर्थः। मधुघृतपरिमाणन्तु यावत् सकलं द्रव्यम् आलोडितं स्यात्, तावन्मानं योज्यमिति। द्विनिष्कं टङ्कद्वयं, द्विनिष्कादधिकमानमपि देयं न दोषः। उक्तमन्यत्रापि—"रसो बलिस्ताम्रमयःपुरोऽग्निः शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च। * वरा च तुल्यं गगनं करञ्जं पृथक् पृथक् शाणचतुष्टयञ्च॥ सम्मर्द्य सर्वं मधुना घृतेन घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात्। कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं शाल्यादनं दुग्धमधुत्रयञ्च॥ विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः। दारापरित्यागः इह प्रदिष्टो जलौदनं तत्र निबद्धमूले॥" इति॥ १२०—१२२॥

अथोदयादित्यरसमाह, शुद्धं सूतमिति।—द्विधा गन्धं द्विगुणितं गन्धकं पारदभागादिति शेषः। कन्या कुमारी। दिनं दिनमेकं यावत्। पिठरी मृदा निर्मितपात्रविशेषः। सूतकात्त्रिगुणेनेति—एतेन ताम्रशरावकं पारदपरिमाणात् त्रिगुणितमानेन घटितं विद्यात्। शुद्धेनेति—शुद्धताम्रनिर्मितेन अथवा अम्लद्रव्यादिना शोधितशरावकेणेत्यर्थः। शुद्धं ताम्रं खसजात्युत्कृष्टम्, यतः तत्ताम्रं द्विविधम्, एकं म्लेच्छसम्भवं, अपरं नैपालमिति, तथा हि—"म्लेच्छं नैपालकं ताम्रं तयोर्नैपालमुत्तमम्" इति।

---

* "वरा च—"इत्यादिस्थले रसेन्द्रे—"वरा च तुल्यं गगनञ्च सर्वैः करञ्जबीजञ्चचतुष्टयञ्च" इति पाठः, तत्रास्य "गलत्कुष्ठारिरस" इति नाम। टीकाकारेण मूलश्लोकस्य समर्थनार्थं यदयं योगः प्रदर्शितः तन्न समीचीनतया प्रतिभाति, यतः मूले महानिम्बपाठः, टीकायां विषतिन्दुक इति पाठः, तथा योगद्वयस्य भागवैषम्यमपि विद्यते, एवञ्च मूलयोगात् टीकोक्तयोगः पृथगिति मन्तव्यम्।

किञ्चित् किञ्चित् प्रदातव्य चुल्ल्या यामद्वय पचेत् ।
चण्डाग्निना तदुद्धत्य स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ॥ १२५ ॥
काष्ठोडम्बरिकावह्नि त्रिफलाराजवृक्षकम् ।
विडङ्ग वाकुचीवीज क्वाथयेत्तेन भावयेत् ॥ १२६ ॥
दिनैकमुदयादित्यो रसो देयो द्विगुञ्जकः ।
विचर्चिका दद्रुकुष्ठ श्वेतकुष्ठञ्च नाशयेत् ॥ १२७ ॥
अनुपानञ्च कर्त्तव्य वाकुचीफलचूर्णकम् ।
खदिरस्य कषायेण समेन परिपाचितम् ॥ १२८ ॥
त्रिशाण तत् गवा क्षीरै क्वाथैर्वा त्रैफलै पिवेत् ।
त्रिदिनान्ते भवेत् स्फोट सप्ताहाद्वा किलासके ॥ १२९ ॥
नीलीं गुञ्जाञ्च कासीस धुस्तूरं हसपादिकाम् ।
सूर्य्यभक्ताञ्च चाङ्गेरीं पिष्टाऽऽमूलात् प्रलेपयेत् ॥ १३० ॥
स्फोटस्थानप्रशान्त्यर्थं सप्तरात्र पुनः पुनः ।

कर्त्तव्यविधिरप्यस्य यथा—तत गोलकाकार द्रव्य दृढतलहण्डिकान्ते निवेश्य तदुपरि ताम्रपिधानकं दत्त्वा पश्चात सन्धि मुद्रयित्वा विशोष्य तदनु मुदोपरि अङ्गुलद्वयोत्सेध सर्वतो भस्मावकीर्य्य पश्चात ताम्रशरावोपर्य्येव सजलगोमय किञ्चित किञ्चिदिति वार वार दापयेत, यावत यामद्वय भवति तावत खराग्निना पचेदित्यभिप्राय । अथ पश्चात कार्य्यमाह—एव निष्पन्नामम रस सचूर्ण्य पश्चात काष्ठोडुम्बरिकादीना क्वाथेन भावयेत तेन सिद्धा भवति । दिनैकमिति—प्रत्येक द्रव्यमेकैक दिन भावयेत् । काष्ठो-डुम्बरिका "कटगुनार" शब्दवाच्या । राजवृक्षक कृतमालक तस्य पर्य्याय । अस्यानुपानमाह—खदिरस्य खदिरसारस्य कषायेण क्वथितरूपेण समेन वाकुचीफल-चूर्णसमानमानेन सह परिपाचित तदिति—वाकुचीचूर्णं, तच्च त्रिशाण टङ्कत्रय सङ्ख्य गवा क्षीरं त्रैफलै क्वाथैर्वा पिवेत रसमिति । किलासके कुष्ठविशेषे, श्वित्रभेदो वा किलास इति वाच्य । एके किलास इत्यस्य स्थाने न सशयमिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । पश्चात ते स्फोटा वक्ष्यमाणप्रलेपात् आमूल यथा स्यात तथा प्रलेपिता कार्य्या, तेन सकलस्फोटा सघन प्रलेपिता कार्य्या इति भाव । केचित् "पिष्टाऽऽमूलात् प्रलेपयत" इत्यस्य स्थाने "तुल्य पिष्टा प्रलेपयेत" इति पठन्ति । लेपार्थं

श्वेतकुष्ठं निहन्त्याशु साध्यासाध्यं न संशयः॥ १३१॥
अपर. श्वित्रलेपोऽपि कथ्यतेऽत्र भिषग्वरैः।
गुञ्जाफलाग्निचूर्णञ्च लेपितं श्वेतकुष्ठनुत्॥
शिलाऽपामार्गभस्मापि लिप्तं श्वित्रं विनाशयेत्॥ १३२॥

सुप्तिकुष्ठे सर्वेश्वरो रस ।—

शुद्ध सूतं चतुर्गन्धं पलं यामं विचूर्णयेत्।
मृतताम्राभ्रलोहाना दरदञ्च पलं पलम्॥ १३३॥
सुवर्णं रजतञ्चैव प्रत्येकं दशनिष्ककम्।
माषैकं मृतवज्रञ्च तालसत्त्वं पलद्वयम्॥ १३४॥
जम्बीरोन्मत्तवासाभि स्नुह्यर्कविषमुष्टिभिः।
मर्द्यं ह्यारिजैर्द्रावै प्रत्येकेन दिनं दिनम्॥ १३५॥
एवं सप्तदिनं मर्द्यं तत् गोलं वस्त्रवेष्टितम्।
बालुकायन्त्रगं स्वेद्यं त्रिदिनं लघुवह्निना॥ १३६॥
आदाय चूर्णयेच्छ्लक्ष्णं पलैकं योजयेद्विषम्।

द्रव्याण्याह, नीलीमित्यादि।—नीलीस्थाने तिल इति केचित्। अथापरौ वक्ष्यमाण प्रलेपौ चेपकौ इति मन्यमाना पठन्ति (?)॥ १२३—१३२॥

अथ सर्वेश्वररसमाह, शुद्ध सूतमित्यादि।—शोधित पारद पलप्रमाण ग्राह्यम्। गन्ध गन्धक चतुरिति—चतुष्पल वक्ष्यमाणपलग्रहणात, तेन रसोऽपि पलप्रमाण इति भाव.। याम विचूर्णयेदिति—तयो. शुद्धरसगन्धकयो कज्जली कुर्यादित्यभिप्राय। मृतताम्राभ्रलोहानामिति—मृतताम्र मृतमभ्रक मृतलोहमिति। मृतग्रहणेन दरद हिङ्गुलमपि शोधित ग्राह्यम। सुवर्णं रजतञ्चैवेति—चकारग्रहणात सुवर्णरौप्यमपि मृत देयम। मृतवज्र मृतहीरकम्। तालसत्त्व हरितालसत्त्वम। अथ भावनार्थं द्रव्यमाह, जम्बीरेत्यादि।—उन्मत्तो धुस्तूरक। स्नुह्यर्कयो पयरस, स्नुही सेहुण्ड। विषमुष्टि कुचलाशब्दवाच्य, एके विषमुष्टिशब्देन महानिम्ब, तन्न सर्वंमतम। हयारि करवीर। बालुकायन्त्रगं स्वेद्यमिति—बालुकायन्त्र प्रसिद्धम। अस्मत् सम्प्रदाये तु तत् पोट्टलीकम् उक्तद्रव्यकल्केन प्रलेपित कृत्वा पश्चात् बालुकाया भूमि-

द्विपलं पिप्पलीचूर्णं मिश्रं सर्वेश्वरो रसः ॥
द्विगुञ्जो लिह्यते चौद्रे सुप्तिमण्डलकुष्ठनुत् ॥ १३७ ॥
वाकुची देवकाष्ठञ्च कर्षमात्रं सुचूर्णयेत् ।
लिहेदेरण्डतैलाक्तमनुपानं सुखावहम् ॥ १३८ ॥

सुप्तिकुष्ठे स्वर्णचौरो रस ।—

हेमाह्वा पञ्चपलिका चिप्वा तक्रघटे पचेत् ।
तक्रे जीर्णे समुद्धृत्य पुनः चीरघटे पचेत् ॥ १३९ ॥
चीरे जीर्णे समुद्धृत्य चालयित्वा विशोधयेत् ।
तच्चूर्णं पञ्चपलिकं मरिचानां पलद्वयम् ॥ १४० ॥
पलैकं मूर्च्छितं सूतमेकीकृत्य तु भक्षयेत् ।
निष्कैकं सुप्तिकुष्ठार्त्तः स्वर्णचौरो रसो ह्ययम् ॥ १४१ ॥

प्रमेहे मेहवज्रो रस ।—

* भस्मसूतं मृतं कान्तं मुण्डभस्म शिलाजतु ।
शुद्धं ताप्यं शिला व्योम त्रिफलाऽङ्कोलबीजकम् ॥ १४२ ॥

गताया मध्ये चिप्वा तदुपरि सप्ताष्टभिर्गोमयैराटीपयेत, तेन सिद्धो भवति । एवं त्रिदिनमित्यनेन विवेलमिति व्याख्यातम् । शेषं सुगमम् ॥ १३३—१३८ ॥

अथ स्वर्णचौररसविवरणमाह हेमाह्वामिति ।—हेमाह्वा स्वर्णचौरी "चोक" इति प्रसिद्ध । तक्रघटादिविधानचास्य शुद्धौ कथितम् । मूर्च्छितं सूतमिति रुजा-हरत्वात्, तथा हि—"मृतो हन्ति जरामृत्यु मूर्च्छितो व्याधिघातकः । बद्ध खेचरतां दद्यात् कोऽन्य सूतात् कृपाकरः ॥" इति । चालयित्वा विशोधयेदित्यस्य स्थाने जले प्रचाल्य शोषयेदिति पाठ ॥ १३९—१४१ ॥

इदानीं मेहवज्ररसमाह, भस्मसूतमिति ।—भस्मसूतं पारदभस्म । मृतं कान्तमिति —मृतकान्तलोहचूर्णं, कान्तलोहं लोहमारणे पूर्वं दर्शितम् । मुण्डभस्मेति—मुण्डमाप लोहविशेष, एतदपि पूर्वं कथितमेव, एके मुण्डमिति किट्टविशेषं मन्यन्ते, तन्न सर्वं मतम् । केचिन्मुण्डस्थाने वङ्गभस्मेति पठन्ति, तत्र वङ्गभस्म नागभस्मेति कस्य-

* रसेन्द्रोक्तमेहवज्रेण सह अस्य किञ्चिन्मात्रं वैलक्षण्यं दृश्यते, यथा—"कान्तं मुण्डभस्म व्योम अङ्कोलबीजकं षट्भस्मितानि" इत्येषु स्थानेषु रसेन्द्रे यथाक्रमं "कान्तलोहभस्म व्योष बिल्वजीरकं षड्निष्कम्" इति पाठान्तराणि ।

कपित्थं रजनीचूर्णं भृङ्गराजेन भावयेत्।
त्रिंशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत् सदा ॥ १४३ ॥
निष्कमात्रो हरेन्मेहान्मेहबद्धो रसो महान्।
महानिम्बस्य बीजानि पिष्ट्वा षट्सम्मितानि च ॥ १४४ ॥
पलतण्डुलतोयेन घृतनिष्कद्वयेन च।
एकीकृत्य पिबेच्चानु हन्ति मेहं चिरन्तनम् ॥ १४५ ॥

उदररोगे महावह्नि रसः।—

चतुः सूतस्य गन्धाष्टौ रजनी त्रिफला शिवा।
प्रत्येकञ्च द्विभागं स्यात्त्रिवृज्जैपालचित्रकम् ॥ १४६ ॥
प्रत्येकञ्च त्रिभागं स्यात्त्र्यूषं दन्ती च जीरकम्।
प्रत्येकमष्टभागं स्यादेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥ १४७ ॥
जयन्तीस्नुक्पयोभृङ्ग-वह्निवातारितैलकैः।

चिन्त्यतम्। शुद्धं ताप्यमिति—ताप्यं सुवर्णमाक्षिकम्। शिला मनःशिला। व्योम अभ्रकम्, एके व्योमस्थाने व्योषमिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च, तत्र व्योषं त्रिकटुकम्। त्रिफला हरीतक्यादिकम्। अङ्कोलबीजं प्रसिद्धम्। कपित्थं कपित्थफलम्। रजनी हरिद्रा। भृङ्गराजो मार्कवशब्दवाच्यः। एतत् सकलं द्रव्यं सममात्रं ग्राह्यमिति सम्प्रदायः। एके भृङ्गराजेन भावयेदित्यस्य स्थाने सप्त भाव्यञ्च भृङ्गिनामिति पठन्ति। निष्कमात्र इति—चतुर्माषकः। अनुपाने तु महानिम्बो "वकाइन" सञ्ज्ञकः, तस्य बीजानि फलानि तानि च षट्सङ्ख्यानि ग्राह्याणि। तण्डुलतोयं पलप्रमाणम्। शेषं सुगमम् ॥ १४२—१४५ ॥

अथ महावह्निरसमाह, चतुः सूतस्येति।—सूतस्य पारदस्य चत्वारो भागाः। गन्धकस्य चाष्टौ भागाः। रजनीप्रभृति पञ्चद्रव्याणि पृथक् द्विभागयुतानि भवन्ति, रजनी हरिद्रा। त्रिफला हरीतक्यादिकम्। शिवा हरीतकी, अनेन हरीतकी त्रिफलोक्तभागात् सैव द्विगुणा कार्या, केचित्तु शिवास्थाने शिला इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च, तत्र शिला मनःशिला। त्रिवृज्जैपालचित्रकं प्रत्येकं त्रिभागयुतं ग्राह्यम्, त्रिवृत्-त्रिवृत्। जैपालं दन्तिबीजम्। चित्रकं चित्रकमूलत्वक्। त्र्यूषं दन्ती च जीरकमपि प्रत्येकमष्टभागं ज्ञेयम्, त्र्यूषं त्र्यूषणं, तच्च शुण्ठीमरिचपिप्पलीसञ्ज्ञम्। दन्ती प्रसिद्धा।

प्रत्येकेन क्रमाद्भाव्यं सप्तवार पृथक् पृथक् ॥ १४८ ॥
महावह्निरसो नाम निष्कमुष्णजलैः पिबेत् ।
विरेचनं भवेत्तेन तक्रभक्तं ससैन्धवम् ॥ १४९ ॥
दिनान्ते दापयेत् पथ्य वर्जयेच्छीतल जलम् ।
सर्वोदरहर प्रोक्तो मूढवातहरः परः ॥ १५० ॥

गुल्मप्लीहादौ विद्याधरो रस ।—

गन्धकं तालक ताप्य * मृतताम्र मनःशिलाम् ।
शुद्धं सूतञ्च तुल्यांशं मर्दयेद्भावयेद्दिनम् ॥ १५१ ॥
पिप्पल्यास्तु कषायेण वज्रीक्षीरेण भावयेत् ।
निष्कार्द्धं भक्षयेत् क्षौद्रैर्गुल्म प्लीहादिकं जयेत् ॥
रसो विद्याधरो नाम गोमूत्रञ्च पिबेदनु ॥ १५२ ॥

परिणामशूले त्रिनेत्रो रस ।—

टङ्कणं हारिण शृङ्गं स्वर्णं † शुल्व सूत रसम् ।
दिनैकमार्द्रकद्रावैर्मर्द्यं रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥ १५३ ॥

क्षीरक श्वेतम् । अथ भावनार्थं द्रव्याण्याह, जयन्तीत्यादि ।—जयन्ती शाकभेद , जीवन्तीत्यपरे । स्नुक्पय सेहुण्डक्षीरम् । भृङ्गं मार्कव, तच्च भमराशब्दवाच्य, न तु भृङ्गमेव गुडत्वक् । वह्निश्चित्रक । वातारितैलमेरण्डतैलम् । शेषं सुबोधम ॥ १४६—१५० ॥

अथ विद्याधररसमाह, गन्धकमिति ।—ताप्यमेव सुवर्णमाक्षिकम् । शुद्धसूतमिति—संस्कारितसूतम्, एतत सकल सममात्र मर्दयेत् । भावयेद्दिनमिति—पूर्वं द्रव्य सकल सम्मर्द्य पश्चादुक्तद्रवेण भावयेत । दिनमिति—प्रत्येकम् । शेष सुगमम् ॥ १५१।१५२ ॥

अथ त्रिनेत्ररसमाह, टङ्कणमिति ।—टङ्कण सौभाग्यक्षार तच्चात्र भर्जित टेयम् ।

---

* "मृतताम्रम्" इत्यत्र "स्वर्णं" "क्षौद्रैः" इत्यत्र "मूत्रानुपानत" "गोमूत्रम्" इत्यत्र "गोदुग्धम्" इति रसेन्द्रे ।

† रसोऽय "शुल्वम्" इत्यत्र "गन्ध" इति पाठभेदेन त्रिगुणाख्यरसनाम्ना रसेन्द्रे पठित ।

त्रिनेत्राख्यरसस्यैकं माषं मध्वाज्यकैर्लिहेत्।
सैन्धवं जीरकं हिङ्गु मध्वाज्याभ्यां लिहेदनु॥
पक्तिशूलहरः ख्यातो मासमात्रान्न संशयः॥ १५४॥

शूले शूलगजकेशरी रसः।—

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं यामैकं मर्दयेद्दृढम्।
द्वयोस्तुल्यं शुद्धताम्रं सम्पुटे तन्निरोधयेत्॥ १५५॥
ऊर्द्ध्वाधो लवणं दत्त्वा मृद्भाण्डे धारयेद्भिषक्।
ततो गजपुटे पक्त्वा स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्॥ १५६॥
सम्पुटं चूर्णयेत् सूक्ष्मं पर्णखण्डे द्विगुञ्जकम्।
भक्षयेत् सर्वशूलार्त्तो हिङ्गु शुण्ठी च जीरकम्॥ १५७॥
* वचामरिचजं चूर्णं कर्षमुष्णजलैः पिबेत्।
असाध्यं नाशयेच्छूलं रसोऽयं गजकेशरी॥ १५८॥

अग्निमान्द्ये अग्नितुण्डीवटी रसः।—

शुद्धसूतं विषं गन्धमजमोदा फलत्रयम्।
स्वर्जिक्षारं यवक्षारं वह्निसैन्धवजीरकम्॥ १५९॥
सौवर्चलं विडङ्गानि सामुद्रं त्र्यूषणं समम्।
विषमुष्टिं सर्वतुल्यं जम्बीराम्लेन मर्दयेत्॥

स्वर्णं शुल्बमपि मृतमत्र देयम्। रोधनमत्र शरावसम्पुटाविधानम्। पुटमत्र गजपुटम्। शेषं सुगमम्॥ १५३ १५४॥

अथ गजकेशरीरसमाह, शुद्ध सूतमिति।—दृढमर्दनेनात्र रसगन्धकयोः कज्जलीं कुर्य्यादित्यभिप्रायः। सम्प्रदायस्तु, अम्लरसैः सह दृढमर्दनं कार्य्यं न दोषः। द्वयोस्तुल्यं शुद्धताम्रमिति—द्वयोः पारदगन्धकयोः। शुद्धताम्रं मृतताम्रम्। एके द्वयोस्तुल्ये शुद्धताम्रसम्पुटे इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च, सम्पुटं चूर्णयेदिति वचनादयमेव पक्षः समीचीनः, तेन ताम्रसम्पुटे एव रसगन्धकभस्म रोधयेदित्यर्थ इति। अनुपानं हिङ्ग्वादिचूर्णं वक्ष्यमाणं कर्षमानं सङ्गृह्य चतुर्गुणेनोष्णोदकेन सह पिबेत्॥ १५५—१५८॥

अथाग्नितुण्डीवटीरसमाह, शुद्धसूतमित्यादि।—एके शुद्धसूतसमं गन्धमिति पठन्ति,

---

* "वचामरिचजं चूर्णम्" इत्यत्र "सौवर्चलं विडङ्गानि" इति पाठान्तरम्।

मरिचाभां वटीं खादेद्वह्निमान्द्यप्रशान्तये ॥ १६० ॥

अजीर्णे अजीर्णकण्टको रसः—

शुद्धसूतं विषं गन्धं समं सर्वं विचूर्णयेत्।
मरिचं सर्वतुल्यांश कण्टकार्य्याः फलद्रवैः ॥ १६१ ॥
मर्दयेद्भावयेत् सर्वमेकविंशतिवारकम्।
वटीं गुञ्जात्रयं खादेत् सर्वाजीर्णप्रशान्तये ॥
अजीर्णकण्टकः सोऽयं रसो हन्ति विसूचिकाम् ॥ १६२ ॥

कफे मन्थानभैरवो रसः।—

मृतं सूतं मृतं ताम्रं हिङ्गु पुष्करमूलकम्।
सैन्धवं गन्धकं तालं कटुकीं चूर्णयेत् समम् ॥ १६३ ॥
पुनर्नवादेवदाली-निर्गुण्डीतण्डुलीयकैः।
तिक्तकोशातकीद्रावैर्दिनैकं मर्दयेद्दृढम् ॥ १६४ ॥
माषमात्रं लिहेत् क्षौद्रे रसं मन्थानभैरवम्।
कफरोगप्रशान्त्यर्थं निम्बक्वाथं पिबेदनु ॥ १६५ ॥

विषं न पठन्ति, तदसङ्गतं, बहुस्थानेषु दृष्टत्वात्। विषमुष्टिः कुचैलाशब्दवाच्या, स च सकलद्रव्यपरिमाणेन साम्या योज्या। एके वह्निमान्द्यप्रशान्तये इत्यस्यान्ते तदनुपानश्लोकमेकं पठन्ति मानयन्ति च "पथ्या शुण्ठी गुडश्चानु पलार्द्धं भक्षयेत् सदा। अग्नितुण्डी वटी ख्याता सर्वरोगकुलान्तका ॥" इति ॥ १५९।१६० ॥

अथाजीर्णकण्टकरसमाह, शुद्धसूतमित्यादि।—शुद्धरसं शुद्धविषं शुद्धगन्धकञ्च एतत्त्रिकं सममात्रं सङ्गृह्य तदनु एभिस्त्रिभिः साम्यञ्च मरिचचूर्णं कृत्वा खल्ले तच्चतुष्कं सञ्चूर्ण्य पश्चात्तत्द्रवेण भावयेत् यावदेकविंशतिसङ्ख्याकं भवति तावद्भावयेदित्यर्थः। कण्टकार्य्याः इति—लघुकण्टकारिफलानि। केचिदनुपानाय श्लोकमेकं पठन्ति,—"अनु स्यादीश्वरीमूलं तोयपिष्टञ्च पाययेत्। शङ्खचाश्वत्थमूलं वा वारिणा ऽजीर्णशान्तये ॥" एतन्न प्रचरति ॥ १६१।१६२ ॥

अथ मन्थानभैरवरसमाह, मृतं सूतमित्यादि।—अत्र पुष्करमूलाभावे कुष्ठं ग्राह्यम्। गन्धकं तालमपि शोधितं ग्राह्यम्, तालं हरितालम्। तण्डुलीयो मेघनादः ॥ १६३—१६५ ॥

वातव्याधौ वातनाशनो रसः ।—

सूतहाटकवज्राणि ताम्रं लोहञ्च माक्षिकम्।
तालं नीलाञ्जनं तुत्थम् * अब्धिफेनं समांशकम् ॥ १६६ ॥
पञ्चानां लवणानाञ्च भागमेकं विमर्दयेत्।
वज्रीक्षीरैर्दिनैकन्तु रुद्ध्वाऽधो भूधरे पचेत् ॥ १६७ ॥
माषैकमार्द्रकद्रावैर्लेहयेद्वातनाशनम्।
पिप्पलीमूलजक्वाथं सकृष्णमनुपाययेत् ॥
सर्वान् वातविकारांस्तु निहन्त्याक्षेपकादिकान् ॥ १६८ ॥

सन्निपातादौ कनकसुन्दरो रसः ।—

कनकस्याष्टशाणाः स्युः सूतो द्वादशभिर्मतः।
गन्धोऽपि द्वादश प्रोक्तस्ताम्रं शाणद्वयोन्मितम् ॥ १६९ ॥

अथ वातनाशनरसमाह, सूतहाटकवज्राणीति।—सूतं पारदम्। हाटकं सुवर्णम्। वज्रं हीरकम्। एके माक्षिकस्थाने गन्धकमिति पठन्ति, एतन्मनोहरम्। तालं हरितालम्। नीलाञ्जनं प्रसिद्धं, तदभावे सीसकं ग्राह्यं तत्सम्भवत्वात्। अब्धिफेनं समुद्रफेनम्। एतत् सकलं समभागम्। पञ्चानां लवणानां पञ्चभागा इत्यर्थः, "सिन्धुसौवर्चलोपेतं विडं सामुद्रजं गडम्" इति पञ्चलवणम्। रुद्ध्वाऽधो भूधरे पचेदिति—एतत् सकलम् एकदिनं सम्मर्द्य पश्चाद्भूधरयन्त्रे अधः पचेदित्यभिप्रायः। भूधरयन्त्रन्तु पूर्वं दर्शितमेव। अनुपाने सकृष्णमिति—पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपणं कुर्यात्। + अयमेव रसो ग्रन्थान्तरे भूतोन्मादार्थं पठितः। अत्र क्वचित् विपरीतता दृश्यते, तथा हि—"सूतायस्ताम्रमभ्रञ्च मृतं स्वर्णं समं समम्। सूतपादं मृतं वज्रं तालं गन्धं मनःशिलाम् ॥ तुल्यं नीलाञ्जनं शुद्धमब्धिफेनं समं रसात्। पञ्चानां लवणानाञ्च प्रतिभागं रसोन्मितम् ॥ चित्रकैर्भृङ्गराजैश्च वज्रीदुग्धैश्च मर्दयेत्। दिनान्ते गोलकं कृत्वा रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ महाभूताङ्कुशो नाम रसो गुञ्जाद्वयं लिहेत्। आर्द्रकस्य रसेनैव भूतोन्मादप्रशान्तये ॥ पिप्पल्याक्तं पिबेच्चानु दशमूलकषायकम् ॥" इति ॥ १६६—१६८ ॥

अथ कनकसुन्दररसमाह, कनकस्येत्यादि।—कनकादीन्यत्र मृतानि ग्राह्याणि।

---

* "अब्धिफेनम्" इत्यत्र "अहिफेनम्" इति गू० टी०।

+ रसेन्द्रे वातव्याधौ वातनाशनरसः, उन्मादे भूताङ्कुशरसश्च इयमेव अस्ति, परन्तु उभयोर्मध्ये अन्तरम्।

अभ्रकं स्याच्चतु र्भागं माक्षिकञ्च द्विभागिकम्।
वङ्गो द्विभाग सौवीरं त्रिभागं लोहमष्टकम्॥ १७०॥
विषं त्रिभागिक कृत्वा लाङ्गली पलसम्मिता।
मर्दयेद्दिनमेकन्तु रसैरम्लफलोद्भवै.॥ १७१॥
दद्यान्मृदुपुटं वह्नौ तत सूक्ष्म विचूर्णयेत्।
माषमात्रो रसो देय. सन्निपाते सुदारुणे॥ १७२॥
आर्द्रकस्वरसेनैव रसोनस्वरसेन वा।
किलास सर्वकुष्ठानि विसर्पञ्च भगन्दरम्॥
ज्वरं गरमजीर्णञ्च जयेद्रोगहरो रस॥ १७३॥

सन्निपाते सन्निपातभैरवो रस।—

रसो गन्धस्त्रिकर्षः स्यात् कुर्य्यात् कज्जलिका तयोः।
ताम्रतारारवङ्गाहि-साराश्चैकैककार्षिका॥ १७४॥
शिग्रुज्वालामुखीशुण्ठी-विल्वेभ्यस्तण्डुलीयकात्।
प्रत्येक स्वरसै कुर्य्यात् यामैकैक विमर्दनम्॥ १७५॥
कृत्वा गोलं व्रतं वस्त्रे लवणापूरिते न्यसेत्।

भागोपलक्षितत्वादत्र भाग एव बोद्धव्य, यथासम्भवत्वात्। कनकमत्र * सुवर्णम्। सूत पारद। गन्धो गन्धक। सौवीर सौवीराञ्जनम्। लोह सारमत्र। लाङ्गली कलिहारिका। अम्लफलानि बीजपूरजम्बीरप्रभृतीनि। मृदुपुटमत्र गजपुटविशेषम्। शेष सुगमम॥ १६९—१७३॥

अथ सन्निपातभैरवरसमाह, रसो गन्धस्त्रिकर्ष स्यादित्यादि।—रस पारद, गन्धो गन्धक, एतद्द्वय मिलित त्रिकर्ष स्यादित्यथ। ताम्रतारारवङ्गाहि-साराश्चैकैक-कार्षिका इति—ताम्र प्रसिद्धम्। तार रौप्यम्। आर पीतलोहम्। वङ्ग रङ्ग-वाच्यम्। अहि सीसकम्। सारो लोह। एतत्ताम्रादिक सर्वं मृत ग्राह्यमिति सम्प्रदाय। एकैककार्षिका इति—प्रत्येक कर्षसम्मिता इत्यभिप्राय। अपरमपि, शिग्रु शोभाञ्जनम्। ज्वालामुखी जयन्ती। विल्वेभ्य इति—विल्वमूलात्, रसैरिति शेष। तण्डुलीय मेघनादशब्दवाच्य। स्वरसमत्र सद्यस्क क्वथितरस

* कनक धुस्तूरमिति गू० टी०।

काचभाण्डे ततः स्थाल्या काचकूपीं निवेशयेत् ॥ १७६ ॥
वालुकाभिः प्रपूर्य्याथ वह्निर्यामद्वय भवेत्।
तत उद्धृत्य त गोल चूर्णयित्वा विमिश्रयेत् ॥ १७७ ॥
प्रवाणचूर्णकर्षेण शाणमात्रविषेण च।
कृष्णसर्पस्य गरलैर्द्रवैर्भावयेत्तथा ॥ १७८ ॥
तगर मुशली मासी हेमाह्वा वेतस कणा।
नीलिनीपत्रकश्चैला चित्रकश्च कुठेरक ॥ १७९ ॥
शतपुष्पा देवदाली धुस्तूरागस्त्यमुण्डिका:।
मधूकजातीमदन-रसैरेषा विमर्दयेत् ॥ १८० ॥
प्रत्येकमेकवेलश्च तत' सशोष्य धारयेत्।
वीजपूरार्द्रकद्रावैर्मरिचैः षोडशोन्मितैः ॥ १८१ ॥
रसो द्विगुञ्जाप्रमितः सन्निपातेषु दीयते।
प्रसिद्धोऽय रसो नाम्ना सन्निपातस्य भैरव' ॥ १८२ ॥

ग्रहण्या ग्रहणीकपाटो रस।—

तारमौक्तिकहेमानि सारश्चैकैकभागिका:।

वा। अथ प्रक्षेपार्थं द्रव्याण्याह, तत्र सिद्धरसे प्रवाणचूर्णकर्षेणेति—प्रवाणचूर्णं विषचूर्णञ्च मिश्रयेत, प्रवाणचूर्णं कर्षप्रमाण, विषचूर्णं शाणमात्रमिति, प्रवाणमिति—प्रकर्षेण वाण सुधाचूर्णमित्यर्थ। एके प्रवालचूर्णं पठन्ति, तत्र प्रवालचूर्णं विद्रुमचूर्णं, शुक्तिकाचूर्णमित्यपरे, तदभावे शङ्खचूर्णमित्यस्मदीय सम्प्रदाय। भावनार्थं द्रव्याण्याह, कृष्णसर्पस्य गरले कृत्वा तत् पूर्वोक्त द्रव्य द्रवेण यावद्भावयेत। गरल तद्विष विशेषम्। तगरादिभिश्च तत्र वारमेक भावयेत, प्रत्येकमिति—पृथक् पृथक्। तगर प्रसिद्धम। मासी जटामांसी। हेमाह्वा स्वर्णक्षीरी। वेतसी जलवेतस। कणा पिप्पली। नीलिनीपत्रकमिति—नीलिकापत्रम। एके नीलिनी पत्रकञ्च द्रव्यद्वय व्याख्यानयन्ति, तच्च सर्वमतम्। कुठेरक प्रसिद्ध। देवदाली वल्लीविशेष। मुण्डिका केदारमुण्डी। मधूक मधूकद्रुम। जाती मालती। रसोऽत्र सद्यस्क, क्वथितो वा यथालाभात। अथ सिद्धरसो द्विगुञ्जाप्रमित षोडशमरिचान्वितो वीजपूरार्द्रकरसेन सह भक्षयेत् ॥ १७४—१८२ ॥

अथ ग्रहणीकपाटरसमाह, तारमौक्तिकहेमानीत्यादि।—सुगमम्।

द्विभागो गन्धक: सूतस्त्रिभागो मर्दयेदिमान् ॥ १८३ ॥
कपित्थस्वरसैर्गाढं मृगशृङ्गे तत: क्षिपेत्।
पुटेन्मध्यपुटेनैव तत उद्धृत्य मर्दयेत् ॥ १८४ ॥
बलारसै: सप्तवेलमपामार्गरसैस्त्रिधा।
लोध्रप्रतिविषामुस्त-धातकीन्द्रयवाम्बुता: ॥ १८५ ॥
प्रत्येकमेषां स्वरसैर्भावना स्यात्त्रिधा त्रिधा।
माषमात्रो रसो देयो मधुना मरिचैस्तथा ॥ १८६ ॥
हन्यात् सर्वानतीसारान् ग्रहणीं सर्वजामपि।
कपाटो ग्रहणीरोगे रसोऽयं वह्निदीपन: ॥ १८७ ॥

अपरञ्च ग्रहणीवज्रकपाट।—

मृतसूताभ्रकं गन्धं यवक्षारं सटङ्कणम्।
अग्निमन्थ वचा कुर्य्यात् सूततुल्यानिमान् सुधी: ॥१८८॥
ततो जयन्तीजम्बीर-भृङ्गद्रावैर्विमर्दयेत।
त्रिवासरं ततो गोलं कृत्वा संशोष्य धारयेत् ॥ १८९ ॥
लोहपात्रे शरावञ्च दत्त्वोपरि विमुद्रयेत्।
अधो वह्निं शनै: कुर्य्यात् यामार्द्धं तत उद्धरेत् ॥ १९० ॥

मध्यपुटन्तु लघुपुटसञ्ज्ञं, तच्च षोडशाङ्गुलगर्त्ते प्रतिपादितम्, तथा हि—
"निपुणविहितगर्त्ते षोडशैरङ्गुलैर्वा मितसकलविभागस्तस्य मध्ये निधाय।
ज्वलनमतिविशुद्धोर्गोमये सूतसिद्धो लघुगजपुटमेतत् प्रोक्तमेव मुनीन्द्रै" ॥ इति।
मरिचमानमप्यत्र माषमात्रम, अथवा यथादोषापेक्षया देयम ॥ १८३—१८७ ॥

अथ ग्रहणीवज्रकपाटरसमाह, मृतसूताभ्रकमिति।—मृतसूत पारद भवति, तावत्परिमाणानि पृथक् षड्द्रव्याणि ग्राह्याणि। एके षड्द्रव्यन्तु पारदसाम्य देयमिति, तन्न सर्वमतम्, किन्तु मृतपारदस्यैको भाग, अभ्रकादीनां षड्भागा इति सर्वमतम्। ततश्चदनन्तरम्। जयन्ती शाकभेद। जम्बीर जम्बीरफलरस। भृङ्गी मार्कव। त्रिवासरमित्यनेनैकद्रव्यस्यैकाहमेव भावना देयेत्यभिप्राय.। लोहपात्रे इत्यादिना पिठरीय बालुकाभि. प्रपूर्य्येत्यस्मदीयसम्प्रदायात् कार्य्यो न

रसतुल्यां प्रतिविषा दद्यान्मोचरस तथा।
कपित्थविजयाद्रावैर्भावयेत् सप्तधा पृथक्॥ १८१॥
धातकीन्द्रयवा मुस्ता लोध्र विल्व गुडूचिका।
एतद्रसैर्भावयित्वा वेलैकैकञ्च शोषयेत्॥ १८२॥
रस वज्रकपाटाख्य शाणैकं मधुना लिहेत्।
वह्नि शुण्ठीं विडं विल्वं लवण चूर्णयेत् समम्॥
पिबेदुष्णाम्बुना चानु सर्वजा ग्रहणीं जयेत्॥ १८३॥

वाजीकरणे मदनकामदेवो रस।—

तारं वज्रं सुवर्णञ्च ताम्र सूतकगन्धकम्।
लोह क्रमविवृद्धानि कुर्य्यादेतानि मात्रया॥ १८४॥
विमर्द्य कन्यकाद्रावैर्न्यसेत् काचमये घटे।
विमुद्रा पिठरीमध्ये धारयेत् सैन्धवावृते॥ १८५॥
पिठरीं मुद्रयेत् सम्यक् ततश्चुल्ल्या निवेशयेत्।
वह्निं शनैः शनैः कुर्य्याद्दिनैक तत उद्धरेत्॥ १८६॥
स्वाङ्गशीतञ्च सञ्चूर्ण्य भावयेदर्कदुग्धकैः।
अश्वगन्धा च काकोली वानरी * मुशलीक्षुरः॥ १८७॥

दोष। यामार्द्धमित्यनेन घटिकाचतुष्टय यावत एतत सिद्ध भवति, तत प्रतिविषा मोचरसञ्च पृथक् सिद्ध रसतुल्य मेलयित्वा पश्चादुक्तद्रव्यस्य रसै कृत्वा भावयेत। प्रतिविषा अतिविषाशब्दवाच्या। मोचरस शाल्मलीनिर्य्यासम। एके प्रतिविषा-मोचरसयोरपि भावनामाहु। विजयाऽत्र भङ्गा। सप्तधा भावना एकद्रव्येण कार्य्या, अन्येषा वक्ष्यमाणाना पृथगेकवार, तत्र धातकी धातकीकुसुमानि। इन्द्रयव कुटज-बीजम्। रास्ना सुरभी। मध्वत्र लेहन यावत्तावन्मात्र देयम्। अनुपानार्थद्रव्येषु वह्निश्चित्रकजटा। विड विडलवणम। लवण सैन्धवम॥ १८८—१९३॥

अथ मदनकामदेवरसमाह, तारमित्यादि।—तार रौप्यम्। वज्र हीरक, तद-भावे वैक्रान्त ग्राह्यमिति व्यवहारात्। सूतक पारद। लोह सारसञ्ज्ञम्। अत्र क्रमवृद्धिस्तु पूर्वद्रव्यादुत्तरवृद्धिर्बोद्धव्या। अस्मत्सम्प्रदाये तु रजतादीनि द्रव्याणि मृत-मृतानि देयानीति व्यवहारोऽपि दृश्यते। कन्यका कुमारी। विमुद्रामिति

* "मुशलीक्षुक." इति पाठान्तरम्।

त्रिवृत्रिविल रसैरासां शतावर्य्याश्च भावयेत् ।
पद्मकन्दकसेरूणां रसैः काशस्य भावयेत् ॥ १९८ ॥
कस्तूरीव्योषकर्पूर-कक्कोलैलालवङ्गकम् ।
पूर्वचूर्णादष्टमांशमेतच्चूर्णं विमिश्रयेत् ॥ १९९ ॥
सर्वैः समां शर्कराञ्च दत्त्वा शाणोन्मितं पिबेत् ।
गोदुग्धद्विपलेनैव मधुराहारसेवकः ॥ २०० ॥
अस्य प्रभावात् सौन्दर्य्यं बलं तेजोऽभिवर्द्धते ।
तरुणीं रमयेत् बह्वीः शुक्रहानिर्न जायते ॥ २०१॥

वाजीकरणे कन्दर्पसुन्दरो रसः ।—

सूतो वज्रमहिर्मुक्ता तारं हेमासिताभ्रकम् ।
रसैः कर्षांशकानेतान्मर्दयेदिरिमेदजैः ॥ २०२ ॥
प्रवालचूर्णं गन्धञ्च द्विद्विकर्षं विमिश्रयेत् ।
ततोऽश्वगन्धास्वरसैर्विमर्द्य मृगशृङ्गके ॥ २०३ ॥

काचकूपीमिति शेषः । सैन्धवचूर्णञ्च काचकूपीमुभयतो देयम् । सिद्धरसस्य भावनार्थं द्रव्याण्याह—अर्कदुग्धमर्कमेव चीरम । काकोली प्रसिद्धा । वानरी कपिकच्छु । मुशली तालमूली कन्दविशेषः । इक्षुरः कोकिलाक्षः । पद्मकन्दः कमलकन्दः । कसेरुकोऽपि विख्यातः । काशः तृणभेदः प्रसिद्धः । पश्चाच्चूर्णार्थं द्रव्याण्याह, कस्तूरीत्यादि ।—कस्तूरी मृगनाभिजा, व्योष त्रिकटुकम । पूर्वचूर्णात भावनाभिःप्रतिपादितद्रव्यादष्टमांशं दद्यात, तेन पूर्वचूर्णं सप्तभागं कस्तूरीप्रमुखञ्चैकभागमिति ॥ १९४—२०१ ॥

अथ कन्दर्पसुन्दररसमाह सूत इत्यादि ।—सूतः पारदः । वज्रं हीरकम । अहिः सीसकम । मुक्ता प्रसिद्धा । तारं रौप्यम । हेम सुवर्णम । असिताभ्रकं कृष्णाभ्रकम् । एतत् सर्वमपि मारितं ग्राह्यमित्येव व्यवहारः । एतेषां मानमपि कर्षप्रमाणं प्रत्येकम् । इरिमेदो विट्खदिरः, स च "रैओज" शब्दवाच्यः, तस्य त्वक् ग्राह्या । अपरद्रव्यद्वयमपि मेलनार्थं द्विद्विकर्षं प्रत्येकं देयम, तत्र प्रवालचूर्णं विद्रुमचूर्णम् । गन्धः गन्धकम् । मृगशृङ्गके मृगशृङ्गसम्पुटे तदौषधं

क्षिप्त्वा मृदुपुटे पक्त्वा भावयेद्धातकीरसैः।
काकोली मधुकं मासी बलात्रयं बिसेङ्गुदे ॥ २०४ ॥
द्राक्षा पिप्पलवन्दाकं बाणं पर्णीचतुष्टयम्।
परूषकं कसेरुश्च मधूकं वानरी तथा ॥ २०५ ॥
भावयित्वा रसैरेषां शोषयित्वा विचूर्णयेत्।
एला त्वक् पत्रकं वांशी लवङ्गागुरुकेशरम् ॥ २०६ ॥
मुस्तं मृगमदः कृष्णा जलं चन्द्रश्च मिश्रयेत्।
एतच्चूर्णैः शाणमितैः रसः कन्दर्पसुन्दरम् ॥ २०७ ॥
खादेच्छाणमितं रात्रौ सिता धात्री विदारिका।
एतासां कर्षचूर्णेन सर्पिष्कर्षेण संयुतम् ॥ २०८ ॥
तस्यानु द्विपलं क्षीरं पिबेत् सुखितमानसः।
रमणीं रमयेद्बह्वीर्न हानिं क्वापि गच्छति ॥ २०९ ॥

धार्य्यमित्यभिप्रायः। मृदुसम्पुटञ्च लघुगजपुटमित्यर्थः। पश्चाद्भावनार्थं द्रव्याण्याह—धातकी धातकीकुसुमानि। काकोली स्वनामख्याता। मधुकं मधुकयष्टी। मासी जटाख्या सुगन्धद्रव्यम। बलात्रयं प्रसिद्धं, तच्च बला अतिबला नागबलेति। बिसं मृणालं, भसीण्डशब्दवाच्यं लोके। इङ्गुदं वृक्षेङ्गुदम्। द्राक्षा प्रसिद्धा। पिप्पलवन्दाकमिति—पिप्पलवृक्षस्य वन्दा, वन्दा च विटपलग्नो गुल्मविशेषः, एके पिप्पलवन्दाकं द्रव्यद्वयं वर्णयन्ति, तत्र पिप्पलं पिप्पलत्वक् वन्दा वृक्षवन्दा प्रसिद्धा। अपरे पिप्पलीवन्दाकमिति व्याख्यानयन्ति। बाणं सहचरं, एके बाणस्थाने वरीति पठन्ति। पर्णीचतुष्टयमिति—माषपर्णी मुद्गपर्णी शालपर्णी पृश्निपर्णी चेति। परूषकं फालसाशब्दवाच्यम्। कसेरुकं प्रसिद्धम्। मधूकं मधूकवृक्षपुष्पाणि। वानरी कपिकच्छूः। एतेषां स्वरसेन प्रत्येकं भावयेदित्यर्थः। अथ चूर्णार्थं द्रव्याण्याह, एला त्वक् पत्रकमित्यादि।—वांशी त्वक्क्षीरी, वंशरोचना इति प्रसिद्धा। अगुरु प्रसिद्धम्। केशरं नागकेशरम। मुस्तं प्रसिद्धम्। मृगमदः कस्तूरी। कृष्णा पिप्पली। जलं बालकम्। चन्द्रः कर्पूरः। एतत् सकलं शाणमितं टङ्कप्रमाणं भक्षणीयम्। रात्रौ निशामुखे। अनुपानमाह—द्विपलं क्षीरं पिबेत्, कथम्भूतम्? सितादीनां द्रव्यत्रयाणां चूर्णं मेलयित्वा कर्षमात्रं सङ्गृह्य कर्षमानेन च घृतेन सह सम्मर्द्य सम्मिश्रितम्। सिता मत्स्यण्डी। धात्री आमलकी। विदारिका विदारीकन्दः।

रसायने लौहरसायनम्।—

शुद्धे रसेन्द्रभागैके द्विभागं शुद्धगन्धकम्।
क्षिपेत् कज्जलिकां कुर्य्यात्तत्र तीक्ष्णभवं रजः॥ २१०॥
क्षिप्त्वा कज्जलिकातुल्यं प्रहरैकं विमर्द्दयेत्।
ततः कन्याद्रवैर्घर्म्मे त्रिदिनं परिमर्द्दयेत्॥ २११॥
ततः सञ्जायते तस्य सोष्णो धूमोद्गमो महान्।
अत्यन्तं पिण्डितं कृत्वा ताम्रपात्रे निधापयेत्॥ २१२॥
मध्ये धान्यकुशूलस्य त्रिदिनं धारयेद्बुधः।
उद्धृत्य तस्मात् खल्ले च क्षिप्त्वा घर्म्मे निधाय च॥ २१३॥
रसैः कुठारच्छिन्नायास्त्रिवेलं परिभावयेत्।
सशोष्य घर्म्मे क्वाथेन भावयेत्त्रिकटोस्त्रिधा॥ २१४॥
वासाऽमृताचित्रकाणां रसैर्भाव्यं क्रमात्त्रिधा।
लौहपात्रे ततः क्षिप्त्वा भावयेत्त्रिफलाजलैः॥ २१५॥

सुखितमानसः स्वस्थः, न त्वातुरः, तस्य अविहितत्वात्। न हानिं क्वापि गच्छतीति—स पुरुषः वीर्य्यहानिं न प्राप्नोति इत्यर्थः॥ २०२—२०९॥

अथ लौहरसायनमाह शुद्धे रसेन्द्रभागैके इत्यादि।—शुद्धे संस्कारिते रसेन्द्रे पारदे तस्यैको भागः। शुद्धगन्धकस्य द्वौ भागौ, गन्धकशुद्धिश्च पूर्वं कथितैव। तत्र कज्जलिकायाम्। तीक्ष्णभवं रज इति—लौहचूर्णं शुद्धम्, मृतसारचूर्णम् इत्येके, तच्च पूर्वकज्जलिकासाम्यं ग्राह्यम्। प्रहरैकं मर्द्दनं केवलं कज्जलिकालौहचूर्णयोरेव कथितं न तु स्वरसादिना। वक्ष्यमाणस्वरसैरेव त्रिदिनं यावदित्यभिप्रायः। घर्म्मे इति—खरतरसूर्य्यांशुतापिते, अत एव तस्य सोष्णो महान् धूमोद्गमो भवति इति। तेनैव लौहमृतिः स्यादित्येके। स्वमते तु धान्यकुशूलोषितं त्रिरात्रं यावद्भवति पश्चात् यदुद्धरेत् तत्कालमेव घर्म्मे धारणेन मृतिः स्यात्। अत्यन्तपिण्डितमित्यनेन एरण्डपत्रवेष्टनादिकमभिप्रेतम्। पश्चात् कार्य्यमाह, रसैरित्यादि।—कुठारच्छिन्ना "तिपानी" शब्दवाच्या, कुरेजा इत्यपरे। त्रिवेलमित्यनेनापरद्रव्याणामपि सम्बन्धः, तेनैकैकरसेन त्रिवेलं भावयेदित्यर्थः। घर्म्मे च प्रत्येकं शोषणमपि विहितम्। त्रिकटो त्र्यूषणस्य, "शुण्ठीमरिचपिप्पल्यस्त्रिकटुस्त्र्यूषणं स्मृतम्" इति। वासा आटरूषकः।

निर्गुण्डीदाडिमत्वग्भिः * विसभृङ्गकुरण्टकैः।
पलाशकदलीद्रावैर्वीजकस्य शृतेन च ॥ २१६ ॥
नीलिकाऽलम्बुषाद्रावैर्बब्बूलफलिकारसैः।
भावयेत्त्रिस्त्रिवेलञ्च ततो नागबलारसैः ॥ २१७ ॥
शतावरीगोक्षुरभिः पातालगरुडीद्रवैः।
त्रिस्त्रिवेलं यथालाभं भावयेदेभिरौषधैः ॥ २१८ ॥
ततः प्रातर्लिहेत् चौद्र-घृताभ्यां कोलमात्रकम्।
पलमात्रं † वराक्काथं पिबेदस्यानुपानकम् ॥ २१९ ॥
मासत्रयं शीलितं स्याद्वलीपलितनाशनम्।
मन्दाग्निं श्वासकासौ च पाण्डुतां कफमारुतौ ॥ २२० ॥
पिप्पलीमधुसंयुक्तं हन्यादेतन्न संशयः।
वातास्रं मूत्रदोषांश्च ग्रहणीं गुदजां रुजम् ॥ २२१ ॥
अण्डवृद्धिं जयेदेतच्छिन्नासत्त्वमधुप्लुतम्।
बलवर्णकरं वृष्यमायुष्यं परमं स्मृतम्।
जयेत सर्वामयान् कालादिदं लोहरसायनम् ॥ २२२ ॥
कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिका तथा।
मद्यमम्लरसञ्चैव त्यजेल्लोहस्य सेवकः ॥ २२३ ॥

अमृता गुडूची। लोहपात्रे ततश्चिप्तेति—पूर्वं मृत्पात्रे धार्य्यमिति प्राप्त, पाषाण-खल्ले वा। त्रिफलाजलै त्रिफलाक्काथै, त्रिफला हरीतक्यादि। दाडिमत्वक् वल्कलम्। विस मृणालम्। भृङ्गी माकव। कुरण्टक सहचर। पलाशकदलीद्रावैरिति—पलाश प्रसिद्ध, तस्य द्राव स्वनिर्य्यास, कदलीद्राव कदलीकन्दनिर्य्यास। वीजका विजयसारो वृक्षविशेषस्तस्य शृतेन क्काथेन। नीलिका नीली। अलम्बुषा मुण्डी। बब्बूलफलिका बब्बूलवृक्षस्य फलानीत्यर्थ। नागबला गाङ्गेरुकी। शतावरीगोक्षुरकौ प्रसिद्धौ। पातालगरुडी छिरहिण्टशब्दवाच्या। अनुपाने वराक्काथ त्रिफलाक्काथम्। छिन्नासत्त्व गुडूचीसत्त्वम्। शेष सुबोधम् ॥ २१०—२२३ ॥

---

* "विस" इत्यत्र "वासा" इति पाठान्तर न मनोरम, वासाया प्रागेवोक्तत्वात्।

† "वरा" इत्यत्र "बला" इति पाठान्तरम्।

जैपालशोधनम् ।—

(जैपालं रहितं त्वगङ्कुररसज्ञाभिर्मले माहिषे
निक्षिप्तं त्र्यहमुष्णतोयविमलं खल्ले सवासोऽर्दितम् ।
लिप्तं नूतनखर्परेषु विगतस्नेहं रजःसन्निभं
निम्बूकाम्बुविभावितञ्च बहुशः शुद्धं गुणाढ्यं भवेत् ॥

विषशोधनम् ।—

विषन्तु खण्डशः कृत्वा वस्त्रखण्डेन बन्धयेत् ।
गोमूत्रमध्ये निक्षिप्य स्थापयेदातपे त्र्यहम् ॥
गोमूत्रञ्च प्रदातव्यं नूतनं प्रत्यहं बुधैः ।
त्र्यहेऽतीते समुद्धृत्य शोषयेन्मृदु पेषयेत् ॥
शुध्यत्येव विषं तच्च योग्यं भवति चार्त्तिजित् ।
खण्डीकृत्य विषं वस्त्रपरिबद्धन्तु दोलया ॥
अजापयसि संस्विन्नं यामतः शुद्धिमाप्नुयात् ।
अजादुग्धाभावतस्तु गव्यक्षीरेण शोधयेत् ॥)

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने रसकल्पना नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विविधमुनिनिबन्धा ये महत्सु प्रसिद्धाः
सुमतिदुरवबोधास्ते मया नैव दृष्टाः ।
तदपि गुरुसकाशात् यच्छ्रुतं तत् व्यलेखि
ढ्ढमल्लभिषजाऽस्यां भावसिंहात्मजेन ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्य-श्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-दीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने रसकल्पनानाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

इति शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डः समाप्तः ।

अथ उत्तरखण्डः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ स्नेहपानविधिः । (क)—

चतुर्विध स्नेह स्नेहपानकालश्च ।—

स्नेहश्चतुर्विध. प्रोक्तो घृतं तैल तथा वसा ।
मज्जा च त पिबेन्मर्त्त्यं किञ्चिदभ्युदिते रवौ ॥ १ ॥

(क) अथ उत्तरखण्ड व्याख्यातु प्रतिजानीते । तत्राय सम्बन्ध, मध्यखण्डान्ते रसायनवाजीकरणार्थं रसा उक्ता, ते चाविशुद्धशरीरे न स्वकार्य्यकरणक्षमा, उक्तञ्च वाग्भटे—"अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधि । वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रङ्ग इवाफल ॥" (वा० उ० ३९ अ०) इति, तस्मात् शरीरशुद्ध्यर्थं पञ्चकर्माणि योजयेत, तानि च स्नेहस्वेदाभ्या विना न सम्भवन्ति, उक्तञ्च—"स्नेह-स्वेदावनभ्यस्य कुर्य्यात सशोधनन्तु य । दारु शुष्कमिवानामि शरीर तस्य दीर्य्यते ॥" (वा० सू० १८ अ०) इति, तस्मात स्नेहाध्यायमेव प्रथम व्याख्यास्याम, अथेति ।—स्नेहस्य घृतादे पानस्य विधिर्विधान, स च विधिश्चरके यथा सप्रश्न उक्तस्तमाह—"साङ्ख्यै सङ्ख्यातसङ्ख्येये सहासीन पुनर्वसुम् । जगद्धितार्थं पप्रच्छ वह्निवेश. स्वसशयम् ॥ कि योनय ? कति स्नेहा ? के च स्नेहगुणा पृथक् ? । कालानुपाने के कस्य ? कति काश्च विचारणा ? ॥ कति मात्रा ? कथ माना ? का च केषूपदिश्यते ? । कश्च केभ्यो हित स्नेह ? प्रकर्ष स्नेहने च क ? ॥ स्नेह्या के ? के च न ? स्निग्धास्निग्धातिस्निग्धलक्षणम् ? । कि पानात प्रथमन् ? पीते जीर्णे किञ्च हिताहितम ? ॥ के मृदुक्रूर-कोष्ठा ? का व्यापद ? सिद्धयश्च का ? । अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का व्रात्तरिष्यते ? ॥ विचारणा केषु योज्या ? विधिना केन तत प्रभो ! ? । स्नेहस्या-मितविज्ञान ! ज्ञानमिच्छामि वेदितुम ॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति । तत्र "सङ्ख्यानमधीयन्ते विन्दन्त वा ते साङ्ख्या ते, किंविशिष्टे ? सङ्ख्यातसङ्ख्येये सङ्ख्याता सङ्ख्या यैस्ते सङ्ख्यातसङ्ख्येया ज्ञातज्ञेया इत्यर्थ, तै सह आसीनम, उत वा "सङ्ख्यातसङ्ख्येय सहासीन पुनर्वसुम्" इति पाठ , एतदुक्त भवति—साङ्ख्यै सहासीन पुनर्वसु सङ्ख्याविकारकार्यां कथाया वर्त्तमान तत्कालानुरूपम् अग्निवेशोऽपि स्वसशय पृष्टवान् । व्युत्क्रमकोऽयम् ।

तत्र "कति स्नेहा. ?" एतस्योत्तरमाह,—स्नेह इति ।—स स्नेह:

स्नेहस्य द्विविधयोनि तयो श्रेष्ठनिर्देशश्च।—

स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनि' स्नेह उच्यते।
तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम्॥ २॥

मिश्रस्नेहाना नामानि।—

द्वाभ्या त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान्॥ ३॥

स्नेहपाने तस्य सात्म्यीभवने च कालनियम।—

पिबेत्त्र्यह चतुरह पञ्चाहं षडहं तथा।

चतुःप्रकार, घृतादिभेदात, तत्र घृत गव्य श्रेष्ठत्वात। तैल तिलस्नेह। वसा—"शुद्धमासस्य य स्नेह सा वसा परिकीर्त्तिता" (सु० शा० ४ अ०) इति। मज्जा इति—मस्तकमज्जा अस्थिमज्जा वा, तथा च—"स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रित। अथेतरेषु सर्वेषु सरक्त मेद उच्यते॥" (सु० शा० ४ अ०) इति। "क काल ?" एतस्य उत्तरमाह, तमिति।—"शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि" (शाङ्ग० उत्तर० १ अ०) इति॥ १॥

"कि योनय ?" एतस्योत्तरमाह स्थावर इति।—तत्र स्थावराश्चतुर्विधा,—वनस्पतय, वृक्षा, वीरुध', ओषधय इति। जङ्गमा खल्वपि चतुर्विधा,—जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जा। एतेषा स्वरूपमन्यतो ज्ञातव्यम, तथा च चरके—"स्नेहाना द्विविधा सौम्य! योनि स्थावरजङ्गमा। तिल-पियालाभिषुकौ बिभीतकश्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपा। कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसी-निकोचकाक्षोटकरञ्जशिग्रुका॥ स्नेहाशया स्थावरसञ्ज्ञितास्तथा स्याज्जङ्गमा मत्स्यमृगा सपक्षिण। तेषा दधिक्षीरघृतामिष वसा स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति। चित्रा दन्ती। अभया हरीतकी इति। वरावरत्वमाह तिलेति।—तैलघृतयोर्वरत्वञ्च संस्कारस्यानुवर्त्तनादिति, उक्तञ्च—"तैल संयोगसंस्कारात सर्वरोगापह मतम" (च० सू० अन्नपाना०) इति। अत्रैवोदाहरण चन्दनाद्य तैलम्। तत घृतमपि शास्त्रे व्यवहारार्थम॥ २॥

मिलितस्नेहनामान्याह, द्वाभ्यामिति।—यो द्वाभ्या स्नेहाभ्या मिलितो योग स यमक कथित। यस्त्रिभि स्नेहैर्मिलित स त्रिवृत। यश्चतुर्भि स्नेहै संयुत स महान् कथित इत्यभिप्राय॥ ३॥

स्नेहसात्म्ये कालावधिमाह, पिबेदिति।—कुत्रचित् स्नेह सेवित, सन् त्र्यहात् पर

सप्तरात्रात् परं स्नेहः सात्म्यीभवति सेवितः ॥ ४ ॥

दोषादीनां बलाबलानुसारेण पानीयस्नेहस्य मात्रा।—

दोषकालाग्निवयसां बलं दृष्ट्वा प्रयोजयेत्।
हीनाञ्च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥ ५ ॥

अमात्रादिभिर्विहितस्य स्नेहस्य अपकारिता।—

अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याऽऽहारविहारतः।
स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसञ्ज्ञताः ॥ ६ ॥

सात्म्यीभवति क्वचित् चतुरहं, पञ्चाहं, षडहञ्च। सप्तरात्रात परमिति—सप्तदिनं यावत। इयम् त्र्यहादिमर्यादा कोष्ठस्य मृदुमध्यक्रूरता ज्ञेया। परं सप्तरात्रादूर्द्ध्वं सेवितं सात्म्यीभवति। सात्म्यीभूतस्य स्नेहस्य गुणा वाग्भटे—"सात्म्यीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणम्" (अष्टाङ्ग स०) इति। चरके तु—"स्नेहनस्य प्रकर्षौ तु सप्तराव-त्रिरात्रकौ" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति। वाग्भटे तु—"त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत" (वा० सू० १६ अ०) इति, इत्यविरोध ? नैव, सर्वेषां विषयभेदात् मृदु-मृदुतर-मध्य-मध्यतर-क्रूर क्रूरतरकोष्ठविषयाणि वचनानि ज्ञातव्यानि ॥ ४ ॥

अथ स्नेहपानमात्राविषयमाह दोषेति।—मात्रालक्षणमग्रे वक्ष्यमाणम्। दोषास्त्रिविधास्तन्त्रविधा वा तेषां बलम उत्कृष्ट-मध्याल्पादिभेदेन ज्ञेयम्। कालः शीतोष्ण-वर्षालक्षणस्त्रिविधः, तस्य बलं हीनमध्यातिमात्रस्वरूपं, भेषजग्रहणकालः वा। अग्निरपि सम-विषम-मन्द-तीक्ष्णभेदेन चतुर्विधः, अस्य बलं पाचकापाचकरूपम्। वयोऽपि बाल मध्योत्तरभेदेन त्रिविधं, तस्यापि बलं स्वशक्तिसामर्थ्यम्। बुद्धिमानिति, सद्वैद्य इति शेष, तथा हि—"यथादोषं यथाकालं यथाव्याधि यथाबलम्। स्नेहं पक्वमपक्वं वा पाक (?) युञ्ज्याच्चिकित्सकः ॥" इति। दोषादीनपेक्ष्य स्नेहस्य हीनादिमात्रां प्रयोजयेत, हीनतरामपि प्रयोजयेत, उक्तञ्च—"ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रा तास्ताभ्यश्च ह्रसीयसीम। कल्पयेद्वीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु ह्रसीयसीम ॥" (वा० सू० १६ अ०)। "अज्ञातकोष्ठे हि बहु कुर्याज्जीवितसंशयम्" (अष्टाङ्गसं०) इति ॥ ५ ॥

अमात्रादिसेवितस्य स्नेहस्य दोषमाह, अमात्रयेति।—स्नेहोऽमात्रया मात्राः ह्रस्वादिपरिमाणानि ताभ्योऽन्यथा विषमप्रमाणेन। अकाले असमये। तथा मिथ्याऽऽहारविहारतो वा सेवितः शोफादीन् करोति। मिथ्याहारो यथा—"अकाले चातिमात्रञ्च असात्म्यं यच्च भोजनम्। विषमाशनञ्च यद्भुक्तं मिथ्याऽऽहारः स

अग्निबलभेदेन पानीयस्नेहस्य मात्रा ।—

देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसम्मिता ।
मध्यमाय त्रिकर्षा स्याज्जघन्याय द्विकार्षिकी ॥ ७ ॥

मतान्तरे पानीयस्नेहस्य मात्रा ।—

अथवा स्नेहमात्राः स्युस्तिस्रोऽन्याः सर्वसम्मताः ।
अहोरात्रेण महती जीर्य्यत्यङ्गा तु मध्यमा ॥
जीर्य्यत्यल्पा दिनार्द्धेन सा ज्ञातव्या सुखावहा ॥ ८ ॥

कथ्यते ॥" इति । * मिथ्याविहारो मलपरित्यागस्त्रीसेवादिषु अन्यथा विहरणम् । विसञ्ज्ञता मूर्च्छाभेदः । अस्याग्रे—"प्रकुर्य्यात् लङ्घनं तत्र स्वेदं स्नात्वा विरेचनम्" इति केचित् पठन्ति व्याख्यानयन्ति च ॥ ६ ॥

इदानीं स्नेहपानमात्रामाह,—देयेति । दीप्ताग्नये इति—प्रदीप्तकोष्ठपुरुषायेत्यर्थः, पलसम्मिता मात्रा, एवं मध्यमाय त्रिकार्षिकी स्यात्, जघन्याय हीनबलानलाय द्विकार्षिकी । एके प्रबलमध्यजघन्यसंज्ञा दोषविशेषेषु मन्यन्ते, तदपि सङ्गतं, तन्त्रान्तरदर्शनात्, उक्तञ्च—†"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे । जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथ्यौषधेषु च ॥" इति ॥ ७ ॥

अथ विकल्पान्तरविहिता मात्रा दर्शयन्नाह, अथवेति ।—अथवेति प्रकारेण कालभेदेन इत्यर्थः । अन्याः पलादिभ्योऽन्या विलक्षणाः, वैलक्षण्यत्वादसम्मतत्वमित्यत आह सर्वसम्मता इति—चरकवाग्भटादिसम्मता, उक्तञ्च चरके—"अहोरात्रमहःकृत्स्नमर्द्धाहञ्च प्रतीक्षते । प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति । वाग्भटेऽपि —"द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्य्यन्ति याः क्रमात् । ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रा" (वा० सू० १६ अ०) इति । अहोरात्रेण महती जीर्य्यतीति । नन्वहोरात्रग्रहणं सहृदयहृदयाह्लादकरं न भवति, कुतः ? अह्नि द्वयोर्नाडिकयोरनन्तरं पीतस्य स्नेहस्य परेऽह्नि घटिकाद्वयानन्तरं पाकः, स चाहोरात्रग्रहणेनैव गृह्यते,

---

* "अशक्तः कुरुते कर्म शक्तो नैतत् करोति हि । मिथ्याविहार इत्युक्तः सदा चैनं विवर्जयेत् ॥" इति तु मिथ्याविहारलक्षणमन्यत्र पठितं सङ्गतार्थकम् ।

† "उत्तमस्य उत्तमबलानलस्य पुंसः, मध्यमे मध्यमबलानले पुंसि, तथा जघन्यस्य हीनबलानलस्य पुंसः" इति चक्रदत्तटीकायां शिवदासव्याख्या ।

मात्राभेदेन स्नेहस्य गुणविशेष।—

अल्पा स्याद्दीपनी वृष्या स्वल्पदोषेषु पूजिता।
मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया बृंहणी भ्रमहारिणी॥
ज्येष्ठा कुष्ठविषोन्माद-ग्रहापस्मारनाशिनी॥ ९॥

अहोरात्रग्रहणम् अष्टौ प्रहरप्रमाणकालपर ज्ञेयम्, एव परमचतुरत्व वाग्भटेनाष्टौ प्रहरादिप्रमाणमेवोक्त, तद्वदत्राप्यहोरात्रमष्टौ प्रहरपर ज्ञेयम्, एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम्। सेति—सा अल्पा ह्रस्वा सुखावहा ज्ञातव्या सुखकारिणीत्यर्थं, शीघ्रपाकत्वात॥ ८॥

अथ तासां विषयमाह, अल्पेति।—अल्पा मात्रा स्नेहस्य दीपनी अग्निदीप्तिकारीत्यर्थ, भवति, वृष्या शुक्रवृद्धिकारी, स्वल्पदोषेषु हीनबलेषु दोषेषु वा पूजिता, कारणे कार्योपचारात स्वल्पदोषेषु स्वल्परोगेषु वा इति स्वल्पानदानेनाल्पसाध्यते। यनु प्रहरैरा पाक प्राप्नोति सा मध्यमा, सा स्नेहनी कथाणा, बृंहणी सप्तधातूनां, भ्रमश्रमाद्यवस्थेवाधसावात्, वस्तुदश्चनम। ज्येष्ठेति।—ज्येष्ठा उत्तमा कुष्ठादिनाशिनी भवति। चरके तु ह्रस्वादिमात्राणां विषयगुणाश्चोक्ता, यथा—'ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः। रिक्तकोष्ठत्वमहित येषां मन्दाग्नयश्च ये॥ ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः। स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा बल॥ परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनबृंहणी। वृष्या बल्या निराबाधा चिरञ्चाप्यनुवर्त्तते॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) अत्र वृद्धादय क्लेशासहिष्णुत्वात् ह्रस्वस्नेहमात्राहा। सुखोचिता इति न सुकुमारविशेषण, किन्तु पृथगेव सुखसात्म्या अभिमता। रिक्तकोष्ठत्वमहितमिति—वातप्रकृतिविकाराणाम् अहितम्। ये चावरा बले अल्पबला इत्यर्थ। परिहारे सुखेति—व्यायाममुच्चैर्वचनमित्यादिके परिहारे सति सुखनियमाधत्ते, अतो ह्रस्वाऽपि मात्रा परिहारे सति सुखमादध्यात। तत्र मध्यमोत्तमयोर्नितरां परिहार कर्त्तव्य, इत्येव "यतो" (?) निर्देश इति कश्चित। अन्यस्तु व्याचष्टे—परिहारविषये सुखेयमक्रियमाणेऽपि परिहारे न दोषावहेत्यर्थ। "प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासाऽसहा नरा। पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले॥ गुल्मिन सर्पदष्टाश्च विसर्पोपहताश्च ये। उन्मत्ता कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्चस एव च॥ पिबेयुरुत्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणान् शृणु। विकारान् शमयत्येषा शीघ्र सम्यक् प्रयोजिता। दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्वमार्गानुसारिणी। बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम्॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) इत्युत्तमा।

दोषभेदेन स्नेहप्रयोगनियमः ।—

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ।
पेयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमन्वितम् ॥ १० ॥

घृतपानार्हाः ।—

रूक्षक्षतविषार्त्तानां वातपित्तविकारिणाम् ।
हीनमेधास्मृतीनाञ्च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ॥ ११ ॥

मध्यमामाह—"अरुष्कास्फोटपिडका-कण्डूपामाभिरर्दिताः । कुष्ठिनश्च प्रमीढाश्च वातशोणितिकाश्च ये ॥ नातिबह्वाशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च । पिबेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥ मात्रैषा मन्दविभ्रंशा न चातिबलहारिणी । सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थे च युज्यते ॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति। अरुष्षेवारुष्का, अरुंषिका शिरोरोगविशेष । अर्दिता पीडिता । प्रमीढा अत्यर्थं प्रमेहपीडिताः । तस्या गुणानाह, मात्रैषा मन्दविभ्रंशेति ।—मन्दा अल्पा विभ्रंशा बलहान्यादयो यस्या सा, यदा आतुरादिदोषाभावात विभ्रंशो नोत्पद्यते तदा सुखेन स्नेहयति। शोधनार्थे युज्यते इत्यनेनैतत कथयति उत्तमा मात्रा शमनाय, तथा च चरके—"विकारान् शमयत्येषा शीघ्रं सम्यक् प्रयोजिता" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति। ह्रस्वा वृंहणार्था, उक्तञ्च "मात्रा स्नेहनवृंहणी" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति, अस्याश्च,—स्नेहनवृंहणकर्मकारिणी इय भुवन-कामानां (?) विरेचनकामानाञ्च प्रयुज्यते। इति मात्राविवरणम् ॥ ९ ॥

अथ दोषविशेषेण स्नेहविषयमाह, केवलमिति ।—केवलं प्रक्षेपरहितं पैत्तिके व्याधौ। लवणमत्र सैन्धवं, व्याधिविहितञ्चान्यमपि लवणं ग्राह्यम्। बहुकफे कफप्राये व्याधौ व्योषादियुतं हितं, व्योषं त्रिकटु क्षारो यवक्षारादि ॥ १० ॥

सर्पिर्विषयमाह, रूक्षेति ।—रूक्षादिभिस्त्रिभिरार्त्ता, रूक्ष रूक्षगुणं धान्यं रूक्षगुणो वायुश्च, वातप्रकृतीनामित्येके, क्षतम् उरःक्षतं तेन आर्त्तं, विषं स्थावरं जङ्गमञ्च तेन आर्त्तं पीडितं । वातपित्तविकारिणामिति—वातपित्ते अत्र पृथक् मिलिते वा। तथा हीनमेधास्मृतीनामिति—मेधा ग्रन्थाकर्षणसामर्थ्यं, स्मृतिः पूर्वानुभूतस्मरणम्, अनुबन्धात्मिका बुद्धिरिति यावत। चरके तु—"वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः । चक्षुःकामाः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥ आयु-प्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः । पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्य्यार्थिनश्च ये ॥ दीप्त्योजःस्मृतिमेधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः । पिबेयुः सर्पिरार्त्ताश्च दाहशस्त्र-

तैलपानार्हा।—

क्रिमिकोष्ठानिलाविद्धा प्रवृद्धकफमेदसः।
पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दार्ढ्यार्थिनस्तु ये॥ १२॥

वसापानार्हा।—

व्यायामकर्षिताः शुष्क-रेतोरक्ता महारुजः।
महाग्निमारुतप्राणाः वसायोग्या नराः स्मृताः॥१३॥

विषाग्निभिः॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति। दीप्ति प्रभा। श्रोजस्तु—"हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषल्लोहितपीतकम्"। वाग्भटेऽपि—"तत्र धीस्मृति-मेधाऽग्नि-काङ्क्षिणां शस्यते घृतम्" (वा० सू० १६ अ०) इति। "मेधाऽग्नि" इत्यत्र "मेधादि" इति सम्यक् पाठः। आदित्यहृणात्—"शस्तं धीस्मृतिमेधाग्नि-बलायुःशुक्रचक्षुषाम्। बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्य्यस्वरार्थिनाम्॥ क्षतक्षीण-परीसर्प शस्त्राग्निग्लपितात्मनाम्। वातपित्तविषोन्माद-शोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥ स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम्। सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म-सहस्रकृत्॥" (वा० सू० ५ अ०) इति॥ ११॥

तैलस्य विषयमाह, क्रमीति।—क्रिमिकोष्ठानिलाविद्धादयस्तैलं पिबेयुः। तत्र (?) क्रिमिकोष्ठाः कोष्ठान्तःक्रमयः। अनिलाविद्धाः वातव्याधिभिर्व्याप्तशरीराः। दार्ढ्यार्थिनः दृढशरीराकाङ्क्षिणः। तैलं तिलस्नेहः। चरके तु—"प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काः-श्चलस्थूलगलोदराः। वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये॥ बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम्। स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वक्ता ये च काङ्क्षन्ति देहिनः॥ क्रिमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः। पिबेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति। तनुत्वं कृशत्वम्। लघुता लाघवम्। दृढता काठिन्यम्। स्थिरगात्रता निश्चलगात्रताम् इति॥ १२॥

अथ वसाविषयमाह, व्यायामेति।—एवंविधा नराः पुरुषाः वसायोग्याः। व्यायामेन दुर्बलशरीराः, शुष्कं रेतः शुक्रं, रक्तं रुधिरञ्च येषां ते तथा, अत एव चरके—"संशुष्करेतोरुधिराः" (च० सू० स्नेहाध्या०) इत्युक्तम्। महाग्निमारुत-प्राणा इति—महाग्निस्तीव्राग्निर्भस्मको वा, महामारुतः बलवान् मारुतः, स चान्योऽयसञ्चारबलवर्द्धेय, उक्तञ्च चरके—"बलवान् मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति। वाग्भटेऽपि—"वातातपसहेषु च"

मज्जपानार्हाः ।—

क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्त्ता दीप्तवह्नयः।
मज्जानञ्च पिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम्॥ १४॥

ऋतुभेदेन दोषभेदेन च स्नेहपानकाल ।—

शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि।
वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा॥ १५॥

नस्यादिषु प्रयोज्यस्नेहनियम ।—

नस्याभ्यञ्जनगण्डूष-मूर्द्धकर्णाक्षितर्पणे।
तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम्॥ १६॥

(वा० सू० १६ अ०) इति। महाप्राणा महाबला, उक्तञ्च चरके—"महच्चाग्निबलं येषाम्" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति। अथवा प्राणो वायु, सुश्रुते च—"अग्नि सोमो वायु सत्त्वं रजस्तम पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणा" (सु० शा० ४ अ०) इति। क्लेशक्षमत्वञ्च महाबलेन, अत एवोक्तं वाग्भटे—"रूक्ष-क्लेशक्षमात्यग्नि-वातावृतपथेषु च" (वा० सू० १६ अ०) इति॥ १३॥

मज्जाविषयमाह, क्रूरेति।—क्रूराशया' क्रूरकोष्ठा। क्लेशसहा कष्टक्षमा। वातार्त्ता वातरोगिण। दीप्तवह्नयस्तीक्ष्णाग्नय। मज्जाया अलाभे सर्पिःप्रयोगमाह, सर्पिर्वा सर्वतो हितमिति।—सर्वत सर्वस्नेहविषये सर्वव्याधौ च, सर्पिर्घृतं हितं पथ्यम्, एतच्च मज्जालाभे ज्ञेयम्॥ १४॥

आत्ययिके व्याधौ स्नेहस्य कालमाह, शीतेति।—वातपित्ताधिके इति—अत्र वातस्य योगवाहित्वात् पित्ताधिकश्च गृह्यते एवं वातश्लेष्माधिके इत्यत्रापि व्याख्येयम्। पित्तश्लेष्माधिकस्तु नोक्तोऽप्यत्र साधारणे शीत एव काले पिबेदिति द्रष्टव्यम्। रात्राविति—सायम॥ १५॥

अथ तैलघृतयोर्विशिष्टकर्म दर्शयन्नाह, नस्येति।—दोषशब्दोऽत्र शरीरदूषणा-द्दोषा वातादय, धातवो रसाद्या, मलाश्च ग्राह्या, तेषां बलाबलं दृष्ट्वा सम्यक् विचार्य्य तैलं घृतं वा यत्र तैलसात्म्यं दोषबलं तत्र तैलमेव युञ्ज्यात, यत्र घृतसात्म्यं तत्र घृतमेवेति तत्तत्सात्म्यानां तत्तत् युञ्जीत॥ १६॥

स्नेहविशेषे अनुपानविशेषः।—

घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूषः प्रशस्यते।
वसामज्ज्ञोः पिबेन्मण्डमनुपानं सुखावहम्॥ १७॥

स्नेहद्विड़ादीनां स्नेहप्रयोगनियमः।—

स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकुमारान् कृशानपि।
उष्णकामानुष्णकाले सह भक्तेन पाययेत्॥ १८॥

इदानीं स्नेहानामनुपानान्याह घृते इति।—अनु पश्चात् नियतं पानम् अनुपानम्। घृते कोष्णं जलं पेयम्। तैले यूषमनुपानम्। वसामज्ज्ञोः मण्डमनुपानम्। केचिन्मण्डशब्देनात्र स्रोतोविशोधनत्वात् दधिमण्डमाहुः, तन्न, यतो भक्तमण्डोऽपि मृदूकरोति स्रोतांसि, उक्तञ्च—"मण्डो वातानुलोमनः। तृड्ग्लानिदोषशोषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत्॥ स्रोतोमार्दवकृत् स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम्॥" (वा० सू० ६ अ०) इति। सुखावहमिति—सुखम् आवहति करोति तत् सुखावहं, सम्यक् पाकादिकरणात्, उक्तञ्च वाग्भटे—"अनुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं दृढाङ्गताम्। अन्नसङ्घातशैथिल्यविक्लित्तिजरणानि च॥" (वा० सू० ८ अ०) इति। अन्यच्च—"जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत्। तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः॥" (वा० सू० १६ अ०) इति। एतदुष्णोदकं सामान्येन सर्वस्नेहेऽपि हितम्, उक्तञ्च—"उष्णोदकानुपानञ्च स्नेहानामथ शस्यते। ऋते भल्लातकस्नेहात्तत्र तोयन्तु शीतलम्॥" इति॥ १७॥

सान्नस्नेहस्य विषयमाह, स्नेहेति।—स्नेहद्विषः स्नेहद्वेषयः। "उष्णकामान्" इत्यत्र "तृष्णाकुलान्" इति पठन्ति केचित्। सह भक्तेनेति—भक्तमोदनं, चकारोऽत्र लुप्तोद्दिष्टः, तेन चरकोक्ताश्चतुर्विंशतिस्नेहविचारणा ग्राह्या, ता यथा—"ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि। यवागूः सूपशाकौ च यूषः काम्बलिकः खडः॥ शक्तवस्तिलपिष्टञ्च मद्यं लेहास्तथैव च। भक्ष्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथा चोत्तर-वस्तयः॥ गण्डूषः कर्णतैलञ्च नस्यं मूर्द्धाक्षितर्पणम्। चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति। वाग्भटोक्तास्तु षष्टिविचारणाश्चात्रैव ग्राह्याः, ता यथा—"रसभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टिर्विचारणाः" (वा० सू० १६ अ०) इति। ननु "अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम्" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति चरकवचनात् कथं चतुःषष्टिः? इति विरोधः, नैव, नाद्य.(?) पेयो

अथ स्नेहनकरौ योगौ।—

सर्पिष्मती बहुतिला यवागूः स्वल्पतण्डुला।
सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी॥ १९॥
शर्कराचूर्णसंसृष्टे दोहनस्थे घृते तु गाम्।
दुग्ध्वा क्षीरं पिबेत् * रूक्षः सद्यःस्नेहनमुच्यते॥ २०॥

विचारणा इत्यस्यायमर्थः,—†अच्छपेयस्नेहः सा न विचारणा, सात्म्यर्त्तुव्याध्यादिषु विचारणा अस्त्येव। उक्तञ्च चरके—"रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्याससंयोगिभिः। षड्भिस्त्रिषष्टिधा सङ्ख्यां प्राप्नोत्येकश्च केवलः॥ एवमेताश्चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणाः। ओकर्त्तुव्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत्॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति। पुरुषग्रहणेन देशसात्म्यमवरुद्धं, यतो देशमपेक्ष्य पुरुषस्य तत्सात्म्यं, तथा पुरुषग्रहणेन प्रकृतिबलवयःशरीरप्रभृतयोऽवरुद्धा इति॥ १८॥

रूक्षाणां सद्यःस्नेहनयोगद्वयमाह, सर्पिष्मतीति।—सर्पिष्मती बहुघृता। सद्य इति—तस्मिन्नेव दिवसे त्वरया स्नेहनं करोति। सद्योग्रहणं स्तुतिपरमित्यन्ये, त्र्यहेण स्नेहयतीत्यर्थः। अत एवोक्तं सेव्यमानेति। अपरमपि, शर्कराचूर्णसंसृष्टे इति।—दोहनस्थे दोहनभाण्डे स्थिते घृते, किम्भूते? शर्कराचूर्णसंसृष्टे शर्करामिश्रिते तद्भाण्डे गां दुग्ध्वा रूक्षः पुरुषः पिबेत् तद्दुग्धं सद्यः स्वल्पकालीनं स्नेहनमुच्यते इति॥१९।२०॥

---

* "रूक्षः" इत्यत्र "उष्णम्" इति गू० टी०।

† "अच्छपेयः ओदनाद्यसम्बन्धे सति पेय इत्यर्थः। अच्छपेयं वर्जयित्वा अभ्यञ्जनादिप्रयोज्यः केवलः स्नेहः तथा ओदनादिगतैः षड्भिः रसैश्चोपहितः सन् स्नेहस्त्रिषष्टिसङ्ख्यात्मकः, एवं चतुःषष्टिः प्रविचारणाः स्युः, अभ्यञ्जनादयस्तु यद्यपि शुद्धस्नेहसम्पाद्याः तथाऽपि जठराग्निसम्बन्धेन व्याप्रियन्ते इति तन्त्रे विचारणाशब्देनोच्यन्ते" इति चरकतात्पर्य्यदीपिका। "अच्छः केवलो यः पीयते सा विचारणा न भवति, मूर्द्धादितर्पणादिना तु केवलस्य स्नेहस्य य उपयोगः सा च विचारणेति। त्रिषष्टि-सङ्ख्यावच्छिन्नेन रसभेदेन सह उपयुक्तस्य स्नेहस्य तथा एकैकत्वेन केवलेन असहायेन मूर्द्धाक्षितर्पणादौ प्रयुक्तेन स्नेहेन सह अस्य चतुःषष्टिर्विचारणा," इति वाग्भट-टीकायामरुणदत्तः।

स्नेहाजीर्णे चिकित्सा।—

मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्य्यति।
विष्टभ्य वाऽपि जीर्य्येत वारिणोष्णेन वामयेत्॥ २१॥

स्नेहाजीर्णे चिकित्सान्तरम्।—

स्नेहस्याजीर्णशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः।
तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा॥ २२॥

स्नेहव्यापज्जनिततृष्णायां चिकित्सा।—

स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीक्ष्णतरीकृतः।
तदाऽस्योदीरयेत्तृष्णां विषमां तस्य वामयेत्॥
शीतं जलं पाययेच्च पिपासा तेन शाम्यति॥ २३॥

अथ स्नेहाजीर्णे चिकित्सामाह, मिथ्येति।—मिथ्याचारादुष्णोदकादीनाम्। अमिथ्याचारस्तु वाग्भटेनोक्तः,—"उष्णोदकोपचारी स्यात् ब्रह्मचारी क्षपाशयः। न वेगरोधी व्यायाम-क्रोधशोकहिमातपान्॥ प्रवातयानयानाध्व भाष्याभ्यासनसंस्थितीः। नीचात्युच्चोपधानाह स्वप्नधूमरजांसि च॥ यान्यहानि पिबेत्तानि तावन्त्यन्यान्यपि त्यजेत॥" (वा० सू० १६ अ०) इति। बहुत्वात् स्वमानाधिक्याद्वा। अथवा विष्टभ्य विष्टम्भं कृत्वा जीर्य्येत तमपि वामयेदित्यर्थः। अस्याग्रे केचित् पठन्ति—"ततः स्नेहं पुनर्दद्यात् लघ्वकोष्ठाय देहिने"। अयं पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते। वैद्य-सम्प्रदाये तु—"ततः स्नेहं पुनर्दद्यात्" इति दिनान्तरे जातबले देयमिति॥ २१॥

स्नेहाजीर्णे अन्यदपि प्रतीकारमाह, स्नेहस्येति।—स्नेहस्याजीर्णशङ्कायामपि उष्णोदकं पिबेत् किमुत जीर्णे इत्यनेन सर्वास्वप्यवस्थासु उष्णोदकमनुपाने प्रशस्त-मित्यभिप्रायः। फलमाह, तेनेति।—तेन उष्णोदकेन उद्गारशुद्धिः रुचिश्च भक्तं प्रति जायते, भोजने रुचिर्जायते इत्यपि। तन्त्रान्तरे तु—"स्नेहे पच्यमाने तृड्दाह-भ्रमसादारतिक्लमाः। परिषिच्याद्भिरुष्णाभिर्जीर्णे स्नेहे ततो नरम्॥" (सु० चि० ३१ अ०) इति॥ २२॥

स्नेहोपद्रवभूतायास्तृष्णायाश्चिकित्सामाह, स्नेहेनेति।—पैत्तिकस्य पित्तप्रकृतेः पुरुषस्य। तीक्ष्णतरीकृत इति—अत्यर्थं तीक्ष्णत्वं प्राप्तः। तदा तस्मिन् काले अस्य पुरुषस्य तृष्णां विषमां कठिनाम् उदीरयेत् उत्पादयेत्, तस्य वामयेत्, उष्णाम्बु पीत्वा स्नेहमिति शेषः, उक्तञ्च—"स्नेहपीतस्य चेत्तृष्णा पिबेदुष्णोदकं नरः। एवञ्चानुप-

स्नेहपानानर्हाः।—

अजीर्णी वर्जयेत् स्नेहमुदरी तरुणज्वरी।
दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छार्त्तो मदपीडितः॥ २४॥
दत्तवस्तिर्विरिक्तश्च वान्तस्तृष्णाश्रमान्वितः।
अकालप्रसवा नारी दुर्दिने च विवर्जयेत्॥ २५॥

स्नेहपानार्हाः।—

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्री-व्यायामासक्तमानसाः।
वृद्धा बाला कृशा रूक्षा क्षीणास्रा क्षीणरेतसः॥
वातार्त्तास्तिमिरार्त्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम्॥ २६॥

सम्यक्स्निग्धस्य तथा रूक्षस्य च लक्षणम्।—

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्च्चः स्निग्धमसंहतम्।
मृदुस्निग्धाङ्गता ग्लानिः स्नेहोद्वेगोऽथ लाघवम्॥
विमलेन्द्रियता सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्य्ययः॥ २७॥

शाम्यन्त्या स्नेहमुष्णाम्बुना वमेत॥" (सु० चि० ३१ अ०) इति। "च" शब्दः प्रकारान्तरे, शीतं जलं पाययेत तेन हनुना पिपासा शाम्यति॥ २३॥

अथ स्नेहायोग्यानाह अजीर्णीति।—अजीर्णी स्नेहं वर्जयेत न पिबेत। तथा तरुणज्वरी आमज्वरी। दुर्बलो बलहीनः। अरोचकी अरोचकार्त्तः। स्थूलो मेदुरः। मदपीडितः मद्याशयी। दत्तवस्तिः यस्य वस्तिकर्म्म कृतम्। विरिक्तः कृतविरेकः। वान्तः कृतवान्तिश्च। तृष्णाश्रमान्वितः तृष्णायुक्तः श्रमयुक्तश्च। अकालप्रसवा नारीति—गर्भपातस्राबाभ्यां युक्ता स्त्री। षोडशवर्षादर्व्वागपि प्रसवोऽकालप्रसव इत्येके। दुर्दिनं मेघाच्छन्नेऽह्नि दादनम्। चकाराद्वाग्भटोक्ताः,—"स्नेह्या न त्वतिमन्दाग्नि-तीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः। ऊरुस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरैः॥ मूर्च्छाच्छर्द्यरुचि-श्लेष्म-तृष्णामद्यैश्च पीडिताः। अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने॥" (वा० सू० १६ अ०) इति॥ २४।२५॥

स्नेह्यानाह, स्वेद्येति।—स्वेद्यादीनां स्नेहनम् उत्तमम्, एते स्नेह्याः। स्वेद्याः स्वेदार्हाः। संशोध्याः वमनविरेचनार्हाः। मद्यादिषु आसक्तं मानसं चित्तं येषां ते तथा। तथा क्षीणास्राः क्षीणरक्ताः। क्षीणरेतसः क्षीणशुक्राः। वातार्त्ता इति वातेनार्त्ताः पीडिताः। तिमिरार्त्ताः तैमिरिकाः इति॥ २६॥

सम्यक् स्निग्धस्य लक्षणमाह, वातानुलोम्यमिति।—सम्यक्स्निग्धे एतानि

अतिस्निग्धस्य लक्षणम्।—

भक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका।
तन्द्राऽतीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम्॥ २८॥

रूक्षातिस्निग्धयोः चिकित्सा।—

रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम्।
श्यामाकचणकाद्यैश्च तक्रपिण्याकसक्तुभिः॥ २९॥

लक्षणानि भवन्ति। वातानुलोम्यं वातस्य अनुलोमता। अग्निर्जठराग्निर्दीप्तः। वर्च पुरीषं स्निग्धं चिक्कणम् असहतं शिथिलम्। मृदुस्निग्धाङ्गता च भवति। ग्लानिरोजः चय (?)। स्नेहोद्वेगः स्नेहपाने द्वेषः। लाघवं शरीरलघुता। विमलेन्द्रियतेति—चक्षुरादीन्द्रियाणां विमलत्वं स्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यम्, एतैर्लक्षणैः सम्यक् स्निग्धो ज्ञेयः। रूक्षे लक्षणमाह, रूक्षे इति।—रूक्षे विपर्ययश्च भवति, स च स्निग्धलक्षणस्य, उक्तञ्च चरके—"पुरीषं ग्रथितं रूक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः। पक्ता खरत्वं रौक्ष्यञ्च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम्॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति। वायुरप्रगुणः। मृदुः पक्ता अग्निमान्द्यम्। अन्यत्राप्युक्तं—"पुरीषं ग्रथितं रूक्षं कृच्छ्रादन्नं विपच्यते। उरो विदह्यते वायुः कोष्ठादुपरि धावति॥ दुर्वर्णो दुर्बलश्चापि रूक्षो भवति मानवः॥" (सु० चि० ३१ अ०) इति॥ २७॥

अतिस्निग्धलक्षणमाह, भक्तद्वेष इति।—भृशं स्निग्धस्यातिस्निग्धस्य भक्तद्वेषादि लक्षणम्। तत्र भक्तद्वेषो भोजनानाकाङ्क्षा। मुखस्रावः हृल्लासः। गुदे दाहः। "गुदे पाकः" इति क्वचित् पाठः। प्रवाहिका अतीसारभेदः। तन्द्रा प्राक् व्याख्याता। अतीसरणमतीसारः। पाण्डुत्वं शरीरस्य। चरके तु—"पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता। तन्द्रीररुचिरुत्क्लेशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम्॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति। जाड्यं जडीभावः कायस्य। पुरीषस्याविपक्वता सामता। निद्रार्त्तस्य विषयाग्रहणं तन्द्रीति। उत्क्लेशो हृल्लासः॥ २८॥

अथ हीनातिस्निग्धस्योपक्रममाह, रूक्षस्येति।—रूक्षस्य पुरुषस्य स्नेहैः मद्य, स्नेहनकारिभिस्तैलघृतादिभिः स्नेहनं कार्य्यम्। अतिस्निग्धस्य रूक्षणं कार्य्यम्। रूक्षयोगमाह, श्यामाकेति।—श्यामाकादिभिः रूक्षणं कार्य्यम्, आदिग्रहणात् वाग्भटोक्तं सर्वं ग्राह्यम्, यथा—"क्षुत्तृष्णोल्लिखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम्। तक्रारिष्ट

स्नेहसेविनो लक्षणम् ।—

दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठश्च पुष्टधातुर्दृढेन्द्रियः ।
निर्जरो बलवर्णाढ्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः ॥ ३० ॥

स्नेहसेविनः अपथ्यम् ।—

स्नेहे व्यायामसंशीत-वेगाघातप्रजागरान् ।
दिवास्वप्नमभिष्यन्दि रूक्षान्नञ्च विवर्जयेत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम्
उत्तरखण्डे स्नेहविधिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

खलोद्दाल यवश्यामाककोद्रवाः ॥ पिप्पली त्रिफला क्षौद्रं पथ्या गोमूत्रगुग्गुलुः । यथास्वं प्रतिरोगञ्च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥" (वा० सू० १६ अ०) इति । केचित् "श्यामाकचणकाद्यैश्च" इत्यत्र "श्यामाककोरदूषान्नैः" इति पठन्ति । पिण्याकानि स्नेहतिलकल्कम् ॥ २९ ॥

अथ स्नेहसेविनो लक्षणमाह, दीप्तेति ।—स्नेहसेवी नरः दीप्ताग्निः स्यात्, अग्निरत्र जठराग्निः । शुद्धकोष्ठ इति—मध्यकोष्ठक्रूरकोष्ठादिरहितः । पुष्टधातुः पुष्टरसादिधातुः । दृढेन्द्रियः चक्षुरादीन्द्रियबलयुक्तः । निर्जरः । बलवर्णाढ्यः बलाढ्यः वर्णाढ्यश्च सुरूपश्च । वाग्भटे तु—'दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः । दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥" (वा० सू० १६ अ०) इति ॥ ३० ॥

स्नेहसेवायां वर्ज्यान्याह, स्नेहे इति ।—स्नेहे स्नेहपाने । व्यायामः शरीरायासजननं कर्म । संशीतमिति—अत्यर्थशीतवातादिकम् । वेगाघातमिति—वेगानां मूत्रपुरीषोत्सर्गेच्छानाम् आघातम् अवरोधः वेगधारणमित्यर्थः । प्रजागरमिति—रात्रजागरणम् । अभिष्यन्दि श्लेष्मप्रकोपि, दध्यादिकमित्यर्थः । रूक्षान्नमिति—श्यामाकचणकादिकम् । एतच्च सामान्यं स्नेहपानविषये, यत्र च अतिस्निग्धता भवति तत्र रूक्षान्नं विहितमेव, तत् पूर्वमेव प्रदर्शितम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे स्नेहविधिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ स्वेदविधिः । (क)—

चतुर्विधस्वेदानां नामानि ।—

स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसंज्ञकौ ।
उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातार्त्तिहारिणः ॥ १ ॥

दोषविशेषे स्वेदविशेषः ।—

स्वेदौ तापोष्मजौ प्रायः श्लेष्मघ्नौ समुदीरितौ ।
उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसङ्गे द्रवो हितः ॥ २ ॥

(क) अथ स्नेहाध्यायानन्तरं स्वेदविधिं व्याख्यातुं प्रतिजानीते, अथेति ।—अथशब्द आनन्तर्ये स्नेहविधिकथनानन्तरं स्वेदविधिः, स्वेदस्य विधिर्विधानम्, उक्तञ्च—"स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात् संशोधनन्तु यः । दारु शुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यते ॥" (वा० सू० १८ अ०) इति । चरकेऽपि—"स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावर्जितेऽनिले । पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथञ्चन ॥" (च० सू० स्वेदाध्या०) इति । वाग्भटेऽपि—"शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः । शक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम् ॥" (वा० चि० २१ अ०) इति । तेन युक्तं स्नेहानन्तरं स्वेदाभिधानम् ।

तत्र तावत् पूर्वं स्वेदसङ्ख्यामाह स्वेद इति ।—स्विद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या स्वेदोऽग्निः, तस्य विधिः कर्म चातुर्धा । चतुर्विधत्वमाह—एकस्तापसंज्ञः स्वेदः । द्वितीय ऊष्म-संज्ञः । तृतीय उपनाहः, उपनाहो निबन्धनमिति प्रलेपेन अस्य भेदः, शाल्वण इति । चतुर्थो द्रवस्वेद इति । एतेषां लक्षणं बोद्धव्यम्, अन्यत्राप्युक्तञ्च—"तप्तैः सैकतपाणि-कांस्यवसनैः स्वेदोऽथवाऽङ्गारकैर्लेपात् वातहरैः सहाम्ललवणस्नेहैः सुखोष्णैर्भवेत् । एवं तप्तपयोऽम्बुवातशमनक्वाथादिसेकादिभिस्तप्तैस्तोयनिषेचनोद्भववहद्दाष्पैः शिलाद्यैः-क्रमात् ॥" इति । एष्वेव चतुर्षु यथाक्रमं चरकोक्तसङ्करस्वेदाद्यवरोधः । सङ्करादिस्वेदा यथा—"सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम् । जेन्ताकोऽश्मघनः कर्षूः कुटी भू-कुम्भिरेव च ॥ कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ॥" (च० सू० स्वेदाध्या०) इति ॥ १ ॥

स्वेदाविति ।—पित्तसङ्गे द्रवो हित इति—पित्तयुक्ते वाते द्रवस्वेदो हितः,

प्रवरावरमध्यस्वेदस्य विषयः।—

महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान् स्मृतः।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः॥ ३॥

दोषविशेषे रूक्षादिस्वेदनियमः।—

बलासे रूक्षणस्वेदो रूक्षस्निग्धः कफानिले।
कफमेदोवृते वाते कोष्णा गेहं रवेः करान्॥ ४॥
नियुद्धं मार्गगमनं गुरु प्रावरणं क्षुधा।
चिन्ताव्यायामभाराश्च सेवितामयमुक्तये॥ ५॥

पित्तसङ्गेऽव स्वेदसङ्घातो विहितः। वातकफयोरेव स्वेदसङ्करः, यदुक्तं चरके—"वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते" (च० सू० स्वेदाध्या०) इति। अन्ये पित्तसंसर्गे वाते द्रवस्वेदः, स चोष्णत्वात् प्रबलौ वातकफौ हन्ति, हीनं पित्तन्तु द्रवत्वेन सौम्यत्वात्। वाग्भटेऽपि—"स्वेदस्तापोपनाहोष्म-द्रवभेदाच्चतुर्विधः" (वा० सू० १७ अ०) इति॥ २॥

अथ त्रिविधस्वेदस्य विशेषमाह, महाबले इति।—महाबले महाबलपुरुषे, महाव्याधौ च कफोत्थवातविकारादौ शीते शीतले शीतार्दितपुरुषे वा महान् स्वेदो विहितः। दुर्बले पुरुषे पित्तप्राये वा दुर्बलः स्वेदो द्रवप्रायो विहितः। मध्यमे मध्यमबलपुरुषे वातप्राये वा मध्यमे मध्यमस्वेद उपनाहप्रायो विहितः, तथा चोक्तं—"तापोपनाहद्रववाष्पपूर्वाः स्वेदास्ततोऽन्त्यप्रथमौ कफे स्तः। वायौ द्वितीयः पवने कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः॥" इति॥ ३॥

अथ दोषविशेषेण स्वेदविशेषमाह, बलासे इति।—बलासे कफे रूक्षणस्वेदः बालुकावस्त्रकपालाङ्गारादिनिर्मितः। कफानिले इति—कफानिलसंसर्गे रूक्षस्निग्धः इति, स च शाल्वणप्रभृतिकः। कफमेदोवृते वाते इति—मेदो हि सर्वशरीरिणामुदरस्थम् अणुस्थिषु च, तथा हि—"स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः। अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते॥" (सु० शा० ४ अ०) इति, अनेन सकफेनावृते वायौ कोष्णगेहादिकं कुर्यादित्यभिप्रायः, कोष्णगेहमङ्गारादिभिः सन्तप्तमित्यर्थः। रवेः करान् सूर्यकिरणान्। नियुद्धं बाहुयुद्धम्। गुरु प्रावरणमिति—प्रावाराजिनकौषेयप्रवेणीकुथकप्रभृतिकम्। क्षुधा कोप, पित्तजनिका। चिन्ता चित्तभ्रान्तिकरः

प्राक् स्वेद्याः।—

येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनाम्।
शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्वं स्वेद्याश्च ते मताः॥ ६॥

विधान, मदानाशकत्वात्। व्यायाम इति—शरीरायासजनक नियुद्धादि-व्यतिरिक्तं कर्म। एतान् आमयमुक्तौ कफमेदोवृतवातजनितरोगशान्त्यै सेवेत, आतुर इति शेषः। चिन्ताध्याने भयमिति केचित् तेनापि मनःसन्तापत्वात् क्रोधवत्, तथा हि—'व्यायामोष्णातपहुतभुक्कोधपानभयभ्रमैः। उपनाहयुद्धतापौ दशाग्निगुणवर्जिता स्वेदाः॥" भयन्तु उन्मादकारणमपि * तन्नाशक स्यात्, यथा दृश्यते च यद्वत् तन्त्रितस्य स्कन्धे पुनर्घट्टनेनैव सम्यगवस्थानं, तद्वदिहापि ज्ञेयम्॥ ४।५॥

अथ क्रमेण ये पूर्वं स्वेद्यास्तानाह, येषामिति।—येषां पुरुषाणां नस्यं विधातव्य-मिति—नस्यं दातव्यं ते नस्यात् प्राक्स्वेद्या इत्यर्थः, न तु नस्यं विधाय पश्चात् स्वेद्या इति भावः। येषां देहिनां वस्तिरनुवासननिरूहाख्या दातव्या तेषामपि पूर्वं स्वेदकर्म कार्य्यम्। ये केचिच्छोधनीया वमनविरेकादियोग्यास्तेऽपि पूर्वं स्वेद्या इत्यर्थः। परमार्थतस्तु, विरेचने विधातव्ये सति † त्र्यहं स्नेहपानं परम्, वमने पुनरेकाहोपरमे स्वेदः, यदाह कश्चित् सुदान्तसेन,—"एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करे" इति॥ ६॥

---

* तन्माद्यकम् इति पाठः अशुद्धत्वाद्विवर्जितः, मन्ये "तन्नाशक" "तत्प्रशमनम्" इत्यादिरूपः कश्चित् पाठो भवेत् ग्रन्थान्तरे एतदर्थकपाठ-दर्शनात् तथा च चरकतात्पर्य्यदीपिकायां—'भयहर्षयोरुन्मादकारणत्वेऽपि तौ पुनरुन्मादे विधेयत्वेनोच्येते सान्त्वनहर्षणभयानत्यादिना" इति।

† चरकसुश्रुतवाग्भटादिषु एवमभिहितं—विरेचने कर्तव्ये स्नेहक्रियानन्तरं दिवसत्रयं स्नेहपानं परित्यज्य तस्मिन्नेव दिनत्रये स्निग्धद्रवोष्णरसौदनभुक् स्वेदमाचरन् विरेचनयोगं पिबेत्, एवं वमनेऽपि स्नेहपानानन्तरमेकमहः स्नेहादुपरतः तस्मिन्नपरमदिवसे एव स्निग्धद्रवोष्णरसौदनभुक् स्वेदमाचरन् परदिने कफमुत्क्लेश्य वमनयोगं पिबेत् इति, तथा च "स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थ-रसभुक् स्वेदमाचरेत्। स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्य्यात् विरेकं वमनं पुनः॥ एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः॥" (वा० सू० १६ अ०) इति। किञ्च 'स्नेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत्। स्नेहवद्द्रवमुष्णञ्च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम्॥ एकाहोपरत-स्तद्वत् भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत्॥" (च० सू० स्नेहाध्या०) इति।

पश्चात स्वेदार्हा ।—

पश्चात् स्वेद्या गते शल्ये * मूढगर्भगदे तथा ।
काले प्रजातकाले वा पश्चात् स्वेद्या नितम्बिनी ॥ ७ ॥

पूर्वं पश्चाच्च स्वेदार्हा ।—

† स्वेद्या पूर्वं त्रय: स्नौह-भगन्दर्य्यर्शसस्तथा ।
अश्मर्य्यश्चातुरो जन्तु समये शस्त्रकर्मण: ॥ ८ ॥

इदानी ये पश्चात स्वेद्यास्तानाह, पश्चादिति ।—"मूढगर्भगदे तथा" इत्यत्र "मूढगर्भाद्युपद्रवे" इत्येके। "मूढगर्भगते तथा" इत्यपि पाठ, कश्चित, अथाद्रक्तस्रावाद्युपद्रवरहिता पश्चात् स्वेद्या इत्यर्थ । काले प्रसवसमये प्रजातकाले सम्यग्जातसमये। नितम्बिनी स्त्री। तन्त्रान्तरेऽपि—"पश्चात स्वेद्या हृते शल्य मूढगर्भाऽनुपद्रवा। सम्यक प्रजाता काले या पश्चात स्वेद्या विजानता ॥" (सु० चि० ३२ अ०) इति। (चक्रदत्त) ॥ ७ ॥

अथ ये उभयत स्वेद्यास्तानाह, स्वेद्या इति।—स्नौहभगन्दरार्शसा त्रय एव दोषा त्रय एवोपद्रवा वा, ते चापि वातादिदोषजनिता इत्यर्थ । ‡ तथेतिग्रहणान्नैते पूर्वं स्वेद्या किन्तु पश्चात स्वेद्या इति तात्पर्य्यार्थ ।

---

* पाठोऽयं सुश्रुतविरोधी, अनुपद्रवमूढगर्भ एव पश्चात स्वेद्यतया तन्त्रोक्तत्वात, "अथात रक्तस्रावाद्युपद्रवरहिता पश्चात स्वेद्या" इति टीकाकारव्याख्यानमपि तस्यैव पाठस्य समर्थकमिति। तथा "काले प्रजातकाले" इति पाठोऽपि तद्वत "काले प्रजाता सम्यक् च" इति तन्त्रोक्तपाठत्वात। एतस्य टीकाकारव्याख्या लिपिकरप्रमादात् यद्यपि सङ्गतिविरहिता, तथाऽपि "सम्यक् जातसमये" इत्युक्तिरपि तस्यैव पाठस्य समर्थिका, अकाले प्रसूताया असह्यत्वात अतिरिक्तरक्तस्रावशङ्कया। "गर्भिणी पुष्पिता सूताम" इति वाग्भटोक्ते "सूताम् अपप्रसूता प्रस्तुतगर्भामिति यावत्, अस्यास्तु स्वेदात रक्तातिप्रवृत्ति स्यादिति भाव" इति शिवदासव्याख्या।

† सुश्रुते "स्वेद्या पूर्वञ्च पश्चाच्च भगन्दर्य्यर्शसस्तथा। अश्मर्य्यां चातुरो जन्तु शेषान् शास्त्र प्रचक्षते ॥" इति पाठ ।

‡ "तथेति ग्रहणात नैते पूर्वं स्वेद्या किन्तु पश्चात् स्वेद्या." इत्यत्र "नैते केवल पूर्वं स्वेद्या, किन्तु पश्चादपि स्वेद्या.' इत्येव साधुपाठ.।

सर्वविधस्वेदस्य सामान्यकालनियमः।—

सर्वान् स्वेदान् निवाते च जीर्णाहारे च कारयेत् ॥ ९ ॥

स्वेदस्य फलम्।—

स्वेदाद्धातुस्थिता दोषाः स्नेहक्लिन्नस्य देहिनः।
द्रवत्वं प्राप्य कोष्ठान्तर्गत्वा यान्ति विरेकताम् ॥ १० ॥

स्वेदकाले हृन्नेत्रयो रक्षाविधिः।—

स्विद्यमानशरीरस्य हृदयं शीतलैः स्पृशेत्।

तथा चोक्तम्—* "स्वेद्या पुनरयथादाहनान्तरमुष्णाम्बुतप्तकटाहोपवेशनरूपम्"। एवमन्यदपि यथायोग्यं बोद्धव्यम्। अन्तुरातुर शस्त्रकर्मणः शस्त्रविधानस्य समये काले शीघ्रभगन्दरादौ नित्यश्च। शस्त्रकर्मणः पश्चात् पूर्वश्चैव स्वेद्या इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

अथ स्वेदकालावस्थां दर्शयितुमाह, सर्वानिति।—सर्वान् तापोष्मोपनाहद्रवरूपान् निवाते वातरहितस्थाने जीर्णाहारे सति, जीर्णाहारलक्षणञ्च, तथा हि—"उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः। लघुता क्षुत् पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥" इति। प्रायेण तु विष्टब्धेऽजीर्णेऽपि स्वेदो विहितः, उक्तं हि—"विष्टब्धे स्वेदनं कार्यम्" इति वचनात् ॥ ९ ॥

अथ स्वेदाद्दोषस्य येन विधिना अपगमस्तमाह, स्वेदादिति।—धातुस्थिता इति—रसादिधातुगता, दोषा वातादयः, स्नेहक्लिन्नस्य देहिन इति—स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य पुरुषस्य, यतः स्नेहस्वेदपूर्वकमेव शोधनं द्रवत्वं प्राप्येति—दोषा एव यत (?) ये मार्गेषु लीनाः स्वस्थानस्था वा धातुस्था अपि वा ते सम्यक्स्वेदैर्योजिताः सन्तः द्रवत्वं प्राप्य कोष्ठान्तर्गताः पश्चाच्छोधनेन कृत्वा शान्तिं यान्तीत्यभिप्रायः, तथा चोक्तम्—"स्नेहात् क्लिन्ना धातुमध्यास्थ दोषाः स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लीनाः। सम्यक्स्वेदैर्योजितास्ते द्रवत्वं नीताः कोष्ठं शोधनैर्यान्ति शान्तिम् ॥" इति ॥ १० ॥

स्विन्नस्य आश्वासनार्थं विषयमाह, स्विद्यमानेति।—स्विद्यमानशरीरस्य

* स्वेद्याः पूर्वञ्च पश्चाच्च इत्यस्य व्याख्यायां शिवदासेन "भगन्दरे अर्शःसु च पूर्वं स्वेदस्तप्तलौहशलाकया दाहरूपः, पश्चात् स्वेदस्तु दाहानन्तरमुष्णोदकोपवेशनरूपो ज्ञेयः" इत्युक्तम्। टीकाकारस्य स्वेद्याः पुनरित्यादि व्याख्या तु अप्रसङ्गतिविरहिता, "अयथा" इत्यत्र "अग्रथा" इति पाठे कृते तु कथञ्चिदयसङ्गतिः स्यात्।

स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ॥ ११ ॥

स्वेदानर्हाः ।—

अजीर्णी दुर्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः ।
अतिसारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी ॥ १२ ॥
मदार्त्तो गर्भिणी चैव न हि स्वेद्या विजानता ।
एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदमाध्यानुपाचरेत् ॥ १३ ॥

अतिस्वेदजा रोगाः तेषां सामान्यविधिश्च ।—

अतिस्वेदात् सन्धिपीडा दाहस्तृष्णा क्लमो भ्रमः ।
पित्तासृक्पिडकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् ॥ १४ ॥

स्नेहाभ्यक्तशरीरस्येति पादद्वयस्य कोऽभिप्राय ? अनेन पूर्व स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य पश्चात् स्वेदितस्य पुरुषस्येत्यर्थ, यत सर्वस्वेदेष्वपि स्नेहाभ्यङ्गो विहित इति प्रसिद्ध, तथा चोक्त दृष्टान्तेन—"नानभ्यक्त नापि चास्निग्धदेहे स्वेदो योज्य स्वेदविद्भि कथञ्चित। दृष्ट लोके काष्ठमस्निग्धमाशु गच्छेत भङ्ग स्वेदयोगैर्गृहीतम ॥" (सु० चि० ३२ अ०) इति। शीतैराच्छाद्य चक्षुषी इति—सर्वाङ्गेषु स्वेदे क्रियमाणे चक्षूरक्षणार्थमुक्त, शीतैरिति—पद्मपत्रादिभि । अस्याग्रे "हृदय वृषणौ दृष्टि स्वेदयन्मृदु वा न वा" इति केचित पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। अत्र चक्षुषी इत्युपलक्षणत्वात हृदयादिरक्षणमेव कार्य्यमित्यनेनैव गृहीतार्थत्वात् ॥ ११ ॥

अथ येऽपि रोगिणोऽस्वेद्यास्तानाह, अजीर्णीत्यादि।—एते रोगिणो न स्वेद्या, यत स्वेदादपि तेषा देहनाशो भवति कदाचिन्न भवति तदा एतेषा विकारा अपि असाध्यत्व यान्तीति भाव, अत एव विजानता पुरुषेणेति ग्रहणम्, तथा हि—"स्वेदादेषा यान्ति देहा विनाशञ्चासाध्यत्व यान्ति चैषा विकारा" (सु० चि० ३२ अ०) इति। अजीर्णीति—अजीर्णे भक्ते इति सामान्य, विशेषेण विष्टब्धाजीर्णे स्वेदो विहित 'विष्टब्धे स्वेदन कार्य्यम' इति वचनात। यदुक्तमन्यत्रापि—"स्वेदे साध्यौ दुर्बलोऽजीर्णभक्ता यदि स्याता स्वेदनीयौ ततस्तौ" इति। शेष सुबोधम। केचिदत्र अद्ध पठन्ति—"मृदुस्वेद प्रयुञ्जीत तथा हृन्मुष्कदृष्टिषु' इति ॥ १२।१३ ॥

अथ स्वेदस्यातियोगेन दोषमाह अतिस्वेदादिति।—पिडकाकोप इति—स्फोटादीनाम्, अथवा पिडकाकोठ इति पाठ, कोठा वरटीदष्टसङ्काश । तत्र शीतैरुपाचरेदिति—पानाभ्यञ्जने चात्र शीता क्रिया कार्य्या, विधिज्ञेन इति

तापस्वेदस्य नियमः।—

तेषु तापाभिधः स्वेदो बालुकावस्त्रपाणिभिः।
कपालकन्दुकाङ्गारैर्यथायोग्यं प्रयुज्यते ॥ १५ ॥

ऊष्मस्वेदस्य नियमः।—

ऊष्मस्वेदः प्रयोक्तव्यो लोहपिण्डेष्टकाश्मभिः।
प्रतप्तैरम्लसिक्तैश्च काये * नक्तकवेष्टिते ॥ १६ ॥

ऊष्मस्वेदस्य अन्यविधनियमः।—

अथवा वातनिर्नाशि-द्रव्यक्वाथरसादिभिः।
उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं विधाय च ॥ १७ ॥
विमुद्र्यास्यं निखण्डाश्च धातुजां काष्ठवंशजाम्।

शेषः, यदुक्तम्,—"अतिस्विन्नमथाश्वास्य शीताम्बुपानं हितम्" इति। चरके तु उक्तं—"उक्तस्तस्याऽतिशीतोऽयं यो ग्रैष्मिकः सर्वशो विधिः। सोऽतिस्विन्नस्य कर्तव्यो मधुरस्निग्धशीतलः॥" (च० सू० स्वेदाध्या०) इति ॥ १४ ॥

इदानीं यत् पूर्वं चतुर्विधमुक्तं तत् योगद्वारेण प्रकटयन्नाह, तेष्वित्यादि।—तेषु पूर्वोक्ततापादिस्वेदेषु। तापाभिधः स्वेदस्तापस्वेदः। बालुकादयोऽत्र वह्नितप्ता ज्ञेयाः। कपालं खर्परः। यथायोग्यमिति—यथादोषापेक्षया यथास्थानस्थितव्याध्यनुरूपमित्यर्थः। अयं तापस्वेदोऽभिहितः ॥ १५ ॥

अथोष्मस्वेदविवक्षया योगद्वारेण तत्स्वरूपमाह, ऊष्मस्वेद इति।—काये नक्तकवेष्टिते इति—नक्तकाः† वातहरवटपल्लवादयः तैर्वेष्टितं शरीरं कृत्वा पश्चात् विहितस्वेदद्रव्येण स्वेदयेदिति भावः ॥ १६ ॥

अन्यदप्याह अथवेति।—वातनिर्नाशिद्रव्याणि दशमूलप्रभृतीनि तेषां क्वाथः स्वरसश्च यथायथं ग्राह्यः। पार्श्वे छिद्रं विधायेति—घटपार्श्वे नाडिकामुखप्रमाणं रन्ध्रं कारयेत्। विमुद्र्यास्यमिति—घटमुखं मुद्रयेदिति नाडिकाघटसन्धिमपि

* "नक्तकवेष्टिते" इत्यत्र "वस्त्राववेष्टिते" इति क्वचित् पाठः। गूढार्थदीपिकायां "रल्लकवेष्टिते" इति पाठः, रल्लकः कम्बलम्। सुश्रुते "आर्द्रालक्तकपरिवेष्टितम्" इति 'आर्द्रवस्त्रावच्छन्नम्" इति च पाठः।

† नक्तकशब्दः कर्पटपर्यायः "समौ नक्तककर्पटौ" इत्यमरः, कर्पटं वस्त्रखण्डमित्यर्थः। वटपल्लवाद्यर्थकः नक्तकशब्दः कुत्रापि न दृश्यते।

षडङ्गुलास्यां गोपुच्छां नाडीं युञ्ज्याद्विहस्तिकाम् ॥ १८ ॥
सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतम्।
हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥ १९ ॥

ऊष्मस्वेदस्य अन्यविधनियम।—

पुरुषायाममात्रां वा भूमिमुत्कीर्य्य खादिरैः।
काष्ठैर्दग्ध्वा तथाऽभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः ॥ २० ॥
वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम्।
एवं माषादिभिः स्विन्नैः शयानं स्वेदमाचरेत् ॥ २१ ॥

मृदयेदिति सम्प्रदाय। नाडीस्वरूपमाह त्रिखण्डामित्यादि।—त्रिखण्डा मृदुमध्य-प्रबलस्वेदविषयत्वात खण्डत्रययुक्तामित्यर्थ। धातूनामिति—सुवर्णादिधातूनामन्यतम। अथवाऽप्यभावे काष्ठवंशजामिति—वंशकाष्ठादिघटिताम्। षडङ्गुलास्यामिति—षडङ्गुल कुण्डलाकृतिमुत्तरलग्न नाडिकामुखमिति भाव। किञ्चिद्विनम्रघटलग्नमुख (?) भवतीति गोपुच्छाकारानुकाराभिधानत्वात सम्प्रदायविषय तेन लघुमुख घटलग्न कारयेत, वृहन्मुखमातुरलग्नमिति भाव। विहस्तिकामिति—विहस्तपरिमाण त्रिखण्डानामित्यर्थं। गुरुप्रावरण तूलोप्रभृतिकम्। हस्तिशुण्डिकयेत्युक्तमपि नाड्या कार द्रढयति न दोष पौनरुक्त्या। अथवा हस्तिशुण्डिकेति नाम्नाऽस्य स्वेदस्य संज्ञा विहिता, हस्तिशुण्डिकाऽय स्वेद इति तात्पर्य्यार्थ ॥ १७—१९ ॥

अन्योष्मस्वेदविधानमाह, पुरुषायाममात्रामिति।—पुरुषप्रमाण यथा स्यात्, आयामश्च दैर्घ्यविस्तारयो। खादिरै काष्ठैरिति—खादिरो रक्तसार। दग्ध्वेति, भूगर्त्तस्थानमिति शेष, तत्र काष्ठज्वलन कुर्य्यादित्यर्थ। तथेति—पश्चात क्षीरादिभि कृत्वा अभ्युक्ष्येति—न तु (?) काष्ठाङ्गाराणि तत्रापनीय क्षीरधान्याम्लप्रभृतीनामेकतमेन कृत्वा तत्रैव सेचयेदिति भाव। धान्याम्ल काञ्जिकविशेष तदभावे तक्र ग्राह्यमिति व्यवहारात्। पश्चात कार्य्यमाह वातघ्नपत्रैरित्यादि।—तत्र वातघ्नपत्रैरेरण्डप्रभृतिकै। तच्छयन भूगर्त्तनिर्म्मितरूप तत्पत्रैराच्छाद्य तत्र वातार्त्तपुरुष सवेश्य स्वेदयेदित्यभिप्राय। एवमिति—अनेनैव प्रकारेण स्विन्नैर्माषादिभिरपि शयनस्वेदमाचरणीयम, एतदुक्त भवति माषक्वाथजलेनापि भूगर्त्तस्येति सिञ्चनम्, अथवा स्विन्नवाष्पे (?) वाष्पपरिस्विन्न वातार्त्तमध स्थ स्वेदयेदित्येके ॥ २०।२१ ॥

उपनाहस्वेदस्य नियमः।—

अथोपनाहस्वेदञ्च कुर्य्याद्वातहरौषधैः।
प्रदिह्य देहं वातार्त्तं क्षीरमांसरसान्वितैः॥
अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः॥ २२॥

महाशाल्वणस्वेदस्य नियमः।—

उत ग्राम्यानूपमांसैर्जीवनीयगणेन च।
दधि-सौवीरक-क्षीरैर्वीरतर्वादिना तथा॥ २३॥
कुलत्थ-माष-गोधूमैरतसी-तिल-सर्षपैः।
शतपुष्पा-देवदारु-शेफाली-स्थूलजीरकैः॥ २४॥
एरण्डमूलबीजैश्च रास्ना-मूलक-शिग्रुभिः।
मिषि*-कृष्णा-कुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः॥ २५॥
प्रसारण्यश्वगन्धाभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः।
गुडूच्या वानरीबीजैर्यथालाभं समाहृतैः॥ २६॥
क्षुण्णैः स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम्।
महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलार्त्तिहृत्॥ २७॥

अथोपनाहस्वेदविधानमाह, अथेति।—उपनाहं कोष्णबहलालेपं, बन्धनमित्येके। वातहरौषधैरिति—काकोल्यादिगणात् यथालाभं ग्राह्यमिति व्यवहारः। क्षीरमांसरसान्वितैरिति—क्षीरं गव्यं, तदभावे आजं, सामान्यत्वाच्च यथायोग्यं देयमिति। मांसमत्र ग्राम्यानूपसम्भवं वक्ष्यमाणत्वात्, तस्य रसं मांसरसमित्यर्थः। अम्लपिष्टैरिति—अम्लैः काञ्जिकादिभिः। सलवणैरिति—लवणोऽत्र सैन्धवम्। स्नेहसंयुतैरिति—स्नेहोऽत्र चतुर्विधो देयो यथायोग्यसम्भवात्। अयमपि शाल्वणस्वेदः॥ २२॥

अपरमप्युपनाहविधानमाह, उतेति।—ग्राम्यानूपमांसादिवानरीबीजपर्य्यन्तद्रव्यैर्यथालाभग्राह्यैः क्षुण्णैः कुट्टितैः स्विन्नैः क्वथितैः तदनु वस्त्रेण बद्धैः पोट्टलिकाकारैः संस्वेदयेत्। नरमिति—वातार्त्तं पुरुषम्। अयं महाशाल्वणसंज्ञयोगः प्रसिद्ध एव,

---

* "मिषि" इत्यत्र "निशा" इति पाठान्तरम्।

यदुक्तम्—"आनूपग्राम्यमांसाद्यै स्वेद शाल्वणको मत" इति। ग्राम्या अश्वाश्वतर-गो खरोष्ट्र-वस्तोरभ्र मेद पुच्छकप्रभृतय। आनूपवर्गस्तु पञ्चविध तत यथा—कूलचरा, प्लवा, कोशस्था पादिन मत्स्याश्चेति। तत्र कूले चरन्तीति कूलचरा, ते यथा—"तवेभ-महिष-न्यङ्कु-रुरु-रोहित-शूकरा। खड्गि-गोकर्ण-चमरा सृमरा काल-पुच्छक ॥ कोट्कारमनिद्याश्च (?) पञ्चैव कूलचारिण ॥" प्लवा यथा—"हंस सारस कादम्ब-क्रौञ्च-कारण्डव प्लवा। बलाका-बक-चक्राह्व-जीवञ्जीवाम्बुकुक्कुटा ॥ उत्क्रोश पुण्डरीकाच-शरारी मणितुण्डका। काकतुण्ड घनाराव मद्गु पुष्करशायिका ॥ काचाक्ष-मल्लिका श्वेतवराहाद्या प्लवा स्मृता ॥" कोशस्था यथा—"शङ्ख शङ्खनख शुक्तिभल्लूक-शम्बूकादय"। पादिनश्च—* "उद्र-कुम्भीर-शिशुमार-कुम्भीरका। नक्र कूर्म-भल्लूकाद्या पादिन परिकीर्त्तिता ॥" मत्स्या यथा—"गोमत्स्यो मुरल कृष्ण-मत्स्यको बहुलो रस। राजी चिलिचिमाद्याश्च मत्स्या प्रोक्ता समासत ॥" इति। इत्यानूपमांसवर्ग। एतेषां स्वरूपमेव विस्तरभयान्न लिखितम। जीवनीयगणेन चेति—तदुक्तं सुश्रुते,—"काकोलीक्षीरकाकोली जीवकर्षभक-मुद्गपर्णीमाषपर्णी-मेदामहामेदा-च्छिन्नरुहा-कर्कटशृङ्गी-तुगाक्षीरी-पद्मक-प्रपौण्डरीक-ऋद्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्चेति" (सु० सू० ३८ अ०) जीवनीयो गण। दधिसौवीरकधान्यैरिति—सौवीरक काञ्जिकभेद। वीरतर्वादिना गणेति—वीरतर्वादिगण सुश्रुतेऽवगन्तव्य —"वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनी-गुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभल्लूककुरुण्टकेन्दीवरकपोतवङ्का श्वदंष्ट्रा चेति" (सु० सू० ३८ अ०)। शेफालीस्थूलजीरकैरिति—शेफाली निर्गुण्डी, "सभालु" इति लोके। स्थूलजीरक कृष्णजीरक। एरण्डस्य मूल बीजञ्च ग्राह्यम्। मिसि शतपुष्पा। कुठेरक स्वनामप्रसिद्ध। लवणैरिति बहुवचनेनात्र पञ्चलवणानि यथायोग्य देयानि, अपराण्यपि पांशुक्षारप्रभृतीनि न दोष। अम्लमधुरैरिति अम्लोष्णवर्गौ (?) हितो ग्राह्य। बलाभिरिति बहुवचनबाहुल्याच्चतुष्टयेषु यथालाभमिति योज्यम। दशमूल प्रसिद्ध, स च दशद्रव्यैर्मिलित, तद्यथा—"शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्ट-कारिका। तथा गोक्षुरकश्चैव लघुमूलमिति स्मृतम् ॥ बिल्वोऽग्निमन्थ श्योनाक काश्मर्य्य पाटला तथा। ज्ञेय महत पञ्चमूल दशमूलमुभे स्मृतम ॥" इति। वानरी-

* सुश्रुते—"कूर्मकुम्भीरकर्कटकृष्णकर्कटकशिशुमारप्रभृतय पादिन" इति पाठ। उद्रस्य कूलचरवर्गे भल्लूकस्य च कोशस्थवर्गे पूर्वं तथा कुम्भीरस्य च द्वारद्वय ग्रहणमिति सुधीभिर्द्रष्टव्यम्।

द्रवस्वेदस्य नियम।—

द्रवस्वेदस्तु वातघ्न-द्रव्यक्काथेन पूरितम्।
कटाहं कोष्ठकं वाऽपि सूपविष्टोऽवगाहयेत्॥ २८॥

द्रवस्वेदार्थं द्रवस्य परिमाणम्।—

नाभेः षडङ्गुलं यावन्मग्नः क्काथस्य धारया।
कोष्णया स्कन्धयोः सिक्तस्तिष्ठेत् स्निग्धतनुर्नरः॥
एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम्॥ २९॥

स्वेदार्थं द्रवावगाहने कालनियम।—

एकान्तरो द्व्यन्तरो वा स्नेहयुक्ताऽवगाहने॥ ३०॥

बीजैरिति—कपिकच्छूबीजैः। एतैर्द्रव्यैर्व्यस्तैर्वा योगा बोद्धव्याः, भिन्नतृतीयान्तपदत्वात्। शेषं सुबोधम्॥ २३—२७॥

इदानीं द्रवस्वेदविधिमाह, द्रवस्वेद इति।—पित्तसङ्गे द्रवो हित इति पूर्वोक्तत्वात्। वातघ्नद्रव्यक्काथेनेति—वातघ्नद्रव्यं काकोल्यादिगणप्रमुखं, तच्च पूर्वं व्याख्यातम्। कटाहं कोष्ठकञ्च द्विविधमिति द्रवस्वेदः, वा-ग्रहणात् चर्मद्रोणीप्रभृतिकमपि यथालाभं द्रवस्वेदविधौ ग्राह्यम्॥ २८॥

इदानीं द्रवस्य परिमाणमाह, नाभेरित्यादि।—यावन्नाभेरूर्द्ध्वं सूपविष्टः पुरुषो मग्नो भवति तावत् क्काथादिकं धारया योजयेदित्यर्थः। इत्येव कटाहावगाहे द्रव (?) परिमाणम्। कोष्ठे तूत्थितः पुरुषो यावत् स्कन्धयोरुपरि सिक्तो मग्नः तावत्तिष्ठेदित्यभिप्रायः। स्निग्धतनुता सर्वस्वेदेऽपि बोद्धव्या। एवमुक्तप्रकारेणैव तैलादिनाऽपि यथायोग्यं स्वेदयेदित्यर्थः॥ २९॥

अथावगाहनकालनियममाह, एकान्तर इति।—अथावगाहने यथा आदौ स्नेहयुक्तः स्नेहावगाहस्तदा एकान्तरः एकाहान्तरः द्व्यन्तरो द्विदिनान्तरो वा कर्त्तव्य इति व्यवस्थाविषयः, न तु सर्वावगाहने नियमोऽयम्। अत्रैव कालनियमः कृतः, तन्त्रान्तरे तु न कृतः, तथा पूर्वमुक्तं—नाभेरूर्द्ध्वं षडङ्गुलप्रमाणं क्काथतैलादिधारणं, तन्त्रान्तरे तु अन्यथा, वैद्यालङ्कारे—"कटाहे स्वस्रे पात्रे किंवा पाषाणसम्भवे। आकण्ठमग्नो नियमेन प्रहरं प्रातरेव वा॥ रोमान्तिषनुक्रूपेषु स्थित्वा मात्राशतत्रयम्। ततः प्रविशति स्नेहैश्चतुर्भिर्गच्छति त्वचम्॥ पञ्चभिश्च भजेद्रक्तं षड्भिर्मांसं प्रपद्यते। मेदःस्थानं सप्तशतैरष्टभिश्चास्थिषु व्रजेत्॥ नवभिश्चाति मज्जानं ततो मात्रां न कारयेत्।

स्नेहार्थं स्नेहावगाहने फलम्।—

शिरामुखै रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयन्।
शरीरे बलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने॥ ३१॥

ततस्तु शमयेत् रोगान् वातपित्तकफोद्भवान्॥ स्रोतसां मार्दवकरः कफवातविनाशनः। धातूनां पुष्टिजननो बलवर्णकरः परः॥ वातरोगानशेषांश्च जयेदेव विशेषतः॥" इति। अन्यत्रापि कण्ठपर्य्यन्तधारणमुक्तं यथा—"द्रोण्यां काष्ठस्य तैलेन सुखोष्णेन प्रपूरयेत्। तत्र स्थित्वा यथामात्रां कण्ठपर्य्यन्तमाहनम्॥ सुखी च सुकुमारश्च सुखार्थी श्रमपीडितः। गाहेत घटिकामाद्यं तैलद्रोण्याञ्च यत्नतः॥ ततो निःसृत्य ह्युत्ताख्यां खट्वायां चर्मके पुनः। सुखेन मर्दनं कृत्वा यावत्तैलं विशुष्यति॥ उद्वर्त्तनं ततः कुर्यात् स्नानञ्च विधिपूर्वकम्। त्वचि कान्तिकरं सद्यः पारुष्यञ्च विनश्यति॥ बलपुष्टिकरं सद्यो वातरोगांश्च नाशयेत्। अन्ये च त्वग्भवा रोगा मन्दानलसमुद्भवाः॥ यस्य शुष्यति सर्वाङ्गं गतिर्यस्य तु विह्वला। तस्य द्रोण्याञ्च तैलेषु गाहयेद्घटिकाद्वयम्॥ क्षीणेन्द्रिया क्षीणशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः। वातार्त्तौ वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा॥ पङ्गुलः पीठसर्पी च गृध्रसी वातशूलवान्। कलायखञ्जकः तूनी प्रतूनी च विशेषतः॥ एतान् सर्वान् निहन्त्याशु छिन्नाभ्रमिव मारुतः॥" इति। तेनात्र शार्ङ्गधरोक्तं कालनियमवचनं सुकुमारादिविषयं, तथा नाभेरूर्द्धं षडङ्गुलग्रहणं हृदयरक्षार्थं तन्त्रान्तरोक्तं दारुणवातरोगग्रस्तविषयं कण्ठपर्य्यन्तावगाहनन्तु सुकुमारादिविषयम्, अत एवोक्तं चरके—"पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी। मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि॥ जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत्॥" (च० सू० स्वेदाध्या०) इति। नैवं हृदयरक्षार्थविषयमिदं शार्ङ्गधरवचनं ज्ञेयम्॥ ३०॥

अथ सम्यक्स्नेहावगाहने फलमाह, शिरामुखैरिति।—अवगाहने युक्तः स्नेहः एकान्तरादिविधिना सम्यक् प्रयुक्तः शीलः तादृश एव शिरादिभिस्तर्पयन् सन् शरीरे बलमाधत्ते, तर्पयन् धातूनिति शेषः, यदुक्तं—"मात्राभिस्त्रिचतुःपञ्च-षट्सप्ताष्टभिःक्रमात्। रसासृङ्मांसमेदोऽस्थि-मज्जधातून् यथाक्रमम्॥" इति। मात्रायाश्च प्रसङ्गतो लक्षणं सङ्ख्या च लिख्यते यथा—"स्वजानुनः करावर्त्तं कुर्य्यात् स्फोटिकया युतम्। एषा मात्रा भवेदेका सर्व्वत्रैव निश्चयः॥" सङ्ख्या यथा—"वेदनोपशमे पञ्च-शतसप्तशतानि वा। सहस्रं वाऽपि मात्राणां कुर्य्याद्दोषबलाबलम्॥" इत्यादि। शिरामुखै रोमकूपैरिति—शिराणां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानीति भावः। शिराश्च

जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः।
तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥
नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ॥ ३२ ॥

सम्यक्स्विन्नस्य लक्षणम्।—

शीतशूले व्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे।
* दीप्ताग्नौ मार्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ३३ ॥

दोषादिवहा इति ग्रन्थकारः, "सन्धिबन्धनकारिण्यो दोषधातुवहाः शिराः" (शार्ङ्ग० पूर्व० ५ अ०) इति। ताश्च स्थूलसूक्ष्मभेदेनापि द्विधा भवन्ति, तासां नाभिर्मूलत्वादूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च प्रसरः, तथा सुश्रुतः—"यावत्यस्तु शिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम्। नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥" (सु० शा० ७ अ०) इति। धमनीभिश्चेति—आमाशयनिलपूरणाद्धमन्यो रसवहाश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यकाः, एताश्चापि नाभिप्रभवा अभिहिताः, चकारात् 'तासामपि मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि, यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च, तैरेव चाभ्यङ्ग-परिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तः शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते" (सु० शा० ९ अ०) इति। अथ स्नेहावगाहनाद्धातुवृद्धौ सत्यां तद्दृष्टान्तेनास्य प्राधान्यमाह, जलसिक्तस्येति।—मूले पानीयसिक्तस्य वृक्षस्य यथा अङ्कुराः पल्लवादिरूपा वर्द्धन्ते, तद्वदपि धातुवृद्धौ बोद्धव्यम् अत एव नातः परः इति—अस्मात् स्नेहावगाहनात् अपरो वातनाशको योगो न प्रधान इति भावः ॥ ३१।३२॥

अथ स्वेदकर्मणो विरतिविषयमाह, शीतेति।—शूले व्युपरमे इति—शूलशान्तौ सत्यां, शूलशब्देन वातादिजनिता वेदनासमूहा बोद्धव्याः। स्तम्भो गौरवञ्चाङ्गानां तयोर्निग्रहो नाशः तस्मिन् जाते सति। दीप्ताग्नौ सति, मार्दवमपि अङ्गानां मृदुता तस्मिन्नपि जाते सति, विरतिर्विश्रामः, तेन एभिः कारणैः स्वेदगुणोऽवगन्तव्यः, तथा सुश्रुतः—"अग्नेर्दीप्तिर्मार्दवं त्वक्प्रसादो भक्तश्रद्धा स्रोतसां निर्मलत्वम्। कुर्यात् स्वेदो हन्ति निद्रां सतन्द्रां सन्धीन् स्तब्धांश्चेष्टयेदाशु युक्तः ॥" (सु० चि० ३२ अ०) इति। सौषधस्वेदातियोगलक्षणमुक्तं वाग्भटे—"पित्तास्रकोपतृण्मूर्च्छा-स्वराङ्ग-सदनभ्रमाः। सन्धिपीडा ज्वरः श्याव-रक्तमण्डलदर्शनम् ॥ स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तम्भनमौषधम् ॥" (वा० सू० १७ अ०) इति ॥ ३३ ॥

* "दीप्ताग्नौ मार्दवे जाते" इत्यत्र 'सञ्जाते मार्दवे स्वेदे" इति चरकपाठः।

सम्यक्स्विन्नस्य आचारनिर्देश ।—

सम्यक् स्विन्नं विमर्दितं स्नातमुष्णाम्बुभिः शनैः ।
भोजयेच्चानभिष्यन्दि व्यायामं न च कारयेत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम्
उत्तरखण्डे स्वेदविधिर्नाम द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ वमनविधिः । (क)—

संशोधनस्य कालनिर्देश ।—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृट्काले च देहिनाम् ।
वमन रेचनञ्चैव कारयेत कुशलो भिषक् ॥ १ ॥

सुस्विन्नस्य पश्चात कर्म दर्शयति, सम्यगिति ।—विमर्दितमिति—स्नेहावगाहानन्तर सुखमर्दनम् । उष्णाम्बुभिरुष्णोदके स्नातम् । अनभिष्यन्दि भोजयेत् जाठराग्नि सन्दीपनार्थम् । व्यायाम शरीरायासजनक कर्म । केचित—"व्यायामं न च कारयेत" इत्यत्र "सर्वञ्चाचारमाचरेत" इति पाठ पठन्ति, आचार स्नेहाचरण तच्च वाग्भटेऽप्युक्तम्—"उष्णोदकोपचारी स्यात ब्रह्मचारी क्षपाशय । न वेगरोधी व्यायाम-क्रोधशोकहिमातपान् ॥ प्रवातयानयानाध्व-भाष्यात्यासनसंस्थिति । नीचात्युच्चोपधानाह-स्वप्नधूमरजांसि च ॥" (वा० सू० १६ अ०) इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीवाक्यान्वयप्रकाशवैद्यभार्वसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-
दीपिकायामुत्तरखण्डे स्वेदविधिनाम द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

(क) अथेदानीं कृतस्नेहस्वेदस्य शोधनाधिकार , उक्तञ्च वाग्भटे—"स्नेहक्लिन्ना कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखाऽस्थिसंस्था । दोषा स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीता सम्यक् शुद्धिभिर्निर्ह्रियन्ते ॥" (वा० सू० १७ अ०) इति । अत्र शुद्धिभिरिति बहुवचनग्रहणात पञ्चकर्मणां ग्रहणम, तेनावादौ स्थानानुरोधात् प्राक् वमन पश्चाद्विरेचनाद्यम् इति । अत एवाह, अथेति ।—वमनप्रधानो विधि वमनविधि शोधनप्रकार. ।

अथ वमनादीनां कालमाह, शरत्काले इत्यादि ।—शरत्कालादिशब्दैस्तत्समीप-

वमनार्हाः ।—

बलवन्तं कफव्याप्तं हृल्लासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यञ्च धीरचित्तञ्च वामयेत् ॥ २ ॥

वमनसाध्या रोगाः ।—

विषदोषे स्तन्यरोगे मन्देऽग्नौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोग कुष्ठ-वीसर्प-मेहाजीर्ण-भ्रमेषु च ॥ ३ ॥
विदारिकाऽपची-कास-श्वास पीनस वृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ४ ॥
नासा-ताल्वोष्ठपाकेषु कर्णस्रावे *ऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेत् भिषक् ॥ ५ ॥

साधारणकाल उपलक्ष्यते, उक्तञ्च—"श्रावणे कार्त्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनाशु निर्हरेत् ॥" (वा० सू० १३ अ०) इति । ऊर्द्ध्वभागदोषनिर्हरणं वमनम्, अधोभागदोषनिर्हरणं विरेचनम् । चकारात् वस्तिनस्यादयः । कुशलो भिषगिति—दोषदेशकालसात्म्यप्रकृतिवयोवह्निधातुमलविशेषज्ञाने शोधने च कुशल इति ॥ १ ॥

सम्प्रति वमनार्हमाह, बलवन्तमिति ।—बलवन्तं वमनसामर्थ्ययुक्तम् । कफव्याप्तमिति—कफोल्वणगदव्याप्तम् । हृल्लास उपस्थितवमनता, तदादिरोगपीडितमित्यर्थः, आदिशब्दात् कासश्वासाध पित्तासृक्प्रभृतयः । वमनसात्म्यमिति—वमनं सात्म्यं यस्य तम् । धीरचित्तं न कातरमित्यर्थः पुरुषमिति शेषः ॥ २ ॥

अथ ये रोगा वाम्यास्तानाह, विषेति ।—ननु अपस्मारादीनामनिलप्रधानत्वात् कथमेव वमनं युक्तम्? उच्यते पाण्डुरोगी कृमिव्याप्त इति वक्ष्यमाणव्याप्तशब्देन प्रवृद्धपाण्डुरोगे निषिद्धोपक्रमे कफावस्थायाश्च स्वदु ज्ञेयं, यदुक्तं—"पाण्डुरोगी भिषक् कुर्यादूर्द्ध्वाधःशोधनम्" इति । अत्र ऊर्द्ध्वशोधनं वमनादिकम् अधःशोधनं विरेचनं, विरेचनञ्चात्र तीक्ष्णमेव, "वान्तस्य तीक्ष्णान्यनुलोमनानि" इति वचनात् ॥ ३—५ ॥

---

* द्विजिह्वके इति पाठो न समीचीनः, तदाख्यरोगाभावात् तन्त्रेषु अदर्शनाच्च ।

वमनानर्हाः ।—

न वामनीयस्तिमिरो न गुल्मी नोदरी कृशः ।
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ॥ ६ ॥
मदार्त्तो बालको रूक्षः क्षुधितश्च निरूहितः ।
उदावर्त्त्यूर्द्ध्वरक्ती च दुश्छर्दिः केवलानिली ॥
पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात् स्वरघातकः ॥ ७ ॥

वमनानर्हाणामवस्थाविशेषे वमनविधिः ।—

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विषपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या * मधुक्वाथस्य पानतः ॥ ८ ॥

अथावाम्यानाह, नेति।—तिमिरप्रभृतिभिर्व्याधिभिर्व्याप्ताः पुरुषा न वामनीया इत्यभिप्रायः, यतः,—“अवम्यवमनाद्रोगाः कृच्छ्रतां यान्ति देहिनाम्। असाध्यतां वा गच्छन्ति नैते वाम्यास्ततः स्मृताः ॥” (सु० चि० ३३ अ०) इति। दुश्छर्दिरित्यनेन यद्यपि सामान्यमभिहितं, तथाऽपि बहुदोषान्वितच्छर्द्द्यां वमनं कार्य्यं न दोषः, यदुक्तं सुश्रुते—“छर्दिषु बहुदोषासु वमनं हितमुच्यते” (सु० चि० ३३ अ०) इति ॥ ६।७ ॥

अथ यद्यप्येतेऽप्यजीर्णादिव्यथितास्तदा वामनीया इति विचार्य्याह, एते इत्यादि।—एते पूर्वोक्तास्तिमिरादयः, ते यदा अजीर्णव्यथिता विषपीडिताः कफव्याप्ता वा भवन्ति, तदा वाम्या इत्यभिप्रायः। कफव्याप्ता इति नियतः, तथा हि—“कफजे वमनं शस्तं रेचनं पित्तजे गदे। बस्तिर्वातगदे कार्य्यमामजे त्वामपाचनम् ॥” इति। केन वाम्यास्तमाह, मधुक्वाथस्य पानत इति।—मधुक्वाथो मधुयष्टीक्वाथः, यद्वा—मधु क्षौद्रं, क्वाथः क्वथितं जलम्, अन्याद्दहितद्रव्यस्य वा प्रकरणत्वात्, कषायस्यात्र सर्वं कोष्णं कार्य्यं इति चरकवचनात्। उष्णविरोधित्वेन मधुनो निषिद्धमिति विवक्षायां न चात्र मधुनो विरुद्धम्, यदुक्तं—“प्रच्छर्दने निरूहे च मधुनो न निवार्य्यते। अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्मान्निवर्त्तते ॥” (वा० सू० ५ अ०) इति। अत एव “यात्यधो दोषमादाय पच्यमानं विरेचनम्। गुणोत्कर्षात् व्रजत्यूर्द्ध्वमपक्वं वमनं पुनः ॥” (सु० चि० ३३ अ०) इति ॥ ८ ॥

---

* “मधुकक्वाथपानतः” इति पाठान्तरम्।

सुकुमारादीनां वमनविधिः ।—

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं भीरुञ्च वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि वा ॥ ९ ॥

वमनस्य पूर्वकर्त्तव्यनिर्देशः ।—

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्भोज्यैर्दोषानुत्क्लेश्य देहिनः ।
स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

वामकद्रव्ये अवश्यदेयद्रव्यनिर्देशः ।—

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधु वा हितम् ॥ ११ ॥

---

* यदा अजीर्णादिपीडिततिनिरादयोऽपि सुकुमारादिषु भवन्ति तदा वक्ष्यमाणप्रयोगेणैव वाम्या इत्यत आह, सुकुमारमिति ।—वमनसाध्यविकारपीडिता सुकुमारादयोऽपि यवाग्वादीनामन्यतमेनाकण्ठं पाययित्वा वामयेदित्यर्थः । यवाग्वप्यत्र कफकरत्वात् कफोत्क्लेशनार्थमित्यभिप्रायः, यदुक्तं—"पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेदयत्यतिकर्दमम् । तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवागूः श्लेष्मवर्द्धनी ॥" (हा०) इत्यभिप्रायविषयं वक्ष्यमाणेनैव चारितार्थ्यात् । क्षीरतक्रदधि यथादोषापेक्षया व्यस्तं देयम् ॥ ९ ॥

पूर्वमुक्तं वक्ष्यमाणेनैव चरितार्थत्वात्तमाह, असात्म्यैः श्लेष्मलैर्भोज्यैर्दोषानुत्क्लेश्य देहिनः । स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ इति ।—स्निग्धस्विन्नायेति—स्नेहपानपूर्वकाय स्वेदपूर्वकाय पुरुषायेत्यर्थः, न तु स्नेहस्वेदायेति, यतः स्नेहपानादेकाहमुपरतमपरादिने एव स्विन्नमिति प्रसिद्धिः । भालुकिना स्नेहपानात् त्र्यहेण वमनं दर्शितम्, तद्यथा—"स्निग्धस्विन्नशरीरस्य दद्यात् प्रच्छर्दनं त्र्यहात् । दशरात्रे गते वान्ते भूयो दद्याद्विरेचनम् ॥" इति ॥ १० ॥

अथ वमनद्रव्येषु मधुसैन्धवयोर्विशेषेणैवोपादेयत्वमाह, वमनेष्विति ।—मधुसैन्धवयोरभिमन्त्रणञ्च सर्वत्रैव ज्ञेयं यदुक्तं—"यथाविकारविहिता मधुसैन्धव-

---

* चक्रिरयं न सुश्रुतसम्मता, यतः सुकुमारं कृशमित्यादिश्लोकः सुकुमारादयः केन वाम्या इतिविषयकः न तु अवाम्यानामवस्थाविशेषे वमनप्रयोगविषयकः । अजीर्णव्यायतादीनामवाम्यानां वमनावस्थायां प्रागेव सुश्रुतेन गदोनाय विषयं सुकुमारादीनां क्लेशासहानां सामान्यवमनप्रसङ्गे एव मृदुवमनार्थं पाठतः न तु अवश्यवमनप्रसङ्गेन, यथा—"तत्र सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं भीरुं वा वमनसाध्येषु विकारेषु क्षीरदधितक्रयवागूनामन्यतममाकण्ठं पाययेत्" (चि० ३३ अ०) इति ।

वमनविरेचनोपयोगिद्रव्यनिर्देश।—

बीभत्सं वमनं द्रव्यात् विपरीतं विरेचनम्॥ १२॥

वमनार्थं क्वाथविधि।—

क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके।
* अर्द्धभागावशिष्टञ्च वमनेष्ववचारयेत्॥ १३॥

वमनार्थं क्वाथपानस्य उत्तमादिमात्रा।—

क्वाथपाने नवप्रस्था ज्येष्ठा मात्रा प्रकीर्त्तिता।
मध्यमा षण्मिता प्रोक्ता त्रिप्रस्था च कनीयसी॥ १४॥

सयुताम्। कोष्ठं विभज्य भैषज्य-मात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम्॥" (वा० सू० १८ अ०) इत्यादि। अतोऽपि कषाये मधुनैन्धवे न विरुद्धे, वमनस्यापक्वस्यैवोर्द्धगमनात्। वैद्य न्वयोगे पाकमभाव मन्यमाना मधु न प्रतिपद्यन्ति इति केचित्। मन्त्रास्तु—"ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्र" (वा० सू० १८ अ०) इत्यादिनोक्ता ज्ञेयः॥ ११॥

कीदृश वमनार्हं द्रव्य देयं तदाह, बीभत्समिति।—बीभत्सं विकृतरसवर्णप्रायं वमनं वमनद्रव्यमित्यर्थ, तेन लालाहृल्लासकरद्रव्यमित्यभिप्राय। विपरीत विरेचनमिति—विपरीत बीभत्सद्रव्यात्, तेन भचर्य्यं मनोज्ञमविकृतमित्यर्थ॥ १२॥

इदानीं क्वाथ्यक्वाथयोर्मानमाह, क्वाथ्येति।—क्वाथ्यद्रव्य पटोलवासानिम्बप्रभृतिक, तस्य कुडवमित चतुःपलप्रमाणम्। जलाढके इति—चतुःषष्टिपलमिते पानीये। अर्द्धभागावशिष्टमिति—प्रस्थद्वयमितं याह्यमित्यर्थ। इद परिमाणमप्येकदैव पानाशक्त्या विभज्य देयम्। क्वाथबहुत्वे तु मजलगुणो (?) यद्ययोग स्यात्तदा स एव पुन पेय इति व्यवहारादयमेवावगन्तव्य। कषायमपि पूर्णशरावं पाययेदित्युक्त, तथैवापि कषायपानव्यवस्थेति केचित्॥ १३॥

अथ क्वाथ्यक्वाथादीना पानेऽव मानमाह, क्वाथेति।—षण्मितेति—षट्प्रस्था। कनीयसी लघ्वी, एतत्परिमाण पश्चाज्जलपानस्याह (?) अन्यथा पूर्वापरयोरव्यवस्था स्यात्। यद्वा—पूर्वपरिमाणन्तु यवाग्वादीना पाचनार्थमभिहित, पश्चात् क्वाथपानस्येत्यर्थ। तत्र यवाग्वाद्युपकल्पयेदिति पाठान्तरे वृन्दोक्तमात्रया व्यवहार इति चक्र। चरके तु "मदनफलकषायमात्राप्रमाणन्तु खलु सर्वसंशोधनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्ति। यावद्धि यस्य संशोधन पीत

---

* चक्रसङ्ग्रहे परिभाषायाञ्च "चतुर्भागावशिष्टञ्च" इति पाठ।

वमनार्थं कल्कादीनाम् उत्तमादिमात्रा।—

कल्कचूर्णावलेहानां त्रिपलं श्रेष्ठमात्रया।
मध्यमा द्विपला विद्यात् कनीयाः पलसम्मिता ॥ १५ ॥

उत्तमादिभेदेन वमनस्य वेगिकान्तिकमाननिर्देशः।—

वमने चापि वेगाः स्युरष्टौ पित्तान्तमुत्तमाः।
षड्वेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारस्त्ववरे स्मृताः ॥ १६ ॥

वमनादौ प्रस्थमानस्य पारिभाषिकत्वञ्च।—

वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे।

वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते, न चातियोगायायोगाय, तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यम्' (च० सू० उपकल्प०) इति। तथा वाग्भटेन—"कोष्ठं विभज्य भैषज्य-मात्राम्" (वा० सू० १८ अ०) इत्यादिवचनेनैव दर्शितः, कोष्ठश्च प्रतिपुरुषं भिन्न एव। दृढबलेन शरावमात्रा प्रोक्ता एकवारं पानार्थं, जलाढकावशिष्टं प्रशस्तञ्च (?)। द्विर्वारं पानमित्येके। शरावस्य पूर्णत्वाभिधानं मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भवदिति जेज्जटचक्रौ इति ॥ १४ ॥

अपरमपि द्रव्यविशेषेषु मानविशेषमाह, कल्केति।—एतास्तु दोषव्याधीनवेक्ष्य प्रयोक्तव्याः। कल्कं दृषदि पेषितम्। चूर्णं वस्त्रगालितम्। अवलेहो लेह्यद्रव्यम् ॥ १५ ॥

अथ वमनसङ्ख्यामाह, वमने इति।—वमने तु मध्यमोत्तमावरवेगानां षडष्टौ चत्वारो विहिताः, इयमेव दोषादिव्यवस्था कल्प्यता। अष्टौ वेगा इति—अष्टवारं यावद्वमेदित्यभिप्रायः, एवं षट् चत्वारोऽवगन्तव्याः, तथा ह—"जघन्य-मध्यप्रवरेषु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ। दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा * शोणितमोक्षणे च ॥" इति। पित्तान्तम् इति क्वचित् (?) अथवा पित्तान्तं यावत् इत्यनेन सुवान्तलक्षणं प्रतिपादितमेव, यदुक्तं—'पित्ते कफस्यानु सुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि। लघौ च देहे कफसंस्रवे च स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत ॥" (सु० चि० ३३ अ०) इति ॥ १६ ॥

---

* "शोणितमोक्षणे च" इत्यत्र चरकचक्रदत्तयोः "द्वित्रिचतुर्गुणश्च" इति पाठः। वाग्भटे च "स्याद्द्विचतुर्गुणश्च" इति पाठः।

सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥

दोषभेदेन वमनद्रव्यस्य भेदनिर्देशः ।—

कफे कटुकतीक्ष्णोष्णैः पित्ते स्वादुहिमैर्जयेत् ।
सुस्वादुलवणाम्लोष्णैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥ १८ ॥
कृष्णा राठफलं सिन्धु कफे कोष्णजलैः पिबेत् ।
पटोलवासानिम्बैश्च पित्ते शीतजलं पिबेत् ॥ १९ ॥
सश्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत् ।
अजीर्णे कोष्णपानीयैः सिन्धुं पीत्वा वमेत् सुधीः ॥ २० ॥

वमनविधिः ।—

वमनं पाययित्वा च जानुमात्रासने स्थितम् ।

* अथेदानीं वेगानां परिमाणमाह वमने इति ।—अर्द्धमित्यनेन द्विगुणितं ज्ञेयोऽयमिति विज्ञापितम् ॥ १७ ॥

अथ दोषविशेषेण द्रव्यविशेषमाह, कफमिति ।—कटुकं मरिचादि, तीक्ष्णं राजिकादि, उष्णमग्निसन्तप्तमित्यर्थः, उष्णवीर्य्यप्रायं द्रव्यं वा । स्वादुहिमैरिति—स्वादु मधुररसाधिकं द्रव्यं हिमं शीतस्पर्शं शीतवीर्य्यं वा । सुस्वादुलवणाम्लोष्णैरिति—मधुररससहिताभ्यामम्ललवणरसाभ्यामित्यर्थः उष्णमप्यत्र स्पर्शात् । संसृष्टं वायुना कफमिति अत एव केवलानिले वमनं निषिद्धम् इति पूर्वं दर्शितमेव । वाग्भटे तु—"कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरपि । वमेत् स्निग्धाम्ललवणैः संसृष्टे मरुता कफे ॥" (वा० सू० १८ अ०) इति । यदेतद्दोषविशेषेण द्रव्यविशेषमुक्तं तदर्थं योगसन्धानमाह—कृष्णा, राठफलं मदनफलं, सिन्धु सैन्धवम्, एतच्च कल्कीकृतम् उष्णपानीयेनालोड्य पीत्वा वमेदित्यर्थः । कृष्णादीनां मिलित्वा कर्षः इति केचित् । व्यवहाराच्च कृष्णादीनां पृथक् कर्षमात्रं देयमिति सम्प्रदायः । पटोलवासानिम्बैश्चेति—पटोलादिभिः कृत्वा शृतं शीतं क्वाथं, पटोलादीनां मिलित्वा पलं, पाकार्थं जलमाढकं पादशेषं कषायम् । सक्षीरं मदनं पिबेदिति—क्षीरेण मदनफलं पिबेदिति, क्षीरेण मदनफलं कल्कीकृत्य तेनैव सहालोड्य पिबेत् इत्यभिप्रायः, मदनफलकल्कस्य कर्षः प्रक्षेपेण प्रमाणम् । अजीर्णे इत्यादि ।—अत्र सैन्धवप्रक्षेपमाह ॥ १८—२० ॥

उत्तमशुद्धिपर्य्यन्तं वमनसूचनार्थं वमनविधिमाह वमनमिति ।—वमनं वमन-

---

* टीकेयं दुर्बोधा मूलश्लोकेन सङ्गतिविरुद्धा च । 'अर्द्धेन अधिकेन वर्त्तमानं त्रयोदशपलमित्युच्यते' इति गू० टी० ।

कण्ठमेरण्डनालेन स्पृशन्तं वामयेद्भिषक् ॥
ललाटं वमतः पृष्ठं पार्श्वे द्वे च प्रधारयेत् ॥ २१ ॥

दुर्वान्तस्य लक्षणम् ।—

प्रसेको हृद्ग्रहः कोठः कण्डूर्दुश्छर्दिते भवेत् ॥ २२ ॥

अतिवान्तस्य लक्षणम् ।—

अतिवान्ते भवेत्तृष्णा हिक्कोद्गारौ विसंज्ञिता ।
जिह्वानिःसर्पणं चाक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहतिः ॥
रक्तच्छर्दिः ष्ठीवनञ्च कण्ठपीडा च जायते ॥ २३ ॥

क्वाथं पाययित्वा भिषक् वामयेत्, कम् ? जानुमात्रासने स्थितं रोगिणम्, किम्भूतम् ? एरण्डनालेन कण्ठं स्पृशन्तं, तस्य वमतः ललाटं द्वे पार्श्वे धारयेत्। उक्तञ्च वाग्भटे —'प्राङ्मुखं पाययेत् पीतं मुहूर्त्तमनुपालयेत्। तन्मना जातहृल्लासप्रसेकं छर्दयेत्ततः ॥ अङ्गुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाऽथवा। गलताल्वरुजन् वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्त्तयन् ॥ प्रवर्त्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः। उभे पार्श्वे ललाटञ्च वमतश्चास्य धारयेत् ॥" (वा० सू० १८ अ०) इति ॥ २१ ॥

अथ दुर्वान्ते लक्षणमाह, प्रसेक इति।—दुश्छर्दिते दुर्वान्ते पुरुषे, किञ्चिद्वान्ते इत्यभिप्रायः प्रसेको मुखस्य कफस्रावः इत्यर्थः। हृद्ग्रहो हृदयाविशुद्धिः, हृद्रोग इत्यपरे। कोठः क्षुद्ररोगे पठितः, स यथा—'वरटीदष्टसङ्काशः कण्डूमान् लोहितोऽस्रकफपित्ततः। क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः ॥" (भालु०) इति। दुश्छर्दिता च वान्तिविधारणादेव प्रोक्ता, तस्मादपि कोठादयः सम्भवन्ति, तथा हि—"विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः। सकासश्वासहृल्लासव्यङ्गश्वयथवो वमेः ॥" (वा० सू० ४ अ०) इति। वमेरिति—वान्तिविधारणादित्यर्थः। अस्यान्ते तच्चिकित्सार्थं सार्द्धं श्लोकं केचित् पठन्ति, तत् यथा—"गण्डूषधूमानाहारान् कृत्वा भुक्त्वा तदूहनम्। व्यायामं रक्तिरसस्य शस्तश्चात्र विरेचनम् ॥ सक्षारलवणं तैलमभ्यङ्गार्थं च शस्यते ॥" (वा० सू० ४ अ०) इति। प्रक्षेपकं मन्यमानैरस्माभिरपि न लिखितं यतो बहुपुस्तकेषु न दृश्यते ॥ २२ ॥

इदानीम् अतिवान्तेर्लक्षणान्याह, अतिवान्ते इति।—विसंज्ञिता मूर्च्छाभेदः, जिह्वानिःसर्पणञ्च भवति, जिह्वायाः निःसर्पणमेव द्विविधम्, एकमन्तःप्रविष्टरूपम्,

वमनातियोगे चिकित्सा ।—

वमनस्यातियोगे तु मृदु कुर्य्याद्विरेचनम् ॥ २४ ॥
वमनान्तःप्रविष्टाया जिह्वाया कवलग्रहाः ।
स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैः * घृतक्षीरसमैर्हिताः ॥
फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ॥ २५ ॥
निःसृतान्तु तिलद्राक्षा-कल्कं लिप्ता प्रवेशयेत् ।
व्यावृत्तेऽक्षिणि घृताभ्यक्ते पीडयेच्च शनैः शनैः ॥ २६ ॥

अपर बहिर्निर्गमनविषयम। अक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्नेत्रयो परिवर्त्तनम, अथवा व्यावृत्तिरिति—आकुञ्चनम। हनुसंहतिरिति—चिबुकचलनादिराहित्यम। ष्ठीवन रक्तस्येत्यध्याहार्यम। ... सकञ्च ॥ २३ ॥

अथ वमनातिशयोत्पन्नाना रोगाणा चिकित्सामाह, वमनस्येति।—स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्घृत (?) वमनातिशयोत्पन्नेन प्रभवा तृष्णादिरोगा एभिर्विहितप्रयोगै शाम्यन्तीत्यभिप्राय। कथ यथेत्याह—यदा वमनातियोगो भवति तदा मृदु विरेचन दद्यात, मृदु रेचन मस्तुक्षीरादिना। अपरमपि द्विविधप्रकारान् नर्पितजिह्वाया योगचतुष्टयमुक्त तद्व्याख्यानमाह, वमनान्त प्रविष्टायामित्यादि।—अन्त प्रविष्टायामिति—सङ्कुचितायाम। अत्र कवलग्रहा स्निग्धाद्यै कल्पिता हिता पथ्या इत्यर्थ। स्निग्धं तैलादि, अम्ल अम्लीका मातुलुङ्गादि लवण. सैन्धवादि, एतेषा मध्ये हृद्यैर्मनोह्लादकरैरित्यर्थ। घृतक्षीरसमैरिति—घृतक्षीरमिलितैरित्यर्थ। स्नेहग्रहणेनैव घृतग्रहणप्राप्तिरेव, तत कथ पुनर्घृतग्रहणम? उच्यते, स्निग्धशब्देनोक्ते पुनर्घृतोपादान स्नेहक्रियातिशयद्योतनार्थम्। अपरमप्युपायमाह, फलानीत्यादि।—अम्लानीति—अम्लीरनिम्बकप्रभृतीनि। तस्याग्रत इति—तस्य जिह्वार्त्तस्य पुरुषस्येत्यर्थ, अग्रत पुरत, स्थित्वेति शेष। अन्ये नरा इति—अन्यपुरुषा अनेन जिह्वा चलिता भवतीत्यभिप्राय। एतच्चान्त प्रविष्टाया बहिर्निःसृतायाश्च जिह्वाया बोद्धव्यम। अथ निःसृताया पृथक् योगद्वयमाह, निःसृतामित्यादि।—निःसृता बहिर्गता, जिह्वामिति शेष। तिलद्राक्षाकल्कमत्र साम्येन केवलमाह। अपरमपि व्यावृत्तेऽक्षिणि योगमाह—घृताभ्यक्ते इति। व्यावृदित्यपि पाठान्तर, व्यावृदिति—जिह्वा पूर्वकल्कादिना

---

* "घृतक्षीरसमै" इत्यत्र "घृतक्षीररसै" इति गूढार्थदीपिकाधृतपाठ साधु सुश्रुतादौ रसशब्दग्रहणदर्शनात्।

हनुमोक्षे स्मृतः स्वेदो नस्यञ्च श्लेष्मवातहृत्।
रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत्॥ २७॥
धात्रीरसाञ्जनोशीर-लाजाचन्दनवारिभिः।
मन्थं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम्॥
शाम्यन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः॥ २८॥

सम्यक् वमनलक्षणम्।—

हृत्कण्ठशिरसां शुद्धिर्दीप्ताग्नित्वञ्च लाघवम्।
कफपित्तविनाशश्च सम्यक् वान्तस्य लक्षणम्॥ २९॥

चलितेत्यर्थ (?) यदि चलिता जाता द्राक्षाक्षीरघृताभ्यक्ते (?) सति जिह्वा शनैः शनैः कृत्वा पीडयेत अन्तनयेदिति भाव। हनुमोक्षाथमप्याह, हनुमोक्षे स्मृत स्वेद इत्यादि।—स्वेदोऽव चतुर्णां मध्ये विहितस्वेद एव कार्य्य। नस्यमपि तद्विहित, तच्च श्लेष्मवातघ्नद्रव्यकृतमित्यर्थ, तेन श्लेष्मवातघ्न यन्नस्य तद्देयम्। अन्ये श्लेष्मवातघ्नं भवतीति व्याख्यानयन्ति, यत कफवातनिर्हरणत्वेन हनुमोक्ष स्यात तन्मूलत्वात्। अन्ये श्लेष्मवातहृदित्यनेनापरमप्यपाय कथयन्ति, तत विचार्य्य योज्यमिति। रक्तच्छर्द्यामपि योगमाह, रक्तपित्तविधानेनेत्यादि।—रक्तपित्तविधान रक्तपित्तचिकित्सायामन्यतमेन ज्ञातव्यम्। अन्योपद्रवाणां चिकित्सितमाह, धात्रीरसाञ्जनोशीरेत्यादि।—धात्री आमलकीफल रसाञ्जन दार्वीक्वाथसमुद्भवम उशीर मृणाल, लाजा भृष्टधान्यप्रभवा, चन्दन रक्त, वारिभिरिति—एतेषां वारि तोय ग्राह्य, शृतत्वात् कल्कत्वाच्च (?)॥ २४—२८॥

अथ सम्यग्वान्तलक्षणमाह, हृदिति।—हृच्छुद्धि हृदयलघुतारूपा, कण्ठशुद्धि कण्ठे पाटव कण्ठस्थश्लेष्मापगमात, शिर शुद्धि शिरोलघुत्व तत्स्थपीडादिविनाशात। दीप्ताग्नित्वमिति—ननु वान्तस्य सहसा मन्दोऽग्निर्भवति, उक्तञ्च—"संशोधनास्रविस्रावस्नेहयोजनलङ्घने। यात्यग्निर्मन्दता तस्मात क्रम पेयादिमाचरेत॥" (वा० सू० १८ अ०) इति, तत कथमत्र दीप्ताग्नित्वम? इति। उच्यते—अत्र शोधनेनाग्नेरुपघातो भवति नाग्निहानि, तस्योपघातस्य पेयादिपथ्यदानेन पुनर्दीप्तत्वात दीप्तत्वम, उक्तञ्च वाग्भटेन—"पेयां विलेपीमकृत कृतञ्च यूष रस त्रीनुभय तथैकम। क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्ध॥ यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण। महान् स्थिर सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादि-

सम्यक वमने पथ्यम्।—

ततोऽपराह्ने दीप्ताग्निं मुद्गषष्टिकशालिभिः।
हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा यूषञ्च भोजयेत्॥ ३०॥

सम्यक् वमनस्य फलम्।—

तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं कण्डूश्च ग्रहणी विषम्।
सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन॥ ३१॥

भिरन्तरग्नि॥" (वा० सू० १८ अ०) इति, तस्माद्दीप्ताग्नित्व युक्तम्। तथा लाघवं शरीरस्य, अत एव कफपित्तविनाशश्च इति, इत्यनेन शरीरपाटवमप्युक्तम्। अथवा वान्तिसमये तद्दिन एवाग्निहानिर्दुर्वान्ते च सम्यक् वान्ते अपरदिने च दीप्तोऽग्नि-रित्यदोष, अत एव वक्ष्यमाणश्लोके अजीर्णादिकं वर्जयेत् सुधी. इति ग्रहणात्॥ २९॥

अथ वान्तस्य पथ्यमाह, तत इति।—ततोऽनन्तर, शुद्धेरनन्तरमित्यर्थ, दीप्ताग्निम् अपराह्ने अपरदिने तृतीययामावसाने वा, अत एव दीप्ताग्नित्वमिति भाव, मुद्गषष्टिक-शालिभिर्भोजयेत, मुद्गादयोऽत्र पेयादिकरणोपयोगित्वेन मुद्गादीना यूषपेयादित्वमप्य काथ्या। अदीप्ताग्निश्चेति द्वितीये दिवसे (१)। उक्तञ्च—"तत साय प्रभाते वा स्नात चुद्दान् सुखाम्बुना। पुराणरक्तशालीनामस्नेहलवणोषणम्॥ भुञ्जानो रक्तशाल्यन्न भजेत् पेयादिक क्रमम्॥" (वा० सू० १८ अ०) इति। तथा यूषञ्च पर जाङ्गलरसै हृद्यै कृत्वा भोजयेत्, तेनायमर्थ,—यूषरसादीनामकृतकृतत्वेन हृद्यत्व ज्ञेयम्, उक्तञ्च—"पेया विलेपीमकृतं कृतञ्च यूष रस त्रीनुभय तथैकम्। क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्ध॥" (वा० सू० १८ अ०) इति। "ज्ञेया कृताकृतास्ते च स्नेहादियुतवर्जिता" (सू०द०) इति। षष्टिकोऽत्र गौरषष्टिक "गौरशासितगौरत" इति वचनात्। शालिरत्र रक्तशालि, एवंविधा महाशाल्यादय॥ ३०॥

सुवान्तस्यैते पीडायै न भवन्ति इत्याह, तन्द्रेति।—तन्द्रा अक्षोन्मीलननैवत्वम्। निद्रा प्राक् व्याख्याता। आस्यदौर्गन्ध्य मुखदौर्गन्ध्यता। विष विषजनितोपसर्गा, यदुक्त—"कफप्रसेकस्वरभेदनिद्रा तन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गा। गुरुत्वकण्डूग्रहणी-विकारा न सन्ति जन्तोर्वमत कदाचित्॥" इति। कदाचन इति—न कस्मिंश्चित् काले भवन्तीत्यर्थ, यथा—"छिन्ने तरौ पुष्पफलप्ररोहा यथा विनाश सहसा व्रजन्ति।

वमने अपथ्यम्।—

अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा।
स्नेहाभ्यङ्गं प्रकोपञ्च दिनैकं वर्जयेत् सुधीः॥ ३२॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां-
मुत्तरखण्डे वमनविधिर्नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

तथा हृते श्लेष्मणि छर्द्दनेन तज्जा विकारा प्रलयं प्रयान्ति॥" (सु० चि० ३३ अ०) इति॥ ३१॥

कृतवमनस्य पथ्यमाह, अजीर्णमिति।—पेयाद्यन्नस्याजीर्णमतिमात्रपानात्, तदाग्नेर्मन्दत्वात्। शीतपानीयं शीतजलस्य स्रोतःशुद्धिरकरणात्, अत एवोक्तम्—"उष्णोदकोपचारी स्यात् ब्रह्मचारी क्षपाशयः। न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान्॥ प्रवातयानयानाध्व भाष्यात्यासनसंस्थिति। नीचात्युच्चोपधानाह-स्वप्नधूमरजांसि च॥" (वा० सू० १६ अ०) इति। अत एवोक्तं—"तृष्णगन्यात्यमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे। तत् कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त्तयेत्॥ उदीर्य्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत्। लीनपित्तानलस्वेद शकृन्मूत्रानुलोमनम्॥ निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलम्बनम्। विपरीतमतः शीतं दोषसङ्घातवर्द्धनम्॥" (वा० चि० १ अ०) इति। व्यायामः शरीरायासजनकं कर्म। दिनैकमित्युपलक्षणं, तेनान्यदपि कालं बोद्धव्यम्, यदुक्तं—"वमनादिविधानेषु यावन्तं कालन्तु गच्छति। तावत् परिहरेत्स्त्री शीततोयादिमैथुनम्॥" इति॥ ३२॥

इति श्रीवाक्यव्याख्याप्रकाशवैद्यश्रीमाधवसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे वमनविधिर्नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

चतुर्थोऽध्यायः।

अथ विरेचनविधिः। (क)—

विरेचनात् पूर्वकर्त्तव्यनिर्देश।—

स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात् सम्यक् विरेचनम्॥ १॥

विरेचनात् पूर्वं वमने अकृते दोषनिर्देश।—

अवान्तस्य त्वध स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत् कफः।
मन्दाग्नि गौरवं कुर्य्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम्॥ २॥

विरेचनात् पूर्वं कर्त्तव्यान्तरनिर्देश।—

अथवा पाचनैरामं बलासञ्च विपाचयेत्।

(क) अथ विरेचनाध्यायं व्याख्यास्याम, अथेति।—सम्बन्धस्तु प्रागुक्त एव। विरेचनविषयमाह, स्निग्धेति।—पूर्वं स्नेहपानयुक्तस्य स्वेदयुक्तस्य चेत्यर्थ, वान्तस्येति वमनं कृत्वा, एतेन स्नेहपानादीनामनन्तरेण विरेचनं न कार्य्यमित्यभिप्राय, तथा हि—'पित्तमत्युल्वणोत्कृत्य स्नेहस्वेदे कृते सति। वमने च कृते पूर्वमत सम्यक् विरेचयेत्॥" इति। वमनानन्तरमपि स्निग्धस्विन्नस्येति; यदुक्तं—* "कर्मणा वमनादीनामन्तरे त्वन्तरे पुन। स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत सशोधनमनन्तरम्॥" इति। स्निग्धस्विन्नमेव किमर्थं तत दृष्टान्तेन द्रढयति, यथा—"स्नेहस्वेदावकृत्वाऽग्रे यस्तु संशोधनं पिबेत। दारु शुष्कमिवानामे देहस्तस्य विशीर्य्यते॥" (सु० चि० ३३ अ०) इति॥ १॥

वमनेऽप्यकृते सति दोषमाह, अवान्तस्येत्यादि।—अध स्रस्तोऽध प्राप्त, रेचनद्रव्यप्रभाववशात, एतादृश कफस्तदा ग्रहणीमाच्छादयेत्, ग्रहणीमग्निस्थितान्नस्थान, यदुक्तम्—"अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणात् ग्रहणी मता" (च० चि० ग्रहणी०) इति। अत एवादौ वमनेनात्र कफनिग्रहो विधेय। सोऽप्याश्रयसमाश्रयणात् स्रोतोऽवरोधहेतु न केवलं ग्रहण्याच्छादनं करोति, मन्दाग्निमित्यादि, अत्र गौरवं शरीरस्येति। प्रवाहिकाऽतीसारभेद॥ २॥

अथ कार्य्यान्तरमाह, अथवेति।—पाचनैरिति—पाचनद्रव्यै आममिति—

---

* "कर्मणा वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च। स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहमन्ते प्रयोजयेत्॥" (च० सि० वमनविरेचनव्या०) इति पाठ.।

स्निग्धस्य स्नेहनैः कार्य्यं स्वेदैः स्विन्नस्य रेचनम् ॥ ३ ॥

वैरेचनिक-ऋतुनिर्देश ।—

शरद्दतौ वसन्ते च देयं शुद्धौ विरेचनम् ।
अन्यदाऽऽत्ययिके कार्य्यं शोधनं शीलयेत् बुधः ॥ ४ ॥

अपरिपक्वरसम्, तथा हि—"जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रस । स आमसञ्ज्ञो देहे सर्वदोषप्रकोपक ॥" इति । एतेन न केवलमाम श्लेष्माणञ्च विपाचयेत कृतवमनस्यापि पूर्वं पाचन दत्त्वा पश्चाद्विरेचयेदित्यभिप्राय । अथवेति ग्रहणात्तेन वमन विना पाचन देयमित्यर्थ । सशोधनकर्मेऽपि पाचनस्य प्राधान्यमुक्तम्, तथा नीसटे चोक्त—"प्राक् पाचन स्नेहविधिविधेय स्वेदस्तत स्याद्वमनं विरेक । निरूहण स्नेहनवस्तिकर्म नस्य क्रमश्चेति भिषग्वराणाम ॥" इति । एषा क्रमाभिप्रायेण विनाऽपि विरेचनस्य पूर्वं पाचन कर्त्तव्यमेवेति व्यवहार सङ्गत एव । अथ पाचनमभिधाय विरेचनमपि कस्य कथ दातव्यमित्याह, स्निग्धस्येति ।—पूर्व कृतस्नेहपानस्य के ? स्नेहनैर्घृतादिभि । न केवल स्निग्धस्य रेचन, किन्तु स्वेदैरपि स्विन्नस्य स्वेदितस्य विरेचन प्रशस्तम्, यद्वा—स्नेहनै स्वेदैरिति सम्बन्ध । स्नेहस्वेदैरित्यनेन दोषाणा सुखमुत्पाटन सूचितम, यत —"स्नेहस्वेदप्रचलिता रसै स्निग्धद्रवैरिता । दोषा कोष्ठगता जन्तो सुखा हर्तुं विशोधनै ॥" (सु० चि० ३३ अ०) इति । पूर्वमुक्तमप्यद पुनरेव द्रढयति न दोष पौनरुक्त्येन । केचित् वक्ष्यमाणेन शरद्दतावित्ति श्लोकेन मिलित्वा व्याख्यानयन्ति, तत्र—शरद्दतौ स्निग्धस्य स्नेहनै कृत्वा विरेचन कार्य्यं, वसन्ते च स्वेदै स्विन्नस्यैव रेचन देयं, न तु स्निग्धस्य, इति न सर्वंमतम् ॥ ३ ॥

स्वमते तु विरेचनकालमाह, शरदिति ।—शव शुद्धौ चास्वस्थस्य शोधनाय शरद्दतौ वसन्ते च विरेचन देय, च कारात्वर्षास्वपि, तदुक्त—"शीतोद्भव दोषचय वसन्ते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले । घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥" (वा० सू० ४ अ०) इति । विरेचनमित्यनेन विशेषेण रेचन शरदादिष्वेव । अन्यदा हिमशिशिरग्रीष्मे काले आत्ययिके कार्य्यं तस्मिन् विरेचन कृते सति पूर्वं पश्चात् विहितशोधन शीलयेदित्यभिप्राय, अत एव बुध इति—कालविशेषज्ञो दोषविशेषज्ञश्च ॥ ४ ॥

विरेचनार्हरोगनिर्देश ।—

पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोद्भूते गदे तथा।
उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः॥ ५॥

संशोधनस्य गुणा ।—

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः।
ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः॥ ६॥

अथ विरेचनं केषां नियतं तानाह पित्ते विरेचनमिति।—पित्तजनितानामुपद्रवाणां पित्तात्मकानां नियतो विनाश इति केवलपित्तेऽपि विरेचनमभिहितम्, तथा च तन्त्रान्तरेऽपि—"शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम्। बस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु॥" (वा० सू० १ अ०) इति। आमोद्भूते गदे तथेति—आमजनितव्याधौ, आमवातविकारादावित्यर्थः। उदरे इति—उदररोगरूढिः। आध्मानोदरापूरः। कोष्ठशुद्धाविति—कोष्ठस्य अशुद्धिः बद्धकोष्ठ इति प्रसिद्धिः, विशेषतः इत्यनेनैवमादीनामपरेषामपि विरेचनं विशेषेण कुर्य्यादित्यर्थः॥ ५॥

अथ शरीरशुद्धौ शोधनमुक्तं, तस्य फलं तथा शोधनस्य प्राधान्यविषयत्वेन विरेचनमुख्यत्वञ्चाह, दोषा इति।—अयं श्लोकः शोधनपदग्रहणेनान्यच्छोधनपरोऽपि भवति। अत्राचार्य्येण लङ्घनपाचनैरित्युक्तेन वमनविषयस्य निषेधपरत्वात् विरेचनाध्याये श्लोकत। ननु येऽपि लङ्घनपाचनैर्जितास्ते पुनः कथं सम्भवन्ति? उच्यते—कदाचिदतिस्वल्पहेतुलाभेन जिता अप्यजिता दोषा मूलानुच्छेदात्

* रुद्रभट्टकृतायुर्वेददीपिकायामस्य श्लोकस्य व्याख्या यथा—लङ्घनमनोपवासः, पाचनस्य पृथगुपादानात्। सर्वत्र शमनेषु इयोर्ग्रहणं प्रधानत्वात्। ये तु संशोधनैः शुद्धा दोषास्तेषां न पुनरुद्भवः, अयमर्थः—लङ्घनादयः शमनत्वात् सञ्चितान् दोषान् समूलान् नोन्मूलयन्ति किन्तु शमयन्ति, ते कदाचित् स्वल्पहेतुनाऽपि कुप्यन्ति, ये शोधनैः शुद्धा तेषां पुनरुद्भवो न भवति छिन्नसञ्चयत्वात्, उक्तञ्च सुश्रुते—"सञ्चयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः" (सु० सू० २१ अ०) इति। बहुपुस्तकेषु "दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति" अयं श्लोकः 'पित्ते विरेचनं युञ्ज्यात्" इत्यस्याग्रे पठन्ति, तदसङ्गतमेव शोधनपरतैवास्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकः। "शरत्काले वसन्ते च" इत्ययं शोधनपर एव तेन शोधनफलाय एवायं श्लोकः। तेन—"शरत्काले वसन्ते च" अस्य श्लोकस्याग्रे "दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति" अयं श्लोकः पठनीयः। विरेचनस्यापि शोधनत्वात् यथाकथञ्चित् समाधेयं वा।

विरेचनानर्हाः।—

बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः।
श्रान्तस्तृषार्त्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ७ ॥
नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी।
शल्यार्दितश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ८ ॥

मूलभूताशयगतदोषदूष्यसद्भावात् असम्यक् जिता अल्पमपि हेतुं प्राप्य पुनः कुप्यन्तीति भावः, तेन तेषां पुनरुद्भव इति। संशोधनेन मूलदोषजयादल्पहेतुना न कदापि प्रकोपः, बलवत्तरहेतुना भवत्येव ॥ ६ ॥

इदानीं ये विरेचने * न निषिद्धास्तानाह बालेति।—विरेच्या इति—विशेषेण रेच्या न भवन्तीत्यभिप्रायेणाल्परेचनस्य प्राप्तिरेव, अत एव बालवृद्धयोरप्ययं निषेधः सामान्यः, विशेषेण तु विरेकसाध्यव्याध्युपद्रुतयोः किञ्चिद्देयमित्युक्तम्, तथा च—"अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत्। तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीं कुर्य्यात् क्रियां शनैः ॥" (सु० सू० ३५ अ०) इति, निषिद्धाचरणमन्यत्राप्युक्तम्—"अत्यर्थपित्ताभिपरीतदेहान् विरेचयेत्तानपि मन्दवीर्य्यैः" (सु० चि० ३३ अ०) इति। तानपि निषिद्धबालवृद्धादीन्। अतिस्निग्ध इति—अतिस्नेहपानादियुक्तः, तथा हि,—"न चातिस्निग्धकायस्य दद्यात् स्नेहविरेचनम्। दोषाः प्रभाविता भूयो लीयन्ते तेन वर्त्मसु ॥" इति। क्षतक्षीण इति—धातुशोषणत्वेन शोषो कथितः, स च राजयक्ष्मभेदः। भयान्वितो भययुक्तः, भयग्रहणत्वेन शोकाभिहतस्य दीनस्य वा निषेधो दर्शितः, यदुक्तं—"क्षीणस्तथा क्षतितबालवृद्धदीनोऽथ शोषी भयशोकतप्तः" इत्यादि। स्थूलो बहुमेदान्वितः। मन्दाग्निरपि कफोल्वणत्वात्। रूक्षो वातोल्वणस्त्विति, अथवा रूक्ष इति—अस्निग्धः। तथा ह्युक्तं—"विरूक्ष्य स्नेहसात्म्यन्तु भूयः संस्नेह्य रेचयेत्" (सु० चि० ३३ अ०) इति। विजानतेत्यनेन विरेचनविषयविकल्पविशेषज्ञेन वैद्येनेत्यर्थः, यतः—"विरेचनैर्यान्ति नरा विनाशमज्ञप्रयुक्तैरविरेचनीयाः" (सु० चि० ३३ अ०) इति ॥ ७।८ ॥

* विरेचनैर्निषिद्धा इति भवितुं युक्तं सुश्रुतादौ एषामविरेच्यत्वेनोक्तत्वात्। गूढार्थदीपिकायामपि एतदेवोक्तं तथा च—"अविरेचनयोग्यानाह, एते बालादयो विजानता विशेषज्ञपुरुषेण न विरेच्याः" इति।

विरेचनार्हाः ।—

जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरक्ती भगन्दरी ।
अर्शःपाण्डूदरग्रन्थि-हृद्रोगारुचिपीडिताः ॥ ९ ॥
योनिरोगप्रमेहार्त्ता गुल्मप्लीहव्रणार्दिता ।
विद्रधिच्छर्दिविस्फोट-विसूचीकुष्ठसंयुताः ॥ १० ॥
कर्णनासाशिरोवक्त्र-गुदमेढ्रामयान्विताः ।
प्लीहशोथाक्षिरोगार्त्ता क्रिमिक्षाराानिलार्दिताः ॥
शूलिनो मूत्रघातार्त्ता विरेकार्हा नरा मताः ॥ ११ ॥

दोषभेदेन कोष्ठभेदनिर्देशः ।—

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
बहुवात. क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते ॥ १२ ॥

विरेकसाध्यान् रोगानाह, जीर्णज्वरीति ।—जीर्णज्वरिप्रभृतयो विरेकार्हा नरा' मता', आचार्य्याणामिति शेष । जीर्णज्वरीति—पुराणज्वरी, तस्य विरेकसाध्यत्वात । गरव्याप्त इति—गर कृत्रिम विष तेन व्याप्त दु खित । तथाऽर्शआदिपीडिता । तथा योनिरोगादिभिरर्दिता । तथा विद्रध्यादियुता । तथा कर्णनासाशिरोवक्त्रगुद-मेढ्रामयान्विता इति—कर्णादिजातामयान्विता इत्यर्थ, तेनामयशब्द कर्णादिभि सह सम्बध्यते । प्लीहशोथाक्षिरोगार्त्ता इति—प्लीहादिरोगव्याप्ता इत्यर्थ । क्रिमिक्षीणा-निलार्दिता इति—कृम्यादिभिरार्दिता, पीडिता । विरेकार्हा इति—विरेचनयोग्या इत्यर्थ ॥ ९—११ ॥

अथ विरेचनज्ञानार्थं कोष्ठभेदानाह, बहुपित्त इति ।—बहुपित्त कोष्ठ, मृदु, बहुकफ मध्य, बहुवात क्रूर । मध्यमेन शोधनेन हीनयोगी क्रूर, अतियोगी मृदु, सम्यग्योगी मध्य । संसर्गसन्निपातजकोष्ठे योगवाहित्व कफस्य ज्ञेय वचनबलात, यदाह खारणादि,—"वातोल्वणा स्यात् ग्रहणी क्रूर-कोष्ठस्य देहिन । पित्तला मृदुकोष्ठस्य योगवाही तयो कफ ॥" इति । तेन वातकफाभ्या क्रूर, मध्यो वातपित्ताभ्या, सन्निपाताच्च मृदु । ननु "बहु-वातश्लेष्मा क्रूर" (सु० चि० ३३ अ०) इति सुश्रुतेन बहुकफस्य क्रूरत्वमुक्तम, इह तु मध्यमत्वमिति विरोध ? नैव, सुश्रुतवाक्यस्य संसर्गपरत्वादिति वोपदेवपण्डिता. । दुर्विरेच्य इति—कष्टात् श्यामादिकैरप्यविरेच्य. ॥ १२ ॥

मृद्वादिकोष्ठभेदेन मृद्व्यादिमात्रानिर्देशः।—

मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा।
क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः॥ १३॥

मृदुमध्यतीक्ष्णविरेचनद्रव्यनिर्देशः।—

मृदुर्द्राक्षापयोष्णाम्बु-तैलैरपि विरिच्यते।
मध्यस्तु त्रिवृतातिक्ता-राजवृक्षैर्विरिच्यते॥
क्रूरः स्नुक्पयसा हेम-क्षीरीदन्तीफलादिभिः॥ १४॥

उत्तमादिभेदेन वैगिकी आन्तिकी च मात्रा।—

मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तगा।
वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगकैः॥ १५॥

कोष्ठानुरूपां मात्रामाह, मृद्वीति।—मृद्वादिद्रव्यैः मृद्वादिकोष्ठकेषु मृद्व्यादिमात्रा मता, आचार्य्याणामिति शेषः। ननु मृद्वाद्यैर्द्रव्यैर्मृद्व्याद्या मात्रा भवति किमर्थं मृद्व्यादि मात्रेतीत्यादि? उच्यते, हीनयोगातियोगसम्यग्योगाय, ते च वैद्याधीनाः, उक्तञ्च —"अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मता। कुर्य्यात् संश्लेषविश्लेष-कालसंस्कार-युक्तितः॥" इत्यादि मात्राज्ञानार्थमुक्तम्॥ १३॥

मृद्वादिद्रव्याणि तानि कानि? इत्यत आह, मृदुरिति।—मृदुः कोष्ठः द्राक्षादिभिः सम्यक् विरिच्यते, तत्र द्राक्षा गोस्तनी। पयः गोदुग्धम्। उष्णाम्बु उष्णोदकं, पानीयत्वेन मद्यस्यापि ग्रहणम्, अथवा अम्बुशब्दः आरकमस्त्वादिद्रवोपलक्षणः। तैल-मैरण्डतैलम्। मध्यस्तु मध्यकोष्ठः न क्रूरो न मृदुरिति मध्यपदाभिधानात्, स च त्रिवृतादिभिः सम्यक् विरिच्यते, त्रिवृता श्यामा। तिक्ता कटुकी। राजवृक्षो गिरिमालकः। क्रूर इति—क्रूरकोष्ठः स्नुक्पयोहेमक्षीर्य्यादिभिर्विरिच्यते, स्नुक् सेहुण्ड। हेमक्षीरी स्वर्णक्षीरी। दन्तीफलं जयपालः। आदिग्रहणात् कुम्भीतिल्वकादयः॥ १४॥

विरेकस्योत्तमादिमात्रायाः * वाङ्गकलिङ्गक (?) परिमाणमाह, मात्रोत्तमेति।—उत्तमा मात्रा इति—प्रवरा वेगमात्रा त्रिंशद्वेगैर्ज्ञेया, तथा कफान्तगेति कलिङ्गक

* आयुर्वेदे मागधकालिङ्गभेदेन मानद्वयं दृश्यते, न तु वाङ्गकलिङ्गकमानमिति। मागधादिमानमपि औषधद्रव्याणां परिमाणज्ञानार्थं न तु विरेचने त्रिंशद्वारादिवेगज्ञानार्थम् इति। वस्तुतस्तु आयुर्वेदशास्त्रे वैगिकी मानिकी-आन्तिकी-लैङ्गिकीभेदेन चतुर्विधा शुद्धिरुक्ता, सा च चक्र-डल्लन-शिवदासादिभिः

उत्तमादिभेदेन मानिकी मात्रा।—

द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमञ्च पलं भवेत्।
पलार्द्धञ्च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम्॥ १६॥
कल्कमोदकचूर्णानां कर्षं मध्वाज्यलेहतः।
कर्षद्वयं पलं वाऽपि वयोरोगाद्यपेक्षया॥ १७॥

मानम्। तथा विंशतिभिर्वेगैर्मध्या, तथा दशभिर्वेगैर्हीना उक्तञ्च वाग्भटे—"जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ। दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके—" (वा० सू० १८ अ०) इति। तुलामानमप्युक्तं तेनैव—"प्रस्थस्तथा स्याद्द्विचतुर्गुणश्च"। "द्विवान् सविट्कानपनीय वेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतम्" (वा० सू० १८ अ०) इति। केचिदुत्तमस्य वायोः क्रूरकोष्ठस्य च उत्तमा मात्रा तीक्ष्णाऽभिमता, अत एव कफान्तगा च मध्यमाऽपि, तथा मृदुकोष्ठस्य हीना इति व्याख्यानयन्ति॥ १५॥

इदानीं कषायगुटिकाचूर्णात्मकानां विरेचनद्रव्याणां परिमाणमाह, द्विपलमिति।—कषायाणामिति—कषायशब्देन स्वरसशृतशीतफाण्टानां चतुर्णां ग्रहणं, कल्कस्य पृथगुपादानात्। द्विपलं श्रेष्ठमित्यनेन वातजनितकोष्ठस्येत्यर्थः विरेचनं श्रेष्ठं मानं कषायाणामुत्तमा मात्रेत्यर्थः। पलं मध्यमं मध्यमा मात्रा, कफेन मध्यमं कोष्ठं कथितम्। पित्तजनितमृदुकोष्ठस्य अर्द्धपलं कनीयः हीना मात्रेत्यर्थः। कल्कमोदकचूर्णानामिति।—कल्कादीनां कर्षं मध्वाज्ययोगतः विरेचनम्, वा अथवा वयोरोगाद्यपेक्षया कर्षद्वयं पलं वा विरेचनम्। मधुघृतमानं विषमतया योज्यम्, उक्तञ्च—"भजतो विषमपलं तुल्यांशे मधुसर्पिषी" इति। आदिग्रहणात् कोष्ठादि ज्ञात्वा विरेचनं देयम्॥ १६।१७॥

संशोधनप्रकरणे स्वस्वटीकायां विशदीकृता। तत्र विंशदादिवेगै र्य उत्तमादिमात्रानिर्देशः सा वैगिकी शुद्धिः विंशदादिवेगैर्निष्पन्नत्वात्, "प्रस्थस्तथा द्वित्रचतुर्गुणश्च" इत्यनेन मलस्य द्विप्रस्थादिमानेन यः हीनादिमात्रानिर्देशः सा मानेननिष्पन्नत्वात् मानिकी शुद्धिः, या तु पित्तान्तं वमनं कफान्तं विरेचनम् इत्यनेनोक्ता सा वमनविरेचनयोर्दोषप्रवृत्त्यन्तेन निष्पन्नत्वात् आन्तिकी शुद्धिः, या पुनः हृत्कण्ठशिरसां शुद्धिः इत्यादिलिङ्गनिर्देशेन प्रदर्शिता, सा लिङ्गैर्निष्पन्नत्वात् लैङ्गिकी शुद्धिः, अत्र तु केवलं वैगिकी आन्तिकी च द्विविधा शुद्धिः प्रदर्शिता अतः वैगिकान्तिकपरिमाणमाह इत्येव पाठो भवितुं युज्यते इति।

दोषभेदेन विरेचनद्रव्यनिर्देशः।—

पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्वाथादिभिः पिबेत्।
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः पिबेत् व्योषं कफार्दितः॥ १८॥
त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः।
वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसैश्च वा॥ १९॥

एरण्डतैलप्रयोगः।—

एरण्डतैलं त्रिफला-क्वाथेन द्विगुणेन च।
युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते॥ २०॥

अथ वातादीनां कोष्ठभावादिभेदेन कालप्रयोगान् दर्शयन्नाह पित्तोत्तरे इति।—पित्ते विरेचनस्य प्राधान्यख्यापनार्थं प्राक् पित्तोत्तरग्रहणम्। पित्तोत्तरे कोष्ठे द्राक्षाक्वाथादिभिः त्रिवृच्चूर्णं पिबेत्। आदिग्रहणात् क्षीरेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कन्धवरारसादिभिः। कफार्दितः त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः व्योषं त्रिकटुकं त्रिवृच्चूर्णञ्च पिबेत्, अत्रापि विरेकायेति सम्बन्धः। वातार्दितः त्रिवृत्शुण्ठीसैन्धवानां चूर्णमम्लैर्मद्यकाञ्जिकबीजपूररसादिभिः अथवा जाङ्गलानां रसैर्हरिणतित्तिरलावादीनां रसैर्मांसरसैर्विरेचनं पिबेत्। वाग्भटे तु—"अथ काले तु तच्चूर्णं (श्यामाश्यामाचूर्णं) किञ्चिन्नागरसैन्धवम्। वातामये पिबेदम्ले पित्ते साज्यसितामधु॥ क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कन्धवरारसैः। कफामये पीलुरस-मूत्रमद्याम्लकाञ्जिकैः॥ पञ्चकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहम्। त्वक्कल्कक्वाथयोगेन साधितं समितौ हिमम्॥ मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यो विरेचनम्। श्यामा त्वगाक्षीरी विदारी शर्करा त्वक्॥ चूर्णितं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते। सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडितः॥ लिम्पेदन्तस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेक्षुगण्डिकाम्। एकीकृत्य पचेत् स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत्॥ भृङ्गैलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत् तैश्च शर्करा। चूर्णं फलरसक्षौद्र-सक्तुभिस्तर्पणं पिबेत्। वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च। नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम्॥" (वा० क० २ अ०) इति। चक्रदत्ते तु—"छित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डिजातैः परिवेष्ट्य रज्ज्वा। पक्वन्तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत् स पित्तगदी सुशीतम्॥" (सु० सू० ४४ अ०) इति॥ १८।१९॥

अथ क्रूरकोष्ठादीनामपि तत्क्षणमेव विरेकार्थं प्रकारमाह, एरण्डतैलमिति।—अयं योगः क्रूरकोष्ठविषये योज्यः। तत्र पयोभिर्वेति—वा-शब्दो विकल्पार्थे, तेन

वर्षासु विवृत्प्रयोग ।—

त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम्।
समृद्वीकारसक्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २१ ॥

शरदि विवृत्प्रयोग ।—

त्रिवृद्दुरालभा मुस्ता शर्करोदीच्यचन्दनम्।
द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वं : शीतलञ्च घनात्यये ॥ २२ ॥

शिशिरवसन्तयो विवृत्प्रयोग ।—

पिप्पली नागरं सिन्धु श्यामा च त्रिवृता सह।
लिहेत् क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम् ॥ २३ ॥

ग्रीष्मे विवृत्प्रयोग ।—

त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २४ ॥

त्रिफलाक्काथदग्धाभ्या मिलित्वैव तैल पेयमित्येके। व्यासेन वा पयसैव केवलेन द्विगुणेनेत्यन्ये ॥ २० ॥

इदानी षडतुविरेकविषयत्वेन तद्योगानृरूपान योगानाह, विवृतेति।—त्रिवृतादिभिर्वर्षाकाले प्रावृषि विरेचन, तत्र दोषसञ्चयात। त्रिवृत् श्यामा। कौटज बीजम इन्द्रयव। पिप्पली मागधी। विश्वभेषज शुण्ठी। मृद्वीका द्राक्षा तस्या रस। क्षौद्र मधु इति। वर्षाग्रहणेन प्रावृट्ग्रहण, दोषोपचयप्रकोपनिमित्तात् ॥ २१ ॥

घनात्यये शरत्काले योगमाह त्रिवृद्दुरालभेत्यादि।—त्रिवृत श्यामा। दुरालभा समुद्रान्ता, तस्या अलाभे यवासक। मुस्ता भद्रमुस्ता। शर्करा सितोपला। उदीच्य बालकम्। चन्दन श्वेतचन्दन, चूर्णयोगत्वात। द्राक्षाम्बुना गोस्तनीक्वाथेन रसेन वा। सयष्ट्याह्व यष्टीमधुसहितम्। शीतलं शीतगुण शीतस्पर्शञ्च तेन पित्तघ्नत्वमस्य योगस्य कथितम, अत एव शरत्काले योग्यताऽस्य योगस्य इति ॥ २२ ॥

शिशिरे वसन्ते च विरेचनमाह, पिप्पली नागरमिति।—पिप्पली कणा। नागर शुण्ठी। सिन्धु सैन्धवम्। श्यामा श्याममूला त्रिवृत। विवृत मालविकाख्या अरुणमूला च। उक्तञ्च—"विद्यात्त्रिवृा च तन्मूल श्याम श्यामारुण त्रिवृत" इति। शिशिरग्रहणेन हेमन्तस्यापि ग्रहणम्, वाग्भटे तु—"त्रिवृता चित्रक पाठामजाजीं सरल वचाम। स्वर्णक्षीरीञ्च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत ॥" (वा० क० २ अ०) इति ॥ २३ ॥

---

* "शीतलम" इत्यत्र "सातलाम्" इति चरकवाग्भटयो. पाठ। सातला चर्मकषा।

अभया-मोदक।—

अभया मरिच शुण्ठी-विडङ्गामलकानि च।
पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक् पत्रं मुस्तमेव च॥ २५॥
एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत्।
त्रिवृदष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र शर्करा॥ २६॥

ग्रीष्मे विरेचनमाह, त्रिवृतेति।—तुल्या शर्करा ग्रीष्मकाले ग्रीष्माख्ये काले विरेचनं देयम्। अन्यत् सुगमम्। अत्र केचित् सर्वर्त्तुक योग पठन्ति। तद्यथा—"त्रिवृता त्रिवृषा दन्ती सप्तला कटरोहिणीम्। स्वर्णक्षीरीञ्च सञ्चूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहम्॥ एष सर्वर्त्तुको योग' स्निग्धानां मलदोषहा॥" अस्य श्लोकस्य दन्तीस्थाने वाग्भटे त्रायन्ती पठिता, "त्रिवृत, त्रायन्ती, त्रिवृषा, सातला, कटुरोहिणी"। अन्यत समान ज्ञेयम्। अयं पाठो बहुपुस्तकेषु न दृश्यते, क्षेपकोऽयमिति मन्यमानैरस्माभिरपि न व्याख्यात॥ २४॥

अथ सर्वकालीनशीलनार्थं अभयामोदकमाह, अभयेति।—एते अभया-मोदका सर्वर्त्तुषु प्रसिद्धा। क्वापि शीतविरेचनश्च। त्वक् गुडत्वक्। दन्ती त्रिगुणा पृथक् भागापेक्षया। एव त्रिवृदपि चाष्टगुणा, शर्कराऽप्येव षड्गुणा। केचित् सकलद्रव्येभ्य षड्गुणत्वमष्टगुणत्व व्याख्यानयन्ति, तन्न तन्त्रान्तरसवादात, उक्तञ्च—"अभया पिप्पलीमूल मरिच नागर तथा। त्वक् पत्र पिप्पली मुस्त विडङ्गा-मलकानि च॥ कर्ष प्रत्येकमेषान्तु दन्त्या कर्षत्रय तथा। षट्कर्षास्तु सिता देया त्रिपल त्रिवृता भवेत्॥ सर्व सञ्चूर्णित कृत्वा मधुना मोदक तथा। खादेत प्रतिदिनञ्चैक शीतञ्चानु पिबेज्जलम्॥ तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते। पाण्डुरोग विष कास जङ्घापार्श्वरुज तथा॥ पृष्ठार्त्तिं मूत्रकृच्छ्रञ्च दुर्नाम सभगन्दरम्। अश्मरीमेहकुष्ठञ्च दाहशोथोदराणि च॥ यक्ष्माण चक्षूरोगञ्च क्रम वैद्येन जानता। योजितोऽय निहन्त्याशु अभयानाम मोदक॥" इति। * दृढबलेन एला चाधिका ऽस्ति—"व्योषत्वक्पत्रमुस्तैला-विडङ्गामलकाभया। सम-भागा भिषक् दद्यात त्रिगुणञ्च मकूलकम्॥ त्रिवृतोऽष्टगुण भाग शर्करायाश्च षड्-

---

* "दृढबलेन एला चाधिका अस्ति" इत्यत्र "दृढबलेन पिप्पलीमूलस्थाने एला पठिता" इत्येव पाठो भवितुमर्हति।

मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रप्रमाणतः।
एकैकं भक्षयेत् प्रातः शीतञ्चानु पिबेज्जलम्॥ २७॥
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते।
पानाहारविहारेषु भवेन्नियन्त्रणः सदा॥ २८॥
विषमज्वरमन्दाग्नि पाण्डुकासभगन्दरान्।
दुर्नामकुष्ठगुल्मार्शो गलगण्डभ्रमोदरान्॥ २९॥
विदाहप्लीहमेहांश्च यक्ष्माणं नयनामयान्।
वातरोगांस्तथाऽऽध्मानं मूत्रकृच्छ्राणि चाश्मरीम्॥ ३०॥
पृष्ठपार्श्वोरुजघन-जङ्घोदररुजं जयेत्।
सततं शीलनादेषां पलितानि प्रणाशयेत्॥
अभया-मोदका ह्येते रसायनवराः स्मृताः॥ ३१॥

विरेचकपानानन्तरं कर्त्तव्यनिर्देश।—

पीत्वा विरेचनं शीतं जलैः संसिच्य चक्षुषी।
सुगन्धं किञ्चिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद्वरम्॥ ३२॥
निवातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न स्वपेत्तथा।
* शीताम्बु न स्पृशेत् क्वापि कोष्णनीरं पिबेन्मुहुः॥ ३३॥

गुणम्॥" (च० क० श्यामात्रिवृत्०) इत्यादि। नकुलं दन्ती। मधुनेति मोदककरणोचितमानेन। शीतञ्चानु पिबेज्जलमिति योगप्रभावोऽयम्। अन्यत्र शीताम्भसा वमन स्यात्। रसायनम् इति—रसादिकरणात् रसायनं पुष्टिबलवर्णकृत्, अथवा रसायनाङ्गमिदं विरेचनं रसायनमिति प्राणदा मोदका॥ २५—३१॥

विरेचनं पीत्वा किं कुर्यात्तदाह, पीत्वेति।—शीतजलैरिति—विरेकौषधक्लमनाशार्थं शीतलजलेन नेत्रसेचनम्। तथा सुगन्धं मृगमदसुरभि उत्तमचन्दनादीन्याघ्राय पश्चाद्वरं श्रेष्ठं ताम्बूलं जीर्णताम्बूलीपत्रकृतं शीलयेत्। निवातस्थ इति वेगप्रवृत्त्यर्थम्। वेगांश्च न धारयेत्, ऊर्द्ध्ववातादिरोगोत्पादकत्वात्। स्वापेन

---

* गूढार्थदीपिकायां "शीताम्बुना" इति पाठ, तथा "क्वापि कदापि उष्णत्वे शीताम्बुना स्पृशेत् न सर्वदा" इति व्याख्या च युक्ततया न प्रतिभाति।

सम्यक्वमनविरेचनयो लक्षणम्।—

बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ते यथा व्रजेत्।
रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजञ्च कफो व्रजेत्॥ ३४॥

विरेचनायोगस्य लक्षणम्।—

दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धत्व कुक्षिशूलता।
पुरीषवातसङ्गश्च कण्डूमण्डलगौरवम्॥
विदाहोऽरुचिराध्मान भ्रमश्छर्दिश्च जायते॥ ३५॥

विरेचनायोगस्य चिकित्सा।—

तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा सस्नेह्य रेचयेत्।
तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्निर्लघुता भवेत्॥ ३६॥

विरेकौषधशक्तिहानि स्यात्। शीताम्बु इत्यादि—शीतलोदक क्वापि पानादौ न स्पृशेत, रेकस्तम्भकत्वात्। अत एवाह—कोष्णनीर पिबेन्मुहुरिति—वार वार कोष्ण जल पेय रेकैककरणाश्रमित्यर्थ॥ ३२।३३॥

सम्यक् वान्तलक्षणेन सम्यक् विरेकलक्षणमाह, बलासौषधपित्तानीति।—यथा वमने प्रथम बलास कफ प्रवर्त्तते, पश्चात् वमनद्रव्य निर्गच्छेत, तदनु पित्तानि, बहुवचनत्वेन हरितपीतानि कटुतिक्तप्रायाणीति, तत्पश्चात वायुरिति, 'तथा एवमपि विरेकात प्रथम मल पुरीष तदनु पित्त तत्पश्चात विरेचन द्रव्य, तदनु कफ प्रवर्त्तते इति, तेन 'कफान्तञ्च विरेचनम्" इति वचनात। एतेन सम्यक् वान्त सम्यक विरिक्तश्च कथित इत्यभिप्राय, अन्यथा दुर्वान्तो दुर्विरिक्त इति। दुर्वान्तलक्षणं वमनाध्यायेऽभिहित, दुर्विरिक्तलक्षणमेवाग्रे वक्ष्यति॥ ३४॥

अथ दुर्विरिक्तलक्षणमाह, दुर्विरिक्तस्येति।—दुर्विरिक्तस्य न सम्यक् विरिक्तस्य नरस्य नाभे स्तब्धत्वादयो जायन्ते। नाभेरिति—नाभ्युपलक्षितस्य प्रदेशस्य पक्वाशयाख्यस्य स्तब्धत्व स्तब्धता। नाभेरिति षष्ठ्यन्त वदन्ति केचित्, तत्र नाभेरेव स्तब्धत्वम। तथा कुक्षिशूलता कुक्षौ शूलम। पुरीषवातसङ्गश्चेति—मलवातयो सङ्गो रोध। तथा कण्डूमण्डलगौरवमिति—कण्डू शरीरे, मण्डलशब्देनात्र वरटीदंशसदृश, गौरव शरीरोदरयो। विदाहो पित्तवद्दाह। अरुचिररोचक। आध्मानमुदरापूर। भ्रमश्चक्राढस्येव वस्तुदर्शनम्। छर्दि वान्तिश्चेति दुर्विरिक्तस्य लक्षणम्॥ ३५॥

अथास्य दुर्विरिक्तस्य पुन. चिकित्सामाह, तमिति।—त दुर्विरिक्तं पुरुष पाचनैः

विरेचनातियोगस्य लक्षणम्।—

विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा भ्रंशो गुदस्य च।
शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसन्निभम्॥
मेदोनिभं जलाभासं रक्तं वाऽपि विरिच्यते॥ ३७॥

विरेचनातियोगस्य चिकित्सा।—

तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः।
मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्वमनं मृदु॥ ३८॥
सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा।
पिष्ट्वा नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्वणम्॥ ३९॥
अजाक्षीरं रसं वाऽपि वैष्किरं हारिणं तथा।
शालिभिः षष्टिकैः स्वल्पमसूरैर्वाऽपि भोजयेत्॥

पाचनौषधे पक्त्वा अर्थादाम दोषच स्नेहे रूक्षस्य रेचयेत्। तेनेति—तेन पाचनस्नेहनेनास्य दुर्विरिक्तस्योपद्रवा यान्ति नश्यन्तीत्यर्थ, ततः दीप्ताग्निर्भवेत्, लघुता च शरीरस्य भवति॥ ३६॥

इदानीं विरेकातिशयस्य लक्षणमाह, विरेकस्येति।—विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छादयो भवन्ति। गुदस्य भ्रंश इति—गुदस्य बहिर्निर्गमन, तच्चातिसम्प्रवाहणात् भवति, उक्तञ्च —"प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः" (सु० नि० १३ अ०) इति। शूलं नानाप्रकारकमत्र ज्ञेयं, तेन परिकर्त्तकाऽप्यत्र भवति। कफातियोगः स्यात् कफस्य अतिसरणं भवति। तथा मांसधावनसन्निभादिकं विरिच्यते मांसधावनसन्निभं मांसधावनोदकतुल्यं मेदोनिभं मेदःसदृशं, जलाभासमिति—जलसदृशं स्वच्छमित्यर्थ, रक्तं वाऽपि विरिच्यते इति—रक्तमेव वा विरिच्यते। अन्ये मांसधावनादीनि वाय्वा विशेषणानि मन्यन्ते निष्पुरीषत्वात्। इति विरेकातियोगलक्षणम्॥ ३७॥

अथ विरेकातियोगचिकित्सामाह, तस्येति।—तस्य वमनं मृदु कारयेत्—तस्य विरेकार्दितस्य वमनं मृदु कारयेत्, किं कृत्वा? शीताम्बुभिः शीतजलैः शरीरं सिक्त्वा सिञ्चयित्वा। तण्डुलाम्बुभिरिति—तण्डुलधावनोदकैः, मधुमिश्रैरिति—तण्डुलधावनैर्मधुमिश्रैरित्यर्थः। शीतैरिति—शीतवीर्यद्रव्यैः। लेपमाह, सहकारत्वच इत्यादि।—सहकारः आम्रः तस्य त्वचः कल्कं दध्ना सौवीरकेण काञ्जिकभेदेन वा पेषयित्वा नाभिप्रलेपेन उल्वणमतीसारं हन्यात्। भोजनमाह, अजाक्षीरमित्यादि।

शीतैः सङ्ग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्यात् सङ्ग्रहणं भिषक् ॥ ४० ॥

सम्यक् विरिक्तस्य लक्षण तत्र कर्त्तव्यञ्च ।—

लाघवे मनसस्तुष्टावनुलोम गतेऽनिले ।
सुविरिक्तं नर ज्ञात्वा पाचन पाययेन्निशि ॥ ४१ ॥

विरेचनस्य गुणा ।—

इन्द्रियाणा बल बुद्धेः प्रसादं वह्निदीपनम् ।
धातुस्थैर्य्यं वयःस्थैर्य्यं भवेद्रेचनसेवनात् ॥ ४२ ॥

—क्षीरादिक रक्तशालिभि षष्टिकैर्वा सह भोजयेत । क्षीरस्य केवलस्यापि पानमाहुरके सङ्ग्राहकत्वात । रस मासरस वैष्किर हारिण वा, विष्किरा लावतित्तिराद्य । शालिभिरिति—रक्तशाल्यादिभि । षष्टिकैरिति प्रसिद्धे । स्वल्पमित्यनेन भुष्टतण्डुलभवं शाकुशमपि देय, मसूरैरपि स्वल्प भोजन देय, स्वल्पमजीर्णभयात् । अथवा शीते शीतवीर्य्यैर्द्रव्यै सङ्ग्रहण कुर्यात् इति ॥ ३८—४० ॥

सम्यक् विरिक्तस्य पाचनादिप्रकारमाह, लाघवे इति ।—लाघवे शरीरस्येति । मनसस्तुष्टाविति—चित्तसन्तोषे । अनिले वायौ अनुलोमम् अधोभाग गते सति एताहृशलक्षणेन सुविरिक्त नर जानीयात, एव ज्ञात्वा तस्यापि पाचन निशि दद्यात । पाचनमशेषस्याव बोद्धव्य (?), तच्च मुद्गयूषादिकमित्येके, यदुक्त—"विरेचनाना सर्वेषा दध्यन्न भक्षने हितम् । आमान्ते च प्रदातव्यमन्यथा मुद्गयूषकम् ॥" इति । केचित्तु पाचन पाययेन्निशीति पद विना पठन्ति, ननु सम्यक् विरिक्तस्यायमेव क्रमः यथा "प्रातिश्च विट्पित्तकफानिलाना सम्यक् विरिक्तस्य भवेत क्रमेण" इति । न चैव कफान्तपदव्याघात । तेन पाचनपाठ केषाञ्चन्मनोहर (?) यतो वायुर्हि निःशेष कफे क्षते आमाशये शून्यतया केवल सरतीति । यद्वा आचार्य्येण पदपूरणार्थं लिखित (?), तेनास्यान्योऽभिप्राय । पाचन रात्राविवेत्यर्थ ॥ ४१ ॥

विरेचनस्य फलमाह, इन्द्रियाणामिति ।—इन्द्रियाणा चक्षुरादीना बल स्वस्व-विषयग्राहकताशक्त्यतिशय । बुद्धे प्रसाद प्रसन्नता । वह्ने कायाग्ने दीपन भवति । धातूना रसादीना स्थैर्य्यं मागस्य शुद्धत्वात्, तेनैव हेतुना वयस स्थैर्य्यं करोति, उक्तञ्च वाग्भटे—"बुद्धे प्रसाद बलमिन्द्रियाणा धातुस्थिरत्व ज्वलनस्य दीप्तिम् । चिराच्च पाक वयसः करोति संशोधन सम्यगुपास्यमानम् ॥" (वा० सू० १८ अ०) इति ॥ ४२ ॥

विरिक्तस्य अपथ्यम ।—

प्रवातसेवा शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् ।
व्यायामं मैथुनञ्चैव न सेवेत विरेचितः ॥ ४३ ॥

विरिक्तस्य पथ्यम ।—

शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत् कृताम् ।
जङ्गालविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ॥ ४४ ॥

सम्यक् विरेचनाभावे कर्त्तव्यनिर्देश ।—

(विरेकाद्यौषधे पीते सम्यक् यो न विरिच्यते ।
पिबेदुष्णाम्बुना तत्र सैन्धवं दोषशान्तये ॥)

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम् उत्तरखण्डे विरेचनविधिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

कृतविरेचनस्य प्रवातादीन् निषेधयन्, प्रवातेति ।—विरेचित कृतविरेचन· प्रवातसेवादीन् न सेवेत, प्रकृष्टवातसेवनं तस्य च दोषकरत्वात्। शीताम्बुसेवनं स्रोतोरोधादिकारणात्। स्नेहाभ्यङ्गस्याग्निमान्द्यकरत्वात्, उक्तञ्च—"वर्ज्योऽभ्यङ्गः कफ-ग्रस्त-कृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः" (वा० सू० २ अ०) इति। चकारात् च (?) जागरणं वेगानाञ्च रोधनं क्रोधशोकहिमातपातिभाष्याभ्यासनस्थितिनीचात्युच्चो-पधानाद्यस्वप्नादीनि ॥ ४३ ॥

अथ विरिक्तस्य पेयादि पथ्यार्थं द्रव्याण्याह, शालीति।—यवागूशब्द पेयाद्युप-लक्षणार्थं, तेन शाल्यादिभिः कृता पेयादयो सेव्या, सा यवागू नानाविधा पूर्वं व्याख्याता। तथा जङ्गालविष्किराणां रसे शाल्यादनं हितम्, उक्तञ्च—"क्रमे-णान्नानि भुञ्जानो भजेत प्रकृतिभोजनम्" (वा० सू० १८ अ०) इति। संशोधने पेयादिक्रम एव हितः, उक्तञ्च वाग्भटे—"संशोधनास्रविस्राव-स्नेहयोजनलङ्घनैः। यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥" (वा० सू० १८ अ०) स च यथा—"पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम्। क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥" (वा० सू० १८ अ०) इति। तत्र जङ्गाला हरिणैणादयः, विष्किरा लावतित्तिरादयः। प्रधानशुद्ध्या शुद्धः पुरुषः त्रीन् अन्नकालान् पेयादीन् सेवेत, मध्यशुद्ध्या शुद्धः द्वौ द्वौ अन्नकालौ, अवरशुद्ध्या शुद्धः एकैकमन्नकालं पेयादिकं सेवेत इति ॥ ४४ ॥

इति श्रीवाक्यव्याख्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-दीपिकायामुत्तरखण्डे विरेचनविधिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ वस्तिविधिः । (क)—

वस्तेर्द्वैविध्यं निरुक्तिश्च ।—

वस्तिर्द्विधाऽनुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम् ।
वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ॥ १ ॥

द्विविधवस्तेर्लक्षणम् ।—

यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ।
कषाय-क्षीर-तैलैर्यो निरूहः स निगद्यते ॥ २ ॥

त्रिविधवस्तेः क्रमविधि ।—

तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।
पूर्वमेव ततो वस्तिर्निरूहाख्या भविष्यति ॥
निरूहादुत्तरश्चैव वस्तिः स्यादुत्तराभिधः ॥ ३ ॥

(क) अथ वस्तिविधिं व्याख्यातुं प्रतिजानीते । तत्राऽयं सम्बन्धः,—"पञ्चकर्म वमी, रेकः, निरूहोऽन्वासः नावनम्" इति । वमनविरेकयोरुक्तत्वात् पारिशेष्यात् वस्तिविधिमाह,—अथेति ।

वस्तिरिति ।—वस्तिर्द्वेधा द्विप्रकारः, एकोऽनुवासनाख्यः, द्वितीयो निरूहसंज्ञः । वस्तिनिरुक्तिमाह—यस्मात् वस्तिभिश्चर्मपुटकैर्दीयते तस्मात् वस्तिः ॥ १ ॥

अथानुवासननिरूहयोः लक्षणमाह, य इति ।—स्नेहैः पक्वस्नेहैः यः दीयते सोऽनुवासनाख्यः । यः कषायादिभिः स निरूहो निगद्यते, निरूहः वस्तेर्भेद एवास्थापनाख्यः, क्षीरकषायादिभिरेवाय दीयते ॥ २ ॥

अथानुवासनादीनामनुक्रमविधानमाह, तत्रेति ।—तत्र तेषु वस्तिषु मध्ये यः अनुवासननामा वस्तिः स पूर्वमेवात्राध्याये कथ्यते इति सम्बन्धः । तत इति—अनुवासनानन्तरं निरूहाख्यः वस्तिर्भविष्यति कथयिष्यते इत्यभिप्रायः । निरूहादुत्तरं निरूहवस्तेरनन्तरम् उत्तराभिधः उत्तरनामा वस्तिः कथयिष्यते इति सम्बन्धः, तेन त्रय एवाध्याया पृथक् ज्ञातव्या । यद्वा—पूर्वमेवानुवासनवस्तिः कार्य्यः, तत्पश्चान्निरूहवस्तिः कार्य्यः, तदनु उत्तरवस्तिरिति । इति क्रमविषयानुक्रमः (?), तथा हि—"दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरूहयेत्" (?) (सु० चि० ३७ अ०) इत्यादिवचनात् ॥ ३ ॥

अनुवासनस्य भेद भेदस्य तस्य मात्रा च।—

अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरित'।
पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्द्धोऽपि वा भवेत् ॥ ४ ॥

अनुवासनार्हा।—

अनुवास्यस्तु रूक्ष स्यात्तीक्ष्णाग्नि' केवलानिलो ॥ ५ ॥

अथवा कथनक्रमेणैव वस्तिरनुवासनभेद एव इत्यत आह, अनुवासनेति।—मात्राकृतभेदत्वान्मात्रावस्ति। तस्य मात्रामाह, पलद्वयमिति।—तस्येति—मात्रावस्ते' पलद्वय द्विपलप्रमाणम्। तस्मादिति—द्विपलादर्द्धी पलप्रमाणमात्रा भवेत्। एतेनायमर्थ सम्पन्न, यस्योत्तमा षट्पलादिमात्रा अर्हति तस्य द्विपल प्रथम, तत पलार्द्धेन वृद्धि, एव नवभिर्दिनै षट्पली मात्रा पूर्णा भवति। तथा यस्य त्रिपली मात्रा अर्हति तस्य पल प्रथम देय, ततश्च कर्षेण वृद्धि, एव नवभिर्दिनै त्रिपली मात्रा भवति। एव कनीयसी मात्राऽपि ज्ञेया, साऽपि वा-ग्रहणाद्बोद्धव्या। ता मात्रा अग्रे प्रकटयिष्यति ग्रन्थकृत् ॥ ४ ॥

अथानुवासनयोग्यमाह, अनुवास्य इति।—रूक्ष पुरुषोऽनुवास्य अनुवासनयोग्य इत्यर्थ। तीक्ष्णाग्निरिति—भस्मकाख्यवह्नियुत। केवलानिलोति—ननु "वस्तिवाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते। ससर्गे सन्निपाते च वस्तिरेव हित सदा॥" (सु० चि० ३५ अ०) इत्यादिवचनात् कथ केवलानिलो अनुवास्य इति? उच्यते त्रीनपि दोषान् पक्वाशयगतान् वस्तिर्जयति। * आमाशयगतवस्ति पच्यमाना सयोग त पित्तविरेक इति परम मत्पूर्वपक्षसिद्धान्त' (?)। अन्यवाप्युक्त—"पित्त वा कफपित्त वा पित्ताशयगत हरेत्। स्रसन त्रीन् मलान् वस्तिर्जयेत् पक्वाशयस्थितान्॥" (च० चि० ज्वर०) इति। एव रक्तमपि दुष्ट रक्तप्रसादनद्रव्यैर्दत्तवस्ति प्रसादयति। स्वमते तु केवलानिलोत्यस्य समाधानमेतत, तत् यथा—आस्थापनानुवासन खलु सर्वोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमम, रोगविशेषविषर्द्ध बोद्धव्यमित्यदोष। अन्यदपि समाधान सविस्तर तदत्र विस्तरभयान्न लिखितम् ॥ ५ ॥

* आमाशयगतवस्तिरित्यादि टीकाकारोक्तिर्दुर्बोधा। शिवदासेन चक्रोक्तानुवासनाधिकारस्य व्याख्याया—"यद्यपि सुश्रुते वस्तिवाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते" इत्यनेन पित्तकफरक्तानामपि वस्तिविषयत्वमुक्त, तथाऽपि 'वस्तिवातहराणाम्' इति वचनात प्राधान्येन वायोरेव वस्तिविषयत्व पित्तकफयोस्तु वातस्थानगतयोस्तथा

अननुवासनार्हाः।—

नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी।
* नास्थाप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्माददृट्युताः॥
शोकमूर्च्छारुचिभय-श्वासकासक्षयातुराः॥ ६॥

अथानुवासने ये त्याज्यास्तानाह, नेति।—कुष्ठी तथा प्रमेही स्थूलो मेदस्वी तथा उदरी च एतेऽनुवास्या न भवन्तीत्यर्थः। तु पुनरिति ग्रहणात् एते तु आस्थापनीया इत्यभिप्रायः, यदुक्तमन्यत्रापि—"उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः। † अवश्य स्थापनीयास्ते नानुवास्याः कथञ्चन॥" (सु० चि० ३५ अ०)

स्वस्थानस्थितयोर्वातानुबन्धयोर्वा वस्तिविषयता, यदाह चरकः,—"पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत्। स्रंसनं त्रीन् मलान् वस्तिः पक्वाशयगतान् जयेत्॥" इति। तथा "एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात् पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः"। रक्तमपि दुष्टं रक्तप्रसादनद्रव्यैर्दत्तवस्तिः प्रसादयति दोषहरणेनानुलोमयति" इति। रुद्रभट्टेनापि अत्र सविस्तरं लिखितं, तथा हि—"केवलानिलीति केवलानिली चानुवास्य इति विरुद्धमिवाभाति तन्त्रान्तरसंवादात्, उक्तञ्च वाग्भटे—'वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते' इति। सुश्रुतेऽपि—'वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते। संसर्गे सन्निपाते च वस्तिरेव सदा हितः॥' इति। अत्रोच्यते—वस्तिर्हि पक्वाशयगतं कफपित्तवातं निर्हरति, उक्तञ्च चरके—'पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत्। स्रंसनं त्रीन् मलान् वस्तिः पक्वाशयगतं हरेत्॥' इति। संसर्गादौ च वाताधिक एव वस्तिः। अनेनैवाभिसन्धिना प्राह वाग्भटः,—'वातोल्बणेषु' इति। रक्तप्रसादनद्रव्येण दत्तो वस्तिः रक्तं प्रसादयति तत्स्थानगतञ्च पक्वाशयस्य विशेषतो वा तत्स्थानत्वाच्च केवलानिलीत्युक्तम्। उक्तञ्च—'पक्वाशयकटिसक्थिश्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम्। स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः॥' इति। अत एवोक्तं—'शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम्। वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु॥' इति। अथवा वातरोगविषयं ज्ञातव्यम्। उक्तञ्च—'दारुणाश्चानिलामयान्' इति सर्वमवदातम्"।

* "अनास्थाप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्माददुर्दिताः" इत्यपपाठः, छन्दोभङ्गदोषदुष्टत्वात्।

† सुश्रुते "अवश्यं स्थापनीयाश्च" इति पाठः, तत्रायमर्थः, उदरीप्रभृतयः तथा अवश्यमास्थापनीयाः, ये ते कथञ्चन अनुवास्या न इति सुधीभिर्विवेच्यम्।

वस्तिनेत्रप्रस्तुतविधिः ।—

नेत्रं कार्य्यं सुवर्णादि धातुभिर्वृक्षवेणुभिः ।
नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥ ७ ॥
एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम् ।
ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यात्तु दशाङ्गुलम् ॥ ८ ॥
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता ।

इति। अथ ये तूभयकर्मरहितास्तानाह अजीर्णेति।—अनिर्वाह्यत्वाद्ग्राम्यशरीरा (१)। "नास्थाप्या नानुवास्यास्तेऽजीर्णोन्मादतृडर्दिता" इति वा पाठः। अत्र अजीर्णार्दित इत्यत्र, अजीर्णमथवा विदग्धं वा, न तु विष्टब्धाजीर्णं तत्र तु विहितमेवेत्येके। शेषं सुगमम् ॥ ६ ॥

नेत्रमित्यादि।—नेत्रं यन्त्रं वस्तिगतस्नेहकषायादिद्रव्यनेतृत्वान्नेत्रमिति संज्ञा। किमर्थं वस्तिविधानार्थं वस्तिदानार्थं, तच्च सुवर्णादिधातुभिर्विधीयते क्रियते। आदिग्रहणात् रौप्यताम्रत्रपुलोहादीनां ग्रहणम्। तथा वेणवादिभिर्वेणुभिश्च। नलैर्नलिकादिभिः तृणविशेषजातैः। दन्तैर्हस्तिदन्तैः। विषाणाग्रैरिति—शृङ्गाग्रैः, उपरितनसूक्ष्मभागैः। मणिभिर्मरकतपद्मरागवैदूर्यादिभिः, एतेन शुद्धपाषाणैरपि विधीयते इति सम्प्रदायः। उक्तञ्च दृढबले—"सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीतिकांस्यास्थिशस्त्रद्रुमवेणुदन्तैः। नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः कार्य्याणि नेत्राणि विकर्णिकानि ॥ षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि, षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम्। स्युर्मुद्गकर्कन्धुसतीनवाहिच्छिद्राणि वर्त्त्या पिहितानि चापि ॥ यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति। ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुटिकामुखानि ॥ स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे। जारद्गवो माहिषहारिणो वा स्याच्छौकरो वस्तिरजस्य वाऽपि ॥" (च० सि० वस्तिसूत्री०) इति। अथ नेत्रपरिमाणमाह, एकवर्षादिति।—एकवर्षात् प्रथमवर्षात् षड्वर्षं यावत् नेत्रस्य षडङ्गुलं मानम्, एतत् परिमाणमायामेन कथितं, षड्वर्षादूर्द्ध्वं द्वादशवर्षाणि यावत् नेत्रायामपरिमाणं दशाङ्गुलम्। एके—"मानं स्यादष्टसम्मितम्" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। ततः परमिति द्वादशवर्षादारभ्य यावद्विंशतिवर्षाणि तावद्द्वादशाङ्गुलं नेत्रायामम्, अतः परं नेत्रायामता नास्तीत्युक्तत्वात्। वाग्भटे तु—"ऊनेऽब्दे पञ्च पूर्णेऽस्मिन् सप्तम्योऽङ्गुलानि षट्। सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ॥ द्वादशैव

मुद्गच्छिद्र कलायाभं छिद्र कोलास्थिसन्निभम् ॥ ९ ॥
यथासङ्ख्य भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम्।
आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ॥ १० ॥
कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम्।
तन्मूले कर्णिके द्वे च * कार्य्ये भागाच्चतुर्थकात् ॥ ११ ॥
योजयेत्तत्र वस्तिञ्च बन्धद्वयविधानतः।
मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ॥ १२ ॥
मूत्रकोषस्य वस्तिस्तु तदलाभे च चर्मज।
कषायरक्तः सुमृदुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः ॥ १३ ॥

पर विशाद्दोर्ध्व वर्षान्तरेषु च। वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेत ॥" (वा० सू० १९ अ०) इति। अथ नेत्राग्ररन्ध्रपरिमाणमाह, मुद्गेत्यादि।—षडङ्गुलनेत्रस्य मुद्गप्रमाणम्, आकारेण वर्त्तुलत्वात तच्च † छिन्नम, एव माषादिरपि छिन्नमेव, उक्तञ्च वाग्भटे—"मुद्ग माष कलायञ्च छिन्न कर्कन्धुक क्रमात" (वा० सू० १९ अ०) इति। कलायोऽत्र वर्त्तुलकलाय सतीनसञ्ज्ञ। यथासङ्ख्यमिति—क्रमेण इत्यर्थ। तच्च नेत्र श्लक्ष्ण कोमलम। गोपुच्छसन्निभमिति आकारेण। आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूल, मूलमत्र चर्मबन्धनमुखम (?)। अग्रे च नेत्राग्रे कनिष्ठिकापरिणाहता ज्ञेया। अग्रे इति गुदासन्निहितमुखे (?)। गुटिकामुखमिति—तदग्रमुखे च गुटिका कार्य्या वर्त्तुला इत्यर्थ। तन्मूले इति—नेत्रस्य मूले चर्मलग्नमुखे (?) द्वे कर्णिके कार्य्ये, कर्णिका मेखलाशब्दवाच्या ययोश्चर्मपुटकाग्र सन्नह्यते, अत एवाह—"योजयेत्तत्र वस्तिञ्च बन्धद्वयविधानत" इति—द्वाभ्या बन्धनाभ्या नेत्रे वस्ति बद्ध्वा गुदादौ योजयेत प्रवेशयेदित्यर्थ। भागा

* "कार्य्ये भागाच्चतुर्थकात" इत्यत्र "एका चाग्रे चतुर्थकात" इति पाठो युक्त चरकादौ तादृशपाठदर्शनात तथा च—"स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे" (च० सि० वस्तिसूत्री०) इति।

† मुद्गादीना छिन्नता चक्रशिवदासारुणदत्तादिभि केरपि न व्याख्याता। केवल मरुणदत्तेन एवमुक्त यथा—"तत्र वार्षिकस्य मुद्गवाहि यावत षड्वर्ष, सप्तवर्षस्य माषवाहि यावत् एकादशोऽब्द, द्वादशवर्षस्य कलायवाहि, षोडशवर्षस्य छिन्नकलाय वाहि, एकविंशतिवर्षस्य कर्कन्धुवाहीति क्रमात वय प्रमाणम् "(वा० सू० १९ अ०) इति।

अथ वस्तिनेत्रप्रस्तुतविधि।—

व्रणवस्तेस्तु नेत्रं स्यात् श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलोन्मितम्।
मुद्गच्छिद्रं गृध्रपक्ष-नलिकापरिणाहि च॥ १४॥

वस्तिप्रयोगस्य गुणा।—

शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः।
कुरुते परिवृद्धिञ्च वस्तिः सम्यगुपासितः॥ १५॥

चतुर्थकादित्यादि—एतेन उत्तरमुखे चतुर्थभागपर्यन्तम् एका कर्णिका कार्य्या इति वैद्यसम्प्रदायः, ततस्तां मर्य्यादीकृत्य गुदमध्ये प्रवेशयेदित्यर्थः। उक्तञ्च चक्रदत्ते—"स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे" (च० सि० वस्तिसूत्री०) इत्यादि॥ ७—१३॥

वस्तिनेत्रकरणद्रव्यप्रसङ्गात् व्रणवस्तिमाह, व्रणवस्तेरिति।—तु पुनः व्रणवस्तेः व्रणो नाडीव्रणः तन्निमित्तः यन्नेत्रं तत् श्लक्ष्णं कोमलं तथाऽष्टाङ्गुलोन्मितं परिमाणं कार्य्यम्, एतच्च पूर्वोक्तवस्तिद्रव्यस्य। मुद्गच्छिद्रं नलिकायन्त्रं सच्छिद्रं वहीरन्ध्रं कार्य्यम्, तथा गृध्रपक्षनलिकापरिणाहि, तेन नलिकापरिणाहमानमुक्तम्॥ १४॥

वस्तिसेवागुणानाह, शरीरेति।—सम्यक्तया यथोक्ततया उपासितः सेवितो वस्तिः शरीरोपचयादीन् कुरुते, उक्तञ्च—"वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायुर्बलाग्निमेधा-स्वरवर्णकृच्च। सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां निरत्ययः सर्वगदापहश्च॥" (च० सि० कल्पना०) इति। सुश्रुतेऽपि—"वीर्य्येण वस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात्। *पक्वाशयस्थः स्वस्थोऽर्कश्चापो यद्वन्महीतलात्॥" (सु० चि० ३५ अ०) इति। विधिक्रमस्तु तन्त्रान्तरेऽप्युक्तः, यथा—"दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेत् वस्तिवङ्क्षणौ। सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु † कोष्ठस्थमनिलं जयेत्॥ बलवर्णौ च जनयेत् तृतीयस्तु प्रयोजितः। रसं चतुर्थो रक्तन्तु पञ्चमः स्नेहयेत्तथा॥ षष्ठस्तु स्नेहयेन्मांसं मेदः सप्तम एव च। अष्टमो नवमश्चास्थि मज्जानञ्च यथाक्रमम्॥ एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत्॥ (सु० चि० ३७ अ०) इति॥ १५॥

---

* मुद्रितसुश्रुतसंहितासु "पक्वाशयस्थोऽम्बरगो भूमेरर्को रसानिव" इति पाठो दृश्यते।

† मुद्रितसुश्रुतसंहितासु "कोष्ठस्थम्" इत्यत्र "मूर्द्धस्थम्" इति पाठः। डल्लनेनापि अयमेव पाठः स्वीकृतः।

ऋतुभेदे स्नेहवस्तिप्रयोगस्य कालः।—

दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते।
ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम्॥ १६॥

स्नेहवास्तप्रयोगे भोजनविधिः।—

न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वाऽनुवासयेत्।
मदं मूर्च्छाञ्च जनयेद्विधा स्नेहः प्रयोजितः॥
रूक्षं भुक्तवतो ह्यन्नं बलं वर्णञ्च ह्रापयेत्॥ १७॥

अयोगातियोगयुक्तवस्ते निष्फलता।—

हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्य्यकरौ स्मृतौ।
अतिमात्रौ तथाऽऽनाह-क्लमातीसारकारकौ॥ १८॥

उत्तमादिभेदेन वस्तेर्मात्रा।—

उत्तमस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः।
पलैकार्द्धेन हीनस्य युक्ता मात्राऽनुवासने॥ १९॥

अथ वस्तेः कालनियममाह, दिवेति।—शीते हेमन्तशिशिराख्ये वसन्ते च स्नेहवस्तिर्दिवा दिवसे प्रदीयते, न तु रात्रौ अतिशीतादितत्वात्, यदुक्तम्—"उष्णाभिभूतेषु वदन्ति शीतान् शीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान्। तत्तुल्यवीर्यौषधसम्प्रयुक्तान् सर्वत्र वस्तीन् प्रविभज्य युञ्ज्यात्॥" (च० सि० कल्पना०) इति। रात्रौ स्यादनुवासनमिति कस्मिन् समये ? ग्रीष्मवर्षाशरत्काले इति॥ १६॥

नेति।—अनुवासना निरूहाङ्गत्वेन यस्य च विरेचनेनोचितं सञ्चितञ्च मलं, तस्य च तन्मलापगमार्थं क्षार वैतरणं वा वस्तिं दत्त्वा अनुवासनं देयं, विशुद्धस्य स्नेहवस्त्युपदेशात्, तदुक्तं—"स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः" (सु० चि० ३७ अ०) इति। कृताहारायानुवासनं देयमित्युक्तेऽतिस्निग्धभोजनेऽनुवासनं निषिद्धम्, तदाह—"द्विधा स्नेहः प्रयोजितः" इति सुगमम्॥ १७॥

अथ वस्त्योर्हीनातिमात्रयोर्निषेधमाह, हीनेति।—उभौ वस्ती इति—अनुवासननिरूहाख्यौ, आस्थापनानुवासनावित्येके॥ १८॥

अथ च मात्राविधानमाह, उत्तमस्येति।—उत्तमस्य बलानलादिभिरुत्तमस्य पुरुषस्य, एवं मध्यमहीनयोर्बोद्धव्यम्। अस्याभिप्रायमाह—उत्तमा षट्पला

अनुवासने प्रक्षेप्यद्रव्यस्य उत्तमादिभेदेन मात्रा ।—

शताह्वासैन्धवाभ्याञ्च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।
तन्मात्रोत्तममध्यान्ता षट्चतुर्द्वयमाषकैः ॥ २० ॥

अनुवासनप्रयोगविधि ।—

विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च ।
भुक्तान्नायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥ २१ ॥
अथानुवास्य स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदित शनैः ।

मात्रा अर्हति तस्य द्विपल प्रथम देय, तत पलार्द्धेन वृद्धि, एव नवभिर्दिनैः षट्पला मात्रा स्यात । यस्य मध्यमा त्रिपला मात्रा तस्य पल प्रथम देय, ततश्च कर्षेण वृद्धि एव नवभिर्दिनैस्त्रिपला मात्रा स्यात् । कनीयसी यस्य मात्रा सार्द्धा पलमात्रान्विता तस्य प्रथमम् अर्द्धपलोन्मित, ततो वृद्धिरष्टमाषकैरेव नवभिर्दिनै सार्द्धपल स्यात । नवदिनदानमुक्त तेनातोऽवागपि स्नेहलक्षणोदयेऽनुवासननिवृत्ति' कार्य्या । यदुक्त— "प्रसृतस्य पलार्द्धेन पलस्य पिचुना तथा । पलार्द्धस्यार्द्धकर्षेण वृद्धि कार्य्या यथाक्रमम् ॥" क्रमो यथा, तदुक्त—"प्राग्देयमाद्ये द्विपल पलार्द्धवृद्धिर्द्वितीये पलमक्षवृद्धि । कर्षद्वय वा वसुमाषवृद्धिर्वस्तौ तृतीये क्रम एष उक्त ॥" इति । इय मात्रा द्रवविषये ॥ १९ ॥

स च स्नेह केनोपहित देय ? इत्याह, शताह्वेति ।—शताह्वासैन्धवचूर्णस्य माषपरिमाणेन प्रचार, तत्र स्नेहस्य पलमानम् इति पक्षान्तरमित्येके, यत,—"चूर्ण-माष पले स्नेहे सिन्धुजन्मशताह्वयो" (वृन्द०) इत्यादिवचनात् । एतेन किमुक्तम् ? यस्यैवम् अनुवासनो दत्तस्तस्य कदाचित् अन्वक् न आव्रजेदित्यभिप्राय , तथा हि "यस्यानुवासनो दत्त सक्रदन्वक्नआव्रजेत्" (सु० चि० ३७ अ०) इति । परमार्थतस्तु उत्तममध्यमाधमेषु षट् चत्वार द्वौ च माषका यथाक्रम ज्ञेया , यदुक्त—"देवदारु-वचारास्ना शताह्वाकुष्ठसैन्धवै । अतश्चूर्णं प्रदातव्य षट्चतुर्द्वयमाषकै ॥" इति ॥ २० ॥

अनुवासनविषयमाह, विरेचनादिति ।—विरेचनात सप्तरात्रे गते सति विरेचन-दिवसात प्रभृति सप्तरात्र यावद्भवति तदुपरि अनुवासन देयमित्यर्थ , अत एव जात-बलाय प्राप्तबलाय बलवते इत्यभिप्राय । भुक्तान्नायेति—कृतभोजनाय । अनुवास्या-येति—अनुवासनयोग्याय । एके भुक्तान्नायानुवास्यायेत्यस्य स्थाने कृताहाराय साय-मह्नि इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । अथानुवासनस्य विधि वक्तुमाह, अथानुवास्य-मिति ।—अनुवास्यम् अनुवासनयोग्य, पुरुषमिति शेष । एके निरूहविषयमेन-

भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः ॥ २२ ॥
उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः ॥ २३ ॥
कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ।
बद्ध्वा वस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत् ॥ २४ ॥
पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः ।
जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कारयेत् ॥ २५ ॥
त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने ।
ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ॥ २६ ॥

मामनन्ति, तत्र अनुवास्यमित्यनेन पूर्वं कृतानुवासनं पुरुषमित्यभिप्रायः, यदुक्तम्—"अनुवासितमभ्यक्तं स्विन्नदेहं निरूहयेत्" इत्यादि। भोजयित्वा यथाशास्त्रमित्यनेनातिभोजननिषेधोऽभिमतः । उत्सृष्टानिलविण्मूत्रमिति—परित्यक्तविण्मूत्रादिकम् अन्यथा वस्तेरन्तः प्रवेशो न भवति, तथा हि—"उत्सृष्टानिलविण्मूत्रे नरे वस्तिं निधापयेत्। अन्यथा निहितो वस्तिर्नैवान्तः सम्प्रपद्यते ॥" इति, योजयेत् स्नेहवस्तिनेति, वैद्य इति शेषः। केचिन्निरूहवस्तिविषयमेवेति वदन्ति तत्तु न सम्यक् कृतानुवासनस्य निरूहस्योक्तत्वात्, उक्तञ्च—"अनुवासितमभ्यक्तं स्विन्नदेहं निरूहयेत्" इति। अथ वस्तिं कथं योजयेदित्याह, सुप्तस्य वामपार्श्वेनेति।—सुप्तस्य शयानस्य, भाविनि भूतवदुपचारः, तेन प्रथमं जाग्रतस्तस्य पश्चात् सुप्तस्येत्यर्थः (?), शयने इत्यध्याहार्य्यम्, उक्तञ्च वाग्भटे—"कृतचङ्क्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे। नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ॥ सङ्कोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य्य च ततोऽपरम्। अथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥" (वा० सू० १९ अ०) इति। वामपार्श्वेनेति वस्तिदानं प्रशस्तं भवति, यदुक्तं—"वामाश्रयोऽग्निर्ग्रहणी गुदश्च तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः। लीयन्त एव वलयश्च तस्मात् सव्यं शयानोऽर्हति वस्तिदानम् ॥" (च० सि० वस्तिसूत्री०) इति। अत एव वामजङ्घाप्रसारिणः पुरुषस्य कुञ्चितापरजङ्घस्य, वामजङ्घाया प्रसारितायाः तदपरि दक्षिणजङ्घा आकुञ्चिता कार्य्या इत्यभिप्रायः। नेत्रमिति—वस्तिचर्मपुटाहितस्नेहयुक्तं नालिकाकारं, स्निग्धे गुदे इति—स्निग्धस्निग्धे गुदे गुदमुखे। अथ

जानुमण्डलमावेष्ट्य कुर्य्याच्छोटिकया युतम्।
एका मात्रा भवेदेषा सर्व्वत्रैव विनिश्चयः॥ २७॥
प्रसारितैः सर्व्वगात्रैर्यथा वीर्य्यं प्रसर्पति।
ताडयेत्तलयोरेन त्रीन् वारांश्च शनैः शनैः॥ २८॥
स्फिचोश्चैवं ततः श्रोणीं शय्याञ्चैवोत्क्षिपेत्ततः।
जाते विधाने तु ततः कुर्य्यान्निद्रां यथासुखम्॥ २९॥

पश्चात्कर्माह, तत वस्तिविधानादनन्तर स्नेहे स्नेहवस्तौ प्रणिहिते स्थापिते, अन्तः-प्रविष्ट इति भाव, उत्तान पुरुष वाक्शत यावत्तिष्ठेत् तेन वस्तिदानार्थं पूर्वं वामपार्श्वं भूत्वा पश्चात् वस्तिदाने कृते सति उत्तानो भूत्वा वाक्शतं यावत्तिष्ठेदित्यभिप्राय, वाक्शतमिति—छोटिकाशतम्। "तत प्रणिहिते स्नेहे उत्ताने * वाञ्छित भवेत्" इत्यपि पाठ, तत्रापि स एवार्थ। प्रसारितै सर्व्वगात्रै, कृत्वा यथा पुरुषो भवति तथा वस्तिवीर्य्यं प्रसर्पतीति भाव। अस्याग्रे "आकुञ्चयेच्छनैस्त्रिस्त्रि सक्थिबाहू तत परम्" (चक्र) इति पादद्वय पठन्ति केचित, तन्मते तु जङ्घाबाहुतलयोरङ्घौला विकोटिञ्चाप्य सङ्कोचयेत, सक्थिबाह्वाकुञ्चनञ्च स्नेहवीर्य्यविसर्पणार्थम्, एव हि शिरामुखाना स्फुटत्व भवति। ताडयेत्तलयोरेनामित्यादि, तलयोरिति—हस्त-पादतलयो। स्फिचोश्च ताडन वस्ते शीघ्रागमनवारणार्थम्, यदुक्त दृढबले—"दत्त्वा स्फिचौ पाणितलेन हन्यात स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम्" (च० सि० वस्तिसूत्री०) इति। तत इत्यनेनात्र त्रिवारग्रहण बोद्धव्य, तेन शय्या त्रिरुत्क्षिपेदिति—शय्या प्रति श्रोणी त्रिरुत्क्षिपेत इत्यर्थ। अनेनैव चरकोक्तगात्रमर्दनादिकमपि यथेच्छस्थितिहेतु सङ्गृह्यते, यदुक्त—'स्नेहेन पाण्यङ्गुलिपिण्डिकाश्च ये चाऽस्य गात्रावयवा रुजार्त्ता। तांश्चावमृज्यात् सुसुख ततश्च निद्रामुपासीत कृतोपधान॥" (च० सि० वस्तिसूत्री०) इति। अस्याग्रे तु—"एव प्रणिहिते वस्तौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक्। उत्तानाङ्गो भवेत्तावत् यावन्मात्राशत भवेत्॥" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति। "कूर्परे जानुनो चैव कुर्य्यात् त्रीणि गतागतम्। त्रिकाम्बलना वाऽपि कुर्य्यात वारञ्च सन्नित॥" इत्यपि श्लोक पठन्ति केचित। वाग्भटेऽपि—"दत्ते

* वाञ्छितमिति पाठ कुत्रापि न दृश्यते नाप्यस्य कश्चित् सदर्थो भवितुमर्हति।

सम्यगनुवासितस्य लक्षणम्।—

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वै।
उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः॥ ३०॥

स्नेहे प्रत्यागते कर्त्तव्यनिर्देशः।—

जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः।
लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि॥ ३१॥

अनुवासनव्यापत्तौ चिकित्सा।—

अनुवासिताय दातव्यमितरेऽह्नि सुखोदकम्।
धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम्॥ ३२॥

तूनानदेहस्य पाणिना ताडयेत स्फिचौ। तल्पाशिरस्या तथा शय्या पादतश्च विवर्त्तक्षिपेत॥ तत प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पाष्णके। आहन्यान्मुष्टिनाऽङ्गञ्च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत॥" (वा० सू० १९ अ०) इति। तत किं कुर्य्यात? इत्यत आह, जात इति।—यथासुखमित्यनेनाचारकक्रम स्मरन् निद्रां कुर्य्यादित्यर्थ, उक्तञ्च—"स्वास्तीर्णे शयने काममासीताचारिके रत" (सु० चि० ३७ अ०) इति॥ २१—२९॥

सम्यगनुवासितलक्षणमाह, सानिल इति।—यस्य स्नेह सानिल सवात सपुरीष विष्ठासहित प्रत्येति निःसरति, कथम्? उपद्रवं विना, उपद्रवाऽत्र शोषचोषादि, अत एव केचिदत्र पठन्ति—"शोषचोषौ विना शीघ्रं स सम्यगनुवासित" (सु० चि० ३७ अ०) इति। शोष प्रादेशिको दाह, चोषो वेदनाविशेष पिपासेत्यपरे। सुश्रुतेऽप्ययमेव पाठ इति भानुमती। * शीघ्रमिति यामादूर्द्ध्वम॥ ३०॥

स्नेहागते विधिमाह, जीर्णान्नमिति।—† स्नेहे प्रत्यागते सति सद्य इति शेष, दीप्ताग्नि स नर यदि तथा कामं भोजयेत्, सायाह्ने प्रत्यागते लघ्वन्नं भोजयेत इति विषमविभाग। केचिदपरेऽह्नि भोजयेदित्याहु॥ ३१॥

अनुवासनव्यापत्तौ प्रतीकारमाह, अनुवासितायेति।—इतरेऽह्नि अपरदिने

* "शीघ्रमिति यामद्वयानन्तरमेवेत्यर्थ" इति शिवदास।

† व्याख्येयं न समीचीना, तथा च वाग्भटे "दीप्ताग्निस्त्वागतस्नेह सायाह्ने भोजयेल्लघु" अस्य व्याख्यायामरुणदत्त "दीप्ताग्नि तु पुरुष निवृत्तस्नेह सन्तं लघु मात्रया स्वभावतश्च भोजयेत" (वा० सू० १९ अ०) इति।

बस्तिदानस्य सङ्ख्यानिर्देशः।—

अनेन विधिना षड् वा सप्त वाऽष्टौ नवापि वा।
विधेया वस्तयस्तेषामन्तरा तु निरूहणम्॥ ३३॥

सुखोदकम् उष्णोदकम्। अथवा धान्यशुण्ठीकषायं वा तदपि कोष्णम्, उक्तञ्च वाग्भटे—"प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव वा" (वा० सू० १९ अ०) इति। अस्याग्रे केचित् पठन्ति—"एकान्तरोपयोगेन धान्यशुण्ठीजलं पिबेत्। तेनास्य दीप्यते वह्निर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते॥" इति। * तन्मते तु एकान्तरानुवासनं, धान्यशुण्ठीक्वाथं परदिने प्रातः देयं इति। धान्यनागरसिद्धञ्च तोयं षडङ्गविधिना इति चक्रः। कोष्णोदकञ्च पित्तोत्तरे देयम्, उक्तञ्च चरके—"क्वाथार्द्धमात्रया प्रातर्धान्यशुण्ठीजलं पिबेत्। पित्तोत्तरे कदुष्णाम्बु तावन्मात्रं पिबेदनु॥ तेनास्य दीप्यते वह्निर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते॥" इति॥ ३२॥

यथोक्तप्रकारमुपसंहरन् बस्तिदानसङ्ख्यामाह, अनेनेति।—अनेन विधिनेति—पूर्वोक्तप्रकारेण षट्, सप्त, अष्टौ, नव बस्तयः क्रमेण विधेया योज्याः। क्रमो यथा कफजे विकारे षट् वा-ग्रहणात् एकः द्वौ वा प्राप्ताः। पित्तात्मके च सप्त अष्टौ वा चकारात् पञ्चग्रहणप्राप्तिः। वाते नव इति वा-ग्रहणादेकादशप्राप्तिः। ननु तन्त्रान्तरे—"रूक्षस्य बहुवातस्य द्वौ त्रीन् वाऽप्यनुवासनम्। दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरूहयेत्॥" (सु० चि० ३७ अ०) इत्यनेन विरोधः, तत् कथमत्र षट्सप्तादिसङ्ख्या? सत्यम्, रूक्षस्य बहुवातस्य यदि मृदुकोष्ठः तदा द्वौ

---

* चक्रटीकायां शिवदासेन एवमुक्तम्—" एतच्च धान्यशुण्ठीजलं षडङ्गविधिना कर्त्तव्यमिति चक्रः। ततश्च धान्यस्य द्वादशमाषकाः शुण्ठ्याश्च षट् चत्वारो वेति मिलित्वा कर्षमानत्वं ज्ञेयम्। एतच्च धान्यशुण्ठीजलं न प्रत्यहं देयं किन्तु एकान्तरमिति, तदुक्तम्—'एकान्तरोपयोगेन धान्यशुण्ठीजलं पिबेत्' इति। उत्सर्गतश्चावर्टकान्तरमेवानुवासनदानम्, यस्मिन् दिवसे अनुवासनं न दीयते तस्मिन्नेव दिने धान्यशुण्ठीजलं देयम् अनुवासनदिने तु न देयम्, यदाह चरकः,—'भुक्तान्नस्य द्रवोष्णञ्च लघुपथ्यापसेवनम्। भुक्तवान् मात्रया भोज्यमनुवास्यस्त्र्यहात् त्र्यहात्॥ धान्यनागरसिद्धं तोयं दद्यात् विचक्षणः। व्युषिताय निशां कल्यमुष्णं वा केवलं जलम्॥' इति। व्युषितायेति—अनुवासनस्नेहं दत्त्वा निशां व्युषितायेत्यर्थः, एतेन यस्मिन् दिने अनुवासनस्नेहो न दीयते तस्मिन्नेव दिने धान्यनागरसिद्धं जलं देयमिति बोधयतीति"।

अष्टादशवारदेयवस्तौ प्रत्येकस्य फलम्।—

(दत्तस्तु प्रथमो वस्ति स्नेहयेत् वस्तिवङ्क्षणौ।
सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्द्धस्थमनिलं जयेत्॥
बलं वर्णञ्च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः।
चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेता रसासृजौ॥
षष्ठो मास स्नेहयति सप्तमो मेद एव च।
अष्टमो नवमश्चास्थि मज्जानञ्च यथाक्रमम्॥
एव शुक्रगतान् दोषान् द्विगुण' साधु साधयेत्॥
अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीना यो निषेवते।
स कुञ्जरबलाऽश्वस्य जवैस्तुल्योऽमरप्रभः॥
रूक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्ति दिने दिने।
दद्याद्वैद्यस्ततोऽन्येषामग्न्यावाधभयात्त्र्यहात्॥

वा त्रयो वा स्नेहवस्तय, अत एव "स्निग्धतनु ज्ञात्वा" इति कृतवान्। ननु स्निग्धतनुता द्वित्रिस्नेहवस्तिदानस्य चरके विहितत्वात, यथा—एक तथा त्रीन् कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च च सप्त वाऽपि। वातेन चैकादश वा पुनर्वा वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात॥" (च० सि० कल्पना०) इति, उच्यत—अयुग्मदान स्वतन्त्रानुवासनविषय, न तु निरूहाङ्गानुवासनविषय, निरूहाङ्गानु-वासने चरकेणापि युग्मदान दर्शितम, यथा—* "त्रीन् पञ्च वा चतुरो वा वस्तीन् दत्त्वोत्तरनिरूहण विना पुन स्नेहदानेन युग्मान् तथा कुर्य्यात" इति दर्शयति (?) निरूहान्तरित कुर्य्यादित्यभिप्राय। विषमसङ्ख्योपादान द्विचतुरादिवस्तेरपि मध्यविषय परिग्रहार्थम इति। रूक्षस्येत्यादिविधानन्तु चोष-विषयभेदादावरोध। तेषामन्तरा तु निरूहणमिति—तेषा स्नेहनवस्तीनाम् अन्तरा निरूहण कार्य्यमित्यथ, यदुक्त—"स्नेहवस्ति निरूह वा नैकमेवातिशीलयेत्। स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेशौ निरूहात् पवनाद्भयम्॥ तस्मान्निरूढोऽनुवास्यो निरूह्यश्चानु-वासित'। नैव पित्तकफोत्क्लेशौ स्याता न पवनाद्भयम्॥" (सु० चि० ३७ अ०)॥ २३॥

* उक्तिरिय चरके नास्ति नाप्यर्थश्च सुगमोऽस्या, इति।

स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां सर्वकालमनत्ययः ।
तथा निरूहं स्निग्धानामल्पमात्रं प्रशस्यते ॥)

अनुवासनस्नेहे सद्यः प्रत्यागते पुनर्दानावधिः ।—

अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलं ।
तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निह्यत्यतिष्ठति ॥ २४ ॥

स्नेहे अनागते दोषनिर्देशः चिकित्सा च ।—

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदा शैथिल्यमाध्मानं शूलं श्वासश्च जायते ॥ २५ ॥
पक्वाशये गुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम् ।
तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्तां फलवर्त्तिर्हिता तथा ॥ २६ ॥

निर्गतेऽनुवासने स्नेहे पुनरपि अनुवासनमाह, अथवेति ।—अथवा अनुवासनस्नेहः यस्य पुरुषस्य तत्कालं शीघ्रमेव निर्याति तस्य पुरुषस्यान्योऽल्पतरोऽनुवासनस्नेहो देय । कुत इत्यत आह, अतिष्ठति इत्यादि—अतिष्ठति स्नेहे न हि स्निह्यति । अल्पतर इति पूर्वदत्तात् तन्त्रान्तरे तु—"यस्यानुवासनो दत्तः सक्तादन्नचमात्रजेत् । अत्यौष्ण्या-दतितैक्ष्ण्याद्वा वायुना वा प्रपीडितः ॥ सवातोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्वा सभेषजः । तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निह्यत्यतिष्ठति ॥" (सु० चि० ३७ अ०) इति । अत्र वायुना इति—कोष्ठस्थेन वातेन इत्यर्थः । सवात इति—अनुच्छ्वास्य विहितबन्धादिना वस्तिपुटकस्थितवायुसहिते तु स्नेहे मुखकषायता जृम्भा वातरुक्‌स्तम्भा वेपथुर्विषमज्वर इति ॥ २४ ॥

अथ च स्नेहानिर्गमेऽपि विधानमाह, अशुद्धस्येति ।—अशुद्धस्य अकृतशोधनस्य पुरुषस्येत्यर्थः, अत एव मलोन्मिश्रः स्नेह इति तथा हि—"स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः । स्नेहवीर्य्यं तथा दत्तं देहञ्चानुविसर्पति ॥" (सु० चि० ३७ अ०) इति । यदा नैति न प्रत्यागच्छति स्नेह इति सम्बन्धः तदा शिथिलाङ्गादयो भवन्ति । शिथिलस्थाने सदनमिति पाठान्तरम् । तत्र दद्यान्निरूहणमिति तीक्ष्णमिति निरूहमित्यस्य विशेषणम्, अथवा तीक्ष्णौषधैरेव सद्युक्त्या फलवर्त्तिरप्यत्र विहिता । पाठान्तरेऽपि—"तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्तां फलवर्त्तिर्हिताऽथवा" इति, फलवर्त्तिस्तु वक्ष्यमाणोत्तरवस्तौ द्रष्टव्या । एके "तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेव सिद्धं वाऽप्यनुवासनम्" इति

यथाऽनुलोमन वायुर्मलं स्नेहश्च जायते।
तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यञ्च शस्यते ॥ ३७ ॥

स्नेहे अनागतेऽपि अनुपद्रवे कर्त्तव्यनिर्देश।—

* यस्य नोपद्रव कुर्य्यात् स्नेहवस्तिरनि सृतः।
सर्वोऽल्पो वाऽऽवृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥ ३८ ॥

अनागते स्नेहे कर्त्तव्यनिर्देश।—

अनायातं त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत्।
स्नेहवस्तावनायाते नान्य. स्नेहो विधीयते ॥ ३९ ॥

पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। "यद्यनुलोमन वायु मल स्नेहश्च जायते। तदा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यञ्च शस्यते॥" तीक्ष्णं विरेचन नस्यञ्च तीक्ष्णमित्यर्थ ॥३५—३७॥

अथानि सृतोऽपि वस्तिर्न विकाराय भवतीत्यत आह, यस्येति।—नोपद्रवमिति—उपद्रवोऽत्र रोग स च मुखकषायत्वादिक, यदुक्तं—"तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे मुखकषायता। जृम्भा वातरुजस्तास्ता वेपथुर्विषमज्वर॥" (सु० चि० ३७ अ०) इति। रौक्ष्यादिति—शरीररौक्ष्यादस्निग्ध यतो रूक्ष शरीर भावयत्तेनोपचीयते स खलु स्नेह तत्तेनोपद्रव करोति, अत एवोपेक्ष्य इत्युक्तम्, उपेक्ष्य इति—तन्नि सरणाय प्रतिक्रिया कुर्य्यादित्यर्थ, "अनायान्तन्त्वहोरात्रात् स्नेह संशोधनैर्हरेत्। स्नेहवस्तावनायाते नान्य स्नेहो विधीयते॥" (सु० चि० ३७ अ०)॥ ३८॥

अहोरात्रादनि सृते प्रतीकारमाह, अनायातमिति।—अनायातम् अनि सृतं स्नेह संशोधने शोधनवस्तिभिर्हरेत। केचित् संशोधनैरित्यत्र सोपद्रवमिति पठन्ति, तत्रोपद्रवा पूर्वोक्ता। अन्य स्नेह स्नेहवस्तिर्न विधीयते स्नेहातिभयात्, शोधनवस्तिस्तु देय। अनायातमित्यस्य श्लोकस्याग्रे अधिक पठन्ति, यथा—"कुष्ठकमुककल्कञ्च पाययेच्चाम्लसयुतम्। शौघ्यात्तैक्ष्ण्यात् सरत्वाच्च वस्ति साऽस्यानुलोमयेत॥ गोमूत्रण

---

* चरकतात्पर्य्यटीकायामस्य व्याख्या यथा—"वाताद्यावृतस्नेहाप्रवर्त्तनमभिधाय अप्रवर्त्तनीय स्नेहमाह, यस्य नोपद्रव कुर्य्यादिति।—अनि,सृतोऽपि तन्द्रारागादीन् न कुर्य्यात अल्पो वा आवृत इति श्लोको नि सृत श्लोकश्चावृत। आवृतस्य तन्द्राद्यकरणे हेतुमाह, रौक्ष्यादिति।—रूक्षतया शरीरस्य तिष्ठन्नपि स्नेहो न व्यापद आवहतीत्यर्थ। उपेक्ष्य इति न तत्र आवृत स्नेहचिकित्सा कर्त्तव्या इत्यर्थः (च० सि० स्नेहव्याप०) इति।

अनुवासनार्थं गुडूच्यादि तैलम् ।—

गुडूच्येरण्डपूतीक-भार्गीवृषकरोहिषम् ।
शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मिताम् ॥ ४० ॥
यवमाषातसीकोल-कुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ।
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ॥ ४१ ॥
पचेत्तैलाढकं पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ॥ ४२ ॥

वस्तिव्यापद सङ्ख्या ।—

षट्सप्ततिर्व्यापदस्तु जायन्ते वस्तिकर्मणा ।
दूषिताः समुदायेन तासां चिकित्सा तु सुश्रुतात् ॥ ४३ ॥

त्वत्पथ्यः-कल्कस्वाथोऽनुलोमनम ॥" (वा० क० ५ अ०) इत्यादि पाठो बहुपुस्तकेष्वदृष्ट, तस्मादस्माभिरपि न व्याख्यात । "नान्य स्नेहो विधीयते" इत्यत्र "ताभ्यां सेकः प्रशस्यते" इति केचित पाठ पठन्ति ॥ ३९ ॥

अथानुवासनार्थं गुडूच्यादितैलमाह, गुडूचीति ।—गुडूच्यादीनि काकनासान्तानि प्रत्येक पलोन्मितानि ग्राह्याणि । तत्र गुडूची छिन्नरुहा । एरण्ड पञ्चाङ्गुल । पूतीक पूतिकरञ्ज । भार्गी द्विजा । वृषो वासक । रोहिष सुगन्धितृणम् । शतावरी नारायणी । सहचर कुरण्टक । काकनासा प्रसिद्धा इति । यवादीनि प्रसिद्धानि प्रसृतोन्मितानि पलद्वयमितानि प्रत्येक ग्राह्याणि । तैलाढक कृष्णतिलस्नेह आढकमित । पेष्यै जीवनीयै पूर्वोक्तकल्कीकृतै प्रत्येक पलोन्मितै इति । जीवनीयगणो यथा—"जीवन्ती मुद्गपर्णी युक् काकोल्यौ जीवकर्षभौ । मेदे यष्टीति मधुरो जीवनीयो गणो मत ॥" इति ॥ ४०—४२ ॥

वस्तिव्यापदश्च सुश्रुताच्चिकित्स्या इत्यत आह,—षडिति । अस्याग्रे केचिदधिक पाठ पठन्ति तद्द यथा—"स्नेहपीतस्य बालस्य विरिक्तस्य क्षतास्रज । निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिन ॥ स चाल्पैलघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते । काष्ठैरणुभिरल्पैश्च सन्धुक्षित इवानल ॥" (सु० चि० ३७ अ०) । "युक्तेऽग्नौ जीवति चिर रोगी व्याहिकृति गते । शान्ते पञ्चत्वमायाति देही तस्माद्बलोऽनल ॥" इति । एतदर्थं चिकित्साऽपि—"प्रातरुष्णोदक देय धान्यनागरसाधितम । तेनास्य दीप्यते वह्निर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते ॥" (सु० चि० ३७ अ०) इति । स्नेहपीतस्य इत्यादि पाठ, क्षेपक इति मत्वा अस्माभिरत्र नात्र व्याख्यात ॥ ४३ ॥

अनुवासने पथ्यावधि।—

पानाहारविहारश्च परिहारश्च कृत्स्नशः।
स्नेहपानसमाः कार्य्या नात्र कार्य्या विचारणा॥ ४४॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे वस्तिविधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

षष्ठोऽध्यायः।

अथ निरूहविधिः।—

कारणभेदेन निरूहस्य भेदोक्तिः।—

निरूहवस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणान्तरैः।
तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः॥ १॥

अनुवासने पानादिपथ्यमाह, पानेति।—स्नेहपानसमा इति—ये पानाहारविहारादयः स्नेहपानविषये पूर्वं दर्शिताः, तेऽप्यत्र क्रमशः कार्य्याः, तेनात्र विचारणा न कार्य्या, आगमोक्तत्वात्। पानादयोऽप्यत्र तत्रत्या अवगन्तव्याः। अत्राग्रे पठन्ति केचित—"अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते। यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण च॥ स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवेस्तुल्योऽमरप्रभः। वीतपाप्मा श्रुतिधरः सहस्रायुर्नरो भवेत॥" (सु० चि० ३७ अ०) इति। अन्यदपि—"मूलसेकात् यथा वृक्षः स्निग्धश्च नवपल्लवः। तथा वस्तिप्रदानात् स्यान्नरः कान्तिबलादिमान्॥" इति॥ ४४॥

इति श्रीवाक्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे वस्तिविधिनाम पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

अथ पारिशेष्यात् निरूहवस्तिविधिमाह। तत्र तद्भेदानाह, निरूहेति।—यो निरूहवस्ति' पूर्वं सङ्गृहीत सोऽप्यत्र कारणान्तरे कृत्वा बहुधा भिन्नते कथ्यते इत्यर्थः। कारणान्तराणि वक्ष्यमाणदोषहर-संशमन शोधन लेखन बृंहणानि पिच्छिल-यापन-वैतरणवस्तिप्रभृतीनि बोद्धव्यानि। तैरेव कारणान्तरैरेव तस्य निरूहवस्तेः नामानि मुनिपुङ्गवैः ऋषिश्रेष्ठैः कृतानि कथितानि इत्यभिप्रायः॥ १॥

निरूहस्य पर्य्याय निरुक्तिश्च ।—

निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ।
स्वस्थानस्थापनाद्दोष-धातूनां स्थापनं मतम् ॥ २ ॥

निरूहस्य उत्तमादिमात्रा ।—

निरूहस्य प्रमाणञ्च प्रस्थं पादोत्तरं परम् ।
मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनञ्च कुडवास्त्रय ॥ ३ ॥

दोषहरत्वान्निरूहादीनि तस्य विशेषनामान्याह, निरूहस्येति ।—बुधैः पण्डितैः निरूहस्य नाम आस्थापनं प्रोक्तम् आस्थापयति वयः इति आस्थापनं परमुत्कृष्टम्, उत्कृष्टत्वञ्च वयःस्थापनेनैव । अथवा दोषधातूनां स्वस्थाने स्थापनादास्थापनं, तच्च क्षीरेण क्वाथैश्च क्रियते, उक्तञ्च—"स्नेहैर्यो दीयते स स्यादनुवासननामकः । पयःकषायैः सोऽपि निरूहास्थापनो मतः ॥" इति । एके "स्वस्थान-स्थापनाद्दोषधातूनां स्थापनं मतम्" इति नाम पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । सुश्रुतेऽपि—"स दोषनिर्हरणाच्छरीररोगहरणाद्वा निरूहः" (सु० चि० ३५ अ०) इति, स आस्थापन इति नाम । अस्यामपि निरुक्तौ स एव, यथा—"वयःस्थापनात् आयुःस्थापनाद्वा आस्थापनम्" (सु० चि० ३५ अ०) ततश्च सर्वदोषनिर्हरणान्निरूहः । इति वमनाह्निकम् ॥ २ ॥

अथ दोषाद्यपेक्षया मात्रामाह निरूहस्येति ।—निरूहस्य निरूहसंज्ञस्यास्थापनस्य परमुत्कृष्टं प्रमाणं पादोत्तरं प्रस्थं सपादप्रस्थम् । मध्यमं प्रस्थम् उद्दिष्टम् । त्रयः कुडवा हीनं मानम्, उक्तञ्च पाराशरे—"निरूहस्य प्रमाणन्तु प्रस्थं पादोत्तरं परम् । मध्यं प्रस्थस्तु निर्दिष्टो विज्ञेयाः कुडवास्त्रयः ॥" इति । उत्तमादिमानञ्च दोषबलापेक्षया अवगन्तव्यम् । ननु चरकादावन्यथा पठितं, तद् यथा—* "अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि निरूहस्योपकल्पनम् । द्वादशप्रसृतस्यादौ ततोऽन्यानुपकल्पयेत् ॥" इति । तत कथमेव विप्रतिपत्तिरुत्तममात्रायाः प्रतिपादितानि ? सत्यम्, द्वादशप्रसृतं मानं निरूहस्य पञ्चाङ्गस्य युक्त्या दर्शितम्, तथा हि—"मधुस्नेहनकल्काख्य-कषायावापतः क्रमात् । त्रीणि षट् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिषु ॥ पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम् । षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम् ॥" इति । अन्यच्च—"दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्यादौ मधुनः प्रसृतद्वयम् । विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृत-

* श्लोकोऽयं मुद्रितचरकादौ न दृश्यते ।

निरूहानर्हाः।—

अतिस्निग्धोत्क्लिष्टदोषौ क्षतोरस्कः कृशस्तथा।
आध्मानच्छर्दिहिक्कार्शः-कासश्वासप्रपीड़ितः॥ ४॥
गुदशोफातिसारार्त्तो विसूचीकुष्ठसंयुतः।
गर्भिणी मधुमेही च नास्थाप्यश्च जलोदरी॥ ५॥

निरूहार्हाः।—

वातव्याधावुदावर्त्ते वातासृग्विषमज्वरे।
मूर्च्छातृष्णोदरानाह-मूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च॥ ६॥

इयम्॥ एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत्। सम्मूर्च्छिते कषाये तु पञ्चप्रसृतसम्मितम्॥ वितरेच्च यथाऽऽवापमन्ते द्विप्रसृतान्मितम्। वस्त्रपूतं ततोऽम्बु कुम्भीवाष्पेण तापितम्॥ एवं प्रकल्पिता बस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत्॥ न धावत्यौषधं पाणिं तिष्ठत्यवलिप्य च। न करोति च सीमन्तं स निरूहः सुयोजितः॥" इति। एतेनोत्कृष्टदोषबले द्वादशप्रसृतमानं मध्यबले विंशतिपलानीत्यदोषः। सामान्यविशेषकथनाददोषः स्वकीयमते सामान्यं परमते विशेष इत्यदोषः। यदा शोधनसंशमनलेखनप्रभृतीनां वस्तीनां विषयत्वेन त्रिंशत्प्रभृतिकं चतुर्विंशतिप्रभृतिकं मानमुपदिशन्ति तदनुमानतो ज्ञातव्यं ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितमित्यदोषः॥ ३॥

अथ अनास्थापनीयानाह, अतीति।—एते नास्थाप्याः, चकारात् नानुवास्याश्च, उक्तञ्च—"अयोन्मादस्तथा शोषाजीर्णारुचिप्रमेहिणः। मूर्च्छाकुष्ठोदरस्थौल्य-श्वासकासज्वरातुराः॥ शोथभ्रमदच्छर्दि-युता वस्त्यमलाचलाः (?)। नास्थाप्या नानुवास्याश्च वातरोगादृते नराः॥" इति। कुष्ठशब्देनात्र महाकुष्ठं ग्राह्यं न क्षुद्रकुष्ठं तस्य विहितत्वात्। प्रमेहग्रहणात् सर्वप्रमेहेष्वहितम्, एवं जलोदरग्रहणेन सर्वोदरेष्वहितम्, उक्तञ्च—"उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः। अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवास्याः कथञ्चन॥" (सु० चि० ३५ अ०) इति॥ ४।५॥

अथ निरूह्यानाह, वातव्याधाविति।—वातव्याध्यादिषु निरूहणम् आस्थापनसंज्ञं योजयेत्। वातव्याधिः आक्षेपकादिः। उदावर्त्तः उदरापूरः। वातासृक् वातरक्तम्। विषमज्वरः ऐकाहिकादिः। उदरमत्र जलोदरव्यतिरिक्तं सर्वोदरं ग्राह्यम्। एके—"मूत्रकृच्छ्रोदरानाहमूत्रदोषाश्मरीषु च" इति पठन्ति। तत्र मूत्रदोषः मूत्राघातमपि ज्ञेयम्। अथवा मूत्रग्रहणेन स्त्रीणामपि मूत्ररेतोरजोदोषा अपि गृह्यन्ते,

वृद्धासृग्दरमन्दाग्नि प्रमेहेषु निरूहणम् ।
शूलेऽम्लपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद्बुधः ॥ ७ ॥

निरूहस्य स्थानकालावस्थानिर्देश ।—

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं स्निग्धस्विन्नमभोजितम् ।
मध्याह्ने गृहमध्ये च यथायोग्यं निरूहयेत् ॥ ८ ॥

निरूहदानविधि ।—

स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्य्यान्निरूहणम् ।
जाते निरूहे च ततो भवेदुत्कटुकासनः ॥ ९ ॥

यदुक्त—"मूत्ररेतोरजोदोषान् स्त्रीणां हन्ति निरूहणम्" इति। अत एवात्र असृग्दरग्रहणम्। प्रमेहेषु इत्यत्रापि मधुमेहव्यतिरिक्ता अन्ये प्रमेहा ग्राह्या, तस्य निषिद्धत्वात्। विधिवदित्यनेन तन्त्रान्तरोक्तविधानं बोद्धव्यम्, तद्यथा—"नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं सपादपीठं शयनं प्रशस्तम्। प्रधानमृद्वास्तरणोपपन्नं प्राक्शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम् ॥" (च० सि० वस्तिसूत्री०) किञ्च "स्नेहं सुनिर्मथ्य ततोऽनु कल्कं प्रक्षिप्य वस्तौ मथितं खजेन। वस्तिं ततः सव्यकरे निधाय सूत्रद्धमुच्छ्राय च निर्व्यलीकम् ॥ अङ्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय नेत्राग्रसंस्थामपनीय वर्त्तिम्। तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविट्कं नातिक्षुधार्त्तं शयने मनुष्यम् ॥ समेऽथवेषन्नतशीर्षके वा नात्युच्छ्रिते स्वास्तरणोपपन्ने। सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं कृत्वर्जुदेहं स्वभुजोपधानम् ॥ निकुञ्च्य सव्येतरदस्य सक्थि वामं प्रसार्य्य प्रणयेत्ततस्तम्। स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं स्निग्धं शनैर्ऋज्वनुपृष्ठवंशम् ॥ आकम्पनाविपनलाघवादीन् पाण्योर्गुणांश्चापि हि दर्शयंस्तम्। प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तं नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ॥ तिर्य्यक् प्रणीते तु न याति धारा गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे। दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ॥" (च० सि० वस्तिसूत्री०) इत्यादि ॥ ६७ ॥

एवंविधं निरूहयेत्, उत्सृष्टेत्यादि।—उत्सृष्टं परित्यक्तं वातमूत्रपुरीषं येन तम्। स्निग्धं कृतस्नेहनम्। स्विन्नं स्वेदितम्। अभोजितमकृतभोजनम्। मध्याह्नेति तस्योचितकालत्वख्यापनार्थम्। गृहमध्ये इति वातातपरजोदोषादिनिरासार्थम् ॥ ८ ॥

निरूहदानविधिमाह, स्नेहवस्तीति।—स्नेहवस्तिविधानं पूर्वमेवानुवासनाध्याये उक्तम्। बुधग्रहणं निरूहदानेऽतिकुशलत्वख्यापनार्थम्। निरूहदानानन्तरं

तिष्ठेन्मुहूर्त्तमात्रन्तु निरूहागमनेच्छया।
अनायातं मुहूर्त्तन्तु निरूहं शोधनैर्हरेत्॥
निरूहैरेव मतिमान् क्षारमूत्राम्लसैन्धवैः॥ १०॥

सम्यक् निरूढस्य लक्षणम्।—

यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः।
लाघवञ्चोपजायेत सुनिरूढं तमादिशेत्॥ ११॥

असम्यक् निरूढस्य लक्षणम्।—

यस्य स्यादस्तिरल्पाल्प-वेगो हीनमलानिलः।
मूर्च्छार्त्तिजाड्यारुचिमान् दुर्निरूढं तमादिशेत्॥ १२॥

किं कर्त्तव्यम्? इत्यत आह, जाते इति।— उत्कटकासनं अंशानुस्थित मुहूर्त्तं घटिकाद्वयपर्य्यन्तम्। अनायातं निरूहं शोधनैर्निरूहैर्हरेत, शोधनानिरूहाः क्षारादिभिः कर्त्तव्याः। यदा मुहूर्त्तादुपरि अनायातः निरूहः स्यात्, तदा शोधनैर्निरूहैः कृत्वा आहरेत् क्षारमूत्राम्लसैन्धवैर्निरूहैरिति सम्बन्धः। अनायातस्य व्यापत्तिरुक्ता चक्रदत्ते—"अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः। तदाऽङ्गसदनाध्मानशूलाः श्वासश्च जायते॥ पक्वाशयगुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम्। तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेव सिद्धञ्चाप्यनुवासनम्॥" (सु० चि० ३७ अ०) इति॥ ८।१०॥

अथ सुनिरूढलक्षणमाह, यस्येति।—यस्य क्रमेण तन्त्रान्तरोक्तोऽग्निमूत्र (?) पुरीषपित्तकफवायवः गच्छन्ति लाघवञ्चोपजायते सुनिरूढं तमादिशेत्, उक्तञ्च दृढबलेन—'प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वं रुच्यग्निवृद्ध्याशयलाघवानि। रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च बलञ्च तत् स्यात् सुनिरूढलिङ्गम्॥' (च० सि० कल्पना०) इति। सुनिरूढमित्यादिना चैकादिविप्रभृतिनिरूहदानविषयमुक्तम्, उक्तञ्च— "एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात् पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः" (च० सि० बस्तिसूत्री०) इत्यादि॥ ११॥

अथ दुर्निरूढलक्षणमाह यस्येति।—अल्पाल्पवेग इति—बस्तिदानेन स्वल्पद्रवाणामन्तःप्रवेशनविषयः, उक्तञ्च—"दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्तिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च" (च० सि० बस्तिसूत्री०) इति। एतेन, तूर्णमवलम्बितमिति (?)। हीनमल इति—हीनमलो बस्तिरित्यर्थः, न पुरीषादिनिर्गमः, यतः,— "अल्पाल्पवेगो

निरूहस्य अनुवासनवत् देयतानिर्देशः ।—

अनेन विधिना युञ्ज्यान्निरूहं वस्तिदानवत् ।
द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥ १३ ॥

निरूढे दोषभेदेन भोजनादिविधिः ।—

पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूषरसैः क्रमात् ।
निरूढं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥ १४ ॥

विभ्रान्त-हीनो हीननिरूहणः । मूर्च्छा-छर्दिकफप्रायो महावेगोऽतिशब्दित ॥" इति । मूर्च्छाक्लिशाद्यान् विमान् इति—मूर्च्छास्थाने मूत्रार्त्तिमिति पाठान्तरम् । आद्यः अङ्गना कफप्रायेत्यभिप्रायः । केचिद्दवास्थापनस्नेहवस्त्योः सम्यग्दानलक्षणं पठन्ति, तद्यथा—"विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः । आस्थापन-स्नेहवस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्षणम् ॥" (सु० चि० ३८ अ०) इति । विविक्तः मनस्तुष्टिः । सुगमम् ॥ १२ ॥

निरूहस्य वस्तिदानवद्देयतामाह, अनेनेति ।—अनेन पूर्वोक्तेन विधिना निरूहं वस्तिदानवत् वस्तिदानतुल्यम् । वा ग्रहणात् प्रथमम् एकं, पश्चाद्द्वितीयं, तदनन्तरं तृतीयं चतुर्थञ्च, एतेन वस्तिपुटकं कथितमिति भावः । चतुर्थं वा यथोचितमिति—यथार्हमिति । ननु तृतीयादिवस्तिपुटं निषिद्धम्, यथा—"स्निग्धोष्ण एकः पवने निरूहो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते । त्रयः समूत्राः कटुकाम्ल-तीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥" (च० सि० वस्तिसूत्री०) इति । नैव, निषेधो बहुपुरुषविषयतया प्रायिकः, चतुर्थपुटदानन्तु कस्मिन्नपि क्रूरकोष्ठ-बलीयसि बहुदोषे पुरुषे तन्न कृतो विरोधः ? केचिद्दत्राम् श्लोकं पठन्ति—"सस्नेह एकः पवने पित्ते द्वौ पयसा सह । कषायकटुमूत्राढ्याः कफे कोष्णास्त्रयो हिताः ॥" अस्यार्थः पूर्ववत् प्रतिपत्तिर्दर्शितः तेनात्र कैरपि पठितः ॥ १३ ॥

अथ भोजनक्रममाह, पित्तेति ।—पित्तादीनामेव क्षीरयूषरसैः सह भोजनं कार्यम् । क्रमादिति अनुक्रमेणैव, अनुक्रमो यथा—पित्ताविष्टं निरूढं क्षीरोदनं भोजयित्वा पश्चादनुवासयेत्, बृंहणार्थमिति भावः । श्लेष्माविष्टं यूषौदनं भोजयित्वा पश्चादनुवासनं देयम् । अनिलाविष्टं मांसरसौदनं भोजयित्वा अनुवासयेदिति पदार्थः, उक्तञ्च—"प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन । जीर्णे च सायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तोऽनुवास्यः परिबृंहणार्थम् ॥" (च० सि० वस्तिसूत्री०) इति ॥ १४ ॥

सुकुमारादौ तीक्ष्णवस्तिदाने दोषनिर्देशः।—

सुकुमारस्य वृद्धस्य बालस्य च मृदुर्हितः।
वस्तिस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु तेषां हन्याद्बलायुषी ॥ १५ ॥

वस्तिदानक्रमः।—

दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं ततः।
पश्चात् संशमनीयञ्च दद्याद्वस्तिं विचक्षणः ॥ १६ ॥

उत्क्लेशनवस्तिः।—

एरण्डबीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा।
हवुषाफलकल्कश्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ॥ १७ ॥

दोषहरवस्तिः।—

शताह्वा मधुकं बिल्वं कौटजं फलमेव च।
सकाञ्जिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरो मतः ॥ १८ ॥

संशमनवस्तिः।—

प्रियङ्गुर्मधुकं मुस्तं तथैव च रसाञ्जनम्।
सक्षीरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥ ॥ १९ ॥

इदानीं बालवृद्धयोर्मृदुवस्तिमाह, सुकुमारस्येति।—सुकुमारादीनां मृदुवस्तिर्हितः, न पुनः तीक्ष्णः वस्तिः प्रयुक्तः तेषां बलायुषी हन्यात्। तन्त्रान्तरे विशेषः, "विशेषात् सुकुमाराणां हीन एव क्रमो हितः। मृदुर्वस्तिः प्रयोक्तव्यो विशेषात् बालवृद्धयोः॥" (सु० चि० ३८ अ०) इति ॥ १५ ॥

इदानीं वस्तीनां दानक्रममाह, दद्यादिति।—उत्क्लेशनं दोषाणाम्। दोषहरं त्रिदोषघ्नम्। संशमनं दोषाणां समीकरणाच्छमनम्। शेषं सुगमम् ॥ १६ ॥

अथ तेषां स्वरूपाण्याह, एरण्डेति।—अयमुत्क्लेशनसंज्ञो वस्तिः। शेषं सुगमम् ॥ १७ ॥

अथ तेषां दोषहरमाह, शताह्वेति।—सुगमम् ॥ १८ ॥

संशमनवस्तिमाह, प्रियङ्गुरिति।—अयं दोषसंशमनो वस्तिः। प्रियङ्गुः कान्ता। रसाञ्जनमत्र कृष्णपाषाणसदृशं द्रव्यविशेषः, तदभावे दार्वीक्वाथसमुद्भवं योज्यम् ॥ १९ ॥

शोधनवस्तिः।—

शोधनद्रव्यनिःक्वाथैस्तत्कल्कैः स्नेहसैन्धवैः।
युक्त्या खजेन मथिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः॥ २०॥

लेखनवस्तिः।—

त्रिफलाक्वाथगोमूत्र-क्षौद्रक्षारसमायुताः।
ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः॥ २१॥

बृंहणवस्तिः।—

बृंहणद्रव्यनिष्क्वाथाः कल्कैर्मधुरकैर्युताः।
सर्पिर्मांसरसोपेता वस्तयो बृंहणाः स्मृताः॥ २२॥

पिच्छिलवस्तिः।—

बदर्यैरावती-शेलु-शाल्मली-धन्वनागराः।
क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसञ्ज्ञिताः॥ २३॥
अजोरभ्रैणरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणैः।
मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता॥ २४॥

शोधनवस्तिमाह, शोधनेति।—शोधनद्रव्याणि निकुम्भादीनि प्रसिद्धानि, तानि "निकुम्भ त्रिफला-गवाक्षी-स्नुक् शङ्खिनी नीलिनी-तिल्वकानि। शम्पाक-काम्पिल्लक-हेमदुग्धा दुग्धञ्च मूत्रञ्च विरेचनानि॥" (वा० सू० १५ अ०) इत्यादीनि।* "खजेन" इत्यत्र "चषेन" इति पाठ साधु॥२०॥

लेखनवस्तिमाह, त्रिफलेति।—ऊषकादि प्रागुक्त, यथा—"ऊषक-सैन्धवशिलाजतुकाशीशद्वयहिङ्गूनि तुत्थकञ्चेति" (सु० सू० ३८ अ०)। शेष सुगमम्॥ २१॥

अथ बृंहणवस्तीनाह, बृंहणेति।—बृंहणानि काकोली-क्षीरकाकोली-जीवकर्षभक-मेदा-महामेदाप्रभृतीनि। मधुरकैरिति—द्राक्षा-खर्जूर-वातामादिभि। शेष सुबोधम्॥ २२॥

पिच्छिलवस्तिमाह, बदरीति।—बदरी कोलमिति प्रसिद्धम्। ऐरावती नागबला इति भानुमती। शेलु श्लेष्मातक। शाल्मली प्रसिद्धा। धन्वनागरो

* खजेन इति पाठ एव सुश्रुतादिसम्मत., खजेन दर्व्या इत्यर्थः।

निरूहोपयोगिद्रव्याणां परिमाणविधिः ।—

दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतिद्वयम् ।
विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ॥ २५ ॥
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् ।
सम्मूर्च्छिते कषायन्तु चतुःप्रसृतिसम्मितम् ॥
क्षिप्त्वा विमथ्य दद्याच्च निरूहं कुशलो भिषक् ॥ २६ ॥

धन्वदेशजं नागरमुस्तम्। धन्वनागरस्थाने "धन्वनाङ्कुरा" इति पाठः, * धन्वयासकाङ्कुरा। अजः छागः। उरभ्रो मेषः। एणः कृष्णमृगः। एके सुश्रुतव्याख्यातारोऽत्र पठन्ति—"शाराङ्गमाहिषौरभ्र-वैडालैणेयकौक्कुटम्। सद्यस्क-मसृगाजं वा देयं पिच्छिलबस्तिषु॥" (सु० चि० ३८ अ०) इति, व्याख्यानयन्ति च। क्षेपकोऽयमिति मन्यमानत्वात् न सम्यक् लिखितः। मात्रा पिच्छिलबस्तीनामिति द्वादशपलैरेवात्र पूर्वोक्ता द्रोणमात्रा नियता विशेषग्रहणात् ॥ २३।२४ ॥

अथ निरूहार्थं द्रव्याणां परिमाणपूर्वकं विधानमाह, दत्त्वेति।—अत्र सैन्धवपरिमाणन्तु उत्तममात्राया न गणितम् अत एव "आदौ" इति ग्रहणं कृतम्। उत्तममात्रा विंशतिपलैरेव, पूर्वमुक्तं यथा—"निरूहस्य प्रमाणन्तु प्रस्थं पादोत्तरं परम्। मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनन्तु कुडवास्त्रयः॥" (शार्ङ्ग० उत्तर० ६ अ०) इति। चक्रदत्ते तु—"दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम्। विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम्॥ एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत्। सम्मूर्च्छिते कषायं तु चतुःप्रसृतिसम्मितम्॥ † क्षिप्त्वा विमथ्य दद्याच्च निरूहं कुशलो भिषक्। वाते चतुःपलं क्षौद्रं दद्यात् स्नेहस्य षट्पलम्॥ पित्ते चतुष्पलं क्षौद्रं स्नेहं दद्यात् पलत्रयम्। कफे च षट्पलं क्षौद्रं क्षिपेत् स्नेहं चतुःपलम्॥ वितरेच्च यथाऽऽवापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम्। एवं प्रकल्पितो बस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत्॥"

* "धन्वनः धामनिरिति प्रसिद्धस्तरुः। बदर्यादीनामङ्कुराः अभिनवपल्लवाः" इति शिवदासव्याख्या।

† "क्षिप्त्वा" इत्यारभ्य "स्नेहं चतुष्पलम्" इत्यन्तं यावत् पाठः चक्रदत्ते सुश्रुते वा नास्ति।

निरुह दोषभेदेन चौद्रस्नेहयोर्मानाभेद ।—

वाते चतुष्पल चौद्र दद्यात् स्नेहस्य षट्पलम् ।
पित्ते चतुष्पलं चौद्र स्नेह दद्यात् पलत्रयम् ॥
कफे च षट्पलं चौद्र चिपेत् स्नेह चतुष्पलम् ॥ २७ ॥

माधुतैलिकवस्ति ।—

एरण्डक्वाथतुल्यांशं मधु तैलं पलाशकम् ।
शतपुष्पापलार्द्धेन सैन्धवार्द्धेन संयुतम् ॥ २८ ॥
मधुतैलकसञ्ज्ञोऽयं वस्तिः खर्जाविलोडित. ।
मेदोगुल्मक्रिमिप्लीह-मलोदावर्त्तनाशन' ॥
बलवर्णकरश्चैव वृष्यो दीपनबृंहणः ॥ २९ ॥

यापनावस्ति ।—

चौद्राज्य-चीर-तैलाना प्रसृतं प्रसृत भवेत् ।
हवुषासैन्धवाच्चांशो वस्ति. स्यात् यापन. परः ॥ ३० ॥

(सु० चि० ३८ अ०) इति। एतदपि पञ्चाङ्गमानयुक्त्या समीचीन दार्शतम्, तथा ह—"मधुस्नेहनकल्काख्य कषायावापत क्रमात्। त्रीणि षट् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिणाम् ॥ पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम्। षट् त्रीणि द्व दश त्रीणि कफ चापि निरूहणम् ॥" इति ॥ २५।२६ ॥

वातादीना केवलमधुस्नेहयोर्विशेषमानमाह, वाते चतु.पल चौद्रमित्यादि ।—सुगमम् ॥ २७ ॥

माधुतैलिकसञ्ज्ञ वस्तिविधानमाह, एरण्डेति ।—मधु तैल पलाशकमित्यस्य स्थाने मधुतैलपलाष्टकमित्यके पठन्ति, तन्न, उक्तञ्च तन्त्रान्तरे—"मधुतैले समे स्याता क्वाथैरण्डमूलज । पलार्द्ध शतपुष्पाया ततोऽर्द्ध सैन्धवस्य च ॥ फलेनैकन संयुक्ता खजेन च विलोडित । देय सुखोष्णा भिषजा माधुतैलिकसञ्ज्ञक ॥" (सु० चि० ३८ अ०) इति। मलोदावर्त्तनाशन इत्यत्र उदरोदावर्त्तनाशन इति पाठ.। अयमेव तन्त्रान्तरे * अर्द्धमात्रिकनिरूह कथित, स तु तत्रैव ज्ञातव्य ॥ २८।२९ ॥

अथ यापनवस्तिमाह, चौद्रेत्यादि ।—हवुषा विपुषा ॥ ३० ॥

---

* चक्रोक्ताऽर्द्धमात्रिकवस्तिना सह अस्य किमपि सादृश्य नास्ति।

युक्तरथवस्ति।—

एरण्डमूलनिष्क्वाथो मधु तैलं ससैन्धवम्।
एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः॥ ३१॥

सिद्धवस्ति।—

पञ्चमूलस्य निष्क्वाथस्तैलं मागधिका मधु।
ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः॥ ३२॥

निरूहे पथ्यापथ्यविधि।—

स्नानमुष्णोदकैः कुर्य्यात् दिवा स्वप्नमजीर्णताम्।
वर्जयेदपरं सर्वमाचरेत् स्नेहवस्तिवत्॥ ३३॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम् उत्तरखण्डे निरूहवस्तिविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

अथ युक्तरथवस्तिमाह, एरण्डेति।—क्वाथादीनां परिमाणन्तु माधुतैलिकवस्तिवत् ज्ञेयं तस्यान्तःपातित्वात्, "यदुक्तं मधुतैलञ्च क्वाथं सरससैन्धवं। फलपिप्पलीसंयुक्तो वस्तिर्युक्तरथः स्मृतः॥" इति। अत्रापि पूर्वोक्तमेव। फलमत्र मदनफलम् इति युक्तरथः॥ ३१॥

अथ सिद्धवस्तिमाह, पञ्चमूलस्येति।—सुगमम्। इति सिद्धवस्तिनिरूहः॥ ३२॥

अथ त्याज्यान्याह, स्नानमिति।—स्नेहवस्तिवदिति—स्नेहवस्तिविधौ यदाचरितं तत् सर्वम् आचरेत्, तत् तत्रैव ज्ञातव्यम्॥ ३३॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैश्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरसंहिताटीकायां दीपिकायामुत्तरखण्डे निरूहवस्तिविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथ उत्तरवस्तिविधिः ।—

उत्तरवस्त्यर्थं नेत्रस्वरूपम् ।—

अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ।
द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ॥
मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपसन्निभम् ॥ १ ॥

वयोभेदेन देयस्नेहस्य मात्रानिर्देशः ।—

पञ्चविंशतिवर्षाणामधो मात्रा द्विकार्षिकी ।
तदूर्द्ध्वं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥ २ ॥

पारिशेष्यादुत्तरवस्तिमाह, अत इति ।—अतः परं वस्तिनिरूहयोरनन्तरम् उत्तरसंज्ञितं वस्तिं वक्ष्यामि इति । उत्तरवस्तिनेत्रस्वरूपमाह, मध्ये च कृतकर्णिकमिति—मध्ये षडङ्गुलोपरि कर्णिका मेखलाकारा मुद्रिका, अत एव मूत्रमार्गे षडङ्गुलं नेत्रं प्रवेशयेदित्युक्तमग्रे । यन्त्रच्छिद्रमाह—यन्त्रच्छिद्रन्तु मालतीपुष्पवृन्ताभं सर्षपसन्निभं सर्षपाकारं निर्गमच्छिद्रमित्यर्थः, कार्य्यम् । केचित् "सर्षपनिर्गमम्" (सु० चि० ३७ अ०) इति पाठं पठन्ति । "सिद्धार्थकप्रवेशाग्रम्" (वा० सू० १९ अ०) इति तन्त्रान्तरे । ननु क्वचिदपि चतुर्दशाङ्गुलमपि पठितं तत्र यथा—"चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रं तत्र कार्य्यं विजानता । मालतीपुष्पवृन्ताभं कर्त्तव्यं छिद्रमेव च ॥" इति । तत् कथमत्र द्वादशाङ्गुलम् ? उच्यते, कर्णिकार्थन्तु नेत्रं षडङ्गुलमेव सर्वसम्मतं शेषन्तु चर्मपुटकस्य समीचीनग्रथनार्थं कथितमित्यदोषः । चरकादौ तु द्वादशाङ्गुलमेवोक्तत्वात्, अथवा—"मेढ्रायामसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः" (सु० चि० ३७ अ०) इत्यादि मतमालोच्य चरकमतमेव शार्ङ्गधरेण स्वीकृतमित्यलं विस्तरेण ॥ १ ॥

स्नेहमात्रामाह पञ्चविंशतीति ।—पञ्चविंशतिवर्षाणामधः पञ्चविंशतिवर्षादधोऽर्वाक् चतुर्विंशतिपर्य्यन्ते मात्रा स्नेहस्य द्विकार्षिकी । तदूर्द्ध्वं पञ्चविंशादूर्द्ध्वं पलमात्रा । भिषग्वरैरिति ग्रहणेन दोषदेशदेहकालानलाद्यपेक्ष्य न्यूनाधिकाऽपि मात्रा योज्या सम्प्रदायदर्शनात्, अत एवोक्तं—"पञ्चविंशतिवर्षाणामधो (?) मात्रा द्विकार्षिकी" इति क्वचित् पाठोऽपि ॥ २ ॥

उत्तरवस्तिप्रयोगविधि ।—

अथास्थापनशुद्धस्य तृप्तस्य स्नानभोजनैः ।
स्थितस्य जानुमात्रे च पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥ ३ ॥
स्निग्धया मेढ्रमार्गं च ततो नेत्रं नियोजयेत् ।
शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं मेढ्ररन्ध्रेऽङ्गुलानि षट् ॥ ४ ॥
ततोऽवपीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रञ्च निर्हरेत् ।
ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥ ५ ॥

अथोत्तरवस्तेर्विधानमाह, अथेति।—अथशब्द आनन्तर्ये। आस्थापन कषायवस्ति, कषायैर्दोषशमनत्वात् निरूहमेवास्थापनमित्येके। कस्य? स्नानभोजने तृप्तस्य, भोजनग्रहणेन घृतक्षीरमांसादीनां ग्रहणम्, उक्तञ्च—"अथातुरमुपस्निग्धं स्विन्नं शाशयित्वाशयम्। यवागूं सघृतक्षारं पीतवन्तं यथाबलम् ॥" इत्यादि। जानुमात्रे पीठे इति—जानुपरिमाणे आसने, उच्चतया बोद्धव्यम्, उक्तञ्च—"निषण्णमा-जानुसमे पीठे" (सु० चि० ३७ अ०) इत्यादि। अन्विष्य शलाकया इति मेढ्रमार्गं शलाकया अन्विष्य अन्वेषणं कृत्वा, किंविशिष्टया शलाकया? स्निग्धया श्लक्ष्णया, अथवा घृताभ्यञ्जनेन। ततो नेत्रं नियोजयेत् इति—नेत्रं नलिका उत्तरवस्तिसञ्ज्ञस्य। "अथास्थापनशुद्धस्य तृप्तस्य स्नानभोजने" अस्याग्रे—'स्वभ्यक्तस्नातशीर्षस्य तैलेनाक्षोण युक्तिनः। ततः समं स्थापयित्वा नालमस्य प्रहर्षितम् ॥" इत्येके पठन्ति व्याख्यानयन्ति च प्राचीनपुस्तके न दृष्टं। अथ यन्त्रपीडनमाह, नेत्रं यन्त्रं घृताभ्यक्तं षडङ्गुलं मेढ्ररन्ध्रे मेढ्रमार्गे नियोजयेत् प्रवेशयेत्, वैद्य इति शेषः, अत एवोक्तं प्राक् "मध्ये च कृतकर्णिकम्" इति, तेन कर्णिकापर्यन्तं सुस्निग्धं मेढ्रमार्गे प्रवेशयेदित्यर्थः। ततोऽनन्तरं प्रवेशानन्तरं वस्तिं स्नेहादिसम्भृतं चर्मपुटकं शनैर्यथा स्यात्तथा पीडयेत् यथा स्नेहोऽन्तः प्रविष्टो भवति। नेत्रञ्च निर्हरेदिति—पुनः शनैर्यथा स्यात्तथा नेत्रं निर्हरेत् मूत्रमार्गादित्यर्थः। स्नेहे प्रत्यागते स्नेहवस्तिक्रमः हितः। "स्नेहवस्तिक्रमो हितः" इत्यस्य स्थाने—"अपराह्ने विचक्षणः। पयसा भोजयेदेनं यूषैर्मांसरसेन वा ॥" इति केचित्, तदपि युक्तं तन्त्रान्तरसंवादात्। "स्नेहवस्तिक्रमो हितः" इति, तत्र ग्रन्थकर्तुरयमाशयः,—तत्र सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि भवन्ति, व्यापदश्च ताः। तत्र्यापत्क्रमश्च कर्तव्यः, उक्तञ्च—"सम्यक् दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च। वस्तेरुत्तरसञ्ज्ञस्य समानि, स्नेहवस्तिना ॥" (सु० चि० ३७ अ०) इति ॥ ३—५ ॥

स्त्रीणां नेत्रस्वरूपम्।—

स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्य्याद्दशाङ्गुलम्।
मुद्गप्रवेशयोग्यञ्च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम्॥
द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे च सूक्ष्मं नेत्रं नियोजयेत्॥ ६॥

बालानां नेत्रस्वरूपम्।—

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम्।
शनैर्निष्कम्पमाधेयं सूक्ष्मनेत्रं विचक्षणैः॥ ७॥

स्त्रीबालयोर्देयस्नेहस्य मात्रानिर्देशः।—

योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकी।
मूत्रमार्गे पलोन्मानां बालानाञ्च द्विकार्षिकी॥ ८॥

स्त्रीषु वस्तिप्रयोगविधिः।—

उत्तानायै स्त्रियै दद्यादूर्द्ध्वजान्वै विचक्षणः॥ ९॥

पुंसामुत्तरवस्तिनेत्रमुक्त्वा स्त्रीणामुत्तरवस्तिमाह स्त्रीणामिति।—कनिष्ठिका स्थूलं नेत्रं कुर्य्यात्। दशाङ्गुलमिति दैर्घ्येण। मुद्गप्रवेशयोग्यं रन्ध्रमिति शेषः, तेन मुद्गवाहिनलिकाच्छिद्रमित्यर्थः। योन्यन्तश्चतुरङ्गुलमिति—तच्च नेत्रमपत्यमार्गे चतुरङ्गुलप्रमाणमन्तः प्रवेशयेदित्यर्थः, उक्तञ्च—"मूत्रस्रोतः परीणाहं मुद्गवाहि दशाङ्गुलम्। तासामपत्यमार्गे तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम्॥" (सु० चि० ३७ अ०) इति। द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे च इति—स्त्रीणामेव मूत्रमार्गे ज्ञेयं तत्र द्व्यङ्गुलमेव प्रवेशयेदिति भावः। तच्च नेत्रं सूक्ष्मं कार्य्यम्, यथा पुरुषमेढ्रमार्गार्थं मालतीपुष्पवृन्ताभं कथितं तद्वदत्रापि ज्ञेयम्॥ ६॥

बालानामपि नेत्रपरिमाणमाह, मूत्रकृच्छ्रेति।—मूत्रकृच्छ्रविकारेषु इति पदं पूर्वेण सम्बन्धनीयम्। बालानामपि वा मूत्रकृच्छ्रविकारेऽपि। बालः "षोडशवर्षपर्य्यन्तो बालः"। एकमङ्गुलं नेत्रेण सम्बन्धनीयम्। सूक्ष्मनेत्रमित्यनेन मालतीपुष्पवृन्ताकारत्वात् सूक्ष्मत्वं ज्ञेयम्॥ ७॥

अथापत्यमूत्रमार्गयोर्विषयत्वात् स्नेहपरिमाणमाह, योनिमार्गेष्विति।—योन्यादिमार्गद्वयं स्त्रीणामेव। तु पुनर्बालानां द्विकर्षप्रमाणा इति॥ ८॥

अथ स्त्रीणामुत्तरवस्तिं कथं दद्यात्? इत्याह, उत्तानायै इति।—विचक्षणस्थाने समाहित इति वा पाठः, तथापि स एवार्थः। अत्राग्र—"अनेन विधिना दद्यात् वस्तीन् वा चतुरोऽपि वा" (सु० चि० ३७ अ०) इति पठन्ति व्याख्यानयान्त

अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसञ्ज्ञिते।
भूयो वस्तिं निदध्याच्च संयुक्तं शोधनैर्गणैः॥ १०॥
फलवर्त्तिं निदध्याद्वा योनिमार्गे दृढां भिषक्।
सूत्रैः (?) विनिर्मितां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम्॥ ११॥

वस्तिदाहे प्रतीकारः।—

दह्यमाने तथा वस्तौ दद्याद्वस्तिं विशारदः।
क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन वा॥ १२॥

उत्तरवस्तेर्गुणाः।—

वस्तिं शुक्रकृजः पुंसां स्त्रीणामार्त्तवजां रुजम्।
हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेहिना क्वचित्॥ १३॥

अ। अनिर्गमे पुनर्वस्तिदानं इत्यत आह—उत्तरसञ्ज्ञिते वस्तौ अप्रत्यागच्छति सति भूयः पुनरपि वस्तिमुत्तरसञ्ज्ञं निदध्यात् किम्भूतम्? शोधनैर्गणैः संयुक्तम्, शोधनगणाः विरेचनगणाः। वा अथवा फलवर्त्तिं निदध्यात्, क्व? योनिमार्गे अपत्यमार्गे, किम्भूताम्? दृढाम् अशिथिलाम् अत एव सूत्रैर्विनिर्मिताम् (?), तथा स्निग्धां तथा शोधनद्रव्यसंयुतां शोधनद्रव्यकल्कमिश्रितामित्यर्थः। वर्त्तिस्तु अत्र वक्ष्यमाणा ज्ञातव्या। अस्याग्रे केचिदधिकं पाठं पठन्ति, तत् यथा—"पयोवस्तिं निदध्यात्तु प्रोक्तं गुल्मचिकित्सिते। प्रवेशयेद्वा मतिमान् वस्तिद्वार-मथैषणीम्॥ पीडयेद्वाऽप्यधो नाभेर्बलेनोत्तरमुष्टिना। आरग्वधस्य पत्रेषु निर्गुण्ड्याः स्वरसेषु च॥ कुष्ठाङ्गारायुर्वपिष्टेषु वर्त्तीर्वाऽपि समन्वतः। मूत्रेणासर्षपसमां प्राक्-भज्य यथाविधि तु॥ वस्तेरागमनार्थाय तां निदध्याच्छलाकया॥" (सु० चि० ३७ अ०) इत्यादिपाठो बहुपुस्तकेष्वदर्शनान्न व्याख्यातः॥ ९—११॥

अथ वस्तिदाहचिकित्सामाह, दह्यमाने इति।—द्रव्यस्यानिर्गमनाद्वस्तौ मूत्राशये दह्यमाने सति विशारदो वैद्यकशास्त्रक्रियाकुशलः क्षीरवृक्षकषायेण वस्तिं दद्यात्, क्षीरवृक्षा वटोडुम्बरादयः। एके क्षीरवृक्षं राजादनमाहुः राजणीति लोके। वा अथवा शीतलेन पयसा वस्तिं दद्यात् पयोऽत्र पानीयमाहुः शीतलेनेति—शीतल-द्रव्यमधुकादियुक्तत्वेन शीतलेन इत्यर्थः, यदुक्तं तन्त्रान्तरे—"शर्करामधुमिश्रेण शीतेन मधुकाम्बुना। दह्यमाने भिषक् वस्तौ पायौ वस्तिं प्रदापयेत्॥" (सु० चि० ३७ अ०) इति॥ १२॥

अथानन्तरं वस्तेः प्रभावपूर्वकं निषेधमाह, वस्तिरिति।—पुंसां पुरुषाणां

अतिदेशेन उत्तरवस्तेर्लिङ्गादिनिर्देशः ।—

सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च ।
वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहवस्तिना ॥ १४ ॥

फलवर्त्तेः स्वरूपं प्रयोगविधिश्च ।—

घृताभ्यक्ते गुदे क्षेप्या श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ।
मलप्रवर्त्तनी वर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥ १५ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम्
उत्तरखण्डे उत्तरवस्तिविधिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वस्त्याश्रिता रुजः रोगान् स्त्रीणामार्त्तवजा रुजः असृग्दरादीन् हन्यात् । मेहिना प्रमेहिणा नोचितः न युक्तः, प्रमेहस्य वस्तिगतत्वेऽपि नोचितत्वं, यथा अनुवासनं कुष्ठप्रमेहिणां निषिद्धम् । केचिन्मेहशब्देन मधुमेहमाहुः ॥ १३ ॥

उत्तरवस्तेः स्नेहवस्तिसमानगुणदोषानाह सम्यगिति ।—उत्तरसंज्ञस्य उत्तरवस्तेः स्नेहवस्तिना अनुवासनेन समानि लिङ्गानि लक्षणानि तथा व्यापदः हीनातिमिथ्यायोगजाः क्रमश्च उपक्रमश्च समानः स्नेहवस्तिना तुल्य इत्यर्थः । तन्त्रान्तरे तु—"दुष्टं शुक्रं शोणितञ्चाङ्गनानां पुष्पोद्रेकं तस्य नाशञ्च कष्टम् । मूत्राघातान् मूत्रदोषान् प्रवृद्धान् योनिव्याधिं संस्थितिञ्चापरायाः ॥ शुक्रोत्सेकं शर्करामश्मरीञ्च शूलं वस्तौ वङ्क्षणे मेहने च । घोरानन्यान् वस्तिगांश्चापि रोगान् हित्वा मेहान् उत्तरो हन्ति वस्तिः ॥" (सु० चि० ३७ अ०) इति ॥ १४ ॥

अथ पूर्वोद्दिष्टां फलवर्त्तिमाह घृताभ्यक्ते इति ।—श्लक्ष्णा कोमला, स्वाङ्गुष्ठसन्निभा आतुराङ्गुष्ठतुल्या स्थूलतया । मलं मूत्रपुरीषादिकम्, मलशब्देन स्त्रीणामपि रजोदोषादिकम् । अपत्यमार्गे देया ईदृशी फलवर्त्तिः स्मृता कथिता ॥ १५ ॥

इति श्रीवाक्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिद्धान्तजिनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे उत्तरवस्तिविधिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः।

अथ नस्यविधिः। (क)—

नस्यस्य निरुक्तिः पर्यायश्च।—

नस्यं तत् कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं यदौषधम्।
नावनं नस्यकर्मेति तस्य नामद्वयं मतम्॥ १॥

द्विविधं नस्यं तयोः कार्यञ्च।—

नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनं तथा।
रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं बृंहणं मतम्॥ २॥

(क) अथ पञ्चकर्मपरिशिष्टत्वान्नस्यविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति।

नस्यस्य निरुक्तिमाह नस्यमिति।—औषधं क्वाथस्वरसस्नेहादि। नस्यमिति—नासया दीयत इति नस्यम्। तस्य नस्यस्य नामद्वयमाह, नावनमेकं द्वितीयं नस्यमिति॥ १॥

नस्यभेदानाह, नस्येति।—नासिकया दीयते यत्तत् नस्यं, तस्य भेदो द्विप्रकारः, एको रेचनं द्वितीयः स्नेहनं, रेचनं कर्षणं स्नेहनं बृंहणम्, उपक्रम्यस्य द्वित्वात्, उक्तञ्च वाग्भटे—'उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्द्विधैवोपक्रमो मतः। एकः सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः॥" (वा० सू० १४ अ०) इति। ननु वाग्भटेन त्रिविधं नस्यं सावधारमुक्तं, तद् यथा—"विरेचनं बृंहणञ्च शमनञ्च त्रिधाऽपि तत्। विरेचनं शिरःशूल-जाड्यस्यन्दगलामये॥ शोफगण्डकृमिग्रन्थि-कुष्ठापस्मारपीनसे॥ बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वरक्षये। नासाऽऽस्यशोषे वाक्सङ्गे कृच्छ्रबोधेऽवबाहुके॥ शमनं नीलिकाव्यङ्ग-केशदोषाक्षिराजिषु। यथास्वं यौगिकैः स्नेहैर्यथास्वञ्च प्रसाधितैः॥ कल्कक्वाथादिभिश्चाद्यं मधुमद्यासवैरपि॥ बृंहणं धन्वमांसोत्थ-रसासृक्खपुरैरपि। शमनं योजयेत् पूर्वैः क्षीरेण सलिलेन च॥" (वा० सू० २० अ०) इति, तत् कथमत्र द्विविधत्वमुक्तम्? उच्यते—शमनस्य बृंहणेऽन्तर्भावात्, उक्तञ्च—"शमनं योजयेत् पूर्वं क्षीरेण सलिलेन च" (वा० सू० २० अ०) इति। अत एव रविगुप्तादौ पञ्चभेदाः, ते यथा—'नस्यं शिरोविरेकश्च प्रतिमर्शोऽवपीडनम्। ज्ञेयं प्रधमनञ्चैतन्नस्तःकर्म तु पञ्चधा॥" इति। दृढबले तु धूमोऽधिकोऽस्ति न च शिरोविरेक इति, तद् यथा—नावनञ्चावपीडश्च ध्मापनं धूम एव च। प्रतिमर्शश्च विज्ञेयो

नस्यप्रयोगस्य अवस्था कालश्च।—

कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वमध्यापराह्णके।
दिने तु गृह्णते नस्यं रात्रावप्युत्कटे गदे ॥ ३ ॥

नस्यानर्हा।—

नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्दिने चापतर्पिते।
तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषिते ॥ ४ ॥

नस्तःकर्म तु पञ्चधा ॥" (च० सि० त्रिमर्मीया०) इति। काश्मीरास्तु षट्प्रकारं पठन्ति, यथा—"अवपीडः प्रधमनं नस्यं रेचनतर्पणम्। प्रतिमर्शश्च धूमश्च नस्तःकर्म तु षड्विधम् ॥" इति। तेऽप्यत्रैवान्तर्भावनीयाः। ते तु ग्रन्थकृता एवाग्रे स्पष्टतयोक्ताः, यथा—शिरोरेचने प्रधमनावपीडनमत्रे अन्तर्भूते, न तु कषणात् कर्षणेऽन्तर्भूते, प्रतिमर्शनस्यौ तु बृंहणेऽन्तर्भूतौ, एवं धूमोऽपि शोधनशमनत्वात् यथास्वमन्तर्भावनीय इति सुस्थितमेतत् ॥ २ ॥

नस्यकर्मकालमाह, कफेति।—कफपित्तानिलानां ध्वंसे प्रवृद्धलक्षणे कोपे, "ध्वंसु अवस्रंसने" इत्यस्य रूपम्। कुत्र कोपे इत्यत आह—दिनस्य पूर्वमध्यापराह्णके, तेनायमर्थः सिद्धः,—दिनस्य पूर्वाह्णे कफकोपे, दिनस्य मध्याह्ने पित्तकोपे दिनस्यापराह्णे वातकोपे इति। अथवा उत्कटे गदे रात्रावपि नस्यं देयमिति, उक्तञ्च—"यथादोषोदये काले रोगिणे नावनं भिषक्" इति। अत एव ऋत्वात्ययविपर्ययत्वेन कालाः दर्शितास्तन्त्रान्तरे, तद् यथा—"शरद्वसन्तयोः श्लेष्मे पूर्वाह्णे सम्प्रयोजयेत्। वर्षासु शीतले ग्रीष्मे सायं मध्यन्दिने तथा ॥" इति ॥ ३ ॥

नस्यं यस्मिन् काले त्याज्यं यैश्च त्याज्यं तानाह, नस्यमिति।—दुर्दिने मेघच्छन्नेऽह्नि। अपतर्पिते असन्तर्पिते पुरुषे। तत्पथ्य धातुह्रासकरणार्थं तेन धातुबलं नस्येन विधेयमिति तात्पर्यार्थः। चकाराद्वाग्भटोक्तास्ते यथा—"तोयमद्यगरस्नेह-पीतानां पातुमिच्छताम्। भुक्तभक्तशिरःस्नात-स्नातुकामस्रुतासृजाम् ॥ नवपीनसवेगार्त-सूतिकाश्वासकासिनाम्। शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथाऽनार्त्तवदुर्दिने ॥ अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधे—" (वा० सू० २० अ०) इति। नवप्रतिश्यायीति—नवत्वं द्विविधं निदानभेदेन एकं सद्योजनकं द्वितीयं दोषचयपूर्वकम्, तत्राद्यो यथा—"नारी-प्रसङ्गः शिरसोऽभितापो धूमो रजः शीतमतिप्रतापः। सन्धारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः

अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।
क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्त्तो वृद्धबालकौ ॥
वेगावरोधी स्नातश्च स्नातुकामश्च वर्जयेत् ॥ ५ ॥

नस्यार्ह-वयोनिर्देशः ।—

अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ।
अशीतिवर्षादूर्द्ध्वञ्च नावनं नैव दीयते ॥ ६ ॥

वैरेचननस्यस्य द्रव्यनिर्देशः ।—

अथ वैरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ।
तीक्ष्णभेषजसिद्धैर्वा स्नेहैः क्वाथैः रसैस्तथा ॥ ७ ॥

प्रतिश्यायनिदानमुक्तम् ॥" (सु० उ० २४ अ०) इति । द्वितीया यथा—"चय गता मूर्द्धनि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् । प्रकोप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैर्नृणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥" (सु० उ० २४ अ०) इति । तेन मध्यनिदानगतः प्रतिश्यायः सोऽपि नव प्रतिश्याय इति केचित् । अन्ये त्वेवमाहुः,—"आमपक्वभेदेन प्रतिश्यायस्य नवपुराणत्वे जायते तेनापि य आमसञ्ज्ञकः प्रतिश्यायः सोऽपि तद्वचनेन नस्यविषये त्याज्यः न तु पक्व इति भावः"। गरः कृत्रिमं विषं तेन व्याप्तः, केवलविषप्राप्तेऽप्यवपीडस्योक्तत्वात्, उक्तञ्च—"तैलोविकारविषाभिपन्नानां चूर्णं षडङ्गुलिमुखया नाड्या देयम्"। अन्यच्च—"विषाभिघातव्यास-मूर्च्छामोहापतन्त्रके । महापस्मारशोकार्त्त-चिन्ताक्रोध-भयादिषु ॥ मानसेषु च रोगेषु मूढव्याकुलचेतसः । सञ्ज्ञाप्रबोधहेत्वर्थमवपीडं प्रदापयेत् ॥" इति । बालवृद्धयोरपि उत्कटदोषेषु नस्यं देयम्, "मोक्षश्लोकश्च बालानाम्" (शार्ङ्ग० उत्तर० ८ अ०) इत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् । स्नातः शिरःस्नातः । स्नातुकामश्च इत्यनेन पूर्वं विधाय पश्चात् स्नानं कुर्यादित्येके व्याख्यानयन्ति ॥ ४।५ ॥

अथ बालवृद्धानस्यग्रहणाग्रहणविषयं दर्शयन्नाह, अष्टेति ।—अष्टवर्षादूर्द्ध्वं नस्यं दद्यात्, अष्टवर्षादुपरि नस्यकर्म कुर्यात्, उक्तञ्च वाग्भटे—"न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे" (वा० सू० २० अ०) इति । अष्टवर्षादर्वागपि दोषोद्रेकादात्ययिके व्याधौ बृंहणं नस्यं देयम्, उक्तञ्च—"मोक्षश्लोकश्च बालानां नस्य" (शार्ङ्ग० उत्तर० ८ अ०) इति । एवं वृद्धस्याशीतिवर्षस्यापि ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

अथ वैरेचनं नस्यमाह, अथेति ।—तैलैः सुतीक्ष्णकैः सर्षपादिजैः तीक्ष्णभेषजसिद्धैः स्नेहैर्वा, तीक्ष्णद्रव्याणि मरिचपिप्पलीशृङ्गबेरशोभाञ्जनादीनि, तैः सिद्धा ये स्नेहाः, क्वाथाश्च इति ॥ ७ ॥

वैरेचननस्यस्य मात्रानिर्देशः।—

नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट् चत्वारश्च बिन्दवः।
प्रत्येकं रेचने योज्या मुख्यमध्यान्त्यमात्रया॥ ८॥

नस्यार्हद्रव्याणां परिमाणम्।—

नस्यकर्मणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम्।
हिङ्गु स्यात् यवमात्रन्तु माषैकं सैन्धवं मतम्॥ ९॥
क्षीरञ्चैवाष्टशाणं स्यात् पानीयञ्च त्रिकार्षिकम्।
कार्षिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्मणि योजयेत्॥ १०॥

वैरेचननस्यस्य द्वौ भेदौ।—

अवपीडप्रधमनौ द्वौ भेदावपरौ स्मृतौ।
शिरोविरेचनस्यात्र तौ तु देयौ यथायथम्॥ ११॥

विरेचनस्य मात्रामाह, नासिकेति।—नासिकारन्ध्रयोरिति—द्वयोरपि नासापुटयोर्नस्यं योजनीयम्। अष्टावित्यादि—मुख्यमध्यान्त्यमात्रया इति अष्टौ बिन्दवः मुख्यमात्रा रेचनस्य, षट् बिन्दवः मध्यमा, चत्वारः अन्त्या मात्रा हीनमात्रा इति, उक्तञ्च—"चत्वारो बिन्दवः षड् वा तथाऽष्टौ वा यथाबलम्। शिरोविरेचने योज्या ऊर्ध्वजत्रुविकारिणाम्॥" इति। बिन्दुलक्षणं वाग्भटे—"प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात्। यावत् पतत्यसौ बिन्दुर्दशाष्टौ षट् क्रमेण ते॥ मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात्। बिन्दुद्वयोना कल्कादेः" (वा० सू० २० अ०) इति॥ ८॥

नस्यार्थं द्रव्याणां परिमाणमाह, नस्येति।—तीक्ष्णमिति—मरिचपिप्पलीहिङ्गुशृङ्गवेरशोभाञ्जनत्वगादिकम्। मधुरं द्रव्यं सिताप्रभृतिकम्। शेषं सुगमम्॥ ९।१०॥

अथ शिरोविरेचनस्य यौ द्वौ अवपीडप्रधमनसंज्ञौ भेदौ तावाह, अवपीडेति।—यथायथं यथादोषं यथामात्रं वा देयौ, तयोर्विधानमग्रे वक्ष्यमाणं ज्ञेयम्॥ ११॥

अवपीडस्य स्वरूपम्।—

कल्कीकृतादौषधात् यः पीडितो निःसृतो रसः।
सोऽवपीडः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः॥ १२॥

प्रधमनस्य स्वरूपम्।—

षडङ्गुला द्विवक्त्रा या नाडी चूर्णं तया धमेत्।
तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्र-वातैः प्रधमनं हि तत्॥ १३॥

वैरेचननस्याईरोगाः।—

ऊर्द्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरभङ्गये।
अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे॥
शोफापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम्॥ १४॥

स्नेहननस्याईः।—

भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन शस्यते॥ १५॥

अथावपीडस्य स्वरूपमाह, कल्कीकृतादिति।—कल्कीकृतादौषधात् यो रसो निःसृतः सोऽवपीडः, किंविशिष्टः? पीडितः, आतुरनासापुटे इति शेषः॥ १२॥

प्रधमनस्य स्वरूपमाह षडिति।—प्रधमनं तत् यत् द्विवक्त्रा नाडी षडङ्गुलप्रमाणा तया चूर्णं प्रधमेत्, किम्भूतम्? तीक्ष्णं तीक्ष्णद्रव्यकृतम्। कोलं कोलमात्रम्। वक्त्रवातैरिति—वैद्यमुखवातैः कृत्वा प्रधमेदित्यर्थः॥ १३॥

वैरेचननस्यविषयमाह, ऊर्द्ध्वेति।—ऊर्द्ध्वजत्रुगते विरेचनं हितमिति, ते च ग्रीवागलादिरोगाः, दृढबलेऽपि—"स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्याः श्लैष्मिका ये शिरोगदाः। शिरसो रेचनं तेषु नस्यं कार्यं प्रशस्यते॥" (च० सि० विमर्शौ०) इति। कफरोगे इति—कासश्वासादौ। प्रतिश्याये नासास्रावे। पीनसे पुराणे इति रत्नप्रभाकारः। चक्रदत्तेऽपि—'शिरोविरेचनं दद्यात् रोगिष्वेतेषु बुद्धिमान्। गौरवे शिरसः शूले जाड्ये स्यन्दे गलामये॥ शोफगण्डक्रिमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे॥" इति। अन्यत्राऽप्युक्तम्—"शिरोविरेचनं श्लेष्मणाऽभिव्याप्ततालुकण्ठशिरसाम् अरोचकशिरोगौरवशूलपीनसार्द्धावभेदकक्रिमिप्रतिश्यायापस्मारगन्धाज्ञानेषु चोर्द्ध्वजत्रुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यसात्म्यस्नेहेन स्नेहनम्" (सु० चि० ४० अ०) इति॥ १४॥

अथ बृंहणनस्यविषयमाह, भीरुस्त्रीति।—स्नेहेन नस्यमिति बृंहणार्थम्। यदा

अवपीडनस्याज्ञा ।—

गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
मनोविकारे क्रिमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥ १६ ॥

प्रधमननस्याज्ञा ।—

अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।
चूर्णं प्रधमनं धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥ १७ ॥

गुडादि पिप्पल्यादिनस्ये ।—

नस्यं स्यात् गुडशुण्ठीभ्यां पिप्पल्या सैन्धवेन वा ।
जलपिष्टेन तेनाक्षि-कर्णनासाशिरोगदाः ॥
मन्याहनुगलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ॥ १८ ॥

रेचननस्यदाने प्रतिपादितरोगैरभिभूतानां भीरुप्रभृतीनां रेचनं दातव्यं तदा स्वल्पकृतशिरोविरेचनं देयमित्यपि द्वितीयोऽर्थः साम्प्रदायिकः ॥ १५ ॥

अवपीडननस्यस्य विषयमाह गलरोगे इति ।—मनोविकारे इति—मदमूर्च्छाऽपस्मारसन्न्यासोन्मादभूतोन्मादादिषु । क्रिमिशब्देनात्र क्रिमिजा रोगा अपि ग्राह्याः ॥ १६ ॥

प्रधमननस्यविषयमाह, अत्यन्तेति ।—अत्यन्तोत्कटदोषेषु चेतोविकारविषाभिपन्नादिषु । एवमन्येष्वपि विसंज्ञेषु मदापस्मारादिषु । धीरैरिति—वैद्यैः, धीरत्वं दृढशास्त्राभ्यासकर्मत्वेन ज्ञेयम् । यतस्तीक्ष्णतरम् अत्यन्ततीक्ष्णद्रव्यकृतम् । तीक्ष्णद्रव्याणि यथा— "पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विडङ्गमरिचानि च । अवपीडप्रधमनाऽयं गदचेतोविकारिणाम् ॥" इति ॥ १७ ॥

इदानीमवपीडनप्रधमनयो कतिपययोगानाह, नस्यमिति ।—गुडशुण्ठीभ्यामेको योगः । पिप्पलीसैन्धवाभ्यां द्वितीयः । तेन नस्येनाक्षिकर्णनासाशिरोगदा नश्यन्ति, गदशब्दोऽत्र प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तथा मन्याहनुगलोद्भूताः, रोगा इति शेषः । भुजपृष्ठजा इति—भुजजाश्च अवबाहुकांसशोषादयः, पृष्ठजाः कुब्जवाहरायामादयः । केचित् विरेचनभेदमेव योगद्वयमिच्छन्ति तद्भेदादवपीडप्रधमनयोरुक्तत्वात् ॥ १८ ॥

संज्ञाप्रबोधने मधूकसारादिनस्यम्।—

मधूकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः।
नस्यं कोष्णजले पिष्टं दद्यात् संज्ञाप्रबोधनम्॥
अपस्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रके॥ १९॥

तन्द्रायां सैन्धवादिनस्यम्।—

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च।
वस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम्॥ २०॥

तन्द्रायां भावितसैन्धवादिनस्यम्।—

रोहितमत्स्यपित्तेन भावितं सैन्धवं वचा।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी कङ्कोलं लशुनं पुरम्॥
कट्फलश्चेति तच्चूर्णं देयं प्रधमनं बुधैः॥ २१॥

स्नेहननस्यस्य भेदद्वयनिर्देशः।—

अथ बृंहणनस्यस्य कल्पना कथ्यतेऽधुना।
मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदौ स्नेहने मतौ॥ २२॥

संज्ञाप्रबोधनं नस्यमाह, मधूकेति।—मधूकसारकृष्णाभ्यामेको योगः। मधूकः वृक्षविशेषः तस्य सारः मध्यस्थितकाष्ठविशेषः। वचामरिचसैन्धवैः कृत्वा परः, सकलद्रव्यकृतो वा एक एव योगो व्यवहारात्। शेषं सुगमम्॥ १९॥

तन्द्रायां नस्यमाह, सैन्धवमिति।—श्वेतमरिचमत्र शिग्रुबीजं तत्सञ्ज्ञत्वात्। वस्तः छागः। पिष्टानीति, पूर्वोक्तद्रव्याणि इति शेषः। तेषां तन्द्रानिवारणं भवति॥ २०॥

प्रधमनमाह, रोहितेति।—सैन्धवादिकं सर्वं पूर्वं समत्वेन चूर्णं कृत्वा पश्चात् रोहितमत्स्यपित्तेन भावना देया, पश्चाच्चूर्णं कार्यं तच्चूर्णं प्रधमनं देयम्। बुधैरित्यनेन परिभाषोक्तरीत्या प्रचारयेदित्यभिप्रायः॥ २१॥

अथ विरेचननस्यस्य विधानादिकमभिधाय सम्प्रति बृंहणनस्यस्य भेदप्रभृतिकं दर्शयन्नाह अथेति।—सुगमम्। तस्य भेदानाह, मर्शश्चेति।—स्नेहने बृंहणाख्ये नस्ये द्वौ भेदाविति, एकः मर्शः, द्वितीयः प्रतिमर्शः॥ २२॥

स्नेहनभेदमर्शस्य मात्रानिर्देशः।—

मर्शस्य तर्पणी मात्रा मुख्या शाणैः स्मृताऽष्टभिः।
मध्यमा च चतुःशाणैर्हीना शाणमिता स्मृता॥ २३॥
एकैकस्मिंस्तु मात्रेयं देया नासापुटे बुधैः।
मर्शस्य द्विस्त्रिर्वेलं वा वीक्ष्य दोषबलाबलम्॥ २४॥

मर्शप्रयोगस्य अवधिनिर्देशः।—

एकान्तरं द्व्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः।
त्र्यहं पञ्चाहमथवा सप्ताहं वा सुयन्त्रितम्॥ २५॥

अथ मर्शस्य भेदमात्रादिकमाह, मर्शस्येति।—मर्शस्य तर्पणस्नेहस्य या मात्रा सा अष्टभिः शाणैर्मुख्या स्मृता। मध्यमा चतुर्भिः शाणैः, हीना शाणप्रमाणा। चक्रदत्ते —"नस्यस्य स्नैहिकस्याथ देयास्त्वष्टौ तु बिन्दवः। प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः॥ शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च देयाऽत्र कुशलैर्नरैः॥" इति। बिन्दुपरिमाणमुक्तं वाग्भटे—"प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्व-द्वयान्मग्नसमुद्धृतात्। यावत् पतत्यसौ बिन्दुर्दशाष्टौ षट् क्रमेण ते॥ मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात्। बिन्दुद्वयोना कल्कादेः" (वा० सू० २० अ०) इति। सुश्रुतेऽपि नस्यप्रमाणन्तु "अष्टौ बिन्दवः प्रदेशिनीपर्वद्वयनिःसृताः प्रथमा मात्रा, द्वितीया शुक्तिः, तृतीया पाणिशुक्तिः इत्येतास्तिस्रो मात्रा यथाबलं प्रयोज्याः" (सु० चि० ४० अ०) इति। शुक्तिपरिमाणन्तु "द्वात्रिंशद्बिन्दवश्चापि शुक्तिरित्यभिधीयते। द्वे शुक्ती पाणिशुक्तिश्च देयाऽत्र कुशलैर्नरैः॥" इति। स्नेहनस्य न गिलेत् किन्तु त्यजेदेव, तथा हि सुश्रुते,—"स्नेहनस्य न चापगिलेत् कथञ्चिदपि" (सु० चि० ४० अ०) इति। अथैतत् परिमाणमेकवारं बहुवारं वा देयमिति शङ्काया समाधानमाह, एकैकेति।—मर्शस्य इयं मात्रा पूर्वोक्ता एकैकस्मिन्नासापुटे देया, एतनैकवारविषयं दर्शितम्, यदुक्तं—"प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः" इति। वा अथवा दोषबलाबलं दृष्ट्वा द्विवारं वा त्रिवारं वा सैव मात्रा देया इति॥ २३, २४॥

नस्यदानकालमर्यादामाह, एकान्तरमिति।—विचक्षणो वैद्यः। एकान्तरम् एकदिवसान्तरं द्व्यन्तरं द्विदिवसान्तरं वा प्रयोज्य सप्ताहं यावत्, इतः परं दानेन सात्म्योभवात्, अत्रापि पुनः पुनरिति शेषः, यदुक्तं—"सप्ताहन्तु परं देयं स्निग्धस्य पुनः पुनः" इति। वा ग्रहणेन नवकादिवसादपरि सात्म्यं भवति इत्युक्तवान्, तथा हि—'परं नवाहमूहन्तु नवाहात् सात्म्यतां व्रजेत्' इति॥ २५॥

मर्शप्रयोगे विविधव्यापन्निर्देशः ।—

मर्शे शिरोविरेके च व्यापदो विविधा स्मृताः।
दोषोत्क्लेशात् क्षयाच्चैव विज्ञेयास्ता यथाक्रमम्॥ २६ ॥

मर्शव्यापच्चिकित्सा ।—

दोषोत्क्लेशनिमित्तासु युञ्ज्यात् * वमनशोधनम्।
अथ क्षयनिमित्तासु यथास्वं बृंहणं हितम्॥ २७ ॥

स्नेहननस्यार्हरोगाः ।—

शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदके।
दन्तरोगे बले क्षीणे मन्याबाहुंसजे गदे॥ २८ ॥
मुखशोषे कर्णनादे वातपित्तगदे तथा।
अकालपलिते चैव केशश्मश्रुप्रपातने॥
युज्यते बृंहणं नस्यं स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः॥ २९ ॥

सूर्य्यावर्त्तादौ कुङ्कुमादिनस्यम् ।—

सशर्करं पयःपिष्टं भृष्टमाज्येन कुङ्कुमम्।
नस्यप्रयोगतो हन्याद्वातरक्तभवां रुजम्॥
भ्रूशङ्खाक्षिशिरःकर्ण-सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदकान्॥ ३० ॥

मर्शं दोषोत्क्लेशात् व्यापदो भवन्ति इत्यत आह—मर्शे इति॥ २६॥

अथ तयोश्चिकित्सामाह, दोषोत्क्लेशेति।—वमनशोधनमिति शिरोविरेचनाद्रूपं नस्यम्। यथास्वमिति—यथादोषम्। बृंहणमिति—स्नैहिकं नस्यम्॥ २७॥

बृंहणनस्यविषयमाह शिर इति।—शिरोरोगादिषु बृंहणं नस्यं युज्यते॥ २८।२९॥

बृंहणनस्यमाह, सशर्करमिति।—शर्करा सितोपला। कुङ्कुमं काश्मीरजम्। आज्येन घृतेन कृत्वा घृतेन भर्जयित्वा सशर्करमिति समानशर्करं, तदनु क्षीरेण पिष्टा नस्यं देयम्, ततश्च नस्यप्रयोगतो भ्रूशङ्खादिरुजं हन्यात् इति॥ ३०॥

---

* सुश्रुते "शमनशोधनम्" इति पाठः, स च युक्तः।

मूर्च्छावशादौ अणुतैलादिनस्यम्।—

नस्यं स्यादणुतैलेन तथा नारायणेन वा।
माषादिना वा सर्पिर्भिस्तत्तद्भेषजसाधितैः॥ ३१॥

दोषभेदेन नस्ये स्नेहभेदनिर्देशः।—

तैलं कफे स्यात् वाते च केवले पवने वसाम्।
दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मज्जानमेव च॥ ३२॥

पक्षाघातादौ माषादिनस्यम्।—

माषाऽऽत्मगुप्तारास्नाभिर्बलारुवुकरोहिषैः।
कृतोऽश्वगन्धया क्वाथो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः॥ ३३॥

अथ बृंहणनस्यापराणि तान्याह, नस्यमिति।—अणुतैलेनेति, अणुतैलेन नस्यं वातरक्तभवा रुजो हन्यादित्यत्र सम्बन्धः। "यथा प्रकल्पक्वाथविपक्वमुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु नावनम्। घृतं तथा केवलमेव पैत्तिके हि जाविकं यन्मधुरैर्विपाचितम्॥ तैलं स्थिरादौ मधुरे च यत् गणे तथाऽणुतैलं पवनासृगुत्थयोः॥" (सु० उ० १७ अ०) इति। अणुतैलन्तु वातव्याधिचिकित्सोक्तमन्यत्र ज्ञातव्यं केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं यथा "तिलपरिपीडनोपकरणकाष्ठान्याहृत्यानल्पकालं तैलपरिपीतान्यणूनि खण्डशः कल्पयित्वा अवक्षुद्य महति कटाहे पानीयमापाद्य क्वाथयेत्, ततः स्नेहमप्सुपृष्ठात् यदुदैति ततः सरकपाण्यान्यतरेणादाय वातघ्नौषधप्रतीवापञ्च स्नेहपाककल्पेन विपचेत्। एतदणुतैलमुपदिशन्ति वातरोगेषु" (सु० चि० ४ अ०) इति। नारायणेन, तैलेनेति शेषः। माषादिनेति अत्रापि तैलेन सम्बन्धः। नारायणतैलं माषतैलञ्च वातव्याधिचिकित्सोक्तं ज्ञातव्यम्। तत्तद्भेषजसाधितैः सर्पिर्भिरिति—यानि यानि द्रव्याणि वातरक्तहराणि चक्षुःशिरःकर्णरोगाणां विहितानि तैस्तैर्द्रव्यैरेव साधितानि सर्पींषि तत्र तत्र योज्यानीत्यभिप्रायः॥ ३१॥

अथ चतुःस्नेहस्य दोषविशेषेणोपादेयत्वमाह तैलं कफे स्याद्वाते चेति।—अत्र सवाते इति पाठान्तरं, केवले वाते स्वतन्त्रे अत्राणुतैलमेव प्रधानं, यदुक्तं—"चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेष प्रकीर्त्तितः। श्लेष्मस्थानाविरोधित्वात्तेषु तैलं विधीयते॥" (सु० चि० ४० अ०) इति॥ ३२॥

अथापरमपि योगमाह, माषेति।—आत्मगुप्ता कपिकच्छूः। रास्ना सुरभी। बला सामशब्दवाच्या। रुवुकः एरण्डः। रोहिषो गन्धतृणं। अश्वगन्धया सह मिलित्वा

कोष्णो नस्यप्रयोगेण पक्षाघातं सकम्पनम्।
जयेदर्दितवातञ्च मन्यास्तम्भावबाहुकौ ॥ ३४ ॥

प्रतिमर्शस्य मात्रानिर्देश।—

प्रतिमर्शस्य मात्रा तु द्विद्विबिन्दुमिता मता।
प्रत्येकशो नस्तकयो' स्नेहेनेति विनिश्चितम् ॥ ३५ ॥

बिन्दुमात्राया परिमाणनिर्देश।—

स्नेहे ग्रन्थिद्वयं यावन्निमग्ना चोद्धृता तत।
तर्जनीयं स्रवेद्बिन्दु सा मात्रा बिन्दुसञ्ज्ञिता ॥ ३६ ॥

मर्शनस्ये शाणस्य परिमाणनिर्देश।—

एवंविधैर्बिन्दुसङ्घैरष्टभि शाण उच्यते।
स देयो मर्शनस्ये तु प्रतिमर्शो द्विबिन्दुक ॥ ३७ ॥

प्रतिमर्शनस्यस्य काल।—

समया' प्रतिमर्शस्य बुधैः प्रोक्ताश्चतुर्दश।
प्रभाते दन्तकाष्ठान्ते गृहान्निर्गमने तथा ॥ ३८ ॥
व्यायामाध्वव्यवायान्ते विण्मूत्रान्तेऽञ्जने कृते।
कवलान्ते भोजनान्ते दिवा सुप्तोत्थिते तथा ॥
वमनान्ते तथा साय प्रतिमर्श प्रयुज्यते ॥ ३९ ॥

प्रतिमर्शस्य मात्रान्तरनिर्देश।—

ईषदुच्छिङ्कनात् स्नेहो यदा वक्त्र प्रपद्यते।
नस्ये निषिक्त त विद्यात् प्रतिमर्शं प्रमाणत: ॥
उच्छिन्दन्न पिबेच्चैतन्निष्ठीवेन्मुखमागतम् ॥ ४० ॥

क्वाथ, हिङ्गुसैन्धवयो प्रक्षेप। तत्र व्यवहारतो हिङ्गु रक्तिकाद्वय सैन्धव माषैक प्रक्षेप। जयेदर्दितवातञ्चेति चकारग्रहणात् कर्णनादकर्णव्यथा प्रशान्त इति प्रसिद्धि, यदुक्त—"माषबलाशूकशिम्बीकत्तृणरास्नाश्वगन्धानाम्। क्वाथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वित कोष्ण ॥ अपहरति पक्षवात मन्यास्तम्भ सकर्णनादरुजम्। दुर्जयमर्दितवात सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥" इति। इति मर्शविधि ॥ ३३।३४ ॥

अथ प्रतिमर्शमाह, प्रतिमर्शस्येति।—"प्रत्येकशो नस्तकयोरुपेति वदनं यथा।

प्रतिमर्शस्य गुणा ।—

क्षीणे तृष्णास्यशोषार्त्ते बाले वृद्धे च युज्यते ।
प्रतिमर्शेन शाम्यन्ति रोगाश्चैवोर्द्धजत्रुजा ॥
वलीपलितनाशश्च बलमिन्द्रियजं भवेत् ॥ ४१ ॥

पलिते स्नेहनस्यानि ।—

विभीतनिम्बगाम्भारी शिवा शेलुश्च काकिनी ।
एकैकतैलनस्येन पलितं नश्यति ध्रुवम् ॥ ४२ ॥

नस्यप्रयोगविधि ।—

अथ नस्यविधिं वक्ष्ये नस्यग्रहणहेतवे ।
देशे वातरजोमुक्ते कृतदन्तनिघर्षणम् ॥ ४३ ॥
विशुद्ध धूमपानेन स्विन्नभालगलं तथा ।
उत्तानशायिन किञ्चित् प्रलम्बशिरस नरम् ॥ ४४ ॥
आस्तीर्णहस्तपादञ्च वस्त्राच्छादितलोचनम् ।
समुन्नमितनासाग्र वैद्यो नस्येन योजयेत् ॥ ४५ ॥
कोष्णमच्छिन्नधारञ्च हेमताराादिशुक्तिभि: ।
शुक्त्या वा पत्रयुक्त्या वा प्लोतैर्वा नस्यमाचरेत् ॥ ४६ ॥
नस्यप्वासिच्यमानेषु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ।
न कुप्येन्न प्रभाषेत नोच्छिक्केन्न हसेत्तथा ॥ ४७ ॥
एतैर्हि विहत स्नेहो नैवान्त. सम्प्रपद्यते ।
तत: कासप्रतिश्याय-शिरोऽक्षिगदसम्भव. ॥ ४८ ॥
शृङ्गाटकमभिप्लाव्य स्थापयेन्न गिलेद्द्रवम् ।
पञ्च सप्त दशैव स्युर्मात्रा.नस्यस्य धारणे ॥ ४९ ॥

तथैतैर्विहत स्नेहो नैवान्त सम्प्रपद्यते ॥" इति पाठान्तरम् । एतै पदार्थैर्विहत स्नेहा यदा भवति तदान्त न प्राप्नोति इति भाव । अय पाठ केनाप्यव पाठत ॥ ३५—४२ ॥

नस्यप्रयोगविधिमाह—अथेति । अथ नस्यधारणार्थं मात्रासङ्ख्यामाह, पञ्चेति ।— पञ्चसप्तादिसङ्ख्याग्रहण दोषादिबलाबलविषयम्। मात्राप्रमाणन्तु वाग्भटे—"यावत्

उपविश्याथ निष्ठीवेन्नासावक्त्रगतं द्रवम्।
वामदक्षिणपार्श्वाभ्यां निष्ठीवेत् सम्मुखे न हि ॥ ५० ॥

नस्यग्रहणानन्तरम् आचारनिर्देशः।—

नीतिं नस्ये मनस्तापं रजः क्रोधञ्च सन्त्यजेत्।
शयीत निद्रां त्यक्त्वा च प्रोत्तानो वाक्शतं नरः ॥
तथा वैरेचनस्यान्ते धूमो वा कवलो हितः ॥ ५१ ॥

नस्य सम्यग्योगायोगातियोगनिर्देशः।—

नस्ये त्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः।
शुद्धिहीनातियोगानि विशेषाच्छास्त्रचिन्तकैः ॥ ५२ ॥

नस्य सम्यग्योगलक्षणम्।—

लाघवं मनसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिसंक्षयः।
चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥ ५३ ॥

पर्य्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम्। निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥" (वा० सू० २२ अ०) इति। नस्यदानानन्तरं किं कर्त्तव्यम्? इत्यत आह, उपविश्येति।—अथशब्द आनन्तर्य्ये। नस्यानन्तरं नासादिद्रवम् उपविश्य निष्ठीवेत, काभ्याम्? वामदक्षिणपार्श्वाभ्यां, कथं सम्मुखं न हि निष्ठीवेत? तिर्य्यक् निष्ठीवनात् सम्यक् द्रवनिर्गमो भवति इत्यर्थः ॥ ४३—५० ॥

निष्ठीवनानन्तरं कर्त्तव्यमाह नीते इति।—रजो धूलिः। क्रोधञ्चेति, चशब्दः तन्त्रान्तरानुग्रहणार्थः, उक्तञ्च—"रजोधूममनस्तापस्नानक्रोधादि वर्जयेत्" इति। वाक्शतं गुर्व्वक्षरोच्चारणशतमात्रम्। वैरेचनस्यान्ते इति—शिरोविरेचननस्योत्तरकाले, धूमो वा कवलो हितः इति—धूमः स्निग्धादिरग्रे वक्ष्यमाणः, कवलः प्रागुक्तलक्षणः हितः पथ्यस्तस्मात् कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथ नस्ये कति लक्षणानि भवन्ति? इत्याह, नस्ये इति।—प्रयोगतः इति—नस्यप्रयोगात्। शास्त्रचिन्तकैः शास्त्रं वैद्यकशास्त्रं तस्य चिन्तकाः विचारकाः इति ॥ ५२ ॥

नस्यशुद्धिलक्षणमाह लाघवमिति।—लाघवं शरीरस्य। शरीरग्रहणेनैव शिरोग्रहणे लब्धे पुनः शिरोग्रहणं देहस्योत्तमूलादपि लाघवप्रतिपादनार्थम्। मनसः शुद्धिः मनसो ह्लादकत्वात् मनसः शुद्धिः। तथा स्रोतसां शुद्धिः स्रोतसां प्राणधातुमलाम्भोऽन्नवाहिनां शुद्धता। तथा व्याधिसंक्षयः व्याधयो नस्यसाध्या रोगाः। तथा चित्तेन्द्रियप्रसादश्च मनसः इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसन्नता। तन्त्रान्तरे

नस्ये हीनयोगलक्षणम्।—

कण्डूपदेहौ गुरुता स्रोतसां कफसंस्रवः।
मूर्ध्नि हीनविशुद्धेस्तु लक्षणं परिकीर्त्तितम्॥ ५४॥

नस्ये अतियोगलक्षणम्।—

मस्तुलुङ्गागमो वात-वृद्धिरिन्द्रियविभ्रमः।
शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढ़ं विरेचिते॥ ५५॥

नस्ये हीनातिसम्यग्योगे क्रियासूत्रम्।—

हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत्।
सम्यक् विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्यं निषेचयेत्॥ ५६॥

नस्यातियोगे लक्षणान्तरं चिकित्सान्तरञ्च।—

कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः।

तु—"प्रसन्नदृष्टिर्दृढदन्तकेशः श्मश्रुवक्त्रः पलितैर्विहीनः। पिकाभिकण्ठः कमलास्य-गन्धो नस्योपसेवी भवतीह मर्त्त्यः॥" इति। अन्यत्राप्युक्तम्—"इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं कुर्य्यादास्यसुगन्धताम्। हनुदन्तशिरोग्रीवा-त्रिकबाहूरसां बलम्॥ वलीपलित-खालित्यव्यङ्गानाञ्चाप्यसम्भवः॥" (सु० चि० ४० अ०) इति॥ ५३॥

अथ हीनशुद्धेर्लक्षणान्याह, कण्डूपदेहाविति।—हीनविशुद्धे शिरसि लक्षणं, किं तत्? कण्डूपदेहाविति—मुखनासिकादीनाञ्च उपदेहः श्लेष्मणाऽभिलिप्तं मुखं भवतीति। गुरुता चात्र शिरसः। स्रोतसां कफादिवहानां कफसंस्रव इति—प्रचुरश्लेष्मसम्भव इति तात्पर्य्यार्थः॥ ५४॥

अतिविरेचितलक्षणमाह, मस्तुलुङ्गेति।—मूर्ध्नि शिरसि अतिविरेचिते सति मस्तुलुङ्गागमादयो भवन्ति, मस्तुलुङ्गं मस्तिष्कम्। वातवृद्धिरित्यत्र वातदुष्टिरिति वा पाठः। इन्द्रियविभ्रमः इन्द्रियनाशः। शिरसः शून्यता मस्तकशून्यता। "शून्यता मनसश्चापि" इति पाठान्तरम्॥ ५५॥

हीनातिशुद्धौ चिकित्सामाह, हीनेति।—हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नं क्रमादाचरेदिति ज्ञेयम्, हीनशुद्धे शिरसि कफघ्नम्, अतिशुद्धे वातघ्नं, सम्यक्शुद्धे शिरसि नस्येन सम्यक् शुद्धे सर्पिर्योजयेदित्यर्थः॥ ५६॥

अतिस्निग्धलक्षणानि चिकित्साञ्चाह, कफेति।—अतिस्निग्धे एतल्लक्षणम्, तत्

लक्षणं तदतिस्निग्धे तत्र रूक्षं प्रदापयेत् ॥
भोजयेच्चानभिष्यन्दि तस्याचारिकमादिशेत् ॥ ५७ ॥

पञ्चकर्मणां सञ्ज्ञानिर्देशः।—

वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम्।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ ५८ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे नस्यविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः।

अथ धूमपानविधिः। (क)—

षड्विधधूमानां नामनिर्देशः।—

धूमस्तु षड्विधः प्रोक्तः शमनो बृंहणस्तथा।

किम्? कफप्रसेकादि कफप्रसेकः स्रावः। शिरसः गुरुता शिरोजाड्यम्। इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां विभ्रमः। रूक्षम् अन्नं प्रदापयेत्। अनभिष्यन्दि स्रोतसां यल्लेपकरं न भवति। एतमाचारिकम् आदिशेत्, उक्तञ्च वाग्भटे—"उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः। न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान्॥ प्रवातयानयानाध्व भाष्यात्यासनसंस्थिति। नीचात्युच्चोपधानाह्नःस्वप्नधूमरजांसि च॥" (वा० सू० २९ अ०) इति ॥ ५७ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति, वमनमिति।—तानि कानि वमनादीनि ॥ ५८ ॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे नस्यविधिर्नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(क) अथ एव कर्मपरिशेषात् शुद्धिकरत्वेन नस्यान्ते धूमपानविधिरारभ्यते, अथेति।—तत्रायं सम्बन्धः,—यथा नस्येन चोर्द्ध्वजत्रुरोगनाशस्तथा धूमेनापि, उक्तञ्च वाग्भटे—"ऊर्द्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते। जत्रूर्द्ध्वं कफवातोत्थविकाराणामजन्मने॥ उच्छेदाय च जातानां पिबेद्धूमं सदाऽऽत्मवान्॥" (वा० सू० २१ अ०) इति। तेन नस्याध्यायानन्तरं धूमपानाध्यायः।

तत्र तावत् पूर्वं धूमसञ्ज्ञामाह, धूम इति।—षोढा धूमपानप्रकारः। तत्र शमनम्

रेचनः कासहा चैव वामनो घ्राणधूपनः ॥ १ ॥

शमनादिविषयाणां पर्य्यायकथनम्।—

शमनस्य तु पर्य्यायौ मध्यः प्रायोगिकस्तथा।
बृंहणस्यापि पर्य्यायौ स्नैहिको मृदुरेव च ॥
रेचनस्यापि पर्य्यायौ शोधनस्तीक्ष्ण एव च ॥ २ ॥

धूमपानानर्हाः।—

अधूमार्हाश्च खल्वेते श्रान्तो भीतश्च दुःखितः।
दत्तवस्तिर्विरिक्तश्च रात्रौ जागरितस्तथा ॥ ३ ॥

इति—दुष्टदोषस्यानिर्हरणपूर्वकं शमनम्, अदुष्टस्यानुदीरणञ्च, व्याधिशमनेन प्रस्तुतव्याधिशमनम्, अप्रस्तुतव्याधेरनुदीरणं, तदुक्तं वाग्भटे—"न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि। * समीकरोति च क्रुद्धान् तत् संशमनमुच्यते ॥" (वा० सू० १४ अ०) इति। दोषशब्दोऽत्र दोषेषु दोषकार्य्यव्याधिष्वपि वर्त्तते कार्य्ये कारणोपचारात्। बृंहण इति—बृंहणो बलकरः, धातुवृद्धिकर इत्यन्ये। तदाश्रयत्वाद्दोषो बलम् (?)। रेचन इति—शरीरं विरेचयतीति रेचनः। कासहेति—कासनिवारणाय यो दीयते स कासहा कथितः। वामन इति—वामयतीति वामनः। अथ घ्राणधूपन इति—नासिकया पीतो धूमो घ्राणधूपनसंज्ञः। एके घ्राणधूपनस्थाने व्रणधूपन इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च, एतत् सङ्गतम् ॥ १ ॥

अथ तेषां केषाञ्चित् संज्ञान्तराणि दर्शयन्नाह, शमनस्येति।—एकार्थवाचकाः शब्दाः परस्परं पर्य्याया उच्यन्ते। प्रयोगः स्वस्थस्य सततोपयोगः, तत्र साधुः प्रायोगिकः। स्नेहो यत्र भवन्तीति स्नैहिकः ॥ २ ॥

इदानीं ये धूमपानेषु नार्हास्तानाह, अधूमार्हा इति।—अधूमार्हाश्च खल्वेते इति—एते वक्ष्यमाणाः श्रान्तादयः न धूमयोग्या इति। श्रान्तो भारादिना। भीतो भययुक्तः। दुःखितो धनबन्धुनाशादिना। दत्तवस्तिरिति—कृतवस्तिः। वास्तग्रहणेनानुवासनास्थापननिरूहवस्तयो (?) गृह्यन्ते। विरक्त इति—विशेषेण रेचितः। रात्रौ जागरित इति—रात्रिजागरणेन वातवृद्धिः स्यात्।

* वाग्भटे "समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा" इति पाठः।

पिपासितश्च दाहार्त्तस्तालुशोषी तथोदरी।
शिरोऽभितापी तिमिरी छर्द्याध्मानप्रपीडितः॥ ४॥
क्षतोरस्कः प्रमेहार्त्तः पाण्डुरोगी च गर्भिणी।
रूक्षः क्षीणोऽभ्यवहृत-क्षीरक्षौद्रघृतासवः॥
भुक्तान्नदधिमत्स्यश्च बालो वृद्धः कृशस्तथा॥ ५॥

अविधिपीतधूमस्य दोषनिर्देशः प्रतीकारनिर्देशश्च।—

अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्य्यादुपद्रवान्।
तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम्॥ ६॥
सर्पिरिक्षुरसं द्राक्षां पयो वा शर्कराम्बु वा।
मधुराम्लौ रसौ वाऽपि * वमनाय प्रदापयेत्॥ ७॥

शिरोऽभितापी शिरोरोगपीडितः। तिमिरीति—मन्ददृष्टिः। छर्द्याध्मानप्रपीडित इति—छर्दिपीडित आध्मानपीडितश्च, आध्मानम् उदरापूरः। क्षतोरस्क इति—उरःक्षतः। प्रमेहार्त्त इति—प्रमेहपीडितः। रूक्षो वातप्रकृत्या, अथवा रूक्षाहारजनितवायुना पीडितः। क्षीण इति—क्षीणधातुः। अभ्यवहृतक्षीरक्षौद्रघृतासव इति—अभ्यवहृतं विशेषेण भक्षितं क्षीरादिकं येन स तथा, तत्र क्षौद्रं मधु। एते धूमपानविषये न योग्या इत्यभिप्रायः। तथोक्त ग्रहणात् ईदृशा अन्येऽपि बोद्धव्याः॥ ३—५॥

अथ योग्यपीतस्य (?) धूमपानस्य दोषमाह, अकाले इति।—अस्य कालो विरेचनोक्तो बोद्धव्यः। अतिपीत इति—विहितपरिमाणादिभ्योऽन्यथा पीतः स्वमानात बहुपीतो वा। नासादिरन्ध्रैर्यावता धूमो यावता बल्यश्वादि इत्यादि (?)। उपद्रवानत्र धूमोपहतजनितान् ते तु तृष्णादाहज्वरवमथुमदनासाशिरोगाध्मानादयः। तत्प्रतीकारमाह, तत्रेति।—धूमपानातिशयजनितोपद्रवेषु, इष्टं विहितं ग्राह्यमित्यर्थः, नासागतदोषदूरीकरणात्, यतो ह्ययमप्यत्र न वर्त्तिः उपद्रवत्वात। अञ्जनमप्यत्र ताहहितमेव, यतः रोगोपद्रवः पीतलोहिततीक्ष्णस्रावत्वात् (?)। तर्पणं सन्तर्पणं, तृष्णादाहज्वरोपद्रवत्वात्, यतः,—तृष्णादाहज्वरादीनां स्पर्शदोषणे सीदतीति—क्रियासु असमर्थो भवतीत्यर्थः, अत एव तर्पणमिति। अपराण्याह,

* "वमनाय" इत्यत्र "शमनाय" इति गूढार्थदीपिकायां पाठः।

धूमयोग्यवयोनिर्देश ।—

धूमस्तु द्वादशाद्वर्षात् गृह्यतेऽशीतिकान्न च ॥ ८ ॥

सम्यग्युक्तस्य धूमस्य गुणा ।—

कासश्वासप्रतिश्यायान्मन्याहनुशिरोरुज ।

वातश्लेष्मविकारांश्च हन्याद्धूमः सुयोजित. ॥ ९ ॥

धूमप्रयोगात् पुरुष प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।

दृढकेशद्विजश्मश्रु सुगन्धिवदनो भवेत् ॥ १० ॥

सामान्यतो धूमनेत्रस्य स्वरूपनिर्देश ।—

धूमनाडी भवेत्तत्र त्रिखण्डा च त्रिपर्विका ।

कनिष्ठिकापरीणाहा राजमाषागमान्तरा ॥ ११ ॥

सर्पिरिक्षुरसमित्येको योग । द्राक्षा पयो वेति द्वितीय । शर्कराम्बु वेति तृतीय । मधुराम्लौ रसौ वाऽपीति चतुर्थ । वमनाय प्रदापयेदिति वमनप्राबल्यम , तन्त्रान्तरोक्तं यथा—"वमत कोष्ठशुद्धि स्याद्धूमगन्धश्च नश्यति। विधिनाऽनेन शाम्यन्ति मदनश्वयथुज्वरा ॥" (सु० सू० १२ अ०) इत्यादि ॥ ६।७ ॥

अथ धूमस्य वयोभेदेनोपादेयमनुपादेयत्वमाह, धूम इति ।—द्वादशवर्षादुपरि अर्थात बाल्यावस्थाया धूमपानो योज्य यावदशीतिवर्षाणि भवन्ति उपरि गृह्यते , अशीतिवर्षादुपरि धूमपानो न विहित इत्यभिप्राय । एतद्विषयं प्रायोगिकधूमपाने स्वस्थोपयोगित्वेन दर्शितम , यतोऽन्यत्र सर्वैर्निबन्धकारैरपठितत्वात् ॥ ८ ॥

अथ सम्यक् योजितस्य धूमपानस्य गुणमाह—कासेति। धूमप्रयोगात इति सम्यक् पीत । अथ धूमयोगेन फलमाह इन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि, तेषा प्रसन्नतर तद्विषयग्रहणसामर्थ्यमित्यर्थ , वाक् वचनप्रागल्भ्य, मन इन्द्रियत्वेनोभयात्मकत्वात् पुनर्ग्रहणम। दृढकेशद्विजश्मश्रुरिति—केशा शिरोरुहा , द्विजा दन्ता, श्मश्रु नासाधोगतोष्ठोपरिलोमविशेष । सुगन्धिवदनो भवेदित्यस्य स्थाने सुगन्धिविशदानन इति केचित पठन्ति व्याख्यानयन्ति च ॥ ९।१० ॥

इदानी धूमपानार्थं नेत्रस्वरूपमाह, धूमेति ।—तत्रेति—धूमपानविषये धूमनाडी धूमपानार्थं नाडी नेत्राभिधाना, कथम्भूता ? त्रिखण्डा, अत एव त्रिपर्विका त्रिग्रन्थियुतेति कथिता। कनिष्ठिकापरीणाहेत्यनेन गोपुच्छाकारा कार्य्या, गोपुच्छा-

धूमनेत्रस्य शमनादिविशेषेण स्वरूपनिर्देशः।—

धूमनाडी भवेद्दीर्घा शमने रोगिणोऽङ्गुलैः।
चत्वारिंशन्मितैस्तद्वद्द्वात्रिंशद्भिर्मृदौ मता ॥ १२ ॥
तीक्ष्णे चतुर्विंशतिभिः कासघ्नी षोडशोन्मितैः।
दशाङ्गुलैर्वामनीये तथा स्यात् व्रणनाडिका ॥
कलायमण्डलस्थूला कुलत्थागमरन्ध्रका ॥ १३ ॥

कारत्वञ्च विच्छेदानामिति भावः। अन्तरे सुषिरन्तु राजमाषवत् वर्त्तुलानुरूपं कार्य्यमित्यर्थः। एके अन्तरनाडिकायाः प्रान्ते राजमाषसदृशं रन्ध्रं वदन्ति, मूलमुखन्तु राजमाषात् किञ्चिदधिकं भवति, कनिष्ठिकापरिणाहाकारत्वात् ॥ ११ ॥

अथ नाडीस्वरूपमभिधाय सम्प्रति शमनादीनामङ्गुलभेदेन नाडीविभेदमाह, धूमनाडीति।—दशाङ्गुलैर्वामनीये एतत् पञ्चप्रकारं मुख्यपानत्वेन नाडीविषयत्वाद्विहितम्। षोढासञ्जकमवशिष्टं यत् घ्राणधूपनं, तस्य नाडीस्वरूपं वक्ष्यमाणं बोद्धव्यम्। अत एव नाडीभेदेनैव पञ्चप्रकारं पूर्वमुक्तं, तत यथा—धूमनाडी, शमने इति—शमनाख्यधूमपानयोग्येत्यर्थः, कथम्भूता ? आतुरस्य चत्वारिंशदङ्गुलैर्दीर्घा। ननु तन्त्रान्तरे अष्टचत्वारिंशदङ्गुलैः परिमिता नाडी प्रायोगिकाभिधाने शमनधूमपाने प्रशस्ता, तथा च—*"एलादिना कुष्ठनताङ्गतेन चौमं विलिप्याङ्गुलकाष्ठमानम्। प्रायोगिके वर्त्तिरयन्तु नेत्रमष्टाङ्गुलं षड्गुणितं प्रशस्तम् ॥" इति सुश्रुतेनोक्तम्। अपरे तु षट्त्रिंशदङ्गुलं प्रायोगिकं नेत्रमाहुः, तदुक्तं—'षाड्वाशयुतं पूर्णं ह्रस्वं प्रायोगिकादिषु" (अतु०) इति, तत् कथमत्र चत्वारिंशदङ्गुलैः परिमितं नेत्रम् ? उच्यते, समस्तस्य तु मध्यं (?)। प्रायोगिकस्य तु द्वौ भेदौ दर्शितौ। तद्भेदत्वेन नाडीभेदमपि जानीयान्न दोषः। अथवा श्लेष्मप्रकृतौ बहुदोषे च नरे षट्त्रिंशदङ्गुला मात्रा, अन्यत्र त्वष्टचत्वारिंशदङ्गुलं तेन विरोधः। स्वमत त्वाचार्य्यः विशेषं विचार्य्य साम्यप्रतिपालनार्थं (?) मध्यभावं नेत्रपरिमाणं निरूपितमित्यदोषः। एवं वक्ष्यमाणपरिमाणेषु कुत्रचित् विरोधेषु बोद्धव्यम्। मृदाविति—बृंहणाख्ये धूमपाने द्वात्रिंशदङ्गुलमितं नेत्रं भवति। तीक्ष्णे इति रेचनाख्ये धूमपाने चतुर्विंशत्यङ्गुलमितं नेत्रमत्र। कासघ्ने धूमपाने षोडशाङ्गुलिप्रमितम्। नाडीविषये (?) वामनीये धूमपाने दशाङ्गुलं नेत्रमिति पूर्वमुक्तम्। व्रणधूपनार्थं नाडीस्वरूपमन्यदाह

* मुद्रितसुश्रुतेषु श्लोकोऽयं न दृश्यते।

धूमवर्त्तिविधि धूमपानविधिश्च ।—

अथैषिका प्रलिम्पेच्च सुश्लक्ष्णा द्वादशाङ्गुलाम् ।
धूमद्रव्यस्य कल्केन लेपश्चाष्टाङ्गुलः स्मृतः ॥ १४ ॥
कल्कं कर्षमितं लिप्त्वा छायाशुष्कञ्च कारयेत् ।
ईषिकामपनीयाथ स्नेहाक्ता वर्त्तिमादरात् ॥ १५ ॥
अङ्गारैर्दीपिता कृत्वा धृत्वा नेत्रस्य रन्ध्रके ।
वदनेन पिबेद्धूमं वदनेनैव सन्त्यजेत् ।
नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमेत् सुधीः ॥ १६ ॥

धूमनिमित्तम् ईदृशी नाडिका नेत्राख्या भवति, कीदृशी ? कलायमण्डल-स्थूलेति नाडिका, उत्तरमुख अग्रलग्नार्थे कलायसदृश मण्डल कार्यं, कलायो वर्त्तुलकलाय । पुन, कथम्भूता ? कुलत्थागमरन्ध्रकेति—कुलत्थोऽन्न-विशेष प्रसिद्ध, तद्गमनशीलो रन्ध्र सुषिरस्तेन सयुत इत्यर्थः, नाडिकारन्ध्रन्तु कुलत्थसदृश कार्य्यमिति भाव ॥ १२।१३ ॥

इदानी वर्त्तिविधानं दर्शयितुमाह, अथेति।—अथ ईषिका प्रलिम्पेदिति, कोऽर्थ ? पिष्टैर्भेषजै कर्पटावयव प्रलिप्य (?) तेन शरकाण्डमङ्गुलीसममष्टाङ्गुलमानेन वेष्टयित्वा तत परिशोष्य वर्त्ति कार्य्या अवशिष्ट चतुरङ्गुल शरकाण्डग्रहणार्थमुक्तम । स्नेहकादिष्वपि वर्त्तिकरणम् । ईषिका काश उच्यते, "थागुरि" इति लोके। अथ कथ वर्त्ति प्रज्वाल्य नेत्रे धार्य्या ? तत्प्रकारमाह, अदलादिति (?)—दलमव पत्रलेपम। ईषीकावर्त्तिविधानञ्च प्रायोगिके प्रधानतम, रोपणीया वर्त्तिरियम। षड्भागगोधूमेन नेत्रमावर्त्यात्मान प्रशस्यते इति (?)। केचित स्नेहेनाभ्यज्येदग्निना दग्धा नेत्रे निवेश्य धूम पेय। यदा वदनेन मुखेन कृत्वा धूम पिबेत तदा मुखनैव तन्निर्गम कुर्य्यात। नासिकाभ्या पीतमपि मुखेनैवमेव वमेदित्यथ नासिकाभ्यामिति द्विवचनेन नासिकारन्ध्रद्वयेन सम्बन्ध। तत इत्यनेन मुखपीते-नेतरमेव नासिकया पीतमित्यर्थ, तथा हि "मुखेन त वमेत पूर्वं नासिकाभ्या तत पिबेत" (सु० चि० ४० अ०) इति। ननु तन्त्रान्तरे नासिकापीत पश्चान्मुखपीतं धूम दोषकर भवति, तथा च—"मुखपीत मुखेनैव नस्य पीतञ्च नस्तत। यो वमेन्नस्तनो धूम नस्त पीत मुखेन वा॥ स नेत्रकर्णनासास्य-रुश्यान् लभते गदान्॥" इति, तत कथमव नासिकाभ्या तत पीत्वा

व्रणधूपनविधिः ।—

शरावसम्पुटे क्षिप्त्वा कल्कमङ्गारदीपितम् ।
छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत् ॥ १७ ॥

शमनादिधूमानां पृथक् द्रव्यनिर्देशः ।—

एलादिकल्कः शमने स्निग्धे सर्जरसं मृदौ ।

मुखेनैव वमेत् धूमीरिति ग्रहणम्? उच्यते—धूमीरित्युदीरणेनाव विरोधपरिहारः कृतः, यतो धूमपानभेदेन रोगविशेषेऽपि क्वचिन्मुखपीतं क्वापि नासिकापीतं वा मुखनासिकापीतमिति, तथा चोक्तम्—'उरःकण्ठाश्रये रोगे मुखेनैव पिबेन्नरः । शिरःकण्ठाभिनासौष्ठे नासया सततं पिबेत् ॥ तिर्यक्ते तु मुखेनैव नासया न कथञ्चन । प्रगाढं पानमिच्छन्ति धूमस्याग्नेन तद्विः ॥" इति । क्व पिबेदित्यपि दर्शनात् यथा तत्र प्रायोगिकं वैरेचनिकं नासादद्यात् । प्राणेन प्रीणयेत् वैरेचनं वेति । स्नैहिकं मुखनासाभ्यां यावदश्रुप्रवर्त्तनम् । नासिकाभ्यां वैरेचनिकमादौषदर्शनात् । मुखेनैव कासहरं श्वासशुद्धिर्लाघवं शिरसि सम ए० विचार्य्य मुखपीतं मुखेनैव वमेत्, नासापीतञ्च नासिकयैव, उभाभ्यां पीतं मुखेनैव वमेदित्यदोषः, अत एव सुधीपदनिरूपणमत्र विरोधपरिहाराय बोद्धव्यम् ॥ १४—१६ ॥

इदानीं धूमपानविषयत्वेन व्रणधूपनमप्याह, शरावेति ।—कल्कमत्र निम्बवचादीनां विहितम्, यतः,—'व्रणे निम्बवचादीनां धूपनं सम्प्रशस्यते" इति । छिद्रे इति—शरावसम्पुटरन्ध्रे । नेत्रमिति—नाडीविशेषः, सा धूमपानार्थं कथितैव तद्वदत्रापि ज्ञेयम् । व्रणधूपनन्तु वेदनास्रावशान्तये इति । अथवा पूर्वमुक्तं शमनादिधूमभेदं विहितम् । अथवा—"शरावसम्पुटयुतं व्रणधूमं नयेत् व्रणे । धूमनेत्रेण मतिमान् वेदनास्रावशान्तये ॥" इति ॥ १७ ॥

अथ पूर्वमुक्तं शमनादिधूमभेदं षट्प्रकारं तदर्थं कतिपयानि द्रव्याण्याह, एलादीति ।—शमने प्रायोगिके एलादिकल्कं धूमपानार्थमाह, एलादिगणोऽत्र सुश्रुतोक्तः, तत्र यथा—"एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका-व्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुका-गुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्च" (सु० सू० ३८ अ०) इति । तत्र प्रायोगिकनिमित्तत्वेन कुष्ठतगरयोः परित्यागः कार्य्यः मस्तिष्कस्रावभयात्, यदुक्तम्—"नतकुष्ठे स्रावयतो धूमवर्त्तिप्रयोगिते । मस्तुलुङ्गं विशेषेण तस्मात्ते नैव

रेचने तीक्ष्णकल्कञ्च कासघ्ने क्षुद्रिकौषणम् ॥ १८ ॥
वामने स्नायुचर्माद्यं दद्याद्धूमस्य पानकम्।
व्रणे निम्बवचाद्यैश्च धूपनं सम्प्रशस्यते ॥ १९ ॥

बालग्रहादौ अपराजितो धूपः।—

अन्येऽपि धूमा गेहेषु कर्त्तव्या रोगशान्तये।
मयूरपिच्छं निम्बस्य पत्राणि बृहतीफलम् ॥ २० ॥
मरिचं हिङ्गु मांसी च वीजं कार्पाससम्भवम्।
छागरोमाहिनिर्मोकं विष्ठा वैडालिकी तथा ॥ २१ ॥

योजयेत् ॥" (शालाक्य०) इति। मृदाविति—वृहणाख्ये। स्निग्धमिति—एरण्डादिफलमज्जाप्रायम्। अथवा स्निग्धमित्यनेन समस्तधूमविधानं सस्नेहं कार्य्यमिति पूर्वोक्तत्वात्। साजरसमिति—सजरसप्रायं प्रायोगिकमित्यर्थः, तदुक्तं—"स्निग्धमज्जमधूच्छिष्ट-स्नेहगुग्गुलुसर्जकैः। स्नैहिकी वर्त्तिरेभिस्तु नेत्रं द्वात्रिंशदङ्गुलम् ॥" इति। रेचने तीक्ष्णकल्कमिति, रेचने इति—शोधनाख्यधूमपाने, तीक्ष्णकल्कमिति—शिरोविरेचनद्रव्यकृतवर्त्तिरित्यर्थः। शिरोविरेचनैर्वर्त्तिर्नेत्रं हस्तमितमित्युक्तत्वात्। शिरोविरेचनैरिति—अपामार्गवीजादिभिः। हस्तमितमिति—चतुर्विंशदङ्गुलम्। कासघ्ने क्षुद्रिकौषणमिति—कासघ्ने धूमपाने क्षुद्रिका कण्टकारिका। ऊषणमत्र त्रिकटुकं ग्राह्यं तन्त्रान्तरदर्शनात्, तत् यथा "त्र्यूषणं बृहती शृङ्गी चेङ्गुदीत्वङ्मनःशिला। एषा कासहरा वर्त्तिर्नेत्रं च षोडशाङ्गुलम् ॥" इति। वामने स्नायुचर्माद्यमिति—वामने धूमपाने स्नायुचर्माद्यं वर्त्तिं दद्यादित्यर्थः, आदिग्रहणात् अस्थिखुरवल्लूरमपि गृह्यते, तदुक्तं—"वामनीये तु वल्लूर-स्नाय्वस्थिखुरचर्मभिः। वर्त्तिर्दशाङ्गुलं नेत्रं धूमः पञ्चविधो मतः ॥" इति। वल्लूरं शुष्कमांसमिति। एके धूमस्य पानकमित्यनेन घ्राणधूपनस्य व्याख्यानं कुर्वन्ति, तत्र धूमस्य घ्राणधूपनस्य पानकमिति—तद्विहितद्रव्यमित्यर्थः, इति न सर्वमतं, "धूमः पञ्चविधो मतः" इत्यादिवचनात् ॥ १८।१९ ॥

अथान्ये गृहधूमाः सन्ति तानपि प्रसङ्गतो दर्शयन्नाह, अन्ये इति।—अयमपराजितसंज्ञो धूपः प्रसिद्ध एव, तत्र बृहतीफलं कण्टकारिकाफलम्। मांसी जटाख्या। अहिनिर्मोकं सर्पकञ्चुकम्। विष्ठा वैडालिकी मार्जारपुरीषम्। ननु तन्त्रान्तरे

गजदन्तश्च तच्चूर्णं किञ्चिद्घृतविमिश्रितम् ।
गेहेषु धूपनं दत्तं सर्वान् बालग्रहान् जयेत् ॥
पिशाचान् राक्षसान् जित्वा सर्वज्वरहरं भवेत् ॥ २२ ॥

धूमप्रयोगे अपथ्यनिदेशः धूमनेत्रस्य उपादाननिर्देशश्च ।—

परिहारस्तु धूमेषु कार्य्यो रेचननस्यवत् ।
नेत्राणि धातुजान्याहुर्नलवंशादिजान्यपि ॥ २३ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम् उत्तरखण्डे उत्तरबस्तिविधिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

माहेश्वरधूपसञ्ज्ञोऽयं कथमपराजितश्च ? उच्यते—तत्र माहेश्वरसञ्ज्ञत्वेन रुद्रनिर्माल्याभिधानत्वाददोषः, तदुक्तं—"रुद्रजटागोशृङ्गबिडालविष्ठोरगस्य निर्मोकः । मदनफलभृतकेशीवंशत्वग् इति निर्माल्यम्॥ यवमसूरचन्द्रकच्छागलरोमाणि सर्षपाः सवचाः । हिङ्गुगजहिजमरिचाः समभागाः छागमूत्रसम्पिष्टाः ॥ धूपनविधिना शमयन्त्येते सर्वज्वरान्नियतम् । ग्रहडाकिनीपिशाचप्रेतविकारापहो धूपः ॥" इति बहुद्रव्योक्तकल्पनाद्वा न दोषः ॥ २०—२२ ॥

अथ धूमपानपरिहारं नेत्रार्थं द्रव्यञ्च दर्शयन्नाह, परिहार इति ।—धूमेष्विति—षड्विधधूमपानविषयेषु परिहारस्त्याज्याभिधः, स च विरेचननस्यवत् कार्य्यः, तत्तथैव ज्ञातव्यम्। अथवा परिहारस्तु धूमेषु कार्य्यो रेचनवत्तथेति पाठान्तरम्। यथा विरेचनोक्ते सति प्रवातसेवाशीताम्बुस्नेहाभ्यङ्गमजीर्णतामित्यादिकं न सेवेत तथा धूमपानके सति तत्र वातसेवादिपरित्यागः इत्यभिप्रायः । नेत्राणीति—धूमपानार्थं नाडीयन्त्राणि, तान्यनुक्तवाद्दशधातुजानि नलवंशादिजान्यपि बोद्धव्यानि, धातवोऽत्र सुवर्णाद्याः आदिग्रहणादन्यकाष्ठदन्तशृङ्गघटितानीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्यभावमिश्रात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे धूमपानविधिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथ गण्डूषकवलप्रतिसारणविधि । (क)—

चतुर्विधगण्डूषकवलयो नामनिर्देश ।—

चतुर्विध' स्याद्गण्डूषः स्नैहिकः शमनस्तथा ।
शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तद्विधः ॥ १ ॥

दोषभेदेन तेषां प्रयोगनिर्देश द्रव्यनिर्देशश्च ।—

स्निग्धैस्तु स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः ।
पित्ते कट्वम्ललवणैः * उष्णैः सशोधनः कफे ॥ २ ॥
कषायतिक्तमधुरैः † कटूष्णैः रोपणो व्रणे ।
चतुष्प्रकारो गण्डूषः कवलश्चापि कीर्त्तितः ॥ ३ ॥

(क) ऊर्द्ध्वगतदोषहरत्वसामान्यात धूमपानमभिधाय सम्प्रति गण्डूषकवल-प्रतिसारणविधिमारभते—अथेति ।

चतुर्विध इति ।—कवलश्चापि तद्विध इत्यनेन कवलोऽपि स्नैहिकादिचतुर्भेदैरेव बोद्धव्य, यथा चतुःप्रकारो गण्डूषस्तथैव कवलश्चतुःप्रकारो भवतीत्यभिप्राय ॥ १ ॥

अथ यच्चतुःप्रकार तत्प्रकारभिधानमाह, स्निग्धैरिति ।—स्निग्धैस्तु स्नैहिक इत्यस्य स्थाने सुश्रुत स्निग्धोष्ण. स्नैहिको वाते इति पाठ साधु । स्नैहिको गण्डूषकवलयोर्भेद कार्य्य इति शेष (१)। स्वादुशीतैः प्रसादन पित्ते प्रशस्त स्वादर्मधुर शीत स्पर्शात वीर्य्यात वा । ‡ प्रसादनो गण्डूषपर्य्याय, स चात्र शमनभेदो ज्ञेय । कट्वम्ललवणैरिति, सशोधन इति— § गण्डूषकवलापरपर्य्याय-वाचकाभिधान कफे प्रशस्त, कै कट्वम्लादिभिरिति। उष्णैरित्यस्य स्थाने रूक्षैरिति पाठान्तरम्। कषायतिक्तमधुरैरिति व्रणे मुखजातापडकादिरूपे ।

---

* उष्णैः इत्यत्र सुश्रुते रूक्षोष्णैः इति पाठ ।

† सुश्रुते कटूष्णैः इति पाठ ।

‡ सुश्रुते प्रसादन इति पाठ न तु शमन । किञ्च प्रसादनो न गण्डूष पर्य्याय किन्तु गण्डूषभेद ।

§ अत्रापि सशोधन न गण्डूषादिपर्य्याय किन्तु गण्डूषादिभेद. ।

गण्डूषकवलयोर्भेदः।—

असञ्चारो मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलश्चरः।
तत्र द्रवेण गण्डूषः कल्केन कवलः स्मृतः ॥ ४ ॥

गण्डूषकवलयोः द्रव्याणां परिमाणनिर्देशः।—

दद्याद्द्रवेषु चूर्णञ्च गण्डूषे कोलमात्रकम्।
कर्षप्रमाणं कल्कञ्च दीयते कवले बुधैः ॥ ५ ॥

टीपणी * गण्डूषसंज्ञः। कटुस्नेह इत्यस्य स्थाने कटुष्ण इति पाठः प्रचरति। एभिश्चतुःप्रकारैः कृत्वा गण्डूषः कथितः, न केवलं गण्डूषः कवलस्यापीदृशोऽवगन्तव्यः। अस्यान्ते केचिदिति पठन्ति—"एवं स्नेहपयःक्षौद्र-रसमूत्राम्लसम्भृता। कषायोष्णोदकाभ्याञ्च कवला दीयते हिता ॥" (सु० चि० ४० अ०) इति। बहुपुस्तकेषु न लिखितः सर्वैरेवैव कृतार्थत्वात् ॥ २१ ॥

अथ गण्डूषकवलयोर्भिन्नत्वप्रतिपादनार्थं विधानमाह, असञ्चारीति।— पूर्णे मुखे सम्भृतमुखकुहरे यः असञ्चारी भवति चलनादिरहितः स गण्डूषः कथितः, तद्विपरीतः कवलः इति। अत एव द्रवद्रव्येण गण्डूषः कल्केन कवलः इत्यर्थः, तथा चोक्तं चक्रदत्ते—"सुखं सञ्चार्यते या तु सा मात्रा कवले हिता। असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता ॥" इति। अयमेव पाठः सुश्रुते ॥ ४ ॥

गण्डूषकवलयोर्द्रव्याणां परिमाणमाह दद्यादिति।—गण्डूषे गण्डूषकरणविधौ चूर्णं वा। गण्डूषे कोलमात्रकं कर्षप्रमाणकल्कञ्च कवले दीयते बुधैः। गण्डूषे गण्डूषकरणविधौ चूर्णं व्याधिविहितद्रव्यकृतं रजः कोलमात्रमिति कथार्द्रं द्रवेषु तोयक्षीरप्रभृतिषु मत्वाञ्च दद्यादित्यर्थः। द्रवपरिमाणमुक्तं, यावता मुखं पूर्णं भवति तत्परिमाणञ्चैकवारं गण्डूषनिमित्तम्, पुनः पुनरपञ्च बहुतरद्रवं बहुञ्च तदनुसारेण चूर्णमपि मत्वाञ्च देयम्, एवं सर्वं प्रज्ञातव्यम्, तथा चोक्तं सुश्रुते—†"तावच्च धारयितव्योऽनन्यमनसा सञ्चारयितव्यश्च, यावद्दोषप्रतिपूर्णगण्डकपोलत्वङ्घ्राणस्रोतो नयनपरिप्लवश्च भवति तदा विमोक्तव्यः, पुनश्चान्यो गृहीतव्यः" (सु० चि० ४० अ०) इति। शेषं सुगमम् ॥ ५ ॥

* गण्डूषसंज्ञ इत्यत्र गण्डूषभेदः इति पाठः समीचीनः।

† मुद्रितसुश्रुतसंहितासु "तावच्च धारयितव्योऽनन्यमनसा उन्नतदेहेन यावत् दोषपरिपूर्णकपोलत्व नासास्रोतो—" इत्यादि पाठः।

गण्डूषकवलयो वयोनिर्देश ।—

धार्य्यन्ते पञ्चमाद्वर्षाद्गण्डूषकवलादय: ॥ ६ ॥

गण्डूषस्य कतिवारकर्त्तव्यतानिर्देश ।—

* गण्डूषान्त'स्थित' कुर्य्यात् खिन्नभालगलादिक: ।
मनुष्यस्त्रींस्तथा पञ्च सप्त वा दोषनाशनात् ॥ ७ ॥
कफपूर्णास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् ।
नेत्रघ्राणस्रुतिर्यावत्तावद्गण्डूषधारणम् ॥ ८ ॥

स्नैहिकगण्डूषस्य द्रव्यम ।—

तिलकल्कोदकं चीरं स्नेहो वा स्नैहिके हित: ॥ ९ ॥

अथ कीदृशो गण्डूषकवलयोग्यस्तमाह, धार्य्यन्ते इति ।—पञ्चमाद्वर्षादुपरि बाल्या वस्थायामेव गण्डूषकवलादयो धार्य्यन्ते, आदिग्रहणात प्रतिसारणस्याव सङ्ग्रह' । पञ्चमवषग्रहण तन्त्रान्तरेऽपि दर्शितम्, तत् यथा—"धूमो द्वादशवर्षस्य कवल पञ्चमे हित " इति ॥ ६ ॥

अथ कियत्सङ्ख्याभिर्गण्डूषविषय त दर्शयन्नाह, गण्डूषेति ।—गण्डूष अन्त स्थित' मुखमध्यस्थित यस्य स तथा, पुन खिन्न भालगलादि यस्य स तथा, भाल कपाल, आदिग्रहणान्नासास्रोतोनयनादीना ग्रहणम्, ईदृशो रोगी त्रिवेल पञ्चवार वा गण्डूष कुर्य्यादित्यभिप्राय । अथवा दोषनाशनात मर्य्यादीकृत्येत्यथ । केचित्तिन्त्रकारा' "गण्डूषान्त स्थित" इत्यमु श्लोक वक्ष्यमाण "कफपूर्णास्यता" इति यावक श्लोकच न पठन्ति, चेपकाविति मन्यमानत्वात् । वक्ष्यमाणो यथा "कफपूर्णास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् । नेत्रघ्राणस्रुतिर्यावत्तावद्गण्डूषधारणम् ॥" अस्माक मते तु युक्तार्थत्वेन सङ्गतावेव, बहुपुस्तकेषु लिखितदर्शनात् ॥ ७।८ ॥

इदानीं चतुर्विधयो कवलगण्डूषयो कतिपयान् योगानाह, तिलेति ।— स्नैहिके गण्डूषे तिलकल्कवस्त्रविष्पोडितमुदकमिति । चीरमत्र सामान्येन गोप्रभृतिजनितम् । स्नेहश्चाप्येवम ॥ ९ ॥

---

* "गण्डूषान्त स्थित." इत्यत्र "गण्डूषान् सुस्थित." इति गूढार्थदीपिकापाठ: समीचीन. ।

हनुवक्त्रदाहे गण्डूष।—

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च।
सक्षौद्रो हनुवक्त्रस्थो गण्डूषो दाहनाशनः॥ १० ॥

मुखव्रणादौ गण्डूष।—

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखे व्रणान्।
दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम्॥ ११ ॥

विषादौ दन्तचाले च गण्डूषौ।—

विषे क्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्य्यं पयोऽथवा।
तैलसैन्धवगण्डूषो दन्तचाले प्रशस्यते॥ १२ ॥

मुखशोषे कफे च गण्डूषौ।—

शोषे मुखस्य वैरस्ये गण्डूषः काञ्जिको जयेत्।
सिन्धुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकेण कफे हितः॥ १३ ॥

अथ क्षारादिदग्धवक्त्रस्य योगमाह, तिला इति।—तिला इत्यादियोगो व्यस्त समस्तश्च योज्य यदाह कश्चित—"गण्डूष शर्कराक्षौद्र पिष्टमासपयस्तिलै। व्यस्तैः समस्तैर्योज्यस्तु मुखे क्षारादितापिते॥" इति॥ १०॥

वैशद्यमिति।—"सन्दधाति मुखे व्रणान्" इत्यस्य स्थाने * "सन्निहन्ति मुखव्रणान्" इति पाठ साधु। दाहतृष्णादयो मुखस्येति॥ ११॥

विषे इति।—विषे क्षाराग्निदग्धे, मुखे इति शेष, धार्य्यमित्यनेन गण्डूषविषयम्। अपराण्याह, तैल काञ्जिकयोग सैन्धव विहाय क्षारदग्धेऽपि प्रचरति, तथा ह्युक्तं—"ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन दग्ध मुख यस्य भवेत् कथञ्चित्। तैलेन गण्डूषमसौ विदध्यादम्लारनालेन पुन पुनर्वा॥" इति॥ १२॥

अथ दोषविशेषेण द्रव्यविशेषजनितान् प्रदर्शयन्नाह, शोषमिति।—सिन्धुत्रिकटु-राजीभिरित्यनेन कवलयोगमाह, सैन्धवादयो व्यस्ता समस्ताश्च योज्या। यद्येतेषां गण्डूषस्तदा कल्कं कृत्वा पटे विस्राव्य तद्द्रवेण गण्डूष कार्य्य इत्यर्थ॥ १३॥

---

* सुश्रुतचक्रदत्तयो, सन्दधाति इत्येव पाठो वर्त्तते।

कफे रक्तपित्ते च गण्डूषः।—

त्रिफलामधुगण्डूषः कफासृक्पित्तनाशनः॥ १४॥

मुखपाके गण्डूषः।—

दार्वी गुडूची त्रिफला द्राक्षा जात्याश्च पल्लवाः।
यवासश्चेति तत्क्वाथः षष्ठांशक्षौद्रसंयुतः॥
शीतो मुखे धृतो हन्यान्मुखपाकं त्रिदोषजम्॥ १५॥

कवलप्रतिसारणयोर्द्रव्यनिर्देशः।—

यस्यौषधस्य गण्डूषस्तस्यैव प्रतिसारणम्।
कवलश्चापि तस्यैव ज्ञेयोऽत्र कुशलैर्नरैः॥ १६॥

मुखजाड्यादौ कवलः।—

केशरं मातुलुङ्गस्य सैन्धवोषणसंयुतम्।
हन्यात् कवलतो जाड्यमरुचिं कफवातजाम्॥ १७॥

त्रिफलेति।—त्रिफलेत्यादियोगः क्वथितो बोद्धव्यः, कल्क इति केचित्। कफासृक्पित्तप्रकोपः मुखसंस्थित इति भावः॥ १४॥

अपरमपि मुखपाकयोगमाह, दार्वीति।—दार्वी दारुहरिद्रा। त्रिफला हरीतकीविभीतकामलकसञ्ज्ञा। जाती मालती। यवासश्चेति तत्क्वाथ इत्यस्य स्थाने धन्वन्तरा चेति तत्क्वाथः पाठः साधुः, अन्यतो दर्शनात्, तथा हि—"जातीपवासमृताद्राक्षा-पाठादार्वीफलत्रिकैः। क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत॥" इति। षष्ठांशक्षौद्रसंयुत इति—क्वथितजलस्य यत् षष्ठांशः तेन समं क्षौद्रमिति। अथवा षष्ठांशक्षौद्रसंयुत इति पाठः समीचीनो ज्ञेयः (?), तेन क्वाथस्य पञ्च भागाः षष्ठो भागः क्षौद्रस्येति व्याख्यानं समीचीनम्। मुखे धृत इत्यनेन गण्डूषविषयः॥ १५॥

यस्येति।—"यस्यौषधस्य गण्डूषः तस्यैव प्रतिसारणम्। कवलश्चापि तस्यैव ज्ञेयोऽत्र कुशलैर्नरैः॥" अयं श्लोको बहुपुस्तकेषु न लिखितः, केनचित् कल्पितस्य स्वीकृतः। सङ्गतोऽयमिति मन्यमानैरस्माभिरपि न त्याज्यः युक्तार्थत्वात्॥ १६॥

अथ कवलार्थं योगमाह, केशरमिति।—मातुलुङ्गो बीजपूरकः, तस्य केशरं मध्यस्थितावयवविशेषम्, लोके चतूरीनामकं वाच्यम्। सैन्धवोषणचूर्णं मनाक् देयं, ऊषणं मरिचम्। जाड्यमिति मुखस्येति॥ १७॥

प्रतिसारणस्य त्रैविध्यनिर्देशः।—

कल्कोऽवलेहश्चूर्णश्च त्रिविधं प्रतिसारणम्।
अङ्गुल्यग्रप्रणीतञ्च यथास्वं मुखरोगिणाम्॥ १८॥

दन्तमूलात् रक्तस्रावादौ कुष्ठादिप्रतिसारणम्।—

कुष्ठं दार्वी समङ्गा च पाठा तिक्ता च पीतिका।
तेजनी मुस्तलोध्रे च चूर्णं स्यात् प्रतिसारणम्॥
रक्तस्रुतिं दन्तपीडां शोथं दाहञ्च नाशयेत्॥ १९॥

हीनातियोगयुक्तगण्डूषादिलक्षणम्।—

हीनयोगात् कफोत्क्लेशो रसाज्ञानारुची तथा।

पूर्वमुक्तं प्रतिसारणविषयं तदिदानीं दर्शयन्नाह, कल्क इति।—प्रतिसार्यते घृष्यते अनेनेति प्रतिसारणम्। ननु तन्त्रान्तरे प्रतिसारणविषयं चतुर्विधं, तद्यथा—"विभज्य भेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणम्। कल्को रसक्रिया क्षौद्रं चूर्णञ्चेति चतुर्विधम्॥ अङ्गुल्यग्रप्रणीतन्तु यथास्वं मुखरोगिणाम्। तस्मिन् योगमयोगञ्च कवलोक्तं विभावयेत्॥" (सु० चि० ४० अ०) तत् कथमत्र त्रिविधम्? उच्यते, अत्रावलेहत्वेन रसक्रियाक्षौद्रयोस्तदन्तःप्रचारः, तेनावलेहग्रहणेन द्वयोरपि ग्रहणमित्यदोषः॥ १८॥

अथ प्रतिसारणचूर्णं दर्शयन्नाह, कुष्ठमिति।—कुष्ठं कुड्। दार्वी दारुहरिद्रा। समङ्गा लज्जालुकारिका। पाठा अम्बष्ठा। तिक्ता कटुकी। पीतिका हरिद्रा। तेजनी चविका इति चक्रः, मूर्वा इति कार्त्तिकः। मुस्तं मेघः। लोध्रं प्रसिद्धम्। रक्तस्रुतिमत्र दन्तमूलगतशोणितस्रवं बोद्धव्यम्। शोथं दाहमपि मुखगतमेव॥१९॥

इदानीं हीनातियोगत्वेन गण्डूषादीनां दोषमाह, हीनयोगात् कफोत्क्लेश इति।—कफाधिकत्वेनोत्क्लेश उपस्थितवमनोन्मुखता। रसाज्ञानारुची तथेति—रसानां मधुरादीनाम् अज्ञानं रसनेन्द्रियविषयहानिरित्यभिप्रायः। अरुचिस्त्रिविधा, अरुचिरन्नानभिनन्दनं भक्तद्वेष इति, तत् यथा—सत्यां बुभुक्षायामभ्यवहारासामर्थ्यमित्यरुचिः। अभिलषितमप्यन्नं दीयमानं न अभ्यवहरतीत्यन्नानभिनन्दनम्। अन्नस्य श्रवणस्मरणदर्शनस्पर्शने, यत्र उद्विजते स भक्तद्वेष इति।

अतियोगात् मुखे पाक: शोषस्तृष्णा क्लमो भवेत् ॥ २० ॥

सम्यग्योगयुक्तगण्डूषादिलक्षणम् ।—

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे शुद्धिलक्षणम् ॥ २१ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहिताया-मुत्तरखण्डे गण्डूषकवलप्रतिसारणविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथ प्रलेपमूर्द्धतैलकर्णपूरणविधिः ।—

प्रलेपस्य पर्य्याया भेदश्च ।—

आलेपस्य च नामानि लिप्तो लेपश्च लेपनम् ।

दोषघ्नो विषहा वर्ण्यो मुखलेपस्त्रिधा मतः ॥ १ ॥

अतियोगादिति गण्डूषकवलादीनामेव। एके हीनातियोगविषयं शोधनाख्यगण्डूषं मानयन्ति, तथा चोक्तं— "शोधनीये विशेषेण भवत्येतत्तु लक्षणम्" इति ॥ २० ॥

अथ सम्यक् शीलितस्य गण्डूषस्य शुद्धिलक्षणमाह, व्याधेरिति ।—व्याधेरपचयो विनाशः। तुष्टिः सन्तोषः। वैशद्यं मुखस्येति। इन्द्रियाणां श्रवणनयनघ्राण-रसनादीनां प्रसादः स्वविषयग्रहणसामर्थ्यम्। एके अपचयस्थाने अपनयं, गण्डूषस्थाने कवल इति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः ॥ २१ ॥

इति श्रीवासव्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकाया-मुत्तरखण्डे गण्डूषकवलप्रतिसारणविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथ कवलादीनां विधिमभिधाय सम्प्रति लेपमूर्द्धतैलकर्णपूरणविधिमारभते, तत्र तावत् प्रलेपनामान्याह, आलेपस्येति ।—त्रिधा मत इत्यनेन एको दोषघ्नः द्वितीयो विषहा तृतीयस्तु वर्ण्य इति त्रिधा संज्ञा चाचष्टे, अन्यत्रापि प्रसिद्ध एव। स एव वर्ण्यो मुखलेपः कथितः, न तु चत्वारो भेदाः वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १ ॥

लेपस्य प्रमाणनिर्देशः आर्द्रशुष्कयोः गुणनिर्देशश्च।—

त्रिप्रमाणश्चतुर्भाग-त्रिभागार्द्धाङ्गुलोन्नतः।
आर्द्रो व्याधिहरः स स्याच्छुष्को दूषयति च्छविम्॥ २॥

शोथे पुनर्नवादिलेपः।—

पुनर्नवां दारु शुण्ठीं सिद्धार्थं शिग्रुमेव च।
पिष्ट्वा चैवारनालेन प्रलेपः सर्वशोथजित्॥ ३॥

दाहे विभीतकमज्जालेपः।—

विभीतफलमज्जाया लेपो दाहार्त्तिनाशनः॥ ४॥

त्रिप्रमाण इति।—तेषां दोषघ्नादीनां त्रयाणां त्रय एव प्रमाणाः यथाऽनुक्रमेण बोद्धव्याः, स कथम्भूतः? चतुर्भागत्रिभागार्द्धाङ्गुलोन्नत इति। एतेन किमुक्तम्? दोषघ्नो लेपः अङ्गुलस्य चतुर्भागप्रमाणेनोत्सेधः कुर्य्यादित्यभिप्रायः। एवं विषहा लेपस्तु त्रिभागोत्सेधः कार्य्यः, त्रिभागता अङ्गुलस्येति सम्बन्धः। वर्ण्यो लेपश्चार्द्धाङ्गुलोन्नत एव कार्य्यः। अथार्द्रशुष्कयोः फलमाह, आर्द्रो व्याधिहर इत्यादि।—स पूर्वोक्तो लेपो यावदार्द्रो भवति तावत् व्याधिहरो ज्ञेयः, यदा शुष्को भवति तदा छविं दूषयति, छविः छाया, सा च वर्णप्रभोपलक्षिता, तथा च—"वर्णप्रभाश्रिता या च छाया सा परिकीर्त्तिता" इति। ननु छायाप्रभयोस्तु को भेदः? उच्यते—"वर्णमाक्रामति च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी। आसन्ना लक्ष्यते छाया प्रभा दूराच्च लक्ष्यते॥" इति। न केवलं वर्णप्रभाच्छायानां लक्षणभेदः, सङ्ख्याभेदोऽप्यस्तीति, तत्र यथा—चतुर्द्धा वर्णः,—गौरः कृष्णः श्यामः गौरश्याम इति। प्रभा च सप्तविधा—रक्ता पीता सिता श्यामा हरिता पाण्डुराऽसितेति। छायाऽपि पञ्चविधा—स्निग्धा विमला रूक्षा मलिना सङ्कीर्णा इति॥ २॥

पूर्वमुक्तं दोषघ्नो विषहा वर्ण्यो लेपास्त्रिधा, तत्र तावद्दोषघ्नो लेपो यथा, पुनर्नवामिति।—सिद्धार्थं सर्षपः। शिग्रुः शोभाञ्जनः। आरनालं काञ्जिकभेदः, तदभावेऽम्लतक्रं ग्राह्यमिति सर्वत्र। अयं लेपः सर्वशोथजिदित्यनेन वातकफप्रायं शोथं विशेषेण जयतीति प्रचरतीति। शोथोऽत्र दोषजनितः शोफरोगसम्भवः, न तु व्रणशोथः, तत्राप्यागन्तुजोऽपीति सम्बन्धात्॥ ३॥

अथापरं पित्तजदाहनाशनो लेपस्तमाह, विभीतेति।—अत्रापि आरनालेन पेषणमिति सम्बन्धो ज्ञेयः॥ ४॥

विसर्पादौ दशाङ्गलेप ।—

* शिरीष मधुयष्टी च तगरं रक्तचन्दनम ।

एला मांसी निशायुग्मं कुष्ठ बालकमेव च ॥ ५ ॥

इति सञ्चूर्ण्य लेपोऽयं पञ्चमांशघृतप्लुतः ।

जलेन क्रियते सुश्रैर्दशाङ्ग इति सञ्ज्ञितः ॥

विसर्पान् विषविस्फोटान् शोथान् दुष्टव्रणान् जयेत् ॥ ६ ॥

भल्लातकशोथे अजादुग्धादिलेपद्वयम ।—

अजादुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ।

शोथमारुष्करं हन्ति लेपो वा कृष्णमृत्तिकैः ॥ ७ ॥

कीटजविस्फोटे लाङ्गल्यादिलेप ।—

लाङ्गल्यतिविषालाबू-जालिनीमूलवीजकैः ।

लेपो धान्याम्बुसम्पिष्ट. कीटविस्फोटनाशनः ॥ ८ ॥

अथ दशाङ्गलेपरूपञ्च लेपमप्याह, शिरीषमिति ।—अत्र शिरीष शिरीषवृक्षत्वक्। एके पञ्चाङ्गशिरीषमेव योजयन्ति प्रयोगान्तरदर्शनात, तथा हि—"शिरीषपञ्चाङ्ग तुषोदकेन कल्कीकृतञ्चैव घृतेन युक्तम। निहन्ति विस्फोटकमुग्ररूप सदाहपाक-स्रुतिरागयुक्तम ॥" इति । अत्र त्वक्पुष्पपत्रफलान्यङ्गानि पञ्चेति । निशायुग्ममिति —हरिद्राद्वयम् । पञ्चमांशघृतप्लुत इति—सकलद्रव्याणां समभागमिलितानां चूर्णं कृत्वा तदनु जलेन सम्पिष्य पश्चात पञ्चमांशेन घृतेन सम्प्लाव्य लेप कार्य्य । पञ्चमांशोऽत्र द्रव्यपरिमाणात् ॥ ५।६ ॥

अथ विषहलेपमाह, अजेति ।—अरुष्करो भल्लातक तज्जनित शोथ इति ॥ ७ ॥

अपरमप्याह, लाङ्गलीति ।—लाङ्गली कलिकारिका । अतिविषा "अतीस"-शब्दवाच्या । अलाबू कटुतुम्बी । जालिनी "तोरई' शब्दवाच्या । मूलक प्रसिद्ध

---

* एतद्दशाङ्गलेपानन्तर "सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जो देवदारु च । मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रयम् ॥ समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् । बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगद पानमञ्जनम् ॥ नस्यमालेपनञ्चैव स्नान-मुद्वर्त्तन तथा । अपस्मारविषोन्माद कृत्यालक्ष्मीज्वरापहः ॥ भूतभ्यश्च भय हन्ति राजद्वारे च शस्यते । सर्पिरेतेन सिद्ध वा सर्वामून तदर्थकृत् ॥" इत्यधिकः पाठः क्वाचित ।

व्यङ्गे रक्तचन्दनादिलेपः ।—

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा-लोध्रकुष्ठप्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ ९ ॥

मुखपिडकादौ मातुलुङ्गजटादिलेपः ।—

मातुलुङ्गजटा सर्पिः शिला गोशकृतो रसः ।
मुखकान्तिकरो लेपः पिडकाव्यङ्गकालजित् ॥ १० ॥

तारुण्यपिडकायां लोध्रादिलेपत्रयम् ।—

लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिडकापहः ।
तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनम् ॥
सिद्धार्थकवचालोध्र-सैन्धवैश्च प्रलेपनम् ॥ ११ ॥

व्यङ्गे अर्जुनत्वगादिलेपत्रयम् ।—

व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।

तस्य बीजानि। एके भल्लातकप्रभृतीनां वराणां बीजानि गृह्णन्ति। धान्याम्लसम्पिष्ट इति—धान्याम्लं काञ्जिकभेदः। कीटविस्फोटः सविषकीटदशनजनितविस्फोट इत्यर्थः, यथा लूतादयः ॥ ८ ॥

अथ विषहलेपनमभिधाय सम्प्रति वर्ण्यलेपमाह, रक्तचन्दनेति।—रक्तचन्दनादीनि व्यस्तानि समस्तानि वा सङ्गृह्य जलेनापिष्य लेपः कार्य्य इति सम्बन्धः। अत्र प्रियङ्गुर्लताविशेषः, तस्याः फलानि। वटाङ्कुरा इति—वटस्याभिनवाः पत्रमुकुलाः। मसूरोऽन्नविशेषः ॥ ९ ॥

मातुलुङ्गेति।—मातुलुङ्गो बीजपूरकः तस्य जटा मूलम्। शिला मनःशिला। गोशकृतो रस इति—गोशकृत् गोपुरीषं तस्य रस इत्यर्थः ॥ १० ॥

लोध्रेति।—धान्यं धनियाशब्दवाच्यम्। तद्वदिति—तारुण्यपिडकापहोऽप्ययं लेपो बोद्धव्यः। गोरोचना प्रसिद्धा। सिद्धार्थकेति, अत्रापि तारुण्यपिडकापह इति सम्बन्धः, तेन सिद्धार्थादिद्रव्यचतुष्कैर्लेपो यौवनपिडकापहो भवतीति मतान्तरात् ॥ ११ ॥

व्यङ्गेष्विति।—अर्जुनो वृक्षविशेषः, स च कौहाशब्दवाच्यः तस्य त्वक् छल्ली। मञ्जिष्ठा प्रसिद्धा। समाक्षिका * धातुमाक्षिकसंयुता, सा चार्जुनत्वक् मञ्जिष्ठा

---

* समाक्षिका क्षौद्रसंयुता इति वृद्धाः ।

लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मसी ॥ १२ ॥

मुखकार्ष्ण्ये अर्कक्षीरादिलेपः ।—

अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा विलेपनात्।
मुखकार्ष्ण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ॥ १३ ॥

तारुण्यपिडकादौ वटपत्रादिलेपः ।—

वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ।
कुष्ठं कालीयकं लोध्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ।
तारुण्यपिडकाव्यङ्ग-नीलिकादिविनाशनम् ॥ १४ ॥

अरुंषिकायां पुराणपिण्याकादिलेपः ।—

पुराणमथ पिण्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य च ।
मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंषिकाम् ॥ १५ ॥

अरुंषिकायां खदिरादिलेपः ।—

खदिरारिष्टजम्बूनां त्वग्भिर्वा मूत्रसंयुतैः ।
कुटजत्वक् सैन्धवञ्च लेपो हन्यादरुंषिकाम् ॥ १६ ॥

वा, तेन विकल्पत्वात् त्वचः एको योगः, मञ्जिष्ठाया द्वितीयो योगः अश्वखुरजनितस्य कज्जलस्य तृतीय इति । एके श्वेता अपराजितेति व्याख्यानयन्ति ॥ १२ ॥

अर्कक्षीरेति।—एके अर्कक्षीरमिति भिन्नपदं हरिद्राभ्यामिति द्विवचनत्वेन हरिद्रा दारुहरिद्रा योज्येति व्याख्यानयन्ति । एतत् सर्वत्र न प्रचरति, तेनार्कक्षीर हरिद्राभ्यामेव योगः साधुः ॥ १३ ॥

वटस्येति।—वटस्य वटवृक्षस्य पाण्डुपत्राणीति परिणतत्वात् तेषु पाण्डुत्वं, तादृशानीत्यर्थः। मालती जाती तस्याः पत्राणि । कालीयकम् अगुरुभेदः पीतमारमिति लोके। केचित् वटश्च पाण्डुपत्राणीति पठन्ति, तत्र वटः इत्यनेन वटवृक्षस्य पत्राणि, पाण्डु पटोलस्यापि पत्राणीत्यर्थः । एतन्न सर्वमतम् अप्रसिद्धत्वात् ॥ १४ ॥

पुराणमिति।—पिण्याकं तिलकल्कजनितं खलिशब्दवाच्यं, तच्च पुरातनं वर्षोषितं ग्राह्यम्। कुक्कुटः ताम्रचूडः तस्य पुरीषम्। मूत्रमत्र गव्यम् ॥ १५।१६ ॥

दारुणे प्रियालबीजादिलेप।—

प्रियालबीजमधुक-कुष्ठमाषैः ससैन्धवैः।
कार्य्यो दारुणके मूर्द्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः॥ १७॥

दारुणे खाखसबीजलेप।—

दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं जयेत्॥ १८॥

दारुणे आम्रबीजादिलेप।—

आम्रबीजस्य चूर्णन्तु शिवाचूर्णं समं द्वयम्।
दुग्धपिष्टं प्रलेपोऽयं दारुणं हन्ति दारुणम्॥ १९॥

इन्द्रलुप्ते तिक्तपटोलरसलेप।—

रसस्तिक्तपटोलस्य पत्राणां तद्विलेपनात्।
इन्द्रलुप्तं शमं याति त्रिभिरेव दिनैर्ध्रुवम्॥ २०॥

इन्द्रलुप्ते बृहतीरसादिलेपत्रयम्।—

इन्द्रलुप्तापहो लेपो मधुना बृहतीरसः।
गुञ्जामूलं फलं वाऽपि भल्लातकरसोऽपि वा॥ २१॥

प्रियालेति।—प्रियालबीजं चिरौञ्जीति प्रसिद्धम्। मधुकं यष्टीमधु। माषोऽन्नविशेषः। मधुसंयुत इत्यनेन प्रियालबीजादि बोद्धव्यम्। जलेन सम्पिष्य मनाक् मधुना सम्प्लाव्य लेपः कार्य्यः॥ १७॥

दुग्धेनेति।—दुग्धमत्र गव्यम्। खाखसं बीजमिति दानशब्दवाच्यम्॥ १८॥

आम्रबीजस्येति।—आम्रबीजस्य चूर्णमिति—आम्रफलमध्यस्थितमज्जाविशेषः। शिवा हरीतकी। दारुणः रोगविशेषः। द्वितीयं दारुणं दुःसाध्यमिति विशेषणम्॥१९॥

रस इति।—तिक्तपटोलः कटुपटोलः तस्य पत्राणां रस इत्यर्थः। तद्विलेपनादिति—तत्तस्य रसस्य लेपनात्। त्रिभिरेव दिनैरित्यनेनास्य विशिष्टत्वं दर्शितम्, नात्र त्रिदिनैरेव नियतप्रमाणं यतो बहुदिनसेव्योऽयं प्रयोगः॥ २०॥

इन्द्रलुप्तापह इति।—बृहतीरस इति—पक्वबृहतीफलजनितरसस्यैको योगः। गुञ्जाया मूलं फलं वा द्वितीयो योगः, अत्रापि मधुप्रचारः। भल्लातकरसस्तृतीयो योगः। एके भल्लातकरसोऽपि वेत्यस्य स्थाने क्षविक्षीरेण संयुतमिति पठन्ति, तेन भेडीदुग्धेन गुञ्जाफलं सङ्घृष्य लेपः कार्य्य इति सङ्गतः।

इन्द्रलुप्ते गोक्षुरादिलेपः।—

गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुसर्पिषी।
शिरःप्रलेपनं तेन केशसंवर्द्धनं परम्॥ २२॥

इन्द्रलुप्ते हस्तिदन्तमस्यादिलेपः।—

हस्तिदन्तमसीं कृत्वा छागीदुग्धं रसाञ्जनम्।
रोमाण्यनेन जायन्ते लेपात् पाणितलेष्वपि॥ २३॥

इन्द्रलुप्ते यष्ट्यादिलेपः।—

यष्टीन्दीवरमृद्वीका-तिलाज्यक्षीरलेपनैः।
इन्द्रलुप्तं शमं याति केशाः स्युः सघना दृढाः॥ २४॥

रोमसञ्जनने चतुष्पदानां त्वगादिभस्मलेपः।—

चतुष्पदानां त्वग्रोम-नखशृङ्गास्थिभस्मभिः।
तैलेन सह लेपोऽयं रोमसञ्जननः परः॥ २५॥

सम्प्रदाये तु इन्द्रलुप्तस्थानं प्रच्छयित्वा तदभावे सङ्घृष्य पश्चाल्लेपः कार्य्य इति साधु। उक्तमन्यत्रापि—"बृहतीफलरससम्पिष्टं गुञ्जाफलमूलमिन्द्रलुप्तस्य। कनकविघृष्टस्य सतो दातव्यं प्रच्छितस्य सदा॥" इति॥ २१॥

गोक्षुर इति।—गोक्षुरः प्रसिद्धः। तिलपुष्पाणि विख्यातानि। तुल्ये साम्ये गोक्षुरं सतिलपुष्पं इत्यर्थः। मधुसर्पिषी च तुल्येऽत्र ग्राह्ये॥ २२॥

हस्तिदन्तेति।—मसी कज्जलविशेषः, हस्तिदन्तं दग्ध्वा कज्जलं कार्य्यम्। रसाञ्जनं द्विविधम्—एकं कृष्णपाषाणसदृशद्रव्यविशेषः, अपरं दार्वीक्वाथसमुद्भवं, तदभावे दारुहरिद्रैव ग्राह्या। अयं लेपः केशवर्द्धनार्थमित्याहुः॥ २३॥

यष्टीति।—यष्टी मधुयष्टी। इन्दीवरं नीलोत्पलं, तदभावे पद्मबीजमपि ग्राह्यम्, पद्मबीजं गटाशब्दवाच्यम्। मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा। एके मृद्वीकास्थाने मूर्वेति पाठान्तरं पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। तिलानि प्रसिद्धानि, आज्यं घृतम्। क्षीरं गोपयः। तिलाज्यक्षीरस्थाने तिलाजक्षीरलेपनैरिति पाठः, तत्र आजक्षीरमित्यर्थः। तिलाज्यक्षीरमार्कवैरित्यपि पाठान्तरं सङ्गतम्, तथा ह्युक्तं—"मधुकेन्दीवरमूर्वातिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन। अचिरात् भवन्ति केशाः घनदृढमूलायता मृदवः॥" इति॥ २४॥

चतुष्पदानामिति।—चतुष्पदाः गोऽश्वाव्यजैमेषखरोष्ट्रादयः, तेषां त्वक् चर्म,

पलिते इन्द्रवारुणीवीजतैलाभ्यङ्ग।—

इन्द्रवारुणिकावीज-तैलेनाभ्यङ्गमाचरेत्।
प्रत्यहं तेन जायन्ते कुन्तला भृङ्गसन्निभाः॥ २६॥

पलित अयश्चूर्णादिलेप।—

अयोरजो भृङ्गराजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका।
स्थितमिक्षुरसे मासं लेपनात् पलितं जयेत्॥ २७॥

पलिते त्रिफलादिलेप।—

धात्रीफलत्रयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकम्।
पञ्चाम्रमज्जा लोहस्य कर्षैकञ्च प्रदीयते॥ २८॥
पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेदुषितं निशि।
लेपोऽयं हन्ति न चिरादकालपलितं महत्॥ २९॥

पलित त्रिफलादिलेप।—

त्रिफला नीलिकापत्रं लोहं भृङ्गरजः समम्।
अजामूत्रेण सम्पिष्टं लेपात् कृष्णीकरं स्मृतम्॥ ३०॥

रोमनखशृङ्गास्थीनि प्रसिद्धानि, तेन लगादीनि दग्ध्वा भस्म कार्य्यम्। तैलं तिलसम्भवम्॥ २५॥

इन्द्रवारुणिकेति।—सुगमम्॥ २६॥

अयोरज इति।—अयोरजो लोहचूर्णं, तदभावे लोहमलमित्येके। इक्षुरसे इक्षुरसपूरिते भाण्डे मासमेकं यावत् स्थितं भवति। अयं कृष्णीकरणत्वात् पलितं जयेदित्यर्थ॥ २७॥

धात्रीति।—केचिदत्र धात्रीफलादीनामपि कर्षाणि ग्राह्याणि, लोहचूर्णकर्षपरिमाणदर्शनात, तेन धात्रीफलाना कर्षत्रयं, हरीतकी कर्षद्वयमिता कर्षेकं विभीतकफलम्, आम्रास्थिमज्जा पञ्च कर्षा इति, नैतत् सर्वसम्मतम्। अस्मत्सम्प्रदाये तु धात्रीफलत्रयमेव ग्राह्यम्, एवं हरीतकीफलद्वयम् एकं विभीतकफलम्, आम्रफलानां पञ्चसङ्ख्यका मज्जा एव प्रचरति। प्रलेपोऽत्र भलेन॥ २८।२९॥

त्रिफलेति।—त्रिफला हरीतक्यादिकम्। नीलिका नीलिनी विख्याता तस्याः पत्रम्। लोहं लोहचूर्णम्। भृङ्गो मार्कव। सममिति—सकलं समभागम्।

पलिते त्रिफलादिलेप ।—

त्रिफला लोहचूर्णञ्च दाडिमत्वक् विसं तथा ।
प्रत्येकं पञ्चपलिकं चूर्णं कुर्य्याद्विचक्षण. ॥ २१ ॥
भृङ्गराजरसस्यापि प्रस्थषट्कं प्रदापयेत् ।
क्षिप्त्वा लोहमये पात्रे भूमिमध्ये निधापयेत् ॥ २२ ॥
मासमेकं तत' कुर्य्याच्छागीदुग्धेन लेपनम् ।
कूर्चं शिरसि रात्रौ च संवेष्ट्यैरण्डपत्रकैः ॥ २३ ॥
स्वपेत् प्रातस्तत' कुर्य्यात् स्नानं तेन च जायते ।
पलितस्य विनाशश्च त्रिभिर्लेपैर्न संशयः ॥ २४ ॥

रोमशातने शङ्खचूर्णादिलेप ।—

शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालञ्च भागिकम् ।
मनःशिला चार्द्धभागा स्वर्जिका चैकभागिका ॥ २५ ॥
लेपोऽयं वारिपिष्टस्तु केशानुत्पाट्य दीयते ।
अनया लेपयुक्त्या च सप्तवेलं प्रयुक्तया ॥
निर्मूलं केशस्थानं स्यात् क्षपणस्य शिरो यथा ॥ २६ ॥

अजामूत्रेण सम्पिष्टमित्यस्य स्थाने अविमूत्रेण सम्पिष्टम् इति पाठ, अवि' भेडी ॥ २० ॥

त्रिफलेति ।—दाडिमत्वगित्यनेन दाडिमफलस्य त्वक् वल्कलं ग्राह्यम। विसमिति—मृणाल कमलनालमित्यर्थ । प्रत्येकं पञ्चपलिकमित्यनेन त्रिफलाया' पञ्चदशपलानि ग्राह्याणि। भृङ्गराजरसस्य षट्प्रस्था तेन चत्वारिंशत्पलानि रसस्येत्यर्थ । एतत पिण्ड यदा भवति तदा छागदुग्धेन सह लेपनं देयमिति भाव । शेष सुबोधम् ॥ २१—२४ ॥

अथ रोमशातनमाह, शङ्खचूर्णस्येति ।—शङ्खचूर्णमत्र भर्जितं देयमिति सम्प्रदाय । हरितालस्यैको भाग, मन शिला चार्द्धभागेति, तेन एकभागापेक्षया अर्द्धभागा एकं स्वर्जिका चैकभागिका वा पाठ (?)। शेष सुगमम् ॥ २५।२६ ॥

रोमशातने तालकादिलेपः।—

तालकं शाणयुग्मं स्यात् षट्शाणं शङ्खचूर्णकम्।
द्विशाणिकं पलाशस्य क्षारं दत्त्वा प्रमर्दयेत्॥ ३७॥
कदलीदण्डतोयेन रविपत्ररसेन वा।
अस्यापि सप्तभिर्लेपै रोम्णां शातनमुत्तमम्॥ ३८॥

श्वित्रे सुवर्णपुष्प्यादिलेपः।—

सुवर्णपुष्पी कासीसं विडङ्गानि मनःशिला।
रोचना सैन्धवञ्चैव लेपनाच्छित्रनाशनम्॥ ३९॥

श्वित्रे वायस्यादिलेपः।—

वायस्येडगजाकुष्ठ-कृष्णाभिर्गुटिका कृता।
* वत्समूत्रेण सम्पिष्टा प्रलेपाच्छित्रनाशिनी॥ ४०॥

श्वित्रे तालकादिलेपः।—

तालकं शाणमात्रं स्याच्चतुःशाणा च वाकुची।
गोमूत्रपिष्टं तच्चूर्णं लेपनाच्छित्रनाशनम्॥ ४१॥

तालकमिति।—तालकं हरितालं शाणद्वयं ग्राह्यम्। कदलीकन्दतोयेन इति पाठः साधुः। रविपत्ररसेन अर्कपत्रस्वरसेन वा। अयमपि शङ्खचूर्णं प्रचरति (?) अन्यतो दर्शनात्। तथा हि—"पलाशभस्माश्वितलस्य (?) चूर्णं रम्भाम्बुमिश्रैरुपलिप्य भूयः। कान्तरगेहे मृगलोचनानां रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव॥" अस्यापि सप्तभिर्लेपैरित्यनेन पूर्ववत् कार्य्यं॥ ३७।३८॥

अथ श्वित्रनाशनायाह, सुवर्णपुष्पीति।—सुवर्णपुष्पी सोनीशब्दवाच्यो विटपविशेषः, तदभावे हुड्हुला ग्राह्या। अपरे वस्थूलकं (?) पठन्ति। सीसं सीसकम्। सीसकस्थाने कासीसमिति पाठः साधुः। रोचना गोरोचना प्रसिद्धा। लेपोऽत्र जलेन॥ ३९॥

वायसीति।—वायसी काकमाची। एडगजः प्रपुन्नाडः तस्य बीजानि। कृष्णा पिप्पली। वत्स इति—गोवत्सः अथवा छाग इति पाठः॥ ४०॥

तालकमिति।—तालकं हरितालम्। वाकुची सोमराजी तस्याः फलानि प्रसिद्धानि। शेषं सुगमम्॥ ४१॥

---

* "वत्समूत्रेण" इत्यत्र "वस्तमूत्रेण" इति पाठः चक्रगूढार्थदीपिकासम्मतः।

श्विवे वाकुच्यादिलेप।—

वाकुची वेतसो लाक्षा काकोडुम्बरिका कणा।
रसाञ्जनमयश्चूर्णं तिलाः कृष्णास्तथैकतः॥ ४२॥
चूर्णयित्वा गवां पित्तैः पिष्ट्वा च गुटिका कृता।
अस्याः प्रलेपाच्छ्वित्राणि प्रणश्यन्त्यतिवेगतः॥ ४३॥

सिध्मे धात्र्यादिलेप।—

धात्री सर्जरसश्चैव यवक्षारश्च चूर्णितः।
सौवीरेण प्रलेपोऽयं प्रयोज्यः सिध्मनाशने॥ ४४॥

सिध्मे दार्व्यादिलेप।—

दार्वी मूलकवीजानि तालकं सुरदारु च।
ताम्बूलपत्रं सर्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक्॥ ४५॥
शङ्खचूर्णं शाणमात्रं सर्वाण्येकत्र कारयेत्।
लेपोऽयं वारिणा पिष्टः सिध्मानां नाशनः परः॥ ४६॥

वाकुचीति।—वाकुची प्रसिद्धा। वेतसो निचुल, अम्लवेतस इति लोके वृक्षविशेष। लाक्षा लक्तकजननी। काकोडुम्बरिका कटमरिशब्दवाच्या। कणा पिप्पली। रसाञ्जनं प्रसिद्धम्, तदभावे दारुहरिद्रा ग्राह्या तत्सम्भवत्वात्। अयश्चूर्णं लौहचूर्णम्। कृष्णास्तिला इति श्वेततिलनिषेधार्थम्। गवां पित्तैरिति—गोयकृत-खण्डैकदेशस्थद्रवरूपं पित्तमिति वाच्यम्, तदभावे गोमूत्रेण प्रचार इति सर्वत्र॥ ४२।४३॥

अथ सिध्मरोगे, धात्रीति।—धात्री आमलकीफलम्। सर्जरस राल। सौवीरकं काञ्जिकभेद, तच्च गोधूमजनितमित्येके। तथा च—"सौवीरकं सुवीराम्लं ज्ञेयं गोधूमसम्भवम्" इति। धात्री रस सजरस इति पाठान्तरम्, तत्र रसो रसाञ्जनमिति व्याख्यानयन्ति केचित्, नैतादृश किन्तु पूर्वेण प्रचार सङ्गत एव॥ ४४॥

दार्वीति।—दार्वी दारुहरिद्रा। मूलकं प्रसिद्ध तद्वीजानीति। तालकं हरितालम्। सुरदारु देवदारु। शेषं सुबोधम्॥ ४५।४६॥

नेत्ररोगे हरीतक्यादिलेप।—

हरीतकी सैन्धवञ्च गैरिकञ्च रसाञ्जनम्।
विडालको जले पिष्ट सर्वनेत्रामयापहः॥ ४७॥

अञ्जननामिकायां रसाञ्जनादिलेप।—

रसाञ्जनं व्योषयुत सम्पिष्ट वटकीकृतम्।
कण्डूपाकान्विता हन्ति लेपादञ्जननामिकाम्॥ ४८॥

दद्र्वादौ प्रपुन्नाडबीजादिलेप।—

प्रपुन्नाडस्य बीजानि वाकुची सर्षपास्तिलाः।
कुष्ठ निशाद्वयं मुस्त पिष्ट्वा तक्रेण चैकतः॥
प्रलेपादस्य नश्यन्ति दद्रुकण्डुविचर्चिकाः॥ ४९॥

पामादौ हेमक्षीर्य्यादिलेप।—

हेमक्षीरी विडङ्गानि दरद गन्धकस्तथा।
दद्रुघ्न कुष्ठसिन्दूरे सर्वाण्येकत्र मर्दयेत्॥ ५०॥
धुस्तूरनिम्बताम्बूली-पत्राणां स्वरसै. पृथक्।
अस्य प्रलेपमात्रेण पामादद्रुविचर्चिका'॥
कण्डूश्च रक्तसा चैव प्रशम यान्ति वेगतः॥ ५१॥

अथ नेत्ररोगे, हरीतकीति।—रसाञ्जन कृष्णपाषाणसदृशद्रव्यविशेष, तदभावे दार्व्वीक्वाथसमुद्भव ग्राह्यम्, तदुभयोरलाभे च दारुहरिद्रा ग्राह्येति सर्वत्र प्रचार। विडालक इति—बहिर्लेपमत्र, तेनाक्ष्णोरुपरि लेप कार्य्य इति तात्पर्य्यार्थ। अय नेत्रोऽभिष्यन्दादिरोगे प्रायश प्रचरति॥ ४७॥

रसाञ्जनमिति।—रसाञ्जन प्रसिद्ध तच्च द्विविध एव व्याख्यातम्। व्योष त्रिकटुक, तच्च शुण्ठीमरिचपिप्पलीसञ्ज्ञम। पेषणमत्र जलेनानुक्तत्वात्॥ ४८॥

अथ कण्डूदद्रुप्रभृतीनाञ्च योगमाह, प्रपुन्नाडस्येति।—प्रपुन्नाड चक्रमर्दक, तस्य बीजान्यत्र देयानि। वाकुची सोमराजी प्रसिद्धा तस्या अपि बीजानि। निशाद्वय हरिद्राद्वयम्। शेष सुबोधम्॥ ४९—५१॥

कण्ड्वादौ दूर्वादिलेपः ।—

दूर्वाऽभया सैन्धवञ्च चक्रमर्दं कुठेरकः ।
एभिस्तक्रयुतो लेपः कण्डूदद्रुविनाशनः ॥ ५२ ॥

कण्ड्वादौ दूर्वादिलेपः ।—

दूर्वानिशायुतो लेपः कण्डूपामाविनाशनः ।
कृमिदद्रुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ ५३ ॥

दद्रुरोगे सिद्धार्थादिलेपः ।—

सिद्धार्थरजनीकुष्ठ-प्रपुन्नाडतिलैः सह ।
कटुतैलेन सम्मिश्र दद्रुघ्नञ्च प्रलेपनम् ॥ ५४ ॥

वातवीसर्पे रास्नादिलेपः ।—

रास्ना नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।
घृतक्षीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥ ५५ ॥

पित्तवीसर्पे मृणालादिलेपः ।—

मृणालं चन्दनं लोध्रमुशीरं कमलोत्पलम् ।
सारिवाऽऽमलको पथ्या लेपः पित्तविसर्पनुत् ॥ ५६ ॥

दूर्वेति ।—अभया हरीतकी । चक्रमर्दं प्रसिद्धं लोके पमाडशब्दवाच्यं । कुठेरको पर्ण्यिपर्णो निजनाम्ना प्रसिद्धः, स च द्विधा, एकः क्षुद्रपत्रः, अपरो वटपत्र इति ॥ ५२ ॥

दूर्वेति ।—निशा हरिद्रा । अत्रापि तक्रपिष्टो बोद्धव्यः ॥ ५३ ॥

सिद्धार्थेति ।—सिद्धार्थः सर्षपः । रजनी हरिद्रा । प्रपुन्नाडः एडगजः प्रसिद्धः । एतत् सकलं जलेनापाध्य पश्चात् कटुतैलेन सम्प्लाव्योद्वर्त्तनं कार्य्यमिति भावः । एके सिद्धार्थरजनीकल्कैरिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च ॥ ५४ ॥

अथ विसर्परोगे रास्नेति ।—रास्ना सुरभी । नीलोत्पलं नीलकमलम् । दारु देवदारु । चन्दनं रक्तचन्दनम् । मधुकं यष्टिमधुकम् । बला प्रसिद्धा लोके सोमसशब्दवाच्या । बलास्थाने वचा इति पाठान्तरं न मनोहरम्, अप्रसिद्धत्वात् । घृतक्षीरेऽत्र गोसम्भवे ग्राह्ये ॥ ५५ ॥

मृणालमिति ।—मृणालं कमलनालम् । चन्दनमत्र रक्तम् । उशीरं सुगन्धमूलं तृणविशेषः । कमलं रक्तकमलम् । उत्पलं नीलोत्पलम् । केचिदुत्पलमिति कुष्ठं

श्लेष्मवीसर्पे त्रिफलादिलेप।—

त्रिफला पद्मकोशीर समङ्गा करवीरकम्।

नलमूलमनन्ता च लेप श्लेष्मविसर्पहा॥ ५७॥

वातरक्त-रक्तपित्तयो मांस्यादिलेप।—

मांसी सर्जरसो लोध्र मधुक सहरेणुकम्।

मूर्वा नीलोत्पलं पद्म शिरीषकुसुमैः सह॥

प्रलेप. पित्तवातास्र शतधौतघृतप्लुतः॥ ५८॥

नासासुतरक्ते आमलकीलेप।—

आमलं घृतभृष्टन्तु पिष्ट काञ्जिकवारिभिः।

जयेन्मूर्ध्नि प्रलेपेन रक्तं नासिकया स्रुतम्॥ ५९॥

वातशिरोरोगे कुष्ठादिलेपद्वयम।—

कुष्ठमेरण्डतैलेन लेपात् काञ्जिकपेषितम्।

व्याख्यानयन्ति। सारिवा आस्फोता, सा च गोपवल्लीति प्रसिद्धा। आमलकी धात्रीफलम्। पथ्या हरीतकी। अत्रापि क्षीरेण प्रचार। अनुक्तत्वात् जलेनेति सर्वत्र॥ ५६॥

त्रिफलेति।—त्रिफला हरीतकीप्रभृतिक फलत्रयम्। पद्मक काष्ठविशेष, पद्माख इति लोके। उशीर प्रसिद्धम्। समङ्गा लज्जालुका मञ्जिष्ठा वा। करवीरको हयमारक। एके करवीरजमिति पठन्ति, तत्र करवीरस्य मूल ग्राह्यम्। अनन्ता यवासक। शेष सुगमम्॥ ५७॥

अथ वातरक्ते पित्तरक्ते च लेपानाह, मांसीति।—मांसी जटाख्या। सर्जरसो रालस्त्याख्य। मधुक यष्टीमधु। हरेणुक द्रव्यविशेष हरेणुका इति वाच्यम् तदभावे निर्गुण्डीबीजमिति सर्वत्र। मूर्वा चोरस्रायु मोरहरीति लोके। पद्ममिति—पद्म रक्तकमलम्। शतधौतघृतमिति—शतवार यावत् जलेन प्रक्षालित घृत शतधौतमुच्यम्॥ ५८॥

आमलमिति।—आमल घृतभृष्टन्तु पिष्ट काञ्जिकवारिभिरिति—काञ्जिकतोये। एके आमलक घृतसंसृष्टमिति पठन्ति, तत्र पूर्वं घृतेन आमलक मनाक् भर्जयित्वा पश्चात् काञ्जिकेन सह सम्पिष्य लेप कार्य्यं, काञ्जिकाभावे शीतलजलमिति सर्वत्र॥ ५९॥

अथ शिरोरोगे, कुष्ठमिति।—कुष्ठन्तु काञ्जिकेन सह कल्कीकृत्य एरण्ड

शिरोऽर्त्तिं वातजां हन्यात् पुष्पं वा मुचुकुन्दजम् ॥ ६० ॥

वातशिरोरोगे देवदार्व्वादिलेपः ।—

देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ।

सकाञ्जिकः स्नेहयुक्तो लेपो वातशिरोऽर्त्तिनुत् ॥ ६१ ॥

रक्तपित्तजशिरोरोगे चन्दनादिलेपः ।—

चन्दनोशीरयष्ट्याह्व-बलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।

क्षीरपिष्टैः प्रलेपः स्याद्रक्तपित्तशिरोऽर्त्तिजित् ॥ ६२ ॥

पित्तशिरोरोगादौ धात्र्यादिलेपः ।—

धात्रीकसेरुह्रीवेर-पद्मपद्मकचन्दनैः ।

* मूर्व्वोशीरनलानाञ्च मूलैः कुर्य्यात् प्रलेपनम् ॥

शिरोऽर्त्तिं पित्तजां हन्याद्रक्तपित्तरुजं तथा ॥ ६३ ॥

कफशिरोरोगे हरेण्वादिलेपः ।—

हरेणुनतशैलेय-मुस्तैलागुरुदारुभिः ।

तैलेनाप्लाव्य लेपः कार्य्यः । एरण्डतैलेनेत्यस्य स्थाने एरण्डमूलेनेति पाठान्तरं समीचीनम् । विकल्पेन मुचुकुन्दजं पुष्पम् अनेनैव विधानेन तत्कार्य्यकरं भवति । मुचुकुन्दः कुन्दभेदः प्रसिद्ध एव, स तु शुक्लरक्तपुष्पभेदेन ज्ञातव्यः ॥ ६० ॥

देवदार्व्विति ।—नतमत्र तगरम् । नलदं मांसी, उशीरमिति केचित् । विश्वभेषजं शुण्ठी । पूर्व्वं काञ्जिकेन सह सम्पिष्य पश्चात् स्नेहेनाप्लाव्य देयः । स्नेहोऽत्राप्येरण्डसम्भवो ज्ञेयः, तदसम्भवे तिलतैलमिति ॥ ६१ ॥

चन्दनेति ।—चन्दनं रक्तचन्दनम् । व्याघ्रनखं नखभेदः, शुक्तिकाकारः सुगन्धद्रव्यविशेषः । उत्पलं कमलविशेषः । क्षीरमत्र गव्यम् आजं वा ॥ ६२ ॥

धात्रीति ।—धात्री आमलकीफलम् । कसेरु प्रसिद्धः । ह्रीवेरं बालकम् । पद्मं कमलम् । पद्मकं काष्ठविशेषः पद्माख इति लोके । चन्दनं रक्तम् । मूर्व्वोशीरनलानां त्रयाणां मूलानि, तत्र मूर्व्वा क्षीरस्नायु । उशीरं गन्धमूलतृणभेदः । नलः प्रथितः तच्च सुषिरपर्य्यायं काण्डशराकारम् । अत्र पेषणार्थं क्षीरमाहुरेके, सम्प्रदायतस्तु अनुक्तत्वाज्जलमिति ॥ ६३ ॥

---

* "मूर्व्वा" इत्यत्र "दूर्व्वा" इति गू० टी० ।

मांसीरास्नारुवूकैश्च कोष्णो लेपः कफार्त्तिनुत्॥ ६४॥

कफशिरोरोगे शुण्ठ्यादिलेपः।—

शुण्ठीकुष्ठप्रपुन्नाड देवकाष्ठैः सरोहिषैः।

सुखोष्णैर्मूत्रपिष्टैश्च लेपः श्लेष्मशिरोऽर्त्तिनुत्॥ ६५॥

सूर्य्यावर्त्तार्द्धावभेदकयोः सारिवादिलेपः।—

सारिवाकुष्ठमधुक-वचाकृष्णोत्पलैस्तथा।

लेपः सकाञ्जिकस्नेहः सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदयोः॥ ६६॥

शङ्खकानन्तवातयोः शतावर्य्यादिलेपः।—

वरी नीलोत्पलं दूर्वा तिलाः कृष्णाः पुनर्नवा।

शङ्खकेऽनन्तवाते च लेपः सर्वशिरोऽर्त्तिजित्॥ ६७॥

प्रलेपस्य द्वैविध्यनिर्देशः।—

अथ लेपविधिश्चान्यः प्रोच्यते सुज्ञसम्मतः।

द्वौ तस्य कथितौ भेदौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ॥ ६८॥

हरेण्विति।—हरेणु रेणुकाशब्दवाच्यं। नतं तगरम्। शैलेयं शिलापुष्पं छल इति लोके। अगुरु प्रसिद्धम्। मांसी जटेति सुगन्धद्रव्यम्। रास्ना सुरभी। रुवुकम् एरण्ड, तस्यात्र स्नेहो ग्राह्यः। कफार्त्तिनुदित्यनेन कफजनितशिरोरोगपीडा नाशयेदित्यर्थः॥ ६४॥

शुण्ठीति।—प्रपुन्नाडश्चक्रमर्दः। देवकाष्ठं सुरकाष्ठं, सुरदारु। रोहिषं गन्धतृणं विख्यातम्। मूत्रमत्र गव्यम्। शेषं सुबोधम्॥ ६५॥

सारिवेति।—सारिवा गोपवल्लीसंज्ञा, आस्फोता इति लोके। मधुकं यष्टीमधु। कृष्णोत्पलं नीलकमलं, तदभावे कमलवीजमिति। एके कृष्णोत्पलशब्देन अरिष्टकफलं रीठाशब्दवाच्यद्रव्यविशेषं व्याख्यानयन्ति, तन्न सर्वमतम्। लेपः सकाञ्जिक-स्नेह इति—काञ्जिकस्नेहाभ्यां सह लेपः कार्य्य इत्यभिप्रायः, स्नेहग्रहणेनात्र सार्पः स्नेहो वा यथादोषापेक्षया देयम॥ ६६॥

वरीति।—उक्तश्चान्यत्र "वरी नीलोत्पलं मूर्वा तिला कृष्णा पुनर्नवा" (?)। वषाभू प्रसिद्ध एव (?)। शङ्खकमनन्तवातञ्च शिरोरोगे पठितम्॥ ६७॥

अथान्यो लेपविधिस्तमपि दर्शयन्नाह, अथ लेपविधिश्चान्य इति।—व्रणशोथ प्रकरणे प्राचुर्य्यमस्य। तस्य लेपविधे द्वौ भेदाविति—प्रलेपप्रदेहाख्याविन्यर्थः॥ ६८॥

द्विविधयोस्तयोर्लक्षणे।—

चर्म्माद्र्द्रं माहिषं यद्वत् प्रोन्नतं सा मितिस्तयोः।
शीतस्तनुर्विशोषी च प्रलेप परिकीर्त्तितः॥
आर्द्रो घनस्तथोष्ण स्यात् प्रदेह. श्लेष्मवातहा॥ ६९॥

तयो प्रयोगविधि।—

रोमाभिमुखमादेयौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ।
वीर्य्यं सम्यग्विशत्याशु रोमकूपै शिरामुखै॥ ७०॥
न रात्रौ लेपन कुर्य्याच्छुष्यमाणं न धारयेत्।
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडन प्रति॥ ७१॥

तत्र क्रियत्प्रमाणोत्सेध तत्साहस्रमाह, चर्माद्र्द्रमिति।—तयोरिति—प्रलेप-प्रदेहयो। क्वचिदपि प्रायेण प्रदेहस्तु महिषाद्रचर्मोच्छ्रायापेक्षया स्थूल इति मन्यन्ते घनाभिधानात्। तनुत्व प्रदेहगुण ये मन्यन्ते, तेषा मत किञ्चिन्न्यून प्रदेह प्रलेपस्यैतत्प्रतिव्यवहार। अथ तयोर्लक्षणान्याह, शीत इति।—एके विशोषीत्यस्य स्थाने निवशोषीति पठन्ति निवशोषी—अविशोषी अपीडयितव्ये व्रणशोफे, विशोषी पीडयितव्ये, यतोऽन्ये त्वाचार्य्या शीतस्तनुरित्यादिलक्षण प्रदेहस्येति वदन्ति, तत्र तनुरिति—पतल। घनो निबिड, सघन (?) इत्यर्थ। एष उष्ण शीतो वेति विषयापेक्षया, तत्र वातबहुले कफबहुले वोष्ण पित्तरक्तबहुले शीत। उष्णादिलक्षण प्रलेपस्येति केचिन्मन्यन्ते, यत प्रलेपप्रदेहयोरन्तर भेद। अथ तनुत्व घनभावश्च प्रलेपस्य गुण॥ ६९॥

इदानी तत्प्रतिलोमाभिलिप्तत्वेन फलमाह, रोमाभिमुखमिति।—तौ तु रोमाभि-मुख यथावमादौ (?) लिम्पेदित्यभिप्राय, यतस्तेन सम्यगौषधमवतिष्ठते, अत एवात्र प्रविशति च वीर्य्यमौषधस्येत्यर्थ, के कृत्वेत्याह, रोमकूपैरिति—स्वेदवाहिभि शिरामुखै, एतेन रोमकूपान्तर्गत प्रलेपयेदिति तात्पर्य्यार्थ। अथ लेपविशेषमाह, नेति।—न रात्रौ लेपन कुर्य्यादित्यनेन शैत्यपिहितोष्मण स्वेदनिर्गमाद्विकारप्रवृत्तिरिति, तथा चोक्त—"तमसा पिहितो ह्यूष्मा रोम-कूपमुखे स्थित। विना लेपेन नियाति रात्रौ नालेपयेदत॥" इति। लेपन मित्यनेनात्र प्रलेपस्य विधि सूच्यते। ननु प्रदेहस्यायतो वा श्लैष्मिकपाकशोथे (?) तु रात्रौ प्रदेह उपयोक्तव्य, तथा विदह्यमाने शोथे प्रदेह एव, क्षते तु कल्कोऽपि

(तमसा पिहितो ह्यूष्मा रोमकूपमुखे स्थितः।
विना लेपेन निर्याति रात्रौ नो लेपयेदतः॥)

अवस्थाविशेषे रात्रौ प्रलेपदानस्य कर्त्तव्यतानिर्देशः।—

(रात्रावपि प्रलेपादि-विधिः कार्य्यो विचक्षणैः।
अपक्वशोथे गम्भीरे रक्तश्लेष्मसमुद्भवे॥)

व्रणस्य सप्तविधोपक्रमाः।—

आदौ शोथहरो लेपो द्वितीयमवसेचनम्।
तृतीयश्चोपनाहः स्याच्चतुर्थं पाटनक्रमः॥ ७२॥
पञ्चमः शोधनो भूयात् षष्ठो रोपण इष्यते।
सप्तमो वर्णकरणो व्रणस्यैते क्रमा मताः॥ ७३॥

रात्रौ दातव्य इति, तथा पित्तजे शोथे वातपित्तजे च शतधौतघृताभ्यङ्गादि दातव्यमिति, तथा हि—"रात्रावपि प्रलेपादि विधिः कार्य्यो विचक्षणैः। अपाकिशोथे गम्भीरे रक्तश्लेष्मसमुद्भवे॥" इति। शुष्यमाणं न धारयेदिति—शुष्यमाणं, लेपमिति शेषः, यतः शुष्को ह्यपार्थको रुक्करश्च भवति। प्रदेहन्तु पीडनं प्रति शुष्यमाणं यावदुपेक्षेत पीडनं व्रणविशेषपीडनद्रव्यैर्मिश्रकाथ्यायोक्तैर्यो व्रणः पीडनीयस्तत्प्रतीत्यर्थं, तस्मादन्यच्छुष्यमाणं नोपेक्षेतेत्यर्थः। अस्याग्रे केचिदिति पठन्ति—"न च पर्य्युषितं दद्याद्दत्तञ्च पतितं तथा। न चापि मुखमालिम्पेत्तेन दोषः प्रसिच्यते॥" इति बहुपुस्तकेष्वदृष्टत्वादस्माभिरपि न लिखितं, न त्वसङ्गतोऽयं श्लोकः, ग्रन्थान्तरेष्वपि लिखितः॥ ७०।७१॥

इदानीं व्रणविषयक्रममाह, आदाविति।—आदौ शोथहरो लेप इत्यस्य स्थाने आदौ विम्लापनं कुर्य्यादिति पठन्ति, विम्लापनमिति—अङ्गुल्यादिमर्दनेन शोथविलयनम्। परमार्थतस्तु नैतत् पाठान्तरं, किन्तु द्वयोरप्येकोऽभिप्रायः, यतः विम्लापनशब्दो बहिः प्रमार्जने शोफविलयनकरलेपपारिषेकाभ्यङ्गस्वेदादौ वर्त्तते, ततः आदौ शोथहरो लेप इत्यपि साधु। द्वितीयमवसेचनमिति—विम्लापनानन्तरं जलौकादिभिः रक्तविस्रावणम्। विम्लापनं विनाऽपि रक्तमोक्षणं प्रचरति। अपरे त्विति वदन्ति—अवसेचनशब्दोऽत्र वमनविरेचनशोणितविस्रावणाद्यन्तर्बहिः प्रमार्जने वर्त्तते, न तु केवले एव रक्तविस्रावणे। उपनाहो बन्धनं, पाचनो मनाङ्नमपि पाचने वर्त्तते। चतुर्थं पाटनक्रम इति—पाटनं शस्त्रादिना। पाटनस्थाने

स यथा—

वातजव्रणशोथे वीजपूरजटादिलेप ।—

वीजपूरजटा हिंस्रा देवदारु महौषधम् ।
रास्नाऽग्निमन्था लेपोऽय वातशोथविनाशनः ॥ ७४ ॥

पित्तजव्रणशोथे मधुकादिलेप ।—

मधुकं चन्दन * मूर्वा नलमूलञ्च पद्मकम् ।
उशीरं बालक पद्म पित्तशोथे प्रलेपनम् ॥ ७५ ॥

कफजव्रणशोथे कृष्णादिलेप ।—

कृष्णा पुराणपिण्याक शिग्रुत्वक् सिकता * शिवा ।
मूत्रपिष्ट. सुखोष्णोऽयं प्रदेह श्लेष्मशोथहा ॥ ७६ ॥

पाचनामिति काचित्। शोधन रोपण व्रणस्येत्यथ । सप्तमी वर्ण्यकरण इति—सवर्णकरण मांसजनन वैत्यभिप्राय, अत एव तन्त्रान्तरे "सप्तमो वैकृतापह" (सु० सू० १७ अ०) इति वचनात ॥ ७२।७३ ॥

इदानी स यथेत्यनेन व्रणस्य सप्तविधोपक्रमाणां प्रत्येक योगानाह, वीजपूरेति।—अय विम्लापन, वारिणा वातशोथप्रत्यनीकत्वात प्रलेप कार्य्य इति, तेन तथा कार्य्यो यथा पीडयितव्यो व्रणशोथ इत्यभिप्राय । अत्र हिंस्रा बृहद्धिंस्रा। महौषध शुण्ठी। रास्ना सुरभी। अग्निमन्थोऽरणि प्रसिद्ध ॥ ७४ ॥

मधुकमिति।—मधुकादोन्यत्र प्रसिद्धानि (?)। चन्दनमत्र रक्तम्। पद्मक काष्ठविशेष पद्माख इति लोके। पद्म कमलम्। पित्तशोथे इति—पित्तजनित-व्रणशोथे। अस्याग्रे केचिदिति पठन्ति—"शीतलाश्च गणा सर्वे प्रलेप पित्तशोथहृत्" (सु० सू० ३८ अ०) इति सुश्रुतोक्त अयमपि सङ्गत । तत्र शीतलगण काकोल्यादुत्पलादिन्यग्रोधादय सुश्रुतोक्ता बोद्धव्या ॥ ७५ ॥

कृष्णेति।—कृष्णा पिप्पली। एके कृष्णेत्यनेन कृष्णमृदित्यत्र प्रचार साधुरिति वदन्ति। पुराणपिण्याकमिति—पुराण वर्षोषित तिलकल्कजनित खलिशब्दवाच्यम्। शिग्रु शोभाञ्जनक तस्य त्वक् छल्ली। सिकता बालुका। शिवा हरीतकी। मूत्रमत्र गव्यम्। प्रदेह इति—प्रलेपभेद, स च पूर्वं व्याख्यात एव ॥ ७६ ॥

---

* 'मूर्वा" इत्यत्र 'दूर्वा" इति पाठ सुश्रुते चक्रदत्ते च ।

* "शिवा" इत्यत्र "अतसी" इति पाठ वाग्भटे। चक्रदत्तेऽपि "उमा" इति पाठ । उमा अतसी।

रक्तजागन्तुजव्रणशोथयो निशादिलेप।—

द्वे निशे चन्दने द्वे च शिवा दूर्वा पुनर्नवा।
उशीर पद्मक लोध्र गैरिकञ्च रसाञ्जनम्॥
आगन्तुजे रक्तजे च शोथे कुर्य्यात् प्रलेपनम्॥ ७७॥

व्रणशोथे पाचन शणबीजादिलेप।—

शणमूलकशिग्रूणा फलानि तिलसर्षपा:।
सवच किण्वमतसी प्रदेह पाचन: स्मृत॥ ७८॥

व्रणशोथे दारणो दन्त्यादिलेप।—

दन्ती चित्रकमूलत्वक् स्नुह्यर्कपयसी गुड।
भल्लातकास्थि कासीस सैन्धवं दारण. स्मृत.॥ ७९॥

अथागन्तुजे रक्तजे च व्रणे विम्लापनसञ्ज्ञक प्रलेपमाह, द्वे इति।—द्वे निशे हरिद्राद्वयम्। चन्दने द्वे चेति श्वेतरक्तभेदेन। शिवा हरीतकी। रसाञ्जन क्वाथसमुद्भवम्, एके कृष्णपाषाणवद्द्रव्यविशेष रसाञ्जनमामनन्ति, एतद्द्वयोरलाभे द्विगुणैव दारुहरिद्रा देया। शोथोऽत्र व्रणशोथ॥ ७७॥

पूर्वमुक्तम् उपनाहोऽपि पाचने वर्त्तते तद्विषयत्वात् पाचनमप्याह, शणेति।—शण परिपाके लम्बनफल प्रसिद्ध, मूलकोऽपि विख्यात, शिग्रु शोभाञ्जनक, एतेषा त्रयाणा फलानि ग्राह्याणीत्यर्थ। तिलसर्षपौ प्रसिद्धौ। किण्वन्तु सुराबीज, तच्च यत वह्नि प्राचण्यते। सवच इत्यस्य स्थाने शक्तव इति पठन्ति, तत्र शक्तव शीतवीर्य्यत्वेऽपि संयोगावशेषेण प्रभावविशेषात् पाचना। एके “शक्तव किण्वमतसी द्रव्याण्युष्णानि पाचनम्” इति पठन्ति, तदीयोष्णद्रव्याणि उष्णवीर्य्याणि द्रव्याणि तानि कुष्ठागुरुप्रभृतीनि। एतेनानुक्तपाचनद्रव्यसङ्ग्रह उक्त। पाचन व्रणशोथस्येत्यभिप्राय॥ ७८॥

अथ पूर्वमुक्त चतुर्थ पाटन कर्म, स च शस्त्रसाधनो भवति, तदभावात् प्रलेपादिभिर्विदारण कार्य्यं, तद्विधानमाह, दन्तीति।—दन्ती दातुनीवाच्यम्। चित्रक प्रसिद्ध, तस्य मूलत्वक्। स्नुह्यर्कयो क्षीर, स्नुक् सेहुण्ड। गुड प्रतीत। कासीस मृद्विशेष भस्मवदल्पस्तत्, अस्य भेद पुष्पकासीस, स च किञ्चित् पीत। दारण इति—प्रलेपद्वारेण पक्वव्रणस्य पाटनविदारणो भवति॥ ७९॥

व्रणशोथे दारण चिरविल्वादिलेप ।—

चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतकङ्कगृध्राणां मलं लेपेन दारणम् ॥ ८० ॥

व्रणशोथे दारण स्वर्जिकादिलेपद्वयम् ।—

स्वर्जिकायावशूकाद्याः क्षारा लेपेन दारणाः ।
हेमक्षीर्य्यास्तथा लेपो व्रणे परमदारणः ॥ ८१ ॥

व्रणशोथे शोधन तिलादिलेप ।—

तिलसैन्धवयष्ट्याह्व-निम्बपत्रनिशायुगैः ।
त्रिवृद्‌घृतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८२ ॥

अपरमपि दारणमाह चिरविल्व इति ।—चिरविल्वो हस्तकरञ्ज "चिरहुल" इति लोके । अग्निक कलिकारिकाकन्द अन्ये भल्लातकमाहुः । दन्ती "दातुनी" वाच्यम । चित्रक प्रसिद्ध । हयमारक करवीर । कपोतकङ्कगृध्राणा मलमिति—कपोतो वनवासी पाण्डकशब्दवाच्य, कङ्क कङ्कमल्ल, न पुन काक, गृध्रो मासाशी पक्षिविशेष, मल पुरीषम । कपोतकङ्कगृध्राणामिति बहुवचनत्वेनान्येषामपि पुरीषेण दारण बोद्धव्यम्, यथा दृश्यते हि कुक्कुट-पारावतादीना मलेन विदारण भवति, आदिग्रहणादीदृशान्यप्यन्यानि देयानि ॥ ८० ॥

स्वर्जिकेति ।—एके "क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारण परम्" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । तत्र क्षारद्रव्याणि मुष्कककुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रादीनि । क्षारो वेति—एतैर्द्रव्यै सिद्ध, स च प्रतिसारणीयसञ्ज्ञ क्षार । परमिति—कृच्छ्र-दारणत्वमस्य प्रभावात अत एव बालवृद्धादिष्वप्रयोजनीयम्, यत द्विविध हि पक्वशोथदारण, सुकुमार कृच्छ्रञ्चेति, तत्र कपोतपुरीषादि सुकुमार, क्षार कृच्छ्रमिति ॥ ८१ ॥

इदानीं दारणमभिधायानन्तर शोधनमाह, तिलेति ।—यष्ट्याह्व यष्टीमधु । निशा-युग हरिद्राद्वयम् । त्रिवृन्निसोह । घृतमत्र गव्यम् । पेषणमत्र जलेन बोद्धव्यम् । व्रणशोधन दुष्टपूयस्येति ॥ ८२ ॥

व्रणशोथे शोधनरोपण निम्बपत्रादिलेप।—

निम्बपत्रघृतक्षौद्र-दार्वीमधुकसंयुतः।
तिलैश्च सह संयुक्तो लेपः शोधनरोपणः॥ ८३॥

व्रणशोथे क्रिमिघ्ना करञ्जादिलेपा।—

करञ्जारिष्टनिर्गुण्डी-लेपो हन्यात् व्रणक्रिमीन्।
लशुनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बभवोऽथवा॥ ८४॥

दूषितव्रणशोथे शोधनरोपण निम्बपत्रादिलेप।—

निम्बपत्रं तिला दन्ती त्रिवृत् सैन्धवमाक्षिकम्।
दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनरोपणः॥ ८५॥

शूले मदनफलादिलेप।—

मदनस्य फलं तिक्ता पिष्ट्वा काञ्जिकवारिणा।
कोष्णं कुर्य्यान्नाभिलेपं शूलशान्तिर्भवेत्ततः॥ ८६॥

वातजविद्रधौ शिग्रुमूलादिलेप।—

शिग्रुशेफालिकैरण्ड-यवगोधूममुद्गकैः।
सुखोष्णो बहलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ॥ ८७॥

अथ शोधनरोपणान्याह, निम्बेति।—क्षौद्रं मधु। दार्वी दारुहरिद्रा। शेषं सुगमम्॥ ८३।८४॥

निम्बपत्रमिति।—योगोऽयं व्यस्तः समस्तो वा योज्यः, तेन माक्षिकसैन्धवं शोधने प्राधान्येन योज्यं, निम्बपत्रं तिलाश्च रोपणे। त्रिवृद्दन्ती च रोपणे चेति व्यवहारः। दुष्टव्रणं नाडीव्रणप्रभृतिकम्, अत एव निम्बपत्रादीनां कल्करसं वर्त्तिमाहुरेके। शोधनं पुनरष्टविधं व्रणस्येति, तद्यथा—कषायवर्त्तिकल्कघृततैल-रसक्रियाचूर्णधूपनभेदेनाष्टविधं मतम्॥ ८५॥

मदनस्येति।—अयं मदनफलादियोगः केनापि अमत्वादिव लिखितः, अप्रासङ्गिकत्वात्। यद्वा—अन्तर्गतविद्रधिजनितशूलशान्त्यर्थं कथित इत्येके॥ ८६॥

इदानीं व्रणरोपणक्रमद्वारेण सर्वेषां व्रणजातीनां शमनयोगानाह, तत्र तावत् पूर्वं विद्रधौ, शिग्र्विति।—अनेन स्वेद उपनाहश्च कर्त्तव्य इति सम्प्रदायः। उपनाहः काञ्चनहलेप, तच्च अपि च (?) प्रलेपो बोद्धव्यः। स्वेदस्तु शाल्वणस्वेदवत् कार्य्यः। तेषु शिग्रुः शोभाञ्जनकः। शेफालिका निर्गुण्डी। एरण्डस्य स्नेहः, तदभावे मूलम्। यवगोधूममुद्गाश्चान्नविशेषाः प्रसिद्धाः॥ ८७॥

पित्तजविद्रधौ लाजादिलेपद्वयम्।—

पैत्तिके सर्पिषा लाजा-मधुकैः शर्करान्वितैः।
प्रलिम्पेत् क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः॥ ८८॥

कफजविद्रधौ इष्टकादिलेपः।—

इष्टका सिकता लोह-किट्टं गोशकृता सह।
सुखोष्णः स्यात् प्रदेहोऽयं मूत्रैः स्याच्छ्लेष्मविद्रधौ॥ ८९॥

रक्तजागन्तुजविद्रध्योः रक्तचन्दनादिलेपः।—

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा-निशामधुकगैरिकैः।
क्षीरेण विद्रधौ लेपो रक्तागन्तुनिमित्तजे॥ ९०॥

वातजगलगण्डे निचुलादिलेपः।—

निचुलः शिग्रुबीजानि दशमूलमथापि वा।
प्रदेहो वातगण्डेषु सुखोष्णः सम्प्रदीयते॥ ९१॥

पैत्तिके इति।—पैत्तिके पित्तजनितविद्रधौ। सर्पिषा गोघृतेन। लाजा भृष्टधान्योद्भवा। तथा द्वितीयो योग, पयस्योशीरचन्दनैरिति, अत्रापि क्षीरपिष्टैरिति सम्बन्ध, तत्र पयस्या क्षीरविदारी तस्या कन्द। उशीर सुगन्धमूलतृणविशेष। चन्दन रक्त प्रलेपत्वात॥ ८८॥

इष्टकेति।—इष्टका प्रसिद्धा। सिकता बालुका। लोहकिट्ट लोहसिङ्घाणकम। गोशकृत गोमय। मूत्रैरित्यत्र गोमूत्रै। "इष्टकासिकतालोह गोशकृत्तुषपांशुभि" इति पाठान्तरम् तत्र लोह लोहचूर्णम्। तुष यवगोधूमजनित त्वग्विशेष, व्यवहारतस्तु यवगोधूमा एव देया। पांशुभिरित्यनेन मृत ग्राह्या, सा चाव पीता कृष्णा वा। एके तुषपांशुभिरित्यनेन तुषदग्धभस्मभिरिति व्याख्यानयन्ति॥ ८९॥

रक्तचन्दनेति।—निशा हरिद्रा। मधुक यष्टीमधु। क्षीर गव्यम्। आगन्तुजः शस्त्रलगुडादिप्रहारजनित॥ ९०॥

अथ गण्डमालाया, निचुल इति।—निचुलो जलवेतस। शिग्रु शोभाञ्जन तस्य बीजानि। एतद्द्वयेन एको योग। दशमूलेन कृत्वा द्वितीय, दशमूल प्रसिद्धम्, दशद्रव्याणि मूलैर्मिलित दशमूलम्, तद्यथा—"शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका। तथा गोक्षुरको बिल्व, श्योनाक, पाटलस्तथा॥

कफजगलगण्डे देवदार्वादिलेपः।—

(देवदारु विशाला च कफगण्डे प्रदेहकः॥)

गण्डमालादौ निचुलादिलेपः।—

* वातगण्डे प्रदेहार्थमौषधं यदुदीरितम्।
सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान्॥ ९२॥
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत्।
गण्डमालाऽर्बुदं गण्डं लेपेनानेन शाम्यति॥ ९३॥

अववाहुकादौ गुञ्जाफललेपः।—

तर्चयित्वा क्षुरेणाङ्गं केवलानिलपीडितम्।
तत्र प्रदेहं दद्याच्च पिष्टगुञ्जाफलैः कृतम्॥ ९४॥
तेनाववाहुजा पीडा विश्वाची गृध्रसी तथा।
अन्याऽपि वातजा पीडा प्रशमं याति वेगतः॥ ९५॥

अग्निमन्थश्च गाम्भारी दशमूलमिति स्मृतम्॥" इति। अत्र पेषणार्थे छागमूत्रं देयं व्याधिसाधकत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। अस्याग्रे "देवदारु विशाला च कफगण्डे प्रदेहकः" इति पठन्ति केचित्॥ ९१॥

वातगण्ड इति।—† "वातगण्डे प्रदेहार्थमौषधं यदुदीरितम्" इत्यस्य स्थाने छागमूत्रेण तत् पिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनात्"। वातगण्डे द्रव्यं निचुलं शिग्रुबीजानि दशमूलकं तदर्वापि योज्यम्। अनयोर्भेदस्तु प्रदेहप्रलेपविषयत्वात्। एवं "वातगण्डे प्रदेहार्थमौषधं यदुदीरितम्" इत्यस्य स्थाने "सर्षपारिष्टपत्राणि दग्ध्वा भल्लातकैः सह" इति पठन्ति व्याख्यानग्रन्थि च। अयं लेपो ग्रन्थिष्वपि योज्यः। सर्षपादयो विख्याता एव॥ ९२—९५॥

---

* "वातगण्डे" इत्यादिस्थले "सर्षपारिष्टपत्राणि दग्ध्वा भल्लातकैः सह। छागमूत्रेण सम्पिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम्॥" इति गूढार्थदीपिकाधृतपाठ एव साधुः।

† टीकेयं सङ्गतिविरुद्धा ग्रन्थान्तरविरुद्धा अबोध्या च।

श्लीपदे धत्तूरादिलेपः ।—

धुस्तूरैरण्डनिर्गुण्डी-वर्षाभूशिग्रुसर्षपैः ।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ ९६ ॥

कुरण्डे अजाज्यादिलेपः ।—

अजाजीहवुषाकुष्ठैरेरण्डबदरान्वितम् ।
काञ्जिकेन तु सम्पिष्टं कुरण्डघ्नं प्रलेपनम् ॥ ९७ ॥

उपदंशे करवीरमूललेपः ।—

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।
असाध्योऽपि व्रजत्यस्तं लिङ्गोत्था रुक् प्रलेपनात् ॥९८॥

उपदंशे त्रिफलाक्षारलेपः ।—

दहेत् कटाहे त्रिफला सा मसी मधुसंयुता ।
उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥ ९९ ॥

उपदंशे रसाञ्जनादिलेपः ।—

रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया च समन्वितम् ।
सक्षौद्रं लेपनं योज्यमुपदंशगदापहम् ॥ १०० ॥

अथ श्लीपदे, धुस्तूरेति ।—वर्षाभूः पुनर्नवाशब्दवाच्या । प्रलेपोऽत्र गोमूत्रेण व्यवहारात्, तदभावे जलेन प्रचारः ॥ ९६ ॥

अथ कुरण्डे, अजाजीति ।—अजाजी कृष्णजीरकः । हवुषा द्रव्यविशेषः विटपसञ्ज्ञः, हनुशब्दवाच्य वदन्त्येके । बदरान्वितमिति—बदरफलान्वितम् । अयमपि लेपो व्रध्नरोगे प्रशस्तः ॥ ९७ ॥

अथोपदंशे, करवीरस्येति ।—एतेनोपदंशादिजनितव्यथा अस्तं व्रजति नाशं यातीत्यर्थः । असौ योगोऽपि लिङ्गलेपात् बीध्यस्तम्भकरत्वेन दर्शितः । द्रावणयोगोऽपि कथ्यते ॥ ९८ ॥

दहेदिति ।—कटाहे लौहपात्रे । त्रिफला हरीतकीप्रभृतिकम् । एके सा मसी इत्यस्य स्थाने समांशामिति वदन्ति व्याख्यानयन्ति च, तथा चान्ते—"समांशा त्रिफला लौहपात्रे भृष्टा विचूर्णयेत । हन्ति चौद्रेण लेपोऽस्य लिङ्गदोषानशेषतः ॥" इति ॥९९॥

रसाञ्जनमिति ।—रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया च समन्वितम् । सक्षौद्रं लेपनं

---

* अस्याग्रे क्वचित् "चिञ्चिनीलघ्नसीचूर्णमुपदंशगदापहम्" इत्यधिकपाठः ।

अग्निदग्धे तुगाक्षीर्य्यादिलेप।—

अग्निदग्धे तुगाक्षीरी-प्लक्षचन्दनगैरिकैः।
सामृतैः सर्पिषा स्निग्धैरालेपं कारयेद्भिषक्॥ १०१॥

अग्निदग्धे तिन्दुकत्वग्लेप।—

तिन्दुकत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत्॥ १०२॥

अग्निदग्धे यवभस्मलेप।—

यवान् दग्ध्वा मसी कार्य्या तैलेन युतया तया।
दद्यात् सर्वाग्निदग्धेषु प्रलेपो व्रणरोपणः॥ १०३॥

याज्यमुपदंशगदापहम॥" रसाञ्जनमत्र दार्वीक्वाथोद्भव ग्राह्य, तदभावे दारुहरिद्रैव। शिरीषेणेति—शिरीषवृक्षस्य त्वचा। पथ्या हरीतकी तया सह। अन्यं सुबोधम्॥ १००॥

अथाग्निदग्धे, अग्निदग्धे इति।—तुगाक्षीरी वांशी। प्लक्षो चोरिव्रक्ष पिलखनि इति लोके। सामृतैरिति—अमृता गुडूची तया सहिते। ननूष्णवीर्य्या गुडूची दाहनिवारणाय कथं समर्था? उच्यते गुडूची व्यवहारादुष्णवीर्य्या, स्पर्शात सुशीतलैव। तर्हि शीतस्पर्शकाञ्जिकादौ विद्यमाने गुडूच्येव चरकग्राह्येति न वाच्यम, यत स्वभावादिष शीतस्पर्शेषु विशेषेण दाहशमना एव, एव भट्टारहरिचन्द्राभिप्राय, गुडूच्या दाहनिवापकत्वम् इति। चक्रस्तु उष्णवीर्य्या ग्राह्याऽपि गुडूची आचार्य्यपाठानुरोधेन द्रव्यान्तरसंयोगमहिम्ना न दोष॥ १०१॥

तिन्दुकेति।—तिन्दुक प्रसिद्ध, तस्य त्वक् छल्ली, तज्जनितकषायैरिति—कषायशब्देनात्र पञ्चप्रकार सूचयति, तद्यथा—स्वरसक्वाथफाण्टहिमकल्कस्वरूपम। घृतमिश्रैरिति पञ्चप्रकारेष्वपि घृतप्रचार'॥ १०२॥

द्वितीययोगमाह, यवानित्यादि।—यवोऽन्नविशेष, तान् दग्ध्वा मसी कज्जल कार्य्या। तैलेन तिलतैलेन। तया मसीकृतया, दग्धयवमसीजनितप्रलेपेनेत्यर्थ। सर्वाग्निदग्धेष्विति—चतुर्विधाग्निदग्धेष्वित्यर्थ, यत,—प्लुष्ट दुर्दग्ध सम्यक् दग्धमति-दग्धमिति। एषा विस्तरोऽन्यत्र ज्ञातव्य॥ १०३॥

शिथिलयोनौ पलाशफलादिलेपः ।—

पलाशोडुम्बरफलैस्तिलतैलसमन्वितैः ।
मधुना योनिमालिम्पेद्गाढीकरणमुत्तमम् ॥ १०४ ॥

शिथिलयोनौ माकन्दफलादिलेपः ।—

* माकन्दमूलसंयुक्त-मधुकपूरलेपनात् ।
गतेऽपि यौवने स्त्रीणां योनिर्गाढाऽभिजायते ॥१०५॥

लिङ्गवृद्ध्यादौ मरिचादिलेपः ।—

मरिचं सैन्धवं कृष्णा तगरं † बृहतीफलम् ।
अपामार्गस्तिला कुष्ठं यवा माषाश्च सर्षपाः ॥ १०६ ॥
अश्वगन्धा च तच्चूर्णं मधुना सह योजयेत् ।
अस्य सन्ततलेपेन मर्द्दनाच्च प्रजायते ॥
लिङ्गवृद्धिः स्तनात्सेधः संहतिर्भुजकर्णयोः ॥ १०७ ॥

लिङ्गवृद्धौ सितादिलेपः ।—

सिताऽश्वगन्धासिन्धूत्थ-छागक्षीरैर्घृतं पचेत् ।
तल्लेपान्मर्द्दनाल्लिङ्ग-वृद्धिः सञ्जायते परा ॥ १०८ ॥

योनिद्रावणे इन्द्रवारुणिकादिलेपः ।—

इन्द्रवारुणिकापत्र-रसैः सूतं विमर्द्दयेत् ।

इदानीं लेपप्रकरणत्वादन्यानपि लेपानाह तत्रादौ भगसङ्कोचे, पलाशेति ।—पलाशोडुम्बरौ प्रसिद्धौ तयोः फलानि । शेषं सुबोधम् ॥ १०४ ॥

माकन्देति ।—माकन्दः सहकारः तस्य मूलं जटा आम्रजटेत्यर्थः । मधुको वृक्षविशेषः, पूरलेपनाद्दृढलेपनात् भगसङ्कोचनम् ॥ १०५ ॥

अथ लिङ्गवृद्धौ योनिसङ्कोचे, मरिचमिति ।—लिङ्गलेपमाहुरेके ।

* "माकन्दफलसंयुक्त-मधुकर्पूरलेपनात्" इति गूढार्थदीपिकाधृतपाठ एव समीचीनः । चक्रसङ्ग्रहे "मदफलमधुकर्पूरपूरितम्" इति पाठः । "मदः कस्तूरी, फलं जातीफलं, किंवा मदफलं मदनफलम्" इति शिवदासकृतव्याख्या ।

† "बृहतीद्वयम्" इति क्वचित् पाठः ।

रक्तस्य करवीरस्य काष्ठेन च मुहुर्मुहुः।
तस्मिन्लिङ्गसंयोगात् योनिद्रावोऽभिजायते॥ १०९॥

गात्रदौर्गन्ध्ये ताम्बूलपत्रादिलेपः।—

ताम्बूलपत्रचूर्णन्तु चूर्णं कुष्ठशिवाभवम्।
वारिणा लेपनं कुर्य्याद्गात्रदौर्गन्ध्यनाशनम्॥ ११०॥

गात्रदौर्गन्ध्ये कुलत्थाद्यवधूलनम्।—

कुलत्थशक्तव कुष्ठं मांसी चन्दनजं रजः।
शक्तवश्चणकस्यैव त्वक्चैवैकत्र कारयेत्॥
स्वेददौर्गन्ध्यनाशश्च जायतेऽस्यावधूलनात्॥ १११॥

वशीकरणे वचादिलेपः।—

वचा सौवर्चलं कुष्ठं रजन्यौ मरिचानि च।
एतल्लेपप्रभावेण वशीकरणमुत्तमम्॥ ११२॥

मूर्द्धतैलस्य चतुर्विधत्वनिर्देशः।—

अभ्यङ्गः परिषेकश्च पिचुर्वस्तिरिति क्रमात्।
मूर्द्धतैलं चतुर्द्धा स्यात् बलवच्च यथोत्तरम्॥ ११३॥

अभ्यङ्गादीनां विधिः।—

त्रयोऽभ्यङ्गादयः पूर्वं प्रसिद्धाः सर्वतः स्मृताः।
शिरोवस्तिविधिश्चात्र प्रोच्यते सुश्रुतसम्मतः॥ ११४॥

अयं श्लोकः क्षेपक इति मन्यमानैरस्माभिरपि न स्वीकृतः। बहुपुस्तकेष्वदृष्टत्वात्॥ १०६—११२॥

अथ मूर्द्धतैलस्य विधानमाह, अभ्यङ्ग इति।—अभ्यङ्गादिचतुःप्रकारैः कृत्वा मूर्द्धतैलमाह, तच्च यथोत्तरं बलवत् बोद्धव्यं, यो यस्मादुत्तरो यथोत्तरः, तेनाभ्यङ्गात् परिषेको बलवत्तरो भवति, परिषेकात् पिचुः, पिचोर्वस्तिरिति। अभ्यङ्गश्च घटनमात्र (?) शिरस्येव। परिषेकोदरादिभि (?) सेचनरूपः। पिचुः प्लोतः स च तैले तूलपटलं निषिच्य शिरसि देय इति पिचुसंज्ञः। वस्तिर्वक्ष्यमाण विधानत्वात्प्रगट (?) एव॥ ११३॥

अथ चतुर्भेदेषु वस्तिविधिरधुनोच्यते, त्रय इति।—शिरोवस्तिविधिरिति

शिरोवस्तिश्चर्मणः स्याद्विमुखो द्वादशाङ्गुलः।
शिरःप्रमाणं तं बद्ध्वा मस्तके माषपिष्टकैः ॥ ११५ ॥
सन्धिरोधं विधायाशु स्नेहैः कोष्णैः प्रपूरयेत्।
तावद्धार्य्यस्तु यावत् स्यान्नासाकर्णमुखस्रुतिः ॥ ११६ ॥
वेदनोपशमो वाऽपि मात्राणां वा सहस्रकम्।
विना भोजनमेवात्र शिरोवस्तिः प्रशस्यते ॥ ११७ ॥

शिरोवस्तिकर्त्तव्यविधानं शिरस्थमनिर्मितपात्राकारैर्वस्तिरित्युच्यते। सुज्ञमम्यत इत्यनेन स्वबुद्ध्या न लिखित इत्यभिप्रायः। तदिदानीं वस्तेः स्वरूपमाह द्विमुख इति—उभयतोमुखः। द्वादशाङ्गुल इत्यौन्नत्येन। शिरःप्रमाणमिति विस्तारभेदेन। ननु तन्त्रान्तरे शिरोवस्तिप्रमाणं षोडशाङ्गुलोत्सेधं दर्शितम्, तथा हि—"चाशिरो व्यायतं चर्म षोडशाङ्गुलम्" इति, तत् कथं द्वादशाङ्गुलमुक्तम्? उच्यते तच्चर्म चाङ्गुलवस्त्रपट्टेन शिरसि बद्ध्वा तदधो माषकल्केन लेपयेत्, उपरिभागं त्वेकाङ्गुलपरिमितं चर्म तैलहीनं कार्य्यमिति व्यवहारः, तेन द्वादशाङ्गुलं चर्म तैलेन पूर्य्यते इति भावः। यतः "चर्माधश्चाङ्गुलैर्हीनं कृत्वोर्द्ध्वञ्चाङ्गुलोन्मितम्। षोडशाङ्गुलि यच्छेषं तत्तैलेन प्रपूरयेत्॥" इति सम्प्रदायोक्तत्वात्। तस्मादस्माचार्य्येण तैलपूरणार्थमेव द्वादशाङ्गुलं स्वीकृतं, शेषन्तु व्यवहारतो दृष्ट्वा चतुरङ्गुलं कार्य्यमित्यदोषः। आशु इत्यनेन तत्कालमेव तैलनिक्षेपणं कुर्य्यात् यावन्माषपिष्टं शुष्कं न भवतीत्याशुपदाभिप्रायः, यतः शुष्केण माषपिष्टेन तैलस्रवणं भवति आर्द्रेण तन्न भवतीत्यर्थः। स्नेहैरिति—यथाव्याधिविहितैस्तैलैः। अथ कियत्कालं वस्तिधारणम्? तमाह—एतत् वस्तिधारणमङ्केनवय्य दोषकालादिविषयम्। नासाकर्णमुखस्रुतिरित्यनेन तन्मलस्रवणं, कृतः शिरश्छिन्नरोमकूपगततैलप्रभावात् दोषसवननाद्वा। अथवा—वेदनाया यावदुपशमं भवति तावच्छिरोवस्तिर्धार्य्य इत्यर्थः। एतद्द्वितयस्य कदाचिदनियतत्वात् तृतीयं नियतकालमाह, मात्राणां वा सहस्रकमिति—यावत् सहस्रमात्राणि भवन्ति तावदेव धार्य्यः। वा-ग्रहणेनावापि पञ्चशतमात्रा अष्टशतं वा दोषापेक्षयाऽवगन्तव्या इति प्रकारः। अस्याग्रे केचिदिति पठन्ति "धारयेदा रुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव वा" इति। अयं तन्त्रान्तरादेव केनचिल्लिखितः, न स्वमतः, पूर्व्वेणैव कृतार्थत्वात्। अस्य व्याख्या—आ रुजः शान्तेर्धारयेत् वाते, पित्ते यामं, यामार्द्धं कफे इति। मात्रालक्षणञ्च यथा वाग्भटे—"यावत् पर्य्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम्।

शिरोवस्तिदानस्य दिनसङ्ख्या।—

प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्च सप्ताहमेव वा ॥ ॥ ११८ ॥

शिरोवस्तेरनन्तरं कर्त्तव्यनिर्देशः।—

विमोच्य शिरसो वस्तिं गृह्णीयाच्च समन्ततः।
उद्वृत्ताय ततः कोष्ण-नीरैः स्नानञ्च कारयेत् ॥ ११९ ॥

वस्तेर्गुणाः।—

अनेन दुर्जया रोगा वातजा यान्ति सङ्क्षयम्।
शिरःकम्पादयस्तेन सर्वकालेषु युज्यते ॥ १२० ॥

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्राऽस्य सा स्मृता ॥” (वा० सू० २२ अ०) इति। अथ कस्मिन् काले शिरोवस्तिः कार्य्यस्तमाह, विनेति।—भोजनं विनेत्यनेन पूर्वाह्णेऽस्य प्रचारः समीचीनः। अवेति—चतुर्य्यामुहूर्त्तेति, तेन केवलवस्तिरेव भोजनादौ कार्य्यः, नाभ्यङ्गादिकमित्ययमभिप्रायः ॥ ११४—११७ ॥

अथ यावद्दिनपर्य्यन्तं वस्तियोगो विधेयः तावद्दिनसङ्ख्यां दर्शयितुमाह, प्रयोज्य इति।—पञ्चाहं सप्ताहं यावद्दोषादिबलापेक्षया अवगन्तव्यम्। पञ्चसप्तदिन-ग्रहणमेव सामान्यव्यवहारस्त्वेकदिनमारभ्य यावद्रोगसङ्क्षयस्तावद्दिनपर्य्यन्तं कार्य्य इत्यस्मदीयसम्प्रदायस्याभिप्रायः ॥ ११८ ॥

अथ केन प्रकारेण वस्त्यपनयनं तमाह विमोच्येति।—शिरसो मस्तकात् वस्तिं चर्मपुटकं विमोच्य यत्नेन दूरीकृत्य समन्ततः परितो गृह्णीयात्, तैलमिति शेषः, अर्थात् पूर्वं तद्गततैलं शिरसोऽपि निःसृतमस्ति विमोचयेदिति भावः। पश्चात् कार्य्यमाह, उद्वृत्तायमित्यादि।—उद्वृत्ताय मस्तके कोष्णनीरैरिति—ईषदुष्णैः। ननूष्णजलैः शिरःपरिषेको न पथ्यतमः तथा च “उष्णाम्बुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः। तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषाम् ॥” (वा० सू० २ अ०) इति, तत् कथमेव विहितम्? उच्यते—अत्र कोष्णनीरैरित्यनेन किञ्चिदुष्णजलेन सकृदेव स्नानं, न तु बहुलोष्णजलेनेत्यर्थः ॥ ११९ ॥

इदानीं वस्तिविधाने कृते सति तद्गुणविशेषमाह, अनेनेति।—अनेन वस्तिविधानेन दुर्जया वातजा रोगाः शिरःकम्पादयः, महारोगत्वाद्वातजनिता दुर्जया एव। वातग्रहणेनैव पित्तकफगता अपि रोगा वेदितव्याः, तत्प्रधानत्वात्,

कर्णपूरणविधि ।—

स्वेदयेत् कर्णदेशन्तु किञ्चिन्नः पार्श्वशायिनः ।
मूत्रै. स्नेहै रसै कोष्णैस्ततः श्रोत्रं प्रपूरयेत् ॥ १२१ ॥

कर्णपूरणधारणार्थे मात्रानिर्देश ।—

कर्णञ्च पूरित रक्षेच्छत पञ्चशतानि वा ।
सहस्र वाऽपि मात्राणा श्रोत्रकण्ठशिरोगदे ॥ १२२ ॥

मातालक्षणम ।—

स्वजानुनः कराव्रर्त्तं कुर्य्याच्छोटिकया युतम् ।
एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १२३ ॥

यत "एक प्रकुपितो दोष सर्वानेव प्रकोपयेत" इति वचनात्, अत एव सर्वकालेषु युज्यते इति—सर्वकाल शीतातपवर्षलक्षण, तेन षड्तुषु शिरोवस्ति. कार्य्य इति तात्पर्य्यार्थ ॥ १२० ॥

पूर्वमुक्त लेपमूर्द्धतैलकर्णपूरण तदिदानी कर्णपूरणमाह, स्वेदयेदिति ।—मूत्रैरिति बहुवचनत्वेनाष्टाना मूत्राणा मध्येऽन्यतमेन कदुष्णेन कर्णपूरण कार्य्यम; तथा च तन्त्रान्तरे "अष्टानामिह मूत्राणा मूत्रेणान्यतमेन वा। कोष्णेन पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥" (सु० उ० २१ अ०) इति। मूत्राष्टक यथा—'मूत्रं गोऽजाविमहिषीहस्त्यश्वोष्ट्रखरोद्भवम्' इति। स्नेहैरिति—घृततैलादिभि पक्वैरपक्वैर्वेति प्रचार, अत्रापि कोष्णैरिति सम्बन्ध। रसैरिति—स्वरसै, तेन सद्योरसै. क्वथितरसैर्वेति व्यवहार, यतस्त्रिविधो रसोऽत्र रसकल्पनायां प्रतिपादित, तत् तत्रैव ज्ञातव्यम, अत्रापि ईषदुष्णैरिति योज्यम ॥ १२१ ॥

अथ यावत्काल कर्णपूरण धार्य्यं तावत्कालप्रमाणमाह, कर्णमिति ।—पूरणमत्र तैलमूत्रादिभि। शत पञ्चशतानि वेति मात्राविषय, मात्रालक्षण—"यावत पर्य्येति हस्ताग्र दक्षिण जानुमण्डलम्। निमेषोन्मेषकालेन सम मात्रा तु सा स्मृता ॥" (वा० सू० २२ अ०) इति। श्रोत्रकण्ठशिरोगदे इति—श्रोत्रगदे कण्ठगदे शिरोगदे इति। एतत् किमुक्तम्? श्रोत्रगदे शतमात्र, कण्ठगदे पञ्चशतमात्र, शिरोगदे सहस्रमात्रमिति अभिप्राय ॥ १२२ १२३ ॥

कर्णपूरणाद्द्रव्यभेदात् कालभेदः।—

रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात् प्राक् प्रशस्यते।
तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते॥ १२४॥

तद्यथा—

कर्णशूले अर्कपत्ररसपूरणम्।—

पीतार्कपत्रमाज्येन लिप्तं वह्नौ प्रतापयेत्।
तद्रसं श्रवणे क्षिप्तं कर्णशूलहरः परः॥ १२५॥

कर्णशूले छागमूत्रादिपूरणम्।—

कर्णशूलातुरे कोष्णं वस्तमूत्रं ससैन्धवम्।
निक्षिपेत्तेन शाम्यन्ति शूलपाकादिका रुजः॥ १२६॥

कर्णशूले शृङ्गवेरादिपूरणम्।—

* शृङ्गवेरञ्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च।
कटुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम्॥ १२७॥

इदानीं कर्णपूरणस्य तैलरसविषयत्वात् कालविभागमाह, रसाद्यैरिति।—रसाद्यैरित्यादिपदग्रहणात् क्वाथकल्कपुटपाकादिभिः। भोजनात् प्राक् प्रातःकाले। तैलाद्यैरिति आदिशब्दान्मूत्रघृतक्षीरादिभिः। भास्करेऽस्तमुपागते इति—सायंकाले॥ १२४॥

तद्यथा इत्यनेन सम्प्रति कर्णपूरणार्थं योगवरानाह, पीतेति।—पीतं पीतवर्णं यदर्कस्य पत्रं तत् आज्येन घृतेन लिप्त्वा वह्नौ प्रताप्य तद्रसो ग्राह्यः। पीतत्वमत्र परिपाकात् भवति॥ १२५॥

कर्णशूलातुरे इति।—अत्र आदिपदं लुप्तं ज्ञेयं, तेन इत्यादिशब्दात् सशब्दे कर्णरोगेऽस्य प्रचारः॥ १२६॥

शृङ्गवेरमिति।—शृङ्गवेरमार्द्रकं, तदभावे शुण्ठीति सर्वत्र। मधु चेत्यस्य स्थाने मधुकपाठः सङ्गतः, तत्र मधुयष्टी। शुण्ठ्यादीनां प्रत्येकं प्रयोगः

---

* "शृङ्गवेरञ्च मधुकं मधु सैन्धवमानलम्। तिलपर्णीरसस्तैलं टङ्कणं निम्बुकद्रवम्॥ कटुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनाऽपहम्॥" इति गूढार्थदीपिकाधृतपाठः।

कर्णशूले कपित्थादिपूरणम् ।—

कपित्थमातुलुङ्गाम्ल-शृङ्गबेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ १२८ ॥

कर्णशूले पुटपक्वार्करसपूरणम् ।—

अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांल्लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात् स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृते ॥ १२९ ॥
पुटपाकक्रमं कृत्वा रसैस्तच्च प्रपूरयेत् ।
सुखोष्णोस्तेन शाम्यन्ति कर्णपीडाः सुदारुणाः ॥ १३० ॥

कर्णशूले दीपिकातैलम् ।—

महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च ।
क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥ १३१ ॥
यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तेन पूरयेत् ।
ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
एवं स्याद्दीपिकातैलं कुष्ठे देवतरौ तथा ॥ १३२ ॥

कार्य्यं । केचित्तु शृङ्गबेरप्रभृतीनां कल्केन तैलं सम्पाद्य देयमिति व्याख्यानयन्ति ॥ १२७ ॥

कपित्थेति ।—कपित्थादीनां स्वरसेन कर्णपूरणं कार्य्यं, तच्चात्र व्यस्तं समस्तं वा ग्राह्यम् । कपित्थो दधिफलम् । मातुलुङ्गो बीजपूरकः । अम्लोऽम्लवेतसः । शृङ्गबेरमार्द्रकम् । शुभैरित्यनेन तेषां सन्तोऽ६, न तु क्षतपीडनादिजनिते ॥ १२८ ॥

अर्काङ्कुरानिति ।—अर्काङ्कुरोऽत्र कोमलपल्लवः तत्प्रभवत्वात् । अम्लपिष्टानिति —अम्लं काञ्जिकं । तैलं तिलसम्भवम् । लवणं सैन्धवं । स्नुही सेहुण्डः । तच्छदाः सेहुण्डपत्राणि । पुटपाकक्रमं पुटपाकविधानेन बोद्धव्यम् । शेषं सुगमम् ॥ १२९।१३० ॥

महत इति ।—महत्पञ्चमूलस्य प्रत्येकम् अष्टाङ्गुलमितानि काष्ठानि, महत् पञ्चमूलं यथा—"बिल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्य्यः पाटला महत्" इति । देवतरुर्देवदारु ॥ १३१।१३२ ॥

कर्णशूले श्योनाकतैलम्।—

तैलं श्योनाकमूलेन मन्देऽग्नौ परिपाचितम्।

हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात्॥ १२३॥

कर्णनादे यष्टिमधुकादितैलम्।—

कल्कक्वाथेन यष्ट्याह्व-काकोलीमाषधान्यकैः।

शूकरस्य वसा पक्वा कर्णनादार्त्तिनाशिनी॥ १२४॥

कर्णनादादौ स्वर्जिकादितैलम्।—

स्वर्जिका मूलकं शुष्कं हिङ्गु कृष्णासमन्वितम्।

शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं शुक्तचतुर्गुणम्॥

प्रणादशूलबाधिर्य्यं स्रावं कर्णस्य नाशयेत्॥ १२५॥

बाधिर्य्यादौ अपामार्गक्षारतैलम्।—

अपामार्गक्षारजले तत्क्षारं कल्कितं क्षिपेत्।

तेन पक्वं जयेत्तैलं बाधिर्य्यं कर्णनादकम्॥ १२६॥

तैलमिति।—श्योनाकमूलस्य कल्कक्वाथेनेत्यर्थः॥ १२३॥

कल्केति।—कल्कक्वाथेनेत्यादि योगः सुगमः॥ १२४॥

स्वर्जिकेत्यादि।—स्वर्जिका क्षारविशेषः। मूलकं प्रसिद्धं तच्च शुष्कं ग्राह्यम्। कृष्णा पिप्पली। हिङ्गु रामठम्। शुक्तं काञ्जिकं, तच्च चतुर्गुणं ग्राह्यम्। स्वर्जिकादीनामेव मिलितेन कल्कमाहुः। एके हिङ्गु कृष्णासमन्वितमित्यस्य स्थाने हिङ्गु कृष्णा महौषधमिति पठन्ति, * महौषधं शुण्ठीति प्रचारोऽसाधुः॥ १२५॥

अपामार्गेति।—अपामार्गः प्रसिद्धः तस्य क्षारोदके कल्कितं तत्क्षारमिति— † अपामार्गपञ्चाङ्गकल्कं तत्र क्षालयित्वा तेन तैलं विपाच्य देयमित्यर्थः

* महौषधमिति पाठः चक्रसम्मतः।

† अस्य शिवदासकृतव्याख्या—"अपामार्गक्षारपलानि षोडश, जलस्य तु द्रवद्वैगुण्यात् चतुर्विंशतिशरावाः, एकविंशतिवारान् परिस्राव्य अतः क्षारजलात् षाडशशरावा ग्राह्याः। तत्कृतकल्केनेति—अपामार्गक्षारकृतकल्केन, स च तैलशोषभयात् जलेनालोड्य तैले देयः, यदा तु पिण्डीभूतात् कल्कात् तैलं सम्यक् पृथग्भूतं दृश्यते तदैव तैलं पात्रान्तरे कृत्वा ग्राह्यं, न तु कल्को गालनीयः क्षार-मिश्रताभयात्। अन्ये तु समासान्तर्गतमपि मार्गपदं तच्छब्देन समाकृष्य अपामार्गमूलेन कल्कमाहुः," इति।

कर्णनादे शम्बूकतैलम् ।—

शम्बूकस्य तु मांसेन पचेत्तैलन्तु सार्षपम् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनादो प्रशाम्यति ॥ १३७ ॥

कर्णस्रावे पञ्चकषायादिपूरणम् ।—

चूर्णं पञ्चकषायाणां कपित्थरसमेव च ।
कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ १३८ ॥

पञ्चकषायाः ।—

तिन्दुकान्यभया लोध्रं समङ्गा चामलक्यपि ।
ज्ञेयाः पञ्च कषायास्तु कर्मण्यस्मिन् भिषग्वरैः ॥ १३९ ॥

कर्णस्रावादौ वीजपूररसपूरणम् ।—

स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तं वीजपूररसं क्षिपेत् ।
कर्णस्रावरुजादाहाः प्रणश्यन्ति न संशयः ॥ १४० ॥

पूतिकर्णे आम्रादितैलम् ।—

आम्रजम्बूप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च ।
एभिः संसाधितं तैलं पूतिकर्णोपशान्तिकृत् ॥ १४१ ॥

तन्त्रान्तरेऽपि—"अपामार्गक्षारजलेन तत्कृतकल्केन साधितं तिलजम्" इत्यादि। परिभाषोक्तत्वात् क्षारोदकं तैलाच्चतुर्गुणं देयम्। कल्कन्तु यथाशममिति ॥ १३६ ॥

शम्बूकस्येति।—शम्बूको जलशुक्तिः स्यात्, तन्मध्यगतमांसविशेषेण * तैलाच्चतुर्गुणेन मांसक्वाथजलेनेत्यर्थः। मांसन्तु तैलसाम्यमिति व्यवहारात् ॥ १३७ ॥

चूर्णमिति।—चूर्णं पञ्चकषायाणामित्येको योगः। कपित्थरसेन मधुयुक्तेन द्वितीयः। एके पञ्चकषायाणामेव चूर्णं कपित्थरसेनालोड्य मधुयुक्तञ्च कर्णपूरणमाहुः ॥ १३८ ॥

पञ्चकषायाणि यथा—तिन्दुकानीति। एके आरग्वधशिरीषजम्बू-अश्वत्थसर्ज्जानां पञ्चकषायत्वं कथयन्ति ॥ १३९ ॥

स्वर्जिकेति।—वीजपूरफलस्वरसः, तत्र मनाक् स्वर्जिकाक्षारप्रक्षिप्तं देयम् ॥ १४० ॥

आम्रेति।—आम्रजम्बूप्रवालानि जम्ब्वाम्रयोस्तरुणपत्राणीत्यर्थः। एवं मधुकस्य वटस्य चेति। तैलमत्र निम्बकरञ्जसर्षपजनितमपि देयम्, तथा च—"एतैः शृत

---

* "शम्बूकमांसस्य कल्कः, जलं चतुर्गुणम्" इति शिवदासव्याख्या।

कर्णकीटे गोमूत्रहरितालादिपूरणद्वयम्।—

पूरणं हरितालेन गवा मूत्रयुतेन च।
अथवा सार्षपं तैलं कर्णकीटहरं परम्॥ १४२॥

कर्णकीटे शिग्रुरसादिपूरणम्।—

स्वरसं शिग्रुमूलस्य सूर्य्यावर्त्तरसं तथा।
त्र्यूषणं चूर्णितञ्चैव कपिकच्छुजटारसम्।
कृत्वैकत्र क्षिपेत् कर्णे कर्णकीटहरं परम्॥ १४३॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम् उत्तरखण्डे लेपमूर्द्धतैलकर्णपूरणविधिर्नाम एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

निम्बकरञ्जतैलं ममाषपं स्रावहरं प्रदिष्टम्" इति। निम्बादीनां तैलं जलेन साध्यं मिलितत्वात्॥ १४१॥

पूरणमिति।—मूत्रयुतेन हरितालेनैको योगः। केवलसार्षपतैलेन द्वितीयः। अस्मत्सम्प्रदाये तु गोमूत्रेण हरितालं सम्पिष्य तेन कटुतैलं विपाच्य तत्तैलं ग्राह्यमिति प्रचरति। "अथवा सार्षपं तैलं कर्णकीटहरं परम्" इत्यस्य स्थाने "धूपनं कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गलुः श्रेष्ठ उच्यते" इति केचित् पठन्ति व्याख्यानयन्ति च॥ १४२॥

स्वरसमिति।—सूर्य्यावर्त्तः सुवर्चला, स द्विधा, एकः मोचलीशब्दवाच्यः, अपरो ब्रह्मसुवर्चलेति। त्र्यूषणं त्रिकटुकम्। कपिकच्छुः वानरी। शेषं सुबोधम्॥ १४३॥

इति श्रीवासव्याख्यान्वयप्रकाशवैद्यभावमिश्रात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे लेपमूर्द्धतैलकर्णपूरणविधिर्नाम एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथ शोणितस्रावविधिः ।—

स्राव्यरक्तस्य मात्रानिर्देशः ।—

शोणितं स्रावयेज्जन्तोरामयं प्रसमीक्ष्य च ।
प्रस्थं प्रस्थार्द्धकं वाऽपि प्रस्थार्द्धार्द्धमथापि वा ॥ १ ॥

रक्तस्रावणार्थं ऋतुः रक्तस्रावणस्य गुणश्च ।—

शरत्काले स्वभावेन कुर्य्याद्रक्तस्रुतिं नरः ।
त्वग्दोषग्रन्थिशोथाद्या न स्यू रक्तस्रुतेर्यतः ॥ २ ॥

अथ शोणितविस्रावणविधिरधुना विधीयते । सम्बन्धश्चायं, यथा लेपादयो देहकान्तिकरास्तद्वच्छोणितविस्रावणमपि, अतः शोणितस्रावणमाह शोणितमिति । —प्रस्थमत्र सार्द्धत्रयोदशपलानि, तथा चोक्तं—"वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥" इति । ननु तन्त्रान्तरे प्रस्थं प्रस्थद्वयञ्च क्रमेण रक्तस्रावणं कथितं, तथा हि—"जघन्यमध्यप्रवरेषु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ । दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके * प्रस्थस्तथा शोणितमोक्षणे च ॥" इति, तत् कथमत्र प्रस्थं प्रस्थार्द्धञ्च कथितम् ? उच्यते, तन्त्रान्तरे यदिदं तत् बहुदोषस्य बलिनः पुरुषस्य परं प्रमाणमामनन्ति, अत्र तु सशेषदोषं रक्तं रक्षणीयमित्यालोच्याचार्य्येण प्रस्थादिमङ्गीकृतं इत्यदोषः ॥ १ ॥

शरदिति ।—तथा हि—"रक्तं स्वभावादृतुर्विहितत्वादनातुरस्यापि रक्तस्रुतिः प्रशस्ता" इति, यतः पित्तं शरदि कुप्यति इति वचनात् रक्तस्यापि कोपो

---

* 'प्रस्थस्तथा शोणितमोक्षणे च" इत्यत्र चरके "प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणाश्च' इति तथा वाग्भटे "प्रस्थस्तथा स्याद्द्विचतुर्गुणाश्च" इति पाठः । किञ्च "जघन्यमध्य—" इत्यादिश्लोको वमनविरेचनयोः वैगिकीमानिकीशुद्धिविषयको न तु शोणितविस्रावणविषयकः । अपरञ्च प्रस्थाधिकरक्तविस्रावणविधिः सुश्रुतादौ न दृश्यते, तथा च सुश्रुतः —"बलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः । परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥" (सु० शा० ८ अ०) इति । श्लोकेऽस्मिन् प्रस्थमेव परं प्रमाणमित्युक्तम् अतोऽधिकं प्रमाणं नास्ति, एवञ्च टीकाकृद्व्याख्यानं न समीचीनतया प्रतिभाति इति ।

रक्तस्य स्वरूपम्।—

मधुरं वर्णतो रक्तमशीतोष्णं तथा गुरु।
शोणितं स्निग्धविस्रं स्याद्विदाहश्चास्य पित्तवत्॥ ३॥

रक्ते पाञ्चभौतिकगुणाः।—

विस्रता द्रवता रागश्चलनं विलयस्तथा।
भूम्यादिपञ्चभूतानामिति रक्ते गुणाः स्मृताः॥ ४॥

भवतीति नियम, तथा च—"पित्तप्रकोपणैरेव शोणितञ्च प्रकुप्यति" इति, तस्माच्छरादं शोणितविस्रावणं विहितं, तत्स्रावणात् त्वग्दोषादयोऽपि न स्यु। त्वग्दोषा अष्टादश कुष्ठानि न्यच्छनीलिकादयश्च। ग्रन्थयो वातादिनिमित्ता शिराग्रन्थिश्च। शोथा दोषदुष्टिभवा व्रणशोथादय। आदिग्रहणात् अन्येऽपि शोणितजा रोगा रक्तगुल्मविद्रधिविसर्पादय॥ २॥

अथ शोणितस्य प्रकृतिं वक्तुमाह, मधुरमिति।—मधुरं रसत, मक्षिकापिपीलिकादीनां प्राचुर्यमुपसर्पणान्माधुर्यमस्य प्रतीतम्। वर्णतो रक्तमिति—रक्तमारक्तम्, इन्द्रगोपप्रकाशमित्येके। देव (?) पद्मालक्तगुञ्जाफलवर्णमप्युक्तम्, अथवा वस्त्रादिलग्नं सत् प्रक्षाल्यमानमपि न विवर्णतां यातीत्यपरे। अशीतोष्णमिति—न चैकान्तत शीतं नात्युष्णमिति, यतोऽग्नीषोमीयत्वाद्रक्तस्य तत्तुल्यगुणयोरुष्णशीतयोरभिलाषो रक्तचये भवतीति दर्शनात्। अथवा प्रकोपोऽस्य दोषैरेव तन्मूलत्वात् दोषानुरूपमनुष्णशीतम्, तथा हि—"यस्मात् रक्तं विना दोषैर्न कदाचित् प्रकुप्यति। तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात् प्रकोपणे॥" (सु० सू० २१ अ०) इति। स्निग्धविस्रं स्यादिति—स्निग्धं विचुसम् (?)। विस्रमामगन्धि। विदाहश्चास्य पित्तवदिति—पित्तस्य येन वस्तुना यथा च विदाहस्तेन वस्तुना तथा च विदाह शोणितस्यापीत्यर्थ॥ ३॥

अथ शोणिते पाञ्चभौतिकत्वं प्रतिपादयन्नाह, विस्रतेति।—यस्मादेते विस्रतादय पृथिव्यादीनां गुणा शोणिते दृश्यन्ते तस्मात् रक्तं पाञ्चभौतिकमिति। तत्र विस्रता आमगन्धता भूमिगुण। द्रवता द्रवभाव, अयमम्बुगुण। रागो रक्तता तेजोगुण। चलनं नैकत्र स्थितिशीलम्, अयं वातगुण, स्पन्दनमित्यपरे। विलय इति—विलयनम्, अयमप्याकाशगुण, एके विलयस्थाने लघुतेति पठन्ति व्याख्यानयन्ति। भूम्यादिपञ्चभूतानामिति—आदिशब्देन अप्तेजोवाय्वाकाशानि गृह्यन्ते॥ ४॥

দূষিতরক্তস্য লক্ষণম্।—

রক্তে দুষ্টে বেদনা স্যাৎ পাকো দাহশ্চ জায়তে।
রক্তমণ্ডলতা কণ্ডূঃ শোথশ্চ পিডকোদ্গমঃ॥ ৫॥

প্রবৃদ্ধরক্তস্য লক্ষণম্।—

বৃদ্ধে রক্তাঙ্গনেত্রত্বং শিরাণাং পূর্ণতা তথা।
গাত্রাণাং গৌরবং নিদ্রা *মেদো দাহশ্চ জায়তে॥ ৬॥

ক্ষীণরক্তস্য লক্ষণম্।—

ক্ষীণেঽম্লমধুরাকাঙ্ক্ষা মূর্চ্ছা চ ত্বগ্বিরূক্ষতা।
শৈথিল্যঞ্চ শিরাণাং স্যাৎ † ঘাতাদুন্মার্গগামিতা॥ ৭॥

ইদানীং দুষ্টরক্তস্যাপি লক্ষণমাহ, রক্তে ইতি।—দুষ্টে বাতাদিদোষদূষিতে বেদনা পীড়া। পাকো দাহশ্চ ব্রণেষ্বেব প্রাচুর্য্যমস্যাভিহিতম্। রক্তমণ্ডলতেতি—রক্তবর্ণমণ্ডলোৎপত্তিঃ। কণ্ডূঃ পামাদিশ্চ। শোথো ব্রণশোথঃ। পিডকা গ্রন্থ্যাদয়ঃ॥ ৫॥

অথ রক্তাতিবৃদ্ধৌ সত্যাং কিং লক্ষণং তদাহ, বৃদ্ধে ইতি।—রক্তাঙ্গনেত্রত্বমিতি—তেন রক্তাঙ্গনেত্রতা চ ভবতি। শিরাণাং পূর্ণতা তথেতি—শিরাশ্চাত্র রক্তবহা জ্ঞেয়াঃ, তাসাং পূর্ণতা রক্তেনৈবেত্যর্থঃ। মেদো মেদোবৃদ্ধিঃ প্রায়েণাস্থিগতমেদোবৃদ্ধিঃ স্যাদিত্যত্র বিষয়ঃ, যতঃ "স্থূলাস্থিষু বিশেষেণ মজ্জা ত্বভ্যন্তরাশ্রিতঃ। অথেতরেষু সর্ব্বেষু সরক্তং মেদ উচ্যতে॥" (সু০ শা০ ৪ অ০) ইতি॥ ৬॥

ক্ষীণে ইতি।—ক্ষীণে রক্তে অম্লমধুরাকাঙ্ক্ষেতি—শোণিতক্ষয়ে সতি বাতবৃদ্ধৌ সত্যাং তৎপ্রতীকারার্থত্বাদম্লরসেচ্ছা, তথা রক্তস্য দ্রবত্বাত্তৎক্ষয়ে সতি তেজোবৃদ্ধৌ সত্যাং মধুরপ্রার্থনা। একে ক্ষীণেঽম্লশীতলাকাঙ্ক্ষেতি পঠন্তি, তত্রাপি স এবার্থঃ। ত্বগ্বিরূক্ষতেতি বাতবৃদ্ধিতঃ। শিরাণাং রক্তবহানাঞ্চ শৈথিল্যং ভবতি, ‡ অতিরক্তত্বাৎ। ঘাতাৎ প্রহারাৎ উন্মার্গগামিতা রক্তস্যেত্যর্থঃ॥ ৭॥

* "মেদ" ইত্যত্র "মদ" ইতি গূঢ়ার্থদীপিকাধৃতপাঠ এব সুশ্রুতাদিসম্মতঃ।

† "ঘাতাৎ" ইত্যত্র "বাতাৎ" ইতি গূঢ়ার্থদীপিকাপাঠ এব সঙ্গতঃ, ধাতুক্ষয়ে বাতবৃদ্ধেঃ সম্ভাব্যত্বাৎ, বৃদ্ধিক্ষয়প্রস্তাবে ঘাতোক্তেরপ্রাসঙ্গিকত্বাচ্চ ইতি।

‡ অতিরক্তত্বাৎ ইতি পাঠস্তু সর্ব্বথা বিরুদ্ধ এব, ক্ষীণে রক্তে রক্তাতিশয্যস্যাসম্ভাব্যত্বাৎ।

वातेन दुष्टरक्तस्य लक्षणम्।—

अरुणं फेनिलं रूक्षं परुषं तनु शीघ्रगम्।

अस्कन्दि सूचिनिस्तोदि रक्तं स्याद्वातदूषितम्॥ ८॥

पित्तेन दुष्टरक्तस्य लक्षणम्।—

पित्तेन पीतं हरितं नीलं श्यावञ्च विस्रकम्।

अस्कन्द्यथो मक्षिकाणां पिपीलानामनिष्टकम्॥ ९॥

कफेन दुष्टरक्तस्य लक्षणम्।—

शीतलं बहलं स्निग्धं गैरिकोदकसन्निभम्।

मांसपेशीप्रभं स्कन्दि मन्दगं कफदूषितम्॥ १०॥

द्विविदोषेण दुष्टरक्तस्य लक्षणम्।—

द्विदोषदुष्टं संसृष्टं त्रिदुष्टं पूतिगन्धकम्।

सर्वलक्षणसंयुक्तं काञ्जिकाभञ्च जायते॥ ११॥

इदानीं दुष्टरक्तस्य वातादीनां प्रत्येकलक्षणान्याह, अरुणमिति।—अरुणाद्यक्त लक्षणं कृत्वा वातदूषितं रक्तं जानीयात्। तत्र अरुणमीषद्रक्तं कृष्णाभावं व्याख्यानयन्ति। फेनिलं फेनयुक्तम्। परुषमपिच्छिलम्। तनु अच्छम्। शीघ्रगमाशुप्रवृत्ति, अत एवास्कन्दि अस्कन्दि स्त्यानतरहितम्। सूचीभिरिव निस्तोदनं गात्रेषु॥ ८॥

पित्तेन यदा दुष्टं रक्तं स्यात्तदा एतादृशं भवति, किं तत्? पित्तेनेति।—पीतं पीतवर्णं, तच्च निरामावस्थायां भवति। हरितं श्यामवत् प्रतिभासम्। नीलं हरितं श्यावं तच्च सामावस्थायां भवति। श्यावं हरितकृष्णम्। विस्रकमामगन्धिकम्। अस्कन्दि चेति स्त्यानत्वरहितम्। मक्षिकाणां पिपीलानामनिष्टकमिति—अनिष्टमप्रियम्, यत तासामननुसरणादनिष्टत्वमवगन्तव्यम्॥ ९॥

कफदूषितं रक्तमीदृशं भवति, शीतलमिति।—शीतलं स्पर्शाद्वीर्याच्च। बहलं घनम्। गैरिकोदकसन्निभमिति—पाण्डुलोहितं कथितम्। मांसपेशीप्रभमिति—अतिस्त्यानत्वात् पाण्डुलोहितमिति भावः। अत एव स्कन्दि कथितम्। स्कन्दित्वादेव मन्दगत्वमस्योक्तम्॥ १०॥

अथ संसर्गसन्निपातान्वितरक्तविकृतेर्लक्षणान्याह द्विदोषेति।—द्विदोषदुष्टं शोणितमिति शेषः, यतो द्वाभ्यां दोषाभ्यां दूषितं ततः संसृष्टमिति कथितम्, एतेन द्वाभ्यां लक्षणाभ्यां मिलितं भवतीति भावः। त्रिदुष्टं रक्तं सन्निपातदूषितं

विषेण दुष्टरक्तस्य लक्षणम्।—

विषदुष्टं भवेच्छ्यावं नासिकोन्मार्गगं तथा।
विस्रं काञ्जिकसङ्काशं सर्वकुष्ठकरं बहु॥ १२॥

प्रकृतिस्थरक्तस्य लक्षणम्।—

इन्द्रगोपप्रभं ज्ञेयं प्रकृतिस्थमसंहतम्॥ १३॥

रक्तस्रावणार्हरोगाः।—

शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्तवर्णेऽसृजः स्रुतौ।
वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्जयेऽनिले॥ १४॥
पाणिरोगे श्लीपदे च विषदुष्टे च शोणिते।
ग्रन्थ्यर्बुदापचीक्षुद्र-रोगरक्ताधिमन्थिषु॥ १५॥

क्वथित, त्रिभिर्दोषैर्दोषित विदुष्ट, तच्च पूतिगन्धिकं भवति। सर्वलक्षणसंयुक्तमिति—सर्वेषां वातपित्तकफानां लक्षणैर्युक्तमिति। तदेव काञ्जिकाभञ्च भवतीति॥ ११॥

इदानीं विषदुष्टस्य रक्तस्याकृतिं दर्शयन्नाह, विषेति।—विषं स्थावरजङ्गमं, तेन दुष्टं दूषितमित्यर्थः। ईदृशं केन लक्षितं तदाह, श्यावमिति—हरितकृष्णवर्णं भवति। नासिकोन्मार्गगं तथेति—नासिकया उन्मार्गगामि भवति, तेन नाधः प्रवर्त्तते इति तात्पर्य्यार्थः विषप्रभावात्। नासिकोपलक्षितत्वात्तेन मुखनेत्रकर्णेभ्यः प्रवर्त्तते इति भावः। विस्रमिति—आमगन्धि। सर्वकुष्ठकरमिति विषप्रभावात्, तथा हि—"विषेण दूषितं रक्तं सर्वकुष्ठकरं मतम्" इति॥ १२॥

अथ विकृतरक्तमभिधाय प्रकृतिस्थं दर्शयन्नाह, इन्द्रगोपेति।—इन्द्रगोपः प्रावृट्कालजो जन्तुविशेषः इन्द्रवधूरिति लोके, स चानेकप्रकारवर्णः, अत्र तु रक्तवर्णः गृह्यते। असंहतमिति—नात्यच्छं नातिघनम्। न स्त्यायतीत्यन्ये॥ १३॥

अथ रक्तस्रावो येषां विहितस्तानाह, शोथे इति।—शोथे व्रणशोथे एकाङ्गजेऽपि साध्ये, यतः सर्वाङ्गशोथे क्षीणस्य च अम्लभोजननिमित्तं पाण्डुरोगग्रस्थशोफे शाखिन्नभिरीणाञ्च स्रुतौ निषिद्धश्च सः। अङ्गदाहे अङ्गपाके च। रक्तवर्णेऽसृजः स्रुताविति—केवलरक्तपित्ते। सपीडे दुर्जयेऽनिले इति—तथा हि, उष्णाम्ललवणादिमातङ्करस्योपयोगात् कुपितेन शोणितेनावृतो वातो यदा वेदनाकारी तदा शिराव्यध इति। पाणिरोगे दाहादौ, तेन बाहुरोगोऽपि गृह्यते, यदुक्तं—शोणितावृतवातजनितयोर्बाहुशोषाववाहुकयोरप्यसयोरन्तरे शिराव्यधः। अपच्यामिति, उत्पन्नमात्राया

विदारीस्तनरोगेषु गात्राणां सादगौरवे।
रक्ताभिष्यन्दतन्द्रायां पूतिघ्राणास्यदेहके ॥ १६ ॥
यकृत्प्लीहविसर्पेषु विद्रधौ पिडकोद्गमे।
कर्णौष्ठघ्राणवक्त्राणां पाके दाहे शिरोरुजि ॥
उपदंशे रक्तपित्ते रक्तस्रावः प्रशस्यते ॥ १७ ॥

रक्तस्रावणोपायाः।—

एषु रोगेषु शृङ्गैर्वा जलौकाऽलाबुकैरपि।
अथवाऽपि शिरामोक्षैः कुर्य्याद्रक्तस्रुतिं नरः ॥ १८ ॥

शिरामोक्षे रक्तस्रावणानर्हाः।—

न कुर्वीत शिरामोक्षं कृशस्यातिव्यवायिनः।
क्लीबस्य भीरोर्गर्भिण्याः सूतिकापाण्डुरोगिणाम् ॥ १९ ॥
पञ्चकर्मविशुद्धस्य पीतस्नेहस्य चार्शसाम्।

मित्यर्थं, न तु रूढाया स्तनाम्। क्षुद्ररोगेषु अरुंषिकादिषु। विद्रधाविति—षड्विध-विद्रधिषु मध्ये पञ्च विस्राव्याः "स्राव्या विद्रधयः पञ्च भवेयुः सर्वजाहृते" (सु० सू० २५ अ०) इति। उपदंशे इति, उपदंशग्रहणात् परिवर्त्तिकाशूकव्यापत्सु च मेढ्रमध्ये शिराव्यधः। रक्तपित्ते इति—रोमकूपोद्गते इत्येके। शेषं सुबोधम् ॥१४—१७॥

अथ शोणितविस्रावणं यैर्वस्तुभिः कुर्य्यात्तानि दर्शयन्नाह, एष्विति।—एषु पूर्वोक्तेषु शोथप्रभृतिषु रोगेषु शृङ्गादिचतुःप्रकाराः यथायोग्यानुरूपतो योज्याः। शृङ्गन्तु गोशृङ्गं, तच्च समाङ्गुलविस्तीर्णं भवति, तथा च—"विषाणं श्वेतगोरिन्दुवक्त्रं समाङ्गुलायतम्। छिद्राऽन्तं पिचुपेशीकं योज्यं वातयुतेऽसृजि ॥ अङ्गुष्ठमूलवन्मूलं छिद्रमग्रेऽस्य सूक्ष्मवत्। वस्त्रपट्टावनद्धञ्च रक्तमाचूषणाद्धरेत् ॥" (भालु०) इति। जलौका प्रसिद्धा, तास्तु द्वादशधा भवन्ति, तासां षट् सविषा तावत्य एव निर्विषास्तु। विस्तारोऽपि तासामन्यत्र ज्ञातव्यः, अत्र ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितः। अलाबुका तुम्बी शब्दवाच्या, तस्या लक्षणं केनचिदिति दर्शितम्, तत् यथा—"अष्टाङ्गुलपरिणाहा चतुरङ्गुलनालसम्मिता सुमुखा कृष्णमृदालिप्ततनुः श्रेष्ठा रक्तावसेचनेऽलाबूः शान्तदीपयुता" (भालु०), तया च विस्रावयेद्रक्तमिति। शिरामोक्षैरिति—शिरा रक्तवहास्तासां मोक्षं शस्त्रेण कुर्य्यादिति। मोक्षो रुधिरस्येति ॥ १८ ॥

अथ येषां शिरामोक्षं न कुर्य्यात्तानाह, नेति।—कृशस्य क्षीणस्य पुंसः। क्लीबो

सर्वाङ्गशोथयुक्तानामुदरश्वासकासिनाम् ॥ २० ॥
छर्द्यतीसारदुष्टानामतिखिन्नतनोरपि ।
ऊनषोडशवर्षस्य गतसप्ततिकस्य च ॥
आघातस्रुतरक्तस्य शिरामोक्षो न शस्यते ॥ २१ ॥

रक्तस्रावणानर्हाणामवस्थाविशेषे स्रावणविधि ।—

एषामात्ययिके रोगे जलौकाभिस्तु निर्हरेत् ।
तथा च विषदुष्टाना शिरामोक्षोऽपि शस्यते ॥ २२ ॥

नपुंसक । पञ्चकर्माणीति—वमनविरेचननिरूहानुवासननस्यानि, तै शोधितस्य पुंस । सर्वाङ्गशोथयुक्तानामिति, सर्वाङ्गत्वेन प्रणशोथा एकाङ्गजा अपि गृह्यन्ते। आघातात् प्रहारादिना स्रुत रक्त यस्य तस्य। शिरामोक्षो द्विविध, प्रच्छान. शिराव्यधश्च। "न कुर्वीत शिरामोक्ष कृशस्यातिव्यवायिन" इत्यादिव्याख्या पूर्व प्रतिपादिता, अधुनाऽपि विशेषमाह, कृशस्य गर्भिणीनाञ्चोपक्षीणधातुत्वाद्देह-सन्देहभयात। अतिव्यवायिनो वातप्रकोपभयान्न विध्येत्। क्लीबस्य प्रधानधातुक्षयेण अल्पसत्त्वत्वेन च निश्चितविनाशात। भीरोश्च तमोबहुलत्वाल्लोहितदर्शनेन मूर्च्छाभयान्न विध्येत्। सूतिकाया गर्भिणीवत्। पञ्चकर्मविशुद्धस्येत्यादि—वान्तविरिक्तयो रक्तसवर्जनयोरपीतस्नेहयोर्वमनविरेचनानन्तरमेव वातप्रकोपभयाच्छिरा न विध्येत। आस्थापितजागरितयोमरुत्प्रकोपभयान्न विध्येत्। अनुवासितस्य मन्दोऽग्नी भूयोऽग्निमान्द्यभयात। अन्ये अव्यथा अनुमानतो निरूपणीया। शिरामोक्षो न शस्यते इति द्विरुक्ते सति विशेषेण शिरानिषेधपरत्वात् वाच्य. (?)। आत्ययिके तु शृङ्गालाबूजलौकाप्रभृतिपरत्वादावेत्य (?) ॥ १९—२१ ॥

अथात्ययिके कृशादीनामपि शोणितविस्रावविषय वक्तुमाह, एषामिति।—एषा पूर्वोक्ताना कृशादीनामपि यदि आत्ययिक रोग. स्यात् तदा जलौकाभिर्निर्हरेत, परमसुकुमारत्वागत्वात, निर्हरेद्विस्रावयेत, शोणितमिति शेष। अत्ययो विनाशो भवत्यस्मादित्यात्ययिको विद्रध्यादिरनन्यसाध्य। तथा विषदुष्टाना पुरुषाणामपि जलौकाभिस्तु निर्हरण कर्त्तव्यम्, न केवल जलौकाभि शिरामोक्षेणापि विष-प्रभावेण सकलशरीरदूषितत्वात् सर्वं रक्त दूषतमेव, अत एव शिरामोक्ष, यत. "शिरा सर्वाङ्गशोधिनी" (शार्ङ्ग० उ० १२ अ०) इति वचनात ॥ २२ ॥

वातादिदूषितरक्तस्य स्रावणोपायाः।—

शृङ्गेण जलौकाभिरलाबूभिरपि त्रिधा।
वातपित्तकफैर्दुष्टं शोणितं स्रावयेद्भिषक्॥ २३॥

द्विविदोषदूषितरक्तस्य स्रावणोपायः।—

द्विदोषाभ्यान्तु सन्दुष्टं त्रिदोषैरपि दूषितम्।
शोणितं स्रावयेद्युक्त्या शिरामोक्षैः पदैस्तथा॥ २४॥

रक्तस्रावणोपायानां शक्तिनिर्देशः।—

गृह्णाति शोणितं शृङ्गं दशाङ्गुलमितं बलात्।
जलौका हस्तमात्रन्तु तुम्बी च द्वादशाङ्गुलम्॥
पदमङ्गुलमात्रस्य शिरा सर्वाङ्गशोधिनी॥ २५॥

अथ दोषविशेषेण शृङ्गादिविषयं विभजन्नाह गोशृङ्गेणेति।—भिषगिति ग्रहणाद्दृष्टकर्मा ज्ञेयः, तेन वातदुष्टं शृङ्गेण, यतः,—"उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितम्। तस्माद्वातोपसृष्टेषु हितं तदवसेचने॥" (सु० सू० १३ अ०) इति। पित्तदुष्टन्तु रुधिरं जलौकाभिर्निर्हरेत, तथा हि—"शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा। तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने॥" (सु० सू० १३ अ०) इति। कफदुष्टन्तु अलाबुभिरिति॥ २३॥

अथाति (१) व्यस्तमभिधाय द्विविदोषदुष्टस्य रक्तस्रावसेचनोपायमाह, द्विदोषाभ्यामिति।—युक्त्येत्यनेन यथायोग्यानुरूपं योज्यम्, तेन पदोपलक्षितत्वाच्छृङ्गालाबुप्रचारोऽवगन्तव्यः, यदुक्तं— "सर्वाणि सर्वैर्वा" (सु० सू० १३ अ०) सर्वाणि वातपित्तकफदुष्टानि शोणितानि सर्वैरिति शृङ्गादिभिर्यथायोग्यमित्यभिप्रायः। पदैः प्रच्छानैः॥ २४॥

अथ शृङ्गादीनां कियद्दूरे प्रचारस्तं दर्शयन्नाह, गृह्णातीति।—दशाङ्गुलमित्युभयतः, तेन चतुर्दिक्षु दशाङ्गुलमिति भावः। एवं सर्वत्र विषये। पदं प्रच्छानम्, अत एवाह कश्चित्—"अवगाढे जलौका स्यात् प्रच्छानं पिण्डिते हितम्। शिराऽङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गालाबू त्वचि स्थिते॥" (सु० शा० ८ अ०) इति॥ २५॥

प्रयुक्तेऽपि स्रावणोपाये तदप्रवर्त्तनहेतु ।—

शीते निरभ्रे * मूर्च्छायां तन्द्राभीतिमदश्रमैः ।
युतानां न स्रवेद्रक्तं तथा विण्मूत्रसङ्गिनाम् ॥ २६ ॥

अप्रवर्त्तितरक्ते तत्प्रवर्त्तनविधि ।—

अप्रवर्त्तितरक्तं च कुष्ठत्रिकटुसैन्धवैः ।
मर्दयेद्व्रणवक्त्रञ्च तेन सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ २७ ॥

रक्तस्रावणस्य कालावस्थादिनिर्देश ।—

तस्मान्न शीते नात्युष्णे † नास्विन्ने नातितापिते ।
पीत्वा यवागूं तनस्य स्रावयेच्छोणितं बुधः ॥ २८ ॥

अथ शोणितं येषां न स्रावयेत्तानाह, शीते इति ।—शीते शीतकाले शीतार्दिते देशे पुरुषे च । निरभ्रे इति—लङ्घिते । अतितन्द्रा निद्रानाश (?), यदुक्तं—"मदमूर्च्छाश्रमार्त्तानां वातविण्मूत्रसङ्गिनाम् । निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते ॥" (सु० सू० १४ अ०) इति । विण्मूत्रसङ्गिनामिति—विण्मूत्रादीनां सङ्गोऽप्रवृत्तिस्तद्युक्तानामित्यर्थ । विण्मूत्रग्रहणेनैव वातसङ्गस्याप्यवरोध ॥ २६ ॥

इदानीमप्रवर्त्तितस्य शोणितस्य चिकित्सायोगं वक्तुमाह, अप्रवर्त्तितेति ।—यदा शीतादिहेतुभिर्न स्रवेत्तदा कुष्ठादिचूर्णं कृत्वा व्रणं घर्षयेत । कुष्ठं प्रसिद्धं सैन्धवञ्च । त्रिकटुकं शुण्ठीमरिचपिप्पलीसञ्ज्ञम् । शेषं सुगमम् ॥ २७ ॥

इदानीं सुखविस्रावणार्थं हितोपदेशमाह, तस्मादिति ।—तस्मात् पूर्वोक्ताप्रवर्त्तितरक्तविषयदर्शनात् । न शीते नात्युष्णे इति—साधारणकाले, अत एवोक्तं सुश्रुते—"व्यभ्रे वर्षासु विध्येत ग्रीष्मकाले तु शीतले । हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्त्रयः स्मृताः ॥" (सु० शा० ८ अ०) इति । नास्विन्ने इति—अस्वेदिते । नातितापिते इति—श्रमादिभिः सन्तप्ते, सूर्य्यतापादित्यन्ये । पीत्वा यवागूं तनस्येति—यवागूरत्र तिलयवागूः तस्याः सद्यः स्नेहनीयत्वात्, रक्तोत्क्लेदकारित्वाच्च अन्ये तु यवागूर्विरलद्रवा बहुसिक्था तनस्येति कथनात ॥ २८ ॥

---

* "मूर्च्छार्त्तिनिद्रा" इति पाठान्तरम् ।

† "न स्विन्ने" "नातिस्विन्ने" इति पाठद्वयमसाधु, सुश्रुतविरोधात् ।

रक्तस्य अतियोगे हेतुः।—

* अतिस्विन्नस्योष्णकाले तथैवातिशिराव्यधात्।
अतिप्रवर्त्तते रक्तं तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ २९ ॥

अतिप्रवृत्तरक्ते चिकित्सा।—

अतिप्रवृत्ते रक्ते च लोध्रसर्जरसाञ्जनैः।
यवगोधूमचूर्णैर्वा धवधन्वनगैरिकैः ॥ ३० ॥
सर्पनिर्मोकचूर्णैर्वा भस्मना क्षौमवस्त्रयोः।
मुखं व्रणस्य बद्ध्वा च शीतैश्चोपचरेत् व्रणम् ॥
विध्येदूर्द्धं शिरां तां च दहेत् क्षारेण वाऽग्निना ॥ ३१ ॥

अतिप्रवृत्तरक्ते चतुर्विधप्रयोगस्य फलम्।—

व्रणं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम्।

अथ केन हेतुना रक्तातिप्रवृत्तिस्तद्दर्शयन्नाह, अतीति।—अतिस्विन्नस्य अत्यर्थं स्वेदितस्य पुरुषस्य देहस्य वा। उष्णकाले ग्रीष्मर्त्तौ शरदृतौ वा। अतिशिराव्यधादिति—अज्ञप्रयुक्तेन शस्त्रेणावगाढव्यधनाद्रक्तातिस्रुतिर्भवति ॥ २९ ॥

पूर्वमुक्तं तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियामित्यतः तां प्रतिक्रियां दर्शयन्नाह, अतिप्रवृत्ते इति।—सर्जरसः राल। अञ्जनं प्रसिद्धं, तच्च दार्व्वीक्वाथसमुद्भवं रसाञ्जनं ज्ञेयम्। केचिदिति व्याख्यानयन्ति, सर्जः शालभेदः। रसाञ्जनं तदेव। धवः वृक्षविशेषः प्रसिद्धः। धन्वनो धामन इति प्रसिद्धः। लोध्रादित्वग्भिश्चूर्णीकृताभिर्व्रणमुखमवचूर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेदिति प्रचारः। सर्पनिर्मोकः सर्पकञ्चुकः। क्षौमवस्त्रयोर्भस्मेति—पट्टाम्बरदग्धभस्म, क्षौमस्य अतसीभवं, तद्दग्ध्वा भस्म कार्य्यम्, एवं वस्त्रस्य, वस्त्रग्रहणात् कार्पाससम्भवं भस्मापि। मुखं व्रणस्य बद्ध्वेति—यथोक्तव्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयादित्यर्थः। शीतैश्चोपचरेत् व्रणं शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः प्रदेहपरिषेकैश्च व्रणं शस्त्रादिजनितम् उपचरेत्। वा पक्षान्तरप्रकारमाह, विध्येदूर्द्धमित्यादि—प्राक्तनव्यधात् परस्थाने तामेव पूर्वविद्धां शिरां विध्येत् रक्तगतिच्छेदनार्थम्। क्षारेणाग्निना वा दहेदिति शस्त्रपदस्येत्यभिप्रायः ॥ ३०।३१ ॥

अथ लोध्रादीनां शोणितातिप्रवृत्तौ प्रयुक्तानां प्रत्येकफलमाह, व्रणमिति।—

* "अतिस्विन्ने सोष्णकाले" इति पाठस्तु न मनोरमः।

* व्रणास्यं पाचयेत् क्षारो दाहः सङ्कोचयेच्छिराम् ॥ २२ ॥

मुष्कशोथे शिरादाहविधि ।—

(वामाण्डशोथे दक्षस्य करस्याङ्गुष्ठमूलजाम् ।
दहेच्छिरां व्यत्यये तु वामाङ्गुष्ठशिरां दहेत् ॥
शिरादाहप्रभावेण मुष्कशोथः प्रणश्यति ॥

विसूचिकायां शिरादाहविधि ।—

विसूच्यां पार्ष्णिदाहेन जायतेऽग्नेः प्रदीपनम् ।
सङ्कुचन्ति यतस्तेन रसश्लेष्मवहाः शिराः ॥

यकृत्प्लीहवृद्धौ शिरादाहविधि ।—

यदा वृद्धिर्यकृत्प्लीह्नोः शिशोः सञ्जायतेऽसृजः ।
तदा तत्स्थानदाहेन सङ्कुचन्त्यसृजः शिराः ॥)

अतिरक्तस्रावणनिषेध ।—

रक्ते दुष्टेऽवशिष्टेऽपि व्याधिर्नैव प्रकुप्यति ।
† ततः स्थेयं सावशेषे रक्ते नातिक्रमो हितः ॥ २३ ॥

कषायोऽत्र लोध्रसर्जरसाञ्जनप्रभृतिकः, स च व्रणघर्षणार्थं पूर्वमेवात्र दर्शितः । अन्ये तु हरीतक्यादिकं पञ्चवल्कलादिकं वा आहुः, एतेन किमुक्तम्? अथ कषायः व्रणं शस्त्राघातजं रुधिरं स्रवन्तं निवारयतीत्यर्थः व्रणग्रहणेन जलौकामुखक्षतजमपि ग्रहणम् । हिमं शीतलं रक्तमित्यतिप्रवृत्तिं स्कन्दयेत् स्त्यानीभूतं करोतीत्यर्थः । क्षारोऽत्र विहितोऽपामार्गादिजनितः, चौमादिजनितो वेत्यत्र विहितः, स च व्रणास्यं व्रणमुखं पाचयेत् तेनातिप्रवृत्तिरक्तं सम्प्राप्य सम्यक् प्ररोहयेदित्यभिप्रायः । दाहोऽग्निकृतः शलाकाप्रभृतिभिः, स च शिराः रक्तवहाः सङ्कोचयेत्, तेनातिप्रवर्त्तितं सम्यगवतिष्ठते ॥ २२ ॥

इदानीं रक्तातिस्रावे दोषं दर्शयन्नाह, रक्ते इति ।—ततः स्थेयं सावशेषे इति —सावशेषे दोषे रक्ते पुनः शमनादिभिर्जयेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

---

* "व्रणास्यं पाचयेत्" इत्यत्र "व्रणं सम्पाचयेत्" इति पाठकरणं युक्तम्, तथा सम्पाचयेत्" इति सुश्रुतसंवादात् ।

† "अतः स्थेयं सावशेषे रक्तम्" इति गूढार्थदीपिका ।

अतिरक्तस्रावणे दोषा।—

आन्ध्यमाक्षेपकं तृष्णा तिमिरं शिरसो रुजम्।
पक्षाघातं श्वासकासौ हिक्का दाहञ्च पाण्डुताम्॥
कुरुतेऽतिस्रुतं रक्तं मरणं वा करोति च॥ ३४॥

रक्तरक्षाया हेतुनिर्देशः।—

देहस्योत्पत्तिरसृजा देहस्तेनैव धार्य्यते।
विना तेन व्रजेज्जीवो रक्षेद्रक्तमतो बुधः॥ ३५॥

रक्तस्रावजानतवातकोपे प्रतीकारः।—

शीतोपचारैः कुपिते स्रुतरक्तस्य मारुते।
कोष्णेन सर्पिषा शोथं सव्यथं परिषेचयेत्॥ ३६॥

क्षीणरक्तस्य प्रतीकारः।—

क्षीणस्यैणशशोरभ्र-हरिणच्छागमांसजः।
रसः समुचितः पाने क्षीरं वा षष्टिका हिताः॥ ३७॥

अथातियोगेन स्रुतस्य रक्तस्य व्यापत् दर्शयन्नाह, आन्ध्यमिति।—आन्ध्यमन्धताम्। रुजोर्द्ध्वजत्रुगतरोगं शिरस्यतिप्रवृत्तं रक्तं करोति। शेषं सुबोधम्॥ ३४॥

अथ रक्तस्रावणे भूयो भूयोऽतिक्रमो न करणीय इत्याह, देहस्योत्पत्तिरिति।—उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु शोणितमेव हेतुः, तेनैव शोणितेन धार्य्यते स्थाप्यते। शेषं सुगमम्॥ ३५॥

अथ शोणितावसेके पश्चात्कर्म दर्शयन्नाह, शीतोपचारैरिति।—शीतोपचारा सेकाद्या। एतेन किमुक्तम्? अनतिशीतादिकं प्रयत्नतः उपाचरणीयमिति सुबोधम्। अत एव कोष्णेन सर्पिषेति—ईषदुष्णेन सर्पिषेत्यर्थः॥ ३६॥

अथ रक्तातिक्रमेण क्षीणस्य पुरुषस्यानन्तरं भेषजमाह, क्षीणस्येति।—क्षीणस्य रक्तक्षीणपुरुषस्येत्यर्थः। एणः कृष्णमृगः। उरभ्रो मेषः। हरिणस्ताम्रवर्णो मृगः। एषां मांसे सम्भूतो रस इति। एके "हरिणच्छागसम्भवम्। रक्तं समुचितम्" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। क्षीरं वा षष्टिका हिता इति—क्षीरादिभिः शाल्योदनं भुञ्जीतेत्यभिप्रायः॥ ३७॥

सम्यक्स्रुतरक्तस्य लक्षणम्।—

पीडाशान्तिर्लघुत्वञ्च व्याधेरुद्रेकसङ्क्षयः।

मनःस्वास्थ्यं भवेच्चिह्नं सम्यक् विस्राविते ऽसृजि ॥ ३८ ॥

रक्तमोक्षणे अपथ्यम्।—

व्यायाममैथुनक्रोध-शीतस्नानप्रवातकान्।

एकाशनं दिवास्वप्नं क्षाराम्लकटुभोजनम्॥

शोकं वादमजीर्णञ्च त्यजेदाबलदर्शनात्॥ ३९ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहिताया-मुत्तरखण्डे शोणितस्रावविधिर्नाम द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

त्रयोदशोऽध्यायः।

अथ नेत्रकर्मविधिः।—

नेत्रप्रसादनकर्माणि।—

सेक आश्च्योतनं पिण्डी विडालस्तर्पणं तथा।

अथ रक्तस्रावणात् सम्यक् शुद्धिलक्षणान्याह, पीडाशान्तिरिति।—पीडाशान्तिर्वेदनाव्युपशमः। लघुत्वं शरीरस्येति, एतच्छारीरं विस्रावितलिङ्गम्। मनःस्वास्थ्यमिति—मनसः प्रसादः, एतेन मानसं लिङ्गम्। शेषं सुगमम्॥ ३८॥

इदानीं रक्तस्रुते किं त्याज्यं तत् दर्शयन्नाह, व्यायामेति।—एकाशनमिति निषिद्धं न तु सकृदेव। शोकं धनबन्धुनाशादिजनितम्। वादमिति—प्रतिभाषणम्। आबलदर्शनादिति—रक्तस्रुतस्य यावत् बलं न भवति तावद्व्यायामादयो निषिद्धा इत्यभिप्रायः॥ ३९॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-दीपिकायामुत्तरखण्डे शोणितस्रावविधिर्नाम द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

अथेदानीं नेत्रप्रसादनकर्माणि व्याख्यास्यामः, तानि कानि कर्माणीत्याह, सेक इति।—सम्बन्धस्याय, शिराव्यधेनापि नेत्रप्रसादनं भवति, तद्वत् सेकादिभिरपि

पुटपाकोऽञ्जनञ्चेभिः कल्पैर्नेत्रमुपाचरेत् ॥ १ ॥

सेकविधिः ।—

सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्व्वस्मिन्नयने हितः ।
मीलिताक्षस्य मर्त्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलम् ॥ २ ॥

दोषभेदेन सेकस्य वैविध्यनिर्देशः ।—

स चापि स्नेहनो वाते रक्ते पित्ते च रोपणः ।
लेखनश्च कफे कार्य्यस्तस्य मात्राऽधुनोच्यते ॥ ३ ॥

इति। सेकोऽत्र धारादिना स्नेहरूपः। आश्च्योतनं नेत्रमध्ये तैलादिक्षेपणरूपम्। निमीलितोन्मीलिताक्षिभेदेन सेकाश्च्योतनयोर्भेदमाहुः। पिण्डीति प्रसिद्धा। अक्ष्णोर्बहिर्लेपः स बिडालकः। तर्पणमिति—नेत्रतृप्तिकरं कर्म, तच्च नेत्रवस्तिरिति प्रसिद्धम्। पुटपाक इति, पुटपाकयुक्त्या द्रव्यस्य रसो नेत्रप्रसादने विहितः स पुटपाकः कथितः, अस्यापि द्विविधकर्म्म व्याचक्षते, एकं तर्पणवत् कार्य्यम् अपरम् आश्च्योतनवदिति। अञ्जनं प्रसिद्धं, तच्च नानाविधम्। चकारात् शस्त्रकर्माप्यत्र बोद्धव्यमिति केचित्, न स्वमतम्। तदन्यत्र ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥

पूर्व्वमुक्तं सेकं आश्च्योतनं पिण्डीत्यादिकं, तत्र तावत् सेकविधिरधुना विधीयते, सेक इति।—सूक्ष्मधारा नेत्राञ्जनशलाकानुरूपा निर्गता द्रवपात्रात्। सर्व्वस्मिन्नयने इति—सर्व्वाक्षिरोगे, यथादोषापेक्षया वा सर्व्वग्रहणं, समस्तनेत्रमण्डले इत्येके। चतुरङ्गुलमिति—चतुरङ्गुलं यथा स्यात्, तेन चतुरङ्गुलोत्सेधं धारां कृत्वा सेचयेदित्यभिप्रायः, यद्वा यथासुखोत्सेधं सेचयेदित्यपि, अथवा चतुरङ्गुलेनाक्षिविस्तारं यावत् तावत् मध्यीकृत्य द्रव्यकल्कं कृत्वा कर्पटे बद्ध्वा अक्षिसेकः कर्त्तव्य इति सम्प्रदायः, तथा ह्युक्तम्—"अव्यक्तेऽक्षिगदे कार्य्यं प्रोतस्थैर्गुण्ठनं बहि" इत्यादि ॥२॥

अथ दोषविशेषेण सेकस्य कर्म्मविशेषमाह, स इति।—वाते केवलानिलजनितेऽक्षिरोगे, स्नेहनः स्नेहकृतस्वेदः कार्य्य इत्यर्थः, यथा—"सर्पिर्मांसवसामज्जा-मेदः स्वाद्वौषधैः कृतः। स्नेहन इति विख्यातः"। रक्ते पित्ते इति व्यस्ते मिलिते वा रोपणः स्वेदः। रोपणस्तु तन्त्रान्तरे यथा—"स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्यतिक्तद्रव्यविराचनः। दृष्टिबलार्थं स्रोतश्च स्वेदः कार्य्योऽपि रोपणः॥" इति। कफे कफप्रायेऽक्षिरोगे लेखनः स्वेदः इति—लेखनो दोषलेखन इति, स च स्निग्धस्य विहितः, तथा हि—'स्नेहो हितोऽतिरूक्षस्य स्निग्धस्यापि हि लेखनः। जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः ॥ कृष्णलोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः। समुद्रफेनकासीस-

सेकप्रयोगस्य कालमात्रा।—

* षड्वाक्शते स्नेहनेषु चतुर्भिश्चैव रोपणे।
वाचामेकशतैः कार्य्यः सेको लेखनकर्म्मणि ॥ ४ ॥

सेकप्रयोगस्य काल।—

कार्य्यस्तु दिवसे सेको रात्रौ वाऽऽत्ययिके गदे ॥ ५ ॥

स यथा—

स्रोतोगदधिमस्तुभिः। लेखने लेखनस्वेदो विहितोऽय भिषग्वरे ॥" इति। तस्येति विविधसेकस्य मात्रा परिमाणं कार्य्यकाल वा अधुना इदानीम् ॥ ३ ॥

तस्य मात्राऽधुनोच्यते इत्युक्तं प्राक्, तदिदानीं तन्मात्राविशेषमाह, षडिति।—स्नेहनेषु स्वेदेषु षट्शतवाक्यानि यावत भवन्ति तावत स्नेहस्वेद कर्त्तव्य इत्यभिप्राय, गर्वेचरोच्चारण वा, तथा हि—+ "निमेषोन्मेषण पसामङ्गुल्या स्फोटिकाऽथवा। गुर्वक्षरोच्चारण वा वाग्मात्रेह स्मृता बुधैः ॥" इति। अत्रैके लघ्वक्षरोच्चारण वागिति पठन्ति। रोपणे स्वेदस्तुर्भिरिति—चतुःशतवाक्यैः। लेखनकर्म्मणीति—लेखनस्वेदे, एकशतवाक्यैः कृत्वा तावत स्वेद कार्य्य इत्यर्थ ॥ ४ ॥

अथाक्षिस्वेदस्य कालमाह, कार्य्य इति।—आत्ययिके गदे प्रकुपितेऽक्षिरोगे, रुजादिभि पीडिते इत्यर्थः। रात्रौ वेत्यत्र वा-ग्रहणात् निशाया प्रथमो यामो ऽभिप्रेत, तथा हि—"स्निग्धोष्णैर्वातज पित्त रक्तजो मृदुशीतलैः। तीक्ष्णरूक्षोष्ण

---

* अत्र स्नेहनस्य षट्शतवाक्योच्चारण रोपणस्य चतुःशतवाक्योच्चारण लेखनस्य एकशतवाक्योच्चारण काल इत्युक्तं, सुश्रुते पुन स्नेहनस्य चतुःशतवाक्योच्चारण रोपणस्य षट्शतवाक्योच्चारण लेखनस्य च द्विशतवाक्योच्चारण काल इति दृश्यते, तथा च—"स्नेहन पुटपाकस्य धार्य्यो द्वे वाक्शते तु स। लेखनो वाक्शत तस्य पर धारण मुच्यते ॥ लेखनात्त्रिगुणो धार्य्य पुटपाकस्तु रोपणः। सेकस्य द्विगुण काल पुट पाकात् परो मत ॥" (सु० उ० १८ अ०) इति। गूढार्थदीपिकाया 'वाचामेकशतै' इत्यत्र "वाक्शतैश्च त्रिभि" इति पाठ।

+ शिवदासङल्लनादिभि लघ्वक्षरोच्चारणकाल मात्रा इति पठितम्, तथा च—"निमेषोन्मेषणे पुसा स्फोटन वा तथाऽङ्गुले। अक्षरस्य लघोर्वाऽपि मात्रा तूच्चारण भवेत् ॥" इति।

वाताभिष्यन्दे एरण्डादिक्षीरसेक।—

एरण्डत्वक्पत्रमूले शृतमाजं पयो हितम्।
सुखोष्णं सेचनं नेत्रे वाताभिष्यन्दनाशनम्॥ ६॥

वाताभिष्यन्दे दुग्धादिसेकद्वयम।—

परिषेको हितो नेत्रे पयः * कोष्णं ससैन्धवम्।
रजनीदारुसिद्ध वा सैन्धवेन समन्वितम्॥ ७॥

त्रिशद प्रशाम्यति कफात्मक॥ तीक्ष्णोष्णमृदुशीतानां व्यत्यासात सान्निपातिक। तस्य कालो दिवा सर्वो याम स्यात प्रथमो निशि॥" इति॥ ५॥

अथ विविधाश्चिखेदाना प्रयोगद्वारेण कर्म दर्शयन्नाह, स यथेत्यादिना दर्शयति ग्रन्थकार, एरण्डेति।—एतच्च वाताभिष्यन्दे प्रशस्तम्। अभिष्यन्दो नेत्रामय सर्वपाककृत (१), अयमपि सर्वाक्षिरोगोत्पादक इत्यर्थ, तथा हि "वातात पित्तात कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विध। प्रायेण जायते घोर सर्वनेत्रामयाकर।" इति। एरण्डपत्रेत्यादियोगे क्षीरसाधन नीरपरिभाषयैव बोद्धव्यम्। † तन्त्रान्तरेऽयमधिमन्थनाम्ना विहित, तत्र कण्टकारीयुतामिति पठन्ति तथा च—"कण्टकारीशिफैरण्ड-मूल-त्वक्पत्रसाधितम्। क्षीरमाज हित सेके चक्षुष्यन्दाधिमन्थयो॥" इति॥ ६॥

अन्यच्च "परिषेके हित नेत्रे पय कोष्णं ससैन्धवम्। रजनीदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समन्वितम् इति।— परिषेक सेकाभिधानम्। पयोऽत्राज गव्य वा, मानुषमिति केचित्। कोष्णमीषदुष्णम्। ससैन्धवमिति—सैन्धवचूर्णप्रक्षिप्तम्। अथवा रजनीदारुसिद्ध पय इति योग। नीरपाकोऽत्र क्षीरपरिभाषया कर्त्तव्य। रजनीदारु दारुहरिद्रा, एके रजनी दारु द्रव्यद्वय वदन्ति, तत्र रजनी हरिद्रा, दारु देवदारु॥ ७॥

* सुश्रुते "शीतम" इति पाठ, तथा च—"परिषेके हितश्चात्र पय शीतं ससैन्धवम्" (सु० उ० ६ अ०) इति।

† अभिष्यन्द अधिमन्थनाम्ना क्वापि न प्रसिद्ध, प्रबलोऽभिष्यन्द अचिकित्सितश्चेत् अधिमन्थरूपेण परिणतो भवतीति। मन्ये "तन्त्रान्तरे योगो ह्ययमधिमन्थेऽपि विहित" इत्येव पाठो भाव्य कण्टकारीत्यादियोगदर्शनात्।

मारुतपर्य्याय शुष्काक्षिपाकयो सेक ।—

वाताभिष्यन्दशमनं हित मारुतपर्य्यये ।
शुष्काक्षिपाके च हितमिदं सेचनकं सदा ॥ ८ ॥

पित्तरक्ताभिष्यन्दे सावरादिसेक ।—

सावर मधुकं तुल्य घृतभृष्ट सुचूर्णितम् ।
छागक्षीरे स्थित सेकात् पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ ९ ॥

रक्ताभिष्यन्दे त्रिफलादिसेक ।—

त्रिफलालोध्रयष्टीभि शर्कराभद्रमुस्तकैः ।
पिष्टै. शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ १० ॥

रक्ताभिष्यन्दे लाक्षादिसेक ।—

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठा-लोध्रकालानुसारिवाः ।
पुण्डरीकयुतः सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ ११ ॥

वाताभिष्यन्दशमन हित मारुतपर्य्यये। शुष्काक्षिपाके च हितमिद सेचनकं सदा ॥" इति ।—मारुतपर्य्यायेऽपि हितमेतत , मारुतपर्य्यायन्तु सर्वाक्षिरोगे पठन्ति , तद्यथा—"वार वारञ्च पर्य्यति भ्रुवौ नेत्रे च मारुत । रुजश्च विविधास्तीव्रा स ज्ञेयो वातपर्य्यय ॥" इति। शुष्काक्षिपाके च इदमेव सेचन सदा सर्वस्मिन् काले ऋतौ वा हितमित्यर्थ । शुष्काक्षिपाकोऽपि सर्वाक्षिगत एव बोद्धव्य , तत यथा—"यत कूणित दारुणरूक्षवर्त्म * सव्वनेत्राविलदर्शन यत्। सदुःखर यत् प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहत तदक्षि॥" इति ॥ ८ ॥

इदानी रक्ता ‐ भिष्यन्दनाशनार्थं योगमाह, सावरमिति ।—पित्ताभिघातोऽभिष्यन्द एव ॥ ९ ॥

त्रिफलेति ।— यष्टी यष्टीमधु। भद्रमुस्तक श्रेष्ठमुस्त, नागरमोथा इति लोके। पिष्टै इति कल्कीकृते । अथ पोट्टलक बद्धेन छेदो विहृत (?)। पोट्टलकद्वारेणैव तद्धरासेक इत्यन्ये (?) ॥ १० ॥

लाक्षेति।—तगरम (?) । सारिवा आस्फोता। पुण्डरीक कमल, तदभावे तद्बीजान्यव गृह्णन्ति। अत्र क्वाथरूपेण सेको बोद्धव्य ॥ ११ ॥

---

* सुश्रुते "विलीनवर्त्मे चाविलदर्शन यत। सुदारुण यत्—" इत्यादि पाठ.।

अभिष्यन्दजशूले श्वेतलोध्रसेकः।—

श्वेतलोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं पटविस्नुतम्।
उष्णाम्बुना विमृदितं सेकाच्छूलघ्नमक्षिके॥ १२॥

आश्च्योतनविधिः।—

अथाश्च्योतनकं कार्य्यं निशायां न कथञ्चन।
उन्मीलितेऽक्ष्णि दृङ्मध्ये बिन्दुभिर्द्व्यङ्गुलादितम्॥ १३॥

लेखनादिभेदेन विविधाश्च्योतनस्य बिन्दुमात्रानिर्देशः।—

बिन्दवोऽष्टौ लेखनेषु स्नेहने दश बिन्दवः।
रोपणे द्वादश प्रोक्ताः—" ॥ १४॥

शीतोष्णभेदेन तस्य प्रयोगविधिः।—

"—ते शीते कोष्णरूपिणः।
उष्णे च शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैष निश्चयः॥ १५॥

अथाक्षिशूलादनहरयोगमाह, श्वेतेति।—अयं धारामिवाणोऽपि स्वेदं पोट्टलकेन बद्धा कर्त्तव्य इति सम्प्रदायः। अम्बके नेत्रे॥ १२॥

अथाश्च्योतनमाह, अथेति।—आश्च्योतनं नेत्रसेचनं, तच्चादावेव सर्वेषामक्षिरोगाणाम्, उक्तञ्च वाग्भटे—"सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्च्योतनं हितम्। रुक्तोदकण्डूघर्षाश्रु-दाहरागनिबर्हणम्॥" (वा० सू० २३ अ०) इति। अत्रादाविति नामावस्थायां वातपित्तवज्ज्ञेयम्। निरामावस्था च रुजाद्युपलक्षिता ज्ञेया, उक्तञ्च विदेहे—"अभिष्यन्देऽधिमन्थे च नेत्रे कफसम्भवे। उत्पन्न एव कर्त्तव्यं नेत्रयोः कफनाशनम्॥ लाद्याश्चाक्ष्णो (?) परीषेकस्तीक्ष्णश्चाश्च्योतनादिकम्॥" इति। अत्र सामनिरामलक्षणञ्च यथा—"उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोथसमन्वितम्। घर्षनिस्तोदशूलाश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः॥ मन्दवेदनता कण्डूः संरम्भाश्रुप्रशान्तता। प्रसन्नवर्त्मता चाक्ष्णोः सम्पक्वं दोषलक्षणम्॥" इति। निशायां न कथञ्चन इति—रात्रौ न कर्त्तव्यमेवेत्यनेन दिवा कर्त्तव्यताऽस्य प्रतिपादिता। द्व्यङ्गुलादिति—द्व्यङ्गुलोत्सेधं कृत्वा, द्व्यङ्गुलोच्चेनोपादेयमित्यर्थः। बिन्दुभिरिति, बिन्दुपरिमाणञ्च वाग्भटे—"प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्व-द्वयान्मग्नसमुद्धृतात्। यावत् पतत्यसौ बिन्दुः" (वा० सू० २० अ०) इति॥ १३॥

लेखनादिषु बिन्दुसङ्ख्यामाह, बिन्दव इति।—बिन्दवो लेखनेऽष्टौ, स्नेहने दश, रोपणे द्वादश॥ १४॥

ते शीते कोष्णरूपिण इति।—ते बिन्दवः शीते शीतकाले हेमन्ते शिशिरे च

दोषभेदेन आश्च्योतने तिक्तरसादिप्रयोगविधि ।—

वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलम् ।
तिक्तोष्णरूक्षञ्च कफे क्रमादाश्च्योतनं हितम् ॥ १६ ॥

आश्च्योतनधारणस्य कालमात्रा ।—

आश्च्योतनेषु सर्वेषु मात्रा स्याद्वाक्शतं हिता ॥ १७ ॥

वाताभिष्यन्दे विल्वाद्याश्च्योतनम् ।—

विल्वादिपञ्चमूलेन वृहत्येरण्डशिग्रुभिः ।
क्वाथ आश्च्योतने कोष्णो वाताभिष्यन्दनाशनः ॥ १८ ॥

वाताद्यभिष्यन्दे लोध्राश्च्योतनम् ।—

अम्बुपिष्टैर्निम्बपत्रैस्त्वचं लोध्रस्य लेपयेत् ।
प्रताप्य वह्निना पिष्ट्वा तद्रसो नेत्रपूरणात् ॥
वातोत्थं रक्तपित्तोत्थमभिष्यन्दं विनाशयेत् ॥ १९ ॥

कोष्णरूपेण कोष्णः, एवम् उष्णकाले शीतरूपेण, एष निश्चय सर्वत्र लेखनादौ ज्ञेय ॥ १५ ॥

वातादिक्रमात स्निग्धादिकमाह, वाते इति ।—वातेऽत्र वातजनेत्राभिष्यन्दादौ तिक्तरसप्राय स्निग्धञ्च हितम् । पित्ते मधुरशीतलप्राय, कफे तिक्तोष्णरूक्षञ्च आश्च्योतन नेत्रसेचनरूपम् इति ॥ १६ ॥

अथाश्च्योतने मात्रास्वरूपमाह, आश्च्योतनेष्विति ।—सर्वेषु लेखनादिषु, वाक्शतमिति—गुर्वक्षरोच्चारण वाक् नेत्रसेचने तु लेखनादिषु मात्राविशेष प्रोक्त । अत्र तु नेत्रमध्ये विन्दुक्षेपणत्वेन सर्वेषु वाक्शतमात्रमेव । केचिदत्र मात्रालक्षण पठन्ति तत् यथा—"निमेषोन्मेषण पुसामङ्गुल्या छोटिकाऽथवा । गुर्वक्षरोच्चारण वा वाङ्मात्रेय स्मृता बुधै ॥" इति । अय पाठो बहुपुस्तकेषु नास्ति ॥ १७ ॥

अथाश्च्योतनार्थं योगानाह, विल्वादीति ।—अरणि अग्निमन्थभेद, तदभावे अग्निमन्थ एव द्विगुण कार्य्य इति परिभाषोक्तत्वात ॥ १८ ॥

अथान्यप्रकारमाह, अम्बुपिष्टैरिति ।—लोध्री वृक्षविशेष, तस्य त्वक्, त्वच एव लोध्रसंज्ञा विख्याता । अत्र स्त्रीदुग्ध सम्मिश्राश्च्योतन कार्य्यमिति व्यवहार, तन्त्रान्तरेऽपि—"निम्बस्य पत्रै परिलिप्य लोध्र स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् । आश्च्योतन मानुषदुग्धयुक्त पित्तास्रदाहापहमप्रमुक्तम् ॥" इति ॥ १९ ॥

सर्वाभिष्यन्दे त्रिफलाश्च्योतनम्।—

त्रिफलाश्च्योतनं नेत्रे सर्वाभिष्यन्दनाशनम्॥ २०॥

रक्ताद्यभिष्यन्दे स्तन्याश्च्योतनम्।—

स्त्रीस्तन्याश्च्योतनं नेत्रे रक्तपित्तानिलार्त्तिजित्॥ २१॥

वातरक्ताभिष्यन्दे क्षीरघृताद्याश्च्योतनम्।—

क्षीरसर्पिर्घृतं वाऽपि वातरक्तरुजं जयेत्॥ २२॥

पिण्डीविधिः।—

पिण्डी कवलिका प्रोक्ता बध्यते पट्टवस्त्रकैः।
नेत्राभिष्यन्दयोग्या सा व्रणेष्वपि निबध्यते॥
अभिष्यन्देषु सर्वेषु बध्नीयात् पिण्डिकां बुधः॥ २३॥

अपरमपि, त्रिफलेति।—'त्रिफलाश्च्योतनं नेत्रे सर्वाभिष्यन्दनाशनं, त्रिफलाश्च्योतनमिति क्वाथरूपम्, अथवा हिमकषायरूपं बोद्धव्यं, कल्करूपमित्येके, यदुक्तं—"जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन। त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात्॥" ॥ २०॥

स्त्रीस्तन्याश्च्योतनं नेत्रे रक्तपित्तानिलार्त्तिजित् इति।—स्त्रीस्तन्यादियोगोऽयमपि आगन्तुजदोषे प्रशस्त इत्याहुः, तन्त्रान्तरीयोक्तत्वात्, यदुक्तम्—"आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्यं वस्त्रोष्मणा स्वेदनमादितस्तु। आश्च्योतनं स्त्रीपयसा च सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात्॥" इति॥ २१॥

क्षीरेति।—क्षीरसर्पिर्घृतं वाऽपि वातरक्तरुजं जयेत्, क्षीरसर्पिरिति—दोहनकाल एवोत्पन्नं तं हैयङ्गवीनमित्याहुः, क्षीरमत्र गव्यम्, तथा च—'गव्यक्षीरोत्थितं सर्पिस्तर्पणार्थे विधीयते। दृष्टिप्रसादनं श्रेष्ठं तिमिरस्यापि कर्षणम्॥" इति। यद्वा—क्षीरेण साधितं सर्पिः क्षीरसर्पिः। घृतमिति केवलं गव्यमाज्यं वा ग्राह्यम्॥ २२॥

इदानीं पिण्डिकाविधानमाह, पिण्डीति।—व्रणेष्वपि निबध्यते इति—व्रणमत्र शस्त्रक्षाराग्निक्षतं जलौकापातनक्षतं वा, तत्रैव बोद्धव्यम्। अन्यत्र व्रणश्च यत्नेनयोर्दोषजनितम्। तथा आगन्तुजे पिण्डी विहिता। अथास्याग्रेऽभिष्यन्दाधिमन्थयोः क्रमान्तरीत श्लोकद्वयमाहुरेके, एतद्द्वयञ्च प्रकरणान्तरोक्तत्वेनास्माभिरपि नात्र व्याख्यातम्, असङ्गतत्वात्। अथ सर्वाभिष्यन्दे पिण्डिकाविषयमाह, अभिष्यन्देष्विति।—सर्वेष्विति—वातपित्तकफरक्तस्वरूपेषु। बुध इति ग्रहणेन यथायोग्यं द्रव्यादिकं विचार्य बध्नी-

अभिष्यन्दादौ क्रियाविशेष।—

(अभिष्यन्देऽधिमन्थे च सञ्जाते श्लेष्मसम्भवे।
स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य शिरसोऽच्चैर्विरेचयेत्॥
अधिमन्थेषु सर्वेषु ललाटे व्यधयेच्छिराम्।
अशान्ते सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत्॥)

वाताभिष्यन्दे एरण्डादिपिण्डी।—

वाताभिष्यन्दशान्त्यर्थं स्निग्धोष्णा पिण्डिका भवेत्।
एरण्डपत्रमूलत्वङ्निर्मिता वातनाशिनी॥ २४॥

पित्ताभिष्यन्दे धात्रीपिण्डी महानिम्बपिण्डी च।—

पित्ताभिष्यन्दनाशाय धात्रीपिण्डी सुखावहा।
महानिम्ब* फलोद्भूता पिण्डी वा पित्तनाशिनी॥ २५॥

श्लेष्माभिष्यन्दे शिग्रुपिण्डी।—

शिग्रुपत्रकृता पिण्डी श्लेष्माभिष्यन्दनाशिनी॥ २६॥

पित्तश्लेष्माभिष्यन्दे निम्बादिपिण्डीद्वयम्।—

निम्बपत्रकृता पिण्डी श्लेष्मपित्तहरा भवेत्।
त्रिफलापिण्डिका प्रोक्ता नाशने श्लेष्मपित्तयोः॥ २७॥

यादित्यर्थ, अत एव वाताभिष्यन्दे स्निग्धोष्णा पिण्डिका देया। एवं पित्तरक्तादिके मधुरशीतेत्यभिप्रायः॥ २३॥

इदानीं पिण्डिकार्थं प्रयोगवरानाह, तत्र वाताभिष्यन्दनाशनीं यथा, वातेति।—अत्रैरण्डस्य पत्राणि मूलत्वक् चाङ्गत्रयं सङ्गृह्य कल्कमाहुः। कल्कार्थञ्चात्र पयः इत्यपरे, सामान्यत्वेन जलं देयमिति सर्वत्र। वातनाशिनीत्यनेनैव केवलं वाताभिष्यन्दे कथितं, किन्तु अधिमन्थादीनां वातरुजायामपि शस्तमेतत्। एवं पित्तकफयोरपि बोद्धव्यम्॥ २४॥

अथ पित्ताभिष्यन्दनाशनाय पिण्डीयोगमाह, पित्तेति।—धात्री आमलकीफलम्। अत्र पेषणार्थं काञ्जिकं, जलं वा सर्वत्र। महानिम्बो निम्बार्कं, स च वकायनिम्बशब्दवाच्यः। अत्राप्यनुक्तं जलम्॥ २५॥

अथ श्लेष्माभिष्यन्दे योगमाह, शिग्रुपत्रेति।—शिग्रुः शोभाञ्जनकः। श्लेष्मपित्तयो-

---

* "दलोद्भूता" इति क्वचित् पाठः।

रक्ताभिष्यन्दे लोध्रपिण्डी।—

पिष्ट्वा काञ्जिकतोयेन घृतभृष्टा च पिण्डिका।
लोध्रस्य हरति क्षिप्रमभिष्यन्दमसृग्भवम्॥ २८॥

चक्षुःशोथादौ शुण्ठ्यादिपिण्डी।—

शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा।
धार्य्या चक्षुषि संयोगा शोथकण्डूव्यथापहा॥ २९॥

बिडालकविधिः।—

बिडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते।
तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखलेपविधानवत्॥ ३०॥

स यथा—

सर्वाक्षिरोगे यष्ट्यादिबिडालकः।—

यष्टीगैरिकसिन्धूत्थ-दार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः।
जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः॥ ३१॥

रिति (?) त्रिफला हरीतक्यादिकम्। अत्रापि कल्कार्थं यथायोग्यं विहितं द्रवं देयम्। एके शिग्रुपत्रकृतेत्यादिकं पाठमन्यथा पठन्ति—"शिग्रुपत्रकृता पिण्डी श्लेष्माभिष्यन्दहारिणी। निम्बपत्रकृता पिण्डी वातपित्तविनाशिनी॥" इति॥ २६।२७॥

अथ रक्ताभिष्यन्दार्थं योगमाह पिष्ट्वा काञ्जिकतोयेन घृतभृष्टेति।—काञ्जिकतोयेनेति—काञ्जिकद्रवभागेन, तदभावे जलमेव ग्राह्यम्, तेन पूर्वं लोध्रं काञ्जिकेन सम्पिष्य पश्चात् घृतेन सम्पाच्य पिण्डिका कार्य्या॥ २८॥

अथाभिष्यन्दादीनां शोथकण्डूहरणार्थं योगोत्तममाह, शुण्ठीति।—अत्र शुण्ठी निम्बदलापेक्षया स्वल्पा देया। स्वल्पसैन्धवेति शुण्ठीमानाल्लघुतरा। संयोगा पिण्डीविशेषणं, तेन संयोगयुक्ता वस्त्रपट्टादिभिः सुसंहता इत्यर्थः। एके संयोगादिति पञ्चम्यन्तं पठन्ति तत्राप्या संयोगादेव शोथादयो यान्तीति भावः॥ २९॥

इदानीं बिडालकविधिमाह, बिडालक इति।—मुखलेपविधानवदित्यनेन यथा मुखलेपविधिस्तद्वदत्रापि बोद्धव्यम्, मुखलेपविधिस्तु पूर्वाध्याये लेपनमूर्द्धतैलकर्णपूरणाख्ये ज्ञातव्यः॥ ३०॥

अथ लेपमाह, स यथेत्यनेन योगान् दर्शयति ग्रन्थकारः, यष्टीति।—यष्टी मधुयष्टी। एके यष्टीस्थाने पथ्या पठन्ति व्याख्यानयन्ति च, पथ्या हरीतकी। सिन्धूत्थ

सर्वाक्षिरोगे रसाञ्जनादिविडालकः।—

रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याबिल्वदलैरपि।
* (कुमारिकाऽग्निपत्रैर्वा दाडिमीपल्लवैरपि।)
वचाहरिद्रा † विश्वैर्वा तथा नागरगैरिकैः॥ ३२॥

सर्वाक्षिरोगे सैन्धवादिविडालकः।—

‡ बद्धा ससैन्धवं लोध्रं मधूच्छिष्टयुते घृते।
पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम्॥ ३३॥

सर्वाक्षिरोगे निम्बूकविडालकः।—

लौहपात्रेण सङ्घृष्टो रसो निम्बूफलोद्भवः।
किञ्चिद्घनो बहिर्लेपो नेत्रबाधां व्यपोहति॥ ३४॥

सैन्धवम्। दार्वी दारुहरिद्रा। तार्क्ष्यं रसाञ्जनं, तदभावे दारुहरिद्रा द्विगुणा ग्राह्या, तद्भवत्वात्॥ ३१॥

अपरमपि वक्ष्यमाणचतुष्टयं सर्वनेत्रामये विहितम्, किं तदाह, रसाञ्जनेनेति।—रसाञ्जनेन लेप एको योगः, रसाञ्जनं दार्वीक्वाथसमुद्भवं द्रव्यविशेषः। पथ्याबिल्वदलैरपि द्वितीयो योगः, पथ्या हरीतकी विश्वं शुण्ठी एतयोर्दलानि पत्राणि, अथवा—दलस्थाने जलपाठः तत्र जलं मालकम्। वचाहरिद्राविश्वैः कृत्वा तृतीयो योगः। नागरगैरिकैश्चतुर्थः, विश्वनागरशब्दाभ्यां शुण्ठी कथिता॥ ३२॥

बद्धेति।—बद्धा ससैन्धवं लोध्रं मधूच्छिष्टयुते घृते। पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम्॥ सैन्धवमत्र मनाक् देयम्। मधूच्छिष्टं सिक्थकं, लोके मोमशब्दवाच्यम्। घृतमत्र गव्यम्। लेपोऽत्र पुनर्जलेन प्रचरति। अञ्जनन्तु घृतेनैव व्यवहारः। सद्यो नेत्ररुजापहमिति—अभिष्यन्दाधिमन्थादीनां वेदनापहमिति॥ ३३॥

लौहेति।—लौहपात्रेण सङ्घृष्टो रसो निम्बूफलोद्भवः। किञ्चिद्घनो बहिर्लेपो नेत्रबाधां व्यपोहति—निम्बूफलरसन्तु लौहपात्रे प्रक्षिप्य तदनु लौहदण्डेनापि घर्षयेत् यावत् स घनो भवति। एके लौहपात्रेणेत्यस्य स्थाने कांस्यपात्रेणेति पठन्ति मानयन्ति च। नेत्रबाधामिति—नेत्रव्यथां, तेनाभिष्यन्दादीनामित्यर्थः॥ ३४॥

---

* श्लोकार्द्धोऽयं गूढार्थदीपिकासम्मतः, न तु दीपिकासम्मतः।

† "विश्वैः" इत्यत्र "निम्बैः" इति पाठान्तरम्।

‡ "बद्धा" इत्यत्र "दग्ध्वा" इति गू० दी०।

अर्मणि मरिचविडालकः।—

सञ्चूर्ण्य मरिचं केशराजस्वरसमर्दनात्।
लेपनादर्मणो नाशं करोत्येष प्रयोगराट्॥ ३५॥

अञ्जननामिकायां शिलादिविडालकः।—

स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्य * भिन्नामञ्जननामिकाम्।
शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्॥ ३६॥

तर्पणार्हरोगाः।—

अथ तर्पणकं वच्मि नेत्रतृप्तिकरं परम्।
यद्रूक्षं परिशुष्कञ्च नेत्रं कुटिलमाविलम्॥ ३७॥
शीर्णपक्ष्मशिरोत्पात-कृच्छ्रोन्मीलनसंयुतम्।
तिमिरार्जुनशुक्राद्यैरभिष्यन्दाधिमन्थकैः॥ ३८॥

अथार्मनाशनार्थं योगमाह, सञ्चूर्ण्येति।—केशराजो मार्कव, लोके भमराशब्द-वाच्य। अर्मेति—रक्तार्मसञ्ज्ञम्। नेत्राभ्यन्तरेऽस्य प्रचार इत्येके। प्रयोगराट् प्रयोग-श्रेष्ठ॥ ३५॥

स्विन्ना भित्त्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम। शिलैलानतसिन्धूत्थे सक्षौद्रे प्रतिसारयेदिति।—स्विन्नामिति ता पूर्वं सस्वेद्य पश्चात शस्त्रेण भित्त्वा विदार्य तदनु विनिष्पीड्य इति—पूयमानीय पश्चात प्रतिसारयेत, अत एव भिन्नामिति विशेषण-मस्या। शिलैलानतसिन्धूत्थैरिति—शिला मन शिला। एला क्षुद्रैला। नत तगरम्। सिन्धूत्थ सैन्धवम्। प्रतिसारयेदित्यनेन शिलादिक चूर्णं कृत्वा क्षौद्रेण सप्लाव्य योज्य, कुत्र योज्यम्? तदाह, अञ्जननामिकामिति—गुहाञ्जनीति लोके, सा च पटलान्ते पक्ष्मसमीपे भवति॥ ३६॥

इदानी तर्पणविधान दर्शयन्नाह, अथेत्यादि।—विडालानन्तर तर्पणक दृष्टिप्रसादनक कर्म वच्मि। कीदृश नेत्र तर्पणयोग्य भवति तमाह, यद्रूक्षमित्यादि।—यत रूक्ष परिशुष्कमिति वाताभिष्यन्दादेव। आविल कलुषम्। शीर्णपक्ष्ममिति—रोमशातनम्। शिरोत्पात इति यथा—"अवेदना वाऽपि सवेदना वा यस्याक्षि-राज्यो हि भवन्ति ताम्रा। मुहुर्विरज्यन्ति च या स तादृग्व्याधि शिरोत्पात इति प्रदिष्ट॥" (सु० उ० ६ अ०) इति। कृच्छ्रोन्मीलनसंयुतमिति—

---

* "भिन्नाम्" इत्यत्र "भिषक्" इति पाठान्तर साधु।

शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यां युक्तं वातविपर्य्यये।
तत्रैतं तर्पणे योज्यं नेत्ररोगविशारदैः॥ ३९॥

तर्पणानर्हकालादय।—

दुर्दिनात्युष्णशीतेषु * चिन्तायासभ्रमेषु च।
अशान्तोपद्रवे चाक्ष्णि तर्पणं न प्रशस्यते॥ ४०॥

कृच्छ्रोन्मीलनं कुञ्चनमत्र, यथा—"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा यदा। तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः॥" इति। तिमिरार्जुन-शुक्राद्यैरिति—तिमिरन्तु लिङ्गनाशस्य मूलमेव, यतश्चतुर्थपटलगतो दोषस्तिमिरं करोति तच्च नानारूपं भवति। अर्जुनमिति—शुक्लभागगतरोगविशेष, यदुक्तम्—"एको यः शशरुधिरोपमस्तु बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति" (सु० उ० ४ अ०) इति। शुक्रमिति—कृष्णभागगतं, तच्च त्रिविधं, शुद्धशुक्रं शिराशुक्रं चतशुक्रञ्चेति। शुक्रमत्र पुष्पशब्दवाच्यं फुल्लीति लोके। आदिग्रहणादेतादृशैरन्यैरपि। अभिष्यन्दाधिमन्थकैरिति—अभिष्यन्दो नेत्रामय, अयमपि सर्वनेत्ररोगोत्पादक इत्यर्थ। अधिमन्थो नेत्रे शीर्षरुपी रुजाविशेष भवति, स च हृढेनाभिष्यन्देनैव अक्रियावतां पुरुषाणां चतुर्विधो जायते। शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यामिति—शुष्काक्षिपाक सर्वाक्षिगतरोगे पठित, स यथा—"यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म सलक्ष्यते चाविलदर्शनं यत्। सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि॥" (सु० उ० ६ अ०) इति। शोथ इति—शोथजनेत्रपाक, यत,—"कण्डूपदेहाश्रुयुत पक्वोडुम्बरसन्निभ। सरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाक स शोथज॥" (सु० उ० ६ अ०) इति। वातविपर्य्ययैर्युक्तम् इति—वातविपर्य्ययो नेत्ररोगविशेष, अयमपि सर्वाक्षिगतरोगे पठित, यथा—"वार वारञ्च पर्य्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुत। रुजश्च विविधास्तीव्रा स ज्ञेयो वातपर्य्यय॥" इति। तत्रैव तर्पणे योज्यमिति—यत् पूर्वोक्तरोगविशेषे वर्णितं तत्रैवमित्यर्थ.। तर्पणन्तु वक्ष्यमाणं बोद्धव्यम्॥ ३७—३९॥

अथ तर्पणक्रियायामयोग्यविषयमाह, दुर्दिनेति।—दुर्दिनात्युष्णशीतेष्वित्यनेन शीतोष्णवर्षास्वरूप काल तर्पणविहित, प्राप्तिनिषेधत्वात। दुर्दिनमिति—वर्षा, मेघवृष्ट्याकुल दिन निषिद्ध नान्यत। एवमत्युष्णमिति—ग्रीष्मे खरतरकिरणतापित-

* "चिन्तायां सम्भ्रमेषु च" इति सुश्रुते पाठ.।

तर्पणप्रयोगविधि ।—

वातातपरजोहीने देशे चोत्तानशायिनः।
आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डलौ ॥
समौ दृढावसम्बाधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः ॥ ४१ ॥
पूरयेद्घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकैः।
अथवा शतधौतेन सर्पिषा क्षीरजेन वा ॥ ४२ ॥

दिवस । अतिशीत वातादिव्याप्त दिनमिति। अमेघिति—समस्यकारूढस्येवार्थासविति । अशान्तोपद्रवे चाक्षीति—आमदोषजन्योपद्रवसहित नाक्षि तर्पयेदित्यभिप्राय , तत यथा—"उद्दीर्णवेदन नेत्र रागशोथसमन्वितम्। घर्षनिस्तोदशूलाश्रुयुक्तमामान्वित विदु ॥" इति ॥ ४० ॥

इदानी तर्पणस्य कर्त्तव्यविधावपि कर्मविधानमाह वातेति।—तर्पणार्थी पुरुष प्रथममेव शोभन स्थानमन्विच्छेत, तत्र वातातपरजोहीने इति, एतस्योपलक्षणत्वेनाग्निधूमरहिते इति ग्रहणम्, यदुक्त—"प्रतिसूर्य्याग्निरहिते नीरजोधूममारुते। गृहे सुखे निराबाध तर्पणञ्च समाचरेत ॥" इति। उत्तानशायिन इत्यनेन निश्चलस्य शीतक्रोधभयस्य चावरोध तन्त्रान्तरदर्शनात, "उत्तानशायिन कार्य्य निश्चलस्य यथासुखम्। तर्पण नेत्रयुगले वीतक्रोधभयस्य च ॥" इति। अथ पश्चात्क्रमाह, आधारौ माषचूर्णेनेति।—नेत्रकोशयोरिति—नेत्रपुटयो द्वौ आधारौ कुर्य्यात, आधारौ माषपिष्टोमय पालीमत्र । क्लिन्नेन माषचूर्णेनेति—क्लिन्न जलेन मर्दितम्। कथम्भूतावाधाराविति, परिमण्डलौ परि सर्वतोभावेन मण्डलाकारौ, तेनाद्धाङ्गुलोत्सेध द्व्यङ्गुलविस्तार यथा स्यात् कुर्य्यादित्यभिप्राय , तथा हि—"अर्द्धाङ्गुलोद्वविस्तार यथा स्यान्नाचिरोधकृत्" इति। पुन कथम्भूतावाधारौ ? समौ अनिम्नान्नतौ न विषमौ। दृढाविति—न शीर्णौ। असम्बाधाविति—सम्बाधरहितौ एतेन तन्निपुणेन काय्याविल्यर्थ। इदानीं तर्पणार्थं द्रव्यविशेषमाह पूरयेदिति।—पूरयेत, नेत्राधाराविति शेष। केन पूरयेत्तमाह घृतमण्डेनेत्यादि, विलीनघृतस्य घनीभूतस्योपरितनो भागो घृतमण्ड इत्युच्यते। कीदृशेन ? सुखोदके कृत्वा विलीनेन। एके सुखोदकैरेवाक्षिपूरणमाहु, तदसङ्गतम्। अथवेत्यनेन द्रव्यान्तरमाह, शतधौतेन शतवार धौतेन सर्पिषेत्यर्थ.। क्षीरमथनात् समुद्भूत नवनीतघृत क्षीरघृतमित्युच्यते, क्षीरमत्र गव्य ग्राह्य तद्विहितत्वात्,

निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि यावत् स्युस्तावदेव हि।
पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ॥ ४३ ॥

वर्त्मादिगतरोगे तर्पणधारणस्य कालपरिमाणम्।—

* धारयेद्वर्त्मरोगेषु वाङ्मात्राणां शतं बुधः।
स्वस्थे कफे सन्धिरोगे मात्रा पञ्चशतं हितम् ॥ ४४ ॥
शुक्ले च षट्शतं कृष्ण-रोगे सप्तशत मतम्।
दृष्टिरोगेष्वष्टशतमधिमन्थे सहस्रकम् ॥
सहस्रं वातरोगेषु धार्य्यमेवं हि तर्पणम् ॥ ४५ ॥

तथा हि—गव्यक्षीरात्थितं सर्पिस्तर्पणार्थं विधीयते। दृष्टिप्रसादनं श्रेष्ठं तिमिरस्यापकर्षणम् ॥" इति। अथ कियत्परिमाणेन पूरणं कार्य्यं तमाह, निमग्नानीति।—एके पक्ष्माणि यावन्मज्जन्ति रोमन्ता (?) यदा भ्रुवोरिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। तत उन्मीलयेच्छनैरिति—उन्मीलनन्तु शनैः कुर्य्यात्, शनैरित्यनेन कर्मान्तरं सूचयति। कथमुन्मीलयेत्तदाह चरकः,—† "ततो वस्त्रेण पीतेन नीलेन हारितेन वा। पवैराच्छाद्य नयने ततः पश्येत यथासुखम् ॥" इति ॥ ४१—४३ ॥

अथ तर्पणस्य धारणं कियत्कालेन कार्य्यं तदाह, धारयेदिति।—वर्त्मरोगेष्विति—कृच्छ्रोन्मीलनपक्ष्मशातप्रभृतिषु। वाङ्मात्राणां शतमिति ‡ गुर्वक्षरोच्चारणं वाक् तेषां शतमित्यर्थः, अथवा अङ्गुल्यो छोटिकास्वरूपं वाङ्मात्रा कथिता, तथा च —"निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या च्छोटिकाऽथवा। गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रैव स्मृता बुधैः ॥" इति। स्वस्थे कफे इति—प्रकृतिस्थे कफे, अथवा स्वस्थे पुरुषे नीरोगे निरुपद्रवे इत्यर्थः, अत एव सोपद्रवे दोषे तर्पणं न विहितमिति पूर्वोक्तमेव। सन्धिरोगे जलस्रावप्रभृतिके। कृष्णरोगे शुद्धशुक्रशिराशुक्रप्रमुखे। § कफे च विकारा

* सुश्रुतेन सन्धिरोगे त्रिशत कफे षट्शत शुक्ले पञ्चशत वाङ्मात्रा उक्ता। वाग्भटेन तु स्वस्थे षट्शत पित्तेऽपि षट्शत मात्रा उक्ता इति।

† श्लोकोऽयं मुद्रितचरकसुश्रुतवाग्भटेषु कुत्रापि नास्ति।

‡ लघ्वक्षरोच्चारणं मात्रा इति तु शिवदासडल्लनादिमतम्।

§ "कफे च" इत्यारभ्य "पित्ते" इति यावत् व्याख्या सङ्गतिविरुद्धा मूलविरुद्धा ग्रन्थान्तरविरुद्धा च दुर्ग्राह्या।

तर्पणजनितद्रढकफप्रतिकार।—

स्विन्नेन यवपिष्टेन स्नेहवीर्य्येरितं ततः।

यथास्वं धूमपानेन कफमस्य विशोधयेत्॥ ४६॥

तर्पणप्रयोगस्य दिननियमः।—

एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहञ्चेष्यते परम्॥ ४७॥

सम्यक् तर्पणस्य लिङ्गानि।—

तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि नेत्रेष्वेतानि भावयेत्।

सुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम्॥

क्षिपन्ने घृत एव षट्शतमित्यर्थः। पञ्चशतान् दृष्टिरोगेष्विति पित्ते नकुलान्ध्यप्रभृतिषु। दृष्टिरोगेष्विति बहुवचनत्वेन पित्तजे रक्तजे चाष्टौ शतानि कुर्य्यात। अधिमन्थे सहस्रकमित्यस्य स्थाने अधिमन्थे नवशतमिति पठन्ति। सहस्रं वातरोगेस्विति बहुवचनत्वेनापि सन्निपातात्मके व्याधौ सहस्रमात्रं यावद्देयम्, तन्त्रान्तरे सप्तशतमात्राभि सन्निपाते विहितम, तथा च—"वाचा सहस्रमात्रा स्याद्वारयेन्मारुतव्यथे। पित्तजे रक्तजे चापि धार्य्याण्यष्टशतानि च॥ सन्निपातात्मके सप्त पञ्च स्वस्थविधौ तथा॥" इति विषयोऽवगन्तव्यः॥ ४४।४५॥

अथ कफस्नेहोपनयनं (?) कुर्य्यात्तमाह—स्विन्नेनेति॥ ४६॥

इदानीं दोषादिविशेषेण तर्पणविशेषस्य दिनान्तरमाह, एकाहमिति।—एकाहम एकदिनान्तरं, ग्रन्थान्तरदर्शनात्, तथा च—"अह्न्यह्नि वातोत्थे पित्तरक्ते दिनान्तरम। तर्पणं सन्निपातोत्थे द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं कफे॥" (वैद्य०) इति। तत्र पित्तरक्तादिदोषे तर्पणं कार्य्यम्, वा ग्रहणेन वातोत्थेऽपि अह्न्यह्नि कार्य्यं, द्वितीय-वा-ग्रहणेनापि द्व्यन्तरं बोद्धव्यं सन्निपातविषयम। एके कटूष्णमिति पठन्ति (?)। त्र्यहमिति त्रिदिनान्तरं, तच्च कफेत्युक्तेः (?) स्वस्थादावपि। पञ्चाहमिति—पञ्चदिनान्तरम्॥ ४७॥

अथ तर्पणलिङ्गानि यस्य भवन्ति तानाह, तर्पणे इति।—सुखं यथा स्यात

* सुश्रुते "स्विन्नेन यवपिष्टेन" इत्यस्य प्राक् "ततश्चापाङ्गतः स्नेहं स्रावयित्वाऽक्षि शोधयेत्" इति पाठः। अस्य डल्लनव्याख्या—"अपाङ्गतः स्नेहं स्रावयित्वा शलाकाकृतद्वारेण स्विन्नेन यवपिष्टेन अक्षि शोधयेत। ततः स्नेहवीर्य्येरितं स्नेहशक्त्या प्रेरितं, कृतस्नेहापनयनानन्तरं यथास्वं धूमपानेन कफप्रत्यनीकेन शिरोविरेचनधूमपानेन कफं विशोधयेत्" इति।

निर्वृतिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च ॥ ४८ ॥

अतितर्पण हीनतर्पणयो लिङ्गानि।—

अथ सास्रु गुरु स्निग्ध नेत्र स्यादतितर्पितम्।

रूक्षमस्राविल *राग नेत्र स्याद्धीनतर्पितम् ॥ ४९ ॥

अतितर्पण-हीनतर्पणयो चिकित्सा।—

रूक्षस्निग्धोपचाराभ्यामितयोः स्यात् प्रतिक्रिया ॥ ५० ॥

पुटपाकविधि।—

अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकस्य साधनम्।

द्वौ विल्वमात्रौ मासस्य पिण्डौ स्निग्धौ सुपेषितौ ॥ ५१ ॥

द्रव्याणा विल्वमात्रन्तु द्रवाणा कुडवो मतः।

तदेकस्थ समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ॥ ५२ ॥

पुटपाकेन तत् पक्त्वा गृह्णीयात्तद्रसं बुधः।

तर्पणोक्तविधानेन यथावदवचारयेत् ॥

दृष्टिमध्ये निषिच्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ॥ ५३ ॥

स्वप्नावबाधो भवति। वैशद्य निवस्थिति। वर्णपाटवमिति—वर्णं श्वेतकृष्णादिक तस्य पाटव निर्मलत्वम्, एनेन व्यक्तवर्त्मने (?) भवत। निवृतिरवलोकनव्यापारो दृढतरो भवति। क्रियालाघवमिति—सूक्ष्मावलोकनेऽपि समर्थदृष्टिर्भवतीत्यथ ॥ ४८ ॥

अथातितर्पितस्य लक्षणान्याह, अथेति।—सुगमम्। अथ हीनतर्पितस्य लक्षणमाह रूक्षमिति।—रूक्षमस्निग्धम्। अस्राविलम् अस्रैर्नेत्रजलैराविल कलुषीकृतम्। रागमारक्तताम्। हीनतर्पितं नेत्रमिति ॥ ४९ ॥

अथ हीनातितर्पितस्य नेत्रस्य किञ्चित् प्रतिकारमाह, रूक्षेति।—एतयोर्हीनाति तर्पितयो, तेनातितर्पितस्य नेत्रस्य किञ्चित् प्रतिकारतो रूक्षक्रिया हीनतर्पितस्य स्निग्धा क्रियेत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥

अथ पुटपाकविधानमाह,—अत इति। सम्बन्धश्चाय, तर्पणोक्तविधानक्रिया-व्यापत्तिसमानधर्मत्वात पुटपाकस्य इति ॥ ५१—५३ ॥

---

* "रागम्" इत्यत्र "रुग्रम्" इति गू० टी०।

विविधपुटपाकानां नामानि।—

स्नेहनो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा॥ ५४॥

विविधपुटपाकानां प्रयोगविषयः।—

हितः स्निग्धोऽतिरूक्षस्य स्निग्धस्यापि हि लेखनः।
दृष्टेर्बलार्थमितरः पित्तासृग्व्रणवातनुत्॥ ५५॥

स्नेहनपुटपाकस्य द्रव्याणि धारणस्य कालपरिमाणञ्च।—

सर्पिर्मांसवसामज्जा मेदःस्वाद्वौषधैः कृतः।
स्नेहनः पुटपाकस्तु धार्य्यौ द्वे वाक्शते दृशोः॥ ५६॥

लेखनपुटपाकस्य द्रव्याणि धारणस्य कालपरिमाणञ्च।—

जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः।
कृष्णलोहरजस्ताम्र-शङ्खविद्रुमसिन्धुजैः॥ ५७॥

अथ पुटपाकस्य त्रैविध्यमाह, स्नेहन इति।—स पुटपाकः॥ ५४॥

अथ तेषां त्रयाणां मध्ये कः कस्य विहितस्तमाह, हित इति।—अतिरूक्षस्य पुरुषस्य। स्निग्धस्यापि, पुरुषस्येति शेषः। लेखनो लेखनः पुटपाकः। दृष्टेर्बलार्थं दृष्टिदृढीकरणार्थम्। इतरः रोपणपुटपाकः, स एव पित्तासृग्व्रणवातनुत्, व्रणवातादयो नेत्रगता एव बोद्धव्याः॥ ५५॥

इदानीं स्नेहनपुटपाकमादौ प्रदर्शयन्नाह, सर्पिरिति।—वसा मांसाश्रितः स्नेहः, तथा च—"शुद्धमांसभवः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता" (सु० शा० ४ अ०)। मज्जा मस्तकमज्जा स्थूलास्थिषु च भवति। मेदः उदरस्थमणुस्थिषु च, तथा चोक्तं—"स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः। अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते॥" (सु० शा० ४ अ०) इति। दृशोः इति—दृष्टिमध्ये, निषेच्य इति विषयः॥ ५६॥

अथ लेखनपुटपाकमाह, जाङ्गलानामिति।—जाङ्गलानां जन्तूनां यकृन्मांसैरिति—यकृतः कालखण्डः। यद्यपि जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः कथितः, तद्यथा—जङ्घालाः, विष्किराः, प्रतुदाः, गुहाशयाः, प्रसहाः, पर्णमृगाः, बिलेशयाः, ग्राम्याश्चेति, तथाऽपि केषाञ्चिन्मते पञ्चैव श्रेष्ठतमाः जङ्घाल-विष्किर-प्रतुद-पर्णमृग बिलेशयाश्च। ते च जङ्घालाद्यास्तान् केषाञ्चित् ज्ञापनार्थमाह, एणहरिणर्ष्यकुरङ्गादयो जङ्घालाः।

समुद्रफेनकासीस-स्रोतोजदधिमस्तुभिः ।
लेखनो वाक्शत धार्य्यस्तस्यैतावद्विधारणम् ॥ ५८ ॥

रोपणपुटपाकस्य द्रव्याणि धारणस्य कालपरिमाणञ्च ।—

स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्य-तिक्तकद्रव्यपाचित ।
लेखनात्त्रिगुणो धार्य्य पुटपाकस्तु रोपणः ॥ ५९ ॥

पुटपाकव्यापत्तौ चिकित्सा ।—

वितरेत्तर्पणोक्तान्तु क्रिया व्यापत्तिदर्शने ॥ ६० ॥

लाव-तित्तिर कपिञ्जल-वर्त्तीरादय विष्किरा । कपोत पारावत कुलिङ्गादय प्रतुदा । सिंह व्याघ्र वृक शृगाल-मार्जारादयो गुहाशया । काक-कङ्क-कुरर-चाष-भासादय प्रसहा । मद्गु मूषिक वृक्षशायिका वानरप्रभृतय पर्णमृगा । श्वाविच्छश-गोधा-नकुलादयो बिलेशया । अश्वाश्वतर-गो खरोष्ट्र वस्तोरभ्र-मेद पुच्छप्रभृतयो ग्राम्या इति जाङ्गलवर्ग समासेन प्रोक्त । यत यस्य दोषस्य विहित तत्तत्रैव ज्ञातव्यम् । लेखनद्रव्य-सयुतैरिति—लेखनद्रव्यैर्वक्ष्यमाणकृष्णलोहरज प्रभृतिकै र्दृष्टशेषस्येत्यभिप्राय । कृष्ण-लोहरज कृष्णायसचूर्ण, ताम्ररजश्च । विद्रुम प्रवालम् । सिन्धुज सैन्धवम् । कासीस द्विविधम, एक भस्मसदृश किञ्चिदम्ललवणरस, द्वितीय पुष्पकासीसम् ईषत् पीत तुवर तद्वद एव । स्रोतोजमिति—रसाञ्जनशब्दवाच्य, तच्च द्विविधम, एक स्रोतोऽञ्जनं कृष्णपाषाणाकृति द्रव्यम्, अपरन्तु दारुहरिद्राक्काथेन कृत्रिम पीतलोहितम् । मस्तु दध्नस्तोयविशेष , तथा च—"दध्नस्तु यदधस्तोय तन्मस्तु परिकीर्त्तितम्" इति ॥ ५७।५८ ॥

अथातो रोपणपुटपाकमाह, स्तन्येति ।—स्तन्य स्त्रीदुग्ध, तदभावे गव्यमाज वा । * जाङ्गलशब्देन जाङ्गलप्राणिना वसा मज्जा मेदो ग्राह्य, रोपणक्रियाया विहितत्वात । मधु चौद्रम । आज्य घृतम् । तिक्तकद्रव्य निम्बप्रभृतकम् । लेखनात्त्रिगुणो धार्य्य इत्यनेन वाक्शतत्रय सूचितम ॥ ५९ ॥

अथ पुटपाकव्यापत्तिचिकित्सामाह, वितरेदिति ।—पुटपाकव्यापत्तिदर्शने हीनातियोगे तर्पणोक्ता क्रिया चिकित्सा कारयेत , एतेन तानि लक्षणानि अत्रापि ज्ञेयानि इति ग्रन्थकृता सूचितम् , तथा हि—"तर्पण पुटपाकञ्च नस्यानर्हे न

---

* "जाङ्गल, मासमिति शेष." इति निबन्धसङ्ग्रह ।

ऋतुभेदे अञ्जनप्रयोगस्य समयः।—

अथ सम्पक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत्।
हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते॥ ६१॥
पूर्वाह्णे चापराह्णे च ग्रीष्मे शरदि चेष्यते।
वर्षासु नाभ्रे नात्युष्णे वसन्ते च सदैव हि॥ ६२॥

विविधाञ्जनानां नामानि तथा द्रव्याणि च।—

लेखनं रोपणञ्चैव तथा स्यात् स्नेहनाञ्जनम्।
लेखनं क्षारतीक्ष्णाम्ल-रसैरञ्जनमिष्यते॥ ६३॥
कषायतिक्तरसयुक् सस्नेहं रोपणं मतम्।
मधुरं स्नेहसम्पन्नमञ्जनन्तु प्रसादनम्॥ ६४॥

विविधाञ्जनानां तथा श्रेष्ठत्वादिनिर्देशश्च।—

गुटिकारसचूर्णानि विविधान्यञ्जनानि च।

योजयेत्। यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभाक् भवेत्॥" (वा० सू० २४ अ०) इति॥ ६०॥

अथ अञ्जनप्रकारमाह, अथेति।—अथ शब्दोऽत्रामदोषानन्तरं सूचने, तेन अपरिपक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमप्रशस्तमित्यभिप्रायः, यत,—"अञ्जनं पूरणं क्वाथ-पानमामे न शस्यते" इति। प्राप्तमञ्जनमिति—यत यस्य समयस्योक्तं तत्तस्यैव योज्यमिति, प्राप्तशब्देन वर्णितम्। अथ कथमाचरेत्तमाह, हेमन्त इत्याद्यञ्जनविषयं सामान्यम॥ ६१।६२॥

विशेषो यथा, अथ विविधाञ्जनमाह, लेखनमिति।—लेखनं शुक्रादिषु। रोपणं क्लेदकण्डूपक्ष्मप्ररोहणादिषु। स्नेहनं दृष्टिप्रसादनं, तच्च तिमिरादिषु। अथ त्रयाणां सामान्येन द्रव्याण्याह, लेखनमिति।—क्षारादिवस्तुनिर्मितं लेखनाञ्जनं कथितं, क्षारं यवक्षारप्रभृतिकम्। तीक्ष्णं मरिचादिकम्। अम्लरसम् अम्लीकामातुलुङ्गप्रसवम्। रोपणाञ्जनन्तु कषायादिनिर्मितं भवति, कषायो हरीतक्यादि। तिक्तो निम्बादि। सस्नेहमिति—स्नेह घृततैलादिकम्। प्रसादाञ्जनन्तु स्नेहनसंज्ञं कथितं, तत्तु मधुरादिनिर्मितं भवति, मधुरं मधुररसप्रायं द्रव्यं गुडादि। घृतादिस्नेहसम्पन्न-मिति स्नेहाढ्यम्, अत एव स्नेहनं कथितम॥ ६३।६४॥

अथ विविधाञ्जनस्य रूपमाह, गुटिकेति।—गुटिकारसचूर्णादीनां लक्षणं

कुर्य्याच्छलाकयाऽङ्गुल्या हीनानि च यथोत्तरम् ॥ ६५ ॥

अञ्जनानर्हाः।—

श्रान्ते प्ररुदिते भीते पीतमद्ये नवज्वरे।
अजीर्णे वेगघाते च नाञ्जनं सम्प्रशस्यते ॥ ६६ ॥

तीक्ष्णाद्यञ्जनवर्त्तीनां मात्रा।—

हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्त्तिं तीक्ष्णाञ्जने भिषक्।
प्रमाणं मध्यमेऽध्यर्द्धं द्विगुणन्तु मृदौ भवेत् ॥ ६७ ॥

रसक्रियाया उत्तमादिमात्रा।—

रसक्रिया तूत्तमा स्यात्त्रिविडङ्गमिता हिता।
मध्यमा द्विविडङ्गा स्याद्धीना त्वेकविडङ्गिका ॥ ६८ ॥

बोद्धव्यम्। तत् त्रिविधमञ्जनन्तु शलाकया अङ्गुल्या वा यथायोग्यं कुर्य्यादिति ; तानि यथोत्तरन्तु हीनानि ज्ञातव्यानि, यो यस्मादुत्तरः यथोत्तरः, तेन गुटिकाञ्जनाद्रसक्रियाञ्जनं हीनं रसाच्चूर्णाञ्जनमिति ॥ ६५ ॥

अथ येषां रोगिणामञ्जनं न प्रशस्तं तानाह, श्रान्ते इति।—श्रान्ते पुरुषे, श्रान्तता च क्रन्दनवाहनजा भवति। प्ररुदिते प्रकर्षरोदने कृते। भीते भययुक्ते। पीतमद्ये पीतं मद्यं येन तथोक्ते। अजीर्णे आमाजीर्णे, विष्टब्धे तु शूलादौ विहितमेतत्। वेगघाते मूत्रपुरीषादीनाम्। चकारादुक्तवति रात्रिजागरणे च नाञ्जनं विहितम् ; तथा च उक्तं—"भुक्तवाञ्छिरःस्नातः श्रान्तः क्रन्दनवाहनैः। रात्रौ जागरितश्चापि नातिज्वरित एव च ॥" इति ॥ ६६ ॥

अथाञ्जनस्य परिमाणमाह, हरेणुमात्रामिति।—हरेणुस्त्रिपुटकलायः, रेणुकेत्यपरे। मध्यमेऽञ्जने सार्द्धैकप्रमाणं यथा स्यात्तथा वर्त्तिं कुर्य्यादित्यभिप्रायः। मृद्वादिन्यञ्जने द्विगुणं हरेणुद्वयं यथा स्यात्तथा, वर्त्तिं कुर्य्यादिति शेषः ॥ ६७ ॥

अथ रसक्रियाऽञ्जनमाह, रसक्रियेति।—रसक्रिया वक्ष्यमाणाञ्जनसमूहाञ्जनविशेषोऽवगन्तव्यः। उत्तममात्रा मृद्वञ्जनं। विडङ्गं द्रव्यविशेषो व्याख्यातः। मध्यमेति—न तीक्ष्णा न मृदुरिति। हीनेति तीक्ष्णाञ्जनमित्यर्थः, एकविडङ्गपरिमिता रसक्रियावर्त्तिमात्रा बोद्धव्या, तदुक्तं—"विडङ्गमात्रस्त्वपरे मध्यहीनोत्तमत्रयम्। रसक्रियाणां वर्त्तीनां प्रमाणं परिकीर्त्तितम् ॥" इति ॥ ६८ ॥

नेत्रवैरेचनिकचूर्णाना तीक्ष्णादिमात्रा।—

वैरेचनिकचूर्णन्तु द्विशलाकं विधीयते।
मृदौ तु त्रिशलाकं स्याच्चतस्रः स्नेहनेऽञ्जने ॥ ६९ ॥

अञ्जनशलाकाया स्वरूपम्।—

मुखयोः कुण्ठिता श्लक्ष्णा शलाकाऽष्टाङ्गुलोन्मिता।
अश्मजा धातुजा वा स्यात् कलायपरिमण्डला ॥ ७० ॥

लेखनाद्यञ्जनशलाकाना द्रव्याणि।—

ताम्रलोहाश्मसञ्जाता शलाका लेखने मता।
सुवर्णरजतोद्भूता शलाका स्नेहने मता ॥
अङ्गुलीव मृदुत्वेन कथिता रोपणे बुधैः ॥ ७१ ॥

अथापराञ्जनाना मानमन्यत्तमाह, वैरेचनिकेति।—वैरेचनिक चूर्णमञ्जन-प्रस्तावे बोद्धव्य, तच्च तीक्ष्णाञ्जन कथितम्, अत एव द्विशलाकोन्मितमेव। मृदाविति—मृदुचूर्णाञ्जने। स्नेहनेऽञ्जने चतस्र शलाका, तेन चतुःशलाकोन्मिताञ्जनं प्रोक्तमित्यर्थ। शलाकालक्षण विधानमपि वक्ष्यमाण बोद्धव्यम् ॥ ६९ ॥

अथाञ्जनशलाकामाह, मुखयोरिति।—शलाकाया ऊर्द्धाधोभागगतयोरेव मुखशब्दो वाच्य, तत्र तु कुण्ठिता विगतधारा कार्य्या इत्यभिप्राय, तेन मुकुलाकारा इत्यपरे, तथा च—"वक्त्रान्ते मुकुलाकारा कलायपरिमण्डला' (सु० उ० १८ अ०) इत्यादि। श्लक्ष्णेति—सर्वत्रैव श्लक्ष्णा कार्य्या मृदुत्वेन सुस्निग्धेत्यर्थ। अष्टाङ्गुलोन्मिता अष्टभिरङ्गुलैः कृत्वा परिमिता कार्य्या। अश्मजा स्फटिकादिपाषाणरचिता। न केवल पाषाणजनिता, धातुजा वा, धातुशब्देन सुवर्णादिक गृह्यते, तेन सुवर्णरौप्यताम्र-काष्ठास्थिमयी कृता शलाका अञ्जने शस्ता अष्टाङ्गुलमिता शुभा इति। कलाय-परिमण्डलेत्यनेन परि समन्ताद्वर्त्तुला कार्य्या इत्यभिप्रायः। कलायो वर्त्तुलकलाय। अस्याग्रे केचिदिति पठन्ति "वामे करतले कृत्वा सजल निकषोपलम्। दक्षिणेना-ञ्जन नीत्वा करेण निकषेच्छने ॥ तेन कल्केन मतिमान् शलाकाग्र प्रलिप्य च। उत्थाप्य चोत्तर वर्त्म वामेनाङ्गुष्ठपर्वणा ॥ वर्त्मशुक्लान्तरे चाल्या शलाका सुप्रवर्त्तयेत। प्रथम सव्यमक्षञ्च पश्चादङ्ग्यात्तु दक्षिणम् ॥ शलाकाऽङ्गुष्ठदेशिन्या न वाऽन्तर्नयन स्पृशेत् ॥" इत्यादि केषाञ्चित्तन्त्रान्तरादवगम्यात्र लिखित न स्वमतम् ॥ ७० ॥

ताम्रेति।—लेखने लेखनाञ्जने। स्नेहने स्नेहनाञ्जने। रोपणे रोपणाञ्जने;

अञ्जनप्रयोगस्य काल ।—

सायं प्रातर्वाऽञ्जनं स्यात्तत् सदा नैव कारयेत् ।
नातिशीतोष्णवाताभ्र-वेलाया सम्प्रशस्यते ॥ ७२ ॥

अञ्जनप्रयोगस्य स्थानम् ।—

कृष्णभागादधः कुर्य्यादपाङ्गं यावदञ्जनम् ॥ ७३ ॥

तिमिरादौ चन्द्रोदया वर्त्ति ।—

शङ्खनाभिर्विभीतस्य मज्जा पथ्या मन शिला ।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ॥ ७४ ॥
छागीक्षीरेण सम्पिष्य वर्त्तिं कृत्वा यवोन्मिताम् ।

रोपणाञ्जनन्तु दृष्टि प्रसादनम् (?) । बुधैरिति ग्रहणेन यथायोग्यम् अन्यवस्तु-जनिता शलाका योज्या ॥ ७१ ॥

अथाञ्जनकर्मण कालमाह, सायमिति ।—साय प्रात इत्यनेन साय तीक्ष्णाञ्जनं कुर्य्यात्, प्रात गण्डूषानन्तर यथा सदाचारे रसाञ्जनादिक तदन्यदपि (?) । सदा सवकाले तदञ्जन न कारयेदित्यथ, यत,—"चक्षुस्तेजोमय तस्य विशेषात श्लेष्मतो भयम [illegible] योजयेत सप्तरात्रे तु स्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥"* इति । तीक्ष्णाञ्जन यथा—"दिवा तन्न प्रयोक्तव्य नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् । विरे[illegible]बला दृष्टिरादित्य प्राप्य सीदति ॥ तस्मात स्राव्यं निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।[illegible]रात्रौ स्वप्नगुणादाच पुष्यत्यञ्जनकर्षितम् ॥" (विदेह०) इति । न केवल सर्वकाले निषिद्ध किन्तु यदा अतिशीतोष्णवाताभ्रञ्च भवति तदा तस्या वेलायामपि नाञ्जन कार्य्यमित्यथ ॥ ७२ ॥

कुत्र स्थाने अञ्जन कुर्य्यात्तदाह, कृष्णभागादित्यादि ।—सुगमम् ॥ ७३ ॥

पूर्वमुक्त लेखन-रोपण स्नेहनभेदेन विविधाञ्जनेषु वर्त्ति-रस चूर्णविविधरूप,तत्रादौ लेखनी वर्त्तिरधुना विधीयते, शङ्खनाभिरिति ।—इय चन्द्रोदया वर्त्तिर्लेखनी कथिता । रात्र्यञ्जनयोगेन चन्द्रोदयाभिधानमस्या, तीक्ष्णाञ्जनत्वात् । शङ्खनाभिरिति—शङ्खे

---

* प्राक् स्नेहनाञ्जन दृष्टिप्रसादनमुक्त टीकाकृता इति सुधीभि, द्रष्टव्यम् ।

† पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्रावणार्थं रसाञ्जनम्" (च० सू० मात्राशिती०) इति पाठ. ।

हरेणुमात्रा सङ्घृष्य जलैः कुर्य्यात्तथाञ्जनम् ॥ ७५ ॥
तिमिरं मांसवृद्धिञ्च काचं पटलमर्बुदम्।
रात्र्यान्ध्यं वार्षिकं पुष्पं वर्त्तिश्चन्द्रोदया जयेत् ॥ ७६ ॥

नेत्रपुष्पे करञ्जवीजवर्त्तिः।—

पलाशपुष्पस्वरसैर्बहुशः परिभाविता।
करञ्जवीजवर्त्तिस्तु हन्तिः पुष्पं विनाशयेत् ॥ ७७ ॥

नेत्रशुक्रादौ समुद्रफेनादिवर्त्तिः।—

समुद्रफेन-सिन्धूत्थ-शङ्खदक्षाण्डवल्कलैः।
शिग्रुवीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्रादींश्च स्त्रवल्लिखेत् ॥ ७८ ॥

नेत्रशुक्रे दन्तादिवर्त्तिः।—

दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्र-गोहयाजखरोद्भवैः।

आवर्त्तत्वेन लघु चक्राकारं द्रव्यविशेषं समुद्रजशङ्ख शङ्खनाभिशब्देन वाच्य; अथ वा शङ्खस्य नाभिर्मध्यो ग्राह्य, अतिनिर्मलत्वात्। विभीतस्य मज्जा विभीतकफलमज्जा। पथ्या हरीतकी। यवोन्मितामिति— परिमाणा वर्त्तिं कुर्य्यादित्यर्थ। अञ्जनार्थन्तु हरेणुमात्रा सङ्घृष्याञ्जयेत्, लेखनाञ्जनत्वात्। जलैरित्यनेन पूर्वं [illegible]र्त्तिं चीरेण सम्पिष्य कुर्य्यात् पश्चादञ्जनसमये पानीयेन सह घृष्याञ्जयेदिति [illegible]प। मासवृद्धिरमांदिर्जनिता। शेष सुगमम् ॥ ७४—७६ ॥

अथ पुष्पार्थं लेखनीवर्त्तिद्वयमाह, पलाशेति।—पलाशपुष्प किंशुकाभिधानम्। बहुश इत्यनेन सप्तवारमित्यभिप्राय। करञ्जवीजवर्त्तिरिति—करञ्जो वृहत्करञ्ज ॥ ७७ ॥

अन्य योगमाह, समुद्रफेनेत्यादि।—समुद्रफेन प्रसिद्धम्। सिन्धूत्थ सैन्धवम्। शङ्ख प्रसिद्ध। दक्षाण्डवल्कलैरिति—दक्ष कुक्कुट तस्याण्डत्वगेव ग्राह्या। एके समुद्रफेन इत्यादिकं विपरीत पठन्ति, तत् यथा—"समुद्रफेनदक्षाण्डत्वक्-सिन्धूत्थैः समाक्षिकैः। शिग्रुवीजयुतैर्वर्त्तिं शुक्रघ्नी शिग्रुवारिणा ॥" इति। व्याख्यानयन्ति—तत्र माक्षिक धातुमाक्षिकम्। शिग्रुवारिणा शिग्रुस्वरसेन। शस्त्रवल्लेखनेन लेखनी कथिता ॥ ७८ ॥

अथ लेखनीदन्तवर्त्तिमाह, दन्तैरिति।—दन्ती हस्तीति [illegible] वराहः शूकरः।

शङ्खमुक्ताऽम्बुधिफेन-युतैः सर्वैर्विचूर्णितैः ॥
दन्तवर्त्ति कृता श्लक्ष्णा शुक्राणां नाशिनी परा ॥ ७९ ॥

अतिनिद्रायां नीलोत्पलादिवर्त्ति ।—

नीलोत्पलं शिग्रुबीजं नागकेशरकं तथा
एतत्कल्कैः कृता वर्त्तिरतिनिद्रां निवारयेत् ॥ ८० ॥

तिमिरादौ कुसुमिकावर्त्ति ।—

तिलपुष्पाण्यशीतिः स्युः षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।
जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥ ८१ ॥
सूक्ष्मं पिष्ट्वा जलैर्वर्त्ति कृता कुसुमिकाऽभिधा ।
तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिहृत् ॥ ८२ ॥

नक्तान्ध्ये रसाञ्जनादिवर्त्ति ।—

रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मालतीनिम्बपल्लवाः ।

उष्ट्र क्रमेलक । गौ वृषभ । हयो घोटक । अजो वस्त, छागस्तु । खरो गर्दभ, एतेषां दन्तैरित्यर्थः । कथम्भूतैः ? शङ्खमुक्ताऽम्बुधिफेनयुतैरिति—शङ्खेन सर्वत्र शङ्खनाभिर्ग्राह्या । मुक्ता मौक्तिकम् । अम्बुधिफेन समुद्रफेनम् । श्लक्ष्णा इति सूक्ष्मत्वेन सस्निग्धा यथा स्यात् । परा उत्कृष्टा । अत्रानुक्तत्वात् पेषणार्थं जलमेव ग्राह्यम् ॥ ७९ ॥

नीलोत्पलमित्यादि ।—इयमपि लेखनीवर्त्ति कथिता । नीलोत्पल नीलकमल, तदभावे पद्मबीज ग्राह्यमिति सर्वत्र । कल्कार्थमत्र जलमाहु अनुक्तत्वात ॥ ८० ॥

इदानीं रोपणीवर्त्तिविधानमाह, तिलपुष्पाणीति ।—इयं रोपणी कुसुमिकावर्त्ति कथिता । अत्र तिलपुष्पाणि अशीतिसङ्ख्याकानि । पिप्पलितण्डुला पिप्पलीमध्यगत बीजानि सर्षपाकाराणि षष्टिसङ्ख्याकानि ग्राह्याणि । जाती सुमना, तस्याः पुष्पाण्यपि पञ्चाशत्सङ्ख्यितानि । मरिचानि च षोडशसङ्ख्याकानीत्यर्थः । जलैरिति बहुवचनत्वेन कुत्रापि क्षीरेण प्रचार । तिमिरोपलक्षितत्वेन गत चक्षु निवर्त्तयेदित्यपि योज्य रोपणत्वात् । केचिदस्याग्रे इति पठन्ति—"एतस्याञ्जने मात्रा प्रोक्ता सार्द्धहरेणुका" एतत पूर्वं कथितमेव तस्मात् बहुभिर्न स्वीकृत पौनरुक्त्य भयात् । एके "षष्टि पिप्पलीतण्डुला" इत्यस्य स्थाने "षष्टिसङ्ख्या कणा स्मृता" इति पठन्ति, एतन्न मनोहरम् ॥ ८१।८२ ॥

अथान्या रोपणीवर्त्तिमाह, रसाञ्जनमिति ।—रसाञ्जन कृष्णपाषाणाकृतिधातुद्रव्य,

गोशकृद्रससंयुक्ता वर्त्तिर्नक्तान्ध्यनाशिनी ॥ ८३ ॥

नेत्रस्रावे धात्र्यादिवर्त्तिः ।—

धात्र्यक्षपथ्याबीजानि एकद्वित्रिगुणानि च ।
पिष्ट्वा वर्त्तिं जलै कुर्य्यादञ्जनं द्विहरेणुकम् ॥
नेत्रस्रावं हरत्याशु वातरक्तरुजं तथा ॥ ८४ ॥

वर्त्मरोगादौ तुत्थादिरसक्रिया ।—

तुत्थमाक्षिकसिन्धूत्थं सिताशङ्खमनःशिलाः ।
गैरिकोदधिफेनञ्च मरिचञ्चेति चूर्णयेत् ॥ ८५ ॥
संयोज्य मधुना कुर्य्यादञ्जनार्थं रसक्रियाम् ।
वर्त्मरोगार्मतिमिर-काचशुक्रहरां पराम् ॥ ८६ ॥

नेत्रपुष्पे कर्पूररसक्रिया ।—

वटक्षीरेण संयुक्तो सूक्ष्मः कर्पूरजः कणः ।
क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति कुसुमन्तु * द्विमासिकम् ॥ ८७ ॥

तदभावे दार्वीक्वाथसमुद्भवं ग्राह्यम् । हरिद्रे द्वे हरिद्रा दारुहरिद्रा । मालतीनिम्बपल्लवा इति—मालती जाती, निम्बः प्रसिद्धः एतयोः पल्लवा कोमलपत्राणि । गोशकृद्रस इति—गोपुरीषस्वरसः । शकृदित्यस्य स्थाने यकृदिति पाठान्तरम् ॥ ८३ ॥

धात्रीति ।—इयं लेखनी वर्त्तिः कथिता । एकद्वित्रिगुणानि यथाक्रमं योज्यानि । वातरक्तरुजं तथेत्यनेन वातजनिता रक्तजनितामभिष्यन्दादीनां रुजं हरतीत्यन्ये व्याख्यानयन्ति, सम्मतोऽयमस्माकं, यथा—'पथ्याऽक्षधात्रीफलमध्यबीजैस्त्रिद्व्येकभागैर्विदधीत वर्त्तिम् । तयाऽञ्जयेदश्रुमतिप्रवृद्धमक्ष्णोर्हरेत कष्टमपि प्रकोपम ॥" इति ॥ ८४ ॥

अथ रसक्रियामाह, तुत्थेति ।—इयञ्च लेखनीसञ्ज्ञका रसक्रिया अञ्जनार्थं विहिता । अत्र तु माक्षिकं धातुमाक्षिकम् । सिन्धूत्थं सैन्धवम् । सिता शर्करा । शङ्खः शङ्खनाभिः । उदधिफेनं समुद्रफेनञ्चेति चूर्णयेदिति, अनेन समानभागमेतेषां ग्राह्यम् । संयोज्य मधुना कुर्य्यादिति कोऽर्थः ? एतच्चूर्णं मध्वाक्तशलाकया सङ्गृह्य शुक्रादिदेशे घर्षयेदित्यभिप्रायः । मधुप्लाविता वर्त्तिमाहुरेके ॥ ८५।८६ ॥

अथापरां लेखनीं रसक्रियामाह, वटक्षीरेणेति ।—कर्पूरजः कणः कर्पूरजशकलं,

* चक्रसङ्ग्रहे "द्विमासिकम्" इत्यत्र "द्विवार्षिकम्" इति पाठः ।

अतिनिद्रायां मरिचरसक्रिया ।—

क्षौद्राश्वलालासङ्घृष्टैर्मरिचैर्नेत्रमञ्जयेत् ।
अतिनिद्रा शमं याति तमः सूर्य्योदयादिव ॥ ८८ ॥

तन्द्रायां जातीपुष्पादिरसक्रिया ।—

जातीपुष्पं प्रवालञ्च मरिचं कटुकी वचा ।
सैन्धवं वस्तमूत्रेण पिष्टं तन्द्राघ्नमञ्जनम् ॥ ८९ ॥

रुग्णाञ्जने शिरीषबीजादिरसक्रिया ।—

शिरीषवीजगोमूत्र-कृष्णामरिचसैन्धवैः ।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ ९० ॥

नेत्रदाहादौ दार्व्यादिरसक्रिया ।—

दार्वी पटोलं मधुकं सनिम्बपद्मकोत्पलम् ।

तेन कर्पूरशकलं सङ्गृह्य वटचीरेण सह सङ्घृष्याञ्जयेदित्यर्थः । मुख्य इति—उत्तमः, यतः कर्पूरस्त्रिविधो भवति, तद् यथा—"ईशावासो हिमसंज्ञः पीतश्चेति त्रिधा । अपक्वः कथ्यते भेदः कर्पूरे तु भिषग्वरैः ॥" लक्षणेनापि "ईशावासो भृशं श्वेतो हिमसंज्ञस्तु पाण्डुरः । श्वेतः पीतश्च सर्वे रसवीर्य्यविपाकतः ॥ प्रभावेणापि ते प्रोक्ताः पूर्वपूर्वगुणाधिकाः । तत्रापि योऽनवः क्षुद्रः स्फटिकाभः स उत्तमः ॥" इति मुख्य-शब्देन व्याख्यातः । एके "वटचीरेण संयुक्तं सूक्ष्मं कर्पूरजं रजः । क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति तमः सूर्य्योदयादिव ॥" इति पठन्ति ॥ ८७ ॥

क्षौद्रेति ।—क्षौद्रं मधु । अश्वलाला घोटकवक्त्रजनितो द्रवविशेषः । अतिनिद्राऽपि सन्निपातज्वरजनिता बोद्धव्या । इयमपि लेखनी रसक्रिया कथिता ॥ ८८ ॥

जातीपुष्पमिति ।—जातीपुष्पं मालतीपुष्पम् । प्रवालं विद्रुमम् । कटुकी कटुरोहिणी । वस्तमूत्रं छागमूत्रम् । शेषं सुबोधम् । इयमपि छागमूत्रेण कल्कीकृत्य वर्त्तिस्वरूपा लेखनी रसक्रिया कथिता ॥ ८९ ॥

शिरीषेति ।—अथवा कृष्णा पिप्पली । कथम्भूतैः शिरीषबीजादिभिः (?) । सरसोन-शिलावचैरिति—रसोनो लशुनवाच्यः । शिला मनःशिला । वचा विख्याता । एतानि द्रव्याणि गोमूत्रं विहाय समभागानि ग्राह्याणि, गोमूत्रमानन्तु कल्कार्थं यावत । प्रबोधायेत्यनेन सन्निपातज्वरजनिततन्द्राविनाशनायाञ्जनमवाह ॥ ९० ॥

इदानीं लेखनीरसक्रियामभिधाय रोपणीरसक्रियामाह, दार्वीति ।—दार्वी

प्रपौण्डरीकञ्चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ ९१ ॥
विपाच्य पादशेषन्तु स्रुतं नीत्वा पुनः पचेत्।
शीते तस्मिन्मधु सिता दद्यात् पादांशिका नरः ॥
रसक्रियैषा दाहाश्रु-रक्तरागरुजो हरेत् ॥ ९२ ॥

प्रक्लिन्नवर्त्मनि रसाञ्जनादिरसक्रिया।—

रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला।
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ ९३ ॥
एतत् समांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्लिन्नवर्त्मनि।
अञ्जनं क्लेदकण्डुघ्नं पक्ष्मणाञ्च प्ररोहणम् ॥ ९४ ॥

पिल्लादौ गुडूचीस्वरसादिरसक्रिया।—

गुडूचीस्वरसः कर्षं क्षौद्रं स्यान्माषकोन्मितम्।
सैन्धवं क्षौद्रतुल्यं स्यात् सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ ९५ ॥
अञ्जयेन्नयनं तेन पिल्लार्मतिमिरं जयेत्।
काचं कण्डुं लिङ्गनाशं शुक्लकृष्णगतान् गदान् ॥ ९६ ॥

दारुहरिद्रा। मधुकं यष्टीमधु। पद्मकं काष्ठविशेषः, पद्माख इति लोके। यच्च पद्ममस्ति तत्र कमलं ग्राह्यं सर्वत्र, कमलाभावे पद्मवीजमिति सर्वत्र। चतुर्गुणता च क्वाथ्यद्रव्येभ्यः, क्वाथ्यद्रव्यन्तु दार्व्यादिकञ्च समभाव देयं, पादशेषं चतुर्थांशं सृतं क्वथितं तच्च पादशेषं पुनः पचेदित्यर्थः। सान्द्रीभूते हिमसदृशे तस्मिन् सिता मधु च सम्मिल्य पादांशं क्षिपेदिति। पादांशं क्वाथशेषात्। नर इति—वैद्य। इति रोपणी रसक्रिया प्रोक्ता। दाहादयोऽत्र नेत्रस्येति सम्बन्धः ॥ ९१।९२ ॥

रसाञ्जनमिति।—इयमपि रोपणी रसक्रिया अञ्जनसमूहे विहिता। तत्र रसाञ्जनं दार्वीक्वाथोद्भवम्। सर्जरसोऽग्निवत्प्रभः, लोके राल इति। लवणमत्र सैन्धवं नेत्रहितत्वात्, तथा च—"मधुयवपादाभ्यङ्गः शतावरीमुद्गसैन्धवामलकी। चक्षुष्यः सङ्क्षेपाद्वर्गः कथितो भिषग्भिरयम् ॥" इति। शेषं सुगमम् ॥ ९३।९४॥

अथान्यां रोपणीं रसक्रियामपि दर्शयन्नाह, गुडूचीति।—गुडूचीस्वरस इत्यनेन लतायाः सद्यो रसः। सैन्धवं क्षौद्रतुल्यमिति—क्षौद्रतुल्यं माषपरिमितम्। मर्दनञ्च क्वाथे ताम्रजे वा पात्रे इत्यस्मदीयसम्प्रदायः। शेषं सुबोधम् ॥ ९५।९६ ॥

नेत्रकण्ड्वादौ पुनर्नवास्वरसरसक्रिया ।—

दुग्धेन कण्डूं क्षौद्रेण नेत्रस्रावञ्च सर्पिषा ।
पुष्प तैलेन तिमिरं काञ्जिकेन निशान्धताम् ॥
पुनर्नवा जयेदाशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ९७ ॥

नेत्रस्रावे बब्बूलरसक्रिया ।—

बब्बूलदलनि क्काथो लेहीभूतस्तदञ्जनात् ।
नेत्रस्रावं जयत्येष मधुयुक्तो न संशयः ॥ ९८ ॥

नेत्रस्रावे हिज्जलरसक्रिया ।—

हिज्जलस्य फलं घृष्ट्वा पानीये नित्यमञ्जनम् ।
चक्षुःस्रावोपशान्त्यर्थं कार्य्यमेतन्महौषधम् ॥ ९९ ॥

नेत्रप्रसादने कतकरसक्रिया ।—

कतकस्य फलं घृष्ट्वा मधुना नेत्रमञ्जयेत् ।
ईषत्-कर्पूरसहितं स्मृतं नेत्रप्रसादनम् ॥ १०० ॥

शिरोत्पाते रसाञ्जनरसक्रिया ।—

सर्पिः क्षौद्रञ्चाञ्जनं स्याच्छिरोत्पातस्य शान्तये ॥ १०१ ॥

दुग्धेनेति ।—अत्र क्षीरादीनां व्यस्तेन कृत्वा सर्वा रोपणी रसक्रिया ज्ञातव्या । दुग्धमत्र स्त्रीभवम । सर्पिरत्राज गव्यं वा । तैलं तिलसम्भवम् । काञ्जिकं शुक्तविशेषः प्रसिद्धम । पुनर्नवेति—पुनर्नवास्वरस ॥ ९७ ॥

बब्बूलेति ।—बब्बूलदलाच्चतुर्गुणं पानीयं दत्त्वा निःक्काथ्य पादशेषं पटे विस्राव्य नीत्वा पुनर्विपचेत यावत् सान्द्रो भवति, पश्चात पादयुक्तेन मधुना कुर्य्यादाञ्जये-दित्यभिप्राय । इयमपि रोपणी रसक्रिया व्याख्याता ॥ ९८ ॥

हिज्जलस्येति ।—हिज्जलस्य फलं कतकफलमिति प्रसिद्धम । एतन्महौषध-मिति—महाञ्जनवरमेतदित्यर्थः । अयमपि योगो रोपणीरसक्रियाया कथित ॥ ९९ ॥

इदानीं लेखनीं रसक्रिया, कतकस्येति ।—नेत्रप्रसादनं दृष्टिप्रसादनं तस्याः प्रसन्नत्वेन नेत्रस्यापि प्रसन्नत्वम, तथा चोक्तं दृष्टान्तेन—"यथा हि कनकादीनां मलीना विविधात्मनाम । धौतानां निर्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः ॥ एवं नेत्रेषु मर्त्त्यानामञ्जनाश्च्योतनादिभिः । दृष्टिर्निराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत ॥"
(च० सू० मात्राशितीय०) इति ॥१००॥

सर्पिरिति ।—सुगमम् ॥ १०१ ॥

आन्ध्ये कृष्णसर्पवसादिरसक्रिया।—

कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात् फलमञ्जनम्।
रसक्रियेयमचिरादन्धाना दर्शनप्रदा॥ १०२॥

नेत्रपुष्पादौ कुक्कुटाण्डादिचूर्णाञ्जनम्।—

दक्षाण्डत्वक्शिलाकाच-शङ्खचन्दनसैन्धवैः।
द्रव्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविलेखनः॥ १०३॥

नक्तान्ध्ये पिप्पली मरिचाञ्जनद्वयम्।—

कणा छागयकृन्मध्ये पक्वा नेत्रयुगेऽञ्जिता।
अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत् सक्षौद्रमूषणम्॥ १०४॥

अथ विविधरसक्रियामभिधाय सम्प्रति चूर्णाञ्जनविषये केश्चित प्रतिपादितामेका रसक्रियामाह, कृष्णेति।—अञ्जन रसाञ्जनम्। शङ्खप्रभृतीना चूर्णं कृत्वा पूर्वं सर्पवसाक्तशलाकया पश्चात चूर्णलिप्तया अञ्जयेदिति भाव। कुर्वन्ति रसाञ्जन विना प्रचरति, तत्राञ्जनशब्देन कज्जलमेतत कार्य्यमिति शेष॥ १०२॥

अथ लेखन चूर्णाञ्जनमाह दक्षाण्डेति।—दक्ष कुक्कुट। शिला मन शिला। चन्दनमत्र रक्त नेत्रहितकरत्वात। दक्षाण्डत्वगित्यादियोगश्चूर्णाञ्जनम। अस्मत्सम्प्रदाये तु मध्वाक्तशलाकया च गृहीत्वा अञ्जन कार्य्यम, एव सर्वत्र चूर्णाञ्जने। एके "सैन्धवै" इत्यस्य स्थाने "गैरिकै" इति पठन्ति, "द्रव्यैरञ्जनयोगोऽयम" इत्यस्य स्थाने 'तुल्य रसाञ्जन देयम" इति कथयन्ति। एतत पदद्वयमपि सङ्गत तन्त्रान्तरदर्शनात्, तथा च—"दक्षाण्डत्वक्शिलाशङ्ख काचचन्दनगैरिकैः। * तुल्य रसाञ्जन देय पुष्पार्मादिविलेखनम॥' इति॥ १०३॥

अपरमपि लेखनाञ्जनमाह कणेति।—कणा पिप्पली। छागयकृत् छागकालखण्डम। केचित "पक्वा नेत्रयुगेऽञ्जिता" इत्यस्य स्थाने "पक्वा तदम्बपेषिता" इति पठन्ति, तत्र तदम्बपेषितेति—तत्स्वेदाम्बुना पिष्टा इत्यभिप्राय। तद्वदिति—छागयकृन्मध्ये च स्विन्न तदम्बुपिष्टञ्च ऊषण मरिचम्। क्षौद्रमत्र योगद्वयेऽपि प्रचरति। केचित मधुना सह मरिचयोगद्वयमिदमाहु। केषाञ्चिन्मते

---

* चक्रसङ्ग्रहे "तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविलेखन" इति पाठः। अत्र रसाञ्जनोल्लेखो नास्ति।

नेत्रकण्ड्वादौ मरिचादिचूर्णाञ्जनम्।—

शाणार्द्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः।
शाणार्द्धं सैन्धवं शाणा नव सौवीरकाञ्जनात्॥ १०५॥
पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम्।
कण्डूकाचकफार्त्तानां मलानाञ्च विशोधनम्॥ १०६॥

सर्वनेत्रगतरोगे रसकादिचूर्णाञ्जनम्।—

शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाप्लाव्य वारिणा।
गृह्णीयात्तज्जलं सर्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम्॥ १०७॥
शुष्कञ्च तज्जलं सर्वं पर्पटीसन्निभं भवेत्।
विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः॥ १०८॥
कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत्।
अञ्जयेन्नयने तेन सर्वदोषहरं हि तत्॥
सर्वरोगहरं चूर्णं चक्षुषोः सुखकारि च॥ १०९॥

यक्रादित्यपलचणत्वेन तत्रापि पित्तं ग्राह्यम्; तन्मध्ये पिप्पलीमरिचं मेलयित्वा घर्षयेत् पश्चात् शुष्कं ततं मधुना सङ्घृष्याञ्जयेदिति न स्वमतम्॥ १०४॥

अथान्यच्च लेखनाञ्जनमाह, शाणार्द्धमिति।—शाणार्द्धं माषकद्वयमितं मरिचमिति। पिप्पल्यर्णवफेनयोश्च द्वौ शाणौ, तेन प्रत्येकं शाणमितमित्यर्थः; अर्णवफेन समुद्रफेन। एकं द्वावित्यनेन मिलित्वा शाणैकमाहुः, तन्न मनोहरम्। सौवीरकाञ्जनान्नव शाणा ग्राह्या, शाणष्टङ्कः कथितः, स चतुर्माषकप्रमितो ज्ञेयः। सौवीराञ्जनं सुरमाशब्दवाच्यं, तच्च कृष्णनदीसम्भवं भवति, तदभावे रसाञ्जनमेव ग्राह्यम्। मलश्च नेत्रसम्भव एव॥ १०५।१०६॥

इदानीं रोपणचूर्णाञ्जनमाह, शिलायामिति।—एतन्मृदुचूर्णाञ्जनत्वेन रोपणत्वेन कथितम्। शिलायां रसकं पिष्ट्वेत्यादि—शिला पेषणार्थं पाषाणघटितपात्रविशेषः। रसकं खर्परकं, तच्च तुत्थभेदः, खपरीयाशब्दवाच्यं लोके। सम्यगाप्लाव्य वारिणा अस्मत्सम्प्रदाये तु तत् रसकं जलेनैव दृषदि सम्पिष्य पश्चान्निर्मलपात्रे बहुजले सम्प्लाव्य मुहूर्तं विलम्ब्य तदुपरि स्वच्छं जलमपनीयाधः स्थितं यत् पर्पटसन्निभं द्रव्यं भवति तत् ग्राह्यमित्यर्थः। कर्पूरचूर्णं दशमांशं पर्पटीस्वरूपद्रव्यात्। सर्वदोषमिति—वातपित्त-

सर्वनेत्रगतरोगे सौवीरचूर्णाञ्जनम्।—

अग्नितप्तं हि सौवीरं निषिञ्चेत्त्रिफलारसैः।
सप्तवेलं तथा स्तन्यैः स्त्रीणां सिक्तं विचूर्णितम्॥ ११०॥
अञ्जयेत्तेन नयनं प्रत्यहं चक्षुषो हितम्।
सर्वानक्षिविकारांस्तु हन्यादेतन्न संशयः॥ १११॥

सर्वनेत्रगतरोगे नागशलाका।—

त्रिफलाभृङ्गशुण्ठीनां रसैस्तद्वच्च सर्पिषा।
गोमूत्रमध्वजाक्षीरैः सिक्तो नागः प्रतापितः॥
तच्छलाका हरत्येव सर्वान्नेत्रभवान् गदान्॥ ११२॥

कफरुधिरम्। सर्वरोगानिति—नेत्राभिष्यन्दाधिमन्थप्रभृतिकान्। चक्षुषो सुखकारीत्यनेन दृष्टिप्रसादनं कथितम्॥ १०७—१०९॥

अथ स्नेहनाभिधं प्रसादनसंज्ञकं चूर्णाञ्जनमाह, अग्नितप्तं हि सौवीरमिति।—सौवीरं सौवीराञ्जनं, तच्च सुरमाशब्दवाच्यम्। त्रिफला हरीतक्यादिका, तस्याः सद्यो रसः क्वथितरसो वा। तथेत्यनेन स्त्रीदुग्धेनापि सप्तवेलमाह। स्तन्यैरिति बहुत्वेनाजगव्यमपि वा क्षीरं ग्राह्यम्। सिक्तमित्यत्राप्यग्नितप्तमिति सम्बन्धः॥ ११०।१११॥

अथ दृष्टिप्रसादनी नागशलाका विख्याता, तामपि दर्शयन्नाह, त्रिफलेति।—तद्वदित्यनेन पूर्वोक्तसौवीराञ्जनविधानवदत्रापि सप्तवारं प्रत्येकत्रिफलादिद्रव्येण निर्वापणमाह, उक्तमन्यत्रापि—"त्रिफलाभृङ्गमहौषधसर्पिर्गोमूत्रमध्वजाक्षीरैः। नागं सप्त निषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः॥" इति। अन्यदोक्तं दृष्टान्तेन द्रढयति,—"त्रिफलसलिलयोगे भृङ्गराजद्रवे च। हविषि च विषमिश्रे क्षीरे आजे मधुन्ये। प्रतिदिनमथ तप्तं सप्तधा सीसमेकं प्रणिहितमथ पश्चात् कारयेत्तच्छलाकाम्॥ तिमिरपटलकण्डूस्रावरक्तप्रकोपानुपचितबहुदोषानर्मसंज्ञांस्तु रोगान्। सवितुरुदयकाले साञ्जना व्यञ्जना वा हरति नयनरोगान् सेव्यमाना शलाका॥" (चन्द्राट०) इति। वाग्भटेऽपि—श्लेष्मागल भृङ्गरस सविषाज्यमजापयः। यष्टीरसश्च यत् सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक्॥ तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका नेत्रे युक्ता साञ्जनाऽनञ्जना वा। तैमिर्यार्मस्रावपैच्छिल्यपैल्लं कण्डूं जाड्यं रक्तराजीश्च हन्ति॥" (वा० उ० १३ अ०) इति॥ ११२॥

प्रत्यञ्जनविधि ।—

गतदोषमपेतास्रु सम्पश्यन् सम्यगम्भसि ।
प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्य्यं प्रत्यञ्जनं ततः ॥ ११३ ॥
न वाऽनिर्गतदोषेऽक्ष्णि धावनं सम्प्रयोजयेत् ।
प्रत्यञ्जनं तीक्ष्णतप्ते नेत्रे चूर्णं प्रसादनम् ॥ ११४ ॥

सर्वनेत्ररोगे नयनामृताञ्जनम् ।—

शुद्धे नागे द्रुते शुद्धं तुल्यं सूतं विनिक्षिपेत् ।
कृष्णाञ्जनं तयोस्तुल्यं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ ११५ ॥
दशमांशेन कर्पूरं तस्मिंश्चूर्णे प्रदापयेत् ।
एतत् कृताञ्जनं नेत्र-गदजिन्नयनामृतम् ॥ ११६ ॥

सर्पविषे सञ्जीवनाञ्जनम् ।—

जयपालभवा मज्जा भावयेन्निम्बकद्रवैः ।
एकविंशतिवेलन्तु ततो वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ११७ ॥
मनुष्यलालया घृष्ट्वा ततो नेत्रे तयाऽञ्जयेत् ।
सर्पदष्टविषं जित्वा सञ्जीवयति मानवम् ॥ ११८ ॥

इदानीं चूर्णाञ्जनान्तर्गतं प्रत्यञ्जनविधानमाह गतदोषमिति ।—अक्षि प्रक्षाल्य ततः प्रत्यञ्जनं कार्य्यम् । नेत्रे तीक्ष्णप्रतप्ते प्रसादनं चूर्णं हितम् । शेषं सुगमम् ॥ ११३।११४ ॥

अथ प्रसादनं चूर्णाञ्जनमाह, शुद्धे इति ।— नागं सीसकम्, नागशुद्धिस्तु पूर्वं धातुशोधनाध्याये कथिता । सूतं पारदं शुद्धमिति—शोधितम् । रसस्य शुद्धिः पूर्वं रसशोधनाध्याये प्रतिपादिता । कृष्णाञ्जनमिति—रसाञ्जनशब्दवाच्यं, तच्च द्विविधम्, एकं कृष्णपाषाणाकृतिधातुद्रव्यम्, अपरन्तु दारुहरिद्राक्वाथेन कृत्रिमं पीतलोहितम् । तयोस्तुल्यमिति—पारदसीसकसाम्यं रसाञ्जनमित्यर्थः । सर्वाणां दशमांशेनाव कर्पूरमिति । इदं नयनामृतं नाम प्रसादनाञ्जनचूर्णं प्रसिद्धमेव । कृताञ्जनस्थाने प्रत्यञ्जनमिति पाठान्तरम् ॥ ११५।११६ ॥

अथ नेत्रप्रकरणपारिशेष्यात् विषहरीवर्त्तिमाह, जयपालभवामिति ।—जयपालं दन्तिबीजं प्रसिद्धं, तन्मध्यगता मज्जा ग्राह्या, मज्जेति—मिञ्जीशब्दवाच्या । सर्पदष्ट-विषमपि (?) विषसाधर्म्यात् स्थावरविषभक्षणेऽप्यस्याः प्रचारः । एके सन्निपातविषयेऽञ्जनमस्याः प्रवदन्ति ॥ ११७।११८ ॥

तिमिरे मुष्टियोग ।—

भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्दीयते यदि।
जाता रोगा विनश्यन्ति तिमिराणि तथैव च॥ ११९॥

तिमिरे मुष्टियोग ।—

शीताम्बुपूरितमुखः प्रतिवासरं यः
कालत्रयेण नयनद्वितयं जलेन।
आसिञ्चति ध्रुवमसौ न कदाचिदक्षि-
रोगव्यथाविधुरतां भजते मनुष्यः॥ १२०॥

चक्षूरक्षाया आवश्यकता।—

चक्षूरक्षाया सर्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते॥ १२१॥

ग्रन्थकृन्निवेदनम्।—

आयुर्वेदसमुद्रस्य गूढोऽर्थमणिसञ्चयः।
ज्ञातः कैश्चित् बुधैस्तैस्तु कृता विविधसंहिताः॥ १२२॥

अथ दृष्टिप्रसादनार्थं सार्वकालिकं योगद्वयमाह, भुक्त्वा पाणितलमित्यादि।—सुगमम्। "जाता रोगा" इत्यादि पदद्वयं केचिदन्यथा पठन्ति, यथा—"अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति" इति। द्वितीययोगे—प्रतिवासरं प्रतिदिनम्। कालत्रयं प्रातर्मध्याह्नापराह्णादिकम्। जलेनेति मुख (?) गण्डूषजनितेन। आसिञ्चतीत्यनेन वारंवारं सेचनमभिहितम्, तथा चोक्तं—"जलगण्डूषैः प्रातर्बहुशोऽम्भोभिः प्रपूर्य मुखरन्ध्रम्। निदयमुचन्नक्षि चपयति तिमिराणि ना सद्य॥" इति। एके "भुक्त्वा पाणितलम्" इत्यादि योगद्वयं नात्र पठन्ति, नासङ्गतमिति मन्यमानैरस्माभिरपि लिखितम्॥ ११९।१२०॥

अथ नेत्रविषयप्रधानत्वेन तदर्थं सर्वकालं यत्नो विधेय इति मत्वा तत्प्रतिपालनार्थमुपदेशमाह, चक्षूरक्षायामिति।—अयमपि तन्त्रान्तरादाहृत्य केनापि लिखितं न स्वमतम्। अस्यार्थस्तु सुगम एव॥ १२१॥

अथ विलक्षणानां पारिशेष्यात् कविरपि स्वगुणप्रकर्षता लोलुप्ठनवचनेन

किञ्चिदर्थं ततो नीत्वा कृतेयं संहिता मया।
कृपाकटाक्षनिक्षेपमस्या कुर्वन्तु साधवः॥ १२३॥

शार्ङ्गधरसंहिताया उपयोगिता।—

विविधगदार्त्तिदारिद्र्यनाशनं या
हरिरमणीव करोति योगरत्नैः।
विलसतु शार्ङ्गधरस्य संहिता सा
कविहृदयेषु सरोजनिर्मलेषु॥ १२४॥

द्योतयति, आयुर्वेदेति।—आयुर्वेदसमुद्रस्य अर्थमणिसञ्चय गूढ' गुप्तः एव, यथा समुद्रे मणिसमूह प्रच्छन्न सर्वैरेव न दृश्य तथा आयुर्वेदेऽपि अर्थोऽभिप्राय, सर्वैरेव नाधिगत इत्यर्थ, अत एव केश्चित बुधैर्ज्ञात, अर्थमणिसञ्चय इति सम्बन्ध। यैरेव ज्ञातस्तैस्तु विविधा संहिता कृता, विविधसंहिता हारीतसुश्रुतभृत्य प्रभृतय। अथ कवि स्वासोग्रविषयमाह, किञ्चिदर्थमित्यादि।—तत इति—संहितासमूहात मया शार्ङ्गधराचार्य्येण किञ्चिदर्थं स्वबुद्ध्या एकदेशीय प्रयोजन नीत्वा आहृत्य इय संहिता कृता निबद्धेत्यभिप्राय, न तु स्वकपोलकल्पिता, एतेन मुनिप्रणीतत्व सङ्ग्रहत्वञ्च दर्शितम्। अथ कविविज्ञप्तिमाह, कृपाकटाक्षनिक्षेपमित्यादि—अस्या संहिताया साधव सज्जना कृपाकटाक्षनिक्षेपं कृपया कटाक्षस्य दृष्ट किञ्चिद्भागस्य निक्षेप कुर्वन्तु, अनुमतार्थक्रिया अवश्यमेव इति भाव सूचयति, तेन अवश्यमेव कटाक्षनिक्षेपं कुर्वन्तु, यत कटाक्षमात्रावलोकनेनापि हृदयङ्गमा क्षमा भवति, किमुत सकलदृष्ट्या। एतेन ग्रन्थस्य समीचीनता दर्शिता॥ १२२।१२३॥

इदानीं कविरेव निजग्रन्थस्योत्कृष्टत्वमाह, विविधेति।—या इय संहिता हरिरमणीव लक्ष्मीरिव योगरत्नै प्रयोगमणिसमूहै कृत्वा विविधगदार्त्तिदारिद्र्यनाशन करोति, विविधगदाना व्याधीनाम आर्त्तिरेव दारिद्र्य तस्य नाशन, यथा लक्ष्मीर्बहुधनप्रमादेन अकिञ्चनपुरुषस्य दारिद्र्यनाश करोति, तथा इयमपि संहिता सु योगै कृत्वा नानारोगजनितपीडा हन्तीति भाव। एतेनास्या प्रयोगसाफल्य दर्शितम्। तत्प्रयोगसाफल्यस्य व्यापारमाह, विलसत्वित्यादि।—सा संहिता, संहितानिरुक्तिस्तु पूर्वाध्याये दर्शिता। शार्ङ्गधराचार्य्यस्य सा संहिता शार्ङ्गधराचार्य्यनिर्मिता सा नाम्ना इत्यभिप्राय, एतेन ग्रन्थस्य सर्वमतानुबन्धत्व दर्शितम्

शार्ङ्गधरपाठस्य उपयोगिता।—

अल्पायुषामल्पधियामिदानीं
कुतः समस्तश्रुतिपाठशक्तिः।
तदत्र युक्तः प्रतिबीजमात्र-
मभ्यस्यतामात्महितं प्रयत्नात्॥ १२५॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम्
उत्तरखण्डे नेत्रकर्मविधिर्नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

सरोजनिर्मलेषु कविहृदयेषु विलसतु विलासं करोतु, कमलनिर्मलहृदयपुरुषेषु स्थितिं करोतु इत्यभिप्रायः न तु पिशुनहृदयेषु तद्धृदयानिर्मलत्वात् न तस्याः स्थितेरवकाशः, यतस्ते स्वभावबधिरा कथं परगुणमवधारयितुं समर्थाः? तस्मात् सज्जनहृदयेष्वेव विलासः इति भावः, सहृदयत्वात्। एतेन ग्रन्थस्य निर्मलत्वं सूचितं यतो निर्मलस्य निर्मलेः सह सम्बन्धः सुकर एव॥ १२४।१२५॥

विविधमुनिनिबन्धा ये महत्सु प्रसिद्धाः सुमतिदुरवबोधास्ते मया नैव दृष्टाः।
तदपि गुरुवशाशात् यत्कृतं तत् व्यलेखि ह्याढमल्लाभिधज्ञाऽस्या भावसिद्धात्मजेन॥१॥
अभिनवनिबन्धरचनां श्रोतुं कः कोऽत्र लोलुपो भवति?।
यः कृपया परकाव्यं पश्यति सुदृशा (?) स वै धीरः॥ २॥
एकादशसहस्राणि तथा .... ।
शकानामाढमल्लेन पञ्जिकेयं विनिर्ममे॥ ३॥
गोवद्गोइरणदृष्टसमस्तगोपनानास्तुतिश्रवणलज्जितमानसस्य।
इन्दौ कलासमसुनिमलशोभमानं दष्ट्रोद्धृतक्षितिहरेरवतु स्मितं वः॥ ४॥

इति श्रीवात्स्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-
दीपिकायामुत्तरखण्डे नेत्रकर्मादिविधिर्नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।